

INGEMAR

DÜRING

Ο

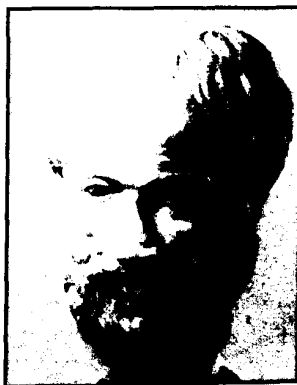
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ

Β΄

ΜΟΡΦΟΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Πρόεδρος ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Αντιπρόεδρος* Κ. Β. ΚΡΙΜΠΑΣ,
Γενικός Γραμματέας ΒΙΚΤΩΡ Θ. ΜΕΛΑΣ, *Ταμίας* ΜΙΧ. Α. ΤΙΒΕΡΙΟΣ,
Μέλη ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ, ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ΙΑΚΩΒΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΙΔΗΣ

Διευθνής του Ίδρύματος ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ

INGEMAR DÜRING

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ
ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ

Β΄

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Α. ΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΚΑΤΣΙΒΕΛΑ

β' ανατύπωση

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2003

Ἡ μετάφραση τοῦ Β' τόμου ἔγινε μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἀναπληρωτῆ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ν. Μ. Σκουτερόπουλου.

Ὁ τίτλος τοῦ πρωτοτύπου:
Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens
Carl Winter Universitätsverlag
Heidelberg 1966

ISBN 960-250-086-7
Set 960-250-041-7

© Copyright γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἔκδοση:
Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζικῆς, Ἀθήνα 1994

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	9
ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΚΙΝΗΣΗ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ	13
Τὰ ἔργα	13
Τί εἶναι ἡ ἀριστοτελική φυσική;	21
Τὸ ἕβδομο βιβλίο τῶν Φυσικῶν	24
Κίνηση, χῶρος καὶ χρόνος	35
ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ...	85
Τὰ ἔργα	85
Κοσμολογία	94
Ἡ διδασκαλία γιὰ τὰ στοιχεῖα	118
Ἡ μετεωρολογία	138
ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ	159
Ἐπαινος τοῦ θεωρητικοῦ βίου	159
Προτρεπτικὸς λόγος πρὸς τὸν Θεμίσωνα	168
ΟΓΔΩΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ	205
Μιὰ ἠθικὴ τῆς ἀγαθῆς βούλησης	237
Ἡ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας	260
Κοινωνία καὶ κράτος	266
ΕΝΑΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ	303
Τὰ βιολογικὰ ἔργα	303
Ἄ γραμματέας τῆς φύσης'	315
ΔΕΚΑΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ	369
Τὰ ἔργα	369
Οἱ κοινὲς ψυχοφυσικὲς διεργασίες τῶν ζώων	381
Ἡ ψυχὴ καὶ οἱ λειτουργίες της	393

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΝΔΕΚΑΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ	413
Τὰ ἔργα	413
Τί εἶναι ἡ ἀριστοτελική μεταφυσική;	420
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ	463
Εὐρετήριο χωρίων	465
Εὐρετήριο ὀνομάτων	476
Πίνακας λέξεων	480
Πίνακας θεμάτων	483

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη

1. Στὸ Ἀριστοτελικὸ Corpus

- Ἄλφα=A (I) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Ἄλφα ἑλαττον=α (II) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Ἄναλ. πρότ.= Ἀναλυτικά πρότερα
Ἄναλ. ὑστ.= Ἀναλυτικά ὕστερα
Βῆτα=B (III) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Γάμα=Γ (IV) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Δέλτα=Δ (V) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Ἐψιλον=E (VI) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Ζήτα=Ζ (VII) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Ἡθ. Εὐδ.= Ἡθικά Εὐδήμεια
Ἡθ. μεγ.= Ἡθικά μεγάλα
Ἡθ. Νικ.= Ἡθικά Νικομάχεια
Ἡτα=Η (VIII) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Θῆτα=Θ (IX) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Ἰῶτα=Ι (X) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Κάππα=Κ (XI) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Κατ.= Κατηγορίαι
Λάμβδα=Λ (XII) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Μετὰ τὰ φυσ. = *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά*
Μετεωρ. = *Μετεωρολογικά*
Μῦ=Μ (XIII) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Νῦ=Ν (XIV) βιβλίο τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*
Περὶ αἰσθ. = *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*
Περὶ ἀναπν. = *Περὶ ἀναπνοῆς* (ἀποτελεῖ μιὰ ἐνότητα μετὰ τὸ *Περὶ νεότ.*)
Περὶ γεν. καὶ φθορ. = *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*
Περὶ ἐνυπν. = *Περὶ ἐνυπνίων*
Περὶ ἐρμ. = *Περὶ ἐρμηνείας*
Περὶ ζωῆς = *Περὶ ζωῆς καὶ θανάτου* (ἀποτελεῖ μιὰ ἐνότητα μετὰ τὸ *Περὶ νεότ.*)
Περὶ ζώ. γεν. = *Περὶ ζώων γενέσεως*
Περὶ ζώ. κιν. = *Περὶ ζώων κινήσεως*
Περὶ ζώ. μορ. = *Περὶ ζώων μορίων*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Περὶ ζώ. πορ. = Περὶ ζώων πορείας
Περὶ μακροβ. = Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος
Περὶ μαντ. = Περὶ μαντικῆς τῆς ἐν τοῖς ὕπνοις
Περὶ μνήμ. = Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως
Περὶ νεότ. = Περὶ νεότητος καὶ γήρως
Περὶ οὐρ. = Περὶ οὐρανοῦ
Περὶ τὰ ζῶ. ἱστ. = Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι
Περὶ ὕπν. = Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως
Περὶ ψυχ. = Περὶ ψυχῆς
Ποιητ. = Περὶ ποιητικῆς
Πολ. = Πολιτικά
Προβλ. = Προβλήματα (μὴ ἀριστοτελικὸ ἔργο)
'Ρητ. = Τέχνη ῥητορικῆ
Σοφ. ἐλ. = Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι = Τοπ. IX
Τοπ. = Τοπικά (μὲ τοὺς Σοφ. ἐλ. ὡς 9. βιβλίον)
Φυσ. = Φυσικὴ ἀκρόασις (= Φυσικά)

2. Ἄλλα ἔργα

- Düring = I. Düring, *Aristotle's Protrepticus. An attempt at reconstruction*. Göteborg 1961.
Rose = V. Rose, *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, Λυβία 1886.
Ross = W. D. Ross, *Aristotelis fragmenta selecta*, Ὁξφόρδη 1955.
Walzer = R. Walzer, *Aristotelis dialogorum fragmenta*, Φλωρεντία 1934, ἀνατύπ. 1962.
Προτρ. = Προτρεπτικός.

Βιβλία, μονογραφίες, περιοδικὰ

- Abh. Ak. Berlin = *Abhandlungen der Kgl. Preussischen (τώρα: Deutschen) Akademie der Wissenschaften*.
Abh. Ak. Heidelberg = *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse*.
AJPh = *American Journal of Philology*.
Aristote et les problèmes de méthode = *Aristote et les problèmes de méthode. Communications présentées au Symposium Aristotelicum tenu à Louvain 1960*, Louvain 1961.
Aristotle and Plato in the mid-fourth century = *Aristotle and Plato in the mid-fourth century. Papers of the Symposium Aristotelicum held at Oxford in August 1957*. Ed. by I. Düring and G. E. L. Owen, Göteborg 1960. (*Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XI.*)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Arrighetti = *Epicuro. Opere*. Introduzione, testo critico, traduzione e note di G. Arrighetti, Τορίνο 1960.
- Autour d'Aristote* = *Autour d'Aristote. Recueil d'études de philosophie ancienne et médiévale offert à Mgr. A. Mansion*, Louvain 1955.
- Cherniss, *Crit. of Plato* = H. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*, τόμ. Α', Βαλτιμόρη 1944, ἀνατύπ. 1962.
- Cl. Qu.* ή *Class. Quart.* = *Classical Quarterly*.
- Cl. Rev.* = *Classical Review*.
- Corp. Hipp.* = *Corpus Hippocraticum* (οί παραπομπές σύμφωνα με τὸν Littré).
- Dirlmeier EE = *Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung*. Hrsg. von E. Grumach, τόμ. 7 *Eudemische Ethik*. Μτφρ. F. Dirlmeier, 1962.
- Dirlmeier EN = *Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung*. Hrsg. von E. Grumach, τόμ. 6 *Nikomachische Ethik*. Μτφρ. F. Dirlmeier, 1956.
- Dirlmeier MM = *Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung*. Hrsg. von E. Grumach, τόμ. 8 *Magna Moralia*. Μτφρ. F. Dirlmeier, 1958.
- Düring, *Aristotle's Chemical Treatise* = I. Düring, *Aristotle's Chemical Treatise. Meteorologica, Book IV*. With introduction and commentary. Στό: Göteborgs Högskolas Årsskrift 50, 1944:2.
- Düring, *Aristotle's De part. an* = I. Düring, *Aristotle's De partibus animalium*. Critical and literary commentaries. Στό: Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles Handlingar. Sjätte följden. Σειρά Α', τόμ. 2 No: 1, Göteborg 1943.
- Düring, *Biogr. Trad.* = I. Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg 1957 (*Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* V).
- Düring, Herodicus = I. Düring, «Herodicus the Cratetean. A study in antiplatonic tradition». Στό: *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar*. 51:2, Στοκχόλμη 1941.
- Düring, Notes on the transmission = I. Düring, «Notes on the history of the transmission of Aristotle's writings». Στό: *Acta universitatis Gothoburgensis* 56, 1950:3.
- Düring, *Protr.* = I. Düring, *Aristotle's Protrepticus. An attempt at reconstruction*, Göteborg 1961 (*Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* XII).
- Gauthier = R. A. Gauthier, O. P. et J. Y. Jolif, O. P., *L'Éthique à Nicomaque*, I-III, Louvain 1958/9.
- GGN = *Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*.
- Jaeger, *Aristoteles* = W. Jaeger, *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*. Βερολίνο 1923, ἀνατύπ. 1955.
- Jaeger, *Entstehungsgeschichte* = W. Jaeger, *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, Βερολίνο 1912.
- JHS = *Journal of Hellenic Studies*.
- Krämer, *Arete bei Platon* = H. J. Krämer, *Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und zur Geschichte der platonischen Ontologie*. Abh. Ak. Heidelberg 1959, 6.
- Les Ét. class.* = *Les Études classiques*.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Litré = E. Littré, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, I-X, Παρίσι 1839-1861.
- Morax, *Listes anciennes* = P. Moraux, *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Louvain 1951.
- Mus. Helv.* = *Museum Helveticum*.
- NJb* = *Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik* (ἀπό τὸ 1898 καὶ ἐξῆς: *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*).
- Oxford translation* = *The Works of Aristotle*. Translated into English under the editorship of Sir David Ross, τόμ. I-XII, 'Οξφόρδη 1928-1952.
- Phil. Rev.* = *Philosophical Review*.
- Proc. Am. Philos. Soc.* = *Proceedings of the American Philosophical Society*, Φιλαδέλφεια.
- RE* = *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, καὶ *RE Suppl.* = Supplementband.
- Rev. Met.* = *Revue de Métaphysique et de Morale*.
- RPhL* = *Revue philosophique de Louvain*.
- Rhein. Mus.* = *Rheinisches Museum*.
- Riv. di Fil.* = *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*.
- Sb. Akad. Heidelberg* = *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, philos.-hist. Klasse.
- Sb. Ak. Wien* = *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaft in Wien*, philos.-hist. Klasse.
- Solmsen, *Aristotle's system* = F. Solmsen, *Aristotle's System of the Physical World, A Comparison with his Predecessors*, Cornell Univ. Press, Ithaca 1960.
- Stud. Gen.* = *Studium Generale*.
- Stud. Ital.* = *Studi Italiani di Filologia Classica*.
- Symb. Osl.* = *Symbolae Osloenses*.
- Trans. of the Am. Phil. Ass.* = *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Ithaca.
- Vita Marc.* = *Vita Marciana*, έκδ. I. Düring, στὸ *Biogr. Trad.* 94-119.
- Wieland, *Die aristotelische Physik* = W. Wieland, *Die aristotelische Physik. Untersuchungen über die Grundlegung der Naturwissenschaft und die sprachlichen Bedingungen der Prinzipienforschung bei Aristoteles*, Göttingen 1962.
- Wilpert, *Frühschriften* = P. Wilpert, *Zwei aristotelische Frühschriften über die Ideenlehre*, Regensburg 1949.

Η ΚΙΝΗΣΗ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

Τὰ ἔργα

Τὸ ἔργο πού ὀνομάζουμε Φυσική τοῦ Ἀριστοτέλη ἀνάγει τὴν προέλευσή του στὸν Ἀνδρόνικο, ὁ ὁποῖος συνένωσε ὑπὸ τὸν τίτλο *Φυσικὴ ἀκρόασις* τέσσερα ἔργα γιὰ τὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολὴ ὡς θεμελιακὰ φαινόμενα τῆς φύσης. Γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Εὐδήμου μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε μὲ βεβαιότητα μόνο ὅτι δὲν περιεῖχε τὸ ἕβδομο βιβλίο.¹

Στὸ πρῶτο βιβλίο ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὶς ἀρχὲς μὲ βάση τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ ἡ γένεση τῶν φυσικῶν πραγμάτων, ἐνῶ στὸ δεύτερο, τὰ βοηθητικὰ μέσα πού καθιστοῦν σ' ἐμᾶς δυνατὴ τὴ γνώση τῆς δομῆς τῶν φυσικῶν διεργασιῶν. Αὐτὰ τὰ δύο βιβλία τὰ ἐξετάσαμε στὸν Α' τόμο, σσ. 305-368. Τὸ βασικὸ θέμα στὰ βιβλία Γ-Ζ εἶναι ἡ δομὴ τῆς διαδικασίας τῆς κίνησης, καὶ ιδιαίτερα ἡ δομὴ τῆς συνέχειας. Τὰ βιβλία Α-Ζ συνδέονται στενὰ μεταξὺ τους ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο. Τίποτα δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ δεχτοῦμε ὅτι γράφτηκαν μὲ τὴ σειρά πού ὑπάρχουν σήμερα. Τὸ ἕβδομο βιβλίο εἶναι ἀποσπασματικὸ καὶ πιθανόν εἶναι τὸ πιὸ πρῶμο ἔργο τῆς συλλογῆς, ἐνῶ τὸ ὄγδοο εἶναι ἀσφαλῶς τὸ πιὸ ὕψιμο. Οἱ ἀρκτικές λέξεις τοῦ ἔργου *Περὶ ζῶων κινήσεως* ἔδωσαν ἀφορμὴ στὸν Ἀνδρόνικο νὰ τὸ κατατάξει στὰ ζωολογικὰ ἔργα.

Ποῦθενὰ στὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Κοργου δὲν γίνεται παραπομπὴ στὸ ἕβδομο βιβλίο τῶν *Φυσικῶν*. Ὅπως τὰ *Μετεωρολογικὰ Δ* καὶ τὸ *Περὶ ζῶων μορίων Α*, ἔτσι καὶ τὰ *Φυσικὰ Η* ἀνήκουν στὰ ἔργα πού δὲν ἦταν γνωστὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο καὶ πιθανόν μὲ τὴ δική του καὶ μόνο παρέμβαση κατατάχθηκαν στὴ θέση πού ἔχουν τώρα στὸ Κοργου. Τὸ κείμενο ἐνμέρει ὑπάρχει σὲ δύο παραλλαγές, τὴν α καὶ τὴ β. Εἶναι πιθανόν, ὅπως δέχεται ὁ Ross, ὅτι ἡ β εἶναι ἐπεξεργασία πού προέρχεται ἀπὸ ἓναν μαθητὴ· ὁ τρόπος ἔκφρασης στὸ κείμενο β εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα μὴ ἀριστοτελικός. Στὸ ἔργο βρίσκουμε δύο ἀναφορές, διατυπωμένες μὲ γενικότητα, σὲ κάτι πού εἰπώθηκε προηγουμένως, ὡστόσο καμιά ἀπὸ τὶς δύο δὲν ἀποδεικνύει ὅτι υπονοεῖται τὸ Ε βιβλίο μας.²

Ἡ κρίση τοῦ Ἀλεξάνδρου ὅτι ὁ τρόπος τῆς ἔκθεσης εἶναι *λογικώτερος*, δηλαδὴ

- 1 Γιὰ τὶς ἀμφιταλαντεύμενες ἀρχαῖες ἀναφορὲς μᾶς κατατοπίζει ὁ Ross στὴν εἰσαγωγὴ του, 1-5.
- 2 Τὸ Η 1, α 242b 41 = β 242b 7 εἶρηται δὲ περὶ τούτων ἐν τοῖς πρότερον ἐρμηνεύεται ὡς παραπομπὴ στὸ Ε 4. — Τὸ 3, 247b 13 καθάπερ εἶρηται πρότερον μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὸ Ε 2, 225b 15. — Ὁ Ross βλέπει στὸ β 242a 6 πᾶν γάρ τὸ κινούμενον διαιρετὸν ἦν μιὰ παραπομπὴ στὸ βιβλίο Ζ· ὁ χαρακτήρας τοῦ κειμένου β γεννᾷ ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἂν ἡ λέξις ἦν προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

περισσότερο θεωρητικός απ' ό,τι στα υπόλοιπα βιβλία είναι σωστή.³ Κατά τα άλλα η έκθεση στα τρία πρώτα κεφάλαια είναι έκτενης και ουσιαστική: το τέταρτο κεφάλαιο έχει άπορητική μορφή και είναι πλούσιο σε διασταυρούμενα διανοήματα, είναι περισσότερο ένα μνημόνιο για ιδιωτική χρήση παρά χειρόγραφο για διάλεξη. Στο σύντομο πέμπτο κεφάλαιο ο 'Αριστοτέλης επανέρχεται στην αρχική πρόταση του πρώτου κεφαλαίου και θέτει το ερώτημα για τη σχέση ανάμεσα σ' αυτόν που κινεί, στο κινούμενο, στην απόσταση και στο χρόνο, για να μπορέσει να ανασκευάσει με αυτό τον τρόπο ένα ζηνώειο παράδοξο. Δεν υπάρχει ό έπίλογος. Το έργο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ένσυνείδητα συνταγμένη και ολοκληρωμένη παράδοση (Vorlesung) ή πραγματεία. Από την αρχική πρόταση ως το τέλος του τρίτου κεφαλαίου ή έκθεση μόλις που έχει συνοχή: τα δύο υπόλοιπα κεφάλαια δεν ξεφεύγουν βέβαια από το πλαίσιο, αλλά λείπουν οι συνηθισμένες συνδέσεις και ανακεφαλαιώσεις. Εύλογα μπορούμε να δούμε στο βιβλίο Η αποσπάσματα τα όποια διατηρήθηκαν, έπειδή περιείχαν πολλά διανοήματα που δεν μπορούμε να τα βρούμε πουθενά άλλοι στο Corpus.

Κατά την άποψη του Jaeger το βιβλίο Η δημιουργήθηκε σε μιá εποχή κατά την όποία ο 'Αριστοτέλης δεν αντιμετώπιζε άόκημη τη θεωρία των ιδεών ως ξεπερασμένη.⁴ Στη φράση 249 b 23 *εί έστιν αριθμός ή ουσία* ο Jaeger έβλεπε μια απόδειξη για το ότι ο 'Αριστοτέλης θεωρούσε 'άόκημη' τους αριθμούς ή τους ιδεατούς αριθμούς ως ουσίας.⁵ Αυτό που θέλει να πεί ο 'Αριστοτέλης είναι ότι το συμπέρασμα του ισχύει, άόκημη κι αν δεχτούμε αυτή την άποψη. Το ίδιο εκφράζει, για παράδειγμα, στο Θ 8, 1050 b 34, *εί άρα τίνες είσι φύσεις*⁶ *τοιαύται ή ουσίαι οίως λέγουσιν οι έν τοίς λόγοις τάς ιδέας*, κι άόκημη πιό διαφωτιστικά είναι τα χωρία στα *Τοπικά*, όπου ο 'Αριστοτέλης μιλάει για τη θεωρία των ιδεών ως έναν τόπο ανάμεσα σε πολλούς άλλους.⁷ Από μιá μη δεσμευτική άναφορά στη θεωρία των ιδεών δεν μπορούμε να συμπεράνουμε τίποτα για την τοποθέτηση του 'Αριστοτέλη άπέναντι σ' αυτή τη θεωρία.

Τό δεύτερο έπιχείρημα που παρέθεσαν οι Jaeger και Ross ύπέρ μιās πρώιμης χρονολόγησης είναι ή άναφορά 246 b 4-8 στις *άρετάς του σώματος*. Στόν 'Αριστοτέλη βρίσκουμε αυτόν τόν πλατωνικό όρο μόνο σε άναγνωρισμένα πρώιμα έργα. Όστόσο, τό ότι τόν συναντούμε και στα *Φυσικά Η* δεν μάς λείει τίποτα για τη σχέση του έβδομου με τά υπόλοιπα βιβλία των *Φυσικών*. Όπως θα δούμε άργότε-

³ Συμπλήκσις, 'Εν Φυσικοίς 1036, 11-13. Τμήματα από τά σχόλια του 'Αλεξάνδρου σώζονται σε άραβική μετάφραση. Βλ. S. Pines, «Omne quod movetur necesse est ab aliquo moveri», *Isis* 52, 1961, 21-54.

⁴ *Aristoteles*, 313: ο Jaeger παρέλαβε αυτή την ιδέα από τόν E. Hofmann, *De Aristotelis Physicorum libri septimi origine et auctoritate*, Βερολίνο 1905, 26. 'Η άποψη του Jaeger άνασκεινάστηκε από τόν H. Cherniss στην κριτική του, *AJPh* 56, 1935, 261-71. 'Αντίθετα, ο Ross δέχεται χωρίς αντίρρηση την άποψη του Jaeger.

⁵ Άς συγκρίνουμε αυτό τό χωρίο με τό Νυ 6, 1093 b 7, όπου ο 'Αριστοτέλης μιλάει ειρωνικά για «τις περίφημες φύσεις μέσα στους αριθμούς», *αι έν τοίς αριθμοίς φύσεις αι έπαινούμεναι*.

⁶ Έτσι τό διατυπώνει αυτό και στόν *Προτρεπτικό Β* 36 Düring, πρβ. *Περί ούρανού Α* 9, 278 a 16, *Περί γενέσεως και φθοράς Α* 7, 324 b 21.

⁷ E 7, 137 b 3-6, πρβ. W. Wieland, *Die aristotelische Physik*, 213.

ρα, πρέπει να άντλοϋμε τὰ ἐπιχειρήματά μας γιὰ τὴν πρῶιμη χρονολόγηση ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, τὴν τάση καὶ τὴν ἰδιομορφία τῆς προβληματικῆς.

Φυσικά Γ-Ζ. Ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή προκύπτει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης σχεδίασε ὡς σύνολο αὐτὲς τὶς παραδόσεις⁸ καὶ τὶς ἔγραψε χωρὶς διακοπή, καὶ μάλιστα σύμφωνα μὲ τὰ δύο πρῶτα βιβλία. Σ' αὐτὰ τὰ ἔξι βιβλία τὸ θέμα εἶναι τὸ πράγμα ὅταν κινεῖται καὶ μεταβάλλεται. Στὸ πρῶτο βιβλίον ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὴ δομὴ πού πρέπει νὰ προϋποθέσουμε, ὅταν μιλάμε γιὰ τὸ γίνεσθαι καὶ τὴ γένεση ἐνὸς πράγματος· στὸ δεύτερο βιβλίον πραγματεύεται τοὺς τέσσερις παράγοντες πού πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη, προκειμένου νὰ ἐξηγήσουμε τὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολὴ ἐνὸς πράγματος· στὸ Γ-Ζ ἀναλύει τὴ διαδικασία τῆς κίνησης. Ἡ κίνηση προϋποθέτει τὸ συνεχὲς καὶ δὲν εἶναι δυνατὴ, μὲ τὴ σειρά της, χωρὶς τὸν τύπο καὶ τὸ χρόνο.⁹ Εἶναι ἀπαραίτητο, λοιπόν, νὰ ἐξετάσουμε αὐτὲς τὶς φυσικὲς ἔννοιες σχέσεων¹⁰ στὴν ἀμοιβαία διαπλοκή τους, καὶ μάλιστα ὡς κοινούς καὶ γενικότατους καθορισμούς τῶν πραγμάτων.

Τὰ βιβλία Γ-Ζ εἶναι προσεκτικὰ διαρθρωμένα: Γ 1-3 *κίνησις*, 4-8 *ἄπειρον*, Δ 1-5 *τόπος*, 6-9 *κενόν*, 10-14 *χρόνος*. Ἐπειτα ἀπὸ κάθε τμήμα ἀκολουθεῖ ἀνακεφαλαιώση. Τὸ βιβλίον Ε 1-2 πραγματεύεται τὴν *κίνησιν* ὡς *μεταβολὴν* καὶ συνδέεται διαμέσου μιᾶς ἀναφορᾶς,¹¹ μὲ τὸ Γ 1. Μὲ τὸ Ε 3 ἀρχίζει ἡ πραγμάτευση τῆς ἔννοιαι τοῦ *συνεχοῦς*, πού συνεχίζεται μὲ τὸ βιβλίον Ζ. Ἡ ἀπορία στὸ τέλος τοῦ πέμπτου βιβλίου, 231 α 5-17, δὲν ἀνήκει στὸ ἀρχικὸ κείμενο. Τέτοιαι προσθήκη βρῖσκουμε συχνὰ στὸ τέλος ἐνὸς βιβλίου.¹² Δείχνουν τὴν προσπάθεια τοῦ συντάκτη νὰ βρεῖ μιὰ κατάλληλη θέσι γιὰ κάθε κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη πού διασώθηκε.

Σ' αὐτὰ τὰ τέσσερα βιβλία τὰ ἐπιμέρους τμήματα συνδέονται στενὰ μεταξύ τους μὲ ἀναφορὲς τοῦ ἐνὸς στὸ ἄλλο. Δὲν ἀναφέρεται κανένα ἄλλο ἔργο τοῦ Corpus. Ὁ σύντομος ὑπαινιγμὸς στὸ Γ 7, 207 b 34 *αἷτια τετραχῶς* προϋποθέτει ὅτι ἡ ἐπονομαζόμενη θεωρία τῶν τεσσάρων αἰτίων τοῦ δεύτερου βιβλίου εἶναι οἰκεία στὸν ἀκροατὴ. Σὲ δύο χωρία ὁ Ἀριστοτέλης ὑπαινίσσεται ὅτι θὰ πραγματευτεῖ σὲ ἄλλη συνάφεια τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ *πρῶτον κινουὺν ἀκίνητον*.¹³ Αὐτὰ πού λέει στὸ Γ 5, 204 b 25-27 γιὰ τὶς ποιότητες τῶν στοιχείων δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπεξεργαστεῖ τὴ θεωρία πού ἐκθέτει στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*· γι' αὐτὸ παρατηρεῖ στὸ Δ 5 213 α 4-5 ὅτι θὰ ἀσχοληθεῖ πιὸ διεξοδικὰ μὲ αὐτὴν ἀργότερα. Αὐτὰ πού διαβάζουμε στὸ Δ 214 β 1-9 γιὰ τὸν ἰσχυρισμὸ τῶν ἀτομικῶν, ὅτι δηλαδὴ δὲν μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν αὐξηση χωρὶς νὰ παραδεχοῦμε τὸ κενόν, ἀναπτύσσονται μὲ μεγαλύτερη ὠριμότητα καὶ μὲ περισσότερες λεπτομέρειαι στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* 321 α 9-29. Στὸ Δ 5, 212 b 21 πραγματεύεται τὰ τέσσερα στοι-

⁸ Ἐκφράσεις, ὅπως στὸ 209 a 33 *λέγω δ' οἶον σὺ νῦν*, ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε γιὰ νὰ ἀνακινῶσει προφορικὰ τὸ ἔργο του.

⁹ Γ 1, 200 b 20.

¹⁰ Αὐτὸ δηλώνεται ξεκάθαρα στὸ Δ 11, 219 a 12-14.

¹¹ 224 b 11, τὴ μοναδικὴ σὲ ὅλο τὸ βιβλίον.

¹² Τὰ καλύτερα παραδείγματα εἶναι τὸ Μῦ 1086 a 18 - 1087 a 25· τὸ Νῦ 6, 1093 b 21-29· ἀντιθέτως, ἀβέβαια παραδείγματα εἶναι τὰ Ἄλφα 10, Ἐψίλον 4 καὶ Θῆτα 10.

¹³ Γ 1, 201 a 25-27 *ἐξ ἄλλων ἔσται ὄλλον*· στὸ Δ 10, 241 b 12-20. Ἡ προγραμματισμένη παράδοση εἶναι ἡ τὸ Θ πού μᾶς ἔχει διασωθεῖ ἢ μιὰ παλαιότερη, χαμένη τώρα, πραγματεία. Ἡ πρώτη παραπομπὴ θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρεται καὶ στὸ βιβλίον *Λέμβδα*.

χεῖα καὶ λέει *αἰθῆρ ἐν τῷ οὐρανῷ*: ἀμφιβάλλω κατὰ πόσο θὰ τὸ διατύπωνε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, ἂν εἶχε ἀναπτύξει τὴ θεωρία γιὰ τὸ *πρῶτον σῶμα* στὸν *Περὶ οὐρανοῦ*. Ὅρισμένα ζητήματα ποὺ ἐμφανίζονται στὸ ἑβδόμο βιβλίο ὡς προβλήματα ἀναπτύσσονται στὰ βιβλία Γ-Z ὡς ὀριστικά λυμένα.¹⁴ Ἀπὸ ὅσα ἐξέθεσα ἐδῶ συμπεραίνω ὅτι τὰ βιβλία Γ-Z γράφτηκαν ὕστερα ἀπὸ τὰ *Φυσικά Α-Β* καὶ Η, καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ *Φυσικά Θ*, τὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* καὶ τὸ *Περὶ Οὐρανοῦ*.

Φυσικά Θ. Στὴν ὥραια εἰσαγωγή στὸ ὄγδοο βιβλίο, ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ κίνηση, ποὺ εἶναι συνάμα ἡ ζωὴ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δημιουργήθηκε κάποτε ἢ εἶναι αἰώνια. «Τὸ νὰ βροῦμε τὴν ἀληθινὴ ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα θὰ εἶναι χρήσιμο τόσο γιὰ τὴ θεωρία τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἔρευνα ποὺ ὀδηγεῖ στὴν πρώτη ἀφετηρία ἢ ἀρχὴ τῆς κίνησης.»¹⁵ Μὲ τὸ ἢ *περὶ φύσεως θεωρία* ἐννοεῖ προφανῶς τὴν ἐκθεσὴ του γιὰ τὰ θεμελιακὰ φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου στὰ *Φυσικά Α-Z*. Ἀμέσως μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ἀρχίζει τὴν πραγματεύσεσή του μὲ μιὰ ἀναφορὰ σὲ ὅσα εἶχε διαπιστώσει νωρίτερα *ἐν τοῖς φυσικοῖς*. Ἡ διδασκαλία ὁμως ποὺ ἀρχίζει τώρα δὲν θὰ πραγματευτεῖ μόνο τὴ φυσικὴ διαδικασίαν τῆς κίνησης, ἀλλὰ θὰ ρίξει νέο φῶς καὶ στὸ ζήτημα γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς κίνησης, τὸ ὁποῖο δὲν ἀνῆκε πλέον στὴ φυσικὴ. Ὅταν τὰ ἔγραφε αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης, ἴσως εἶχε ὑπόψη του τὴν πραγματεύση τοῦ *πρώτου κινουῦντος ἀκίνητου* στὸ *Λάμβδα* τῆς *Μεταφυσικῆς* του. Εἶναι ἐνδιαφέροντα ὅσα λέει στὸ τρίτο κεφάλαιο γιὰ τὸ τέλος ταύτης τῆς πραγματείας: «Πιθανὸν μερικὰ ἀπὸ τὰ ὄντα νὰ εἶναι πάντοτε ἀκίνητα,¹⁶ ἄλλα πάντοτε σὲ κίνηση, ἄλλα πάλι νὰ μετέχουν καὶ στὰ δύο. Αὐτὴ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ ἀποψή μου· ξεπερνᾷ ὅλες τὶς δυσκολίες ποὺ προβλήθηκαν. Ἡ ἀπόδειξη τῆς ὀρθότητος αὐτῆς τῆς ἀποψῆς εἶναι καὶ ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς ἔρευνας». Ἐπειτα καταδικάζει τοὺς Ἐλεάτες.¹⁷ Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὅλα ἡρεμοῦν καὶ ἡ προσπάθεια νὰ τὸν θεμελιώσουμε, ἀπορρίπτοντας τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη, μαρτυροῦν ἀδυναμία τῆς σκέψης. Αὐτὴ ἡ διδασκαλία δὲν θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση μόνο λεπτομέρειες, ἀλλὰ τὰ ἀφήνει ὅλα σὲ ἐκκενρότητα. Δὲν ἀντισταθεύεται μόνο τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπο ὅλες τὶς ἐπιστῆμες καὶ ὅλες τὶς γνώμες, ἐπειδὴ ὅλες δέχονται ὡς αὐτονόμητη τὴν ὑπαρξὴ τῆς κίνησης. Ἐπιπλέον: Ὅπως ὁ μαθηματικὸς¹⁸ καὶ ἄλλοι εἰδικοί ἐπιστήμονες δὲν νοιάζονται γιὰ τὶς πρῶτες ἀρχές, εἶσι καὶ ἡ θεωρία ποὺ μόλις ἀναφέραμε δὲν ἐνδιαφέρει τὸν φυσικὸ ἐπιστήμονα. Γιατὶ αὐτὸς ξεκινáει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ φύση εἶναι ἀρχὴ τῆς κίνησης. Ὡς φυσικὸς ἐπιστήμονας ὁ Ἀριστοτέλης βρίσκει ὅτι δὲν ἔχει νόημα νὰ πολεμήσει τὴν ἀποψὴ τῶν Ἐλεατῶν· αὐτὸ εἶναι ἔργο τοῦ διαλεκτικοῦ.

¹⁴ χαλκός - ἀνδριάς, νόσος - ὑγεία, ἄγνοια - ἐπιστήμη, πρβ. 201 a 29 - b 2· 202 b 16-22· 225 b 10-33.

¹⁵ 251 a 5 πρὸ ἔργου γὰρ οὐ μόνον πρὸς τὴν *περὶ φύσεως θεωρίαν* ἰδεῖν τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν *μέθοδον τὴν περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς πρώτης*. Αὐτὸ ποὺ ἐμεῖς ὀνομάζουμε *μέθοδος* ὀνομάζεται στὸν Ἀριστοτέλη *τρόπος τῆς μεθόδου*. Μὲ τὸν ὄρο *μέθοδος* ἐννοεῖ γενικὰ μιὰ παράδοξη ποὺ εἶναι προσανατολισμένη σὲ ἕνα ὀρισμένο στόχο, δηλαδὴ 'τὴν πορεία ποὺ ὀδηγεῖ στὸ στόχο'.

¹⁶ ἀκίνητος εἶναι αὐτὸς ποὺ δὲν μετέχει στὶς φυσικὲς διεργασίες, αὐτὸς δηλαδὴ ποὺ εἶναι 'ἐλεύθερος ἀπὸ διεργασίες'.

¹⁷ Πρβ. καὶ τὸ 254 a 25.

¹⁸ Παρόμοια ἐπιχειρηματολογία βρίσκουμε στὸ Α 2, 185 a 1.

Ἐπομένως, δὲν χωράει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης σ' αὐτὸ τὸ ἔργο μιλάει ὡς φυσικός, ὄχι ὁμῶς ὡς θεολόγος ἢ μεταφυσικός, ὅπως τόσο συχνὰ ἰσχυρίζονται. Ὁ σπουδαιότερος στόχος του εἶναι νὰ ἀνασκευάσει ὀριστικὰ τὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν αὐτοκίνηση (Selbstbewegung).¹⁹ Ὑπὲρ τῆς ἀποφῆς ὅτι αὐτὸ τὸ σύγγραμμα πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἀργὰ συνηγοροῦν τὰ ἀκόλουθα ἐπιχειρήματα.

Στὸ ὄγδοο κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης ἐπανερχεται στὸ παράδοξο τοῦ Ζήνωνα: «Στὴν πρώτη πραγμάτευση τῆς κίνησης»²⁰ ξεπέρασα τὴ δυσκολία, δείχνοντας ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἀπειρος ὑπὸ τὴν αὐτὴ ἔννοια ὅπως καὶ ἡ ἀπόσταση πού πρέπει νὰ διανυθεῖ καὶ τὰ δύο εἶναι διαιρετὰ ἐπ' ἀπειρον. Αὐτὸς ὁ ἔλεγχος εἶναι ἀκαταμάχητος ἀπὸ διαλεκτικῆ-λογικὴ ἀποψη,²¹ ἀλλὰ ἀνεπαρκῆς ἀπὸ πραγματολογικὴ ἀποψη. Γιατὶ ἐδῶ παραμένει σὲ ἐκκρεμότητα τὸ πρόβλημα τοῦ συνεχοῦς. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τῆς συνέχειας, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικαλεῖται τώρα τὸ ἀκόλουθο ἐπιχείρημα, πού ὁ ἴδιος τὸ χαρακτηρίζει καλύτερο: «Ὅποιος διαιρεῖ, ὅπως ὁ Ζήνων, μιὰ συνεχῆ ἀπόσταση σὲ δύο μισὰ [καὶ φαντάζεται ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία εἶναι πραγματικῆ], μεταχειρίζεται τὸ ἓνα σημεῖο ὡς δύο, γιατί δημιουργεῖ ἀπὸ αὐτὸ τὸ τέλος τὸ προηγούμενου καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπομένου».²²

Στὸ ἔβδομο κεφάλαιο διαβάζουμε τὰ ἀκόλουθα: «Δὲν μπορεῖ νὰ λάβει χώρα αὐξηση χωρὶς προηγούμενη ποιοτικὴ μεταβολή. Γιατὶ τὸ αὐξανόμενο μπορεῖ νὰ αὐξάνεται ἐνμέρει σὲ κάτι ὁμοίῳ του, ἐνμέρει σὲ κάτι ἀνόμοιο. Ἡ τροφὴ λ.χ. λογίζεται ὡς κάτι "ἀντίθετο". Ἡ τροφὴ ὁμῶς ἀφομοιώνεται ἀπὸ τὸ σῶμα μόνο ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἔγινε ὅμοια μὲ τὸ ὅμοιο. [Κατὰ τὴν ἀφομοίωση], λοιπὸν, πρέπει νὰ λαμβάνει χώρα μιὰ μεταβολή, καὶ μάλιστα μεταβολὴ στὸ ἀντίθετο. Ἐπιπλέον, μιὰ τέτοια μεταβολὴ προϋποθέτει ὅτι κάτι δίνει τὴν ἀφορμὴ, γι' αὐτὸ καὶ δημιουργεῖ, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὸ δυνάμει θερμὸ τὸ ἐνεργεῖα θερμῶν. Αὐτὸ τὸ κείμενο, πού ἔχει διατυπωθεῖ συνοπτικότερα στὸ πρωτότυπο,²³ εἶναι πιθανότατα μιὰ συμπυκνωμένη ἀπόδοση τοῦ *Περὶ ψυχῆς* Β 4, 416a 19 – b 11, ὅπως παρατηρεῖ ὁ R. D. Hicks στὰ σχόλιά του. Μόνο ὅποιος γνωρίζει τὴ διδασκαλία γιὰ τὸ ἔμφυτον θερμὸν κατανοεῖ πλήρως τὴν τελευταία πρόταση. Τὴ διδασκαλία πού ἀνέπτυξε ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης μποροῦμε νὰ τὴ βροῦμε μόνο σ' αὐτὰ τὰ δύο χωρία τοῦ *Corpus*. Γιὰ τὸ ἔργο *Περὶ τροφῆς* δὲν γνωρίζουμε ἂν πράγματι γράφτηκε ἢ εἶχε μόνο σχεδιαστεῖ.

Ἐπίσης, μόνο στὸ *Περὶ ψυχῆς* ὑπάρχει ἓνα παράλληλο γιὰ τὸ ἀκόλουθο χωρίο, πού βρίσκεται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο: «Ἀκόμη κι ἐκεῖνος πού θεωρεῖ ψευδῆ τὴ γνώμη ὅτι ὑπάρχει κίνηση προϋποθέτει ὅτι ὑπάρχει αὐτὴ ἡ γνώμη. Ἐφόσον ὁμῶς τὸ παραδεχτεῖ αὐτό, ἔχει ἤδη παραδεχτεῖ ὅτι ὑπάρχει καὶ κίνηση. Γιατὶ, ἂν ὑπάρχει ψευδὴς γνώμη ἢ φαντασία, ἢ ἂν κάτι παρουσιάζεται ἄλλοτε ἔτσι, ἄλλοτε πάλι

¹⁹ Πρβ. Θ 2, 253a 7-21 καὶ 259b 1-16, παρακάτω, σ. 65.

²⁰ 263a 11 ἐν τοῖς πρώτοις λόγοις τοῖς περὶ κινήσεως = Z 2, 233a 21 κ.έ. Ἡ ἔκφραση πρώτοι λόγοι σημαίνει μᾶλλον ἢ βασικὴ ἔκθεση ἔτσι στὸ *Περὶ ζῶων μορίων* 682a 3 ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει στὸ ἔργο του *Περὶ τὰ ζῶα ιστορία*. Πρβ. W. L. Newman, *The Politics of Aristotle*, II, σ. XXI γιὰ τὰ χωρία στὸν *Πολιτικὸν*.

²¹ πρὸς τὸν ἐρωτῶντα, πρὸς δὲ τὸ πρᾶγμα οὐκ ἰκανῶς.

²² 263a 23-25. Ἡ προσθήκη ἀντιστοιχεῖ στὸ ἂν δὲ ποιῆ ἐντελεχεῖα α 29.

²³ 260a 29 – b 2.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

ἀλλιώως, τότε υπάρχει κίνηση. Γιατί *δόξα και φαντασία* φαίνεται ότι είναι επίσης ένα είδος κίνησης».²⁴

Στην πραγματέυση τῆς χρονικῆς προτεραιότητας τοῦ πρώτου κινούντος 260 b 29 - 261 a 26 τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο εἶναι ἡ διδασκαλία του γιὰ τὸν βιολογικὸ κύκλο· ἡ κότα ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὸ αὐγόν. Ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ἐπανειλημμένα τὴν κοσμικὴ ἀλληλουχία τῶν ὄρων ποὺ διέπουν τὴ φυσικὴ διαδικασίαν τῆς κίνησης.²⁵ Ὅσοσο τὸ ἀποφασιστικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὸ πρώτων κινῶν ἀκίνητων εἶναι ἡ λογικὴ ἀλληλουχία τῶν ὄρων (Bedingungs-szusammenhang): «...ὁ ἄνθρωπος κινεῖ τὸ χέρι, τὸ χέρι κινεῖ τὸ μπαστούνι, τὸ μπαστούνι κινεῖ κάτι ἄλλο. Ἄν, λοιπόν, καθεστὶ κινεῖται μὲ τὸ νὰ δέχεται κίνηση τὸ ἴδιο, αὐτὴ ἡ διαδικασία κάπου πρέπει νὰ σταματήσει».²⁶

Τὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται, σὲ δύο σημεῖα, στὸ *Περὶ ψυχῆς*, καὶ μάλιστα ἔτσι ὥστε νὰ συναντοῦμε ἀκόμη καὶ κατὰ λέξη ὁμοιώτητες, μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι ἰσχυρὴ ἔνδειξη γιὰ τὸ ὅτι τὰ *Φυσικά Θ* γράφτηκαν μετὰ τὸ *Περὶ ψυχῆς*. Σιωπηρὰ προϋποτίθεται ἡ κοσμολογία, ὅπως ἔχει περιγραφεῖ στὸ *Περὶ Οὐρανοῦ*. Στὸ χωρίο 261 a 13-26 ἐκθέτει πολὺ συμπυκνωμένα τὴν ἀποψή του ὅτι ὁ ὀργανικὸς κόσμος ἀποτελεῖ μιά *scala naturae*. Παραφράζω: «Ὅταν ἓνα ὄν γεννιέται καὶ ἀναπτύσσεται, ἡ διαδικασία συντελεῖται ὥσπου νὰ φτάσουμε σ' ἓνα τέλος, δηλαδὴ σὲ μιά ὀλοκληρωμένη μορφή. Γιὰ μᾶς αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅπου κορυφώνεται ἡ ἐξέλιξή του εἶναι ἡ ἀφετηρία, ἂν θέλουμε νὰ γνωρίσουμε τὴ δομὴ τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι.²⁷ Οἱ κατώτεροι ὀργανισμοί, τὰ φυτὰ καὶ πολλὰ ζῶα²⁸ δὲν ἔχουν κατάλληλα ὄργανα γιὰ νὰ κινήσῃν στὸ χῶρο. Ὅσο πιὸ ψηλὰ στὴ φυσικὴ ἱεραρχία βρίσκεται ἓνα ὄν, τόσο σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ κινήθῃ. Γι' αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἡ κίνηση στὸ χῶρο εἶναι τὸ πιὸ ἔξοχο εἶδος τῆς φυσικῆς κίνησης. Ἐνας ἄλλος λόγος γι' αὐτὸ εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ μοναδικὸ εἶδος κίνησης²⁹ ποὺ δὲν μεταβάλλει τὸ χαρακτῆρα τοῦ κινουμένου».

Ἀναμφισβήτητα, στὰ *Φυσικά Θ* παίξει μεγαλύτερο ρόλο ἡ βιολογικὴ προοπτικὴ ἀπὸ ὅ,τι στὰ ὑπόλοιπα μέρη τῶν *Φυσικῶν*. Θὰ δοῦμε ἀργότερα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι πολὺ περισσότερο βιολογικὰ προσανατολισμένος στὰ βιβλία ΖΗΘ ἀπὸ

²⁴ 254 a 27-30, πρβ. *Περὶ ψυχῆς* Γ 3, 428 b 11 (ἐπίσης *δοκεῖ*) καὶ 429 a 1. Εἶναι δυνατὸ μὲ τὸ *οἱ πάλαι λόγοι* νὰ ἔννοεῖ ἀκριβῶς τὸ *Περὶ ψυχῆς*.

²⁵ 259 b 13 τῆς πρώτης ἀρχῆς *ἔξωθεν εἶναι*.

²⁶ 256 a 28-31 *ἀνάγκη στήναι*. Πρβ. *Περὶ ζῶων κινήσεων* 702 a 21 - b 11, παρακάτω, σ. 80.

²⁷ 261 a 13 τὸ *γινόμενον ἀτελές*. Στὴ διεργασία τοῦ γίνεσθαι τὸ ἔμβιο ὄν εἶναι ἀνολοκλήρωτο καὶ *ἐπ' ἀρχὴν ἰόν*, ἀλλὰ ἡ διεργασία ὀδηγεῖ στὴν τέλεια μορφή, ποὺ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς διεργασίας. Ἡ ἀρχή, λοιπόν, ἔχει τὴν ἴδια σημασία μὲ τὴν οὐσία ἢ τὸ τέλος. Πρβ. *Περὶ ζῶων μορίων* Α 1, 641 a 27 *ἔστιν αὕτη (ἡ οὐσία) καὶ ὡς ἡ κινούσα καὶ ὡς τὸ τέλος*, μὲ πιὸ ἀφηρημένον τρόπο διατυπωμένη στὰ *Φυσικά* Η 3 246 a 13. Στὰ βιολογικὰ ἔργα ἡ ὀλοκληρωμένη μορφή (= τέλος) εἶναι πάντοτε τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς κατὰ τὴν πραγματέυση τῆς διεργασίας ποὺ ὀδηγεῖ στὸ τέλος.

²⁸ τὰ πολλὰ (γένη) τῶν ζῶων. Ἐνωσοῦνται τὰ κοιλεντερωτά, Coelenterata, τὰ ἐχινόδερμα, Echinodermata, τὰ μόνιμα τῶν ζῶων, *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Α 1, 487 b 6, καὶ τὰ ὄστρακοφόρα, *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 7, 683 b 5.

²⁹ Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ποιοτικὴ μεταβολὴ ἢ τὴν αὔξησιν, ποὺ ἐπίσης εἶναι κινήσεις.

δ,τι στα υπόλοιπα βιβλία τῶν λεγομένων *Μετὰ τὰ Φυσικά*.³⁰ Μὲ σοβαρότητα ἀσχολεῖται πραγματολογικὰ μὲ τὴ ζωολογία καὶ τὴ βοτανικὴ καὶ γενικὰ μὲ φυσιολογικὰ ζητήματα μόνο μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀκαδημίας. Θεωρῶ βέβαιον ὅτι στὰ *Φυσικά Θ* ἀναφέρεται σὲ ἀπόψεις ποὺ ἀνέπτυξε καὶ θεμελίωσε στὸ *Περὶ ψυχῆς* καὶ στὰ θεμελιακὰ ζωολογικὰ ἔργα του. Μόνο ὑποθέσεις μπορούμε νὰ κάνουμε γιὰ τὸ πόσο ἀργὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ αὐτὸ τὸ ἔργο. Κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ἡ ἐπιστροφὴ του στὴν Ἀθῆνα σήμανε καὶ ἐπιστροφὴ σὲ παλιὰ προβλήματα. Γι' αὐτὸ θεωρῶ ἀπολύτως δυνατὸ ὅτι τὸ δγδοο βιβλίον τῶν *Φυσικῶν*, ποὺ εἶναι ὄργανωμένο μὲ ὠριμότητα καὶ ἐπέξεργασμένο μὲ προσοχὴ, γράφτηκε κατὰ τὴ δευτέρη ἀθηναϊκὴ περίοδο.

Τὸ *Περὶ ζῶων κινήσεως* εἶναι ἀπὸ τὰ ἀξιοσημειώτατα ἔργα τοῦ ἀριστοτελικοῦ *Corpus*. Μελετητές, ὅπως οἱ Brandis, Rose, Zeller καὶ Hicks τὸ θεώρησαν μὴ ἀριστοτελικό· μετὰ τὸν Jaeger³¹ καὶ τὸν Farquharson³² μᾶλλον δὲν ἀμφισβητεῖ πιά κανεὶς τὴ γνησιότητά του. Τὸ ἔργο ὅμως ἔχει μελετηθεῖ σχετικὰ λίγο. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει γενικὰ τὸ θέμα στὸν ἐπίλογο ὡς *περὶ κοινῆς κινήσεως*, ἐνῶ στὴν εἰσαγωγὴ ὡς *περὶ τῆς κοινῆς αἰτίας τοῦ κινεῖσθαι κίνησιν ὁποιαοῦν*. Στὰ *Φυσικά Θ 2* χαρακτήρισε τὴν αὐτοκίνηση τῶν ὄντων ὡς τὸ δυσκολότερο πρόβλημα.³³ Προτείνει βέβαια μιὰ λύση, ἀλλὰ δὲν λέει τίποτα γιὰ τὸ πῶς τὸ περιέχον δίνει τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν κίνηση. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψή του, ποὺ τὴν διακηρύσσει συχνὰ, αὐτὸς ποὺ θέτει σὲ κίνηση καὶ τὸ κινούμενον πρέπει νὰ βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μεταξύ τους.³⁴ Προφανῶς ὑπάρχει στὸ ἔμβιο ὄν ἡ βούληση, ὄρεξις, ὁ κινήτης· ἀλλὰ διαμέσου τίνος πράγματος³⁵ παρέχει αὐτὴ ἡ βούληση τὴν ὄθηση γιὰ τὴν κίνηση; Ἡ ἀπάντηση εἶναι: Τὸ πνεῦμα σύμφυτον εἶναι τὸ ὄργανο μὲ τὸ ὁποῖο ἡ βούληση κινεῖ τὸ σῶμα πρὸς τὸ στόχο ποὺ ἔχει θέσει. Σκοπὸς τοῦ ἔργου εἶναι νὰ ἀποδείξει αὐτὸ τὸ πράγμα. Ἴσως ὁ Ἀριστοτέλης νόμισε ὅτι μὲ μιὰ τέτοια ἀπόδειξη ἔβρισκε μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπὸ φυσιολογικὴ ἀποψὴ λύση στὸ παλιὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν *ψυχὴ* ὡς *ἀρχὴ κινήσεως*. Μὲ τὸ *κοινὴ κίνησις* ἐννοεῖ, λοιπόν, τὴν ἱκανότητα κινήσεως τῶν ἐμβίων ὄντων γενικὰ.³⁶

Στὸ σύγγραμμα ὑπάρχουν ἐξαιρετικὰ πολλὲς ἀναφορὲς σὲ ἄλλα συγγράμματα,³⁷ οἱ ὁποῖες ἀποδεικνύουν ξεκάθαρα ὅτι τὸ *Περὶ ζῶων κινήσεως* γράφτηκε μετὰ

³⁰ Ὡς παράδειγμα οὐσίας βρίσκουμε μιὰ ἰδιότυπη φράση, στὴν ὁποία ἴσως δὲν πρέπει νὰ ἀποδίδουμε πολὺ μεγάλη ἀξία, μόνο στὸ *Ζῆτα 1*, 1028a 17: *ἄνθρωπος ἡ θεός*.

³¹ «Das Pneuma im Lykeion», *Hermes* 48, 1913, 27-74.

³² *Oxford Translation*· οἱ ὑποσημειώσεις του εἶναι πολὺτιμες. Λείπει ὅμως ὁ ἐπιστημονικὸς σχολιασμός. Γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ L. Torraca, Νάπολη 1958, βλ. τὴν κριτικὴ μου. *Gnomon* 1959, 415-418.

³³ 253a 7 *μάλιστα δ' ἂν δόξειεν ἔχειν ἀπορίαν*.

³⁴ 699a 15 *ἀνάγκη τίνος ἀκινήτου θιγγάνου κινεῖν*, πρβ. Θ 5, 258a 18-21.

³⁵ 703a 5 *ἐν δὲ τοῖς ἐμφύχοις σώμασι δεῖ τι εἶναι σῶμα τοιοῦτον*.

³⁶ Εἶναι ἀξιοσημειωτὴ ἡ διάκριση τῶν κινήσεων στὸ 703b 3: *ἐκούσιοι, ἀκούσιοι, οὐχ ἐκούσιοι*.

³⁷ Παραπομπὲς σὲ ἄλλα ἔργα: 698a 4 *ἐν ἐτέροις*= *Περὶ ζῶων μορίων* καὶ *Περὶ ζῶων πορείας*· 698a 9 *διώρισται πρότερον*= *Φυσικά Θ 5*, 258b 4-9· 699a 2 *μουσικῶς ποιούντες*= *Ἡσιόδου Θεογονία 517*· τὸ 699b 31 *ἕτερος ἔστω λόγος* δὲν εἶναι παραπομπή· 700a 18 *εἴρηται*=π.χ. *Περὶ ζῶων πορείας 3*· 700a 21 *ἄλλος λόγος*= *Λάμβδα 8*· 700a

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

τὰ Φυσικά Θ και μετά τὸ *Περὶ ψυχῆς*. Προκαλεῖ ἐντύπωση πόσο συχνὰ ἀρνεῖται — μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς ἄλλου ἐστὼ λόγου — νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ βασικὸ θέμα. Βρίσκουμε πολυάριθμα, κάποτε κατὰ λέξη, ἀπηχήματα³⁸ ἀπὸ τὰ Φυσικά Θ και τὸ *Περὶ ψυχῆς* Γ. Ὅλα ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ προκείμενο ἔργο εἶναι τὸ πιδ ὄψιμο ἀνάμεσα στὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν κίνηση.

Τὰ Φυσικά προβλήματα. Ὅπως διαπιστώνει ὁ Flashar,³⁹ εἶναι ὑπεράνω κάθε ἀμφιβολίας τὸ γεγονός ὅτι συγγραφέας τῶν *Προβλημάτων* εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐξίσου βέβαιο, ὅμως, εἶναι και ὅτι τὰ προβλήματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ταυτίζονται μὲ τὴ μεταθεοφράστεια συλλογὴ πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας. Ὁ Flashar πραγματεύτηκε προσεκτικὰ και ριζικὰ τὸ ζήτημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὰ χαμένα γνήσια ἀριστοτελικὰ *Προβλήματα*⁴⁰ και στὴ συλλογὴ πού διασώθηκε. Ὅπως αὐτός, πιστεύω κι ἐγὼ ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιταλοῦμα-

29 ἄλλος λόγος = *Περὶ γενέσεως και φθορᾶς*· 700 a 29 ἤνπερ φαμέν = Φυσικά Θ, 260 b 33 και 261 a 17· 700 b 5 πρότερον εἴρηται = *Περὶ ψυχῆς* 416 b 17· 700 b 8 διώρισται πρότερον ἐν τοῖς περὶ τῆς πρώτης φιλοσοφίας = Λάμβδα 7, 1072 b 3 (γιατὶ μόνον ἐδῶ, και ὄχι στὰ Φυσικά Θ λέει τίνα τρόπον κινεῖται)· 700 b 21 κατὰ τὰς εἰρημένας ἐν ἄλλοις διαφορᾶς = *Περὶ ψυχῆς* Γ 3, 427 b 14· 702 a 12 οἶαν πολλαχοῦ εἰρήκαμεν = π.χ. *Περὶ ψυχῆς* Β 5, 417 a 1, τὸ βασικὸ χωρίο εἶναι *Περὶ γενέσεως και φθορᾶς* Α 1· τὸ 703 a 11 εἴρηται ἐν ἄλλοις δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῆι στὸ Corpus· στὸ *Περὶ πνεύματος* δὲν ἀναφέρεται τίποτα γιὰ σωτηρία τοῦ πνεύματος· τὸ 703 a 17 ἄλλος λόγος δὲν εἶναι παραπομπή· 703 a 29 και b 4 = *Περὶ ζῶων πορείας*· ὁ πίνακας περιεχομένων στὸ τελευταῖο τμῆμα εἶναι ἀπόλυτα κατανοητός. — Παραπομπὲς μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἔργο: 700 a 4 ἡ πάλαι λεχθεῖσα ἀπορία = 699 b 12-30· 701 b 33 ὡσπερ εἴρηται = 700 b 25· 702 a 27 εἴρηται πρότερον = 698 a 17· 703 b 18 εἴρηται πρότερον = 700 b 17.

³⁸ 698 a 14 - b 4 ἤρμεῖν τι = *Περὶ ψυχῆς* Γ 10, 433 b 21-24· 699 a 15 θιγγάνον = Φυσικά Θ 5, 258 a 18-21· 699 b 18 ἀδύνατον λέγεται πλεοναχῶς = *Περὶ οὐρανοῦ* Α 11, 280 b 31 - 281 a 7 (μᾶλλον, παρὰ τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* 13 ἢ τὸ *Θῆτα* 4)· 700 a 6 ἤρηται = Λάμβδα 7, 1072 b 14· 700 a 31 τῶ δλω - τῶ ζῶω = (και 700 b 30-32) = Φυσικά Θ 2, 252 b 25 (τὸ ἐπιχείρημα ἀντιστρόφως), καθὼς και τὸ 260 b 32· 700 a 34 - b 3 = Φυσικά Θ 7, 261 a 5-7· 700 b 1-3 αὐτὸ αἴτιον αὐτῶ οὐδέν = Φυσικά Θ 6, 258 b 26-29· *Περὶ ψυχῆς* Β 4, 416 b 16, *Περὶ ζῶων γενέσεως* Β 1, 735 a 13, πρβ. *Περὶ διαίτης* 4, Ζ 474 Littré· 700 b 23 κινεῖ πρώτον τὸ ὀρεκτόν και διανοητόν = Λάμβδα 7, 1072 a 26· 701 a 1-2 πού ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ *Περὶ ψυχῆς* Γ 12, 434 b 32-33· 701 b 20 εἶδος τὸ νοούμενον = *Περὶ ψυχῆς* Γ 3, 427 b 21-23· 701 b 34 ἀκολουθεῖ - φύξις = *Περὶ ζῶων μοριῶν* Δ 5, 679 a 25 και 11, 692 a 23· *Περὶ ψυχῆς* Γ 3, 427 b 22 συμπάσχομεν· 701 b 34 διωκτόν και φευκτόν = *Περὶ ψυχῆς* Γ 9, 432 b 27-28 (702 a 21 - b 11 ἐκπληρᾶνει τὴν ὑπόσχεση πού ἔδωσε στὸ *Περὶ ψυχῆς* Γ 10, 433 b 19)· 702 a 34 βακτηρία - χεῖρ = Φυσικά Θ 5, 256 a 12· 703 a 5 ὄρεξις ὡς νοοῦν κινούμενον = *Περὶ ψυχῆς* 433 b 16-19· 703 a 10 ἰσχύοντα τούτω, ἴσως σύμφωνα μὲ τὸ *Περὶ ὕπνου και ἐγρηγόρευσεως* 456 a 15-18 ἰσχύον ποιεῖ ἢ τοῦ πνεύματος· 703 a 20 ὡσις και ἔλξις = Φυσικά Η 2, 243 a 16, καθὼς και *Περὶ διαίτης* 6, Ζ 478 Littré. Σὲ κανένα ἄλλο σύγγραμμα τοῦ Corpus δὲν ἀνατρεχεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ ὑπόλοιπο ἔργο του, τόσο διεξοδικὰ, ὅσο στὸ *Περὶ κινήσεως*.

³⁹ Aristoteles, *Problemata physica*, τ. 19 στὸ: *Aristoteles Werke*, ἐκδ. E. Grumach, Βερολίνο 1962.

⁴⁰ Πρόκειται μᾶλλον γιὰ μιὰ συλλογὴ ὑλικοῦ τοῦ Ἰωίου τύπου μὲ αὐτὴν πού ὁ Ἀριστοτέλης ὑπανίσσεται στὰ *Τοπικά* Α 14, 105 b 12, σχετικὰ μὲ ἔνδοξα και θέσεις.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΦΥΣΙΚΗ;

στε τή συλλογή πού διασώθηκε ως πηγή για απόψεις ή θεωρητικές διδασκαλίες του 'Αριστοτέλη, ακόμη κι αν όρισμένα διανοήματα πού βρίσκονται σ' αυτήν είναι πολύ άριστοτελικά.

Τί είναι ή άριστοτελική φυσική;

«Η φυσική του 'Αριστοτέλη, σ' όλη της τή δομή, είναι άπλώς μιá συνολική θεώρηση τής φύσης από τήν προοπτική τών τεσσάρων αιτίων πού αυτός διέκρινε.»⁴¹ Αυτή ή παραδοσιακή, μπορεί νά πει κανείς, έρμηνεία τής άριστοτελικής φυσικής είναι έντελώς λαθεμένη. Η φυσική του 'Αριστοτέλη δέν είναι ούτε όλική θέαση ούτε συστηματική ένότητα. Αντικείμενό της είναι οι φυσικές διαδικασίες, τά φυσικά πράγματα και ό,τι συντελείται με αυτά, δηλαδή ή γένεση, ή μεταβολή, ή κίνηση. Οι άρχές πού θέτει ό 'Αριστοτέλης δέν είναι ποτέ αυτοσκοπός.⁴² Σε αντίθεση με τόν Πλάτωνα, δέν θεωρεί τίς άρχές τό όν, παρά μόνο βοηθητικά μέσα για τήν εξήγηση του φυσικού γίνεσθαι. Η λεγόμενη θεωρία τών τεσσάρων αιτίων είναι μιá εύρετική μέθοδος, με τή βοήθεια τής όποίας έρευνά τή δομή του φυσικού γίνεσθαι. Για αίτια και άρχές ένδιαφέρεται μόνο στο μέτρο πού τόν βοηθούν νά κατανοήσει τόν κόσμο τής φυσικής έμπειρίας.

Σύμφωνα με τή σύγχρονη αντίληψη, τó έργο τής θεωρητικής φυσικής συνίσταται στο νά έντοπίζει στο ύλικό τής έμπειρίας σχέσεις με όσο τó δυνατόν πιό μεγάλη σπουδαιότητα. Αυτό ήταν και για τόν 'Αριστοτέλη τó έργο τής φυσικής. Η διαφορά ανάμεσα στη δική του θεωρητική φυσική και στη σύγχρονη έγκειται στο ότι τó δικό του έμπειρικό ύλικό ήταν πολύ πιό περιορισμένο, ή πειραματική φυσική ήταν ακόμη έντελώς άγνωστη και δέν διατύπωνε μαθηματικά τίς προτάσεις του.

Οί πιό πολλές περιγραφές τής άριστοτελικής φυσικής ρίχνουν τó κύριο βάρος στις άρχές πού αυτός θέτει και στις διδασκαλίες πού διατυπώνει.⁴³ Λένε ότι ή μέθοδός του στη φυσική είναι πέρα για πέρα συλλογιστική και παραγωγική, αντίθετα με τήν έμπειρική μέθοδό του στα βιολογικά έργα. Έτσι, εκφράζονται αρκετά ύποτιμητικά γι' αυτή τή «φυσική του γραφείου» (Schreibtisch-Physik).⁴⁴ Στην πραγματικότητα δέν ύπάρχει καμιά άξιοση-

41 H. Leisegang, άρθρο 'Physik', *RE* XX, 1040.

42 A 2, 185 a 4 ή γάρ άρχή τινός ή τινών.

43 Έξαιρέση άποτελεί ή έκθεση του W. Wieland, *Die aristotelische Physik*, Göttingen 1962, μιá έξαιρετική έργασία, στην όποία όφειλω πολλά.

44 «He stressed the syllogistic approach... his arm-chair physics stands in sharp contrast to his field-work in biology». C. A. Boyer, «Quantitative sciences without measurement: the Physics of Aristotle and Archimedes». *Scientific Monthly* 60, 1945, 358. Τó παρατέτω άπλώς ως χαρακτηριστικό δείγμα αυτής τής πολύ διαδεδομένης αντίληψης.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

μείωτη διαφορά ως προς τη μέθοδο και τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι ἀνάμεσα στὴ φυσικὴ καὶ τὴ ζωολογία. Ἐφετηρία του εἶναι ἡ ἐμπειρία.⁴⁵ παραγωγικὴ ἐπιχειρηματολογία βρίσκουμε κάπου κάπου, ὅταν παρουσιάζει μὲ παιδαγωγικὸ τρόπο τὴν ἀποψή του, ἀλλὰ σχεδὸν ποτὲ στὶς συζητήσεις προβλημάτων. Θεωρεῖ καθῆκον του νὰ ἐντάξει μὲ ἐπίπονη δομικὴ ἀνάλυση κάθε λεπτομέρεια σὲ μιὰ συνάφεια, στὴν ὁποία ὅλα εἶναι κατανοητὰ καὶ ὅλα μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν. Ὁ κόσμος τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας εἶναι ἓνα χάος ἀπὸ ἐντυπώσεις,⁴⁶ στὸ ὁποῖο βάζει τάξη ἢ σκέψη μας. Ὁ,τι σκέπτεται κανεὶς τὸ διατυπώνει γλωσσικὰ. Πράγμα καὶ γλώσσα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακριθοῦν τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο· φτάνουμε στὴ γνώση τοῦ πράγματος διαμέσου τῆς ἀνάλυσης τῶν γλωσσικῶν διαπλοκῶν, στὶς ὁποῖες μιλάμε γιὰ τὸ πράγμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Ὁ κύκλος: πράγμα (ἐμπειρικὸ ὑλικὸ)-νόηση-γλώσσα-πράγμα εἶναι κλειστός. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔβλεπε τίποτα πίσω ἀπὸ τὴ γλώσσα καὶ δὲν ἀναγνώριζε, ὅπως ὁ Πλάτων, μιὰ τάξη τοῦ εἶναι ξεχωριστὴ ἀπὸ ἐκείνη τῆς φράσης. Κατὰ συνέπεια δεχόταν ὅτι τὰ πράγματα καὶ οἱ φυσικὲς διαδικασίες δὲν ὑπάρχουν διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἐμεῖς τὰ σκεφτόμαστε καὶ μιλάμε γι' αὐτά. Γιὰ τοῦτο ἡ προβληματικὴ του εἶναι πάντοτε αὐτῆ: Τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο γιὰ τὰ πράγματα;

Ὁ Ἀριστοτέλης ἤξερε, φυσικὰ, καὶ τὸ ἔλεγε κιόλας, ὅτι τὰ πράγματα ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀντίληψή μας. «Ἡ ἀντίληψη δὲν εἶναι μὲ κανένα τρόπο ἀντίληψη τοῦ ἑαυτοῦ της· ἀπεναντίας ὑπάρχει κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη καὶ πρωταρχικὸ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀντίληψη. Ἔτσι ἡ κίνηση, γιὰ παράδειγμα, ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀντίληψή μας· ἀλλὰ ὅταν ὀρίζουμε τὸ χρόνο ὡς ἐκεῖνο πού μποροῦμε νὰ μετρήσουμε στὴν κίνηση, ὁ χρόνος ὑπάρχει μόνον γιὰ μᾶς πού τὸν μετῶμε.»⁴⁷ Δὲν ἔχει νόημα νὰ ρωτᾶμε τί εἶναι τὰ πράγματα 'καθεαυτά', γιατί ἡ σκέψη μας εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο κάθε ὄν. Ἡ ἀρχὴ (Prinzip) τοῦ ἀρχαίου, ὅπως καὶ τοῦ σύγχρονου, ὑλισμοῦ εἶναι, καθὼς γνωρίζουμε, ἐντελῶς διαφορετικὴ: Πιστεύουν ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἐντοπίσουν τὰ ἐλάχιστα δομικὰ στοιχεῖα τοῦ σύμπαντος. Πρόσφατα νόμισαν στ' ἀλήθεια ὅτι μποροῦσαν νὰ θεωρήσουν αὐτὰ τὰ στοιχειώδη σωματίδια ὡς τὴν ἔσχατη ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Ὡστόσο, αὐτὸς ὁ τύπος ὑλισμοῦ δέχτηκε βαρὺ πλῆγμα στὴν ἐποχὴ μας. Ἡ σκέψη μὲ βάση μοντέλα (Modelldenken)⁴⁸ ἔχει πιά

⁴⁵ Δ 3, 210 b 8 ἐπακτικῶς σκοπεῖν· Ε 5, 229 b 3 ἐκ τῆς ἐπαγωγῆς· Δ 1, 224 b 30 τούτου δὲ πίστις ἐκ τῆς ἐπαγωγῆς· Η 2, 244 b 3 κτλ.

⁴⁶ Α 184 a 22 τὰ συγκεχυμένα.

⁴⁷ Φυσικά Δ 14, 223 a 16-29 καὶ Γάμμα 5, 1010 b 31-37.

⁴⁸ Ὁ W. Heisenberg περιγράφει πολὺ διασκεδαστικὰ (*Das Naturbild der heutigen Physik*, Ἀμβούργο 1955) πῶς, διαβάζοντας τὸν Τίμαιο τοῦ Πλάτωνα, ὡς νεαρὸς φοιτητῆς, κα-

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΦΥΣΙΚΗ;

ξεπεραστεί. Ἡ καρτεσιανὴ διάκριση ἀνάμεσα σε *res extensa* καὶ *mens* — δηλαδή ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀνέλιξη στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο ἀπ' τὴ μία, καὶ στὴν ψυχὴ, ὅπου καθρεφτίζεται αὐτὴ ἡ ἀνέλιξη ἀπ' τὴν ἄλλη— δὲν εἶναι σήμερα πιά ἀφετηριακὸ σημεῖο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ὅταν ὁ ἐπιστήμονας παρατηρεῖ τίς φυσικὲς διεργασίες καὶ τίς περιγράφει, δὲν εἶναι μόνον παρατηρητῆς —κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Niels Bohr— ἀλλὰ καὶ συμπαίκτης στὸ θέατρο τῆς φύσης.⁴⁹ Οἱ γνώσεις ποὺ ἀποκοτοῦμε γιὰ τὴ φύση προκύπτουν πάντοτε ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἐρωτημάτων μας. Ἀνάμεσα σ' ἐμᾶς καὶ σ' αὐτὸ ποὺ παλαιότερα τὸ ὀνόμαζαν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα παρεμβάλλεται πάντα ἡ δικὴ μας προβληματικὴ. Ἡ εἰκόνα γιὰ τὴ φύση ποὺ παρέχει ἡ ἀκριβολογικὴ φυσικὴ ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς μας, λέει ὁ Heisenberg, δὲν εἶναι πιά εἰκόνα τῆς φύσης, παρὰ εἰκόνα τῶν δικῶν μας σχέσεων πρὸς τὴ φύση. Ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας δὲν εἶναι πιά ἡ φύση καθεαυτὴ, ἀλλὰ ἡ φύση ποὺ εἶναι ἐκτεθειμένη στὴν ἀνθρώπινη προβληματικὴ.

Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἔρευνας συγγενεῖ μετὴν ἀρχὴ (Prinzip) τῆς ἀριστοτελικῆς ἔρευνας. Μὲ τὴ φράση τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ὑπὸ μιὰ ὀρισμένη ἔννοια ἡ σκέψη μας εἶναι κάθε ὄν, καθορίζονται μετὴν νηφαλιότητα τὰ ὅρια τῆς γνώσης μας. Εἶναι λάθος, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Wieland,⁵⁰ νὰ μιλάμε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι γιὰ ὑποκειμενικότητα ἢ ἀντικειμενικότητα, γιατί ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κάνει καθόλου αὐτὴ τὴ διάκριση.

Ἡ μελέτη τῶν ἐνοπιῶν κίνησης, χῶρος, χρόνος καὶ συνεχές, στὰ *Φυσικά Γ-Ζ*, εἶναι θεωρητικὴ φυσικὴ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου, ἰδιαίτερα ἂν σκεφτοῦμε πῶς καταπιάνεται μετὸ ζήτημα καὶ πῶς ἀναπτύσσει τὴν ἐπιχειρηματολογία του. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον, δηλαδή τὸ πῶς σκέπτεται καὶ πῶς, χωρὶς ὄργανα καὶ χωρὶς τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἐντελῶς ἀπλοῦκὲς γνώσεις γιὰ τὴ φύση, μετὴν ὀξυνοιά του μόνον, ἀνακαλύπτει τὰ οὐσιαστικὰ γνωρίσματα τῶν ἐνοπιῶν χῶρος, χρόνος καὶ συνεχές. Ἡ μεγαλοφυΐα ἐγκρίεται στὴ διαπλοκὴ τῶν λειτουργιῶν.

Ἀπὸ ἄλλη ἀποψη, ἡ φυσικὴ του δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐμεῖς ὀνομάζουμε φυσικὴ. Τὸ ἐμπειρικὸ ὕλικὸ ἀντιπροσωπεύεται σὲ ἐλάχιστο βαθμὸ ἀπὸ πραγματικὲς παρατηρήσεις. Ὁ Ἀριστοτέλης βρῆκε τίς πιὸ σπουδαῖες μορφὲς προβληματικῆς σ' αὐτοὺς ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ, καὶ ἰδιαίτερα στὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα. Μὲ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν κίνηση θέλησε νὰ ὑπερ-

τέληξε στὴν πεποιθήση ὅτι οἱ ἐποπτικὲς εἰκόνας τῶν ἀτόμων πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ εἶναι ψευδεῖς. «Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ γεννήθηκε μέσα μου ἡ πεποιθήση ὅτι δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀσχοληθοῦμε μετὴν σύγχρονη ἀτομικὴ φυσικὴ, χωρὶς νὰ γνωρίζουμε τὴν ἐλληνικὴ φυσικὴ φιλοσοφία.»

⁴⁹ Πρβ. παρακάτω, σ. 432, ὑποσ. 91.

⁵⁰ *Die aristotelische Physik*, 45-46.

βει τή διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα γιά τήν ψυχή ὡς ἀπαρχή κάθε φυσικῆς κίνησης. Γιά τοῦτο καί σ' ὅλα αὐτά τὰ ἔργα ξεκινᾷ ἀπό θέσεις τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Εὐστοχα ὁ Wieland⁵¹ ἐφιστᾷ τήν προσοχή στοῦ γεγονότος ὅτι στή φυσική συνυπάρχει μιᾶ τάση προσέγγισης τοῦ Πλάτωνα, ὡς πρὸς ὀρισμένες λεπτομέρειες, μὲ μιὰ ὅσο τὸ δυνατόν μεγάλη ἀπομάκρυνση ἀπ' αὐτὸν στοῦ ἐπίπεδο τῶν ἀρχῶν. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἀναμετριέται πέρα ὡς πέρα μὲ τίς ἀπόψεις ποὺ διατυπώνει ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο*. Οἱ Owen καὶ Solmsen⁵² ἔδειξαν πόσο ἔντονα ἐπηρεασμένος ἦταν ἀπὸ τὴν προβληματική, τὴν ὀρολογία καὶ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο ποὺ συναντᾷμε στὸν *Παρμενίδη* τοῦ Πλάτωνα. Θὰ ἦταν ὅμως πλάνη νὰ συμπεράνουμε ἀπ' αὐτὰ ὅτι στή φυσική του ὁ Ἀριστοτέλης ἀπλῶς καὶ μόνο ὀλοκληρώνει τὸν Πλάτωνα, ἀπλῶς συλλέγει καὶ συστηματοποιεῖ.⁵³ Ὅ,τι παραλαμβάνει ἀπὸ ἄλλους τὸ ἔχει προσοικειωθεῖ ὁ ἴδιος. Εἶναι ὁ θεμελιωτὴς τῆς φυσικῆς ὡς ἐπιστήμης τῶν φυσικῶν πραγμάτων:⁵⁴ «ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολὴ εἶναι τὰ θεμελιακὰ φαινόμενα τῆς φύσης. Ὅποιος δὲν κατανοεῖ αὐτὰ τὰ φαινόμενα, δὲν κατανοεῖ τὴ φύση».⁵⁵ Κανένας πρὶν ἀπὸ αὐτὸν δὲν εἶχε διακηρύξει κάτι τέτοιο.

Τὸ ἔβδομο βιβλίον τῶν Φυσικῶν

Στὰ τρία πρῶτα κεφάλαια ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι κάθε φυσικὴ κίνηση εἶναι ἓνα κινητὸ κινεῖσθαι. Αὐτὸ ποὺ δίνει τὴν ἀφορμὴ γιά τὴν κίνηση ἢ τὴ μεταβολὴ πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ φυσικὴ ἐπαφή μὲ τὸ κινούμενο.⁵⁶ Τοῦτο μπορεῖ νὰ γίνῃ εὐκόλα κατανοητὸ στὴν περίπτωση τῆς κίνησης στοῦ χώρου· κάθε τέτοια κίνηση μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἔλξη καὶ ὠθηση. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση τῶν ποιοτικῶν καὶ ποσοτικῶν μεταβολῶν, αὐτὸ ποὺ δίνει τὴν ἀφορμὴ γιά τὴ μεταβολὴ εἶναι σὲ ἐπαφή μ' αὐτὸ ποὺ μεταβάλλεται. Ἐπειτα, ἀποδεικνύει ὅτι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε ποιοτικὴ ἢ ποσοτικὴ μεταβολὴ ἔχει τὴν ἔδρα του ἀποκλειστικά στὴν αἰσθητηριακὴ μας ἀντίληψη.⁵⁷

⁵¹ *Die aristotelische Physik*, 49.

⁵² G. E. L. Owen, «Γιῦναι τὰ φαινόμενα», στό: *Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain 1961, 83-103. F. Solmsen, *Aristotle's System of the physical world*, Cornell UP 1960.

⁵³ Χαρακτηριστικὴ γι' αὐτὴν τὴν ἀντίληψη εἶναι ἡ ἔκθεση τοῦ E. Hoppe, «*Mathematik und Astronomie im klassischen Altertum*», Χαϊδελεβέργη 1911.

⁵⁴ τὰ φύσει ὄντα, 192 b 8.

⁵⁵ Γ 1, 200 b 14. φύσις σημαίνει 'τὸν κόσμον τοῦ γίνεσθαι', τίς φυσικὲς διεργασίες.

⁵⁶ 244 b 2 οὐδὲν ἔστι μεταξύ, πρβ. *Παρμενίδης* 149 a. Τὸ ἄπτεσθαι προϋποθέτει ὅτι τρίτον ἐν μέσῳ οὐδὲν εἶναι.

⁵⁷ 248 a 7 ἐν τοῖς αἰσθητοῖς γίνεσθαι καὶ ἐν τῷ αἰσθητῷ μορίῳ τῆς ψυχῆς, ἐν ἄλλῳ δ' οὐδενὶ πλὴν κατὰ συμβεβηκός.

Ἐδῶ ἐκδηλώνεται μὲ σαφήνεια ἡ φαινομενολογικὴ ἐρμηνεία του γιὰ τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι.

«Κάθε κινούμενο πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ κινεῖται ἀπὸ κάτι. Ἡ παραδοχὴ [τοῦ Πλάτωνα] ὅτι κάτι κινεῖται ἀπὸ μόνου του, ἐπειδὴ κινεῖται στὴν ὀλότητά του καὶ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του δὲν προκαλεῖ τὴν κίνηση, εἶναι κάτι ἐντελῶς ὅμοιο μὲ τὴν περίπτωση ποὺ κάποιος, ἂν τὸ ΑΓ θέτει σὲ κίνηση τὸ ΓΔ καὶ ταυτόχρονα κινεῖται τὸ ἴδιο, θὰ 'θελε γι' αὐτὸ νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι τὸ ΑΒ δὲν κινεῖται ἀπὸ κάτι ἄλλο, μόνου καὶ μόνου ἐπειδὴ δὲν εἶναι φανερὸ ποῖο ἀπ' τὰ δύο εἶναι τὸ κινουὺν καὶ ποῖο τὸ κινούμενο.» Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης, στὴν πρώτη κιόλας πρόταση, καταφέρεται ἐναντίον τῆς ἀποψῆς τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς ἀπαρχὴ κάθε κίνησης.⁵⁸ Σκόπιμα διατυπώνει τὴ βασικὴ του θέση ἔτσι ὥστε ἡ πρόταση νὰ θυμίζει ἕνα γνωστὸ χωρίο στὸν *Τίμαιο*.⁵⁹ Ἐκεῖ ὅμως ὁ Πλάτων μιλάει μόνου γενικὰ γιὰ τὴν ἀμοιβαία σχέση κινουῦντος καὶ κινουμένου στὴν περιοχὴ τῆς μηχανιστικῆς ἀνάγκης. Γι' αὐτὸν ἡ κίνηση τῶν ἀψυχῶν πραγμάτων γίνεται μηχανικὰ, μὲ βάση τὸν κανόνα 'τὸ ὅμοιο ἀναζητεῖ τὸ ὅμοιο'.⁶⁰ Στὸν Ἀριστοτέλη, ἡ πρόταση 'κάθε κινούμενο πρέπει νὰ κινήθῃ ἀπὸ κάτι' ἔχει διαφορετικὸ νόημα ἀπ' αὐτὸ ποὺ ἔχει στὸν Πλάτωνα. Στὴν πολεμικὴ του ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα, τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἀσυνήθιστη τεχνικὴ. Χωρὶς νὰ χρειαστεῖ νὰ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Πλάτωνα, κατορθώνει νὰ κάνει τοὺς ἀκροατὲς του νὰ καταλάβουν ἀμέσως ἐναντίον τίνος στρέφεται.

Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο δὲν ἔχει πρόθεση νὰ ὀρίσει τὴν κίνηση ἢ νὰ ἀναλύσει τὴν πορεία τῆς κίνησης. Ρωτᾷ: Τί συμβαίνει τὴ στιγμὴ ποὺ λαμβάνει χώρα μιὰ κίνηση καὶ ὅλα τὰ μέρη στὴν ἀλυσίδα τῆς κίνησης εἶναι παρόντα ταυτοχρόνως καὶ γιὰ μιὰ στιγμὴ.⁶¹ Ἡ ἀρχὴ 'τὸ κινουὺν κινεῖται, ἐπειδὴ ὑφίσταται κίνηση' ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι 'ἡ κίνηση τοῦ κινουμένου καὶ ἡ κίνηση τοῦ κινουῦντος πρέπει νὰ γίνονται ταυτόχρονα'.⁶² Σὲ ἕνα μὴ χρονικὸ πλαίσιο ὄρων δὲν ὑπάρχει ἀναγωγὴ στὸ ἀπειρο. Ὑπάρχει, λοιπόν,

⁵⁸ Θὰ ἦταν σωστότερο νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Πλάτων ταυτίζει τὴ ζωὴ μὲ τὴ φυσικὴ κίνηση. *Φαῖδρος* 245 e *πᾶν γὰρ σῶμα ᾧ μὲν ἐξωθεν τὸ κινεῖσθαι ἀψυχον, ᾧ δ' ἐνδοθεν αὐτῷ ἐξ αὐτοῦ ἐμψυχον, ὡς ταύτης οὐσης φύσεως ψυχῆς*. Πρβ. παρακάτω, ὑποσ. 294.

⁵⁹ 57 e.

⁶⁰ 81 a *καθάπερ ἐν τῷ παντὶ παντός ἡ φορά γέγονεν, ἦν τὸ συγγενές πᾶν φέρεται πρὸς ἑαυτὸ*. Βλ. παρακάτω, σ. 128. Μὲ τὴν πρόταση 243 b 10 *οὐδ' ἔστιν ἄλλο τι γένος κινήσεως ἢ σύγκρισης καὶ διάκρισις* ὁ Ἀριστοτέλης καταφέρεται ἐναντίον τῆς ἀποψῆς τοῦ Πλάτωνα 80 c.

⁶¹ Οἱ λέξεις-κλειδιά εἶναι *ἅμα* καὶ *εὐθύς*. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν πραγμάτευση τῆς αἰτιατικῆς ἀλυσίδας, ποὺ ὀδηγεῖ στὴν πράξη, *Περὶ κινήσεως* 701 a 15 καὶ 30 καὶ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Η 5, 1147 a 28.

⁶² 242 a 24 = 58 *ἅμα γίγνεσθαι τὴν τοῦ κινουμένου καὶ τοῦ κινουῦντος κίνησην*.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

ένα πρώτο κινούν, τὸ ὁποῖο ταυτόχρονα ὑφίσταται κίνηση.⁶³ Δὲν πρόκειται ἐδῶ, ὅπως στὰ *Φυσικά Θ*, γιὰ τὸ πρώτο ἀκίνητο κινούν, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἐκάστοτε ἀμέσως πρώτο κινούν. Στὸ δεύτερο ἐπιχείρημα στηρίζεται στὶς ιδιότητες ἑνὸς συνεχοῦς καὶ στὴ μὴ πραγματικότητα (*Nichtwirklichkeit*) τοῦ ἀπείρου. Στὴν ἐπιχειρηματολογία ἀκολουθεῖ τὴ συνθησιαμένη διαλεκτική μέθοδο, προσπαθεῖ δηλαδή νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ ἀντίθετος ἰσχυρισμὸς θὰ ὀδηγοῦσε σὲ παράλογα συμπεράσματα. Δίκαια παρατήρησαν ἤδη οἱ ἀρχαῖοι σχολιαστὲς τὴν ἀδυναμία τῆς ἀποδεικτικῆς του.⁶⁴ Στὸ 8γδοο βιβλί⁶⁵ ἀρκεῖται ἐπίσης στὸ νὰ καταδείξει τὸ ἀδιανόητο μιᾶς ἀναγωγῆς στὸ ἄπειρο.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι αὐτὸ πὺ ἐνεργοποιεῖ τὴν κίνηση πρέπει νὰ εἶναι σὲ ἐπαφῇ μ' αὐτὸ πὺ τέθηκε σὲ κίνηση, καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ ὑπάρχει κάποιο τρίτο μεταξὺ τῶν δύο. Ἡ ἀπόδειξη ἀναπτύσσεται καὶ γιὰ τὰ τρία βασικὰ εἶδη τῆς κίνησης. Δὲν μιλάει γι' αὐτὸ πρὸς χάρη τοῦ ὁποῖου γίνεται ἡ κίνηση, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀλυσίδας τῆς κίνησης. Πρῶτα πρῶτα κάνει λόγο γιὰ τὴν κίνηση στὸ χῶρο. Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα σημεῖα ἐδῶ εἶναι ἡ διάκριση τῆς κατὰ χῶρο κίνησης σὲ ἔλξη, ὠθησι, μεταφορά, περιστροφή,⁶⁶ καθὼς καὶ ἡ συζήτηση πὺ ἀκολουθεῖ. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ περιστροφή, δηλαδή ἡ κυκλικὴ κίνηση, εἶναι σύνθεση μιᾶς ἔλξης καὶ μιᾶς ὠθησις, καὶ ὅτι στὴν πραγματικότητα ὅλα τὰ εἶδη κίνησης στὸ χῶρο θὰ μπορούσαν νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἔλξη-ὠθησι. Αὐτὴ τὴ θεωρία τὴ συναντᾶμε καὶ στὸ ἔργο *Περὶ διαίτης*, τοῦ ὁποῖου ὁ συγγραφεὺς πρέπει νὰ ἦταν σύγχρονος τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν παραδοχὴ ἑνὸς ἰδιαίτερου εἶδους τῆς κυκλικῆς κίνησης. Παραμερίζοντάς τὴν γιὰ χάρη τῆς πλατωνικῆς ἀποψις, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κυκλικὴ κίνηση εἶναι ἡ τέλεια κίνηση, ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέκλεισε μόνος του τὸ δρόμο πρὸς μιὰ σωστὴ διδασκαλία γιὰ τὴν κίνηση.

Στὴν πραγμάτευση τῶν ποιοτικῶν μεταβολῶν ἐμφανίζεται ἕνα διανόημα πὺ ἐπίσης μπαίνει στὸ περιθώριο. «Πῶς νὰ ἐξηγήσει κανεὶς ὅτι τὸ ξύλο, γιὰ παράδειγμα, ἔλκει τὴ φωτιά, μὴ πὺ δὲν ὑπάρχει ἐπαφή;»⁶⁷ Δὲν μπορούσε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι ἕνα πράγμα Α δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιδρά-

⁶³ 242 b 71 *ὥστε ἀνάγκη ἴστασθαι καὶ εἶναι τι πρῶτον κινούν καὶ κινούμενον*. Τὸ κείμενο β 242 b 34 καὶ ὁ Σιμπλίκιος 1047, 15 λένε τὸ ἴδιο πράγμα.

⁶⁴ Σχετικὰ μὲ αὐτὸ μιλάει ὁ S. Pines στὴν ἐργασία πὺ ἀναφέραμε παραπάνω, σ. 14.

⁶⁵ 256 a 17.

⁶⁶ 243 a 17 *ἔλξις - ὤσις - ὄχησις - δίνησις*, ὡς ἀρχὴ διαιρέσεως μόνου στὸ *Περὶ ζῶων πορείας* 704 b 23, ὡς ἔργα τῆς κινήσεως στὸ *Περὶ κινήσεως* 703 a 19. Τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος *ἔλκειν - ὠθεῖν* τὸ βρίσκουμε καὶ στὸ *Περὶ διαίτης* 6.

⁶⁷ 244 a 12, *παρόμοια στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* A 6, 323 a 32 φαμέν γάρ ἐνίστε τὸν λυπούντα ἀπτεσθαι ἡμῶν*. Προφανῶς, ὁ Ἀριστοτέλης τὸ θεωρεῖ αὐτὸ ἀπλῶς μεταφορᾶ.

σει σ' ένα πράγμα Β χωρίς φυσική έπαφή. «Αν εκείνο που δίνει άμεσα τήν άφορμή για μιá τοπική και φυσική κίνηση πρέπει αναγκαστικά να είναι σέ έπαφή ή συνέχεια με τó κινούμενο, όπως βλέπουμε να γίνεται σέ όλες τις διεργασίες, πρέπει αυτό που κινεί και αυτό που κινείται να είναι συνεχή και να διατελοῦν σέ έπαφή, και óλοκληρη ή áλυσιδα τής κίνησης πρέπει να áποτελεῖ κάτι έναίιο.»⁶⁸ Αὐτή τήν αντίληψη ὑποχρεώνεται να τήν τροποποιήσει στο *Λάμβδα* και στα *Φυσικά Η*, γιατί δέν μπορεί τó πρώτο áκίνητο κινοῦν να είναι σέ έπαφή με τó πρώτο κινούμενο.

Αὐτή ή θεωρία, óτι δηλαδή σέ κάθε áλυσιδα κίνησης αὐτό που κινεί και αὐτό που κινείται πρέπει να ἔχουν έπαφή μεταξύ τους, και óτι τó ὅλο είναι 'κάτι έναίιο', áποτελεῖ τή βάση για τή συζήτηση που áκολουθεῖ σχετικά με τις ψυχικές διεργασίες. «Αν αντίλαμβανόμαστε κάτι áπειθείας με τις αίσθήσεις μας, αὐτό είναι μιá κίνηση που μάς δίνεται διαμέσου τοῦ σώματος, έφόσον παθαίνουν κάτι τά αίσθητήρια ὄργανά μας.»⁶⁹ Καθετί που áλλοιώνεται ποιοτικά áλλοιώνεται áπο πράγματα που μπορούμε να τά αντίληφθοῦμε με τις αίσθήσεις μας: μιλάμε γενικά για áλλοίωση μόνο στήν περίπτωση διεργασιῶν που μπορούμε να τις αντίληφθοῦμε.»⁷⁰ Τήν áφετηρία έδῶ τήν áποτελοῦν τά πράγματα και ó,τι συμβαίνει μ' αὐτά, ή áπο áλλη άποψη: ó τρόπος με τόν ὁποῖο έμεῖς μιλάμε γι' αὐτά. Στο *Περί ψυχῆς*, όπου συζητᾶ τó γεγονός τής αντίληψης, παρατηρεῖ: «Η αίσθητηριακή αντίληψη βασίζεται σ' ένα κινεῖσθαι και πάσχειν, γιατί φαίνεται óτι είναι μιá áλλοίωση.»⁷¹

Τó έπόμενο τμήμα δείχνει γιατί ὀροθέτησε με τόση αὐστηρότητα τήν έννοια τής áλλοιώσεως, τής ποιοτικῆς μεταβολῆς. Δέν θέλει να έπεκτείνει τήν έννοια τής μεταβολῆς ὡς τήν áλλαγή τοῦ σχήματος ή τής μορφῆς ή ὡς τήν áλλαγή σέ μιá κατάσταση που ἔχει διάρκεια.⁷² «Τó áγαλμα δέν τó λέμε πιά χαλκό, áλλά λέμε óτι είναι χάλκινο.»⁷³ 'Η γένεση, βέβαια, περιλαμβάνει áλλαγές που μπορούμε να τις αντίληφθοῦμε κατ' αἴσθηση, δέν είναι ὁμως áλλοιώσις. "Όταν ή ὕλη ἔχει áποκτήσει ὀρισμένη μορφή, δέν δίνουμε στο πράγμα που δημιουργήθηκε μ' αὐτό τόν τρόπο τó ὄνομα τοῦ ὕλικου: ἄν τó ὕλικό ὕφίσταται μόνο μιá μεταβολή και ἔχει áποκτήσει áλλες ιδιότητες, δέν áλλάζουμε τó ὄνομά του. 'Από αὐτό προκύπτει σαφῶς óτι ή γένεση μιᾶς νέας μορφῆς δέν είναι ποιοτική μεταβολή.» Βλέπουμε έδῶ, ιδιαίτερα

⁶⁸ 242 b 59-63 είναι τι έξ άπάντων έν.

⁶⁹ 244 b 11-12.

⁷⁰ 245 b 3-6.

⁷¹ Β 5, 416 b 32-33.

⁷² *σχῆμα, μορφή, έξίς*. Πρβ. παρακάτω, σσ. 57-8 και 128.

⁷³ Πρβ. *Φυσικά Α* 7, 190 a 25.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

καθαρά, πώς η ανάλυση τῆς γλωσσικῆς χρήσης ἀποτελεῖ τὴν ἀρετηρία του. Στὴ βάση τῆς ἐπιχειρηματολογίας του βρίσκεται μιὰ λογικὴ ἀρχή, τὴν ὁποία διατύπωσε στὶς *Κατηγορίες*, δηλαδή ἡ ἐξέχουσα θέση τῆς οὐσίας, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν πρώτη κατηγορία καὶ στὶς ὑπόλοιπες κατηγορίες. Μεταβολὴ εἶναι ὅτιδήποτε συμβαίνει σὲ πράγματα, ἀλλὰ ἕνας ἄνθρωπος ἢ ἕνα ἄγαλμα γεννιῶνται.

Ἐπειτα συνεχίζει: «Οἱ καταστάσεις τις ὁποῖες ὀνομάζουμε ἀρετὴ καὶ κακία τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ κίνηση ἢ μεταβολή, γιατί εἶναι ἔννοιες σχέσεων.⁷⁴ Αὐτὲς οἱ καταστάσεις βασιζοῦνται στὸ ὅτι οἱ ιδιότητες βρίσκονται σὲ ὀρισμένη σχέση μεταξύ τους, κι αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι καλὴ ἢ κακὴ ἢ κάτι ἐνδιάμεσο. Μὲ τὸν ὄρο ἀρετὴ ἐννοοῦμε μιὰ τελείωση: Γιὰ ὅλα ὑπάρχει ἕνα σημεῖο στὸ ὁποῖο φτάνουν τὴ μέγιστη τελείωση καὶ ἔτσι εἶναι καὶ στὸν μέγιστο βαθμὸ σύμμορφα πρὸς τὴ φύση τους.⁷⁵ Ἀλλαγὴ τῆς κατάστασης στὴν κλίμακα τελείωση-ἀτέλεια εἶναι ἀλλαγὴ τῶν σχέσεων ἀναλογίας. Σὲ περίπτωσι τέτοιων σχέσεων δὲν μιλάμε γιὰ ποιοτικὴ μεταβολή, ἀν καὶ ἡ μετάβασι, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴν ἀρρώστια στὴν ὑγεία περικλείει μεταβολὲς τῶν βασικῶν ποιοτήτων θερμῶ-ψυχρῶ-στερεῶ-υγρῶ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τις καταστάσεις τῆς ψυχῆς. Οἱ βασικὲς ἐκφάνσεις τοῦ χαρακτῆρα εἶναι σχέσεις ἀναλογίας. Ἀρετὴ σημαίνει τελείωση, κακία σημαίνει ἐξοδὸ⁷⁶ ἀπὸ τὴν τελείωση. Ἡ ἀρετὴ δίνει στὸν ἄνθρωπο τὴ δυνατότητα νὰ ἐκμεταλλευτῆ σωστὰ τις ἰδιαιτέρως τάσεις του: στὴν περίπτωσι ἑνὸς κακοῦ ἀνθρώπου συμβαίνει τὸ ἀντίστροφο. Ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ συνδέεται μὲ σωματικὴ ἡδονὴ ἢ λύπη,⁷⁷ γιατί ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ λύπη συνοδεύουν τὴν πράξι, τὴ θύμησι καὶ τις ἐλπίδες μας: στὴν πράξι, ἡδονὴ ἢ λύπη προκαλεῖ μιὰ αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη, στὴ θύμησι καὶ στὶς ἐλπίδες μας ἡ σκέψι κάποιου πράγματος ποῦ ἔγινε ἀντίληπτὸ. Ἡ παρόρμησι προέρχεται, λοιπόν, ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη μιᾶς μεταβολῆς, ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ ἢ κακία δὲν εἶναι παρ' ὅλα αὐτὰ μεταβολές.»⁷⁸

⁷⁴ Αὐτὸ παρουσιάζεται καλύτερα στὸ Ε 2, 225 b 10-33.

⁷⁵ 246 a 14 τότε γάρ ἐστι μάλιστα κατὰ φύσιν.

⁷⁶ ἔκστασις, μᾶλλον μὲ τὴν ἴδια σημασία ποῦ ἔχει στὸ ἔργο *Κατηγορίαι* 8, 10 a 1. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐδῶ, στὰ *Φυσικά* Η, ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ὑπόψη του τὸ σχῆμα τῶν ποιητῶν ποῦ ἐξέθεσε στὸ ἔργο *Κατηγορίαι* 8.

⁷⁷ 247 a 7. Αὐτὴ τὴ σκέψι τὴ βρίσκουμε σχεδὸν ταυτόσημα διατυπωμένη καὶ στὰ *Ἠθικά* μεγάλη Α 6, 1185 b 36 καὶ στὰ *Ἠθικά* Εὐδήμεια Β 1, 1220 a 34. Ὁ Dirlmeier μεταφράζει: «Στις περιόδους τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης ἀναπτύσσεται ἡ ἀρετή». Κάπως διεξοδικότερα ἀναπτυγμένη βρίσκεται στὰ *Ἠθικά* Νικομάχεια Β 2, 1104 b 4-11.

⁷⁸ Ἡ ἐπιτηδευμένη διατύπωση ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔχει ἀκόμη σκεφτῆ νὰ χρησιμοποιήσει ὡς ὄρο τὴ λέξι *ἐνέργεια* γι' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς κινήσεως. Πρβ. *Περὶ ψυχῆς* Β 5, 417 a 15.

Τῇ διδασκαλίᾳ γιὰ τὴν ὑγεία ὡς συμμετρία τῶν βασικῶν ποιότητων⁷⁹ καὶ τὴν ιδέα ὅτι ὑπάρχει μιὰ σταθερὴ τάξη,⁸⁰ τόσο γιὰ τὸ σῶμα ὅσο καὶ γιὰ τὴν ψυχῇ, ὁ Ἀριστοτέλης τὴν παρέλαβε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ τὴ χρησιμοποιεῖ μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πόσο ἔντονα φανερὴ γίνεται στὸ κείμενο πού παραθέτουμε ἐδῶ ἡ φυσιολογικὴ βάση τῆς ἠθικῆς του.

Πολὺ λιγότερο ἔχει σχέση μὲ τὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολὴ ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα: «Ἡ γνώση εἶναι κάτι σχετικὸ καὶ στὴν περίπτωσι τῶν βασικῶν ἐκφάνσεων τῆς διανοητικῆς δραστηριότητος δὲν μπορούμε νὰ μιλάμε οὔτε γιὰ μεταβολὴ οὔτε γιὰ γένεση. Ὅποιος ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἀποκτᾷ γνώση δὲν τὴν ἀποκτᾷ, ἐπειδὴ κινεῖται ἢ μεταβάλλεται, ἀλλὰ ἐπειδὴ προστίθεται κάτι ἄλλο.⁸¹ Γιατί, ὅταν εἶναι δεδομένο ἓνα συγκεκριμένο ἀτομικὰ προσδιορισμένο πράγμα, γνωρίζουμε αὐτὸ τὸ ἀτομικὸ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ γενικοῦ.⁸² Ἀκόμη κι ὅταν ἐφαρμόζουμε τὴ γνώση μας στὴν πράξι, δὲν μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ γένεση, ὅπως ἄλλωστε οὔτε καὶ στὴν περίπτωσι τῆς ὄρασις ἢ τῆς ἀφῆς· ἡ χρησιμοποίησι τῆς γνώσις εἶναι κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν ἰκανότητα τῆς ὄρασις. Ἀκόμη καὶ τὸ πρωταρχικὸ ἐννοεῖν δὲν εἶναι γένεσι· πολὺ περισσότερο: Γνωρίζουμε καὶ κατανοοῦμε κάτι, ἐπειδὴ ἡ διάνοια ἠρμεῖ καὶ σταματᾷ. Ναι, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τὸ γνωρίζειν καὶ τὸ ἐννοεῖν ὡς ἐπακόλουθο τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ψυχὴ περιέρχεται ἀπὸ τὴ φυσικὴ ταραχὴ στὴν κατάστασι τῆς ἠρεμίας. Γι' αὐτὸ τὰ παιδιὰ δὲν μποροῦν, μὲ τὴ βοήθεια τῶν αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων, νὰ κρίνουν καὶ νὰ μαθαίνουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως οἱ μεγάλοι, γιὰτι σ' αὐτὰ ἡ ταραχὴ καὶ ἡ κίνηση εἶναι ἔντονες».

Αὐτὴ ἡ ἀνάλυσι τοῦ 'πρωταρχικῶς ἐννοεῖν' εἶναι μιὰ ἰδιόμορφη ἀντιστροφή πλατωνικῶν σκέψεων.⁸³ Ὁ Πλάτων ἀναφέρεται εὐκαιριακὰ σὲ μιὰ

⁷⁹ 246 b 5 *συμμετρίχ θερμῶν καὶ ψυχρῶν*, καθὼς ἐπίσης καὶ στὰ *Τοπικά* Z 6, 145 b 8.

⁸⁰ *Γοργίας* 504 b *κόσμος καὶ τάξις*. Περισσότερα στὸν Jaeger, *Aristoteles*, 39-42.

⁸¹ 247 b 5 *τῷ ἄλλω ὑπάρξει*. Ἄν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τὴ λέξι *ἐνεργεῖν* δὲν ἔχει ἐπινοήσει ἀκόμη τὴν ὁρολογία πού ἀργότερα ἐμελλε νὰ γίνει τόσο πολὺ συνήθης. Τὴ θεωρία γιὰ τὰ τρία στάδια τὴ βρίσκουμε στὸν *Προτρεπτικὸ* καὶ πλήρως ἀναπτυγμένη στὸ *Περὶ ψυχῆς* 417 a 21· ἐκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης λέει συνεχῶς *ἐνεργεῖν*. Στὴν πρότασι *τὸ χρῆσθαι καὶ τὸ ἐνεργεῖν ὅμοιον τούτοις* βλέπουμε τὴ θεωρία μὲ τὰ τρία στάδια *in statu nascendi*.

⁸² Ἴσως ὑπόκειται ἐδῶ ἡ σκέψις ὅτι πρῶτα πρῶτα βιώνουμε τὰ πάντα ὡς συγκεκριμένες ἐντυπώσεις, *συγκεκριμένα*, καὶ ἔπειτα ἐπιβάλλουμε τάξι μὲ τὴ βοήθεια τοῦ καθόλου. *Πολιτεία* 524 c (*Θεαίτητος* 193 c *διὰ μακροῦ καὶ μὴ ἰκανῶς ὁρῶν*) καὶ *Φυσικά* A 1, 184 a 22. Πρέπει νὰ προσέχουμε ὥστε νὰ μὴν ἐρμηνεύουμε σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια τὴ λέξι *καθόλου* ὡς 'ἐννοια' ἢ 'ἐννοια γένους'.

⁸³ 247 b 9 *ἡ ἐξ ἀρχῆς λήψις τῆς ἐπιστήμης*. Πρβ. *Φαίδων* 96 b *ἐκ μνήμης καὶ δόξης λαβοῦσις τὸ ἠρμεῖν κατὰ ταῦτα γίνεσθαι ἐπιστήμην*. Πρβ. τὰ χωρία πού τὸ τεκμηριώνουν

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

φυσιολογική εξήγηση τοῦ νοητικοῦ ἐνεργήματος, ποῦ τοῦ εἶναι γνωστή καὶ τὴ βρίσκουμε καὶ στὸ ἔργο *Περὶ ἱερῆς νούσου*. Ὁ πυρήνας αὐτῆς τῆς διδασκαλίας, ποῦ ἀνάγεται πιθανὸν στὸν Ἀλκμαίωνα, εἶναι ὅτι ἡ σκέψη ἀρχίζει τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁπία τὸ πνεῦμα ἀποστρέφει τὸ βλέμμα ἀπὸ τὸ ἀδιάκοπο ρεῦμα τῶν αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων, γνωμῶν καὶ ἀναμνήσεων, καὶ ἐπικρατεῖ μιὰ κατάσταση ἡρεμίας.⁸⁴ Μιὰ τέτοια διδασκαλία δὲν συμβιβάζεται φυσικὰ μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ἀνάμνησιν. Κι ἀκόμη: Ὅταν ὁ Πλάτων μιλάει γιὰ τὴν ταραχὴ τῆς ψυχῆς, ἐννοεῖ μιὰ ἀδυναμία τῆς φύσης μας, ποῦ μᾶς κλείνει τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀλήθεια. Μόνο ὅταν ξεπεράσουμε αὐτὸ τὸ ἐμπόδιο καὶ δοῦμε, μὲ τὴ σκέψη ἀποκλειστικὰ τὸ ἴδιο τὸ ὄν, θὰ βροῦμε τὴν ἀλήθεια.⁸⁵

Ἡ προβαθμίδα τῆς νοητικῆς δραστηριότητος εἶναι φυσιολογικὸ γεγονός, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ ἐπομένως σχετίζεται μὲ τὴν κίνηση. Ξαφνικά, ἀπὸ τὸ χάος τῶν ἐντυπώσεων ἀποκρυσταλλώνεται ἕνα καθόλου· αὐτὸ συντελεῖται καθὼς μέσα στὴν πολλότητα ἀνακαλύπτουμε τὸ κοινὸ στοιχεῖο. Μ' αὐτὰ τὰ καθολικὰ στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας ἀρχίζει ἡ σκέψη καθαυτῆ. Μόνο σ' αὐτὸ τὸ χωρίο περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τόσο ἐκδηλα φυσιολογικὸ τρόπο τὴ γένεση τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ ἐλαττώματος καὶ τῆς ἔλλογης σκέψης. Ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴν τὴ συνάφεια δὲν θέλει νὰ μιλάει γιὰ γένεση.⁸⁶ Δὲν ἔχει ἀκόμη διατυπώσει τὴ λεγόμενη θεωρία τῶν τριῶν σταδίων, *ἔξις-χρῆσις-ἐνέργεια*, ποῦ θεμελιώνεται στὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος *δυνάμει-ἐνεργεία*, ἀλλὰ βρίσκουμε τίς λέξεις καὶ τίς ἐννοίες ἤδη σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο.⁸⁷

Τὸ τμήμα ποῦ ἀκολουθεῖ ἐρευνᾷ τὸ πρόβλημα τῆς συμμετρίας τῶν κινήσεων, χωρὶς νὰ συνδέεται μὲ τὰ προηγούμενα. Στὸ ἐρώτημα ἂν ὄλες οἱ κινήσεις εἶναι σύμμετρος ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα ἀπαντᾷ ἀρνητικὰ. Γιατὶ αὐτὸ θὰ εἶχε ὡς συνέπεια ὅτι μιὰ καμπύλη ἢ ἕνα κυκλικὸ τόξο θὰ μπορού-

στοὺς Diels - Kranz, *Alkmaion* 24 A 11. Ἄντὸ ποῦ προστίθεται εἶναι ἡ γνώση τοῦ καθόλου. Ὁ Πλάτων λέει ἀπλῶς ἡρεμεῖν. Ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει *στῆναι* (ἐπίσης στὰ *Ἀναλυτικὰ ὕστερα* B 19, 100 b 2), πιθανὸν γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὸ ζήτημα μὲ μιὰ ἀπὸ τίς ἐτυμολογίες του. Βλ. R. Eucken, «Die Etymologien bei Aristoteles», *NJb* 100, 1869, 243-248. Ὁ Πλάτων μιλάει στὸν *Φαῖδωνα* 66 d καὶ στὴν *Πολιτεία* 602 γιὰ τὴν ταραχὴ τῆς ψυχῆς.

⁸⁴ *Περὶ ἱερῆς νούσου* 14, Z 388 L., *ὁκόσον δ' ἂν ἀτρεμῆση ὁ ἐγκέφαλος χρόνον, τοσοῦτον καὶ φρονεῖ ἄνθρωπος.*

⁸⁵ *Φαῖδων* 66 de.

⁸⁶ 247 b 1 οὐδ' ἔστιν αὐτῶν γένεσις.

⁸⁷ *ἔξις - χρῆσις - ἐνέργεια*, καὶ τίς μεταφορῆς *καθευδεν - ἐγερθῆναι, μεθύων - νῆριον*. Πρβ. Düring, *Protrepticus*, 245-6 καὶ Dirlmeier, *Magna Moralia* 196. Ἐπίσης στὸ *Περὶ διαίτης* 4, Z 640, 9 L.

σαν να έχουν τὸ ἴδιο μῆκος μὲ μιὰ εὐθεία γραμμή, πράγμα πού τὸ θεωρεῖ ἀδύνατο.⁸⁸ Τὴν αἰτία γι' αὐτὸ τὸ λαθεμένο συμπέρασμα πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὸ ὅτι ἀντιλαμβανόταν τὸ ἐρώτημα ὡς γεωμετρικὸ πρόβλημα· γιὰ τὶς καμπύλες καὶ τὶς εὐθεῖες δὲν ὑπάρχει καμιὰ γεωμετρικὴ μονάδα τῆς ὁποίας καὶ οἱ δύο νὰ εἶναι πολλαπλάσια. Σκέφτεται πάντα ποιοτικά, ὄχι ποσοτικά, κι ἀκόμη καὶ ἡ ἀσυμμετρία συνίσταται γι' αὐτὸν σὲ ποιοτικές, ὄχι σὲ ποσοτικὲς διαφορές. Ἄν εἶχε καταπιαστεῖ μὲ τὸ πρόβλημα ὑπὸ φυσικὸ πρίσμα, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε παραδεχτεῖ ὅτι ἡ καθημερινὴ ἐμπειρία μᾶς διδάσκει πὼς οἱ καμπύλες καὶ οἱ εὐθεῖες εἶναι συγκρίσιμες. Συναντᾶμε κι ἐδῶ, λοιπόν, τὴ γεμάτη ἐπακόλουθα πλάνη του: τὴ διάκριση τῆς φυσικῆς κίνησης σὲ εὐθεῖα καὶ στὴ ριζικὰ διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴν κίνηση.

Ἄλλοιο βρῖσκει εὐχαρίστηση τὸ νὰ κατηγορεῖ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ σχολαστικὴ λεπτολογία του, θὰ βρεῖ σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο πλούσιο ὕλικό. Πρέπει ὁμως νὰ ἔχει ὑπόψη του ὅτι αὐτὸ τὸ ξεκαθάρισμα ἦταν ἀπαραίτητο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Δύσκολα μπορούμε νὰ φανταστοῦμε ποιά σημασία εἶχε γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν διακρίνονταν αὐστηρὰ οἱ πολλαπλὲς σημασίες τῶν λέξεων.⁸⁹ Τὸ βασικὸ ἐρώτημα σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο εἶναι τὸ ἀκόλουθο: Ὅταν μιᾶμε γιὰ τὰ πράγματα μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο σημαίνει τοῦτο ὅτι αὐτὰ εἶναι συγκρίσιμα; «Ἐπάρχουν περιπτώσεις πολυσημίας, στίς ὁποῖες ἡ ἴδια λέξη δηλώνει ἐντελῶς διαφορετικὰ καὶ μὴ συγκρίσιμα πράγματα, ἄλλες, στίς ὁποῖες ὑπάρχει ὀρισμένη ὁμοίότητα, καὶ ἄλλες πάλι, στίς ὁποῖες μπορούμε, τουλάχιστο κατὰ προσέγγιση, νὰ διατυπώσουμε ἕνα γένος ἢ μιὰ ἀναλογία· στὴν τελευταία περίπτωση δὲν φαίνεται νὰ ἔχουμε μιὰ ἀπλὴ ὁμωνυμία.»⁹⁰ Δὲν ἀντιπαραθέτει, λοιπόν, τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο πρὸς τὴ λέξη, ἀλλὰ τὴν ἀκριβῆ σημασία μιᾶς λέξης στὴν ἴδια τὴ λέξη. «Ὅταν μιλάει κανεὶς γιὰ κάτι, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπικαλεῖται τὰ ἴδια τὰ πράγματα, ἀλλὰ στὴ θέση τους χρησιμοποιεῖ, ὡς σημεῖα τους, τὶς λέξεις. Οἱ λέξεις ὁμως εἶναι πεπερασμένες ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ, ἐνῶ τὰ πράγματα εἶναι ἄπειρα. Κατ' ἀνάγκη ἡ ἴδια λέξη δηλώνει μιὰ πολ-λότητα πραγμάτων.»⁹¹ Ὁ Wieland δίκαια τονίζει πόσο σπουδαῖο εἶναι νὰ ἔχουμε πάντοτε κατὰ νοῦ ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη τὸ 'πράγμα' (die 'Sache') πού ἀντιπαρατίθεται στὴ γλωσσικὴ ἔκφραση δὲν εἶναι κάτι ἐξωγλωσσικό.⁹²

⁸⁸ 248a 12 ἔσται περιφερῆς ἴση εὐθεία.

⁸⁹ Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Πλάτων, Σοφιστής 251a.

⁹⁰ 249a 23-25.

⁹¹ Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι 165a 6-13. Βλ. W. Wieland, *Die aristotelische Physik*, 159.

⁹² «Ἡ ἔρευνα τῶν πολλαπλῶν σημασιῶν τῶν λέξεων ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ μέθοδος πού, χρησιμοποιοῦντας τὴν, ἀποφεύγουμε τὸν κίνδυνο νὰ σχηματίζουμε μόνο συλλογισμοὺς πρὸς τὸ ὄνομα, καὶ μὲ τὴν ὁποία μένουμε στὸ ἴδιο τὸ πράγμα».

Κατανοούμε καλύτερα τὸ τέταρτο κεφάλαιο, ἂν τὸ θεωρήσουμε προσχέδιο μᾶς σηματολογικῆς ἀνάλυσης, καὶ ὄχι φυσικῆ ἔρευνα γιὰ τὰ εἶδη κίνησης.⁹³ Ἡ προβληματικῆ, λοιπόν, εἶναι συνεχῶς ἡ ἐξῆς: Ὅταν θέλουμε νὰ συγκρίνουμε κινήσεις ἢ μεταβολές, πρέπει νὰ προσέχουμε τὸ νόημα τῶν λέξεων. Τονίζεται ιδιαίτερα ὅτι, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ οἱ κινήσεις εἶναι τοῦ ἴδιου γένους, μποροῦν νὰ μὴ εἶναι σύμμετρες. Τελικὸ συμπέρασμα ἢ συγκεφαλαίωση δὲν βρίσκουμε.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὰ ὄρια τῆς ἀναλογικότητας μεταξὺ τῆς κινητήριας δυνάμεως, τοῦ χρόνου κίνησης καὶ τῆς ἀπόστασης ποὺ πρέπει νὰ διανυθεῖ. Στόχος του εἶναι νὰ ἀποδείξει ὅτι ὑπάρχουν τέτοια ὄρια καὶ νὰ προειδοποιήσει γιὰ τὰ λαθεμένα συμπεράσματα ποὺ στηρίζονται στὴν παραγνώριση αὐτῶν τῶν ὁρίων. Μολονότι, λοιπόν, ἡ προβληματικῆ του εἶναι περισσότερο λογικῆ παρὰ φυσικῆ, τὸ κεφάλαιο περιέχει μερικὲς προτάσεις σημαντικὲς γιὰ τὴ γνώση τῆς κινήσιολογίας του. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρηματολογεῖ συνεχῶς μὲ βάση τὴν προϋπόθεση ὅτι κάθε κίνηση ὀφείλεται σὲ κάποιον ποὺ τὴν προκαλεῖ· δὲν εἶχε ἰδέα, βέβαια, γιὰ τὸ νόμο τῆς βαρύτητας.⁹⁴ Ρωτᾷ, λοιπόν: Τί εἶδους σχέση ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ κινητῆ (Α), τοῦ κινουμένου (Β), τῆς ἀπόστασης (Γ) καὶ τοῦ χρόνου (Δ) τῆς κίνησης; «Ἐὰν τὸ Β κινεῖται ἀπὸ τὴ δύναμη Α στὴν ἀπόσταση Γ στὸ χρόνο Δ, στὸν ἴδιο χρόνο ἡ ἴδια δύναμη Α θὰ κινήσει τὸ μισὸ τοῦ Β δύο φορές μακρύτερα ἀπὸ Γ, ἢ ἐπίσης στὸ μισὸ τοῦ χρόνου Δ θὰ κινήσει τὸ μισὸ τοῦ Β σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀπόσταση Γ· γιατί κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ βρίσκονται ὅλα σὲ ἀναλογία μεταξὺ τους.» Ὑποστηρίζει, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀπόσταση ποὺ διανύει ἓνα σῶμα εἶναι εὐθέως ἀνάλογη πρὸς τὴ δύναμη ποὺ κινεῖ (ἢ ὁποῖα θεωρεῖται σταθερὰ) καὶ πρὸς τὸν ἀναγκαῖο χρόνο, καὶ ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὴ μάζα ἢ τὸ βᾶρος τοῦ σώματος. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ταχύτητα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι εὐθέως ἀνάλογη πρὸς τὸ ποσοστὸ ἀναλογίας (Quote) μεταξὺ δυνάμεως καὶ ἀντίστασης. Εὐκόλα μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι αὐτὸς ὁ νόμος ἰσχύει μόνο ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ δύναμη ποὺ κινεῖ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀντίσταση. Ἡ πρόταση, λοιπόν, δὲν ἔχει καθολικὴ ἐγκυρότητα καὶ αὐτὸ τὸ ἔβλεπε καθαρὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης. «Ἐὰν τὸ Ζ κινεῖται ἀπὸ τὴ δύναμη Ε στὴν ἀπόσταση Γ στὸ χρόνο Δ, δὲν συνάγεται ἀπαραίτητα ὅτι ἡ δύναμη Ε μπορεῖ νὰ κινήσει τὸ διπλάσιο τοῦ Ζ στὸ μισὸ τῆς ἀπόστασης Γ στὸν ἴδιο χρόνο· στὴν πραγματικότητα μπορεῖ καὶ νὰ μὴν προκαλέσει καμιὰ κίνηση· ἄλλιῶς, θὰ μπορούσε ἓνας μόνο ἄνθρωπος νὰ κινήσει ἓνα πλοῖο, γιατί ἡ κινητήρια δύναμη ὅλων

⁹³ E. Hoffmann, *De Aristotelis Physicorum* 1. VII, Βερολίνο, 1905, 16.

⁹⁴ Ἄν καὶ τὸν διατυπώνει στὸ Δ 8, 215 a 19-22.

συνολικά ἐκείνων πού ἀνασύρουν τὸ πλοῖο καὶ ἡ ἀπόσταση στὴν ὁποία ὄλοι μαζί μετακινοῦν τὸ πλοῖο εἶναι δυνατὸν νὰ μοιραστοῦν σὲ τόσα μέρη ὅσοι εἶναι καὶ οἱ ἄνδρες. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι σωστὸς οὔτε ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Ζήνωνα, ὅτι δηλαδὴ κάθε μέρος ἀπὸ ἕναν κόκκο κεχριοῦ, ὅσο μικρὸ κι ἂν εἶναι, θὰ ἔκανε θόρυβο, καὶ μάλιστα ἀνάλογο πρὸς τὸ θόρυβο ὀλόκληρου τοῦ «κοιλοῦ»· δὲν εἶναι δηλαδὴ βέβαιο ὅτι μόνος του ὁ κόκκος κεχριοῦ, σὲ ὀρισμένο χρόνο, θὰ κινοῦσε αὐτὴ τὴ μάζα ἀέρα τὴν ὁποία θέτει σὲ κίνηση ὅταν πέφτει ὀλόκληρο τὸ «κοιλὸ». Αὐτὸ, λοιπόν, ἦταν ἡ οὐσία τῆς ὑπόθεσης. Ὁ σκοπὸς τῆς θεωρίας γιὰ τὴν κίνηση πού περιγράφηκε σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο εἶναι νὰ ἀποκαλύψει τὸ νοηματικὸ λάθος στὴν ἀποδεικτικὴ τοῦ Ζήωνα. Ὁ Ζήνων ρώτησε τὸν Πρωταγόρα⁹⁵ ἂν μπορούμε νὰ ἀκούσουμε τὸ θόρυβο πού κάνει κατὰ τὴν πτώση του ἕνας κόκκος κεχριοῦ ἢ ἕνα μυριστὸ ἐνὸς κόκκου κεχριοῦ. Ὅταν ὁ Πρωταγόρας ἀπάντησε ἀρνητικὰ στὸ ἐρώτημα, ὅπως ἀναμενόταν, ὁ Ζήνων ἔβγαλε τὸ συμπέρασμα ὅτι τότε δὲν μπορούμε νὰ ἀκούσουμε οὔτε τὸ θόρυβο ἀπὸ πολλοὺς κόκκους κεχριοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ δείξει ὅτι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὰ ὑπόλοιπα παρὰδοξα τοῦ Ζήωνα, εἶναι λανθασμένη ἡ προκείμενη πρόταση. Εἶναι σωστὸ ὅτι ἕνας μόνον ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ κινήσει τὸ πλοῖο καὶ ὅτι ἡ πτώση ἐνὸς μόνου κόκκου δὲν μπορεῖ νὰ ἀκουστεῖ. Ἡ ἐνωμένη δύναμη τῶν ἀνδρῶν πού ἀνασύρουν τὸ πλοῖο καὶ ὁ θόρυβος ὀλόκληρου τοῦ «κοιλοῦ» κεχριοῦ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν κάθε φορὰ ὡς ὅλον.⁹⁶ τὸ ὅλον μπορούμε νὰ τὸ χωρίσουμε ἀπεριόριστα μόνον νοητικὰ, καὶ τέτοια ἐλάχιστα μέρη ὑπάρχουν μόνον δυνάμει. Οὔτε ἡ κινήτρια δύναμη οὔτε ἡ ἴδια ἡ κίνηση συντίθεται ἀπὸ συστατικὰ μέρη. Φυσικὰ, ἀπὸ τὴ δικὴ μας προοπτικὴ, ὁ ἔλεγχος αὐτὸς εἶναι λανθασμένος. Ἀλλὰ ὁ Ζήνων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἔβλεπαν τὸ πρόβλημα ἀπὸ ἀποψη διαλεκτικῆ-λογικῆ, καὶ ὄχι ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη.⁹⁷ Ὁ Ζήνων, φυσικὰ, δὲν ἀμφισβητοῦσε ὅτι μπορούμε νὰ ἀκούσουμε τὸ θόρυβο ἀπὸ ἕνα «κοιλὸ» κεχρί, ἀλλὰ ἤθελε νὰ δείξει ὅτι αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ἀποδείξουμε ὑπὸ τὴν προϋπόθεση πού ὁ ἴδιος ἐπέλεξε. Κατὰ συνέπεια, ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἀντιμάχεται στὸ πλαίσιο τῆς διαλεκτικῆς καὶ τοῦ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ προϋπόθεσή του εἶναι ἄκυρη.

⁹⁵ Ὁ Σιμπλίκιος διηγεῖται τὴν ἱστορία στὸ 1108, 19-28. Χωρὶς τὰ σχόλιά του δύσκολα θὰ κατανοούσαμε τὴν πορεία τῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη.

⁹⁶ 250a 24-25, τὸ ὅλον.

⁹⁷ Ἐντελῶς διαφορετικὰ κρίνει αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ S. Sambursky, *The physical world of the Greeks*, 93. «In this passage we hear an entirely different Aristotle», δηλαδὴ ὄχι τὸν δογματικὸ, ἀλλὰ τὸν ἐμπειρικὸ. Τὴν θεωρία γιὰ τοὺς νόμους τῆς κίνησης, πού ἀνέπτυξε σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης σίγουρα δὲν τὴ διατύπωσε μὲ βάση ὅσα εἶχε παρατηρήσει στὸ λιμάνι ἢ στὸν σιτοβολῶνα. Σκοπὸς του εἶναι νὰ ἀντικρούσει τὸν Ζήωνα μὲ τὴ βοήθεια αὐτῆς τῆς θεωρίας.

Οι επίλογικές παρατηρήσεις για τις ποιοτικές και τις ποσοτικές μεταβολές δείχνουν ότι ο Ἀριστοτέλης έχει ήδη συλλάβει τη θεωρία που τόσο ωραία αναπτύσσει στο πέμπτο βιβλίο.⁹⁸ Θεωρεί τις μεταβολές διάνυση μιάς απόστασης και επομένως, μπορεί και εδώ να μιλάει για τη σχέση ανάμεσα στην κινητήρια δύναμη, στο χρόνο της κίνησης και στην απόσταση.

Ἡ σύγχρονη ἀριστοτελική ἐρευνα ἔχει δώσει σχετικά μικρή προσοχή στο ἔβδομο βιβλίο τῶν *Φυσικῶν*. Σωστά τὸ χαρακτήρισαν οἱ ἀρχαῖοι σχολιαστὲς ὡς συλλογὴ προσωρινῶν σχεδιασμάτων. Ἡ θέση ποὺ ἀναπτύσσει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀνήκει στὰ πάγια συστατικὰ τῆς φιλοσοφίας του, ἀλλὰ ἔχει περιγραφεῖ μὲ τρόπο διαφορετικὸ καὶ πολὺ καλύτερο σὲ ἄλλα ἔργα. Ὅσα λέει στὸ τέταρτο κεφάλαιο γιὰ τὸ συγκρίσιμο τῶν κινήσεων τὰ χρησιμοποιοεῖ στὰ *Φυσικά* E 4· καὶ ἐδῶ ἡ πιὸ ὀψιμη περιγραφή εἶναι πολὺ ἀνώτερη τῆς πρωιμότερης. Στὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια μιλάει γιὰ ζητήματα στὰ ὁποῖα δὲν ἐπανερχεταὶ σὲ ἄλλα ἔργα, τουλάχιστον ὄχι μὲ τὴν ἴδια προβληματική. Ὅταν ἀναζητοῦμε τὴν ἀφορμὴ καὶ τὸ σκοπὸ ἐνὸς ἀριστοτελικοῦ ἔργου, ἡ προβληματικὴ του μᾶς ὀδηγεῖ γενικῶς στὰ σωστά ἔχνη. Ἰδιαίτερα στὰ πρῶτα ἔργα ὁ Ἀριστοτέλης, σχεδὸν κατὰ κανόνα, θέτει ὀρισμένα ἐρωτήματα στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία. Νομίζω ὅτι κατανοοῦμε καλύτερα τοὺς συλλογισμοὺς καὶ τὶς θέσεις του στὸ ἔβδομο βιβλίο τῶν *Φυσικῶν*, ὅταν τὰ ἐξετάζουμε ἀπὸ τὴν προοπτικὴ ὅτι προήλθαν ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεσή τους πρὸς τὸν Πλάτωνα. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀνασκευάζει τὴν ἄποψη τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν αὐτοκίνηση. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο ξεκινáει ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ κάνει ὁ Πλάτων στὴν ἔννοια ἄπτεσθαι⁹⁹ στὸν *Παρμενίδη* καὶ συνάγει ἀπὸ αὐτὴν τὰ ἐπακόλουθα γιὰ τὴ δική του διδασκαλία. Εἶναι δυσκολότερο νὰ βροῦμε ὀρισμένο σημεῖο ἀναφορᾶς στὸν Πλάτωνα γιὰ τὸ τρίτο κεφάλαιο· ἐννοῶ ὅτι ἔχει ὡς ἀφετηρία του ὀρισμένα διανοήματα ποὺ ὑπάρχουν στὸν *Φαῖδωνα* καὶ στὸν *Θεαίτητο*. Ἡ θέση του εἶναι: Μεταβολὴ συμβαίνει μόνο στὴν περιοχὴ τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης καὶ μπορεῖ νὰ προέλθει μόνο ἀπὸ κάτι ποὺ μποροῦμε νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε.¹⁰⁰ Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν θέλει νὰ χαρακτηρίσει ὡς μεταβολὴ ὅσα συμβαίνουν στὰ πράγματα κατὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς¹⁰¹ ἢ τῆς σταθερῆς τους κατάστασης, ἢ στὸν

⁹⁸ E 3, 226 b 23-27 Ross.

⁹⁹ Στὸν Πλάτωνα ἡ ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖται εἶναι τρίτον ἐν μέσῳ οὐδέν, στὸν Ἀριστοτέλη 244 b 2, 245 a 11 οὐδὲν μεταξύ, 245 b 1 οὐδὲν ἀνά μέσον.

¹⁰⁰ *Φαῖδων* 75 a τὰ πράγματα ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ ἀντιληφθοῦμε καὶ ποὺ πάντοτε κινοῦνται καὶ μεταβάλλονται μᾶς βοηθοῦν νὰ γνωρίσουμε τὴν ἰδέα τῆς ὁμοιότητας, μὴ ἄλλοθεν αὐτό... δυνατόν εἶναι ἐνοῆσαι ἀλλ' ἢ ἐκ τοῦ ἰδεῖν ἢ ἄψασθαι ἢ ἐκ τίνος ἄλλης τῶν αἰσθήσεων. Στὸν *Θεαίτητο* 186 d ὁ Πλάτων λέει ἐν τοῖς παθήμασι.

¹⁰¹ 245 b 8 λῆψις - ἀποβολὴ sc. τῶν σχημάτων. Μόνο ἐδῶ ἀπαντᾷ ἡ ἔκφραση. Στὸν *Φαῖδωνα* 75 de ὁ Πλάτων λέει λαβεῖν τὴν ἐπιστήμην καὶ ἀποβολὴ τῆς ἐπιστήμης. Πρβ.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

άνθρωπο, κατά την αλλαγή τῆς βασικῆς ἠθικῆς στάσης του ἢ κατὰ τὴ νοητικὴ δραστηριότητα. Πραγματολογικὰ, αὐτὴ ἡ διδασκαλία ἔχει μόνο λίγα σημεῖα ἐπαφῆς μετὰ τὴ γνωσιολογία τοῦ Πλάτωνα καὶ μετὰ τὴν αὐστηρή του διάκριση ἀνάμεσα σὲ αἰσθητὸ καὶ ἰδεατὸ κόσμο, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε τὰ σημεῖα ἐπαφῆς ὅσον ἀφορᾷ τὴ μορφή. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ 'πρωταρχικοῦ ἐννοεῖν', ποὺ συζητήσαμε παραπάνω, στὴ σελίδα 29. Γιὰ τὸ τέταρτο κεφάλαιο, σχετικὰ μετὰ τὴ συγκρισιμότητα τῶν κινήσεων, δὲν μπορῶ νὰ βρῶ καμιά σύνδεση μετὰ πλατωνικὰ προβλήματα. Τέλος, ὁ σκοπὸς τοῦ τελευταίου κεφαλαίου εἶναι νὰ ἀνασκευάσει ἕνα παράδοξο τοῦ Ζήνωνα.

Κίνηση, χώρος καὶ χρόνος

«Ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολὴ εἶναι τὰ θεμελιώδη φαινόμενα τῆς φύσης. Ὁποῖος δὲν κατανοεῖ τὴν κίνηση δὲν κατανοεῖ οὔτε τὴ φύση.¹⁰² Ἡ κίνηση δὲν εἶναι δυνατὴ χωρὶς τὸν χώρο καὶ τὸν χρόνο καί, γιὰ ὀρισμένους, οὔτε χωρὶς τὸ κενό. Ἐπειδὴ ἡ κίνηση εἶναι κάτι συνεχές, πρέπει νὰ μιλήσουμε καὶ γιὰ τὸ ἄπειρο, γιὰτὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ φαίνεται στὸ συνεχές. Ἐπειδὴ αὐτοὶ οἱ καθορισμοὶ εἶναι κοινοὶ σὲ ὅλα τὰ φυσικὰ πράγματα καὶ εἶναι καθολικὰ στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας,¹⁰³ πρέπει νὰ τὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ κοινοῦ. Ὅα ἀρχίσουμε μετὰ τὴν κίνηση.» Τὸ θεμελιώδες διανόημα στὰ βιβλία Γ-Ζ τῶν *Φυσικῶν* εἶναι ὅτι ἡ κίνηση, ὁ χώρος (ἢ τόπος) καὶ ὁ χρόνος εἶναι συνεχῆ καὶ ἀποτελοῦν φυσικὲς ἐννοιες σχέσεων.

Ἡ λέξις *κίνησις* ὑπὸ εὐρύτατη ἔννοια χαρακτηρίζει ὅλες τὶς φυσικὲς διεργασίες. *Κίνηση* κατὰ χώρο, γένεση-φθορὰ, ἀνάπτυξη-φθίση, ποιοτικὴ μεταβολή. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θεωρεῖ μόνο τὴν κατὰ χώρο κίνηση ἀλλὰ καὶ κάθε μεταβολὴ ὡς διάνυση μιᾶς ἀπόστασης, δηλαδὴ ὡς δραστηριότητα ἐνὸς κινητοῦ πράγματος. Ἡ κίνηση εἶναι πάντοτε κίνηση κάποιου πράγματος, ἐπομένως δὲν ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ δὲν εἶναι μετὰ κανένα τρόπο ἔννοια γένους ὑπεράνω τῶν κατηγοριῶν.¹⁰⁴ Ὅλα τὰ φυσικὰ πράγματα ἔχουν μέσα τους τὴν ἀπαρχὴ τῆς κίνησης. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ τὰ κινεῖ κινεῖται τὸ ἴδιο ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικὴ αἰτία· δὲν ὑπάρχει αὐτοκίνηση ὑπὸ τὴν πλατωνικὴ ἔννοια. «Ἐκεῖνο ποὺ κινεῖται ἐκ φύσεως μπορεῖ καὶ νὰ δεχτεῖ

Τοπικά Η 3, 153b 27-31. Ὅα μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὰ *Φυσικά* Α 7, 190a 25 ὡς σύντομη ἀπόδοση τοῦ Η 3, 245b 9-12. Βλ. παρακάτω, σ. 58, ὑπόσ. 228.

¹⁰² Πρβ. *Τίμαιος* 57b *κίνησις καὶ στάσις*.

¹⁰³ Γ 1, 200b 22 *διὰ τὸ πάντων εἶναι κοινὰ καὶ καθόλου ταῦτα*.

¹⁰⁴ 200b 32 *οὐκ ἔστι δὲ κίνησις παρὰ τὰ πράγματα καὶ 34 κοινὸν δ' ἐπὶ τούτων οὐδὲν ἔστι λαβεῖν, ἐπομένως κανένα μέγιστον γένος ὅπως στὸν Πλάτωνα*.

κίνηση, γιατί καθετί παρόμοιο κινείται με τὸ νὰ δέχεται κίνηση τὸ ἴδιο.¹⁰⁵ 'Ορίζουμε τὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολὴ ὡς τὴ δραστηριότητα τοῦ κινήτου, καθόσον αὐτὸ μπορεῖ νὰ κινήθῃ.'¹⁰⁶ 'Όταν λίγο πιὸ κάτω¹⁰⁷ ὁ 'Αριστοτέλης διατυπώνει τὸν ὀρισμὸ με ἀκρίβεια, στρέφει τὴν προσοχὴ στὴ σπουδαιότητα τοῦ 'καθόσον'. Δὲν εἶναι κινήσις τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ νερὸ παγώνει ἢ θερμαίνεται ἢ ὅτι τὸ κρασί γίνεται ξίδι, παρὰ μόνο ἡ διαδικασία ὡς τέτοια εἶναι κινήσις. Αὐτὴ ἡ διαδικασία δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος, ἀλλὰ ὡς διαδικασία εἶναι πάντοτε ἀνολοκλήρωτη.¹⁰⁸ «Γι' αὐτὸ δὲν μπορούμε νὰ ὀρίσουμε τὴν κίνησιν γενικὰ ὡς δύναμιν ἢ ἐνέργειαν, παρὰ μόνο ὡς δραστηριότητα ὑπὸ τὴν ἔννοια πού εἶπα, δύσκολα κατανοητὴ, βέβαια, παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ἐντελῶς δυνατὴ.» 'Ο 'Αριστοτέλης προσθέτει ὅτι ἡ πραγμάτωση τῆς διαδικασίας τῆς κίνησης γίνεται πάντοτε διαμέσου ἐπαφῆς.¹⁰⁹

'Όπως συνήθως, ἀντιπαραθέτει τὴ δική του ἀποψη γὰρ τὴ φύση τῆς κίνησης πρὸς τὶς ἀπόψεις ὅσων εἶχαν προηγηθεῖ. Προφανῶς, μόνο στὸν Πλάτωνα βρῆκε μιὰ προσπάθεια γὰρ ἐξήγηση τῆς κίνησης,¹¹⁰ καὶ συγκεκριμένα στὸν *Τίμαιο* καὶ στὸν *Σοφιστή*.¹¹¹ Σύμφωνα με τὸν Πλάτωνα, ἡ κινήσις εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πέντε 'μέγιστα γένη' καὶ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ με αὐτὰ τὰ γένη κατὰ ποικίλους τρόπους· μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται, ἀναλόγως, ὡς 'τὸ αὐτὸ' καὶ 'ὄχι τὸ αὐτὸ', 'διαφορετικὸ' καὶ 'ὄχι διαφορετικὸ', 'ὄν' καὶ 'μὴ ὄν'.¹¹² Τὸ ὄν, ἐφόσον τὸ ἀντιλαμβάνομαστε, χαρακτηρίζεται ἀπὸ κινήσιν, ἐνῶ ὡς μέγιστο γένος χαρακτηρίζεται ἀπὸ στάσιν. Γι' αὐτὸ, φυσικὰ, ἡ κίνηση εἶναι 'ἕτερον τι' τῆς στάσεως.¹¹³ 'Ο Πλάτων, λοιπόν, δὲν λέει καθόλου ὅτι ἡ κίνηση εἶναι 'ἕτερότης', ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ 'Αριστοτέλης, οὔτε ὅτι ἡ κίνηση εἶναι 'μὴ ὄν'. Λέει ὅτι τὸ ὄν, ὡς ταυτόσημο με τὸν ἑαυτὸ του, δέχεται ὡς κατηγορήματα τὸ ταυτόν καὶ ὅτι ὡς ἕτερον εἶναι κάτι διαφορετικὸ. 'Αλλὰ τὸ ὄν δὲν ἔχει ποτὲ τὰ ἀντίθετα μεταξύ τους κατηγορήματα ταυτοχρόνως ἢ ὑπὸ τὴν ἴδια ἔννοια ἢ ἀπὸ τὴν ἴδια ἀποψη. 'Αντίθετα, γὰρ τὰ

¹⁰⁵ 201 a 10 τὸ κινουὺν φυσικῶς κινήτόν· πᾶν γάρ τὸ τοιοῦτον κινεῖ κινούμενον καὶ αὐτό. 'Ότι δὲν ὑπάρχει ἓνα κινουὺν ἀκίνητον πού κινεῖ φυσικῶς, ἐξ ἄλλων ἔσται δῆλον. Στὰ βιβλία Γ-Ζ ἡ ἔρευνα ἀπερώνεται ἀποκλειστικὰ στὸ φυσικὸ φαινόμενο τῆς κίνησης.

¹⁰⁶ 201 a 10 ἡ τοῦ δυνάμει ὄντος ἐντελέχεια ἢ τοιοῦτον κινήσις ἐστίν. 'Ο Wieland μεταφράζει κατὰ λέξη: 'ἡ πραγματικότητα τοῦ δυνάμει ὄντος, ἐφόσον εἶναι τέτοιο'. 'Ο 'Αριστοτέλης ἐργάζεται ἐδῶ με τὴν ἔννοια δύνάμει τοῦ πάσχειν ἢ ποιεῖν.

¹⁰⁷ 201 a 28 οὐχ ἢ αὐτὸ ἀλλ' ἢ κινήτόν· αὐτὸ ὁ 'Αριστοτέλης τὸ διατυπώνει σαφέστερα στὸ 202 a 5 τὸ γάρ πρὸς τοῦτο ἐνεργεῖν, ἢ τοιοῦτον, αὐτὸ τὸ κινεῖν ἐστίν.

¹⁰⁸ 201 b 32 ἀτελής.

¹⁰⁹ 202 a 7 θίξει.

¹¹⁰ Πρβ. Δ 2, 209 b 16 τόπον, τί δ' ἐστίν, οὗτος μόνος ἐπεχείρησεν εἰπεῖν.

¹¹¹ 256 a-e καὶ 57 e - 58 c.

¹¹² ταυτόν-μὴ ταυτόν, θάτερον-μὴ θάτερον, ὄν-μὴ ὄν.

¹¹³ *Σοφιστής* 255 e ἕτερον στάσεως, ἕτερον ταυτοῦ.

αίσθητά πράγματα ισχύει ότι στο καθένα τους ένυπάρχει ταυτόχρονα ένα μὴ εἶναι ἀκριβῶς αὐτοῦ ποῦ εἶναι. Ὄταν ὁ Πλάτων μιλάει στὸν *Τίμαιο* γιὰ κίνηση καὶ στάση, χρησιμοποιεῖ ἀντὶ τῶν ταῦτόν-ἕτερον, δηλαδή ἀντὶ τῶν ταυτόσημο-διαφορετικό, τίς λέξεις *ὁμαλότης-ἀνωμαλότης*, δηλαδή ὁμοιομορφία-ἀνομοιομορφία, καὶ διαπιστώνει ὅτι ἡ κίνηση πρέπει νὰ συγκαταλεχθεῖ στὴν ἀνομοιομορφία.¹¹⁴ Ἐδῶ ἔχει ὑπόψη του τὴ διαφορά μεταξύ ἰδεῶν καὶ αἰσθητῶν πραγμάτων. Τὸ 'γιγνόμενον' εἶναι τὸ ἄλλο, τὸ διαρκῶς ἀνομοιομορφο ἀπέναντι στὸ αἰώνια τὸ αὐτὸ καὶ στὸ αἰώνια ὅμοιο. Κατὰ τὴν ἔρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι σὰν νὰ εἶχε ὀρίσει ὁ Πλάτων τὴν κίνηση ὡς ἀνομοιομορφία. Θεωρεῖ ὡς αἰτία γι' αὐτὴ τὴν ἀποψη περὶ κινήσεως τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πλάτων θεωροῦσε τὴν κίνηση κάτι ἀκαθόριστο.¹¹⁵ Ἴσως ἐδῶ εἶχε ὑπόψη του τὸν 'ἀσάθμητο παράγοντα' τοῦ Πλάτωνα. Σύμφωνα με τὸν Πλάτωνα, ὀρισμένα πράγματα στὸν κόσμο εἶναι τὸ ἔργο τοῦ λόγου (*Vernunft*), δηλαδή τελεολογικὰ καθορισμένα, ἄλλα ὅμως εἶναι τὸ ἔργο τῆς τυφλῆς ἀνάγκης· γι' αὐτὸ πρέπει νὰ λαμβάνουμε πάντοτε ὑπόψη μας τὴν ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ ἀσάθμητου παράγοντα.¹¹⁶ Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικρίνει τὸν Πλάτωνα σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο· ἀπλῶς κάνει μιὰ σύγκριση. Γιὰ μᾶς ὅμως εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἀποψη τοῦ Πλάτωνα σχετικὰ με τὴ φύση τῆς κίνησης διαφέρει τόσο πολὺ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ὥστε ἡ σύγκριση δὲν ἔχει νόημα. Ὄταν ὁ Ἀριστοτέλης παίρνει θέση γιὰ τὴν ὄντολογία τοῦ Πλάτωνα χρησιμοποιεῖ πάντοτε ὡς σύστημα ἀναφορᾶς τὴ δική του ἀποψη. Θέλει νὰ πεῖ: «Ὅτι ἡ θεωρία μου εἶναι σωστὴ προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄλλοι στοχαστὲς δὲν κατόρθωσαν νὰ δείξουν με τοὺς ὀρισμούς τους τὴν ἀληθινὴ φύση τῆς κίνησης».

Ὄταν ὁ Ἀριστοτέλης παρουσίασε στὴν Ἀκαδημία τὴ θεωρία του γιὰ τὸ κινούμενο αὐτο-κινεῖσθαι ὡς ἐναλλακτικὴ λύση στὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν αὐτοκίνηση, τέθηκε τὸ ἐρώτημα¹¹⁷ ἂν ἡ κίνηση λαμβάνει χώρα στὸ κινοῦν, στὸ κινούμενο ἢ καὶ στὰ δύο. Ἄν λαμβάνει χώρα καὶ στὰ δύο, πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ συμβαίνουν δύο κινήσεις ταυτόχρονα; Μὲ τὴ βοήθεια ἐνωσιολογικῆς διάκρισης ἀνάμεσα στὸ κινητικόν, στὸ κινοῦν, στὸ κινητὸ καὶ στὸ κινούμενο¹¹⁸ ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται γιὰ ψευδοπρόβλημα. «*Κινητικόν*

¹¹⁴ 57 e *κίνησιν δ' εἰς ἀνωμαλότητα ἀεὶ τιθῶμεν. αἰτία δ' ἀνίσότης αὐτῆς ἀνωμάλου φύσεως.*

¹¹⁵ 201 b 24 *ἀόριστόν τι δοκεῖ εἶναι ἡ κίνησις.*

¹¹⁶ 48 a *μεικτέον καὶ τὸ τῆς πλανωμένης εἶδος αἰτίας ἢ φέρειν πέφυκεν, πρβ. παρακάτω σ. 73.*

¹¹⁷ 202 a 13 *τὸ ἀπορούμενον. Ἡ ἀντίρρηση τῶν Πλατωνικῶν ἦταν (α 34): ἄτοπον δύο κινήσεις ἅμα κινεῖσθαι. Ὁ Ἀριστοτέλης διέγινωσε ὅτι αὐτὴ ἦταν μόνον λογικὴ ἀπορία (α 21), καὶ ὄχι φυσικὸ πρόβλημα.*

¹¹⁸ 202 a 16-21 *τὸ κινητικόν, κινοῦν, κινητόν, κινούμενον.*

είναι κάτι, ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ πάθει κάτι· κινοῦν εἶναι κάτι, ἐπειδὴ ἐδῶ καὶ τώρα εἶναι σὲ δράσῃ· ἐκεῖνο πού μπορεῖ νὰ ἐνεργοποιήσῃ τὸ κινοῦν εἶναι τὸ κινητόν· ἀπ' αὐτὰ ἐπιτεταί ὅτι ἡ δραστηριότητα τοῦ κινοῦντος καὶ τοῦ κινουμένου εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ διάστημα πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ἓνα καὶ στὸ δύο εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ διάστημα πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ δύο καὶ στὸ ἓνα, ἢ ὅπως μιὰ ἀπόσταση ἀνηφορική ἢ κατηφορική παραμένει ἡ αὐτὴ, ἂν καὶ ἐμεῖς τὴν ὀρίζουμε διαφορετικά.» Δὲν πρόκειται, λοιπόν, γιὰ δύο κινήσεις, διότι τὸ ἐπενεργεῖν καὶ πάσχειν¹¹⁹ εἶναι ἀπλῶς δύο ὄψεις τῆς αὐτῆς διαδικασίας. Ὡς κάτι ἀνάλογο ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὴ διδασχῇ, ἡ ὁποία στοχεύει στὸ νὰ παρακινήσει τὸν μαθητὴ νὰ αὐτενεργήσῃ.

Τὸ ἄπειρον. Ἡ λέξι καὶ ἡ ἔννοια ἄπειρον ἔχουν σεβαστὴ ἱστορία. Γι' αὐτὸ προτοῦ ἐκθέσει τὴ δική του ἀποψη, ὁ Ἀριστοτέλης χρειάστηκε νὰ ἀναφερθεῖ στὶς ἀπόψεις ὄσων εἶχαν προηγηθεῖ. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὑπογραμμίζει ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ ἀπείρου εἶναι ἓνα φυσικὸ πρόβλημα.¹²⁰ «Ἡ φυσικὴ ἐπιστῆμη ἀσχολεῖται μὲ μεγέθη, μὲ τὴν κίνηση καὶ τὸ χρόνο, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι κατ' ἀνάγκην εἴτε πεπερασμένο εἴτε ἄπειρο. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἄπειρο, λοιπόν, εἶναι σκόπιμο νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει καὶ τί εἶναι.¹²¹ Αὐτὸ γίνεται φανερό ἤδη ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ ὀνομαστοὶ φυσικοὶ φιλόσοφοι¹²² ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ἄπειρο.» Ἐπειτα ἀναφέρει ὅσα λέει ὁ Πλάτων γιὰ τὸ ἄπειρον. «Ὁ Πλάτων ἀντιλαμβάνεται τὸ ἄπειρον ὡς ὄν¹²³ καὶ λέει ὅτι ὑπάρχουν δύο ἄπειρα, τὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρό· ἔξω ἀπὸ τὸ σύμπαν δὲν ὑπάρχει κανένα σῶμα οὔτε οἱ ιδέες, γιατί αὐτὲς δὲν εἶναι πουθενά· τὸ ἄπειρον εἶναι μέσα στὰ αἰσθητὰ πράγματα ὅσο καὶ στὶς ιδέες.» Ἀπὸ μιὰ παρατήρηση πού κάνει ἀργότερα¹²⁴ ὁ Ἀριστοτέ-

¹¹⁹ 202 a 32 *ποίησις-πάθησις, διδασχῆς-μάθησις.*

¹²⁰ Πρβ. Α 2, 184 b 25, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει διαλεκτικὸ τὸ ἐρώτημα ἂν ὑπάρχουν στὴ φύση κίνηση καὶ μεταβολή. Γιὰ τὸν φυσικὸ ἐπιστήμονα ἡ κίνηση εἶναι θεμελιακὸ φαινόμενο τῆς ἐμπειρίας (185 a 10-16) καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχει γιὰ τὸν ἴδιο κανένα νόημα νὰ θέσει τὸ ἐρώτημα *εἰ ἔστιν*· μόνον τὸ ἐρώτημα *τί ἔστιν* εἶναι σημαντικό.

¹²¹ Σύμφωνα μὲ τὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα Β 1 αὐτὰ εἶναι τὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας.

¹²² 203 a 1 οἱ δοκοῦντες ἀξιολόγως ἤφθαι τῆς τοιαύτης φιλοσοφίας.

¹²³ 203 a 5 *οὐσίαν αὐτὸ ὄν. Τίμαιος* 50 b 10 - c 1 πανδεχῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐρμηνεύει τὰ χωρία τοῦ *Τίμαιου* 50 b 10 - c 1 κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ταυτίζει τὸ πανδεχῆς μὲ τὸ ἄπειρον καὶ μὲ τὸ μέγα - μικρόν. Ὁ Σιμπλίσιος, 503 11-21, παραθέτει ὡς τεκμήριο τὴν ἐκθεσι τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ ἔργα τοῦ Πλάτωνα *Περὶ τάγαθοῦ*. Πρβ. τόμ. Α', σ. 315 κ.ε.

¹²⁴ 206 b 24-33. Πρβ. Cherniss, *Crit. of Plato*, 104-106.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

λης προκύπτει ότι πρόκειται για τὸ αὐτὸ ἄπειρον, δηλαδή για τὴν αὐτὴ ἀρχή. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ζητεῖ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴ δική του θεωρία για τὴν ἀπειρότητα κατὰ τὴ διαίρεση καὶ τὴν πρόσθεση. Θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ Πλάτων παραδέχτηκε δύο ἄπειρα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ δραστηριότητα τοῦ διαιρεῖν ἢ τοῦ προσθέτειν μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ ἐπ' ἄπειρον. Παρατηρεῖ ὅτι ὁ Πλάτων, παραδέχεται δύο ἄπειρα, ἀλλὰ δὲν τὰ χρησιμοποιοῖ, γιατί στὴν περίπτωση τῶν ἀριθμῶν φθάνει μόνο στὴ μία κατεύθυνση ὡς τὴ μονάδα, καὶ στὴν ἄλλη, μόνο ὡς τὸν ἀριθμὸ δέκα. Κάθε φορὰ πού μιλάει για τὴν πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν ἔχει ὑπόψη του κάτι συγκεκριμένο. Ὁ πυρήνας τῆς διδασκαλίας εἶναι ὅτι τὸ ἓνα καὶ ἡ δυάδα¹²⁵ εἶναι τὰ ὑπέρτατα θεμέλια τοῦ Εἶναι. Ἐδῶ ἐξυπηρετεῖ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ζεῦγος μέγα-μικρὸν ὡς δύο ἄπειρα. Στὸ τέταρτο βιβλί¹²⁶ ἀνταποκρίνεται καλύτερα στὸ σκοπὸ του μιὰ ἄλλη ταῦτιση. Ἐδῶ, στὸ τρίτο βιβλί¹²⁷, σωστὰ λέει ὅτι οἱ ιδέες δὲν εἶναι πουθενά· σ' ἓνα ἄλλο χωρίο ὅμως κατηγορεῖ τὸν Πλάτωνα¹²⁷ ὅτι στερεῖ τις ιδέες καὶ τοὺς ἰδεατοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ ὅποιαδήποτε σύνδεση μὲ τὸ χῶρο, ἐνῶ βέβαια ὁ χῶρος εἶναι ἐκεῖνος πὺ δέχεται τις ιδέες μέσα του.¹²⁸ Ὅταν θέτει ἐρωτήματα στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία, χρησιμοποιοῖ πάντοτε ὡς σύστημα ἀναφοράς τὴ δική του φιλοσοφία. Συγκεκριμένα, αὐτὸ σημαίνει ὅτι πραγματεύεται ἀπὸ φυσικὴ ἄποψη μιὰ ὄντολογικὴ νοητικὴ σύλληψη. Ὁ ἐπιλογικὸς διαστοχασμὸς¹²⁹ δείχνει ἐπαρκῶς πόσο λίγη κατανόηση διέθετε για τὴν ὄντολογία τοῦ Πλάτωνα. Ἀντικείμενο τοῦ διαστοχασμοῦ του εἶναι ὀρισμένα συμπεράσματα¹³⁰ στὰ ὅποια εἶχε καταλήξει ὁ Πλάτων, μὲ βάση τὴν πυθαγόρεια τετρακτῶν $1+2+3+4=10$, ὅσον ἀφορᾷ τὴ δομὴ τῶν ἀριθμῶν καὶ τοῦ κόσμου. Αὐτὸ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸ ζήτημα τοῦ ἀπείρου. Δὲν χωράει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Πλάτων ἐργαζόταν μὲ τὴ μαθηματικὴ ἔννοια τοῦ ἀπείρου. Ὀντολογικὰ ἀξιοποίησε αὐτὴ τὴν ἔννοια στὸν Φίληβο, ὅπου τὸ πέρασ, καὶ μαζὶ του ὅλο τὸ Εἶναι, γεννιοῦνται ἀπὸ τὸ ἄπειρον μὲ συνεχὴ πρόοδο. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἐγράφε για τὸ ἄπειρον, ἴσως δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ὁ Φίληβος, ἀλλὰ, φυσικὰ, διαμέσου τῶν παραδόσεων Περὶ τάγαθ¹³⁰ ἦταν πολὺ ἐξοικειωμένος μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Πλάτωνα. Κατανοοῦμε κάπως καλύτερα τὴν παρατήρησή του, ἂν δεχτοῦμε ὅτι, ὅταν λέει 'ἐν τοῖς ἀριθμοῖς', ἔννοεῖ ὅτι ὁ Πλάτων παρά-

¹²⁵ Για τις ποικίλες γλωσσικές ἐκφράσεις τῆς δυάδος βλ. τόμ. Α', σ. 316.

¹²⁶ 2, 209b 11.

¹²⁷ 2, 209b 33 Πλάτωνι λεκτέον.

¹²⁸ b 35 εἶπερ τὸ μεθεκτικὸν ὁ τόπος.

¹²⁹ 206b 30 ἐν τοῖς ἀριθμοῖς.

¹³⁰ Ἀναφέρονται στὸ Νῦ 3, 1090b 20-24, ἴσως καὶ στὸ ἀμφισβητούμενο χωρίο τοῦ Περὶ ψυχῆς Α 2, 404b 22-27.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

γει τῆ σειρά τῶν ἀριθμῶν ἀπό τοὺς ἀριθμοὺς τῆς πρώτης δεκάδας.

“Ὅσα λέει γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸν Δημόκριτο καταλήγουν στὸ ὅτι καὶ οἱ δύο δέχονταν ἓνα ποσοτικὸ ἄπειρον, ὁ πρῶτος ἓναν ἄπειρο ἀριθμὸ στοιχείων, ὁ δεύτερος ἓναν ἄπειρο συνδυασμὸ τῶν ἀτόμων, καὶ στὸ ὅτι καὶ οἱ δύο περιγράφουν τὸ ἄπειρο ὡς ἓνα συνεχὲς μέσω ἐπαφῆς. Ὁ Ἀναξίμανδρος¹³¹ θεωροῦσε τὸ ἄπειρον ὡς φυσικὴ ἀρχή, δηλαδή ὡς τὴν ἀρχὴ ὄλων τῶν πραγμάτων καὶ ἐπομένως ὡς κάτι ἀθάνατο καὶ θεϊκό.

Μὲ τὴν προβληματικὴ του ὁ Ἀριστοτέλης πέτυχε νὰ ἀποδείξει ὅτι μερικοὶ περιγράφουν τὸ ἄπειρον ὡς οὐσίαν, δηλαδή ὡς ἓνα πράγμα πού ὑπάρχει χωριστὰ ἀπὸ ἄλλα πράγματα καὶ πού δὲν εἶναι παρὰ ἄπειρον· ἐπίσης, ὅτι ἄλλοι τὸ θεώρησαν ὡς ιδιότητα/γνώρισμα εἴτε συγκεκριμένων πραγμάτων (π.χ. τῶν στοιχείων) εἴτε ἀφηρημένων (π.χ. τοῦ ἀριθμοῦ, τοῦ πλατωνικοῦ μεγάλου-μικροῦ). Κατὰ τὴν ἀνασκευή, ἐπομένως, ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσει τὴ δική του διδασκαλία γιὰ τὶς κατηγορίες. «Ἐὰν τὸ ἄπειρον ἦταν ἔννοια πράγματος, δηλαδή δὲν ἦταν μέγεθος ἢ πλῆθος, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι κάτι ἀδιαίρετο καὶ ἐπομένως ἄπειρον ὑπὸ μία ἔννοια πού καθόλου δὲν ἐνδιαφέρει τὴ συζήτησή μας, περίπου ὅπως ὅταν μιλάμε γιὰ μιὰ “ἀόρατη φωνή”.¹³² Ὅπως δὲν ὑπάρχει ἀριθμὸς πού νὰ εἶναι μόνο ἀριθμὸς, καὶ μέγεθος πού νὰ εἶναι μόνο μέγεθος, ἔτσι δὲν ὑπάρχει καὶ ἄπειρον πού νὰ εἶναι μόνο ἄπειρον. Ἀπλῶς ἡ ἀπειρότητα εἶναι κάτι πού ἀνήκει στὰ πράγματα,¹³³ ὅπως καὶ ἡ κίνηση εἶναι πάντοτε κίνηση ἐνὸς κινητοῦ.»

«Ὅτι ὑπάρχει ὁμως κάτι ἄπειρο προκύπτει ἀπὸ τοὺς ἀκόλουθους συλλογισμοὺς: Ὁ χρόνος εἶναι κάτι ἄπειρο· τὰ μεγέθη μποροῦμε νὰ τὰ διαιρέσουμε ἐπ’ ἄπειρον (γι’ αὐτὸ οἱ μαθηματικοὶ χρησιμοποιοῦν τὴν ἔννοια ἄπειρο)· ὁ βιολογικὸς κύκλος πρέπει νὰ εἶναι ἄπειρος, γιὰτὶ μόνο ἔτσι μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὸ γεγονός ὅτι προχωρεῖ ἀσταμάτητα· ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κάτι μπορεῖ νὰ εἶναι περιορισμένο ἔπεται κατ’ ἀνάγκη ὅτι πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴ δυνατότητα μιᾶς ἄπειρης ἀκολουθίας τέτοιων περιορισμῶν· ἐκεῖνο ὁμως πού μᾶς δημιουργεῖ τὴν πιὸ σοβαρὴ δυσκολία εἶναι ὅτι μποροῦμε εὐκόλα νὰ σκεφτοῦμε τὸ ἄπειρο, ὅπως ἀριθμοὺς, μαθηματικὰ μεγέθη καὶ ὅσα εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν οὐρανό.»¹³⁴

Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν τρόπο πού σκέπτεται ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ἀρνεῖται νὰ συζητήσει τὴ μαθηματικὴ ἔννοια τοῦ ἀπείρου.¹³⁵ «Αὐτὸ εἶναι

¹³¹ Ὁ Ch. H. Kahn, *Festschrift E. Kapp*. 1958, σσ. 19-29 πραγματεύεται τὸ 203 b 4-15 μὲ τρόπο πού προάγει τὴν κατανόησή του.

¹³² 204 a 4.

¹³³ 204 a 29-31.

¹³⁴ 203 b 15-25.

¹³⁵ 204 a 34 αὕτη μὲν καθόλου ἡ ζήτησις. Μὲ τὰ νοητὰ καὶ μηδὲν ἔχοντα μέγεθος πρέπει νὰ

ζήτημα τῆς διαλεκτικῆς, ἐγὼ ἀσχολοῦμαι σ' αὐτὴ τῇ μελέτῃ μὲ τὴ φυσικὴ ἔννοια τοῦ ἀπείρου.» Ἐκεῖνο ποῦ θέλει νὰ ἀποδείξει εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχουν φυσικὰ πράγματα ἀπείρως μεγάλα καὶ ἀπείρως μικρά. Εὐκαιριακὰ παρατηρεῖ ὅτι στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει κανένας ἀπείρως μεγάλος ἀριθμός, ὅπως τὸν ἔννοεῖ ὁ Πλάτων, γιατί ἀλλιῶς θὰ μπορούσαμε, ἀριθμώντας, νὰ φτάσουμε σ' αὐτὸν τὸν ἀριθμό.¹³⁶ Συνεχῶς ἀναφέρεται στὴν καθημερινὴ ἐμπειρία. «Ποτὲ δὲν εἶδε κανεὶς ἄλλα φυσικὰ σώματα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λεγόμενα τέσσερα στοιχεῖα.» Ἐπικαλεῖται ὁμως καὶ τὶς δικές του θεωρίες γιὰ τὴ δομὴ τοῦ κόσμου καί, παρόλο ὅτι καὶ αὐτὲς ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ χειροπιαστὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα, ὥστόσο εἶναι μόνο θεωρίες. Τὸ σύμπαν εἶναι πεπερασμένο, γιὰ κάθε στοιχεῖο ὑπάρχει ἓνας φυσικὸς τόπος καὶ μιὰ φυσικὴ κίνηση· οἱ ἕξι φυσικὲς διευθύνσεις, ἐπάνω-κάτω, ἐμπρὸς-πίσω, δεξιὰ-ἀριστερά, δὲν ἰσχύουν μόνο σὲ σχέση μ' ἐμᾶς, ἀλλὰ ἰσχύουν ἀπόλυτα. Εἶναι σωστό, φυσικὰ, τὸ συμπέρασμα τοῦ ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένα ἄπειρο σῶμα, ἀλλὰ ἡ ἐπιχειρηματολογία του εἶναι ἓνα κράμα ἀπὸ σωστὲς παρατηρήσεις καὶ ἀπὸ προκαταλήψεις.

«Τρία γεγονότα μᾶς ἀναγκάζουν νὰ δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ ἀπείρου· προφανῶς, ὁ χρόνος δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος· τὰ μεγέθη εἶναι δυνατὸν νὰ διαιροῦνται ἐπ' ἄπειρον· ἡ σειρά τῶν ἀριθμῶν δὲν ἔχει τέλος. Βρισκόμαστε σὲ δίλημμα, γιατί εἶναι φανερό ὅτι τὸ ἄπειρο κατὰ ἓναν ὀρισμένο τρόπο ὑπάρχει, κατὰ ἓναν ὀρισμένο τρόπο δὲν ὑπάρχει.¹³⁷ Τὸ μόνο ποῦ ἀπομένει εἶναι ὅτι τὸ ἄπειρο ὑπάρχει δυνάμει, ὄχι ὅπως ὑπάρχει ὁ ἀνδριάντας, ὁ ὁποῖος περιέχεται στὴν ὕλη, ἀλλὰ κατὰ τρόπο ὥστε νὰ εἶναι ἱκανὸ νὰ ὑφίσταται ὀρισμένες δραστηριότητες.¹³⁸ Ἡ ἡμέρα ἢ οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες εἶναι πραγματικοί, ὅταν ἡ ἡμέρα εἶναι παρούσα ἢ οἱ ἀγῶνες γιορτάζονται, ἀλλὰ τὸ εἶναι τους συνίσταται καὶ στὸ γίγνεσθαι, ἐφόσον πάντοτε γίνεται κάτι διαφορετικὸ.¹³⁹ Ἡ ἀπειρότητα τοῦ χρόνου καὶ ἡ ἀπειρότητα τοῦ βιολογικοῦ κύκλου συνίστανται, λοιπόν, στὸ γεγονὸς ὅτι οὐδέποτε ἄρχισαν καὶ

ἔννοεῖ ὁ Ἄριστοτέλης τὶς πλατωνικὲς ἰδέες, γιατί (203a 9) *τὸ ἄπειρον καὶ ἐν ἐκείνοις εἶναι, δηλαδὴ τὸ εἶναι τους εἶναι θεμελιωμένο στὶς δύο ἀρχές (Prinzipien) τοῦ εἶναι.*

¹³⁶ 204 b 7-10.

¹³⁷ Μὲ πολλὴ παρόμοιο τρόπο περιγράφει ὁ Πλάτων τὸ δίλημμα στὸν Σοφιστὴ 249 d. Στὸ πολυσυζητημένο χωρίο 247 e ὁ Πλάτων ἀναφέρει τὴν (ἀσφαλῶς προπλατωνικὴ) θεωρία γιὰ τὴ δυνάμιν τοῦ ποιεῖν καὶ πάσχειν· ὑπαινωτικὰ ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ στὸν Φαῖδρο 270 d *δύναμις εἰς τὸ δρᾶν ἢ εἰς τὸ παθεῖν*, ἴσως καὶ στὸν Φαῖδωνα 97 c.

¹³⁸ Σιμπλίκιος 492, 30-32 *ὅτι ἀεὶ δύναται διαιρεῖσθαι... ἐν γὰρ τὸ δύνασθαι ἀεὶ τέμνεσθαι καὶ μηδαμοῦ καταλήγει τὴν τομὴν τὸ ἄπειρόν ἐστιν.*

¹³⁹ 206 a 22 *τῷ ἀεὶ ἄλλο καὶ ἄλλο γίγνεσθαι.* Αὐτὴ ἡ πρόταση ποῦ ἐπανέρχεται στὴ συνέχεια ἐλαφρὰ τροποποιημένη (π.χ. 207 b 14 *οὐ μένει - ἀλλὰ γίγνεται*) θυμίζει τὴν πρόταση τοῦ Πλάτωνα στὸν Τίμαιο 27 d *τὸ γιγνώμενον μὲν ἀεὶ, ὃν δ' οὐδέποτε.*

ποτέ δὲν θὰ μπορέσουν νὰ σταματήσουν, ἐνῶ ἡ ἀπειρότητα κατὰ τὴ διαίρεση τῶν μεγεθῶν συνίσταται στὸ ὅτι ἡ δραστηριότητα τοῦ διαιερεῖν μπορεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἐπ' ἀπειρον.»

«Πράγματι, καὶ τὸ ἄπειρο εἶναι τὸ ἀντίθετο αὐτοῦ τὸ ὁποῖο ὑποστηρίζεται: Δὲν εἶναι αὐτὸ ἐξω ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει τίποτα, ἀλλὰ αὐτὸ ἐξω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει πάντοτε κάτι ἀκόμη. Αὐτὸ ἐξω ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει τίποτα, εἶναι μᾶλλον κάτι ὀλοκληρωμένο καὶ ὅλο, γιὰτὶ ἔτσι ὀρίζουμε ἐμεῖς τὸ ὅλον.»¹⁴⁰ Ὅπως τὸ ὅλον ἔτσι καὶ τὸ ἄπειρο εἶναι ἔννοια σχέσεως. Στὴ λογικὴ ἀνάλυση ὁ Ἀριστοτέλης βρίσκει ὅτι τὸ ἄπειρο εἶναι ἡ ὕλη τῆς πραγμάτωσής του. Τὸ ἄπειρο πραγματώνεται μόνο διαμέσου τοῦ νοεῖν.¹⁴¹ Ἡ πραγμάτωση ὅμως δὲν ὀδηγεῖ στὴ μορφή, ἀλλὰ στὴν ἔλλειψη μορφῆς.¹⁴² Μόνο ἀρνητικὰ μποροῦμε νὰ ἐκφράσουμε τί εἶναι ἡ πραγμάτωση, δηλαδὴ ὡς ἀπειρότητα τῆς διαιρετότητας,¹⁴³ ὡς ἓνα διαρκὲς ὄχι ἀκόμη, ὅπως τὸ λέει ὁ Wieland. «Αὐτὸ πὸ ἀποτελεῖ τὴ βᾶση τοῦ ἀπείρου¹⁴⁴ καθεαυτὴν εἶναι τὸ συνεχὲς στὸ αἰσθητὸ σῶμα.» Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ἐμφαντικὰ τὸν φυσικὸ χαρακτήρα τῆς δικῆς του ἔννοιας γιὰ τὸ ἄπειρο.

Ἀντίθετα πρὸς τὸν Ἀναξίμανδρο, ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει ὅτι τὸ ἄπειρον δὲν εἶναι αὐτὸ πὸ δὲν ἔχει ὄρια, αὐτὸ πὸ περιέχει τὰ πάντα, ἀλλὰ μᾶλλον περιέχεται στὸ πεπερασμένο καὶ στὸ ὀροθετημένο: «Ὡς κάτι χωρὶς ὄρια δὲν περιέχει, ἀλλὰ περιέχεται». Ἡ διατύπωση εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Ἐχει κατὰ νοῦ, ἀπὸ τὴ μιὰ τὴν πρόταση τοῦ Ἀναξίμανδρου¹⁴⁵ ὅτι «περιέχει ἅπαντα», καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν πλατωνικὸ καθορισμὸ τοῦ ὅλου.¹⁴⁶ Ἐννοιολογικὰ τὸ ἄπειρον θὰ ὑπαγόταν μᾶλλον στὸ μέρος παρὰ στὸ ὅλον. Μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε τὸ ἄπειρον; Ναι, λέει ὁ Πλάτων,¹⁴⁷ ἀλλὰ μόνο ὀλοκλήρως

¹⁴⁰ 207 a 8-13. Ὁ Ἀριστοτέλης παραλαμβάνει τὸν ὀρισμὸ τοῦ Πλάτωνα πὸ βρίσκειται στὸν *Παρμενίδη* 137 c οὐχὶ οὐ ἂν μέρος μὴδὲν ἀπὴ ὅλον ἂν εἴη, πρβ. *Θεαίτητος* 205 a οὐ δ' ἂν ἀποστατῆ, οὔτε ὅλον οὔτε πᾶν.

¹⁴¹ 203 b 24, 208 a 16-22. Αὐτὸ διατυπώνεται σαφέστερα στὸ *Θῆτα* 6, 1048 b 15 ἀλλὰ γνῶσει. Ὁ Wieland, *Die aristotelische Physik*, 298, ἐρμηνεύει σωστὰ ἀλλ' ὡς γνῶσει ἐσόμενον χωριστόν.

¹⁴² 208 a 1 τὸ μὲν εἶναι αὐτῷ στήρησις, τὸ δὲ καθ' αὐτὸ ὑποκειμένον τὸ συνεχές, καὶ αἰσθητόν. Αὐτὸ ἐξηγεῖται καλὰ ἀπὸ τὸν Σιμπλίσιου. Πρβ. Wieland, *Die aristotelische Physik*, 307.

¹⁴³ 207 b 14 οὐδὲ μένει ἡ ἀπειρία ἀλλὰ γίνεταί.

¹⁴⁴ 208 a 1. Σιμπλίσιος 514, 9 οὐ μάτην πρόσκειται τῷ ὑποκειμένῳ τὸ καθ' αὐτό.

¹⁴⁵ 203 b 11 περιέχει ἅπαντα.

¹⁴⁶ *Παρμενίδης* 144 e - 145 a περιέχεται ὑπὸ τοῦ ὅλου τὰ μέρη. Πρβ. *Περὶ οὐρανοῦ* B 1, 284 a 7.

¹⁴⁷ *Τίμαιος* 52 b ἀπὸν λογισμῶν τι νόθω. Τὸ ἴδιο πράγμα λέει στὸ 51 b μεταλαμβάνον ἀπορώτατα πη τοῦ νοητοῦ.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

τινι νόθῳ'. ¹⁴⁸ Ὁχι, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς κάτι πού δὲν ἔχει ὄρια εἶναι ἀδιάνγνωστο, γιατί δὲν ἔχει δική του μορφή· γνωρίζουμε μόνο αὐτὸ πού ἀνήκει στὰ πράγματα. Καὶ οἱ δύο στοχαστὲς στὴν οὐσία ἐννοοῦν τὸ ἴδιο. Ἡ 'τιθήνη', δηλαδή ὁ τόπος ὑποδοχῆς γιὰ τὰ ἀπεικιάσματα τῶν εἰδῶν, δὲν ἔχει ἡ ἴδια μορφή, ἀλλὰ ἐμφανίζεται, διαμέσου αὐτῶν, κάθε φορά, ὡς κάτι διαφορετικό.¹⁴⁹ Μποροῦμε νὰ τὴν ἐννοήσουμε μόνο ὡς κάτι πού ἔχει στερηθεῖ ὅλα τὰ θετικά του γνωρίσματα. Φυσιολογικά, ἡ νόηση συλλαμβάνει αὐτὸ πού εἶναι κάτι· αὐτὸ πού δὲν εἶναι, δηλαδή τὴν καθαρὴ ἔλλειψη μορφῆς, τὴ συλλαμβάνουμε μόνο με τὴ βοήθεια μιᾶς νόησης νόησης. Ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ἐπανειλημμένα¹⁵⁰ πόσο δύσκολο εἶναι νὰ ἀποκτήσουμε μιὰ σωστὴ παράσταση γιὰ τὸ χῶρο, τὸ χρόνο καὶ τὴν κίνηση, ἀλλὰ σὲ ἀντίθεση με τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος σκέπτεται συνεχῶς με ὄντολογικὲς κατηγορίες, αὐτὸς σκέφτεται φαινομενολογικά. Γι' αὐτὸν πραγματικὴ ὑπάρξη ἔχει μόνο αὐτὸ πού μποροῦμε νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε.

Ὁ χῶρος. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποδώσουμε με ἀκρίβεια τὴν πλατωνικὴ ἀποψη γιὰ τὸ χῶρο. Στὸν *Φαίδωνα* ὁ Πλάτων μιλάει ἐντελῶς γενικὰ γιὰ τὴ σχέση τῶν ιδεῶν πρὸς τὸν αἰσθητὸ κόσμο. Λέει ὅτι οἱ ιδέες 'εἶναι παρούσες στὸ πράγμα', 'κατέχουν τὸ πράγμα' ἢ 'ἐξέρχονται ἀπὸ τὸ πράγμα'.¹⁵¹ Ὁ Ἀριστοτέλης μεταφέρει αὐτὲς τίς γλωσσικὲς ἐκφράσεις στὴ σχέση πράγματος καὶ τόπου. Φυσικά, ἡ βασικὴ πηγὴ μας γιὰ τὴν πλατωνικὴ θεωρία περὶ χῶρου εἶναι ὁ *Τίμαιος*. Ἐκεῖ ὑπάρχει ἡ δυσκολία ὅτι ὁ Πλάτων παρυσιάζει τίς ἀτόψεις του με τὴ μορφή ἑνὸς εἰκότος μύθου¹⁵² καὶ σὲ μιὰ γλώσσα πού ἐπιδέχεται διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες. Στὴν παράφραση πού ἀκολουθεῖ τονίζω ἐκεῖνο πού εἶναι ἀπὸ πραγματολογικὴ ἀποψη σημαντικό γιὰ τὸ σκοπὸ μας: «Κάθε ὄν βρίσκεται σ' ἕναν τόπο καὶ καταλαμβάνει ὀρισμένο χῶρο.¹⁵³ Τί εἶναι ὁ τόπος μποροῦμε νὰ τὸ γνωρίσουμε μόνο ὅπως στὸ ὄνειρο.¹⁵⁴ Ἐπειδὴ τὰ ἀπεικιάσματα τῶν ιδεῶν εἰσέρχονται στὸν κόσμον τοῦ γίνεσθαι καὶ ἐξέρχονται πάλι,¹⁵⁵ φαίνεται λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι γεννιῶνται

148 207 a 25 διὸ ἀγνωστον ἢ ἀπειρον, τὸ ἴδιο καὶ στὴ *Ῥητορικὴ* Γ 8, 1048 b 27, Ἀναλυτικά ὕστερα Α 24, 86 a 5, καὶ Βῆτα 4, 999 a 27.

149 50 c μορφήν οὐδεμίαν εἴληφεν... φαίνεται δι' ἐκεῖνα ἄλλοτε ἄλλοιόν.

150 Π.χ. 209 b 18 χαλεπὸν γνωρίσαι, τὴν ἀκροτάτην θεῶν ἔχει, 217 b 32 μόλις καὶ ἀμυδρῶς.

151 παρῆναι, κατέχειν, ὑπεκχωρεῖν πρβ. στὸν Ἀριστοτέλη Δ 3 ἄλλο ἐν ἔλλω εἶναι, 208 b 4 καὶ Κατηγορίαι 5 a 9 κατέχει, 208 b 2 ἐξεληθόντας.

152 29 d εἰκὼς μῦθος.

153 52 b εἶναι πού τὸ ὄν ἄπαν ἐν τινι τόπῳ καὶ κατέχον χώραν τινὰ, πρβ. Δ 1, 208 a 29 τί τε γὰρ ὄντα πάντες ὑπολαμβάνουσιν εἶναι πού, 208 b 33 πάντα εἶναι πού καὶ ἐν τόπῳ.

154 Πρβ. 209 b 18 χαλεπὸν γνωρίσαι τί ἐστίν ὁ τόπος.

155 50 c τὰ δ' εἰσιόντα καὶ ἐξιόντα τῶν ὄντων αἰεὶ μμῆματα.

μέσα σὲ κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτά,¹⁵⁶ δηλαδή στὸ χῶρο, καὶ ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο διεκδικοῦν ἓνα εἶδος ὑπαρξῆς, γιατί ἀλλιῶς δὲν θὰ ὑπῆρχαν καθόλου. Παρ' ὅλα αὐτά, ἂν τὸ σκεφτοῦμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, αὐτὸ τὸ συμπέρασμα φαίνεται ἀθέμιτο, γιατί, ἐφόσον ἀπὸ δύο πράγματα τὸ ἓνα εἶναι κάτι καθεαυτὸ καὶ τὸ ἄλλο ἐπίσης κάτι καθεαυτὸ,¹⁵⁷ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γεννηθεῖ τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο κατὰ τρόπο ὥστε αὐτὸ ποὺ δημιουργήθηκε ἔτσι νὰ εἶναι ταυτόχρονα ἓνα καὶ δύο».¹⁵⁸ Τὸ σωστὸ συμπέρασμα, ποὺ δὲν τὸ διατύπωσε ὁ Πλάτων, εἶναι ὅτι σῶμα καὶ ἀνάπτυξη (ἢ χῶρος) συμπίπτουν.¹⁵⁹ Ὁ ὀρισμὸς¹⁶⁰ τοῦ Ἀριστοτέλη προέκυψε ἀπὸ αὐτὴ τὴ βασικὴ ἰδέα. «Ὁ τόπος ἢ ὁ χῶρος δὲν εἶναι αὐτὸ, μέσα στὸ ὁποῖο περιέχεται κάτι, ἀλλὰ ὁ τόπος ὑπάρχει ταυτόχρονα μὲ τὸ πράγμα, γιατί τὰ ὄρια ὑπάρχουν συγχρόνως μὲ τὸ περιορισμένο.» Ὁ Taylor ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴ στὸ γεγονός ὅτι στὴν περιγραφή του ὁ Πλάτων συνδέει τὴν κίνηση, τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο.¹⁶¹ στὸν Πλάτωνα ὅμως πρόκειται τὸ πολὺ πολὺ γιὰ ὑπαινιγμούς. Μόνο στὸν Ἀριστοτέλη βρίσκουμε μιὰ συνολικὴ νοητικὴ σύλληψη ποὺ νὰ θεμελιώνεται στὴν ἔννοια τῆς συνέχειας. Στὴν ἀρχὴ τῆς πραγματείας του ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι οἱ ἄλλοι στοχαστὲς δὲν θεώρησαν τὸ χῶρο ὡς πρόβλημα καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶχαν ἐκφράσει¹⁶² παρὰ μόνον τὴν ἀποψη ὅτι ὁ χῶρος ὑπάρχει· μόνον ὁ Πλάτων εἶχε προσπαθῆσει νὰ ἐξηγήσει τί εἶναι ὁ χῶρος.¹⁶³

Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύτηκαν τὸ πρόβλημα τοῦ χῶρου μὲ ἐντελῶς διαφορετικὴ προβληματικὴ ὁ καθένας. Ὁ Πλάτων ρωτοῦσε: Πῶς μπορῶ νὰ ἐξηγήσω τὸ χῶρο μὲ βάση τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν; Ὁ Ἀριστοτέλης: Πῶς μπορῶ νὰ ἐξηγήσω τὸ χῶρο ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη; Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ χῶρος εἶναι ὁ τόπος ἐνὸς πράγματος.¹⁶⁴ κατὰ τὴν ἀποψὴ του

¹⁵⁶ 52 c: ἐν ἐτέρῳ προσήκει τινὶ γίνεσθαι. Πρβ. 208 b 4 τῶν ἐγγινομένων καὶ μεταβαλλόντων ἕτερον πάντων εἶναι δοκεῖ.

¹⁵⁷ Πρβ. 212 b 25 οὔτε δύο σώματα ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ.

¹⁵⁸ Πρβ. 212 b 27 ἔστιν ὁ τόπος καὶ που, οὐχ ὡς ἐν τόπῳ δέ, ἀλλ' ὡς τὸ πέρασ ἐν τῷ περασμαμένῳ.

¹⁵⁹ οὐδέτερον ἐν οὐδετέρῳ = τὸ ἓνα δὲν βρίσκεται μέσα στὸ ἄλλο. Τὸ νόημα αὐτῶν τῶν λόγων καὶ τῆς τελευταίας πρότασης γενικὰ εἶναι ἓνα παλαιὸ ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα. Ὅπως τὸ κατανοῶ ἐγώ, ὁ Πλάτων μιλάει σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο γιὰ τὰ ἀπεικασματα τοῦ ὄντος καὶ γιὰ τὸ χῶρο, καὶ ὄχι γιὰ ιδέες καὶ αἰσθητὰ πράγματα. Πρβ. Cherniss, *Crit. of Plato*, 115, καὶ τόμ. Α', σ. 370, ὑποσ. 338.

¹⁶⁰ 212 a 6 καὶ 29.

¹⁶¹ Ἡ διαδικασία εἶναι ἀκατάπαυστη, αἰεὶ 50 bc: ἡ χρονικὴ δομὴ προϋποθέτει χωρικὴ δομὴ, ἐν ἐτέρῳ γίνεσθαι 52 c: «occupation in space is, in some way, a consequence of occupation of time». *A Comm. on the Timaeus* 349.

¹⁶² 208 a 34. Μὲ αὐτὸ ἐνοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς Προσωκρατικούς.

¹⁶³ 209 b 16-17. Ὁ Cherniss πραγματεύεται τίς ἀπόψεις περὶ χῶρου τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, *Crit. of Plato*, 115-123.

¹⁶⁴ Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τόπος, ἀλλὰ στὰ χωρία 208 b 7 καὶ 209 a 8

δὲν ὑπάρχει χώρος ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα· μόνο εὐκαιριακὰ ἀναφέρει τὸ χωρο ποῦ εἶναι κοινὸς γιὰ ὅλα τὰ πράγματα.¹⁶⁵ Συζητᾷ τὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη περὶ χώρου μὲ βάση τὸ δικό του σύστημα ἀναφορᾶς καὶ βρίσκει ὅτι στὸν *Τίμαιο* ὁ Πλάτων ταυτίζει τὴν ὕλη μὲ τὴ χώρα. Ἡ αἰτιολόγησή εἶναι διδακτικὴ. «Ὅταν ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὴ σφαῖρα τὸ ὄριο¹⁶⁶ καὶ τὰ γνωρίσματά της, δὲν ἀπομένει τίποτα παρὰ ἡ ὕλη· γι' αὐτὸ λέει ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* ὅτι ὕλη καὶ χώρος εἶναι τὸ αὐτὸ πράγμα.» Ἄν τὸ ἐλάβουμε κατὰ λέξη, αὐτὸ δὲν ἀληθεύει, καὶ τὰ πράγματα χειροτερεύουν ἀκόμη περισσότερο, ἂν κατανοήσουμε τὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς ὕλης ὡς 'materia'. Ἄν δοῦμε μὲ τὰ μάτια τοῦ Ἀριστοτέλη τὴν τριάδα ἰδέα-αἰσθητὸ πράγμα-χώρος στὸν *Τίμαιο*, θὰ ἐννοήσουμε πῶς συλλογίστηκε: Ὁ Πλάτων ἐννοεῖ ὡς χώρα αὐτὸ ποῦ ἐγὼ τὸ ὀνομάζω ὕλη· ἐννοεῖ δηλαδὴ κάτι ἀκαθόριστο, ποῦ διαμέσου ἑνὸς πέρατος, δηλαδὴ ἑνὸς συνόρου ἢ τύπου (Form) ἀποκτᾷ μιὰ ὀρισμένη μορφή. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ παρατηρήσουμε μὲ ποιὸν τρόπο οἱ δύο στοιχα-στὲς πραγματεύονται τὸ ἐρώτημα ἀπὸ ἀντίθετες ὀπτικές γωνίες. Σύμφωνα μὲ τὴν πλατωνικὴ ἀποψη τὸ εἶδος ἢ ἡ ἰδέα εἶναι τὰ γνωρίσματα ποῦ ἔχει τὸ πράγμα καὶ τὸ ἐρώτημα εἶναι: Πῶς συμμετέχει ἡ ἰδέα στὸ πράγμα; Ὁ Ἀριστοτέλης βλέπει τὴ στερεὰ σφαῖρα τοῦ κόσμου τῶν πραγμάτων καὶ ρωτᾷ: Τί κάνει ὥστε αὐτὸ τὸ πράγμα νὰ εἶναι σφαῖρα; Κατὰ τὸν Πλάτωνα: «ὁ χώρος ὑφίσταται πάντοτε μεταβολὴ καὶ διαμόρφωση μὲ τὴν παρέμβαση ἐκείνου ποῦ εἰσέρχεται σ' αὐτόν».¹⁶⁷ Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ χώρος ὡς μετρικὰ καὶ γεωμετρικὰ καθορισμένο ὄριο τοῦ πράγματος εἶναι ἀμετάβλητος καὶ ὑπάρχει μαζί μὲ τὸ πράγμα.¹⁶⁸

Στὴν πραγμάτευση τοῦ χώρου ὁ Ἀριστοτέλης ἀναμετρεῖται συνεχῶς μὲ τὸν *Τίμαιο*. Ἐξάλλου, συζητᾷ διεξοδικὰ μιὰ προβληματικὴ ποῦ βρίσκεται στὸν *Παρμενίδη*.¹⁶⁹ Οἱ μελετητὲς ποῦ ἔχουν ἀσχοληθεῖ τελευταῖα πάρα πο-

λέει χώρα, χωρίς σημασιολογικὴ διαφορὰ. Ὁ Πλάτων στὸ 52 b μιλάει γιὰ τὴ χώρα ὡς ἔδραν παρέχον ὅσα ἔχει γένεσιν πᾶσιν. Στὸν *Παρμενίδη* 138 d χώρα σημαίνει τόπος ἢ θέση. Καὶ οἱ δύο (Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης) λένε τόπον κατέχει 208 b 4, *Κατηγορίαι* 5 a 9, *Τίμαιος* 63 d. Ὁ Πλάτων λέει ἐπίσης κατέχον χώραν τινα, *Τίμαιος* 52 b, τὴν ἔδραν κατέχον, *Παρμενίδης* 148 e. Ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸν τόπο στὸ ἔργο *Κατηγορίαι* 5 a 8-15 δὲν ἀντιφάσκουν καθόλου μὲ ὅσα λέει στὰ *Φυσικά*· δὲν μπορῶ νὰ ἐπιδοκιμάσω τὰ συμπεράσματα τοῦ Ross, *Introduction*, 53.

¹⁶⁵ 209 a 32 ὁ μὲν κοινός, ἐν ᾧ ἅπαντα τὰ σώματα ἐστίν, 208 b 32 χώρα, 2111 b 29 τόπος ὅλου τοῦ οὐρανοῦ.

¹⁶⁶ 209 b 10 τὸ πέρας. Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα προκύπτει ὅτι ἐννοεῖ τὴ μορφή.

¹⁶⁷ 50 c κινούμενόν τε καὶ διασηματιζόμενον ὑπὸ τῶν εἰσιόντων.

¹⁶⁸ 212 a 20 τὸ τοῦ περιέχοντος πέρας ἀκίνητον πρῶτον, a 29 ἅμα τῷ πράγματι.

¹⁶⁹ 210 a 25 ἀπορήσει δ' ἐν τις ἄρα καὶ αὐτὸ τι ἐν ἐαυτῷ ἐνδέχεται εἶναι, *Παρμενίδης* 145 b αὐτὸ τε ἐν ἐαυτῷ ἔσται καὶ ἐν ἄλλῳ.

λύ διεξοδικά με τις πλατωνικές και άριστοτελικές απόψεις περί χώρου¹⁷⁰ πιστεύουν ότι ο Άριστοτέλης παρανόησε τον Πλάτωνα σε σημεία αποφασιστικής σημασίας. Το βασικό ενδιαφέρον τους είναι να αποκαλύψουν αδύνατα σημεία στην επιχειρηματολογία του Άριστοτέλη, και φθάνουν στο αποτέλεσμα ότι η δική του αντίληψη περί χώρου ύστερεί σε σχέση με την πλατωνική. Δεν έχω την άρμοδιότητα να αποφανθώ γι' αυτό. Οι λεγόμενες παρανοήσεις όφειλονται γενικά στο γεγονός ότι ο Άριστοτέλης θέτει ως βάση το δικό του σύστημα αναφοράς¹⁷¹ και αυτό πρέπει μάλλον να το δεχτούμε ως κάτι δεδομένο. Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, ο Άριστοτέλης διατυπώνει με απόλυτη σαφήνεια αυτό που έννοει και προχωρεί βήμα βήμα στην προσεκτικά διαρθρωμένη επιχειρηματολογία του.

Όπως συνήθως, ρωτά αν υπάρχει ο τόπος, πώς υπάρχει και τί είναι. Το πρώτο ερώτημα δεν παρουσιάζει δυσκολίες, το δεύτερο το αναβάλλει μέχρις ότου απαντήσει στο τρίτο. «Το γεγονός ότι τα φυσικά πράγματα μεταβάλλουν τον τόπο τους φαίνεται να υποδηλώνει ότι ο τόπος είναι κάτι διαφορετικό από το πράγμα. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί και η ύπαρξη έξι πάγιων διευθύνσεων. Όταν τα στοιχεία δεν βρίσκονται στους φυσικούς τους τόπους, κινούνται ανάλογα με τη φύση τους προς τα πάνω ή προς τα κάτω. Η δομή ενός οργανισμού καθορίζεται από τέσσερις πάγιες διευθύνσεις: δεξιά-άριστερά-έμπρός-πίσω. Όταν κινούμαστε, όλες αυτές οι διευθύνσεις είναι για μας σχετικές, στη φύση όμως δεν είναι.¹⁷² Γενικά, έγινε πολλές λόγος για την έννοια του χώρου ή του τόπου: έτσι, στη γεωμετρία μιλάμε για τόπο και διευθύνσεις, βεβαίως μόνο υπό γεωμετρική έννοια για τον Ήσιοδο ο χώρος είναι το πρώτο μετά το χάος, σαν να έπρεπε να υπάρχει πρώτα πρώτα ένας χώρος για το όν· αν αυτό ήταν σωστό, ο χώρος θα

¹⁷⁰ A. E. Taylor, *A comm. on the Timaeus*, App. III, 664-677 και H. Cherniss, *Crit. of Plato*, 115-123.

¹⁷¹ Και επομένως, όχι σε *an undue anxiety to disagree with the Timaeus wherever he can find an opening*, όπως λέει ο Taylor.

¹⁷² Αυτή η θεωρία του Άριστοτέλη συχνά παρερμηνεύεται, επειδή εδώ λέει *θέσει - δύναμι*, αντί *θέσει - εν τῷ ὄντι*, όπως λέει στο 205 b 34. Το χωρίο 208 b 10 *ο τόπος διὰ δύναμιν έχει* δεν σημαίνει ότι ο τόπος διαθέτει μιὰ δύναμη, διαμέσου της οποίας έλκει τα πράγματα προς τον εαυτό του, ούτε ότι τα πράγματα από μόνα τους τείνουν στον φυσικό τόπο. Στο χωρίο 209 a 22 διαβάζουμε ότι *ο τόπος οὐ κινεῖ τὰ ὄντα*. Πρόκειται για *τὴ δύναμιν τοῦ πάσχειν*, με την ὅποια ὁ Άριστοτέλης εκφράζει τὸν καθορισμὸ τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι. Χωρὶς τὴν περιστροφή τῆς ἐξωτερικῆς σφαιρας και τῆς ἐκλειπτικῆς δὲν θὰ ὑπῆρχε οὔτε γένεση οὔτε φθορά οὔτε κίνηση πάνω στη γῆ. Με σύγχρονη ὁρολογία αὐτὸ θὰ τὸ εκφράζαμε, λέγοντας ότι ὁ χώρος ἀποτελεῖ πεδίο βαρύτητας. Ἡ θεωρία συμβιβάζεται ἀπόλυτα με τὴν ἄποψη ότι πρὸς τὰ ἔμπροσς είναι ἡ κατεύθυνση ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος πρὸς τὴν περιφέρεια. Τὸ λάθος γιὰ τὸ ὅποιο μιλάει ὁ Taylor εἶναι ἀσήμαντο.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

Ήταν τὸ πρωταρχικότερο καὶ θὰ ὑπῆρχε, ἀκόμη κι ἂν χανόταν αὐτὸ ποὺ βρίσκεται μέσα σ' αὐτόν.»¹⁷³

«Εἶναι ὁμως πράγματι δύσκολο πρόβλημα τὸ ἐρώτημα τί εἶναι τόπος. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κάτι σωματικό, γιατί ἀλλιῶς θὰ ἦταν δύο σώματα μέσα σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Γι' αὐτὸ ὁ τόπος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι στοιχείο, οὔτε ἔστω ἀσώματο· γιατί ὁ τόπος ἔχει ἀνάπτυξη, πράγμα ποὺ δὲν τὸ ἔχει κάτι ποὺ εἶναι ἀπλῶς νοητό.¹⁷⁴ Ὁ τόπος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα αἴτια· ὁ τόπος δὲν εἶναι ὕλη, μορφή ἢ σκοπὸς καὶ δὲν θέτει σὲ κίνηση κανένα ὄν. Ἄν ὁ τόπος ἦταν κάτι μὲ δική του ὑπαρξη, τότε ὁ τόπος θὰ εἶχε ἓναν τόπο καὶ θὰ εἴχαμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε μιὰ ἀναγωγή στὸ ἄπειρο, πράγμα ποὺ ἤθελε νὰ ἀποδείξει ὁ Ζήνων.»

«Ἄς ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὸ χῶρο ποὺ εἶναι κοινὸς σὲ ὅλα τὰ πράγματα καὶ ἄς ρωτήσουμε: Τί εἶναι, λοιπόν, ὁ τόπος; Εἶσαι στὸ σύμπαν, ἐπειδὴ ὁ ἀέρας εἶναι στὸ σύμπαν, ἢ γῆ εἶναι στὸν ἀέρα καὶ σὺ εἶσαι πάνω στὴ γῆ, ἐπειδὴ βρίσκεσαι σ' αὐτὸν τὸν συγκεκριμένο τόπο ποὺ δὲν περιβάλλει τίποτα ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ σένα. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ διαπίστωση ὀδηγούμαστε σὲ ἓναν προσωρινὸ ὀρισμὸ. Ὁ τόπος εἶναι ἐκεῖνο ποὺ περιβάλλει ἓνα μεμονωμένο πράγμα καὶ μοιάζει νὰ εἶναι ἓνα εἶδος ὀρίου. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι εἶναι δελεαστικὸ νὰ ταυτίσουμε τὸν τόπο μὲ τὸ σχῆμα καὶ τὴ μορφή.¹⁷⁵ Ἄπ' τὴν ἄλλη, ἂν θεωρήσουμε τὸν τόπο ὡς ἀνάπτυξη, φαίνεται νὰ εἶναι ἢ ἀκαθόριστη ὕλη,¹⁷⁶ ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ πράγματος καὶ μέσω αὐτοῦ καθορίζεται ὡς διάστασή του, ὅπως τὸ κατὰ χῶρο περιεχόμενο ἑνὸς τριγώνου ἢ μιᾶς σφαίρας. Ἄν ἀφαιρέσουμε νοερά ἀπὸ τὴ σφαῖρα τὴ μορφή καὶ τίς ιδιότητές της, ἀπομένει μόνον ἡ ὕλη. Γι' αὐτὸ, ὅταν ὁ Πλάτων μιλάει στὸν *Τίμαιο* γιὰ τὸ χῶρο, τὴ *χώρα*,¹⁷⁷ ἐννοεῖ τὸ ἴδιο πράγμα ποὺ ἐνωῶ κι ἐγὼ μὲ τὴν ὕλη, γιατί περιγράφει τὴν ὑποδοχὴ καὶ τὸ χῶρο ὡς ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Στις ἀδημοσίευτες διδασκαλίες περιέγραψε βέβαια τὴν ὑποδοχὴ κατ' ἄλλον τρόπο,¹⁷⁸ ἀπέδειξε ὁμως ὅτι τόπος καὶ χῶρος ταυτίζονται

¹⁷³ Ὑπαινιγμὸς στὴ *Θεογονία* τοῦ Ἡσιόδου 116. Ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ πετύχει πρόσβαση σὲ ἓνα ἐπιχειρήμα ἐναντίον τῆς χωριστῆς ὑπαρξης τοῦ χῶρου. Τὴν ἴδια τεχνικὴ χρησιμοποιοῖ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ στὴν πραγμάτευση τοῦ *ἄπειρου*, 203 b 11 καὶ 207 a 25.

¹⁷⁴ *νοητόν*, ἐναντίον τῆς θεωρίας ποὺ ἀναπτύχθηκε στὸν *Τίμαιο* γιὰ τὰ ἰδεατὰ τρίγωνα.

¹⁷⁵ Γιατὶ τὸ *ἐν* ἢ τὸ *ὄλον* ἢ τὸ *εἶδος* πρέπει νὰ εἶναι κάτι *πεπερασμένον*· σ' αὐτὸ συμφωνοῦν καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης.

¹⁷⁶ Ἐδῶ βλέπουμε καθαρά ὅτι ἡ ὕλη εἶναι διαστοχαστικὴ ἔννοια (Reflexionsbegriff): θὰ ἦταν παραπλανητικὸ νὰ ἀποδώσουμε ἐδῶ τὴ λέξη ὡς ὕλικό·

¹⁷⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 44.

¹⁷⁸ 209 b 14. Στὴ διδασκαλία *Περὶ γάγαθου*, ὁ Πλάτων χαρακτήρισε τὸ *ἐν* καὶ τὸ *μέγα* καὶ *μικρόν* ὡς τίς ἀρχές (Prinzipien) τοῦ *Εἶναι*, πρβ. τόμ. Α', σ. 315 κ.ε.

[με αυτό που ἐγὼ ὀνομάζω ὕλη]. 'Απὸ ὅλους τοὺς στοχαστὲς μόνον ὁ Πλάτων προσπάθησε νὰ ἐξηγήσει τί εἶναι ὁ τόπος.»

'Ο Πλάτων δὲν ἐργάζεται καθόλου μετὰ τὴν ἔννοια ἐνὸς ὑποβάθρου (Substrat) ποὺ προσλαμβάνει ἄλλα γνωρίσματα διαμέσου μεταβολῆς. 'Η ἔννοια ὕλη ἢ ὕλικὸν εἶναι ξένη πρὸς τὴν φιλοσοφία του. 'Ὡστόσο καταλαβαίνουμε γιὰτί ὁ 'Αριστοτέλης ἔβαλε στὴν ἴδια μοῖρα τὴν πλατωνικὴν χώρα μετὰ τὴν δική του ὕλη. Εἶναι ὁμως σχεδὸν ἀκατανόητο ὅτι ταύτισε 'τὸ μέγα-μικρὸν' μετὰ τὴν χώρα, δηλαδὴ μετὰ τὸν 'τόπον'. 'Απὸ ὅσα ἀναφέρει ἐδῶ ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα προκύπτει ὀλοφάνερα ὅτι πράγματι ὑπέπεσε σ' αὐτὴ τὴν πλάνην.¹⁷⁹ Κατὰ τὸν Πλάτωνα 'τὸ ἐν' καὶ 'τὸ μέγα-μικρὸν' εἶναι οἱ ἀρχὲς τοῦ εἶναι, δηλαδὴ τῶν ιδεῶν. Στὸν *Τίμαιο* προσπαθεῖ νὰ περιγράψει πῶς ἀναφαίνονται τὰ ἀπεικασματα τῶν ιδεῶν στὸν κόσμον τοῦ γίνεσθαι. 'Ο 'Αριστοτέλης δὲν ξεχωρίζει τίς δύο θεωρίες. 'Ἐδῶ βρίσκεται ἡ πλάνη του.

'Αφοῦ ἀπέδειξε ὅτι ὁ 'τόπος' δὲν εἶναι οὔτε μορφή, ὕλη, οὔτε μέρος ἢ κατάστασις ἐνὸς πράγματος, ἐξετάζει μήπως ὁ τόπος εἶναι κάτι ποὺ ὑπάρχει χωριστὰ ἀπὸ τὰ πράγματα. «Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ συγκρίνουμε τὸν τόπον μετὰ ἓνα δοχεῖο. 'Ὅπως τὸ δοχεῖο εἶναι κινήτος τόπος, ἔτσι καὶ ὁ τόπος μπορεῖ νὰ εἶναι, ὑπὸ ὀρισμένες συνθήκες, ἓνα ἀκίνητο δοχεῖο, γιὰ παράδειγμα ὁ τόπος ἐνὸς πράγματος μέσα σὲ πλοῖο· ὅ,τι ὑπάρχει στὸ πλοῖο κινεῖται μαζί μετὰ τὸ πλοῖο· τὸ πλοῖο συμπεριφέρεται ὡς δοχεῖο πρὸς τὰ πράγματα ποὺ μεταφέρει· σὲ σχέση μετὰ τὸ πλοῖο ὁ ποταμὸς εἶναι ὁ τόπος καὶ ὡς τέτοιος εἶναι ἀκίνητος.»

Μᾶς φαίνεται παράξενο ποὺ χαρακτηρίζει τὸν τόπον ἀκίνητο.¹⁸⁰ Αὐτὸ γίνεται, γιὰτί κατὰ τὴν ἀποψή του τόπος καὶ κίνησις προϋποθέτουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο.¹⁸¹ Μποροῦμε ὁμως νὰ κατανοήσουμε τὴν κίνησις μόνον ὡς κίνησις σὲ σχέση μετὰ κάτι ἄλλο. Αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς κίνησης ὁ 'Αριστοτέλης τὸ χαρακτηρίζει ὡς ἀκίνητον, ἐφόσον εἶναι σημεῖο ἀναφορᾶς. Μετὰ τὸ αὐτὸ πρίσμα ἐξετάζει ἔπειτα τὴν σχέση πράγματος καὶ τόπου. Τὸ πρᾶγμα κινεῖται ἢ τίθεται σὲ κίνησις, καὶ αὐτὸ φυσικὰ εἶναι μετατόπισις (Ortsveränderung).¹⁸² 'Αλλὰ σὲ σχέση μετὰ τὸ πρᾶγμα ὁ τόπος του εἶναι κάτι ἀμετάβλητο, ἀκίνητον. Κινεῖται τὸ πρᾶγμα, καὶ ὄχι ὁ τόπος.

'Η μεταφορικὴ εἰκόνα μετὰ τὸ δοχεῖο ὀδηγεῖ σὲ μιὰ σημασιολογικὴ ἀνάλυση τῶν διαφόρων σημασιῶν τοῦ 'ἐν ἄλλω εἶναι'.¹⁸³ «'Η ἐμπειρία μᾶς διδά-

179 209b 33 - 210a 2, πρβ. *Φυσικά Α* 4, 187a 17-18· *Α* 9, 192a 6-12· πρβ. τόμ. Α', σ. 368.

180 212a 18 βούλεται ἀκίνητος εἶναι ὁ τόπος, δηλαδὴ 'ἐλεύθερος ἀπὸ διεργασίας'.

181 210a 4-5.

182 κατὰ τόπον κίνησης.

183 πρβ. *Παρμενίδης* 145b αὐτὸ τε ἐν ἑαυτῷ ἔσται καὶ ἐν ἄλλω.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

σκει¹⁸⁴ ότι τίποτα δὲν μπορεί νὰ εἶναι μέσα στὸν ἑαυτό του, ἂν σταθοῦμε στὴ συνθησιαμένη γλωσσικὴ χρῆση.¹⁸⁵ Γι' αὐτὸ μπορούμε εὐκόλα νὰ ἀναιρέσουμε τὸ παράδοξο τοῦ Ζήνωνα· δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχτοῦμε τὴν ἀναγωγὴ στὸ ἄπειρο, γιατί τίποτα δὲν ἐμποδίζει ὥστε ὁ πρῶτος τόπος νὰ εἶναι "μέσα σέ" κάτι, ὑπὸ διαφορετικὴ ἔννοια ἀπ' ὅ,τι ὅταν λέμε "μέσα σ' ἕνα δοχεῖο", ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ θερμότητα εἶναι μέσα στὸ σῶμα ὡς κατάσταση.»¹⁸⁶

Μετὰ τὴν ἀπορηματικὴ διαδικασία ὁ Ἀριστοτέλης περνᾷ στὴν ἔκθεση τῆς δικῆς του ἀποψῆς. «Δὲν θὰ εἶχαμε ἐπιχειρήσει νὰ ἐρευνήσουμε τὸ ζήτημα τί εἶναι τόπος, ἂν δὲν ὑπῆρχε κατὰ τόπο κίνηση. Ἄλλὰ καὶ στὴν περίπτωσι ἀλλων κινήσεων καὶ μεταβολῶν μιλάμε γιὰ 'τόπο'. "Ὅταν λέμε γιὰ ἕνα πράγμα πὺ κινεῖται ὅτι εἶναι σ' ἕναν τόπο ἢ ἐγκαταλείπει ἕναν τόπο, ἐννοοῦμε ὅτι ὁ ἀρχικὸς τόπος τοῦ πράγματος περιβάλλει τὸ πράγμα, χωρὶς νὰ εἶναι μέρος τοῦ πράγματος. "Ὅταν παρατηροῦμε ἀπέξω τὰ ὅρια ἑνὸς πράγματος, μιλάμε γιὰ τὴ μορφή τοῦ πράγματος.¹⁸⁷ Ἄς φανταστοῦμε τώρα ὅτι μπορούμε νὰ δοῦμε τὰ ὅρια τοῦ πράγματος ἀπὸ μέσα" ἔτσι πρέπει νὰ νοήσουμε τὸν τόπο τοῦ πράγματος. Ὁ τόπος, λοιπόν, εἶναι τὸ ἐσώτατο ἀκίνητο ὄριο τοῦ περιέχοντος σώματος καὶ ὑπάρχει πάντοτε μαζί μὲ τὸ σῶμα. Τὸ σύστημα ἀναφορᾶς γιὰ τὸν τόπο ἑνὸς ἀτομικὰ προσδιορισμένου πράγματος εἶναι ὁ ὀλικὸς χώρος, ὅπου τὸ μέσον τοῦ σύμπαντος καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ἀστρικῆς σφαίρας, πὺ βρίσκεται σὲ περιστροφικὴ τροχιά, εἶναι ἀμετάβλητα καὶ καθορίζουν τὶς βασικὲς διευθύνσεις.» Τελικὰ, λοιπόν, τόσο ὁ ὀλικὸς χώρος ὅσο καὶ ὁ τόπος ἑνὸς πράγματος εἶναι ἀμετάβλητα συστήματα ἀναφορᾶς γιὰ τὶς κινήσεις.

Τὸ βασικὸ στὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη περὶ χώρου εἶναι ὅτι ὅλες οἱ φυσικὲς διεργασίες συντελοῦνται μέσα σέ κάτι, δηλαδὴ στὸν χώρο. Ὁ χώρος εἶναι «δέκτης καὶ ὑποδοχὴ παντὸς γίγνεσθαι, δέχεται κίνηση καὶ διαμόρφωση διαμέσου ἐκείνων πὺ εἰσέρχονται σ' αὐτόν».¹⁸⁸ Ὁ Πλάτων φαντάζεται τὸν χώρο ὡς κάτι ἀπόλυτο, αἰώνια ὄν· ὁ τόπος ἑνὸς πράγματος εἶναι ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ ὀλικοῦ χώρου ὅπου ἀκριβῶς κάτι συμβαίνει.¹⁸⁹ «Τὸ πυρωμένο μέρος τοῦ ὀλικοῦ χώρου ἐμφανίζεται σὲ κάθε δεδομένη περίπτωσι ὡς φωτιὰ στὸν αἰσθητὸ κόσμος».

¹⁸⁴ 210 b 8 ἐπακτικῶς σκοποῦσιν.

¹⁸⁵ 210 a 24 κυριώτατον τὸ ὡς ἐν ἀγγείῳ, 210 b 22 πρώτως.

¹⁸⁶ Πρβ. ὅσα λέει γι' αὐτὰ ὁ Θεόφραστος, παρακάτω, σ. 50.

¹⁸⁷ 211 b 11.

¹⁸⁸ 49 a πάσης γενέσεως ὑποδοχή, 50 c κινούμενόν τε καὶ διασηματιζόμενον ὑπὸ τῶν εἰσόντων.

¹⁸⁹ 52 a γιγνόμενον ἐν τινι τόπῳ καὶ πάλιν ἐκείθεν ἀπολλύμενον, 51 b πῦρ μὲν ἐκάστοτε αὐτοῦ τὸ πεπυρωμένον μέρος φαίνεται.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

Ὁ Θεόφραστος περιγράφει τὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη περὶ χώρου ὡς ἑξῆς:¹⁹⁰ «Ἴσως, λοιπόν, ὁ χώρος καθ'αυτὸν δὲν εἶναι πραγματικότητα, ἀλλὰ καθορίζεται ἀπὸ τὴ θέση καὶ τὴ σειρά τῶν πραγμάτων, ἀνάλογα πρὸς τὴ φύση τους καὶ πρὸς τὶς φυσικὰς τους λειτουργίας. Πράγματι, αὐτὸ συμβαίνει στὴν περίπτωσιν τῶν ζώων, τῶν φυτῶν καὶ ὄλων τῶν ἀνομοιογενῶν σωμάτων πού ἔχουν δομὴ: Οἱ τόποι ἢ οἱ θέσεις πού καταλαμβάνουν τὰ μέρη τοὺς παρέχουν ὀρισμένη δομὴ σὲ ὁλόκληρο τὸ σῶμα, στὸ καθένα ἀπὸ αὐτά». Τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χώρου, λοιπόν, εἶναι ἡ τάξις καὶ ἡ σχετικὴ θέση ἐντὸς μιᾶς δομῆς. Αὐτός, ἄρα, εἶναι ὁ πυρήνας τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας περὶ χώρου: Δὲν ὑπάρχει 'τόπος' ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα, παρὰ μόνο ὡς γεωμετρικὸς καὶ μετρικὸς προκαθορισμὸς ἐνὸς πράγματος, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ὑφίσταται κίνησι,¹⁹¹ δηλαδὴ ὁ τόπος εἶναι ἡ λογικὴ συνέπεια στὴ σχέση πού ἔχουν μεταξὺ τους δύο σώματα. Ἐπειδὴ τὸ σύμπαν ὡς ὅλον δὲν κινεῖται σὲ σχέση πρὸς κάτι ἄλλο, δὲν ἔχει νόημα νὰ ρωτᾶμε γιὰ τὸν τόπο τοῦ σύμπαντος.

Βάσις τῆς ἀριστοτελικῆς ἔννοιας τοῦ χώρου ἀποτελεῖ ἡ ἰδέα γιὰ σώματα τῶν ὁποίων οἱ τόποι εἶναι γεωμετρικὰ συνδεδεμένοι. Αὐτὴ ἡ διαπλοκὴ γεωμετρίας καὶ ὕλης, λέει ὁ Sambursky,¹⁹² θυμίζει τὴν ἔννοια τοῦ χώρου τῆς γενικῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος. Δὲν εἶναι ἡ νευτώνεια ἔννοια τοῦ χώρου· ὁ χώρος τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ἓνα κουτὶ μέσα στὸ ὁποῖο κινεῖται τὰ πράγματα. Συνδέει τὸ σῶμα καὶ τὸ περιβλημά του,¹⁹³ ἔτσι ὥστε τὸ σῶμα νὰ καθορίζει τὴ γεωμετρίαν τοῦ περιβλήματος, καὶ αὐτὴ ἡ γεωμετρία δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ξεχωριστεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα. Ὁ φυσικὸς τόπος εἶναι τὸ σημεῖο πού σταθεροποιεῖ ἡ νόση μέσα στὸ μετρικὸ πεδίο πού τὸ περιβάλλει. Αὐτὸ τὸ πεδίο δὲν εἶναι τίποτα καθ'αυτὸ, δὲν εἶναι 'κενὸς χώρος', ἀλλὰ δημιουργεῖται μόνο μέσω τοῦ πράγματος.

Τὸ κενὸν δὲν ἔχει γεωμετρικὴ δομὴ καί, ὡς ἐκ τούτου, οὔτε ιδιότητες¹⁹⁴ πού θὰ μπορούσαν νὰ καθορίσουν τὴ διεύθυνση μιᾶς κίνησης· στὸ κενὸ δὲν μπορούμε νὰ προσανατολιστοῦμε κατὰ χώρου· τὸ κενὸ εἶναι ἓνα μέσο χωρὶς διαμορφωμένο μετρικὸ σύστημα. «Ἐπειδὴ ἀποδείξαμε ὅτι ὁ χώρος δὲν ὑπάρχει καθ'αυτὸν, ἔπεται ὅτι δὲν ὑπάρχει οὔτε τὸ κενόν.»

¹⁹⁰ Σιμπλίσιος, *Ἐν Φυσικοῖς* 639, 15-22 = ἀπ. 22 Wimmer.

¹⁹¹ 212b 27 καὶ ἔστιν ὁ τόπος καὶ πού, οὐχ ὡς ἐν τόπῳ δέ, ἀλλ' ὡς τὸ πέρας ἐν τῷ πεπερασμένῳ. οὐ γὰρ πᾶν τὸ ἐν ἐν τόπῳ ἀλλὰ τὸ κινητὸν σῶμα.

¹⁹² *The physical world of the Greeks*, 96.

¹⁹³ τὸ περιέχον.

¹⁹⁴ Δ 8, 214b 33 ἢ γὰρ κενόν, οὐκ ἔχει διαφορὰν, b 28 εἰ μὴ τόπος, οὐδὲ κενὸν ἔσται. Πρβ. 215a 22-24.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

« Ἀποτελεῖ ὅμως ἔργο τοῦ φυσικοῦ ἐπιστήμονα νὰ ἐξετάσει τὸ πρόβλημα τοῦ κενοῦ,¹⁹⁵ γιὰτί, πρῶτον, τίς περισσότερες φορὲς ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι τὸ κενὸ εἶναι ὁ τόπος στὸν ὁποῖο δὲν ὑπάρχει κανένα πράγμα πὸν μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀντιληπτὸ μὲ τίς αἰσθήσεις· δεύτερον, πολλοὶ στοχαστὲς ἰσχυρίζονται ὅτι ὑπάρχει κενό.» Φυσικά, ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἐδῶ ὑπόψη του τοὺς ἀτομικοὺς φιλοσόφους. Σύμφωνα μ' αὐτοὺς τὸ κενὸ εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν κίνηση τῶν ἀτόμων στὸ χῶρο καθῶς καὶ γιὰ τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα πῶς γεννιέται ἢ μεταβάλλεται ἓνα πράγμα. Ἐξηγοῦσαν τὴ γένεση καὶ τὴ μεταβολὴ ὡς ποσοτικὲς ἀνακατατάξεις, ὡς σύνθεση-διάλυση, πύκνωση-ἀραίωση.¹⁹⁶

Ὅπως συνήθως, ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει μὲ μιὰ σύντομη ἔκθεση γιὰ τίς κυριάρχες ἀπόψεις καὶ περᾶ κατόπιν στὴν ἀνάλυση τῆς γλωσσικῆς χρήσης.¹⁹⁷ Μετὰ ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἀνασκευή τους¹⁹⁸ ἐπιχειρηματολογεῖ μὲ λεπτομέρειες, πρῶτα πρῶτα ἐναντίον τῆς παραδοχῆς ἐνὸς χώρου πὸν ὑπάρχει χωριστὰ ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ περιέχει τὰ κινούμενα ἄτομα καὶ τὰ ἐνδιάμεσα κενά.¹⁹⁹ Δεύτερον, ἐπιχειρηματολογεῖ ἐναντίον τῆς ἀποψῆς ὅτι ὁ κενός, ἀπόλυτος χῶρος εἶναι ὁ χῶρος πὸν καταλαμβάνουν τὰ πράγματα.²⁰⁰ Τρίτον, ἐπιχειρηματολογεῖ ἐναντίον τῆς ὑπαρξῆς κενοῦ μέσα στὰ πράγματα.²⁰¹ Τὰ περισσότερα γενικὰ ἐπιχειρήματα εἶναι ἀπλῶς συμπληρώσεις στὰ συμπεράσματά του ἀπὸ τὸ προηγουμένο κεφάλαιο καὶ παρέχουν λίγες νέες θεωρήσεις. Πιὸ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ εἰδικότερη ἐπιχειρηματολογία.

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κενοῦ θὰ ἀναιροῦσε τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολή. Γιὰ νὰ ἀποδείξει σὲ ποῖα παράλογα συμπεράσματα θὰ ὀδηγοῦσε ἡ ἀποδοχὴ τοῦ κενοῦ ἀναπτύσσει μιὰ θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ταχύτητα ἐνὸς κινούμενου σώματος εἶναι εὐθέως ἀνάλογη πρὸς τὴ δύναμη πὸν τὸ κινεῖ καὶ ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὴν ἀντίσταση. Σὲ κάθε κίνηση, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ὑπάρχουν δύο βασικοὶ παράγοντες, ἡ κινήτηρια δύναμη²⁰² καὶ ἡ ἀντίσταση, πὸν προέρχεται ἀπὸ τὸ μέσο.²⁰³ Ἡ κινήτηρια δύναμη πρέπει νὰ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀντίσταση, ἀλλιῶς δὲν συντελεῖται καμιά κίνηση. Ἐπιπλέον, ὁ νόμος ἰσχύει μόνο γιὰ τὴ συνεχῆ κίνηση. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κατάλαβε ὅτι ἡ κίνηση ἀρχίζει ἀπὸ τὸ

¹⁹⁵ 6, 213 a 12 τοῦ φυσικοῦ θεωρησῆσαι καὶ περὶ κενοῦ.

¹⁹⁶ σύγκρισις - διάκρισις, πύκνωσις - μάνωσις. Συζητοῦνται διεξοδικὰ στὸ Δ 9.

¹⁹⁷ 213 b 30 τί σημαίνει τούνομα.

¹⁹⁸ 214 a 19 κενόν οὐκ ἔστιν οὔτε κευρισμένον οὔτ' ἀχώριστον.

¹⁹⁹ 214 b 12 - 216 a 25.

²⁰⁰ 216 a 26 - b 21.

²⁰¹ 216 b 22 - 217 b 28.

²⁰² 216 a 13 ῥοπῆ στή μορφή τοῦ βάρους ἢ κουφότητος. Πρβ. Φυσικά Η 5, Περὶ οὐρανοῦ Δ 2.

²⁰³ 215 a 26 τὸ δι' οὐ.

μηδὲν καὶ ἐπιταχύνεται βαθμιαία.²⁰⁴ Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀποδίδει ἰδιαίτερη σπουδαιότητα στὴ θεωρία καθαυτὴν, ἀπλῶς τὴν παρουσιάζει γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρχει κενὸς χώρος. Ἡ ἐπιχειρηματολογία ἀκολουθεῖ δύο δρόμους. 1) Ἐπειδὴ ἡ ταχύτητα εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὴν πυκνότητα τοῦ μέσου καὶ ἡ πυκνότητα στὸ κενὸ εἶναι μηδέν, ἡ ταχύτητα στὸ κενὸ δὲν θὰ ἔχει καμία σχέση πρὸς τὸ μέσο. 2) Ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὅλοι οἱ ἄλλοι παράγοντες εἶναι ἴδιοι, ἡ ταχύτητα ἐνὸς σώματος εἶναι εὐθέως ἀνάλογη πρὸς τὸ βάρος, τὴν ροπή, τοῦ πράγματος. Στὸ ἐρώτημα ἂν αὐτὸ ἰσχύει καὶ στὸ κενὸ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ ἀρνητικά. Ὡς ἐδῶ εἶναι συνεπής. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ διαπιστώσει ὅτι δὲν μπορούμε νὰ συγκρίνουμε τὴν ταχύτητα διαφορετικῶν σωμάτων ποὺ βρίσκονται στὸ κενό, θέτει τὸ ἐρώτημα: «Γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ κινοῦνται μὲ διαφορετικὴ ταχύτητα τὰ σώματα στὸ κενό, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀντίσταση; Τὰ σώματα θὰ κινοῦνταν στὸ κενὸ μὲ τὴν ἴδια ταχύτητα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφὴ ἢ τὸ βάρος τους»,²⁰⁵ καὶ αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ χαρακτηρίζει παράλογο. Δὲν ἀρνεῖται ἐδῶ τὴν πρόταση ὅτι στὸ κενὸ ὅλα τὰ σώματα θὰ κινοῦνταν μὲ τὴν ἴδια ταχύτητα, ἀλλὰ τὴν παραδοχὴ ὅτι ὅλα τὰ σώματα κινοῦνται μὲ τὴν ἴδια ταχύτητα. Ἐπειδὴ αὐτὸ ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ κάθε ἐμπειρία, τὸ θεωρεῖ ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ὑπαρξῆς κενοῦ χώρου.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ λογικὴ ἐπιχειρηματολογία, ἔφτασε σ' ἓνα συμπέρασμα ποὺ γιὰ μᾶς εἶναι στοιχειῶδες γεγονός καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ ἀρνήθηκε, ἐπικαλούμενος τὴν ἐμπειρία καὶ ἐπιπλέον, ὅτι ἔφτασε σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ξέχασε γιὰ μιὰ στιγμή τὴ ριζωμένη ἀντίληψη γιὰ τὴ σχέση βάρους καὶ ταχύτητας.

Ἐπειτα ἔρχεται στὸ ζήτημα τῆς μεταβολῆς καὶ ἐδῶ στρέφεται ἐναντίον ἐκείνων τῶν στοχαστῶν ποὺ θεωροῦσαν τὴν αὐξηση καὶ τὴ μεταβολὴ ποσοτικῆς ἀνακατατάξεις τῆς ὕλης. Οἱ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι ἐξηγοῦσαν τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς ἔμβιου ὄντος, μὲ βάση τὴν παραδοχὴ ὅτι ἡ τροφή ποὺ παρέχεται στὸ σῶμα γεμίζει ἓναν κενὸ χῶρο καὶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο προκαλεῖ τὴν αὐξηση. Ἐναντίον αὐτῆς τῆς περιέργης θεωρίας ὁ Ἀριστοτέλης προβάλλει ὡς βασικὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ σῶμα αὐξάνεται σὲ μέγεθος πρὸς ὅλες τὶς πλευρές.²⁰⁶ Παραδέχεται ὅτι ὁ ἴδιος δὲν βρῆκε ἀκόμη λύση στὸ πρόβλημα, εἶναι ὅμως πεπεισμένος ὅτι ἡ θεωρία τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων δὲν ἐξηγεῖ αὐτὴ τὴ διαδικασία.²⁰⁷

²⁰⁴ Ἐναν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ ὅτι τὸ σκέφτηκε αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης βρίσκουμε στὸ 230 b 24 τὸ ἰσάμενον *ἀεὶ δοκεῖ φέρεσθαι θάπτον*.

²⁰⁵ 216 a 20 *ἰσοταχῆ ἀρα πάντ' ἔσται*.

²⁰⁶ 214 b 8 *πάντη αὐξάνεται*.

²⁰⁷ Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε τὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* εἶχε λύσει τὸ πρόβλημα.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

Πώς εξηγούμε τις μεταβολές του ύλικου, όπως για παράδειγμα τη μετάβαση από το σκληρό στο μαλακό; Οι άτομικοί φιλόσοφοι άπαντοῦν: Σε κάθε ύλικό υπάρχει κενός χώρος ανάμεσα στα άτομα· αυτό εξηγεί την πύκνωση και την αραίωση και γενικά καθιστά δυνατή εκείνη την ανακατάταξη (Umschichtung) των ατόμων, που μπορούμε να την παρατηρήσουμε ως μεταβολή του ύλικου. Ήταν εύκολο για τὸν Ἀριστοτέλη νὰ ἀνασκευάσει αὐτὴ τὴν ἀποψη, γιατί εἶχε ἤδη ἐπεξεργαστεῖ μιὰ θεωρία γιὰ τὴν ποιοτικὴ μεταβολή:²⁰⁸ «Μὲ βάση αὐτὸ πού ἐγὼ δέχτηκα ὡς ὀρθό, ὑποστηρίζω ὅτι: 1) ἡ ὕλη ἀντιθετικῶν ιδιοτήτων, ὅπως θερμὸ-ψυχρὸ, καὶ τῶν ὑπόλοιπων ζευγῶν ἀντιθέτων εἶναι μία καὶ ἡ αὐτή· 2) αὐτὸ πού ὑπάρχει ἐδῶ καὶ τώρα δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ δυνάμει ὄν· 3) ἡ ὕλη δὲν ὑπάρχει καθευατὴν, ἀλλὰ ὑπάρχει μόνο ὕλη πού καθορίζεται κάθε φορά·²⁰⁹ καὶ 4) μιλάω μὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ νόημα γιὰ τὴν ὕλη, λ.χ. ἐνὸς ἀριθμοῦ, ἐνὸς χρώματος ἢ τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ». Αὐτὲς οἱ ἐξηγήσεις δείχνουν πολὺ ὁμορφα πὼς πρέπει νὰ ἐνοήσουμε τὴν ἔννοια τῆς ὕλης στὸν Ἀριστοτέλη.

Ἐπομένως, ὁ χρόνος, ἡ ἀφετηρία γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου εἶναι τὰ ἐξῆς. Χρόνος, κίνηση, ἀπόσταση καὶ τόπος βρίσκονται σὲ συνάφεια. Ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολὴ εἶναι συνεχεῖς, ἐπειδὴ ἡ ἀπόσταση πού πρέπει νὰ διανυθεῖ εἶναι συνεχῆς, καὶ ὁ χρόνος εἶναι συνεχῆς, ἐπειδὴ ἡ κίνηση εἶναι συνεχῆς. Ἐπειδὴ ἀπὸ ὅλες τὶς κινήσεις ἡ πρωταρχικὴ εἶναι ἡ κατὰ χώρο κίνηση, ὁ τόπος καὶ τὸ πράγμα, τὸ ὁποῖο ὑφίσταται κίνηση ἢ μεταβολή, εἶναι τὰ πρωταρχικὰ ἐμπειρικὰ γεγονότα.

Ἀποδίδοντας κατὰ λέξη τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀντιμετωπίζουμε μεταφραστικὰ προβλήματα. Κίνησης σημαίνει τόσο κατὰ τόπο κίνηση ὅσο καὶ ποιοτικὴ καὶ ποσοτικὴ μεταβολή· ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ μιὰ τέτοια μεταβολὴ ὡς διάνυση μιᾶς ἀπόστασης. Μέγεθος σημαίνει μέγεθος, ἐν προκειμένῳ τὴν ἀπόσταση πού πρέπει νὰ διανυθεῖ· μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ ἀνάπτυξη. Στὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ,²¹⁰ καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν τρόπο σκέψης καὶ τὴ μέθοδο τοῦ Ἀριστοτέλη σ' αὐτὸ τὸ τμήμα τῶν Φυσικῶν, μεταφράζω συνέχεια τὸ μέγεθος μὲ τὴ λέξη ἀπόσταση καὶ τὴν κίνηση μὲ τὴ λέξη κίνηση.

«Ἐπειδὴ αὐτὸ πού κινεῖται μεταβάλλεται ἀπὸ κάτι σὲ κάτι ἄλλο καὶ ἐπειδὴ κάθε ἀπόσταση εἶναι συνεχῆς, ἡ κίνηση εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὴν ἀπό-

²⁰⁸ Γι' αὐτὸ καὶ μιλάει ὡς αὐθεντία ἡμεῖς δὲ λέγομεν 217 a 21.

²⁰⁹ τὸ δ' εἶναι ἕτερον, πρβ. 219 a 21 καὶ b 11. Ἔτσι, στὸ A 3, 186 a 30 ὁ Ἀριστοτέλης λέει οὐ γὰρ ἢ χωριστὸν ἀλλὰ τῷ εἶναι ἕτερον τὸ λευκὸν καὶ ᾧ ὑπάρχει. Τὸ χωρίο ἔχει ἀναλυθεῖ θαυμάσια ἀπὸ τὸν Wieland, *Die aristotelische Physik*, 154.

²¹⁰ Δ 11, 219 a 10 - b 3.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

σταση· επειδή ἡ ἀπόσταση εἶναι συνεχῆς, εἶναι συνεχῆς καὶ ἡ κίνηση καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι συνεχῆς καὶ ὁ χρόνος. Ὁ χρόνος φαίνεται ὅτι εἶναι πάντοτε τόσο μεγάλος ὅσο καὶ ἡ κίνηση. Αὐτὸ πού εἶναι στὸ χῶρο 'πρότερον' καὶ 'ὑστερον' εἶναι πράγματι τὸ πρωταρχικὸ 'πρότερον' καὶ 'ὑστερον'. Ἀλλὰ ἐδῶ, στὸ χῶρο, αὐτὸ σημαίνει τὴ θέση. Ἐπειδὴ στὴν περίπτωση τῆς ἀπόστασης μπορούμε νὰ μιᾶμε γιὰ 'πρότερον' καὶ 'ὑστερον', κατ' ἀναλογία πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ στὴν κίνηση 'πρότερον' καὶ 'ὑστερον', ἐπομένως καὶ στὸ χρόνο, ἐπειδὴ ἀπὸ αὐτὰ τὸ ἓνα ἀκολουθεῖ πάντοτε τὸ ἄλλο. Τὸ 'πρότερον' καὶ 'ὑστερον' εἶναι αὐτὸ πού, σύμφωνα μὲ τὸν ὀρισμὸ μας, συγκροτεῖ τὴν κίνηση.²¹¹ ἓνα πραγματικὸ 'πρότερον' καὶ 'ὑστερον' θεωρούμενο καθεαυτὸ, δὲν εἶναι κίνηση. Καὶ τὸ χρόνο τὸν γνωρίζουμε, ἂν καθορίσουμε τὴν κίνηση μὲ τὴ βοήθεια τῶν 'πρότερον' καὶ 'ὑστερον'. Λέμε ὅτι κύλησε κάποιος χρόνος, ὅταν ἔχουμε παρατηρήσει μὲ τίς αἰσθήσεις μας ἓνα 'πρότερον' καὶ 'ὑστερον' σὲ μιὰ κίνηση. Διαπιστώνουμε ὅτι τὸ 'πρότερον' εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ 'ὑστερον' καὶ ὅτι, ἐκτὸς αὐτοῦ, προστίθεται ἐπιπλέον κάτι 'ἐνδιάμεσο'. "Ἄν θεωρήσουμε τὰ ἐξωτερικὰ σημεῖα κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ 'ἐνδιάμεσο' καὶ ἡ σκέψη χαρακτηρίσει τὰ 'πρότερον' καὶ 'ὑστερον' ὡς δύο 'τώρα', τότε λέμε ὅτι αὐτὸ εἶναι χρόνος. Ἐκεῖνο πού ὀρθοθετεῖται ἀπὸ τὰ δύο 'τώρα' εἶναι χρόνος· αὐτὴ ἡ ἄποψη πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀκλόνητο θεμέλιο τῆς μελέτης μας. "Ὅταν θεωροῦμε τὸ 'τώρα' ἀπομονωμένο ὡς μιὰ στιγμή, χωρὶς νὰ τὸ συνδέουμε μὲ ἓνα 'πρότερον' ἢ 'ὑστερον' στὴν κίνηση ἢ χωρὶς νὰ τὸ ταυτίζουμε μὲ αὐτά, τότε μᾶς φαίνεται ὅτι δὲν κύλησε χρόνος, ἐπειδὴ οὔτε κίνηση ἔλαβε χώρα. Μόνο ὅταν προστεθεῖ ἓνα 'πρότερον' καὶ 'ὑστερον' μιᾶμε γιὰ χρόνο. Ἔτσι, ἔχουμε τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημά μας τί εἶναι ὁ χρόνος: Εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῆς κίνησος ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ 'πρότερον' καὶ τοῦ 'ὑστερον'. Ὁ χρόνος, λοιπόν, δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν κίνηση, ἀλλὰ εἶναι ἡ κίνηση, ἐφόσον ἔχει ἀριθμό."²¹² Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὸ χρόνο ὄψη ἢ διάσταση τῆς κίνησος. Μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τὸ χρόνο νοητικὰ, παρακολουθώντας μὲ τίς αἰσθήσεις μας κινούμενα πράγματα καὶ περιγράφοντας αὐτὴ τὴν κίνηση μὲ ἓναν ἀριθμὸ. Παρατηροῦμε ἐδῶ τὴ μεγάλη πρόοδο σὲ σχέση μὲ τοὺς Πυθαγορείους. Αὐτοὶ πίστευαν ὅτι 'τὰ πράγματα εἶναι ἀριθμὸς'. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει: Τὰ πράγματα εἶναι ταξινομημένα κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ μπορούμε νὰ τὰ περιγράψουμε μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς ἀριθμοῦ. Μὲ μιὰ σημερινὴ ἔκφραση, αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ μαθηματι-

²¹¹ 219a 20 στὸ *ὁ μὲν ποτ' ὄν κίνησις ἀντιπαρτίθεται τὸ εἶναι αὐτῶ, ὅπως τὸ νῦν στὸ χωρὶς* 219b 12.

²¹² 219b 3 *ἢ ἀριθμὸν ἔχει ἡ κίνησις, δηλαδὴ ἐφόσον ὁ χρόνος μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ.*

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

κοί τύποι δὲν ἀποδίδουν τὴ φύση, ἀλλὰ τὴ δική μας γνώση γιὰ τὴ φύση.

Δίνω μιὰ πολὺ σύντομη συγκεφαλαίωση ὅσων ἀκολουθοῦν:²¹³ «Κίνηση, ἀπόσταση καὶ χρόνος διατελοῦν σὲ ὀρισμένη σχέση μεταξύ τους. Τὸ πρᾶγμα ποὺ κινεῖται καὶ μέσω τοῦ ὁποῖου γνωρίζουμε τὴν κίνηση καὶ τὸ χρόνο μπορούμε νὰ τὸ συγκρίνουμε μ' ἓνα σημεῖο. Τότε τὸ 'τώρα' σχετίζεται μὲ τὸ κινούμενο πρᾶγμα ὅπως ὁ χρόνος μὲ τὴν κίνηση. 'Απὸ τίς δομές ποὺ ἐξετάζω ἐδῶ, 'κινούμενο πρᾶγμα'-κίνηση-ἀπόσταση-χρόνος-τόπος-τώρα, αὐτὴ ποὺ γνωρίζουμε καλύτερα εἶναι τὸ πρᾶγμα.²¹⁴ Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τὰ γνωρίζουμε διαμέσου τοῦ πράγματος. 'Απὸ ὅσα εἶπα ὡς ἐδῶ προκύπτει ὅτι τὸ Τώρα δὲν εἶναι μέρος ἢ ἐνιαία μονάδα μέτρησης τοῦ χρόνου, ἀλλὰ εἶναι κάτι διαρκῶς μεταβαλλόμενο· προκύπτει ἀκόμη ὅτι μιὰ τομὴ τῆς κίνησης δὲν εἶναι μέρος τῆς κίνησης, ὅπως καὶ τὸ σημεῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μέρος τῆς ἀπόστασης».

'Ο Πλάτων διακρίνει μὲ αὐστηρότητα τὸ αἰωνίως ὄν ἀπὸ τὸν ἐφήμερο κόσμο τοῦ γίνεσθαι. Αἰώνιο εἶναι αὐτὸ ποὺ βρίσκεται ἐκτὸς χρόνου καὶ χώρου. "Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὴν αἰωνιότητα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ κόσμου, ἐνοεῖ χρόνο ποὺ διαρκεῖ αἰώνια· «ἢ αἰωνιότητα περιέχει ὅλον τὸ χρόνο».²¹⁵ Σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα ὁ χρόνος γεννήθηκε ταυτόχρονα μὲ τὸν κόσμο, καὶ τὸ γίνεσθαι, ποὺ προχωρεῖ μέσα στὸ χρόνο, ἀνήκει στὴν περιοχὴ τοῦ χρόνου ποὺ κινεῖται κυκλικά σύμφωνα μὲ τὸν ἀριθμὸ.²¹⁶ Εἶναι πιθανὸ ὅτι αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐρμήνευσε ὡσάν νὰ ταῦτιζε ὁ Πλάτων τὴν κίνηση μὲ τὸ χρόνο· γι' αὐτὸ καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀπορρίψει αὐτὴ τὴν ταῦτιση. "Ἄν παρακάμψουμε τὴν κοσμολογικὴ προοπτικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὸ φαινόμενο τοῦ χρόνου, καὶ δοῦμε μόνο τὴν περιγραφή του γιὰ τὴ χρονικὴ δομὴ τῆς κίνησης καὶ τὴν πραγμάτευση²¹⁷ τοῦ 'τώρα', θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἔχουν βασικά τὴν ἴδια ἄποψη γιὰ τὴ δομὴ τοῦ χρόνου. 'Ο Ἀριστοτέλης μιλάει καὶ γιὰ πρᾶγματα ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸ χρόνο,²¹⁸ ἀλλὰ τότε, σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὸν Πλάτωνα, ἔχει προφανῶς κατὰ νοῦ τὸ μὴ ὄν.

Τὸ Τώρα δὲν εἶναι μέρος ἢ μονάδα μέτρησης τοῦ χρόνου, παρὰ ἐγκαθι-

213 219b 15 κ.έ.

214 219b 29.

215 *Περὶ οὐρανοῦ* A 9, 279a 27.

216 *Τίμαιος* 37d - 38b.

217 *Παρμενίδης* 152c τὸ *ὦν*, τὸ *πρόϊόν*.

218 221b 3 *τὰ ἀεὶ ὄντα ἢ ἀεὶ ὄντα οὐκ ἔστιν ἐν χρόνῳ*. Ὡς μοναδικὸ συγκεκριμένο παράδειγμα ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν πρόταση ὅτι ἡ διαγώνιος εἶναι σύμμετρη μὲ τὴν πλευρά, κάτι ποὺ εἶναι ψεῦδος σύμφωνα μὲ τὸ *Δέλτα* 29: Τὸ μὴ ὄν δὲν ἔχει κίνηση, 225a 25.

δρύνει τὴ συνέχεια τοῦ χρόνου.²¹⁹ Τὸ μέτρο τοῦ χρόνου εἶναι τὸ τμήμα κίνησης ποῦ βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ δύο 'τώρα'. Αὐτὸ τὸ τμήμα χρόνου ἔχει τὶς χαρακτηριστικὲς ιδιότητες ἐνὸς μεγέθους καὶ γι' αὐτὸ εἶναι δυνατόν νὰ μετρηθεῖ. Ἡ μέτρηση μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνο μὲ τὴ βοήθεια ἀριθμῶν. Τί εἶδος σύστημα ἀναφορᾶς ἔχουμε γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῆς κίνησης; Καθετὶ μετριέται διαμέσου ἐνὸς ἐνιαίου μέτρου, τὸ ὁποῖο νὰ εἶναι σύμμετρο (adäquat) μὲ αὐτὸ ποῦ μετᾶμε.²²⁰ Ὅπως μετᾶμε ἄλογα μὲ τὴ μονάδα μέτρησης 'ἓνα ἄλογο', ἔτσι πρέπει νὰ βροῦμε ἓνα εἶδος κίνησης ποῦ νὰ μᾶς δίνει τὴν ἐνιαία μονάδα μέτρησης, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ μετᾶμε κάθε εἶδος κίνησης. Αὐτὴ ἡ ἐνιαία μονάδα μέτρησης, ποῦ μᾶς τὴν ἔχει δώσει ἤδη ἡ φύσις, εἶναι ἡ κυκλικὴ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ.

«Μποροῦμε τώρα νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα ποιά σχέση ἔχει ὁ χρόνος μὲ τὴν ψυχὴ καὶ γιατί τὸ σύμπαν εἶναι μέσα στὸ χρόνο. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ιδιότητα ἢ "τρόπος συμπεριφορᾶς" τῆς κίνησης καὶ ὅτι τὸ σύμπαν, καὶ ὅ,τι ὑπάρχει τοπικὰ μέσα σ' αὐτό, κινεῖται. Ὅπου ὑπάρχει κίνηση ἢ δυνατότητα γιὰ κίνηση, ὑπάρχει καὶ χρόνος. Ἡ μέτρηση τοῦ χρόνου ὅμως εἶναι πνευματικὴ δραστηριότητα, ὅπως καὶ κάθε εἶδος ἀρίθμησης. Ἄν δὲν ὑπῆρχε, λοιπόν, ὁ ἄνθρωπος, ποῦ εἶναι προικισμένος μὲ ψυχὴ, δὲν θὰ ὑπῆρχε οὔτε χρόνος ποῦ ἀριθμεῖται. Ἀλλὰ ὁ χρόνος ὡς φαινόμενο, ὅπως τὸν ὀρίζουμε,²²¹ ὑπάρχει ἐξίσου ὅπως καὶ ἡ κίνηση, ἀκόμη καὶ ἂν καμιά ψυχὴ δὲν τὸν παρατηρεῖ.» Ὅπως διαπιστώνει ὁ Wieland, δὲν εἶναι σωστὸ νὰ χαρακτηρίζουμε αὐτὴ τὴ διδασκαλία γιὰ τὴ συνάφεια μεταξύ ψυχῆς καὶ χρόνου ὡς ὑποκειμενικὴ ἀντίληψη περὶ χρόνου. «Δὲν ὑποστηρίζεται δηλαδὴ οὔτε ὅτι ὁ χρόνος ὑπάρχει στὴν ψυχὴ οὔτε ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἓνα ἐκ τῶν προτέρων δεδομένο ταξινομικὸ σχῆμα τῆς ψυχῆς, στὸ ὁποῖο ἐκείνη θὰ ἐντάσσει τὰ πράγματα ἢ τὴν πορεία τῶν κινήσεών τους.» Ὁ χρόνος δὲν ὑπάρχει στὴν ψυχὴ, ἀλλὰ ἡ μέτρηση τοῦ χρόνου προϋποθέτει τὴν ἐνέργεια μιᾶς διάνοιας ποῦ νοεῖ.

Ἡ μεταβολή. «Σὲ ὅλες τὶς μεταβολὲς μεταβάλλεται Κάτι σὲ κάτι ἄλλο μέσα ἀπὸ κάτι. Ἐκεῖνο διαμέσου τοῦ ὁποίου μεταβάλλεται κάτι εἶναι τὸ πρῶτο κινοῦν· ἐκεῖνο ποῦ μεταβάλλεται εἶναι τὸ ὕλικὸ καὶ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο μεταβάλλεται εἶναι ἡ μορφή.»²²² Στὰ δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ πέμπτου

²¹⁹ 222 a 10 τὸ δὲ νῦν ἔστι συνέχεια χρόνου.

²²⁰ 223 b 12-20.

²²¹ 223 a 27 τοῦτο ὁ ποτ' ὄν ὁ χρόνος, οἷον εἰ ἐνδέχεται κίνησιν εἶναι ἀνευ ψυχῆς. Παραθέτω ἀπὸ τὸν Wieland, *Die aristotelische Physik*, 316.

²²² Λάμβδα 3, 1069 b 36 πᾶν γὰρ μεταβάλλει τι καὶ ὑπὸ τίνος καὶ εἰς τι ὑφ' οὗ μὲν, τοῦ πρῶτου κινούντος· ὁ δὲ, ἢ ὕλη· εἰς ὁ δὲ, τὸ εἶδος.

βιβλίου ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ τὴ βοήθεια τῆς γλωσσικῆς χρήσης, ἀναλύει τὶς ἔννοιες ποὺ εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὴν πραγματεύση τοῦ συνεχοῦς ποὺ θὰ ἀκολουθήσει. Γι' αὐτὸ προσθέτει τὴν ἔννοια 'ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο λαμβάνει χώρα ἡ μεταβολή'.²²³ Στὴν τελικὴ ταξινομήση τῆς μεταβολῆς χρησιμοποιοῖ ὡς σύστημα ἀναφορᾶς τὴ διδασκαλία του γιὰ τὶς κατηγορίες καὶ λαμβάνει τὰ ἐξῆς τέσσερα εἶδη: 1) Γένεση καὶ φθορὰ σημαίνουν ὀλικὴ μεταβολὴ τῆς ὑπαρκτικῆς μορφῆς· λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι αὐτὴ ἢ ἀλλαγὴ τῆς ὕλης δὲν εἶναι συνεχῆς, δὲν θέλει τώρα νὰ τὴν ὑπαγάγει στὴν ἔννοια τῆς κινήσεως.²²⁴ 2) Ποιοτικὲς μεταβολὲς καὶ 3) Ποσοτικὲς μεταβολές. Μὲ περιέργη ἰσχυρογνωμοσύνη ὁ Ἀριστοτέλης παραμένει προσκολλημένος στὴν παραδοσιακὴ προκατάληψη ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ μεταβολὲς συντελοῦνται ἀπὸ τὸ ἀντίθετο πρὸς τὸ ἀντίθετο. 4) Τὴν κίνηση στὸ χωρὸ, τὴν πρωταρχικὴ μορφή τῆς κίνησης.

Ἡ κίνηση, λοιπόν, εἶναι πάντοτε διαδικασία. Συνεπῶς ἓνα οὐσιαστικό, τὸ ὁποῖο ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας χαρακτηρίζει κάτι ποὺ δὲν ὑπόκειται σὲ διαδικασία, εἶναι ἀκίνητον, γιὰ παράδειγμα ἡ 'ἐπιστήμη' ἢ ἡ 'θερμότητα'.²²⁵ Τὸ ἀφηρημένο οὐσιαστικό, λοιπόν, ποὺ δὲν ἀλλάζει σημασία, ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ὀνομάζει 'ἀκίνητο εἶδος'. Στὸ *Λάμβδα* ὀνομάζει τὶς ἀμετάβλητες πρῶτες ἀρχές 'αἰώνια ἀκίνητες μορφές ὑπαρξῆς'. Αὐτὸ σχετίζεται μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὶς κατηγορίες. Ὡς διαδικασία ἡ κίνηση εἶναι κάτι ποὺ ἀνήκει στὰ πράγματα, ἓνα *συμβεβηκός*· ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης, ἂν καί, σύμφωνα μὲ τὴν ὀρολογία μας, εἶναι ἀφηρημένη ἔννοια, εἶναι κάτι ποὺ ὑπάρχει καθεαυτό, εἶναι μιὰ οὐσία. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ κίνηση εἶναι κατηγορήμα, ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κατηγορήμα, ἀλλὰ εἶναι κάτι στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἓνα κατηγορήμα.

Ἡ πρόταση²²⁶ «κατ' οὐσίαν δ' οὐκ ἔστι κίνησις» εἶναι καταρχὴν ἀκατανόητη καὶ δὲν γίνεται πιὸ κατανοητὴ, μὲ τὸ νὰ μεταφράσουμε τὸ κατ' οὐσίαν μὲ τὸ «ὅσον ἀφορᾷ τὴν οὐσίαν». Οὐσία εἶναι τὸ πράγμα καθεαυτό, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνο ποὺ τὸ κάνει ὥστε νὰ εἶναι αὐτὸ τὸ πράγμα ποὺ εἶναι. Ὁ ἄνθρωπος²²⁷ ἢ ὁ ἀνδριάντας γεννιῶνται καὶ φθείρονται· ὅποιαδήποτε μεταβολὴ δὲν ἀλλάζει μὲ τίποτα τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ ἄνθρωπο ἢ ἀνδριάντα, μέχρι τὴ στιγμή ποὺ ὁ ἄνθρωπος πεθαίνει ἢ ὁ ἀνδριάντας καταστρέφεται

²²³ 224a 35 τὸ ἐν ᾧ, ὁ χρόνος.

²²⁴ Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμως εἶναι συνεπὴς στὴν ὀρολογία του μόνο ὅταν, γιὰ πραγματολογικούς λόγους, αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὸ ἐκάστοτε πλαίσιο τῶν ἐρωτημάτων. Πρβ. π.χ. E 5, 229a 31.

²²⁵ 224b 12 ἀκίνητά ἐστίν οἷον ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ θερμότης.

²²⁶ 225b 10.

²²⁷ Πρβ. *Δισσοὶ λόγοι* 5, 15, σ. 413 Diels - Kranz, *Συμπόσιον* 207 d.

όλοσχερῶς. *Κίνησις* ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ποιοτικῆς καὶ ποσοτικῆς μεταβολῆς συμβαίνει σὲ πράγματα. Τὸ παράδειγμα ποῦ βρίσκουμε στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἕνας μορφωμένος ἄνθρωπος. Ὁ ἄνθρωπος γεννιέται· αὐτὸ δὲν εἶναι κίνησις ἀλλὰ γένεσις, γίγνεσθαι. Ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος δὲν γεννιέται, ἀλλὰ ὁ μὴ μορφωμένος ἄνθρωπος γίνεται ἕνας μορφωμένος ἄνθρωπος.

Πιο παράξενα ἤχει σ' ἐμᾶς ἡ πρόταση²²⁸ ὅτι δὲν ὑπάρχει κίνηση ὅσον ἀφορᾷ τὶς συσχετικῆς ἔννοιες. Ἀπλούστατα ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ ὅτι 'δεξιὰ', γιὰ παράδειγμα, σημαίνει πάντοτε 'δεξιὰ'. Ἄν τὸ πράγμα ποῦ ἦταν στὰ δεξιὰ μου δὲν εἶναι πιά στὰ δεξιὰ μου, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἐγὼ κινήθηκα. Ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ὀνομάζει αὐτὸ 'μεταβολὴ κατὰ συμβεβηκός'.

Ἐπιπλέον, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κίνηση τῆς κίνησης, γιὰ αὐτὸ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀναγωγὴ στὸ ἄπειρο. Ὁ σκοπὸς τῆς λεπτῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι προφανῶς ὁ ἐξῆς: Θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι κάτι ὅπως ἡ κίνηση, ὁ τόπος ἢ ὁ χρόνος δὲν ὑπάρχει καθεαυτὸ, παρὰ μόνο μαζὶ μὲ τὰ πράγματα).

Τὸ συνεχές. Τὸ πρόβλημα τοῦ συνεχοῦς τέθηκε ἀπὸ τὰ παράδοξα τοῦ Ζήνωνα. Τὴν πρωιμότερη πραγμάτευση τοῦ ζητήματος τί εἶναι συνέχεια τὴν βρίσκουμε στὸν Παρμενίδη.²²⁹ Τὸν ὄρο *συνεχές* τὸν βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀριστοτέλη.

Ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τοῦ Πλάτωνα στὸν *Παρμενίδη*. Τί ἐνοοῦμε λέγοντας μαζὶ ἢ χωριστὰ στὸ χῶρο, σὲ ἐπαφή, ἐνδιαμέσως, ἐφεξῆς, τὸ ἐπόμενο καὶ τὸ συνεχές;²³⁰ Μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ ἀνάλυση, ἀποκλείει τὶς ἑξὶ πρώτες λέξεις· καμιά ἀπ' αὐτὲς δὲν δηλώνει αὐθεντικὴ συνέχεια. Ὅσον ἐπαφή' βρίσκεται αὐτὸ τοῦ ὁποίου τὰ ἀκρότατα σύνορα εἶναι μαζὶ· ἐφεξῆς' εἶναι αὐτὸ ἀνάμεσα στὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει τίποτα ποῦ νὰ ἀνήκει στὸ ἴδιο εἶδος· ἐπόμενο' εἶναι αὐτὸ ποῦ εἶναι ἄμεσο ἐπακόλουθο καὶ ταυτόχρονα βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μ' αὐτὸ ποῦ προηγεῖται. «Τὸ συνεχές ἔχει βέβαια τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐπομένου, λέω ὅμως ὅτι κάτι εἶναι συνεχές, ὅταν τὸ ὄριο ὅπου δύο πράγματα ἐφάπτονται ἔχει γίνεи στὸ καθένα τὸς ἕνα καὶ τὸ αὐτό.»²³¹ Προσωρινὰ καθορίζει τὸ συνεχές ὡς κάτι τοῦ ὁποίου τὰ ἀκρότατα σύνορα εἶναι ἀπολύτως ἕνα.²³² Ἐπειτα, πραγμα-

²²⁸ 225 b 11, πρβ. Η 3, 246 b 11.

²²⁹ Στὰ χωρία 148 d - 149 a βρίσκουμε τὴ σημασίαν τῶν ἐνοπιῶν: ἀπτεσθαι, τὸ ἐφεξῆς, με-
ταξὺ, τρίτον ἐν μέσῳ οὐδέν· στὸ χωρίο 152 c βρίσκουμε τὴ σημασίαν τῶν ἐνοπιῶν: τὸ
νῦν, τὸ προίον, πρβ. Τοπικά Δ 2, 122 b 28.

²³⁰ Ε 3, 226 b 18 ἅμα, χωρὶς, ἀπτεσθαι, μεταξὺ, ἐφεξῆς, ἐχόμενον, συνεχές.

²³¹ 227 a 10.

²³² 228 a 29 ὧν τὰ ἔσχατα ἓν.

τεύεται λεπτομερῶς τὸ ἐρώτημα κάτω ἀπὸ ποιῆς προϋποθέσεις μπορεί μιὰ κίνηση ἢ μιὰ μεταβολὴ νὰ εἶναι συνεχῆς· θεωρεῖ ὅτι ἡ κίνηση πρέπει νὰ γίνεται στὸ ἴδιο ὑποκείμενο· ἐπιπλέον, πρέπει νὰ εἶναι τοῦ ἴδιου εἶδους, γιὰ παράδειγμα, κίνηση στὸ χῶρο ἢ ποιοτικὴ μεταβολή· πρέπει ἐπίσης νὰ λαμβάνει χώρα κατὰ τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα.²³³

Ὡς τὰρα ὁ Ἀριστοτέλης ρωτοῦσε: Κάτω ἀπὸ ποιῆς προϋποθέσεις εἶναι συνεχὴ δύο πράγματα; Τώρα θέλει νὰ προχωρήσει σὲ ὀρισμὸ καὶ γι' αὐτὸ ρωτάει: Ποιὸ εἶναι τὸ σπουδαιότερο γνώρισμα τοῦ συνεχοῦς; Ἡδὴ στὸ πρῶτο βιβλίῳ²³⁴ διαπιστώνει ὅτι τὸ συνεχές εἶναι ἀπεριόριστα διαιρετό. Στὴν πραγμάτευση τοῦ μεγέθους, τοῦ χρόνου καὶ τῆς κίνησης τονίζει ἐπανειλημμένα ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ γνώρισμα αὐτῶν τῶν φαινομένων εἶναι ἡ ἀπεριόριστη διαιρετότητα. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ ἀναλυθοῦν σὲ ἀδιάκριτα μέρη· τὸ μέγεθος δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ σημεῖα, ὁ χρόνος δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ 'τώρα' οὔτε ἡ κίνηση ἀπὸ ὠθήσεις· τὸ κοινὸ γνώρισμα αὐτῶν τῶν φαινομένων εἶναι ἡ συνέχεια. Δὲν εἶναι, λοιπόν, ἡ συνέχεια κάτι παράλληλο μὲ τὸ μέγεθος, τὸ χρόνο καὶ τὴν κίνηση, ἀλλὰ μιὰ δομὴ κοινὴ σ' αὐτὰ τὰ φαινόμενα ποὺ τὴν κατανοοῦμε, ὅταν διαπλέκονται λειτουργικὰ αὐτὰ τὰ φαινόμενα. Τὸ οὐσιαστικὸ γνώρισμα τῆς δομῆς τῆς συνέχειας εἶναι ὅτι μπορεί νὰ διαιρεθεῖ ἀπεριόριστα σὲ μέρη τοῦ ἴδιου εἶδους.²³⁵

Τὰ παράδοξα τοῦ Ζήνωνα ἔγιναν ἀφορμὴ νὰ ἐρευνήσουμε τὴ δομὴ τῆς συνέχειας. Κατὰ συνέπεια ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὑποβάλλει καὶ αὐτὴ σὲ ἐξέταση. Ὁ Ζήνων ἤθελε νὰ ἀποδείξει ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Παρμενίδη εἶναι λογικὰ ἀβάσιμα. Ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὰ παράδοξα τοῦ Ζήνωνα. Ἐδῶ ἀρκοῦμαι σὲ μερικὲς σύντομες παρατηρήσεις ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐπιχειρήμα του κατὰ τῆς κίνησης. «Δὲν μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε πῶς κινεῖται ἓνα πράγμα καὶ φθάνει στὸ στόχο του, γιατί γιὰ νὰ διανύσει τὴν ἀπόσταση AB πρέπει πρῶτα νὰ διανύσει τὸ μισὸ τῆς ἀπόστασης, ἔπειτα τὸ μισὸ τοῦ δευτέρου μισοῦ καὶ οὕτω καθεξῆς, ἄπειρο ἀριθμὸ ἐπιμέρους ἀποστάσεων τοῦ AB. Αὐτὸ θὰ ἀπαιτοῦσε ἄπειρο χρόνο· γι' αὐτὸ δὲν θὰ φτάσει ποτὲ τὸ πράγμα στὸ B.» Πιθανὸν μεταγενέστερη παραλλαγὴ αὐτῆς τῆς ἀπόδειξης εἶναι γνωστὴ μὲ τὴν ὀνομασία 'Ὁ Ἀχιλλέας καὶ ἡ χελώνα'.

Φυσικὰ, ὁ Ζήνων δὲν σκόπευε νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ Ἀχιλλέας δὲν θὰ ἔφθανε ποτὲ τὴ χελώνα. Ἡ μαθηματικὴ ἐπιστῆμη τῆς ἐποχῆς του ἐπέτρεπε νὰ ὑπολογίσει μὲ ἀκρίβεια τότε θὰ συνέβαινε αὐτὸ. Ἐκεῖνο ποὺ ἤθελε νὰ

²³³ 227 b 23 δ καὶ ἐν φῶ καὶ ὄτε.

²³⁴ A 2, 185 b 10.

²³⁵ 231 b 16 πᾶν συνεχές διαιρετόν εἰς αἰεὶ διαιρετά.

δείξει ήταν απλῶς ὅτι, κατὰ τὴν ἀποψή του, ἡ ἔννοια τῆς κίνησης εἶναι γεμάτη ἀντιφάσεις.

Ὁ Ἀριστοτέλης λύνει τὸ παράδοξο μὲ τὴ βοήθεια τῆς θεωρίας του γιὰ τὴ δομὴ τοῦ συνεχοῦς. Τὸ πράγμα δὲν κινεῖται ὅπως πιστεύει ὁ Ζήνων, δηλαδή τὸ πράγμα δὲν ἐκτελεῖ ἀπειρες ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ διαδικασίες. Δὲν εἶναι αὐτὴ καθεαυτὴ ἡ ἐπιχειρηματολογία του λανθασμένη, ἀλλὰ ἡ ἀποψη ποὺ ὑπόκειται ὡς βάση στὴν ἀπόδειξη. Τὰ σημεῖα στὴν ἀπόσταση καὶ τὰ 'τώρα' στοῦ χρόνου, ποὺ ὁ Ζήνων προϋποθέτει, δὲν ὑπάρχουν στὴν πραγματικότητα ὡς ἀδιαίρετα μέρη τῆς κίνησης καὶ τοῦ χρόνου.²³⁶

Σὲ ἄλλα παράδοξα τὸ βάρος πέφτει στὴν ἀπόδειξη ὅτι δὲν ὑπάρχουν ὁ τόπος καὶ ἡ ἔκταση. «Ὅταν ἓνα βέλος κινεῖται, πρέπει νὰ κινεῖται, εἴτε στὸν τόπο ὅπου βρίσκεται εἴτε στὸν τόπο ὅπου δὲν βρίσκεται. Τόσο τὸ ἓνα ὅσο καὶ τὸ ἄλλο εἶναι ἀδύνατα, γιατί ὅταν τὸ βέλος ἔχει κινηθεῖ καὶ βρίσκεται σ' ἓναν τόπο δὲν κινεῖται. Σὲ κάθε στιγμὴ κίνησης τὸ βέλος ἔχει κινηθεῖ καὶ βρίσκεται σὲ ἓναν τόπο. Ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ κινεῖται.»

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ:²³⁷ «Ἡ καὶ ἡ ἀπόσταση, ὁ χρόνος καὶ ἡ κίνηση ἀποτελοῦνται ἐξἴσου ἀπὸ ἀδιαίρετα μέρη καὶ ἀναλύονται σὲ αὐτά, ἢ κανένα τους. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα: Ἐάν ἡ ἀπόσταση ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀδιαίρετα μέρη, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐξἴσου πολλὰ ἀδιαίρετα μέρη καὶ ἡ κίνηση ποὺ ἐκτελεῖται σ' αὐτὴ τὴν ἀπόσταση. Ἄν, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀπόσταση ΑΒΓ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους ἀδιαίρετες ἀποστάσεις Α, Β καὶ Γ, κάθε μέρος τῆς κίνησης ΔΕΖ, μὲ τὴν ὁποία κινεῖται τὸ Ω στὴν ἀπόσταση ΑΒΓ, εἶναι ἐπίσης ἀδιαίρετο. Ἄν τώρα, ὅταν ἔχουμε κίνηση, κινεῖται κατ' ἀνάγκην κάτι καὶ πάλι πρέπει νὰ ἔχουμε κίνηση, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι καὶ τὸ κινεῖσθαι ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀδιαίρετες ἐνότητες. Τὸ Ω κινήθηκε στὴν ἀπόσταση Α ἐκτελώντας τὴν κίνηση Δ, στὴν ἀπόσταση Β ἐκτελώντας τὴν κίνηση Ε καὶ στὴν ἀπόσταση Γ ἐκτελώντας τὴν κίνηση Ζ. Σὲ καμιὰ περίπτωσι, τώρα, δὲν μπορεῖ²³⁸ αὐτὸ ποὺ κινεῖται ἀπὸ ἓνα μέρος σὲ ἄλλο, νὰ κινεῖται καὶ ταυτόχρονα νὰ ἔχει κινηθεῖ, πρὸς τὴν κατεύθυνση δηλαδή ποὺ κινήθηκε, ὅταν κινήθηκε. Παράδειγμα: Δὲν μπορεῖ νὰ πηγαίνει

²³⁶ Ἡ σύγχρονη μαθηματικὴ ἐννοιολογικὴ ἀνάλυση, ἡ ὁποία πραγματεύεται τὸ πρόβλημα ἀπὸ μαθηματικὴ καὶ ὄχι ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη, διαπιστώνει ὅτι τὸ σύνολο μιᾶς ἀπειρης σειράς διαστημάτων, τὰ ὁποία μειώνονται ὁμοιόμορφα, μπορεῖ νὰ εἶναι πεπερασμένο, σχηματίζει δηλαδή συρρίνουσα σειρά.

²³⁷ 231 b 18 - 232 a 17. Χρησιμοποιοῦ τὴ μετάφραση τοῦ J. Mau, «Über die Zuweisung zweier Epikur - Fragmente», *Philologus* 99, 1955, 100. Ὁ Wieland κάνει τὴ λεπτὴ παρατήρηση ὅτι, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ συνεχές, χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση *συγκεῖσθαι ἐκ μόνου* στὴν περίπτωσι ποὺ ἀποκρούει λανθασμένες ἀπόψεις.

²³⁸ Ἄντι εἰ δὲ (εἰ δὲ F) ὁ Mau διαβάζει ἔτι δέ, μὲ ἀναφορὰ στὸν Σιμπλικίω 933, 15 *προλαβών*.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

κάποιος στη Θήβα και ταυτόχρονα να έχει πάει. Το Ω όμως κινήθηκε στην απόσταση Α, ή οποία δεν έχει μέρη, όταν ήταν παρούσα ή κίνηση Δ· επομένως, αυτή ή κίνηση θα ήταν διαιρετή, με την προϋπόθεση ότι έχει διανύσει την απόσταση αργότερα απ' ό,τι τη διήνυσε. "Όταν δηλαδή το Ω τη διέτρεξε, δεν ήρεμούσε ούτε και την είχε ήδη διατρέξει, παρά βρισκόταν στο ενδιάμεσο στάδιο. "Αν όμως τη διανύει και ταυτόχρονα την έχει διανύσει, τότε εκείνο που βαδίζει, όταν βαδίζει, θα έχει "βαδιστεί" ή αντίστοιχα, θα έχει κινήθει προς τὰ εκεί που μόλις κινήθηκε».²³⁹

α' Εάν²⁴⁰ όμως κάτι κινείται σε όλη την απόσταση ΑΒΓ και ή κίνηση που εκτελεί είναι Δ, δεν κινείται όμως καθόλου στην άμερη απόσταση Α αλλά μόνο έχει κινήθει, ή κίνηση θα μπορούσε να αποτελείται όχι από κινήσεις αλλά από κινητικές ώθησεις (κινήματα)²⁴¹ και από το γεγονός ότι έχει κινήθει κάτι που δεν κινήθηκε. Διήνυσε δηλαδή την απόσταση Α, ενώ δεν τη διήνυσε· ἄρα θα υπάρξει ένα "βεβαδικέναι" (Durchschritten-Haben), το οποίο οὐδέποτε βαδίζει. Γιατί έχει βαδίσει αυτή την απόσταση (Α), ενώ δεν τη βάδισε. "Αν, λοιπόν, καθετί πρέπει κατ' ανάγκην, είτε να ήρεμει είτε να κινείται, τότε το Ω ήρεμει σε καθεμιά από τις τρεις (ἀμερείς ἀποστάσεις) Α, Β και Γ· επομένως, θα υπάρχει κάτι που συνεχώς ήρεμει και συγχρόνως κινείται. Γιατί κινούνταν σε όλη την απόσταση ΑΒΓ και ήρεμούσε σε κάθε επιμέρους τμήμα της, επομένως και σε όλη την απόσταση. "Ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι τα ἀδιαιρέτα μέρη της κίνησης ΔΕΖ είναι κινήσεις,²⁴² δεν θα ήταν δυνατό να μη κινούνται, ενώ έχουμε παρουσία κίνησης, αλλά να ήρεμουν. "Αν όμως αυτά (ΔΕΖ) δεν είναι κινήσεις, θα έπρεπε να συμπεράνουμε· ότι ή κίνηση δεν αποτελείται από κινήσεις (πράγμα ἄτοπο).»

Πράγματι, αυτή είναι κριτική «ἐκ τῶν ἔσω», γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ἀκυρώνει την ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ζήνωνα με τὴ βοήθεια ζωνώνων μορφῶν ἐπιχειρηματολογίας²⁴³ καὶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸν χτυπάει με τὰ ἴδια του τὰ ὄπλα. Ἡ παραδοχὴ τῆς ἀσυνέχειας ἀναίρει τὴν ἔννοια τῆς κίνησης, ὅπως ἀνήκει καὶ στὴν ἔννοια τοῦ σημείου νὰ μὴν μπορεῖ νὰ βρισκεται σὲ σχέση συνέχειας με ἄλλα σημεία. Τὸ μέγεθος, ὁ χρόνος καὶ ή κίνηση εἴτε εἶναι στὸ σύνολό τους συνεχῆ, εἴτε δὲν εἶναι καθόλου.

²³⁹ Πράγμα που είναι ἀδύνατο σύμφωνα με τὴν παραπάνω προϋπόθεση.

²⁴⁰ 232a 6.

²⁴¹ οὐκ ἐκ κινήσεων ἀλλ' ἐκ κινήματων. Ὁ Μαι μεταφράζει ὅχι ἀπὸ κινήσεις ἀλλὰ ἀπὸ στιγμές'.

²⁴² Μοῦ φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀντικαταστήσουμε τὴν ἀνάγκωσι πὸν μαρτυρεῖ καὶ ὁ Σιμπλίκιος γὰ τὸ χωρίο 232a 16 κινήσεις κινήσεως με τὴν ἀνάγκωσι κινήσεως κινήσεως, ὅπως προτείνει ὁ Μαι.

²⁴³ Δίκαια ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει τὸν Ζήνωνα ὡς τὸν δημιουργὸ τῆς διαλεκτικῆς, Διογ. Λαέρτιος Θ 57 = ἀπ. 65 Rose.

Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ συνεχές δὲν εἶναι θεμελιωμένη μαθηματικά, ἀλλὰ φυσικά. Ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἀπλό γεγονός ὅτι στὸν φυσικὸ κόσμον ὑπάρχει κίνηση καὶ μεταβολή. Συχνά, ἡ ἐπιχειρηματολογία του εἶναι πάρα πολὺ ἀφηρημένη· αὐτὰ τὰ κείμενα εἶναι δύσκολα ἐξαιτίας τῆς συνοπτικῆς καὶ πυκνῆς τους γλώσσας. Ἐπανειλημμένα ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης σὲ γενικά ἐμπειρικά δεδομένα.²⁴⁴ Σ' αὐτὸ ἔγκριται ἡ δύναμή του ὡς στοχαστῆ: «Ἄν αὐτοὶ [δηλαδὴ θεωρητικοὶ ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Δημόκριτος] εἶναι λιγότερο ἱκανοὶ νὰ ἐντάξουν σὲ μιὰ ὀλικὴ θεώρηση τὰ γενικῶς ἀναγνωρισμένα δεδομένα,²⁴⁵ αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι παραμελοῦν τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Γιὰ τοῦτο αὐτοὶ [οἱ φυσικοὶ ἐπιστήμονες] ποὺ ἔχουν μεγαλύτερη ἐξοικείωση μὲ ὅσα συμβαίνουν στὸν φυσικὸ κόσμον εἶναι καλύτερα σὲ θέση νὰ διατυπώσουν ὡς βάση τῶν θεωριῶν τους τέτοιες ἀρχές, ποὺ μπορούμε νὰ τις ἐντάξουμε χωρὶς ἀντιφάσεις σὲ μιὰ μεγάλη ὀλικὴ νοητικὴ σύλληψη. Οἱ στοχαστὲς ἐκεῖνοι ποὺ, ἐξαιτίας τῆς προτίμησής τους γιὰ θεωρητικὲς συλλήψεις, παραλείπουν νὰ ἐξετάσουν τὰ [πολλαπλὰ] διαθέσιμα δεδομένα, γρήγορα εἶναι ἔτοιμοι νὰ συνθέσουν μιὰ θεωρία μὲ τὴ βοήθεια λιγοστῶν δεδομένων». Αὐτὴ ἡ ἐγγύτητα στὰ ἐμπειρικά δεδομένα ὀδηγεῖ ἐδῶ σὲ μιὰ ἐξήγηση τῶν θεμελιακῶν φυσικῶν φαινομένων ποὺ ἤχει ἐκπληκτικὰ σύγχρονη. Ἡ πραγματεία γιὰ τὴν κίνηση, τὸ χῶρον καὶ τὸ χρόνο, μὲ τὸν πλοῦτό της σὲ νέα καρποφόρα διανοήματα, ἀνῆκε σὲ ὅ,τι καλύτερο ἔχουμε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ ἔρευνα τῶν φυσικῶν προβλημάτων ἔφτασε σὲ τόσο ὑψηλὸ ἐπίπεδο μόνον μὲ τὸν Lionardo da Vinci καὶ σὲ πληρότητα μὲ τὸν Galileo Galilei.

Δὲν θὰ ἦταν ἄσικοπο ὁμως νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι μερικές φορές ἡ προτίμηση τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ ἐποπτικὸ καὶ γιὰ δεδομένα τοῦ κοινοῦ νοῦ τὸν παραπλάνησε. Ἐνῶ ἡ θεωρία του γιὰ τὸ εἶδος τῆς κίνησης καὶ γιὰ τὴ συνέχεια εἶναι μεγαλοφυῆς καὶ, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴ σύγχρονη ἀντίληψη, σωστή, οἱ νόμοι τῆς κίνησης, ποὺ διατυπώνει εὐκαιριακά, εἶναι ἐντελῶς λανθασμένοι. Τὸ μεγαλύτερο ἐπίτευγμά του εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς κίνησης ὡς τοῦ θεμελιακοῦ φυσικοῦ φαινομένου, καθὼς καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι πρέπει νὰ κατανοήσουμε τὴν κίνηση, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὶς φυσικὲς διεργασίες.

Ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης. Στὸ ὄγδοο βιβλίον τῶν *Φυσικῶν* ὁ Ἀριστοτέλης, ἐντείνοντας ὅλες τὶς δυνάμεις του ὡς διαλεκτικὸς, προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὑπάρχει ἐξωτερικὴ ἀρχὴ τῆς κίνησης. Ἀπὸ ἀποψη μορφῆς αὐτὸ τὸ

²⁴⁴ Ὁ Ἀριστοτέλης δίνει ἓνα σύντομο χαρακτηρισμὸ αὐτῆς τῆς μεθόδου στὸ Δέλτα 11, 1018b 30-34.

²⁴⁵ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* A 2, 316a 5-8, *συνορᾶν τὰ ὁμολογούμενα*· ἡ ἔκφραση *σῶζειν τὰ φαινόμενα* ἔχει κατὰ βάση τὴν αὐτὴ σημασία.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

βιβλίο είναι έξοχο. Αρχίζει τη διδασκαλία του με μιὰ ρητορική ἐρώτηση, πού τῆ σχολιάζει σέ εὐχη καὶ σχεδὸν χωρὶς χασμωδία γλώσσα. Ἐπειτα ἀναπτύσσει τὴν ἐπιχειρηματολογία του ὡς τὸ συμπέρασμα μὲ προσεκτικὰ διαρθρωμένη σειρά καὶ μὲ ἀνελέτη λογική: 1) Ἡ κίνηση δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος, παρὰ εἶναι αἰώνια· ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα τοῦ χρόνου καὶ τῆς κίνησης συνάγεται ὅτι ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος. 3-5) Ἡ κίνηση τῶν ὀργανισμῶν μόνον φαινομενικὰ εἶναι αὐτοκίνηση· στὴν πραγματικότητα, κά-θε φυσικὴ κίνηση εἶναι ἕνα κινεῖσθαι πού δέχεται τὴν κίνηση ἀπέξω. Αὐτὸ πού κινεῖ πρέπει νὰ εἶναι ἀκίνητο τὸ ἴδιο. 6) Ἡ ἀλυσίδα τῆς κίνησης: 'αὐτὸς πού κινεῖ - 'αὐτὸ πού κινεῖται' ἔχει κάποια ἀρχή· ὑπάρχει μιὰ αἰώνια καὶ ἀκίνητη πρώτη ἀρχὴ τῆς κίνησης καὶ ὅ,τι κινεῖται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ πρέπει νὰ εἶναι σὲ αἰώνια καὶ ἀμετάβλητη κίνηση. 7) Τέτοιου εἶδους κίνηση μπορεῖ νὰ εἶναι μόνον ἡ κίνηση στὸ χῶρο· καὶ 8-9) ἀπὸ ὅλες τὶς κινήσεις στὸ χῶρο μόνον ἡ κυκλικὴ κίνηση τῆς πιὸ ἐξωτερικῆς οὐράνιας σφαίρας εἶναι ἄπειρη, διαρκῆς καὶ πάντοτε ταυτόσημη μὲ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Αὐτὴ, λοιπόν, εἶναι ἡ πρωταρχικὴ κίνηση πού κινεῖ ὅλα τὰ ἄλλα. 10) Αὐτὴ ἡ αἰώνια κυκλικὴ κίνηση θὰ ἦταν ἀδύνατη, ἂν δὲν ὑπῆρχε μιὰ αἰώνια ἀρχὴ τῆς κίνησης, πού νὰ εἶναι ἡ ἴδια ἀσώματη καὶ ἀκίνητη. Ὑπάρχει, λοιπόν, ἕνα πρῶτο αἰώνιο ἀκίνητο κινουῦν, πού βρίσκεται στὴν πιὸ ἐξωτερικὴ οὐρά-νια σφαίρα. Ἡ ἐπιχειρηματολογία εἶναι πολὺ τρωτὴ, ἂν τὴν ἐξετάσουμε πραγματολογικά. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικαλεῖται συχνὰ πραγ-ματικὰ ἢ δῆθεν πραγματικὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα²⁴⁶ δὲν μπορεῖ νὰ συγκαλύ-ψει τὸν θεωρητικὸ χαρακτήρα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι παρὰ ταυτολογίες τοῦ τύπου 'Τὸ Χ ἔχει αὐτὴ τὴ φύση, γιατί εἶναι στὴ φύση του νὰ κινεῖται πρὸς κάποια κατεύθυ-ση'.²⁴⁷ Οὔτε κι ὁ ἐμπιστος φίλος καὶ μαθητῆς του Θεόφραστος²⁴⁸ δὲν μπο-ροῦσε νὰ δεχτεῖ τὴ δυσνόητη ἰδέα ἐνὸς πρῶτου ἀκίνητου κινουῦντος. Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε τί τὸν ἔκανε νὰ διατυπώσει αὐτὴ τὴ θεωρία. Τὸ βασικὸ κίνητρο ἦταν μᾶλλον ἡ προσπάθειά του νὰ βρεῖ μιὰ ἐναλλακτικὴ λύση στὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς τὴν ἀρχὴ (Prinzip) τῶν κινήσεων. Ἐπιπλέον, εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ σκέψη του ἡ τάση νὰ ἀναζητᾷ πάν-τοτε τὴ λογικὴ ἀφετηρία μιᾶς σειρᾶς διανοημάτων.²⁴⁹

²⁴⁶ ὁρῶμεν 252b 12 καὶ 21, 253a 11, 254a 6 κτλ. 253b 25 ἡ πῆξις· 254a 26 φαίνεται κατὰ τὴν αἴθησιν· 255a 22 ὁ μοχλός.

²⁴⁷ 255b 15 αἴτιον δ' ὅτι πέφυκέν ποι.

²⁴⁸ Μετὰ τὰ φυσικὰ 7b 18 κίνδυνος μὴ λογῶδες καὶ ἄλλως οὐκ ἀξιόπιστον ἀλλὰ μεῖζω τινὰ αἰτίαν ζητεῖ. Ὁ Ἀριστοτέλης προτιμᾷ νὰ θεωρήσει τὸ σῆμα ὡς ζωντανὸ σχη-ματισμὸ, σύμφωνον ἑαυτῷ καὶ ἀπηρτισμένον ὡς ἂν πόλις (σύμφωνα μὲ τὸ Περί κινή-σεως) ἢ ζῷον.

²⁴⁹ Ἰσταταὶ πού εἶναι μιὰ ἀγαπημένη του ἔκφραση.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

Τὰ πιό πρώιμα ἔγγραφα τῆς θεωρίας γιά τὸ πρῶτο ἀκίνητο κινουῦν τὰ βρίσκουμε στὸ διάλογό του *Περὶ τῆς φιλοσοφίας*.²⁵⁰ τὸ μόνο ποὺ γνωρίζουμε εἶναι ὅτι σ' αὐτὸν ὁ Ἀριστοτέλης παρουσίαζε τὴν ἀρχὴ τῆς κίνησης ὡς ὑψιστὸ τέλος. Αὐτὸς εἶναι ὁ πυρήνας τῆς διδασκαλίας του καὶ στὸ βιβλίον *Λάμβδα*.²⁵¹ Τὸ πρῶτον κινουῦν θέτει τὰ πάντα σὲ κίνηση, ἐπειδὴ εἶναι ὑψιστος σκοπὸς καὶ ἐπειδὴ τὸ σύμπαν τείνει πρὸς αὐτόν. Ὁ κόσμος τῆς μεταβολῆς καὶ τῆς κίνησης δὲν εἶναι τὸ ἔργο ἐνὸς κοσμικοῦ ἀρχιτέκτονα. Ἡ φυσικὴ νομοτέλεια, πολὺ περισσότερο, βασιζέται σὲ μιὰ ἐμμενῆ (immanent) ἀρχὴ τῆς κίνησης. Στὸ *Λάμβδα* θέλει νὰ ἐξηγήσει τὴν αἰτιακὴ συνάφεια τοῦ σύμπαντος. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ βιβλίου ἀναλύει τὴ δομὴ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, στὸ δεύτερο ἀναλύει τὰ μὴ αἰσθητὰ φαινόμενα καὶ τὶς ἀρχές, ποὺ δίνουν τὶς κατευθύνσεις στὸν αἰσθητὸ κόσμον. Τὸ πρῶτον κινουῦν περιγράφεται στὸ *Λάμβδα* ὡς κοσμικὴ ἀρχή. Στὸ ἕβδομον βιβλίον των *Φυσικῶν* ὁ Ἀριστοτέλης εὐκαιριακὰ²⁵² μόνο ὑποδηλώνει ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἀρχὴ τῆς κίνησης. Στὴν ἀρχὴ²⁵³ τῆς μεγάλης πραγματείας γιά τὴν κίνηση, τὸ χῶρον καὶ τὸ χρόνο λέει ὅτι ἀπὸ ἄλλα ἔργα θὰ καταστῆ φανερὸ πῶς ἔχει τὸ ζήτημα τοῦ πρώτου ἀκίνητου κινουῦντος. Ἐπειδὴ ὅλα αὐτὰ ἀνήκουν στὰ πιό πρώιμα ἔργα του, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς πάγιας αἰτιακῆς συνάφειας γιά κάθε φυσικὴ κίνηση καὶ μεταβολὴ εἶναι συστατικὸ μέρος τῆς θεμελιακῆς του σύλληψης.

Πῶς ὅμως νὰ ἐξηγήσουμε τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀφενὸς μένει σταθερὸς στὴν αἰωνιότητα τῆς κίνησης καὶ τοῦ βιολογικοῦ κύκλου, καὶ ἀφετέρου προβάλλει τὸ αἶτημα ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει ἓνα πρῶτον ἀκίνητον κινουῦν; Τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα²⁵⁴ γιά τὴν αἰωνιότητα τῆς κίνησης εἶναι ὅτι ἡ ἀποδοχὴ ὅτι ἡ κίνηση ἔχει μιὰ ἀφετηρία ὀδηγεῖ σὲ ἀναγωγὴ στὸ ἄπειρον. Ἀντίθετα, τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα γιά τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀπόλυτης ἀρχῆς (Prinzip) τῆς κίνησης εἶναι ὅτι ἡ ἀλυσίδα τῶν κινήσεων δὲν μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ ἐπ' ἄπειρον.

Γιά τὸν Ἀριστοτέλη, ποὺ δὲν γνώριζε τὸ νόμον τῆς ἀδράνειας, δὲν ὑπάρχει ἀντίφαση. Ἡ αἰώνια κίνηση τῆς ἐξωτερικῆς οὐράνιας σφαίρας εἶναι ἡ ἀπαρχὴ ὅλων τῶν κινήσεων στὸ σύμπαν. Κατὰ τὴν ἀποψή του ὅμως δὲν εἶναι δυνατὴ καμιὰ ἀπολύτως κίνηση, οὔτε διαρκῆς οὔτε τυχαία, ἂν δὲν προκαλεῖται καὶ δὲν συντηρεῖται ἀδιάκοπα ἀπὸ ἓνα κινουῦν. Χρειάζεται, λοιπόν, μιὰ πρώτη ἀρχὴ (Prinzip) τῆς κίνησης. «Τὸ ραβδί κινεῖ τὴν πέτρα, τὸ

²⁵⁰ Βλ. τόμ. Α', σ. 303, καὶ παρακάτω, σ. 110-111.

²⁵¹ Βλ. τόμ. Α', σσ. 335-339.

²⁵² Η 2, 243a 32 *μη ὡς τὸ οὐ ἔνεκα*.

²⁵³ Γ 1, 201a 6 *ἐξ ἄλλων ἔσται ὄθλον*.

²⁵⁴ Βλ. W. Wieland, *Die Ewigkeit der Welt*, Festschrift Gadamer 1960, 291-316.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

χέρι κινεῖ τὸ ραβδί, ὁ ἄνθρωπος κινεῖ τὸ χέρι· ὅλα συμβαίνουν ταυτοχρόνως καὶ ἀπαιτοῦν νὰ εἶναι τὸ κινοῦν καὶ τὸ κινητὸ σὲ ἐπαφή μεταξύ τους.»²⁵⁵ Αὐτὸ τὸ παράδειγμα δείχνει ὅτι στὴ θεωρία του γιὰ τὸ πρῶτον κινοῦν ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει κατὰ νοῦ τὴν αἰτιακὴ κινήσιακὴ συνάφεια, καὶ ὄχι τὴ χρονικὴ ἐξέλιξη τῆς κίνησης. Ὁ Πλάτων ἐξηγοῦσε τὴν κίνηση τοῦ οὐρανοῦ μὲ τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς ἐγκόσμιας ψυχῆς, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν παραδοχὴ ἐνὸς πρῶτου κινοῦντος ἀκινήτου αἰδίου, ποῦ ὄντας τὸ ἴδιο ἀκίνητο διατηρεῖ τὴν κίνηση τῆς ἐξωτερικῆς σφαίρας καὶ ἐγγυᾶται γιὰ τὴν αἰωνιότητά της. Ὅταν ἀποδίδουμε τὸν ἀριστοτελικὸ ὄρο ὡς 'Erster Bewegter', 'Prime Mover', 'Premier Moteur' κτλ., τείνουμε νὰ σκεφτοῦμε τὴ χρονικὴ ἀρχὴ τῆς κίνησης. Εὐκόλα φανταζόμαστε ὅτι «αὐτὸς ποῦ κινεῖ πρῶτος» ἔθεσε σὲ λειτουργίαν τὸν κοσμικὸ μηχανισμό καὶ εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς κίνησης.²⁵⁶ Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως δὲν ἐνοοῦσε αὐτὸ τὸ πράγμα. Τὸ πρῶτον κινοῦν εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ νὰ ἐξηγήσει μιὰ στιγμιαία κινήσιακὴ συνάφεια: Τὸ Α κινεῖται ἀπὸ τὸ Β, τὸ Β ἀπὸ τὸ Γ, τὸ Γ ἀπὸ τὸ Δ κτλ., μέχρις ὅτου φθάσουμε σὲ μιὰ ἐξωτερικὴ ἀρχὴ (Prinzip). Στὴν ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀρχὴ (Prinzip) τῆς κίνησης δὲν πρόκειται, ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Wieland, γιὰ τὴν κινήσιακὴ συνάφεια ποῦ ἐκτείνεται στὸ χρόνο, ἀλλὰ γιὰ τὸ στιγμιαῖο οἰκοδόμημα τῶν ἀντιστοιχιῶν ἀνάμεσα στὰ πράγματα ποῦ ἐπενεργοῦν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο.²⁵⁷ Τὸ κινοῦν πρέπει νὰ εἶναι ἀδιάκοπα σὲ ἐπαφή μὲ τὸ κινητὸ. Ἐτσι συνάγεται ὅτι τὸ πρῶτον κινοῦν πρέπει νὰ 'κινεῖ ἐπ' ἄπειρο χρόνο'.²⁵⁸

Στὴν ἐκθεση τῆς θεωρίας τοῦ πρῶτου κινοῦντος στὸ Λάμβδα δεσπόζει ἡ τελεολογικὴ ἀποψη. Στὸ ὄγδοο βιβλίον τῶν Φυσικῶν περιγράφει τὸ πρῶτον κινοῦν ὡς λογικὸ αἴτημα, χωρὶς τὸ ὁποῖο δὲν μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν κοσμικὴ κινήσιακὴ συνάφεια. Θέλει νὰ αἰτιολογήσει «γιατί ὀρισμένα πράγματα κινοῦνται, ἄλλα πάντα ἡρεμοῦν, ἄλλα πάλι, ἄλλοτε εἶναι σὲ κίνηση καὶ ἄλλοτε σὲ ἡρεμία». ²⁵⁹ Ξεκινάει αὐτονόητα ἀπὸ τὴν πρῶτη πραγματεία του γιὰ τὴν κίνηση.²⁶⁰ Ἐξέρει ὡστόσο ὅτι ἡ προβληματικὴ του σ' αὐτὸ τὸ ἔργο δὲν εἶναι καθεαυτὴν φυσικὴ.²⁶¹

«Πρόκειται γιὰ τὸ ἐρώτημα ἂν γεννήθηκε ποτὲ μιὰ κίνηση ποῦ δὲν ὑπῆρχε προηγουμένως, καὶ ἂν αὐτὴ, μὲ τὴ σειρά της, φθεῖρεται ὥστε τίποτα

²⁵⁵ 256 a 12 βακτηρία, b 19 ἀπτεσθαι γὰρ ἀλλήλων ἀνάγκη.

²⁵⁶ Ἐπίσης συνηθίζουν νὰ παρουσιάζουν τὸν πλατωνικὸ Δημιουργὸ ὡς πλάστη ἀντὶ ὡς ταξιθετῆ τοῦ κόσμου.

²⁵⁷ Πρβ. παραπάνω, σ. 25.

²⁵⁸ 266 a 13 κινεῖν ἄπειρον χρόνον.

²⁵⁹ 253 a 28-30.

²⁶⁰ 251 a 8 ἐκ τῶν διωρισμένων ἡμῖν ἐν τοῖς φυσικοῖς πρότερον, 253 b 9 φυσικὸν ἢ κίνησης.

²⁶¹ 251 a 8-9, βλ. παραπάνω, σ. 16.

πιά να μην κινείται, ἢ ἂν αὐτὴ οὔτε γεννήθηκε οὔτε φθείρεται, ἀλλὰ ὑπῆρχε καὶ θὰ ὑπάρχει πάντοτε, κι ἀκόμη, ἂν ἀνήκει στὰ ὑπάρχοντα πράγματα ὡς κάτι ἀθάνατο καὶ ἀκατάπαυστο, κάτι σὰν ἓνα εἶδος ζωῆς γιὰ καθετὶ πού ὑπάρχει ἐκ φύσεως.» Ὡς συνήθως, ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὶς ἀπόψεις ὄσων εἶχαν προηγηθεῖ, μὲ σκοπὸ, ὅπως πάντα, νὰ βρεῖ κάτι σ' αὐτὲς πού μπορεῖ νὰ τὸ χρησιμοποιοῦσε ὡς ὕλικό γιὰ τὸ χτίσιμο τῆς δικῆς του θεωρίας. Ἐχει ἀκόμη τὴν ἔμπνευση νὰ διαπλέξει τὴν παραδεδομένη ἀποψη γιὰ τὴν αἰωνιότητα τῆς κίνησης μὲ τὴν κοσμολογικὴ σύλληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κυκλικὴ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ εἶναι τὸ μέτρο τῆς κίνησης, καὶ κάθε κίνηση καὶ μεταβολή, στὸν οὐρανὸ καὶ στὴ γῆ, εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ κίνηση. Δείχνει ἐπίσης ὅτι ὁ χρόνος δὲν εἶναι κάτι αὐθύπαρκτο, παρὰ μόνο μιὰ ὄψη τῆς κίνησης πού μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ μετροῦμε τὴν κίνηση. «Γιὰ ὄλους τοὺς προηγούμενους στοχαστὲς ὁ χρόνος εἶναι αἰώνιος· μόνο ὁ Πλάτων τὸν παρουσιάζει νὰ γεννιέται.²⁶² Ἄν ὁ χρόνος εἶναι αἰώνιος, πρέπει νὰ εἶναι αἰώνια καὶ ἡ κίνηση· ἀπ' αὐτὸ ἔπεται ὅτι καὶ ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος.» Ἐναντίον τοῦ Ἐμπειδοκλῆ καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει σθεναρὰ τὴν ἀποψή του ὅτι ἡ νομοτέλεια εἶναι ἐσωτερικὴ ἀρχὴ τῆς φύσης. Ὅλες οἱ φυσικὲς διεργασίες συντελοῦνται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο.²⁶³ Τὸ φυσικό γίνεσθαι εἶναι εἴτε ἀπαράλλαχτο (invariant), ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φωτιὰ κινεῖται πάντοτε πρὸς τὰ ἑπάνω, εἴτε ἡ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν κανόνα ἐπιδέχεται, χωρὶς ἄλλο, ὀρθολογικὴ ἐξήγηση.

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο καταπιάνεται μὲ τὸ βασικὸ θέμα αὐτῆς τῆς παράδοσης. «Ἀκόμη καὶ σὲ ἄψυχα πράγματα μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε πῶς μιὰ κίνηση ἀρχίζει χωρὶς νὰ βρισκεται σὲ κίνηση ὄλο τὸ πράγμα ἢ ἓνα μέρος του. Αὐτὸ γίνεται σαφέστερο στοὺς ὀργανισμούς. Κινοῦμαστε ξαφνικά, χωρὶς νὰ προκαλεῖ τὴν κίνηση κάτι ἀπέξω. Ἄν αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβεῖ σὲ ἓναν ὀργανισμό, γιατί νὰ μὴν μπορεῖ νὰ συμβεῖ καὶ στὸ σύμπαν; Ἄν συμβαίνει σὲ ἓναν μικρὸν κόσμον, γιατί ὄχι καὶ στὸν μεγάλο;²⁶⁴ Αὐτὸ φαίνεται πῶς εἶναι τὸ ἰσχυρότερο ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀποψης τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν

²⁶² 251 b 17 Πλάτων δὲ γενᾶ μόνος. Ἔτσι ἐρμήνευσε ὁ Ἀριστοτέλης τὸ χωρίο 38 a ἀπὸ τὸν *Τίμαιο*, πρβ. *Περὶ οὐρανοῦ* A 10, 280 a 30. Γιὰ τὴ λεγόμενη κατὰ λέξη ἐρμηνεία τοῦ *Τίμαιου* βλ. Cherniss, *Crit. of Plato*, 416.

²⁶³ Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ γι' αὐτὸ τὴν ἔκφραση ὡς ἐπὶ τὸ πολύ. Ἐδῶ, στὸ 252 a 17-19, λέει ἡ γὰρ ἀπλῶς ἔχει τὸ φύσει... ἢ λόγον ἔχει τὸ μὴ ἀπλοῦν.

²⁶⁴ 252 b 26 εἰ γὰρ ἐν μικρῷ κόσμῳ γίνεταί, καὶ ἐν μεγάλῳ. Ὁ δημιουργὸς τῆς ἔκφρασης ὁ ἄνθρωπος εἶναι σὰν ἓνας μικρὸς κόσμος· εἶναι, πιθανόν, ὁ Δημόκριτος. Βλ. Diels - Kranz 68 B 34. Ἡ ἴδια σύγκριση βρίσκεται καὶ στὸ *Περὶ κινήσεως* 700 a 31· τὸ πῶς ἐνοοῦσε αὐτὴ τὴν ἔκφραση ὁ Ἀριστοτέλης γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ 703 a 29 ὑποληπτέον δὲ συνεστάναι τὸ ζῶον ὡσπερ πόλιν εὐνομουμένην.

ψυχή ως άπαρχή τῆς κίνησης. "Αν σκεφτούμε όμως ώριμότερα, καταλαβαίνουμε ότι αυτή ἡ ἀποψη εἶναι λανθασμένη. Γιατί στο σῶμα λαμβάνουν χώρα πολλές κινήσεις που δὲν ἔχουν καμιά σχέση με τὴ νόηση ἢ τὴ βούληση²⁶⁵ καὶ που ἀπαρχή τους δὲν εἶναι ἡ ψυχή ἀλλὰ τὸ περιβάλλον, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀναπνοή, ἡ αὐξηση, ἡ μείωση.»

«Δὲν ἐξετάζω τὴν ἀποψη τῶν Ἑλεατῶν ὅτι δὲν ὑπάρχει κίνηση.²⁶⁶ Καὶ ἡ γνώμη τῶν ἡρακλειτικῶν, βέβαια, εἶναι λανθασμένη, δὲν ἀντιστρατεύεται όμως σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Αὐτοὶ οἱ στοχαστὲς ἰσχυρίζονται ὅτι τὰ πράγματα ὑφίστανται πάντοτε μεταβολὴ καὶ κίνηση, κι ὅτι ἐμεῖς όμως, ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας τῶν αἰσθησῶν μας, δὲν εἴμαστε πάντοτε σὲ θέση νὰ ἀντιληφθοῦμε αὐτὲς τὶς μικρὲς μεταβολές. Γι' αὐτὸ νομίζουμε ὅτι τὰ πράγματα ἡρεμοῦν.» "Ὅπως ἔπρεπε νὰ περιμένουμε, τὰ ἐπιχειρήματα που παραθέτει ὁ Ἀριστοτέλης κατὰ τῶν ἡρακλειτικῶν εἶναι ἐντελῶς ἀνίσχυρα. Ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἀποψή τους ἀντιφάσκει πρὸς ὅλα τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας,²⁶⁷ ἀλλὰ ἀκριβῶς με αὐτὸ δὲν θίγει τὸν πυρήνα τῆς ἐπιχειρηματολογίας τους. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἂν ἡ ἀποψή τους ἦταν σωστή, θὰ ἀνέτρεπε τὴ δική του θεωρία γιὰ τὴ γένεση καὶ τὴ φθορά.²⁶⁸

"Ἐπειτα περνᾶ στὴν ἔκθεση τῆς δικῆς του ἀποψης. «Ἡ φαινομενικὴ αὐτοκίνηση τῶν ἔμβιων ὄντων δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα· πρόκειται γιὰ ἓνα κινούμενο αὐτο-κινεῖσθαι· ἐκεῖνο που χρειάζεται νὰ ἐξηγηθεῖ ἀκόμη εἶναι τὸ ἐρώτημα πῶς συγκεκριμένα πρέπει νὰ φανταστοῦμε σ' αὐτὴ τὴν κίνηση τὴν ἐπαφὴ ἀνάμεσα στὸ κινοῦν καὶ στὸ κινούμενο.²⁶⁹ Τὸ δυσκολότερο πρόβλημα εἶναι πῶς νὰ ἐξηγήσουμε τὴ φυσικὴ κίνηση τῶν ἄψυχων πραγμάτων. Δὲν μπορούμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι κινοῦνται μόνα τους, ὡσὰν νὰ εἶχαν κάποιο εἶδος ζωῆς. Ἐξᾴλλου, καθένα ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα ἔχει μόνον μία κίνηση. Δύο συγκεκριμένα παραδείγματα θὰ διευκρινίσουν τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ φυσικὴ καὶ μὴ φυσικὴ κίνηση. Μὲ τὸν μοχλὸ μπορούμε νὰ κινήσουμε μιὰ βαριὰ πέτρα πρὸς τὰ πάνω· αὐτὴ εἶναι μὴ φυσικὴ κίνηση. Ἐνα θερμὸ πρᾶγμα θερμαίνει ἓνα ἄλλο ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτὸ εἶναι ἐπιδεκτικὸ στὴ θερμότητα· αὐτὴ εἶναι φυσικὴ κίνηση. Λέω, λοιπόν, ὅτι κάτι κινεῖται ἐκ φύσεως, ὅταν ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἀποκτᾶ ποιότητα ἢ ποσότητα ἢ νὰ κινεῖ-

²⁶⁵ 253 a 11-20. Ὁ Ἀριστοτέλης, λοιπόν, ταυτίζει τὴν ψυχή με τὴ διάνοια καὶ τὴν ὄρεξι. Κατὰ τὴν ἀποψή του ἡ θεωρία τοῦ Πλάτωνα ἐξηγεῖ μόνον τὶς κινήσεις που προκαλοῦνται συνειδητὰ ἀπὸ τὴν ψυχή αὐτὸ τὸ λέει σαφέστερα στὸ 259b 3-11.

²⁶⁶ Πρβ. παραπάνω, σ. 15-16. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει κατὰ νοῦ τὴ διαίρεση τοῦ Πλάτωνα στὸ Θεαίτητος 181a οἱ τοῦ ὅλου στασιῶται, οἱ ῥέοντες.

²⁶⁷ 254 a 6 ὀρώμεν γάρ... μάχεται τοῖς φανεροῖς.

²⁶⁸ 254 a 10 γένεσιν οὖν ἀναίρει καὶ φθορὰν οὗτος ὁ λόγος.

²⁶⁹ 254 b 29 πῶς δεῖ διαλαβεῖν αὐτοῦ τὸ κινοῦν καὶ κινούμενον. Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικὸ θέμα τοῦ ἔργου Περὶ κινήσεως.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

ται πρὸς κάποια κατεύθυνση, καθὼς καὶ ὅταν ἔχει μέσα του μιὰ παρόμοια ἀρχή.»²⁷⁰

Ἡ θεωρία γιὰ τὴ φυσικὴ κίνηση τῶν τεσσάρων στοιχείων εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος γιὰ τὴν ὀλικὴ νοητικὴ του σύλληψη γιὰ τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι. Αὐτὴ ἡ θεωρία, ὅπως καὶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς θεμελιακὲς προτάσεις του, εἶναι ἀπόσταγμα γενικῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Γιατί πέφτει ἡ πέτρα στὴ γῆ, γιατί ἡ φλόγα ἀνεβαίνει πρὸς τὰ πάνω; Τί εἶναι δυνατὸ καὶ τί ἀδύνατο στὸ φυσικὸ γίγνεσθαι; Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν τρόπο σκέψης του εἶναι ἡ πρόταση:²⁷¹ «Ὅτιδὴποτε στὴ φύση δὲν συμβαίνει πραγματικά, δὲν μπορεῖ νὰ συμβεῖ». «Ὅτι τὰ στοιχεῖα κινοῦνται αὐθόρμητα καὶ πάντοτε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο εἶναι, λοιπόν, γι' αὐτὸν ἐμπειρικὸ δεδομένο καὶ συγχρόνως ἡ βάση τῆς πρότασής του²⁷² ὅτι ἡ φύση εἶναι γι' αὐτὰ ἀρχὴ (Prinzip) τῆς κίνησης.

Ἰπῆρχε, βέβαια, καὶ στὸν *Τίμαιο* μιὰ θεωρία ποὺ μπορούσε ὁ Ἀριστοτέλης νὰ τὴ χρησιμοποιήσει καὶ νὰ τὴν ἀναπτύξει παραπέρα. Ὁ Taylor ἐρμηνεύει τὴ θεωρία ποὺ περιγράφει ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* 62c - 63e ὡσὰν νὰ ἦταν θεμελιωμένη στὴν ἔλξη τῆς βαρύτητας.²⁷³ Στὴν πραγματικότητα, ὑπάρχει πολὺ μεγάλη συμφωνία ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη. Λέγοντας «πρὸς τὰ πάνω» καὶ «πρὸς τὰ κάτω» ἐνοοῦν καὶ οἱ δύο τὶς διευθύνσεις κατὰ μῆκος τῆς ἀκτίνιας ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς γῆς ὡς τὴν περιφέρεια τοῦ σύμπαντος, ἐνῶ καὶ γιὰ τοὺς δύο ἡ γῆ ἦταν τὸ σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς. Καὶ οἱ δύο λένε ὅτι τὰ στοιχεῖα κινοῦνται πρὸς ὀρισμένη διεύθυνση, γιὰ νὰ βροῦν τὸν φυσικὸ τους τόπο²⁷⁴ καὶ ὅτι τὸ βᾶρος καὶ ἡ ἐλαφρό-

²⁷⁰ 255a κινήτων φύσει τὸ δυνάμει ποιὸν ἢ ποσὸν ἢ πού, ὅταν ἔχη τὴν ἀρχὴν τοιαύτην ἐν αὐτῷ. Τὸ καινούριο στοιχεῖο ποὺ προστίθεται ἐδῶ εἶναι τὸ δυνάμει πού.

²⁷¹ *Περὶ οὐρανοῦ* A 7, 274b 13 ἀδύνατον γὰρ γίγνεσθαι ὃ μὴ ἐνδέχεται γενέσθαι, πρβ. σ. 102.

²⁷² *Περὶ οὐρανοῦ* A 2, 268b 16.

²⁷³ *A comm. on the Timaeus*, 441: «Plato's exposition must be carefully distinguished from the theory of weight which Aristotle forced on science very much to its detriment». Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέκοψε τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης εἶναι κοινὸς τόπος μέχρι σήμερα: ἐπικαλοῦνται μάλιστα σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι τὸν Roger Bacon. Ἀνέκαθεν μοῦ προκαλοῦσε ἐκπληξή τὸ ὅτι δὲν καταλαβαίνουν πῶς μὲ αὐτὸ τὸ *θρυλούμενον* (ἀκόμη κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι σωστὸ) δὲν καταδικάζουν τὸν Ἀριστοτέλη ἀλλὰ τοὺς ἀκριτοὺς διαδόχους του. «Τί φταεῖ ὁ γίγαντας, ἂν οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι πρέπει νὰ στραβολοιαιμάσσουν γιὰ νὰ τὸν δοῦν;» ἔλεγε ὁ σοφὸς J. L. Heiberg.

²⁷⁴ 58c τοὺς ἑαυτῶν τόπους, 63e ἢ πρὸς τὸ συγγενὲς ὁδός... τὸν δὲ τόπον εἰς ὃν τὸ τοιοῦτον φέρεται, 80c πρὸς τὴν αὐτῶν διαμειβόμενα-ἔδραν, πρβ. παρακάτω, σ. 98. Φυσικὰ πρέπει νὰ διαβάσουμε ὅλο τὸ ἀπόσπασμα 62c - 63e. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 2, 301a 19-23 γιὰ τὴ *ρόπῃ βάρους καὶ κουφότητος*, ἔχει μπροστά του ὡς πρότυπο τὴ μεταφορὰ τοῦ Πλάτωνα 63b *τιθεῖς εἰς πλάστιγγας*.

τητα είναι σχετικοί προσδιορισμοί. Το μοναδικό έρεισμα για την άποψη ότι ο Πλάτων δουλεύει με την έννοια τής έλξης τής βαρύτητας είναι η ακόλουθη πρόταση. «Ὡς κοινὸ στοιχεῖο αὐτῶν τῶν φαινομένων πρέπει νὰ κρατήσουμε τὸ ὅτι ἐκεῖνο ποὺ κάνει βαρὺ ἢ ἐλαφρὸ τὸ κινούμενο πράγμα εἶναι ἡ ἔλξη γιὰ τὸ συγγενικὸ ποὺ ἐνυπάρχει σὲ κάθε στοιχεῖο.»²⁷⁵

Ἰπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι εἶναι σωστὴ ἡ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων τὴν ὁποία προτείνω ἐγώ, μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε σὲ τέσσερα στάδια τὴ θεωρία γιὰ τὴ φυσικὴ κίνηση τῶν τεσσάρων στοιχείων. Ἡ διδασκαλία παραμένει ἡ αὐτὴ, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης γίνεται ὅλο καὶ πιὸ διστακτικὸς στὶς προσπάθειές του νὰ ἐξηγήσει αὐτὴ τὴν κίνηση. Πρῶτα πρῶτα ἐξηγεῖ μὲ σιγουριά καὶ βεβαιότητα ὅτι πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ δεχτοῦμε πῶς τὰ σώματα ἔχουν μιὰ τάση πρὸς τὸ βάρος ἢ τὴν ἐλαφρότητα.²⁷⁶ Στὴν πραγματεία του ὅπου ἐξετάζει τὶς ἐννοίες τοῦ 'βαρέος' καὶ τοῦ 'ἐλαφροῦ', ἐκφράζεται προσεκτικότερα:²⁷⁷ «Ὅταν μιλάμε γιὰ βαριὰ καὶ ἐλαφρὰ πράγματα ἐννοοῦμε ὅτι αὐτὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ὑφίστανται φυσικὴ κίνηση. Δὲν ὑπάρχει κατάλληλη λέξη γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε τὰς ἐνεργείας αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ἐκτὸς ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἡ "ῶθησι" εἶναι κατάλληλη λέξη». Στὸ ὄγδοο βιβλίο των *Φυσικῶν* καὶ στὸ *Θῆτα* 8 θέλει νὰ παραλληλίσει, ὅσο εἶναι δυνατό, τὴ φυσικὴ κίνηση τῶν στοιχείων μὲ τὴν αὐτοκίνηση τῶν ἐμβίων ὄντων. Καὶ τὰ δύο, λοιπόν, ἔχουν μέσα στὸν ἑαυτό τους τὴν ἀρχὴ τῆς κίνησης, ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὁμως γιὰ τὴν κίνηση καὶ τῶν δύο εἶναι μιὰ ἐξωτερικὴ ὠθηση. Πῶς μπορεῖ ὁμως μιὰ πέτρα νὰ ἐγκλείει ἀρχή (Prinzip); Ὁ Ἀριστοτέλης ξεφεύγει ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο, ἐξηγώντας ὅτι ἡ πέτρα ἔχει τὴν ικανότητα νὰ ὑφίσταται κίνηση: Δηλώνει ρητὰ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ τάση²⁷⁸ τῶν πραγμάτων νὰ κινοῦνται κατὰ τὸν

²⁷⁵ 63ε ἡ πρὸς τὸ συγγενὲς ὁδὸς ἐκάστους οὔσα βαρὺ μὲν τὸ φερόμενον ποιεῖ. Μὲ τὸ νὰ μεταφράζον τὸ ἐκάστους οὔσα μὲ τὴν ἔκφραση ἡ ἔλξη ποὺ ἐνυπάρχει σὲ κάθε σῶμα εἰσάγουν συγκεκριμένα τὴ δύναμη ἔλξης. Κάτι παράλληλο μὲ αὐτὸ εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας στὸν Θεόφραστο, *Μετὰ τὰ φυσικά* 5α 14 κ.ε., ὅπου ὁ Θεόφραστος μιλάει γιὰ τὴν ἔφεσιν τῶν στοιχείων.

²⁷⁶ *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 2, 301α 22 ἔνια ἔχειν ἀναγκαῖον ῥοπήν βάρους καὶ κουφότητος. Πιθανὸν ὅ Ἀριστοτέλης νὰ εἶχε ὑπόψη του τὴ μεταφορὰ τῆς πλάστιγγας τοῦ Πλάτωνα. *Ῥοπή* εἶναι τὸ χαμηλῶμα τῆς πλάστιγγας καὶ ἡ ἀπόκλιση ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ αὐτὸ. Ἡ διδασκαλία τῆς φυσικῆς κίνησης προϋποτίθεται στὰ *Τοπικά*, π.χ. 130α 13, β 1, 135β 6 κλπ.

²⁷⁷ *Περὶ οὐρανοῦ* Δ 1, 307β 31-33 πλὴν εἰ τις οἴοιτο τὴν ῥοπήν εἶναι τοιοῦτον. Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀπόλυτη σημασιολογικὰ χρῆση τοῦ ἐλαφροῦ καὶ τοῦ βαρέος.

²⁷⁸ Ἐπομένως, ὄχι γιὰ ὀρμήν μεταβολῆς ἔμφυτον, ὅπως στὰ *Φυσικά* Β 1, 192β 18, γιὰτι τότε δὲν θὰ ἦταν ἀπαραίτητο ἓνα πρῶτον κινοῦν ποὺ κινεῖ ἀπέξω. Πρβ. καὶ *Ἠθικά Εὐδήμεια* Α 8, 1218α 27.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

Ένα ή τόν άλλο τρόπο, αλλά πρόκειται για τή δυνατότητα νά κινούνται κατά τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο απέξω. Κατανοούσε ίσως και ὁ ἴδιος πόσο ἐπιτηδευμένη ἦταν αὐτή ἡ ἐξήγηση, γιατί στό ἔργο *Περὶ κινήσεως*²⁷⁹ καταπιάνεται για μιὰ ἀκόμη φορά μέ τὸ ζήτημα, εἶναι ὁμως ἀναποφάσιτος καί ἀναβάλλει τήν ἀπάντησή.

Ὁ πυρήνας τῆς θεωρίας εἶναι, λοιπόν, ὅτι τὰ στοιχεῖα ἔχουν μέσα τους 'δεκτικότητα ὡς πρὸς τὸ νὰ ὑφίστανται κίνηση'.²⁸⁰ Ὁ σκοπὸς τῆς κίνησης εἶναι ὁ 'ιδιάζων' ἢ φυσικὸς τόπος ἐνὸς στοιχείου. Ἐνα σῶμα ποὺ κινεῖται κατὰ φύση, ἡρεμεῖ κατὰ φύση ὅταν φθάνει στό στόχο του, γιατί ἔτσι εἶναι ἡ φύση τοῦ πράγματος.²⁸¹ Ἡ ταυτολογία σημαίνει: Ἐπειδὴ μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ἐμπειρικά, ὅτι ἔτσι συμπεριφέρονται τὰ φυσικὰ πράγματα πάντοτε, ἔτσι καί ἔχουν.

Ἐπάρχουν πολλές ἀρχές (Prinzipien) τῆς κίνησης ἢ μόνο μία καί μοναδική; Αὐτὴ εἶναι ἡ προβληματικὴ τοῦ ἔκτου κεφαλαίου· ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὑπάρχουν ἀμφιβολίες γιὰ τὸ τί πιστεύει πραγματικὰ ὁ Ἀριστοτέλης γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται για δύο ἐπίμαχα ζητήματα. Οἱ περισσότεροι ἀρχαῖοι καί σύγχρονοι μελετητὲς ἔχουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιφάσκει, ἐπειδὴ ἀφενὸς μιλάει για μιὰ καί μοναδικὴ ἀρχὴ τῆς κίνησης, καί αφετέρου, τόσο στό ὄγδοο βιβλίον τῶν *Φυσικῶν* ὅσο καί στό ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου *Λάμβδα*, ἰδιαίτερα, δέχεται τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν ἀρχῶν τῆς κίνησης. Εἶναι σωστὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀμφιταλαντεύεται στὶς ἀποφάνσεις του, ἀλλὰ κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ ἀντίφαση, γιατί στό *Λάμβδα* ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι πρόκειται για μιὰ ἱεραρχικὴ τάξη.²⁸² Τὸ δεύτερο ἐπίμαχο ζήτημα ἀφορᾷ τὴ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν βιβλίων *Λάμβδα* καί *Φυσικῶν Θ*. Ὁ Jaeger²⁸³ παρουσίασε μιὰ πολὺ περίπλοκη θεωρία για τὸ μετασχηματισμὸ τῆς θεωρίας περὶ τοῦ πρώτου κινούντος· σύμφωνα μέ αὐτὴ τὴ θεωρία τρεῖς ὑπαινιγμοὶ στὰ *Φυσικὰ Θ*, ὅσον ἀφορᾷ ἓνα πλῆθος ἀκίνητων κινούντων, πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερες προσθήκες.²⁸⁴ Ἄν θεωρήσει κανεῖς, ὅπως ἐγώ, βέβαιον τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ *Λάμβδα* (συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ ὄγδου

²⁷⁹ 700a 11-21, βλ. παρακάτω, σ. 77.

²⁸⁰ 255b 30 *κινήσεως ἀρχὴν ἔχει οὐ τοῦ κινεῖν οὐδὲ τοῦ ποιεῖν ἀλλὰ τοῦ πάσχειν*. Ὁ Ἀλέξανδρος διέγινωσεν ὅτι ἡ ἐξήγηση τῆς φυσικῆς κίνησης τῶν στοιχείων μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐνοίας *δύναμις τοῦ πάσχειν* ἦταν μιὰ λύση ἀνάγκης, Σιμπλίκιος, *Ἐν Φυσικοῖς* 1213, 6-17. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα πραγμάτευση τοῦ ἐρωτήματος βρῖσκειται στό ἄρθρον τοῦ S. Pines, *Isis* 1961, 34 κ.ε., ποὺ τὸ ἀναφέραμε παραπάνω, σ. 13.

²⁸¹ 255b 15 *αἴτιον δ' ὅτι πέφυκέν ποι*.

²⁸² 1073b 1-3, βλ. τόμ. Α', σ. 344· παρακάτω, σ. 133, ὑπόσ. 242.

²⁸³ Aristoteles, 366-392.

²⁸⁴ 258b 10-12· 259a 7-13· 259b 28-31.

κεφαλαίου) είναι ένα από τα πρωιμότερα έργα του 'Αριστοτέλη, ενώ το όγδοο βιβλίο των *Φυσικῶν* ύστερότερο, τότε οι δυσκολίες λύνονται από μόνες τους. Στὰ τρία χωρία που ἀμφισβητεῖ ὁ Jaeger, ὁ 'Αριστοτέλης ἀναφέρεται σὲ πράγματα πού εἶχε πεί νωρίτερα στὸ *Λάμβδα*· στὸ *Περὶ κινήσεως* μάλιστα, ἔργο πού συγγενεῦει πολὺ μὲ τὸ όγδοο βιβλίο των *Φυσικῶν*, παρῆθετε χωρία ἀπὸ τὸ *Λάμβδα*.

Δὲν εἶναι ὁμῶς ἀπαραίτητο νὰ πάρουμε θέση γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν δύο ἔργων, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὰ ἀμφίβολα χωρία στὸ όγδοο βιβλίο των *Φυσικῶν*. Σημασία ἔχει νὰ ξεχωρίσουμε τοὺς ὅρους πρῶτον κινουῦν (Α), πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον (Β) καὶ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον ἀίδιον (Γ)· ἐξάλλου ὁ 'Αριστοτέλης λέει τὸ πρῶτως κινουῦν ἀκίνητον, ἀλλὰ αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει μόνο τὴν ἀπολύτως πρώτη ἀρχή (Prinzip) τῆς κίνησης. 'Όλοι αὐτοὶ οἱ ὅροι ἀναφέρονται στὴ λογικὴ ἀνάλυση μιᾶς κινησιακῆς συνάφειας· τὸ 'πρῶτο κινουῦν' δὲν δηλώνει τὴ φυσικὴ πρωταρχὴ τῆς πορείας τῆς κίνησης ἢ τὴν πρώτη ὥθηση γιὰ τὴν κίνηση.²⁸⁵ 'Ο 'Αριστοτέλης ἀναλύει κάθε κίνηση σὲ δύο λογικὰ συστατικὰ στοιχεῖα: σὲ ἕνα κινουῦν, πού διατηρεῖ τὴν κίνηση, καὶ σὲ ἕνα κινούμενον, πού ὑφίσταται κίνηση. Μὲ τὸ Α μπορεῖ νὰ δηλώνει κάθε κινουῦν, κατὰ κανόνα αὐτὸ πού κινεῖ κάτω ἄμεσα. Θεωρεῖ τὴν κίνηση ἐνὸς ἔμβριου ὄντος, γιὰ παράδειγμα ἐνὸς ἀνθρώπου, διπολική. Τὸ κινουῦν τὸ ὀνομάζει Α ἢ Β. Ὑπάρχουν ἐπομένως ἀπείρως πολλὰ Β. Θεωρεῖ τὴν ἀστρική σφαῖρα, τὸν ἥλιο καὶ τοὺς τότε γνωστοὺς πλανήτες, ἢ σωστότερα τὶς τροχιές τους,²⁸⁶ ὡς αἰώνιες ὀντότητες· γιὰ τὸ ζήτημα πού ἐξετάζουμε δὲν παίζει κανένα ρόλο ἂν εἶναι ἔμψυχα ἢ ἄψυχα. Ἀκόμη καὶ γι' αὐτὲς τὶς ὀντότητες πού, κατ' ἀναλογία πρὸς τὰ ἔμβρια ὄντα, ἔχουν ἕνα εἶδος αὐτοκίνησης, ἡ κίνηση εἶναι διπολική. Σχετικὰ μὲ αὐτά, λοιπόν, μπορεῖ νὰ μιλά γιὰ Γ, γιατί ἂν ἡ κίνηση εἶναι αἰώνια, πρέπει νὰ εἶναι αἰώνιο καὶ τὸ κινουῦν. "Ἄς ἀκούσουμε τώρα τί ἀναφέρει στὸ ἔκτο κεφάλαιο.

'Αφοῦ ἔβγαλε τὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀπολύτως πρῶτου κινουῦντος,²⁸⁷ συνεχίζει: «'Αφοῦ ἡ κίνηση πρέπει νὰ εἶναι αἰώνια καὶ ἀδιάκοπη, πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει κάτι²⁸⁸ πού ἐπενεργεῖ ὡς πρῶτο κινουῦν, εἴτε αὐτὸ εἶναι ἕνα εἴτε πολλά· τὸ ἴδιο

²⁸⁵ 'Επομένως ὄχι ὅθεν ἡ κίνησης ἢ ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς μεταβολῆς. Τὸ πρῶτον κινουῦν δὲν θεωρεῖται ποτὲ αἴτιον.

²⁸⁶ 259b 30 αὶ ἐν τῷ οὐρανῷ εἶναι [sic] ἀρχαί. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔκφραση ὁ 'Αριστοτέλης χαρακτηρίζει τὶς σφαῖρες τῶν 'πλανητῶν', γιὰ τὶς ὁποῖες σύμφωνα μὲ τὶς θεωρίες τοῦ Εὐδόξου καὶ τοῦ Κάλλιππου ἀπαιτοῦνταν περισσότερες ἀπὸ μία ἀρχαί, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ κινουῦνται συνεχῶς.

²⁸⁷ 258b 4 τὸ πρῶτως κινουῦν ἀκίνητον, πρβ. *Περὶ κινήσεως* 700a 20.

²⁸⁸ 'Ο Ross διαβάζει, ἀκολουθώντας τὸ E², στὸ χωρίο 258b 11 τι αἰδίον· ἡ ἐπόμενη ὁμῶς πρόταση δὲν στηρίζει αὐτὴ τὴν ἀνάγνωση.

τὸ πρῶτο κινεῖν πρέπει νὰ εἶναι ἀκίνητο. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι κάθε ἀκίνητο κινεῖν εἶναι αἰώνιο δὲν ἔχει καμιά σημασία γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία μας. Εἶναι ὅμως ἀπαραίτητο νὰ δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ ἐνός ἀκίνητου κινουίντος, πὺ καθεαυτὸ εἶναι ἀπόλυτα ἀμετάβλητο, ἀλλὰ κινεῖ τὰ ἄλλα». Ὡς παράδειγμα παίρνει τὸν βιολογικὸ κύκλο, μέσα στὸν ὁποῖο γεννιῶνται καὶ φθείρονται ἅπειρα ἀκίνητα κινουίντα. Ἡ συνέχεια ὅμως τοῦ βιολογικοῦ κύκλου στηρίζεται στὴν ὑπαρξὴ ἐνός αἰώνιου κινουίντος, δηλαδὴ τοῦ ἥλιου στὴν ἐκλειπτικὴ. Ἐκεῖνο πὺ σὲ κάθε πρόσκαιρο ἔμβιο ὄν εἶναι ἓνα πρόσκαιρο πρῶτον κινεῖν ἀκίνητον (B) πρέπει, γιὰ τὴν κίνηση τῆς ἐκλειπτικῆς, νὰ εἶναι ἓνα πρῶτον κινεῖν ἀκίνητον ἀίδιον. Ἀφοῦ ἐξέθεσε τὸ παράδειγμά του, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιστρέφει στὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ξεκίνησε.

«Ἀφοῦ, λοιπόν, ἡ κίνηση εἶναι αἰώνια, πρέπει νὰ εἶναι αἰώνιο καὶ τὸ πρῶτο κινεῖν, ἂν αὐτὸ εἶναι ἓνα· ἂν ὑπάρχουν πολλὰ πρῶτα κινουίντα, πρέπει νὰ εἶναι ὅλα αἰώνια. Καλύτερα ὅμως εἶναι [γιὰ λογικὲς αἰτίες²⁸⁹] νὰ φανταστοῦμε μία καὶ μοναδικὴ ἀρχὴ (Prinzip) τῆς κίνησης. Δεύτερο ἐπιχείρημα ὑπὲρ αὐτοῦ εἶναι ἡ συνέχεια κάθε κίνησης. Ἄν ἡ κίνηση εἶναι συνεχῆς, τότε εἶναι μία· εἶναι ὅμως μία καὶ μοναδικὴ ἡ κίνηση, ὅταν ἐκτελεῖται ἀπὸ ἓνα κινεῖν καὶ ἀπὸ ἓνα κινουίντενο.»

Ἄν καὶ δὲν θέλει νὰ ἀποκλείσει τὴ δυνατότητα πολλῶν πρῶτων κινουίντων, λαμβάνοντας ὑπόψη ὅσα εἶπε προηγουμένως στὸ Λάμβδα, θεωρεῖ τώρα ἱκανοποιητικότερο ἀπὸ λογικὴ ἀποψη τὸ νὰ δεχτεῖ μιὰ ἀνώτατη ἀρχὴ (Prinzip) τῆς κίνησης. Ἀνάμεσα στὸ Λάμβδα καὶ στὸ ὄγδοο βιβλίον τῶν Φυσικῶν παρεμβάλλεται ἡ μεγάλη πραγματεία του γιὰ τὴν συνέχεια τῆς κίνησης καὶ τοῦ χρόνου. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἀποροῦμε πὺ θεωρεῖ τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα ἀποφασιστικῆς σημασίας.

Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὴν συνέχεια τῆς κίνησης καὶ ὡς τὴ στέρα βᾶση γιὰ τὴν αὐστηρὰ ὀργανωμένη ἐπιχειρηματολογία τῶν τεσσάρων τελευταίων κεφαλαίων.²⁹⁰ Ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἀποψη τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν αὐτοκίνηση εἶναι ὀριστικὰ λανθασμένη· ἴσως ὄχι χωρὶς εἰρωνικὴ αἰχμὴ λέει ὅτι ὁ Πλάτων παρασύρθηκε ἴσως ἀπὸ τὸ ὀφθαλμοφανές τῆς αὐτοκίνησης τῶν ἐμβίων ὄντων.²⁹¹ Ἀπρέπει νὰ στρέψουμε τὴν προσοχὴ μας στὸν αἰώνιο βιολογικὸ κύκλο, καὶ ὄχι στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτομικὰ προσδιορισμένου ἀτόμου. Εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ συνέχεια τοῦ βιολογικοῦ κύκλου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συνέχεια τῆς περιστροφῆς τοῦ οὐρανοῦ. Ἡ κυκλικὴ κίνηση

²⁸⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται συχνὰ σ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τῆς λογικῆς οἰκονομίας, πὺ ἔγινε γνωστὴ ἀργότερα ὑπὸ τὸ ὄνομα 'Ξυράφι τοῦ Occam'. Τὴν ὑπαινίσσεται στὰ Τοπικά Δ 3, 140 a 36.

²⁹⁰ 260 a 20 ἄλλην ποιησαμένους ἀρχὴν.

²⁹¹ 259 b 33 δόξαν παρεῖχε... διὰ τὸ ὄραν ἡμᾶς τοῦτο συμβαῖνον.

δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε μέση οὔτε τέλος. Γι' αὐτὸ ἡ κίνηση τῆς ἐξωτερικῆς οὐράνιας σφαίρας εἶναι συνεχῆς καὶ αἰώνια καὶ συγχρόνως εἶναι ἡ ἀπαρχὴ καὶ τὸ ἐνιαῖο μέτρο κάθε κίνησης. Ἡ οὐράνια σφαῖρα ὁμως δὲν μπορεῖ νὰ συνεχίζει ἀδιάκοπα τὴν κίνησή της ἐπ' ἄπειρο χωρὶς ἓνα πρῶτον κινουὺν ἀκίνητον, τὸ ὁποῖο πρέπει ἐπίσης νὰ εἶναι αἰώνιο καὶ σὲ αἰώνια ἐπαφή μὲ αὐτὸ πού κινεῖ. Αὐτὸ τὸ καταλαβαίνουμε εὐκόλα, ἂν ἐξετάσουμε συγκριτικὰ τὴν κίνηση ἐνὸς βλήματος.²⁹² Αὐτὸ τὸ πρῶτον κινουὺν ἀκίνητον δὲν πρέπει νὰ ἔχει μέρη καὶ ἀνάπτυξη κατὰ χῶρο καὶ ὡς αἰώνια ἀρχὴ (Prinzip) πρέπει νὰ βρίσκεται ἐκεῖ ὅπου ἡ ταχύτητα περιστροφῆς εἶναι μέγιστη, δηλαδὴ στὴν ἐξωτερικὴ οὐράνια σφαῖρα. Ἐπομένως, ἐκεῖ²⁹³ εἶναι ὁ τόπος του.»

Σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολὴ ἔχουν τὴν ἀφετηρία καὶ τὴν ἀρχὴ τους (Prinzip) στὴν κοσμικὴ ψυχῇ. Ἡ αἰώνια περιφορὰ τῆς οὐράνιας σφαίρας, καθὼς καὶ τῆς σφαίρας τῶν πλανητῶν, εἶναι ἡ ἐκδήλωση τῆς κοσμικῆς ψυχῆς, τὴν ὁποία μπορούμε νὰ ἀντιληφθοῦμε. Κάθε ἔμψυχο εἶναι ἀθάνατο, ἐπειδὴ κινεῖται αἰώνια καὶ ἐπειδὴ κινεῖται ἀπὸ μόνο του· γι' αὐτὸ ἐκεῖνο πού κινεῖται ἀπὸ μόνο του εἶναι ἀρχὴ γιὰ κάθε κινητὸ, δηλαδὴ ἀφετηρικὴ δύναμη καὶ ἀρχὴ (Prinzip) τῆς κίνησης.²⁹⁴ Ὁ Πλάτων ἀπορρίπτει τὴ θεωρία ἐνὸς πρώτου κινουόντος²⁹⁵ καὶ δὲν μιλάει γιὰ μιὰ ἄμεση αἰτιακὴ συνάφεια μεταξὺ τῆς κίνησης τῶν οὐράνιων σωμάτων καὶ τῆς ἐπίγειας κίνησης καὶ μεταβολῆς.²⁹⁶ Στὸν αἰσθητὸ κόσμο κυριαρχεῖ ἡ ἀρχὴ τῆς μὴ-κανονικότητος,²⁹⁷ ἓνας ἐντελῶς ἀστάθμητος παράγοντας. Μόνο στὸν κόσμο τῆς νόησης ὑπάρχουν τάξη καὶ ὁμοιομορφία. Ὁ Πλάτων μετέθεσε τὴν ὕψιστη ἀρχὴ τῆς τάξης τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου, 'πέραν τοῦ ὄντος'.

Ἡ θεμελιακὴ σύλληψη τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι τόσο διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὰ ἐδῶ ὥστε οἱ συγκρίσεις νὰ μὴν ἔχουν νόημα. Εὐκόλα ὁμως μπορούμε νὰ δοῦμε πῶς παρενέβαλε κατὰ κάποιον τρόπο πλατωνικὰ στοιχεῖα στὴν ὀλικὴ θεώρησή του. Ὁ Πλάτων ἔχει πάντοτε στραμμένη τὴν προσοχή του σὲ κάτι πού βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα, καὶ μόνο αὐτὸ τὸ ἐπέκεινα ἔχει πραγματικὴ ὑπόσταση (Realität) γιὰ τὸν Πλάτωνα. Ἀπε-

²⁹² Προσωρινὰ ἀρνεῖται ὁ Ἀριστοτέλης τὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ἀντιπερίστασιον, 267 a 15-20.

²⁹³ 267 b 9 ἐκεῖ ἄρα τὸ κινουὺν. Πρβ. τὸ ἐπέκεινα τῆς οὐσίας τοῦ Πλάτωνα, *Πολιτεία* 509b.

²⁹⁴ *Φαῖδρος* 245 c, *Νόμοι* 894 bc. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ αὐτὴν κινουσα κίνησις.

²⁹⁵ *Νόμοι* 894 e *Τὸ πρῶτον μεταβάλλον*. Αὐτὸ πρέπει νὰ στρέφεται ἀπευθείας ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλη.

²⁹⁶ Μόνο σὲ σχέση μὲ τὶς μεγάλες κοσμικὲς καταστροφές, *Πολιτικός* 270.

²⁹⁷ *Τίμαιος* 48 a τὸ τῆς πλανωμένης εἶδος αἰτίας, πρβ. τόμ. Α', σ. 53.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

ναντίας, ή φυσική του 'Αριστοτέλη είναι μιὰ οντολογία τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητας. "Όλοι οἱ στοχαστές πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἀναζητοῦσαν καὶ ἐντόπιζαν τὶς ὑψίστες ἀρχές τους, πού τὶς χαρακτηρίζαν ἀναντίρρητα θεϊκές, μέσα στὸν κόσμο. Μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον, τὴν ὁποία ἐπινόησε ἐναλλακτικὰ πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ σ' ἐμᾶς φαίνεται φανταστική, ὁ 'Αριστοτέλης ἐντάσσεται πέρα ὡς πέρα σ' αὐτὴ τὴν προπλατωνική παράδοση.

Ἡ ψυχοφυσική τῆς ζωικῆς κίνησης. Σὲ ποιὲς συνέπειες ὀδηγεῖ ἡ θεωρία γιὰ τὸ πρῶτον κινοῦν, ἂν παρατηρήσουμε τὶς φυσικὲς καὶ φυσιολογικὲς διεργασίες ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνία αὐτῆς τῆς θεωρίας; «Εἶναι πράγματι πολὺ ὁμορφο νὰ ἐπινοεῖ κανεὶς μιὰ θεωρία καθολικὰ ἔγκυρη νομίζω ὅμως ὅτι πρέπει νὰ τὴν ἐφαρμόζει καὶ στὴ μεμονωμένη περίπτωση καὶ στὸ ἐμπειρικό ὕλικό, μὲ βᾶση τὸ ὁποῖο προχωροῦμε σὲ γενικὲς θεωρίες.» Αὐτὰ τὰ λόγια στὴν εἰσαγωγή τοῦ ἔργου *Περὶ κινήσεως* ὑπόσχονται περισσότερο ἀπὸ ὅσα τηροῦν, δηλώνουν ὅμως σωστὰ τὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ πολὺ ἐνδιαφέροντος ἔργου. Γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη ὁ 'Αριστοτέλης θέλει νὰ ἐλέγξει καὶ νὰ ἀνασκευάσει τὴν ἄποψη τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς ἀπαρχὴ τῆς κίνησης. Πρῶτα πρῶτα θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ κίνηση στὸ χῶρο, ἂν αὐτὴ δὲν ἔχει ὡς ἀφετηρία τῆς ἓνα σταθερὸ σημεῖο ἡρεμίας.²⁹⁸ "Ὅπως θυμόμαστε, ἡ ἀρχὴ τοῦ 'ἀκινήτου' στὸ ὄγδοο βιβλίον τῶν *Φυσικῶν* εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀλυσίδας κίνησης, καθὼς καὶ τὸ λογικὸ ἀξίωμα, χωρὶς τὸ ὁποῖο ὁ 'Αριστοτέλης δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν κινήσιακὴ συνάφεια. Ἐδῶ στὸ *Περὶ κινήσεως* θεωρεῖ τὸ 'ἀκίνητο' φυσικὴ πραγματικότητα: Γιὰ νὰ μετακινήθῃ πρέπει νὰ ἔχω στέρεο ἔδαφος. "Ἐτσι, κάθε μέρος τοῦ σώματος χρειάζεται ἓνα σημεῖο ἡρεμίας γιὰ νὰ μπορέσει νὰ κινηθεῖ. «Ἡ ἄρθρωση τοῦ ἀγκῶνα παραμένει σὲ ἡρεμία ὅταν κινεῖται τὸ ἀντιβράχιο, ὅπως ἡ ἄρθρωση τῆς μασχάλης ὅταν κινεῖται ὁ βραχίονας, καὶ ἡ ἄρθρωση τῆς λεκάνης ὅταν κινεῖται τὸ πόδι.²⁹⁹ "Ἄν θέλουμε νὰ κινήσουμε μιὰ βάρκα, πρέπει νὰ ἔχουμε ἓνα στήριγμα ἔξω ἀπὸ τὴ βάρκα. Οἱ ζωγράφοι ἀπεικονίζουν θεοὺς τοῦ ἀνέμου πού πάνω στὸ πλοῖο φουσοῦν στὰ ἱστία, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ προκαλέσουμε κίνηση κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο.³⁰⁰ "Ἐνα σταθερὸ σημεῖο μέσα στὸ σῶμα δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς στήριγμα γιὰ κίνηση, ἂν δὲν ὑπάρχει ἓνα σημεῖο ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα πού νὰ εἶναι ἀκίνητο καὶ σὲ ἡρεμία

²⁹⁸ 698a 16 *δεῖ γάρ, ἂν κινῆται τι τῶν μορίων, ἡρεμεῖν τι.* Τὸ ἴδιο καὶ στὸ *Περὶ ψυχῆς* Γ 10, 433b 21-26.

²⁹⁹ Μὲ αὐτὸ ἀσφαλῆθηκε διεξοδικὰ ὁ 'Αριστοτέλης στὸ *Περὶ ζῶων πορείας*.

³⁰⁰ 698a 25, ἐπίσης στὰ *Μετεωρολογικά* Α 13, 349b 2.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

σέ σχέση πρὸς τὸ σῶμα. Ἐξίζει νὰ σταματήσουμε καὶ νὰ ἀναλογιστοῦμε τὴ σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς πρότασης, γιατί ἰσχύει ὄχι μόνο γιὰ ζῶα καὶ ἀνθρώπους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κίνηση τοῦ σύμπαντος.»³⁰¹

«Ὡς ἐκ τούτου, ἡ οὐράνια σφαῖρα, πού μετὰ τὴν κίνησή της κινεῖ ὅλα τὰ ἄλλα, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ θέσει τίποτα σὲ κίνηση, ἂν δὲν ἦταν σὲ ἐπαφή μετὰ κάτι ἀκίνητο ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της, πᾶνω στὸ ὁποῖο στηρίζεται. Γιατὶ ἂν αὐτὸ τὸ ἀκίνητο ἦταν μέρος τῆς οὐράνιας σφαίρας, τότε ἡ θὰ ἔπρεπε ὀλόκληρη ἡ σφαῖρα νὰ ἡρεμεῖ, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν θὰ ὑπῆρχε κίνηση στὸν κόσμον, ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ σπάσει ἢ συνέχειά της [πράγμα πού θὰ ὀδηγοῦσε σὲ καταστροφή τοῦ κόσμου].»

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ κατανοήσουμε σωστὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία πού τώρα ἀκολουθεῖ πρέπει νὰ γνωρίζουμε τὸ πλαίσιο της. Ὑπῆρχαν τουλάχιστο τέσσερις διαφορετικὲς ἀπαντήσεις στὸ ἐρώτημα ποῖα δύναμη συνέχει τὸ σύμπαν, ὥστε νὰ εἶναι ὀλότητα. Ὁ Πλάτων λέει γιὰ τοὺς Προσωκρατικούς:³⁰² «Δὲν καταβάλλουν καμιά προσπάθεια νὰ ἐξερευνήσουν τὴ δύναμη πού συνέχει τὸ σύμπαν καὶ δὲν πιστεύουν ὅτι εἶναι θεϊκὴ δύναμη. Ἰσχυρίζονται ὅτι βρῆκαν ἕναν νέο Ἄτλαντα, πιδὸ δυνατό καὶ πιδὸ ἀθάνατο»³⁰³ ἀπὸ τὸν δικὸ μας, ἕναν Ἄτλαντα πού εἶναι καλύτερα σὲ θέση νὰ συγκρατεῖ τὸ σύμπαν». Αὐτὸς ὁ «νέος Ἄτλας» εἶναι ἡ ἀνάγκη, ἡ μηχανιστικὰ νοούμενη νομοτέλεια τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι.³⁰⁴ Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀποψη τοῦ ἴδιου τοῦ Πλάτωνα ἡ συνέχουσα δύναμη ἦταν ἡ ἐγκόσμια ψυχὴ³⁰⁵ ἡ γῆ ἡρεμοῦσε στὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος, τυλιγμένη σὰν τεντωμένο ἐλατήριο γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονα πού διαπερνοῦσε τὰ πάντα, γιὰ νὰ δρᾷ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀντίθετα πρὸς τὴν περιστροφή τῆς οὐράνιας σφαίρας. Ἀντίθετα, ὁ Σπεύσιππος ὑποστήριζε τὴν ἀποψη ὅτι ὀλόκληρο τὸ σύμπαν, μετὰ τὴ γῆ στὴ μέση, περιστρεφόταν καὶ κινοῦνταν ἀπὸ δύο πόλους. Σύμφωνα μετὰ τὸν Ἡρακλείδη τὸν Ποντικό, ἡ γῆ περιστρεφόταν γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονά της, ἐνῶ ἡ οὐράνια σφαῖρα ἡρεμοῦσε.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρηματολογεῖ ἐναντίον τοῦ Σπεύσιππου ὡς ἐξῆς: «Ἐκεῖνοι πού ἰσχυρίζονται ὅτι κανένα μέρος τῆς σφαίρας δὲν ἡρεμεῖ, ὅταν

³⁰¹ 698b 9-12.

³⁰² *Φαῖδων* 99c ὁ Πλάτων ἐννοεῖ τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Ἀναξαγόρα.

³⁰³ Μετὰ αὐτὴ τὴν περίεργη ἔκφραση ὁ Πλάτων ἐννοεῖ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας δὲν δεχόταν ὅτι συμβαίνουν περιοδικὲς κοσμικὲς καταστροφές.

³⁰⁴ Στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* Β 1, 284a 23, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης σχολιάζει τὸ χωρίο τοῦ *Φαῖδωνα*, λέει ἀνάγκη ἔμψυχος.

³⁰⁵ 34b δι' ἀρετὴν δ' αὐτὸν αὐτῷ δυνάμενον συγγίνεσθαι καὶ γιὰ τὴ σφαῖρα 58a κυκλοτεροῦς οὔσα καὶ πρὸς αὐτὴν πεφυκυῖα βούλεσθαι συνιέναι, 40b γῆν... ἰλλομένην περὶ τὸν διὰ παντὸς πόλον τεταμένον.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

αὐτὴ κινεῖται κυκλικά, ἔχουν σ' αὐτὸ δίκιο.³⁰⁶ Εἶναι ὁμως λανθασμένη ἡ ἀποψη ὅτι οἱ πόλοι ἔχουν δύναμη, γιατί, βέβαια, εἶναι μόνο [γεωμετρικά] σημεῖα χωρὶς ἔκταση. Ἐξάλλου, δὲν θὰ μπορούσε νὰ προκληθεῖ συνεχῆς κίνηση ἀπὸ δύο κινουῦντα».

Ἐπειτα στρέφεται στὸν Πλάτωνα καὶ δείχνει ὅτι ἡ ἀποψή του θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἄτοπα συμπεράσματα: «Ἄς ὑποθέσουμε πρῶτα πρῶτα ὅτι ὁ Ἄτλας ἦ μιὰ παρόμοια πηγὴ δύναμης³⁰⁷ ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ σύμπαν προκαλεῖ τὴν κίνησή του. Ἄς φανταστοῦμε ὅτι ὁ Ἄτλας διαπερνᾷ κατὰ κάποιον τρόπο τὸ σύμπαν ὡς διάμετρος καὶ περιστρέφει τὴν οὐράνια σφαῖρα γύρω ἀπὸ τοὺς πόλους. Λογικά αὐτὸ εἶναι σωστό,³⁰⁸ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ γῆ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἡρεμίας. Ἄλλὰ τότε ἡ γῆ δὲν μπορεί νὰ ἀνήκει στὸ ἴδιο σύστημα κίνησης μὲ τὴν οὐράνια σφαῖρα, γιατί γιὰ νὰ κινήσει ὁ Ἄτλας τὴν οὐράνια σφαῖρα πρέπει νὰ ἔχει στήριγμα³⁰⁹ ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα. Ἡ δύναμη αὐτοῦ ποὺ ἡρεμεῖ πρέπει νὰ ἀναλογεῖ ἀκριβῶς στὴ δύναμη αὐτοῦ ποὺ κινεῖ. Γιὰ νὰ θέσει ὁ Ἄτλας σὲ κίνηση τὸ ἡρεμοῦν σύμπαν, θὰ ἔπρεπε στὴν πραγματικότητα νὰ προσκομίσει μιὰ δύναμη μεγαλύτερη³¹⁰ ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ ἡρεμοῦντος σύμπαντος. Τότε θὰ ἔπρεπε νὰ στηριχτεῖ στὴ γῆ. Αὐτὸ πάλι προϋποθέτει ὅτι ἡ δύναμη τῆς ἡρεμοῦσας γῆς εἶναι ὅση καὶ ἡ δύναμη ὁλόκληρου τοῦ σύμπαντος, καθὼς καὶ αὐτοῦ ποὺ κινεῖ τὸ σύμπαν. Ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κινήθῃ τὸ σύμπαν ἀπὸ μιὰ δύναμη ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ σύμπαν».

Τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα εἶναι ἐξαιτίας τοῦ ὅτι τὸ χρησιμοποιοῖ ὁ Θεόφραστος ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλη:³¹¹ «Δὲν πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε μόνο τὴν κίνηση τῆς ἐξωτερικῆς οὐράνιας σφαίρας ἀλλὰ καὶ κάθε κίνηση μέσα στὸ σύμπαν. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ κινητοποιήσουμε μιὰ τόσο μεγάλη δύναμη ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ξεπεράσουμε τὴν ἀκίνησιά τῆς γῆς. Αὐτὸ θὰ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ μετακινήσουμε τὴ γῆ ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος καὶ ἔτσι νὰ καταστρέψουμε τὴν ἰσορροπία τοῦ κόσμου. Ἐγὼ ὁμως πιστεύω ὅτι τὸ σύμπαν εἶναι αἰώνιο καὶ εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ καταστραφεῖ. Σύμφωνα ὁμως μὲ τὴν παραδοχὴ μας, θὰ ἦ-

³⁰⁶ 699a 17 τοῦτο γ' ὀρθῶς λέγουσιν.

³⁰⁷ 699b 1 εἶτε τι τοιοῦτόν ἐστιν ἕτερον τὸ κινουῦν τῶν ἐντός, π.χ. ἡ κοσμικὴ ψυχὴ.

³⁰⁸ 699a 30 τοῦτο δ' ἂν συμβαίνοι κατὰ τὸν λόγον.

³⁰⁹ Εἶναι ἀναχρονιστικὸ νὰ ἐπικαλοῦμαστε γιὰ σύγκριση τὸ γνωστὸ ἀρχιμήδειο σημεῖο. Ἡδη ὁμως ὁ Σιμπλίκιος ἔβλεπε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης σκεφτόταν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, Ἐν Φυσικαῖς 1110, 5.

³¹⁰ Σύμφωνα μὲ τὸ νόμο κίνησης ποὺ περιγράφεται στὰ Φυσικὰ Η 5 καὶ Θ 3, 253b 18, βλ. παραπάνω, σ. 31.

³¹¹ Μετὰ τὰ φυσικὰ 6a 14, φθείρειν τὸν οὐρανόν.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

ταν ἀπολύτως δυνατὸν νὰ φανταστοῦμε μιὰ δύναμη μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ δύναμη ἢ ὁποία διατηρεῖ τὴ γῆ σὲ κατάσταση ἡρεμίας καὶ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ δύναμη ἢ ὁποία θέτει σὲ κίνηση τὴν ἐξωτερικὴ οὐράνια σφαῖρα. Ἐπομένως, ἂν ἡ παραδοχὴ μας ἦταν σωστὴ, θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ διάλυση καὶ καταστροφὴ τοῦ σύμπαντος».

Ὅπως πιστεῖται ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ σύμπαν εἶναι ἓνα σύστημα κινήσεων σὲ ἰσορροπία: «Ἡ αἰτία ποῦ δὲν ραγίζει τὸ σύμπαν εἶναι ὅτι οἱ κινήσεις στὰ ἐπίπεδα τοῦ οὐράνιου ἰσημερινοῦ καὶ τῆς ἐκλειπτικῆς καὶ σ' ὄλο τὸ μῆκος τοῦ ζωικοῦ κύκλου εἶναι τόσο ὁμορφα ζυγισμένες μεταξύ τους ὥστε νὰ σχηματίζουν ἓνα σύστημα σὲ πλήρη ἰσορροπία».³¹² Δὲν μπορεῖ τὸ σύμπαν νὰ κινεῖται ἀπὸ μέσα, ὅπως νομίζει ὁ Πλάτων. «Πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει ἓνα σημεῖο ἡρεμίας, ἓνα ἀκίνητον ἐξω ἀπὸ τὸ κινούμενο, ἄρα καὶ ἐξω ἀπὸ τὴν οὐράνια σφαῖρα, ἀλλιῶς αὐτὴ δὲν θὰ κινουῖταν. Γι' αὐτὸ ὁ Ὅμηρος εἶχε δίκιο, ὅταν παρουσίαζε τὸν Δία νὰ λέει στοὺς θεοὺς ὅτι δὲν μποροῦν νὰ τὸν ρίξουν ἀπὸ τὸν οὐρανό, γιατί αὐτὸ ποῦ εἶναι ἀκίνητο δὲν μπορεῖ νὰ τὸ μετακινήσει ἀπὸ τὴ θέση του καμιά δύναμη, ὅσο μεγάλη κι ἂν εἶναι. Ἄν, λοιπόν, μείνουμε σταθεροὶ στὴν πρόταση ποῦ διατυπώσαμε νωρίτερα, ὅτι δηλαδὴ ἡ κίνηση τοῦ σύμπαντος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀκίνητου σημείου στήριξης, ξεφεύγουμε ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο: Τὸ σύμπαν δὲν μπορεῖ νὰ ραγίσει.»³¹³ Ἐδῶ ἐκδηλώνεται καθαρὰ ἡ μετᾶθεση στὸν τρόπο ποῦ ἐννοεῖ τὴν ἔννοια τοῦ ἀκίνητου. Ἡ ἰδέα ἐνὸς σημείου στήριξης ὑπὸ φυσικὴ ἔννοια συμπίπτει μὲ τὴν ἰδέα μιᾶς λογικῆς ἀρχῆς τῆς ἀλυσίδας κίνησης.

Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ συνδέσει τὴ νέα θεωρία του μὲ τὴ θεωρία γιὰ τὴ φυσικὴ κίνηση τῶν στοιχείων, πέφτει σὲ ἀμμηχανία.³¹⁴ Σίγουρα, εἶναι ἀδύνατο νὰ φανταστοῦμε πῶς ὑπάρχει στὰ στοιχεῖα τὸ κινουὺν ὡς σημεῖο στήριξης 'συγχρόνως' μὲ τὸ κινούμενο.³¹⁵ Προφανῶς δὲν βρῆκε διέξοδο, γιατί ἀρκεῖται στὸ νὰ παραπέμψει γενικὰ στὴ θεωρία του γιὰ τὸ πρῶτο κινουὺν καὶ ἀναβάλλει τὴν ἀπάντησή.³¹⁶

³¹² *Περὶ οὐρανοῦ* B 8, 290a 5-6.

³¹³ 699b 31 - 700a 6. Ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει ἀπὸ μνήμης τοὺς στίχους τῆς *Ἰλιάδας* Θ 20-22. Εἶναι διασκεδαστικὸ νὰ δοῦμε ὅτι ὁ Θεόφραστος στὴν κριτικὴ ποῦ ἀσχεῖ σὲ αὐτὸ τὸ χωρίο παραθέτει τὸ Θ 24. Ἡ πάλαι λεχθεῖσα ἀπορία μπορεῖ νὰ σημαίνει τὴν ἀπορία ποῦ μόλις τέθηκε: αὐτὴ ἡ χρῆση τοῦ πάλαι δὲν εἶναι ἀσυνήθιστη στὸν Ἀριστοτέλη. Ἐπειδὴ ὁμως στὴν ἴδια πρόταση παραθέτει κατὰ λέξιν μιὰ ἔκφραση ἀπὸ τὸ 1. *χμβδα* 7, 1072b 14, ἴσως ἐννοεῖ τὴν ἀπορία ποῦ τέθηκε πρὸ πολλοῦ.

³¹⁴ 700a 11 *περὶ δὲ τῶν ἀψύχων ὅσα κινεῖται ἀπορήσειεν ἂν τις.*

³¹⁵ Πρβ. Θ 4, 255a 30 - b 31, ὅπου συζητεῖται τὸ πρόβλημα πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ κινουὺν ἅμα τῷ κινουμένῳ.

³¹⁶ 700a 21 *ἄλλος λόγος.*

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

Θέλει τώρα να προετοιμάσει το δρόμο για μια νέα προβληματική, δηλαδή: 'Πώς και με τί ή ψυχή κινεί το σώμα;'³¹⁷ 'Υπογραμμίζει ότι έννοει όλες τις κινήσεις και μεταβολές που λαμβάνουν χώρα στο σώμα, τόσο αυτές που προκαλούνται από τη νόηση και τη βούληση όσο και τις φυσικές διεργασίες που δεν εξαρτώνται από τη θέλησή μας. 'Εξαιρούνται μόνο η γένεση και η φθορά. 'Ο 'Αριστοτέλης αντιστρέφει μια πρόταση από το 8ο βιβλίο των *Φυσικών*:³¹⁸ «'Η πορεία τῆς κίνησης στο σώμα πρέπει να συντελείται ἀναλογικά πρὸς τὴν πορεία τῆς κίνησης στο σύμπαν». Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να ξεχωρίσουμε λογικά τρία σημεία: 1) το κινούν, 2) αυτό διαμέσου του οποίου συντελείται η κίνηση και 3) το κινούμενο.

'Αφού γνωστοποίησε το στόχο και το σκοπό του, ο 'Αριστοτέλης κάνει μια σύντομη επισκόπηση τῆς θεωρίας του για τη συμπεριφορά και τη διαγωγή του ανθρώπου. «Σε κάθε κίνηση υπάρχει ένας στόχος προς χάρη του οποίου αυτή συντελείται. 'Εκείνο που μάς κινεί μπορεί να είναι ένας συλλογισμός, μια ιδέα, μια απόφαση, μια επιθυμία ή ένας πόθος. Παίρνουμε μια απόφαση όταν έχουμε σκεφτεί κάτι καλά και θέλουμε κάτι, και μάλιστα σ' αυτή την περίπτωση η νόηση αναφέρεται σ' έναν στόχο που άνηκει στην περιοχή τῆς πράξης.³¹⁹ Αυτό, βέβαια, μπορεί να είναι κάτι φαινομενικά αγαθό ή ευχάριστο ή κάτι που το κάνουμε προς χάρη κάποιου άλλου πράγματος. 'Από αυτό προκύπτει ότι ο άνθρωπος, εφόσον εξετάζουμε μόνο την κίνηση, κινείται σύμφωνα με το ίδιο σχῆμα που κινείται και ολόκληρο το σύμπαν. 'Αλλά η κίνηση του ανθρώπου έχει κάποιο ὄριο, ενώ η κίνηση του σύμπαντος είναι αιώνια και στόχος της είναι το αιώνια ώραίο, το ἀληθινά και πρωταρχικά αγαθό, εκείνο που δεν είναι ἄλλοτε αγαθό και ἄλλοτε ὄχι, ἀλλὰ είναι το πῶς θεῖο και ἀξιοσέβαστο πράγμα.»

Στο *Συμπόσιο*³²⁰ ο Πλάτων λέει ότι το ώραίο καθεαυτό δεν μεταβάλλ-

³¹⁷ 700 b 10 *πῶς ἡ ψυχή κινεί το σώμα*. Αυτό προετοιμάστηκε στα *Φυσικά* Θ 4, 254 b 29. 'Ο 'Αριστοτέλης παραπέμπει σ' αυτά που είπε στο *Λάμβδα* και στο *Περί ψυχῆς*. Στο *Περί ψυχῆς* Γ 10 διαπιστώνει ότι η *δρεξις* υποκινεί μια φυσιολογική διεργασία, την οποία θα πραγματοποιεί *ἐν τοῖς κοινοῖς σώματος και ψυχῆς ἔργοις*, δηλαδή στα ἔργα στα οποία θα συζητήσει τις λειτουργίες του σώματος και τῆς ψυχῆς, που είναι κοινές σέ όλα τὰ ἔμβια ὄντα. Είναι αυτά που τὰ ὀνομάζουμε *Μικρά Φυσικά* (*Parva naturalia*): ὁ 'Ανδρόνικος ἔβρισκε τὸ *Περί κινήσεως* τόσο διαφορετικό ἔργο, ὥστε δὲν τὸ περιέλαβε σ' αὐτὴ τὴ συλλογή.

³¹⁸ Τὸ 252 b 25 ἀντιστοιχεῖ στο 700 a 31.

³¹⁹ 700 b 25 *τὸ πᾶν πρακτῶν τέλος*.

³²⁰ 210 e - 211 a, πρβ. *Φαίδων* 100 d και *Περί οὐρανοῦ* A 9, 279 a 33-35, παρακάτω, σ. 105. Τὴν ὄντολογικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ώραίου τονίζει και ὁ 'Αριστοτέλης, ἀν διαβάσουμε μαζί με τὸν Jaeger ἢ ὡς πρότερόν τι. 'Ο Michael παρατηρεῖ σωστά ότι ἡ συντακτικὴ σύνδεση τῆς πρότασης τὸ δὲ αἰδιον εἶναι ἀνεπαρκῆς: θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ἔγραφε τὸ γάρ αἰδιον.

λεται, ούτε από την άποψη του χρόνου, του τόπου ή των σχέσεών του ούτε από την άποψη του παρατηρητή, και είναι προφανές ότι ο 'Αριστοτέλης έχει κατά νου αυτό το χωρίο. Αυτή η πλατωνική σφήνα σε ένα ύστερο έργο, στο όποιο, κατά τα άλλα, ο 'Αριστοτέλης στα ζητήματα αρχών έχει απομακρυνθεί στο έπακρο από τον Πλάτωνα, είναι αξιοσημείωτο και αποτελεί ισχυρό έπιχείρημα έναντιον της θεωρίας του Jaeger για τη γραμμική εξέλιξη στη σκέψη του 'Αριστοτέλη.

Το έπόμενο ζήτημα αφορά το μηχανισμό που κινητοποιείται όταν θέτουμε κάτι σε εφαρμογή· δίνει στον 'Αριστοτέλη την εύκαιρία να παρουσιάσει ένα από τα αγαπημένα θέματά του,³²¹ δηλαδή τον λεγόμενο πρακτικό συλλογισμό. Συγκρίνει τη μέθοδο στην περίπτωση ενός θεωρητικού συμπεράσματος, στο όποιο ο μείζων, ο ελάσσων και ο μέσος όρος είναι αφηρημένες έννοιες,³²² με την εξέλικτική πορεία στην περίπτωση μιās πράξης. Το βασικό είναι ότι, όπως στη συλλογιστική μέθοδο ακολουθεί άμεσα το συμπέρασμα, έτσι ακολουθεί και η πράξη άμέσως μετά τη σκέψη και την απόφαση.³²³ 'Ο 'Αριστοτέλης, λοιπόν, έχει κατά νου τη στιγμιαία συνάφεια μεταξύ του κινούντος και αυτού που κινείται.³²⁴ Αυτό το κάνει και στην έπόμενη ένότητα,³²⁵ όταν έξηγει τον τρόπο λειτουργίας όρισμένων μηχανικών παιχνιδιών.³²⁶ 'Εδώ όμως το βασικό είναι ότι, όταν μιá πολύ μικρή ώθηση πετύχει το άφτηριακό σημείο της κίνησης, μπορεί να θέσει σε λειτουργία ένα σύνθετο μηχανικό σύστημα. «Έτσι, μιá μεταβολή στην καρδιά μπορεί να έχει τις πιό μεγάλες επίδράσεις στο σώμα, έστω και αν λαμβάνει χώρα σε ένα πάρα πολύ μικρό μέρος της.»³²⁷

'Ο 'Αριστοτέλης έξηγει ότι όλες οι έκδηλώσεις της 'έλλογης ψυχής', όπως η νόηση, η φαντασία και ο πόθος, συνοδεύονται από φυσιολογικές διεργασίες μέσα στο σώμα· όχι μόνο όταν αντιλαμβανόμαστε κάτι με τις αισθήσεις μας, αλλά ακόμη και όταν φανταστούμε κάτι νοερά,³²⁸ για παράδειγμα κάτι ψυχρό ή θερμό, αυτό προκαλεί αντίστοιχες φυσιολογικές αντιδράσεις· τρέμουμε, ακόμη κι όταν μόνο νοερά φοβηθούμε. Οι φυσιολογικές διεργασίες συντελούνται στιγμιαία· έτσι, οι ψυχικές διεργασίες προετοιμά-

321 D. J. Allan, «The practical syllogism» στο: *Autour d'Aristote*, 1955, 325-340.

322 701 a 9 *περί των άκινήτων*.

323 το συμπέρασμα είναι η πράξις και το βαδίζει η ποιεί εύθως. Το βασικό, λοιπόν, δέν είναι ότι προηγείται της πράξης ένας θεωρητικός συλλογισμός.

324 Πρβ. *Φυσικά Η 2*, 243 a 13 *άμα το κινούμενον και το κινούν έστιν*.

325 701 b 1 - 702 a 21.

326 Με αυτό το χωρίο ασχολείται ο J. Kollesch, *Philologus* 104, 1960, 143-144.

327 701 b 28-32. Πρβ. *Περί ψυχής Α 1*, 403 a 21, *Περί ζώων γενέσεως Α 2*, 716 b 3.

328 701 b 20 *τό είδος τό νοούμενον*, πρβ. *Περί ψυχής Γ 3*, 427 b 22 *σμπάσχομεν*.

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

ζουν κατάλληλα τὸ σῶμα μας γιὰ τὴν πράξη πού σκοπεύουμε νὰ κάνουμε.³²⁹

Στὴν ἐπόμενη ἐνότητα ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει πιὸ ἐμφαντικὰ τὴν ἀναλογία μεταξὺ τοῦ ἀνατομικοῦ μηχανισμοῦ στὴν περίπτωση κίνησης καὶ τῆς διαδικασίας μέσω τῆς ὁποίας ἡ ἔλλογη ψυχὴ³³⁰ θέτει σὲ κίνηση τὸ σῶμα. Χρησιμοποιεῖ τὸ παράδειγμα τοῦ ἐργαλείου, μὲ τὸ ὁποῖο ἐξήγησε τὴν κοσμικὴ κινητικὴ συνάφεια στὸ ὄγδοο βιβλίον τῶν *Φυσικῶν*:³³¹ «Μὲ τὸ χέρι κινούμε τὸ μπαστούνι, ἀλλὰ ἡ κίνηση μόνο ἔμμεσα ξεκινᾶει ἀπὸ τὸ χέρι. Κάθε ἄρθρωση πού παρέχει τὴν κίνηση ἔχει διπλὴ λειτουργία.³³¹ κινεῖται καὶ συγχρόνως εἶναι ἓνα σημεῖο πού ἡρεμεῖ. Πρέπει νὰ ὑπάρχει ὁμοίως στὸ σῶμα ἓνα τελικὸ σημεῖο πού ἡρεμεῖ καὶ δὲν κινεῖται. Φαίνεται ὅτι εἶναι φυσικὸ νὰ μεταθέσουμε τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο³³² γιὰ τὸν ψυχικὸ συντονισμό τῶν κινήσεων στὸ κέντρο τοῦ σώματος. Ἐκεῖ, λοιπόν, εἶναι ἡ ἔδρα τῆς ψυχῆς,³³³ πού κινεῖ, χωρὶς ἢ ἴδια νὰ κινεῖται».

«Σὲ κάθε κίνηση, τώρα, ὑπάρχουν τρία πράγματα, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀνέπτυξα γιὰ τὴν κινησιακὴ συνάφεια:³³⁴ τὸ κινεῖν, αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο τοῦτο κινεῖ καὶ αὐτὸ πού κινεῖται. Στὴν περίπτωση τῆς ψυχοφυσικῆς κίνησης τὸ μεσαῖο εἶναι ἡ βούληση,³³⁵ γιατί ἡ βούληση κινεῖ μὲ τὸ νὰ κινεῖται ἡ βούληση, λοιπόν, εἶναι αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα. Ὡς σωματικὸ ἐργαλεῖο ἡ ψυχὴ, πού ἡ ἴδια εἶναι ἀσώματη³³⁶ καὶ ἀκίνητη, χρειάζεται κάτι πού διαθέτει δύναμη καὶ ἰσχύ. Κάτι τέτοιο εἶναι τὸ ἔμφυτο πνεῦμα, πού εἶναι κοινὸ σὲ ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα καὶ τοὺς δίνει δύναμη. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα σχετίζεται μὲ τὴν ψυχὴ ὅπως σχετίζεται ἡ ἄρθρωση, ἡ ὁποία κινεῖ καὶ κινεῖται, μὲ τὸ ἀκίνητο ἀφετηριακὸ σημεῖο τῆς κίνησης.»

Ἐπιπλέον, ὁ Ἀριστοτέλης συγχαίρει τὴν ἀνατομικὴ μὲ τὴν ψυχολογικὴ κινητικὴ συνάφεια. Ἀνατομικά: Ἡ καρδιὰ εἶναι τὸ τελικὸ σημεῖο πού ἡρεμεῖ καὶ συγχρόνως εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς κίνησης· κάθε ἄρθρωση ἔχει διττὴ λειτουργία ὡς σημεῖο πού ἡρεμεῖ καὶ ὡς κινούμενο. Ψυχοφυσικά: Ἡ ψυχὴ εἶναι ἀκίνητος ἀρχὴ· ἡ βούληση εἶναι τὸ πρῶτον κινούμενον· τὸ φυσιολογι-

³²⁹ 702 a 17 τὰ ὄργανικὰ μέρη παρασκευάζει ἐπιτηδείως τὰ πάθη.

³³⁰ 256 a 6-8, παραπάνω, σ. 17.

³³¹ 702 a 30, στὴ γλώσσα τοῦ Ἀριστοτέλη δυνάμει ἐν ἐνεργείᾳ δύο.

³³² 702 b 16 τὴν ἀρχὴν τῆς ψυχῆς κινούσης. 703 a 12 τὴν ἀρχὴν ψυχικῆς.

³³³ Πρβ. 267 b 9 ἐκεῖ ἄρα τὸ κινεῖν.

³³⁴ τὸ κινεῖν, τὸ ἐν ᾧ κινεῖ, τὸ κινούμενον, *Περὶ ψυχῆς* Γ 10, 433 b 13· πρβ. *Φυσικά* Θ 5, 256 b 15. Ὁ σύντομος ὑπαιγιγμός στὸ 703 a 4 κατὰ τὸν λόγον τὸν λέγοντα τὴν αἰτία τῆς κινήσεως δείχνει ὅτι ἦδη ὑφίσταται ἡ διδασκαλία.

³³⁵ 703 a 5 ἡ ἀρεξίς, τὸ μέσον, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸ πρῶτον κινούμενον, δηλαδὴ τὴν οὐράνια σφαῖρα στὴν ἀλυσίδα τῆς κοσμικῆς κίνησης. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ *Περὶ ψυχῆς* Γ 10 καὶ *Φυσικά* Θ 2.

³³⁶ 703 a 2-3.

ΚΙΝΗΣΗ, ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΣ

κὸ ἐργαλεῖο τῆς βούλησης εἶναι τὸ ἔμφυτο πνεῦμα· στὰ ζῶα ποὺ ἔχουν καρδιά ἔχει ἐκεῖ τὴν ἔδρα του, στὰ ζῶα ποὺ δὲν ἔχουν καρδιά ἔχει τὴν ἔδρα του στὸ ἀνάλογό της. «Πραγματεύτηκα ἄλλου τὸ ἐρώτημα πῶς διατηρεῖται τὸ πνεῦμα.³³⁷ τὸ ζήτημα ἂν εἶναι τὸ ἴδιο σὲ ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα δὲν ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια.»

«Τὸ πνεῦμα ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ μπορεῖ νὰ συστέλλεται καὶ νὰ διαστέλλεται, καὶ ἔτσι καθίστανται δυνατὲς ἡ ὠθησις καὶ ἡ ἔλξις, οἱ κύριες μορφὲς τῆς κίνησης.³³⁸ Εἶναι ἓνα ἐξαιρετο ἐργαλεῖο τῆς ψυχῆς στὸ συντονισμό τῶν σωματικῶν λειτουργιῶν. Μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε τὴ συγκρότηση ἐνὸς ἔμβριου ὄντος μὲ μιὰ εὐνομούμενη πόλη.³³⁹ Ὅταν ἐπικρατεῖ τάξις, δὲν χρειαζόμαστε ἰδιαιτερο μονάρχη,³⁴⁰ ποὺ πρέπει νὰ παρίσταται σὲ καθετὶ ποὺ συμβαίνει, ἀλλὰ κάθε πολίτης χωριστὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ὑποχρεώσεις του, ὅπως τοῦ ἔχει ὑποδειχθεῖ, καὶ τὸ ἓνα ἀκολουθεῖ τὸ ἄλλο σύμφωνα μὲ τὴ συνήθεια. Στὰ ἔμβια ὄντα αὐτὲς οἱ διεργασίες συντελοῦνται μὲ τὸ νὰ ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο του κάθε ὄργανο· ἡ ψυχὴ ἐξουσιάζει τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ τῆς θέσῃ· μέσω τῆς δομικῆς τῆς σύνδεσης μὲ τὴν ψυχὴ ὅλα τὰ ὄργανα ἐπιτελοῦν τὸ ἔργο τους, χωρὶς νὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ψυχὴ παρίσταται παντοῦ.»

«Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κινήσεις ποὺ προκαλεῖ ἡ βούλησις, ὑπάρχουν στὸ σῶμα καὶ διεργασίες ἐντελῶς ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ βούλησις, γιὰ παράδειγμα ἡ κίνηση τῆς καρδιάς καὶ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων. Οἱ περισσότερες ὁμως σωματικὲς διεργασίες εἶναι ἀκούσιες,³⁴¹ ὅπως ὁ ὕπνος καὶ ἡ ἀναπνοή. Ἡ καρδιά καὶ τὰ γεννητικὰ ὄργανα καταλαμβάνουν μιὰ ἰδιαίτερη θέσις, κατὰ κάποιον τρόπο ὅταν νὰ ἦταν αὐτόνομα ἔμβια ὄντα. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὑπάρχει κινητικὴ συνάφεια, γιὰτὶ εἶναι πολὺ φυσικὸ ὅτι, ὅπως μιὰ κίνηση διαβιβάζεται ἀπὸ τὸ ἀφετηρικὸ σημεῖο³⁴² ὡς τὰ ὄργανα, ἔτσι καὶ τὰ ὄργανα μπο-

337 Δὲν γνωρίζουμε ποῦ. Στὸ *Περὶ πνεύματος*, πάντως, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν πραγματεύεται τὸ ἐρώτημα. Τὸ δεῦτερο ἐρώτημα τὸ πραγματεύεται στὸ *Περὶ ζῴων γενέσεως* Β 3, 736b 29 - 737b 1.

338 703a 19 τὰ ἔργα τῆς κινήσεως.

339 Πρβ. *Περὶ ζῴων γενέσεως* Β 4, 740a 8 ἡ διακόσμησις τοῦ σώματος. Ἡ σύγκριση ποὺ ἐκτίθεται πολὺ πιὸ σύντομα στὸν *Τίμαιο* 69d ἔχει ἄλλο στόχο. Ὁ Πλάτων ἀναλύει τὴν ὀργάνωσις τῶν σπουδαιότερων μελῶν τοῦ σώματος, χρησιμοποιοῦντας τὸ παράδειγμα τῆς πόλης. Τὸ κεφάλι μὲ τὸν ἐγκέφαλο εἶναι ἡ ἀκρόπολις. Στὸν Ἀριστοτέλη τὸ κρῖσιμο σημεῖο ἐγκρίεται στὸ ὅτι κάθε ὄργανο ποιεῖ τὸ αὐτοῦ ἔργον.

340 703a 31 κεχωρισμένου μονάρχου. Ἐννοεῖ πιθανὸν ὅτι οἱ βιολογικὲς λειτουργίες τῆς ψυχῆς ξεδιπλώνονταν μόνες τους.

341 703b 3 ἐκούσιοι, ἀκούσιοι, οὐχ ἐκούσιοι.

342 703b 27. Παραμένει ἀβέβαιο ἂν ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ μὲ τὴν ἔκφρασις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τὴν ψυχὴ ἢ τὴν καρδιά. Συχνὰ παίζει μὲ τὶς διάφορες σημασίες τῆς λέξεως ἀρχή: ἡ χρονικὴ ἀρχή, τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο, ἡ λογικὴ ἀρχή (Prinzip).

ΚΙΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΒΟΛΗ: ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

ροῦν νὰ διαβιβάσουν μιὰ κίνηση ὡς τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο. Τὸ νὰ δημιουργεῖται ἄλλοτε —ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι περιμένουμε— κίνηση καὶ ἄλλοτε νὰ μὴ δημιουργεῖται ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει ἡ φυσιολογικὴ βάση γιὰ τὴν κίνηση.»³⁴³

Δὲν μποροῦμε νὰ χτίσουμε καμιά λογικὰ συνεπὴ θεωρία μὲ βάση τὰ ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἐναλλάξ, γιὰ τὴν ἔμφυτη ζωικὴ θερμότητα καὶ γιὰ τὸ ἔμφυτο πνεῦμα. Πολλοὶ μελετητὲς προσπάθησαν νὰ ἀνασυνθέσουν ἢ μιὰ ἀριστοτελικὴ θεωρία γιὰ τὴ ζωικὴ θερμότητα ἢ μιὰ γιὰ τὸ πνεῦμα.³⁴⁴ Καμιά ἀπ' αὐτὲς τὶς προσπάθειες δὲν ἀντέχει στὴν ἀντιπαράθεση μὲ τὶς ἀποφάνσεις τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ διαθέτουμε, μᾶλλον γιὰτὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ὀλοκλήρωσε ποτὲ τὴ διατύπωση μιᾶς λογικὰ συνεποῦς θεωρίας.

Παρέλαβε καὶ τὶς δύο ιδέες ἀπὸ ὅσους εἶχαν προηγηθεῖ, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτοὺς ἡ μιὰ θεωρία διαπλέκεται μὲ τὴν ἄλλη. Ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ἔτσι καὶ ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης συνδέει τὶς τέσσερις ἔννοιες καὶ στηρίζει πάνω τους μιὰ θεωρία: τὸν ἀέρα, τὴ ζωικὴ θερμότητα, τὸ πνεῦμα καὶ τὸν ἀφρό.³⁴⁵ Τὸ ὑλικὸ τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ λογικοῦ εἶναι ἄφρος, θερμότερος ἀπὸ τὸν ἀέρα ποὺ μᾶς περιβάλλει, ποὺ μοιάζει μὲ τὸ νερό, ἀλλὰ εἶναι ψυχρότερος ἀπὸ τὸν ἀέρα ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸν ἥλιο καὶ μοιάζει μὲ τὴ φωτιά. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ μέτρια θερμότητα³⁴⁶ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ ἀέρα ποὺ τὸν ὀνομάζει πνεῦμα καὶ τὸν περιγράφει ὡς αἰώνιο, ἀθάνατο σῶμα, ποὺ περικλείει μικρὸ μέρος τοῦ θεοῦ.»³⁴⁷ Πολλὰ ἔργα στὸ

³⁴³ 704 a 1 παθητικὴ ὕλη, ἐδῶ πάντως καθαρὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ ὑλικοῦ. Παραμένει ὁμοῦ ἀσαφὲς ἂν ἐννοεῖ τὸ σύμφυτον πνεῦμα.

³⁴⁴ Ἐμφυτον θερμὸν εἶναι ἡ ζωικὴ θερμότητα, vital heat: ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ περὶ τοῦ δέκα διαφορετικὰς ἐκφράσεις γι' αὐτήν, ποὺ τὶς πραγματεύεται ὁ Ross, *Parva naturalia*, 41. Σύμφυτον (ἢ ἔμφυτον) πνεῦμα εἶναι βέβαια ἀρχικὰ ὁ ἀέρας τῆς ἀναπνοῆς, innate breath. Τὸ πολυχρησιμοποιημένο ἄρθρο τοῦ W. Jaeger, «Das Pneuma im Lykeion», *Hermes* 48, 1913, 3-48 εἶναι ξεπερασμένο· θεωρίες ἐλάχιστα πειστικὰς βρίσκουμε στὸν A. L. Peck, «The connate pneuma, an essential factor in Aristotle's solution to the problems of reproduction and sensation», *Essays Singer*, Oxford 1953 καὶ στὴν ἐκδοσὶς Loeb, ἀπὸ τὸν ἴδιο, τοῦ ἔργου *Περὶ ζῶων γενέσεως*, Ἐπιστημείωση Β, σσ. 576-593. Πολὺ ἀξιόλογη εἶναι ἡ μελέτη τοῦ E. Lesky, «Die Zeugungs- und Vererbungslehren der Antike und ihr Nachwirken», *Abh. Ak. Mainz* 1950: 19. Ἀξιόλογο εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ F. Solmsen, «The vital heat, the inborn pneuma and the aether», *JHS* 77, 1957, 119-123.

³⁴⁵ ἀήρ, ἔμφυτον θερμὸν, πνεῦμα, ἀφρός.

³⁴⁶ Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἔργον τοῦ ἐγκέφαλου νὰ ἐμποδίζει τὴν ὑπερθέρμανση τοῦ σώματος καὶ νὰ φροντίζει γιὰ τὸ σωστὸ ποσὸ τῆς ζωικῆς θερμότητος, *Περὶ ζῶων μορίων* Β 10, 656 a 19-24. Στὸ *Περὶ σαρκῶν* 4 διαβάζουμε ὅτι ὁ ἐγκέφαλος ἐστὶ μητρόπολις τοῦ ψυχροῦ.

³⁴⁷ Fr. 64B 7 αἰδίων καὶ ἀθάνατον σῶμα, Α 19 ὁ ἐντός ἀήρ αἰσθάνεται μικρόν ὢν μόριον

Ἴπποκρατικό Corpus δουλεύουν με τις έννοιες ζωική θερμότητα και πνεύμα. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου *Περὶ φύσιος παιδός*³⁴⁸ διαπιστώνει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου ἀρχίζει ὅταν αὐτὸ εἰσπνεύσει πνεῦμα. Δὲν διακρίνει τὴ ζωική θερμότητα, τὸν ἀέρα ποὺ εἰσπνεύουμε καὶ τὸ ἐσωτερικὸ πνεῦμα, ἀλλὰ σ' αὐτὸν οἱ τρεῖς ὄροι συγχωνεύονται. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει κάπου κάπου τὸ ἐσωτερικὸ, ἔμφυτο πνεῦμα ἀπὸ τὸν ἀέρα τῆς ἀναπνοῆς ἴσως πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ γεγονός ὅτι σύμφωνα με αὐτὸν διαθέτουν καὶ τὰ ἔντομα τὸ ἐσωτερικὸ πνεῦμα.³⁴⁹ «Ἡ λεγόμενη ζωική θερμότητα ἐνυπαρχει στὸ σπέρμα καὶ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς. Δὲν εἶναι φωτιά ἢ δύναμη³⁵⁰ παρόμοια με τὴ φωτιά, ἀλλὰ εἶναι πνεῦμα καὶ τὸ φυσικὸ στοιχεῖο στὸ πνεῦμα, ποὺ σχετίζεται με τὴν ψυχὴ ὅπως σχετίζεται τὸ Πρῶτο στοιχεῖο με τὴν ἐξωτερικὴ οὐράνια σφαῖρα.»³⁵¹ Στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ τμήματος³⁵² ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει πάλι γιὰ τὴ ζωική θερμότητα ὡς τὴν ἀρχὴ (Prinzip) τῆς ζωῆς· μοῦ φαίνεται ξεκάθαρα ὅτι ταυτίζει ἐδῶ τὸ πνεῦμα με τὴ ζωική θερμότητα.

Στὸ ἔργο *Περὶ κινήσεως*, ὅμως, προφανῶς δὲν μιλάει γιὰ τὴ ζωική θερμότητα. Πρέπει νὰ διαπιστώσουμε ὅτι χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο *σύμφυτον ἢ ἔμφυτον πνεῦμα*, ποὺ παρέλαβε ἀπὸ προγενέστερους στοχαστές, γιὰ δύο διαφορετικοὺς σκοποὺς· καὶ τὶς δύο φορὲς τὸ ἔμφυτο πνεῦμα εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἔμφυτη ζωική θερμότητα.

Ἄς δοῦμε πρῶτα πρῶτα τὴ σύντομη πρόταση στὸ *Περὶ κινήσεως* 703 a 9: «Ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα διαθέτουν προφανῶς τὸ ἔμφυτο πνεῦμα καὶ ἀντλοῦν τὴ δύναμή τους ἀπὸ αὐτό», χρειάζονται δηλαδὴ τὸ πνεῦμα, ὅταν θέλουν νὰ ἐντείνουν τὶς δυνάμεις τους. Ἡ καθημερινὴ ἐμπειρία δείχνει ὅτι κρατᾶμε

τοῦ θεοῦ. Στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* B 3, 736 b 37 ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἀνάλογον οὕσα τῶ τῶν ἄστρον στοιχείω. Στὸ *Περὶ σαρκῶν* 2 (Θ 584 Littré) διαβάζουμε: *δοκέει δέ μοι ὁ καλέομεν θερμὸν ἀθάνατον τ' εἶναι καὶ νοεῖν πάντα... καὶ ὀνομῆναι μοι αὐτὸ οἱ παλαιοὶ αἶθερα*. Ὁ συγγραφέας προσθέτει ὅτι ἡ καρδιά εἶναι πλούσια σὲ πνεῦμα (Κ. 6). «Ὅταν τὸ παιδί εἶναι στὴ μήτρα, ἀναπνέει αὐτὸ τὸ πνεῦμα· ἐκεῖνο ποὺ καὶ τῶ ἄλλω σώματι τὴν κίνησιν παρέχει εἶναι ἡ ζωική θερμότητα (βλέπουμε πῶς τὸ τροποποιεῖ αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης).

³⁴⁸ Η 486 Littré πνεῦμα ἴσχει ἄτε ἐν θερμῷ εἰούσα sc. ἡ γονή. Στὸ κεφ. 17 διαβάζουμε ἡ σὰρξ αὐξομένη ὑπὸ τοῦ πνεύματος ἀθροῦται, τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* 741 b 37 διορίζεται πνεύματι. Ἀντὶ πνεῦμα λέει μερικές φορὲς ὁ συγγραφέας πνοή, π.χ. Η 498, ἐπομένως ἀέρας ἀναπνοῆς.

³⁴⁹ Ἐπίσης αὐτὸ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἀποκαλεῖ *σκόληξ*, *Περὶ ζῶων γενέσεως* 742 a 4.

³⁵⁰ 736 b 35 δυνάμεις σημαίνει ἐδῶ μᾶλλον 'στοιχεῖο'.

³⁵¹ Ἐπομένως: Ὅπως τὸ πρῶτον σῶμα εἶναι τὸ ὑλικὸ τῆς οὐράνιας σφαίρας, ἔτσι καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ ὑλικὸ με τὸ ὁποῖο ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ταυτίζει τὸ πνεῦμα με τὸ πρῶτον σῶμα, ὅπως ἰσχυρίζονται συχνά.

³⁵² 737 a 6 ἡ ἐν τοῖς ζῴωις θερμότης.

τὴν ἀναπνοὴ μας, ὅταν θέλουμε νὰ αὐξήσουμε τὶς δυνάμεις μας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ ὅτι ξεκινάει ἀπὸ ἓνα τέτοιο ἐμπειρικὸ δεδομένο.³⁵³ Ἐνα χωρίο στὸ *Περὶ ὕπνου*³⁵⁴ εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικὸ. «Σὲ ζῶα, ποὺ ἀναπνέουν μὲ πνεύμονες, τὸ κράτημα τῆς ἀναπνοῆς προκαλεῖ ἔνταση τῶν δυνάμεων· σὲ ζῶα, ποὺ δὲν ἀναπνέουν μὲ πνεύμονες, τὸ κράτημα τοῦ ἔμφυτου πνεύματος ἐπενεργεῖ ἀναλόγως.» Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή στὸ *Περὶ κινήσεως* τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ πνεύματος εἶναι τὸ ὅτι μπορεῖ νὰ συστέλλεται καὶ νὰ διαστέλλεται πάλι· ἔτσι, εἶναι ἀπολύτως κατάλληλο γιὰ νὰ μετατρέπει τὶς ὠθήσεις τῆς ψυχῆς σὲ κινήσεις. Τὸ κράτημα τῆς ἀναπνοῆς εἶναι ἡ ἐκδήλωση τοῦ ἔμφυτου πνεύματος ποὺ μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀντιληπτή.

Ἄφου διαίρεσε τὰ ζῶα σὲ αὐτὰ ποὺ ἀναπνέουν τὸν ἑξωτερικὸ ἀέρα³⁵⁵ μὲ πνεύμονες καὶ σὲ αὐτὰ ποὺ παγώνουν ἀπὸ ἓναν ἑσωτερικὸ ἀέρα,³⁵⁶ χρειάζοταν μιὰ λέξη γι' αὐτὸ τὸν ἔμφυτο ἀέρα. Προχώρησε ἓνα βῆμα παραπέρα μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι αὐτὸ τὸ ἔμφυτο πνεῦμα ὑπάρχει στὶς διόδους τῶν ἀντιληπτικῶν ὀργάνων ὄλων τῶν ζώων καὶ χρησιμεύει ὡς φυσιολογικὴ προϋπόθεση γιὰ τὶς παραστάσεις.

Ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἤδη ἀναφέραμε, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραφε τὸ *Περὶ κινήσεως* ἔλαβε μιὰ ἀκόμη ἀφορμὴ νὰ ὑπογραμμίσαι τὴ σπουδαιότητα τοῦ συμφύτου πνεύματος. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Πλάτωνα, ἐπέμενε ὅτι ἀκόμη καὶ στὶς κινήσεις ποὺ προκαλεῖ ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἓνα εἶδος φυσικῆς ἐπαφῆς. Μ' ἓνα *tour de force* βρῆκε στὸ ἔμφυτο πνεῦμα τὸ κατάλληλο ἐργαλεῖο τῆς ψυχῆς. Ἴσως ὁ ἴδιος πίστευε ὅτι μὲ αὐτὴ τὴν ἰδέα, ποὺ σ' ἐμᾶς φαντάζει παράλογη, ἔλυσε μιὰ γιὰ πάντα τὸ πρόβλημα τῆς αὐτοκίνησης — ἓνα πρόβλημα ποὺ τὸν εἶχε ἀπασχολήσει ἀπὸ τότε ποὺ ἦταν νέος.

³⁵³ Ἡ ἔκφραση κατέχειν ἢ κατασχεῖν τὸ πνεῦμα εἶναι πολὺ συχνὴ στὰ βιολογικὰ ἔργα, π.χ. *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* 587 a 4 = *Περὶ ζώων γενέσεως* 775 b 2· ἐπίσης 718 a 3· *Περὶ ζώων μορίων* 667 a 20 τὸ πνεῦμα πλεῖον καὶ ἐνισχύει μᾶλλον· *Περὶ ψυχῆς* B 8, 421 a 3 κτλ.

³⁵⁴ 456 a 16 ἰσχύον δὲ ποιεῖ ἢ τοῦ πνεύματος κάθεξις τοῖς μὲν εἰσφερομένοις ἢ θύραθεν, τοῖς δὲ μὴ ἀναπνέουσιν ἢ συμφυτος. Βέβαια, ἀπὸ συντακτικῆ ἀποψη τὰ θύραθεν καὶ συμφυτος ἀνήκουν στὸ κάθεξις, ἀλλὰ τέτοιου εἶδους βραχυλογίες εἶναι συνήθεις στὸν Ἀριστοτέλη. Πρβ. *Πολιτικός* H 17, 1336 a 38.

³⁵⁵ ἐπέισακτος ἢ θύραθεν ἀήρ.

³⁵⁶ *Περὶ ζώων μορίων* Γ 6, 669 a 1 τὰ δὲ μὴ ἔναιμα καὶ τῶ συμφύτῳ πνεύματι δύναται καταψίχειν, πρβ. *Περὶ ἀναπνοῆς* 475 a 8.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Τὰ ἔργα

Τὸ *Περὶ οὐρανοῦ* περιέχει τρεῖς διδακτικές εἰσηγήσεις: 1) Στὰ βιβλία Α-Β [κεφάλαια Β I-II] ποὺ καλύπτουν τὰ δύο τρίτα τοῦ ἔργου, ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει τὴν κοσμολογία του. Μία φορά παραπέμπει σ' αὐτὴ τὴν εἰσηγήση μὲ τὰ λόγια *ἐν τοῖς περὶ τὸν ἄνω τόπον θεωρήμασι*.¹ Ὁ ἄνω τόπος' εἶναι ὁ τόπος τοῦ πρώτου οὐρανοῦ, δηλαδή ὁ τόπος τῆς σφαιρας τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων καὶ τῶν σφαιρῶν τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καὶ τῶν πέντε πλανητῶν ποὺ ἦταν τότε γνωστοί. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τὸ ὑλικὸ τοῦ ἄνω κόσμου *πρῶτον σῶμα*, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν κάνει λόγο ποτὲ σὲ ἄλλα ἔργα.² 2) Στὸ βιβλίον Γ [κεφάλαιον Β III] πραγματεύεται τὴν ἰδιότητα, τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν κινητικὴν τάσιν τῶν ἐπίγειων στοιχείων, *πάθη ἔργα δυνάμεις*. 3) Τὸ βιβλίον Δ [κεφάλαιον Β IV] εἶναι μιὰ μικρὴ εἰσηγήση (μόνο ἔντεκα στίχους στὴν ἔκδοσιν τοῦ Bekker) γιὰ τὴν ἐνοίαν ἐλαφροῦ καὶ βαροῦ.

Οἱ τρεῖς εἰσηγήσεις συνδέονται γλωσσικὰ μεταξύ τους μὲ συνδετικὰ μόρια καὶ, ἐκτὸς αὐτοῦ, μὲ μιὰ μεταβατικὴ φράση στὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου βιβλίου. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε αὐτὴ τὴ μεταβατικὴ φράση³ προσθήκη, ἀλλὰ μπορεῖ κάλλιστα νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἀριστοτέλη. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον οἱ τρεῖς εἰσηγήσεις συνδέονται στενὰ μεταξύ τους· γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολον καὶ μᾶλλον ἄνευ σημασίας νὰ δοθεῖ ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγησίν τους.⁴

¹ *Μετεωρολογικά* Α 3, 339b 36. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μιλάει ποτὲ γιὰ ἔργο *Περὶ οὐρανοῦ*.

² Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναφορὰν εἰς τὰ *Μετεωρολογικά* Α 3, 339b 16, ἔχει μιλήσει γιὰ τὸ *πρῶτον στοιχεῖον*. Ἡ ἐκφρασις *πέμπτον σῶμα* (πρβ. *Ἐπινομίς* 981c) ἀπαντᾷ μόνον εἰς τὴν μεταρριστοτελικὴν δοξογραφίαν. Μεταρριστοτελικὴς εἶναι καὶ ἡ ἐκφρασις ὁ ὑποσέληνος ἢ ὑπερσέληνος' κόσμος· ἀποδίδουν ὅμως σωστὰ τὴν ἀποψιν τοῦ Ἀριστοτέλη. Πρβ. *Μετεωρολογικά* Α 4, 342a 30 πάντα δὲ κάτω ταῦτα τῆς σελήνης γίνεται, 340b 6 τὸ ἄνω καὶ μέχρι σελήνης.

³ 298a 24-27, ἀρκετὰ ἀδέξια, ὅπως λέει ὁ Seeck.

⁴ P. Moraux, *Mus. Helv.* 6, 1949, 157-165, θεωρεῖ τὰ βιβλία Γ-Δ συγγράμματα γιὰ τὰ ἐπίγεια στοιχεῖα, ποὺ μᾶλλον ἀντικατέστησε ἓνα πρωιμότερον ἔργο, τὸ ὁποῖον ἀρχικὰ ὑπῆρχε εἰς τὸ βιβλίον Α. Ὁ F. Solmsen, *Aristotle's system of the physical world* 293 κ.έ., πιστεύει ὅτι τὸ βιβλίον Δ ἀντιπροσωπεύει ἔναντι τοῦ βιβλίου Α ἓνα πρωιμότερον ὑλικόν. Ὁ G. A. Seeck, *Über die Elemente in der Kosmologie des Aristoteles*, Διδακτορικὴ διατριβή, Kiel 1962, σ. 118 (*Zetemata* 34, 1964, σ. 93) λέει σωστὰ ὅτι εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἔχουμε ἐπιχειρήματα ὑπὲρ καὶ τῶν δύο ἀπόψεων. Στὸ βιβλίον Α τὸ *πρῶτον σῶμα* εἶναι τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς περιγραφῆς· τὰ τέσσαρα ἐπίγεια στοιχεῖα ὅμως εἶναι ἀναγκαῖα προϋπόθεσις. Στὰ βιβλία Γ-Δ τὸ *πρῶτον σῶμα* δὲν ἀναφέρεται καθόλου.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Στο *Περὶ οὐρανοῦ* ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ θεωρίες γιὰ τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα στηρίζονται στὴν παραδοχὴ ὅτι ὑπάρχει ἐκ φύσεως μιὰ κινητικὴ τάση. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχικὴ θεωρία γιὰ τὴν κάθετη κίνηση τῶν στοιχείων, μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν μόνο δύο στοιχεῖα· τὰ δύο μεσαῖα συμμετέχουν καὶ στὶς δύο κινητικὲς τάσεις. Ἡ θεωρία τοῦ πρώτου σώματος πηγάζει ἀπὸ τὴν παραδοχὴ τῆς κυκλικῆς κίνησης ὡς τρίτου εἶδους φυσικῆς κίνησης. Ὅπως δείχνει ὁ Seeck, αὐτὴ ἡ θεωρία χρησιμεύει στὸ νὰ ἐνωθοῦν σὲ ἓνα σύστημα οἱ οὐράνιες κινήσεις ὡς κίνηση ἐνὸς κοσμικοῦ στοιχείου καὶ ἡ κάθετη κίνηση τῶν ἐπίγειων στοιχείων.⁵ Ἐξάλλου, ὑπάρχει μιὰ θεωρία περὶ στρωμάτων, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ τέσσερα στοιχεῖα ὀρίζονται ὄχι πιά ἀπὸ τὴν κίνηση ἀλλὰ ἀπὸ τὸν τόπο τους. Ἐπιπλέον, ἡ κίνηση τῶν πλανητῶν σὲ καμιά περίπτωσι δὲν μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ μὲ τὴ βοήθεια κάποιας ἀπὸ αὐτὲς τὶς θεωρίες. Στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* τὸ βασικὸ ζήτημα εἶναι ἡ μεταβολὴ τῶν στοιχείων. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποχωροῦν οἱ κινητικὲς ἀντιθέσεις 'πάνω-κάτω' καὶ 'ἀπὸ τὸ μέσο-πρὸς τὸ μέσο'. Ἀντὶ γιὰ τὶς κινητικὲς τάσεις, τὶς δυνάμεις, ἔρχονται στὸ προσκήνιο οἱ ἐξωτερικὲς ιδιότητες τῶν στοιχείων, τὰ πάθη. Γιὰ τὴ χρονικὴ διαδοχὴ αὐτῶν τῶν θεωριῶν μόνο ὑποθέσεις μποροῦμε νὰ κάνουμε. Σὲ σχέση μὲ ὅσους εἶχαν προηγηθεῖ, τὸ πιὸ πρωτότυπο γνώρισμα στὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι ὅτι ἀποδίδει τόσο μεγάλη σπουδαιότητα στὴ φυσικὴ κίνηση. Αὐτὸ ὀδηγεῖ ἀφενὸς σὲ ἓνα διαδικὸ σύστημα τῶν ἐπίγειων στοιχείων, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ 'ἐλαφρῦ-βαρῦ', καὶ ἀφετέρου στὴ θεωρία γιὰ τὸ πρῶτον σῶμα. Ἐπομένως αὐτὲς οἱ δύο θεωρίες ριζώνουν στὴν κοσμολογία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀλλὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγκάστηκε νὰ ἐξετάσει ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη καὶ τὶς μεταβολὲς τῶν στοιχείων. Σ' αὐτὸ δὲν τὸν βοηθοῦσαν οἱ κινητικὲς δυνάμεις τῶν στοιχείων, γι' αὐτὸ ξαναγύρισε στὴν παραδοσιακὴ θεωρία τῶν τεσσάρων δυνάμεων 'θερμῶ-ψυχρῶ', 'ὑγρῶ-στερῶ'.⁶ Οἱ δυνάμεις παίζουν κάποιον ρόλο ἤδη στὸν Ἀναξαγόρα, ἀλλὰ στὸν Φιλιστίωνα⁸ τὸν Λοκρὸ βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ συστηματικὴ διδασκαλία, στὴν ὁποία κάθε στοιχεῖο ἔχει ὀρισμένη δύναμι. Ὑπάρχουν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις ὅτι ὁ Φιλιστίων ἐπισκέφτηκε τὴν Ἀκαδημία καὶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸν γνώρισε προσωπικά.⁹ Ὅπως ὀδηγεῖται, ἡ θεωρία τοῦ Φιλιστίωνα γιὰ τὶς τέσσερις 'δυνάμεις' συμφωνεῖ τόσο πολὺ μὲ τὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη, ὥστε πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὴν παρέλαβε ἀπ' αὐτὸν καὶ τὴν ἐπεξεργάστηκε γιὰ τοὺς σκοποὺς του. Στὸν Ἀριστοτέλη καθένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ἀποκτᾶ δύο κυρίαρχες δυνάμεις. Στὰ ὕστερα βιολογικὰ ἔργα οἱ δυνάμεις λειτουργοῦν ὡς δομικὰ στοιχεῖα σύνθετων σωμάτων.¹⁰ Κατ' ἐξαιρέση ἐδῶ μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη ἐνὸς διανοήματος ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο¹¹ ὡς τὰ βιολογικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Θεόφραστου: Στὸν Ἀ-

⁵ *Zetemata* 34, 1964, σ. 152.

⁶ *ὑγρῶν-ξηρῶν*, συχνὰ μεταφράζεται ὡς 'στεγνῶ-ὑγρῶ'.

⁷ Ἀπ. 59 Β 4.

⁸ Ἀπ. 4 καὶ 5 στὸν M. Wellmann, *Die Fragmente der sikelischen Ärzte*, 1901, σ. 110. Πρβ. C. Friedrich, *Hippokratische Untersuchungen*, 1899, σ. 47.

⁹ H. Diller, *RE* XIX 2, 2406, W. Jaeger, *Diokles von Karystos*, 1938, σ. 7.

¹⁰ *Περὶ ζῶων μορίων* Β 1, 646a 14-17, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει στὸ ἔργο του *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*.

¹¹ Ἀπ. 12 Α 9.

ναξιμανδρο βρίσκουμε την άποψη ότι τα πράγματα του κόσμου αναλύονται σε ζεύγη αντιθέτων· στον Έμπεδοκλή βρίσκουμε τη θεωρία για τα τέσσερα ριζώματα· στον Άναξαγόρα βρίσκουμε τη θεωρία για τις δυνάμεις· ο Φιλιστίων συνδυάζει τα τέσσερα στοιχεία με τις δυνάμεις, ο Άριστοτέλης συστηματοποιεί αυτή τη θεωρία και τέλος αναγνωρίζει τις τέσσερις στοιχειώδεις δυνάμεις ως τη βασική δομή των σωμάτων.

Στο *Περί ούρανού* οι δυνάμεις δεν παίζουν κανένα ρόλο: Οι όροι 'τό θερμό-τό ψυχρό' εμφανίζονται περιστασιακά μόνο στην πολεμική έναντιον του Πλάτωνα και του Δημόκριτου στο Γ 8. Για τό χρόνο συγγραφής του πρώτου ήμισος του *Περί ούρανού* έχουμε έναν terminus post quem¹² στο Β 12. « Τή σύνθετη φύση των κινήσεων των ούράνιων σωμάτων μπορούμε καμιά φορά να την παρατηρήσουμε με γυμνό μάτι· ἐγώ ὁ ἴδιος εἶδα πῶς προσέπασε ἡ σελήνη — ἦταν ἡμισέληνος — τόν πλανήτη Ἄρη, ὁπότε ὁ Ἄρης ἐξαφανίστηκε στό σκοτεινό ἥμισυ τῆς σελήνης, κι ἐμφανίστηκε πάλι στό φωτισμένο και λαμπρό ἥμισυ.» Ὁ Kepler παρατηρεῖ ὅτι ἀνάμεσα στό 15ο ἔτος τῆς ἡλικίας και τό ἔτος θανάτου του Ἄριστοτέλη μόνο μία φορά μπορεί νά ἐγινε τέτοια ἐκλειψη, και συγκεκριμένα ὅταν ὁ Ἄριστοτέλης ἦταν 28 χρόνων.

Στό διάλογο *Περί φιλοσοφίας* ὁ Ἄριστοτέλης εἶχε σκιαγραφήσει μιὰ κοσμολογία πού τήν παρουσίαζε ὡς ἐναλλακτική θεωρία πρὸς τόν *Τίμαιο* του Πλάτωνα. Στό *Περί ούρανού* Α-Β προφανῶς ἐκθέτει τήν ἴδια οὐσιαστικά κοσμολογία με τή μορφή διδασκτικῆς εἰσηγήσης. Γενικά, ὀρισμένα χωρία¹³ ἀπό τό *Περί ούρανού* θεωροῦνται δάνεια ἀπό τό διάλογο. Τόσο στό διάλογο ὅσο και στό *Περί ούρανού* ὁ Ἄριστοτέλης παίρνει ἀποφασιστικά θέση ἐναντίον του Πλάτωνα. Ἡ εἰσαγωγή σ' αὐτό τό ἔργο εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα· τήν ἀποδίδω — πολὺ ἐλευθερά — ὡς ἔξης:

« Ὁ Πλάτων μιλάει¹⁴ ὑποτιμητικά για τή γνώση πού ἀποκοῦμε για τὰ ὀρατά πράγματα· πιστεύει ὅτι αὐτά εἶναι συγχρόνως ὁμοια και ἀνόμοια και ὅτι οἱ ἰδιότητες τους διαρκῶς μεταβάλλονται· γι' αὐτό ἡ γνώση των φυσικῶν πραγμάτων εἶναι ἀνέφικτη. Ἐγώ ἔχω ἄλλη γνώμη· γιατί ἡ φυσική ἐπιστήμη εἶναι ἡ ἐπιστήμη των συνεχῶς κινούμενων και μεταβαλλόμενων πραγμάτων. Αὐτά τὰ πράγματα εἶναι σωματικά, και ἡ ἴδια ἡ φύση ἔχει δώσει σ' αὐτά τρεῖς διαστάσεις. Ὅσα λέγονται για τό ἔνα και τήν πολλαπλότητα δέν προσδίδουν νέα διάσταση στό πράγματα, ἀλλά σημαίνουν ὅτι μεταφέρουμε τήν ἔρευνα σέ ἄλλη γνωστική περιοχή, πού δέν ἔχει καμιά σχέση με τή φυσική ἐπιστήμη. Γιατί ἡ ἐνότητα και ἡ πολλαπλότητα ὑπάρχουν μέσα στό ἴδια τὰ πράγματα. Μποροῦμε νά χωρίσουμε τὰ ἀντικείμενα τῆς φυσικῆς

12 292 a 3 δῆλον δὲ τοῦτο περὶ ἐνίων και τῆ ὄψει γέγονεν· τήν γάρ σελήνην ἐωράκαμεν διχότομον μὲν οὖσαν, ὑπελοῦσαν δὲ τὸν ἀστὲρα τὸν Ἄρεος και ἀποκρυφθέντα μὲν κατὰ τό μέλαν αὐτῆς, ἐξεληθόντα δὲ κατὰ τό φανόν και λαμπρόν. Ὁ Franlῆ λέει ὅτι ὁ Kepler ὑπολόγισε ὡς ἡμερομηνία αὐτῆς τῆς κάλυψης τήν 4^η Ἀπριλίου 357. Ὁ Guthrie ἀναφέρει ἕναν σύγχρονο ὑπολογισμό σύμφωνα με τὸν ὁποῖο ἡ κάλυψη πρέπει νά ἐγινε ὀρατὴ στὴν Ἀθήνα στίς 4 Μαῖου 357, ὥρα 21.00 μ.μ.

13 Ἰδιαιτέρα στό Β 1, 284 a 2 - 284 b 1· ἐπίσης, στό Α 9, 279 a 17 κ.έ. ὁ Ἄριστοτέλης φαίνεται πῶς εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τήν ἐπιχειρηματολογία του διαλόγου του. Σχετικὰ μ' αὐτό τό ζήτημα πρῶτος ἔγραψε ὁ J. Bernays, *Die Dialoge des Aristoteles* 99-114, και ἔπειτα ὁ Jaeger, *Aristoteles* 156 και 317-327.

14 Στὸν *Παρμενίδη* 135 de και στὸν *Τίμαιο*.

ἐπιστήμης σὲ τρία στρώματα: 1) Τὰ ὁρατὰ σώματα καὶ πράγματα, 2) Τὰ σωματικά συστατικά τους καὶ 3) Τὶς ἀρχές μετὰ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὴ δομὴ τῶν πραγμάτων.¹⁵ Τὰ σώματα μετὰ τὰ ὁποῖα ἀσχολούμαστε στὴ φυσικὴ ἐπιστὴμὴ εἶναι τρισδιάστατα καὶ, ἐκτὸς αὐτοῦ, συνεχῆ· τοῦτο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ πῶ μικρὰ στοιχεῖα. Ἐπειδὴ ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος μετὰ τὴν ἀμοιβαία ἐπαφὴ σχηματίζουν ἓνα συνεχές, μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι κάθε καθεαυτὸ τέλει ὄλο εἶναι συγχρόνως καὶ πολλότητα.¹⁶ Θεωρητικὰ μπορούμε νὰ ἀναλύσουμε τὰ πράγματα στὰ ἐλάχιστα συστατικά τους, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ αὐτὰ τὰ μέρη εἶναι τρισδιάστατα καὶ δὲν ἔχει νόημα νὰ τὰ ἀναλύσουμε παραπέρα σὲ ἐπιφάνειες, γραμμὲς καὶ σημεῖα.

Ὁ Ἀριστοτέλης βάλλει ἐπίσης πολὺ ἔντονα ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα στὶς δύο εἰσηγήσεις γιὰ τὰ ἐπίγεια στοιχεῖα. Ἀμφισβητεῖ ριζικὰ ὅτι ὑπάρχει ἓνας ἀστάθμητος παράγοντας¹⁷ στὸ φυσικὸ γίνεσθαι.¹⁷ κατὰ τὴ γνώμη του, ὁ Πλάτων ἐμμένει σὲ προκαταλήψεις καὶ λίγο νοιάζεται γιὰ τὰ πράγματα πού μπορούμε νὰ τὰ ἀντιληφθοῦμε μετὰ τὶς αἰσθήσεις.¹⁸ Ἡ ἄποψη τοῦ Πλάτωνα ὅτι δὲν ὑπάρχουν σταθερὲς κατευθύνσεις στὸ σύμπαν εἶναι παράλογη¹⁹ οἱ πρῶμοι στοχαστὲς ἐπιχειρηματολογοῦσαν πράγματι πολὺ πῶ καιρῖα ἀπὸ τοὺς σημερινούς.²⁰ Δέκα φορές περίπου ὁ Ἀριστοτέλης ὑπογραμμίζει τὴν ἀποκλίνουσα γνώμη του, χρησιμοποιοῦντας τὴν ἔκφραση *ἡμεῖς δὲ φαιμέν*.²¹

Μὲ τὴν πρώτη του πρόταση τὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* συνδέεται ἄμεσα μετὰ τὸ *Περὶ οὐρανοῦ Δ*. Ἦδη στὴν ἀρχὴ τῶν δύο εἰσηγήσεων γιὰ τὰ ἐπίγεια στοιχεῖα ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι θὰ πραγματευτεῖ τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης καὶ φθορᾶς τῶν στοιχείων.²² Ἐκπληρῶνει τὴν ὑπόσχεσή του στὸ ἔργο πού στὸ σωζόμενον Corpus φέρει τὸν τίτλο *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* καὶ περιέχει δύο εἰσηγήσεις. Στὸ πρῶτο βιβλίο ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὸ ἐρώτημα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μετὰ θεωρητικὸ πρίσμα· τελειώνοντας συγκεφαλαιώνει καὶ τοὺς δύο τρόπους θεώρησης σὲ μιὰ κοσμικὴ προοπτικὴ.

Στὶς πέντε εἰσηγήσεις πού συνενώθηκαν στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* καὶ στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται συχνὰ στὰ *Φυσικὰ Α-Ζ*. Στὸ περίφημο προοίμιο στὰ *Μετεωρολογικά*²³ ἀνατρέχει στὴ φυσικοεπιστημονικὴ του ἔρευνα. «Νωρίτερα μίλησα γιὰ τὰ ἀκόλουθα θέματα: 1) *περὶ τῶν πρώτων αἰτίων τῆς φύσεως* = *Φυσικὰ Α* καὶ Β· 2) *περὶ πάσης κινήσεως φυσικῆς* = *Φυσικὰ Γ-Ζ*· 3) *περὶ*

¹⁵ 268 a 4-6. Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ἀπορρίψει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴ διδασκαλίαν τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὰ στοιχειώδη τρίγωνα.

¹⁶ Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει μᾶλλον ὑπόψη του τὸ χωρίο 138 e τοῦ *Παρμενίδη*.

¹⁷ Γ 2, 301 a 4-7 τὸ ἀτάκτως οὐθέν ἐστὶν ἕτερον ἢ τὸ παρὰ φύσιν.

¹⁸ Γ 7, 306 a 7-17 *δόξα ἀρισμένη, ὄχι τὸ φαινόμενον κατὰ τὴν αἴσθησιν*.

¹⁹ Δ 1, 308 a 17 *ἄτοπον*.

²⁰ Δ 2, 308 b 30-31 *καίπερ ὄντες ἀρχαιότεροι τῆς νῦν ἡλικίας καινότερος ἐνόησαν*.

²¹ Μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸ Β 2, 285 a 27· Β 7, 289 a 19, 290 a 8· 14, 296 a 24· Γ 1, 298 b 13· Δ 1, 308 a 21· 3, 310 a 16.

²² *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 1, 298 b 6-9... *καὶ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς διασκέψασθαι*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπαναλαμβάνει τὴν ὑπόσχεσή του στὸ 304 b 23-25.

²³ Τὸ προοίμιο γράφτηκε πιθανὸν κατὰ τὴ δευτέρη περίοδο τῆς παραμονῆς τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν Ἀθήνα.

των κατὰ τὴν ἄνω φορὰν διακεκοσμημένων ἀστρων = *Περὶ οὐρανοῦ* Α-Β: 4) *περὶ τῶν στοιχείων τῶν σωματικῶν πόσα τε καὶ ποῖα* = *Περὶ οὐρανοῦ* Γ-Δ: 5) *καὶ τῆς εἰς ἄλληλα μεταβολῆς* = *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Α'* *καὶ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τῆς κοινῆς*²⁴ = *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Β.*» Ἀκόμη κι ἂν αὐτὲς οἱ ταυτίσεις εἶναι ἀβέβαιες ὡς πρὸς κάποιες λεπτομέρειες, ἀξίζει να παρατηρηθεῖ ὅτι σήμερα ἔχουμε στὴ διάθεσή μας συγγράμματα πού ἀντιστοιχοῦν πλήρως στοὺς τομεῖς ἔρευνας πού εἶχε ἀπαριθμήσει ὁ Ἀριστοτέλης. Πιθανόν, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀθήνα τὸ 334, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπανεξέτασε καὶ ξαναδούλεψε μερικὰ ἀπὸ τὰ πρῶμα συγγράμματά του. Τόσο τὸ *Περὶ οὐρανοῦ* ὅσο καὶ τὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* φέρουν ἔχνη τέτοιας ἀναθεώρησης.²⁵

Μετεωρολογικὰ Δ. Πραγματεῦτῃκα νωρίτερα τὸ τέταρτο βιβλίον τῶν *Μετεωρολογικῶν*²⁶ καὶ δὲν βρίσκω κανένα λόγο νὰ μεταβάλλω τὴ γνώμη μου ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργο γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα πού παρέθεσε ἀρχικὰ ὁ I. Hammer-Jensen ἐναντίον τῆς γνησιότητος τοῦ ἔργου²⁷ ἦταν τὰ ἀκόλουθα: 1) Σὲ γενικὲς γραμμές, ὁ συγγραφέας ἀντιλαμβάνεται μηχανιστικὰ τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι: δὲν λαμβάνει ὑπόψη του τὸ εἶδος καὶ τὸ οὐ ἔνεκα ὡς δομικὲς ἀρχές. 2) Μιλάει γιὰ πόρους ὑπὸ τὴν ἴδια ἔννοια πού μιλοῦν καὶ οἱ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι.

Διατυπώνεται ἀκόμη ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι τὸ χωρίον 649 a 18 στὸ *Περὶ ζῶων μορίων*: *ψυχρὸν φύσις τις ἄλλ' οὐ στέρησις ἔρχεται σὲ ἀντίπαση πρὸς τὸ χωρίον 380 a 7-9 τῶν Μετεωρολογικῶν Δ*: *ἐνδεῖα τῆς θερμότητος ψυχρότης ἐστίν*: ὡστόσο αὐτὸ εἶναι πολὺ σαθρὸ ἐπιχείρημα.²⁸ ἔχουμε, φυσικὰ, ὅλο τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσουμε τὸ *ψυχρὸν* τόσο θετικὴ δύναμη ὅσο καὶ ἀρνηση τοῦ *θερμοῦ*.

²⁴ Ἡ ἔκφραση *τῆς κοινῆς* στὸ 338 a 24 ἀντιπαραβάλλεται μᾶλλον πρὸς τὸ *γένεσις ἀπλῆ*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ τὸ φυσικὸ πρόβλημα τῆς γένεσις τοῦ ἐνὸς στοιχείου ἀπὸ τὸ ἄλλο. Πρβ. τὸ κλασικὸ ἄρθρον τοῦ W. Capelle, «Das Proömium der Meteorologie», *Hermes* 47, 1912, 514-535.

²⁵ P. Moraux, *Listes anciennes* 81-82, F. Solmsen, *Aristotle's system of the physical world* 295-296. Τὴν προσθήκη στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* Δ 3, 311 a 11-14, ἡ ὁποία εἶναι μιὰ παρενθετικὴ παρατήρηση πού δύσκολα κατανοεῖται χωρὶς πρόσβαση στὸ πρωτότυπο κείμενον στὰ *Φυσικὰ* Θ 4, 255 b 24-29, τὴν ἐξηγοῦν διαμέσου τῆς παραδοχῆς μιᾶς κατοπινῆς ἀναθεώρησης.

²⁶ *Aristotle's chemical treatise, Meteor. book IV*, Göteborg 1944 (Göteborgs högskolas arskrift 50, 1944:2). Ὁ F. Solmsen, στὸ *Gnomon* 1957, 131 καὶ στὸ *Aristotle's system of the physical world* 402, ὑποστηρίζει, χωρὶς νὰ ἀναφέρει νέους λόγους, ὅτι τὰ *Μετεωρολογικὰ Δ* δὲν γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Τὸ αὐτὸ ὑποστηρίζει καὶ ὁ H. B. Gottschalk, «The authorship of Meteor.» IV, *Cl. Qu.* 55, 1961, 67-69. Γνήσια ἀριστοτελικὸ θεωροῦν τὸ ἔργο οἱ W. Capelle, H. H. Joachim, V. C. B. Coutant (*Alexander's commentary on Meteor. IV*, Διδ. διατριβή, Νέα Ὑόρκη 1936) καὶ ὁ H. D. P. Lee (στὴν ἐκδόσῃ του στὴ βιβλιοθήκη Loeb).

²⁷ Ἀσυζητητὴ τὰ παρέλαβε ὁ Jaeger, *Aristoteles* 412.

²⁸ Cherniss, *Crit. of Plato* 90: «In specific application to physical problems, the particular privation itself becomes a form with positive significance for the shaping of the substrate». Ὁ Cherniss συγχρίνει τὰ *Φυσικὰ Β* 1, 193 b 19-20, τὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Α* 3, 318 b 14-17 (ὅπου ἐμμεσα ἀναπτύσσεται ἡ ἴδια ἀπόψη ὅπως καὶ στὰ *Μετεωρολογικὰ Δ*) καὶ τὸ Β 2, 329 b 24-32.

Ὁ Gottschalk ἔχει ἐπισημάνει τὴν παρατήρηση τοῦ συγγραφέα στὸ τέλος τοῦ ἔργου²⁹ «ὅτι τὸ οὐ ἔνεκα ἐμφανίζεται ἐλάχιστα ἐκεῖ ὅπου κυριαρχεῖ τὸ ὑλικό». Αὐτὸ τὸ ἀναφέρει συχνὰ ὁ Ἀριστοτέλης, ἐπειδὴ στὴν κατώτερη βαθμίδα τῆς scala naturae οἱ περισσότερες διεργασίες γίνονται ἀπὸ μηχανικὴ ἀναγκαιότητα.³⁰ Ἐπειδὴ ὁ συγγραφέας τοιῶζει μὲ τόση ἐμφαση ὅτι οἱ χημικὲς μεταβολές μποροῦν νὰ συντελεστοῦν μόνο μὲ τὴν ἐπίδραση ἀκριβῶς καθορισμένων ἑνδυνάμεων καὶ ἐπειδὴ ἐπικαλεῖται τὸ τελεολογικὸ πρίσμα, πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε ὅτι συγγραφέας τοῦ ἔργου μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Στράβων.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅλα τὰ ὁμοιογενῆ ὑλικά εἶναι συνεχῆ· σύμφωνα μὲ τοὺς ἀτομικοὺς φιλοσόφους, ἀκόμη καὶ στὰ ὁμοιογενῆ ὑλικά ὑπάρχουν κενοὶ πόροι, ποὺ καθιστοῦν τὸ ὑλικὸ ἐλαστικόν. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου γιὰ τὸ ὅποιο μιλάμε χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο πόροι καὶ μὲ αὐτὸν θέλει νὰ ἐξηγήσει τρία φαινόμενα. 1) Ὅρισμένες μεταβολές τοῦ ὑλικοῦ, π.χ. ὅταν κάτι σκληραίνει ἢ μαλακώνει³¹ ἢ ὅταν δέχεται τὴ φωτιά.³² 2) Ἡ συμπίεση καὶ ἡ πύκνωση διευκολύνεται ἀπὸ τὴν πορώδη δομὴ τοῦ ὑλικοῦ.³³ 3) Τέλος, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ πορώδης δομὴ, ὁρισμένες δευτερεύουσες ιδιότητες μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν εὐκολότερα, π.χ. τὸ εὐθρυπτο καὶ τὸ εὐθραυστο. Σχεδὸν πάντα εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστώσουμε ἀντικειμενικὰ ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου ἔννοει μὲ τὸν ὄρο πόροι τὴν πορώδη δομὴ· οἱ πόροι εἶναι κενοὶ συγγενοῦς σώματος. Αὐτὸς εἶναι ὁ πυρήνας τοῦ ἐρωτήματος. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸν κενὸ χῶρο τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει κατὰ νοῦ ὑλικά ὅπως τὸ σφουγγάρι, τὸ κεραμίδι ἢ τὸ κρέας.³⁴ Ἀρνεῖται νὰ μιλήσει γιὰ πόρους μὲ τὴν ἴδια ἔννοια ποὺ μιλοῦν οἱ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι.³⁵ Μπορεῖ ὡστόσο νὰ μιλάει γιὰ πόρους τοῦ δέρματος.³⁶ Οἱ ὑπέρμαχοι τῆς μὴ γνησιότητος τοῦ ἔργου παραγκωνίζουσι ὡς ἀσχετο ἕνα χωρίο τοῦ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Β 6, 743 a 5-17, στὸ ὅποιο ὁ Ἀριστοτέλης στηρίζεται στὰ *Μετεωρολογικά* Δ.³⁷ Τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέ-

²⁹ 390 a 4.

³⁰ *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 2, 677 a 17 οὐ μὴν διὰ τοῦτο δεῖ ζητεῖν πάντα ἔνεκα τινος, ἀλλὰ τινῶν ὄντων τοιούτων ἕτερα ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει διὰ ταῦτα πολλά, πρβ. Α 5, 645 b 33, *Περὶ ζῶων γενέσεως* Ε 1, 778 a 30.

³¹ 385 a 30 (κρέαμος), b 20 (δὲν ὑπάρχει παράδειγμα· πιθανὸν σφουγγάρι), b 23 (νίτρον), πρβ. 389 b 11-17.

³² 387 a 20 γι' αὐτὸ τὸ ξύλο ἀρπάζει εὐκολὰ φωτιά.

³³ 386 b 2. Ἐξηγεῖται μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ βεβρεγμένου σπόγγου.

³⁴ Πρβ. *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Α 9, 326 b 34 καὶ ταύτη πόρους ἂν τις λέγοι μᾶλλον καθάπερ ἐν τοῖς μεταλλευομένοις διατείνουσι τοῦ παθητικοῦ φλέβες συνεχεῖς. Στὴν πολεμικὴ ἐναντίον τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Α 8, 326 b 6-16, ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι εἶναι περιττὸ νὰ δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ πόρων, γιὰ νὰ ἐξηγηθῶμε ὁρισμένες διεργασίες. Ἀλλὰ στὰ *Μετεωρολογικά* Δ δὲν ἀναπτύσσει θεωρίαν· πραγματεύεται τὶς ιδιότητες τοῦ πορώδους ὑλικοῦ.

³⁵ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Α 8, 326 b 25 οὕτως λέγειν τοὺς πόρους τὶς τινες ὑπολαμβάνουσι ἢ ψεύδος ἢ μάταιον.

³⁶ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Γ 11, 518 a 2-5.

³⁷ Θὰ μᾶς ὀδηγήσει πολὺ μακριὰ ἂν συζητούσαμε ἐδῶ διεξοδικὰ δύο ἄλλα χωρία ποὺ προβλήθηκαν ἀπὸ τοὺς ὑπέρμαχοι τῆς μὴ γνησιότητος· γι' αὐτὸ ἀρκουῖμαι νὰ παρατηρήσω ὅτι κατὰ τὴ γνώμη μου οἱ δῆθεν ἀντιφάσεις εἶναι μόνο φαινομενικῆς. 1) *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Β 2, 735 b 13 καὶ *Μετεωρολογικά* Δ 383 b 20 – 384 a 2 σχετικὰ μὲ

λης σὲ τρία ἄλλα χωρία³⁸ τοῦ ἔργου του παραπέμπει στὰ *Μετεωρολογικά* τὸ ἐξηγοῦν μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα δεῦτερο ἔργο μὲ τὸ ἴδιο θέμα ποῦ τώρα ἔχει χαθεῖ.³⁹

Ὁ Ἀλέξανδρος ἀρχίζει τὸ σχολιασμὸ του λέγοντας τὰ ἀκόλουθα: «Τὸ τέταρτο βιβλίο των *Μετεωρολογικῶν* γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ δὲν ἀνήκει στὴ μετεωρολογία. Ἀσχολεῖται μὲ πράγματα ποῦ δὲν ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴ γνωστικὴ περιοχὴ» εἶναι καλύτερα νὰ τὸ θεωρήσουμε συνέχεια τοῦ ἔργου *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*. Γιατὶ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὶς τέσσερις θεμελιακὲς δυνάμεις καὶ δείχνει πῶς δημιουργοῦνται τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ συνένωση στὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ δύο δυνάμειν, μιᾶς ἐνεργητικῆς καὶ μιᾶς παθητικῆς· στὸ τέταρτο βιβλίο των *Μετεωρολογικῶν* ἐξηγεῖ πῶς δροῦν οἱ δύο ἐνεργητικὲς δυνάμεις, ποιὲς ἐπενέργειες ὑφίστανται οἱ δύο παθητικὲς καὶ ποιὸ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων τῶν τεσσάρων δυνάμειν».

Αὐτὸ εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ. Τὸ τέταρτο βιβλίο τῶν *Μετεωρολογικῶν* εἶναι μιὰ αὐτόνομη ἔκθεσις. Στὴν πρώτη πρότασις ὁ Ἀριστοτέλης κάνει μιὰ σύνδεση μὲ τὴ διδασκαλία ποῦ ἀνέπτυξε στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*. Μία παραπομπή, 384 b 34, στὰ *Μετεωρολογικά* Γ 6, 378 a 15-30, μᾶς δίνει ἓναν *terminus post quem* γιὰ τὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ βιβλίου Δ.

Μετεωρολογικά Α-Γ. Μετὰ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν τομέων τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ποῦ ἐχέσαμε παραπάνω⁴⁰ καὶ ποῦ ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς πραγματεύτηκε ἦδη στὶς παραδόσεις του, συνεχίζει στὸ προοίμιό του γιὰ τὰ *Μετεωρολογικά*: «Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἀπομένει τώρα μία περιοχὴ ποῦ ὅλοι ὅσοι προηγήθηκαν τὴν ὀνόμασαν μετεωρολογία, δηλαδὴ "διδασκαλία γιὰ τὰ φαινόμενα ἐκεῖ ψηλά". Ἐνοοῦσαν τὰ φαινόμενα τοῦ οὐράνιου χώρου ποῦ εἶναι ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὶς ἀστρικές σφαῖρες, φαινόμενα ποῦ λαμβάνουν χώρα σύμφωνα μὲ τὴ φύση βέβαια, ἀλλὰ ὄχι τόσο κανονικὰ ὅσο οἱ κινήσεις τῶν σωματῶν ποῦ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ πρῶτο στοιχεῖο. Ὡς παραδείγματα τέτοιων φαινομένων ἀναφέρει τὸν γαλαξία,

τὸ *ἔλαιον*, πρβ. Ogle γιὰ τὸ *Περὶ ζῶων μορίων* Β 2, 648 b 32. Τὸ ἐρώτημα περιπλέκεται ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ *ἔλαιον* ὑποδηλώνει καὶ ἄλλα ὑγρὰ λίπη ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐλαιόλαδο. Ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης πιθανὸν τὰ παρέλαβε ἀπὸ τὴν ἱατρικὴ γραμματεία. 2) Ὁ ὀρισμὸς στὸ 387 a 29 *ἔστιν δὲ πνεῦμα ῥύσις συνεχῆς ἀέρος ἐπὶ μῆκος* δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴ διδασκαλία γιὰ τὸν ἄνεμο· γι' αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε ἀπροβληματίιστα τοὺς ὀρισμοὺς στὸ 349 a 17 ἢ στὸ 360 a 28.

³⁸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Β 6, 743 a 6, πρβ. 385 a 23-26 καὶ 383 a 10· παρόμοια παραπομπὴ στὸ *Περὶ ζῶων μορίων* Β 2, 649 a 33· Β 4, 650 b 15=384 a 26. Ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει σχεδὸν αὐτολεξεῖ τὸ χωρίο 379 a 17-18 ἀπὸ τὸ ἔργο ποῦ ἐξετάζουμε καὶ στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* 4, 784 b. — Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον παράθεμα ἀπὸ τὸν Φιλόχωρο στὸν Ἀθῆναιο 656 AB, βλ. τὴν πραγματεία μου *Aristotle's chemical treatise* 24-25. Πρβ. παρακάτω, σ. 226, ὑποσ. 108.

³⁹ Τὸ συμπέρασμα τοῦ Gottschalk εἶναι: «the whole book has been considerably influenced by Theophrastus' teaching». Τὸ ἔργο ποῦ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας εἶναι «a thorough revision of an Aristotelian work by a pupil of Theophrastus, using the results of his researches into chemistry and mineralogy». Ὅσα ἀναφέρει ὁ Gottschalk στὸ ἄρθρο του δὲν στηρίζουν αὐτὸ τὸν ἰσχυρισμὸ.

⁴⁰ Βλ. σ. 87.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

τούς κομήτες, τούς διάττοντες αστέρες και τούς μετεωρίτες, κι ακόμη ό,τι μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως γενικές διεργασίες στον αέρα και στο νερό.⁴¹ τέλος, αναφέρει την κατανόη της ξηρής στην επιφάνεια της γης και τις μορφές και ιδιότητες της ξηρής γιατί η γνώση όλων αυτών των πραγμάτων μας επιτρέπει να μελετήσουμε τις αιτίες των ρευμάτων του αέρα και των σεισμών και όλων όσα σχετίζονται με τέτοιου είδους κινήσεις. Μερικά από τα φαινόμενα που αναφέρθηκαν εδώ δεν μπορούμε να τα εξηγήσουμε, αλλά μπορούμε τουλάχιστον να τα πραγματευτούμε με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο. 'Επιπλέον,⁴² θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τους κεραυνούς, τους σίφουνες, τις πύρινες θύελλες· θέλουμε επίσης να πραγματευτούμε και άλλα φαινόμενα που λαμβάνουν χώρα με κανονικότητα κατά την ψύξη και το πάγωμα του αέρα και του νερού».

Ο 'Αριστοτέλης έγραψε αυτό το προοίμιο πιθανώς όταν, μετά την επιστροφή στην 'Αθήνα, αναθεωρούσε και ταξινομούσε συστηματικά τα φυσικά συγγράμματά του. Το περίγραμμα της μετεωρολογίας στηρίζεται σε εμπειρικά δεδομένα, που ο 'Αριστοτέλης τα συγκέντρωσε από βιβλία, από φήμες και από προσωπικές παρατηρήσεις. Σε ένα χωρίο αναφέρει το όλοκαύτωμα του μεγάλου ναού της 'Εφέσου το 356, σαν να «είχε συμβεί πρόσφατα».⁴³ Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο 'Αριστοτέλης επισκέφθηκε την 'Εφεσο κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Τροία, για να διαπιστώσει ο ίδιος τις ζημιές στο ναό και να πληροφορηθεί για την πυρκαγιά. Σε ένα άλλο χωρίο αναφέρεται σ' ένα κομήτη που έμφανίστηκε το 341/340.⁴⁴ αυτή η πρόταση μπορεί να προστέθηκε κατά την αναθεώρηση. 'Ενα πολύ σπάνιο φαινόμενο είναι το ουράνιο τόξο νύχτα με πανσέληνο: «Γι' αυτό μας έτυχε τούτο το φαινόμενο μόνο δύο φορές μέσα σε περισσότερα από πενήντα χρόνια».⁴⁵ Δυστυχώς, είναι αδύνατο να αποφανθούμε αν ο 'Αριστοτέλης στηρίζεται στην προσωπική του εμπειρία ή αν έννοει 'εμάς τους ανθρώπους που ζούμε τώρα'. Κατά τη γνώμη των ειδικών αστρονόμων μια παρατήρηση⁴⁶ σχετικά με τη θέση του αστερισμού Corona borealis ισχύει για την 'Αθήνα, όχι όμως, π.χ., για τη Μακεδονία.

41 338 b 24 *όσα τε θείημεν αν αέρος είναι κοινά πάθη και ύδατος*. Με τους όρους κοινά πράξεις, κοινά έργα ή πάθη ο 'Αριστοτέλης έννοει διεργασίες ή φαινόμενα, π.χ. την αναπνοή, τον ύπνο. 'Εδώ, λοιπόν, έννοει φαινόμενα του αέρα όπως είναι οι άνεμοι, φαινόμενα του νερού όπως είναι η βροχή, το νερό που ρέει κτλ. Το αντίθετο είναι τα *είδα πάθη*. 'Επομένως, ο 'Αριστοτέλης δεν έννοει 'κοινά φαινόμενα' για τον αέρα και το νερό.

42 Στο χωρίο 339 a 3 το *έτι δέ μοιάζει με προσθήκη* ή φράση των *σωμάτων τούτων* αναφέρεται σε 'αέρα και νερό'. Προτάσεις τέτοιου τύπου βρίσκουμε συχνά στα διδακτικά έργα που έχουν δουλευτεί λιγότερο γλωσσικά. 'Όταν απαντώνται σε συμπραζόμενα που κατά τα άλλα έχουν συνθεθεί προσεκτικά, εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πρόταση έχει προστεθεί εκ των υστέρων. Με αρκετή βεβαιότητα θα λέγαμε ότι μια τέτοια προσθήκη είναι το χωρίο 345 a 2-5 *έτι δ' άρχοντας Νικομάχου... συνέπεσαν*.

43 Γ 1, 371 a 31 *οίον και νύν συνέβαινε περί τόν έν 'Εφέσω ναόν καόμενον*.

44 Α 7, 345 a 2.

45 Γ 2, 372 a 29 *δix ένετύχουμ ένόνον*.

46 Β 5, 326 b 9, *έμβόλιμη 'learned explanation'* πιστεύει ο E. W. Webster στη μετάφραση της 'Οξφόρδης. 'Ασφαλώς είναι προσθήκη, που πιθανόν έγινε από τον 'Αριστοτέλη κατά την αναθεώρηση.

ΤΑ ΕΡΓΑ

Για την εξακρίβωση του χρόνου συγγραφής έχει σημασία το γεγονός ότι η «Μετεωρολογία» άρνησε έντελώς το μέρος της ασιατικής ηπείρου που έγινε γνωστό με τον Μέγα Ἀλέξανδρο. Ὡς γνωστόν, ὁ Jaeger εἶχε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἴδρυσε μιὰ ἐξαιρετικὴ σχολὴ στὸ Λύκειο⁴⁷ μετὰ τὴν ἐπιστροφή του, καὶ ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ πρέπει νὰ γράφτηκε καὶ ἡ «Μετεωρολογία». Τὰ ἐπιχειρήματα πού παραθέτει ὁ Jaeger⁴⁸ γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἔργο ἔχει γραφῆ μετὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶναι στὸ σύνολό τους καθαρὰ ὑποθετικά· μολονότι στηριγμένα στὸ ἴδιο τὸ κείμενο, τὰ ἀντικειμενικὰ ἐπιχειρήματα του Ide-ler γιὰ τὸ ὅτι τὸ ἔργο πρέπει νὰ συντάχτηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπορρίπτονται ἀπὸ τὸν Jaeger μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ «ἄβασμα». Ὁ W. Capelle ἐπαναλαμβάνει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Jaeger καὶ τὰ θεωρεῖ εὐστοχα, παρατηρεῖ ὡστόσο ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὸν κομήτη τοῦ ἔτους 341 μᾶς δίνει μόνο ἕναν *terminus post quem*.

Δὲν ἔχουμε, λοιπόν, σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Ἡ ἔκθεση προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀναγνώστης⁴⁹ γνωρίζει τίς θεωρίες γιὰ τὰ στοιχεῖα πού καταγράφηκαν στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* καὶ στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*. Ὅποιος συγκρίνει τὰ ἔργα πού μόλις ἀναφέραμε μὲ τὴ «Μετεωρολογία» διαπιστώνει σ' αὐτὴν ἕναν ἄλλο τόνο. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικαλεῖται δεδομένα τῆς πραγματικῆς ἐμπειρίας, ὅπως ὅταν γράφει: «Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ παρατηρήσουμε καθαρὰ μὲ τὰ μάτια μας».⁵⁰ Τοῦτο φυσικὰ δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ ἐπινοεῖ φανταστικὲς θεωρίες, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὰ φαινόμενα.

Πιστεύω ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συγκέντρωσε καὶ κατέγραψε τὸ ὕλικό γι' αὐτὸ τὸ ἔργο κατὰ τὴν περίοδο πού ταξίδευε. Πολλὲς φορές συναντοῦμε τμήματα πού διακόπτον τὴ ροὴ τῆς ἐπιχειρηματολογίας ἢ ἐπαναλαμβάνουν κάτι πού ἔχει ἤδη εἰπωθεῖ. Ὅσα τώρα περιλαμβάνονται στὰ βιβλία Γ 1 καὶ Β 9 εἶναι πολὺ συναφῆ μεταξύ τους, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Capelle. Ἀντιθέτως, τὰ ἐπιμέρους τμήματα εἶναι πολὺ καλὰ διαρθρωμένα. Εὐλόγα μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεξεργάστηκε τὸ ἔργο πολλὰς φορές. Καλύτερα ὡστόσο εἶναι νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ «Μετεωρολογία» συντάχτηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

⁴⁷ Aristoteles 335: «Γιὰ καμιά ἐπιστημονικὴ σχολὴ δὲν ἔχουμε τόσο περιεκτικὴ εἰκόνα ὅσο γιὰ ἐκείνη στὸ Λύκειο». Ἐπειτα ὁ Jaeger περιγράφει τὸν Περιπάτο, πού θεμελιώθηκε τὸ 318 ἀπὸ τὸν Θεόφραστο, καὶ μεταφέρει ἀπροβλημάτιστα αὐτὴ τὴν περιγραφή στὸ Λύκειο. Ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφές, τὸ Λύκειο ἦταν δημόσιο γυμνάσιον.

⁴⁸ Aristoteles 325. W. Capelle, *RE Suppl.* VI, 1935, 339.

⁴⁹ Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο δὲν βρίσκω ἐνδείξεις γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἔγραψε ὡς χειρόγραφο παραδόσεων. Στὸ χωρίο 349a 13 ἡ ἔκφραση *διαπορήσαντες πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς* μᾶλλον τὸ ἀντίθετο ὑποδηλώνει. Παρατηρήσεις γιὰ τὸν προφορικό καὶ τὸν γραπτὸ λόγο στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη βρίσκουμε στὸ πολὺτιμο ἄρθρο τοῦ F. Dirlmeier. *Sb. Akad. Heidelberg*, Phil.-hist. Kl., 1962:2.

⁵⁰ A 8, 346a 21 *τοῦτο δ' ἐστὶν καὶ τοῖς ὀμμασιν ἰδεῖν φανερόν*. Πρβ. 339 b 8 *ὄπται ἡμῖν*, 343 b 11 *ἡμεῖς ἐρεωράκαμεν*, b 14 *οἱ καθ' ἡμᾶς ὀμμένοι* 365 a 30 *ὅσων ἡμεῖς ἴσμεν*, 367 a 1 *ἐγένετο ἐν τῷ Πόντῳ νεωστί*. Γιὰ βιολογικὲς παρατηρήσεις βλ. παρακάτω, σ. 325.

Κοσμολογία

Ἡ φυσικὴ κίνηση. Στὴν κοσμολογικὴ θεωρητικὴ ἀναζήτηση ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο ὡς τὸν Πλάτωνα κυριαρχεῖ ἓνα κοινὸ βασικὸ διανόημα: Ὁ κόσμος γεννήθηκε ἀπὸ ἓνα προκοσμικὸ στάδιο· καθετὶ στὸν κόσμο ἔχει ἓνα ἀφετηριακὸ σημεῖο, μία ἀρχή· ἡ τάξη καὶ ἡ νομοτέλεια τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι εἶναι τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα μακρᾶς ἐξέλιξης.⁵¹ Αὐτὸ τὸ διανόημα ἀποτελεῖ τὴ βᾶση καὶ γιὰ τὸ μῦθο τῆς δημιουργίας στὸν *Τίμαιο*.

Ἡ κοσμολογία τοῦ Ἀριστοτέλη σημαίνει ὀλοκληρωτικὴ ρήξη μ' αὐτὴ τὴ θεώρηση, «Οἱ παλαιοὶ φυσικοὶ φιλόσοφοι ἀναζητοῦσαν τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ πρωταρχικὸ ὑλικὸ τοῦ κόσμου καὶ ἤθελαν νὰ ἐξιχνιάσουν πῶς γεννήθηκε ὁ κόσμος ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρωταρχικὸ ὑλικὸ καὶ ποιῆς δυνάμεις εἶχαν προκαλέσει τὴ γένεση.»⁵² Κατὰ τὴν ἀποψή του αὐτὸ εἶναι πολὺ ἐσφαλμένο. Ἀντίθετα, ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος, ἐπομένως εἶναι αἰώνιος καὶ ὁ βιολογικὸς κύκλος. Ἡ ὀλοκληρωμένη μορφή κάθε ἐπιμέρους πράγματος εἶναι ἡ ὄρατὴ ἐκδήλωση τῆς αἰωνιότητος καὶ τῆς νομοτέλειος τῆς φύσης. Ἡ λέξη ἀρχή ἀποκτᾶ στὸν Ἀριστοτέλη διαφορετικὸ νόημα ἀπ' αὐτὸ πού εἶχε στοὺς πρῶτους στοχαστές· σ' αὐτὸν ἡ ἀρχή δὲν εἶναι ἀρχὴ ὑπὸ ὄντολογικὴ ἀλλὰ ὑπὸ γνωσιολογικὴ ἔννοια, δηλαδὴ εἶναι οἱ λογικὲς ἀρχές μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων γνωρίζουμε τὴ δομὴ τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι.

Τὸ πρωτότυπο στοιχεῖο στὴν κοσμολογία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ διδασκαλία γιὰ τὶς δύο βασικὰ ἐντελῶς διαφορετικὲς φυσικὲς κινήσεις, τὴν εὐθύγραμμη καὶ τὴν κυκλική, καὶ ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν αἰωνιότητα τῆς κίνησης καὶ τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ αὐτὲς κατὰ λογικὴ συνέπεια. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο βασικὲς παραδοχές⁵³ προκύπτουν ὅλα τὰ ὑπόλοιπα. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη ἀναπτύσσεται κατὰ τρόπο πού ἐπιτρέπει νὰ ἐνσωματωθοῦν στὴ διδασκαλία του ὅλα τὰ παραδοσιακὰ στοιχεῖα τῆς πρῶτης κοσμολογικῆς θεωρητικῆς ἀναζήτησης πού συμβιβάζονται μὲ αὐτὲς τὶς δύο βασικὲς παραδοχές. Στὴν ἀντιπαράθεσή του μὲ ὄσους προηγήθηκαν, ἰδίως μὲ τὸν Πλάτωνα, ὁ Ἀριστοτέλης ὑπογραμμίζει συνεχῶς ὅτι ἔχει ὡς ἀφετηρία του τὰ δεδομένα τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης καὶ ὅτι ἡ διδασκαλία του συμφωνεῖ μὲ τὰ δεδομένα τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας. Αὐτὸ εἶναι σωστό. Ὁ καθένας βλέπει ὅτι τὰ στοιχεῖα μποροῦν νὰ κινῶνται αὐθόρμητα μὲ ὀρισμένο τρόπο, ὅτι ὁ ἥλιος καὶ ὁ ἕναστρος οὐρανοῦ κινῶνται

⁵¹ Τὸ ἴδιο δίδασκε καὶ ὁ Σπεύσιππος. Πρβ. τόμ. Α', σ. 339.

⁵² *Περὶ ζῳῶν μορίων* Α 1, 640b 4-7.

⁵³ Πρβ. 269b 18 τὰ μὲν ὑπόκειται, τὰ δ' ἀποδέδεικται.

ἐπίσης με τὸν τρόπο πὸν τοὺς ἀρμόζει καὶ ὅτι αὐτὲς οἱ κινήσεις συντελοῦνται πάντα σύμφωνα με τοὺς ἴδιους νόμους. Ἡ βάση τῆς κοσμολογίας τοῦ Ἀριστοτέλη συνίσταται σὲ ἕναν μικρὸ ἀριθμὸ στοιχειωδῶν καὶ σωστῶν παρατηρήσεων. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι, ὅπως εὐστοχα λέει ὁ Ο. Gigon,⁵⁴ ἡ πιὸ αὐθαίρετη καὶ ἐκκεντρικὴ κατασκευὴ πὸν μπορούμε νὰ διανοηθοῦμε. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ κατασκευὴ δὲν ἦταν σὲ καμιὰ περίπτωση αὐτοσκοπός· σκοπός της ἦταν νὰ κάνει κατανοητὴ καὶ νὰ ἐξηγήσει τὴ δομὴ τῶν φυσικῶν διεργασιῶν. Μὲ μιὰ θεωρία στὴν ὁποία ὄλα σχεδὸν τὰ ἀποτελέσματα εἶναι λανθασμένα, ὁ Ἀριστοτέλης κατόρθωσε νὰ ἐξηγήσει τὰ δεδομένα τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας τόσο ἐξυπνα, ὥστε ἡ θεωρητικὴ σύλληψή του νὰ ἀποκτήσει τεράστια, πειστικὴ δύναμη.

Ὁ Ἀριστοτέλης, λοιπὸν, ξεκινάει ἀπὸ δύο προτάσεις γιὰ τὴν κίνηση.

1) Κάθε φυσικὸ σῶμα ἔχει καθορισμένη κατὰ τόπο κίνηση, ἡ ὁποία προσιδιάζει σ' αὐτό.⁵⁵ Ἡ ἀπόδειξη⁵⁶ αὐτῆς τῆς βασικῆς πρότασης εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν τρόπο σκέψης τοῦ νεαροῦ Ἀριστοτέλη. «Δὲν χρειάζεται νὰ ἀποδείξουμε ὅτι ὄλα τὰ φυσικὰ σώματα κινοῦνται, γιὰτὶ αὐτὸ τὸ βλέπουμε. (Τὸ φυσικὸ γεγονός.) Κατ' ἀνάγκη λοιπὸν τὰ φυσικὰ σώματα εἴτε ἔχουν μιὰ κίνηση πὸν προσιδιάζει σὲ κάθε στοιχεῖο εἴτε τίθενται σὲ κίνηση με τὴ βία. (Ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος στὸν Πλάτωνα.) Ἀλλὰ τὸ βίαιο καὶ τὸ ἀφύσικο εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα. (Διαλεκτικὴ ταύτιση, ἡ ὁποία στηρίζεται στὸ ὅτι ἀποδίδουμε ὀρισμένη σημασία στὴ λέξη 'φύση'.) Ἄν ὑπάρχει ἀφύσικη κίνηση, τότε πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ φυσικὴ κίνηση. (Σύμφωνα με τὸν γνωστὸ λογικὸ κανόνα γιὰ τὰ ἀντίθετα.) Μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν πολλὲς ἀφύσικες κινήσεις, ἀλλὰ φυσικὴ κίνηση ὑπάρχει μόνο μιὰ. Γιατὶ τὸ φυσικὸ εἶναι ἀνεπανάληπτο, ἐνῶ ἀφύσικες κινήσεις ἔχει κάθε πράγμα σὲ μεγάλο ἀριθμὸ. (Ἐπιστροφή σὲ φυσικὰ δεδομένα.)» Μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς μεῖξη ἐπιχειρημάτων διαφοροτικοῦ εἴδους ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδεικνύει ὅτι ἡ κατάσταση ἡρεμίας ἐνὸς στοιχείου εἶναι εἴτε φυσικὴ εἴτε βεβιασμένη.

2) Ἡ δευτέρη πρόταση εἶναι: «Ἐπάρχουν τρία εἶδη τοπικῆς κίνησης: ἡ κυκλική, ἡ εὐθύγραμμη καὶ ἡ μεικτὴ. Ἡ εὐθύγραμμη κίνηση εἶναι εἴτε αὐτὴ πὸν ἀνεβαίνει κάθετα ἀπὸ τὸ μέσο εἴτε αὐτὴ πὸν πέφτει κάθετα στὸ μέσο. Ὀνομάζω αὐτὲς τίς κινήσεις "πρὸς τὰ πάνω" καὶ "πρὸς τὰ κάτω"». Ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει ὅτι ὄλα τὰ σύνθετα σώματα ἔχουν μεικτὴ κίνηση. Τὰ ἀπλά σώματα ὠστόσο, δηλαδὴ τὰ τέσσερα παραδοσιακὰ στοιχεῖα, ἔχουν ὑποχρεωτικὰ ἀπλή κίνηση, καὶ μάλιστα πρὸς τὰ πάνω ἢ πρὸς τὰ

⁵⁴ Aristoteles Vom Himmel, 1950, σ. 13.

⁵⁵ Περὶ οὐρανοῦ Α 2, 268b 15.

⁵⁶ Γ 2.

κάτω. Το φυσικό γεγονός από το οποίο ξεκινά ο 'Αριστοτέλης αναγορεύεται με αυτόν το «βερμπαλισμό» σε έπιστημονική θεωρία.

Στο τρίτο βιβλίο η θεωρία αυτή χρησιμοποιείται για να αποδείξει τις φυσικές κινήσεις των επίγειων στοιχείων· για το πρώτο στοιχείο δεν γίνεται λόγος. Μόνο στο τρίτο βιβλίο ο 'Αριστοτέλης δίνει μια απόδειξη για τη φυσική κίνηση, κι αυτή η απόδειξη προϋποτίθεται σωληρά στο πρώτο βιβλίο. Έπομένως, δεν χωρεί αμφιβολία ότι η διδασκαλία για το πρώτο σώμα στο βιβλίο Α βασίζεται στην κινητική θεωρία για τα επίγεια στοιχεία, που αναπτύχθηκε στο βιβλίο Γ. «'Αν, λοιπόν, η κυκλική κίνηση είναι άπλη, και για κάθε άπλη κίνηση υπάρχει ένα άπλο σώμα, τότε πρέπει να υπάρχει ένα άπλο σώμα που σύμφωνα με τη φύση του έπιτελεί την κυκλική κίνηση.»⁵⁷ Στην έπιχειρηματολογία ο 'Αριστοτέλης μεταχειρίζεται έντελώς αθάίρετα το αντίθετικό σχήμα:⁵⁸ από φυσική άποψη δύο κάθετες κινήσεις είναι αντίθετα, από γεωμετρική άποψη η κυκλική και η εϋθύγραμμη κίνηση είναι αντίθετα. 'Ο 'Αριστοτέλης χρησιμοποιεί το αντίθετικό σχήμα και στις δύο τελευταίες αποδείξεις.⁵⁹ 1) «'Η κυκλική κίνηση είναι άφύσικη, τόσο για τη φωτιά όσο και για το χῶμα· έπομένως, πρέπει να υπάρχει ένα στοιχείο για το όποιο η κυκλική κίνηση είναι φυσική. 2) 'Η κυκλική κίνηση είναι είτε φυσική είτε άφύσικη· αν είναι φυσική, πρέπει να υπάρχει ένα στοιχείο για το όποιο η κυκλική κίνηση είναι η φυσική του κίνηση.» Μοϋ φαίνεται ότι αυτά τα δύο έπιχειρήματα άνήκουν σε έναν άλλο κύκλο διανοημάτων, στον όποιο τα δύο είδη τής φυσικής κίνησης δεν αντιπαρατίθενται· αυτό το τμήμα ξεχωρίζει και από ύφολογική άποψη· από άποψη περιεχομένου δεν μαθαίνουμε τίποτε καινούριο. Δεν αποκλείεται να πήρε ο 'Αριστοτέλης αυτά τα δύο έπιχειρήματα από το διάλόγο του *Περί φιλοσοφίας*.

Στο έπόμενο τμήμα προϋποτίθεται η διδασκαλία που αναπτύχθηκε στο βιβλίο Δ για το 'έλαφρό' και το 'βαρύ'· συγχρόνως ο 'Αριστοτέλης λέει ότι άργότερα θα συζητήσει αυτή τη θεωρία διεξοδικά. Στην προκειμένη περίπτωση αυτό είναι πολύ διαφωτιστικό στοιχείο· η κινητικά θεμελιωμένη θεωρία για τα επίγεια στοιχεία υπήρχε ήδη όταν ο 'Αριστοτέλης σχεδίασε τη θεωρία για το πρώτον σώμα· αντίθετα, στη συστηματική έκθεση προα-

⁵⁷ *Περί ούρανοϋ* Α 2, 269a 5-7.

⁵⁸ 269a 14 *έν ένί έναντίον*. 'Ο Ο. Gigon, *Mus. Helv.* 9, 1952, 113-136 πραγματεύεται διεξοδικά τις αντιφάσεις του *Περί ούρανοϋ* Α 2-3. Δέχεται ότι ο 'Αριστοτέλης συνεξέτασε δύο διαφορετικές έκδοχές. 'Ο G. A. Seeck, *Zetemata* 34, σ. 139, δείχνει ότι η απόκλιση (Diskrepanz) όφείλεται στο ίδιο το σύστημα.

⁵⁹ 269a 32 - b 17. 'Ο Gigon παρατηρεί ότι το b 10 *ώστ' είπερ* δεν συνδέεται με τα προηγούμενα· αυτό αποτελεί ένδειξη για το ότι το πρωτότυπο συμπυκνώθηκε. Το τρίτο κεφάλαιο, που ακολουθεί, άρχίζει πολύ άπότομα.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

ναγγέλλει τὴν περιγραφή τοῦ ἄνω κόσμου. Ὁ συλλογισμὸς τοῦ ἐδῶ εἶναι: «Ἄν αὐτὸ πού κινεῖται πρὸς τὰ πάνω εἶναι ἐλαφρὸ καὶ αὐτὸ πού κινεῖται πρὸς τὰ κάτω βαρὺ, τότε τὸ σῶμα πού κινεῖται κυκλικά δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οὔτε ἐλαφρὸ οὔτε βαρὺ. Ἐπιπλέον, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ *πρῶτο σῶμα* εἶναι ἀγέννητο καὶ ἀφθαρτο, ὅτι δὲν αὐξάνεται καὶ δὲν μεταβάλλεται». Ὡς μοναδικὴ ἀπόδειξη ἀναφέρεται τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει κάτι ἀντίθετο στὴν κυκλικὴ κίνηση. Στὸ *Λάμβδα*⁶⁰ καὶ στὰ *Φυσικά*⁶¹ ὁ Ἀριστοτέλης ἔδειξε ὅτι καθετὶ πού γίνεται γεννιέται ἀπὸ κάτι ἀντίθετο. Ἐπομένως, αὐτὸ πού δὲν ἔχει ἀντίθετο, ἀλλὰ *παρ'* ὅλα αὐτὰ ὑπάρχει, δὲν ἔχει γίνει. Τώρα ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι «δίκαια ἢ φύση ἀπέσπασε ἀπὸ τίς ἀντιθέσεις αὐτὸ πού θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀγέννητο καὶ ἀφθαρτο».⁶² Μιὰ ὡραία λοιπὸν *λήψη* τοῦ *ζητουμένου*.

Ἡ θεωρία ἔχει τώρα γεννηθεῖ, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναζητεῖ καὶ βρῖσκει μεγάλα καὶ ὡραία λόγια γιὰ τὰ διανοήματά του. Ἀντὶ γιὰ τοὺς παλιούς, συνηθισμένους ὄρους «αἰώνιος», «ἄχρονος» κτλ., ἐμφανίζεται μιὰ λέξη⁶³ πού εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ νέα προβληματικὴ: *ἀπαθές* = «σὲ καμιά ἐπίδραση εὐαίσθητο». Τὸ *πρῶτον σῶμα* αἴρεται στὴν τάξη τοῦ θεικοῦ. «Ἡ θεωρία μου ἐπιβεβαιώνει τὰ φαινόμενα, καὶ τὰ φαινόμενα ἐπιβεβαιώνουν τὴ θεωρία μου. Γιατὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν μιὰ ἰδέα γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ ὅλοι, βάρβαροι καὶ Ἕλληνες, ἀποδίδουν στὸ θεϊκὸ στοιχεῖο τὸν ἀνώτατο τόπο, ἐφόσον πιστεύουν σὲ κάποιους θεοὺς· προφανῶς ἐπειδὴ τὸ ἀθάνατο συνδέεται μὲ τὸ ἀθάνατο. Καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἰσχύει κάτι διαφορετικὸ. Ἐάν, λοιπὸν, ὑπάρχει τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο, ὅπως πράγματι ὑπάρχει, εἶναι σωστὸ καὶ αὐτὸ πού εἶπα γιὰ τὸ εἶναι τοῦ *πρώτου σώματος*. Ἡ αἰσθητηριακὴ μὲ ἀντίληψη τὸ ἐπιβεβαιώνει ἐπαρκῶς, τουλάχιστον ἔτσι ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ τὸ πιστέψουμε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι. Γιατὶ σὲ ὅλο τὸ παρελθόν, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση πού μεταλαμπαδεύτηκε ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, ὁ ἄνω οὐρανὸς δὲν μεταβλήθηκε, οὔτε στὸ σύνολό του οὔτε σὲ κανένα ἀπὸ τὰ μέρη πού προσιδιάζουν σ' αὐτόν. Ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα [τοῦ πρώτου στοιχείου] φαίνεται πῶς παραδόθηκε ἀπὸ τοὺς παλαιούς ὡς τὴν ἐποχὴ μὲς καὶ ἀποδεκνύει ὅτι ἦδη ἐκεῖνοι εἶχαν τὴν ἴδια ἀποψη πού κι ἐγὼ διατύπωσα. Δὲν πρέπει νὰ ἀποροῦμε γι' αὐτό, γιατί πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι σ' ἐμᾶς τοὺς ἀνθρώπους ἐμφανίζονται οἱ ἴδιες ἀπόψεις ὄχι μόνο μία ἢ δύο φορές, ἀλλὰ ἀπείρως συχνά. Οἱ παλαιοί, λοιπὸν, πίστευαν ὅτι τὸ *πρῶτο στοιχεῖο* εἶναι

60 1069b 3-9.

61 Μὲ τὸ ἐν τοῖς πρώτοις λόγοις στὸ 270a 17 ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ τὰ *Φυσικά* A 7-9.

62 Τὸ 270a 24 *προσιόντος καὶ ἀναλυομένου εἰς τὴν ὕλην* ἀποτελεῖ ἴσως σκόπιμο ὑπαινιγμὸ (*μωκία*) στὴ γνωστὴ ἔκφραση τοῦ Πλάτωνα *εἰσιόντα καὶ ἐξιόντα*, στὸν *Τίμαιο* 50c.

63 270b 2 *ἀπαθές*. Πρβ. παρακάτω, σσ. 105 καὶ 110.

κάτι διαφορετικό από τη γῆ, τη φωτιά, τὸν ἀέρα καὶ τὸ νερό, καὶ γι' αὐτὸ χαρακτηρίζαν τὸν ἄνω τόπο ὡς *αἰθέρα*, ἐπειδὴ ἔβλεπαν ὅτι κινεῖται συνεχῶς διαμέσου τῶν αἰώνων, *αἰεὶ θεῖ.*»⁶⁴

Εἶναι σχεδὸν ἀκατανόητο ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀντιλήφθηκε τὶς λογικὲς ἀντιφάσεις τῆς διδασκαλίας του γιὰ τὸ *πρῶτον σῶμα*. Ἡ παράσταση ὅτι τὰ στοιχεῖα ἔχουν φυσικὴ κίνηση συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν παράσταση ὅτι τὰ στοιχεῖα κινοῦνται ἀπὸ ἓναν τόπο πού τοὺς εἶναι ξένος πρὸς ἓναν τόπο πού τοὺς προσιδιάζει. Σχετικὰ μὲ τὰ δύο στοιχεῖα, φωτιά καὶ γῆ, ὁ Ἀριστοτέλης μπόρεσε νὰ θεμελιώσει τὴ διδασκαλία του γιὰ τὸν φυσικὸ τόπο παραπέμποντας σὲ ἐμπειρικὰ δεδομένα. Δυσκολίες προέκυψαν ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἐπινόησε μιὰ θεωρία περὶ στρωμάτων: Σύμφωνα μ' αὐτήν, τὰ ἐνδιάμεσα στοιχεῖα πρέπει νὰ κινοῦνται τόσο πρὸς τὰ πάνω ὅσο καὶ πρὸς τὰ κάτω. Ἔτσι, ἡ ἔννοια τοῦ φυσικοῦ τόπου ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τὴν κινητικὴ τάση καὶ αὐτονομήθηκε. Πῶς μπορούμε τότε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν κυκλικὴ κίνηση ὡς κίνηση ἀπὸ ἓναν τόπο ξένο πρὸς ἓναν τόπο πού προσιδιάζει στὸ *πρῶτον σῶμα*; Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν πέφτει ποτὲ σὲ ἀμηχανία, ἀλλὰ ἐπινοεῖ γρήγορα μιὰ νέα ἀρχή. Τὰ ἐπίγεια στοιχεῖα ἡρεμοῦν, ὅταν βρίσκονται στὸν φυσικὸ τόπο τους· αὐτὸς ὁ κανόνας τροποποιεῖται γιὰ τὸ πρῶτο στοιχεῖο: γιὰ ἓνα σῶμα πού βρίσκεται σὲ αἰώνια κυκλικὴ κίνηση ἢ ἀρχή καὶ ὁ στόχος τῆς κίνησης εἶναι ὁ ἴδιος τόπος.⁶⁵

Πράγματι, ἡ κυκλικὴ κίνηση δὲν μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ ἀβίαστα στὸ σχῆμα 'φυσικὴ κίνηση - φυσικὸς τόπος'.

Ἐλαφρὸ καὶ βαρὺ. «Γενικὰ ὀνομάζω ἐλαφρὸ αὐτὸ πού κινεῖται πάντοτε πρὸς τὰ πάνω καὶ βαρὺ αὐτὸ πού ἀπὸ τὴ φύση του κινεῖται πάντοτε πρὸς τὰ κάτω, ὅταν δὲν ἐμποδίζεται.»⁶⁶ Ἡ εἰδικὴ πραγματεία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὶς ἔννοιες 'ἐλαφρὸ' καὶ 'βαρὺ' βρίθεται ἀπὸ ἀντιφάσεις. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρηματολογεῖ ἄλλοτε ξεκινώντας ἀπὸ τὸ διπολικὸ κινητικὸ του σύστημα 'πρὸς τὰ πάνω - πρὸς τὰ κάτω' καὶ ἄλλοτε μὲ

⁶⁴ 270 b 5-24. Ὁ Ἀριστοτέλης προσθεῖ ὡς ἐπισημείωση: «Ὁ Ἀναξαγόρας χρησιμοποιεῖ λαθασμένα αὐτὸ τὸ ὄνομα· γιατί χαρακτηρίζει τὴ φωτιά ὡς *αἰθέρα*». Αὐτὴ εἶναι μιὰ συνηθισμένη παρατήρηση *ad hoc*, γιατί ἀλλοῦ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης λέει *αἰθήρ* ἀντὶ πῦρ. Ἐπαναλαμβάνει τὴν παρατήρηση γιὰ τὴν ἐπανεμφάνιση τῶν ἰδίων γνωμῶν στὰ *Μετεωρολογικά* Α 3, 339 b 29. Ὁ Ἀριστοτέλης παρέλαβε τὴ λαθασμένη ἐτυμολογία ἀπὸ τὸν Κρατύλο τοῦ Πλάτωνα, 410 b. — Ἐδῶ καὶ στὴ συνέχεια χρησιμοποιῶ ἐνῆμερι τὴ μετάφραση τοῦ O. Gigon.

⁶⁵ Α 9, 279 b 2 τοῦ δὲ κύκλω σώματος ὁ αὐτὸς τόπος ὅθεν ἤρξατο καὶ εἰς ὃν τελευτᾷ. Στὰ *Φυσικά* Θ 8, 264 b 18 ἀναφέρεται ὅτι ἡ κυκλικὴ κίνηση εἶναι *ἀφ' αὐτοῦ εἰς αὐτό*. Πρβ. H. Cherniss, *Crit. of Plato*, app. X, σ. 581.

⁶⁶ Δ 4, 311 b 14.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

βάση τὸ σχῆμα τῶν τεσσάρων στοιχείων πού εἶναι κατανεμημένα σέ στοιβάδες. Ἐπιπλέον ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ συνέγραψε τὴ θεωρία γιὰ τὶς μεταβολές τῶν στοιχείων, τὴν ὁποία ἐξέθεσε στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, ἀργότερα ἀναθεώρησε τὴν πραγματεία του γιὰ τὸ ἑλαφρὸ καὶ τὸ βαρὺ. Δὲν ἐξετάζω αὐτὲς τὶς διαφορές.⁶⁷ Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρηματολογεῖ ὡς ἑξῆς.

«Μιλοῦμε γιὰ βαρὺ καὶ ἑλαφρὸ, ὅταν κάτι μπορεῖ νὰ κινηθεῖ μὲ φυσικὸ τρόπο. Ἐπειδὴ τὸ ἑλαφρὸ καὶ τὸ βαρὺ ἐμπεριέχουν κάποιες, ἄς ποῦμε, "σπίθες" τῆς κίνησης,⁶⁸ χρησιμοποιοῦν αὐτὴ τὴν ἰκανότητά τους [νὰ δέχονται κίνηση], παρόλο πού μόνο σὲ λίγα εἶναι ἀκριβέστερα καθορισμένη. Εἶναι παράλογο νὰ μὴ δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει στὸν οὐρανὸ "ἐπάνω" καὶ "κάτω", ὅπως πιστεύει ὁ Πλάτων. Λέει δηλαδή ὁ Πλάτων ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐπάνω καὶ κάτω, ἐπειδὴ ὁ οὐρανὸς εἶναι παντοῦ ἴδιος, καὶ ὅτι ὁποῖος θὰ περιδιάβαζε ἐκεῖ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι παντοῦ ὁ ἀντίποδας τοῦ ἑαυτοῦ του.⁶⁹ Ἐγὼ ὡστόσο ὀνομάζω τὸ ἐπάνω "ἐξωτερικὸ ὄριο τοῦ σύμπαντος". Ἐπομένως, ἡ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἐπάνω εἶναι ἡ κατεύθυνση ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος πρὸς τὴν περιφέρεια. Σύμφωνα μὲ τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη, ὑπάρχει μόνο τὸ ἓνα ἡμισφαίριο πάνω ἀπὸ μᾶς. Ἄν οἱ ἄνθρωποι δέχονταν ἐπιπλέον ὅτι ὁ οὐρανὸς εἶναι τέτοιου εἴδους στὸν πλήρη κύκλο καὶ ὅτι τὸ κέντρο βρίσκεται σὲ συμμετρικὴ σχέση πρὸς τὸ ὅλο, δίχως ἄλλο θὰ κατανοοῦσαν τὴν ἀποψή μου γιὰ τὸ ἐπάνω.»

Ὁ Πλάτων πιστεύει ὅτι ὁπωσδήποτε εἶναι ἀπαράδεκτο νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχουν δύο περιοχές, ἀπὸ ὅπου διαιρεῖται τὸ σύμπαν σὲ δύο μέρη, ἓνα κάτω μέρος, ὅπου καταβυθίζονται ὅλα ὅσα ἔχουν σῶμα, καὶ ἓνα πάνω μέρος, στὸ ὁποῖο ἀνέρχονται ὅλα μόνο μὲ ἀντίσταση. Ὁλόκληρο τὸ οὐράνιο οἰκοδόμημα εἶναι, κατὰ τὸν Πλάτωνα, σφαιρικό, καὶ ἡ περιφέρεια σὲ ὅλα τὰ σημεῖα ἀπέχει ἐξίσου ἀπὸ τὸ κέντρο. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι σωστὸ⁷⁰ νὰ λέμε ὅτι τὸ κέντρο βρίσκεται πάνω ἢ κάτω· θὰ μπορούσαμε μόνο νὰ ποῦμε ὅτι βρίσκεται στὴ μέση. Στὴ συνέχεια ὁ Πλάτων ἐπιχειρηματολογεῖ ὡς νὰ εἶχε κάθε στοιχεῖο ἓναν φυσικὸ τόπο.⁷¹ Αὐτὸ τὸ δικαιολογεῖ, ἔτσι ὥστε κάθε στοιχεῖο νὰ ἔχει 'κατεύθυνση' πρὸς τὸ συγγενικὸ του στοιχεῖο. Ἐπομένως, τόσο ὁ Πλάτων ὅσο καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύουν ὅτι τὰ στοιχεῖα

67 Τὶς πραγματεῦτηκαν διεξοδικὰ ὁ F. Solmsen, *Aristotle's system of the physical world* 275-286 καὶ ὁ G. A. Seeck, *Zetemata* 34, σσ. 108-121.

68 Δ 1, 308a 2 ἔχειν ἐν ἑαυτοῖς οἶον ζώπυρ' ἄττα κινήσεως.

69 *Τίμαιος* 62d - 63a, Cherniss, *Crit. of Plato* 161.

70 *Τίμαιος* 62d ὁ μὲν γὰρ μέσος ἐν αὐτῷ τόπος οὔτε κάτω πεφυκῶς οὔτε ἄνω λέγεσθαι δίκαιος, ἀλλ' αὐτὸ ἐν μέσῳ.

71 63b ἐν τῷ τοῦ παντός τόπῳ καθ' ὃν ἡ τοῦ πυρὸς εἴληχε μάλιστα φύσις. Πρβ. παραπάνω, σσ. 67-68.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

έχουν τὸν καθορισμένο τόπο τους, ἀλλὰ ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει μόνο τὸ χαρακτηρισμὸ 'ἀπὸ τῆ μέση' ἢ 'πρὸς τῆ μέση' καὶ λέει ὅτι τὰ 'πάνω - κάτω' εἶναι μόνο σχετικὲς κατευθύνσεις. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει πάντοτε τὴν τάση νὰ παίρνει ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τὸν ἄνθρωπο.⁷² Γι' αὐτὸ θεωρεῖ τὶς ἐξι παραδοσιακὲς κατευθύνσεις ὡς ἀπόλυτο σύστημα συντεταγμένων. Στὴν περίπτωση τῆς σχετικῆς ἀντίληψης γιὰ τὸ ἐλαφρὸ καὶ τὸ βαρὺ πρόκειται μόνο γιὰ διάκριση ἐντὸς τοῦ βαρέος. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὴν πλατωνικὴ μεταφορὰ τοῦ ζυγοῦ καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ νόμου του γιὰ τὴν πτώση μετασχηματίζει τὴν ἀντίδραση πάνω στὸ ζυγὸ σὲ κίνηση, δηλαδὴ σὲ διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα πτώσης.⁷³ Στὴν πολεμικὴ του ἐναντίον τῆς ἀπόψης τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸ βαρὺ καὶ τὸ ἐλαφρὸ⁷⁴ ὁ Ἀριστοτέλης δείχνει τὸν χειρότερο ἑαυτὸ του. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, συμπεραίνει ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόψη τοῦ Πλάτωνα μιὰ ὀρισμένη ποσότητα ἀέρα μπορεῖ νὰ εἶναι βαρύτερη ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ποσότητα νεροῦ. «Τὸ ἀντίθετο εἶναι σωστό. Στὴν πραγματικὴτητα εἶναι γελοῖο νὰ μιλοῦν ἐγγένει γιὰ βαριά σώματα ὅσοι ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ σώματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐπιφάνειες.»⁷⁵

Οἱ κατευθύνσεις στὸ σύμπαν. «Σὲ ὅλα τὰ ἔμφυχα σώματα ποὺ ἔχουν μέσα τους μιὰν ἀπαρχὴ τῆς κίνησης ὑπάρχει ἐπάνω - κάτω, δεξιὰ - ἀριστερὰ καὶ ἐμπρὸς - πίσω. Ἐπειδὴ διαπίστωσα ὅτι ὁλόκληρο τὸ σύμπαν κινεῖται σὰν ἔμφυχος ὄργανισμὸς⁷⁶ καὶ ἔχει μέσα του τὴν ἀπαρχὴ τῆς κίνησης, εἶναι φανερὸ ὅτι κατέχει ἓνα πάνω - κάτω καὶ ἓνα δεξιὰ - ἀριστερά.» Γιὰ νὰ θέσει ὁ Ἀριστοτέλης τὸ αἴτημα τοῦ ἐμπρὸς - πίσω, δὲν ἀρκοῦσε οὔτε ἡ ἐκπληκτικὴ του εὐρηματικότητά. Χρησιμοποιεῖ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴ βιολογία.⁷⁷ «Ὅλες οἱ ἐκφράσεις γιὰ τὴν κατεύθυνση συνδέονται μὲ τὴν ἰκανότητα τῆς κίνησης. Τὰ φυτὰ κινοῦνται μόνο καθέτως· ἐπομένως, σ' αὐτὰ ὑπάρχει μόνο ἐπάνω - κάτω καὶ φυτεύονται μὲ τὸ κεφάλι μέσα στὸ χῶμα· ἡ αὐξήσῃ τους ξεκινᾷ ἀπὸ πάνω. Σὲ ἀνώτερους ὄργανισμοὺς ἡ κατὰ τόπο κίνηση ξεκινᾷ ἀπὸ δεξιὰ, ἐνῶ ἡ κίνηση τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης ξεκινᾷ ἀπὸ μπροστά.

Γιὰ νὰ μπορέσει ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἐρμηνεύσει τὸ δεξιὰ καὶ τὸ ἀριστερὰ ὡς ἀπόλυτες κατευθύνσεις στὸ σύμπαν, ἐπιχειρηματολογεῖ ὡς ἑξῆς. «Τὸ

⁷² Ἄλλα παραδείγματα: οἱ κατηγορίες *ἐλξίς - ὤσις*, τὸ *ἡμῖν ἀγαθόν*.

⁷³ Δ 1, 308 a 30-32.

⁷⁴ Δ 2, 308 b 3-28.

⁷⁵ Δ 2, 308 b 35 - 309 a 2.

⁷⁶ Β 2, 285 a 29-30 ὁ δ' οὐρανὸς ἔμφυχος.

⁷⁷ Γι' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει στὸ ἔργο *Περὶ ζῶων πορείας*, 284 b 13-15. Ἀνοιχτὸ παραμένει τὸ ζήτημα ἂν αὐτὴ ἡ παραπομπὴ προστέθηκε κατὰ τὴν ἀναθεώρηση.

ἐπάνω είναι ἡ ἀρχὴ τοῦ μήκους, τὸ δεξιὰ είναι ἡ ἀρχὴ τοῦ πλάτους. Ὀνομάζω, λοιπόν, μήκος τοῦ σύμπαντος τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς πόλους, καὶ δέχομαι ὅτι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο πόλους είναι ἐπάνω καὶ ὁ ἄλλος κάτω. Ἐπὶ τοὺς πόλους, αὐτὸς ποῦ είναι ὀρατὸς πάνω ἀπὸ ἐμᾶς ἀνήκει στὸ κάτω ἥμισυ, ἐνῶ ὁ ἀόρατος ἀνήκει στὸ ἐπάνω ἥμισυ. Γιατὶ παντοῦ χαρακτηρίζουμε μὲ τὸ δεξιὸ τὴν ἀφετηρία τῆς κίνησης. Ἄλλὰ ἡ ἀφετηρία τῆς οὐράνιας κίνησης είναι ἐκεῖ ἀπ' ὅπου ἀνατέλλουν οἱ ἀστερισμοί. Ἄν, λοιπόν, ἡ κίνηση ἀρχίζει δεξιὰ καὶ συνεχίζεται πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ ἀόρατος σ' ἐμᾶς πόλος πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἐπάνω πόλος· ὅσοι κατοικοῦν ἐκεῖ, κατοικοῦν στὸ ἐπάνω ἡμισφαίριο καὶ δεξιὰ, ἐνῶ ἐμεῖς κατοικοῦμε στὸ κάτω ἡμισφαίριο καὶ πρὸς τὰ ἀριστερά.»⁷⁸

Ὁ Ἀριστοτέλης φαντάζεται ὅτι στέκεται μὲ τὸ πρόσωπο πρὸς Βορρᾶν, μὲ τὸ κεφάλι ἀπέναντι στὸν βόρειο πόλο τοῦ σύμπαντος καὶ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ πρὸς Ἀνατολάς. Ἡ Ἀνατολή, λοιπόν, είναι δεξιὰ καὶ είναι τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο τῆς οὐράνιας κίνησης.⁷⁹ Τότε ἡ φαινομενικὴ κίνηση τῶν ἀστερισμῶν είναι κίνηση πρὸς τὰ ἀριστερά. Γιὰ τὸν ἀντίποδά μας, ποῦ ἔχει στραμμένο τὸ κεφάλι του στὸν νότιο πόλο, ἡ οὐράνια κίνηση είναι κίνηση πρὸς τὰ δεξιὰ.⁸⁰

Εἶναι ἄπειρο τὸ σύμπαν; Ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται διεξοδικὰ τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ σύμπαν εἶναι περιορισμένο ἢ ἀχανές, πεπερασμένο ἢ ἄπειρο. Ἐρμηνεύει φαινομενολογικὰ τὴ λέξη ἄπειρον, γιατί σ' αὐτὸν φαινομενολογία καὶ ὄντολογία ταυτίζονται. Τὸ ἄπειρον εἶναι νοητὸ μόνο ὡς κατηγορημα. Ἡ ιδιότητα τοῦ ἀπείρου ὡς κάτι ξεχωριστοῦ ἀπὸ ὑπάρχοντα μεγέθη εἶναι λέξη χωρὶς περιεχόμενο, «meaningless». Ὅταν κάτι χαρακτηρίζεται ὡς ἄπειρον, πρέπει νὰ εἶναι κάτι ποῦ ὑπάρχει πραγματικὰ καὶ εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἄπειρον. Καθετὶ ποῦ ὑπάρχει πραγματικὰ εἶναι πεπερασμένο καὶ περιορισμένο, γιατί ἀλλιῶς δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ γνωρίσουμε. Ἄν ὑπάρχει ἕνα ἄπειρον, πρέπει νὰ βρίσκεται μέσα σὲ ἕνα πεπερασμένο πράγμα. Αὐτὸ ποῦ σ' ἕνα ὑπερκτὸ σῶμα εἶναι ἄπειρο εἶναι ἡ δυνατότητα νὰ διαι-

⁷⁸ Β 2, 285 b 8-25. Ὁ Ἀριστοτέλης παρέλαβε τοὺς χαρακτηρισμοὺς μήκος καὶ πλάτος ἀπὸ τοὺς Ἴωνες χαρτογράφους, ποῦ φαντάζονταν τὴ γῆ σὰν ἕνα ἐπίπεδο δίσκο. Βλ. παρακάτω, σ. 155.

⁷⁹ Πρβ. Κικέρων, *De divinatione* II 39, 82 ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra meliora. ἐπίσης ὁ Κάτουλος, *Carmina* 45. Οἱ Ῥωμαῖοι προτιμοῦσαν νὰ προσανατολίζονται μὲ βάση τὸ Νότο, ὅταν παρατηροῦσαν τὰ οὐράνια σώματα, Varro VII 7 sinistra ab oriente.

⁸⁰ Ἡ φράση στὸ χωρίο 285 b 6-8 ὑποδηλώνει τὸ θρίαμβο τῆς λογικῆς: καὶ γὰρ εἰ μηδέποτε ἤρξατο (sc. ἡ οὐράνια κίνηση) ὅμως ἔχειν ἀναγκαῖον ἀρχὴν ὅθεν ἂν ἤρξατο, εἰ ἤρξατο κινούμενον, κἂν εἰ σταίη, κινήθει ἂν πάλιν.

ρεΐται ἐπ' ἄπειρον· σ' ἓναν ὑπαρκτὸ ἀριθμὸ εἶναι ἢ δυνατότητα νὰ ἐπιμηκύνουμε τὴ σειρὰ τῶν ἀριθμῶν ἐπ' ἄπειρον.

Τὸ σύμπαν εἶναι τὸ ὄλικὸ ἄθροισμα τῆς γνώσης μας γιὰ τὸ σύμπαν, ἄρα εἶναι τὸ σύνολο ὄλων τῶν ὄντων. Εἶναι ἓνα κλειστὸ σύστημα, στὸ ὁποῖο τὰ πάντα εἶναι συνδεδεμένα σὲ μιὰ ὁλότητα· γι' αὐτὸ τὸ ὀνομάζουμε ὄλον καὶ πᾶν, σύμπαν. Μόνον μ' αὐτὸ τὸ κλειστὸ σύστημα ὡς σύστημα ἀναφορᾶς ἔχουν νόημα οἱ λέξεις ἄπειρο, χώρος, κίνηση καὶ χρόνος. Ἡ λέξις ἄπειρον μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται ἔγκυρα γιὰ ὀρισμένες διεργασίες μέσα σ' αὐτὸ τὸ καθαυτὸ κλειστὸ σύστημα. Ἐπομένως, τὸ σύμπαν εἶναι κάτι ὀλοκληρωμένο, τέλειον, καὶ περιορισμένο, ὀρισμένον, ἀλλὰ οἱ διεργασίες στὸ σύμπαν εἶναι ἄπειρες.

Στὴν πραγματικότητα ἡ ἐνότητα καὶ ἡ μοναδικότητα τοῦ κόσμου προκύπτουν ἀπὸ μόνες τους ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ φυσικὴ κίνηση. «Τὰ πάντα ἡρεμοῦν καὶ κινοῦνται, ἐνμέρει σύμφωνα μὲ τὴ φύση τους, ἐνμέρει ἀναγκαστικά. Σύμφωνα μὲ τὴ φύση τους ὅλα κινοῦνται πρὸς τὰ ἐκεῖ ὅπου καὶ ἡρεμοῦν χωρὶς ἐξαναγκασμό, καί, ἀντίστοιχα, ἡρεμοῦν ἐκεῖ ὅπου κινήθηκαν. Δὲν μπορούμε νὰ φανταστοῦμε ἄλλα σώματα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ γνωρίζουμε. Σὲ περίπτωσι πού ὑπάρχουν περισσότεροι κόσμοι πρέπει νὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ ἴδια σώματα ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ καὶ νὰ ἔχουν τίς ἴδιες ἰκανότητες μὲ αὐτά. Ἄν φανταζόμασταν ἓναν κόσμον μὲ διαφορετικοῦ εἶδους σώματα, θὰ ἦταν κόσμος μόνον κατ' ὄνομα.⁸¹ Ὅπως εἶπα, λοιπόν, ὅλα τὰ σώματα κινοῦνται, εἴτε μὲ κατεύθυνση τὸ κέντρο εἴτε μὲ ἀφετηρία τὸ κέντρο. Συνεπῶς: Ἄν οἱ κινήσεις εἶναι παντοῦ οἱ ἴδιες, πρέπει καὶ τὰ στοιχεῖα νὰ εἶναι παντοῦ τὰ ἴδια. Ἄν ὑπῆρχε ἓνας ἄλλος κόσμος, τὰ σώματα θὰ ἔπρεπε νὰ κινοῦνται μὲ κατεύθυνση τὸ κέντρο ἢ, ἀντίστοιχα, τὸ ἐξωτερικὸ ἄκρον αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Τοῦτο εἶναι ἀδύνατον. Ἄπ' αὐτὸ συνάγεται, εἴτε ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἰσχυρίζομαστε πῶς τὸ φυσικὸ γίνεσθαι εἶναι τὸ αὐτὸ στοὺς διαφορετικοὺς κόσμους εἴτε, ἂν δεχτοῦμε κάτι τέτοιο, πρέπει νὰ δεχτοῦμε καὶ ἓνα κέντρο καὶ ἓνα ἐξωτερικὸ ὄριο. Ἄν αὐτὸ ἰσχύει, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν περισσότεροι κόσμοι, παρὰ ἓνας καὶ μοναδικός.»⁸²

Ἐπειδὴ, ἀνάμεσα σὲ ὅσους προηγήθηκαν, —ἰδιαίτερα ὁ Δημόκριτος εἶχε ὑποστηρίξει τὸ ἀπεριόριστον τοῦ συμπαντος—, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι «αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀλήθειας.⁸³ Τὸ ἐρώτημα ἂν ὑπάρχει ἀπεριόριστον σῶμα εἶναι ἢ ἀφετηρία ὄλων τῶν

⁸¹ Αὐτὸ εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀριστοτελικὸ διανόημα. Πρβ. Φυσικά Θ 8, 208a 14 τὸ δὲ τῆ νοήσει πιστεῦειν ἄτοπον, καὶ τὰ παραδείγματα.

⁸² A 8, 276a 23 - b 21.

⁸³ A 5, 271b 5.

ἀντιφάσεων σ' εκείνους πού ἐξέφρασαν και θά ἐκφράσουν μελλοντικά τή γνώμη τους σχετικά μέ τή φύση τοῦ σύμπαντος,⁸⁴ γιατί ἀκόμη και μιὰ μικρή παρέκκλιση ἀπό τήν ἀλήθεια, πού συμβαίνει στήν ἀρχή, πολλαπλασιάζεται ἀμέτρητες φορές στο τέλος τῆς ἐπιχειρηματολογίας· εἶναι περίπου ὅπως ὅταν κάποιος ἰσχυρίζεται πώς ὑπάρχει ἐλάχιστο μέγεθος· μ' αὐτή τήν ὑπόθεση θά ἀνατρέψει τίς βασικές προτάσεις τῆς γεωμετρίας».⁸⁵

Στά κεφάλαια 5-7 ὁ Ἀριστοτέλης παρέχει μιὰ σειρά ἀποδείξεις πού καταλήγουν ὅλες στο ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀπεριόριστο σῶμα και στο ὅτι ὅλος ὁ κόσμος εἶναι περιορισμένος. Ἡ διάταξη τῶν ἐπιχειρημάτων δέν εἶναι συστηματική. Ἡ ἐντύπωση ὅτι ἔχουμε μπροστά μας προχειροδουλειά ἐνισχύεται ἀπό τὸ γεγονός ὅτι ἀνάμεσα στα χωρία 279a 17 και b 1 ἔχει παρεμβληθεῖ ἓνα ξένο κείμενο. Δέν μποροῦμε νά ἀποφανθοῦμε ἂν ἡ ἀταξία στα κεφάλαια 5-9 ὀφείλεται στήν πρώτη διατύπωση ἢ ἂν δημιουργήθηκε σέ μιὰ κατοπινὴ ἀναθεώρηση.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τή στάση τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ἐπικαλεῖται τόσο συχνά τήν καθημερινὴ ἐμπειρία και συνυφαίνει αὐτὰ τὰ ἐμπειρικά δεδομένα μέ τίς ἀφηρημένες θεωρίες του. «Βλέπουμε βέβαια ὅτι ὁ οὐρανὸς περιστρέφεται κυκλικά, και ἔχω ἀποδείξει θεωρητικά ὅτι ἡ κυκλικὴ κίνηση πρέπει νά εἶναι συναρτημένη μέ ἓνα ὀρισμένο σῶμα.⁸⁶ Εἶναι ἀδύνατη μιὰ διεργασία, ἂν εἶναι ἀδύνατη ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη,⁸⁷ κι αὐτὸ ἰσχύει ἐξίσου γιὰ τήν ποιότητα, τήν ποσότητα και τὸν τόπο. Ἄν κάτι εἶναι ἀδύνατο νά εἶναι λευκὸ, νά ἔχει μᾶκρος ἓνα πόδι ἢ νά βρῖσκεται στήν Αἴγυπτο, εἶναι ἐπίσης ἀδύνατο νά γίνεи ὅλα αὐτά.» Βέβαια, τὸ κοσμοεἶδωλο πού σχεδιάζει ὁ Ἀριστοτέλης στο ἔργο *Περὶ οὐρανοῦ* εἶναι πολὺ ἀφηρημένο, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ σκέψη του παραμένει πολὺ ἀντικειμενικὴ και δέν ὑπάρχει σ' αὐτὸν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἐμπειρία και στο νοεῖν.

Καθὼς ἐπιχειρηματολογεῖ ὑπὲρ τῆς ἀποψης ὅτι ὑπάρχει μόνον ἓνας κόσμος, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται και στή διδασκαλία του γιὰ τήν ἔννοια τοῦ γένους και στή θεωρία τῶν ιδεῶν τοῦ Πλάτωνα. Τὸν προβληματίζει ὅτι τὸ γένος 'οὐρανὸς' ἐκπροσωπεῖται μόνον ἀπὸ ἓνα και μοναδικὸ δεῖγμα, δηλαδή τὸν ὑπάρχοντα οὐρανὸ· γιατί «πρέπει νά θεωρήσω τὸ ὄνομα τοῦ γένους ὡς κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἐπιμέρους πράγμα, ἔστω κι ἂν δέν μπορῶ, ὅπως ὁ Πλάτων, νά θέσω ὡς αἴτημα ἢ νά δεχτῶ κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ

⁸⁴ Ὁ Ἀριστοτέλης λέει *περὶ τῆς ὅλης φύσεως ἀντὶ περὶ τῆς φύσεως τοῦ ὅλου*.

⁸⁵ Αὐτὸ τὸ διανόημα, πού ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐπαναλαμβάνει συχνά, προέρχεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, *Κρατύλος* 436 d.

⁸⁶ 272a 5-7.

⁸⁷ 274 b 13 *ἀδύνατον γίνεσθαι ὁ μὴ ἐνδέχεται γενέσθαι*. Ἡ αἰχμὴ βρῖσκεται στο ποῖο ἐνεργείας τοῦ ρήματος.

πράγματα.⁸⁸ 'Ακόμη κι αν υπήρχαν ιδέες, όπως πιστεύει ο Πλάτων, θα προέκυπτε μια παρόμοια δυσκολία». 'Ο 'Αριστοτέλης λύνει τὸ ψευδοπρόβλημα με τὴν παραδοχή ὅτι, ὅταν μιὰ μορφή ἔχει δεχτεῖ μέσα τῆς ὄλο τὸ ὕλικό, αὐτὴ ἢ συνένωση ὕλικου καὶ μορφῆς μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μόνο σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ δεῖγμα. Εὐτυχῶς, ἔτσι συμβαίνει με τὴν ἔννοια 'οὐρανός'.⁸⁹

'Η συγκεφαλαίωση τῆς διδασκαλίας του στὸ ἑνατο κεφάλαιο εἶναι δικαιολογημένα περίφημη. «Συνεπῶς, τὸ σύμπαν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς φυσικῆς ὕλης ποὺ ἀντιλαμβάνομαστε κατ' αἴσθηση. Δὲν εἶναι δυνατό, λοιπόν, ὁποιοδήποτε ἀπλὸ ὕλικό σῶμα νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἢ μιὰ σωματικὴ μάζα νὰ μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ ἔξω. Τὸ σύμπαν μας εἶναι ἓνα, μοναδικὸ καὶ τέλειο. Ταυτόχρονα εἶναι φανερό ὅτι ἔξω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ δὲν ὑπάρχει τόπος, κενὸ καὶ χρόνος. Γιατὶ χωρὶς ὕλικὰ σῶματα δὲν ὑπάρχει τόπος· χρόνος εἶναι ὁ ἀριθμὸς μετὰ τὸν ὁποῖο μετροῦμε τὴν κίνηση· ἡ κίνηση δὲν εἶναι δυνατὴ χωρὶς φυσικὰ σῶματα. 'Αποδείχτηκε ὁμως ὅτι ἔξω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ⁹⁰ οὔτε βρίσκεται οὔτε μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ κανένα σῶμα.⁹¹ Καὶ μπορούμε ἀκόμη νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ οὐρανὸς διατελεῖ σὲ ἀκατάπαυστη κίνηση. Γιατὶ ὅλα παύουν νὰ κινοῦνται, ὅταν φτάνουν στὸν τόπο ποὺ τοὺς προσιδιάζει· γιὰ τὸ σῶμα ὁμως ποὺ κινεῖται κυκλικά, τὸ πρῶτον σῶμα, ὁ τόπος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεκίνησε εἶναι ὁ ἴδιος με αὐτὸν στὸν ὁποῖο καταλήγει.»⁹²

⁸⁸ 278a 5 καὶ ἐάν μὴ δυνάμεθα νοῆσαι μηδὲ λαβεῖν (διαλεκτικὸς ὅρος) ἄλλο τι παρά τὸ καθ' ἕκαστον. Στὸ χωρίο 277b 32 ἡ ἔκφραση αὐτὴ καθ' αὐτὴν ἢ μορφή καὶ μειγμένη μετὰ τῆς ὕλης εἶναι ἀπᾶξ λεγόμενον· κατὰ τὰ ἄλλα γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν τοῦ Εὐδόξου, ποὺ ἀναφέρεται στὸ 'Ἄλφα 9, 991a 15.

⁸⁹ 278a 27. 'Όταν ὁ 'Αριστοτέλης συζητᾷ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα στὸ Ζήτα 10, δὲν ἀναφέρει αὐτὴ τὴν ἀπλοῦη ἀπόπειρα λύσης. Εἶναι ἀρκετὰ περίεργο ποὺ δὲν κατόρθωσε ποτὲ νὰ ἐντάξει τίς γενικὲς ἔννοιες αὐτοῦ τοῦ εἶδους στὸ σύστημά του γιὰ τὰ σύνολα: 1036a 1 «ἡ ἔννοια κύκλος καὶ ὁ ὑπαρκτὸς κύκλος, ἡ ἔννοια ψυχὴ καὶ ἡ ὑπαρκτὴ ψυχὴ εἶναι ταυτόσημα». Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης στὸ 278a 29 λέει γρυπότης (ἐπίσης στὴν 'Ρητορικὴ Α 4, 1360a 27) ἀντὶ συμότης, ὅπως συνήθως. "Αν, λοιπόν, χαρακτηρίζει τὴν γρυπότητα μαζὶ με τὸν οὐρανὸν ὡς ἔννοιες ὧν ἡ οὐσία ἐν ὑποκειμένη ὕλῃ, τότε πράγματι δὲν μπορούμε νὰ συμφωνήσουμε με τὸν Jaeger, *Aristoteles* 317, ὅτι ἡ θεωρία τῶν ιδεῶν καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ ἀποψη γιὰ τὴν ἐμμένεια (Immanenz) τοῦ εἶδους ἐδῶ συνπάρχουν ἀκόμη ὡς δύο ἰσοτίμες δυνατότητες.

⁹⁰ 'Ο οὐρανός, λέει ὁ 'Αριστοτέλης, ἔχει τρεῖς σημασίες: 1) 'Η πραγματικὰ ὑπαρκτὴ περιφέρεια τοῦ σύμπαντος, ποὺ εἶναι φυσικὸ σῶμα. 2) Στὴν καθημερινὴ γλώσσα ὀνομάζουμε ἔτσι τὸν οὐράνιο χώρο στὸν ὁποῖο βρίσκονται ὁ ἥλιος, ἡ σεληνὴ καὶ οἱ πλανῆτες. 3) Τὸ ὀλόκληρο καὶ τὸ ὄλο, δηλαδή τὸ σύμπαν. 'Όταν ὁ Πλάτων μιλάει γιὰ τὰ ἔξω τοῦ οὐρανοῦ (Φαῖδρος 247c), ἐνοεῖ τίς ιδέες.

⁹¹ Εδῶ, στὸ 279a 17 - b 1, ἔχει παρεμβληθεῖ ἓνα ξένο κείμενο.

⁹² Πρβ. Β 6, 288a - 22 τῆς δὲ κύκλω φορᾶς οὐκ ἔστιν οὔτε ὄθεν οὔτε οἶ οὔτε μέσον. Φυσικὰ Θ 9, 265a 27 - b 1 εὐλόγως (τὸ ἴδιο καὶ στὸ 279b 1) δὲ συμβέβηκε... τὸν αὐτὸν γὰρ

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

Μετά τὸν Bernays εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ⁹³ ὅτι τὸ τμήμα 279 a 17 - b 1, πού παρεμβλήθηκε σ' αὐτὸ τὸ κείμενο, προέρχεται ἀπὸ τὸ διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας*. Ὅπως δείχνει ὁ σχολιασμὸς τοῦ Σιμπλίκιου, τὸ κείμενο δὲν εἶναι κατὰ λέξη παράθεμα, ἀλλὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀποσπάσματα. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν προσπάθησε νὰ δημιουργήσῃ ἓνα σαφὲς πλαίσιο, πιθανὸν ἐπειδὴ αὐτὰ τὰ δύο βιβλία τοῦ ἔργου *Περὶ οὐρανοῦ* ἦταν γραμμένα γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν προφορικὰ.⁹⁴ στὴν προφορικὴ παρουσίαση εὐκόλα θὰ μπορούσε ὁ Ἀριστοτέλης νὰ διευκρινίσει τὴν ἀλληλουχία.

Τὸ κείμενο πραγματεύεται τὸ πρῶτον κινουῦν, τὴ θεϊκὴ, ἀμετάβλητη ἀρχὴ τῆς κίνησης ἔξω ἀπὸ τὸ σύμπαν.⁹⁵ «Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι οὔτε τόπος ὑπάρχει οὔτε κενὸ οὔτε χρόνος ἔξω ἀπὸ τὸν οὐρανόν. Γι' αὐτό, ἐκεῖνο πού βρίσκεται ἐκεῖ σύμφωνα μὲ τὴ φύση του δὲν εἶναι σὲ κανέναν τόπο, οὔτε ὁ χρόνος τὸ κάνει νὰ γεράσει, οὔτε συμβαίνει καμιὰ μεταβολὴ σ' αὐτὸ πού εἶναι τοποθετημένο πέρα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ τροχιά, παρὰ εἶναι ἄτρωτο ἀπὸ ὅποιαδήποτε μεταβολὴ καὶ ὅποιαδήποτε ἐπενέργεια καὶ ζεῖ σ' ὀλόκληρο τὸν αἰῶνα⁹⁶ τὴν πιὸ καλὴ, αὐτόνομη ὑπαρξή. Αὐτὴ ἡ λέξη "αἰών" βγαίνει σὰν θεϊκὸ ἄγγελμα ἀπὸ τὸ στόμα τῶν ἀρχαίων. Ἡ ὀλότητα τῆς ζωῆς κάθε ὄντος ξεχωριστά, ἔξω ἀπὸ τὴν ὅποια δὲν ὑπάρχει φυσιολογικὰ τίποτε ἄλλο,⁹⁷ ὀνομάζεται "αἰών" τοῦ καθενός. Ἰπὸ τὴν ἴδια ἔννοια ἡ ὀλότητα τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἡ ὀλότητα τοῦ χρόνου, πού δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ τὰ διαβούμε,⁹⁸ εἶναι ὁ αἰών, καὶ τὸ ὄνομά του προέρχεται ἀπὸ τὸ "διαρκῶς εἶναι",

ἔχει τόπον. Μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτὰ εἶναι μιὰ διευρυμένη ἐκδοχὴ ὅσων λέχθηκαν στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*.

⁹³ Ἀπὸ τὸν Jaeger, *Aristoteles* 317· ἀπὸ τὸν P. Wilpert στὸ *Autour d'Aristote* 110-111· ἀπὸ τὸν M. Untersteiner, *Riv. di Fil.* 1961, 149-153, μὲ περισσότερα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα.

⁹⁴ Πρβ. 280 b 29 *σύ γάρ εἰ*, καὶ προπάντων τὴν ἐντελῶς συγκεκριμένη ἀνάλυση μὲ παραδείγματα.

⁹⁵ 279 a 18 *οὐτ' ἐν τόπῳ τάκει πέφυκεν*, a 20 *τὰ ὑπὲρ τὴν ἐξωτάτω τεταγμένα φοράν*.

⁹⁶ 279 a 22 *τὸν ἅπαντα αἰῶνα* σημαίνει ἐδῶ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, τὸ συνολικὸ ποσὸ ὅλου τοῦ χρόνου. Στὰ *Φυσικὰ* Δ 12, 221 b 3 ὁ Ἀριστοτέλης λέει *τὰ αἰεὶ ὄντα ἢ αἰεὶ ὄντα οὐκ ἔστιν ἐν χρόνῳ*. Τὶ ἔννοεῖ ὁ Πλάτων τὸ λέει ὁ Πρόκλος, *Εἰς Τίμαιον* 73 c, I 239, 2 Diehl, *ἄλλο γάρ τὸ αἰεὶ τὸ χρονικὸν καὶ ἄλλο τὸ αἰώνιον*. Τὸ κείμενο πού δανεῖσθηκε ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὸ διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας* ἔχει ἔντονα ρητορικὴ χροιά· ὀρισμένες φορὲς ὁ Ἀριστοτέλης ἀποβάλλει τὴν ζηρὴ ἀντικειμενικότητα καὶ αἰρεταὶ σὲ ἓνα εἶδος φιλοσοφικῆς ποιήσεως, ὅπως π.χ. στὸν *Προτρεπτικὸ* 43-44. Τέτοια κείμενα δὲν πρέπει νὰ τὰ ἐρμηνεύουμε μὲ αὐστηρότητα.

⁹⁷ Οὔτε ὁ Πλάτων οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης πίστευαν στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς τοῦ ἀτομικὰ προσδιορισμένου ἀνθρώπου. Τὸ *πάσα ψυχὴ ἀθάνατος* τοῦ Πλάτωνα καὶ ὁ *ποιητικὸς νοῦς ἀθάνατος* τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχουν ἄλλο νόημα. Πρβ. O. Regenbogen, *Kl. Schriften* 254.

⁹⁸ *τὴν ἀπειρίαν* σημαίνει ὅτι ὁ χρόνος γίγνεται διαρκῶς, *Φυσικὰ* Γ 7, 207 b 14, ὅτι εἶναι *ἀδιεξίτητος*, 207 b 29.

ἀεί δν, ὡς κάτι ἀθάνατο καὶ θεϊκό. Ἀπὸ αὐτὸ ἐξαρτῶνται,⁹⁹ περισσότερο ἢ λιγότερο φανερά, τὸ εἶναι καὶ ἡ ζωὴ ὄλων τῶν ὑπολοίπων. Γιατί σὲ γενικῶς προσιπτες συγγραφῆς¹⁰⁰ ποὺ πραγματεύονται τὸ θεῖο προκύπτει ἀπὸ τὴ συζήτηση [ποὺ διεξάγεται σ' αὐτὰ τὰ ἔργα] ὅτι συνολικὰ τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο πρέπει νὰ εἶναι ἀμετάβλητο, ἐφόσον εἶναι τὸ πρῶτο καὶ ὕψιστο. Ἐπειδὴ, πράγματι, ἔτσι συμβαίνει, ἐπιβεβαιώνονται τὰ ὅσα εἶπαμε. Δὲν ὑπάρχει τίποτε ἰσχυρότερο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ κινήσει τὸν οὐρανό, γιατί τότε ἐκεῖνο θὰ ἦταν ἀκόμη θεϊκότερο, οὔτε περιέχει κάτι ἄσχημο οὔτε τοῦ λείπει κάτι ὁμορφο ποὺ τοῦ ἀρμόζει.»¹⁰¹

Τὰ λόγια τοῦ Σιμπλίκιου μᾶς δείχνουν πολὺ καθαρὰ τὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ποὺ εἶναι παρμένο ἀπὸ τὸ διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας*. Ὁ J. Bernays μεταφράζει καὶ ὁ Wilpert συγκεφαλαιώνει τὴ σειρά τῶν διανοημάτων κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο.¹⁰² Στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποδεικτικὴ διαδικασία γιὰ τὸ ἀμετάβλητο τοῦ θεοῦ, ὁ Ἀριστοτέλης καταστρώνει μιὰ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ. «Ὅπου ὑπάρχει τὸ καλύτερο, πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ τὸ ἄριστο. Ἄν, λοιπόν, γιὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς πραγματικότητος ὑφίσταται μιὰ κλιμακωτὴ διάταξη¹⁰³ ὡς πρὸς τὴν ἀγαθότητα, πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ κάτι ἄριστο, κι αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ θεῖο.» Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Wilpert, στὸ κείμενό μας εἶχε προηγηθεῖ, προφανῶς, τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ, καὶ ἡ ἀλυσίδα τῶν ἀποδείξεων ἐκκλίνει μὲ τὸ ἐπιχείρημα ποὺ βασίζεται στὶς βαθμίδες τελειότητος. Ἐπειτα ἡ ἔρευνα περνοῦσε σὲ ἄλλο σημεῖο καὶ πραγματευόταν τὰ γνωρίσματα τοῦ θεοῦ, ὅπου συζητοῦνταν πρῶτα πρῶτα ἡ αἰωνιότητα καὶ τὸ ἀμετάβλητό του.¹⁰⁴

⁹⁹ ἐξήρηται σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο 156a τοῦ *Θεαίτητου*. Μετὰ τὸ *Λάμβδα* 7, 1072b 13-14 (τόμ. Α', σ. 338) αὐτὴ εἶναι ἡ ἀγαπημένη ἐκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ πρῶτον κινοῦν καὶ στὸ σύμπαν. Πρβ. *Περὶ κινήσεως* 700a 5-6.

¹⁰⁰ ἐν τοῖς ἐγκυκλίοις φιλοσοφίαισι. Ὅπως λέει ἤδη ὁ Σιμπλίκιος, ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ τὸ τμήμα στὸ τέλος τοῦ δευτέρου βιβλίου τῆς *Πολιτείας*, ὅπου ὁ Πλάτων μιλάει γιὰ τὴν ἀμεταβλησῖα τοῦ θεοῦ. Πρβ. 381c *ἀδύνατον ἄρα, ἔφην, καὶ θεῶ ἐθέλειν αὐτὸν ἀλλοιοῦν*. Γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Jaeger 'στὰ δημοσιευμένα ἔργα ποὺ διαθέτουμε' δὲν ὑπάρχει ἔρεισμα στὸ κείμενο. Ὁλόκληρο τὸ τμήμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀποσπάσματα τοῦ *Περὶ φιλοσοφίας*. Ἐπομένως, ἡ ἀναφορὰ στὸν Πλάτωνα πιθανὸν ἀπαντοῦσε ἤδη στὸ διάλογο τοῦ Ἀριστοτέλη.

¹⁰¹ Πρβ. *Περὶ κινήσεως* 700b 33 τὸ *ἀίδιον καλόν*, παραπάνω σ. 78.

¹⁰² J. Bernays, *Die Dialoge des Aristoteles* 110-111· P. Wilpert, *Autour d'Aristote* 11.

¹⁰³ Πρβ. *Προτρεπτικός* B 17 Düring. Ἐδῶ παρουσιάζεται in nuce ἡ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ *ex gradibus entium*, ποὺ ἀργότερα χρησιμοποιήθηκε πολὺ, παρατηρεῖ ὁ Wilpert.

¹⁰⁴ Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἀκόλουθο χωρίο στὸν Σιμπλίκιο: τὸ δὲ θεῖον οὔτε κρεῖττον τι ἔχει αὐτοῦ, ὑφ' οὗ μεταβληθήσεται· ἐκεῖνο γάρ ἂν ἦν θεῖοτερον οὐθ' ὑπὸ χειρόνος τὸ κρεῖττον πάσχειν θέμις ἐστίν (μὲ πλατωνικὴ διατύπωση, στὴν Ἀπολογία 30c οὗ γάρ

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

Στά κεφάλαια που ακολουθούν ο Ἀριστοτέλης εξετάζει τις απόψεις όσων προηγήθηκαν σχετικά με την αιωνιότητα του κόσμου. Ἐδῶ είναι πάρα πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ διεξοδική ἀντιπαράθεση με τὸν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα.¹⁰⁵ «Εἶναι ἀδύνατο νὰ λέμε ὅτι τὸ σύμπαν ἔγινε καὶ ὅτι, παρ' ὅλα αὐτά, εἶναι αἰώνιο. Γιατί οἱ παρατηρήσεις μᾶς ἐπιβεβαιώνουν ὅτι καθετὶ ποὺ γεννιέται, φθείρεται κιόλας. Ὅρισμένοι¹⁰⁶ ὑπερασπίζονται τὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα, ὅτι δηλαδὴ τὸ σύμπαν γεννήθηκε ἀλλὰ ἐντούτοις εἶναι αἰώνιο, μετὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Πλάτων γιὰ παιδαγωγικούς λόγους ἐξέθεσε μετὸ αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἀποψή του, ὅπως λόγου χάρη μιλοῦν γιὰ γένεση καὶ ἐκείνοι ποὺ σχεδιάζουν γεωμετρικὰ σχήματα. Αὐτὴ ἡ ἀναλογία εἶναι ἐντελῶς λανθασμένη, γιατί τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ γένεση τοῦ κόσμου εἶναι φυσικῆς ὕφης καὶ περιλαμβάνει τὸ χρόνο, ἐνῶ στὴν περίπτωσή τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων τίποτε δὲν διαιρεῖται ἀπὸ τὸ χρόνο.»¹⁰⁷

Σύμφωνα με τὴ διατύπωση τοῦ Cherniss, στὴν ἔκθεση τοῦ Πλάτωνα ἡ ψυχὴ ἔχει πρὸς τὸ σῶμα τὴν ἴδια σχέση ποὺ ἔχει ὁ κόσμος τῶν φαινομένων ποὺ μποροῦμε νὰ τὸν ἀντιληφθοῦμε πρὸς τὸ προκοσμικὸ χάος. Ὁ κόσμος, ὅπως τὸν βιώνουμε, εἶναι προϊόν τοῦ λόγου (*Vernunft*) καὶ τῆς ἀναγκαιότητας, τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἀνάγκης, τοῦ ἀστάθμητου παράγοντα,¹⁰⁸ ποὺ ἐνεργεῖ ὥστε ὁ κόσμος νὰ μὴν μπορεῖ ποτὲ νὰ τελειοποιηθεῖ. Χαρακτηριστικὸ τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων εἶναι ὅτι διατελεῖ πάντοτε σὲ γίνεσθαι.¹⁰⁹ Ὄταν ὁ Ἀριστοτέλης υἱοθέτησε αὐτὴ τὴ βασικὴ θεωρητικὴ σύλληψη τοῦ Πλάτωνα ὡς σύστημα ἀναφορᾶς γιὰ τὴ δική του θεωρία περὶ κόσμου, ἡ ὁποία θεμελιώνεται στὴ φυσικὴ καὶ τὴ βιολογία, δημιουργήθηκε μιὰ κατάσταση σὰν κι αὐτὴ ποὺ προκύπτει πάντοτε, ὅταν συγκρίνουμε σημεῖο πρὸς σημεῖο δύο βασικὰ ἀσυμβίβαστες ἀντιλήψεις.¹¹⁰ Ὁ διάλογος *Περὶ φιλοσοφίας* καὶ τὰ

οἶμαι θεμιτὸν εἶναι ἀμείνονι ἀνδρὶ ὑπὸ χείρονος βλάπτεσθαι). Ἐν συγκρίνουμε τώρα τὸ χωρίο 279a 34-35, βλέπουμε πῶς τροποποίησε ὁ Ἀριστοτέλης τὸ κείμενο ποὺ ἀπέδωσε ἀπὸ τὸ διάλογο. Ὅπως δείχνει ὁ Bernays, ὑπάρχουν χωρὶα στὴν ἐργασία τοῦ Σιμπλικίου, στὰ ὁποῖα αὐτὸς διεύρυνε τὸ πρωτότυπο ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του. Δὲν μποροῦμε ὅμως, καθὼς λέει ὁ Cherniss, *Crit. of Plato* 119 καὶ 587, νὰ ἀποκλείσουμε τὴ δυνατότητα ὅτι ὁ Σιμπλικίος παραθέτει πράγματι τὸ πρωτότυπο κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη.

¹⁰⁵ *Τίμαιος* 28b γέγονεν. Ἐνα χωρίο ποὺ συζητήθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα ὡς τίς μέρες μας. Cherniss, *Crit. of Plato* 415, 421 καὶ ἡ βιβλιογραφικὴ του ἐπισκόπηση στὸ *Lustrum* 4, 1959, 208 κ.έ.

¹⁰⁶ Ὅπως λέει ὁ Cherniss, ἴσως ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ὑπόψη του προσπάθειες τοῦ Ξενοκράτη καὶ τοῦ Σπεύσιππου νὰ ἐρμηνεύσουν τὴ θεωρία αὐτὴ τοῦ Πλάτωνα ὡς διδασκαλίαν χάριν.

¹⁰⁷ Παράφραση ἀπὸ τὸ 279b 22 - 280a 11.

¹⁰⁸ *πλανωμένης εἶδος αἰτίας*, 48a.

¹⁰⁹ *τὸ γινόμενον αἰεὶ ὄν δ' οὐδέποτε*, 27d.

¹¹⁰ Ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει συνεχῶς τὸν παράγοντα χρόνος: 281a 30 *χρόνον* τινὰ ὠρίσθαι τὸν πλεῖστον καὶ τοῦ εἶναι καὶ τοῦ μῆ.

βιβλία Α-Β του *Περὶ οὐρανοῦ* γράφτηκαν τὴν ἐποχὴ πού αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα συζητοῦνταν πολὺ ἐντονα στὴν Ἀκαδημία. Μὲ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴ φυσικὴ κίνηση, γιὰ τὸ ἀπόλυτα βαρὺ καὶ ἐλαφρὸ καὶ γιὰ τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἀνανεωτὴ ἀπέναντι στὴν παράδοση. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ σφοδρὴ πολεμικὴ καὶ τὸ συχνὰ ἐπαναλαμβανόμενο «ἐγὼ ὁμως ἰσχυρίζομαι».

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζεται ὡς ἐξῆς γιὰ ἓνα χωρίο τοῦ *Τίμαιου*, πού μπορούμε κι ἐμεῖς νὰ τὸ ἐρμηνεύσουμε καὶ νὰ τὸ κρίνουμε: «Ἵπάρχουν, λοιπόν, αὐτοὶ πού θεωροῦν εὐλογο τὸ νὰ φθειρεται κάτι ἀγέννητο καὶ νὰ παραμένει ἄθικτο κάτι γεννητό, ὅπως ἀναφέρεται στὸν *Τίμαιο*. Γιατὶ ἐκεῖ ὁ Πλάτων λέει ὅτι ὁ οὐρανὸς εἶναι κάτι πού ἔχει γεννηθεῖ βέβαια, ἀλλὰ θὰ συνεχίσει νὰ ὑφίσταται σ' ὄλο τὸν μέλλοντα χρόνο. Μέχρι τώρα ἐγὼ ἀναιροῦσα αὐτὴ τὴν ἀποψὴ μὲ βᾶση τὴ φυσικὴ ὑφὴ τοῦ σύμπαντος. Τώρα θέλω νὰ ἐξετάσω τὸ ἐρώτημα ἀπὸ μιὰ πιὸ σύνθετη ὀπτικὴ γωνία καὶ ἔτσι νὰ ἐνισχύσω τὴν ἀποψὴ μου». Ὅταν τὰ ἔγραφε αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης, πιθανὸν εἶχε ὑπόψη του τὸ χωρίο 31-32 τοῦ *Τίμαιου*. Ἐδῶ ὁ Πλάτων μιλάει τόσο γιὰ τὸ δημιουργὸ τοῦ κόσμου ὅσο καὶ γιὰ τὸ θεό, «ὁ ὁποῖος, ὅταν ἄρχισε νὰ συναρμολογεῖ τὸ κοσμικὸ σῶμα, τὸ ἔφτιαξε ἀπὸ φωτιὰ καὶ χῶμα. Ὁ κόσμος, δεμένος ἄρρηκτα ἐντὸς καὶ μὲ τὸν ἑαυτό του, δὲν μπορεῖ νὰ διαλυθεῖ ἀπὸ καμιά ἄλλη δύναμη, παρὰ μόνο ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ ἴδιου τοῦ συναρμολογητῆ του». Ἀντιλαμβανόμεσθε πῶς ἀκριβῶς συλλογίστηκε ὁ Ἀριστοτέλης. «Κατὰ τὴν ἀποψὴ μου ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος: Ὁ Πλάτων ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ δημιουργὸς τοῦ κόσμου θὰ μποροῦσε νὰ τὸν διαλύσει πάλι.¹¹¹ Ἐγὼ ἰσχυρίζομαι πῶς ὅ,τι γίνεται ὑπὸ φυσικὴ ἔννοια πρέπει καὶ νὰ φθειρεται: ἀντίθετα, ὁ Πλάτων ἰσχυρίζεται ὅτι αὐτὸ πού ἔχει γεννηθεῖ μπορεῖ νὰ εἶναι αἰώνιο.»

Ἡ γενικὴ ἀνασκευὴ πού ὑποσχέθηκε ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι μιὰ ὀξυδερκὴς ἀνάλυση τῶν λέξεων «ἀγέννητο-γεννητό» καὶ «φθαρτὸ-ἄφθαρτο».¹¹² Στὴ βᾶση τῆς βρίσκεται ἡ βιολογικὴ θεώρηση τοῦ χρόνου ὡς συνοδευτικοῦ φαινομένου μιᾶς διαρκῆς προϊούσας, ἀνεπίστροφης κίνησης.

Σ' ἓνα τμήμα¹¹³ ὅπου πιθανὸν χρησιμοποίησε τὸ διάλογό του *Περὶ φιλοσοφίας*, ὁ Ἀριστοτέλης συγκεφαλαιώνει τὴν ἀποψὴ του: «Μὲ βᾶση τὰ ἐπιχειρήματα πού μόλις ἐξέθεσα, ὑποστηρίζω ὅτι τὸ σύμπαν οὔτε γεννήθηκε,

¹¹¹ Πρβ. ἀδιάλυτον στὸ *Περὶ κινήσεως* 699b 22.

¹¹² ἀγέννητον - γεννητόν, φθαρτόν - ἀφθαρτόν. Ἐδῶ (281 b 14) ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ καὶ τὰ Ἀναλυτικὰ πρότερα, Α 15. Ὁ Cherniss πραγματεύεται αὐτὴ τὴν ἀνασκευὴ στὸ *Crit. of Plato*, 415-417.

¹¹³ Στὸ Β 1, 283 b 26 - 284 b 5, μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Jaeger, *Aristoteles* 320-323. Ἀποδίδω κατὰ παράφραση τὰ σπουδαιότερα.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

ὅπως λέει ὁ Πλάτων, οὔτε μπορεῖ νὰ φθαρεῖ. Ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκειά του δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος, ἀλλὰ περιέχει καὶ περιλαμβάνει ἕναν χρόνο πού δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ διανυθεῖ. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς γνώμες ἐκείνων πού ἔχουν ἄλλη ἄποψη. Γιατὶ ἀπέδειξα ὅτι τὰ πράγματα εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν ὅπως ἐγὼ νομίζω, ἐνῶ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχουν ὅπως νομίζουν οἱ ἄλλοι. Ἀξιόλογο ἔρεισμα γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἄποψής μου εἶναι ἡ πανάρχαια καὶ κατεξοχὴν κυρίαρχη σ' ἐμᾶς τοὺς Ἕλληνας παράδοση¹¹⁴ ὅτι ὑπάρχει κάτι ἀθάνατο καὶ θεϊκὸ κάτω ἀπ' αὐτὸ πού κινεῖται, καὶ μάλιστα τέτοιο πού ἡ κίνησή του δὲν ἔχει ὄριο. Ἡ κυκλικὴ κίνηση τοῦ στερεώματος, τέλεια ἡ ἴδια, εἶναι ἡ πρωταρχὴ ὅλων τῶν ὑπολοιπῶν ἀτελῶν κινήσεων καὶ συνεχίζει νὰ ὑπάρχει ἀκούραστη γιὰ ἄπειρο χρόνο. Οἱ παλαιοὶ ἀπέδιδαν τὸν οὐρανὸ καὶ τὸν ἄνω τόπο στοὺς θεούς, γιατί αὐτὸν μόνο θεωροῦσαν ἀθάνατο. Ὅσα εἶπα ἐδῶ μαρτυροῦν ὅτι ὁ ἄνω τόπος εἶναι ἀφθαρτος, ἀγέννητος καὶ ἐλεύθερος ἀπὸ οποιαδήποτε γήινη πίεση, καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ οποιοδήποτε καταναγκασμὸ πού δὲν τοῦ χρειάζεται γιὰ νὰ τὸν διατηρεῖ στὴν κυκλικὴ του κίνηση καὶ νὰ τὸν ἐμποδίζει νὰ ἐκτελεῖ μιὰ ἄλλου εἴδους φυσικὴ κίνηση. Γιατὶ ὁ καταναγκασμὸς θὰ ἔκανε τὴν κίνηση κοπιαστικὴ, καὶ μάλιστα τόσο περισσότερο ὅσο περισσότερο χρόνο θὰ διαρκοῦσε αὐτὴ οὔτε συμβιβάζεται ὁ καταναγκασμὸς μὲ τὴν καλύτερη διάθεση. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ δίνουμε πίστη στοὺς ἀρχαίους μύθους πού λένε ὅτι ὁ οὐρανὸς χρειάζεται ἕναν Ἄτλαντα γιὰ νὰ στηριχθεῖ. Κι αὐτοὶ πού σοφίστηκαν αὐτὴ τὴν ἐξήγηση σκέπτονταν ὅπως οἱ κατοπινοί.¹¹⁵ Γιατὶ στήριζαν τὸν οὐρανὸ μὲ μυθικὸ τρόπο, μὲσω μιᾶς ἔμφυξης ἀντίρροπης δύναμης, ὡσὰν νὰ εἶχαν τὰ σώματα τοῦ ἄνω τόπου στὸ σύνολό τους βάρους καὶ νὰ ἦταν ὅπως τὰ γήινα. Δὲν εἶναι ἔτσι, οὔτε ὅπως λέει ὁ Ἐμπεδοκλῆς. Αὐτὸς πιστεύει ὅτι τὸ σύμπαν διατηρήθηκε γιὰ τόσο πολὺ χρόνο, ἐπειδὴ ὁ στρόβιλος τοῦ εἶχε δώσει μεγαλύτερη ταχύτητα ἀπ' αὐτὴν πού μποροῦσε νὰ ἀναπτύξει ἡ δική του ὀρμὴ. Ἐξίσου ἀπίθανο εἶναι νὰ διατελοῦσε αἰώνια ὑπὸ τὸν καταναγκασμὸ μιᾶς κοσμικῆς ψυχῆς. Ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ψυχὴ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀνώδυνη καὶ εὐτυχημένη τέτοια ζωὴ. Γιατὶ, ἀφοῦ τὸ "πρῶτο σῶμα"¹¹⁶ ἔχει φυσικὴ κίνηση, ἡ κίνηση πού θὰ

¹¹⁴ Μεγάλῃ ὁμοιότητα παρουσιάζει στὸ *Λάμβδα* 8, 1074 a 38 - b 14 ἡ *πάτριος δόξα*, βλ. τόμ. Α', σ. 348.

¹¹⁵ Πρβ. *Φαίδων* 99 e, *Περὶ κινήσεως* 699 b 2 καὶ 700 a 4. Οἱ ὕστεροι στοχαστὲς εἶναι ἐνμέρει οἱ στοχαστὲς πού δέχονταν ἕνα μηχανιστικὸ φυσικὸ γίνεσθαι, ἐνμέρει ὁ Πλάτων. Βλ. παραπάνω, σσ. 74-76.

¹¹⁶ Τὸ 284 a 30 τὸ διαβάζω, συμφωνώντας μὲ τὸ E, *εἴπερ κινεῖσθαι πεφυκότας τοῦ πρώτου σώματος*. Ἡ ἐξωτερικὴ σφαῖρα = ὁ πρῶτος οὐρανὸς ἢ σῶμα εἶναι τὸ πρῶτον κινούμενον. Ὁ Ἀριστοτέλης μὲ ἀπλοῦκό τρόπο επικαλεῖται πάλι τὴν ἰδέα του γιὰ τὸν πρῶτο οὐρανὸ καὶ ρωτᾷ: 'πῶς θὰ λειτουργοῦσε τότε ἡ κοσμικὴ ψυχὴ'.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

προερχόταν από την κοσμική ψυχή θά γινόταν με βίαιο τρόπο· ἐκτός αὐτοῦ ἡ ψυχή θά λειτουργοῦσε ἀδιάκοπα ὡς κινήτης· γιὰ τὴν κοσμική ψυχή μιὰ τέτοια ζωὴ θά ἦταν ζωὴ χωρὶς ἀνάπαυση, καὶ στερμημένη ἀπὸ κάθε λογικὴ ἐλάφρυνση,¹¹⁷ γιατί, διαφορετικὰ ἀπὸ τὶς ψυχὰς τῶν θνητῶν, ἡ κοσμικὴ ψυχή δὲν ἔχει τὴν ἀνάπαυλα ποὺ ἐπέρχεται στὸν ὕπνο μὲ τὴ χαλάρωση τοῦ σώματος, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπομένει τὴν αἰώνια ἀμετάβλητη μοίρα ἐνὸς Ἰξίωνα».

«Ἡ ἀποψή μου γιὰ τὴν κίνηση τοῦ πρώτου οὐρανοῦ¹¹⁸ ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τὴν αἰωνιότητά του καί, ἐκτός αὐτοῦ, εἶναι ἀνάμεσα σὲ ὄλες τὶς ἐξηγήσεις ποὺ προτάθηκαν ὡς τώρα ἡ μοναδικὴ ποὺ βρίσκεται σὲ συμφωνία μὲ τὴν διαισθητικὴ γνώση γιὰ τὴ θεότητα.»

Ἡ ἀρχαῖκὴ ἀπλοικότητα αὐτῆς τῆς ἔκθεσης προκαλεῖ κατάπληξη, ἰδίως ἂν τὴ συγκρίνουμε μὲ τὸν ἐπιβλητικὸ ἐπιστημονικὸ λόγο στὰ κεντρικὰ βιβλία τῶν *Φυσικῶν*. Αὐτὸ ἐδῶ εἶναι ρητορικὴ καὶ ὄχι ἐπιστήμη. Ἐπιτρέπεται, λοιπόν, νὰ κρίνουμε τὴν καλλιτεχνικὴ του ποιότητα καὶ δραστηριότητα. Ἀπὸ τὸν Jaeger καὶ μετὰ συνηθίζεται νὰ ἐπαινοῦν αὐτὸ τὸ κείμενο γιὰ τὴν πανηγυρικὴ μεγαλοπρέπειά του στὴν ἔκφραση καὶ γιὰ τὸ πλῆθος τῶν ἔντεχνων ρητορικῶν μέσων. Ἀρκεῖ ὡστόσο νὰ παρατηρήσουμε συγκριτικὰ μόνον ἓνα τμῆμα πλατωνικοῦ μύθου, διαλεγμένο στὴν τύχη, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὴ διαφορὰ στὴν καλλιτεχνικὴ ποιότητα. Ὁ πανταχοῦ παρῶν δασκαλισμὸς, ἡ σχολαστικὴ προσπάθεια νὰ ἐξάρει καὶ νὰ ἐπιβάλλει παντοῦ τὴ δική του ἀποψὴ καταστρέφουν τὴν ἐπενέργεια τῆς ρητορικῆς του. Πρέπει φυσικὰ νὰ λάβουμε ὑπόψη τὸ ἐνδεχόμενον νὰ περικόπηκε τὸ κείμενο αὐτὸ κατὰ τὴ μεταφορὰ του ἀπὸ τὸ διάλογο, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸ σκοπὸ του ἐδῶ στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*, ἐνῶ στὴν πρωτότυπη μορφή του μπορεῖ νὰ ἄξιζε πολὺ περισσότερο τὸν ἔπαινο ποὺ τοῦ ἀπονέμουν οἱ μελετητές.

Οὔτε τότε ὅμως κατασιγάζει ἡ ἀμφιβολία. Σ' αὐτὰ τὰ κείμενα (γιατὶ τὸ ἀπόσπασμα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω ἀπὸ τὸ Α 9 ἀνήκει ἐδῶ), ἐκτός ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη, τίποτε ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἀποψὴ δὲν εἶναι δικό του. Ὅλες αὐτὲς οἱ πανηγυρικὲς ἐκφράσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἐπαινεῖ τὴ θεότητα εἶναι παραδοσιακῆς,¹¹⁹ τὶς περισσότερες τὶς βρῆκε ἔτοιμες στὸν Πλάτωνα. Εὐκόλῃ εἶναι ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ παρουσίαζαν τὴ

¹¹⁷ Καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο, ὅπως λέει ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* 36 c *θειῶν ἀρχὴν ἤρξατο ἀπαύστου καὶ ἔμφρονος βίου πρὸς τὸν σύμπαντα χρόνον.*

¹¹⁸ Ὅτι δηλαδὴ κινεῖται ἀπὸ τὸ *πρῶτων κινού.*

¹¹⁹ Π.χ. ἀπὸ τὸν *Ξενοφῶνη*, ἀπ. 21 Β 26. «Ὁ θεὸς παραμένει συνεχῶς ἀκίνητος στὸ ἴδιο μέρος, Β 25 χωρὶς κόπο τραντάζει τὰ πάντα μὲ τὸ πνεῦμα. Μόνον ἡ ξηρὴ καὶ ἀντιποιητικὴ λέξις ἀπαθῆς εἶναι καινούρια. Τὸ ὕλικὸ τὸ βρῖσκουμε στὸν W. Jaeger, *Theology of the early Greek philosophers.*

θεότητα κατά τέτοιο τρόπο. Τοῦτο ὀφειλόταν στὸν χαρακτηριστικό γιὰ τὴν ἑλληνική σκέψη ἀνθρωπομορφικό τρόπο πού φανταζόταν τὸν θεό, ἂν καὶ ὁ θεός τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἀπλῶς μιὰ λογική-ἀφηρημένη ἀρχή. Ἡ θεότητα ἔχει ὅλα ὅσα δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ὁ ἄνθρωπος. Ὅλες οἱ ιδιότητες, ὅλες οἱ διαθέσεις, ὅλες οἱ καταστάσεις πού ἀποδίδονται στὴ θεότητα ἐδῶ καὶ στὸ Λάμβδα εἶναι θετικές ἀντιθέσεις σὲ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες. Αὐτὸ τὸ ἀντιθετικό σχῆμα μᾶς εἶναι πολὺ καλὰ γνωστὸ ἀπὸ τὴν πρώτη ἑλληνική ποίηση: «Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει τίποτε, ἀλλὰ ὁ χάλκινος οὐρανὸς ἔχει αἰώνια ὑπαρξη». ¹²⁰ Ἐξοχο παράδειγμα γιὰ τὴ χρήση αὐτοῦ τοῦ σχήματος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη παρέχει ἡ Ῥητορική Β 13. ¹²¹ Στὸ τμήμα πού θὰ πραγματευτοῦμε καταρχὴν κυριαρχεῖ πλήρως τὸ ἀντιθετικό σχῆμα.

Ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ φύση ἐξαρτῶνται ἀπὸ μιὰ ἀρχή. Ἡ ἀποψη ὅτι οἱ διεργασίες τοῦ σύμπαντος καὶ ὁ ἀνόργανος καὶ ὀργανικός κόσμος πάνω στὴ γῆ σχηματίζουν μιὰ scala naturae ἀνήκει στὰ θεμελιακὰ διανοήματα τοῦ Ἀριστοτέλη. ¹²² Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει τὴν αἰτία ὄλων τῶν κινήσεων καὶ ὄλων τῶν μεταβολῶν τοῦ σύμπαντος στὸ πρῶτον κινοῦν. Τὸ ζήτημα ἀπὸ πότε ὁ Ἀριστοτέλης προσδιόρισε τὸ πρῶτον κινοῦν ὡς τὴν ἀρχή ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ φύση ¹²³ εἶναι ἀμφιλεγόμενο. Δὲν χωρεῖ ὅμως ἀμφιβολία ὅτι στὸ διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας* μιλοῦσε γιὰ τὸ πρῶτον κινοῦν, ¹²⁴ καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ διδασκαλία προϋποτίθεται στὰ πρωιμότερα βιβλία

¹²⁰ Πίνδαρος, *Νεμεόνικα* VI 3.

¹²¹ Συζητήθηκε στὸν τόμ. Α', σ. 231.

¹²² Τὸ σύμπαν στὸ Β 3 καὶ ἰδιαίτερα στὸ Β 12, 292 a 22 - b 25, κατεξοχὴν στὸ b 10. Τὰ στοιχεῖα στὰ *Μετεωρολογικά* Δ, 389 b 26, *Περὶ ζῶων μορίων* Β 1, 646 b 6. Γενικά, ἐκ τῶν ἀψύχων εἰς τὰ ζῶα μεταβαίνει κατὰ μικρὸν ἡ φύσις. *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Θ 1, 588 b 4, *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 5, 681 a 12.

¹²³ Λάμβδα 7, 1072 b 14. Βλ. τόμ. Α', σ. 338. Ἐπισκόπηση μὲ βιβλιογραφικὲς παραπομπές σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα βρίσκουμε στὸν Cherniss, *Crit. of Plato*, App. 10, σσ. 581-602· θεωρῶ τὰ συμπεράσματά του βέβαια. Ἐνδιαφέρουσα γιὰ ἄλλους λόγους εἶναι ἡ πραγματεία τοῦ W. Schadewaldt, «Eudoxos von Knidos und die Lehre von Umbewegten Bewegern», *Satura Weinreich*, 1952, 103-129. Ἐπίσης, σπουδαία εἶναι ἡ πραγματεία τοῦ K. Oehler, «Der Beweis für den Unbewegten Bewegern», *Philologus* 99, 1955, 70-92.

¹²⁴ Ὡς τὸ ἀνώτατο οὐ ἔνεκα, *Φυσικά* Β 2, 194 a 36, Cherniss, *Crit. of Plato*, 595. Αὐτὴ ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ τὸ οὐ ἔνεκα, πού ἀρμόζει τῶν ἄριστων ἔχοντι, δηλαδὴ στὸ πρῶτον κινοῦν, καὶ στὸ οὐ ἔνεκα τινὶ ἀπαντᾷ καὶ στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* 292 b 5 καὶ στὸ Λάμβδα 7, 1072 b 2· σὲ ὑστερότερα ἔργα ἀπαντᾷ στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* Θ 3, 1249 b 13-16 καὶ στὸ *Περὶ ψυχῆς* 415 b 2. Ἀπὸ τὰ χωρία τοῦ *Περὶ οὐρανοῦ*, στὰ ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης σαφῶς μιλάει γιὰ τὸ πρῶτον κινοῦν, τὸ σπουδαιότερο κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι τὸ 292 b 22-23 *θειοτάτης ἀρχῆς... μιᾶς κινήσεως*, γιὰτὶ αὐτὸ τὸ χωρίο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχει προστεθεῖ ἀργότερα. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸ χωρίο τοῦ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Β 10, 337 a 20-22 *πάσας δὲ πως εἶναι ταύτας ὑπὸ μιαν ἀρχήν*· αὐτὸ τὸ

τῶν *Φυσικῶν*, στὸ *Λάμβδα*, στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* καὶ στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*. Κανείς δὲν ἀμφισβητεῖ ὅτι τὰ *Φυσικά Β*, τὸ *Περὶ οὐρανοῦ* καὶ τὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* ἀνήκουν στὰ πρωιμότερα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Νομίζω ὅτι ἔχω ἀποδείξει πῶς ὑπάρχουν σοβαροὶ λόγοι ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι καὶ ὁ διάλογος καὶ τὸ *Λάμβδα* ἀνήκουν στὰ πρώιμα ἔργα. Γι' αὐτὸ θεωρῶ πιθανὸ ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης ἀποτελοῦσε ἐξαρχῆς μέρος τῆς θεμελιωκῆς νοητικῆς σύλληψης τοῦ Ἀριστοτέλη. Βέβαια, τὸ πρῶτον κινοῦν εἶναι αὐστηρὰ λογικὴ ἀρχή. Αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ δοῦμε εἶναι ἡ αἰώνια κίνηση τῶν οὐράνιων σωμάτων. Στὴν ἀπόδειξή του γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀνώτατης ἀρχῆς τῆς κίνησης στὸ *Λάμβδα* 6 ὁ Ἀριστοτέλης παίρνει ὡς βάση τὴν κίνηση τῆς ὀρατῆς σφαίρας τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων, γιὰ νὰ συμπεράνει ἀπὸ αὐτὸ ὅτι ὑπάρχει μιὰ αἰώνια κινητὴ οὐσία. Στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* δίνει τὴ φυσικὴ ἐξήγηση διαμέσου τῆς παραδοχῆς τοῦ πρώτου σώματος. Τὸ τρίτο στάδιο στὴν ἀποδεικτικὴ του μέθοδο στὸ *Λάμβδα* εἶναι τὸ συμπέρασμα γιὰ ἓνα αἰώνια ἀκίνητο κινοῦν.¹²⁵

Φυσικά, ὁ Ἀριστοτέλης πρέπει τώρα νὰ ἐντάξει στὸ φυσικὸ του κοσμοεἶδωλο τὸ ἀρχικῶς καθαρὰ λογικὸ του αἴτημα γιὰ ἓνα πρῶτον κινοῦν. Ἐδῶ προκύπτουν ποικίλες δυσκολίες, τίς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ ξεπεράσει μὲ διάφορους τρόπους· στὰ ἔργα ποὺ διασώθηκαν μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τίς προσπάθειές του, μέχρις ὅτου στὰ *Φυσικά Θ* ἐπιστρέψει πάλι στὴν αὐστηρὰ λογικὴ ἐπιχειρηματολογία. Ἡ πάλη του μὲ τὸ ἐρώτημα πῶς ἐκδηλώνεται στὸν φυσικὸ κόσμο ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης ποὺ τέθηκε ὡς λογικὸ αἴτημα ἀντιστοιχεῖ στίς προσπάθειες τοῦ Πλάτωνα νὰ ἐξηγήσει τὴ σχέση ἀνάμεσα στίς ιδέες καὶ στὰ αἰσθητὰ πράγματα.

Στὸ *Περὶ οὐρανοῦ Β* 3 ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τὸ πρόβλημα. Σ' αὐτὸ τὸ μικρὸ κεφάλαιο παρέχει μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν ἐρωτημάτων ποὺ θὰπραγματευτεῖ στὸ ὑπόλοιπο ἔργο, καθὼς καὶ στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*. Ὁ Ἀριστοτέλης προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀκροατὴς εἶναι γνώστης τοῦ σφαιρικοῦ συστήματος τοῦ Εὐδοξοῦ, ποὺ παρουσιάστηκε στὸ *Λάμβδα* 8. Βρίσκει παράξενο ποὺ οἱ κινήσεις τῶν σφαιρῶν¹²⁶ δὲν σχηματίζουν μιὰ προϊούσα σειρά ἀπὸ τὸ σημεῖο μὴδὲν ἕως ὀλοένα συνθετότερες κινήσεις. Παραδέ-

χωρὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐρμηνεία ποὺ δώσαμε στὸν τόμ. Α', σ. 344 γιὰ τὸ *Λάμβδα* 8, 1073b 1-3. — Τὸ *Περὶ οὐρανοῦ* 277b 10 οἱ ἐκ τῆς πρώτης φιλοσοφίας λόγοι παραπέμπει στὸ *Λάμβδα* 8, 1074a 31-38: Περισσότεροι κόσμοι θὰ συνεπάγονταν περισσότερα πρῶτα κινοῦντα, πράγμα ποὺ θὰ ἦταν παράλογο.

¹²⁵ Στὴν πραγματεία ποὺ μόλις προαναφέραμε ὁ Κ. Oehler ἀναλύει τὰ τρία στάδια.

¹²⁶ Σύμφωνα μὲ τὸν Εὐδοξο: πρῶτον κινοῦν 0, σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν 1, πλανῆτες ἀπὸ 4, ἥλιος καὶ σελήνη ἀπὸ 3, γῆ 0. Σύμφωνα μὲ τὸν Κάλλιππο ἢ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη 0 1 7 7 9 9 5 5 0 (λεπτομέρειες ἀβέβαιες, βλ. Ross, *Metaph. II*, σ. 393).

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

χεται ότι αντιμετωπίζει ανυπέβλητες δυσκολίες, επειδή τὸ ἐμπειρικό ὕλικό εἶναι τόσο φτωχό. «Μόνο σὲ ἐλάχιστη ἔκταση μπορούμε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὰ οὐράνια φαινόμενα.¹²⁷ Ἐδῶ πρέπει νὰ προσπαθήσουμε νὰ συμπληρώσουμε τὴ γνώση μας μὲ θεωρίες,¹²⁸ ἔστω κι ἂν ἔχουμε λίγα μόνο ἐμπειρικά ἐρείσματα καὶ βρισκόμαστε τόσο μακριὰ ἀπὸ τὰ φαινόμενα ποὺ συζητοῦμε. Νομίζω δηλαδὴ ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ μᾶς χαρακτηρίσει μετριόφρονες μᾶλλον παρὰ ἀλαζόνες, ἂν ἡ δίψα μας γιὰ γνώση¹²⁹ μᾶς κάνει νὰ χαιρόμαστε ἔστω καὶ γιὰ τὴν παραμικρὴ γνώση σχετικὰ μὲ ἐκεῖνα τὰ πράγματα στὰ ὁποῖα συναντοῦμε τὶς μεγαλύτερες δυσκολίες.» Γιὰ πρώτη φορὰ βρισκόμαστε ἐδῶ τὴ μετριόφρονη κρίση γιὰ τὴ γνώση του, ποὺ ὁ Ἄριστοτέλης τὴν ἐκφράζει τόσο συχνὰ στὰ ὕστερα ἔργα του.

Ἐπομένως, βάση τῆς ἔκθεσης τοῦ Ἄριστοτέλη εἶναι οἱ ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις.¹³⁰ ἐπιχειρηματολογεῖ ὁμως μὲ αὐστηρὰ λογικὸ-διαλεκτικὸ τρόπο: «Καθετὶ ποὺ ἔχει νὰ ἐπιτελέσει ἓνα ἔργο ὑπάρχει γι' αὐτὸ τὸ ἔργο.¹³¹ Ἡ πραγμάτωση τοῦ θεοῦ¹³² εἶναι ἡ ἀθανασία του· αὐτὴ εἶναι αἰώνια ζωὴ. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ θεϊκὸ σῶμα, δηλαδὴ ὁ πρῶτος οὐρανός, πρέπει νὰ ἐκτελεῖ αἰώνια κυκλικὴ κίνηση. Γιατί δὲν κινεῖται κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὀλόκληρο τὸ σύμπαν; Προφανῶς, ἓνα σῶμα ποὺ κινεῖται σὲ κύκλο πρέπει νὰ ἔχει ἓνα κέντρο ἡρεμίας. Ἀναγκαστικά, ἐπομένως, πρέπει νὰ ὑπάρχει ἡ γῆ, καὶ αὐτὴ ἡρεμεῖ στὸ μέσον.¹³³ Ἄν ὑπάρχει ἡ γῆ, πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ φωτιὰ, γιατί, ἂν ἀπὸ δύο ἀντίθετα τὸ ἓνα ὑπάρχει ἐκ φύσεως, πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ τὸ ἄλλο ἐκ φύσεως.¹³⁴ Ἀκόμη, ἂν ὑπάρχει ἡ φωτιὰ καὶ ἡ γῆ, πρέπει νὰ ὑπάρχει ἐνδιάμεσα καὶ ἡ ὕλη.¹³⁵ Ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα εἶναι ἀντί-

127 286 a 6-7. Πρβ. *Περὶ ζῶων μορίων* A 5, 644 b 25.

128 292 a 14 *ζητεῖν... καὶ τὴν ἐπὶ πλείον συνέσιν*, κατὰ συμπερασμό.

129 291 b 25 *διὰ τὸ φιλοσοφίας διψῆν*. Πρβ. *Περὶ ζῶων μορίων* A 5, 644 b 32 *εἰ κατὰ μικρὸν ἐφαπτόμεθα*.

130 291 a 31 καὶ 297 a 3.

131 286 a 8, γιατί *ὁ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μάτην ποιεῖ*, 271 a 33.

132 286 a 9 *θεοῦ δ' ἐνέργεια ἀθανασία*. Τὸ νόημα εἶναι: «Ἄν ὑπάρχει θεός, πρέπει νὰ εἶναι αἰώνιος καὶ ἀθάνατος» ἐπειδὴ ὁ θεὸς εἶναι ἡ αἰτία τῆς κίνησης τοῦ πρώτου οὐρανοῦ, πρέπει καὶ ἡ κίνησή του νὰ εἶναι αἰώνια. Γιὰ τὶς ἔννοιες θεός καὶ ὁ θεός στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἄριστοτέλη βλ. τόμ. Α', σ. 342 καὶ 349. Τὸ χωρίο ποὺ συζητοῦμε βασιζέται στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ *Λάμβδα* 7, 1072 b 24-30 *ζωὴ αἰδίου ὑπάρχει τῷ θεῷ*. Πρβ. 292 b 22 *θειοτάτης ἀρχῆς*, 286 a 10 *θειῷ* (ἔχι σύμφωνα μὲ τὸ *Ε θεῷ*) = *θεῖον σῶμα*, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Cherniss, *Crit. of Plato* 586.

133 Ὅπως στὸ *Λάμβδα* 8 ὁ Ἄριστοτέλης πραγματεύεται καὶ ἐδῶ τὴ γεωμετρικὴ κατασκευὴ τοῦ σύμπαντος ὡς ἓνα φυσικὸ μοντέλο. Αὐτὸ πρέπει μᾶλλον νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ χονδροειδέστερη πλάνη του.

134 Ἐδῶ, ἐπομένως, κυριαρχεῖ τὸ λογικὸ σχῆμα.

135 Ἐδῶ διαφαίνεται ἡ θεωρία περὶ στριμμάτων ποὺ ἀναπτύχθηκε στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*.

θετα, πρέπει να υπάρχει γίνεσθαι, γιατί τὰ αντίθετα παράγουν και δέχονται αμοιβαία ἐπιδράσεις και ἀλληλοκαταστρέφονται.¹³⁶ Τὰ στοιχεῖα σχετίζονται μεταξύ τους ἀνάλογα πρὸς τὴν κίνηση τοῦ παντός». Κατὰ συνέπεια, τὸ σύμπαν ἀποτελεῖ ἓνα κλειστὸ σύστημα κινήσεων. «Ἡ γῆ δὲν κινεῖται καθόλου, κι ἐκεῖνο πού βρίσκεται κοντὰ της κινεῖται μόνο λίγο. Ὡστόσο ὁ πρῶτος οὐρανός, δηλαδή ἡ σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν, φτάνει τὴν τελικὴ θεϊκὴ ἀπαρχή¹³⁷ τῆς κίνησης με μία μόνο κίνηση. Αὐτὸ πού βρίσκεται ἀνάμεσα στὸ πρῶτο και στὸ τελευταῖο φτάνει βέβαια αὐτὴ τὴν ἀπαρχή, ἀλλὰ μόνο μέσα ἀπὸ πολλὲς κινήσεις.»

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ με μία μεταφορὰ ἀπὸ τὴ βιολογία γιατί οἱ κινήσεις τῶν πλανητῶν εἶναι τόσο ἀκανόνιστες σὲ σύγκριση με τὴ μεγαλόπρεπη ὁμοιομορφία πού χαρακτηρίζει τὴν κίνηση τῆς σφαίρας τῶν ἀπλανῶν. «Ἐμεῖς¹³⁸ φανταζόμαστε τὰ ἀστέρια μόνο σὰν σώματα, τὸ καθένα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του σὰν ὀρισμένη ἐνότητα, ἐντελῶς ἄψυχη βέβαια. Πρέπει ὅμως νὰ τὰ κατανοήσουμε ὡς ὄντα πού συμμετέχουν στὴν πράξη και στὴ ζωή.¹³⁹ Τότε ἐκεῖνα τὰ φαινόμενα δὲν θὰ φαίνονται καθόλου παράδοξα.¹⁴⁰ Γιατί ἐκεῖνο τὸ ὄν πού ἔχει τὴν ὑψιστὴ ζωή¹⁴¹ φαίνεται πὼς κατακτᾷ τὴν τελειότητα χωρὶς νὰ δρᾷ ἐκεῖνο πού εἶναι πιὸ κοντὰ του¹⁴² τὴν κατακτᾷ μόνο με λίγες ἢ με μία μόνο δραστηριότητα· ἐκεῖνο πού εἶναι μακρύτερα ἀπὸ αὐτό,¹⁴³ με πολλὲς

¹³⁶ 286 a 33 τὸ σχῆμα ποιεῖν – πάσχειν.

¹³⁷ 292 b 22-23 τυγχάνει τῆς θειοτάτης ἀρχῆς μιᾶς κινήσεως, δηλαδή ἐφάπτεται ἄμεσα με τὸ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον.

¹³⁸ 292 a 18 ἡμεῖς. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐννοεῖ ἴσως, ὅπως συνήθως σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἔγὼ προσωπικά, ἀλλὰ ἔμεῖς οἱ ἄνθρωποι· ὄχι τόσο ἔμεῖς σ' αὐτὴ τὴν αἴθουσα τῆς Ἀκαδημίας, γιατί μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ ἀποψη τοῦ Πλάτωνα ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ζῶον και τὰ ἀστρα εἶναι ἔμψυχα ὄντα ἦταν ἡ ἐπικρατέστερη γνώμη. Πρβ. τόμ. Α', σ. 305, ὑπασ. 24.

¹³⁹ 292 a πράξεως και ζωῆς. Ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Β 1, 284 a 18 – b 5 δὲν ἀποκλείουν τὴ δυνατότητα ὅτι φανταζόταν τὰ ἀστρα ὡς ἔμψυχα. Στὰ χωρία 284 b 6 – 285 b 34 λέει ὅτι τὸ σύμπαν διαθέτει τίς ἐξὶ κατευθύνσεις, ἐπειδὴ εἶναι ἔμψυχο, ἔμψυχος και ἔχει κινήσεως ἀρχήν. Οἱ πλανῆτες χαρακτηρίζονται θεῖα σώματα, ὅπως στὸ Λάμβδα 8, 1074 a 30. Ἐδῶ ἡ ἐκθεση τοῦ Ἀριστοτέλη ἀποτελεῖ ἓνα συμβιβασμὸ, χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν τρόπο σκέψης του. Ὅπως κάθε ζῶον πάνω στὴ γῆ κινεῖται ἀπὸ μόνο του και συνάμα, ἂν τὸ θεωρήσουμε ὡς ἀπειροελάχιστο μέρος τοῦ σύμπαντος, κινεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κίνησης, τὸ ἴδιο και τὰ ἀστρα. «Συμφωνώντας με τὸν Πλάτωνα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ζῶον κινεῖται ἀπ' ἑαυτοῦ του (αὐτὸ φαμεν ἑαυτὸ κινεῖν, Φυσικά Θ 2, 252 b 22), στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ ὠθηση γιὰ κίνηση προέρχεται ἀπέξω», 253 a 13.

¹⁴⁰ Χρῆση τῆς ἀρχῆς σώζειν τὰ φαινόμενα.

¹⁴¹ τὸ ἀρίστα ἔχον εἶναι φυσικά τὸ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον.

¹⁴² Τὸ πρῶτον κινούμενον, ἡ σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων.

¹⁴³ Καθένας ἀπὸ τοῖς πλανῆτες χρειάζεται ὀρισμένο πλῆθος σφαιρῶν.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

δραστηριότητες. Πρέπει να δεχτούμε ότι η κίνηση των πλανητών¹⁴⁴ είναι πολύμορφη όσο και η κίνηση των έμβιων όντων πάνω στη γη.» Ο Άριστοτέλης εξηγεί με λεπτομέρειες την αναλογία.

Για τον Άριστοτέλη η φυσική λύση είναι ο συμβιβασμός. «Αν έχει κανείς την τύχη να βρει πειστικές αποδείξεις για μιὰ άποψη, πρέπει να το χρωσταίμε εύγνωμοσύνη γι' αυτό· εγώ όμως πρέπει να άρκεστῶ στο να πῶ αυτό που μου φαίνεται εύλογο.¹⁴⁵ Δέν χρειάζεται να άποδειχτεί η κυκλική κίνηση τοῦ οὐρανοῦ· μόνο ὅποιος είναι άφελής ἢ πολύ ριψοκίνδυνος θά προσπαθοῦσε να τὴν άποδείξει. Αὐτὴ ἡ κυκλικὴ κίνηση εἶναι τὸ μέτρο κάθε κίνησης.¹⁴⁶ Τὰ ἄστρα κινοῦνται με τὸν τρόπο που κινοῦνται οἱ σφαῖρες, ἐνῶ τὰ ἴδια τὰ ἄστρα παραμένουν ἀκίνητα καὶ δέχονται τὴν κίνηση καθὼς εἶναι κλεισμένα μέσα στὶς σφαῖρες.¹⁴⁷ Εἶναι φανερό ὅτι δέν κυλοῦν, γιατί ὅ,τι κυλᾷ πρέπει καὶ να περιστρέφεται· στὴν περίπτωση τῆς σεληνης ὁμως ἡ λεγόμενη ὄψη εἶναι πάντοτε ὁρατὴ.¹⁴⁸ Ἡ θερμότητα καὶ τὸ φῶς που ἀπορρέουν ἀπὸ τὰ ἄστρα δημιουργοῦνται καθὼς τρίβεται ὁ ἀέρας με τὴν κίνηση τῶν ἄστρων, ἐπομένως αὐτὰ τὰ σώματα αὐτοθερμαίνονται. Ὁ ἀέρας που βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ σώματος τὸ ὅποιο διαγράφει κύκλους πρέπει να θερμαίνεται ἀπὸ τὴν κίνησή της, καὶ μάλιστα πιὸ πολὺ ἐκεῖ που ὁ ἥλιος προσαρτᾶται στὴ σφαῖρα της, γιατί ὁ ἥλιος κινεῖται γρήγορα καὶ κοντὰ στὴ γῆ.¹⁴⁹ Ἔτσι, λοιπόν, δημιουργεῖται θερμότητα, ὅταν ὁ ἥλιος πλησιάζει, ἀνεβαίνει ψηλὰ καὶ στέκεται πάνω ἀπὸ ἐμᾶς. Τὸ ὅτι τὰ ἀστέρια τρεμοσβήνουν, ὄχι ὁμως καὶ οἱ πλανῆτες, ὀφείλεται στὴν πολὺ μεγαλύτερη ἀπόσταση τῶν ἀστεριῶν. Ἄν τὸ βλέμμα στραφεῖ σὲ ἓνα ἀπόμακρο ἀντικείμενο, τότε ἡ δρασή μας τρέμει¹⁵⁰ ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας της.»

«Τὸ σύμπαν εἶναι ἓνα συνεχές ὄλο, μιὰ σφαῖρα στρογγυλεμένη με τέτοια

¹⁴⁴ Ἀκριβῶς ἐπειδὴ οἱ πλανῆτες φαινομενικὰ κινοῦνταν ἄλλοτε σ' αὐτὴν, ἄλλοτε σὲ ἄλλη κατεύθυνση, τοὺς ὀνόμασαν πλανώμενα, περιπλανώμενα ἄστρα.

¹⁴⁵ 288 a 1.

¹⁴⁶ 287 a 23 μέτρον τῶν κινήσεων.

¹⁴⁷ 289 b 33 ἐνδεδεμένα τοῖς κύκλοις φέρεσθαι, γι' αὐτὸ καὶ ἡ γερμανικὴ ὀνομασία τους 'Fixsterne' ['στερεωμένα ἀστέρια']. 291 b 15 τοῖς ἀκινήτοις.

¹⁴⁸ 290 a 25-27. Βλέπουμε πῶς ὁ Ἄριστοτέλης διατυπώνει μιὰ σημαντικὴ θεωρία με βάση ἓνα καὶ μοναδικὸ γεγονός.

¹⁴⁹ Αὐτὸ δέν τὸ λέει ὁ Ἄριστοτέλης στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*, ἀλλὰ στὰ *Μετεωρολογικά* A 3, 341 a 19. Τὸ βασικὸ εἶναι ὅτι καθαυτὰ τὰ ἄστρα δέν ἀποτελοῦνται ἀπὸ φωτιά, ὅπως ἰσχυρίζονταν οἱ προγενέστεροι.

¹⁵⁰ 290 a 17-24 ὁ τρόμος τῆς ὄψεως. Ὁ Ἄριστοτέλης προσθέτει ὅτι αὐτὸ εἶναι σωστό, εἴτε δεχτοῦμε, συμφωνώντας με τὸν Πλάτωνα (*Τίμαιος* 45 c τὸ τῆς ὄψεως ρεῦμα), ὅτι ἀπὸ τὸ μάτι ξεκινᾷ μιὰ ἀκτινοβολία τοῦ προσώπου εἴτε πιστέψουμε ὅτι βλέπουμε ἐφόσον μπαίνει κάτι μέσα μας (*Τοπικά* 105 b 6 ὁρώμεν εἰσδεχόμενοί τι, *Περὶ ψυχῆς* B 7, 419 a 17, *Vita Marc.* 37).

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ἀκρίβεια, πού κανένα ἔργο ἀνθρώπινης τέχνης δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μαζί της, οὔτε τίποτε ἄλλο ἀπ' αὐτὰ πού βλέπουν τὰ μάτια μας. Ἀπὸ τὴν τέλεια ἰσορροπία τῶν δυνάμεων προκύπτει ὅτι τὸ σύμπαν δὲν μπορεῖ νὰ ραγίσει.»¹⁵¹

Ἡ γῆ. «Δὲν πρέπει νὰ ἀποροῦμε πού ὑπάρχουν τόσο πολλὲς γνώμες γιὰ τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ γῆ κινεῖται ἢ ὄχι, γιατί αὐτὸ τὸ πρόβλημα τοὺς ἀπασχόλησε ὅλους ἐπίμονα. Ὁ ἀνθρώπος πού βλέπει πῶς ἕνας κόκκος σκόνης πού πετάχτηκε ψηλὰ πέφτει καὶ δὲν παραμένει μετέωρος θὰ ἔπρεπε πράγματι νὰ ἔχει πολὺ ἀμέριμνη σκέψη, ἂν δὲν ἀποροῦσε πού ὀλόκληρη ἡ γῆ ἠρμεῖ στοὺς διάστημα. Γι' αὐτὸ ὑπάρχουν τόσο πολλὲς ἀπαντήσεις στοὺς ἐρώτημα ἂν ἡ γῆ κινεῖται ἢ ὄχι, ὥστε κάπου κάπου νὰ ἀναρωτιέται κανεὶς μήπως οἱ προτεινόμενες λύσεις δὲν εἶναι πιὸ ἀνόητες ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα.»

«Ἀνάμεσα στοὺς παλαιούς ὁ Θαλῆς¹⁵² ἔδωσε τὴν ἀπάντηση πού μποροῦσε εὐκολότερα νὰ γίνεῖ ἀπὸ ὅλους κατανοητὴ: Ἡ γῆ ἐπιπλέει στὴν κοσμικὴ θάλασσα σὰν ἕνα κομμάτι ξύλο. Δυστυχῶς ξέχασε νὰ ἐξηγήσει πῶς μπορεῖ τὸ νερὸ νὰ αἰωρεῖται στοὺς διάστημα.» Αὐτὸ δίνει στὸν Ἀριστοτέλη τὴν ἀφορμὴ γιὰ μιὰ ἐνδιαφέρουσα μεθοδολογικὴ παρέκβαση.¹⁵³ «Οἱ παλαιοὶ συνεχίζουν τὴν ἔρευνα μόνο ὡς ἕνα ὀρισμένο σημεῖο, γιατί ὅλοι ἔχουμε τὴ συνήθεια νὰ ἐρευνοῦμε ἔχοντας κατὰ νοῦ ὄχι τὸ ἐρώτημα πού ἔχουμε μπροστὰ μας, ἀλλὰ τὸν συνομιλητὴ μας πού ἰσχυρίζεται τὸ ἀντίθετο. Ἀκόμη καὶ αὐτὸς πού ἐρευνᾷ μόνος του στοὺς σπουδαστήριό ἐρευνᾷ μόνο ἐπὶ τόσο χρόνο, ὥσπου νὰ μὴν μπορεῖ πιά νὰ ἀνασκευάσει τὸν ἑαυτὸ του.¹⁵⁴ Γιὰ νὰ εἶναι κανεὶς σωστὸς ἐρευνητὴς, πρέπει νὰ εἶναι προσεκτικὸς γιὰ ὅλα τὰ εἶδη ἀντιρρήσεων πού πηγάζουν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πράγμα, καὶ αὐτὴ τὴ στάση τὴν ἀποκτᾷ μόνο ἐφόσον ἐξετάζει κάθε ἐρώτημα ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς.»

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀνασκευάζει γρήγορα τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀναξιμένη, τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Δημόκριτου: Σύμφωνα μ' αὐτοὺς ἡ γῆ κεῖται σὰν ἐπίπεδο καπάκι πάνω στὸν ἀέρα πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ αὐτήν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται ἐπιδοκιμαστικὰ μόνο στὸν Ἀναξίμανδρο:¹⁵⁵ «Δὲν ἀξίζει

¹⁵¹ 287b 15-19 καὶ 290a 6. Πρβ. *Περὶ κινήσεως* 699a 20. Τὸ διανόημα γιὰ τὴν ἰσορροπία στὸ χωρίο 295b 11-16.

¹⁵² 294a 29.

¹⁵³ 294b 6 εὐόκασι μέχρι τινὸς ζητεῖν, ἐνῶ, ἀντίθετα, αὐτὸς ἀναζητεῖ συνεχῶς τὴν ὑψιστὴ ἀρχή. Πρέπει νὰ ἀποφύγουμε νὰ ἐκλάβουμε ἀναχρονιστικὰ τὴν ἀντίθεση πρὸς τὸ πρᾶγμα - πρὸς τὸν λέγοντα - ὑπόβαθρο ἀποτελεῖ ἡ διαλεκτικὴ συζήτηση. Πρβ. W. Wieland, *Die aristotelische Physik* 159-160.

¹⁵⁴ Πρβ. *Θεαίτητος* 189e λόγον δν αὐτὴ πρὸς αὐτὴν ἡ ψυχὴ διεξέρχεται περὶ ὧν ἂν σκοπεῖ, καὶ τὶς ἐξυπνες παρατηρήσεις τοῦ Wieland, ὁ.π., 192.

¹⁵⁵ 295b 16 τοῦτο δὲ λέγεται κομφῶς μὲν, οὐκ ἀληθῶς δέ. Πράγματι ὁ Ἀριστοτέλης

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

νά μαλώνουμε για λεπτομέρειες. Το θέμα είναι να δούμε το σύμπαν ως ένα όλον, και η άποψή μου γι' αυτό το ζήτημα διαφοροποιείται ριζικά από τις απόψεις των πρώιμων στοχαστών ως προς το ότι είναι θεμελιωμένη στη διδασκαλία των φυσικών κινήσεων». 'Αφοῦ επανεξέτασε από αυτή την όπτική γωνία τις πρώιμες απόψεις, ο 'Αριστοτέλης έξηγγεί:¹⁵⁶ «'Η γῆ ἡρεμεί στο κέντρο τοῦ σύμπαντος. 'Απόδειξη γι' αυτό είναι ότι τὰ βαριά σώματα πού κινούνται πρὸς αὐτὴν δὲν πηγαίνουν παράλληλα, ἀλλὰ σὲ ἴσες γωνίες, δηλαδή σὲ ὀρθή γωνία πρὸς τὴν ἐφαπτομένη.¹⁵⁷ 'Η ὀρθότητα τῆς ἀποψῆς μου ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τοὺς ὑπολογισμοὺς πού ἔχουν κάνει οἱ μαθηματικοί, γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴ διάταξη καὶ τὶς κινήσεις τῶν ἄστρων ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ γῆ βρίσκεται στο κέντρο, οἱ ὑπολογισμοὶ συμφωνοῦν μὲ τὰ παρατηρούμενα φαινόμενα.¹⁵⁸ 'Η γῆ εἶναι σφαιρική. Αὐτὸ δὲν προκύπτει μόνο ἀπὸ λογικοὺς συλλογισμοὺς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ φαινόμενα πού μποροῦμε νὰ τὰ ἀντιληφθοῦμε. Γιατὶ ἀλλιῶς οἱ φάσεις στὶς ἐκλείψεις τῆς σελήνης δὲν θὰ εἶχαν αὐτὸ τὸ σχῆμα. Στὶς μηνιαῖες ἀλλαγές σχήματος ἡ σελήνη ἐπιδέχεται διάφορες τμήσεις, στὶς ἐκλείψεις ὅμως ἡ καθοριστικὴ γραμμὴ εἶναι πάντοτε κυρτὴ. 'Επιπλέον, ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ καὶ δύση τῶν ἄστρων μποροῦμε νὰ καταλάβουμε ὄχι μόνο ὅτι ἡ γῆ εἶναι στρογγυλὴ ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ μέγεθός της δὲν εἶναι σημαντικό. Γιατὶ, ὅταν μεταθέτουμε τὴ θέση πού στεκόμαστε μόνο κατὰ τι πρὸς Νότον ἢ πρὸς Βορρᾶν, τότε προφανῶς ἀλλάζει ὁ ὀρίζοντας. Μερικὰ ἀστέρια εἶναι ὄρατὰ στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν Κύπρο, ὄχι ὅμως καὶ στὶς βόρειες περιοχές, κι ἐκεῖνα τὰ ἀστέρια πού εἶναι συνεχῶς ὄρατὰ στο Βορρᾶ δύνουν σ' ἐκεῖνες τὶς νοτιότερες περιοχές. 'Επειδὴ, λοιπόν, ἡ γῆ εἶναι σχετικὰ μικρὴ, φαίνεται ὅτι ἀληθεύει ἡ γνώμη ἐκείνων πού συνδέουν τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὶς 'Ηράκλειες Στῆλες μὲ τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὶς 'Ινδίες· σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, ἡ ἴδια θάλασσα ἐκτείνεται ὡς ἐκεῖ.¹⁵⁹ 'Ὡς ἀπόδειξη φέρνουν τοὺς ἐλέφαντες, πού τοὺς βρίσκουμε τόσο στὴν 'Αφρικὴ ὅσο καὶ στὶς 'Ινδίες, προφανῶς γιατί αὐτοὶ οἱ δύο ἀπομακρυσμένοι

παρέλαβε ἀπὸ τὸν 'Αναξίμανδρο τὴν ἀποψη ὅτι ἡ γῆ ἡρεμεί στο κέντρο τοῦ σύμπαντος διαμέσου τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων.

156 B 14, 296 a 24 κ.έ. *ἡμεῖς δὲ λέγαμεν.*

157 Παρόμοια καὶ στο 311 b 34.

158 297 a 2-6. 'Ο J. L. Stocks, στὴ μετάφραση τῆς 'Οξφόρδης, ἐξηγγεί σωστὰ τὴν πυκνὰ διατυπωμένη πρόταση. 'Ο 'Αριστοτέλης ἐνοεῖ τοὺς ὑπολογισμοὺς πού εἶχαν κάνει ὁ Εὐδόξος καὶ ὁ Κάλλιππος. 'Η ἀποψη τοῦ W. Schadewaldt (στὴν πραγματεία πού παρέθεσα παραπάνω, σ. 111) ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τὸν Εὐδόξο τὴ διδασκαλία του γιὰ τὸ πρῶτο κινοῦν ἔχει κάποια βάση.

159 298 a 9-13. 'Επομένως, ἀπὸ τὸ Γιβραλτάρ ὡς τὶς Δυτικὲς 'Ινδίες, δηλαδή τὴν 'Αμερικὴ. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση ἀποδείχτηκε ὅτι εἶχε μεγάλη σημασία γιὰ τὴ χαρτογραφία, καὶ τελικὰ ὁδήγησε στὰ γνωστὰ ταξίδια τῶν θαλασσοπόρων, καὶ στὶς ἀνακαλύψεις.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

μεταξύ τους τόποι συνδέονται. Οί μαθηματικοί ύπολογίζουσι την έκταση τῆς γῆς σὲ 400.000 στάδια περίπου». ¹⁶⁰

Ἡ διδασκαλία γιὰ τὰ στοιχεῖα

Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐκθέσουμε συστηματικὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ δομὴ τῶν πραγμάτων κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

1) Ἡ πρωταρχικὴ ὕλη, ἡ *prima materia* τῶν Σχολαστικῶν, τὸ λογικὸ ὑποκείμενο ποὺ δὲν ὑπάρχει ποτὲ ξεχωριστά, ἀλλὰ μόνο σὲ σύνδεση μὲ μιὰ μορφή ἢ ιδιότητα, καὶ μόνο δυνάμει εἶναι ἓνα ἀντιληπτό σῶμα· μ' ἄλλα λόγια, ἀρχή. ¹⁶¹

2) Οἱ τέσσερις πρωταρχικὲς ποσότητες, δυνάμεις ἢ ἀντιθέσεις, ποὺ δίδουν στὰ στοιχεῖα τὴ μορφή, τίς ιδιότητες καὶ τίς ἐπενέργειές τους: τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ, τὸ ὑγρὸ καὶ τὸ στερεὸ (ἢ τὸ ὑγρὸ καὶ τὸ ξηρὸ). ¹⁶²

3) Τὰ τέσσερα ἀπλά σώματα ἢ τὰ στοιχεῖα γενικά, γῆ-νερὸ-ἀέρας-φωτιά· δὲν ταυτίζονται μὲ τὴν πραγματικὴ γῆ, τὸ πραγματικὸ νερὸ κτλ., ἀλλὰ εἶναι μόνο χαρακτηρισμοὶ τῶν πρωταρχικῶν φυσικῶν στοιχείων. ¹⁶³

4) Μὲ τὴν ἀμοιβαία μετατροπὴ τῶν τεσσάρων φυσικῶν στοιχείων, τὴν μεταβολήν, δημιουργοῦνται ὁμοιογενῆ ¹⁶⁴ σώματα καὶ κάθε εἶδους ἰστοί, τῶν ὁποίων ιδιότητες, διαφοραί, μποροῦν ὅλες νὰ παραχθοῦν ἀπὸ τίς τέσσερις θεμελιακὲς ποιότητες. Ὅλα τὰ τέτοιου εἶδους σώματα ὁ Ἀριστοτέλης τὰ ὀνομάζει μεικτὰ σώματα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀπλά, ¹⁶⁵ γιὰτὶ περιέχουν καὶ τὰ τέσσερα στοιχεῖα.

5) Οἱ θεμελιακὲς ποιότητες θερμὸ-ψυχρὸ, ὑγρὸ-στερεὸ εἶναι ἀμοιβαία ἐνεργητικὲς καὶ παθητικὲς, ἐνμέρει μὲσα σὲ κάθε ζευγος, ἐνμέρει ἔτσι ὥστε τὸ θερμὸ-ψυχρὸ νὰ εἶναι ἐνεργητικὸ σὲ σχέση πρὸς τὸ ὑγρὸ-στερεὸ. α) Καθεμιὰ ἀπὸ τίς τέσσερις ποιότητες μπορεῖ νὰ μεταβληθεῖ στὴν ἀντίθετή της, νὰ προκαλέσει ἢ νὰ πάθει μιὰ τέτοια μεταβολὴ ἀντίστοιχα. β) Πῶς τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ καθορίζουν τὴν ἀθροιστικὴν κατάστασιν ἐνὸς σώματος, εἶναι

¹⁶⁰ Δηλαδή τὸ μήκος τοῦ Ἰσημερινοῦ. Περίπου πενήντα χρόνια ἀργότερα ὁ Ἐρατοσθένης ἔκανε τὴν πρώτη ἐπιστημονικὴ μέτρηση: τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν 252.000 στάδια, ἓνα πέμπτο περίπου περισσότερο ἀπὸ τὸ κανονικόν.

¹⁶¹ πρώτη ὕλη, 329a 30 ἢ ὕλη ἢ ἀχώριστος, 329a 33 τὸ δυνάμει σῶμα αἰσθητὸν ἀρχή.

¹⁶² Οἱ δυνάμεις, στοιχεῖα ἢ (329a 34) ἐναντιώσεις, οἱ ὁποῖες (329b 9) σώματος εἶδη καὶ ἀρχὰς ποιῶσιν, εἶναι τὸ θερμὸν-ψυχρὸν, ὑγρὸν-ξηρὸν.

¹⁶³ Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς B 3, 330b 23 τὰ δ' ἀπλά τοιαῦτα μὲν ἔστιν οὐ μόντοι ταῦτά.

¹⁶⁴ τὰ ὁμοιομερῆ. Στὸ Περὶ ζῶων μορίων B 1 αὐτὸ ὀνομάζεται πρῶτο στάδιο τῆς σύνθεσης, πρώτη σύνθεσις ἢ σύστασις.

¹⁶⁵ Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς B 8, 334b 31 ἅπαντα δὲ τὰ μεικτὰ σώματα ἐξ ἅπαντων σύγκριται τῶν ἀπλῶν.

τὸ θέμα τοῦ τέταρτου βιβλίου των *Μετεωρολογικῶν*.

6) Τὰ ὁμοιογενῆ σώματα καὶ οἱ ἴστοι 'συναντῶνται' καὶ σχηματίζουν τὰ αἰσθητὰ πράγματα.¹⁶⁶

7) Τὸ πράγμα ὥστόσο δὲν ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ στοιχεῖα (ὕλη) καὶ διάταξη ἢ μορφή, ἀλλὰ εἶναι κάτι ποὺ δημιουργεῖται διαμέσου τῆς μορφῆς. Τὸ μάτι, γιὰ παράδειγμα, δὲν εἶναι μόνο τὸ σύνολο τοῦ ὕλικου ποὺ περιέχεται σ' αὐτό, ἀλλὰ εἶναι δομὴ ποὺ προϋποθέτει μιὰ 'σχέση τῆς μείξεως'¹⁶⁷ καθορισμένη ἀπὸ τὴ φύση. Τὸ βοηθητικὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε αὐτὴ τὴ δομὴ εἶναι ἡ διδασκαλία γιὰ τοὺς τέσσερις παράγοντες, τὶς αἰτίες (αἰτίαι).¹⁶⁸

8) Γένεση καὶ φθορὰ ἀποτελοῦν μιὰ ἀτέρμονη διαδικασία, ἕναν κύκλο, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν αἰώνια περιστροφὴ τῆς σφαίρας τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων. Αὐτὸ ἐξηγεῖ γιατί ἡ ὕλη ἀπὸ τὴν ὁποία δημιουργεῖται κάτι καὶ στὴν ὁποία αὐτὸ πάλι διαλύεται δὲν ἐκλείπει ποτέ.¹⁶⁹

Αὐτὴ ἡ συστηματικὴ ἔκθεση εἶναι, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ ἀριστοτελικὴ ἔκφραση, σωστὴ καὶ συνάμα μὴ σωστὴ. Εἶναι σωστὴ γιατί σ' αὐτὴν κάθε λέξη μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ μὲ παραθέματα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη· ἀντίθετα, δὲν εἶναι σωστὴ, γιατί ἕνα τέτοιο ἄκαμπτο σύστημα δὲν ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐσωτερικὴ δυναμικὴ τῆς θεωρητικῆς του σύλληψης καὶ δὲν λαμβάνει ὑπόψη τὴν πολλότητα τῶν ὀπτικῶν γωνιῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὸ ἀντικείμενο.

Θὰ ἐξετάσουμε πρῶτα τὴν ἔννοια ὕλη.¹⁷⁰ Κάπου κάπου ἡ λέξη ἔχει καὶ στὸν Ἀριστοτέλη τὴν κυριολεκτικὴ σημασία της: 'ξύλο'.¹⁷¹ Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη προέχει ἡ φυσικὴ ἔννοια 'ὕλικό' καὶ ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ προέκυψε ἀπὸ τὸ ἐρώτημα: 'Τί μεταβάλλεται, ὅταν κάτι μεταβάλλεται;'¹⁷² Οἱ Προσωκρατικοὶ δέχονταν μιὰ θεμελιώδη φυσικὴ ὕλη. Ἀν-

¹⁶⁶ τὰ ἀνομοιομερῆ. Ἡ λέξη ποὺ ὑποδηλώνει τὴ διεργασία εἶναι τὸ συνίσταται καὶ γι' αὐτὸ τὸ στάδιο ἢ τρίτη καὶ τελευταία σύστασις. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἕνα σύνολο.

¹⁶⁷ *Μετεωρολογικά Δ*, 379b 35 λόγος (τῆς μείξεως). Τὸ ὄλο εἶναι περισσότερο ἀπὸ τὰ μέρη.

¹⁶⁸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Β* 9-11.

¹⁶⁹ 318a 17 οὐκ ἀνήλωται, a 25 ἀπαυστον εἶναι τὴν μεταβολήν. Ὁ βιολογικὸς κύκλος Β 10, 336b 31 συνεπλήρωσε τὸ ὄλον ὁ θεὸς ἐνδεδεχῆ ποιήσας τὴν γένεσιν.

¹⁷⁰ Σὲ ὀλόκληρο τὸ Ἰπποκρατικὸ Corpus ἡ λέξη ἀπαντᾷ μόνο δύο φορές: *Περὶ ἀρχαῖης ἰητρικῆς* 3, I 576 L. (= Littré) μὲ βοτανικὴ σημασία καὶ *Περὶ διαίτης* II 52, VI 554 L., οἶνος θερμὸν καὶ ξηρόν· ἔχει δέ τι καὶ καθαρτικὸν ἀπὸ τῆς ὕλης, ποὺ προφανῶς εἶναι μεταριστοτελικό. Πρβ. F. Solmsen, *Aristotle's word for matter, Didascaliae in honour of A.M. Albareda*, Νέα Ὑόρκη 1961, 395-408.

¹⁷¹ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Α* 10 οὐδὲ τὴν ὕλην τῷ πυρὶ μεμειχθῆ φαμεν.

¹⁷² Πρβ. *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* 2, VI 34 L., τοῦτο ἐν ἑὸν μεταλλάσσειν τὴν ιδέην καὶ τὴν δύναμιν, ἀναγκαζόμενον ὑπὸ τε τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

τίθεται, ο Ἀριστοτέλης διέκρινε αὐστηρά: 1) τὴ μεταβολὴ κάθε εἶδους, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ὑπόβαθρο ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει¹⁷³ καὶ 2) τὴ γένεση, κατὰ τὴν ὁποία παύει νὰ ὑπάρχει φυσικὸ ὑπόβαθρο ταυτόσημο μὲ τὸν ἑαυτὸ του.¹⁷⁴ Μὲ τὴν πρώτη σημασία ἡ ἔννοια δὲν δημιουργεῖ κανένα πρόβλημα.¹⁷⁵ Ἄν ὁμως ἡ ὕλη ὑποδηλώνει αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννιέται κάτι, γίνεται ἀμέσως διαστοχαστικὴ ἔννοια, καὶ μάλιστα σχετικὴ, καὶ ἀκόμη (κάτι ποὺ συχνὰ παραβλέπεται) γίνεται ἀξιολογικὴ ἔννοια καὶ οὐδέποτε ἀναστρέψιμη. Ἡ πρώτη ὕλη εἶναι αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἄρχικὰ γεννήθηκε κάτι,¹⁷⁶ π.χ. τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸ χαλκόν. Εὐκόλα κατανοοῦμε πόσο εὐλόγα μπορούμε νὰ γενικεύσουμε αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς ὕλης, μὲ ἀποτέλεσμα, σὲ κάθε περίπτωση ποὺ τὸ Χ γίνεται Ψ, νὰ μπορούμε νὰ λέμε ὅτι τὸ Χ εἶναι ἡ ὕλη τοῦ Ψ, ἐπομένως, ἀκόμη καὶ ὅτι τὸ σῶμα σχετίζεται πρὸς τὴν ψυχὴ ὅπως ἡ ὕλη πρὸς τὸ εἶδος.¹⁷⁷ Ἐδῶ ὁμως παίζει ρόλο καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ τέλος. Ὅταν τὸ κρασί μετατρέπεται σὲ ζῆδι, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θεωρεῖ τὸ κρασί ὕλη· ὅταν ἕνα ζῶο πεθαίνει, ὁ ὄργανισμὸς δὲν εἶναι ἡ ὕλη τοῦ νεκροῦ σώματος. Ἡ διαδικασία τῆς γένεσης τὴν ὁποία τὸ Χ ὡς ὕλη μεταβάλλεται κατ' ἐξακολουθήση σὲ Ψ, ποὺ εἶναι κατὰ διαφορτικόν, καταλήγει στὸ τέλος ἢ στὴν τελείωσιν, δηλαδὴ σ' ἕνα σημεῖο ὅπου δὲν εἶναι πιὰ δυνατὸ νὰ φτάσουμε σὲ καλυτέρα ἢ τελειότερη βαθμίδα. Ἐκεῖ ἀρχίζει ἡ φθορά.¹⁷⁸ Ἡ μὴ ἀναστρεψιμότητά τῆς ἔννοιας ὕλη μᾶς δείχνει πολὺ καθαρὰ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ συσχετικὴ ἔννοια.

Στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*¹⁷⁹ τὰ τέσσερα στοιχεῖα ἀποτελοῦν τὴν κατώτερη

¹⁷³ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* A 4, 319b 10 ὑπομένουτος τοῦ ὑποκειμένου. Πρβ. *Φυσικά* A 9, 192a 13 ὑπομένουσα συναίτια σὲ σύνδεση μὲ τὸν Φαίδωνα 102e.

¹⁷⁴ 319b 15 μὴ ὑπομένουτος αἰσθητοῦ τινος ὡς ὑποκειμένου τοῦ αὐτοῦ.

¹⁷⁵ Πρβ. *Ζῆτα* 3, 1029a 32-33, τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἡ ὕλη, ἀλλὰ ἡ μορφή· τόμ. Α', σ. 180.

¹⁷⁶ *Δέλτα* 4, 1014b 31 ἐκ τούτων γὰρ ἐστὶν ἕκαστον διασφρομένης τῆς πρώτης ὕλης.

¹⁷⁷ Αὐτὸ λέγεται δοκιμαστικὰ στὸ *Λάμβδα* 3, 1070a 25, καὶ κατηγορηματικὰ στὸ *Μῦ* 2, 1077a 32-34.

¹⁷⁸ A 3, 319a 14-17· 318b 9 ἡ εἰς τὸ μὴ ὄν ἀπλῶς ὁδὸς φθορὰ ἀπλῆ. *Περὶ ζῶων γενέσεως* B 1, 733a 32 δεῖ δὲ νοῆσαι ὡς εὐ καὶ ἐφεξῆς τὴν γένεσιν ἀποδιδῶσιν ἡ φύσις.

¹⁷⁹ Δ 5, 312a 30 ὥστε ἀνάγκη καὶ τὰς ὕλας εἶναι τοσαύτας ὅσαπερ ταῦτα, τέτταρας, οὕτω δὲ τέτταρας ὡς μίαν μὲν ἀπάντων τὴν κοινήν, ἄλλως τε καὶ εἰ γίνονται ἐξ ἀλλήλων, ἀλλὰ τὸ εἶναι ἕτερον. Πρόκειται γιὰ μιὰ δύσκολη πρόταση· εἶναι ὁμως ὀλοφάνερο ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιπαραβάλλει μιὰ κοινὴ ὕλη τοῦ ἐπίγειου κόσμου μὲ τὸ εἶναι ἕτερον τῶν τεσσάρων εἰδῶν. Ὁ Seeck, ὁ.π., σ. 142, θεωρεῖ «κακὸς σχημο» τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρεῖ ἐδῶ, νὰ παραγάγει τὴ θεωρίαν περὶ στρωμάτων ἀπὸ τὴν παράσταση γιὰ τὸν τύπο τοῦ δυαδικοῦ συστήματος. Πρβ. F. Solmsen, *Aristotle's system of the physical world* 284 n. 32 καὶ 341 n. 21. Οἱ Solmsen καὶ Seeck δὲν παίρνουν θέση στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν πρώτη ὕλη. Θέση παίρνει ὁ H. R. King, «Aristotle without prima materia», *Journ. Hist. of Ideas* 17, 1956, 370-389· ἀνταπάντησι τοῦ F. Solmsen, 19, 1958.

βαθμίδα στη διαδικασία γένεσης. « Έπομένως, πρέπει να υπάρχουν τέσσερα υλικά, ανάλογα με τη σχέση προς το βαρύ και το ελαφρύ, και μάλιστα τέσσερα κατά τρόπο ώστε αφενός να έχουν όλα¹⁸⁰ στον επίγειο κόσμο κοινό υλικό, κυρίως αν τα υλικά δημιουργούνται αμοιβαία το ένα από το άλλο, αφετέρου να είναι διαφορετικό το είναι τους.» Στο *Περί γενέσεως και φθορᾶς*¹⁸¹ ἡ ὕλη μαζί με τις θεμελιακές ποιότητες ἀποτελεῖ τὴν κατώτερη φυσική βαθμίδα: « Ἰσχυρίζομαι ὅτι ὑπάρχει ἓνα υλικό τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, αὐτὸ τὸ υλικό ὅμως δὲν εἶναι ποτὲ ξεχωριστό, ἀλλὰ ἐνωμένο πάντοτε με μία ἀπὸ τὶς θεμελιακές ποιότητες, καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύνδεση γεννιούνται τὰ τέσσερα παραδοσιακά στοιχεῖα». ¹⁸² Ἐνα ἄλλο σημαντικό χωρίο εἶναι τὸ ἀκόλουθο: ¹⁸³ «Εἴτε ὑπάρχει εἴτε δὲν ὑπάρχει τὸ ὑπόβαθρο ὑπὸ φυσικὴ ἔννοια, γεγονός εἶναι ὅτι κάτι γεννιέται ἀπὸ κάτι ποῦ δὲν ἔχει ὑπόσταση καὶ χάνεται σὲ κάτι ποῦ δὲν ἔχει ὑπόσταση, καὶ αὐτὴ ἡ διαδικασία συνεχίζεται ἀδιάκοπα. Γιατὶ ἡ γένεση εἶναι φθορὰ τοῦ μὴ ὄντος καὶ ἡ φθορὰ εἶναι γένεση τοῦ μὴ ὄντος. ¹⁸⁴ Ἐδῶ ὥστόσο θὰ μπορούσαμε νὰ ρωτήσουμε: Τί εἶναι αὐτὸ τὸ μὴ ὄν; Εἶναι τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀντίθετα, π.χ. εἶναι ἡ γῆ καὶ τὸ βαρὺ μὴ ὄν σὲ σχέση πρὸς τὴ φωτιά καὶ τὸ ελαφρὺ; Ὁχι, αὐτὸ δὲν συμβαίνει. Ἄν, λοιπόν, τὸ στοιχεῖο γῆ εἶναι τὸ ὄν, θὰ μπορούσαμε νὰ μιλάμε γιὰ υλικὸ τοῦ στοιχείου γῆ, ¹⁸⁵ καὶ ἐπίσης γιὰ υλικὸ τοῦ στοιχείου φωτιά;

¹⁸⁰ Βλέπουμε ὅτι τὸ ἀπάντων μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ ὅλα τὰ τέσσερα στοιχεῖα: ἔτσι δημιουργήθηκε καὶ ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν πρώτη ὕλη ὡς φυσικὸ πρωταρχικὸ στοιχεῖο.

¹⁸¹ B 1, 329a 24 ἡμεῖς δὲ φαμεν μὲν εἶναι τινα ὕλην τῶν σωμάτων τῶν αἰσθητῶν, ἀλλὰ ταύτην οὐ χωριστὴν ἀλλ' αἰεὶ μετ' ἐναντιώσεως, ἐξ ἧς γίνεταί τε καλούμενα στοιχεῖα. Ἐδῶ ἡ ἐρμηνεῖα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν τὸ ἐξ ἧς ἀναφέρεται στὸ ὕλη, στὸ ἐναντιώσεως ἢ καὶ στὰ δύο. Ὅποιος θεωρεῖ, ὅπως ὁ Joachim, ὡς σύστοιχο τὸ ὕλη πρέπει νὰ συμπεράνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται μιὰ πρώτη ὕλη ὡς λογικὸ αἴτημα. Ὁ King θεωρεῖ ὡς σύστοιχο τὸ ἐναντιώσεως. Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὡς σύστοιχο τὸ ὕλη μετ' ἐναντιώσεως, γιατί στὴν πραγματικότητα αὐτὴ εἶναι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη σ' αὐτὸ τὸ ἔργο.

¹⁸² Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση τὰ καλούμενα στοιχεῖα, ὅταν μιλάει γιὰ τὰ τέσσερα παραδοσιακά φυσικά στοιχεῖα, γιὰ νὰ τὰ διακρίνει ἀπὸ τὶς συσχετικές του ἔννοιες. Ἡ δικὴ του λέξη γιὰ τὰ φυσικά στοιχεῖα, τὰ ἀπλά σώματα, εἶναι νεολογισμός.

¹⁸³ A 3, 319a 25 - b 5. Οἱ ἐννοιολογικὲς διακρίσεις τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἀκριβέστατες: 1) τὸ μὴ ὄν ἀπλῶς (319a 29) δυνάμει τις οὐσία, ἐντελεχεῖα δ' οὐ. Αὐτὸ εἶναι ἡ πρώτη ὕλη τοῦ 2) τὸ ἀπλῶς μὴ ὄν (317b 5) εἶναι τὸ ἀπολύτως μὴ ὑπαρκτό 3) μιὰ στέρησις εἶναι κάτι καθ' αὐτὸ μὴ ὄν (Φυσικά A 8, 191b 15), δηλαδὴ αὐτὸ ποῦ δὲν εἶναι κάτι ὀρισμένο, δηλαδὴ ποῦ δὲν εἶναι αὐτὸ ποῦ πρόκειται νὰ γίνῃ 4) σύμφωνα με τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη ἓνα μὴ ὄν εἶναι κάτι μὴ αἰσθητόν.

¹⁸⁴ Αὐτὲς οἱ παραδοξολογίες ἀποκαλύπτουν τὸν συσχετικὸ χαρακτήρα τῆς ἀνάλυσης τοῦ Ἀριστοτέλη.

¹⁸⁵ Θὰ μπορούσαμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ὕλη γῆς γῆς; Ἄν ναι, τότε ὑπάρχει πρώτη ὕλη τῶν στοιχείων.

Ἐπὶ πρᾶγματι ὑλικὸ καθενὸς ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ πρέπει πρᾶγματι νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἀλλιώδως δὲν μποροῦν νὰ μεταβάλλονται ἀμοιβαῖα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο; Ἡ θὰ μπορούσαμε μᾶλλον νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ὑλικὸ ὑπὸ μία ἔννοια¹⁸⁶ εἶναι τὸ ἴδιο, ἐνῶ ὑπὸ ἄλλη ἔννοια δὲν εἶναι τὸ ἴδιο; Ὅταν μιᾶμε γιὰ ὕλη ἐνὸς πράγματος, ἔννοοῦμε σύμφωνα μὲ τὸν ὀρισμὸ μας πάντοτε τὴν ἴδια ὕλη, ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη ὁμῶς ἡ ὕλη ἔχει διαφορὰς ἰδιότητες καὶ λειτουργίες». Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι οἱ τέσσερις θεμελιακὲς ποιότητες δὲν μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἄλλες.¹⁸⁷

Ἐπομένως, δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ἡ πρώτη ὕλη εἶναι χαρακτηριστικὰ συσχετικὴ ἔννοια, πού ἐπιτελεῖ συγκεκριμένη λειτουργία στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς ἔννοια διάκρισης καὶ τίποτε περισσότερο. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ λέμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ αἴτημα ἐνὸς πρωταρχικοῦ στοιχείου, οὔτε καν ὡς ἔννοιολογικοῦ στοιχείου. Σ' ἓνα ὑστερότερο ἔργο¹⁸⁸ τὸ λέει αὐτὸ ξεκάθαρα.

Ἄν συγκρίνομε τὰ ἔργα του γιὰ τὰ στοιχεῖα, θὰ βροῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐξέτασε τὸ ἐρώτημα ἀπὸ διαφορὰς ὀπτικὰς γωνίες. Θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι κατασκεύασε διαφοροτικὰς καταρχὴν θεωρίες καὶ ὅτι, στὴν προσπάθειά του νὰ συνδέσει αὐτὲς τὶς θεωρίες μεταξὺ τους, ὑποστήριξε ἀντιφατικὰ πρᾶγματα.

1) Στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* Γ τὸ βασικὸ θέμα εἶναι ἡ πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα. Ἡ ἔρευνα εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ θεωρητικὴ· στοιχεῖο θεωρεῖται ἐκεῖνο πού σύμφωνα μὲ κάθε ἐμπειρία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαλυθεῖ σὲ διαφοροτικὰ ὑλικά.¹⁸⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὶς ἰδιότητες, τὶς ἐπενέργειες καὶ τὶς δυνάμεις τῶν στοιχείων¹⁹⁰ καὶ βασικὴ ἐπιδιώξή του εἶναι νὰ καταδείξει ὅτι τὰ στοιχεῖα πού ἀποδέχτηκαν οἱ προγενέστεροί του, καὶ ἰδίως τὰ μαθηματικὰ σώματα τοῦ Πλάτωνα, δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν τέτοιες ἰδιότητες. Τὸ σχῆμα τῆς ἀντίθεσης δὲν ἐμφανίζεται καθόλου. Ἐνα χωρίο μὲ ἔντονα πολεμικὸ χαρακτήρα,¹⁹¹ πού στρέφεται ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα, ἀποτελεῖ

¹⁸⁶ Τὸ χωρίο ἐστὶ μὲν ὡς ἡ αὐτή, ἐστὶ δ' ὡς ἡ ἕτέρα ἀντιστοιχεῖ πλήρως στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* 312 a 33 τὸ εἶναι ἕτερον, παραπάνω ὑποσ. 179. Πρβ. 312 a 18 καὶ *Φυσικὰ* Δ 9, 217 a 24. Γιὰ τὶς ἐκφράσεις ὁ ποτε οὐκ ἔστιν ὅτι = τὸ ἴδιο τὸ πρᾶγμα ὅπως τὸ ὀρίζομε, καὶ γιὰ τὸ εἶναι = ἡ ἰδιότητα ἢ λειτουργία πού μποροῦμε νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε, βλ. παραπάνω, σσ. 53-54 καὶ 56-57.

¹⁸⁷ Β 2, 330 a 24 πᾶσαι αἱ ἄλλαι διαφοραὶ ἀνάγονται εἰς τὰς πρώτας τέτταρας, αὐται δ' οὐκ εἰς ἑλάττους.

¹⁸⁸ *Θῆτα* 7, 1049 a 24 - b 2.

¹⁸⁹ 302 a 18-19 αὐτὸ ἀδιαίρετον εἰς ἕτερα τῶν εἶδει.

¹⁹⁰ πάθη, ἔργα, δυνάμεις.

¹⁹¹ Γ 7, 306 a 6-18.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

πολύτιμη συμβολή στον αυτοχαρακτηρισμό του 'Αριστοτέλη: «Όταν ακριβώς εκείνοι οι στοχαστές μιλούν για τα φαινόμενα, υποστηρίζουν πράγματα που δέν συμφωνούν με τα φαινόμενα. 'Ο λόγος είναι ότι δέν χρησιμοποιούν σωστά τις άρχές με τη βοήθεια τών όποιων γνωρίζουμε τη δομή του φυσικού γίγνεσθαι,¹⁹² αλλά τὰ άποδίδουν όλα σε όρισμένες προκατασκευασμένες γνώμες.¹⁹³ Συμπεριφέρονται σαν τούς ανθρώπους που κατά τη συζήτηση θέλουν με κάθε τρόπο να έμμένουν στις θέσεις τους, σαν να κατεΐχαν μόνο εκείνοι τις άληθινές άρχές. Κάθε έπιστήμη όμως έχει τις ιδιαίτερες άρχές της, ανάλογα με τó αντίκειμενο τής έρευνας. Στόν φυσικό κόσμο δέν μπορούμε να εφαρμόσουμε άρχές που ισχύουν μόνο για τὰ μαθηματικά και για τὰ αιώνια πράγματα. 'Ορισμένα πράγματα μάλιστα πρέπει να τὰ κρίνουμε από τὰ άποτελέσματα και προπάντων από τó σκοπό. Γιατί, όπως στην τέχνη και στη χειροτεχνία ó σκοπός είναι τó τέλειο έργο, έτσι και τού φυσικού έπιστήμονα τó έργο είναι να μελετá τὰ φαινόμενα όπως αυτά παρουσιάζονται στην κανονικότητά τους και κατά προτίμηση στην αίσθηση».¹⁹⁴

2) 'Ο 'Αριστοτέλης αναπτύσσει την κινητική θεωρία τών στοιχείων στο *Περί ούρανοϋ Δ*. Ταυτόχρονα κάνει χρήση μιás θεωρίας περι στρωμάτων, στην όποία τὰ στοιχεΐα δέν παράγονται από τις δύο φυσικές κινήσεις, αλλά διατάσσονται έντελώς αυθαίρετα σε τέσσερα κάθετα στρώματα. "Αν και ó 'Αριστοτέλης έπικαλείται και εδώ έμπειρικά δεδομένα, ή έκθεση είναι έντελώς άφηρημένη.¹⁹⁵ Οί φυσικές κινήσεις προς τὰ κάτω και προς τὰ πάνω προϋποθέτουν την ύπαρξη δύο στοιχείων, τής γής και τής φωτιás. 'Ο 'Αριστοτέλης άποδεικνύει την ύπαρξη τών δύο άλλων στοιχείων άποδεχόμενος ένα μεταξύ άνάμεσα στα δύο άκρα. «'Επειδή, λοιπόν, υπάρχει ένα πράγμα που άνέρχεται πάνω από όλα κι ένα που κατέρχεται κάτω από όλα, πρέπει να υπάρχουν άλλα δύο που τοποθετούνται κάτω από κάτι όσο και πάνω από κάτι.»¹⁹⁶ Αυτή ή πρόταση, θεωρημένη καθαυτήν, παρατηρεί ó Seeck, είναι

¹⁹² λαβείν τás πρώτας άρχάς.

¹⁹³ Φυσικά, ó 'Αριστοτέλης γνώριζε καλά τη διδασκαλία του Πλάτωνα για την άνωπόθετο άρχήν. Προφανώς, θεωρούσε τη μαθηματική έξήγηση του Πλάτωνα για την άτομική δομή τών πραγμάτων καθαρή άνοησία, ώρισμένες δόξας, προσχηματισμένες γνώμες, και ίσως είχε υπόψη του τὰ λόγια του Σωκράτη στην *Πολιτεία* 529a. 'Ο 'Αριστοτέλης θεωρούσε τόν έαυτό του άνθρωπο που δεχόταν ένα λογικό επίχειρημα και ήταν πάντοτε πρόθυμος να τροποποιήσει την άποψή του.

¹⁹⁴ τó φαινόμενον αεί κυρίως κατά την αίσθησιν.

¹⁹⁵ Τó πείραμα με τó φουσκωμένο άσκι, στο χωρίο 311 b 10, ó 'Αριστοτέλης τó πήρε από τη λογοτεχνία τής έποχής του· άλλίως θα είχε ίσως ανακαλύψει πόσο λανθασμένο είναι τó συμπέρασμα.

¹⁹⁶ 312 a 28-30, G. A. Seeck, *Zetemata* 34, 118.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

πρόκληση στο λόγο. Μόλις όμως αναλογιστούμε ότι ο 'Αριστοτέλης είχε ήδη επεξεργαστεί μιὰ θεωρία περί στρωμάτων και ήθελε νὰ τὴ συνδέσει μὲ τὸ δυαδικὸ σύστημα, ἡ πρόταση γίνεται κατανοητὴ. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἀνάμεσα στοὺς δύο φυσικοὺς τόπους ὑπάρχει ἓνα 'ἐνδιάμεσο'. Γιὰ τὴ φυσικὴ κίνηση ὁ 'Αριστοτέλης μπορεῖ νὰ ἐπικαλεσθεῖ ἐμπειρικὰ δεδομένα· ὡστόσο ἡ θεωρία περί στρωμάτων εἶναι μιὰ ἐντελῶς αὐθαίρετη κατασκευή.

3) Στὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ ἔργου *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* ὁ 'Αριστοτέλης πραγματεύεται τὶς φυσικὲς διεργασίες τὶς ὁποῖες ὀνομάζει *γένεσιν* = δημιουργία, *μεταβολὴν* = μετατροπὴ καὶ *μείξιν* = ἀνάμειξη ἢ χημικὴ ἔνωση· οἱ δύο τελευταῖες εἶναι δύο βασικὲς μορφές τῆς γένεσης. Στὸ πρῶτο βιβλίον τῶν *Φυσικῶν* ὁ 'Αριστοτέλης ἐξέθεσε τὴ γνωστὴ διδασκαλία του γιὰ τὶς τρεῖς ἀρχές τοῦ Εἶναι· δὲν προβληματίστηκε τότε καθόλου πῶς θὰ μπορούσε νὰ ἐφαρμοστεῖ αὐτὴ ἡ θεωρία σὲ μιὰ φυσικὴ διεργασία· μὲ τὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ὕλη-ἐλλειψὴ μορφῆς-μορφῆ ὁ 'Αριστοτέλης ἐξήγησε τὴν κατηγορία τῆς οὐσίας πολὺ γενικὰ. Στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Α ἡ προβληματικὴ εἶναι βέβαια γενικὴ, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα εἶναι τώρα ἡ γένεση μιᾶς φυσικῆς οὐσίας: «Γεννιέται πράγματι ὑπὸ φυσικὴ ἔννοια τὸ συγκεκριμένον πράγμα»¹⁹⁷ ἢ πρόκειται μόνον γιὰ ἓνα "πῶς εἶναι πλασμένο", ἓνα "πόσο μεγάλο" ἢ ἓνα "κάπου"; Γνωρίζετε ὅτι ἔχω πεῖ πρωτύτερα πῶς κάτι γεννιέται ἀπὸ κάτι ποὺ προηγουμένως ὑπῆρχε μόνον δυνάμει. Ἄς ἐξετάσουμε τώρα καλύτερα αὐτὸ τὸ δυνάμει ὑπαρκτὸ καὶ ἄς ρωτήσουμε ἂν ἔχει ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ποιότητα, ποσότητα ἢ θέση. Ἄν ἔχει αὐτὲς τὶς ιδιότητες μόνον δυνάμει, συνάγεται μὲ λογικὴ ἀναγκαιότητα τὸ παράλογο συμπέρασμα ὅτι κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει ὑπὸ φυσικὴ ἔννοια ὑπάρχει παρ' ὅλα αὐτὰ ξεχωριστὰ,¹⁹⁸ καὶ ἐπιπλέον συνάγεται τὸ συμπέρασμα ποὺ φοβοῦνταν πιὸ πολὺ οἱ παλαιοὶ στοχαστές, ὅτι δηλαδὴ κάτι γεννιέται ἐκ τοῦ μηδενός. Ἀντίθετα, ἂν δεχτοῦμε ὅτι δὲν ὑπάρχει "κάτι ἐδῶ καὶ τώρα" οὔτε μιὰ φυσικὴ οὐσία, ἀλλὰ ὅτι ἔχει μόνον μιὰ ἀπὸ τὶς ιδιότητες ποὺ ἀναφέραμε, τὸ πρόβλημά μας λύνεται, ἐφόσον θὰ μιλάμε πιά μόνον γι' αὐτὲς τὶς ιδιότητες καὶ θὰ μπορούμε νὰ παρακάμψουμε τὸ πρόβλημα τῆς γένεσης τῆς φυσικῆς οὐσίας (ἐνὸς πράγματος)».

Γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ ἐρωτήματα πῶς πρέπει νὰ φανταστοῦμε τὴ διαδικασία τῆς κίνησης καὶ πῶς κάθε κίνηση πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ τελικὰ στὴν ἀρχὴ τῆς κίνησης καὶ στὴν περιστροφὴ τῆς σφαίρας τῶν ἀπλανῶν, ὁ 'Αριστοτέ-

¹⁹⁷ 317b 20 ἀπορήσειε δ' ἂν τις ἄρ' ἔστιν οὐσίας γένεσις καὶ τοῦ τοῦδε, ἀλλὰ μὴ τοῦ τοιοῦδε καὶ τοσοῦδε καὶ ποῦ.

¹⁹⁸ 317b 28 χωριστόν τε συμβαίνει τὸ μὴ οὕτως ὄν.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

λης παραπέμπει στα κεντρικά βιβλία τῶν *Φυσικῶν* καὶ στὸ ἔργο *Λάμβδα*.¹⁹⁹

Ὁ Ἀριστοτέλης στρέφεται ἰδίως ἐναντίον τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων καὶ τοῦ Πλάτωνα, ποὺ ὄλοι τοὺς ἀποδίδουν τὶς ποιοτικὲς διαφορὲς σὲ ποσοτικὲς διαφορὲς· οἱ ἀτομικοὶ μιλοῦν γιὰ σώματα, ὁ Πλάτων μιλάει γιὰ ἐπιφάνειες, δηλαδὴ γιὰ τὰ στοιχειώδη τρίγωνα.²⁰⁰ Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἐπικρίνει μὲ ὀξύτητα αὐτὴ τὴ διδασκαλία καὶ στὸ *Περὶ οὐρανοῦ Γ*:²⁰¹ «Μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε πῶς σχηματίζονται τὰ ἀπλὰ φυσικὰ σώματα ἀπὸ τὸν περιβάλλοντα χῶρο, προπάντων τὸ νερὸ καὶ ὁ ἀέρας. Ἐπομένως, ἡ ἴδια ἡ φύση μᾶς δείχνει αὐτὸ ποὺ καὶ θεωρητικὰ θὰ συμπεραίναμε, ὅτι δηλαδὴ τὸ ὑπόβαθρο πρέπει νὰ εἶναι ἄμορφο καὶ ἀσχημάτιστο, γιατί μόνο ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ σχηματιστεῖ τὸ πανδεχές, ὅπως λέγεται στὸν *Τίμαιο*. Συνεπῶς πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὰ τέσσερα φυσικὰ στοιχεῖα ὡς ἓνα εἶδος ὕλης γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι σύνθετο. Γι' αὐτὸ τὰ στοιχεῖα μποροῦν νὰ μεταβάλλονται τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, μὲ τὴν ἀποδέσμευση τῶν διαφορετικῶν ἰδιοτήτων τους.²⁰² Ἐπιπλέον, πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴ γένεση τῆς σάρκας, τῶν ὀστέων ἢ ὀποιοδήποτε συνεχοῦς μεγέθους μὲ τὴ βοήθεια τῶν στοιχειωδῶν τριγῶνων τοῦ Πλάτωνα; Γιατὶ ἀπὸ τὴ σύνθεση δὲν μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ τίποτε τὸ συνεχές. Ἄν παρατηρήσουμε μὲ ἀκρίβεια τὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα, θὰ καταλάβουμε ὅτι ὁ Πλάτων πράγματι ἀναιρεῖ τὴ δυνατότητα τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι». Ἄν συγκρατήσουμε αὐτὸ τὸ χωρίο, θὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖται στὸν Πλάτωνα²⁰³ στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Α 2*. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἐκεῖ ὅτι ὁ Πλάτων ἐρεύνησε μόνο τὸ γενικὸ ἐρώτημα πῶς γεννιοῦνται ἢ φθεῖρονται τὰ πράγματα, δὲν ἐρεύνησε ὁμως τὸ ἐρώτημα πῶς γεννιέται ἡ σὰρκα ἢ τὰ ὀστᾶ καὶ τὰ παρόμοια.²⁰⁴

¹⁹⁹ 318a 3 ἐν τοῖς περὶ κινήσεως· τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ἀκίνητου ἀρχῆς εἶναι ἀντικείμενο ἄλλης ἐρευνας ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ πρωταρχικὰ ἐρωτήματα.

²⁰⁰ 316a 12 αὐτοτρίγωνον, *Τίμαιος* 53 cd.

²⁰¹ Ἐν συντομίᾳ στὸ Γ 8, 306b 9-29. Πρβ. *Τίμαιος* 51a πανδεχές. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν καὶ μὲ τὸν ὄρο στοιχεῖα ἐνοεῖ τὰ στοιχεῖα γῆ-νερὸ-ἀέρα-φωτιά, ἐδῶ, ὅπως βλέπουμε, μιλάει γιὰ τὸ πραγματικὸ νερὸ καὶ τὸν πραγματικὸ ἀέρα, χωρὶς νὰ ἐπιστᾶ τὴν προσοχὴ σ' αὐτὴ τὴ διάκριση. Ποτὲ ὁμως δὲν τὸ κάνει αὐτὸ στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*. Πρβ. 330b 21-25.

²⁰² Ἡ ἔκφραση *χωρίζεσθαι κατὰ πάθη*, ποὺ δὲν ἀπαντᾷ ποτὲ στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*, δείχνει ὅτι ἡ διδασκαλία ποὺ ἀναπτύχθηκε στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Β 4*, 331a 12-23 δὲν ὑπῆρχε ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε τὸ *Περὶ οὐρανοῦ Γ*.

²⁰³ Τὴν κριτικὴν τοῦ Ἀριστοτέλη στὸν Πλάτωνα πραγματεύτηκαν ὁ H. Cherniss, *Crit. of Plato* 124-129 καὶ ὁ F. Solmsen, *Aristotle's system of the physical world*, κεφ. 16.

²⁰⁴ Οἱ φράσεις ποὺ ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία βρισκονται στὸ Α 2, 315a 29-32 *Πλάτων... ἐσέψατο... οὐδέν*. Πρβ. *Περὶ οὐρανοῦ Γ 8*, 306b 27 *μη ἐκ παρόδου τοὺς λόγους ἀποδέχεσθαι καὶ Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Α 2*, 315b 33 *πολλὴν ἔχει ἀλογίαν*.

Προφανώς αυτό δεν είναι σωστό, γιατί ο Πλάτων κάνει συχνά λόγο γι' αυτά στον *Τίμαιο*, και ο 'Αριστοτέλης στα βιολογικά έργα του δείχνει ότι ο Πλάτων γνωρίζει αυτές τις θεωρίες ως τις παραμικρές λεπτομέρειές τους. 'Η εξήγηση γι' αυτή την αδιάλλακτη στάση πιθανόν πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι ο 'Αριστοτέλης θεωρούσε ασυμβίβαστες μεταξύ τους τις δύο θεωρίες του Πλάτωνα. Αυτό είναι σωστό, γιατί πώς θα μπορούσαμε να γεφρώσουμε τη διδασκαλία για τὸ πανδεχές, που δέχεται μέσα του τὰ ἀπεικάσματα τῶν ιδεῶν, με τὴν ἀτομιστική θεωρία για τὰ στοιχειώδη τρίγωνα; Αὐτὸς μᾶλλον εἶναι ὁ λόγος πού ὁ 'Αριστοτέλης μιλάει για μιὰ θεωρία πού ἐπινοήθηκε εὐκαιριακά καὶ περιέχει πολλὲς ἀθεμελίωτες ἀπόψεις. Παραδέχεται ὅτι ὁ Πλάτων ἐξήγησε τὴ γένεση, ἂν καὶ ὁ ἴδιος ὁ 'Αριστοτέλης ἀπορρίπτει αὐτὴ τὴν ἐξήγηση· ἀλλὰ ὁ Πλάτων δὲν ἐξήγησε ὀρθολογικὰ τὴν ποιοτικὴ μεταβολή, τὴν ἀλλοίωσιν, ἡ διδασκαλία του εἶναι ἀπλή θεωρία χωρὶς ὀποιοδήποτε ἔρεισμα στὴν ἐμπειρία. Μόνον ὅσοι ἔχουν ἐξοικειωθεῖ με τὸ πραγματικὸ φυσικὸ γίγνεσθαι εἶναι σὲ θέση νὰ ἐντάξουν τὶς θεωρίες του σὲ μιὰ συνάφεια χωρὶς ἀντιφάσεις.²⁰⁵

Στὴν ἀκόλουθη ἐνότητα βρίσκουμε τὸν πυρήνα τῆς διδασκαλίας πού παρουσιάστηκε σ' αὐτὸ τὸ ἔργο.²⁰⁶ «Θέλω τώρα νὰ ἐξηγήσω πὼς πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ἡ ἔννοιά μου ὕλη. Αὐτὴ ἡ ὕλη ἐγγυᾶται μιὰν ἀκατάπαυστη γένεση καὶ φθορὰ τῶν πραγμάτων. Με τὴ βοήθεια αὐτῆς τῆς ἔννοιας μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε ὄχι μόνο τὴ γένεση ἐνὸς ὑλικοῦ ἀπὸ ἓνα ἄλλο, ἀλλὰ καὶ τὴ γένεση καθόλου. Πρῶτα ὡστόσο πρέπει νὰ ἐξετάσουμε ἐκεῖνη τὴ διεργασία κατὰ τὴν ὁποία ἓνα πράγμα Χ γεννιέται ἀπὸ ἓνα ἄλλο πράγμα Ψ. Γιατὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι πρῶτα χάνεται τὸ Ψ, καὶ αὐτὸ πού δὲν ὑπάρχει πιά, χωρὶς ἀμφιβολία, δὲν εἶναι τίποτε. Ἄν, λοιπόν, κάθε φορά φθίρεται κάτι ἀπὸ τὸ ὄν, γιατί δὲν ἔχουν ἐκλείψει καὶ ἐξαφανιστεῖ πρὸ πολλοῦ ὅλα τὰ ὄντα; Αὐτὸ θὰ τὸ καταλάβουμε, ἂν στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὸν τρόπο²⁰⁷ τῆς γένεσι καὶ τῆς φθορᾶς. Ἐδῶ παίζει ρόλο ἡ ἔννοιά μου ὕλη. Μία ὕλη πού ἐμφανίζεται σ' ἐμᾶς μέσα ἀπὸ τὶς οὐσιώδεις ιδιότητές της σὲ μεγάλο βαθμὸ ὡς κάτι πού ὑπάρχει με συγκεκριμένο τρόπο, εἶναι ἐπίσης σὲ μεγάλο βαθμὸ κάτι πού ὑπάρχει πραγματικά,²⁰⁸ ἐνῶ ἡ ὕλη τῆς ὁποίας

²⁰⁵ Ὁ 'Αριστοτέλης ἀντιπαραβάλλει τοὺς ἀθεωρήτους τῶν ὑπαρχόντων με ἐκείνους ὅσοι ἐμφηκῆσαι μᾶλλον ἐν τοῖς φυσικοῖς. Πρβ. τὴ δριμεία καταδίκη τῶν Ἐλεατῶν στὸ 325 a 18.

²⁰⁶ Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς A 3, 318 a 9 - 319 a 17.

²⁰⁷ 318 b 8 τὸν τρόπον ζητοῦμεν. Στὸ 331 b 3 καθὼς καὶ στὸ 336 b 31 ἀναπτύσσεται ὁ τρόπος τῆς μεταβολῆς. Ὁ 'Αριστοτέλης ἐννοεῖ τὸν βιολογικὸ κύκλο, ἀπαυστον εἶναι τὴν μεταβολήν.

²⁰⁸ 318 b 14 ἧς μὲν γὰρ μᾶλλον αἱ διαφοραὶ τόδε τι σημαίνουσι, μᾶλλον οὐσία. Κλασικὸ παράδειγμα γιὰ τὸν 'Αριστοτέλη εἶναι ἡ κλίμακα τῆς θερμοκρασίας.

ουσιώδες γνώρισμα είναι η έλλειψη ιδιοτήτων εμφανίζεται σ' έμας ως κάτι μὴ ύπαρκτό. Σύμφωνα με τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη, αὐτὴ ἡ διάκριση συμπίπτει με τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ "αἰσθητὸ" καὶ στὸ "μὴ αἰσθητό": ὅπως ὁ πολὺς κόσμος πιστεύει ὅτι ἔχει τὴ ζωὴ καὶ τὸ εἶναι του μόνο χάρη στὴν ἀντιληπτικὴ του δύναμη, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς δέχεται γιὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς πραγματικότητας.²⁰⁹ Ὁπωσδήποτε οἱ πολλοὶ βρίσκονται στὸν σωστὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀλήθεια, τὴν πλήρη ἀλήθεια ὅμως δὲν θὰ τὴ φτάσουν. Γιὰ παράδειγμα, πιστεύουν ὅτι ἡ γῆ εἶναι ὄν σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι ὁ ἀέρας, ἐπειδὴ ἡ γῆ εἶναι κάτι συμπαγέστερο. Στὴν πραγματικότητα ὅμως συμβαίνει τὸ ἀντίθετο,²¹⁰ γιὰτὴ στὴν κλιμακωτὴ διάταξη τῆς φύσης ὁ ἀέρας βρίσκεται ψηλότερα ἀπὸ τὴ γῆ. Σὲ κάθε εἶδος γένεσης, λοιπόν, πρέπει νὰ προϋποθέτουμε μιὰ ὕλη. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ γίγνεσθαι γενικῶς καὶ στὴ μεταβολὴ ἐξηγεῖται εὐκόλα με τὴ διδασκαλία μου γιὰ τὶς κατηγορίες τοῦ ὄντος. Ὑπὸ ὀρισμένη ἔννοια ἡ ὕλη εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια, ὑπὸ ὀρισμένη ἄλλη ἔννοια εἶναι διαφορετικὴ. Ὅταν ἡ ὕλη μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ καὶ συνεχίζει νὰ ὑπάρχει, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ἀποκτᾶ ἄλλες ιδιότητες, αὐτὸ τὸ ὀνομάζουμε μεταβολή· ἀντίθετα, ὅταν μεταβάλλεται τὸ ὅλο, χωρὶς νὰ συνεχίζει νὰ ὑπάρχει ὡς ταυτόσημο κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτό, αὐτὸ τὸ ὀνομάζουμε γένεση».

Δὲν χρειάζεται νὰ κάνουμε λόγο γιὰ τὸν 'πρωτογονισμό' αὐτῆς τῆς διδασκαλίας. Πόσο πεισματικὰ προσκολλᾶται ὁ Ἀριστοτέλης στὰ ἀπλὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα προκύπτει ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι μιλάμε γιὰ γένεση προπάντων ὅταν τὸ φαινόμενο μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ με τὴν ἀφή ἢ με ἄλλες αἰσθήσεις.²¹¹

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τοὺς παράγοντες ποὺ δημιουργοῦν τὸ γίγνεσθαι καὶ τὴ μεταβολή. Οἱ ἔννοιες με τὶς ὁποῖες ἐργάζεται, ἐπαφὴ καὶ δράση-πάθος,²¹² εἶναι παραδοσιακῆς· ὁ τρόπος ποὺ τὶς χρησιμοποιεῖ εἶναι χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν ἰδιοσυστασία τῆς σκέψης του. Σύμφωνα με τοὺς πρώιμους στοχαστές, ἡ αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη γεννιέται ὅταν οἱ αἰσθήσεις μας ἔρχονται κατὰ κάποιον τρόπο σὲ φυσικὴ ἐπαφὴ με τὰ

209 Ἀπὸ τὸ σωστὸ ἐμπειρικὸ γεγονός ὅτι γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸ *esse* ταυτίζεται με τὸ *percipere* βγάζουν τὸ λαθασμένο συμπέρασμα ὅτι γιὰ τὰ πράγματα τὸ *esse* ταυτίζεται με τὸ *percipi* (Joachim).

210 Σύμφωνα με τὴν ἀριστοτελικὴ *scala naturae* ἡ γῆ βρίσκεται στὴν κατώτατη βαθμίδα. Ὅτιδήποτε βρίσκεται ψηλότερα σ' αὐτὴ τὴ *scala* δὲν θεωρεῖται ποτὲ ὕλη τοῦ κατωτέρου. Ἡ διαδικασία τοῦ γίγνεσθαι εἶναι μὴ ἀντιστρέψιμη. Βλ. παραπάνω, σ. 120.

211 319b 18-19.

212 ἀφή, ποιεῖν-πάσχειν. Πολὺ χρήσιμα εἶναι ὅσα γράφει σχετικὰ μ' αὐτὲς τὶς ἔννοιες ὁ F. Solmsen, *Aristotle's system* 349-367.

πράγματα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέρριπτε τις θεωρίες πού εἶχαν θεμελιωθεῖ σ' αὐτὰ τὰ διανοήματα. Σύμφωνα μ' αὐτόν, τὰ αἰσθητήρια ὄργανα δὲν μποροῦν νὰ εὐαίσθητοποιηθοῦν ἄμεσα ἀπὸ φυσικὲς ἐπαφές. Ἡ ἰκανότητα πού προσιδιάζει σὲ καθεμιά ἀπὸ τις αἰσθήσεις μας τίθεται σὲ ἐνέργεια ἀπὸ κάτι πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ σῶμα, καὶ μάλιστα μὲ τὴ μεσολάβηση κάποιου πράγματος πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ πρᾶγμα καὶ στὸ αἰσθητήριο ὄργανο. Ἐπομένως, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ φυσικὴ ἐπαφή δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀντίστοιχη αἰσθητηριακὴ ἐντύπωση. Ὁ Ἀριστοτέλης ὥστόσο 'μεταφέρει' τις παραστάσεις μας γιὰ τις αἰσθητὲς ιδιότητες τῶν πραγμάτων στὰ ἴδια τὰ πράγματα καὶ τις ὀνομάζει 'τὰ αἰσθητὰ γνωρίσματα τῶν πραγμάτων'. Ἐδῶ ἀποδίδει ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν ἀφή, ἐπομένως στὶς ιδιότητες πού γίνονται αἰσθητὲς διαμέσου τῆς ἀφῆς.²¹³ Μὲ τὴν ἴδια ἀντικειμενικότητα πραγματεύεται τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος ποιεῖν-πάσχειν. Ρωτᾷει: Ποιὲς ἀπὸ τις τέσσερις παραδοσιακὲς θεμελιακὲς ποιότητες τις θεωροῦμε συνήθως ἐνεργὲς δυνάμεις; Φυσικά, τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ, γιατί μπορούμε νὰ δοῦμε τὰ ἀποτελέσματά τους. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ στάση τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ γνώμη του πάνω στὸ παλαιὸ ἐπίμαχο ζήτημα ἂν ἐπιδρᾷ μόνο τὸ ὅμοιο στὸ ὅμοιο ἢ μόνο τὸ ἀντίθετο στὸ ἀντίθετό του.²¹⁴ Σὲ τελικὴ ἀνάλυση, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη αὐτὸ τὸ δίλημμα εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἀμφισβήτηση πού ἀφορᾷ σὲ λέξεις, γιατί σὲ κάθε γένεση, γένεσιν, ἀποδεικνύεται ἡ ὀρθότητα καὶ τῶν δύο ἀπόψεων. Ἀπλῶς εἶναι ζήτημα προοπτικῆς τὸ ποιά διαλέγει κανεὶς. Ἄν καθορίζει τὴ θέση του μὲ βάση τὰ ἀντίθετα πού συμμετέχουν στὴ διεργασία τῆς γένεσης, θὰ πεῖ ὅτι ἀλληλεπιδροῦν τὰ ἀντίθετα: ἂν καθορίζει τὴ θέση του μὲ βάση τὸ ὑποκείμενο φαινόμενο, θὰ θεωρήσει ὅτι τὸ ὅμοιο ἐπιδρᾷ στὸ ὅμοιο: «Γιατὶ ἄλλοτε λέμε ὅτι πάσχει τὸ ὑπόβαθρο, γιὰ παράδειγμα λέμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος γίνεται καλὰ, ζεσταίνεται, κρυώνει κτλ., ἄλλοτε ὁμως λέμε ὅτι τὸ ψυχρὸ ζεσταίνεται, τὸ ἀσθενὲς γίνεται καλὰ. Καὶ τὰ δύο εἶναι σωστά, γιατί ὑπὸ τὴ μία ἔννοια πάσχει ἡ ὕλη, ὑπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἀντίθετο. Οἱ μὲν, λοιπόν, [ὅπως ὁ Πλάτων] πίστευαν, σὲ σχέση μὲ τὴν ὕλη, ὅτι αὐτὸ πού ἐπενεργεῖ καὶ αὐτὸ πού πάσχει πρέπει νὰ ἔχουν κάτι ταυτόσημο, οἱ δὲ ὑποστήριζαν τὸ ἀντίθετο, σὲ σχέση μὲ τὰ ἀντίθετα». Ὁ Seeck παρατηρεῖ ὅτι στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη παίζουσαν σημαντικὸ ρόλο καὶ οἱ δύο προοπτικὲς. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς δὲν εἶναι ἡ θεωρία στὶς λεπτομέρειές της, ἀλλὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης κατασκευάζει τὴ θεωρία του καὶ ὁ τρόπος πού τὴν ἐφαρμόζει. Ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια

²¹³ *αἱ αἰσθηταὶ ἐναντιώσεις αἱ κατὰ τὴν ἀφήν.*

²¹⁴ A 7, 324 a 15-24. Παραθέτω ἐδῶ ἀπὸ τὸν G. A. Seeck, σ. 49, ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὸ χωρίο.

ἀκριβῶς μέθοδο πού ἀκολούθησε καί ὅταν ἐπινόησε τή θεωρία του γιά τή φυσική κίνηση. Ἐφετηρία ἀποτελοῦν ὀρισμένα ἀπλά ἐμπειρικά δεδομένα. Ἀφοῦ διατυπώσει τή θεωρία, παραπέμποντας σ' αὐτά τὰ φαινόμενα, ξεχνᾷ τήν προέλευσή της καί τή χρησιμοποιοεῖ μὲ ἐντελῶς ἀφηρημένο τρόπο (spekulativ).

4) Στὸ δεύτερο βιβλίο τοῦ ἔργου *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* ἡ ἔννοια τοῦ στοιχείου ἐφαρμόζεται μὲ λογική συνέπεια στὰ τέσσερα δεδομένα φυσικὰ θεμελιακὰ ὑλικά: γῆ-νερὸ-ἀέρας-φωτιά. «Τὸ γίγνεσθαι ὡς φυσικὴ διεργασία δὲν λαμβάνει χώρα χωρὶς αἰσθητὰ σώματα, καὶ δίκαια θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε αὐτὰ τὰ πρῶτα σώματα *ἀρχὰς καὶ στοιχεῖα*.»²¹⁵ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει μὲ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα: «Ἡ θεωρία τοῦ Πλάτωνα στὸν *Τίμαιο* δὲν μᾶς βοηθάει σὲ τίποτε, γιατί ὁ Πλάτων δὲν διευκρίνισε²¹⁶ ἂν τὸ πανδεχές εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα καί δὲν τὸ χρησιμοποιοεῖ, ἀφοῦ εἶπε ὅτι ὡς πρωταρχικὸ ἀποτελεῖ τὴ βάση τῶν τεσσάρων παραδοσιακῶν στοιχείων, ὅπως ὁ χρυσὸς ἀποτελεῖ τὴ βάση τῶν χρυσῶν πραγμάτων.²¹⁷ Αὐτὸ δὲν εἶναι σωστὸ, γιατί ἐδῶ ὁ Πλάτων παραβλέπει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ποιοτικὴ μεταβολὴ καί στὴ γένεση-φθορὰ. Ὅταν ἀπὸ τὸ χρυσὸ δημιουργεῖται ἕνα ἄγαλμα, δὲν ὀνομάζεται πιά "χρυσὸς" τὸ πρᾶγμα πού δημιουργήθηκε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο».²¹⁸ Σπουδαιότερη ὅμως εἶναι μιὰ ἄλλη ἀντίρρηση. «Ἄν καί τὰ στοιχεῖα εἶναι φυσικὰ σώματα, ὁ Πλάτων τὰ ἀναλύει σὲ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες· ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ μπορούν νὰ εἶναι ἐπίπεδες ἐπιφάνειες ἢ "τιθῆνη" καί ἡ πρώτη ὕλη.»²¹⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης παραπονεῖται συχνὰ γιὰ τὴν ἀνακριβεῖς διατυπώσεις τοῦ Πλάτωνα, ἂν καί ἀσφαλῶς γνώριζε ὅτι ὁ Πλάτων ἀπέφευγε συνειδητὰ τὴν ἀκριβεῖς διατυπώσεις.²²⁰ Αὐτὸ πιθανὸν ἦταν τὸ σπουδαιότερο ψυχολογικὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἀψιθυμία του, γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαιτοῦσε σαφήνεια στὴ γλωσσικὴ

²¹⁵ B 1, 328b 32 καὶ 329a 5.

²¹⁶ 329a 14 *οὐ γὰρ εἶρηκε σαφῶς τὸ πανδεχές*. Cherniss, *Crit. of Plato* 145 n. 88 καὶ 147 n. 89.

²¹⁷ *Τίμαιος* 50ab. Ὁ Πλάτων λέει *μακρῶ* πρὸς ἀλήθειαν ἀσφαλέστατον εἰπεῖν ὅτι χρυσός, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀλήθειας τὸ πιὸ ἀσφαλές θὰ ἦταν νὰ ποῦμε: εἶναι χρυσός». Ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει *χρυσὸν ἕκαστον εἶναι*, πρᾶγμα πού εἶναι μιὰ τυπικὴ-γλωσσικὴ μεταβολή, καί ὄχι μεταβολὴ οὐσίας. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως δὲν κατάλαβε ἢ δὲν θέλησε νὰ καταλάβει ὅτι ὁ Πλάτων μὲ τὴν ἀναλογία του ἤθελε μόνον νὰ περιγράψει παραστατικὰ τὸ ἀμετάβλητο τοῦ πανδεχοῦς. Πρβ. παραπάνω, σ. 27.

²¹⁸ Βλέπουμε πόσο κατὰ γράμμα ἐρμηνεύει ὁ Ἀριστοτέλης τὰ λόγια τοῦ Πλάτωνα εἰπεῖν ὅτι χρυσός.

²¹⁹ *ἀδύνατον δὲ τὴν τιθῆνην* (*Τίμαιος* 49a, 52d) καὶ *τὴν ὕλην πρῶτην τὰ ἐπίπεδα εἶναι*.

²²⁰ *Θεαίτητος* 184c *μή δι' ἀκριβείας*.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

έκφραση.²²¹ Ἀκολουθώντας τὸν Cherniss,²²² μπορούμε νὰ ρωτήσουμε: Ἄφοῦ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἤξερε τί ἐννοοῦσε πραγματικά ὁ Πλάτων σ' ἓνα σπουδαῖο χωρίο τοῦ *Τίμαιοι*, γιατί δὲν τὸν ρωτοῦσε; Μιὰ πιθανὴ ἀπάντηση εἶναι ὅτι προφανῶς αὐτὸ δὲν συνηθίζοταν στὴν Ἀκαδημία καὶ ὅτι δὲν ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Μιὰ ἄλλη δυνατότητα εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, πράγμα χαρακτηριστικὸ γι' αὐτόν, προτιμοῦσε νὰ ἀρκεῖται στὶς γραπτὰ διατυπωμένες διδασκαλίες.²²³

Ἐπειτα ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει τὴ δική του διδασκαλία μὲ συντομία καὶ σαφήνεια. « Ἀντίθετα, ἐγὼ ἰσχυρίζομαι ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὕλη τῶν φυσικῶν σωμάτων, ὅτι αὐτὴ δὲν ὑπάρχει ποτὲ ξεχωριστά, ἀλλὰ συνδέεται πάντοτε μὲ ἓνα ἀντίθετο, καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὴ τὴ συνένωση²²⁴ γεννιοῦνται τὰ τέσσερα παραδοσιακὰ στοιχεῖα.» Τὰ τέσσερα στοιχεῖα καθορίζονται ἀπὸ δύο ιδιότητες τὸ καθένα:

γῆ	ψυχρὸ-στερεὸ (ξηρὸ)
νερὸ	ψυχρὸ-ρευστὸ (ύγρὸ)
ἀέρας	θερμὸ-ρευστὸ (ύγρὸ)
φωτιά	θερμὸ-στερεὸ (ξηρὸ)

Προϋποτίθεται ὅτι τὰ στοιχεῖα μεταβάλλονται τὸ ἓνα στὸ ἄλλο· ὅλα μποροῦν νὰ μεταβάλλονται τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, γιατί κάθε μεταβολὴ συντελεῖται μεταξύ ἀντιθέτων. Τὰ γειτονικά στοιχεῖα μεταβάλλονται εὐκολότερα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, γιατί σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι χρειάζεται νὰ μεταβληθεῖ μόνο μιὰ ιδιότητα. «Γι' αὐτὸ εἶναι προφανές ὅτι ἡ γένεσις, δηλαδὴ ἡ μεταβασίς τοῦ ἑνὸς στοιχείου στὸ ἄλλο, συντελεῖται εὐκολότερα μὲ τὴν παραδοσιακὴ σειρά τῶν στοιχείων καὶ ἀκολουθεῖ μιὰ κυκλικὴ πορεία: Ἡ φωτιά μεταβάλλεται σὲ ἀέρα, ὁ ἀέρας σὲ νερό, τὸ νερὸ σὲ γῆ καὶ ἡ γῆ πάλι σὲ φωτιά.»²²⁵

Εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Seeck ὅτι ὑπὸ ὀρισμένη ἔννοια αὐτὴ ἡ θεωρία εἶναι ἀκριβής, κάνει δηλαδὴ χρῆσι ἑνὸς φορμαλισμοῦ ποὺ ἰσχύει ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅσα ἐκτίθενται στὴ θεωρία. Δὲν μᾶς λέει ὅμως πῶς, συγκεκριμένα, φαντάζεται ὁ Ἀριστοτέλης τὴ μεταβολὴ τῆς γῆς σὲ φωτιά.²²⁶ Μόνο σὲ λίγα χωρία αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἐπικαλεῖται ὁ Ἀριστοτέλης αἰσθητὰ δεδομέ-

²²¹ *Ῥητορικὴ* Γ 3, 1404b 2 λέξεως ἀρετὴ σαφὴ εἶναι, γιατί ἀλλιῶς οὐ ποιήσει τὸ ἑαυτοῦ ἔργον.

²²² *The riddle of the Early Academy* 71.

²²³ Πρβ. τὰ ἀνέκδοτα στὴ *Vita Marc.* 6. «Ἄς πᾶμε στὸ σπῆτι τοῦ ἀναγνώστη», Düring, *Biogr. trad.* 108.

²²⁴ Γιὰ τὸ ἐξ ἧς στὸ 329a 26 βλ. παραπάνω, σ. 121, ὑποσ. 181.

²²⁵ 331b 2.

²²⁶ 331a 33 ἐκ γῆς πῦρ.

να.²²⁷ Γι' αυτό δίκαια ο Schopenhauer²²⁸ χαρακτηρίζει αυτό το τμήμα του *Περὶ γενέσεως και φθορᾶς*, στο ὅποιο κατασκευάζεται μιὰ a priori χημεία, ὡς κατεξοχὴν ἀκράϊο παράδειγμα ἐκείνης τῆς καθαρὰ ἀφηρημένης (spekulativ) θεώρησης τῆς φύσης στὴν ὁποία ἀντέδρασαν τόσο ἔντονα ὁ Bacon και οἱ διάδοχοί του.

Ἀφοῦ πραγματεύτηκε ὑπὸ ἄλλα πρίσματα τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν στοιχείων στὸ πέμπτο κεφάλαιο, ὁ Ἀριστοτέλης ἀνασκευάζει μὲ διεξοδικὸ τρόπο τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἐμπεδοκλῆ.²²⁹ Ἡ βασικὴ του ἀντίρρηση εἶναι ὅτι κάθε θεωρία ποὺ λαμβάνει ὑπόψη τῆς τὴν ποιοτικὴ ἀναδιαστρωμάτωση τῶν στοιχείων μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει μόνον τὸ πῶς συντελεῖται ἡ σύνθεσις.²³⁰ Ἐπιπλέον, πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ γιατί και πῶς μεταβάλλονται τὰ στοιχεῖα. «Γιατὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ ὑλικοῦ νὰ δέχεται ἐνέργειες και νὰ τίθεται σὲ κίνηση· ὡστόσο εἶναι ἔργο μιᾶς ἄλλης δύνάμης νὰ προκαλεῖ κίνηση και νὰ ἀσκεῖ ἐνέργειες. Γιατὶ οὔτε τὸ νερὸ φτιάχνει ἀπὸ μόνον του ἕναν ζωντανὸ ὄργανισμὸ οὔτε τὸ ξύλο ἕνα κρεβάτι.²³¹ Οἱ παλαιοὶ στοχαστὲς πίστευαν ὅτι ἡ κίνηση ξεκινούσε ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὑλικό, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὸ. Στὸν *Φαῖδωνα*²³² ὁ Πλάτων ἐξηγεῖ ὅτι τὰ πράγματα δημιουργοῦνται διαμέσου τῆς μέθεξης στὶς ιδέες· ἐπομένως, οἱ ιδέες εἶναι ἡ αἰτία και τῆς γένεσης και τῆς φθορᾶς. Ἄς υποθέσουμε ὅτι αὐτὸ εἶναι σωστὸ. Γιατὶ τότε οἱ ιδέες δὲν προκαλοῦν ἀκατάπαυστα γένεσις, ἀφοῦ και οἱ ιδέες και αὐτὸ ποὺ μετέχει σ' αὐτὲς ὑφίστανται πάντα,²³³ Ἡ δευτέρη πλάνη τῆς μηχανιστικῆς ἐρμηνείας τῆς φύσης εἶναι ὅτι λησμονεῖ τὸν παράγοντα ποὺ κυριαρχεῖ στὶς φυσικὲς διεργασίες,²³⁴ δηλαδὴ τὴ μορφή. Ἄλλὰ γι' αὐτὸ μίλησα νωρίτερα, τώρα θέλω νὰ συγκεφαλαιώσω τὴ δική μου ἄποψη.»

«Ὅπως ἡ κυκλικὴ κίνηση τοῦ σύμπαντος εἶναι αἰώνια, ἔτσι και οἱ μετα-

227 Στὴν πραγματικότητα μόνον στὰ χωρία 331 b 24 και 336 a 6-7, γιατί τὸ φαινόμενον στὸ 330 b 2 εἶναι πολὺ γενικὸ και ἡ σχεδὸν ἀστεία ἀναλογία οἱ γεωργοὶ στὸ 335 a 14 δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὴ θεωρία περὶ στοιχείων. Στὸ B 10 τὸ βασικὸ ἐμπειρικὸ γεγονός εἶναι ἡ κίνηση τοῦ ἡλίου (33 b 17 ὁρῶμεν).

228 *Parerga und Paralipomena*, H. Hirt (ἐκδ.), I, σ. 46.

229 Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ 334 a 10-15 ὁ Ἀριστοτέλης θίγει ἕνα θέμα ποὺ θὰ τὸ πραγματευτεῖ ἀργότερα διεξοδικὰ στὸ *Περὶ ψυχῆς* A 4-5. Ἡ φράση *ἐτέρας ἔργον ἐστὶ θεωρίας* δείχνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔκανε σχέδια γι' αὐτὸ τὸ ἔργο.

230 334 a 27 *σύνθεσιν εἶναι ἐκ πλίνθων και λίθων*.

231 335 b 29-33.

232 335 b 10-16, *Φαῖδων* 97 c - 99 d.

233 Στὰ δύο παράλληλα χωρία στὸ Ἄλφα 9, 991 b 3-7 και στὸ Μῦ 5, 1080 a 2-8 ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ μόνον ὅτι οἱ ιδέες δὲν εἶναι ποτὲ δυνατὸν νὰ ἀποτελοῦν αἰτίες τῆς γένεσης. Ἐδῶ (στὸ πέμπτο κεφάλαιο τοῦ *Περὶ γενέσεως και φθορᾶς*) προσθέτει ὅτι ἡ θεωρία τῶν ιδεῶν δὲν ἐξηγεῖ τὸν συνεχῆ βιολογικὸ κύκλον.

234 335 b 34 *παρλείπουσι τὴν κυριωτέραν αἰτίαν*.

βολές τῶν στοιχείων ἀποτελοῦν αἰώνια, κυκλική διαδικασία. Ἡ αἰώνια κίνηση ἐπιτρέπει στὸν ἥλιο, τὸν δημιουργὸ κάθε μορφῆς ζωῆς,²³⁵ νὰ προκαλεῖ ἀκατάπαυστη γένεση καὶ φθορά. Εἶναι ὁμοίως φυσικὸς νόμος ὅτι ἡ αὐτὴ αἰτία κάτω ἀπὸ τὶς αὐτὲς συνθήκες προκαλεῖ πάντοτε τὴν αὐτὴ ἐπενέργεια. Ἡ αἰτία τῆς γένεσης καὶ τῆς φθορᾶς εἶναι μιὰ διττὴ κίνηση· ἡ περιστροφή τῆς σφαίρας τῶν ἀπλανῶν προκαλεῖ τὴν κίνηση στὴν ἐκλειπτική· ὁ ἥλιος πού κινεῖται στὴν ἐκλειπτικὴ ἄλλοτε μᾶς πλησιάζει, ἄλλοτε ἀπομακρύνεται. Αὐτὴ ἡ τάξη²³⁶ τῆς φύσης προκαλεῖ τὴν ἐναλλαγὴ ζωῆς καὶ θανάτου πάνω στὴ γῆ. Γι' αὐτὸ ὁ χρόνος ζωῆς τῶν ἀτόμων ἔχει κανονιστεῖ μὲ βᾶση ὀρισμένο ἀριθμὸ καὶ ὀρισμένη διάρκεια γιὰ αὐξηση καὶ μείωση· γιὰ τοὺς μὲν ὁ χρόνος ζωῆς εἶναι περισσότερος, γιὰ ἄλλους εἶναι συντομότερος. Ἡ ὀρθότητα τῆς ἀποψῆς μου ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία μας. Ὅταν πλησιάζει ἡ ἀνοιξη, βλέπουμε πῶς ὁ ἥλιος ξυπνᾷ τὰ πάντα γιὰ νέα ζωὴ, καὶ βιώνουμε τὴν ἐναλλαγὴ τῶν ἐποχῶν. Ἐπίσης, μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε καὶ τὴν ἔλλειψη κανονικότητος²³⁷ στὴ γένεση· γιατί τὸ ὑλικὸ εἶναι ἀκανόνιστο. Ἐπομένως, γένεση καὶ φθορὰ ἀποτελοῦν ἕνα αἰώνιο κύκλο, καὶ γι' αὐτὴ τὴ συνέχεια, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ὑπάρχει ἀδιαμφισβήτητη αἰτία. Γιατὶ ἰσχυρίζομαι ὅτι ἡ φύση ἐπιδιώκει πάντοτε τὸ καλύτερο²³⁸ ἀναμφισβήτητα, εἶναι καλύτερη ἢ ὑπαρξὴ ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία. Δὲν μπορούν ὁμοίως ὅλα νὰ φτάσουν τὴν ὑπαρξή, γιατί ὀρισμένα ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὴν πηγὴ καὶ τὴν ἀπαρχὴ τῆς ζωῆς. Στὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀτόμων ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος ἐναλλάσσονται· ἀλλὰ ὁ θεὸς βρῆκε τρόπο νὰ πραγματώσει τὴν αἰωνιότητα,²³⁹ μὲ τὸ

²³⁵ 336 a 18 γεννητικόν.

²³⁶ 336 b 12 πάντων γάρ ἐστὶ τάξις.

²³⁷ 336 b 22 τὰς γενέσεις ἀνωμάλους εἶναι. Ἡ ἐξήγηση τοῦ Joachim δὲν εἶναι ἰκανοποιητική. Καθὼς σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει κατὰ νοῦ πάντοτε τὸν *Τίμαιο* καὶ συνεχῶς διατυπώνει ἐναλλακτικὰς προτάσεις γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Πλάτωνα, δὲν ἀποκλείεται νὰ σκέφτεται τὸ *πλανωμένης εἶδος αἰτίας* τοῦ Πλάτωνα.

²³⁸ 336 b 28 ὀρέγεσθαι φαμεν τὴν φύσιν. Πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε, συμφωνώντας μὲ τὸν Wieland, *Die aristotelische Physik* 265, στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀποδίδει ποτὲ στὴν *ὕλη* ἐγγενὴ δύναμη. Τὸ βέλτιστον σημαίνει τὴν τελείωση τοῦ πράγματος. Πρβ. *Ἠθικά Εὐδήμεια* A 8, 1218 a 27 «πῶς μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ὄρεξιν σὲ σχέση μὲ πράγματα πού δὲν ἔχουν ζωή;» Τὸ χωρίο 192 a 20 στὰ *Φυσικά* A 9 πρέπει νὰ κατανοηθεῖ ὡς ἐναλλακτικὴ πρόταση γιὰ τὸ χωρίο 75 ab στὸν *Φαῖδωνα*· σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα ὀρέγεται πάντα ταῦτ' εἶναι οἶον τὸ ἴσον, δηλαδή ὁ αἰσθητὸς κόσμος ἐπιδιώκει τὴν τελειότητα τῶν ἰδεῶν, ὑστερεῖ ὁμοίως πάντοτε σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἰδεῶδες. Ἐναρμονισμένως μὲ τὴ γενικὴ θέσιν τοῦ ἀπάναντι στὸν *χωρισμόν* ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ αὐτὴ τὴν ἐπιδίωξη τῆς τελειότητος ὡς *ἐμφυτον ὀρμήν*. Τὴν ἰδέα μιᾶς *vis vitalis* τῆς φύσης (Σενέκας, *Naturales Questiones* V 6) τὴν εἶχε πρῶτος ὁ Ποσειδώνιος.

²³⁹ 336 b 31 συνεπλήρωσε τὸ δλον ὁ θεὸς ἐνδελεχῆ ποιήσας τὴν γένεσιν. H. Cherniss, *Crit. of Plato* 420. Ἡ παράγραφος 44 τοῦ Ocellus Lucanus = *De philosophia* ἀπ. 31 Walzer

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

νά κάνει τή γένεση αιώνια. Γιατί έτσι μπορούσε νά εξασφαλιστεί ἡ μεγαλύτερη δυνατή συνοχή γιά ὅλο τὸ εἶναι, ἐπειδὴ ἡ ἀκατάπαυστη συνέχεια τοῦ γίγνεσθαι εἶναι ἡ ἀμεσότερη προσέγγιση στὴν αἰώνια ὑπαρξή (οὐσία). Αὐτὸς ὁ αἰώνιος κύκλος μιμεῖται τὴν αἰώνια περιστροφή τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἀκόμη ἐξηγεῖ ἐκεῖνο ποῦ γιά πολλοὺς στοχαστὲς ἀποτελοῦσε πρόβλημα,²⁴⁰ ὅτι δηλαδὴ τὰ στοιχεῖα δὲν διασκορπίστηκαν κατὰ τὸν ἀπείρως μεγάλο χρόνο· αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι τὰ στοιχεῖα μεταβάλλονται ἀκατάπαυστα καὶ ἀμοιβαῖα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο· ἐπειδὴ διαρκῶς μεταβάλλονται, κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν μπορεῖ νά μένει συνεχῶς στὸν ὅποιονδήποτε τρόπο τοῦ ἔχει ἐπιβληθεῖ [ἀπὸ τὴ φύση].»²⁴¹ Ἐπειτα ὁ Ἄριστοτέλης ἐπαναλαμβάνει, χωρὶς νά προσθέσει τίποτε καινούριο, τὴ διδασκαλία του γιά τὸ πρῶτον κινούν ἀκίνητον. Ὑπογραμμίζει²⁴² ὅτι ὑπάρχει μόνο μία πραγματικὴ ἀρχή, ἔστω κι ἂν πρέπει νά λαμβάνουμε ὑπόψη ὅτι εἶναι πολλὲς περιστροφές ποῦ προκαλοῦν μιὰ κίνηση.

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο²⁴³ ὁ Ἄριστοτέλης πραγματεύεται τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ φαινόμενα τοῦ πάνω καὶ τοῦ κάτω κόσμου, καὶ στὴ συνέχεια τίς ἔννοιες ἀπόλυτη καὶ ὑπὸ ὄρους ἀναγκαιότητα. «Τὰ οὐράνια σώματα εἶναι αἰώνια· οἱ κινήσεις τους διέπονται ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀνάγκη· στὸν βιολογικὸ κύκλο ὑπάρχει ὑπὸ ὄρους ἀνάγκη μόνο· βρέχει ἢ χιονίζει, μόνο ὅταν ὑπάρχουν ὀρισμένες προϋποθέσεις· ἡ ὑπαρξή σου προϋποθέτει τὴν ὑπαρξή τοῦ πατέρα σου· ὥστόσο ἡ ὑπαρξή ἐκείνου δὲν σημαίνει κατανάγκη ὅτι ἐσύ θὰ ἔρθεις στὴ ζωή. Στὸν βιολογικὸ κύκλο τὸ αἰώνιο εἶναι τὸ εἶδος,

(δὲν ὑπάρχει στὸν Ross) καθ' ἕκαστον ἀνεπλήρωσεν ὁ θεὸς ἀκατάληκτον ποιήσας καὶ συνεχῆ ταύτην τὴν γένεσιν πρέπει νά ἀποδοθεῖ, ἐξαιτίας τῆς λεκτικῆς ὁμοιότητος, στὸν Ἄριστοτέλη. Τὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ Ὀκκέλου, ποῦ ὁ R. Harder τὸ ὀνόμασε Q, γράφτηκε στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰώνα π.Χ. (ἔτσι, σωστά, τὸ τοποθετεῖ χρονικὰ ὁ H. Thesleff, *An introduction to the Pythagorean writings of the Hellenistic period*, 1961, σ. 62). Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ συγγραφέας ἀντιπαρέβαλε τίς ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνα στὸν *Τίμαιο* μὲ τίς ἀπόψεις τοῦ Ἄριστοτέλη στὸ *Περὶ φιλοσοφίας*· λιγότερο πιθανὸ εἶναι ὅτι γνώριζε τὸ ἔργο *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*. Γι' αὐτὸ ἡ ὑπόθεση τοῦ Harder εἶναι εὐλογη· ὅτι δηλαδὴ τὸ διανόημα πὺς ὁ αἰώνιος βιολογικὸς κύκλος εἶναι ἡ πλησιέστερη προσέγγιση στὴν οὐσία τοῦ μεταβλητοῦ αἰσθητοῦ κόσμου προέρχεται ἀπὸ τὸ διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας* καὶ πρέπει νά κατανοηθεῖ ὡς ἀντίποδας τῆς ἀπόψης τοῦ Πλάτωνα γιά τὴν οὐσία τῶν ἰδεῶν.

²⁴⁰ 337 a 10 *διεσπᾶσι τὰ σώματα*. Ὁ Ἄριστοτέλης ἔχει ὑπόψη του τὸ χωρίο 58 a τοῦ *Τίμαιου*, κατὰ γένη διαχωρισθέντα ἕκαστα. Βλέπουμε μὲ πόση προσοχὴ παίρνει θέση σχετικὰ μὲ ὅλες τίς λεπτομέρειες τοῦ *Τίμαιου*.

²⁴¹ 337 a 14 *ἐν οὐδεμιᾷ χώρα τεταγμένη*. Πιθανὸν ὁ Ἄριστοτέλης ἤθελε νά τὸ κατανοήσουν αὐτὸ οἱ ἀκροατὲς του ὡς ἐπιχείρημα ἐναντίον τοῦ *Τίμαιου* 58 a-c.

²⁴² 337 a 22 *ὑπὸ μίαν ἀρχήν*. Πρβ. *Λάμβδα* 8, 1073 b 1-3. Πρβ. τόμ. Α', σ. 344 καὶ σ. 69.

²⁴³ Ἐχει ἀναλυθεῖ ὠραῖα ἀπὸ τὸν W. J. Verdenius καὶ τὸν J. H. Waszink, «Aristotle On coming-to-be and passing-away», *Philos. Ant.* 1, 75-83.

ἐνῶ στὸν κύκλο τῶν στοιχείων τὸ αἰώνιο εἶναι τὸ γένος. Κάθε σταγόνα νεροῦ εἶναι διαφορετική, ὡς γένος ὅμως τὸ νερὸ εἶναι πάντοτε τὸ αὐτό.²⁴⁴ Γιὰ τὸ ἄτομο ἢ τὸ ἀτομικὸ πρᾶγμα τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι δὲν εἶναι ἀναστρέψιμο, ὡς ὅλο ὅμως τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι εἶναι μιὰ κυκλικὴ διαδικασία.»

5) Τὸ τέταρτο βιβλίον τῶν *Μετεωρολογικῶν* εἶναι μιὰ εἰδικὴ πραγματεία, στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ ἐκθέσει τίς συγκεκριμένες διεργασίες κατὰ τίς ὁποῖες οἱ ἐνεργές δυνάμεις δροῦν καὶ τὰ στοιχεῖα προσλαμβάνουν ὀρισμένες ιδιότητες.²⁴⁵ Δίκαια, κατὰ κάποιον τρόπο, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τὸ ἔργο τὴν ἀρχαιότερη χημικὴ πραγματεία ποὺ διαθέτουμε. Ὅργανικὲς καὶ ἀνόργανες χημικὲς διεργασίες συζητοῦνται ἀδιακρίτως. Τὴν ἀφετηρία ἀποτελοῦν ἀφενὸς ἀπλὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα,²⁴⁶ ἀφετέρου ἡ διδασκαλία ποὺ ἀναπτύχθηκε στὸ δεύτερο βιβλίον τοῦ ἔργου *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*: «Τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ εἶναι ἐνεργές δυνάμεις· μετὰ τὴν δράση τους τὰ πρᾶγματα περιέρχονται σὲ ὑγρὴ ἢ στερεὰ κατάσταση. Τὸ θερμὸ ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ συγχωνεύει ὁμοειδῆ ὑλικά, λιώνοντάς τα· λένε βέβαια ὅτι ἡ φωτιά διαχωρίζει τὰ ὑλικά, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα προκαλεῖ καὶ ἡ φωτιά συνένωση συγγενῶν ὑλικῶν, κατὰ τὴν ὁποία ξεχωρίζουν ἑτεροειδῆ πρᾶγματα. Τὸ ψυχρὸ ἐνώνει τόσο ὁμοειδῆ ὅσο καὶ μὴ συγγενικά πρᾶγματα. Ὅριζουμε τὸ ὑγρὸ ὡς αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει δικὰ του ὄρια, ἀλλὰ ὀροθετεῖται εὐκολὰ ἀπὸ ἄλλο· τὸ ἀντίστροφο ἰσχύει γιὰ τὸ στερεό».²⁴⁷

Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ γιὰ τὴν 'μείξη' καὶ τὴν 'χημικὴ ἔνωση' τίς λέξεις *σύνθεσις* καὶ *μειξίς*. Χωρὶς ἄλλο, καταλαβαίνουμε τί εἶναι *σύνθεσις*, ὅπως καὶ τί εἶναι *μειξίς* καθεαυτὴν. Φαινομενικὰ βέβαια μιὰ σταγόνα ξίδι ἐξαφανίζεται μέσα σὲ μιὰ ποσότητα νεροῦ· ὅποιος ὅμως θὰ διέθετε τὰ μάτια ἐνός Λυγκέα θὰ τὴν ἀνακάλυπτε. Ὡστόσο μερικὲς φορές χάνονται καὶ τὰ δύο συστατικά καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἓνα τρίτο ποὺ ἔχει ἐντελῶς νέες ιδιότητες.²⁴⁸ Ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ αὐτὸ τὸ φαινόμενο στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Α 10, φαντάζεται ὅτι τὰ δύο ὑλικά δια-

²⁴⁴ ἀριθμῶ - εἶδει.

²⁴⁵ 378b 26 *ληπτέον ἂν εἴη τὰς ἐργασίας αὐτῶν, αἷς ἐργάζονται τὰ ποιητικά, καὶ τὰ τῶν παθητικῶν εἶδη.*

²⁴⁶ 378b 13 *ἢ δὲ πίστις τούτων ἐκ τῆς ἐπαγωγῆς* - b 20 *ἔτι δ' ἐκ τῶν λόγων δῆλον.*

²⁴⁷ 329b 24-32, *σχεδὸν κατὰ λέξη παράθεση τοῦ 378b 22-25.*

²⁴⁸ Ἀπὸ τὸ χωρίον 327b 28 στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Α 10 *δυνάμενα χωρίζεσθαι πάλιν* θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης γνώριζε συγκεκριμένες περιπτώσεις στὶς ὁποῖες μπορούμε νὰ ἐπανακτήσουμε τὰ πρωταρχικά συστατικά. Ποτὲ ὅμως δὲν δίνει ἄλλα παραδείγματα ἐκτὸς ἀπὸ ἀνάμειξη ὑγρῶν ἢ μετάλλων· στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι μόνον θεωρητικὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ ξεχωρίσουμε πάλι τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο· τὰ συστατικά μᾶς πραγματικῆς χημικῆς ἔνωσης.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

τηρούν την ισορροπία με τις δυνάμεις τους.²⁴⁹ «Ἐπειτα τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο μετατρέπεται στὸ ἄλλο, καὶ μάλιστα κατὰ τέτοιον τρόπο πὺ χάνει τὴ φύση του· ἐντούτοις, μὲ αὐτὸ δὲν δημιουργεῖται τὸ ἄλλο, παρὰ κάτι ἐνδιάμεσο καὶ κοινό.» Προφανῶς, αὐτὸ τὸ 'ἐνδιάμεσο' εἶναι μιὰ καθαρὰ θεωρητικὴ κατασκευὴ, καὶ τὸ μεταξύ δὲν ἐξηγεῖ μὲ κανένα τρόπο τὸν ἰδιαίτερον χαρακτηριστὴρα μιᾶς χημικῆς ἔνωσης διαφορετικῆς ὕψης. Στὸ δεύτερο βιβλίον ὁ Ἄριστοτέλης διατυπώνει κάπως σαφέστερα τὴν ἀποψή του.²⁵⁰ Ὅπως προηγουμένως, ἐπικαλεῖται τὸ δεδομένο τῶν διαφορετικῶν βαθμῶν ἔντασης μιᾶς ιδιότητος, γιὰ νὰ ἐκφράσει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς *μείξεως*. Στὰ ἄκρα τῆς κλίμακας βρίσκονται τὰ ἀντίθετα. «Ἄν ὑπάρχει τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτά, τὸ ἄλλο ὑπάρχει μόνον *δυνάμει*, δηλαδὴ δὲν ὑπάρχει αὐτὴ τῆ στιγμή. Ἐδῶ, τὸ ἐνοσιολογικὸ ζεῦγος *δύναμις-ἐντελέχεια* (*ἐνέργεια*) δὲν εἶναι παρὰ μιὰ διέξοδος, ἓνα φύλλον συκῆς γιὰ τὴν ἀγνοια τοῦ Ἄριστοτέλη. Ἄν περιοριστοῦμε στὰ ἀντίθετα, δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα.

Στὸ ἔργο πὺ τὸ θεωροῦμε τὸ τέταρτον βιβλίον τῶν *Μετεωρολογικῶν* ὁ Ἄριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ φαινόμενα. «Ἄν παρατηρήσουμε τὴ γένεση νέων ὕλικῶν καὶ τὶς φυσικὲς μεταβολές,²⁵¹ θὰ δοῦμε ὅτι ἡ θερμότητα καὶ τὸ ψῦχος δροῦν ὡς ἐνεργητικὲς δυνάμεις καὶ καθορίζουν τὸ ἀποτέλεσμα. Ἄν ὑπάρχουν στὴν κατάλληλη ἀναλογία, καθιστοῦν τὰ ὕλικά ὑγρὰ ἢ στερεά, σκληρὰ ἢ μαλακά, καὶ παράγουν νέα ὁμογενῆ ὕλικά, δημιουργώντας τὴ σωστὴ ἀναλογία.²⁵² Βλέπουμε τὶς ἐπενεργειᾶς τους σὲ ζῶα καὶ φυτὰ, ὅπου κάθε φυσικὴ μεταβολὴ εἶναι ἔργο αὐτῶν τῶν δυνάμεων, γένεση, αὔξησι καὶ φθορὰ. Ἡ φυσικὴ φθορὰ μοιάζει μὲ πέρασμα στὴν κατάσταση τῆς σήψης, ἐλάττωσι τῆς θερμότητος καὶ ὑγρασίας πὺ κρύβονται στὸ ὕλικό· γι' αὐτὸ καθετὶ πὺ φθεῖρεται γίνεται ὄλο καὶ ξηρότερον, καὶ τελικὰ χῶμα καὶ βόρβορος. Στὸ ψῦχος ἢ σήψη προχωρεῖ μὲ πιὸ ἀργὸ ρυθμό, γιὰτὶ τὸ ὕλικό εἶναι ψυχρὸ περισσότερο ἀπ' ὅσο θερμὸς εἶναι ὁ ἀέρας. Γενικὰ, ὑπερισχέει ἐκείνη ἡ δυνάμις πὺ εἶναι ἰσχυρότερη.»

249 328a 28-31. Ὁ Seeck σωστά παρατηρεῖ ὅτι δὲν ἔχει νόημα ἡ φράσι *εἰς τὸ κρατοῦν*· εἴτε πρέπει νὰ διαγραφεῖ εἴτε (πράγμα πὺ ἐγὼ προτιμῶ) νὰ διορθωθεῖ μὲ τὴ φράσι *εἰς ἐκάτερον*.

250 Γιὰ τὸ 334 b 8-13 παραθέτω ἀπὸ τὸν G. A. Seeck, *ὁ.π.*, σ. 55. Ὁ Zabarella παρατηρεῖ ὅτι ἐδῶ καὶ στὸ 327 b 24-25 οἱ δροὶ *δυνάμει-ἐντελεχεῖα* δὲν ἔχουν καμία ἀπὸ τὶς συνηθισμένες σημασίες τους· βλ. τὰ σχόλια τοῦ Joachim, 180-181.

251 378 b 29 ἢ ἀπλή *γένεσις καὶ ἡ φυσικὴ μεταβολὴ*.

252 378 b 28 - 379 a 1. Ἡ ἔμφασι βρῖσκειται στὸ *ὅταν ἔχωσι λόγον*. Ὁ Ἄριστοτέλης ἐνοεῖ τὸν λόγον τῆς *μείξεως*. Πρβ. *Περὶ ζῶων μοριῶν* A 1, 642a 22 καὶ *Περὶ ψυχῆς* A 4, 408a 14. Αὐτὸ τὸ διανόημα ἐπανερχεται στὸ ἔργο πὺ ἐξετάζουμε, σὲ δύο ἄλλα χωρία. στὸ 379 b 35 *ὡς γὰρ ἂν ἐνῆ ἐν αὐτῇ ὁ λόγος, φύσις τοῦτ' ἐστίν* καὶ στὸ 390 a 6 ἢ δ' οὐσία οὐδὲν ἄλλο ἢ λόγος.

Όπως λέει ο Άριστοτέλης, ἡ γλώσσα δὲν ἔχει τὶς κατάλληλες λέξεις γιὰ τὶς ἐπενέργειες τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ. «Δυστυχῶς πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦμε ἐκφράσεις πού λίγο χαρακτηρίζουν τὰ ὅσα συμβαίνουν.» Γιὰ τὶς ἐπενέργειες τοῦ θερμοῦ ὁ Άριστοτέλης ἐπιλέγει τὴ λέξη *πέψις*, πού σημαίνει τὸ βρασμὸ ἢ τὴ χώνεψη. Μ' αὐτὴν ἐννοεῖ κάθε φυσικὴ διαδικασίᾳ ὠρίμανσης πού συντελεῖται μὲ ἐπίδραση τῆς δικῆς τῆς θερμότητος. Ὡς ὑποδεέστερα εἶδη ἀναφέρει τὴν *πέπανσιν*, *ἔψησιν* καὶ *ὄπτῃσιν*. Ἡ *πέπανσις* χαρακτηρίζει τὴ διεργασία πού συντελεῖται ὅταν ὁ καρπὸς ἢ ὁ φλοιὸς ὠριμάζει, χρησιμοποιεῖται ὅμως ἀναλογικὰ καὶ γιὰ ἐντελῶς ἄλλες διεργασίες, π.χ. γιὰ τὴν «ὠριμότητα» ἀποστημάτων καὶ φλεγμονῶν. Ὁ Άριστοτέλης ὀνομάζει τὸ ἀντίθετο *ὠμότητα*: τὰ ἄψητα κεραμίδια ἢ τὸ ἀκατέργαστο γάλα τὰ ὀνομάζει ὠμά. Ἡ *ἔψησις* εἶναι ἡ διεργασία κατὰ τὴν ὁποία μὲ βράσιμο στὸ νερὸ ἀπομακρύνουμε τὴν ὑγρασία ἀπὸ κάτι: τὴ χώνεψη τῆς τροφῆς στὸ σῶμα ὁ Άριστοτέλης τὴ χαρακτηρίζει ὡς ἓνα εἶδος βρασμοῦ, πού συντελεῖται σὲ ὑγρὴ θερμότητα μέσω τῆς θερμότητος τοῦ σώματος: τὸ ἀντίθετο τὸ ὀνομάζει *μόλυνσιν*,²⁵³ *κάψιμο*. Ἡ *ὄπτῃσις* εἶναι ἡ φρύξη καὶ τὸ ψήσιμο κεραμεικῶν²⁵⁴ τὸ ἀντίθετο ὁ Άριστοτέλης τὸ ὀνομάζει *στάθεισιν*,²⁵⁵ *καύση*, «καψάλισμα». Ὁ Άριστοτέλης συγκρίνει συνεχῶς τὶς διεργασίες τῆς φύσης μὲ αὐτὲς τῆς τέχνης, γιατί ἡ τέχνη μιμεῖται τὴ φύση.²⁵⁶ Ἡ υἱοθέτηση μιᾶς γλωσσικῆς-λογικῆς ἀνάλυσης, πού εἶναι τόσο χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν Άριστοτέλη, ἀλλὰ πού δὲν τὴ συναντᾶμε ποτὲ στὸν Θεόφραστο ἢ στὸν Στράτωνα, γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητὴ στὴν ἀνάλυση τοῦ Άριστοτέλη γιὰ τὶς ἔννοιες *κάμψη*, *τάση*, *εὐθύτητα* καὶ *κυρτότητα*.²⁵⁷

Λίγη προσοχὴ ἔχει δοθεῖ στὸ ὠραῖο τελευταῖο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ ἔργου, ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὴν κρατούσα ἄποψη, δὲν τὸ ἔχει γράψει ὁ Άριστοτέλης.²⁵⁸ Ἐδῶ ὁ Άριστοτέλης στοχάζεται πάνω στὴν κλίμακα γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς φύσης. Ἦδη νωρίτερα εἶχε παρατηρήσει, ἐντελῶς εὐκαιρια-

²⁵³ Στὰ χειρόγραφα καὶ σὲ τυπωμένα κείμενα γράφεται λανθασμένα ὡς *μόλυνσις* ἀντὶ *μῶλυνσις*.

²⁵⁴ Στὴν περιγραφή αὐτῆς τῆς διαδικασίας βλέπουμε πολὺ καθαρὰ τί ἐννοεῖ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ Άριστοτέλης μὲ τὴ λέξη *πόροι*. Κατὰ τὴ φρύξη καὶ τὸ ψήσιμο κλείνουν οἱ ἐξωτερικὲς δίοδοι, ἔτσι ὥστε νὰ κατακρατεῖται τὸ ὑγρὸ πού περιέχεται στὸ ὑλικό, 381 b 1 *συνιόντων οὖν τῶν ἐξω πῶρων... ἐγκατακλείεται*. Δὲν πρόκειται γιὰ τοὺς *πόρους* τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων.

²⁵⁵ Στὰ χειρόγραφα καὶ σὲ τυπωμένα κείμενα ἀναφέρεται ὡς *στάτεισις* ἀντὶ *στάθεισις*.

²⁵⁶ 381 b 6 *μιμεῖται γὰρ ἡ τέχνη τὴν φύσιν*. Ἔτσι καὶ στὸ 390 b 13.

²⁵⁷ 385 b 26 - 386 a 7.

²⁵⁸ Προκαλεῖ κατάπληξη τὸ γεγονός ὅτι ἡ πραγματεία τοῦ J. Hammer-Jensen, *Hermes* 50, 1915, 113-136, πού βρῖθαι ἀπὸ στοιχειώδη μεταφραστικὰ καὶ πραγματολογικὰ λάθη, εἶχε τόσο μεγάλη ἀπήχηση. Σωστὰ κρίνει ὁ W. Capelle, *RE Suppl.* VI 341.

κά, ὅτι σ' αὐτὸ τὸ ἔργο πραγματεύτηκε μόνο τὸ σχηματισμὸ τῶν ὁμογενῶν ὑλικῶν καὶ ὅτι κατὰ τὴ γένεση τῶν ἑτερογενῶν σχηματισμῶν, ὅπως τὸ χέρι, τὸ πρόσωπο κτλ., ἐπιδρῶν καὶ ἄλλοι παράγοντες.²⁵⁹ Τώρα θέλει νὰ τὸ ἐξηγήσει αὐτὸ κάπως διεξοδικότερα: «Ὅλα τὰ ἔργα τῆς φύσης ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ ὁμογενῆ ὑλικά, καὶ αὐτὰ μετὰ τὴ σειρά τους ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ περιγράψαμε ἐδῶ, ἀλλὰ στὴν ὕλη προστίθεται ὡς σημαντικὸς παράγοντας ἡ μορφή, γιατί μέσω τῆς μορφῆς τους ὀρίζουμε τὰ πράγματα. Αὐτὸ τὸ καταλαβαίνουμε καλύτερα στὰ σύνθετα πράγματα καί, γενικά, σὲ ὅ,τι εἶναι μέσο γιὰ κάτι καὶ ἔχει ἕναν συγκεκριμένο σκοπὸ. Τὸ πτώμα ἑνὸς ἀνθρώπου εἶναι πιά, βέβαια, μόνο κατ' ὄνομα ἄνθρωπος. Ὁ σκοπὸς ἐκδηλώνεται ἐλάχιστα σ' αὐτὸ ποὺ βασικά εἶναι ὑλικὸ γιὰ κάτι.²⁶⁰ Ἄν πάρουμε τὰ δύο ἄκρα, τὸ καθένα ξεχωριστά, ἔχουμε ἀφενὸς τὴν ὕλη, ποὺ δὲν εἶναι παρά ὕλη, καὶ ἀφετέρου τὸ ὑπαρκτὸ πρᾶγμα, ποὺ εἶναι αὐτὸ ποὺ σχηματίστηκε ἀπὸ τὴν ὕλη σύμφωνα με ὀρισμένες ἀναλογίες.²⁶¹ Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ἄκρα βρίσκονται πολλὰ ἐνδιάμεσα μέλη, τὰ ὁποῖα ἔχουν, καθένα ξεχωριστά, ἕναν σκοπὸ ποὺ βρίσκεται στὸ μέσον καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς νερό, φωτιά, σάρκα ἢ ἐντόσθια. Ὅσο πιὸ ψηλὰ ἀνεβαίνουμε στὴν κλίμακα τῆς φύσης, τόσο καλύτερα τὸ καταλαβαίνουμε αὐτό. Ὅλα καθορίζονται ἀπὸ τὴ λειτουργία τους. Ἡ ἱκανότητα νὰ ἐπιτελοῦν ὀρισμένη ἐργασία εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὰ πράγματα αὐτὸ ποὺ εἶναι· ἕνα μαρμάρينو μάτι ἔχει μόνο τὸ ὄνομα τοῦ ματιοῦ. Ἡ λειτουργία ποὺ ἐπιτελεῖ ἡ σάρκα δὲν εἶναι τόσο ὀφθαλμοφανής, καὶ στὴν περίπτωσή τῶν ἀπλῶν στοιχείων τὸ φυσικὸ ἔργο τους εἶναι ἀκόμη πιὸ δυσδιάκριτο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὰ φυτὰ καὶ τὰ ἀνόργανα ὑλικά ὅπως ὁ ὀρείχαλκος καὶ ὁ ἄργυρος. Ὅλα ἔχουν ἱκανότητα νὰ ἐνεργοῦν καὶ νὰ πάσχουν, ὅπως ἡ σάρκα καὶ τὸ νεῦρο, μόνο ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιορίσουμε μετὰ ἀκρίβεια τὴ συμπεριφορὰ τους. Ἐπίσης, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ μελετήσουμε αὐτὰ τὰ πράγματα καὶ νὰ καταδείξουμε ἂν ὑπάρχουν ἢ ὄχι· αὐτὸ εἶναι εὐκόλο μόνο ὅταν ἡ ὕλη καταστρέφεται ξαφνικά καὶ ἀπομένει ἐντέλει ἡ μορφή.²⁶² Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, τὰ σώματα πανάρχαιων νεκρῶν σίς

²⁵⁹ 388a 20 ταῦτα μὲν ὑπ' ἄλλης αἰτίας συνέστηκεν. Γιατὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἕνας σκοπός.

²⁶⁰ Πρβ. *Περὶ ζῴων γενέσεως* E 1, 778a 30 ὅσα γὰρ μὴ τῆς φύσεως ἔργα κοινῇ μὴδ' ἴδιαι τοῦ γένους ἐκάστου, τοῦτων οὐδὲν ἐνεκά του τοιοῦτον οὐτ' ἐστὶν οὔτε γίγνεται. Μόνο στὰ καθολικὰ φαινόμενα τῆς φύσης ἢ σὲ ὅ,τι προσιδιάζει στὸ γένος μπορούμε νὰ δοῦμε καθαρὰ τὸ σκοπὸ. Τὸ μάτι ἔχει σκοπὸ, ὄχι ὁμως καὶ τὸ χρῶμα του.

²⁶¹ 390a 6 ἢ δ' οὐσία οὐδὲν ἄλλο ἢ ὁ λόγος. Μετὰ τὴ λέξη ὁ λόγος ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐννοεῖ μόνο τὸν ὀρισμὸ ἢ τὴν ἐξηγήση. Γιὰ τὴ σάρκα καὶ τὸ νεῦρον γράφει στὸ a 19 ὅτι οἱ λόγοι αὐτῶν οὐκ ἀκριβεῖς.

²⁶² Τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη μπορούσε κανεὶς νὰ μελετήσει τοὺς ζωντανοὺς ἰστούς μόνο σὲ πολὺ περιορισμένη ἔκτασή· εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπεξεργαστεῖ ἐπιστημονικὰ μόνο ὅ,τι μπορούσε νὰ δεῖ μετὰ γυμνὸ μάτι.

σαρκοφάγους τους μετατρέπονται ξαφνικά σέ στάχτη· ἔτσι οἱ καλιοὶ καρποὶ διατηροῦν μόνο τὴ μορφή, ἀλλὰ καμιά ἀπὸ τὶς ἄλλες ιδιότητές τους· τὸ ἴδιο καὶ τὰ παράγωγα τοῦ γάλακτος, ὅπως τὸ τυρὶ καὶ τὰ παρόμοια».

Τελειώνοντας, ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει ὅτι οἱ δυνάμεις ποὺ πραγματεύτηκε ἐξηγοῦν ἐπαρκῶς τὴ γένεση τῶν ὁμογενῶν ὑλικῶν· ἂν κανεὶς θέλει νὰ ἐξηγήσει τὰ ὄργανα καὶ τὰ σώματα ποὺ συντίθενται ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὑλικά πρέπει νὰ λάβει ὑπόψη του καὶ ἓναν ἄλλο παράγοντα, δηλαδή τὸ σκοπό.²⁶³

Ἡ μετεωρολογία

Στὰ *Μετεωρολογικά* ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται φυσικὲς διεργασίες ποὺ λαμβάνουν χώρα στὴ γῆ καὶ στὴν ἀτμόσφαιρα.²⁶⁴ Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ἀναφέρεται πάρα πολὺ συχνὰ σέ δικές του παρατηρήσεις.²⁶⁵ Δὲν ἔχει τόση αὐτοπεποίθηση ὅση στὰ καθαρὰ θεωρητικὰ ἔργα, ἀλλὰ συχνὰ κάνει λόγο γιὰ τὴ δυσκολία νὰ βρεῖ μιὰ ἀσφαλῆ ἀπάντηση: «Νομίζω ὅτι ἔχουμε βρεῖ ἐπαρκῆ ἐξήγηση γι' αὐτὰ ποὺ δὲν μπορούμε νὰ τὰ ἀντιληφθοῦμε, ἂν ἀποδείξαμε τὴ δυνατότητά τους».²⁶⁶ Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν γράφει γιὰ ἀκροατές, ἀλλὰ γιὰ ἀναγνώστες. Παραθέτει χωρία ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἀκριβῶς κατὰ γράμμα.²⁶⁷ αὐτὸ ὑποδηλώνει ὀρισμένη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία, ὡς πρὸς τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο. Ὡς γνωστόν, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐνδιαφέρεται καθόλου γιὰ πειράματα.²⁶⁸ κατ' ἐξάιρεση ὅμως ἀναφέρει ἓνα πείραμα ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία: «Ἐχει ἀποδειχτεῖ πειραματικὰ ὅτι στὸ θαλασσινὸ νερὸ περιέχεται γλυκὸ νερὸ, τὸ ὁποῖο εἶναι δυνατό νὰ τὸ "ἔξεχωρίσουμε" με διήθηση. Ἄν βυθίσουμε στὸ θαλασσινὸ νερὸ ἓνα λεπτὸ ἀγγεῖο ἀπὸ κερὶ καλὰ

²⁶³ Ἡ τελευταία πρόταση συνδέει τὸ ἔργο ποὺ ἐξετάζουμε με τὸ *Περὶ ζῶων μορίων Β*. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν αὐτὴ ἡ πρόταση ὑπῆρχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἢ ἂν προστέθηκε σέ μιὰ συστηματικὴ ἀναθεώρηση τῶν φυσικοεπιστημονικῶν ἔργων.

²⁶⁴ 339a 19 ὁ περὶ τὴν γῆν ὅλος κόσμος.

²⁶⁵ Π.χ. στὸ 343b 30 αὐτοὶ ἐωράκαμεν τὸν ἀστέρα τὸν τοῦ Διὸς τῶν ἐν τοῖς Διδύμοις συνελθόντα τινὶ ἡδὴ καὶ ἀφανίσαντα. Βλ. παραπάνω, σσ. 93-94. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ προειδοποιήσουμε ὅτι τὶς περισσότερες παρατηρήσεις ὁ Ἀριστοτέλης τὶς ἔχει πάρει ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴ γραμματεία τῆς ἐποχῆς του.

²⁶⁶ 344a 6 ἐάν εἰς τὸ δυνατόν ἀναγάγαμεν.

²⁶⁷ 355b 32 τὸ δ' ἐν τῷ Φαίδωνι γεγραμμένον, 111c - 113c. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει μπιστὰ του τὸν πάπυρο. Παίρνει τὸν Πλάτωνα κατὰ γράμμα, ὅπως λέει ὁ Cherniss, *Crit. of Plato* 562-563, εἶναι ὅμως σωστὸ νὰ τὸν κατηγοροῦμε γι' αὐτό;

²⁶⁸ Πρβ. *Τίμαιος* 68d: «Τὸ νὰ δοκιμάζουμε πειραματικὰ κάτι σημαίνει νὰ παραβλέπουμε τὴ διαφορὰ μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ θεοῦ· γιατί μόνο ὁ θεὸς ἔχει τὴν ἐπαρκῆ κατανόηση, ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεί νὰ τελειοποιήσει τίποτε».

δεμένο, παίρνουμε όρισμένη ποσότητα γλυκού νερού, έπειδή τὸ ἄλατι φεύγει μετὰ τὴ διήθηση». ²⁶⁹

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀνακεφαλαιώνει πρῶτα τὶς θεωρίες τοῦ ποῦ ἀνέπτυξε προηγουμένως καὶ τώρα τὶς προϋποθέτει ὡς γνωστές: Ὅλα τὰ σώματα τοῦ ἄνω κόσμου ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ πρῶτο στοιχεῖο, τὸ πρῶτον σῶμα· στὸν κάτω κόσμο ὑπάρχουν τέσσερα στοιχεῖα, τῶν ὁποίων οἱ ιδιότητες καθορίζονται ἀπὸ τὶς τέσσερις θεμελιακὲς ποιότητες· τὰ στοιχεῖα ἔχουν φυσικὴ κίνηση· τὰ τέσσερα στοιχεῖα καὶ οἱ φυσικὲς κινήσεις τοὺς εἶναι οἱ ὕλικοι παράγοντες τοῦ κάτω κόσμου, ἀλλὰ ἡ τελικὴ αἰτία ὅλων τῶν φυσικῶν μεταβολῶν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸν ἄνω κόσμο. ²⁷⁰ Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ Ἀριστοτέλης ἐφαρμόζει τὴ γενικὴ θεωρία τοῦ γιὰ τὰ στοιχεῖα σὲ ὀρισμένα μεμονωμένα προβλήματα. Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο δὲν ἐπιδιώκει μιὰ συστηματικὴ συνολικὴ θεώρηση. Ἀπὸ μιὰ ἄποψη ἔχει τροποποιήσει τὴ θεωρία τοῦ γιὰ τὴ διαστρωμάτωση. Τὸ πυρῶδες ἀνώτατο στρώμα, ποῦ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ὀνομάζει *ὑπέκκαυμα*, περιγράφεται στὰ *Μετεωρολογικά* ὡς ξηρὸ καὶ θερμὸ. «Αὐτὸ τὸ ὕλικὸ τὸ ὀνομάζουμε φωτιά, γιατί αὐτὴ ἡ καπνογόνα ἀναθυμίαση δὲν ἔχει ὄνομα· πρέπει νὰ παραμεινόμε στὸν παραδοσιακὸ χαρακτηρισμὸ φωτιά, γιατί αὐτὸ εἶναι τὸ ὕλικὸ ποῦ ἀναφλέγεται πιὸ εὐκόλα.» ²⁷¹ Ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ τροποποίηση ἔχει σχέση μετὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὶς δύο ἀναθυμιάσεις καὶ γιὰ τὴ γένεση τῶν ἀνέμων. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μποροῦσε νὰ διαγράψει ἀπροβλημάτιστα τὴ φωτιὰ ὡς τὸ ἀνώτατο στρώμα, γιατί τότε θὰ ἔπρεπε νὰ θυσιάσει τὴ θεωρία τοῦ γιὰ τὴ φυσικὴ κίνηση. Συγκαλύπτει τὸν συμβιβασμὸ ὡς ἔξης: «Γύρω ἀπὸ τὴ γῆ καὶ κοντὰ στὸ κέντρο βρίσκονται τὰ βαρύτερα καὶ ψυχρότερα ὕλικά, τὸ χῶμα καὶ τὸ νερό, μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ὁ ἀέρας καὶ αὐτὸ ποῦ συνήθως τὸ ὀνομάζουμε φωτιά, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν εἶναι φωτιά. Γιατὴ ἡ πραγματικὴ φωτιά εἶναι ὑπερβολικὴ ζέστη καὶ συγχρόνως βρασμός. Πρέπει νὰ φανταστοῦμε ὅτι μέρος τοῦ ἐπονομαζόμενου ἀπὸ μᾶς ἀέρα, ὁ ὁποῖος περιβάλλει τὴ γῆ, εἶναι ἕνα ὑγρὸ καὶ θερμὸ στοιχεῖο, ἐπειδὴ εἶναι ἀτμῶδες καὶ ἐξαερῶνεται ἀπὸ τὴ γῆ. Ἀπὸ πάνω βρίσκεται ἕνα στρώμα ποῦ εἶναι θερμὸ καὶ

²⁶⁹ 359a 1 καὶ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* 2, 590a 24. H. Diels, «Aristotelica», *Hermes* 40, 1905, 310· Düring, *Chemical Treatise* 76. Σὲ ἄλλα χωρία ὑπάρχει *κῆρνον*, ἐπίσης ὁ Αἰλιανός, *Περὶ ζῴων ιδιότητος* IX 64, ἔχει *ἀγγεῖον ἐκ κηροῦ πλάσας*, ὁ Πλίνιος *Historia naturalis* XXXI 37 *e cera pilae vel vasa*. Ἀλλὰ γιατί ἀπὸ κερι; Περιμένει κανεὶς *κεράμιον* ἢ *κεράμεον*. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἔχει σημασία ἂν εἶναι ἀπὸ κερι ἢ ἀπὸ πηλό, γιατί ποτὲ δὲν θὰ παίρναμε γλυκὸ νερὸ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Ἐνα πείραμα ποῦ ἐπίσης ἀναφέρεται κατὰ παράδοση καὶ εἶναι καὶ αὐτὸ λανθασμένον ἀναφέρεται στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* Δ 4, 311b 10-14.

²⁷⁰ 339a 31 *τὴν τῶν ἀεὶ κινουμένων αἰτιατέον δύναμιν*.

²⁷¹ 341b 14-18.

ξηρό. 'Ο ατμός από τή φύση του είναι υγρός και ψυχρός²⁷² και μπορεί να μετατραπεί σε νερό, ή αναθυμίαση είναι θερμή και ξηρή και μπορεί να μετατραπεί σε φωτιά. Τό ότι δέν σχηματίζονται σύννεφα στον άνω χῶρο οφείλεται στο ότι αυτός ό χῶρος δέν περιέχει μόνο άέρα, αλλά και ένα είδος φωτιάς». ²⁷³ Τά δύο συστατικά του άέρα, ή υγρή και ή ξηρή αναθυμιάσεις, εμφανίζονται μόνο σε μείξη· υπερβολική ποσότητα υγρής αναθυμιάσης είναι ή άρχή τής βροχής και όλων τῶν άλλων ειδῶν υετῶν· ή ξηρή αναθυμίαση είναι ή άρχή τῶν ανέμων.

'Η λέξη αναθυμιάσεις εμφανίζεται μόνο σε έργα που γράφτηκαν μετά τὰ Μετεωρολογικά Α-Γ²⁷⁴ και ίσως είναι νεολογισμός του 'Αριστοτέλη. 'Η ιδέα μιᾶς θερμῆς αναθυμιάσης τῆς γῆς φαίνεται πως ανάγεται στον 'Αναξίμανδρο. 'Ο 'Αριστοτέλης μᾶς ἐνημερώνει γι' αυτό με τόν ακόλουθο τρόπο: «Οἱ στοχαστές που [διαφορετικά ἀπ' ό,τι ό 'Ησίοδος] προσπάθησαν να ἐξηγήσουν τό φυσικό γίνεσθαι μόνο με ανθρώπινη σοφία δέχτηκαν ότι ή κοσμική θάλασσα δημιουργήθηκε. 'Αρχικά, δλόκληρη ή ἐπιφάνεια τῆς γῆς ἦταν υγρή· ἔπειτα στέγνωσε ἀπό τόν ἥλιο· τό ένα μέρος τῆς υγρασίας ἐξαερῶθηκε και παρήγαγε τούς ανέμους και τήν τροφή²⁷⁵ γιά τόν ἥλιο και τή σελήνη· τό μέρος που ἀπέμεινε είναι ή θάλασσα. Γι' αυτό πιστεύουν ότι ή θάλασσα ὀλοένα λιγοστεύει, ἐπειδή στεγνώνει· στο τέλος, σιγά σιγά, θά ξεραθεῖ ἐντελῶς». ²⁷⁶ Αὐτή τή διδασκαλία γιά τήν ἐξέλιξη τῆς γῆς πρὸς μιᾶ τελική κατάσταση, που ἀντιστοιχεῖ στη σύγχρονη ἔννοια του θερμικοῦ θανάτου, τή βρίσκουμε και στον Διογένη τόν 'Απολλωνιάτη. ²⁷⁷ 'Επειδή ό 'Αριστοτέλης ἦταν πολύ ἐξοικειωμένος με τὰ έργα του Διογένη, ίσως τόν χρησιμοποίησε ὡς πηγῆ του. "Αν και ό 'Αριστοτέλης ἀπέρριπτε ἀποφασιστικά

²⁷² 'Ετσι διαβάζει ό Ross συμφωνώντας με τόν Ε· ό Fobes διαβάζει θερμόν.

²⁷³ 340b 20-33.

²⁷⁴ Φαινομενική ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τό χωρίο 384b 33-34 στα Μετεωρολογικά Δ 8 ἐξ αὐτῶν τε... ἄλλοις. Αὐτή ή πρόταση ὁμως ἀποκλίνει ὡς πρὸς τή γλώσσα και τό περιεχόμενο ἀπό τὰ συμφραζόμενα· ὅπως ό F. Solmsen, *Gnomon* 1957, 132 τή θεωρῶ κι ἐγώ προσθήκη τῶν συντακτῶν. Στά Μετεωρολογικά Δ ό 'Αριστοτέλης μιλάει γιά θυμιάσει σε πολλά χωρία· στο τμήμα 387a 23 - b 13, ὅπου θά περίμενε κανείς ἕναν ὑπαινιγμό στη διδασκαλία γιά τίς δύο αναθυμιάσεις, αὐτός δέν γίνεται.

²⁷⁵ Στά χωρία 353b 8 και 355a 25 πρέπει να διαβάσουμε, συμφωνώντας με τόν Böker, τροπός. Τά χειρόγραφα ἔχουν τροπός. Τή διόρθωση ἐπιβεβαιώνει τό χωρίο 355a 29 προφομένων τῶν ἄνωθεν. 'Ο Η. Diels, «Über Anaximanders Kosmos», *Arch. f. Gesch. d. Philos.* 10, 229 μεταφράζει: «'Ο πύρινος άέρας διασκορπίζεται ἀπό τὰ ρεύματα ἀερίων ὑδρατμῶν που ἀνεβαίνουν ἀπ' τή θάλασσα». 'Ο Ch. Kahn, *Anaximander*, 1960, 66-67, διατηρεῖ τό τροπός και γι' αυτό ἀντιμετωπίζει δυσκολίες στην ἐξήγηση τῶν κειμένων. Γιά τήν ἱστορία τῶν θεωριῶν περί τῶν ανέμων γράφει ό R. Böker, *RE VIII A 2*, 1958, 2219· αὐτός μεταφράζει τό τροπός ὡς 'προσαγωγή καύσιμου ὑλικού'.

²⁷⁶ 353b 6-11.

²⁷⁷ 'Αλέξανδρος, Σχόλια στα Μετεωρολογικά 1, 67=64 A 17 Diels - Kranz.

αὐτὴ τὴ διδασκαλία,²⁷⁸ αὐτὴ ἀποτέλεσε τὴ θεωρητικὴ ἀφετηρία γιὰ τὴ δική του διδασκαλία τῆς ξηρῆς ἀναθυμιάσης. Αὐτὴ ἡ παράλογη ἰδέα, τὴν ὁποία ἤδη ὁ Θεόφραστος ἐγκολώθηκε μὲ πολὺ μεγάλο σκεπτικισμό,²⁷⁹ ἀποτελεῖ τὴ βάση ὄλων τῶν ἐξηγήσεων τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὰ ἀτμοσφαιρικά φαινόμενα. Προφανῶς, ὁ Ἀριστοτέλης κρίνει ὅτι ἀξίζει²⁸⁰ νὰ τονίσει ὅτι αὐτὴ ἡ ἐξηγητικὴ ἀρχὴ εἶναι δική του ἐπινόηση. Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴ διττὴ ἀναθυμίασιν εἶναι ἀντίποδας τῆς διδασκαλίας του γιὰ τὸ πρῶτον κινουόν. Ἡ ἀξιέπαινη καθεαυτὴν προσπάθειά του νὰ ἐντοπίσει μιὰ ἀρχὴ μὲ τὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει μὲ ἐνιαῖο τρόπο πλῆθος φαινομένων,²⁸¹ τὸν παρακίνησε νὰ διατυπώσει τέτοιες δομικὲς ἀρχές. Ἐνῶ τὸ πρῶτον κινουόν εἶναι θεωρητικὴ ἔννοια, ἡ ἀναθυμιάσις εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη φυσικὸ θεμελιακὸ φαινόμενο.

Κάθε ἀφρημένη θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη πηγάζει ἀπὸ ἀπλὴ παρατήρηση τῆς φύσης. Τὸ γεγονός ὅτι ἓνα κομμάτι χῶμα πέφτει κάτω καὶ ἡ φωτιά κινεῖται πρὸς τὰ πάνω, χωρὶς νὰ χρειάζεται τὴν ὠθηση πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἦταν ἡ ἐμπειρικὴ βάση τῆς θεωρίας του γιὰ τὴ φυσικὴ κίνηση. Τὸ πρωταρχικὸ ἐμπειρικὸ δεδομένο γιὰ τὴ διδασκαλία του περὶ ἀναθυμιάσεως ἦταν, προφανῶς, ἡ διεργασία ποὺ λαμβάνει χώρα κατὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς ὀμίχλης. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ὑγρὴ καὶ ψυχρὴ ἀναθυμίαση εἶναι ἐξάτμιση τοῦ ὑγροῦ στοιχείου καὶ προκαλεῖ τὸ σχηματισμὸ ὀμίχλης, νεφῶν καὶ βροχῆς. Τὴν ξηρὴ, ἀέρινη καὶ καπνώδη ἀναθυμίαση, ποὺ μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἡλίου²⁸² ἀνεβαίνει ἀπὸ τὴ γῆ πρὸς τὰ πάνω, τὴ θεωροῦσε χωρισμὸ τοῦ πύρινου στοιχείου ἀπὸ τὴ γῆ.

Ἡ ξηρὴ ἀναθυμίαση ἀνεβαίνει ψηλὰ καὶ σχηματίζει τελικὰ ἓνα ὑπέκκαυμα στὸ ἀνώτατο στρώμα, ἓνα εὐφλεκτο ὕλικό κάτι σὰν προσάναμα. Μὲ τὴ βοήθεια αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ μιὰ σειρά φαινόμενα: 1) Τοὺς καινοφανεῖς ἀστέρες, τοὺς ἐπονομαζόμενους *Novae*. 2) Τοὺς διάττοντες ἀστέρες, δηλαδὴ μετέωρα καὶ μετεωρίτες· κάνει λόγο γιὰ τὶς «ἐπονομαζόμενες δάδες», ποὺ δὲν πετοῦν σπίθες, καὶ γιὰ τὶς «αἰγες», ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο πετοῦν σπίθες. 3) Τοὺς κεραυνούς. 4) Τὴ νύχτα, ὅταν ὁ οὐρανὸς εἶναι καθαρὸς, δημιουργοῦνται μερικὰ φαινόμενα ποὺ μπορούμε νὰ

²⁷⁸ 355 a 21-33.

²⁷⁹ Στὸ ἔργο του γιὰ τοὺς ἀνέμους (15 καὶ 23 Wimmer) ἀναφέρεται μὲν ἡ ἀναθυμίασις, ἀλλὰ δὲν παίζει κανένα ρόλο στὴ θεωρία του περὶ ἀνέμων. Βλ. H. Strohm, «Zur Meteorologie des Theophrast», *Philologus* 92, 1937, 258.

²⁸⁰ 340 b 5. Πολλὸ συχνὰ βρίσκουμε τὴν αὐταρχικὴ ἔκφραση *ἡμεῖς δὲ φαμεν*, μιὰ φορὰ μάλιστα, στὸ 345 b 31, μὲ διπλὴ ἐπανάληψη τῆς ἀντωνυμίας.

²⁸¹ *συνορᾶν τὰ ὁμολογούμενα, Περί γενέσεως καὶ φθορᾶς* A 2, 316 a 5-8.

²⁸² Ἴσως ὁ Ἀριστοτέλης ἐμπνεύστηκε αὐτὸ τὸ διανόημα, ὅταν εἶδε τὴ λεγόμενη ξηρὰ ὀμίχλη.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

τὰ περιγράψουμε ὡς «χάσματα», «λάκκους» καὶ «κόκκινα ὡς αἶμα χρώματα». Εἶναι ἀδύνατο νὰ ποῦμε μὲ ἀκρίβεια ποιά φαινόμενα ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης. Γιὰ τὰ «χάσματα» λέει ὅτι δύνουν τὴν ἐντύπωση βαθουλωμάτων, ὅταν τὸ φῶς ἀναδύεται μπροστὰ σὲ σκουρογάλαζο φόντο. Μήπως ἐννοεῖ τὸ βόρειο σέλας; Γιὰ τοὺς «λάκκους» δὲν ἀναφέρει τίποτε. Μὲ τὰ αἱματώδη χρώματα ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ μᾶλλον τὴν ἐσπερινὴ ἐρυθρότητα τοῦ οὐρανοῦ. 5) Πραγματεύεται ἀναλυτικὰ τοὺς κομήτες, ἰδιαιτέρως τὸν μεγάλο κομήτη τοῦ 373/2. 6) Ἐπίσης, πραγματεύεται διεξοδικὰ τὸν γαλαξία· ἐκθέτει διαφορετικὰς ἀπόψεις γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ γένεσίν του.²⁸³

Ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι οἱ κομήτες προκαλοῦσαν κατάπληξη μὲ τὴν παράξενη μορφή καὶ τὴν ἀκανόνιστη ἐμφάνισή τους. Ἦδη στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα ὁ W. Whiston, ὁ καθηγητὴς ποὺ διαδέχτηκε τὸν Νεύτωνα, ἔγραψε ἓνα βιβλίον γιὰ τοὺς κομήτες γεμάτο ἀπὸ τίς πιὸ χονδροειδεῖς δεισιδαιμονίες. Ἀξίζει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀναφέρει καθόλου τέτοιες δεισιδαίμονες ἀπόψεις. Φυσικά, βάση τῆς δικῆς του θεωρίας γιὰ τοὺς κομήτες εἶναι ἡ ἐννοία ἀναθυμιάσις. «Ὅταν τὸ ὑπέκκαυμα συμπυκνωθεῖ καὶ μὲ τὴν περιστροφή τοῦ στρώματος ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπ' αὐτὸ δημιουργηθεῖ πύρινη σπίθα,²⁸⁴ ἡ ὁποία δὲν εἶναι αὐτὴ πολὺ δυνατὴ οὔτε πολὺ ἀδύναμη, καὶ ὅταν ταυτόχρονα ἀνεβαίνει ἀπὸ κάτω ἢ ἀναθυμίαση σὲ σωστὸ μείγμα, τότε δημιουργεῖται ὁ κομήτης.» Ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιμέρους γιὰ τοὺς κομήτες περιέχουν πλῆθος εὐστοχῶν καὶ σωστῶν παρατηρήσεων. Ἡ βασικὴ πηγὴ τοῦ ἦταν μιὰ πραγματεία γιὰ τοὺς κομήτες τοῦ Αἰσχύλου, μαθητῆ τοῦ διάσημου μαθηματικοῦ Ἰππάρχου ἀπὸ τῆ Χίος. Ὁ Ἀριστοτέλης γνώριζε ὅτι οἱ τροχιῆς τῶν κομητῶν δὲν συνδέονταν μὲ τὸν ζωδιακὸ κύκλο, ὅπως οἱ τροχιῆς τῶν πλανητῶν· εἶχε στὴ διάθεσή του μιὰ σειρά παρατηρήσεις, ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ αἰγυπτιακές, σχετικὰ μὲ τὴν ἐναλλασσόμενη μορφή τῆς οὐρᾶς· στηρίζεται ἐπίσης σὲ διηγήσεις αὐτοπτῶν μαρτύρων, π.χ. γιὰ τὸν μεγάλο κομήτη τοῦ ἔτους 373/2 καὶ γιὰ τὸν ταυτόχρονο θαλάσσιο σεισμὸ στὴν Ἀχαΐα, ποὺ τὸν ἐκολούθησε ἓνα σφοδρὸ παλιρροϊκὸ κύμα καὶ ἦταν ἡ πιὸ γνωστὴ καταστροφὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα.²⁸⁵ Συχνὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σὲ δικές του

²⁸³ 1) φλόγες αἰ καίόμεναι. 2) διαθέοντες ἀστέρες, οἱ καλούμενοι δαλοὶ καὶ αἶγες. Ὁ χαρακτηρισμὸς αἶγες εἶναι ἐντελῶς ἀκατανόητος· ἴσως νὰ ὑπῆρχε στὸ πρωτότυπο κείμενο ἡ σπάνια λέξις ἄικες ἀπὸ τὸ αἶξ, παράγωγο τοῦ αἰσσω. Πρόκειται πιθανὸν γιὰ χαρακτηρισμὸ μεγαλύτερων μετεώρων. 3) κεραινοί. 4) χάσματα, βόθινοι, αἱματώδη χρώματα. 5) κομήται, παγωνίας. 6) τὸ καλούμενον γάλα.

²⁸⁴ 344a 17 ἀρχὴ πυρώδης.

²⁸⁵ Περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ μ' αὐτὴ τὴν καταστροφὴ βρίσκουμε στὸν W. Ca-
pelle, *NJb.* 1905, 529-568.

παρατηρήσεις. Σ' αυτή, για παράδειγμα: «Συμβαίνει κάποτε να αποκτοῦν οὐρά καὶ οἱ πλανήτες· γι' αὐτὸ δὲν χρειάζεται να πιστέψουμε τοὺς Αἰγυπτίους μόνο, γιατί τὸ ἔχω δεῖ καὶ ὁ ἴδιος· στὸ ἰσχύιο τοῦ Μεγάλου Κυνὸς ἓνα ἀστέρι²⁸⁶ ἀπέκτησε οὐρά, μόλις ὁρατὴ βέβαια· ὅταν τὴν παρατηροῦσε κανεὶς μὲ τεταμένη προσοχή, τὸ φῶς τῆς ἦταν θολό, ἂν ὁμως ἔριχνε μιὰ γρήγορη ματιὰ ἤρεμος, τὴν ἔβλεπε καλύτερα.²⁸⁷ Ἐπιπλέον, ὅλοι οἱ κομήτες ποὺ παρατηρήθηκαν στὴν ἐποχὴ μας ἔγιναν ἀόρατοι, χωρὶς νὰ δύσουν στὸν ὀρίζοντα, καθὼς σιγὰ σιγὰ μίκραιναν, μέχρι ποὺ ἐξαφανίστηκαν». Ἐπειτα ὁ Ἀριστοτέλης ἀφηγεῖται πῶς ὁ μέγας κομήτης²⁸⁸ τοῦ ἔτους 373/2 ἦταν πολὺ μικρὸς στὴν ἀρχή, λίγο ἀργότερα ἐπεκτάθηκε στὸ τρίτο μέρος τοῦ οὐρανοῦ, γιὰ νὰ διαλυθεῖ τελικὰ στὴ ζώνη τοῦ Ὠρίωνα. Ἡ πραγματεία τοῦ Ἀριστοτέλη καταλήγει σὲ μιὰ θεωρία πού, φυσικά, δὲν εἶναι ὀρθή· ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς ἔχει ὁ ἐπιστημονικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία του. Μὲ λίγα λόγια, ἡ θεωρία του καταλήγει στὴν ἐρμηνεία τῆς δημιουργίας τῶν φωτεινῶν κομητῶν διαμέσου τριβῆς, στὸ ἀνώτατο στρώμα τῆς ξηρῆς, εὐφλεκτῆς ἀναθυμιάσεως, καὶ στὴν ἐξήγηση τῶν οὐρῶν ὡς φαινομένων ἄλλω.

Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σὲ σύγχρονες ἀστρονομικὲς θεωρίες, πιθανὸν ἔνοσέ τὸν Εὐδοξο καὶ τὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του στὴν Ἀκαδημία. Ἀντιμάχεται μιὰ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα γιὰ τὸν γαλαξία. Σύμφωνα μὲ αὐτὸν ὁ ἥλιος εἶναι μικρότερος ἀπὸ τὴ γῆ· ὅταν ὁ ἥλιος ἐξαφανίζεται κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, τὰ ἀστέρια ποὺ βρίσκονται στὴ σκιά τῆς γῆς σχηματίζουν μὲ τὸ δικὸ τους φῶς τὸν γαλαξία. «Αὐτό, προφανῶς, εἶναι λάθος, γιατί, πρῶτον, ὁ γαλαξίας σχηματίζει μέγιστο κύκλο καὶ περνáει πάντοτε ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἀστερισμοὺς, καὶ ποτὲ κανεὶς δὲν παρατήρησε ὅτι ὁ γαλαξίας ἀλλάζει τόπο ἀνάλογα μὲ τὴ θέση τοῦ ἡλίου. Δεύτερον, ὁ ἥλιος εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ γῆ, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀποδεικνύουν τώρα οἱ ἀστρονόμοι,²⁸⁹ καὶ τὰ ἀστέρια ἀπέχουν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ γῆ ἀπ' ὅ,τι ὁ ἥλιος, ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἥλιος ἀπέχει περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ σελήνη· τότε ἡ ἄκρη τοῦ κώνου τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν πέφτει μακριὰ ἀπὸ τὴ

²⁸⁶ Ἡ ἐξήγηση γιὰ τὴ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ὑπάρχουν δύο εἶδη κομητῶν εἶναι πολὺ ἀπλή. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐξακριβώσει τὴν κίνηση τῶν πολὺ μακρινῶν κομητῶν· γι' αὐτὸ τοὺς ξεχώρισε ὡς καθ' ἑαυτὸν κομήτας. Ἀντιθέτως, οἱ κομήτες τοῦ οὐρανοῦ χώρου, κάτω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν, εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπλῶς φαινόμενα τριβῆς.

²⁸⁷ 343 b 12-14.

²⁸⁸ Ὑπέθεσαν ὅτι αὐτὸς ὁ κομήτης εἶναι ὁ ἴδιος μ' ἓναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους κομήτες τῶν ἐτῶν 1664 ἢ 1843· καὶ οἱ δύο ἔχουν χρόνο περιστροφῆς μεγαλύτερο τῶν 500 ἐτῶν.

²⁸⁹ 345 b 1 καθάπερ δέικνται νῦν ἐν τοῖς περὶ ἀστρολογίαν θεωρήμασιν.

γῆ και ἡ σκιά τῆς γῆς, πού τὴν ὀνομάζουμε νύχτα, δὲν θὰ ἔφτανε ὡς τὰ ἀστέρια.»

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶδε²⁹⁰ ὅτι ὁ γαλαξίας ἐκτείνεται πολὺ πέρα ἀπὸ τοὺς τροπικούς, ὅτι ἐκεῖ βρίσκονται μερικά ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα και λαμπρότερα ἀστέρια, ἀλλὰ και οἱ ἐπονομαζόμενες σκοῦρες κηλίδες ἢ σάοκοι.²⁹¹ παρατήρησε ἐπίσης τὴ σπειροειδῆ του φύση, γιατί λέει ὅτι τὸ ἓνα ἡμισφαίριο μὲ τὴ διακλάδωση ἔχει δυνατότερο φῶς, ἐπειδὴ σ' αὐτὸ τὰ ἀστέρια ὑπάρχουν πυκνότερα ἀπ' ὅ,τι στὸ ἄλλο. Ὅλες αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις, καθὼς και τὰ σχεδιάσματα στὰ ὁποῖα παραπέμπει ὁ Ἀριστοτέλης, προέρχονται πιθανὸν ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ Εὐδόξου. Ἡ δῆλωση ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ καταχωρήσουμε τὰ ἐπιμέρους ἀστέρια πάνω στὴ σφαῖρα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε δεῖ πρόπλασμα οὐράνιας σφαίρας.²⁹²

Ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τὴν κοινὴ περιοχή τοῦ ἀέρα και τοῦ νεροῦ ἀτμόσφαιρα.²⁹³ Τὰ γενικὰ φαινόμενα πού πραγματεῦεται εἶναι νέφη και ὑετοὶ κάθε εἶδους, ἡ πάχνη, ὁ πάγος, οἱ φυσιολογικοὶ ἄνεμοι και, σὲ σχέση μὲ αὐτά, τὰ ποτάμια και ἡ θάλασσα· ἰδίως ὅμως πραγματεῦεται ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα ὅπως ἡ ἀστραπὴ και ὁ κεραυνός, οἱ σίφουνες και ἀνεμοστρόβιλοι τύπου tornado· τὰ φαινόμενα ἄλλω, τὸ οὐράνιο τόξο και τὰ παρήλια τὰ ἀφήνει νὰ τὰ πραγματεῦτεῖ ἀργότερα.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ σωστά, σὲ γενικὲς γραμμὲς, τοὺς ὑετούς. «Ἡ ἐξάτμιση τοῦ νεροῦ εἶναι ἀτμός, ἡ συμπύκνωση τοῦ ἀέρα σὲ νερὸ εἶναι σύννεφο· ἡ ὀμίχλη εἶναι ὅ,τι ἀπομένει κατὰ τὴ μεταβολὴ σὲ νερὸ. Ὁ φυσικὸς κύκλος καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἡλιακὴ τροχιά. Ὅταν ὁ ἥλιος εἶναι κοντά, τὸ ρεῦμα ἀτμοῦ ρεεῖ πρὸς τὰ πάνω και σχηματίζει σύννεφα· ὅταν ὁ ἥλιος ἀπομακρύνεται, τὸ ρεῦμα ρεεῖ πρὸς τὰ κάτω. Ὅταν οἱ παλαιοὶ μιλοῦσαν τόσο αἰνιγματικὰ γιὰ τὴν κοσμικὴ θάλασσα, ἐννοοῦσαν μᾶλλον αὐτὸ τὸ ρεῦμα πού περιβάλλει τὴ γῆ.²⁹⁴ Ὅ,τι ἐξατμίζεται στὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας, ἀλλὰ δὲν φέρεται πρὸς τὰ πάνω ἐξαιτίας τῆς ἐλάχιστης θερμότητος, γίνεται, μὲ τὴ νυχτερινὴ δροσιά, πάγος ἢ πάχνη, ὅταν ὁ ἀτμός παγώνει. Μὲ αἶθριο καιρὸ σχηματίζεται πάγος, ἐνῶ μὲ ὀμιχλώδη καιρὸ σχηματίζεται

²⁹⁰ 346 a 21 τοῦτο δ' ἐστὶν και τοῖς ὀμμασιν ἰδεῖν.

²⁹¹ 346 a 20 τῶν σποράδων καλουμένων: τὰ ἀστέρια πού ἐμφανίζονται μεμονωμένα, a 23 πλέον τὸ φῶς ἐστὶν ἐν θατέρῳ ἡμικυκλίῳ τῷ τὸ δίπλωμα ἔχοντι.

²⁹² Μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ προῦποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διέθετε ὑδρόγειο σφαῖρα, πιστεῦει ὁ R. Böker, *RE VIII A 2*, 2346.

²⁹³ Ἡ λέξη εἶναι νεολογισμὸς τοῦ 17^{ου} αἰῶνα: Ἡ ἔννοια ὅμως τὸ περιέχον ἔχει ἡδὴ διαμορφωθεῖ στὸν Ἀναξαγόρα. Πρβ. ἐπίσης *Περὶ νοῦσων IV 44*, *VII 566*, 23 L.

²⁹⁴ Φυσικά, αὐτὴ εἶναι ἡ ἐρμηνεῖα πού δίνει ὁ Ἀριστοτέλης.

Η ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑ

πάχνη. Στὰ βουνά δὲν σχηματίζεται πάχνη.²⁹⁵ Ἡ βροχὴ δημιουργεῖται, ὅταν κρούσει μεγάλη μάζα ἀτμοῦ· ὅταν κάνει κρύο, ἀντὶ γιὰ βροχὴ πέφτει χιόνι. Πιὸ δύσκολο εἶναι νὰ ἐξηγήσουμε πῶς δημιουργεῖται τὸ χαλάζι, γιατί εἶναι ἀκατανόητο πῶς μπορεῖ νὰ παγώσει τὸ νερὸ στὸν ἐπάνω ἐναέριο χώρο· γιατί πῶς θὰ μπορούσε τὸ νερὸ νὰ παραμείνει ἐπάνω αἰωρούμενο γιὰ ἀρκετὸ χρόνο;»

Οἱ διεξοδικοὶ συλλογισμοὶ τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ χαλάζι εἶναι ιδιαίτερα ἐνδιαφέροντες καὶ περιέχουν πλῆθος σωστὲς παρατηρήσεις.²⁹⁶ Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ σωστὰ γιατί τὸ χαλάζι κανονικὰ πέφτει σὲ μικροὺς, στρογγυλοὺς κόκκους, γιατί μερικὲς φορές μπορεῖ νὰ ρίξει χαλάζι «τρομερά, σὲ ἀπίστευτα μεγάλους κόκκους καὶ σὲ καθόλου στρογγυλὰ σχήματα» καὶ γιατί ἡ συχνότητα τῶν χαλαζοπτώσεων ἀλλάζει ἀνάλογα μὲ τὶς διαφορετικὲς καιρικὲς καταστάσεις καὶ τὶς διαφορετικὲς ἐποχὲς τοῦ ἔτους. Προφανῶς, ἡ μετεωρολογία τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ἦταν ἀρκετὰ γνωστὴ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου *Περὶ τοῦ σύμπαντος*²⁹⁷ δίνει μιὰ λαθασμένη ἐξήγηση, ποὺ ἀποκλίνει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. «Ἄν ὁ Σενέκας²⁹⁸ ἀντλεῖ τὶς γνώσεις του ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο, ὁ τελευταῖος δὲν παρέλαβε τὴν ἀριστοτελικὴν διαδικασίαν γιὰ τὸ χαλάζι. Ὁ Ἐπίκουρος²⁹⁹ δὲν δειχνεῖ νὰ γνωρίζῃ τὴν ἐξήγηση τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ὁ Πλίνιος,³⁰⁰ ὡς συνήθως, παρανόησε τὰ πάντα. Πράγματι, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς τὴν Ἀναγέννηση δὲν διατυπώθηκε καμιά λογικὴ ἐξήγηση γιὰ τὴν χαλαζόπτωση.

Ἡ θεωρία τῶν ἀνέμων. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν Ἀκαδημία οἱ ἄνεμοι ἦταν ἀέρας σὲ κίνηση.³⁰¹ Ἡ κίνηση τῶν ἀνέμων παρομοιαζόταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀναξίμανδρου³⁰² μὲ τὴν ροὴ τοῦ νεροῦ. Ἀρχι-

²⁹⁵ Πρβ. παρακάτω, σ. 147.

²⁹⁶ Ὁ R. Böker, *RE VIII A 2*, 2237, λέει, ὅπως καὶ οἱ Ideler καὶ Capelle, ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ χαλάζι ταυτίζεται μὲ ἐκείνη τοῦ Ἀναξαγόρα. Ἀντιμετωπίζω μὲ σκεπτικισμό τέτοια δοξογραφικὰ συμπεράσματα ποὺ συνάγονται μὲ βάση ἀποσπασματικὰ κείμενα. Πρβ. 348b 13 ὁ μὲν γάρ (δηλαδὴ ὁ Ἀναξαγόρας) ... ἡμεῖς δέ.

²⁹⁷ 394 b 1-6.

²⁹⁸ *Quaestiones naturales IV 3*.

²⁹⁹ *Epicurea 2*, 106-107.

³⁰⁰ *Historia naturalis II 61*.

³⁰¹ Ὁρισμὸς στὸ χωρίο 411 c *πνεῦμα κινήσις ἀέρος περὶ τὴν γῆν*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει αὐτὸν τὸν ὀρισμὸ στὰ *Τοπικά Δ 5*, 127 a 3-8 καὶ μὲ τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα στὰ *Μετεωρολογικά Β 4*, 360 a 28. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὶς θεωρίες περὶ ἀνέμων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα γράφει ὁ R. Böker, *RE VII A 2*, 2211-2387. Ἀξιόλογη εἶναι ἡ θεωρία περὶ ἀνέμων στὸ *Περὶ διαίτης*, VI 532 L. Βλ. W. Capelle, *RE Suppl. VI*, 338.

³⁰² 12 A 24 *ἄνεμον εἶναι ῥύσιν ἀέρος*· αὕτη εἶναι ἡ ἄποψη ποὺ κυριαρχεῖ καὶ στὸ Ἰπποκρατικὸ Corpus, *Περὶ φυσῶν 3*, VI 94 L. *ἄνεμος γάρ ἐστὶν ἥερος ῥεύμα καὶ χεῖμα*.

κά μᾶς φαίνεται παράξενο πού ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέριψε μὲ τόση ὀξύτητα αὐτὴ τὴν ἄποψη καὶ ρωτοῦμε γιατί. Ἄς ἀκούσουμε τὸ σκεπτικὸ του: «Ὅρισμένοι ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτὸ πού παραδοσιακὰ τὸ ὀνομάζουμε ἀέρα σχηματίζει, ὅταν κινεῖται καὶ ρέει, τὸν ἄνεμο· ἐπιπλέον, ὅταν συμπυκνώνεται, σχηματίζει καὶ τὸ σύννεφο καὶ τὸ νερὸ. Ἐπομένως, τὸ νερὸ καὶ ὁ ἄνεμος ἔχουν τὴν ἴδια φύση καὶ ὁ ἄνεμος εἶναι κίνηση τοῦ ἀέρα. Ὅρισμένοι, στὴν προσπάθειά τους νὰ φανοῦν ἰδιαίτερα ἐξυπνοί, ἐξηγοῦν ὅτι ὅλοι οἱ ἄνεμοι εἶναι κατὰ βάση ἓνας μόνον, ἐπειδὴ καὶ ὁ κινούμενος ἀέρας εἶναι πάντοτε ἓνας καὶ ὁ αὐτός. Τοῦτο ὅμως θὰ ἦταν ἀκριβῶς σὰν νὰ λέγαμε πὼς ὅλα τὰ ποτάμια εἶναι μόνον ἓνα ποτάμι. Ὁ ἀπλός, ἀμόρφωτος ἄνθρωπος ἔχει λογικότερη ἄποψη γι' αὐτὸ ἐδῶ τὸ ζήτημα ἀπὸ ἐκείνους πού φτάνουν σὲ μιὰ τέτοια ἀπάντηση ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα.³⁰³ Ἄν πράγματι ὅλα τὰ ποτάμια ἀνέβλυζαν ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ καὶ τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς ἀνέμους, ἴσως νὰ ὑπῆρχε κάποια ἀλήθεια σ' αὐτὴ τὴ θεωρία. Ἄν ὅμως δὲν ἰσχύει οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο, αὐτὴ ἡ πνευματώδης θεωρία εἶναι, προφανῶς, λαθασμένη. Τὰ ἐρωτήματα πού πρέπει νὰ θέσουμε εἶναι μᾶλλον αὐτά: Τί εἶναι ὁ ἄνεμος; Πῶς δημιουργεῖται, τί τὸν θέτει σὲ κίνηση καὶ ποῦ ἀρχίζει; Πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἄνεμος ρέει σὰν ἀπὸ ἓνα ἀγγεῖο καὶ πνέει τόσο χρόνο μόνον, μέχρι νὰ ἀδειάσει τὸ ἀγγεῖο, σὰν νὰ ἀπελευθερωνόταν ἀπὸ ἀσκή;³⁰⁴ Ἡ οἱ ἄνεμοι φυσοῦν ἀπὸ μόνον τους, ἀκριβῶς ὅπως ἀναπαριστοῦν³⁰⁵ οἱ ζωγράφοι³⁰⁶ τοὺς θεοὺς τοῦ ἀνέμου;»

Ἐδῶ ἐκδηλώνεται πολὺ καθαρὰ ἡ ἄποψη τοῦ κοινοῦ νοῦ. Καθαρότερα ἀκόμη διαπιστώνουμε τὴν ἐπίδραση τῆς σημασιολογικῆς ἀνάλυσης σ' ἓνα ἄλλο χωρίο:³⁰⁷ «Ὁ ἀέρας παραμένει ἀέρας, εἴτε κινεῖται εἴτε παραμένει ἀκίνητος· ἔτσι, ὁ ἄνεμος δὲν εἶναι σὲ καμιά περίπτωση ἀέρας. Εἶναι παράλογο νὰ λέμε ὅτι ὁ ἀέρας γίνεται ἄνεμος μὲ τὸ νὰ κινεῖται μόνον· μεγάλη μάζα ἀέρα θὰ μπορούσε νὰ κινηθεῖ ἀπὸ ἓνα μεγάλο σῶμα πού πέφτει, ἀλλὰ τότε κανεὶς δὲν θὰ μιλοῦσε γιὰ ἄνεμο. Ὁ ἄνεμος πρέπει νὰ ἔχει ἀφετηρία, ἀρχὴν, καὶ πρωταρχή». Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ σχηματίζεται, ἀφενὸς ἀπὸ τὴ διττὴ ἀναθυμίαση τῆς γῆς, ἀφετέρου ἀπὸ τὴν πρωταρχὴ τῆς ἀναθυμιάσης, δηλαδή ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ τὴν περιστροφή τοῦ οὐρανοῦ.³⁰⁸ Ἀμέτρητες πνοὲς τῆς

³⁰³ Κατὰ πάσα πιθανότητα ὁ Ἀριστοτέλης ἀσχεῖ πολεμικὴ στὸν Μητροδῶρο τὸν Χίο, πού ἦταν συγγραφέας ἐνὸς ἔργου γιὰ τοὺς ἀνέμους.

³⁰⁴ Προφανῶς, μιὰ ἀκόμη λαϊκὴ ἀντίληψη, Ὀδύσεια κ 19.

³⁰⁵ Ἔτσι καὶ στὸ *Περὶ ζῴων κινήσεως* 698 b 25.

³⁰⁶ 349 a 16 - b 2.

³⁰⁷ *Τοπικά* Δ 5, 127 a 3-8 καὶ *Μετεωρολογικά* Β 4, 360 a 27-34.

³⁰⁸ 361 a 32 *τῆς μὲν κινήσεως ἡ ἀρχὴ ἀνωθεν, τῆς δ' ὕλης καὶ τῆς γενέσεως κάτωθεν. Τὸ ὑλικὸ ὑπόστρωμα, ἐπομένως ἡ ὕλη τῶν ἀνέμων, διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὸν ἀέρα. Ὅπως δὲ-*

Η ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑ

ἀναθυμιάσης, μόλις αίσθητὸς ἐκεῖ ἀπ' ὅπου πηγάζουν, συνενώνονται σὲ ρεῦμα ἀέρα, πού, καθὼς προχωρεῖ, γίνεται ὀλοένα καὶ ἰσχυρότερο, ἀκριβῶς ὅπως ἀμέτρητα ρυάκια συμβάλλουν σ' ἓνα ποτάμι. Ἐπομένως, ἡ ἀναθυμίαση εἶναι ἡ ὕλη τῶν ἀνέμων καὶ ἀνεβαίνει κάθετα³⁰⁹ μέχρι νὰ φτάσει στὴν κατώτερη κοίλη ἐπιφάνεια τοῦ αἰῶνια περιστρεφόμενου πρώτου σώματος. Οἱ ἄνεμοι φυσοῦν ὀριζόντια, ἐπειδὴ ὀλόκληρος ὁ ἐναέριος χῶρος³¹⁰ γύρω ἀπὸ τὴ γῆ ἀκολουθεῖ τὴν οὐράνια κίνηση· αὐτὴ, λοιπόν, εἶναι ἡ ἀρχὴ γιὰ τὴν κίνηση τῶν ἀνέμων λοξὰ γύρω ἀπὸ τὴ γῆ. Ὅτι ἡ κίνηση τῶν ἀνέμων ξεκινᾷ ἀπὸ πάνω τὸ βλέπουμε ὅταν ὑπάρχουν σύννεφα καὶ ὀμίχλη· γιὰ αὐτὰ ἀναγγέλλουν τὴν ἀρχὴ τῆς κίνησης τῶν ἀνέμων, πρὶν ἀκόμη ὁ ἄνεμος γίνῃ αίσθητὸς στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Böker ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης θεμελιώνει μιὰ γενικὴ³¹¹ ὠστικὴ θεωρία τῶν ἀερίων ρευμάτων πάνω στὴν ἀπλὴ πρόγνωση κακοκαιρίας ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση θυσανοειδῶν νεφῶν.

Στὸ σύνολο ἡ θεωρία εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν τρόπο σκέψης του. Ὁ Ἄριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ δύο ἀπλὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς διεργασίες κατὰ τὴ δημιουργία τῆς ὀμίχλης καὶ ἀπὸ τὶς διεργασίες κατὰ τὸ σχηματισμὸ νεφῶν ψηλά, προτοῦ παρατηρήσουμε τὸν ἄνεμο. Ρωτάει: Μὲ δεδομένο ὅτι ἡ κοσμολογία μου καὶ ἡ διδασκαλία μου γιὰ τὴν κίνηση εἶναι σωστές, πῶς μπορῶ ἔπειτα νὰ ἐξηγήσω τὴ δημιουργία τῶν ἀνέμων; Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης εἶχε διδαχθεῖ³¹² καὶ εἶχε παραλάβει πολλὰ ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους του· ἄλλιῶς, δὲν θὰ ἦταν ἐπιστήμονας. Ἡ πρωτότυπη συμβολὴ του συνίσταται στὴ διατύπωση μιᾶς λογικᾶ ἄψογης θεωρίας πού, ἀφενὸς ἐξηγεῖ εὐλόγα τὰ αἰσθητὰ φαινόμενα καὶ ἀφετέρου μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴ συνολικὴ εἰκόνα του γιὰ τὸν κόσμο. Φυσικὰ, δὲν ἔχουν ὅλα ἐνταχθεῖ ἄψογα. Ἡ ἄποψη τοῦ Ἄριστοτέλη ὅτι οἱ κορυφές τῶν πιὸ ψηλῶν

ποτε, αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἐνοηθεῖ ἔτσι ὅπως λέει ὁ R. Böker, *RE VIII A 2*, 2243· ὁ Ἄριστοτέλης μιλάει γιὰ τὸν ἀέρα μὲ δύο σημασίες, ἀφενὸς γιὰ τὸ στοιχεῖο ἀέρα καὶ ἀφετέρου γιὰ τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ στὴ σελήνη. Στὸν ἐναέριο χῶρο συμβαίνουν διάφορα φαινόμενα πού ὁ Ἄριστοτέλης τὰ καθιστᾷ ἀντικείμενο συζήτησης· ποτὲ ὅμως δὲν διανοεῖται νὰ συζητήσει γιὰ τὸν ἀέρα ὡς ἀέρα. Ὁ ἀέρας εἶναι μεικτὸ φαινόμενο, ὥστε καθάπερ ἐκ συμβόλων συνίσταται ἂν ὁ ἀήρ ὑγρὸς καὶ θερμὸς. Πρβ. *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς B 4*, 331 a 24, καὶ τὰ σχόλια τοῦ Joachim σ' αὐτὸ τὸ χωρίο.

³⁰⁹ 361 a 23 *εἰς ὀρθὸν γιγνομένης τῆς ἀναθυμιάσεως*.

³¹⁰ Ὁ Böker, *δ.π.*, 2237, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης δὲν κατανόησε καθόλου τὴ διδασκαλία τῆς παράδοσης. Αὐτὴ ἡ προαριστοτελικὴ διδασκαλία ὅμως εἶναι ἓνα κατασκευασμα καὶ γύρω ἀπ' αὐτὸ ὑπάρχουν τόσο πολλὲς γνῶμες ὅσοι καὶ ἑρμηνευτές.

³¹¹ Ὁ Böker προσθετεῖ 'παιδικῆς': ἐδῶ θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, ὅπως ὁ Σωκράτης στὸν Πῶλο: πολλὴν ἄρα ἐγὼ τῷ παιδί χάριν ἔξω.

³¹² *Ἠθικά Νικομάχεια IA 10 1181 b 16* εἴ τι κατὰ μέρος εἶρηται καλῶς ὑπὸ τῶν προγενεστέρων, πειραθαίμεν ἐπελθεῖν.

βουνῶν δὲν ἔχουν ἀνέμους³¹³ δὲν εἶναι μόνο ἀντικειμενικά λαοθασμένη, ἀλλὰ ἀντιφάσκει καὶ μ' αὐτὰ πού λείει σὲ ἄλλο χωρίο:³¹⁵ «Στὰ ψηλὰ βουνὰ δὲν σχηματίζεται πάχνη, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἐπικρατεῖ ἰσχυρὸ ρεῦμα ἀέρα». Χαρακτηριστικὸ τοῦ τρόπου πού ἐργάζεται ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὅτι ποτὲ δὲν τοῦ πέρασε ἀπὸ τὸ μυαλὸ νὰ ἐξακριβώσει ἐμπειρικά τὸ πῶς ἔχουν τὰ πράγματα, ἂν καὶ στὴν ὀρεινὴ του πατρίδα θὰ εἶχε συχνὰ τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸ κάνει.³¹⁵

Τὸ πιὸ παράξενο φαινόμενο ἀνέμων στὴν Ἑλλάδα εἶναι τὰ μελτέμια, οἱ δυνατοὶ βόρειοι ἄνεμοι τῶν θερινῶν μηνῶν. Φυσικὸ ἦταν νὰ ἐντοπίζεται ἡ προέλευση αὐτῶν τῶν ἀνέμων στὴν ἐπιβλητικὴ ὄροσειρὰ πού κατεβαίνει ἀπὸ τὰ ἀνατολικά στὰ δυτικά στὸν ψηλὸ Βορρᾶ, καὶ ἔδωσε στὸν βόρειο ἄνεμο τὸ ὄνομα Βορέας. Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ τόπος προέλευσης τῶν βορείων ἀνέμων, δηλαδὴ ἡ κορυφὴ τοῦ πόλου,³¹⁶ δὲν ἔχει ἀνέμους σχετίζεται μᾶλλον μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ἡ πηγὴ τῆς κίνησης εἶναι ἀκίνητη ἢ ἴδια. Οἱ ἐπόμενοι σημαντικοὶ ἄνεμοι ἦταν οἱ νότιοι, νότος· στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων, υδάτων, τόπων* ἀναφέρονται μόνο αὐτοὶ οἱ δύο βασικοὶ ἄνεμοι.³¹⁷ Τὸ ἀνεμολόγιό τοῦ Ἀριστοτέλη εἶχε δώδεκα μέρη.³¹⁸ Τὰ σημεῖα ἐκκίνησης τῶν ἀνέμων σχημάτιζαν σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα τὶς γωνίες ἐνὸς κανονικοῦ δωδεκαγώνου.

Τὰ ὀπτικά φαινόμενα τῆς ἀτμόσφαιρας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγοῦσε τὰ φαινόμενα τοῦ ὑπεκαύματος, μετέωρα, μετεωρίτες, κομήτες κτλ., καὶ τὶς ἐμφανίσεις καταγιγῶν μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὸν ἀνεμοστρόβιλο. Τὰ φαινόμενα ἄλλω, τὸ οὐράνιο τόξο, τὰ παρήλια καὶ τὶς ἐπονομαζόμενες φωτεινὲς ραβδώσεις³¹⁹ τὰ ἐξηγεῖ ὡς ὀπτικά φαινόμενα διάθλασης. Ὡς πρὸς τὰ βασικά σημεῖα τοὺς ἡ περιγραφή καὶ ἡ ἐξήγηση αὐτῶν τῶν ὀπτικῶν φαινομένων εἶναι σωστές, καὶ μέχρι τὸν Descartes κανεὶς δὲν ἔδωσε καλύτερη ἐξήγηση.

³¹³ A 3, 340b 37 οὐχ ὑπερβάλλειν τὰ πνεύματα τῶν ὑψηλοτάτων ὄρων.

³¹⁴ A 10, 347a 34 ρεῖ μάλιστα ὁ ἀήρ ῥεῶν ἐν τοῖς ὑψηλοῖς. Ἡ διατύπωση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐδῶ πηγὴ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ὁ Μητροδώρος.

³¹⁵ Ὁ W. Capelle, «Berges- und Wolkenhohen bei griechischen Physikern», *Stoicheia* V, 1916, περιγράφει πῶς ἡ διδασκαλία ὅτι τὰ ψηλὰ βουνὰ βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὰ σύννεφα καὶ τοὺς ἀνέμους ἴσχυε ὡς κάτι ἀδιαιφισβήτητο μέχρι καὶ τὸν Ἰσίδωρο ἀπὸ τὴ Σεβδύλη.

³¹⁶ 361b 5 τὰ περὶ τὸν ἄρκτον νήνεμα καὶ ἄπνοα. Ὁ νότιος ἄνεμος δὲν ἐρχεται ἀπὸ τὸν νότιο πόλο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ τροπικοῦ παραλλήλου, 362a 32.

³¹⁷ Πρβ. *Πολιτικά* Δ 3, 1290a 13-15, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἄλλοι ἄνεμοι στὴν πραγματικότητα εἶναι μόνο παρεχθᾶσεις. Τὸ ἴδιο καὶ στὰ *Μετεωρολογικά* Δ 4, 361a 4-6.

³¹⁸ Γιὰ λεπτομέρειες παραπέμπω στὸν R. Böker, *δ.π.*, 2344· ἐπίσης στὸν H. Flashar, «Aristoteles», *Problemata physica* 674.

³¹⁹ Γ 2 περὶ ἄλω καὶ ἱριδος καὶ παρηλίων καὶ ῥάβδων. Ἡ λέξη γιὰ τὴ διάθλαση εἶναι ἀνάκλασις.

Η ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑ

‘Ο Ἀριστοτέλης δὲν ἤξερε ὅτι τὰ φαινόμενα ἄλλω δημιουργοῦνται μὲ ἀντανάκλαση σὲ χρυστάλλου πάγου. «Κατὰ τὴν ἄλλω συχνὰ ἐμφανίζεται ἓνας δακτύλιος γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο, τὴ σελήνη ἢ τὰ ἀστέρια μὲ δυνατὸ φῶς. Ἡ διάθλαση τῆς ἀκτινοβολίας γίνεται, ὅταν ὁ ἀέρας καὶ ὁ ἀτμὸς συμπυκνώνονται στὸ σύννεφο, καὶ αὐτό, στὴ γένεσή του ἀκόμη, εἶναι ὁμοιόμορφο καὶ λεπτεπίλεπτο. Ἡ ἀκτινοβολία σταματᾷ στὸ ρεῦμα ἀερίων πού σχηματίζεται γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο ἢ τὴ σελήνη· γι’ αὐτὸ ἡ ἄλλως δὲν ἐμφανίζεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἥλιο, ὅπως τὸ οὐράνιο τόξο. Πολὺ πιὸ συχνὰ βλέπουμε ἄλλω γύρω ἀπὸ τὴ σελήνη (σὰν σεληνιακὸ στεφάνι), παρὰ γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο, γιατί ὁ ἥλιος εἶναι θερμότερος καὶ διαλύει γρήγορα τὶς πυκνώσεις τοῦ ἀέρα.»

Οἱ γεωμετρικὲς κατασκευὲς μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ τὰ ὀπτικά φαινόμενα εἶναι πολὺ κομψὲς καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι κατεῖχε τὰ μαθηματικὰ τῆς ἐποχῆς του.³²⁰ Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐδῶ χρησιμοποιοῖ ὑλικὸ ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ Εὐδόξου.

Στὴν ἐξήγηση τοῦ οὐράνιου τόξου ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικαλεῖται ἀπλὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα: «Τὸ οὐράνιο τόξο σχηματίζεται ἀπὸ λεπτὰ σταγονίδια, ὅταν ἡ περιοχή τους βρῆσκειται ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ ὁ ἥλιος φωτίζει τὸ ἓνα μέρος, ἐνῶ ἀφήνει τὸ ἄλλο στὴ σκιά. Τὰ χρώματα εἶναι σὰν τὰ χρώματα τῶν λεπτῶν σταγονιδίων πού παράγονται ἀπὸ τὸ κουπί ἢ ὅταν σ’ ἓνα δωμάτιο ψεκᾶσει κάποιος νερὸ ἀντίθετα στὸν ἥλιο». ‘Ο Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει μόνον τρία βασικὰ χρώματα, τὸ κόκκινο, τὸ πράσινο καὶ τὸ μῶβ.³²¹ «Τὸ κίτρινο φαίνεται μόνον ἐπειδὴ βλέπουμε τὰ χρώματα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, γιατί τὸ κόκκινο φαίνεται ἀνοιχτότερο δίπλα στὸ πράσινο.» Γνωρίζει ὅτι στὴν περίπτωση πού ἐμφανίζονται ταυτόχρονα δύο οὐράνια τόξα τὰ χρώματα εἶναι σὲ ἀντίστροφη διάταξη,³²² καὶ ὅτι τὸ σεληνιακὸ οὐράνιο τόξο φαίνεται πολὺ φωτεινὸ. Γνωρίζει ἐπίσης ὅτι τὰ χρώματα ἀλλάζουν ὅταν ἀλλάζει ὁ φωτισμὸς: «Οἱ κεντητὲς ἐξηγοῦν ὅτι εὐκολὰ κάνουν λάθη στὸ φῶς τοῦ λυχναριοῦ καὶ δὲν τὸ καταλαβαίνουν, ὅταν μπερδεύουν τὰ χρώματα».³²³

³²⁰ Δίκαια παρατηρεῖ ὁ P. Gohlke γιὰ τὰ χωρία 376 b 28 - 377 a 11 ὅτι ἡ ἀποδεικτικὴ διαδικασία μαρτυρεῖ τὴν τεχνικὴ γλώσσα ἐνὸς ἐπιδέξιου ἀστρονόμου.

³²¹ 372 a 7 φοινικοῦν τὸ πορφυρὸ, πράσινον τὸ χρῶμα τοῦ πράσου, ἀλουργόν βαμμένο μὲ θαλασσινὴ πορφύρα· ἡ τελευταία λέξη μεταφράζεται ὡς ‘γαλανό’: Οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν λέξη γιὰ τὸ γαλανό· ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τὰ γαλανὰ μάτια γλαυκοὶ (ἐννοεῖται ὀφθαλμοὶ) στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* E 1, 779 a 26, καὶ αὐτὸ σημαίνει ἀπλῶς ἀνοιχτόχρωμα μάτια. Μιὰ φορὰ κάνει λόγο γιὰ πελιδινότερον γάλα τῶν γυναικῶν στὸ *Περὶ τῆς ζωῆς ἱστορίας* Γ 21, 523 a 10, πού σημαίνει ἐλαφρῶς γαλανό.

³²² 375 a 1-4.

³²³ 375 a 28.

Υδρογραφικά έρωτήματα. Ή ποιητικά χρωματισμένη περιγραφή του Πλάτωνα για την επιφάνεια της γης στον Φαίδωνα³²⁴ απορρίπτεται μερικές φορές ως φιλοσοφική ποίηση και ο Άριστοτέλης κατηγορείται γιατί πήρε στα σοβαρά αυτή την περιγραφή. Ο Πλάτων είχε παραλάβει τη διδασκαλία για τη σφαιρική μορφή της γης από τους Πυθαγορείους και από τον Παρμενίδη. Στην περιγραφή του στον Φαίδωνα για την επιφάνεια της γης συνδέει αυτή τη διδασκαλία με την αρχαία ιωνική ιδέα για τη γη ως δίσκο, που προεξέχει στην άκρη και στη μέση είναι κοίλος. Ο Πλάτων φαντάζεται ότι στην επιφάνεια της γης υπάρχουν πολλά τέτοια κοιλώματα, χωριστά το ένα από το άλλο και που ανάμεσά τους ο τότε γνωστός κατοικημένος κόσμος, ή *οίκουμένη*, είναι απλώς ένα τέτοιο κοίλωμα. Τα κοιλώματα³²⁵ συνδέονται μεταξύ τους με υπόγειους κενούς χώρους, που είναι γεμάτοι με νερό και αέρα.³²⁶ Η κίνηση αυτών των υπόγειων υδάτινων μαζών προς τα πάνω και προς τα κάτω είναι η πηγή όλων των ποταμών και των υδάτινων ρευμάτων στην επιφάνεια της γης και η αιτία της παλίρροιας. Δεν έχουμε λόγο να αμφιβάλλουμε ότι αυτή η εξήγηση είχε σοβαρές προθέσεις, μόλο που αποδόθηκε με ποιητική μορφή.

Αυτή η θεωρία δεν συμβιβάζεται με την άποψη του Άριστοτέλη για τη φυσική κίνηση των στοιχείων. Ο Άριστοτέλης δεν μπορεί να φανταστεί ότι υπάρχουν «πρωταρχικά» ύδατα, γιατί «τότε θα έπαληθεύταν ή παροιμία³²⁷ ότι τα ποτάμια ρέουν προς τα πάνω». Βασικά θεωρεί τη γεωφυσική διαδικασία αιώνιο κύκλο. «Η μετάπτωση των αναθυμιάσεων σε νερό³²⁸ είναι η αιτία για τις ανεξάντλητες υδάτινες μάζες μέσα και πάνω στη γη. Όλα τα ρυάκια και τα ποτάμια έχουν την πηγή τους στα βουνά· όσο μεγαλύτερη είναι η διαδρομή τους, τόσο περισσότερους παραποτάμους δέχονται. Γι' αυτό ο Δούναβης και ο Νείλος είναι τα μεγαλύτερα ποτάμια που εκβάλλουν στη θάλασσά μας. Οι πλημμύρες του Νείλου οφείλονται σε δυνατές θερινές βροχές στο αιθιοπικό οροπέδιο.³²⁹ Η θάλασσα δεν έχει ιδιαίτερες πηγές, αλλά είναι πολύ περισσότερο ή δεξαμενή παρά η πρωταρχική πηγή του

324 111 c - 113 c.

325 *τά εγκοίλα της γης... συντετρῆσθαι*. Πρβ. 355 b 34 *ἅπαντα μὲν εἰς ἄλληλα συντέτρηται ὑπὸ γῆν*.

326 110 c *ὑδατός τε καὶ ἀέρος ἐκπλεα*. Ἀξίζει να παρατηρήσουμε ότι στη μελέτη του ο Άριστοτέλης δεν αναφέρει τη λέξη *ἀέρας*. Γιατί η δική του άποψη είναι ότι γίνεται συγκέντρωση 'εσωτερικού' αέρα μέσα στη γη και προκαλεί σεισμό, 365 b 26 *πολύ δ' ἐντός γίγνεσθαι τὸ πνεῦμα*. Πρβ. 366 b 31-33.

327 356 a 18 *τὸ λεγόμενον ἄνω ποταμῶν*. Πρβ. Εὐριπίδης, *Μήδεια* 410.

328 Η διαδικασία εξαέρωσης ήταν πολύ καλά γνωστή στον συγγραφέα του έργου *Περὶ ἀέρων υδάτων τόπων*, c 8.

329 Ἀπ. 246-247 Rose. Πρβ. *RE* XVII 1, 571.

Η ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑ

νερού.³³⁰ Είναι λαθασμένη ή υπόθεση του Δημόκριτου και των αρχαίων Ἰώνων στοχαστῶν ὅτι ἡ θάλασσα συνεχῶς ἐλαττώνεται καὶ τελικὰ θὰ στεγνώσει τελειῶς· ὅσα λένε αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν διαφέρουν ἀπὸ τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου.³³¹ Ἀπὸ τὴν ἐξάτμιση τῆς θάλασσας δημιουργοῦνται σύννεφα καὶ βροχή· ρυάκια, ποτάμια καὶ χεῖμαρροι ἐπαναφέρουν τὸ νερὸ στὴ θάλασσα καὶ αὐτὸς ὁ κύκλος εἶναι αἰώνιος. Τὸ ὅτι ἡ θάλασσα περιέχει ἄλατι δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ εὐκόλα. Ἄς πάρουμε γιὰ σύγκριση μιὰ σωματικὴ διεργασία, δηλαδὴ τὸ ὑγρὸ ποὺ μαζεύεται στὴν κύστη. Τὰ οὔρα εἶναι πικρὰ καὶ ἄλμυρά, ἐνῶ τὸ ποτὸ καὶ τὸ νερὸ τῆς τροφῆς εἶναι γλυκά. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ οὔρα καὶ ὁ ἰδρώτας ξεπλένουν ταυτόχρονα τὸ σῶμα ἀπὸ ὃ,τι κάνει πικρὰ καὶ ἄλμυρά αὐτὰ τὰ ὑγρά. Τὰ ὑγρά τοῦ σώματος περιέχουν ὑπολείμματα τῆς τροφῆς ποὺ δὲν ἔχουν χωνευτεῖ· κάτι τέτοιο ὁμως δὲν ὑπάρχει στὴ γῆ. Ἀντὶ γι' αὐτό, στὴ γῆ ὑπάρχουν ὑλικά ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ ὀνομάσουμε, κατ' ἀναλογία, ὑπολείμματα καύσης.³³² Τὸ ὅτι αὐτὰ τὰ παράγωγα τῆς καύσης ὑπάρχουν σὲ τόσο μεγάλη ποσότητα ὀφείλεται στὴν ξηρὴ ἀναθυμίαση. Ἡ ἀτμώδης καὶ ἡ ξηρὴ ἀναθυμίαση ἀνεβαίνουν ἀνάμικτες ἀπὸ τὴ γῆ πρὸς τὰ πάνω, συμπυκνώνονται σὲ σύννεφα καὶ ἔπειτα πέφτουν κάτω μὲ τίς σταγόνες τῆς βροχῆς. Αὐτὴ ἡ διαδικασία συνεχίζεται ἀδιάκοπα καὶ σύμφωνα μὲ νόμους. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἀπαρχὴ τοῦ ἄλατος ποὺ περιέχεται στὸ νερὸ καὶ ἐπίσης γιατί, ὅταν φυσοῦν νότιοι ἄνεμοι,³³³ ἡ βροχὴ ἔχει ἄλμυρότερη γεύση, ὅπως καὶ οἱ πρῶτες φθινοπωρινὲς σταγόνες βροχῆς. Ἐπομένως, τὸ ἄλμυρὸ νερὸ περιέχει γῆινα ὑλικά καὶ γι' αὐτὸ εἶναι βαρύτερο ἀπὸ τὸ πόσιμο. Πλοῖα ποὺ σχεδὸν βυθίζονται στὸ νερὸ τῶν ποταμῶν ἐπιπλέουν εὐκόλα στὴ θάλασσα· ὀρισμένοι ναυτικοί, ποὺ δὲν τὸ ἤξεραν αὐτό, τιμωρήθηκαν, ὅταν ὀδήγησαν τὸ βαρυφορτωμένο πλοῖο τους σὲ ποτάμι. Ὅταν κάνουμε τὸ νερὸ πολὺ ἄλμυρὸ, προσθέτοντας ἄλατι, τὰ αὐγὰ ἐπιπλέουν σ' αὐτό. Λένε μάλιστα ὅτι στὴν Παλαιστίνῃ ὑπάρχει μιὰ θάλασσα ὅπου, ἂν ρίξουμε ἓνα ὑποζύγιο, αὐτὸ ἐπιπλέει».³³⁴

³³⁰ 356 a 35 τελευταῖα μᾶλλον ὕδατος ἢ ἀρχή.

³³¹ Ὅπως τόσο συχνά, ἐκδηλώνεται κι ἐδῶ ἡ ἀπέχθεια τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ μυθικὴ παρουσίαση τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι.

³³² 358 a 18 ὡσπερ ἐκ πεπυρωμένων τὸ λειπόμενον.

³³³ Ἄλλο ἓνα παράδειγμα γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ βάση σωστὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα, συνάγει ἐσφαλμένα συμπεράσματα, ποὺ ὁμως ταιριάζουν μὲ τὴ θεωρία του. Παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι παράξενο ποὺ παρερμήνευσε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν περιεκτικότητα σὲ ἄλατι τῶν θαλασσίων ἀνέμων.

³³⁴ Στὸ χωρίο 359 a 17 τὸ μυθολογοῦσι δείχνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν πίστευε πῶς ἡ Νεκρὰ Θάλασσα ἔχει ὑψηλὴ περιεκτικότητά σὲ ἄλατι.

Οί μεταβολές τοῦ κλίματος συντελοῦνται ἀργά.³³⁵ «Οἱ ἴδιες περιοχές τῆς γῆς δὲν εἶναι πάντοτε ὑγρὲς ἢ ξηρὲς καὶ δὲν εἶναι πάντοτε στεριά ἢ πάντοτε σκεπασμένες μὲ νερό. Ὅρισμένες περιοχές γενοῦν καὶ ξεραίνονται ὀλοένα καὶ περισσότερο, ἄλλες δέχονται βροχὲς καὶ ξαναζωντανεύουν. Αὐτὲς οἱ διεργασίες ὁμῶς ὀλοκληρώνονται σιγὰ σιγὰ καὶ στὸ μεταξύ οἱ ἄνθρωποι πεθαίνουν ἀπὸ πόλεμο, πανοῦκλα ἢ πείνα. Ἔτσι ξεχνιοῦνται καὶ οἱ χώροι ἐποικισμοῦ· γιὰ παράδειγμα, οἱ Αἰγύπτιοι δὲν γνωρίζουν ἀπὸ τοῦ ἦρθαν καὶ πῶς ἦταν ἡ χώρα ἀπὸ τὴν ὁποία ἦρθαν. Αὐτὴ ἡ περιοχή ξεραινόταν ὀλοένα περισσότερο καὶ ὀλόκληρη ἡ χώρα εἶναι τὸ δημιούργημα ἑνὸς ποταμοῦ. Τὰ παλιὰ χρόνια ἡ Αἴγυπτος ἀποτελοῦταν μόνο ἀπὸ τὴ Θήβα, ὅπως λέει ὁ Ὅμηρος· ὁ Ὅμηρος εἶναι, θὰ λέγαμε, σύγχρονός μας μπροστὰ σ' αὐτὲς τὶς γεωφυσικὲς μεταβολές. Παρόμοια ἦταν ἡ ἐξέλιξη στὸ Ἄργος καὶ στὶς Μυκῆνες. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου ἡ περιοχή γύρω ἀπὸ τὸ Ἄργος ἦταν ἐλώδης καὶ μποροῦσε νὰ θρέψει μόνο λίγους ἀνθρώπους, ἐνῶ ἡ περιοχή τῶν Μυκηναίων εἶχε καλλιεργηθεῖ μὲ ἐπιτυχία καὶ γι' αὐτὸ ἦταν ὀνομαστή. Σήμερα συμβαίνει τὸ ἀντίστροφο, καὶ μάλιστα γιὰ τὸ λόγο ποῦ εἶπαμε. Τέτοιες κλιματολογικὲς μεταβολές δὲν ὀφείλονται, ὅπως πιστεύουν μερικοὶ³³⁶ σ' ἓνα κοσμικὸ γίγνεσθαι. Σ' ἐμᾶς βέβαια αὐτὲς οἱ μεταβολές φαίνονται μεγάλες καὶ παράξενες. Στὴν πραγματικότητα ὁμῶς πρόκειται μόνο γιὰ πολὺ μικρὲς κινήσεις σὲ σχέση μὲ τὸ σύμπαν. Γιατὶ τὸ χωρικὸ περιεχόμενον ὅλης τῆς γῆς εἶναι ἓνα τίποτε μπροστὰ στὸ σύμπαν. Οἱ γεωφυσικὲς μεταβολές στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς συντελοῦνται ἀπὸ περίσσεια βροχῆς ἢ ξηρασίας. Ἔτσι, μετὰ ἀπὸ ὀρισμένο μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἔρχεται ὁ μακρὺς χειμῶνας³³⁷ μὲ ὑπερβολικὲς ποσότητες βροχῆς, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ μεγάλη πλημμύρα τὴν ἐποχὴ τοῦ Δευκαλίωνα, ποῦ ἔπληξε τὴν κοιτίδα τῆς Ἑλλάδας, τὴ Δωδώνη. Κάποτε κατοικοῦσαν ἐκεῖ οἱ Σελλοὶ καὶ ὁ λαὸς τῶν Γραικῶν, ποῦ ὁμῶς σήμερα λέγονται Ἑλληγες.»³³⁸

«Ἄρα εἶναι φανερὸ ὅτι μὲ τὴν ἄπειρη πάροδο τοῦ χρόνου οὔτε ὁ Δὼν οὔτε ὁ Νεῖλος θὰ ρέουν πάντοτε, καὶ τὸ ἴδιο θὰ συμβεῖ καὶ μὲ τὰ ἄλλα ποτάμια καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴ θάλασσα.»

Ὁ Capelle συσχετίζει τοὺς στοχασμοὺς αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὸ γίγνεσθαι καὶ τὴ φθορὰ τόπων καὶ θαλασσῶν μὲ μερικὰ χωρία τοῦ Θεόφρα-

³³⁵ A 14.

³³⁶ 352a 17-19. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ τὴ διδασκαλία τῶν Ἰώνων φιλοσόφων, ἰδιαίτερα τοῦ Δημόκριτου, γιὰ τὴ σταδιακὴ ἀποξήρανση τῆς γῆς.

³³⁷ 352a 30 οὕτως περιόδου τινὸς μεγάλης μέγας χειμῶν καὶ ὑπερβολὴ ὄμβρων. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀριστοτελικὴ παραλλαγὴ τῆς ἀρχαίας θεωρίας γιὰ τὸν κατακλιτισμό. Βλ. Jaeger, *Aristoteles* 139· ὁ Jaeger δὲν ἀναφέρει αὐτὸ τὸ χωρίο.

³³⁸ 352b 1 οἱ Σελλοὶ ἐνταῦθα καὶ οἱ καλούμενοι τότε μὲν Γραικοὶ νῦν δ' Ἑλληγες.

στου.³³⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρεῖ συγκρίσεις ἀνάμεσα σὲ δεδομένα τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν καὶ σὲ σημερινὲς καταστάσεις, καὶ παρατηρεῖ τὶς μεταβολὲς τοῦ κλίματος ἀπὸ μιὰ εὐρύτατη προοπτικὴ χρόνου. Ἀντίθετα, ὁ Θεόφραστος ἀναφέρεται σὲ μεταβολὲς τοῦ κλίματος τοπικὰ περιορισμένες, πού ὡς βοτανολόγος τὶς βλέπει νὰ ἐπαληθεύονται στὴ βλάστηση. Στὸν Ἀριστοτέλη τὰ ἀποτελέσματα εἶναι ὀλοφάνερα προϊόν θεωρητικῆς ἀναζήτησης, ἐνῶ στὸν Θεόφραστο εἶναι προϊόν ἐμπειρικῆς ἔρευνας.

Ὡς γνωστόν, ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* παρυσίασε τὴν ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος στὴν ὑγεία καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν ἔθνικῶν διαφορῶν. Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν κλιματολογικῶν παραγόντων στὶς ψυχικὲς ιδιότητες τῶν ἀνθρώπων διαδόθηκε τὸν 18ο αἰῶνα μὲ τὸν Montesquieu καὶ τὸν Herder καὶ ἐπηρέασε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸν τρόπο θεώρησης στὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὴ λογοτεχνία τῆς Εὐρώπης.

Στὸν Ἀριστοτέλη, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶιμότερα βιβλία τῶν *Πολιτικῶν*,³⁴⁰ βρίσκουμε μιὰ σύντομη περίληψη αὐτῆς τῆς διδασκαλίας. «Θέλω τώρα νὰ ἐξηγήσω ποιὲς χαρακτηριστικὲς ιδιότητες θὰ ἦθελα νὰ προϋποθέσω στοὺς κατοίκους ἐνὸς ἰδανικοῦ κράτους. Γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ λαμβάνω ὑπόψη μου τὶς ὀνομαστότερες πολιτειακὲς κοινότητες τῶν Ἑλλήνων καὶ ὀλόκληρη τὴν οἰκουμένη στὴν ὁποία ζοῦν κατανεμημένοι οἱ λαοί. Οἱ λαοὶ τῶν ψυχρῶν περιοχῶν καὶ τῆς Εὐρώπης εἶναι δραστήριοι καὶ ἀποφασιστικοί, ἀλλὰ προικισμένοι μὲ λιγότερη νοημοσύνη καὶ ἐπιδεξιότητα.³⁴¹ Γι' αὐτὸ διατηροῦν περισσότερο χρόνο τὴν ἐλευθερία τους, ἀλλὰ δὲν συγκροτοῦν κράτη καὶ δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ κυριαρχήσουν στοὺς γείτονές τους. Οἱ ἀσιατικοὶ λαοὶ εἶναι εὐφυεῖς καὶ ἐπιδέξιοι, ἀλλὰ εἶναι ἀδρανεῖς· γι' αὐτὸ παραμένουν διαρκῶς καταπιεσμένοι καὶ ὑπόδουλοι. Ὁ λαὸς τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ ἀποψη χώρου, κατέχει μιὰ ἐνδιάμεση θέση,³⁴² γι' αὐτὸ καὶ ἔχει κάτι καὶ ἀπὸ τοὺς δύο προηγουμένους, γιὰτὶ εἶναι τόσο δραστήριος ὅσο καὶ εὐφυής. Γι' αὐτὸ διατηρεῖ τὴν ἐλευθερία του, εἶναι καλὰ ὀργανωμένος πολιτικὰ καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ κυριαρχεῖ σὲ ὄλους, ὅταν τελεῖ ὑπὸ ἐνιαῖο πολίτευμα.³⁴³ Τὴν ἴδια

339 Ἰδιαίτερα μὲ τὸ *Περὶ φυτῶν αἰτιῶν* V 14. *RE Suppl.* VI 354.

340 H 7, 1327b 19-36. Πρβ. ἰδιαίτερα τὸ *Περὶ ἀέρων* c 23-24, II 82-92 L.

341 *διανοίας ἐνδεέστερα καὶ τέχνης, λιγότερο ἀναπτυγμένοι ἀπὸ διανοητικὴ καὶ τεχνικὴ ἀποψη.* Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει κατὰ νοῦ τοὺς Κέλτες, *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια* Γ 1, 1229b 28.

342 *Τὸ μεσεῦει εἶναι χαρακτηριστικὰ ἀριστοτελικῆ ἐκφραση· αὐτὸ τὸ διανόημα λείπει στὸ *Περὶ ἀέρων.**

343 1327b 32 *ἄρχειν πάντων μιᾶς τυγχάνον πολιτείας.* Πρόκειται γιὰ ἕνα χωρίο πού ἔχει συζητηθεῖ πολύ. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ W. L. Newman, *The Politics of Aristotle*, I 321. Δὲν θεωρῶ πολὺ πειστικὴ τὴν ἀποψη ὅτι αὐτὸ πού λέει ὁ Ἀριστοτέλης στοχεύει στὴν ἐνωσι τῶν Ἑλλήνων μὲ ἀρχηγὸ τὸν Φίλιππο καὶ τὸν Ἀλέξανδρο στὴ Χαϊρώνεια.

διαφορά παρουσιάζουν τὰ ἑλληνικὰ φύλα καὶ μεταξύ τους· μερικά ἔχουν μόνο τὴ μία ἀπὸ τὶς ιδιότητες ποὺ ἀναφέραμε, ἄλλα ἔχουν μιὰ πετυχημένα ἀνάμεικτη προδιάθεση καὶ γιὰ τὶς δύο δυνάμεις.»

Αὐτὴ ἡ μικρὴ περίληψη μιᾶς διδασκαλίας ποὺ ἦταν γνωστὴ στὴν ἐποχὴ τοῦ μᾶς δείχνει πῶς ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ καὶ ἐπεξεργάζεται τὶς πηγές του. Κατὰ τύχη σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι διαθέτουμε τὸ πρωτότυπό του. Δὲν θὰ ἦταν πλάνη, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης πολὺ συχνὰ περιέλαβε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο στὴν ἔκθεσή του «ὄσες σωστὲς λεπτομέρειες εἶχαν ἐκφράσει πρῶιμότεροι στοχαστές»,³⁴⁴ χωρὶς νὰ κατονομάζει αὐτὸν στὸν ὁποῖο ἀνάγονταν.

Σεισμοί. «Οἱ περισσότεροι σεισμοὶ λαμβάνουν χώρα σὲ περιοχὲς στὶς ὁποῖες τὸ γῆινο σῶμα εἶναι πορώδες καὶ πλούσιο σὲ σπῆλαια. Σεισμοὶ προκαλοῦνται ἐπειδὴ ἡ ἐξωτερικὴ ἀναθυμίασι εἰσχωρεῖ στὴ γῆ καὶ σχηματίζει ἓνα πνεῦμα.³⁴⁵ Γι' αὐτὸ οἱ περισσότεροι καὶ μεγαλύτεροι σεισμοὶ συμβαίνουν ὅταν ἐπικρατεῖ νηνεμία.» Ἄν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὴ θεωρία τοῦ γιὰ τὴν ἀναθυμίασι, ὁ Ἀριστοτέλης κάνει πολλὰ καλὰ καὶ σωστὰ παρατηρήσεις. Παρομοιάζει τὴν ξαφνικὴ ἀνύψωσι τοῦ ἐδάφους μὲ τοὺς σπασμοὺς καὶ τὶς συσπάσεις ἐνὸς ἄρρωστου σώματος.³⁴⁶ «Στὸ νησί Ἰερά ἓνα κομμάτι γῆς πετάχτηκε πάνω σὰν οἰδημα καὶ μὲ πάταγο βγήκε ἔξω, μάζα τόσο μεγάλη ὅσο ἓνας λόφος. Τελικὰ ἐξερράγη· φύσηξε ἀπὸ ἐκεῖ ἓνας ἰσχυρὸς ἄνεμος ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ πύρινη βροχὴ καὶ στάχτη.»³⁴⁷ Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει σωστὰ παρατηρήσεις γιὰ τὸν τοπικὸ περιορισμὸ τῶν σεισμῶν σὲ ὀρισμένες ἠφαιστειογενεῖς περιοχὲς καὶ γιὰ τὴν πρόκλησι θεελλωδῶν ἀνέμων ἀπὸ τὴ γῆ ποὺ ἀνοίγει· μὲ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴ διδασκαλία τοῦ γιὰ τὸ ἐγκλειστο πνεῦμα. Ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει ἐπίσης ὅτι μὲ τοὺς σεισμοὺς μπορεῖ νὰ ἐμφανιστοῦν νέες πηγές. Τὸ τμῆμα ποὺ ἀκολουθεῖ θεματικὰ δὲν εἶναι σωστό, ἀλλὰ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς μεθόδου τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ ἐπαληθεύει μιὰ ἀφηρημένη θεωρία μὲ ἐμπειρικὰ δεδομένα.³⁴⁸ «Πρὶν ἀπὸ τὸν σεισμὸ

Κάπως πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ὑπόψη τοῦ τὶς πανελληνιστικὰς ιδέες τοῦ Ἰσοκράτη. Ἡ ἔκφρασι ὁμως εἶναι πολὺ γενικὴ γιὰ νὰ ἐπιτρέπει ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

³⁴⁴ *Ἠθικά Νικομάχεια* ΙΑ 10, 1181 b 16.

³⁴⁵ 366 a 4 πνεῦμα σημαίνει ἐδῶ τὸν ἀέρα ποὺ ἔχει κατακρατηθεῖ στὴν πορώδη γῆ· ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ μᾶλλον αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε 'ἀέριο'.

³⁴⁶ Στὸ χωρίο 366 b 29 ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς συνήθως, προσθέτει: «Ἄν ἐπιτρέπεται νὰ συγκρίνουμε μεγάλες μὲ μικρὰς διεργασίες».

³⁴⁷ 367 a 3. Ἔτσι ἀκριβῶς περιγράφεται ἡ γένεσι τοῦ μικροῦ ἠφαιστείου Paricutin τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1943.

³⁴⁸ 367 b 8-16.

Η ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑ

έπικρατεί συχνά άπνοια, γιατί ή άναθυμίαση κατευθύνεται πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς γῆς. Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ θεωρήσουμε σημεῖο πού συνήθως προμηνύει σεισμό. "Όταν ὁ καιρὸς εἶναι ἀνέφελος ἐμφανίζεται, εἴτε κατὰ τὸ λυκόφως εἴτε λίγο μετὰ τῆ δύση τοῦ ἡλίου, ἓνα λεπτὸ σύννεφο, πολὺ μεγάλου μήκους σὰν μακριὰ γραμμὴ, εὐθεῖα καὶ τραβηγμένη προσεκτικὰ ὁ λόγος εἶναι ὅτι ὁ ἀνεμος-ἀέρας (πνεῦμα) ἐξαφανίζεται μέσα στὴ γῆ. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει στὴν παραλία. "Όταν ἡ θάλασσα φουσκώνει, τὰ κύματα εἶναι χοντρά καὶ κυρτά ὅταν ἐπικρατεῖ νηγεμία, εἶναι λεπτά καὶ ἴσια». Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ Ἄριστοτέλης δέχεται ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς οἱ σεισμοὶ παρατηροῦνται σὲ ὀρισμένες ἐποχές, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ νηγεμία καὶ τὶς ἐκλείψεις τῆς σελήνης.

Γεωγραφία. Μᾶλλον στὸν Εὐδοξο τὸν Κνίδιο μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἐξάισια πανοραμικὴ-γεωμετρικὴ σύλληψη, πού θεωρεῖ τὸ σφαιρικὸ σχῆμα τῆς γῆς ἀνάλογο τῆς οὐράνιας σφαίρας καὶ ἐφαρμόζει, μὲ τὴ βοήθεια κεντρογραφικῆς προβολῆς,³⁴⁹ στὴν ἐπιφάνεια τοὺς σφαιρικοὺς κύκλους ἐκείνης. Ὅπωςδῆποτε ἡ εἰκόνα τοῦ Εὐδοξοῦ γιὰ τὴ γῆ εἶναι ἡ παλαιότερη ἐπαρκῶς τεκμηριωμένη εἰκόνα, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ γῆ εἶναι σφαῖρα. Ὁ Εὐδοξὸς μετέφερε στὴ σφαιρικὴ ἐπιφάνεια τὴν τότε γνωστὴ εἰκόνα γιὰ τὶς διαφορετικὲς χῶρες. Ἐν προκειμένῳ παρέλαβε ἀπὸ τοὺς Ἰωνες προδρόμους του, πού φαντάζονταν τὸν κατοικημένο κόσμο, τὴν οἰκουμένη, ὡς ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, τοὺς χαρακτηρισμοὺς μήκος καὶ πλάτος, οἱ ὁποῖοι οὐσιαστικὰ δὲν ἔχουν νόημα γιὰ σφαιρικὴ ἐπιφάνεια.

Στὴν Ἀκαδημία ὁ Εὐδοξὸς ἦταν ὁ πρῶτος δάσκαλος τοῦ νεαροῦ Ἄριστοτέλη καὶ τὸν ἐπηρεάσε πολὺ ἔντονα. Ἀκόμη καὶ θεματικὰ, ὁ Ἄριστοτέλης παρέλαβε ἀπὸ τὸν Εὐδοξο, καὶ συνέδεσε μὲ τὴ δικὴ του διδασκαλία, πολὺ περισσότερα πράγματα ἀπ' ὅσα θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ ἐξακριβώσουμε. Δὲν ἀναφέρει ποτὲ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐδοξοῦ στὰ *Μετεωρολογικά*,³⁵⁰ ἀλλὰ δικαιούμαστε νὰ υποθέσουμε ὅτι παρέλαβε πάρα πολλὰ ἀπ' αὐτόν. Ὅρισμένες φορὲς μπορούμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε αὐτὸ μὲ ἄμεσα τεκμήρια σὲ ὕστερους συγγραφεῖς, προπάντων στὸν Στράβωνα καὶ στὸν Γέμινο. Γι' αὐτὸ δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν ὁ Ἄριστοτέλης συνέβαλε γενικὰ μὲ

³⁴⁹ Ἐτσι ἀναφέρεται στὸν R. Böker, *RE VIII a 2*, 2344.

³⁵⁰ Σύμφωνα μὲ τὴν πρακτικὴ πού ἴσχυε τότε, ἀνέφερε κανεὶς τὸν δημιουργὸ μιᾶς ἀπόψης μόνο ὅταν εἶχε διαφορετικὴ γνώμη. Ἀκόμη κι ὅταν καταφέρεται ἐναντίον μιᾶς ἀπόψης, ὁ Ἄριστοτέλης συχνὰ λέει ὅτι αὐτὸ τὸ ἰσχυρίστηκαν τὶς ἢ τινές. Ὅταν πρόκειται γιὰ κυρίαρχες ἀπόψεις τὶς ὁποῖες συμπεριέχεται, ὁ Ἄριστοτέλης δὲν ἀναφέρει ποτὲ τὸν δημιουργὸ τους. Τὸ πολὺ πολὺ λέει, ὅπως στὸ 345 b 1, *καθ' ἕνα δέονται νῦν ἢ*, στὸ 339 b 32, *τὰ νῦν δεικνύμενα διὰ τῶν μαθημάτων* καὶ στὰ δύο χωρία ἔνωσε τὸν Εὐδοξο.

κάτι πρωτότυπο στον τομέα τῆς γεωγραφίας.

Ὁ χωρισμός τῆς γῆς σὲ ζώνες³⁵¹ ἀνάγεται σίγουρα στὸν Εὐδοξο. Ἡ γῆ χωρίστηκε σὲ πέντε ζώνες, κατ' ἀναλογία πρὸς τὶς ζώνες τοῦ οὐρανοῦ. Ὁ κύκλος τῆς ἄρκτου ἦταν βάση γιὰ τὴ διαίρεση τῶν ζωνῶν· ἡ ἀκατοίκητη ζώνη ἀρχίζει μὲ τὴν περιοχὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἄρκτο.³⁵² Ἡ περιοχὴ πέρα ἀπὸ τοὺς τροπικούς, ἐπομένως οἱ τροπικὲς χῶρες, εἶναι ἀκατοίκητη, γιατί ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει σκιά. Ἐπομένως, στὰ δύο ἡμισφαίρια εἶναι κατοικήσιμες μόνο οἱ περιοχὲς ποὺ τὶς ὀνομάζουμε εὐκρατες ζώνες. Ὁ Εὐδοξος τὶς σχεδίασε ὡς τομὲς τοῦ κώνου. Προϋποθέτοντας τὴ σφαιρικὴ μορφή τῆς γῆς, γεννιόταν τὸ ἐρώτημα πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ παραστήσουμε χαρτογραφικὰ τὴ σφαιρικὴ γήινη ἐπιφάνεια. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικρίνει τοὺς κυκλοτερεῖς χάρτες τῶν Ἰώνων³⁵³ κατὰ τρόπο ποὺ δείχνει ὅτι αὐτοὶ οἱ παλαιοὶ χάρτες ἦταν ἀκόμη οἱ πιὸ εὐχρηστοὶ καὶ ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ ἰδέες τοῦ Εὐδοξοῦ δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐπικρατήσει.

Οἱ ὀριακὲς χῶρες τῆς οἰκουμένης ἦταν ἡ Ἰβηρικὴ, ἡ Σκυθία, οἱ Ἰνδίες καὶ ἡ Αἰθιοπία. Φαντάζονταν τὶς τρεῖς ἠπειροὺς, Εὐρώπη, Ἀσία, Λιβύη, ὡς μιὰ συνεχόμενη ξηρὰ ποὺ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ δυτικὰ, πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν τροπικὴ ζώνη. Πίστευαν ὅμως ὅτι κάποτε ἡ Ἀσία ἦταν χωρισμένη ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ μ' ἓνα κόλπο κοντὰ στὸ Σουέζ. «Ἀπὸ τοὺς αἰγύπτιους βασιλεῖς πρῶτος ὁ Σέσωστρις προσπάθησε νὰ ἀνοίξει δίοδο στὴν Ἐρυθρὰ θάλασσα, γιατί θὰ ἦταν καλὸ νὰ μποροῦν νὰ διαπλέουν τὴν περιοχὴ τὰ πλοῖα. Ὁ Σέσωστρις ὅμως εἶδε ὅτι ἡ στάθμη τῆς θάλασσας ἦταν ψηλότερη ἀπὸ τὴν ξηρὰ. Γι' αὐτὸ παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν προσπάθεια, ὅπως ἀργότερα ὁ Δαρρεῖος, γιὰ νὰ μὴν ἀλλοιωθεῖ τὸ νερὸ τοῦ Νείλου ἐξαιτίας τῆς ἀνάμειξης μὲ θαλασσινὸ νερὸ. Ἐπομένως, εἶναι φανερὸ ὅτι κάποτε σ' αὐτὴ τὴ θέση ἡ θάλασσα συνδεόταν μὲ τὴν ξηρὰ.» Δυτικὰ ἡ θάλασσα ἐκτεινόταν χωρὶς διακοπὴ ἀπὸ τὶς Ἡράκλειες Στήλες (τὸ Γιβραλτάρ) ὡς τὶς Ἰνδίες. Ἐπομένως, ἂν τὸ πλάτος τῆς θάλασσας δὲν ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο, θὰ μπορούσε νὰ κάνει κανεὶς τὸ γύρο τῆς γῆς.³⁵⁴

Ἡ Ἄπω Ἀνατολὴ δὲν ἦταν γνωστὴ καὶ χαρακτηριζόταν ὡς «ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὶς Ἰνδίες». Τὴν Ἰσπανία καὶ μαζὶ τὴ Γαλλία ὁ Ἀριστοτέλης τὶς ὀνόμαζε χώρα τῶν Κελτῶν. Τὸ βόρειο σύνορο τῆς οἰκουμένης ἦταν ἡ Μαιώτις, δηλαδὴ ἡ Ἀζοφικὴ θάλασσα, καὶ τὸ νότιο σύνορο ἦταν ἡ Αἰθιοπία. «Ἡ ἀναλογία τοῦ μήκους τῆς οἰκουμένης, δηλαδὴ τῆς ἀπόστασης ἀπὸ

³⁵¹ Ἡ λέξη ζώνη εἶναι μεταρριστοτελική· ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἐκτμημα, 362 b 5. Οἱ καταβόλες βρίσκονται ἤδη στοὺς Πυθαγορείους καὶ στὸν Παρμενίδη.

³⁵² 362 b 9 τὰ δ' ὑπὸ τὴν ἄρκτον ὑπὸ φύγους ἀοίκητα.

³⁵³ 362 b 12 γελοῖως γράφουσι νῦν τὰς περιόδους τῆς γῆς.

³⁵⁴ 362 b 18 εἰ μή που κωλύει θαλάττης πλῆθος, ἅπαν εἶναι πορεύσιμον.

Η ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑ

τις Ἡράκλειες Στῆλες ὡς τις Ἰνδίες, πρὸς τὸ πλάτος της εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ πέντε πρὸς τρία, ἂν ὑπολογίσουμε τὰ ταξίδια σὲ νερὸ καὶ ξηρὰ μὲ τὴν ἀκρίβεια πὸν μπορούμε τώρα νὰ τὸ ὑπολογίσουμε.»

Ἄ Ο Ἄριστοτέλης γνωρίζει καλύτερα τὴ δυτικὴ καὶ τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη. Σ' αὐτὸν βρίσκουμε τὶς ἀρχαιότερες πληροφορίες γιὰ τὰ Πυρρηναῖα καὶ τὴ γερμανικὴ Κεντρικὴ ὄροσειρὰ μὲ τὰ πολυάριθμα ποτάμια πὸν ρέουν πρὸς Βορρᾶν. α' Ἀπὸ τὰ Πυρρηναῖα, μιὰ ὄροσειρὰ πὸν βρίσκεται δυτικὰ στὴ χώρα τῶν Κελτῶν, ρέουν ο Ἰστρος (Δούναβης) καὶ ὁ Ταρτησσὸς (Γκουανταλιβίρ). ὁ Ἰστρος ἐκβάλλει ἔξω ἀπὸ τὶς Ἡράκλειες Στῆλες, ὁ Ταρτησσὸς ρέει μέσα ἀπὸ ὀλόκληρὴ τὴν Εὐρώπη ὡς τὴ Μαύρη Θάλασσα. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ποτάμια, τὰ περισσότερα ρέουν πρὸς Βορρᾶν ἀπὸ τὴν Ἀρκύνεια ὄροσειρὰ (Θουριγγικὸς Δρυμός). Αὐτὴ ἡ ὄρεινὴ χώρα εἶναι ἡ μεγαλύτερη σὲ ὕψος καὶ ἔκταση σὲ τούτῃ τὴν περιοχὴ.»³⁵⁵ Εἶναι παράξενο ὅτι δὲν γίνεται καμιά ἀναφορὰ στὶς Ἄλπεις. Προσβάσεις στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη ἔχουμε εἴτε ἀπὸ τὴ Μασσαλία διαμέσου τῆς κοιλάδας τοῦ Ρὸν εἴτε βορείως τῆς Μαύρης Θάλασσας. Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο δὲν γίνεται ἐπίσης καμιά ἀναφορὰ στὴ διεύρυνση τῶν γνώσεων γιὰ τὸ τμῆμα τῆς ἀσιατικῆς ἡπείρου, στὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἢ στὶς ταξιδιωτικὰς περιγραφὰς τοῦ Πυθέα.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

Ἐπαινος τοῦ θεωρητικοῦ βίου

Ἡ ἀνασύνθεση τοῦ ἔργου.¹ Διαθέτουμε μόνο δύο ἀρχαία κείμενα στὰ ὁποῖα γίνεται λόγος γιὰ τὸν Προτρεπτικὸ τοῦ Ἀριστοτέλη. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Ἀφροδισιά² σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ φιλοσοφικὴ στάση εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν εὐτυχία στὴ ζωὴ καὶ τὴν ὀρθὴ ἀγωγή τοῦ βίου. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέδειξε τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ φιλοσοφεῖν, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἀκόμη καὶ ἐκεῖνος ποὺ ἐπιχειρηματολογεῖ ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας ἤδη μὲ αὐτὸ φιλοσοφεῖ. Ἐπομένως βασικὴ ἐπιδίωξη τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν νὰ ὑπερασπίσει τὴ σωκρατικὴ πρόταση³ ὅτι ὁ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπων καὶ νὰ τὴν ἐπικυρώσει μὲ νέα ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴ δική του βιοθεωρία. Τὸ δεύτερο κείμενο προέρχεται ἀπὸ τὸν Στωικὸ Ζήνωνα,⁴ ὁ ὁποῖος διηγεῖται τὰ ἀκόλουθα: «Ὁ Κράτης διάβαζε στὸ ἐργαστήριο ἐνὸς ὑποδηματοποιοῦ τὸν Προτρεπτικὸ τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἀφιέρωσε στὸν βασιλιὰ Θεμισώνα τῆς Κύπρου καὶ ὅπου ἔλεγε: Κανεὶς δὲν ἔχει καλύτερες ἐξωτερικὲς προϋποθέσεις ἀπὸ σένα γιὰ νὰ ἐπιδοθεῖ στὴ φιλοσοφία, γιατί ἐσὺ εἶσαι τόσο πλούσιος, ὥστε μπορεῖς νὰ διαθέσεις σ' αὐτὴ χρήματα, καὶ ἀκόμη ἔχεις πολὺ καλὸ ὄνομα. Ὁ ὑποδηματοποιοὺς συνέχισε τὴν ἐργασία του, ἀλλὰ ἄκουγε μὲ προσοχὴ ὅσο διάβαζε ὁ Κράτης. Τότε αὐτὸς εἶπε: Νομίζω, Φίλιππε, ὅτι θὰ σοῦ ἀφιερῶσω ἕναν προτρεπτικὸ λόγο, γιατί βλέπω ὅτι ἔχεις καλύτερες προϋποθέσεις γιὰ φιλοσοφικὴ ζωὴ ἀπὸ ἐκεῖνον στὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἀφιέρωσε τὸ ἔργο του». Ἡ αἰχμὴ τῆς ιστορίας εἶναι προφανής. Ὁ Κυνικός Κράτης ἤθελε νὰ πεῖ ὅτι ἕνας φτωχὸς ὑποδηματοποιοὺς εἶναι καλύτερα σὲ θέση νὰ ζήσει φιλοσοφώντας ἀπ' ὅ, τι ἕνας πλούσιος ποὺ ἔχει ἕναν τρόπο ζωῆς γεμάτο ὑποχρεώσεις. Ἴσως ὁ Κράτης ἐπινόησε τὴν ἱστορία, ἀλλὰ δὲν θὰ τὴν εἶχε διηγηθεῖ οὔτε θὰ τὴν εἶχε ἐπαναλάβει ὁ Ζήνων, ἂν ὁ Προτρεπτικὸς τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ἦταν πασίγνωστος τὸ τελευταῖο μισὸ τοῦ τέταρτου αἰώνα.

Δὲν ὑπάρχουν ἄμεσες ἀρχαῖες μαρτυρίες γιὰ ἄλλα ἀποσπάσματα τοῦ Προτρεπτικοῦ παρὰ μόνο αὐτὲς οἱ δύο, ἅρα δὲν ὑπάρχουν κείμενα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται

1 Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο συγκεφαλαιῶνω ὅσα εἶπα στὸ βιβλίο μου *Aristotle's Protrepticus. An attempt at reconstruction*, Göteborg 1961. Ἐκεῖ βρῖσκει κανεὶς κείμενο, σχόλια καὶ μιὰ βιβλιογραφία γιὰ τὴν πλούσια συγγραφικὴ παραγωγή σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ Προτρεπτικοῦ.

2 *In Aristotelis Topiconum libro octo commentaria* 149,9=B 6. Ἡ σημαντικότερη φράση εἶναι *εἶτε χρῆ φιλοσοφεῖν εἶτε μῆ*.

3 Ἀπολογία 38a.

4 Στοβαῖος IV, σ. 785 Hense=A 1.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης λέει τοῦτο ἢ τὸ ἄλλο στὸν *Προτρεπτικό*. Πρὶν ἀπὸ 100 χρόνια ἀκριβῶς ὁ J. Verriays θέσπε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ σκοπὸ τοῦ ἔργου, στὸ δίκαια ὀνομαστὸ βιβλίον του γιὰ τοὺς διαλόγους τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐταί ἀρχισε ἡ ἀνίχνευση κειμένων στὰ ὁποῖα οἱ ἐρευνητὲς πίστευαν ὅτι ἔβρισκαν ἀπηχῆσεις τοῦ ἀριστοτελικοῦ *Προτρεπτικοῦ*. Ἡ συμβολὴ τοῦ J. Bywater⁵ ἦταν ἡ πιὸ σημαντικὴ· αὐτὸς ἀπέδειξε ὅτι ἓνα τμήμα τοῦ *Προτρεπτικοῦ* τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Ἰάμβλιχου περιέχει ἀρκετὰ ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀπὸ τότε ἐργάστηκαν πάρα πολλοὶ ἐρευνητὲς γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τοῦ ἔργου.⁶ Ἀπὸ τὸ 1923 ἡ ἀνασύνθεση τοῦ W. Jaeger καὶ ἡ συλλογὴ ἀποσπασμάτων πού ἐξέδωσε ὁ R. Walzer ἀποτέλεσαν τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ συζήτηση τοῦ ἐρωτήματος.⁷

Θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε πολὺ μακριά, ἂν ἐκθέταμε λεπτομερειακὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Jaeger. Πρέπει νὰ διαβάσει κανεὶς τὴ δική του ἔκθεση, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ αισθανθεῖ τὸ ἔντονο προσωπικὸ πάθος. Ὁ Jaeger πίστευε ὅτι μέχρι τὸ θάνατο τοῦ Πλάτωνος ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν πιστὸς ὁπαδὸς καὶ κήρυκας τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ ὅλα τὰ διδακτικὰ ἔργα πού διασώθηκαν ὡς ἐμᾶς προέρχονται ἀπὸ τὴν ὕστερη περίοδο. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Jaeger, ἀπ' ὅσα ἔγραψε ὁ Ἀριστοτέλης κατὰ τὴν εἰκοσαετῆ περίοδο τῆς Ἀκαδημίας ἔχουμε μόνο μερικὰ ἀποσπάσματα τῶν διαλόγων, ἰδίως τοῦ *Εὐδήμου*, καὶ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ *Προτρεπτικοῦ*. Αὐτὸς ὁ λόγος πού μᾶς προτρέπει νὰ φιλοσοφήσουμε εἶναι, σύμφωνα με τὸν Jaeger, προγραμματικὸ ἔργο τῆς Ἀκαδημίας, μιὰ διακήρυξη τοῦ πλατωνικοῦ ιδεώδους ζωῆς καὶ τῆς μεθόδου πραγματοποίησός του. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ὑποστηρίζει ὁ Jaeger, ἡ νέα γενιὰ τῆς Ἀκαδημίας ἔβλεπε τὸν βίον θεωρητικὸν ἀπὸ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία ἀπ' ὅτι ὁ Πλάτων. Γιὰ τὸ Πλάτων, παρὰ τίς προσπάθειές του νὰ πραγματοποιήσῃ τὴ φιλοσοφικὴ στάση, ἀπέβλεπε μετὰ τὴ φιλοσοφία του στὸν πρακτικὸ βίον καὶ ἤθελε νὰ ἐπέμβῃ μεταρρυθμιστικὰ στὴν πραγματικότητα. Ἡ νέα γενιὰ ὁμως ἀναζητοῦσε τὴν ἀξία τῆς ζωῆς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνθρώπου, στὴν εὐτυχία τῆς καθαρῆς θεωρίας καὶ στὴν ἔνωση τοῦ πνεύματος μετὰ τὸ Αἰῶνιο. Τὸ πλατωνικὸν ιδεῶδες μετὰ τὴν ἀρχικὰ τόσο ἔντονη μεταρρυθμιστικὴ του διάθεση ἔλαβε στὸν Ἀριστοτέλη μιὰ θεωρητικὴ-θηρησκευτικὴ τροπὴ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Jaeger. Λέει ὅτι στὸν *Προτρεπτικό* ὁ Ἀριστοτέλης κινεῖται στὴ σφαῖρα μιᾶς μεταφυσικῆς διαφορητικῆς ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τῶν διδακτικῶν ἔργων. Ὅλα τὰ σημαντικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου εἶναι πλατωνικά, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ θεματικὴ. Σύμφωνα με τὸν Jaeger ἡ πλατωνικὴ θεωρία τῶν ιδεῶν ἔχει ἀποδοθεῖ με ἐκφραστικὴ σαφήνεια, καὶ πολλὰ φορὲς στὸν *Προτρεπτικό* ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὴν ἄποψη τοῦ Πλάτωνος γιὰ τίς ιδέες ὡς ἀριθμούς.⁸ Στὸν *Εὐδήμου* καὶ στὸν *Προτρεπτικό* ὁ Ἀρι-

⁵ «On a lost dialogue of Aristotle», *Journ. of Philology* 2, 1869, 55-69· θεμελιωκὸ ἄρθρον πάνων σ' αὐτὰ τὰ κείμενα στήριξε τὴν ἀνασύνθεσή του ὁ Jaeger.

⁶ Στὸν W. G. Rabinowitz, *Aristotle's Protrepticus and the sources of its reconstruction*, I, Berkeley 1957, 1-22 βρίσκουμε τὴν ἱστορία τῆς ἐρευνητικῆς ἐργασίας.

⁷ Στὰ Jaegers, *Aristoteles*, 53-102· R. Walzer, *Aristotelis dialogorum fragmenta*, Φλωρεντία 1934. Ἀνατύπωση 1962.

⁸ Αὐτὸς ὁ ἐκπληκτικὸς ἰσχυρισμὸς τοῦ Jaeger, στὴ σ. 89, γιὰ τὸν ὁποῖο φυσικὰ δὲν παρέρχονται ἀποδείξεις, φανερώνει πόσο ὑποκειμενικά, ἀπὸ ἐσωτερικὴ θεωρία, ἀνασύνθεσε τὸν *Προτρεπτικό*.

ΕΠΑΙΝΟΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

στοτέλης διακατέχεται από τον ίδιο πεσσιμισμό για τον επίγειο κόσμο και για τα πρόσκαιρα αγαθά και ενδιαφέροντα. Μας καλεί να άπαρηγοηθούμε με δική μας απόφαση τη ζωή,⁹ για να την ανταλλάξουμε με ένα ύψηλότερο και γνησιότερο αγαθό.

Η έρμηνεία του *Προτρεπτικού* από τον Jaeger και η θεωρία του για τη φιλοσοφική εξέλιξη του 'Αριστοτέλη, ή όποια συνδέεται άμεσα μ' αυτή την έρμηνεία, έπηρέασαν πάρα πολύ την έρευνα στα χρόνια που ακολούθησαν. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τó βασικό διανόημα του Jaeger ότι στα λεγόμενα πρώιμα έργα ó 'Αριστοτέλης εξέθεσε μιá φιλοσοφία τελείως διαφορετική άπ' αυτήν που εξέθεσε στα δήθεν ύστερα διδακτικά έργα. Η άποψη ότι ó 'Αριστοτέλης είναι πλατωνικός στους διαλόγους και στόν *Προτρεπτικό*, και ότι μόνο μετά τó θάνατο του Πλάτωνα και έπειτα από μιá έσωτερική κρίση στη ζωή του, όπως πιστεύει ó Jaeger, έγινε άριστοτελικός, δέν στηρίζεται ούτε στα ίδια τá έργα του 'Αριστοτέλη ούτε στην αρχαία βιογραφική παράδοση. Έξάλλου, είναι πλάνη να χαρακτηρίζουμε τόν *Εύδημο* και τόν *Προτρεπτικό* ως έργα τής νεανικής περιόδου του 'Αριστοτέλη. Όταν ó 'Αριστοτέλης έγραψε τόν *Προτρεπτικό*, είχε ήδη συμπληρώσει περισσότερα από 15 χρόνια ως έρευνητής και δάσκαλος στην *Ακαδημία*. Άστοχη είναι και ή άποψη ότι στόν *Προτρεπτικό* ó 'Αριστοτέλης θέλει να έγκωμιάσει μιá άποκόσμη νιτα *cotemporalina* και έναν μυστικισμό με θρησκευτική χροιά.¹⁰

Άν και οι έρευνητές που προσπάθησαν να ανασυνθέσουν τόν *Προτρεπτικό* μετά τόν Jaeger διαφωνούν στις λεπτομέρειες, δέν άμφισβητούν τήν άριστοτελική καταγωγή τών άποσπασμάτων που παραδίδει ó 'Ιάμβλιχος. Ο W. G. Rabinowitz όμως τήν άμφισβητεί στην πραγματεία του 1957 που αναφέραμε παραπάνω. Ξεκινά από τή θέση ότι για τήν ανασύνθεση επιτρέπεται να χρησιμοποιούμε μόνο κείμενα στα όποια αναφέρονται ρητά ó τίτλος του *Προτρεπτικού* και τó δνομα του 'Αριστοτέλη. Θεωρεί λανθασμένη τήν άποψη του Bywater ότι ó *Προτρεπτικός* του 'Ιάμβλιχου περιέχει άποσπάσματα από τó όμώνυμο έργο του 'Αριστοτέλη στην αρχαία λογοτεχνία έχουμε μόνο τics δύο σύντομες αναφορές στόν *Προτρεπτικό*, αλλά δέν έχουμε άποσπάσματα· γι' αυτό πρέπει, σύμφωνα με τόν Rabinowitz, να τó πάρουμε άπόφαση ότι δέν μπορούμε να άντλήσουμε καμιά πληροφορία γι' αυτό τó έργο.

Όποιος έχει έξοικειωθεί με τics άρχές τής κριτικής τών πηγών βλέπει άμέσως ότι ή θέση του Rabinowitz δέν ευσταθεί.¹¹ Ακόμη κι άν ó 'Ιάμβλιχος είχε πει: "Έτσι γράφει ó 'Αριστοτέλης στόν *Προτρεπτικό*", αυτό δέν θά μās άπήλλασσε από τόν διεξοδικό έλεγχο για τήν άριστοτελική καταγωγή του *Προτρεπτικού*. Είναι παράξενο ότι σχεδόν επί ένατó χρόνια συζητούσαν για τá άποσπάσματα τá όποια άνακάλυψε ó Bywater, χωρίς κανέναν να έρευνησει συστηματικά τó κείμενο, για να έξακριβωθεί άν συμφωνούν με τá αναμφίβóλως γήσια έργα του 'Αριστοτέλη ως πρós τó λεξιλόγιο, τó ύφος και τó νοηματικό περιεχόμενο.

⁹ Ο Jaeger στη σ. 102 αποδίδει σωστότερα τήν τελευταία πρόταση του *Προτρεπτικού* B 110, και μάλιστα ως έξης: «Η πρέπει να πορευόμαστε πρós τήν αλήθεια και να θυσιαζόμαστε γι' αυτήν ή καλύτερα να άπαρηγοηθούμε τη ζωή». Όπως είπα παραπάνω, αυτό δείχνει τή σωκρατική θέση ότι ή ζωή χωρίς φιλοσοφικό έλεγχο δέν έχει καμιά αξία.

¹⁰ E. Bignone, *L'Aristotele perduto*, Φλωρεντία 1936, I 115 (και σποραδικά): il pessimismo mistico del Protrettico.

¹¹ Πρβ. τή γόνιμη συζήτησή της από τόν W. Spoerri, *Gnomon* 1960, 18-25.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

Στό βιβλίο μου για τόν *Προτρεπτικό* εξέθεσα τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας ἔρευνας. Τὸ κείμενο ποὺ ἀναγνωρίζεται ὡς σύνολο ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη περιλαμβάνει περίπου 6.400 λέξεις· τὸ εὐρετήριο λέξεων ἀναγράφει περίπου 700 διαφορετικὲς λέξεις· ἀπ' αὐτὲς μόνο 12 δὲν μαρτυροῦνται σὲ ἀναμφιβόλως γνήσια ἀριστοτελικὰ ἔργα· αὐτὲς τὶς 12 λέξεις τὶς βρίσκουμε εἴτε στὸν Πλάτωνα εἴτε σὲ συγγραφεῖς σύγχρονους μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ μπορούμε γιὰ ὅλες νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι δυνατό νὰ ἀποτελεῖ καθαρὴ σύμπτωση ποὺ δὲν μαρτυροῦνται στὸ Corpus Aristotelicum. Σπουδαϊότερο ὅμως εἶναι τὸ ὅτι τὸ ὄψος, ὡς τὶς παραμικρὲς λεπτομέρειες, ἀποδείχθηκε πολὺ ἀριστοτελικό. Ἰδιαιτέρα διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ σύγκριση μὲ ἀποσπάσματα τοῦ Ἰάμβλιχου, στὰ ὁποῖα αὐτὸς ἴσως χρησιμοποιεῖ ὑλικὸ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ δὲν τὸ παραθέτει κατὰ λέξη.¹² Ὅταν ὁ Ἰάμβλιχος παραφράζει κάτι στὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς του, ἐμφανίζονται ἐντελῶς μὴ ἀριστοτελικὲς ἐκφράσεις, μερικὲς φορές ἀκόμη καὶ μὴ ἀριστοτελικὰ διανοήματα. Σημαντικὸ εἶναι ἐπίσης ὅτι στὰ ἀποσπάσματα ποὺ χαρακτηρίζονται γνήσια μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴ χαρακτηριστικὴ μέθοδο ἐπιχειρηματολογίας¹³ τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἐπομένως, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς γλωσσικῆς καὶ ὑφολογικῆς ἔρευνας ἦταν σαφές: ὁ Προτρεπτικὸς τοῦ Ἰάμβλιχου περιέχει αὐτολεξεῖ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἓνα ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸ κείμενο ποὺ ἐπανακτῆθηκε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἔχει τόση ἔκταση, ὥστε μπορούμε νὰ ἀνασυνθέσουμε τουλάχιστον κατὰ προσέγγιση τὴ συλλογιστικὴ καὶ τὴ διάταξη τῶν μερῶν. Μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ ἔργου. Στὸ ἀπόσπασμα Β 1-5 ὁ Ἀριστοτέλης ἀπευθύνεται στὸν παραλήπτη Θεμίσιωνα παροτρύνοντάς τον νὰ ἐπιδοθεῖ στὴ φιλοσοφία· τοῦ λέει ὅτι ἔχει εὐνοϊκὲς προϋποθέσεις, γιὰτὶ εἶναι τόσο πλούσιος, ὥστε μπορεῖ νὰ μετακαλεῖ ἐπιφανεῖς φιλοσόφους, καὶ ὅτι ἡ ὑψηλὴ του θέση τοὺς δημιουργεῖ ὑποχρεώσεις.¹⁴ Ἡ peroratio Β 108-110 καταλήγει στὴ ρητορικὴ κλίμακα: «Ἐπομένως, ἢ πρέπει νὰ φιλοσοφοῦμε ἢ νὰ ποῦμε ἀντίο στὴ ζωὴ καὶ νὰ φύγουμε ἀπὸ ἐδῶ, γιὰτὶ φαίνεται πῶς ὅλα τὰ ἄλλα δὲν ἔχουν κανένα νόημα καὶ εἶναι λόγια τοῦ ἀέρα». Φυσικὰ, δὲν μπορούμε νὰ ἐξακριβώσουμε μὲ βεβαιότητα τὴ διάταξη τῶν μερῶν ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσα στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος. Σὲ πολλὰ διδακτικὰ ἔργα ὁ Ἀριστοτέλης ἀκολουθεῖ ἓνα σχῆμα ποὺ χρησιμοποιήθηκε καὶ στοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα καὶ μπορούμε νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε ὡς σταδιακὴ προσέγγιση. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀκολουθεῖ μιὰ συλλογιστικὴ ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο ἀφετηριακὸ σημεῖο μέχρι τὸ συμπέρασμα· ἔπειτα ἐπιλέγει ἓνα ἄλλο ἀφετηριακὸ σημεῖο¹⁵ καὶ προχωρεῖ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο· ἔπειτα ἀπὸ πολλὰς προσεγγίσεις ἐνάντι τὰ νήματα σὲ ἓναν τελικὸ ὀρισμὸ ἢ συμπέρασμα. Μερικὲς φορές αὐτὸ ὁδηγεῖ σὲ ἐπαναλήψεις. Εἶναι πιθανὸ ὅτι στὸν *Προτρεπτικὸ* ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποίησε

¹² Βλ., γιὰ παράδειγμα, τὰ σχόλιά μου στὸ Β 42 τοῦ *Προτρεπτικοῦ*, σσ. 207-210.

¹³ Πολὺ χαρακτηριστικὰ, π.χ., εἶναι τὰ χωρία Β 17, Β 70-77.

¹⁴ Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ προτρεπτικὸς λόγος ποὺ διασώθηκε ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰσοκράτη καὶ ἀπευθυνόταν στὸν Δημόνικο εἶναι ἀπομίμηση τοῦ ἀριστοτελικοῦ *Προτρεπτικοῦ*. Ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἔργου περιγράφει τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἀρετῆς ἐναντι τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν καὶ παρουσιάζει τὴν παιδευτικὴ προσπάθεια τοῦ παραλήπτη ὡς καθήκον ποὺ τοῦ τὸ ἐπιβάλλει ἡ προνομιακὴ θέση του στὴ ζωὴ. Πρβ. Düring, *Protrepticus* 176 καὶ 226· W. Spöerri, *Gnomon* 1960, 20.

¹⁵ Ἡ συνηθισμένη ἔκφραση εἶναι ἑλλην ἀρχὴν ποιησάμενοι.

ΕΠΑΙΝΟΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

αυτό το σχήμα: περισσότερα δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε. Ἄν κατατάξουμε τὰ ἀποσπάσματα σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ σχήμα, θὰ ἔχουμε τὴν ἀκόλουθη διάταξη:

1) Ἀφιέρωση. Ἐκθεση τοῦ πρώτου βασικοῦ θέματος. Ἡ κατοχὴ ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν, χωρὶς ἠθικὲς ἀρχὲς καὶ φρόνηση, εἶναι κάτι κακό. Β 1-5.

2) Φιλοσοφεῖν σημαίνει δύο πράγματα: ἀφενὸς νὰ θέτουμε τὸ ἐρώτημα ἂν πρέπει νὰ φιλοσοφοῦμε γενικὰ καὶ ἀφετέρου νὰ ἐπιδιδόμαστε στὴ φιλοσοφία. Τὸ δεύτερο βασικὸ θέμα εἶναι νὰ ἀποδειχτεῖ ὅτι τὸ φιλοσοφεῖν εἶναι ἀπαραίτητο. Β 6.

3) Ἡ ἀξία τοῦ φιλοσοφεῖν γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πρακτικὴ ζωὴ. Αὐτὸ εἶναι τὸ τρίτο βασικὸ θέμα: εἶναι πασίγνωστο τί ἔκανε ὁ Πλάτων γιὰ νὰ πραγματοποιήσει τὴ θεωρία του περὶ κράτους.¹⁶ παρόμοιος ἦταν ὁ στόχος καὶ τοῦ Ἰσοκράτη στοὺς προτρεπτικούς λόγους του: ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ στόχος τοῦ ἀριστοτελικοῦ *Προτρεπτικοῦ* προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀπ. 13 Walzer καὶ Ross = Β 46-51. Γι' αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς ἐσφαλμένο νὰ παρερμηνεύεται ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία ὡς θρησκευτικὸς-θεωρησιακὸς μυστικισμὸς.

4) Ἡ ἐπιχειρηματολογία ἀναπτύσσεται σὲ πολλὰ στρώματα. (α) Ὁ ὕψιστος στόχος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκ φύσεως νὰ ἀποκτήσει τὴν πνευματικὴ δύναμη ποὺ τὴν ὀνομάζουμε φρόνηση ἢ σοφία.¹⁷ Ἡ κλίμακα τῆς φύσης. Β 11-21. (β) Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς φύσης ὑπάρχουν διάφορες βαθμίδες τῆς διανοητικῆς ικανότητος. Ἡ κλίμακα τῆς φύσης εἶναι συνάμα καὶ ἀξιολογικὴ κλίμακα. Στὸ πῶ ὑψηλὸ σημεῖο βρίσκεται ἡ νόηση, ποὺ λειτουργεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Β 22-30. (γ) Σὲ καμιά περίπτωση ἡ φιλοσοφικὴ νοοτροπία δὲν εἶναι ἀνέφικτος στόχος. Ἡ δυσκολία νὰ τὴν ἀποκτήσουμε εἶναι πολὺ μικρότερη ἀπὸ τὴν ωφέλεια ποὺ παρέχει. Β 31. (δ) Πράγματι, ὑπάρχει μιὰ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου ἀκριβῶς ὅπως ὑπάρχει μιὰ ἐπιστήμη τῆς φύσης καὶ ὅποιοιδήποτε ἀκόμη ἀληθινοῦ ὄντος.¹⁸ καὶ εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὴν ἀποκτήσουμε καὶ τὴν δύο. Στὴ φύση εἶναι ἀπλούστερο νὰ γνωρίσουμε τὰ στοιχεῖα παρὰ ὅτιδήποτε ἄλλο, γιὰτὶ καθετὶ φυσικὸ ἔχει συσταθεῖ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀπλούστατα στοιχεῖα. Γιὰ τοῦτο ἡ φιλοσοφικὴ γνώση ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἀπλούστατα στοιχεῖα εἶναι ἐυκολότερη ἀπὸ τὴν ἱατρικὴ ἢ τὴ γυμναστικὴ, γιὰ παράδειγμα, ποὺ πρέπει νὰ ἐργάζονται μὲ πάρα πολλές προϋποθέσεις. Β 22-37. (ε) Ἡ κατοχὴ αὐτῆς τῆς πνευματικῆς δυνάμεως καὶ τῆς γνώσης εἶναι τὸ ὕψιστο ἀγαθόν, γιὰτὶ ποὶς ἄλλος μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ μᾶς ἀκριβέστερο μέτρο καὶ γνώμονας τοῦ ἀγαθοῦ, παρὰ ὁ συνετός;¹⁹ Ἀκόμη κι ἂν ἡ κατοχὴ αὐτῆς τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος δὲν ἀποδεικνύ-

¹⁶ Jaeger, *Aristoteles*, σ. 114. Γιὰ τὴ θεωρία πρβ. παρακάτω, σσ. 253-255.

¹⁷ Στὸν *Προτρεπτικὸ* ὁ ὅρος φρόνησις σημαίνει τὴ θεωρητικὴ γνώση τῆς ἀλήθειας (ἡ θεωρητικὴ φρόνησις Β 46, ἥτις γινώσεται τὴν ἀλήθειαν Β 103) ὅσο καὶ τὴν ἠθικὴν γνώση καὶ πρακτικὴν σοφία (κατὰ φρόνησιν ἐνεργεῖν Β 41, μῦριον ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας Β 68). Πρβ. Düring, *Aristotle's Protrepticus*, σ. 192.

¹⁸ Δὲν πρόκειται γιὰ τριμερῆ διάκριση, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Jaeger στὸ *Aristoteles* 86, ἀλλὰ γιὰ ἠθικὴ καὶ φυσικὴ θεωρία μὲ τὴν ἀριστοτελικὴν σημασία.

¹⁹ Ἐπομένως, κριτήριον τοῦ ἀγαθοῦ δὲν εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλὰ ὁ ἠθικὰ ἐξοχος ἀνθρώπος: τίς ἡμῖν κανὼν ἢ τίς ὅρος ἀκριβέστερος τῶν ἀγαθῶν πλὴν ὁ φρόνιμος; ὅσα γὰρ ἂν οὗτος ἔλοιτο κατὰ τὴν ἐπιστήμην αἰρούμενος, ταῦτ' ἐστὶν ἀγαθὰ. Ἡ φράση κατὰ τὴν ἐπιστήμην αἰρούμενος ἀντιστοιχεῖ στὶς φράσεις ἢ φρόνιμος ἢ ὁ ἀγαθός; ἢ τοιοῦτος, ἀπὸ τὰ Ἠθικά Νικομάχεια Κ 5, 1176a 18 καὶ ἀπὸ τὰ Τοπικά Γ 1, 116a 13-17.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

ταν χρήσιμη για την πρακτική ζωή, θά είχε αξία ἔνεκα τοῦ ἑαυτοῦ της. Β 38-45.

5) Στὴν πραγματικότητα ὁμως ἡ θεωρητικὴ γνώση τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν εἶναι χρήσιμη στὴν πρακτικὴ ζωὴ. (α) Ἡ γνώση τῶν ἀρχῶν εἶναι προϋπόθεση τῆς πρακτικῆς σοφίας καὶ γι' αὐτὸ ἀπαραίτητη γιὰ ἕναν βασιλιά καὶ γιὰ ἕναν πολιτικό. Β 46-51. (β) Δὲν ἀρκεῖ ὁμως ἡ γνώση τῶν ἀρχῶν· πρέπει νὰ τὴν μετατρέπουμε σὲ πράξεις. Ἡ φιλοσοφία εἶναι προσοικειώση καὶ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς σοφίας.²⁰ Β 52-53. (γ) Ὅποιος ἐπιδίδεται στὴ φιλοσοφία δὲν ἀνταμείβεται βέβαια ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία τὸν συνεπαίρνει καὶ στὴν ἐνασχόληση μ' αὐτὴ βρίσκει τὴ μεγαλύτερη ἱκανοποίησή του. Β 55-57.

6) Ποιὸ εἶναι τὸ ἔργο τῆς φιλοσοφίας καὶ γιατί ἡ ἀπόκτηση σοφίας εἶναι ὁ ὕψιστος στόχος μας; (α) Ὅπως ἡ ψυχὴ ἐξουσιάζει τὸ σῶμα, ἔτσι καὶ στὴν ψυχὴ ὑπάρχει τὸ λογικὸ ποῦ σύμφωνα μὲ τὴ φύση του κυριαρχεῖ καὶ ἀποφασίζει γιὰ μᾶς. Γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους αὐτὸ εἶναι τὸ σπουδαιότερο τμῆμα τῆς ψυχῆς μας καὶ θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ λογικὸ εἶναι ὁ πραγματικὸς ἑαυτός μας.²¹ Β 59-62. (β) Τὸ οὐσιαστικὸ ἔργο τῆς νόησης εἶναι ἡ κατάκτηση τῆς ἀλήθειας. Β 63-65. (γ) Ἀναζητοῦμε τὴν ἀλήθεια μὲ φιλοσοφικὸ διαλογισμό· φτάνουμε στὴν ὕψιστη βαθμίδα, ὅταν ἀναζητοῦμε τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν ἀλήθεια. Β 66-67. (δ) Πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ φρόνηση εἶναι καθαρὰ θεωρητικὴ καὶ ὅτι εἶναι αὐτοσκοπός. Β 68-69. (ε) Ἐπομένως, ἀπ' ὅλα τὰ πράγματα ἡ φρόνηση εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρώπο ἐκεῖνο ποῦ κατεξοχῆν ἀξίζει νὰ τὸ ἐπιλέξει. Γι' αὐτὸ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι περισσότερο ἀπ' ὅλα τὰ πράγματα ἐπιδιώκουν τὴ γνώση. Β 70 (Θέση), Β 71-75 (Ἐπιχειρηματολογία), Β 76-77 (Συμπέρασμα).

7) Ἡ διανοητικὴ ζωὴ προσφέρει πολλὴ χαρά: Οἱ συνετοὶ ἄνθρωποι τὴν ἐπιδιώκουν, ἀκριβῶς γιὰ νὰ γευτοῦν τίς ἀληθινὲς καὶ εὐγενεῖς ἀπολαύσεις. Β 78-92. (α) Δύναμις καὶ ἐνέργεια. Πραγματώνουμε τὸ στόχο μόνο ὅταν ἐνεργοῦμε φιλοσοφικά καὶ ἀγωνιζόμαστε γιὰ τὴν ἀλήθεια στὴν πρακτικὴ ζωὴ. Β 79-86. (β) Ἐπειδὴ μὴ ἐνέργεια ποῦ ἔχει ἀρθεῖ στὴν ὕψιστη βαθμίδα καὶ ξεδιπλώνεται ἀνεμπόδιστα δίνει, καθεαυτῆ, μεγάλη χαρὰ, εἶναι φανερό ὅτι ὁ φιλοσοφικὰ μορφωμένος ἄνθρωπος ζεῖ τὴν τελειότερη ζωὴ ἀπ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ αἰσθάνεται τὴν πιὸ ἀληθινὴν χαρὰ.²² Β 87-92.

8) Ἐπομένως, ἡ διανοητικὴ ζωὴ εἶναι προϋπόθεση μᾶς εὐτυχισμένης ζωῆς. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς εὐτυχισμένος, ἐφόσον δὲν ζεῖ ἠθικά· αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ χωρὶς φιλοσοφικὸ ἔλεγχο. Ὡς ἐκ τούτου ὅσοι εἶναι ἱκανοὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ φιλοσοφοῦν, γιατί μόνο ἔτσι κατακτᾶ κανεὶς τὴν τέλεια ζωὴ. Β 93-96. Αὐτὸ τὸ τμῆμα συντομεύτηκε κατὰ πολὺ ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο.

²⁰ ἔστιν ἡ μὲν φιλοσοφία, καθάπερ οἴομεθα, κτήσις καὶ χρῆσις σοφίας, Β 53.

²¹ Β 62 ὡς ἦτοι μόνον ἢ μάλιστα ἡμεῖς ἐσμεν τὸ μόριον τούτου. Πρβ. Ἠθικά Νικομάχεια Ι 8, 1168b 35 τῷ κρατεῖν τὸν νοῦν ἢ μὴ, ὡς τούτου ἐκάστου δυνατός· Ι 4, 1166a 17 (τὸ διανοητικόν) ὅπερ ἕκαστος εἶναι δοκεῖ· Ἠτα 3, 1043b 3 εἰ μὴ καὶ ἡ ψυχὴ ἄνθρωπος λεχθήσεται, Ζητα 10, 1036a 17.

²² Πῶς μόπερσαν νὰ χαρακτηρίσουν αὐτὴ τὴ στάση θρησκευτικὸ-μυστικιστικὸ πεσσιμισμός; Αὐτὸ ἐξηγεῖται μᾶλλον ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν διέθεταν μὴ ταξινομημένη συλλογὴ τῶν ἀποσπασμάτων. Δὲν εἶδαν ὅτι μετὰ αὐτὸ τὸ κορψωμα ἀκολουθοῦσε μὴ ρητορικὴ ἀντιωλίμακα; «Δυστυχῶς οἱ ἄνθρωποι δὲν καταλαβαίνουν τὸ καλὸ τους καὶ κοπιᾶζουσιν γιὰ πράγματα ποῦ δὲν ἀξίζουν ἀπολύτως τίποτε». Αὐτὸ τὸ τμῆμα (Β 103-107) τὸ θεωροῦσαν ὡς βασικὸ θέμα τοῦ Προτρεπτικοῦ.

ΕΠΑΙΝΟΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

9) Πορίσματα. Ἡ ἀποψή μας ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ consensus omnium.²³ Σειρὰ παραδειγμάτων. Β 97-102.

10) Σύγκριση ἀνάμεσα στὴν ἔλλογη ζωὴ καὶ στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀπλῶς θέλουν νὰ πετύχουν στὴ ζωὴ μὲ κάθε τίμημα. Τὰ πράγματα ποὺ φαίνονται σπουδαῖα στὸ πλῆθος δὲν εἶναι παρὰ ἓνα παιχνίδι μὲ σαιές. Β 103-107.

11) Κανένα ἀνθρώπινο χαρακτηριστικὸ δὲν εἶναι θεϊκὸ ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ Ἔνα ποὺ μόνον ἀξίζει τὸν κόπο, δηλαδὴ τὴ δύναμη τοῦ πνεύματος. Ζωὴ χωρὶς φιλοσοφικὸ στοχασμὸ δὲν ἔχει ἀξία. Β 108-110.

Παραλήπτῃς καὶ χρονολόγησῃ. Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὸ λόγο *Περὶ ἀντιδόσεως* τοῦ Ἰσοκράτη καὶ στὸν *Προτρεπτικὸ* εἶναι πασίγνωστες πρὸ πολλοῦ.²⁴ Ὁ P. von der Mühl θεωροῦσε τὸ λόγο τοῦ Ἰσοκράτη ἀπάντησῃ στὸν *Προτρεπτικὸ*. Ὁ B. Einarson ἀπέδειξε ὅτι συμβαίνει τὸ ἀντίστροφο. Ὁ λόγος *Περὶ ἀντιδόσεως*, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 353/52, δὲν εἶναι λόγος μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία, ἀλλὰ μὴ ἀρολογία pro domo. Ὅταν ὁ Ἰσοκράτης συνέταξε αὐτὴ τὴν «ἀπολογία», εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι μὲ τοὺς κυπριακοὺς λόγους του εἶχε θεμελιώσει ἓνα νέο λογοτεχνικὸ εἶδος· εἶχε βρεῖ διαδόχους ἀνάμεσα στοὺς Σακρατικούς, καθὼς καὶ στὴν Ἀκαδημία.²⁵ Μιλᾷε «γιά τοὺς ἀνθρώπους ποὺ προσποιοῦνται ὅτι προτρέπουν στὴ σωφροσύνη καὶ στὴ δικαιοσύνη».²⁶ «Ἄν μὲ συγκρίνετε μ' αὐτοὺς», φωνάζει στοὺς Ἀθηναίους, «θὰ διαπιστώσατε ὅτι τὸ μᾶθημά μου ἀνταποκρίνεται πολὺ καλύτερα σ' αὐτὸν τὸ στόχο καὶ εἶναι χρησιμότερο. Γιατί αὐτοὶ προτρέπουν σ' ἓνα εἶδος ἀξιοσύνης καὶ σοφίας ποὺ εἶναι ἄγνωστο στὸν ὑπόλοιπο κόσμον καὶ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο διαμάχης στὸν δικὸν τους κύκλον, ἐνῶ ἀντίθετα ἐγὼ προτρέπω σ' ἓνα εἶδος γενικὰ ἀναγνωρισμένο. Αὐτοὶ ἀρκοῦνται στὸ νὰ μποροῦν νὰ δελεάζουν λίγους μαθητὲς μέσω τοῦ γοήτρου τῶν ὀνομάτων τους,²⁷ ἐνῶ ἀντίθετα ἐγὼ παλεύω νὰ πείσω τοὺς πολίτες τῆς πόλεως μας²⁸ νὰ ἀλλάξουν ζωὴ, ὥστε νὰ γίνουν εὐτυχισμένοι καὶ νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὰ παρόντα δεινά.» Ἀπ' ὅσα ἀκολουθοῦν προκύπτει καθαρὰ ποιοὶ εἶναι οἱ ἀντίπαλοι ποὺ ἔχει ὑπόψῃ του ὁ Ἰσοκράτης: Εἶναι ὁ Πλάτων καὶ οἱ σύντροφοὶ του στὴν Ἀκαδημία, «ποὺ ἐκφράζονται ὑποτιμητικὰ γιὰ τὴν τέχνη νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλάει γιὰ γενικὰ καὶ χρήσιμα ἀντικείμενα καὶ ὀνομάζουν

²³ Αὐτὴ ἡ ἐπιχειρηματολογία εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν τρόπο σκέψῃς τοῦ Ἀριστοτέλη· καταρχὴν θεμελιώσε θεωρητικὰ τὸ argumentum e consensu omnium καὶ τὸ χρησιμοποίησε ὡς ἀποδεικτικὸ μέσο. Πρβ. K. Oehler, «Der Consensus omnium als Kriterium der Wahrheit in der antiken Philosophie und der Patristik», *Antike und Abendland* 10, 1961, 103-129.

²⁴ Düring, *Protr.* 20 καὶ 33.

²⁵ *Περὶ ἀντιδόσεως* 74. Ἀφοῦ παρέθεσε μεγάλα τμήματα ἀπὸ τὸν λόγο πρὸς Νικολῆ, προσθέτει: τοὺς ἄλλους ὁρῶν τοῖς ἐμοῖς χρωμένους.

²⁶ *Περὶ ἀντιδόσεως* 84, οἱ ἐπὶ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην προσποιοῦμενοι προτρέπουν. Αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν εἶναι τὸ θέμα τοῦ *Προτρεπτικοῦ*.

²⁷ *τῇ δόξῃ τῇ τῶν ὀνομάτων*. Ἡ ἀγλῆ τῆς Ἀκαδημίας ἐπιβεβαιώνεται μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ πολυάριθμα ἀποσπάσματα κωμωδιῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Πρβ. Düring, *Herodicus* 138, *Biogr. Trad.* 355.

²⁸ Σὲ ἄλλο χωρίο (70) ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἐλευθέρως καὶ τῆς πόλεως ἀξίως. Στὰ λόγια του διακρίνομε τὴν ἔθνικὴν του ὑπερηφάνειαν· τὰ ἡγετικά στελέχη τῆς Ἀκαδημίας δὲν ἦταν Ἀθηναῖοι.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

φιλόσοφο ἐκεῖνον πού ἀγνοεῖ τὸ χρήσιμο καὶ χάνεται σὲ ἀχρηστες θεωρητικὲς ἀναζητήσεις.²⁹ Ὅσα λέει ὁ Ἰσοκράτης γιὰ τὸν ἀπόκοσμο φιλόσοφο ἔχουν πολλὰ κοινὰ μὲ τὴν εἰρωνικὴ περιγραφή στὸν *Θεαίτητο* καὶ ἀντανταλοῦν μᾶλλον τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη.³⁰ Ὅταν ὁ Ἰσοκράτης μιλάει γιὰ τὴ φιλοσοφία του, χρησιμοποιοεῖ φυσικὰ τὶς ἴδιες λέξεις μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη· εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ μελετήσῃ κανεὶς σ' αὐτὸν πῶς χρησιμοποιοεῖ λέξεις ὅπως *θεωρεῖν*, *φιλοσοφητέον*, *ἐπιστήμη*, *φρόνιμος*, σὲ ἀπλοῖκά συμφραζόμενα.³¹ Στὸν λόγο *Περὶ ἀντιδόσεως* ὑπερασπίζει συνεχῶς τὴ φιλοσοφία του. Δὲν εἶναι ἀγενῆς ἀπέναντι στὴν Ἀκαδημία: «Μὲ τὸ ἀπόκοσμο πρόγραμμα σπουδῶν τοὺς δὲν βλάπτουν βέβαια τοὺς μαθητὲς τοὺς, ἀλλὰ μᾶλλον τοὺς ὠφελοῦν, λιγότερο ὅμως ἀπ' ὅ,τι πιστεύουν οἱ ἴδιοι».³²

Περίπου δέκα χρόνια πρὶν ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἐπικρίνει τὴ ρητορικὴ καὶ τὴ διδασκαλία στὴ σχολή τοῦ Ἰσοκράτη³³ καὶ μὲ τὴ σειρά του δέχτηκε ἐπίθεση ἀπὸ μαθητὲς τοῦ Ἰσοκράτη. Ἡ δημοσίευση τοῦ λόγου *Περὶ ἀντιδόσεως* τοῦ ἔδωσε τὴν κατάλληλη εὐκαιρία νὰ ἀπαντήσῃ. Σχεδὸν σὲ κάθε τμήμα τοῦ *Προτρεπτικοῦ* του ὁ Ἀριστοτέλης ἀσχολεῖται μὲ ἓνα θέμα ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ἰσοκράτη.³⁴ Ἀκόμη καὶ ἡ ἐπιλογή τοῦ παραλήπτη εἶναι αἰχμὴ ἐναντίον τοῦ Ἰσοκράτη. Γιὰ τὸν Κύπριο ἡγεμόνα Θεμισώνα δὲν γνωρίζουμε τίποτε ἀπὸ ἄλλη πηγὴ. Κάποιος Θεμισών εἶχε προσωπικὲς σχέσεις³⁵ μὲ τὸν Ἀντίοχο Β'. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι αὐτὸς ὁ Θεμισών ἦταν ἐγγονὸς τοῦ Θεμισώνα ἐκεῖνου, στὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἀφιέρωσε τὸν *Προτρεπτικὸ* του, αὐτὸ θὰ ἐπαλήθευε τὴν ὑπόθεσή μας ὅτι ὁ Θεμισών ἦταν βασιλιάς τῆς Κύπρου περίπου τὸ 350. Γιὰ τὸ Ἀριστοτέλης ἐπέλεξε τὸν Θεμισώνα ὡς παραλήπτη; Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸν γνώρισε ἀπὸ τὸν Κύπριο Εὐδῆμο καὶ ὅτι ὁ Θεμισών ἐπισκέφτηκε τὴν Ἀκαδημία. Ὑπάρχουν ὅμως βαθύτερα αἷτια. Ὁ Ἰσοκράτης, ὡς φίλος τοῦ Κόνωνα καὶ τοῦ γιοῦ του Τιμόθεου, εἶχε καλὲς σχέσεις μὲ τὸν βασιλιὰ Εὐαγόρα Α'. Πιθανὸν ὁ Νικοκλῆς, ὁ γιὸς τοῦ Εὐαγόρα, πέρασε λίγο καιρὸ μαζὶ μὲ τὸν Τιμόθεο στὴ σχολή τοῦ Ἰσοκράτη. Διαθέτουμε τρία ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη πού ἀπευθύνονται σ' αὐτοὺς τοὺς Κύπριους ἡγεμόνες, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ τὸν προτρεπτικὸν λόγον πρὸς τὸν Νικοκλῆ πού ἀναφέραμε παραπάνω. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ Κύπρος βρισκόταν σὲ κατάστασι συνεχοῦς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναταραχῆς. Ὁ ἑλληνικὸς πνευματικὸς πολιτισμὸς τῶν ἀνώτερων στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ ἀπειλοῦνταν ἀπὸ ἰσχυρὴ φοινικικὴ διείσδυση. Γιὰ τοῦτο ἡ ἠθικὴ ὑποστήριξις ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα ἦταν σημαντικὴ γι' αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ στρώμα. Μετὰ τὸ 360

²⁹ *Περὶ ἀντιδόσεως* 285.

³⁰ Πρβ. τὸ γνωστὸ ἀπόκοσμα ἀπὸ μιὰ κωμῶδια τοῦ Κλεοφάνη στὸν Ἀθήναιο III 98 κ.έ. Düring, *Biogr. Trad.* 355.

³¹ Π.χ. στὸ: *Πρὸς Νικοκλέα* 35 ὅτι *ἂν ἀκριβῶσαι βουλευθῆς ὧν ἐπίστασθαι προσήκει τοὺς βασιλέας, ἐμπειρία μέθιθι καὶ φιλοσοφία· τὸ μὲν γὰρ φιλοσοφεῖν τὰς ὁδοὺς σοὶ δείξει κτλ.* Πρβ. μὲ αὐτὸ τὰ χωρία B 46-51 τοῦ *Προτρεπτικοῦ* = 13 Walzer καὶ Ross.

³² *Περὶ ἀντιδόσεως* 262.

³³ Βλ. Düring, *Biogr. Trad.*, 299-314 καὶ 389.

³⁴ Πρβ. B. Einarson, *Trans. of the Amer. Phil. Ass.* 1936, 261-285: «No doubt when the *Protrepticus* was read before a circle of listeners in Athens the audience applauded each clever point». Ἰδιαίτερα εὐδιάκριτες εἶναι οἱ ὁμοιότητες στὶς εἰσαγωγικὲς φράσεις B 2-5. Πρβ. Düring, *Protr.* 35.

³⁵ Ἀθήναιος X 51, VII 35.

ή σχέση με την Περσία έντεινόνταν δλο και περισσότερο. 'Ο Ευαγόρας Β' συνήψε συμμαχία με την Περσία· τὸ παιχνίδι γιὰ πολιτικὴ δύναμη τελείωσε με μιὰ κρίση. 'Ο Ευαγόρας δολοφονήθηκε καὶ τὸ 351/350 ἡ Κύπρος εἶχε ἐμπλακεῖ σὲ ἀνοιχτὸ πόλεμο με τὸν Ἀρταξέρξη. 'Ο Διόδωρος ἀναφέρει³⁶ ὅτι τὴν περίοδο λίγο πρὶν ἀπ' αὐτὸν τὸν πόλεμο ὑπῆρχαν στὴν Κύπρο ἑνέα πόλεις ποὺ τὶς διοικοῦσαν βασιλεῖς. 'Ο Θεμίσων ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει πρέπει νὰ ἦταν ἓνας ἀπ' αὐτούς. "Αν ὁ Ἀριστοτέλης —καὶ μέσω αὐτοῦ ἡ Ἀκαδημία— ἤθελε νὰ ἐπηρεάσει τὴν πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ κατάσταση τῆς Κύπρου, ἡ κατάλληλη στιγμή ἦταν ἡ περίοδος πρὶν ἐκραγεῖ ὁ πόλεμος, τὸν χειμῶνα τοῦ 351/350. Οἱ σχέσεις με τὸ λόγο *Περὶ ἀντιδόσεως* ὀδηγοῦν ἐπίσης σὲ μιὰ χρονολόγηση ἀνάμεσα στὸ 353 καὶ στὸ 351.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ *Προτρεπτικός* ἀπευθύνεται σ' ἓνα κατὰ τὰ ἄλλα ἄγνωστο Κύπριο ἡγεμόνα ἐξηγεῖται καθαρότατα ἀπὸ τὴ σύμπτωση γεγονότων καὶ πολιτικῶν συμβάντων ποὺ καθεαυτὰ δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση με τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου. 'Ο Ἀριστοτέλης στρέφεται ἐναντίον τοῦ Ἰσοκράτη καὶ στὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴ φιλοσοφία· ἦταν ἐξυπνη κίνηση νὰ βάλει στὸ ἔργο μιὰ ἀφιέρωση ποὺ καθιστοῦσε σαφές σὲ κάθε μυημένο μέλος καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἀντίπαλες σχολές ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἰσερχόταν τώρα σ' ἓναν ἀγωνιστικὸ χῶρο ὅπου μέχρι τότε μόνο ὁ Ἰσοκράτης εἶχε ἐκπροσωπήσει τὴ φωνὴ τῆς Ἀθήνας. Ἀπὸ τυπικὴ ἄποψη βέβαια ὁ *Προτρεπτικός* εἶναι ἓνα ἐπάγγελμα σ' ἓναν Κύπριο ἡγεμόνα,³⁷ στὴν πραγματικότητά καὶ στὴ βαθύτερη σημασία του ὅμως τὸ ἔργο εἶναι ἓνα μήνυμα πρὸς τοὺς νεαροὺς ἄντρες ποὺ συνέρρεαν στὶς ἀθηναϊκὲς σχολές, μιὰ προσωπικὴ ὁμολογία πίστης σ' ἓνα ἰδεῶδες ζῶης.

'Ο *Προτρεπτικός* μᾶς δίνει μιὰ ἰδέα γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ τὸν τρόπο σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ γιὰ τὴν ἰδιαιτερότητά του ὡς στοχαστὴ καὶ ἐπιστήμονα, τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν στὴν ἀκμὴ τῆς ζωῆς του. Ἐπίσης τὸ ἔργο ἔχει ἰδιαίτερα μεγάλη ἀξία, ἐπειδὴ μπορούμε νὰ τὸ χρονολογήσουμε με βεβαιότητα καὶ ἐπειδὴ, σὲ ἀντίθεση με τὰ διδακτικὰ ἔργα, δὲν ἀναθεωρήθηκε ποτέ. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἐπειδὴ ἡ ἀνασύνθεση τοῦ ἔργου ποὺ ἔκανα δὲν μεταφράστηκε στὰ γερμανικά, καταθέτω ἐδῶ μιὰ πλήρη μετάφραση.³⁸ Μετὰ τὸν Bernays συνηθίζουμε νὰ χαρακτηρίζουμε τὸ ἔργο με τὸν τίτλο *Προτρεπτικός*. Αὐτὸς ὅμως εἶναι χαρακτηρισμὸς τῆς κατηγορίας στὴν ὁποία ἀνήκει. Τὸ ἔργο ἔγινε γνωστὸ μ' αὐτὸ τὸν τίτλο ἀπὸ τὸ ἐμπόριο τοῦ βιβλίου καὶ ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν βιβλιοθηκῶν.

³⁶ XVI 42, 4.

³⁷ Δύο ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπευθύνονται σὲ πρόσωπα με τὰ ὁποῖα, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, ὁ Ἀριστοτέλης προσωπικὰ εἶχε λίγες σχέσεις. 'Ο διάλογος *Γρύλας* πῆρε τὸ ὄνομά του εἰς μνήμην τοῦ νεαροῦ γιου τοῦ Ξενοφῶντα ποὺ ἔπεσε τὸ ἔτος 362 στὴ μάχη τῆς Μαντινείας. Γιὰ τὸ διάλογο *Εὐδήμος* θὰ μιλήσουμε παρακάτω.

³⁸ 'Ο O. Gigon, *Aristoteles, Einführungsschriften*, 1961, στίς σελίδες 100-129 δίνει μιὰ μετάφραση τοῦ κεμιένου τοῦ Ἰάμβλιχου, Pistelli, σσ. 34, 5-61, 4, ποὺ τὴ χρησιμοποίησα καὶ τοῦ εἶμαι εὐγνώμων. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Στοβαίου τὸ μετέφρασε ὁ Bernays, *Dial.* 161. Με τὰ μονὰ εἰσαγωγικά (') δηλώνω τὶς δικές μου ἐξηγητικὰς προσθήκας.

Προτρεπτικός λόγος πρὸς τὸν Θεμισώνα

<Ἐχω ἀκούσει γιὰ τὴ φιλομάθειά σου, Θεμισών μου, καὶ γιὰ τὸν ἀγώνα σου γιὰ ἀρετὴ καὶ εὐτυχησμένη ζωὴ, καὶ ἔχω πειστεῖ> (B 1) ὅτι κανεὶς ἐκτὸς ἀπὸ σένα δὲν ἔχει εὐνοϊκότερες προϋποθέσεις, γιὰ νὰ ἀρχίσει νὰ φιλοσοφεῖ, γιὰτὶ εἶσαι πλούσιος ὥστε νὰ μπορεῖς νὰ ξοδεύεις χρήματα γι' αὐτό³⁹ καὶ ἔχεις ὑψηλὸ ἀξίωμα. <Οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι, βέβαια, νομίζουν ὅτι ἡ εὐτυχησμένη ζωὴ βασίζεται στὴν κατοχὴ ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν, καὶ δὲν ἔχουν ἐντελῶς ἄδικο· γιὰτὶ βλέπουμε ὅτι σὲ μερικοὺς ἀνθρώπους ὅλα πᾶνε καλὰ καὶ πετυχαίνουν, μὴ μὴ εἶναι ἀνόητοι. Ἀσφαλῶς ὅμως θὰ σοῦ ἔχουν τύχει καὶ περιπτώσεις ὅπου ἔγινε τὸ ἀντίθετο. Τόσο ἀπὸ τὴ γνώση ποὺ ἔχεις γιὰ τὸ παρελθὸν ὅσο καὶ ἀπὸ προσωπικὴ πείρα θὰ θυμηθεῖς περιστατικὰ κατὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἀλαζονεία ταπεινώθηκε: Γνώρισες ἄντρες ποὺ ἐμπιστεύτηκαν ὑπερβολικὰ τὸν πλοῦτο, τὴν τύχη καὶ τὴ δύναμη, καὶ γι' αὐτὸ δοκίμασαν ἀπότομη κατάρρευση στὴ δυστυχία. Ὅσο μεγαλύτερη ἦταν ἡ ἐπιτυχία τους τόσο βαθύτερα αἰσθάνονται τὴν ἀποτυχία καὶ τὴν ἀτυχία τους καὶ ντρέπονται γιὰτὶ ἡ ταρινὴ τους θέση>⁴⁰ (B 2) τοὺς ἐμποδίζει νὰ κάνουν μὲ δική τους προαίρεση αὐτὸ ποὺ θεωροῦν καθήκον τους. Βλέποντας τὴν ἀτυχία αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγουμε μιὰ τέτοια μοῖρα καὶ νὰ θυμόμαστε ὅτι στὴ ζωὴ ἡ εὐτυχία δὲν συνίσταται στὸ νὰ ἔχουμε μεγάλη περιουσία, ἀλλὰ καλὴ ψυχικὴ διάθεση.⁴¹ Ἀκόμη καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ σῶμα, κανεὶς βέβαια δὲν θὰ ὀνομάσει κάποιον εὐνοημένο <ἀπὸ τοὺς θεοὺς>, ἐπειδὴ φορᾷ ἐξάισια ρούχα. Εὐνοημένο ὀνομάζουμε μᾶλλον αὐτὸν ποὺ εἶναι προικισμένος μὲ ὑγεία καὶ ἔχει τὴ σωστὴ διάθεση, ἔστω κι ἂν δὲν τοῦ ἔχει δοθεῖ καμιὰ ἀπ' ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς χάρες.⁴² Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε εὐτυχησμένη καὶ τὴν ψυχὴ, μόνον ὅταν εἶναι μορφωμένη, καὶ μόνον τὸν μορφωμένο ἄνθρωπο, ὅχι ἐκεῖνον ποὺ εἶναι στολισμένος ἐξάισια μὲ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, ἀλλὰ ποὺ καθ'αυτὸν δὲν ἔχει καμιὰ ἀξία. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μ' ἕνα ἄλογο: μπορεῖ νὰ φορᾷ χρυσοῦ καπίστρι καὶ ἀκριβὸ χαλινάρι, ἐφόσον ὅμως κατὰ τὰ ἄλλα δὲν εἶναι ἰκανὸ γιὰ τίποτε, δὲν ἀποδίδουμε καμιὰ ἀξία σ' ἕνα τέτοιο ἄλογο, παρὰ προτιμοῦμε ἐκεῖνο ποὺ ἔχει καλὲς ιδιότητες.⁴³

³⁹ Γιὰ νὰ προσλάβεις δηλαδὴ ὀνομαστοὺς δασκάλους. Πρβ. B 53.

⁴⁰ Οἱ συμπληρώσεις ποὺ ἔκανα σ' αὐτὸ τὸ κομμάτι στηρίζονται στὸ κείμενο ποὺ μᾶς σώζεται· εἶναι ἀπλῶς παραδειγματικές· ἀκολούθησα πρότυπα ποὺ ὑπάρχουν στὸν Ἰσοκράτη.

⁴¹ Αὐτὸ εἶναι ἕνα θεμελιώδῃ διανόημα τοῦ Σωκράτη στὴν Ἀπολογία 30b.

⁴² Ὁ παραλληλισμὸς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἀρμονίας εἶναι θεμελιώδῃ διανόημα τοῦ Πλάτωνα στὸν *Γοργία* 478a, 503c.

⁴³ Ἡ σύγκριση εἶναι χαρακτηριστικὰ σωκρατικὴ, Ἀπολογία 20a· ὑπάρχει καὶ στὸν Ἰσοκράτη, στὸ *Περὶ ἀντιδόσεως* 210-211.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

(B 3) Ἐξάλλου, ὅταν μειονεκτικοὶ ἄνθρωποι ἀποκτοῦν μεγάλην περιουσία, συνήθως ἐκτιμοῦν περισσότερο αὐτὴν τὴν περιουσία παρὰ τὰ ἀγαθὰ τῆς ψυχῆς, κι αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ εὐκαταφρόνητο ἀπ' ὅλα. Ἄν ἓνας κύριος παρουσιαζόταν κατώτερος ἀπὸ τοὺς ὑπέρτερες του, θὰ γινόταν καταγέλαστος· κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πρέπει νὰ θεωροῦμε ἄθλιους τοὺς ἀνθρώπους, πού φροντίζουν περισσότερο γιὰ τὴν ἀπόκτηση πλοῦτου παρὰ γιὰ τὸ χαρακτῆρα τους.

(B 4) Καὶ πράγματι ἔτσι εἶναι· γιατί ὁ κορεσμός, λείπει ἢ παροιμία, γενῶ ἀλαζονεία· ὅταν ἡ ἔλλειψη μόρφωσης συνδυαστεῖ μὲ τὴ δύναμη, προκύπτει μωρία. Γιατί οὔτε ὁ πλοῦτος οὔτε ἡ δύναμη οὔτε ἡ ὁμορφιὰ χρησιμεύουν σ' ἐκείνους πού ἡ ψυχὴ τους εἶναι σὲ κακὴ κατάστασι· ἀντίθετα, ὅσο πιὸ ἄφθονα ὑπάρχουν αὐτὰ τὰ πράγματα τόσο βαθύτερα καὶ πολυποικίλα βλάπτουν τὸν κάτοχό τους, ἂν δὲν συνοδεύονται ἀπὸ φρόνηση.⁴⁴ Τὸ ρητὸ "Ὅχι μαχαίρι στὸ παιδὶ" σημαίνει Ἐμὴ δίνεις δύναμη στοὺς κοινούς ἀνθρώπους·

(B 5) Ἡ φρόνηση εἶναι μᾶλλον καρπὸς —σ' αὐτὸ θὰ συμφωνήσουν ὅλοι— σοβαρῆς προσωπικῆς προσπάθειας καὶ τῆς ἀναζητήσεως τῶν πραγμάτων πού ἡ φιλοσοφία μᾶς καθιστᾷ ἱκανούς νὰ τὰ ἀναζητήσουμε. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ φιλοσοφοῦμε, χωρὶς νὰ καταφεύγουμε σὲ προφάσεις.

(B 6) Ἡ λέξις 'φιλοσοφεῖν' σημαίνει ἀφενὸς νὰ ρωτᾶμε ἂν πρέπει νὰ φιλοσοφοῦμε, ἀφετέρου νὰ ἐπιδιδόμαστε στὴ φιλοσοφία.

(B 7) Ἐπειδὴ ἀπευθυνόμαστε σὲ ἀνθρώπους, καὶ ὄχι σ' ἐκείνους πού ἡ ζωὴ τους ἔχει θεϊκὴ φύση, πρέπει νὰ συνδέσουμε μ' ἐκείνες τὶς προτροπὲς ἄλλες πού εἶναι πραγματικὰ χρήσιμες στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε τὰ ἐξῆς.⁴⁵

(B 8) Ὅ,τι διαθέτουμε γιὰ τὴ ζωὴ, π.χ. τὸ σῶμα καὶ ὅσα ἐξυπηρετοῦν τὸ σῶμα, τὸ διαθέτουμε ὡς εἶδος ἐργαλείου. Ἡ χρῆσις αὐτῶν τῶν ἐργαλείων ἐνέχει κινδύνους· σὲ ὅσους δὲν τὰ χρησιμοποιοῦν σωστὰ τὰ ἐργαλεῖα αὐτὰ προκαλοῦν τὶς περισσότερες φορές τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα. Γι' αὐτὸ πρέπει ν' ἀγωνιζόμαστε γιὰ τὴ γνώση πού μᾶς βοηθεῖ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦμε κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο, νὰ τὴν ἀποκτοῦμε καὶ νὰ τὴν χρησιμοποιοῦμε

⁴⁴ Νόμοι 743 c *εἰ δὲ μὴ ἀγαθοί, οὐδὲ εὐδαίμονες*. Πρβ. Πολιτικά Ζ 1, 1323b 5 καὶ τόμ. Α', σ. 62, ὑποσ. 85.

⁴⁵ Στὸ χωρίο Β 7-8 τὸ κείμενο ἔχει συντομευτεῖ πολὺ καὶ ἔχει ἐπαναδιατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο. Στὸ πρωτότυπο ὁ Ἀριστοτέλης πρέπει νὰ εἶχε ἀναπτύξει τὰ ἐξῆς διανοήματα: (B 7) Πρόκειται νὰ πραγματευτοῦμε τώρα τὸ ρόλο τῆς φιλοσοφίας στὴν πρακτικὴ ζωὴ, ἰδιαιτέρα τὴ σημασία της γιὰ τὸν πολιτικό. (B 8) Τὸ σῶμα καὶ τὰ ὑλικά πράγματα εἶναι ἐργαλεῖα· ἡ ἀκατάλληλη χρῆσις αὐτῶν τῶν ἐργαλείων εἶναι ἐπιζήμια· οἱ ἐπιζήμιες ἐπιδράσεις πλήττουν χειρότερα ἐκείνους πού δὲν χρησιμοποιεῖ τὰ ἐργαλεῖα σωστὰ· γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποκτοῦμε γνώση γιὰ τὸ πῶς νὰ χρησιμοποιοῦμε τὰ ἐργαλεῖα· τέτοια γνώση εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὸν πολιτικό.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

κατάλληλα. Πρέπει να γίνουμε φιλόσοφοι, αν θέλουμε να παρακολουθοῦμε σωστά τις κρατικές υποθέσεις και να διαμορφώνουμε έπωφελῶς την ιδιωτική μας ζωή.

(B 9) Ὑπάρχουν διαφορετικά εἶδη γνώσης.⁴⁶ γνώση πού παράγει τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς και γνώση πού τὰ χρησιμοποιεῖ. Ἄλλη διαίρεση εἶναι: εἶδη γνώσης πού ὑπηρετοῦν και εἶδη γνώσης πού ἐπιτάσσουν: Τὰ τελευταῖα ἐκπροσωποῦν τὸν ὑψηλότερο βαθμὸ γνώσης και σ' αὐτὰ βρίσκεται τὸ καθαυτὸ ἀγαθὸ. Ἄν, λοιπόν, μόνο ἐκεῖνο τὸ εἶδος γνώσης πού μπορεῖ νὰ καταλήξει σὲ διατύπωση σωστῆς κρίσης, πού χρησιμοποιεῖ τὸ λογικὸ και ἔχει ὡς στόχο συνολικά τὸ ἀγαθὸ, δηλαδή ἡ φιλοσοφία, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ δια τὰ ἄλλα εἶδη τῆς γνώσης και νὰ τὰ διευθύνει σύμφωνα με τὶς ἀρχές τῆς φύσης,⁴⁷ αὐτὸ εἶναι ἀκόμη ἓνα ἐπιχείρημα γιὰ τὸ ὅτι κατ' ἀνάγκη πρέπει νὰ φιλοσοφοῦμε. Γιατὶ μόνο ἡ φιλοσοφία περικλείει τὴ σωστὴ κρίση και τὴν ἀλάθηστη γνώση, πού διαθέτει τὴν ὀρίζουσα δύναμη νὰ καθορίζει τί πρέπει και τί δὲν πρέπει νὰ κάνουμε.⁴⁸

(B 10) Ἄς ἐξετάσουμε τώρα βαθύτερα τὸ ἐρώτημά μας και ἴς τὸπραγματευτοῦμε με τελεολογικά ἀφετηριακὰ σημεῖα, γιὰ νὰ καταλήξουμε στὴν ἴδια προτροπή.⁴⁹

(B 11) Ἄπο τὰ πράγματα πού ἔχουν γεννηθεῖ ἄλλα ὀφείλουν τὴν ὑπαρξὴ τους σὲ κάποιο σκεπτικὸ και σὲ μιὰ δεξιότητα <τοῦ ἀνθρώπου>, π.χ. ἓνα σπῆτι ἢ ἓνα πλοῖο — και τὰ δύο προϋποθέτουν μιὰ δεξιότητα και ἓνα σκεπτικὸ—, ἐνῶ ἄλλα δὲν γεννιοῦνται ἀπο ἀνθρώπινη δεξιότητα, ἀλλὰ ἀπο τὴ φύση: Ἡ φύση δημιουργεῖ ζῶα και φυτὰ και κάθε τέτοια γένεση λαμβάνει χώρα σύμφωνα με τὴ φύση. Ἄλλα ὑπάρχουν και πράγματα πού γεννιοῦνται κατὰ τύχη.⁵⁰ (B 12) Ἄπ' αὐτὸ πού παράγεται ἀπο τὴν τύχη δὲν γεννιέται τίποτε γιὰ κάποιο σκοπὸ οὔτε ἔχει κάποιο στόχο. Γιὰ τὰ πράγματα ὁμως πού γεννήθηκαν ἀπο ἀνθρώπινη δεξιότητα ὑπάρχει στόχος και σκοπὸς (γιατὶ ὁποῖος ἔχει τὴ δυνατότητα θὰ μπορεῖ πάντοτε νὰ σοῦ αἰτιολογήσει γιὰ

⁴⁶ Αὐτὸ εἶναι ἓνα θέμα ἀγαπητὸ στὸν Πλάτωνα και στὸν Ἀριστοτέλη· ἐδῶ τὸ ἄμεσο πρότυπο εἶναι μᾶλλον τὸ χωρίο 288 d τοῦ *Εὐθύδημου*, ἡ δὲ γε φιλοσοφία κτῆσις ἐπιστήμης και ἡ συζήτηση πού ἐπακολουθεῖ. Στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι, γιὰ παράδειγμα, τὰ χωρία: *Φυσικά* B 2, 194 B 1-7, *Ἠθικά Εὐδήμεια* Θ 1, 1246 b 10, *Ἠθικά μεγάλα* A 34, 1198 a 32 - b 20. Ἡ πρόταση ἀρχικὸν τὸ φρονεῖν βρίσκεται στὴ *Ῥητορικὴ* A 11, 1371 b 27.

⁴⁷ Αὐτὸ τὸ διανόημα ἀναπτύσσεται διεξοδικότερα σὸ B 47-50.

⁴⁸ ἡ ἐπιτακτικὴ φρόνησις, *Ἠθικά Εὐδήμεια* B 1, 1120 a 9· Θ 3, 1249 b 14· *Ἠθικά Νικομάχεια* Z 11, 1143 a 8. Πρόκειται γιὰ πλατωνικὸ διανόημα, *Πολιτικός* 259 e - 260 c. Πίσω ἀπο τὸ 'ἀλάθητη' ὑπάρχει ἡ παράσταση τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

⁴⁹ Τὸ κείμενο ἔχει ἐπαναδιατυπωθεῖ ἀπο τὸν Ἰάμβλυχο.

⁵⁰ Μετάφραση και σχολιασμὸς ἀπο τὸν Dirlmeier, *Eudemische Ethik* 150.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

ποιό λόγο και για ποιά σκοπό ἔγραψε).⁵¹ Κι αὐτὸς ὁ σκοπὸς εἶναι καλύτερος ἀπ' αὐτὸ πὺ γεννιέται γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ. Μιλῶ γιὰ πράγματα πὺ αἰτία τους εἶναι ἡ δεξιότητα καθεαυτῆν, καὶ ὄχι μόνον προσωρινά· γιατί βέβαια ἡ θεραπευτικὴ τέχνη εἶναι δημιουργὸς τῆς υγείας μᾶλλον παρὰ τῆς ἀσθένειας, καὶ ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη εἶναι αἰτία τοῦ σπιτιοῦ, καὶ ὄχι τῆς κατεδάφισης.⁵² Ἐπομένως, ὅλα ὅσα γεννιοῦνται ἀπὸ ἀνθρώπινη δεξιότητα γεννιοῦνται γιὰ ἓνα σκοπὸ καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ στόχος τους καὶ⁵³ τὸ ἄριστο. Αὐτὸ ὅμως πὺ γεννιέται κατὰ τύχην δὲν γεννιέται γιὰ κάποιον σκοπὸ. Κατὰ τύχην ὅμως μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ κάτι καλὸ, πὺ παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι καλὸ ἀπὸ τὴν τύχην καὶ στὸ βαθμὸ πὺ γεννιέται κατὰ τύχην⁵⁴ γιατί αὐτὸ πὺ γεννιέται κατὰ τύχην εἶναι διαρκῶς ἀκαθόριστο. (B 13) Αὐτὸ πὺ γεννιέται σύμφωνα μὲ τὴ φύση γεννιέται γιὰ κάποιον σκοπὸ, καὶ μάλιστα ἓνα προϊόν τῆς φύσης ἔχει πάντοτε μεγαλύτερη σκοπιμότητα ἀπὸ ἓνα προϊόν τῆς τέχνης. Γιατί δὲν μιμεῖται ἡ φύση τὴν ἀνθρώπινη δεξιότητα, ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη δεξιότητα μιμεῖται τὴ φύση, καὶ ἡ δεξιότητα ὑπάρχει, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴ φύση καὶ γιὰ νὰ συμπληρώσει ὅ,τι ἄφησε ἀτελές ἡ φύση.⁵⁵ Γιατί ἡ φύση, καθὼς φαίνεται, ὀρισμένα πράγματα μπορεῖ νὰ τὰ ὀλοκληρώσει ἀπὸ μόνη της, χωρὶς νὰ χρειάζεται βοήθεια· ἄλλα ὅμως κατορθώνει νὰ τὰ ὀλοκληρώσει μὲ κόπο ἢ εἶναι ἐντελῶς ἀνίκανη γι' αὐτὸ. Αὐτὸ φαίνεται, π.χ., ἤδη στὴ γένεση τῶν ἔμβιων ὄντων. Μερικοὶ σπόροι φυτρώνουν χωρὶς τὴν παραμικρὴ φροντίδα, σὲ ὅποιοδήποτε ἔδαφος καὶ ἂν πέσουν, ἐνῶ ἄλλοι χρειάζονται τὴ γεωργικὴ τέχνη, γιὰ νὰ φυτρώσουν. Ὅμοίως, ἄλλα ἀπὸ τὰ ἔμβια ὄντα μποροῦν νὰ ἀναπτυχθοῦν ἐντελῶς μόνον τους καὶ νὰ φτάσουν στὴν ὠριμότητα, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται νὰ διαθέτει μιὰ σειρά ἀπὸ δεξιότητες γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του, καταρχὴν ἀμέσως μόλις γεννιέται καὶ ἀργότερα πάλι γιὰ τὴ διατροφή του.

⁵¹ Ἡ φράση λόγον δι' ὃν ἔγραψε ἀναφέρεται πιθανὸν στὴν παιδαγωγικὴ ἀρχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ ἀρχίξει πάντοτε τίς παραδόσεις του ἐξηγώντας *περὶ τίνων τ' ἐστὶν ἡ πραγματεία καὶ τίς*, Ἀριστοτέλους, Ἀρμονικὰ στοιχεῖα II 1· Düring, *Biogr. Trad.* 358.

⁵² Ἡ μὴ ἀναστρεψιμότητα τῆς διαδικασίας τοῦ γίνεσθαι, *γένεσις-αὔξησις-τέλος-φθίσις-φθορά* εἶναι τὸ θεμελιακὸ διάνοημα στὴν τελεολογικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη. Πρβ. παραπάνω, σ. 120.

⁵³ Θὰ ἤθελα τώρα νὰ προτιμήσω τὴν ἀνάγνωση *τέλος αὐτῆς* <καὶ> τὸ βέλτιστον. Πρβ. Ῥητορικὴ A 7, 1364 b 25, Φυσικὰ B 3, 195 a 24, Πολιτικὰ A 2, 1253 a 1, Ἡθικὰ Νικομάχεια Z 13, 1144 a 32. Φυσικὰ, συχνὰ τὰ βέλτιστον ἢ ἄριστον ὑπάρχουν ὡς κατηγορούμενα, Τοπικὰ Z 8, 146 b 10, Δέλτα 2, 1013 b 26, Ἡθικὰ Εὐδήμεια A 8, 1218 b 10· 1219 a 10.

⁵⁴ Ἀναλυτικότερα διαβάζουμε γι' αὐτὰ στὰ Φυσικὰ B 5, ὅπου στὸ 197 a 5 ἡ τύχην αἰτία κατὰ συμβεβηκὸς καὶ στὸ a 8 ἄριστα τὰ αἷτια. Πρβ. Wieland, *Die aristotelische Physik* 269.

⁵⁵ Τὸ ἴδιο ἀναφέρεται καὶ στὰ Φυσικὰ B 199 a 16.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

(B 14) "Αν, λοιπόν, η ανθρώπινη δεξιότητα μιμείται τη φύση, προφανώς οφείλεται στη φύση τὸ ὅτι τὰ προϊόντα τῆς ανθρώπινης δεξιότητος εἶναι σκόπιμα. Γιατί μπορούμε νὰ πούμε ὅτι ὅλα ὅσα γεννιοῦνται σωστὰ γεννιοῦνται γιὰ κάποιον σκοπό. Γιατί αὐτὸ πού παράγει κάτι ὁμορφο γεννήθηκε σωστά, καὶ ὅλα ὅσα γεννιοῦνται ἢ γεννήθηκαν παράγουν κάτι ὁμορφο, ἐφόσον ἢ φυσικὴ διαδικασία λαμβάνει χώρα κανονικά. Ἀντίθετα, τὸ ἀφύσικο εἶναι ἄσχημο καὶ ἐναντιώνεται στὸ φυσικό. Ἐπομένως, τὸ κανονικό, φυσικό γίγνεσθαι ἐπιτελεῖται γιὰ ἓναν σκοπό.⁵⁶ (B 15) Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε σὲ κάθε μέλος τοῦ σώματός μας ξεχωριστά. Γιὰ παράδειγμα, ἂν ἐξετάσεις τὸ βλέφαρο, θὰ παρατηρήσεις ὅτι δὲν ἔχει δημιουργηθεῖ ἄσκοπα, ἀλλὰ γιὰ νὰ προστατεύει τὰ μάτια, γιὰ νὰ τοὺς ἐξασφαλίζει ἡρεμία καὶ νὰ ἐμποδίζει τὴν εἴσοδο πραγμάτων πού ἔρχονται ἀπέξω. Τὸ ἴδιο ἐνοοῦμε ὅταν λέμε ὅτι τὰ φυσικὰ πράγματα ἔχουν γεννηθεῖ γιὰ κάποιον σκοπό, ὅπως καὶ ὅταν λέμε ὅτι πράγματα πού γεννήθηκαν τεχνητὰ κατασκευάστηκαν γιὰ ὁρισμένο σκοπό. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν λέμε νὰ φτιάξουμε ἓνα φορτηγὸ πλοῖο γιὰ θαλάσσιες μεταφορές, ἔχουμε ἤδη δηλώσει καὶ τὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὅποιο αὐτὸ δημιουργεῖται.

(B 16) "Ὅλα ἐγγίνει τὰ ἔμβια ὄντα ἢ τουλάχιστο τὰ καλύτερα καὶ τελειότερα⁵⁷ ἀνήκουν στὴν κατηγορία ὄσων γεννήθηκαν ἀπὸ τὴ φύση καὶ σύμφωνα μὲ τὴ φύση. Ὅποιος ὑποστηρίζει ὅτι, ἀντίθετα, τὰ περισσότερα ζῶα γεννήθηκαν ἐνάντια στὴ φύση, δηλαδή γιὰ νὰ ἐπιφέρουν καταστροφὴ καὶ γιὰ νὰ προξενήσουν βλάβη, δὲν λέει τίποτε.⁵⁸ Τὸ τελειότερο ἔμβιο ὄν ἀπ' ὅσα ὑπάρχουν στὴ γῆ⁵⁹ εἶναι ὁ ἄνθρωπος καὶ ἀπ' αὐτὸ προκύπτει σαφῶς ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννήθηκε ἐκ φύσεως καὶ σύμφωνα μὲ τὴ φύση. (B 17) "Αν, λοιπόν: 1) ὁ σκοπὸς εἶναι πάντοτε καλύτερος ἀπὸ τὸ πρᾶγμα (γιατί ὅλα γεννιοῦνται γιὰ τὸ σκοπὸ καὶ ὁ σκοπὸς εἶναι πάντοτε τὸ καλύτερο καὶ τὸ ἄρι-

⁵⁶ Ὅπως λέει ὁ Wieland, αὐτὸς εἶναι ὁ πυρήνας τῆς ἀριστοτελικῆς τελεολογικῆς θεωρίας. "Αν ἡ τέχνη, πού ἦδη καθεαυτὴν ἐνεργεῖ σκόπιμα, ἀπλῶς μιμείται τὴ φύση, ἡ τάξη στὴ φύση πρέπει νὰ εἶναι πραγματικά σκόπιμη. Ὁ φιλόσοφος, πού βρίσκεται πολὺ πιὸ πάνω ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους τεχνίτες καὶ εἰδικούς, ἀντλεῖ τὰ πρότυπα του ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση», B 49.

⁵⁷ τιμωτάτα. Γιὰ νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὸ ἀξιέπαινος, ἐπαινετός, τίμιος στὸν Ἀριστοτέλη σημαίνει 'τέλειος' ἢ 'θεικός', τέλειος, θεῖος, Ἠθικά Νικομάχεια A 12. Τὰ κατώτερα ζῶα εἶναι ἄτιμα. Στὸ *Περὶ ζῶων μορίων* A 5, 645 a 15-20 ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει ὅλα τὰ δημιουργήματα τῆς φύσεως θειικά.

⁵⁸ Πιθανόν, ὅσον ἀφορᾷ κάποιον πού θὰ ἐρμήνευε τὸν ἀγαθὸ σκοπὸ τῆς φύσεως κατὰ τέτοιον τρόπο πού θὰ θεωροῦσε ὅλα τὰ ζῶα παράσιτα. Περβ. Ἠθικά Εὐδῆμεια H 1, 1235 A 19 καὶ τὰ σχόλια τοῦ Dirlmeier ἐπ' αὐτοῦ.

⁵⁹ τῶν ἐνταῦθα ζῶων (ἢ τὰ ζῶα τὰ θνητά, *Περὶ ζῶων μορίων* A 1, 641 b 17) σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ οὐράνια σώματα, τὰ ζῶα αἰδία.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

στο)· και ἄν 2) ὁ φυσικὸς σκοπὸς εἶναι ἐκεῖνο πού κατορθώνεται στὸ τέλος τῆς διαδικασίας τοῦ γίγνεσθαι, ἐφόσον αὐτὴ ἐπιτελεῖται μὲ συνέχεια μέχρι νὰ ὀλοκληρωθεῖ· ἄν, ἐπιπλέον, δεχτοῦμε 3) ὅτι στὸν ἄνθρωπο τελειοποιεῖται πρῶτα τὸ σῶμα, κι ὕστερα ὁ, τι ἀνήκει στὴν ψυχὴ, καὶ ὅτι πάντοτε, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ καλύτερου ἀκολουθεῖ χρονικὰ σὲ σχέση μὲ τὴ γένεση· ἄν, ἐπομένως, δεχτοῦμε 4) ὅτι ἡ ψυχὴ γεννιέται ἀργότερα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ὅτι ἡ δύναμη τοῦ πνεύματος γεννιέται τελευταῖα ἀπὸ ὅλες τὶς ψυχικὲς ιδιότητες (γιατὶ βλέπουμε, βέβαια, ὅτι σύμφωνα μὲ τὴ φύση γεννιέται τελευταῖα στὸν ἄνθρωπο καὶ γι' αὐτὸ εἶναι τὸ μοναδικὸ ἀγαθὸ τοῦ ὁποῖου τὴν κατοχὴ διεκδικεῖ ἡ γερωντικὴ ἡλικία)· 5) ἄν τὰ δεχτοῦμε ὅλα αὐτά, τότε σύμφωνα μὲ τὴ φύση ἡ δύναμη τοῦ πνεύματος εἶναι ὁ σκοπὸς μας, καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς εἶναι ἐκεῖνο τὸ τελευταῖο πού γεννηθήκαμε νὰ ἐκπληρώσουμε. Μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι γεννηθήκαμε σύμφωνα μὲ τὴ φύση εἶναι φανερὸ ὅτι ὑπάρχουμε ἐπίσης, γιὰ νὰ νοήσουμε καὶ νὰ μάθουμε κάτι.

(B 18) "Ἄς θέσουμε τώρα τὸ ἐρώτημα γιὰ ποῖο ἀντικείμενο τῆς σκέψης, ἀνάμεσα σὲ ὅσα ὑπάρχουν, μᾶς δημιούργησε ὁ θεός. "Ὅταν οἱ κάτοικοι τοῦ Φλειοῦντα ρώτησαν γι' αὐτὸ τὸν Πυθαγόρα, αὐτὸς ἀπάντησε: «Γιὰ νὰ παρατηροῦμε τὸν οὐρανόν». Συνήθιζε νὰ ὀνομάζει τὸν ἑαυτὸ του παρατηρητὴ τῆς φύσης καὶ νὰ λέει ὅτι γι' αὐτὸ γεννήθηκε. (B 19) Λένε πάλι πῶς ὅταν ρώτησαν τὸν Ἀναξαγόρα γιὰ ποῖο σκοπὸ ὁ ἄνθρωπος θὰ μπορούσε νὰ εὐχρηθεῖ νὰ γεννηθεῖ καὶ νὰ ζήσει, ἐκεῖνος ἀπάντησε: «Γιὰ νὰ παρατηρεῖ τὸν οὐρανὸ καὶ τὰ ἄστρα πού βρίσκονται σ' αὐτόν, τὴ σελήνη καὶ τὸν ἥλιον», σὰν νὰ μὴν ἄξιζαν τὸν κόπο ὅλα τὰ ἄλλα.⁶⁰ (B 20) Ἐπομένως, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία, δίκαια ὁ Πυθαγόρας ὑποστήριξε ὅτι κάθε ἄνθρωπος πλάστηκε ἀπὸ τὸν θεὸ γιὰ τὴ γνώση καὶ τὴ θεωρία. Ἀργότερα ἴσως μπορέσουμε νὰ ἐξετάσουμε κατὰ πόσο τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς γνώσης εἶναι ἡ κοσμικὴ τάξη ἢ κάποια ἄλλη φύση.⁶¹ πρῶτα ἀπ' ὅλα μᾶς ἀρκοῦν ὡς βᾶση ὅσα λέχτηκαν. Γιατὶ ἄν, σύμφωνα μὲ τὴ φύση, ὁ σκοπὸς εἶναι ἡ πνευματικὴ δύναμη, τὸ καλύτερο ἀπ' ὅλα εἶναι ἀναμφισβήτητα νὰ τὴν ἐξασκήσουμε. (B 21) Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ κάνουμε ὅλα τὰ ἄλλα ἔχοντας ὡς στόχο τὴν πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ πού ἐνυπάρχει στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο· ἀπ' αὐτὰ πάλι πρέπει νὰ κάνουμε τὰ σωματικὰ πράγματα, γιὰ χάρη τῶν

⁶⁰ Πρβ. τὶς καταληκτικὲς φράσεις B 110.

⁶¹ Πότερον ὁ κόσμος ἐστὶν ἢ τις ἕτερα φύσις. Ὁ Ἀριστοτέλης προβάλλει ὡς ἐναλλακτικὴ δυνατότητα τὴ μελέτη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἰδιαίτερα τὶς ταξινομημένες διεργασίες τῆς φύσης, δηλαδὴ τὴν ἰωνικὴ καὶ τὴ δικὴ του φυσικὴ φιλοσοφία, καὶ τὴν Ἑλεατικὴ παράδοση πού κορυφώνεται στὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ὄντος.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

ψυχικῶν, καὶ τὴν ἀρετὴν, γιὰ χάρη τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος, γιὰτὶ αὐτὴ εἶναι τὸ ὑψίστο ἀγαθόν.⁶²

(B 22) Στὸν ἴδιο στόχο <ὅτι δηλαδὴ ὅποιος θέλει νὰ εἶναι εὐτυχισμένος πρέπει νὰ φιλοσοφεῖ> μᾶς ὀδηγεῖ ἡ ἐξῆς συλλογιστικὴ.⁶³ (B 23) Ἐπειδὴ σ' ὀλόκληρη τὴ φύση κυριαρχεῖ τάξις,⁶⁴ ἡ φύση δὲν κάνει τίποτε τυχαῖα, ἀλλὰ ὅλα τὰ κάνει γιὰ ὀρισμένο σκοπὸ. Ἀπομακρύνοντας τὸ τυχαῖο, φροντίζει γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ σκοποῦ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ὀποιαδήποτε ἄλλη ἀνθρώπινη τέχνη, γιὰτὶ, ὅπως ἤδη γνωρίζουμε, ἡ ἀνθρώπινη δεξιότητα εἶναι μίμηση τῆς φύσης. Ἐπειδὴ ὁ ἀνθρώπος ἐκ φύσεως ἀποτελεῖ σύνθεση ψυχῆς καὶ σώματος, ἀφοῦ ἡ ψυχὴ ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ, ἐπιπλέον, ἀφοῦ τὸ κατώτερο ὑπάγεται πάντοτε στὸ καλύτερο γιὰ τὴν πραγμάτωση ἐνὸς σκοποῦ, τὸ σῶμα ὑφίσταται γιὰ τὴν ψυχὴν. Γνωρίζουμε ἤδη ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἐνμέρει λογικὴ, ἐνμέρει ἄλογη, καὶ ὅτι τὸ ἄλογο μέρος ὑφίσταται γιὰ τὸ λογικόν. Τὸ λογικὸ μέρος περιέχει τὸ νοῦ.⁶⁵ Ἐπομένως, ἡ ἀποδεικτικὴ διαδικασία ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκη στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ πάντα ὑφίστανται γιὰ τὸ νοῦ. (B 24) Ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ εἶναι ἡ νόηση καὶ ἡ νόηση συνίσταται στὴ θεώρηση τῶν νοητικῶν ἀντικειμένων, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐνέργεια τοῦ ὀργάνου τῆς ὄρασης εἶναι νὰ βλέπει αὐτὸ πού εἶναι ὀρατό. Ἐπομένως, ἡ νόηση καὶ ὁ νοῦς εἶναι αὐτὰ πού δίνουν ἀξία σὲ ὅλα ὅσα ἐπιδιώκουμε, γιὰτὶ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα ἀξίζει νὰ τὰ ἐπιδιώκουμε γιὰ τὴν ψυχὴν, καὶ στὸ χῶρο τῆς ψυχῆς ἐκεῖνο πού ἔχει τὴν μεγαλύτερη ἀξία εἶναι ὁ νοῦς, ἔνεκα τοῦ ὀποίου ὑφίστανται ὅλα τὰ ἄλλα. (B 25) Ἀνάμεσα

⁶² Δυστυχῶς, ἀνάμεσα στὰ B 20 καὶ 21 λείπει κάτι. Γιὰτὶ τὸ B 21 ὑπαινίσσεται ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης σ' ἓνα τμῆμα τοῦ ἔργου, πού δὲν διασώθηκε, ἔλεγε κάτι γιὰ τὴ σχέση ἠθικῆς καὶ θεωρητικῆς γνώσης. Τὸ πρόβλημα, ὅπως τὸ ἔθεσε, εἶναι ἄλυτο, τὸ βλέπουμε στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Z 1. Ἡ ὑψίστη μορφὴ τῆς γνώσης εἶναι γνώση τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ γιὰτὶ. Ἀλλὰ τί ἐγγυᾶται ὅτι ὁ φρόνιμος, ὁ προικισμένος μὲ τὴ σωστὴ δυνάμη τοῦ πνεύματος καὶ αὐτὸς πού προσβλέπει στὴν ἴδια τὴ φύση (B 50) θὰ βρῆσκει πάντοτε τὸ σωστό;

⁶³ Ἐπαναδιατύπωση ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιο. Ποτὲ δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα κατὰ πόσο τὰ χωρία B 22-30 προέρχονται ἀπὸ τὸν *Προτρεπτικόν*. Εὐκόλα διαπιστώσαμε ὅτι αὐτὰ τὰ ἀποσπάσματα ἐπαναλαμβάνουν ὀρισμένα διανοήματα πού ἀναπτύχθηκαν σὲ ἄλλα χωρία τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ ὅτι περιέχουν καὶ νέες ἀπόψεις. Ὅπως ὀποιοτε εἶναι ἀποσπάσματα ἐνὸς χαμένου ἔργου τοῦ Ἄριστοτέλη. Ὁ Ἰάμβλιχος συντόμωσε πολὺ τὸ κείμενο. Παραπέμπω στὰ σχόλιά μου.

⁶⁴ Τὸ *πᾶσα φύσις ὡσπερ ἐχουσα λόγον* ἴσως σημαίνει 'διαθέτει λογικόν': ἀμέτρητες φορὲς ὁ Ἄριστοτέλης λέει ἡ φύσις ὀρέγεται, φεύγει, ζητεῖ ἢ ἀκόμη καὶ ὅτι πράττει ὡσπερ οἰκονόμος ἀγαθός. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις εἶναι μεταφορὲς γιὰ τὸ κανονικὸ (ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ) γίγνεσθαι τῆς φύσης. Στὸν Ἄριστοτέλη αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς τάξης τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι εἶναι κεντρικὸ διανόημα.

⁶⁵ Ὁ νοῦς μπορεῖ νὰ μεταφραστεῖ ὡς 'διάνοια', 'λογικόν', 'πνεῦμα' ἢ 'ἐνόραση'.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

στά ἐνεργήματα τῆς νόησης ἄλλα εἶναι ἀπολύτως ἐλεύθερα, δηλαδή ὅσα γίνονται ὡς αὐτοσκοπός.⁶⁶ Τὰ ἐνεργήματα τῆς νόησης πού παράγουν γνώσεις γιά κάτι ἄλλο μοιάζουν μέ ὑπηρετές. Μεγαλύτερη ἀξία ἀποδίδεται πάντοτε σ' ἐκεῖνο πού τελεῖται ὡς αὐτοσκοπός, παρά σ' ἐκεῖνο πού τελεῖται ὡς μέσο, γιά νά ἐπιτευχθεῖ κάτι ἄλλο· ἄρα κι ἐκεῖνο πού εἶναι ἐλεύθερο εἶναι ἀνώτερο ἀπό ἐκεῖνο πού δέν εἶναι ἐλεύθερο. (B 26) "Ἄν, ὅταν πράττουμε, χρησιμοποιοῦμε τή διάνοια, ἀκολουθοῦμε τήν ἡγεσία της, ἀκόμη καί ὅταν αὐτός πού διανοεῖται ἀποβλέπει στό συμφέρον του καί καθορίζει τόν τρόπο πράξης του ἀπ' αὐτή τήν ὀπτική γωνία. Χρησιμοποιεῖ τὸ σῶμα του ὡς ὑπρέτης καί πρέπει νά ἀφήσει μεγάλη περιθώρια ἀκόμη καί στήν τύχη γενικά, ἐπιτελεῖ μᾶλλον πράξεις, στίς ὁποῖες παίξει κυρίαρχο ρόλο ἢ διάνοια, ἀκόμη καί ἂν γιά τίς περισσότερες πράξεις πρέπει νά χρησιμοποιεῖ τὸ σῶμα του ὡς ἐργαλεῖο."⁶⁷

(B 27) "Ἐπομένως, ἡ καθαρῆ, ἡ ἀπαλλαγμένη ἀπό σκοπιμότητες νόηση, εἶναι σεβαστότερη καί πολυτιμότερη ἀπό τή νόηση πού εἶναι ὑπρέτης, γιά νά ἐπιτευχθεῖ κάτι ἄλλο. Ἡ καθαρῆ νόηση εἶναι σεβαστή ἔνεκα τοῦ ἑαυτοῦ της καί τὸ ζητούμενο σ' αὐτήν εἶναι ἡ σοφία τοῦ νοῦ, ὅπως ἀκριβῶς ἡ πρακτικῆ σοφία εἶναι ζητούμενο γιά τήν πράξη. Ἐπομένως, τὸ ἀγαθὸ καί τὸ σεβαστό⁶⁸ ὑπάρχουν προπάντων στή φιλοσοφικῆ νόηση, καί ὄχι στήν ὁποιαδήποτε παρόμοια νόηση; [γιατί δέν εἶναι σεβαστή κάθε ἀπλή παράστασι; μόνο γιά τή νόηση ἑνὸς τεχνίτη τῆς φιλοσοφίας, ὅταν εἶναι στραμμένη στήν ἀρχή πού κυβερνᾷ τὸ σύμπαν, μπορούμε νά δεχτοῦμε ὅτι συγκατοκεῖ μέ τή σοφία καί ὅτι εἶναι σοφία μέ τήν πραγματικῆ σημασία]."⁶⁹

(B 28) "Ὅταν ὁ ἄνθρωπος χάσει τήν αἰσθητηριακῆ ἀντίληψη καί τὸ νοῦ, ἐξομοιώνεται μέ φυτὸ· ἂν τοῦ ἀφαιρέσουμε μόνο τὸ νοῦ, μεταβάλλεται σέ ζῶο· ὅταν ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὸ ἄλογο στοιχεῖο καί ἐμμένει στό πνεῦμα, ἐξομοιώνεται μέ τὸν θεό."⁷⁰ (B 29) Γιατί ὁ νοῦς, μέσω τοῦ ὁποῖου ξεχωρί-

⁶⁶ Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζεται ἔτσι καί στό Ἄλφα Α 2, 982b 19-28 σχετικὰ μέ τήν ἀναζήτηση τῆς γνώσης πού δέν τείνει σέ κάποιο σκοπὸ. Στὸ κείμενο πού μᾶς ἔχει παραδοθεῖ τὸ ἀπεριόριστο εἶναι παραφθορά· ἐγὼ διαβάζω ἀπεργαζόμενοι ἢ ἀποδιδούσαι.

⁶⁷ Ὡς πρὸς τίς λεπτομέρειες τὸ κείμενο εἶναι ἐπισημασμένο, ἀλλὰ ἡ σειρά τῶν νοημάτων εἶναι, νομίζω, σαφής.

⁶⁸ τὸ τίμιον. Βλ. παραπάνω, ὑποσ. 57.

⁶⁹ Τὸ κείμενο ἄλλαξε πολὺ κατὰ τήν ἐπαναδιατύπωσή του ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο καί εἶναι ἐπισημασμένο ὡς πρὸς τίς λεπτομέρειες.

⁷⁰ Τὸ κείμενο ἐπανορθώθηκε πολὺ καί ἐπαναδιατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο. Δύο εἶναι τὰ βασικὰ διανοήματα: 1) Ἡ διαίρεση τῆς ζωῆς σέ βρεπτικὸν αἰσθητικὸν διανοητικόν. 2) Νοῦς εἶναι τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο μέσα στὸν ἄνθρωπο, στήν παράδοση τουλάχιστο ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη Α 19 κι ἔπειτα· στὸν Πλάτωνα βασικὸ χωρίο εἶναι τὸ 176b τοῦ Θεαίτητου, στὸν Ἀριστοτέλη τὸ Β 110 τοῦ Προτρεπτικοῦ καί τὰ Κ 7, 1177b 28

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

ζουμε από τὰ υπόλοιπα ἔμβια ὄντα, ἐπιβάλλει τὰ δικαιώματά του μόνο σ' ἐκείνη τὴ μορφή ζωῆς⁷¹ ποὺ δὲν ἀναγνωρίζει τὸ τυχαῖο καὶ αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει ἀξία. Βέβαια, καὶ στὰ ζῶα⁷² ὑπάρχουν μικρὲς σπίθες ἐξυπνάδας καὶ νοῦ, ἀλλὰ αὐτὰ δὲν ἔχουν τὴν παραμικρὴ συμμετοχὴ στὴ φιλοσοφικὴ δύναμη τοῦ πνεύματος. Αὐτὴ ἡ δύναμη προσιδιάζει μόνο στοὺς θεοὺς <καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου>.⁷³ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πολλὰ ζῶα ὑπερτεροῦν κατὰ πολὺ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τὴν ὀξύτητα τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης καὶ ὡς πρὸς τὰ φυσικὰ ἔνστικτα.⁷⁴

(B 30) Πράγματι, ἡ διανοητικὴ ζωὴ εἶναι ἡ μόνη ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τὸ ἀγαθό, καὶ ὅλοι ἀναγνωρίζουν ὅτι αὐτὴ ἐμπεριέχεται στὴν παράσταση τοῦ ἀγαθοῦ. Γιατὶ ὁ ἄξιος ἄνθρωπος, ποὺ στὴ ζωὴ του ἀκολουθεῖ τὴ διάνοια, δὲν πέφτει θύμα τοῦ τυχαίου, ἀλλὰ ξέρει, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, νὰ ἀπελευθερώνεται ἀπὸ ὅ,τι ὑπόκειται στὸ τυχαῖο. Ἄν εἶσαι ἀταλάντευτα ἀφοσιωμένος σ' αὐτὴ τὴ μορφή ζωῆς, ἐπειδὴ πιστεύεις ἀπόλυτα σ' αὐτήν, μπορεῖς νὰ ζεῖς μὲ βεβαιότητα.⁷⁵

(B 31) Ὅλοι διαλέγουμε ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἐφικτὸ καὶ συγχρόνως χρήσιμο. Ἐπομένως, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει αὐτὲς τὶς δύο ιδιότητες καὶ ἡ δυσκολία νὰ τὴν ἀποκτήσουμε εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν ὠφέλεια ποὺ παρέχει. Γιατὶ ὅλοι προτιμοῦμε νὰ ἀγωνιζόμαστε γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι εὐκολότερο. (B 32) Εὐκόλα μποροῦμε νὰ ἀποδείξουμε ὅτι εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ ἀποκτήσουμε τὴ γνώση τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἐπωφελοῦς, καθὼς καὶ τὴ γνώση τῆς φύσης καὶ ὁποιοῦδήποτε ἀληθινοῦ ὄντος.⁷⁶

(B 33) Τὸ πρωτεῦον καὶ ἀπλὸ εἶναι πάντοτε γνωστότερο ἀπὸ τὸ δευτερεῦον καὶ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ συγκροτεῖται ἀπὸ τὸ πρωτεῦον. Ἐπίσης, προσιότερο στὴ γνώση εἶναι τὸ ἀνώτερο στὴ φυσικὴ ἱεραρχικὴ κλίμακα ἀπὸ τὸ

1178a 8 τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*. — Πράγμα ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ B 28 στὸν Ἰάμβλιχο, σσ. 35, 18-36, δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, συμπεραίνει ὁ Pistelli.

71 Σὲ μιὰ ζωὴ ἀπερωμαμένη στὴ φιλοσοφία, βίος θεωρητικός.

72 Στὸν Ἀριστοτέλη τὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα εἶναι οἱ μέλισσες καὶ τὰ μυρμηγκία, ἡ ἀράχνη καὶ τὸ χελιδόνι.

73 Τὸ κείμενο εἶναι φθαρμένο. Βλ. τὰ σχόλιά μου.

74 Ὁρμαῖς σημαίνει καὶ προδιαθέσεις, π.χ. στὰ: *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Z 29, 578b 33, *Πολιτικά* A 2, 1253a 29. Στὰ *Ἠθικά* μεγάλα καὶ στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* ἡ ἔννοια ἄλογος ὀρμὴ παίζει μεγάλο ρόλο.

75 Στὸ B 30 τὸ κείμενο εἶναι μιὰ περίληψη τοῦ Ἰάμβλιχου ἢ γλώσσα εἶναι ἐνμέρει μὴ ἀριστοτελική.

76 Ἐπομένως, δύο εἶναι οἱ κλάδοι τῆς γνώσης: Ἠθικὴ = *περὶ τῶν δικαίων καὶ συμφερόντων*, Φιλοσοφία τῆς φύσης = *περὶ φύσεως καὶ τῆς ἄλλης ἀληθείας*. Πρβ. τὰ σχόλιά μου, τόμ. A', σ. 323.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

κατώτερο.⁷⁷ Ἡ γνώση ἀσχολεῖται περισσότερο μὲ τὸ λογικὰ καθορισμένο⁷⁸ καὶ ταξινομημένο παρὰ μὲ τὸ ἀντίθετό του, καὶ περισσότερο μὲ τοὺς θεμελιακοὺς παράγοντες⁷⁹ παρὰ μὲ ἐκεῖνο πὺ προκύπτει ἀπ' αὐτούς. Ἐξάλλου, τὰ καλὰ πράγματα εἶναι περισσότερο καθορισμένα καὶ ταξινομημένα ἀπὸ τὰ κακὰ, γιὰ παράδειγμα ἕνας ἔξοχος ἄνθρωπος σὲ σχέση μὲ τὸν κοινὸ ἄνθρωπο. Ἀντιθέσεις σὰν αὐτὲς πρέπει νὰ ἔχουν τὰ ἴδια διακριτικὰ χαρακτηριστικά.⁸⁰ Τὸ πρωτεῦον μᾶλλον παρὰ τὸ δευτερεῦον ἔχει τὸ χαρακτήρα αἰτίας· γιατί ἂν καταργηθεῖ τὸ πρωτεῦον, καταργεῖται καὶ ὅ,τι ἀπέκτησε ἀπ' αὐτὸ τὸ εἶναι του: "Ἄν καταργηθοῦν οἱ ἀριθμοί, καταργοῦνται οἱ γραμμές, ἂν καταργηθοῦν οἱ γραμμές, καταργοῦνται οἱ ἐπιφάνειες, ἂν καταργηθοῦν οἱ ἐπιφάνειες, καταργοῦνται τὰ σώματα· ἐπίσης, καταργεῖται ἡ λέξις, ἂν καταργηθεῖ ἡ συλλαβή, καὶ ἡ συλλαβή, ἂν καταργηθεῖ τὸ γράμμα."⁸¹ (B 34) Γι' αὐτό, ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι πολυτιμότερη ἀπὸ τὸ σῶμα (γιατὶ σύμφωνα μὲ τὴ φύση τῆς εἶναι τὸ ἐξουσιαστικὸ στοιχεῖο) καὶ ἂν, ὅσον ἀφορᾷ τὸ σῶμα, ὑπάρχει ἀνθρώπινη δεξιότητα καὶ γνώση, ὅπως π.χ. ἰατρικὴ καὶ γυμναστικὴ (αὐτὲς τὶς ὀνομάζουμε κλάδους τῆς γνώσης καὶ ὑποστηρίζουμε ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι πὺ τοὺς κατέχουν), εἶναι φανερὸ ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει κάποια φροντίδα καὶ δεξιότητα καὶ γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὴν ἀρετὴ

77 Τὸ τὰ βελτίω τὴν φύσιν τῶν χειρόνων δὲν ἀναφέρεται σὲ ἠθικὴ ἀποτίμηση, ἀλλὰ στὴ σχέση προτεραιότητος πὺ ὁ Ἀριστοτέλης (ὅπως ὁ Πλάτων) συνηθίζει νὰ τὴν ἐκφράζει μὲ τὸ ἐπιχείρημα τῆς συναναίρεσως. Συγκεκριμένα ὁ Ἀριστοτέλης ἔννοει ἐδῶ: α) Τὰ ἀπλὰ φυσικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐκ φύσεως προσιτότερα στὴ γνώση καὶ σαφέστερα ἀπὸ τὶς ποικίλες μορφές πὺ εἶναι φαινόμενικὰ γνωστότερες σ' ἐμᾶς καὶ μὲ τὶς ὁποῖες αὐτὰ ἐμφανίζονται στὴ φύση. β) Τὰ ἀπλὰ γράμματα εἶναι γενικῶς προσιτότερα στὴ γνώση ἀπὸ τὶς συλλαβές, τὶς λέξεις κτλ.: σ' αὐτὴ τὴν ἱεραρχικὴν κλίμακα τὸ γράμμα βρίσκεται ψηλότερα, γιατί ἡ ὑπαρξὴ τῶν γραμμάτων εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν συλλαβῶν, τῶν λέξεων κτλ. — Γιὰ τὴ σημασία τοῦ γνώριμος βλ. Wieland, *Die aristotelische Physik* 71.

78 τὰ ὀρισμένα καὶ στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια I 9, 1170 a 20· ὁ ὅρος δὲν ἀπαντᾷ στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα, ἀλλὰ στὴν ἀναφορὰ τοῦ Ἐρμόδωρου *Περὶ τάγαθοῦ*, Συμπλίκιος *In Aristotelis Physica commentaria*. Ἐννοεῖς ὅπως 'καλὸ-κακὸ' ἔχουν προσδιοριστεῖ ἀπὸ ὀρισμένη ἀντιστοιχία, ἀμοιβαία ἀντιθετικότητα καὶ ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο (*Mittelbegriff*). Τὸ ὀρισμένον εἶναι συγχρόνως αὐτὸ πὺ εἶναι ὀροθετημένον ἀνάμεσα στὸ περισσότερο καὶ στὸ λιγότερο, εἶναι τὸ μέσον τῶν ἐσχάτων. Πρβ. H. J. Krämer, *Arete bei Platon und Aristoteles*, 323. Κεντρικὴ σημασία ἔχει καὶ ἐδῶ ἡ ἔννοια τῆς τάξης.

79 Ὑπαινιγμὸς στὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὶς τέσσερις αἰτίες.

80 Ἀπὸ ἀποφύ ὀρολογίας ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει στὸ ἐννοιολογικὸ οἰκοδόμημα γένος, διαφορά, εἶδος καὶ ἄτομον· αὐτοὶ οἱ ὄροι εἶναι πάντοτε σχετικοί.

81 Ἀπὸ τὸ *Περὶ τάγαθοῦ*, Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς, *Σχόλια εἰς τὰ Ἀριστοτέλους Μετὰ τὰ φυσικά* 85, 18-21 = *Περὶ ιδεῶν* ἀπ. 4, σ. 126 Ross. Στὰ Ἠθικὰ *Εὐδήμεια* A 8, 1218 a 1-15 ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κάνει αὐτοκριτικὴν, ὅπως πιστεύει ὁ Dirlmeier, *Eudemische Ethik* 196· σχετικὰ μὲ αὐτὸ βλ. H. J. Krämer, *Arete bei Platon...* 268.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

τῆς ψυχῆς, καὶ ὅτι εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ τὴν ἀποκτήσουμε· γιατί μπορούμε βέβαια νὰ ἀποκτήσουμε γνώση γιὰ πράγματα στὰ ὁποῖα ἡ ἀγνοιά μας εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερη καὶ τὰ ὁποῖα δυσκολότερα γίνονται γνωστά.

(B 35) Παρόμοια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴ γνώση τῆς φύσης· ἐξαρχῆς εἶναι περισσότερο ἀναγκαῖο νὰ γνωρίζουμε τοὺς θεμελιακοὺς παράγοντες⁸² καὶ τὰ ἀπλουστάτα στοιχεῖα τῆς φύσης παρὰ ὅσα προέκυψαν κατὰ δευτερεύοντα λόγο ἀπὸ αὐτά. Γιατί αὐτὰ τὰ τελευταῖα δὲν ἀνήκουν στὰ 'κατ' ἀρχὴν' (prinzipiell) πρῶτα πράγματα⁸³ καὶ τὸ πρωτεύον δὲν ὀφείλει τὴν ὕπαρξή του σ' αὐτά, ἀλλὰ προφανῶς ὅλα τὰ ἄλλα δημιουργοῦνται καὶ ὑπάρχουν μέσω αὐτοῦ τοῦ πρωτεύοντος. (B 36) Ἴσως ἡ φωτιά, ὁ ἀέρας, ὁ ἀριθμὸς ἢ κάποιες ἄλλες 'φύσεις'⁸⁴ εἶναι θεμελιακοὶ παράγοντες καὶ πρωτεύοντα στοιχεῖα σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα, ὥστόσο ἀποκλείεται νὰ γνωρίσουμε ὅτιδήποτε γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ἐφόσον δὲν γνωρίζουμε ἐκεῖνα. Γιατί πῶς θὰ μπορούσε νὰ καταλάβει κάποιος τὰ λόγια μιᾶς ὀμιλίας, ἂν δὲν γνωρίζει τὶς συλλαβές, ἢ νὰ καταλάβει τὶς συλλαβές, ἂν δὲν γνωρίζει καθόλου τὰ γράμματα; (B 37) Αὐτὰ ἀρκοῦν γιὰ τὸ θέμα ὅτι ὑπάρχει γνώση τῆς ἀλήθειας⁸⁵ καὶ γνώση τῆς ἀρετῆς τῆς ψυχῆς καὶ ὅτι εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ ἀποκτήσουμε καὶ τὶς δύο.

(B 38) Ὅτι καὶ αὐτὴ <ἡ γνώση τῶν ἀρχῶν> εἶναι τὸ μέγιστο ἀγαθὸ καὶ χρησιμότερη ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα συνάγεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς: Ὅλοι συμφωνοῦμε ὅτι πρέπει νὰ κυβερνᾷ ὁ ἠθικὰ ἀνώτερος καὶ, σύμφωνα μὲ τὴ φύση του, δυνατώτερος,⁸⁶ καὶ ἐπιπλέον ὅτι μόνον ὁ νόμος εἶναι κυβερνήτης καὶ κύριος, δηλαδὴ ὁ νόμος ποὺ μὲ τὸ γράμμα του ἐκφράζει μιὰ σοφὴ γνώση. (B 39) Ἐξάλλου: Ποιὸς ἄλλος ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἠθικὰ συντετὸ ἄνθρωπο μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ μᾶς ἀκριβέστερο μέτρο καὶ γνώμονας⁸⁷ τοῦ ἀγαθοῦ; Ἄγαθὸ εἶναι

⁸² Γνώση τῆς δομῆς. Βλ. παραπάνω, σ. 21.

⁸³ Τὰ ἀκρα εἶναι οἱ ἀρχές, αἱ ἀκρόταται αἰτίαι, Γάμμα 1 1003a 26, οἱ συσχετικές ἔνοιες μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων ἀναλύουμε καὶ γνωρίζουμε ὅλα τὰ ἄλλα.

⁸⁴ εἴτε πῦρ εἴτ' ἀήρ (ὅπως πίστευαν μερικοὶ Προσωκρατικοί), εἴτ' ἀριθμὸς (ὅπως πίστευαν οἱ Πυθαγόρειοι), εἴτ' ἄλλαι τινὲς φύσεις (ὅπως οἱ ιδέες τοῦ Πλάτωνα)· τὸ ἴδιο καὶ στὸ Θῆτα 8, 1050b 34 εἴ τινες εἰσὶ φύσεις ἀπὸ τὶς ιδέες. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνισχύει τὴ θέση του μὲ αὐτὴ τὴν παραδειγματικὴ ἀναφορὰ σὲ διαφορετικὲς ἀπόψεις. Ὡς φύσεις ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ 'κάτι ποὺ ὑπάρχει σύμφωνα μὲ τὴ φύση'.

⁸⁵ Στὰ Φυσικά A 8, 191 a 25 λέει τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν φύσιν τὴν τῶν ὄντων. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ γνώση τῶν ἀρχῶν τῆς φύσης, ὅπως στὸ B 32.

⁸⁶ Πρβ. τὴ συζήτηση στὸν Γοργία 488b κ.ε.

⁸⁷ Ἡ μεθόριος λίθος, τίς ὄρος ἀκριβέστερος τῶν ἀγαθῶν. Ἡ μεταφορὰ γίνεται ἐδῶ μᾶλλον σκόπιμα· δὲν θὰ ἦταν σωστὸ νὰ ἀποδώσουμε ἐδῶ τὴ λέξη ὄρος ὡς 'ὀρισμὸς'· πρβ. B 47. Ὁ φρόνιμος εἶναι τὸ θέμα τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων Z 5. Στὸν Dirlmeier, *Nikomachische Ethik* 284, βρίσκουμε τὶς ἀποδείξεις γιὰ τὸν ὄρο ὁ σπουδαῖος.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

ὅ,τι προτιμᾷ αὐτός,⁸⁸ ὅταν ἐπιλέγει μὲ βία τὴ σκέψη καὶ τὴ γνώση,⁸⁹ ἐνῶ κακὸ εἶναι τὸ ἀντίθετό τους. (B 40) Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀποφασίζουν νὰ ἀκολουθήσουν αὐτὸ πού συμφωνεῖ περισσότερο μὲ τὸ χαρακτήρα τους, γιὰ παράδειγμα ὁ δίκαιος προτιμᾷ τὸ δίκαιο γιὰ τὴ δίκαιη ζωὴ, ὁ γενναῖος προτιμᾷ τὴ γενναία καὶ ὁ συνετὸς τὴ συνετὴ ζωὴ. Μὲ παρόμοιο τρόπο, εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι προικισμένος μὲ δύναμη τοῦ πνεύματος⁹⁰ θὰ προτιμήσει τὴ φιλοσοφία, γιὰτὶ ἔργο αὐτῆς τῆς δυνάμεως εἶναι νὰ φιλοσοφεῖ. Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἀξιολόγηση, πού ἔγινε μὲ ὅλη τὴ δυνατὴ βεβαιότητά, προκύπτει μὲ σαφήνεια ὅτι ἡ δύναμη τοῦ πνεύματος εἶναι τὸ ὕψιστο ἀγαθόν.

(B 41) Ἄκόμη σαφέστερα μπορούμε νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ θέσι εἶναι ἀληθινὴ ἀπὸ τὰ ἐξῆς: Πέρισκεψη καὶ γνώση εἶναι καθεαυτὲς ἐπιζήτητες γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιὰτὶ χωρὶς αὐτὲς τίς δύο σὲ καμιά περίπτωσι δὲν μπορούμε νὰ ζήσουμε μιὰ ἀξιοπρεπὴ ζωὴ. Εἶναι ὅμως χρήσιμες καὶ γιὰ τὴν πρακτικὴ ζωὴ, γιὰτὶ τίποτε δὲν τὸ θεωροῦμε ἀγαθόν, ἂν δὲν ὀλοκληρῶνεται μὲ διαλογισμό καὶ μέσα ἀπὸ ἐνσυνείδητη δρᾶσι.⁹¹ Ἡ εὐτυχισμένη ζωὴ μπορεῖ νὰ συνίσταται στὴ χαρὰ καὶ τὴν εὐεξία⁹² ἢ στὴν κατοχὴ ἀρετῆς ἢ στὴν ἄσκηση τῆς πνευματικῆς δυνάμεως· σὲ καθεμιὰ ἀπ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις πρέπει νὰ φιλοσοφοῦμε· γιὰτὶ μόνο μέσω τοῦ φιλοσοφεῖν πετυχαίνουμε νὰ διαμορφώσουμε σαφὴ ἄποψη γι' αὐτὰ τὰ πράγματα.⁹³

(B 42) Ὅποιος ἀναζητεῖ σὲ κάθε γνώση ἓνα ἀποτέλεσμα διαφορετικὸ ἀπ' αὐτὴν καὶ ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι κάθε γνώσι χρησιμὴ,⁹⁴ ἔχει πλήρη ἄγνοια τοῦ πόσο ριζικὰ μεγάλη εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἀγαθὸ καὶ στὸ ἀναγκαῖο· ἡ διαφορὰ εἶναι πράγματι ἐξαιρετικὰ μεγάλη. Γιὰτὶ ἐκεῖνα τὰ πράγματα πού τὰ ἀγαποῦμε γιὰ κάτι ἄλλο καὶ πού δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ζήσουμε

⁸⁸ Ἐπομένως, προϋποτίθεται ἡ προαίρεσις, ἡ ἐπιλογὴ μετὰ ἀπὸ σκέψη. Πρβ. Dirlmeier, *Nikomachische Ethik* 327. Ὁ ὅρος δὲν ἀπαντᾷ στὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ τὸ θέμα ὑπάρχει: Ἔτσι, ὁ Σωκράτης στὴν Ἀπολογία 38 ε λέει: πολὺ μᾶλλον αἰρούμαι ὠδὲ ἀπολογησάμενος τεθᾶναι ἢ ἐκείνως ζῆν.

⁸⁹ Πρβ. Dirlmeier, *Eudemische Ethik* 245 σχετικὰ μὲ τὸ παράλληλο χωρίο στὰ Ἡθικὰ Εὐδήμεια B 3, 1220 b 28 ὡς ἡ ἐπιστῆμη κελεύει καὶ ὁ λόγος.

⁹⁰ Γιὰ λόγους συνέπειας θὰ διευκλύνει νὰ ἀποδίδουμε τὴ λέξι ὁ φρόνιμος πάντοτε μὲ τὴν ἴδια λέξι· τὸ ἴδιο καὶ τίς λέξεις φρονεῖν καὶ φρόνις. Αὐτὲς οἱ λέξεις ὅμως εἶναι πράγματι πολυσήμαντες· παραπέμπω στὸ ἔργο μου *Protrepticus*, σσ. 203-206 καὶ 275· ὁ Ἀριστοτέλης παίξει σκόπιμα μὲ αὐτὴ τὴν πολυσημία.

⁹¹ Πρέπει δηλαδὴ νὰ ὑπάρχει μιὰ ἠθικὴ κατάστασι καὶ νὰ γίνε ἐπιλογὴ.

⁹² Στὸν Ph. Merlan, *Studies in Epicurus and Aristotle*, σσ. 14-15, βρισκόμαστε καλὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴ δυσκολία νὰ μεταφράσουμε τὴ λέξι ἡδονή.

⁹³ Ἡ πρότασι Ἡ εὐτυχισμένη ζωὴ... γι' αὐτὰ τὰ πράγματα· διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο. Ὁ Dirlmeier, *Eudemische Ethik* τὴ διατύπωσε διαφορετικὰ.

⁹⁴ Πρβ. Ἰσοκράτης *Περὶ ἀντιδόσεως* 262-269.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

χωρίς αυτά τὰ ὀνομάζουμε ἀναγκαῖα καὶ συναίτια· ὅσα ὁμως τὰ ἀγαποῦμε ἔνεκα τοῦ ἑαυτοῦ τους, ἀκόμη κι ἂν δὲν παράγεται τίποτε ἄλλο ἀπ' αὐτά, τὰ ὀνομάζουμε ἀγαθὰ μὲ τὴν πραγματικὴ σημασία. Γιατὶ δὲν ἀξίζει νὰ ἐπιλέξουμε τὸ ἓνα γιὰ χάρη τοῦ ἄλλου κοκ. ἐπ' ἄπειρον. Κάπου πρέπει νὰ σταματήσουμε. Πράγματι, εἶναι ἐντελῶς γελοῖο νὰ ἀναζητοῦμε παντοῦ μιὰ χρησιμότητα ποὺ θὰ ἦταν κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πράγμα, καί⁹⁵ νὰ ρωτᾶμε: «Σὲ τί μᾶς χρησιμεύει;» καὶ «Γιὰ ποῖο σκοπὸ μπορούμε νὰ τὸ χρησιμοποιοῦμε;» Στ' ἀλήθεια, ὅποιος τὰ λέει αὐτὰ δὲν μοιάζει καθόλου, ὅπως εἶπα,⁹⁶ μὲ ἐκείνον⁹⁷ ποὺ γνωρίζει τὸ εὐγενές καὶ τὸ ἀγαθὸ καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνει τὸ αἴτιο ἀπὸ τὸ συναίτιο.

(B 43) Θὰ καταλάβαινε κανεὶς καλύτερα ὅτι λέω τὴν ἀλήθεια, ἂν κάποιος μᾶς μετέθετε μὲ τὴ φαντασία στὰ νησιὰ τῶν Μακάρων. Ἐκεῖ δὲν θὰ εἶχαμε ἀνάγκες καὶ κανένα ἄλλο πράγμα δὲν θὰ μᾶς χρησίμευε σὲ τίποτα· θὰ ἀπέμεναν μόνο ἡ νόηση καὶ τὸ φιλοσοφεῖν, δηλαδὴ αὐτὰ ἀκριβῶς ποὺ καὶ τώρα⁹⁸ τὰ ὀνομάζουμε ἐλεύθερη ζωὴ. Ἄν ἀληθεύει αὐτό, πῶς δὲν θὰ ντρεπόταν, δικαίως, ἓνας ἀπὸ μᾶς πού, ἐφόσον εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐγκατασταθεῖ στὰ νησιὰ τῶν Μακάρων δὲν θὰ ἦταν ἱκανός, μὲ δική του ὑπαιτιότητα, νὰ τὸ κάνει; Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου εὐκαταφρόνητη ἡ ἀμοιβὴ ποὺ χαρίζει στὸν ἄνθρωπο ἡ γνώση καὶ δὲν εἶναι μικρὸ τὸ καλὸ ποὺ προκύπτει ἀπ' αὐτὴν. Γιατί, ὅπως ἀκριβῶς συλλέγουμε τοὺς καρποὺς τῆς δικαιοσύνης στὸν Ἄδη, ὅπως λένε οἱ σοφοὶ ποιητές, ἔτσι μπορούμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι συλλέγουμε καὶ τοὺς καρποὺς τῆς φιλοσοφίας στὰ νησιὰ τῶν Μακάρων.⁹⁹ (B 44) Ὡς ἐκ τούτου δὲν πρέπει νὰ λυπούμαστε ποὺ τὸ φιλοσοφεῖν δὲν ἀποδεικνύεται χρήσιμο ἢ ἐπωφελές,¹⁰⁰ γιατί δὲν ὑποστηρίζουμε πρωτίστως ὅ,τι εἶναι ἐπωφελές, ἀλλὰ μᾶλλον ὅ,τι εἶναι ἀγαθὸ καὶ ὅ,τι πρέπει νὰ τὸ ἐπιλέγουμε ὄχι γιὰ κάτι ἄλλο, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Ὅπως ἀκριβῶς, δηλαδὴ, ταξιδεύουμε στὴν Ὀλυμπία γιὰ τὸ ἴδιο τὸ θέαμα, ἀκόμη κι ἂν δὲν

⁹⁵ Ἐνωεῖται ὅπως ὁ Ἴσοκράτης.

⁹⁶ Χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸ ὅτι τὸ κείμενό μας διατηρεῖ τέτοιες μικρὲς ὑφολογικὰς ἰδιαιτερότητες δείχνει ὅτι τὸ πρωτότυπο κείμενο ἔχει διατηρηθεῖ ἀκέραιο.

⁹⁷ Μ' αὐτὸν ποὺ σπούδασε στὴν Ἀκαδημία. Ἡ αἰχμὴ στρέφεται πάντοτε ἐναντίον τοῦ Ἴσοκράτη. Στὸν Πλάτωνα ἡ διάκριση καλὰ (ἢ ἀγαθὰ) - ἀναγκαῖα εἶναι θεμελιακὴ. Πρβ. Dirlmeier, *Eudemische Ethik* 156-157.

⁹⁸ Δηλαδὴ ὅπως στὴν Ἀκαδημία. Τὸ ἐλεύθερος βίος εἶναι ἀμετάφραστο· ἀντίθετα μὲ τὸν βῆναυσον βίον ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαιτοῦσε σχολή. Πρβ. παρακάτω, σ. 270.

⁹⁹ Ἡ φιλοσοφικὴ ποίηση σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα εἶναι ἓνα ρητορικὸ παράδειγμα ποὺ ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ καταστήσει κατανοητὴ τὴ λογικὴ ἐπιχειρηματολογία στὸ B 42. Στὸ B 44 ὁ Ἀριστοτέλης παίξει μὲ τίς δύο σημασίες τῆς λέξης θεωρία, ἀφενὸς ὡς 'φιλοσοφικοῦ διαλογισμοῦ', ἀφετέρου ὡς 'παρακολούθησης ἐνὸς θεατρικοῦ ἔργου'.

¹⁰⁰ Αὐτὴ ἡ διπλὴ ἔκφραση εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια*. Βλ. Dirlmeier 381.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

έχουμε άλλο κέρδος απ' αυτό (γιατί η παρακολούθηση άξιζει καθεαυτήν περισσότερο από πολλά χρήματα), και όπως παρακολουθούμε τις δραματικές παραστάσεις στα Διονύσια, όχι για να εισπράξουμε κάτι από τους ήθοποιους —άφου αντίθετα ξοδεύουμε και χρήματα γι' αυτές—, και όπως εκτιμούμε πολλά άλλα θεάματα περισσότερο από πάρα πολλά χρήματα, έτσι θα εκτιμούμε και τη θεωρητική μελέτη του σύμπαντος περισσότερο από όλα εκείνα τα πράγματα που, σύμφωνα με τη γενική αντίληψη, θεωρούνται χρήσιμα.¹⁰¹ Βέβαια, μπορεί να μην είναι σωστό να καταβάλλουμε πολύ κόπο για να πᾶμε σε ανθρώπους που <ἐπὶ σκηνῆς> ἐμφανίζονται σὰν γυναίκες και σκλάβοι ἢ <στὴν Ὀλυμπία> ἀγωνίζονται και τρέχουν, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως πιστεύουμε ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζουμε τὴ φύση τῶν πραγμάτων και τὴν ἀλήθεια χωρὶς ἀντάλλαγμα. (B 45) Τώρα, λοιπὸν, πού ἔχουμε προχωρήσει ἀπὸ τὸν σκόπιμο καθορισμὸ τῆς φύσης ὡς ἀφετηρία γιὰ προτροπὴ στὴ φιλοσοφία, ἔχουμε πειστεῖ ὅτι τὸ φιλοσοφεῖν εἶναι ἀγαθὸ και ἀξιόσεβαστο καθεαυτὸ, ἔστω κι ἂν ἀπ' αὐτὸ δὲν προκύπτει τίποτε χρήσιμο γιὰ τὴν πρακτικὴ ζωή.¹⁰²

(B 46) Εὐκόλα ὁμως θὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ διανοητικὴ δραστηριότητα μᾶς παρέχει πράγματι τὴ μέγιστη ὠφέλεια και γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωή, ἂν χρησιμοποιήσουμε ὡς παραδείγματα διαφορετικὰ ἐπαγγέλματα και δραστηριότητες. Ὅλοι οἱ ἔξυπνοι γιατροὶ και οἱ περισσότεροι δάσκαλοι τῆς γυμναστικῆς ἐξηγοῦν ὁμόφωνα ὅτι ἐκεῖνος πού θέλει νὰ γίνεῖ καλὸς γιατρός και γυμναστὴς πρέπει νὰ γνωρίζει καλὰ τὴ φύση.¹⁰³ Ἔτσι και οἱ καλοὶ νομοθέτες πρέπει νὰ γνωρίζουν καλὰ τὴ φύση, και μάλιστα πολὺ καλύτερα ἀπὸ τοὺς πρώτους. Γιατί οἱ γιατροὶ και οἱ γυμναστὲς δέχονται τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἐπιτηδειότητα, μὲ τὸ νὰ προάγουν τὴν ἀρετὴ τοῦ σώματος· ἐνῶ, ἀντίθετα, οἱ καλοὶ νομοθέτες ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀρετὴ τῆς ψυχῆς και φιλοδοξοῦν νὰ διδάξουν τὶς μεθόδους πού ὀδηγοῦν στὴν

¹⁰¹ Στὸ *Περὶ ἀντιδόσεως* 261-263 ὁ Ἰσοκράτης ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ σπουδὴ τῆς ἀστρονομίας, τῆς γεωμετρίας και ἄλλων ἐπιστημῶν ἐλάχιστα ὠφελεῖ και ἔξω παντάσῃν εἶναι τῶν ἀναγκαίων.

¹⁰² Τὸ B 45 τὸ συνέθεσε ὁ Ἰάμβλιχος· τέτοιες περιληπτικὲς ἐπαναλήψεις ὁμως, κατὰ τὴ μετάβαση σὲ μιὰ νέα συλλογιστικὴ, ἀποτελοῦν τὸν κανόνα και στὸν Ἀριστοτέλη.

¹⁰³ Πρβ. τὰ γνωστὰ χωρία στὸν *Φαῖδρο* 270d και στὸν *Χαρμίδη* 156b - e, ὅπου αὐτὸ τὸ διανοήμα ἀναπτύσσεται κάπως διαφορετικὰ. Στὸν Ἀριστοτέλη τὸ βᾶρος πέφτει σὸ ὅτι ἡ ἴδια ἡ φύση δίνει στὸν ἄνθρωπο ἕναν κανόνα γιὰ τὴν πράξη του· στὸν Πλάτωνα τὸ βᾶρος πέφτει σὸ ὅτι ὁ γιατρός ὀφείλει νὰ θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπο και τὴ φύση του ὡς ὅλο και νὰ μὴ θεραπεύει μόνον τὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ σώματος. Σ' αὐτὰ τὰ χωρία τοῦ Πλάτωνα και τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ λέξη *φύσις* ἔχει διαφορετικὴ σημασία. Σχετικὰ μὲ τὸ B 46-50 πρβ. τὴ μελέτη μου «Aristotle on ultimate principles from nature and reality», *Aristotle and Plato in the mid-fourth century* 35-55.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

εὐτυχία ἢ στή δυστυχία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Γι' αὐτὸ αὐτοὶ χρειάζονται περισσότερο τὴ φιλοσοφία. (B 47) Στὰ ἄλλα χειροτεχνικὰ ἐπαγγέλματα τὰ καλύτερα ἐργαλεῖα ἀνακαλύπτονται μέσα ἀπὸ παρατήρηση τῆς φύσης· κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀνακαλύπτονται στὴν ξυλουργικὴ γιὰ παράδειγμα, τὸ νῆμα τῆς στάθμης, ὁ χάρακας καὶ τὸ ἐργαλεῖο μὲ τὸ ὁποῖο σχεδιάζουμε κύκλους.¹⁰⁴ γιὰ μερικά ἐργαλεῖα μᾶς δίνει τὸ πρότυπο ἢ παρατήρηση τοῦ νεροῦ, γιὰ ἄλλα ἢ παρατήρηση τοῦ φωτὸς καὶ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων. Μὲ τὴ βοήθεια αὐτῶν τῶν ἐργαλείων ἐξακριβώνουμε τί εἶναι εὐθὺ καὶ ἐπίπεδο, σὲ βαθμὸ ἱκανοποιητικὸ γιὰ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁ πολιτικὸς πρέπει νὰ ἔχει ὀρισμένους γνώμονες¹⁰⁵ ποὺ τοὺς παίρνει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων θὰ κρίνει τί εἶναι δίκαιο, τί εἶναι ὠραῖο καὶ τί εἶναι χρήσιμο. Γιατί, ὅπως στὰ χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα τὸ εἶδος τῶν ἐργαλείων ποὺ ἀναφέραμε ὑπερέχει ὅλων τῶν ἄλλων, ἔτσι καὶ ὁ καλύτερος γνώμονας¹⁰⁶ εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος συμφωνεῖ κατεξοχὴν μὲ τὴ φύση. (B 48) Ὅστόσο, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κατορθώσει αὐτό, ἂν δὲν ἔχει ἐπιδοθεῖ στὴ φιλοσοφία καὶ δὲν ἔχει γνωρίσει τὴν ἀλήθεια. Γιατί στὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα¹⁰⁷ δὲν ἐπινοοῦμε τὰ ἐργαλεῖα καὶ δὲν πετυχαίνουμε τοὺς ἀκριβέστερους ὑπολογισμοὺς μὲ

¹⁰⁴ Ἐνα μολύβι μ' ἓνα σπάγγο στερεωμένο πάνω του.

¹⁰⁵ ὄρους, ὅπως στὸ B 39. Τὸ πρότυπο εἶναι ὁ Πολιτικὸς τοῦ Πλάτωνα 296 e – 297 a. Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ Ἀριστοτέλης στὸν ὁμώνυμο διάλογό του πραγματευόταν τὸ ἴδιο θέμα. Ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πρότασή του ἢ τέχνη μιμεῖται τὴν φύσιν καὶ ὅ,τι ἀκολουθεῖ εἶναι μιὰ ἐντυπωσιακὴ ρητορικὴ αὔξηση. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν τεχνῶν ποὺ μιμοῦνται τὴ φύση, ὁ πολιτικὸς παίρνει τὰ πρότυπά του ἀπὸ τῆς φύσεως αὐτῆς, δηλαδὴ μὲ ἄμεση θέαση τῶν διεργασιῶν στὴ φύση, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀκριβῶν, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἀκριβῆ πράγματα (τις διεργασίες) καὶ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων, δηλαδὴ ἀπὸ τις ἴδιες τις πρώτες ἀρχές. Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν τεχνῶν πρέπει νὰ ἐμμεῖνουν στὰ πρότυπα κατὰ δεύτερο καὶ τρίτο λόγο· εἶναι, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, Πολιτεία 599 d, τρίτοι ἀπὸ τῆς ἀληθείας. Μόνο ὁ φιλόσοφος ἔχει πρόσβαση στὴν ἄμεση μίμηση. Αὐτὸ ἀποκλίνει πολὺ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, γιατί σύμφωνα μ' αὐτὸν ὁ σοφιστὴς εἶναι μιμητὴς τῶν δυντων, ὁ φιλόσοφος ὁμῶς δὲν εἶναι σὲ καμιὰ περίπτωση (Σοφιστὴς 235). Καὶ στὸν Πολιτικὸ 274 d ὁ Πλάτων λέει ὅτι οἱ τέχνηι ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου δροῦν σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τοῦ ὅλου κόσμου (συμμιμούμενοι). Τὸ βασικὸ τμῆμα γιὰ τοὺς μελετητὲς οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὰ παράλογα συμπεράσματα ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἐπιμένουν στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔχτισε τὴ φιλοσοφία ποὺ ἐκθέτει στὸν Προτρεπτικὸ πάνω στὸ θεμέλιο τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν, εἶναι οἱ παράγραφοι B 47-50.

¹⁰⁶ Τὸ κείμενό μας ἔχει νόμος, ἀλλὰ ἡ λέξη ποὺ περιμένουμε ἐδῶ εἶναι προφανῶς ὄρος. Ἡ ἔκφραση ὄρος ὁ μάλιστα κατὰ φύσιν κείμενος εἶναι συνώνυμη μὲ τὴν ἔκφραση ὄρος ἀπὸ τῆς φύσεως αὐτῆς.

¹⁰⁷ Γιὰ νὰ πετύχει τὸ σκοπὸ του, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποίησε ἐδῶ τὴν ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀναπτύσσεται στὴν Πολιτεία 533 b – c.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

βάση τις πρώτες ἀρχές, ἀλλὰ μὲ βάση ἀρχές τοῦ δευτέρου, τρίτου καὶ πολλοστοῦ βαθμοῦ, καὶ γι' αὐτὸ ἡ γνώση σ' αὐτὰ τὰ ἐπαγγέλματα εἶναι μόνο κατὰ προσέγγιση· οἱ συλλογισμοὶ τους βασίζονται στὴν ἐμπειρία. Μόνο ὁ φιλόσοφος μιμεῖται τὰ ἴδια τὰ ἀκριβῆ πράγματα, γιατί παρατηρεῖ τὰ ἴδια τὰ πράγματα καὶ ὄχι τις ἀτομιμήσεις τους.¹⁰⁸ (B 49) Ὅπως, λοιπόν, δὲν εἶναι καλὸς ἀρχιτέκτονας ὅποιος δὲν χρησιμοποιεῖ τὸ χάρακα καὶ τὰ παρόμοια ἐργαλεῖα, ἀλλὰ ἀπλῶς μιμεῖται ἄλλα οἰκοδομήματα, ἔτσι πιθανὸν δὲν θὰ γίνεи καλὸς νομοθέτης καὶ ξεχωριστὸς ἄνθρωπος ἐκεῖνος ποὺ θέτει νόμους γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο ἢ ἀναπτύσσει πολιτικὴ δράση, λαμβάνοντας ὑπόψη καὶ μιμούμενος μόνο ἄλλες πράξεις ἢ ἄλλα ἀνθρώπινα κοινωνικὰ σύνολα, ὅπως ὁ Σπαρτιάτης, ὁ Κρητικὸς ἢ κάποιος ἄλλος. Γιατί δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὠραῖα ἡ μίμηση αὐτοῦ ποὺ δὲν εἶναι ὠραῖο.¹⁰⁹ οὔτε μπορεῖ νὰ γίνεи ἀθάνατο ἢ σταθερὸ ὅ,τι δὲν εἶναι θεϊκὸ ἢ σταθερὸ σύμφωνα μὲ τὴ φύση του.¹¹⁰ Ἀπ' ὅλους τοὺς τεχνίτες μόνο ὁ φιλόσοφος εἶναι ἔτσι πλασμένος ὥστε οἱ νόμοι του νὰ εἶναι σταθεροὶ καὶ οἱ πράξεις του¹¹¹ δίκαιες καὶ εὐγενικές. (B 50) Γιατί μόνο αὐτὸς ζεῖ προσβλέποντας διαρκῶς στὴ φύση καὶ στὸν θεό. Σὰν καλὸς καπετάνιος δένει τὴ ζωὴ του σὲ ὅ,τι εἶναι αἰώνιο καὶ μόνιμο, ἀγκυροβολεῖ ἐκεῖ καὶ ζεῖ ὡς κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του.¹¹²

(B 51) Αὐτὴ ἡ γνώση εἶναι θεωρητικὴ καθεαυτὴν, ἀλλὰ μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ρυθμίσουμε ὅλες τις πράξεις μας σύμφωνα μὲ αὐτὴ. Γιατί ὅπως ἡ ὄραση δὲν δημιουργεῖ οὔτε παράγει τίποτε, ἐπειδὴ ἔργο της εἶναι μόνο νὰ διακρίνει καὶ νὰ κάνει σαφές κάθε ὄρατὸ πράγμα, μᾶς καθιστᾶ ὅμως ἱκανοὺς νὰ κάνουμε κάτι μὲ τὴ βοήθειά της καὶ μᾶς βοηθεῖ πάρα πολύ, ὅταν πράττουμε (γιατί σχεδὸν δὲν θὰ εἴμαστε κἂν σὲ θέση νὰ κινηθοῦμε, ἂν δὲν τὴν εἴχαμε), ἔτσι εἶναι φανερὸ καὶ τὸ ὅτι ἐπιτελοῦμε ἀμέτρητες πράξεις μέσω αὐτῆς τῆς γνώσης, ἂν καὶ εἶναι θεωρητικὴ· μὲ τὴ βοήθειά της ἀποφασίζουμε ἂν πρέπει νὰ ἐπιλέξουμε τοῦτο ἢ νὰ ἀποφύγουμε τὸ

¹⁰⁸ Ταυτολογίες ὅπως αὐτὴ ἀνήκουν στὴ ρητορικὴ τεχνικὴ. Πρβ. Wieland, *Die aristotelische Physik* 223.

¹⁰⁹ Ἐπομένως, ὁ Ἀριστοτέλης προϋποθέτει σιωπηρᾶ ὅτι τὰ πολιτεῦματα στὰ ὁποῖα ἀναφέρθηκε δὲν εἶναι ὠραῖα· δὲν θὰ ἦταν ὅμως σωστὸ νὰ συναγάγουμε πραγματολογικὰ συμπεράσματα, γιατί πρόκειται γιὰ ρητορικὴ, καὶ ὄχι γιὰ πραγματολογικὴ ἀνάλυση.

¹¹⁰ Καὶ ἐδῶ θὰ ἦταν περιττὸ νὰ ρωτήσουμε τί ἀκριβῶς ἔννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης. Στὴν πραγματικότητα, ὁ φιλόσοφος πρέπει νὰ εἶναι ὑπὲρ ἄνω τοῦ γράμματος τοῦ νόμου.

¹¹¹ Δηλαδή οἱ προσωπικὲς πράξεις του. Πρβ. Dirlmeier, *Eudemische Ethik* 167.

¹¹² Πρέπει νὰ διαβάσουμε ὁρμεῖ, ὅπως ὁ Vitelli, καὶ ὄχι ὁρμᾶ, ὅπως τὸ χειρόγραφο (καὶ οἱ Bignone, Walzer, Ross). Τὰ κείμενα ποὺ ἀναφέρω στὰ σχόλιά μου, ἰδίως τὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* 281, δίνουν τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς μεταφορᾶς. Ἡ ρητορικὴ κλίμακα ζῆ καθ' ἑαυτὸν εἶναι μᾶλλον μιὰ σκόπιμα ἐμφαντικὴ διατύπωση τῆς πρότασης ὅς ἡ κανὼν ὁ φρόνιμος.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

άλλο: γενικά, μ' αυτή τή γνώση αποκτούμε όλα όσα είναι αγαθά.¹¹³ (B 52) Γι' αυτό οποιος αναλάβει να ἐλέγξει όσα είπαμε πρέπει να έχει συνειδητοποιήσει ότι για έναν άνθρωπο καθετί που είναι καλό και χρήσιμο στη ζωή ἔγκειται στην ἐφαρμογή και στην πράξη, και όχι μόνο στη γνώση του αγαθοῦ. Παραμένουμε υγιείς, όχι γιατί γνωρίζουμε τὰ πράγματα που διατηροῦν τὴν υγεία μας, ἀλλὰ γιατί τὰ παρέχουμε στὸ σῶμα μας: εἴμαστε πλούσιοι, όχι γιατί γνωρίζουμε τί είναι πλούτος, ἀλλὰ γιατί ἀποκτήσαμε μεγάλη περιουσία: και τὸ σπουδαιότερο ἀπ' όλα, ζοῦμε μιὰ ὠραία και εὐγενική ζωή, όχι γιατί ἔχουμε μερικές γνώσεις γιὰ τὸ ὄν, ἀλλὰ γιατί πράττουμε σωστά.¹¹⁴ γιατί πραγματικά αὐτὴ εἶναι ἡ εὐτυχισμένη ζωή. Ἀπ' αὐτὸ συνάγεται ὅτι και ἡ φιλοσοφία, ἂν εἶναι χρήσιμη, ὅπως ὑποστηρίζουμε, ἀποτελεῖ ἐνάσκηση καλῶν πράξεων ἢ κάτι ἀπαραίτητο γιὰ τέτοιες πράξεις.¹¹⁵ (B 53) Ἐπομένως, δὲν πρέπει να ἀφήνουμε τὴ φιλοσοφία, ἂν δηλαδὴ ἡ φιλοσοφία εἶναι, ὅπως πιστεύω, προσοικείωση και ἐφαρμογή τῆς σοφίας, και ἂν ἡ ἴδια ἡ σοφία συγκαταλέγεται στὰ ὕψιστα αγαθά. Ἄν ταξιδεύει κανεὶς μέχρι τις Ἡρώλειες Στήλες και ἐκτίθεται σὲ πολλοὺς κινδύνους γιὰ τὰ χρήματα, γιατί δὲν θὰ ἔπρεπε να ὑποβληθεῖ σὲ κόπους ἢ ἔξοδα γιὰ τὴ φιλοσοφία.¹¹⁶ Εἶναι πραγματικά χαρακτηριστικό τοῦ μέσου ἀνθρώπου να ποθεῖ τὴ ζωή, και όχι τὴν καλὴ ζωή, να ἀκολουθεῖ αὐτὸς τις ἀπόψεις τοῦ πλῆθους, ἀντὶ να περιμένει ἀκριβῶς να εἰσακούσει τὸ πλῆθος τὴ δική του ἀποψη, και να ἐπιζητεῖ χρήματα, χωρὶς ὅμως να ἐνδιαφέρεται καθόλου γιὰ τὸ εὐγενές.

(B 54) Μοῦ φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ χρησιμότητα και ἡ σημασία τοῦ ἀντικειμένου ἀποδείχτηκαν. Γιὰ τὸ ὅτι εἶναι πολὺ εὐκολότερο¹¹⁷ να ἀποκτή-

¹¹³ Σύμφωνα με τὴ γνωστὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ ἀνθρώπος εἶναι ὁ ἴδιος δημιουργὸς τῶν πράξεων του, δημιουργὸς τῆς ἠθικῆς, καθὼς και τῆς μὴ ἠθικῆς ζωῆς. Στὴν ἀρχὴ τῆς πράξης ὑπάρχει ἡ ἐκλογή, *προαίρεσις*. Ἡ στοχοθεσία εἶναι θέμα τῆς θεωρητικῆς γνώσης τοῦ αγαθοῦ. Με αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Ἀριστοτέλης συνδέει τὴ θεωρητικὴ και τὴν ἠθικὴ γνώση.

¹¹⁴ Πρβ. *Ἠθικά Νικομάχεια* A 8. *Τὸ εὖ ζῆν και τὸ εὖ πράττειν τὸν εὐδαίμονα ἀναφέρεται ὡς γνωστὴ πρόταση.*

¹¹⁵ Τὸ B 52 προέρχεται ἀπὸ ἄλλο ἔργο τοῦ Ἰάμβλιχου ἀπ' ὅτι, τὰ ὑπόλοιπα ἀποσπάσματα, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ *Περὶ τῆς κοινῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης*, π. 79, 15-80, 1 Festa. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαιο ἂν νομιμοποιούμαστε να θεωροῦμε αὐτὸ τὸ κείμενο ἀπόσπασμα τοῦ *Προτρεπτικοῦ*. Ἀναμφισβήτητα ἡ ἐπιχειρηματολογία συμφωνεῖ ἀρκετὰ με τὰ ὑπόλοιπα ἀποσπάσματα. Πρβ. τόμ. Α', σσ. 333 και 356.

¹¹⁶ Πρβ. *Πολιτεία* 504 de.

¹¹⁷ Ὅπως δείχνουν τὰ παραθέματα στὰ σχόλιά μου, ἡ εὐκολία τῆς φιλοσοφίας (ὅτι δυνατὸν) θεματοποιεῖται πάντοτε στοὺς προτρεπτικούς γιὰ διαφημιστικούς λόγους και συνάγεται πάντοτε ἀπὸ τὴν ἀπλότητα τῶν ἀντικειμένων τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Wieland, *Die aristotelische Physik*, σ. 82, σωστὰ παρατηρεῖ ὅτι «στὸν *Προτρεπτικὸν* ἡ φιλοσοφία ἐπαινεῖται

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

σουμε φιλοσοφική γνώση παρά οποιοδήποτε άλλο αγαθό θά μπορούσαμε να πειστούμε από τὰ ἐξῆς. (B 55) Ἐκεῖνοι πού ἐπιδίδονται στή φιλοσοφία δέν παίρνουν ἀμοιβή ἀπό τούς ἀνθρώπους, ἡ ὅποια θά ἦταν δυνατὸ νὰ τούς παρωθεῖ σέ τέτοιες προσπάθειες. Μπορεῖ νὰ ἔχουν καταβάλλει πολύ κόπο γιὰ ἄλλες δεξιότητες,¹¹⁸ γιὰ τὴν ἀκριβὴ γνώση ὅμως κἀνουν μεγάλες προόδους σὲ λίγο χρόνο.¹¹⁹ μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτὸ ὑποδηλώνει μὲ πόση εὐκολία μπορεῖ κανεὶς νὰ προσοικειωθεῖ τὴ φιλοσοφική γνώση. (B 56) Ἐνα ἄλλο ἐπιχείρημα εἶναι ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι αἰσθάνονται στὴ φιλοσοφία σὰν στὸ σπίτι τους καὶ εὐχαρίστως θέλουν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ αὐτήν, ἀδιαφορώντας γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα. Καὶ τοῦτο εἶναι μιὰ σημαντικὴ ἀπόδειξη ὅτι εἶναι εὐχάριστο νὰ ἀσχολεῖται κανεὶς μ' αὐτήν.¹²⁰ γιὰτὶ ἂν ἡ φιλοσοφία ἦταν μόνον κόπος, κανένας δὲν θά τυραννιόταν μ' αὐτὴ τόσο καιρὸ συνέχεια. Ἐξῆλλου, ἡ φιλοσοφικὴ δραστηριότητα ἔχει ἓνα μεγάλο πλεονέκτημα σὲ σχέση μὲ ὅλες τὶς ἄλλες δραστηριότητες· γιὰτὶ δὲν χρειαζόμαστε εἰδικὰ ἐργαλεῖα ἢ τύπους, γιὰ νὰ τὴν ἀσκήσουμε, ἀλλὰ σὲ οποιοδήποτε μέρος τῆς γῆς κι ἂν ἀσχολεῖται κάποιος μὲ τὸ στοχασμό, παντοῦ θά εἶναι κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο σὲ θέση νὰ συλλάβει τὴν ἀλήθεια, σὰν νὰ ἦταν μπροστά του. (B 57). Ἐπομένως, ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιδοθεῖ κανεὶς στὴ φιλοσοφία, ὅτι αὐτὴ εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀπ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ καὶ μποροῦμε εὐκολὰ νὰ τὴν ἀποκτήσουμε. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τούς λόγους ἀξίζει νὰ τὴν ἀσκοῦμε μὲ μεγάλη προθυμία.

(B 58) <Ἐρχόμαστε τώρα στὰ ἐρωτήματα ποῖα εἶναι ἡ πραγματικὴ ἀποστολὴ τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης καὶ γιὰτὶ ὅλοι ἀγωνιζόμαστε νὰ τὴν κατακτήσουμε. Θέλω τώρα νὰ τὸ ἐξηγήσω αὐτό, ξεκινώντας ἀπὸ ἓνα νέο ἀφετηριακὸ σημεῖο.>¹²¹ (B 59) Ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ἀποτελούμαστε ἀπὸ

καὶ μὲ λόγια πού ἐρχονται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸ μοτίβο τῆς εὐκολίας τῆς φιλοσοφίας. Γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ φιλοσοφικὴ γνώση προβάλλεται ὡς ἀγαθὸ γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ ὁποίου κανένας κόπος δὲν εἶναι υπερβολικός. Γνώρισμα μιᾶς καλῆς ρητορικῆς ἐπιχειρηματολογίας εἶναι πάντοτε ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιχειρημάτων πού δὲν βρίσκονται σὲ σχέση ἀλληλεξάρτησης, ἀλλὰ καὶ ἀντίφασης.

¹¹⁸ Ὅταν τὰ ἔγραφε αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης, ἴσως εἶχε ὑπόψη του τὸ πρόγραμμα σπουδῶν τῆς Ἀκαδημίας πού τὸ περιγράφει ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία* 521 c - 532 a: Ἀρχίζουν μὲ τὴ γεωμετρία καὶ διαμέσου τῶν τεσσάρων τεχνῶν ἀνέβαιναν στὸν θριγκὸν τῆς διαλεκτικῆς.

¹¹⁹ Πρέπει νὰ διαβάσουμε *προεληλυθέναι* ἀντὶ *παρεληλυθέναι* πού ἔχει τὸ χειρόγραφο.

¹²⁰ *Μεθ' ἡδονῆς ἢ προσεδρεῖα* ('ἐπιδίδομαι μὲ ζῆλο σὲ κάτι', Jaeger, *Aristoteles* 98) εἶπε ὀλόφυχα αὐτὸς ὁ φίλεργος ἐπιστήμονας.

¹²¹ Συνέθεσα αὐτὴ τὴ μεταβατικὴ φράση ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα B 57-77 πού ἀκολουθοῦν. Τὸ ἀνὰ ἐκπληρώνει τὴν ἀποστολὴ του (*ἔργον*) ἢ ἀνὰ ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο του· εἶναι τὸ πλατωνικὸ διανόημα, π.χ. στὸν *Γοργία* 503 e *ὥσπερ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες δημιουργοὶ βλέποντες πρὸς τὸ αὐτῶν ἔργον* κτλ. = *Πολιτεία* 346 e. Στὸν Ἀριστοτέλη αὐτὸ τὸ διανόημα παίζει σπουδαῖο ρόλο καὶ ἐπεκτείνεται στὴ φύση πού αὐδὲν *μάτην* ποιεῖ.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

ψυχή και από σώμα· τὸ ἓνα μέρος κυβερνᾷ, ἐνῶ τὸ ἄλλο κυβερνᾶται· τὸ ἓνα χρησιμοποιεῖ και τὸ ἄλλο ὑπάρχει ὡς ἐργαλεῖο. Ἡ χρῆση αὐτοῦ πού κυβερνᾶται, δηλαδὴ τοῦ ἐργαλεῖου, βρίσκεται πάντοτε σὲ ὀρισμένη σχέση μ' αὐτὸ πού τὸ κυβερνᾷ και τὸ χρησιμοποιεῖ.¹²² (B 60) Στὴν ψυχὴ ὑπάρχουν ἀφενὸς τὸ λογικὸ, πού σύμφωνα μὲ τὴ φύση του κυβερνᾷ και ἀποφασίζει γιὰ μᾶς και ἀφετέρου αὐτὸ πού ὑπακούει και πού σύμφωνα μὲ τὴ φύση του κυβερνᾶται· ὅλα εἶναι ἐντάξει, ὅταν κάθε μέρος τῆς ψυχῆς ἀναπτύσσει τὴν ἀρετὴ πού τοῦ προσιδιάζει· ἡ ἐπίτευξη αὐτῆς τῆς κατάστασης εἶναι τὸ ἀγαθόν.¹²³ (B 61) Ἀπόλυτη τάξη ἐπικρατεῖ προπάντων ὅταν τὸ καλύτερο μέρος τῆς ψυχῆς, αὐτὸ πού κατεξοχὴν κυβερνᾷ και εἶναι τὸ πιὸ ἀξιόσεβαστο,¹²⁴ ἀναπτύσσει τὴν ἀρετὴ του. Ὅσο καλύτερο σύμφωνα μὲ τὴ φύση του εἶναι κάτι, τόσο καλύτερη εἶναι ἡ φυσικὴ ἀρετὴ του. Πολυτιμότερο εἶναι αὐτὸ πού σύμφωνα μὲ τὴ φύση του εἶναι κατεξοχὴν ἐξουσιαστικὸ και ἡγετικὸ, ὅπως π.χ. ὁ ἄνθρωπος σὲ σχέση μὲ τὰ ζῶα. Ἔτσι και ἡ ψυχὴ ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ τὸ σῶμα (γιατὶ αὐτὴ εἶναι κατεξοχὴν ἐξουσιαστικὴ). Και μέσα στὴν ψυχὴ ἀνώτερο εἶναι αὐτὸ πού ἔχει λογικὸ και νοητικὴ δύναμη. Τέτοιο εἶναι αὐτὸ πού διατάσσει και ἀπαγορεύει και λέει τί πρέπει και τί δὲν πρέπει νὰ κάνει κανεὶς. Ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς ψυχῆς πρέπει νὰ εἶναι, γιὰ ὅλους γενικὰ και γιὰ μᾶς, αὐτὸ πού κατεξοχὴν ἀξίζει νὰ τὸ ἐπιλέξουμε. Γιατί, καθὼς νομίζω, βέβαια, μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι αὐτὸ τὸ μέρος, εἴτε μόνο του εἴτε αὐτὸ κατεξοχὴν, εἶναι ὁ πραγματικὸς ἑαυτός μας.¹²⁵

(B 63) Ἐπιπλέον: Μόνο ὅταν ἓνα πράγμα ἐκπληρώνει τὴ φυσικὴ του ἀποστολὴ μὲ τὸν ὠραιότερο τρόπο (και μάλιστα ὄχι τυχαῖα, ἀλλὰ καθεαυ-

¹²² Ἔτσι διαβάζουμε και στὸν Ἰσοκράτη, *Περὶ ἀντιδόσεως* 180.

¹²³ Ὁ Dirlmeier στὰ σχόλια του γιὰ τὰ *Ἠθικά μεγάλα* 1206a 36 - b 29, σσ. 412-419, ὀνομάζει αὐτὴ τὴ συμφωνία παθῶν και λόγου ὡς τὴν κοπερνίκεια ἀντιστροφή στὴν ἠθικὴ. Πρβ. παρακάτω, σ. 213. Ὁ Dirlmeier τείνει νὰ δεχτεῖ ὅτι ὁ δημιουργὸς αὐτοῦ τοῦ διανοήματος ἦταν ὁ Πλάτων· ἡ προσθήκη στὸ 1206b 17 ὡς οἴονται οἱ ἄλλοι μοῦ φαίνεται ὅτι μᾶλλον ὑποδηλώνει πῶς ὑπεύθυνος γι' αὐτὴ τὴ στροφὴ πρὸς μιὰ ἀνθρωπινότερη ἠθικὴ εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης, γιατί τὸ οἱ ἄλλοι συμπεριλαμβάνει τὸν Σωκράτη και τὸν Πλάτωνα.

¹²⁴ Ἐννοεῖται ὁ νοῦς.

¹²⁵ ἡμεῖς ἐσμεν τὸ μόνιον τοῦτο. Στὰ σχόλια του γιὰ τὰ παράλληλα χωρία τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχεῖων* 1 4, 1166a 17 και I 8, 1169a 2 ὁ Dirlmeier λέει: «Μὲ τὴν παρεμβολὴ τοῦ οἶμαι ἐκφράζεται ὅτι τὸ διάνοημα εἶναι τοῦ Πλάτωνα και ὁ Ἀριστοτέλης τὸ παραλαμβάνει, χωρὶς νὰ τὸ λεπτολογεῖ». Ὅπως οἱ πρόδρομοὶ του ὅμως, ὁ Dirlmeier μᾶς χρωστᾷ τὴν ἀπόδειξη, γιατί στὸ χωρίο πού ἀναφέραμε, *Πολιτεία* 443d ὡς ἀληθῶς περὶ ἑαυτὸν, ὁ Πλάτων λέει ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι κάτι ἀπαραίτητο γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς προσωπικότητος· και αὐτὸ, βέβαια, εἶναι κάτι ἄλλο. Ἡ προσθήκη ὡς οἶμαι ὑποδηλώνει μᾶλλον ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει τὴν προσωπικὴ του ἀποψη.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

τήν),¹²⁶ είναι σωστό να λέμε ότι αυτό το έργο είναι αγαθό: 'Ονομάζουμε ύψιστη και πραγματική ἀρετή ενός πράγματος εκείνη που καθιστά κάθε πράγμα ικανό να πραγματώσει αυτό το έργο. (B 64) "Ό,τι είναι σύνθετο και διαιρετό έχει πολλές διαφορετικές δραστηριότητες· δ,τι είναι όμως εκ φύσεως απλό και δεν υπάρχει <μόνο> σε σχέση με κάτι άλλο, πρέπει κατ' ανάγκη να διαθέτει μια και μοναδική σύμφυτη ἀρετή. (B 65) "Αν ο άνθρωπος <ως όλο> είναι απλό έμβιο όν και η ιδιότητά του ως ανθρώπου καθορίζεται από το ότι διαθέτει λογικό και πνεύμα, δεν υπάρχει γι' αυτόν άλλη αποστολή παρά μόνο αυτή: να κατακτήσει την ακριβέστατη ἀλήθεια,¹²⁷ δηλαδή την ἀληθινή γνώση των πραγμάτων που υπάρχουν. "Αν, αντίθετα, του αρμόζουν περισσότερες ικανότητες, το πολυτιμότερο έργο αυτών των ικανοτήτων είναι εκείνο μέσω του οποίου αυτός μπορεί να αποδώσει περισσότερο· έτσι, π.χ., το έργο του γιατρού είναι η υγεία και το έργο του κυβερνήτη είναι η ασφαλής πλεύση. Δεν μπορώ να κατονομάσω πολυτιμότερο έργο τής νόησης ή του νοητικού μέρους τής ψυχής μας από την εξερεύνηση τής ἀλήθειας. Συνεπώς, η ἀλήθεια είναι στην πραγματικότητα το έργο αυτού του μέρους τής ψυχής. (B 66) Το νοητικό μέρος επιτελεί αυτό το έργο με το να αποκτά γνώση γενικά, και μάλιστα το επιτελεί τόσο καλύτερα όσο πολυτιμότερη είναι η γνώση· ο ύψιστος στόχος τής γνώσης είναι η φιλοσοφική γνώση.¹²⁸ Γιατί, αν από δύο πράγματα το ένα αξίζει να επιλεγεί ένεκα του άλλου, τότε πολυτιμότερο και αξιότερο να επιλεγεί είναι εκείνο ένεκα του οποίου αξίζει να επιλεγεί και το άλλο, όπως π.χ. η ήδονη σε σχέση με αυτό που προκαλεί ήδονή, και η υγεία σε σχέση με αυτό που δίνει την υγεία· γιατί λέμε ότι αυτό προκαλείται από εκείνο. (B 67) "Αν συγκρίνουμε μεταξύ τους τις διάφορες λειτουργίες τής ψυχής, δεν υπάρχει απολύτως τίποτε αξιότερο να επιλεγεί από τη φιλοσοφική γνώση που την ονομάζουμε ικανότητα των ανώτερων ψυχικών λειτουργιών μας. Γιατί το γνωστικό μέρος τής ψυχής είναι, μόνο του ή ένωμένο με άλλα μέρη, πολυτιμότερο από όλόκληρη την υπόλοιπη ψυχή και η ἀρετή του είναι η γνώση.

(B 68) Γι' αυτό καμιά από τις μεμονωμένες ἀρετές για τις οποίες γίνεται λόγος γενικά¹²⁹ δεν είναι το έργο τής φιλοσοφικής γνώσης. Γιατί η φιλοσοφική γνώση είναι ανώτερη όλων αυτών.¹³⁰ 'Ο στόχος που εκπληρώ-

¹²⁶ Μόνο δ,τι κάνει ο φρόνιμος ή φρόνιμος είναι καλό.

¹²⁷ 'Εδώ έχουμε πάλι μια σχεδόν άμετρη ρητορική υπερβολή.

¹²⁸ θεωρία το κυριώτατον τέλος. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, Πολιτεία 534 e, είναι η διαλεκτική όπως θριγκός τοῖς μαθήμασιν.

¹²⁹ 'Ο 'Αριστοτέλης έννοεί τις τέσσερις ἀρετές ἀνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, σοφία. Με παρόμοιο τρόπο μιλάει ο Πλάτων, Πολιτεία 491 c για τὰ λεγόμενα ἀγαθά.

¹³⁰ 'Επειδή δηλαδή η φρόνησις είναι η κυρίαρχη δύναμη τόσο στη διανοητική όσο και στην ήθικη σφαίρα.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

σαμε είναι πάντοτε ανώτερος από τη γνώση με την οποία τὸν ἐκπληρώνουμε. Δὲν εἶναι ὅμως κάθε ἀρετὴ τῆς ψυχῆς, οὔτε ἡ εὐτυχισμένη ζωὴ, ἀποτέλεσμα τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης.¹³¹ Γιατί, ἂν ἐνεργοῦσε ἡ φιλοσοφικὴ γνώση, θὰ δημιουργοῦσε κάτι διαφορετικὸ ἀπ' αὐτὸ πού εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργεῖ ἕνα σπίτι, ἡ ἴδια ὅμως δὲν εἶναι μέρος τοῦ σπιτιοῦ.¹³² ἀντίθετα, ἡ φιλοσοφικὴ γνώση εἶναι μέρος¹³³ τῆς ἀρετῆς <τῆς ψυχῆς> καὶ τῆς εὐτυχισμένης ζωῆς.¹³⁴ Γιατί ὑποστηρίζω ὅτι ἡ εὐτυχισμένη ζωὴ ἢ πηγάζει ἀπ' αὐτὴν ἢ <ἡ φιλοσοφικὴ γνώση> ταυτίζεται μετὴν εὐτυχισμένης ζωῆς.

(B 69) Ἐπομένως, μετὰ βία αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία ἡ φιλοσοφικὴ γνώση ἀποκλείεται νὰ εἶναι παραγωγικὴ γνώση,¹³⁵ γιατί ὁ στόχος πρέπει νὰ εἶναι ανώτερος ἀπὸ τὴν πορεία πρὸς αὐτόν· δὲν ὑπάρχει ὅμως τίποτε ἀνώτερο ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν ζωὴ,¹³⁶ ἔστω κι ἂν αὐτὸ θὰ ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ πράγματα πού μόλις ἀναφέραμε <ἀρετὴ καὶ εὐτυχισμένη ζωὴ>: Τὸ ἔργο τους δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν ζωὴ. Ἐπομένως, πρέπει νὰ μείνουμε σταθεροὶ στὴν ἄποψη ὅτι ἡ γνώση γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε εἶναι θεωρητικὴ, ἀφοῦ ὁ στόχος τῆς ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἡ δημιουργία. (B 70) Τὰ πραγματικὰ ἔργα τῆς ψυχῆς εἶναι, ἐπομένως, ἡ γνώση καὶ ὁ φιλοσοφικὸς στοχα-

¹³¹ Δὲν γίνεται εὐτυχισμένος κανεὶς δηλαδὴ μόνο διαμέσου τῆς φρονήσεως. Ἐδῶ ὁ Ἄριστοτέλης σχεδὸν ὀδηγεῖ στὸ ἄτοπο τὴ θέση ὅτι ἡ φρόνησις δὲν παράγει τίποτε, ἐπειδὴ εἶναι τέλος καθ'αυτὴν.

¹³² Σύμφωνα μετὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἄριστοτέλη κάθε κίνηση ἢ μεταβολὴ προϋποθέτει ἕνα κινοῦν καὶ ἕνα κινούμενον. Σὲ σχέση μετὰ τὸ τελικὸ προϊόν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι τὸ κινοῦν. Πρβ. *Λάμβδα* 4, 1070b 30-35 καὶ συχνότερα σὲ ἄλλα χωρία.

¹³³ Πρβ. Gauthier, *L'Éthique à Nicomaque* II: 2, 546.

¹³⁴ Ὁ ρητορικὸς χαρακτήρας τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Προτρεπτικοῦ εἶναι ιδιαίτερα ἐμφανῆς ἐδῶ πού λείπει ἡ λογική.

¹³⁵ Ἡ ἀριστοτελικὴ διάκριση τῶν ἐπιστημῶν σὲ θεωρητικὰς καὶ ποιητικὰς (οἱ πρακτικαὶ εἶναι αὐτονόητες καὶ δὲν παίζουν κανένα ρόλο στὸν Ἄριστοτέλη) ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ πολλὰς παρανοήσεις. Στὴν περίπτωσι τῶν ποιητικῶν ἐπιστημῶν ὁ Ἄριστοτέλης εἶχε κατὰ νοῦ προπάντων τὸ συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα τοῦ «δημιουργεῖν». Προφανῶς δὲν σκέφτηκε ὅτι καὶ ἡ μαθηματικὴ ἢ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις, ἡ θεωρία, πραγματώνει κάτι, π.χ. αὐτὸ πού τὸ ὀνομάζουμε θεωρία. Γι' αὐτὸ μερικὲς φορὲς ὁ Ἄριστοτέλης μιλάει ὡς ἂν νὰ ἦταν ἡ θεωρία μιὰ παθητικὴ θέασις, πράγμα πού δὲν συμβαίνει νὰ εἶναι. Ἡ φιλοσοφικὴ ζωὴ, σύμφωνα μετὰ τὰ δικά του λόγια, εἶναι αἰώνια ἐνέργεια, καὶ ὄχι ἐφησυχασμός, ὅπως λέει ὁ Dirlmeier, *Nikomachische Ethik* 590. Ὁ ἴδιος ὁ κήρυκας αὐτῆς τῆς ιδεώδους ζωῆς ἦταν φιλόπονος ἐργάτης. Πρβ. παρακάτω, σ. 231.

¹³⁶ Ἐδῶ ὁ Ἄριστοτέλης προφανῶς ἀποσιωπᾷ τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ γνωρίζειν καὶ στὴν γνώσι, διαφορὰ πού τοῦ ἦταν πολὺ καλὰ γνωστὴ. Πρβ. *Φυσικά* Γ 1, 201 a 16-19. Ἐδῶ πρέπει νὰ μεταφράσουμε τὴ λέξη φρόνησις ὡς 'φιλοσοφικὴ ζωὴ', γιατί διαφορετικὰ θὰ ἦταν ἐντελῶς ἄτοπο τὸ ρητορικὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργον ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

σμός.¹³⁷ Για μᾶς τοὺς ἀνθρώπους αὐτὸ εἶναι πού ἀξίζει νὰ ἐπιλέξουμε ἀνάμεσα σὲ ὅλα καὶ πού νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν ὄραση, τὴν ὁποία σίγουρα θὰ ἐκτιμοῦσε κανεὶς ἔστω κι ἂν μὲσω αὐτῆς δὲν κατορθωνόταν κανένα ἄλλο ἀποτέλεσμα παρὰ μόνο τὸ νὰ βλέπει.

(B 71) <Αὐτὸ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ ἀποδείξει ὡς ἐξῆς.> "Ἄν κάποιος ἀγαπᾷ ἓνα πράγμα,¹³⁸ ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ πράγμα ἔχει ὡς ἐπιπλέον ιδιότητα κάτι ἄλλο, εἶναι φανερό ὅτι θὰ ἀγαπήσει ἀκόμη περισσότερο ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο αὐτὴ ἢ ιδιότητα ὑπάρχει σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ. Γιὰ παράδειγμα, ἂν κάποιος ἀγαπᾷ τὸν περίπατο, γιατί εἶναι ὑγιεινός, θὰ προτιμοῦσε τὸ τρέξιμο, ἂν αὐτὸ ἦταν ἀκόμη ὑγιεινότερο καὶ ἂν αὐτὸς ἦταν ικανὸς νὰ τρέξει, καὶ θὰ τὸ εἶχε ἤδη προτιμήσει νωρίτερα, ἂν τὸ εἶχε μάθει νωρίτερα. <Ἐνα ἄλλο ἐπιχειρήμα.> "Ἄν μιὰ ἀληθινὴ γνώμη μοιάζει μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση (γιατὶ ὁμολογοῦμε ὅτι μιὰ ἀληθινὴ γνώμη εἶναι πολὺτιμη, ἐφόσον¹³⁹ μοιάζει μὲ τὴ φιλοσοφικὴ γνώση ἐξαιτίας τῆς ἀλήθειας πού περιέχει) καὶ ἂν αὐτὴ ἢ ἀλήθεια πού περιέχει προσιδιάζει περισσότερο στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, θὰ ἀξίζει περισσότερο νὰ ἐπιλεγεῖ ἢ γνώση παρὰ ἢ ἀληθινὴ γνώμη.¹⁴⁰ (B 72) "Ἄν ἀγαποῦμε τὴν ὄραση γι' αὐτὸ πού εἶναι, αὐτὸ ἀποδεικνύει ἐπαρκῶς ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀγαποῦν κατεξοχὴν τὴ νόηση καὶ τὴ γνώση,¹⁴¹ (B 73) γιατί ἀγαποῦν τὴ ζωὴ καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν ἀγαποῦν καὶ τὴ νόηση καὶ τὴ γνώση. Γιὰ κανέναν ἄλλο λόγο δὲν εἶναι γι' αὐτοὺς ἀξιοσέβαστη ἢ ζωὴ παρὰ ἐξαιτίας τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης καὶ προπάντων ἐξαιτίας τῆς ὄρασης. Προφανῶς, ἐκτιμοῦν ὑπέμετρα αὐτὴ τὴν ικανότητα, γιατί εἶναι σὰν ἓνα εἶδος γνώσης σὲ σχέση μὲ τίς ἄλλες αἰσθητηριακὲς ἀντίληψεις.¹⁴² (B 74) 'Ἡ ζωὴ διακρίνεται ἀπὸ τὴ μὴ-ζωὴ διαμέσου τῆς ἀντίληψης. 'Ορίζουμε τὴ ζωὴ διαμέσου τῆς παρουσίας τῆς ἀντίληψης καὶ τῆς ικανότητας νὰ ἀντιλαμβανόμεσθε. Σὲ περίπτωσι πού ἀφαιρεῖται αὐτὴ ἢ ικανότητα, ἢ ζωὴ δὲν ἀξίζει νὰ τὴ ζήσουμε· εἶναι σὰν νὰ ἀφανίζεται μαζὶ μὲ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη ἢ ἴδια ἢ ζωὴ. (B 75) 'Ἀνάμεσα στὰ ὄργανα τῆς ἀντίληψης ξεχωρίζει ἢ ικανότητα τῆς ὄρασης, γιατί

¹³⁷ Τὸ χειρόγραφο ἔχει ἀρετῆς, πού προφανῶς δὲν εἶναι σωστό· πρέπει νὰ διαβάσουμε ψυχῆς.

¹³⁸ Ἡ χαρακτηριστικὰ ἀριστοτελικὴ ὀρολογία: ἓνα τὸδε τι σὺν ἓνα συμβεβηκός.

¹³⁹ Ἡ ἔκφρασι ταύτη καὶ κατὰ τοσοῦτον ὅσον ἀντικαθιστᾷ τὴ συνήθη ἐξειδικευμένη ἔκφρασι ἢ τῶν διδασκτικῶν ἔργων.

¹⁴⁰ Κατὰ τὰ ἄλλα ἢ ἀληθῆς δόξα καὶ ἢ ἐπιστήμη παρουσιάζονται ὡς ἀντίθετα στὸν Πλάτωνα (π.χ. Μένων 98a) καὶ στὸν Ἀριστοτέλη. Πρβ. τόμ. Α', σ. 30, ὑποσ. 190. Προφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τὴ λέξι φρόνησις μὲ τὴ σημασία τῆς ἐπιστήμης.

¹⁴¹ Ἄλφα 1, 980a 21 Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἶδέναι ὀρέγονται φύσει.

¹⁴² Περί Ποιητικῆς 4, 1448b 15 χείρουσι τὰς εἰκόνας ὀρώντες, ὅτι συμβαίνει θεωροῦντας μανθάνειν.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

είναι ή οξύτερη. Γι' αυτό και την εκτιμούμε περισσότερο. Κάθε αντίληψη είναι μια ικανότητα να γνωρίζουμε κάτι με τη βοήθεια του σώματος, όπως π.χ. ή ακοή αντιλαμβάνεται τους ήχους με τη βοήθεια των αυτιών. (B 76) "Αν, λοιπόν, αξίζει να επιλέξουμε τη ζωή εξαιτίας της αντίληψης, αν ή αντίληψη είναι ένα είδος γνώσης και αν προτιμούμε τη ζωή, επειδή διαμέσου της αντίληψης ή ψυχή μπορεί να φτάσει στη γνώση; (B 77) άκομη, αν, όπως είπα μόλις προηγουμένως, από δύο πράγματα αξίζει περισσότερο να επιλέξουμε εκείνο στο οποίο ανήκει ή ίδια <έπιθυμητή> ιδιότητα, προκύπτει ότι ανάμεσα στις αισθητηριακές αντιλήψεις ή όραση είναι κατ' ανάγκη εκείνη που αξίζει περισσότερο να επιλεγεί και να γίνει σεβαστή,¹⁴³ περισσότερο όμως απ' αυτήν και απ' όλες τις άλλες αισθητηριακές αντιλήψεις και από την ίδια τη ζωή¹⁴⁴ αξίζει να επιλέξουμε τη φιλοσοφική γνώση, επειδή αυτή κατέχει την αλήθεια. Αυτός είναι ο λόγος που όλοι οι άνθρωποι, περισσότερο απ' όλα τα πράγματα, επιδιώκουν τη γνώση.

(B 78) 'Απ' όσα ακολουθούν μπορεί να προκύψει ότι εκείνοι που επιλέγουν τη διανοητική ζωή¹⁴⁵ μπορούν να ζούν και με ιδιαίτερη ευχαρίστηση. (B 79) Φαίνεται πως μπορούμε να μιλάμε για τη ζωή με διττή σημασία: για τη δυνατότητα και για την πραγματικότητά της. "Όλα τα έμβια όντα που έχουν μάτια και έχουν γεννηθεί με την ικανότητα της όρασης λέμε ότι βλέπουν, τόσο όταν κλείνουν τα μάτια τυχαία όσο και όταν χρησιμοποιούν την ικανότητα της όρασης και παρατηρούν κάτι. Το αυτό ισχύει για τις μορφές της γνώσης. Τη μια την ονομάζουμε χρήση και πραγματική θέαση, την άλλη την ονομάζουμε κατοχή της ικανότητας και κατοχή γνώσης.¹⁴⁶ "Αν διακρίνουμε τη ζωή από τη μη-ζωή με βάση την κατοχή ή τη μη κατοχή της αντιληπτικής ικανότητας και αν μιλάμε για την αντίληψη με διττή σημασία, δηλαδή με τη συνηθισμένη γλωσσική σημασία της πραγματικής χρήσης της αντίληψης, συνακόλουθα όμως και με τη σημασία της δυνατότητας να αντιλαμβανόμαστε (γι' αυτό, φαίνεται, λέμε ότι και αυτός που κοιμάται αντιλαμβάνεται), απ' αυτά προφανώς συνάγεται ότι και για τη ζωή μιλάμε με διττή σημασία. Λέμε ότι αυτός που είναι ξύπνιος ζει με την αληθινή και κυριολεκτική σημασία, ενώ αυτός που κοιμάται ζει επειδή έχει την ικανότητα να περάσει στη δράση, που είναι το χαρακτηριστικό της έγρηγορης και της πραγματικής αντίληψης πραγμάτων. Γι' αυτόν το λόγο και αναφορικά μ' αυτή τη διάκριση <ανάμεσα σε δύναμη και ενεργεία> έ-

¹⁴³ τίμον. Πρβ. παραπάνω, ύποσ. 57.

¹⁴⁴ Πρβ. B 110 άπιτέον.

¹⁴⁵ τόν κατά νοῦν βίον.

¹⁴⁶ Όπως βλέπουμε, πρόκειται για μια ελαϊκωμένη διατύπωση της διδασκαλίας για τὸ ζεύγος δύναμις - ενεργεία. Πρβ. *Ἠθικά Εὐδήμεια* B 1, 1219a 24, Dirlmeier 225.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

χοιμε τὸ δικαίωμα νὰ λέμε ὅτι αὐτὸς ποὺ κοιμᾶται ζεῖ. (B 81) Ἐπομένως, ἂν χρησιμοποιοῦμε τὴν ἴδια λέξη μὲ διττὴ σημασία, ἀφενὸς μὲ τὴν σημασία ἄνω ἐδῶ καὶ τώρα' καὶ ἀφετέρου μὲ τὴν σημασία ἄριστοκομαι σὲ μιὰ κατάσταση', θὰ λέμε ὅτι τὸ πρῶτο ἀποδίδει καλύτερα τὴν πραγματικὴν σημασίαν τῆς λέξης. Γιὰ παράδειγμα, Ἄυτὸς γνωρίζει' σημαίνει εἴτε ὅτι κάποιος χρησιμοποιεῖ τὴν γνώση του εἴτε ὅτι διαθέτει γνώση' Ἄυτὸς βλέπει' σημαίνει εἴτε ὅτι παρατηρεῖ κάτι εἴτε ὅτι ἔχει ὄραση' καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἡ πρώτη σημασία ὑποδηλώνει τὴν ἀνώτερη ἀξία.¹⁴⁷ (B 82) Γιατὶ στὴν περίπτωση πραγμάτων γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ προφερόμενη λέξη¹⁴⁸ εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ μιλοῦμε γιὰ ἄνωτερο', ὄχι μόνο μὲ τὴν σημασίαν τοῦ περισσώτερου, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν σημασίαν τῆς λογικῆς προτεραιότητος. Λέμε, π.χ., ὅτι ἡ ὑγεία εἶναι ἀνώτερον ἀγαθὸν ἀπ' αὐτὸ ποὺ τὴν προκαλεῖ καὶ ὅτι αὐτὸ ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν φύσιν καθεαυτοῦ ἀξίζει νὰ τὸ ἐπιλέξουμε εἶναι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀγαθὸν ἀπ' αὐτὸ ποὺ προκαλεῖ <κάτι ἀγαθόν>. Παρ' ὅλα αὐτὰ παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἴδια λέξη <ἀγαθόν> λέγεται καὶ γιὰ τὰ δύο, ὄχι ὁμως μὲ ταυτόσημη σημασίαν.¹⁴⁹ γιὰτὶ ἀγαθὰ ὀνομάζουμε καὶ τὰ ὠφέλιμα πράγματα καὶ τὴν ἀρετή. (B 83) Ἐχοιμε λοιπὸν τὸ δικαίωμα νὰ λέμε ὅτι ὁ ξύπνιος ζεῖ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' αὐτὸν ποὺ κοιμᾶται καὶ ὁποῖος δρᾷ μὲ τὴν ψυχὴν του ζεῖ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ἀπλῶς ἔχει ψυχὴν. <Ἄν ἐστιᾶσσουμε τὴν προσοχὴν μας στὴν λογικὴν προτεραιότητα, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι> ὁ τελευταῖος ζεῖ, ἐπειδὴ ζεῖ ὁ πρῶτος, γιὰτὶ ὁ πρῶτος εἶναι σὲ τέτοια κατάστασις ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ζεῖ ἐνεργὰ ἢ παθητικὰ.¹⁵⁰ (B 84) Τὸ νὰ εἶναι

147 Σ' αὐτὴ τὴν σημασιολογικὴν ἀνάλυσιν μᾶς ξενίζει ἡ ἀξιολογικὴ θεώρησις, ἐξηγεῖται ὁμως μὲ βάσει θεωρητικὰς ἀναζητήσεως τῆς ἐποχῆς. Τὸ χωρίον Α 7 τῆς Ῥητορικῆς εἶναι μιὰ εἰδικὴ πραγματεία γιὰ τὸ μοτίβον μάλλον-ἤττον. Βασίζεται στὴν πλατωνικὴν ἱεραρχικὴν διάταξιν τοῦ εἶναι καὶ στὴν ἀντίληψιν γιὰ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ εἶναι ἀπέναντι στὸ φαίνεσθαι. Στὸ χωρίον Α 7 τῆς Ῥητορικῆς ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει πῶς μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε ἐπιχειρήματα ἐν τῷ προτρέπειν καὶ ἀποτρέπειν ἀπὸ τῆς θεματικῆς τοῦ μάλλον-ἤττον' σὲ πολλὰ παραδείγματα καὶ φράσεις βρίσκουμε πολυάριθμα σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τὸν Προτρεπτικόν· μπορούμε νὰ δοῦμε πῶς ὁ Ἀριστοτέλης μεταφέρει τὸ μοτίβον μάλλον-ἤττον σὲ ὅλες τὰς δυνατὰς σφαίρας.

148 ὡν ἂν εἰς ἢ λόγος· λόγος εἶναι ἐδῶ ὁ ἐν τῇ φωνῇ λόγος. Λέξεις ὅπως ὑγεία, ὑγιεινός ὁ Ἀριστοτέλης τὶς θεωροῦσε πτώσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς λέξης.

149 οὐχ ἢ ἐστι = καθ' αὐτὸ καὶ ἢ αὐτὸ ταῦτόν, Ἀναλυτικὰ ὕστερα Α 4, 73 b 28. Στὴν ἀρχαιότητα γνωρίζω μόνο ἓνα συγγραφεὴν ποῦ, χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψιν τοῦ τὴν πνευματικὴν ἰκανότητά του ἀκρατιῶν του, μεταπηδᾷ ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ μιᾶς ἐκθεσεῖς γενικῶς κατανοητῆ καὶ ρητορικῆς σὲ μιὰ ἐντελῶς διαφορητικὴν ἀπερίπλοκον ἐπιχειρηματολογία: τὸν Παῦλον. Ὁ Ἀριστοτέλης πιθανὸν ὑπαγόρευε ἀπὸ στήθους τὸν λόγον του.

150 Γιατὶ πρότερον ἡ ἐνέργεια καὶ δυνάμειος καὶ πάσης ἀρχῆς μεταβλητικῆς. Θῆτα δ, 1051 a 2· πρόκειται γιὰ ἔργον τῆς ὕστερης περιόδου, ἀλλὰ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖον ἡ ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη ἔμεινε πάντα ἡ αὐτὴ.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

κάνεις δραστήριος σημαίνει όπωσδήποτε τὰ ἐξῆς: "Αν κάποιος είναι ικανός απλώς νὰ ἀσκεῖ μιὰ δραστηριότητα, καὶ τὴν ἀσκεῖ, <λέμε ὅτι εἶναι δραστήριος>· ἂν διαθέτει περισσότερες ικανότητες, <λέμε ὅτι εἶναι δραστήριος>, ἐφόσον ἀσκεῖ τὴν πιὸ πολυτιμὴ ἀπ' αὐτές, π.χ. ὅταν ἓνας αὐλητὴς παίζει διπλὸ αὐλό.¹⁵¹ ἐπιπλέον, ὅταν παίζει τὸν αὐλό, εἴτε εἶναι δραστήριος γενικὰ εἴτε εἶναι δραστήριος σὲ μεγάλο βαθμὸ <δηλαδὴ παίζει ὠραῖα> τὸ ἴδιο περίπου ἰσχύει καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις <ὅταν χρησιμοποιοῦμε τὴ φράση 'εἶμαι δραστήριος'>. Ἐπομένως, πρέπει νὰ λέμε ὅτι ἐκεῖνος ποὺ ἐνεργεῖ σωστά, ἐνεργεῖ καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ. Γιατὶ ὅποιος ἀσκεῖ ὠραῖα καὶ ἐπακριβῶς μιὰ δραστηριότητα ἔχει ἓναν στόχο κατὰ νοῦ <δηλαδὴ τὸ ἀγαθὸ> καὶ ἐνεργεῖ μὲ φυσικὸ τρόπο <δηλαδὴ κάνει αὐτὸ ποὺ τοῦ ἔχει προδιαγράφει ἡ φύση>.

(B 85) Ὅπως εἶπα ἤδη, ἡ δραστηριότητα τῆς ψυχῆς συνίσταται, εἴτε ἀποκλειστικὰ εἴτε κατὰ προτίμηση, στὴ νόηση καὶ στὸ στοχασμὸ. Ἐπομένως μποροῦμε εὐκόλα νὰ καταλάβουμε καὶ εὐκόλα μπορεῖ ὁ καθένας νὰ συμπεράνει ὅτι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ζεῖ¹⁵² ἐκεῖνος ποὺ σκέφτεται σωστά, καὶ ἀπ' ὅλους ζεῖ στὸν μέγιστο βαθμὸ ἐκεῖνος ποὺ προσπαθεῖ περισσότερο νὰ κατακτήσει τὴν ἀλήθεια· αὐτὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ σκέφτεται καὶ φιλοσοφεῖ μὲ βάση τὴν ἀκριβέστατη γνώση.¹⁵³ Καὶ ἡ τέλεια ζωὴ ὑπάρχει γιὰ ὅσους κατέχουν τὴ φιλοσοφικὴ γνώση, ὅταν αὐτοὶ ἐνεργοῦν φιλοσοφικά. (B 86) Ἄν γιὰ κάθε ἔμβιο ὄν ἡ ζωὴ ταυτίζεται μὲ τὴν ὑπαρξή, εἶναι φανερό ὅτι ἀπ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὁ φιλόσοφος φτάνει στὴ μεγαλύτερη ἔνταση τῆς ὑπαρξῆς, μὲ τὴν ἀληθινὴ σημασία τῆς λέξεως, ἰδιαίτερα ὅταν αὐτὸς ἐνεργεῖ φιλοσοφικά καὶ κατευθύνει τὴ νόησή του πρὸς αὐτὸ ποὺ ἀπ' ὅλα τὰ ὄντα εἶναι περισσότερο προσιτὸ στὴ γνώση.¹⁵⁴

¹⁵¹ Μέχρι ἐδῶ τὸ κείμενο εἶναι σαφές· πρβ. B 65, ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ ἴδια ἐπιχειρηματολογία, λαμβάνοντας ὑπόψη τὸ ἔργον ἐκάστου. Στὸ ἤτοι-μάλιστα τὸ μόνον ἢ μάλιστα ἀνίκη στὸ χρῆταί τις (= ἐνεργεῖ). Ὁ W. J. Verdenius, *Mnemos*. 1962, 395, πραγματεύτηκε τὴν ἐπόμενη πρόταση. Ἐρμηνεύει τὸ ἐπὶ τούτω ὡς *penes auletam* καὶ κατανοεῖ τὸ τὰ τῶν ἄλλων ὡς 'ἡ χρῆση τῶν ἄλλων μουσικῶν ὀργάνων'. Θεωρῶ πιθανότερο ὅτι ἡ πρόταση εἶναι φθαρμένη· περιμένουμε ἴσως γὰρ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων (ἐννοεῖται συμβαίνει). Παρόμοια βραχυλογία βρισκόμεσθε στὸ Ἀναλυτικὰ ὕστερα B 19, 100 b 3 καὶ ἐν τούτω ὡσαύτως. Στὸ B 84 τὸ σπουδαιότερο σημεῖο εἶναι ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἀξιακὴ κλίμακα ἐνεργειῶν. Πρβ. τὰ σχόλια τοῦ Dirlmeier στὰ Ἑθικά Νικομάχεια A 6, 1098 a 11 καὶ *Eudemische Ethik* 225.

¹⁵² Ζεῖ δηλαδὴ πολυτιμότερη ζωὴ. Πρβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Dirlmeier, *Eudemische Ethik* 178.

¹⁵³ Μὲ ἀφετηρία δηλαδὴ ἀρχὰς καὶ αἰτίας.

¹⁵⁴ Πρὸς τίς ἀρχές δηλαδὴ ποὺ εἶναι ἀπλῶς ἡ τῆ φύσει γνώριμα, γιατί ἀπ' αὐτές γνωρίζουμε τὰ πράγματα ποὺ εἶναι ἡμῖν γνώριμα. Πρβ. H. J. Krämer, *Arete bei Platon*, σσ. 353-354.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

(B 87) 'Επιπλέον, ἡ τέλεια καὶ ἀνεμπόδιστη¹⁵⁵ δραστηριότητα ἐνέχει καὶ ἡ ἴδια χαρὰ καὶ γι' αὐτὸ μᾶλλον ἡ φιλοσοφικὴ δραστηριότητα εἶναι ἡ πιὸ εὐχάριστη ἀπ' ὅλες. (B 88) 'Ἡ χαρὰ ὅμως μπορεῖ νὰ σχετίζεται διαφορετικὰ μὲ τὴ δραστηριότητα. Τὸ νὰ πίνεις μὲ χαρὰ καὶ τὸ νὰ ἐπιδίδεσαι στὸ ποτὸ μὲ χαρὰ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο.¹⁵⁶ Γιατὶ τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ πίνει κάποιος χωρὶς νὰ διψᾷ, ἀλλὰ νὰ πίνει ἓνα ποτὸ δὲν τοῦ προκαλεῖ καμιά ἀπόλαυση καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ αἰσθάνεται χαρὰ, ὄχι γιὰ τὸ ὅτι πίνει, ἀλλὰ γιὰτὶ ἐνῶ κάθεται κάπου τυχαῖα παρατηρεῖ κάτι ἢ γίνεται ὁ ἴδιος ἀντικείμενο παρατήρησης. Θὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸς νιώθει χαρὰ καὶ πίνει μὲ χαρὰ, ἀλλὰ ἡ χαρὰ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ποτὸ καὶ αὐτὸς δὲν χαίρεται γιὰ τὸ ὅτι πίνει. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὀνομάζουμε εὐχάριστο ἢ ἐπώδυνο τὸ περπάτημα, τὸ νὰ κάθεται, τὴ μάθηση καὶ κάθε εἶδους κίνηση, ὄχι ἐπειδὴ τυχαίνει νὰ αἰσθανόμαστε χαρὰ ἢ πόνο, ἐνῶ γίνονται, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὅλοι μας αἰσθανόμαστε χαρὰ ἢ πόνο μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν πράξη. (B 89) 'Ὀμοίως, ὀνομάζουμε εὐχάριστη ἐκείνη τὴν εὐχάριστη ζωὴ πού ἡ παρουσία της εἶναι εὐχάριστη σὲ ὅσους τὴ ζοῦν· δὲν μιλοῦμε γιὰ εὐχάριστη ζωὴ στὴν περίπτωση ἐκείνων πού χαίρονται μὲ κάτι στὴ ζωὴ, ἀλλὰ στὴν περίπτωση ἐκείνων γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἴδια ἡ ζωὴ εἶναι χαρὰ καὶ οἱ ὁποῖοι χαίρονται ἀκριβῶς μὲ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ. (B 90) Μὲ βᾶση τέτοιους συλλογισμούς λέμε ὅτι ὁ ξύπνιος ζεῖ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' αὐτὸν πού κοιμᾶται, ὁ φρόνιμος ζεῖ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ τὸν ἀπερίσκεπτο, καὶ ὑποστηρίζουμε ὅτι ἡ χαρὰ γιὰ τὴ ζωὴ προέρχεται ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς ψυχῆς πού κάνουμε· ἡ δραστηριότητα τῆς ψυχῆς εἶναι νὰ ζεῖ μὲ ἀλήθεια. (B 91) Μὲ τὴν ψυχὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐνεργεῖ κατὰ πολλοὺς τρόπους· ὁ σπουδαιότερος ὅμως ἀπ' ὅλους εἶναι νὰ σκέφτεται μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἔνταση. Ἐπομένως, εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ χαρὰ πού πηγάζει ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, εἴτε μόνο αὐτὴ εἴτε αὐτὴ κατὰ προτίμηση, εἶναι ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς. Ἐπομένως, ἡ χαρούμενη ζωὴ καὶ ἡ αἰσθησι τῆς ἀληθινῆς χαρᾶς ἀρμόζει μόνο ἢ κατὰ προτίμηση στοὺς φιλοσόφους. Γιατὶ ἡ δραστηριότητα τῶν πιὸ ἀληθινῶν διανοημάτων μας πού τρέφονται ἀπὸ τίς ὕψιστες ἀρχές τοῦ ὄντος καὶ διατηροῦν σταθερὴ τὴν πληρότητα πού τοὺς δόθηκε, αὐτὴ κατεξοχὴν ἡ δραστηριότητα περισσότερο

155 Τὸ διάνοημα ὅτι καθεὶ τὸ σωματικὸ, ὅλα ὅσα ἀκοῦμε καὶ βλέπουμε, πόνος καὶ ἡδονὴ κτλ. ἐμποδίζει τὴν τοῦ ὄντος θήραν εἶναι πλατωνικὸ, ἀπὸ τὸν *Φαῖδωνα* 65-66. Ὁ Ἄριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τίς λέξεις *ἀκώλυτος* καὶ *ἀνεμπόδιστος* (*Ἡθικά Νικομάχεια* Η 13, 1153a 15), γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἀνεμπόδιστη ἀπὸ ἐξωτερικὰς ἐνοχλήσεις ἀνελιξὴ τῆς εὐτυχημένης ζωῆς· ὁ ὀρισμὸς τῆς *εὐδαμονίας* πού βρίσκουμε στὸν Ἄρειο. *Στοβαῖος* II, σ. 130, 20 *χρησὶς ἀρετῆς ἐν τοῖς κατὰ φύσιν ἀνεμπόδιστος*, ἀνάγεται τελικὰ μᾶλλον στὸν Ἄριστοτέλη.

156 Ἐδῶ ὁ Ἄριστοτέλης ἐλαϊκεύει τὴν διδασκαλία του γιὰ τὸ καθ' αὐτὸ καὶ συμβεβηκάς.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

ἀπὸ κάθε ἄλλη προκαλεῖ καὶ τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς. (B 92) Ἐπομένως, οἱ φρόνιμοι πρέπει νὰ φιλοσοφοῦν, γιὰ νὰ ἀπολαμβάνουν τὶς ἀληθινὲς καὶ καλὲς χαρὲς.¹⁵⁷

(B 93) <Ἡ διανοητικὴ ζωὴ κάνει τὸν ἄνθρωπο εὐτυχημένο;>¹⁵⁸ Στὸ ἴδιο συμπέρασμα μποροῦμε νὰ καταλήξουμε, ὄχι μόνον μελετώντας τὶς λεπτομέρειες ποὺ δημιουργοῦν τὴν εὐτυχημένην ζωὴν, ἀλλὰ καὶ εἰσχωρώντας βαθύτερα¹⁵⁹ στὸ πρόβλημα καὶ θεωρώντας τὴν εὐδαιμονία ὡς ὅλο. Πρῶτα πρῶτα, ἄς ἀντιληφθοῦμε σαφῶς ὅτι: Ὅπως σχετίζεται ἡ διανοητικὴ ζωὴ μὲ τὴν εὐδαιμονία, ἔτσι σχετίζεται καὶ μὲ τὸ χαρακτήρα μας, ἀναλόγως ἂν εἴμαστε ἀξιόλογοι ἢ ἀσήμαντοι ἄνθρωποι.¹⁶⁰ Γιατὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θεωροῦν ἄξιον ἐπιλογῆς εἴτε αὐτὸ ποὺ ὀδηγεῖ στὴν εὐδαιμονία εἴτε αὐτὸ ποὺ εἶναι συνέπεια τῆς εὐδαιμονίας: ἐξάλλου, ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ μᾶς κάνουν εὐτυχημένους ἄλλα εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἄλλα εἶναι εὐχάριστα. (B 94) Ὅριζουμε τὴν εὐδαιμονία εἴτε ὡς δύναμη τοῦ πνεύματος καὶ ὡς εἶδος σοφίας εἴτε ὡς ἠθικὴ τελειότητα ἢ ὡς πλεόνασμα χαρᾶς ἢ ὡς ὅλα αὐτὰ μαζί. (B 95) Ἄν ἡ εὐδαιμονία ταυτίζεται μὲ τὴ δύναμη τοῦ πνεύματος, εἶναι φανερό ὅτι ἡ εὐδαιμονία θὰ ἀρμόζει μόνον στοὺς φιλοσόφους: ἂν εἶναι ἀρετὴ τῆς ψυχῆς ἢ ἡ πλοῦσια σὲ χαρὲς ζωῆς, τότε πάλι σ' αὐτοὺς ἀρμόζει, εἴτε ἀποκλειστικὰ εἴτε κατὰ προτίμηση. Ἄπ' ὅσα ὑπάρχουν μέσα μας ἡ ἀρετὴ εἶναι τὸ ἐξουσιαστικὸ στοιχεῖο,¹⁶¹ καὶ ἡ δύναμη τοῦ πνεύματος εἶναι τὸ πιὸ εὐχάριστο ἀπ' ὅλα, ἂν συγκρίνουμε τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο. Ἀκόμη κι ὅταν κάποιος ὑποστηρίζει ὅτι ὅλα αὐτὰ μαζί δημιουργοῦν τὴν εὐδαιμονία, πρέπει νὰ τὴν ὀρίσει ἔτσι ὥστε τὸ σπουδαιότερο χαρακτηριστικὸ νὰ εἶναι ἡ δύναμη τοῦ πνεύματος. (B 96) Γι' αὐτὸ ὅλοι ὅσοι εἶναι ἱκανοὶ νὰ φιλοσοφοῦν πρέπει νὰ φιλοσοφοῦν. Γιατὶ αὐτὸ εἶναι εἴτε ἡ ἴδια ἡ τέλεια ζωὴ εἴτε ὀδηγεῖ σ' αὐτὴ τὴν ψυχὴ τὸ ταχύτερο, ἂν θέλουμε νὰ ἀναφέρουμε μόνον μία περίπτωση.

(B 97) Τώρα θὰ ἄρρωζε νὰ φωτίσουμε τὸ θέμα μας ἐκθέτοντας γενικὰ ἀναγνωρισμένες ἀπόψεις. (B 98) Στὸν καθένα, βέβαια, εἶναι φανερό ὅτι κανένας ἄνθρωπος δὲν θὰ ἐπέλεγε νὰ ζήσει μιὰ ζωὴ ποὺ θὰ συνοδευόταν μὲν ἀπὸ τὸν μέγιστο πλοῦτο καὶ τὴ μέγιστη δύναμη, ποῦ ὁ ἴδιος ὁμοῦς δὲν

¹⁵⁷ Τὸ B 92 ἐπαναδιατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο. Βλ. τὰ σχόλιά μου.

¹⁵⁸ Τὰ B 93-96 εἶναι ἀποσπάσματα ἐνὸς τμήματος γιὰ τὴν εὐδαιμονία. Γιὰ τὸ B 94 πρβ. Dirlmeier, *Eudemische Ethik* 151 καὶ 225.

¹⁵⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἄνωθεν, γιατί καθετὶ ποῦ ἔχει σχέση μὲ ἀρχὲς εἶναι κάτι τὸ ἀνώτερο: ἓνα καλὸ παράλληλο χωρίο εἶναι τὸ 731 b 23 στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* B 1.

¹⁶⁰ Πρβ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Z 13, 1144 b 1.

¹⁶¹ Πρβ. *Ἠθικὰ Μεγάλια* A 11, 1187 b 20 *ἐπειδήπερ ἐν ἐμοὶ ἐστὶ τὸ δικαίον εἶναι καὶ σπουδαίον, ἐὰν βούλωμαι, ἔσομαι πάντων σπουδαιότατος, Ἠθικὰ Νικομάχεια* Γ 5, 1113 b 20 *ὦν καὶ αἱ ἀρχαὶ ἐν ἡμῖν, καὶ αὐτὰ ἐφ' ἡμῖν*. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι πρωτοῦργός τῶν πράξεών του.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

θά εἶχε τὴν ἰκανότητα νὰ σκέφτεται καὶ θὰ ἦταν παράφρων· δὲν θὰ τὴ διά-
λεγε, ἀκόμη κι ἂν ὑπῆρχε πιθανότητα νὰ χαρεῖ τις τολμηρότερες ἀπολαύ-
σεις καὶ μπορούσε νὰ ζήσει ὅπως μερικοὶ τρελοί. Προφανῶς, οἱ ἄνθρωποι
ἀποφεύγουν περισσότερο ἀπ' ὅτιδήποτε ἄλλο τὴν ἀνοησία.¹⁶² ἡ ἀνοησία
ὁμως εἶναι, καθὼς φαίνεται, ἀντίθετη στὴ δύναμη τοῦ πνεύματος καὶ ἀπὸ
δύο ἀντίθετα τὸ ἓνα τὸ ἀποφεύγουμε καὶ τὸ ἄλλο τὸ ἐπιλέγουμε. (B 99)
Γιατὶ ἀποφεύγοντας τὴν ἀσθένεια ἐπιλέγουμε τὴν ὑγεία. Ἔτσι φαίνεται
πῶς καὶ με βία αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία ἢ δύναμη τοῦ πνεύματος
εἶναι αὐτὸ πού περισσότερο ἀπ' ὅλα ἀξίζει νὰ ἐπιλεγεῖ, καὶ μάλιστα ὄχι
ἐπειδὴ θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἀπ' αὐτὴν κάτι ἄλλο. [Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει
τὴν ἀποψη πού ἐπικρατεῖ γενικῶς.]¹⁶³ Γιατὶ ἀκόμη κι ἂν κάποιος τὰ εἶχε
ὅλα, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴ σκεπτόμενη ψυχὴ ἦταν ἀνίατα ἄρρωστος, δὲν θὰ εἶχε
γι' αὐτὸν καμιὰ ἀξία νὰ ἐπιλέξει τὴ δύναμη τοῦ πνεύματος, ἐπειδὴ καὶ οἱ
τυχόν ἄλλες προτιμήσεις του θὰ ἦταν ἀνώφελες. (B 100) Γι' αὐτὸ ὅλοι οἱ
ἄνθρωποι, ἐφόσον ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ με τὴ φιλοσοφία καὶ μπορέσουν νὰ τὴ
γευθοῦν, πιστεύουν ὅτι τὰ ὑπόλοιπα πράγματα δὲν ἔχουν καμιὰ ἀξία· γιὰ
τοῦτο κανεὶς ἀπὸ μᾶς δὲν θὰ ἄντεχε νὰ μείνει ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του σὲ
κατάσταση μέθης ἢ νὰ εἶναι παιδί.¹⁶⁴ Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο καὶ ὁ ὕπνος εἶναι
μὲν ἐξαιρετικῶς εὐχάριστος, ἀλλὰ δὲν μπορούμε με κανέναν τρόπο νὰ τὸν
προτιμοῦμε <ἀπὸ τὴν ἐγρήγορηση>, ἀκόμη κι ἂν δεχτοῦμε ὅτι αὐτὸς πού
κοιμᾶται ἀπολαμβάνει ὅλες τις δυνατὲς χαρὲς, γιατί στὸν ὕπνο οἱ παραστά-
σεις εἶναι ψευδεῖς, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ παραστάσεις τοῦ ξύπνιου εἶναι ἀληθεῖς.
Ὁ ὕπνος καὶ ἡ ἐγρήγορηση δὲν διαφέρουν μεταξύ τους σὲ τίποτε ἄλλο παρὰ
στὸ ὅτι συχνὰ κατὰ τὴν ἐγρήγορηση ἡ ψυχὴ γνωρίζει τὴν ἀλήθεια, στὸν ὕπνο
ὁμως πάντοτε ἀπατᾶται· γιατί ὅλα τὰ ὄνειρα εἶναι μόνο εἰκόνες καὶ μὴ-
πραγματικότητα. (B 102) Τὴ φιλομάθεια τῆς ψυχῆς μαρτυρεῖ καὶ τὸ ὅτι ὁ
κοινὸς ἄνθρωπος φοβᾶται τὸ θάνατο. Ἡ ψυχὴ ἀποφεύγει ὅ,τι δὲν γνωρίζει,
τὸ σκοτεινὸ καὶ τὸ ἄγνωστο, καὶ ἀποζητᾶ σύμφωνα με τὴ φύση τῆς τὸ ὄρα-
τὸ καὶ τὸ γνωστὸ. Γι' αὐτὸν προπάντων τὸ λόγο λέμε ὅτι πρέπει νὰ τιμοῦ-
με κατεξοχῆν ἐκείνους στοὺς ὁποίους ὀφείλουμε τὸ ὅτι βλέπουμε τὸν ἥλιο

162 Ἐποφεύγουν τὴ σοφία καὶ τὴν ἀμαθία λέει ὁ Πλάτων στὸν *Εὐθύδημο* 281 e. Τὸ ἐπιχεί-
ρημα ἐξ ἐναντίων ἐμφανίζεται κατ' ἐπανάληψη στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη·
βλέπουμε πόσο προσεκτικὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἐνεργοποιεῖ ὅλο τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὰ *Τοπικὰ*
ὄπλοστασιο ἐπιχειρημάτων. Ὁ S. Mansion, *Aristotle and Plato in the mid-fourth cen-*
tury, 68, πολὺ σωστὰ λέει ὅτι «the *Protrepticus* is an attempt, whose search for accuracy
can only be admired, to drive intellectualism to its ultimate consequences». Ἄλλο θέμα
ἂν τὰ περισσότερα ἐπιχειρήματα εἶναι ψευδοαποδείξεις καὶ ταυτολογίες.

163 Προσθήκες τοῦ Ἰάμβλιχου.

164 Ἡ ἴδια διατύπωση καὶ στὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* A 5, 1215 b 22.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

και τὸ φῶς, και ὀφείλομε νὰ αἰσθανόμαστε σεβασμὸ γιὰ τὸν πατέρα και τὴ μητέρα, ἐπειδὴ αὐτοὶ εἶναι οἱ πρωτουργοὶ τῶν πολυτιμότερων ἀγαθῶν μας· γιατί, ὅπως μοῦ φαίνεται, αὐτοὶ εἶναι αἰτία γιὰ τὸ ὅτι γνωρίζουμε και βλέπουμε κάτι. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο χαίρομαστε μὲ τὰ ἀντικείμενα και μὲ τοὺς ἀνθρώπους πού μᾶς εἶναι οἰκετοὶ και ὀνομάζουμε φίλους αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς ἀνθρώπους πού μᾶς εἶναι γνωστοί.¹⁶⁵ Ὅλα αὐτὰ δείχνουν καθαρὰ ὅτι ἀγαποῦμε τὸ γνωστὸ, τὸ ὀρατὸ και τὸ σαφές· ἂν, λοιπόν, ἀγαποῦμε τὸ γνωστὸ και τὸ προφανές, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀγαποῦμε κατ' ἀνάγκη και τὴ γνώση και τὴ νόηση.

(B 103) Ἐπίσης, ὅπως οἱ ἄνθρωποι, ὅσον ἀφορᾷ τὰ πράγματα πού ἔχουν στὴν κατοχὴ τους, δὲν ἀποκοτῶν τὰ ἴδια πράγματα και γιὰ νὰ μπορέσουν ἀπλῶς νὰ ζήσουν και γιὰ νὰ ζήσουν εὐτυχισμένα, τὸ ἴδιο συμβαίνει και μὲ τὴ δύναμη τοῦ πνεύματος. Πιστεύω ὅτι ἡ νόηση πού χρειαζόμαστε ἀπλῶς γιὰ τὴ ζωὴ δὲν εἶναι ἡ ἴδια μὲ ἐκεῖνη πού χρειαζόμαστε γιὰ τὴν τέλεια ζωὴ.¹⁶⁶ Πρέπει νὰ συγχωροῦμε ἀπόλυτα τὸν κοινὸ ἄνθρωπο, ὅταν χρησιμοποιοῖ τὴ νόηση μόνο γιὰ νὰ ζήσει· εὐχεται βέβαια διακαῶς νὰ ἔχει εὐδαιμονία, χαίρεται ὁμως ἤδη ὅταν εἶναι σὲ θέση τουλάχιστο νὰ ζεῖ. Ὅταν ὁμως κάποιος δὲν πιστεύει ὅτι πρέπει νὰ ἐπιπλευσεῖ στὴ ζωὴ μὲ κάθε τίμημα, εἶναι πραγματικὰ γελοῖο, ἂν δὲν ἀναλαμβάνει κάθε κόπο και δὲν προσπαθεῖ μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀποκτήσει ἐκεῖνη τὴ δύναμη τοῦ πνεύματος μὲ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ γνωρίσει τὴν ἀλήθεια. (B 104)¹⁶⁷ Τὸ ἴδιο θὰ μπορού-

¹⁶⁵ Ὅπως τόσο συχνὰ σὲ ἄλλα ἔργα του, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικαλεῖται τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ παράδοση: *σέβει θεούς, γονεῖς τίμα, συνήδου τοῖς φίλοις*. Ἔτσι τὸ διατυπώνει και ὁ μιμητὴς του στὸ *Πρὸς Δημόκρινον* 4. Πρβ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Θ 16, 1163b 16.

¹⁶⁶ Ὁ Ἀριστοτέλης ἐδῶ λέει ἀνοιχτὰ αὐτὸ πού ἤδη γνωρίζουμε, ὅτι δηλαδὴ ἡ φρόνησις δηλώνει τόσο τὴν πρακτικὴ σοφία ὅσο και τὴ θεωρητικὴ σκέψη.

¹⁶⁷ Τὸ τμήμα B 104-110 εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν *Φαίδωνα* 64a - 70b, ὅπου ἡ συλλογιστικὴ εἶναι ἡ ἐξῆς: «Τὸ νὰ φιλοσοφοῦμε σημαίνει νὰ ἀπελευθερώνομε τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σωματικὸ στοιχεῖο. Εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ ἀπλὸς ἄνθρωπος νομίζει ὅτι ἡ ζωὴ δὲν ἔχει ἀξία (*οὐκ ἄξιον εἶναι ζῆν* 65a) χωρὶς τὴν ἡδονὴ τῶν αἰσθήσεων. Αὐτὴ δὲν ἔχει ἀξία· τὸ πνεῦμα σκέφτεται καθαρότερα ὅταν τείνει πρὸς τὸ ὄν (*ὀρέγεται τοῦ ὄντος*). Ἀναζητώντας μὲ τὸν καθαρὸ νοῦ (*εἰλικρινεῖ διανοίᾳ* 66a) τὴν ἀληθινὴ φύση τῶν πραγμάτων, ὁ φιλόσοφος ἀποκατὰ φρόνησιν και ἀλήθειαν. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἰσχωρήσει στὴν ἀληθινὴ γνώση τοῦ πραγματικοῦ ὄντος ὅσο ἡ ψυχὴ του συμπίπτει μὲ τὸ ἄθλιο σῶμα του (*ζυμπεφυρμένη μετὰ τούτου τοῦ κακοῦ* 66b). Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀγωνιζόμαστε γιὰ τὴν ἀποδέσμευση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα (*χωρίζειν ἀπὸ τοῦ σώματος* 67c), γιὰ νὰ μπορέσει νὰ προσηλωθεῖ ἡ ψυχὴ στὴν ἐσωτερικὴ δράση, ἐλεύθερη ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ σώματος (*δεσμῶν*). Ἄν δεῖς τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους, θὰ διαπιστώσεις ὅτι ὅλες οἱ προσπάθειές τους εἶναι παράλογες και ἀποτελοῦν, στὴν καλύτερη περίπτωσι, ἓνα συμβιβασμὸ γιὰ νὰ ἀποφύγουν ὀρισμένους συμφορές. Ζοῦν διαρκῶς μὲ φόβο και δὲν καταλαβαίνουν ὅτι μόνο ἡ φρόνησις εἶναι τὸ γνήσιο ἀντίτιμο (69a) μὲ τὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ ἀγοράσομε τὴν ἀρετὴ τῆς ψυχῆς. Ζωὴ χωρὶς φρόνησιν δὲν εἶναι παρὰ *σκιαγραφία*

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

σαμε να διαπιστώσουμε και από τα έξης, αν εξετάζαμε άπροκατάληπτα την ανθρώπινη ζωή. Θα διαπιστώναμε ότι όλα τα πράγματα που οι άνθρωποι τα θεωρούν σπουδαία δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα θέατρο σκιών. Γι' αυτό και σωστά λέγεται ότι ο άνθρωπος είναι ένα τίποτα και ότι κανένα από τα ανθρώπινα πράγματα δεν έχει διάρκεια. Γιατί η δύναμη, το μεγαλειό και η όμορφα είναι για γέλια και δεν αξίζουν τίποτε· μάς φαίνονται μόνο ότι αξίζουν,¹⁶⁸ έπειδή τίποτε δεν είμαστε σε θέση να δούμε με ακρίβεια. (B 105) Γιατί, αν κάποιος μπορούσε να βλέπει τόσο καλά, όπως λένε για τον Λυγγέα ότι μπορούσε να βλέπει μέσα από τοίχους και δέντρα, θα μπορούσε να άντέξει να κοιτάξει έναν άντρα σαν τον παινεμένο Άλλιβιάδη,¹⁶⁹ αν ταυτόχρονα έβλεπε όλη την άθλιότητα που τον συνιστά; Ή τιμή και η υπόληψη, πράγματα που συνήθως τα επιδιώκουν περισσότερο από τα άλλα,¹⁷⁰ είναι γεμάτα από άπερίγραπτη άνοησία· γιατί όποιος έχει δει ένα μέρος του Αιώνιου θα θεωρούσε άφελές τó να κοπιάζει για τέτοια πράγματα. Άνάμεσα στα ανθρώπινα πράγματα τί είναι μακρόβιο ή έχει διάρκεια; Μόνο εξαιτίας τής άδυναμίας μας —όπως πιστεύω— και εξαιτίας του ότι η ζωή μας είναι σύντομη μάς φαίνεται και αυτό σπουδαίο. (B 106) Άν αυτό τó λάβουμε υπόψη, ποιός θα πίστευε έπειτα ότι είναι εύτυχισμένος και μακάριος — ποιός από μάς, που όλοι μας εϋθής από την αρχή (όπως λέγεται κατά τή μήση στα μυστήρια) γεννηθήκαμε από τή φύση, σαν να έπρεπε να τιμωρηθούμε; Γιατί είναι θεϊκό τó ρητό των παλαιών, όταν λένε ότι η ψυχή πρέπει να καταβάλλει ένα τίμημα και ότι ζούμε, για να τιμωρηθούμε για κάποια μεγάλα άμαρτήματα. (B 107) Μου φαίνεται ότι η εικόνα που ακολουθεί είναι καλή άναπαράσταση τής διαπλοκής τής ψυχής με τó σώμα: "Όπως δηλαδή διηγούνται ότι συχνά στην Τυρρηνία βασανίζουν τους φυλακισμένους δένοντας πτώματα πάνω στους ζωντανούς, και μάλιστα έτσι ώστε να είναι στραμμένα πρόσωπο με πρόσωπο και να συναρμόζεται μέλος με μέλος, έτσι και η ψυχή φαίνεται ότι έχει τεντωθεί και έχει έπικολληθεί

(69b) και άνδραποδῶδες». Οί μορφολογικές σχέσεις είναι προφανείς· άμέσως όμως βλέπουμε ότι η έκθεση του Άριστοτέλη δεν είναι σε καμιά περίπτωση άπλώς άπομίμηση. Στόν Άριστοτέλη τó συμπέρασμα είναι έντελώς διαφορετικό, κατά βάση είναι τó ίδιο με τó συμπέρασμα του Σωκράτη στην Άπολογία. Άντιθέτως, ό Πλάτων λέει, 66d: «Έπομένως, αν είναι άδύνατο να άποκτήσουμε άληθινή γνώση όσο η ψυχή είναι ένωμένη με τó σώμα, μόνο δύο δυνατότητες υπάρχουν: Ή είναι έντελώς άδύνατο να άποκτήσει άληθινή γνώση ένας άνθρωπος ή αυτό θα ήταν ίσως δυνατό μετά τήν παρούσα ζωή».

¹⁶⁸ Είναι δηλαδή μόνο φαινόμενα άγαθά, που συχνά τα θεωρούμε πραγματικά άγαθά.

¹⁶⁹ Τó όνομα δεν βρίσκεται στόν Ίάμβλιχο αλλά στόν Βοήθιο, που πιθανόν έχει παραθέματα από τόν *Hortensius* του Κικέρωνα. Βλ. C 104 και τα σγολία μου.

¹⁷⁰ Στην έκδοσή μου υπάρχει λανθασμένο κόμμα μετά τó *ζηλούμενα*.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

σὲ ὅλα τὰ μέλη τοῦ σώματος¹⁷¹ ποὺ ἔχουν τὴ δύναμη νὰ ἀντιλαμβάνονται.

(B 108) Ἐπομένως, τίποτε τὸ θεϊκὸ ἢ μακάριο δὲν ὑπάρχει γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ Ἕνα, ποὺ αὐτὸ μόνον ἀξίζει τὸν κόπο, δηλαδή τὸ νοῦ καὶ τὴν πνευματικὴ δύναμη ποὺ διαθέτουμε. Ἀπὸ ὅσα μᾶς ἀνήκουν μόνον αὐτὸ φαίνεται ὅτι εἶναι ἄφθαρτο καὶ θεϊκὸ. (B 109) Δυναμεί τοῦ ὅτι εἴμαστε σὲ θέση νὰ μετέχουμε σ' αὐτὴ τὴν ἰκανότητα, ἂν καὶ ἡ ζωὴ μας εἶναι ἀπὸ τὴ φύση ἄθλια καὶ κοπιαστικὴ, εἶναι τακτοποιημένη τόσο ὑπέροχα, ὥστε σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα ἔμβια ὄντα ὁ ἄνθρωπος νὰ φαντάζει σὰν ἓνας θεός. (B 110) Γιατὶ δίκαια λένε οἱ ποιητές:¹⁷² «Ὁ νοῦς εἶναι ὁ θεὸς μέσα μας» καὶ «Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ κρύβει μέσα της μέρος ἑνὸς θεοῦ». Ἐπομένως, ἢ πρέπει νὰ φιλοσοφοῦμε ἢ νὰ ἀποχαιρετήσουμε τὴ ζωὴ καὶ νὰ φύγουμε ἀπὸ ἐδῶ.¹⁷³ γιὰτὶ μοῦ φαίνεται ὅτι ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ἀνόητες φλυαρίες καὶ κούφια λόγια.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Προτρεπτικοῦ. Σὲ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι δυνατὸ νὰ ἐντοπιστοῦν πλατωνικὰ μοτίβα καὶ πλατωνικοὶ διαλογισμοί. Στὸν *Προτρεπτικό*, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ νόημα τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴ σημασία της γιὰ τὴ ζωὴ, προσεγγίζει ἰδιαίτερα τὸν Πλάτωνα· αὐτὸ εἶναι φυσικὸ, γιὰτὶ ἡ ἔννοια καὶ τὸ ἰδανικὸ τῆς φιλοσοφικῆς ζωῆς πλάστηκαν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα· μπορούμε νὰ πούμε ὅτι τίποτε δὲν χαρακτηρίζει τόσο τὴν ἀρχαία Ἀκαδημία ὅσο ἡ ὁμολογία πίστεως σ' αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ. Τὰ θεμέλια τὰ εἶχε θέσει ὁ Σωκράτης, μὲ τὸ ἐπιτακτικὸ αἴτημα νὰ μὴ δεχόμαστε τίποτε ὡς καλὸ ἢ κακὸ, χωρὶς προσεκτικὸ ἔλεγχο· ζωὴ χωρὶς ἀδιάκοπο ἔλεγχο δὲν ἀξίζει νὰ βιώνεται. Στὸν *Εὐθύδημο* ὁ Πλάτων παρουσιάζει τὸν Σωκράτη νὰ σκιαγραφεῖ μιὰ εἰκόνα τῆς φιλοσοφικῆς ζωῆς ποὺ ἀποτελέσει πρότυπο γιὰ τὸ μέλλον. «Μᾶλλον εἶναι σωστὸ ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουμε τὴν εὐδαιμονία.¹⁷⁴ Μὲ αὐτὸ οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἐννοοῦν τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ἐξασφάλιση· δὲν ἐπιτρέπεται ὁμως νὰ ξεχνοῦμε τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἀγαθὰ, δηλαδή τὴ φρόνηση.

¹⁷¹ Ἄν δεχτοῦμε πῶς δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ρητορικὴ, ἀλλὰ πῶς ἦταν ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι παρούσα σὲ ὅλα τὰ αἰσθητικὰ μέρη, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τροποποίησε τὴν ἀποψὴ του στὸ *Περὶ ζῶων κινήσεως* 703a 36, μὴδὲν δεῖν ἐν ἐκάστῳ εἶναι ψυχὴν.

¹⁷² Θεωρῶ τὴ φράση εἶθ' *Ἐρμότημος εἶτ'* Ἀναξαγόρας εἶπε τοῦτο προσθήκη τοῦ Ἰάμβλιχου. Τὸ δεύτερο παράθεμα εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Εὐριπίδη ποὺ παρατίθεται συχνὰ στὴν ἀρχαία λογοτεχνία, 1018 Nauck². Αὐτὸ τὸ διανόημα τὸ βρίσκουμε καὶ στὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη A 19 μικρὸν ὦν μῦριον τοῦ θεοῦ. Πρβ. Dirlmeier, *Nikomachische Ethik* 591, *Eudemische Ethik* 502-503.

¹⁷³ Γοργίας 512a, Θεαίτητος 176ab, Φαῖδων 64a.

¹⁷⁴ 278e ἀρά γε πάντες ἄνθρωποι βουλόμεθα εὐ πράττειν;

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

Σε κάθε τομέα τῆς ζωῆς ὁ γνωστικός ἄνθρωπος¹⁷⁵ εἶναι ὁ πιὸ εὐτυχισμέ-
νος. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως νὰ ἔχουμε φρόνηση· πρέπει καὶ νὰ τὴ χρησιμοποιου-
με¹⁷⁶ γιὰ νὰ εὐτυχήσουμε. Ὁ γνωστικός πρέπει νὰ μάθει νὰ χρησιμοποιεῖ
τὰ ἐργαλεῖα του¹⁷⁷ καλὰ· ὁποῖος τὰ χρησιμοποιεῖ ἄσχημα βλάπτει κυρίως
τὸν ἑαυτό του. Πρέπει νὰ ἀποκοῦμε γνώση γιατί ὅταν ὁδηγός μας γιὰ τὸ
καλὸ καὶ γιὰ τὸ κακὸ εἶναι ἡ γνώση καὶ ὅταν αὐτὴ κατευθύνει τὴν πράξη
μας, κατακοῦμε τὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ εὐδαιμονία.¹⁷⁸ Γι' αὐτὸ
ὁ καθέννας πρέπει νὰ προσπαθεῖ, μὲ κάθε δυνατὸ τρόπο,¹⁷⁹ νὰ γίνεῖ ὅσο τὸ
δυνατὸ πιὸ γνωστικός. Μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε τὴ γνώση. "Ἄν τὸ δε-
χτοῦμε αὐτό, πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ φιλοσοφεῖν εἶναι ἀναγ-
καῖο."¹⁸⁰ Στὸ τέλος τοῦ διαλόγου ὁ Κρίτων λέει ὅτι συνάντησε κάποιον ποὺ
ἐπέκρινε ἔντονα αὐτὴ τὴν ἀξιολόγηση τῆς φιλοσοφίας. "Ἐλεγε ὅτι, ἔτσι
ὅπως περιέγραψε ὁ Σωκράτης τὸ στόχο τῆς φιλοσοφίας, ἡ φιλοσοφία δὲν
ἀξίζει καθόλου νὰ ἐπαινεῖται, ἀλλὰ ἀντίθετα δὲν ἔχει καμία ἀπολύτως ἀ-
ξία.¹⁸¹ Μετὰ τὸν Sprengel γιὰ πολλοὺς λόγους οἱ μελετητὲς δέχτηκαν ὅτι
ἐδῶ ὁ Πλάτων εἶχε κατὰ νοῦ τὸν Ἴσοκράτη· ὅπως ὁδηγοῦσε τὰ σαρκαστικὰ
λόγια τοῦ Σωκράτη γιὰ τὸν ἀνώνυμο συνομιλητὴ τοῦ Κρίτωνα, ἔχουν ὡς
στόχο τὴν ἐπιπόλαια παιδαγωγικὴ θεωρία τῆς ἰσοκρατικῆς σχολῆς.

Ἐπομένως, ἤδη στὸν *Εὐθύδημο* ὁ Πλάτων ἀνέπτυξε διανοήματα ποὺ
ἔμελλε νὰ ἀποτελέσουν βασικὰ θέματα καὶ στὸν ἀριστοτελικὸ *Προτρεπτι-
κό*, περίπου 30 χρόνια ἀργότερα. Στὸ μεταξὺ ὅμως ὁ ὀρίζοντας εἶχε διευ-
ρυνθεῖ πάρα πολὺ· στὸν *Εὐθύδημο* ὁ Πλάτων δὲν εἶχε θέσει ἀκόμη τὸ ἐρώ-
τημα σχετικὰ μὲ τίς ιδιότητες ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ φιλοσοφικὴ γνώ-
ση. Ὡς γνωστόν, τὴν πιὸ διεξοδικὴ ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα τὴ
βρίσκουμε στὸ ἕκτο καὶ ἔβδομο βιβλίον τῆς *Πολιτείας*· στίς παραδόσεις τοῦ
Περὶ τάγαθῶ ὁ Πλάτων θεμελιώνει θεωρητικὰ τὴν ἀποψὴ του. Στὸν *Πο-
λιτικὸ* περιγράφει τὸν βασιλικὸ πολιτικὸ ἡγέτη ποὺ ἔχοντας διαρκῶς μπρο-
στά του τὴν ἀπαιτήση γιὰ ἀλήθεια,¹⁸² τὰ πράττει ὅλα σωστά, ἐνῶ στὸν

¹⁷⁵ Ἐδῶ ὁ σοφός, στὸν Ἀριστοτέλη ὁ φρόνιμος ἢ σπουδαῖος.

¹⁷⁶ 280 d *δεῖ μὴ μόνον κεκτήσθαι τὰ τοιαῦτα ἀγαθὰ τὸν μέλλοντα εὐδαιμόνα εἶσθαι ἀλλὰ
καὶ χρῆσθαι αὐτοῖς.*

¹⁷⁷ 280 c, πρβ. Β 4 καὶ Β 47.

¹⁷⁸ *εὐδαιμονίαν, εὐπραγίαν.*

¹⁷⁹ Ἡ φράση-κλειδί ἑαυτὸν παρασκευάζειν ὅπως ἔσται βέλτιστος ὑπάρχει ἤδη στὴν Ἀπο-
λογία 39 d· χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μετάθεση τῶν λέξεων στὸν *Εὐθύδημο* 282 a ὅπως ὡς
σωφάτατος ἔσται. Πρβ. Γοργίας 503 a.

¹⁸⁰ 282 d *ἀναγκαῖον εἶναι φιλοσοφεῖν.*

¹⁸¹ 304 e *οὐκ ἔστι χαρίεν πρᾶγμα, ἀλλὰ οὐδενός ἄξιον.*

¹⁸² 300 e *οὐ μίμημα, ἀλλ' αὐτὸ τὸ ἀληθέστατον ἐκεῖνο.* Ἀριστοτ. σχολιασμός στὸ ἔργο τῶν
K.v. Fritz - E. Kapp, *Constitution of Athens*, σσ. 211-213· βλ. καὶ Düring, *Protrepticus*
212-215.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

Θεαίτητο και στον *Τίμαιο* περιγράφει τον φιλόσοφο που με όλη του την καρδιά επιδίδεται στη φιλοσοφική ζωή, βρίσκει την αλήθεια και έτσι εξομοιώνεται με τον θεό.¹⁸³

Ο Ἀριστοτέλης είχε την ίδια ύψηλή, σχεδόν υπερβολική αντίληψη για τη αξία της φιλοσοφίας και τη σημασία της για τη ζωή. Και αυτός προϋπέθετε όρισμένους γνώμονες του πράττειν,¹⁸⁴ μόνο που το βλέμμα του δεν στρέφεται στις ιδέες, αλλά στην ίδια τη φύση. Στα άποσπάσματα του *Προτρεπτικού* ή λέξη φύσις άπαντά τουλάχιστον 53 φορές.

Στο άριστοτελικό συγγραφικό έργο είναι θεμελιακό το διανόημα ότι ο άνθρωπος μιμείται τη φύση, όταν δημιουργεί κάτι ως τεχνίτης, καλλιτέχνης ή ειδικός.¹⁸⁵ Ο,τι παράγει ή φύση είναι καλύτερο¹⁸⁶ άπ' όλα όσα παράγουν οι άνθρωποι. Αυτή ή ιδιότητα της φύσης, να παράγει πάντοτε το καλύτερο και το τέλειο, είναι για τον Ἀριστοτέλη έμπειρικό δεδομένο. Η φύση ή ξεδιπλώνει άβίαστα¹⁸⁷ τη μορφή που ένυπάρχει σ' αυτήν ή, από έξωτερικές αίτιες, άποτυγχάνει σ' αυτό. Όρισμένες φορές ο άνθρωπος μπορεί να βοηθήσει τη φύση¹⁸⁸ να ολοκληρώσει το έργο της. Το περιθώριο που αφήνει ή φύση γι' αυτό είναι ο τομέας των τεχνών, της ανθρώπινης δεξιότητας.

Η φιλοσοφία βρίσκεται υπεράνω όλων των τεχνών· ο φιλόσοφος δέν μιμείται άπλώς τη φύση· παρατηρεί την ίδια τη φύση· βλέπει το τακτοποιημένο όν που παραμένει το ίδιο συνεχώς και άπ' αυτό άντλεί έσωτερική δύναμη που τον κάνει άπόλυτα ανεξάρτητο σε σχέση με τους συνανθρώπους του.¹⁸⁹ Γι' αυτό οι νόμοι του άποκτούν διάρκεια και οι προσωπικές πράξεις του¹⁹⁰ έχουν έγκυρότητα και αξία. Ο Ἀριστοτέλης θεμελιώνει αυτές τις

¹⁸³ Θεαίτητος 176 a-c όμοίωσις θεώ κατά το δυνατόν, *Τίμαιος* 89 d - 90 d φρονείν άθάνατα και θεία. Σημαντικά είναι και τὰ χωρία του *Φαίδωνα* 64 a - 70 b. Βλ. παραπάνω, ύπος. 167.

¹⁸⁴ *Πολιτικός* 296 e όρον... τον γε άληθινώτατον, *Προτρεπτικός* B 47 όρος άπό της φύσεως αυτής και της άληθείας. Υπάρχουν δύο φράσεις άκριβώς παράλληλες με τη φράση όρους προς ούς κρινεί, στα *Ηθικά Εϋδήμεια* Θ 3, 1249a 21 και στο *Περί άρχαίης ίητρικής*, σ. 41, 21H., πρβ. παρακάτω, σ. 228.

¹⁸⁵ Ο Πλάτων το διατυπώνει αυτό κάπως διαφορετικά στον *Σοφιστή* 265 e τὰ μὲν φύσει λεγόμενα ποιείσθαι θεία τέχνη, τὰ δ' εκ τούτων ύπ' ανθρώπων συνιστάμενα ανθρώπινη· έπίσης, στο τέλος του μύθου στον *Πολιτικό* 274 d γράφει ὡ συμμιμούμενοι και συνεπόμενοι. Στον Ἀριστοτέλη έχει άναπτυχθεί με λογική συνέπεια το διανόημα ή τέχνη μιμείται την φύσιν στο B 14.

¹⁸⁶ B 13.

¹⁸⁷ έντελέχεια.

¹⁸⁸ άδυνατεί άναπληροϋν B 13. Πρβ. *Φυσικά* B 8, 199a 16.

¹⁸⁹ B 50 ζή καθ' έαυτόν.

¹⁹⁰ B 49. Και στα *Ηθικά Εϋδήμεια* A 5, 1216a 25 άναφέρεται ότι ο πολιτικός των καλών πράξεων προαιρετικός αυτών χάριν.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

προτάσεις με μιὰ γενική τελεολογική θεωρία για τὴ φύση ὑπάρχουν πολλές βαθμίδες τῆς ζωῆς ὡς τὴν ἀνώτατη μορφή ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ζῶ σημαίνει ἔχω συνείδηση· στὴν κατώτατη βαθμίδα ἡ συνείδηση εἶναι καταρχὴν μόνο αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη, καὶ μάλιστα περισσότερο ὅταν τὴν ἀσκεῖ παρά ὅταν ἀπλῶς τὴν ἔχει κανεὶς. Ἡ ὕψιστη ἐνέργεια τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ καθαρὴ νόηση ποὺ δὲν ἐπιδιώκει πρακτικούς σκοπούς. Σ' αὐτὴ τὴν ἀνώτατη βαθμίδα συνείδησης ζεῖ ὁ φιλόσοφος· ἡ μορφή ζωῆς του εἶναι ἡ τελειότερη ἀνάμεσα σὲ ὅλους, εἶναι τὸ εἶναι στὸν μεγαλύτερο δυνατὸ βαθμῶ.¹⁹¹

Ἄριστοτέλης θεμελιώνει με ἐπιχειρήματα ποὺ ἤδη εἶχε ἀναπτύξει στὸ ἔργο *Περὶ ἰδεῶν* τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίσουμε τὴν ἀλήθεια καὶ ἰδιαίτερα τὶς ἀρχές τοῦ εἶναι.¹⁹² Ὅπως ὁ Πλάτων, πιστεύει ὅτι κάθε γνώση ἀσχολεῖται κατὰ προτίμηση με τὸ πεπερασμένο, δηλαδή μ' αὐτὸ ποὺμποροῦμε νὰ τὸ προσδιορίσουμε με ἀκρίβεια, καὶ ὅτι τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ τέλει ἀνήκουν σ' αὐτὸ ποὺ ἔχει πέρας. Ἀντὶ γιὰ ιδέες ὅμως ὁ Ἄριστοτέλης μιλά ἀπλῶς γιὰ κοινὰ, γενικὲς ἔννοιες.¹⁹³ Τὸ ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης καὶ τῆς ὕψιστης ἐπιστήμης εἶναι ἡ ἀλήθεια, καὶ μάλιστα ἡ ἀλήθεια στὴ φύση, δηλαδή ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη. Ἡ ἐξέρευνηση τῆς φύσης εἶναι στόχος τῆς ὑπαρξῆς μας καὶ σκοπὸς γιὰ τὸν ὅποιο γεννηθήκαμε.¹⁹⁴ Ἀντίθετα με τὸν Πλάτωνα, ὁ Ἄριστοτέλης τονίζει ὅτι μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε αὐτὴ τὴ στάση με ἀσκησι καὶ μάθησι καὶ ὅτι ἡ φρόνησις εἶναι κάτι ποὺμποροῦμε νὰ τὸ μάθουμε.

Ἄριστοτέλης θεμελιώνει τὴν πρότασι ὅτι ἀπ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὁ φιλόσοφος κατακτᾷ τὴ μέγιστη εὐδαιμονία καὶ τὶς εὐγενικὲς ἀπολαύσεις, λέγοντας ὅτι μόνο στὴν ψυχὴ τοῦ φιλοσόφου κυριαρχεῖ ἡ τέλεια ἀρμονία.¹⁹⁵ Στὴν ψυχὴ ὑπάρχει ἓνα μέρος ποὺ κυβερνᾷ καὶ ἓνα μέρος ποὺ κυβερνᾶται· ἡ σωστὴ σχέση¹⁹⁶ ἀνάμεσά τους εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεσι γιὰ τὴν εὐδαιμονία. Τὸ τμῆμα γιὰ τὴν εὐδαιμονία ὁ Ἰάμβλιχος τὸ περιόρισε σημαντι-

¹⁹¹ Ἔτσι μεταφράζει ὁ H. J. Krämer, *Arete bei Platon und Aristoteles* 353, σύμφωνα με τὸ B 86 *kān eīh ge málιστα καὶ κυριώτατα πάντων ὁ φρόνιμος.*

¹⁹² B 33 = *Περὶ ἰδεῶν* ἀπ. 3 Ross, Ἀλέξανδρος Ἀφροδιαεὺς, *Σχόλια εἰς τὰ Ἄριστοτέλους Ἔμετὰ τὰ φυσικὰ* 79, 3-80, 6, *αἱ ἐπιστήμαι ὠρισμένον.* Ἀντὶ ὠρισμένον ὁ Ἄριστοτέλης λέει συχνότερα τὸ πεπερασμένον, π.χ. στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* B 6, 1106 b 30.

¹⁹³ Ἀλέξανδρος 79, 18 *ἔστι γὰρ παρὰ τὰ καθ' ἕκαστα τὰ κοινὰ, ὧν φαμεν καὶ τὰς ἐπιστήμας εἶναι.* Πρβ. *Τοπικά* I 22, 178 b 38.

¹⁹⁴ B 17 *ἔσμεν ἔνεκα τοῦ φρονήσαι τι καὶ μαθεῖν.*

¹⁹⁵ B 60 *πᾶν εὖ διακείται.* Ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* 90 c λέει *εὐ κοσμημένον τὸν δαίμονα σύνικον ἐν αὐτῷ.*

¹⁹⁶ Τὸ ἴδιο ἀναφέρεται καὶ στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* Θ 3, 1249 b 9-10. Ἡ ἔκφρασι συντετάχθαι στὸ B 59 σημαίνει, ὅπως δείχνει ἡ παράλληλη ἔκφρασι στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* A 2, 1214 b 10, ὅτι ὅλα πρέπει νὰ εἶναι τακτοποιημένα γιὰ ἓνα τέλος.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

κά αλλά παρ' όλα αυτά βλέπουμε ότι ο 'Αριστοτέλης πραγματεύτηκε το έρωτημα συμφωνώντας κατά βάση με την περιγραφή που έκανε στα πρώτα κεφάλαια των *'Ηθικών Ευδαιμονίων*. Θέτει τὰ τρία έρωτήματα:¹⁹⁷ Έχοντας τί ως θεμέλιο θα καταστεί δυνατό να μετάσχουμε στην ευδαιμονία; Πού βασίζεται η ευδαιμονία και ποιός είναι ο ουσιώδης παράγοντας; Πώς μπορούμε να την αποκτήσουμε; Η απάντηση του 'Αριστοτέλη είναι ότι για την ευδαιμονία απαιτούνται τρία πράγματα: πνευματική δύναμη και θεωρητική γνώση των αρχών του Είναι, καλός χαρακτήρας και άγνη διάθεση· επειδή ο άνθρωπος χωρίς φρόνηση δεν μπορεί να γνωρίσει ούτε το αληθινό αγαθό ούτε την αληθινή χαρά, ο σπουδαιότερος παράγοντας ανάμεσα σ' αυτά τὰ τρία είναι η πνευματική δύναμη. Ήδη στο *Λάμβδα* ο 'Αριστοτέλης διατύπωσε με σαφήνεια αυτή την άποψη,¹⁹⁸ τὴ θεμελίωσε περισσότερο στα *'Ηθικά Ευδαιμονία* και τὴν εξέθεσε αναλυτικά στο δέκατο βιβλίο τῶν *'Ηθικῶν Νικομαχείων*.

Τὸ βασικό διανόημα πὸ ο 'Αριστοτέλης διακηρύσσει παντοῦ στὸν Προτρεπτικό συνίσταται στὴ διαπλοκὴ τῆς γνώσης με τὴ φύση καὶ τῆς γνώσης τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν. Ὅποιος δραστηριοποιεῖται φιλοσοφικά κατορθώνει νὰ γνωρίσει τίς ἀρχές τῆς φύσης· ἀνακαλύπτει ὅτι παντοῦ στὴ φύση κυριαρχοῦν ἡ τάξη καὶ ἡ νομοτέλεια. Αὐτὴ ἡ γνώση τὸν βοηθᾷ νὰ ρυθμίσει ἀνάλογα τὴν προσωπικὴ ζωὴ του.¹⁹⁹ Ὁ καθένας πὸ ἔχει νοῦ καὶ τὸν χρησιμοποιεῖ σωστὰ μπορεί νὰ ἀποκτήσει αὐτὴ τὴν πρακτικὴ σοφία καὶ τὴν αὐτάρκεια, ἀκόμη κι ἂν αὐτὸ ἀπαιτεῖ χρόνο· γιατί ἡ σοφία ἔρχεται στὴ ζωὴ ἀργά.²⁰⁰

Ὅταν ὁ 'Αριστοτέλης, γύρω στὸ 352/1 δημοσίευσε τὴν προτροπὴ του γιὰ ἐνασχόληση με τὴ φιλοσοφία ἴσως θεωρήθηκε ἀπὸ ἀνθρώπους ἐκτὸς τῆς Ἀκαδημίας ὡς συνήγορος αὐτῆς τῆς σχολῆς. Ὁ σκοπὸς τοῦ ἔργου ἦταν, ὅπως τὸν διατυπώνει ὁ Πλάτων, νὰ ἐγκωμιαστῆ ἡ φιλοσοφία,²⁰¹ καὶ τὸ ἰδανικό τοῦ 'Αριστοτέλη γιὰ τὸν φιλόσοφο ἦταν τὸ ἴδιο με ἐκεῖνο πὸ εἶχε περιγράψει ὁ Πλάτων στὸν *Θεαίτητο*.²⁰² Εἶδαμε πόσα διανόηματα παρέλα-

¹⁹⁷ Ὅπως στὰ *'Ηθικά Ευδαιμονία* Α: ἐκ τίνων 1215 α 9, ἐν τίνι καὶ πῶς κτητὸν 1214 α 15.

Στὸ Α 4 τὸ βασικό ἐρώτημα εἶναι: Ἀρκεῖ νὰ ἔχουμε τὴν ἀρετὴ; Ἡ πρέπει, ὄχι μόνο νὰ ἔχουμε τὴν ἀρετὴ, ἀλλὰ προπάντων καὶ νὰ τὴν ἐφαρμόζουμε;

¹⁹⁸ 7, 1072 b 24 ἡ θεωρία τὸ ἥδιστον καὶ ἄριστον.

¹⁹⁹ Β 39 κατὰ τὴν ἐπιστήμην αἰρούμενος, Β 66 δρᾷ κατ' ἐπιστήμην, Β 48 λογισμοὺς λαβῶν ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων ἢ πρὸς φύσιν βλέπων.

²⁰⁰ Β 17.

²⁰¹ Πολιτεία 583 α κύριος γοῦν ἐπαινέτης ὧν ἐπαινεῖ τὸν ἑαυτοῦ βίον ὁ φρόνιμος, Ἐπιστολή Η 328 ε φιλοσοφία ἦν ἐγκωμιάζεις ἀεί.

²⁰² 174 b τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῆ τοιαυτῆ φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος. Πόσο οἰκεία ἦταν ἡ εἰκόνα τοῦ ἀπόκοσμου φιλοσόφου τὸ δείχνει ὁ Ἄμφις, ἀπ. 33 Kock.

ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΜΙΣΩΝΑ

βε ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὰ συνύφανε στὴ δική του φιλοσοφία. Ἄν τὴ δοῦμε ὅμως στὴν ὁλότητά της, ἡ φιλοσοφία τοῦ *Προτρεπτικοῦ* δὲν εἶναι πλατωνική, γιατί ἡ βάση εἶναι πολὺ διαφορετική. Ὅπως στὰ ἠθικά ἔργα καὶ στὰ *Φυσικά*, ἔτσι καὶ στὸν *Προτρεπτικὸ* διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης πλησιάζει τὸν Πλάτωνα σὲ μερικές λεπτομέρειες, ἀλλὰ παράλληλα ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς πρὸς τὶς ἀρχές.²⁰³ Ἡ πρωτοτυπία στὴ φιλοσοφία δὲν συνίσταται μόνο στὸ νὰ ἀναγγέλλει κανεὶς νέες ἀπόψεις ποὺ προκαλοῦν αἴσθησι· ἔγκειται καὶ στὴ δυναμικὴ σύνθεση, στὴν τολμηρὴ διαπλοκὴ καὶ ἐνσωμάτωση τῶν διανοημάτων σ' ἓνα νέο σύνολο.

Ἄν δὲν ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὴν ἱστορικὴ κατάσταση, δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ κατανοήσουμε πλήρως τὰ διανοήματα ποὺ ἀναπτύσσονται στὸν *Προτρεπτικὸ*. Ὁ Ἰσοκράτης καὶ οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς σχολῆς του ὑποστήριζαν ἓνα παιδευτικὸ καὶ μορφωτικὸ ιδεῶδες ποὺ ἀποτελοῦσε, ὡς πρὸς τὶς ἀρχές του, τὸ ἀντίθετο τοῦ ιδεώδους τῆς Ἀκαδημίας. Τὸ ἔτος 353/2 ὁ Ἰσοκράτης δημοσίευσε μιὰ συγγραφή, τὸ λόγο *Περὶ ἀντιδόσεως*, στὴν ὁποία ἀναλυτικότερα καταφερόταν ἐναντίον τοῦ παιδευτικοῦ προγράμματος τῆς Ἀκαδημίας καὶ παρέθετε καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα, πολεμικοῦ χαρακτήρα, ἔργα του ἐναντίον τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Πλάτων, ὁ Σπεύσιππος καὶ ὁ Ξενοκράτης δέχτηκαν εὐνοϊκὰ τὸν *Προτρεπτικὸ* ὡς ἀπάντησι μᾶλλον στὸν Ἰσοκράτη καὶ ὡς ὑπεράσπιση ἑνὸς κοινοῦ ιδεώδους. Λιγότερο πιθανὸ εἶναι ὅτι θεωροῦσαν τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη γραμμένον στὸ ὄνομα τῆς Ἀκαδημίας, γιατί, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, ἡ Ἀρχαία Ἀκαδημία δὲν ἦταν ὀργανωσι γιὰ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ τὸ πολὺ μιὰ κοινότητα μελετητῶν ποὺ τοὺς συνέδεε τὸ κοινὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ἀνιδιοτελεῖ ἔρευνα, ὄχι ὅμως ἡ ὑπεράσπιση ταυτόσημων ἀπόψεων. Οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς Ἀκαδημίας ἦταν κατεξοχὴν ἀνεξάρτητοι στοχαστές· σέβονταν τὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ δὲν ἴσχυε ἐκεῖ τὸ αὐτὸς ἔφα. Κανένας τους δὲν πίστευε ὅτι ὁ Πλάτων μὲ τὶς θεωρίες του γιὰ τὶς ἀρχές καὶ τὶς ιδέες εἶχε βρεῖ τὸν σωστὸ στόχο. Ἀκόμη καὶ σ' αὐτὸ τὸ καίριο σημεῖο ὅλοι εἶχαν διαφορετικὴ γνώμη.

Στὸν *Προτρεπτικὸ* ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει τὶς δικές του ἀπόψεις καὶ καταστρώνει τὸ προσωπικὸ του ιδεῶδες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη τελείωσι. Ὁρισμένες φορὲς ἡ ἔκθεσι ἔχει ρητορικὴ χροιὰ καὶ εἶναι προπαγανδιστικὴ, ἄλλες φορὲς ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει μιὰ ἀνιαρὴ, ἀκριβῆ ἐπιχειρηματολογία ποὺ θυμίζει τὸ ὕφος τῶν διδακτικῶν ἔργων. Τὸ ἔργο ἀποκτὰ ἰδιαίτερη ἀξία ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μπορούμε νὰ τὸ χρονολογήσουμε καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι, ἀντίθετα μὲ τὰ διδακτικὰ ἔργα, δὲν ἀναθεωρήθηκε ποτέ. Γι' αὐτὸ ὁ *Προτρεπτικὸς* ἐπιτρέπει νὰ ρίξουμε μιὰ σύντομη ματιὰ στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀρι-

²⁰³ Düring, *Protrepticus*, σσ. 33 καὶ 284.

Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ

στοτέλη και στην ιδιομορφία του ως στοχαστῆ και ἐπιστήμονα τὴν ἐποχὴ πού ἦταν στὸ μεσουράνημα τῆς δημιουργίας του. Ὄταν τὸν συγκρίνουμε μὲ τὰ ἠθικὰ ἔργα ἢ μὲ ἄλλα διδακτικὰ ἔργα, πρέπει νὰ ἔχουμε συνεχῶς κατὰ νοῦ ὅτι ὁ *Προτρεπτικός* δὲν εἶναι πραγματεία γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀλλὰ διαφημιστικὸ ἔργο.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

Για τόν 'Αριστοτέλη, όπως και για μᾶς σήμερα, τὸ θεμελιακὸ ἐρώτημα τῆς ἠθικῆς εἶναι: Τί εἶναι ἀγαθὸ καὶ ἀπὸ ποῦ γνωρίζουμε ὅτι εἶναι ἀγαθὸ; «Μιὰ πράξη 'καθαυτὴν καὶ δι' ἑαυτὴν' δὲν εἶναι ἠθικὴ. Ἡθικὴ γίνεται, μόνο ὅταν ὑπάρχει μιὰ κατάσταση ἐπιλογῆς καὶ ἡ πράξη πηγάζει ἀπὸ μιὰ ἀπόφαση. Κατὰ τὴν ἀπόφαση ἔχουμε ὑπόψη μας ἕναν στόχο. "Ἄν θέλουμε νὰ ἐξετάσουμε τὸ ἀγαθὸ γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους, καταρχὴν πρέπει νὰ ρωτήσουμε: Ποιὸ στόχο ἔχουμε κατὰ νοῦ; Ἄρκει μόνο νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ἀμέσως ὅτι ὑπάρχουν ἄπειρα πολλοὶ στόχοι ἀνθρώπινης δραστηριότητος, ἀλλὰ καὶ ὅτι κάθε πρακτικὴ δεξιότης, κάθε ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ κάθε πράξη καὶ ἐπιλογή τείνουν ἐξίσου πρὸς ἕνα ἀγαθὸ.¹ Γιὰ ἀγαθὸ ὅμως μιλοῦμε μὲ πολλαπλὲς σημασίες. Ἀντικείμενο τῆς πράξης (καὶ ἐπομένως τῆς ἠθικῆς) εἶναι τὸ ἀγαθὸ γιὰ χάρη τοῦ ὁποῖου γίνεται ἡ πράξη.² Κατανοοῦμε εὐκόλα ὅτι τὰ περισσότερα ἀγαθὰ εἶναι μόνο μέσα, γιὰ νὰ πετύχουμε κάτι ἄλλο. Παρ' ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἕνας τελικὸς στόχος. Αὐτὸς ὁ τελικὸς στόχος δὲν εἶναι τὸ ἀγαθὸ ποὺ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τοῦ ἀναλλοίωτου· δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἰδέα τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ οὔτε ἡ καθολικὴ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐπομένως, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε ὅ,τι ὡς τελικὸς στόχος εἶναι ἀγαθὸ γιὰ τὸν ἀνθρώπο καὶ ποιὸ εἶναι τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ στὸ πλαίσιο τοῦ ἐφικτοῦ.»³

«Στὴν περιοχὴ τῶν ἀνθρώπινων δεξιοτήτων ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ δεξιότητα ποὺ δημιουργεῖ τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ διάφορα ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, καὶ σ' ἐκείνη ποὺ τὰ χρησιμοποιεῖ.»⁴ Ὅρισμένες φορές ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφουν αὐτὴ τὴ διαφορὰ, ἔτσι ὥστε νὰ ὀνομάζουν τὴν ἀνώτερη δεξιότητα ἡ γνώση 'ἀρχιτεκτονικὴ'.⁵ «Πρέπει νὰ ἀναζητοῦμε τὸ

1 Οἱ εἰσαγωγικὲς φράσεις στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*.

2 *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* Α 8, 1218b 5.

3 *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* Α 8, στὸ τέλος.

4 *Κρατύλος* 390b ὁ ποιήσας - ὁ χρησόμενος = *Προτρεπτικός* Β 9 καὶ 84. *Πολιτικός* 281d αἰτία - συναίτιον = *Προτρεπτικός* Β 42.

5 *Πολιτικός* 259e, *Φυσικά* Β 2, 194b 2, πρβ. *Προτρεπτικός* Β 27 ἄρχων σοφός. Ἐπίσης,

ἀγαθὸ τὸ ὁποῖο προβάλλουμε ὡς στόχο τῆς δημιουργικῆς δεξιότητος. Ποιὰ εἶναι ἡ σπουδαιότερη γιὰ μᾶς μορφή τῆς ἀνθρώπινης δεξιότητος; Ποιὰ τέχνη εἶναι ἡ πεμπτοῦσία ὄλων τῶν ὑπόλοιπων τεχνῶν; Ὁ στόχος αὐτῆς τῆς τέχνης πρέπει νὰ εἶναι τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ πεμπτοῦσία ὄλων τῶν ἀνθρώπινων δεξιοτήτων εἶναι ἡ πολιτικὴ τέχνη, πού, ὅπως ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, σχεδιάζει τὴ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων. Στόχος τῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ εὐδαιμονία. Ἡ εὐτυχισμένη, εὐγενικὴ ζωὴ πρέπει νὰ βασιζέται πρωτίστως σὲ τρεῖς ἀξίες πού θεωροῦνται οἱ κατεξοχὴν προτιμητέες. Ἄλλοι ἀναγνωρίζουν τὴ φιλοσοφικὴ γνώση ὡς τὸ μέγιστο ἀγαθόν, ἄλλοι τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ, ἄλλοι πάλι τὴν ἡδονή.»⁶ Ἡ θεμελιωδὴ πρόταση τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς εἶναι ὅτι αὐτὲς οἱ τρεῖς ἀξίες μαζί δημιουργοῦν τὴν εὐδαιμονία.

Σήμερα διακρίνουμε τὴν ἀτομικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἠθικὴ, ἀναλόγως, ἂν ἡ ἠθικὴ ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἄτομο ἢ στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁμοῦς ὁ στόχος τοῦ καθενὸς ξεχωριστὰ ταυτίζεται μὲ τὸ στόχο τῆς κοινότητος καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς κοινότητος ἐμφανίζεται πιὸ καθαρά: «Ἀξίζει ἀσφαλῶς νὰ προσέξουμε τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία καὶ ὁ καθένος ξεχωριστὰ κατορθώνει αὐτὸν τὸ στόχο, ἀλλὰ εἶναι ὠραιότερο καὶ ἀνώτερο ὅταν τὸ κατορθώνουν ἐθνότητες καὶ κοινότητες.»⁷ Γι' αὐτὸ ἡ ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι κοινωνικὴ ἠθικὴ, φιλοσοφία τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης. Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα του δὲν ὑπάρχει ἔστω ἓνας ὑπαινιγμὸς ὅτι διέκρινε τὴν ἠθικὴν (ὡς ἀτομικὴ ἠθικὴ) ἀπὸ τὴν πολιτικὴν⁸ (ὡς κοινωνικὴ ἠθικὴ). Μπορεῖ νὰ μιλά γιὰ ἠθικὲς προτάσεις⁹ καὶ συχνὰ χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθετο ἠθικός, ἀλλὰ ποτὲ δὲν μιλά γιὰ ἠθικὴ τέχνη. Τὰ ἠθικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ αὐτὰ πού ἔχουν συνενωθεῖ στὰ Πολιτικά του ἔχουν στενὴ σχέση μεταξύ τους ἀπὸ πραγματολογικὴ ἄποψιν. Στὰ ἠθικὰ ἔργα τὸ βασικὸ ἐρώτημα εἶναι πῶς μπορούμε νὰ πραγματώσουμε στὴ ζωὴ τὸ ἀγαθὸ γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους. Ἰδιαίτερα τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια ἔχουν σαφῶς δηλωμένο¹⁰ προτρεπτικὸ χαρακτήρα. Ἡ προτροπὴ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι: Καλοὶ

βρίσκουμε τὶς ἐκφράσεις προσάττειν, ὑπηρετεῖν, ἐπιτάττειν, ἐπιτακτικός, στὰ Τοπικά, στὸν Προτρεπτικὸ καὶ συχνότερα: πρβ. παρακάτω, σ. 259, ὑποσ. 277.

⁶ Ἠθικὰ Εὐδήμεια Α 1, 1214 α 31· ἐπαναλαμβάνεται συχνά, π.χ. στὰ Ἠθικὰ μεγάλα Α 3, 1184 β 5-6, στὸν Προτρεπτικὸ Β 41 καὶ 94, στὰ Ἠθικὰ Εὐδήμεια Β 1, 1218 34, στὰ Πολιτικά Η 1, 1323 β 1-3, στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια Α 8, 1098 β 23-26.

⁷ Ἠθικὰ Νικομάχεια Α 1, 1094 β 1-10.

⁸ Αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «πολιτικὴ ἐπιστήμη» (Staatskunde, Staatswissenschaft), political science, στὸν Ἀριστοτέλη λέγεται περὶ πολιτείας ἢ περὶ πολιτειῶν. Γιὰ τὴν περίπτωσιν δῆθεν ἐξαιρέσεως στὴ Ρητορικὴ Α 8, 1366 α 21, βλ. τόμ. Α', σ. 208.

⁹ Τοπικά Α 14, 105 β 20 ἠθικαὶ προτάσεις, Ἠθικὰ μεγάλα Α 35, 1197 β 28 μιλῶ ὑπὲρ ἠθῶν καὶ πολιτικῆς τίνος πραγματείας.

¹⁰ Β 2, 1103 β 26 δὲν εἶναι θεωρίας ἐνεκα ὅπως αἱ ἄλλαι πραγματεῖαι (ὁ Ἀριστοτέλης

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

νόμοι, ἤθη καὶ συνήθειες τῆς κοινότητας δημιουργοῦν καλοὺς χαρακτήρες μετὴν παιδαγωγική τους ἐπίδραση· τὸ νὰ διαθέτει κανεὶς τέτοιο χαρακτήρα εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ πράξεις ποὺ ὀδηγοῦν στὴν εὐτυχησμένη ζωὴ. Στὰ Πολιτικά αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφετηρία, γιὰ νὰ πραγματοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ὀργάνωση τῆς κοινότητας.

Ἡ ἠθική του ἐναρμονίζεται πλήρως μετὰ τὴ φιλοσοφία του γιὰ τὸ τέλος. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τέλος σημαίνει ὅτι ὅλα τείνουν στὴν τελειώσή τους¹¹ οὔτε ἡ λέξη 'στόχος' οὔτε ἡ λέξη 'σκοπὸς' ἀποδίδουν τὸ πλήρες νόημα τῆς λέξης, γιὰτὶ τὸ τέλος συμπεριλαμβάνει καὶ τὴ διαδικασία μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία φτάνει κάτι στὴν τέλεια μορφή του. Ὅλα ὅσα ὑπάρχουν ἐκ φύσεως ἔχουν μιὰ¹² ἀπαρχὴ κίνησης καὶ ἡρεμίας μέσα τους,¹³ καὶ ὄχι σὲ κάτι ἄλλο. Ὅλα ἀναπτύσσονται τείνοντας σ' ἓνα σημεῖο κορυφώσης.¹⁴ Στὴν περίπτωσή τῆς ψυχῆς αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ δράση της ἔχει μιὰ ἀνώτατη βαθμίδα· αὐτὴ ἡ βαθμίδα εἶναι τὸ τέλος της. Μόνο γιὰ τὴ φύση στὸ σύνολό της ὑπάρχει καθολικὸ τέλος.¹⁵ Ἐὰν τὸ τέλος μας εἶναι τὸ ἀγαθὸ, πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀγαθὸ γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους. Καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι στόχος, καὶ ὄχι ιδιότυπα. «Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρετὴ οἱ θεοὶ ἔθεσαν τὸν ἰδρώτα. Ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀρετὴ εἶναι μακρὺς καὶ ἀπότομος καὶ τραχὺς στὴν ἀρχή. Ὅταν ὁμως φτάσεις στὴν κορυφή, εἶναι εὐκόλος» (*Ἔργα καὶ ἡμέραι* 289). Στὸν Ὑμνο τοῦ ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τὴν ἀρετὴ «τὸ ὠραιότερο θήραμα ποὺ μπορούμε νὰ πιάσουμε σ' ὅλη μας τὴ ζωὴ».

Τὸ διανόημα ὅτι ἡ εὐτυχία τοῦ ἀτόμου πρέπει νὰ θυσιάζεται γιὰ τὴν εὐτυχία τῆς κοινότητας¹⁶ εἶναι ἐντελῶς ξένο στὸν Ἀριστοτέλη. Ὅπως ἀπέριψε τὶς ιδέες τοῦ Πλάτωνα, οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν χωριστά, ἔτσι θεωροῦσε τὴν κοινότητα πεμπτουσία τῶν ἀτόμων. Μὲ συγκεκριμένο τρόπο ὑπάρχει μόνον τὸ ἄτομο· εὐδαιμονία ποὺ δὲν θὰ ἦταν ἡ εὐδαιμονία ἐνὸς ὀρισμένου ἀτόμου δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, παρὰ ὑπάρχει μόνον ὡς ἔννοια. Ἐπομένως, γιὰ τὴν κοινότητα δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ 'ἀγαθὸ' ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποκτηθεῖ εἰς βάρος τῶν ἀτόμων ποὺ τὴ συγκροτοῦν. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ ἀγαθὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο μπορεῖ νὰ ὑπάρ-

λέει στὰ Φυσικά Β 3, 194b 17 τοῦ εἰδέναι χάριν ἢ πραγματεία), ἀλλὰ ἐν' ἀγαθοὶ γενώμεθα. Πρβ. Ι 4, 1166b 27: «Πρέπει νὰ ἐντείνουμε διὰς μᾶς τὶς δυνάμεις, γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τὸ κακὸ, καὶ νὰ προσπαθήσουμε νὰ γίνουμε καλοὶ ἄνθρωποι».

11 Στὸν Ἀριστοτέλη ὑπάρχουν οἱ ἐκφράσεις τέλος ἔχειν, λαβεῖν, ἐπιθεῖναι. Μετὰ τὴ λέξη τέλος ἐννοεῖ τὴν τελείωσιν τοῦ εἶδους.

12 Γιατὶ, ἐκτὸς αὐτοῦ, ὑπάρχει τὸ πρῶτον κινῶν ἀκίνητον.

13 Φυσικά Β 1, 192b 13, Προτρεπτικός Β 11-13, Ἠθικά Εὐδῆμια Β 6.

14 Φυσικά Η 3, 246a 13 ἀρετὴ τελειώσις τις - τότε γὰρ ἐστὶ μάλιστα κατὰ φύσιν.

15 Πρβ. τόμ. Α', σ. 380, ἕπος. 391.

16 Ὁ Πλάτων ἀναφέρει πολλὰς φορὰς αὐτὸ τὸ διανόημα στὸ τέταρτο βιβλίον τῆς Πολιτείας.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

ξει μόνο σε μια κοινότητα οποιοδήποτε είδους,¹⁷ γιατί ο άνθρωπος εκ φύσεως είναι άγλαϊο ζώο και μόνο σε κοινότητα μπορεί να πραγματώσει το τέλος του: στην οικογένεια και στο χωριουδάκι σε μικρό βαθμό, αλλά μόνο στην κοινότητα της πόλης με τελειότητα.¹⁸ Στην κοινωνία, όπως και στη φύση, υπάρχει μια ιεραρχική κλίμακα: σε κάθε βαθμίδα υπάρχει ένα έργο και ένα τέλος, ένα έργο που πρέπει να γίνει και στόχος που πρέπει να τον επιδιώκουμε. Η κοινωνία, όπως και η φύση, είναι ένα στατικό σύστημα από έργα και τέλη ταξινομημένα το ένα επάνω ή κάτω από το άλλο.¹⁹ 'Απ' αυτό συνάγεται ότι το ποσό ευδαιμονίας που μπορεί να πετύχει ένα άτομο βασίζεται έξ ολοκλήρου στη θέση την οποία κατέχει αυτό το άτομο στην κοινότητα. Για τούτο μόνο οι αξιολογότετοι άνθρωποι, οι φιλόσοφοι, μπορούν να φτάσουν στην ύψιστη μορφή της ευδαιμονίας: για τον απλό άνθρωπο η τον δούλο αυτός ο στόχος είναι έντελως ανέφικτος: για τον δούλο το άριστο είναι να αποτελεί ένα ζωντανό εργαλείο. 'Απ' αυτή την άποψη, η ήθικη του 'Αριστοτέλη είναι κατά βάση αριστοκρατική ήθικη.

Δίκαια πιστεύουμε σήμερα ότι τα ιδανικά και οι στόχοι που επιζητεί να πραγματώσει η κοινότητα δεν ταυτίζονται με αυτά που θέτει ο ατομικά προσδιορισμένος άνθρωπος για τη ζωή του. Φυσικά, αυτό το γνώριζε πολύ καλά και ο 'Αριστοτέλης: τόσο στην πρωιμότερη λογοτεχνία²⁰ όσο και στη σύγχρονη πολιτική ζωή της 'Αθήνας βρήκε πλούσιο έποπτικό υλικό. 'Επίσης, έθεσε το ερώτημα αν ο καλός άνθρωπος είναι απαραίτητα και καλός συμπολίτης, και το αντίστροφο. "Οχι, λέει,²¹ αυτό είναι δυνατό μόνο όταν η κοινότητα έχει το καλύτερο δυνατό πολίτευμα. Γιατί η αρετή των συμπολιτών σχετίζεται κατά όρισμένο τρόπο με το είδος του πολιτεύματος, όπως ακριβώς σχετίζεται η αρετή των παιδιών με την αρετή του πατέρα.

'Η ήθικη ασχολείται με πράγματα τα οποία μπορούν να «συμπεριφέρονται» και διαφορετικά.²² Γι' αυτό δεν μπορούμε να απαιτούμε εδώ την ίδια ακρίβεια όπως στις θεωρητικές επιστήμες. Βέβαια, η μέθοδος της επιχειει-

¹⁷ 'Ο 'Αριστοτέλης βλέπει και τη φιλαντία απ' αυτή την οπτική γωνία ως σχέση των δύο μερών της ψυχής. Πρβ. παρακάτω, σ. 257, ύποσ. 267. Για τα Πολιτικά Α 2, 1253a 19-20, βλ. παρακάτω, σ. 262.

¹⁸ Στην προέκταση αυτής της συλλογιστικής βρίσκεται το ιδεώδες που προσπάθησε να πραγματώσει ο 'Αλέξανδρος: ο 'Αριστοτέλης όμως έμεινε πιστός στο ιδεώδες της πόλεως.

¹⁹ *Περί κινήσεως* 703 a 29-36.

²⁰ Π.χ. στον *Θουκυδίδη* Ζ 24.

²¹ Βασικά χωρία 'Ηθικά *Νικομάχεια* Ε 5, 1130b 26-29 και Πολιτικά Γ 4, η σπουδαία πόλις Η 13, 1332a 33.

²² *Όσα ενδέχεται και άλλως έχουν*: η έκφραση εμφανίζεται το νωρίτερο στη *'Ρητορική* Α 2, 1357a 24.

ρηματολογίας μπορεί να είναι ακριβής,²³ αλλά οι προτάσεις και τα βασικά δεδομένα από τα οποία ξεκινούμε έχουν την προέλευσή τους, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, στην έμπειρία. «Πρέπει να καταβληθεί προσπάθεια να σχηματίσουμε μια σταθερή πεποίθηση μέσα από λογικά επιχειρήματα, προσπάθεια στην οποία χρησιμοποιούμε τα εμπειρικά δεδομένα ως τεκμήριο και παράδειγμα.»²⁴ «Όταν οι προτάσεις αντιφάσκουν, γεννιέται μια άπορία· απ' αυτήν προέρχεται η σωστή προβληματική, το πρόβλημα· σταδιακά²⁵ φτάνουμε στη λύση του προβλήματος. «Από γνώμες που διατυπώνουν οι άνθρωποι, εϋστοχα βέβαια, αλλά όχι με ακρίβεια, θα διαμορφωθεί έπειτα στην πορεία της έρευνας και το ακριβές αποτέλεσμα. Γιατί καθέναν συμβάλλει με κάτι δικό του στην αλήθεια. 'Απ' αυτό πρέπει να ξεκινούμε και με τόν ένα ή με τόν άλλο τρόπο να βρίσκουμε πειστικά επιχειρήματα.»²⁶

Έχω πραγματευτεί ήδη τα ήθικα έρωτήματα που ανακύπτουν στα *Τοπικά*, στη *Ρητορική* και στον *Προτρεπτικό*.²⁷ Αν συγκεντρώσουμε όσα λέει σ' αυτά τα έργα ο 'Αριστοτέλης για ζητήματα άρχων σχετικά με ήθικα έρωτήματα, θα εμφανιστεί, όπως είπα παραπάνω, μια θεμελιακή σύλληψη που την ξαναβρίσκουμε στις τρεις 'Ηθικές του με αμετάβλητη μορφή. Το χαρακτηριστικό γι' αυτή τη θεμελιακή σύλληψη είναι ότι ο 'Αριστοτέλης έχει απομακρυνθεί πολύ από τόν Πλάτωνα όσον άφορά τις άρχες (*Prinzipien*) και την κίνηση της σκέψης, ενώ ως προς λεπτομέρειες είναι πολύ έντονα έπηρασμένοι από αυτόν και ιδιοποιείται πολύ ύλικό του. Έπομένως, η βάση είναι σωκρατική-πλατωνική. 'Ο 'Αριστοτέλης όμως άπορρίπτει τη σωκρατική πρόταση ότι η άρετή είναι γνώση, καθώς και την ιδέα του άγαθού ή όποια δέν αντιπροσωπεύει τó ανθρώπινο άγαθό που άποτελεί αίτημα της ήθικης. Πιστεύει ότι στην ήθική δέν μπορούμε να ξεκινούμε, όπως έκανε ο Πλάτων, από τη γενική παράσταση ενός καθατού άγαθού. Αντίθετα, πρέπει να ξεκινούμε από τις έπιμέρους άξίες, δηλαδή από τις άγνωρισμένες ανθρώπινες μορφές με τις όποιες εμφανίζεται τó άγαθόν. Στόν 'Αριστοτέλη τη θέση της ιδέας του άγαθού την καταλαμβάνει η φύσις. 'Ο

²³ 'Ός παραδείγματα αναφέρω τόν *Προτρεπτικό* Β 17 και τα 'Ηθικά *Εϋδήμεια* Α 7 και Β 1, τα όποια πραγματεύτηκε ο D. J. Allan, «Quasi-mathematical method in the *EE*», *Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain 1961, σσ. 303-318. Βλ. παρακάτω, σ. 221.

²⁴ 'Ηθικά *Εϋδήμεια* Α 6, 1216b 26. Στα 'Ηθικά *Νικομάχεια* Α 7, 1098b 3 ο 'Αριστοτέλης λέει *έπαγωγῆ, αίσθησι, έθισμῶ* τιν. Έπομένως, είναι η μέθοδος που περιγράφει στα *Τοπικά* Α 1, 100a 29 - b 23.

²⁵ μεταβαίνειν, μεταβιβάζειν, μεταβιβαζόμενοι, *Τοπικά* Θ 11, 161a 33, 'Ηθικά *Εϋδήμεια* Α 6, 1216b 30, 'Ηθικά *Νικομάχεια* Α 5, 1097a 24 και διεξοδικότερα στο *Ζητα* 3, 1029b 3-12.

²⁶ 'Ηθικά *Εϋδήμεια* Β 6, Σχόλια του Dirlmeier, σ. 183. Πρβ. τόμ. Α', σ. 69, ύποσ. 117.

²⁷ Τα *Τοπικά* στη σ. 82, τη *Ρητορική* στη σ. 144, τόν *Προτρεπτικό* στη σ. 432.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

Ἀριστοτέλης συνεχῶς τονίζει τὴ φυσικὴ βάση τῆς ἠθικότητας, τὴν προσωπικὴ ὑπευθυνότητα κατὰ τὴ λήψη ἀποφάσεων καὶ ἐκεῖνο τὸ εἶδος ἠθικῆς γνώσης ποὺ ὀφείλεται στὸ ὅτι κάνουμε πράξη τὸ ἀγαθὸ στὴν καθημερινὴ ζωή.²⁸ Μεταθέτει τὸ κατευθυντήριο ὄργανο στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, ἡ ὁποία, στὴν ἀνώτατη βαθμίδα τῆς ἠθικῆς συνείδησης, ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ προσβλέπει στὴν ἴδια τὴ φύση.²⁹ Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη καταλήγει στὴν πρόταση ὅτι ἡ ἀγαθότητα, ἡ ἠθικότητα καὶ ἡ ἀρετὴ γεννιοῦνται ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση τοῦ πνευματικοῦ, διανοητικοῦ στοιχείου καὶ τοῦ ἠθικοῦ στοιχείου.³⁰ ὅποιος ρυθμίζει τὴ ζωὴ του σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ θὰ νιώσει μεγάλη χαρὰ νοητικὴ διαύγεια, χαρακτήρας καὶ χαρούμενη δραστηριότητα μαζί προκαλοῦν τὴν εὐδαιμονία.

Οἱ *τρὲς Ἠθικές*. Κανένα ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν μελετήθηκε στὴν ἐποχὴ μας τόσο ἐντατικὰ ὅσο τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*· καὶ γιὰ κανένα ἄλλο ἔργο δὲν διαθέτουμε τέτοιο πλῆθος διεξοδικῶν σχολίων.³¹ Τώρα πιά ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὸν F. Dirlmeier σχόλια γιὰ τὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* καὶ τὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*.³² Ἰδιαίτερη σημασία, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ γνωμονικὴ θεωρία τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς, ἔχει τὸ βιβλίο τοῦ H. J. Krämer σχετικὰ μὲ τίς διαλέξεις τοῦ Πλάτωνα *Περὶ τάγαθοῦ*.³³ Τὸ τεράστιο ὑπομνηματιστικὸ ἔργο τοῦ Dirlmeier καὶ ἡ ἀνασύνθεση τῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν (Prinzipien) τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὸν Krämer ἐγκαινιάζουν μιὰ νέα φάση στὴν πλατωνικὴ καὶ ἀριστοτελικὴ ἔρευνα. Ὁ Gauthier βρίσκεται ἀκόμη μὲ τὸ ἓνα πόδι στὴν ἐποχὴ τοῦ Jaeger· ἐμμένει στὸ κατασκευάσμα τοῦ Jaeger γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ἀριστοτέλη. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξε ὁπαδὸς τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀκαδημαϊκῆς περιόδου καὶ ἔγραφε διαλόγους· ὡς ἐπιστήμονας ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσει δραστηριότητα στὴν Ἄσσο. Ὁ Gauthier θεωρεῖ τὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* μεταθεοφράστειο συμπλήρωμα τῶν δύο ἄλλων *Ἠθικῶν*. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ γνώμη τοῦ Gauthier καθὼς καὶ ἡ γνώμη του ὅτι τὰ *Ἠθι-*

²⁸ *Ῥητορικὴ* Α 1, 1354 a 7 *συνήθεια ἀπὸ ἔξεως*. Ἡ πρόταση «ἦθος εἶναι αὐτὸ ποὺ προκύπτει ἀπὸ ἔθισμόν» εἶναι τὸ θέμα στὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* Β 2, 1220 b 1 ἀπὸ ἔθους ἔχει τὴν ἐπίδοσιν.

²⁹ Πρβ. τὸ ὠραῖο χωρίο στὴν πλατωνικὴ *Πολιτεία* 540 ab γιὰ τὴν τῆς ψυχῆς αὐγὴν· ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ ἄμμα ψυχῆς, ἐκ τῆς ἐμπειρίας.

³⁰ *Τοπικά* Γ 1, 116 a 14, *Ῥητορικὴ* Α 6, 1362 a 24-27, Α 7, 1363 b 14, *Προτρεπτικός* Β 39. Τὰ παράλληλα χωρία στὶς *τρὲς Ἠθικές* τὰ βρίσκουμε στὸ C 39 καὶ στὰ σχόλιά μου.

³¹ Τὰ πολυτιμότερα προέρχονται ἀπὸ τοὺς Ramsauer (1878), Grant (4^η ἔκδ. 1884), Stewart (1892), Burnet (1900), Joachim (1951), Dirlmeier (1956), Gauthier - Jolif (1958/59). Πλήρη βιβλιογραφία καὶ ἐρμηνευτικὲς ἐνημερώσεις βρίσκουμε στοὺς Gauthier καὶ Dirlmeier.

³² *Aristoteles. Werke*. Ἐκδ. E. Grumach, Akademie Verlag, Βερολίνο, τόμ. 6 (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*), 7 (*Ἠθικὰ Εὐδήμεια*), 8 (*Ἠθικὰ μεγάλα*), συνολικὰ 1.600 σελίδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ 1.150 σελίδες εἶναι εἰσαγωγές καὶ σχόλια μὲ μικρὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα. Τὸ τρίτομο ἔργο τῶν Gauthier - Jolif περιλαμβάνει περισσότερες ἀπὸ 1.000 σελίδες.

³³ Βλ. τόμ. Α', σ. 299.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

κά Νικομάχεια είναι «une morale de transition» [μεταβατική ήθική], και όχι η οριστική αριστοτελική ήθική, άφρασε, εύτυχως, ελάχιστα ίχνη στα σχόλιά του, από κάθε άποψη εξαιρετα και απαλλαγμένα από προκαταλήψεις· ιδιαίτερα πολύτιμες είναι οι σοφές και έμβριθείς επισκοπήσεις για σπουδαίους κύκλους προβλημάτων και ή κριτική αντιπαράθεσή του με τους άλλους έρευνητές. Ο Gauthier δεν άρκείται στην ανάλυση των παλιών επίμαχων ερωτημάτων, αλλά σαφώς και ενεργά παίρνει θέση πάνω σ' αυτά· σχεδόν πάντοτε μπορούμε να συμφωνήσουμε με την άποψή του. Όπως ο Dirlmeier, έτσι κι αυτός δεν άμφιβάλλει για τη γνησιότητα των *Ἠθικῶν Εὐδημείων* και δεν βρίσκει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα σ' αυτά και στα *Ἠθικά Νικομάχεια* ως πρὸς τὴ θεωρία.

Ο Dirlmeier απέδειξε πειστικά τὴν πρωτοτυπία των *Ἠθικῶν μεγάλων* σὲ σχέση με τὰ ἄλλα δύο *Ἠθικά*· ἡ δημοφιλὴς ὑπόθεση ὅτι τὰ *Ἠθικά μεγάλα* είναι ἀπλῶς μία ἐπιτομὴ πού συστάθηκε ἀπὸ τις δύο ἄλλες Ἠθικές πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ὀριστικά. Μὲ ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις, οὐσιαστικά πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὰ *Ἠθικά μεγάλα* ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη. Αὐτὸ πού κερδίζουμε ἀπὸ τὰ τρία ὑπομνήματα τοῦ Dirlmeier στὰ *Ἠθικά* ἔγκειται στὴν ἐπιμελημένη ἐπεξεργασία, στὴν προσεκτικὴ πραγμάτευση των παράλληλων χωρίων και στὸν τονισμό τῆς εἰδικῆς ἀξίας τους. Οἱ τρεῖς *Ἠθικές* ἔχουν κοινὸ σχέδιο. Ἡ βάση είναι κοινὴ ἀκόμη και ὅσον ἀφορᾷ τὸ θεωρητικὸ περιεχόμενο· σὲ γενικὲς γραμμές, στὰ κρίσιμα ἐρωτήματα παίρνουμε τις ἴδιες ἀπαντήσεις: Ἡ ἠθικὴ πράξη θεμελιώνεται σὲ γνώμονες· ἀποκτούμε αὐτούς τους *πρώτους ὅρους* διαμέσου μιᾶς ἐνορατικῆς σύλληψης, και όχι διαμέσου συλλογιστικῆς σκέψης.³⁴ Ἡ διαδικασία τῆς σκέψης πού ὁδηγεῖ σὲ μιὰ ἠθικὴ πράξη περιγράφεται και στίς τρεῖς *Ἠθικές* με βάση τὴν ἴδια βιολογικὴ ἀνθρωπολογία. Παρ' ὅλα αὐτὰ καθemiά ἀπὸ τις τρεῖς παραδόσεις (Vorlesungen) ἔχει τὸν ἰδιαιτερο χαρακτήρα της και μεγάλῃ εἰδικῃ πραγματολογικῇ ἀξίᾳ. Καμιά ἀπὸ τις τρεῖς *Ἠθικές*, ὅπως λέει ὁ Dirlmeier,³⁵ δὲν είναι τὸ πρωταρχικὸ κῦτταρο ἀπὸ τὸ ὅποιο, με ὀργανικὴ διεργασία, ἀναπτύχθηκαν τὰ δύο ἄλλα. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἔχοντας ἀφετηρία μιὰ δέσμη ἀπὸ προβληματικές, οἱ ὁποῖες ἦταν πάντα παρούσες στὴν ἐπιστημονικὴ συνείδησή του, πραγματεῦθηκε κατὰ καιροὺς τὸ αὐτὸ θέμα ὀλοένα πιὸ διεξοδικά.³⁶

Δὲν πρέπει νὰ φανταστοῦμε αὐτὴ τὴν παραπέρα ἐπεξεργασία ὡσὸν νὰ ἔφτιαξε ὁ Ἀριστοτέλης μιὰ νέα παράδοση (Vorlesung) με βάση ἕνα ἀρχικὸ χειρόγραφο, σὸ ὅποιο ἔκανε διευρύνσεις και μετατροπές. Τίποτε δὲν ὑποδεικνύει ὅτι οἱ κατοπινὲς *Ἠθικές* συνδέονται με τις πρώιμες κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Τὰ διδακτικὰ ἔργα προορίζονται για προφορικὴ ἀνάγνωση· ὅταν σ' αὐτὰ τὰ ἔργα ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικαλεῖται ἄλλα ἔργα και παραδόσεις, δὲν τὰ παραθέτει κατὰ λέξη, ἀλλὰ ἀναφέρει ὅτι πραγματεῦθηκε ὀρισμένο ἐρώτημα, π.χ. ἐν τοῖς *Ἀναλυτικοῖς*. Πραγματικὰ παραθέματα ἢ ἀναφορὲς παραθέτει μόνο ἀπὸ ὅσα ἔργα δὲν είναι κατὰ φιλοσοφίαν.³⁷

³⁴ Τὸ τυπικὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλη είναι: Ἐτσι ὅπως γνωρίζουμε ὅτι ἕνα τρίγωνο είναι τρίγωνο.

³⁵ Ἀποδίδω τὴν ἀποψη πού ἐξέθεσε στὰ σχόλια για τὰ *Ἠθικά μεγάλα*, σ. 433.

³⁶ Τὸ καλύτερο παράδειγμα είναι ἡ πραγματεία για τὴ φίλια, ἡ ὁποία στίς τρεῖς *Ἠθικές* παρουσιάζει οὐσιαστικὰ τὴν ἴδια διάταξη· ἡ ἔκταση των πραγματειῶν, σὲ σειρὲς τῆς ἐκδόσης Bekker, ἀνέρχεται, ἀντιστοίχως, σὲ 411 (*Ἠθικά μεγάλα*), 950 (*Ἠθικά Εὐδημεία*), 1209 (*Ἠθικά Νικομάχεια*).

³⁷ Μερικὲς φορές με τὴν τυπικὴ ἔκφραση *χρηστέον αὐτοῖς*.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

Ρηξικέλευθα είναι και τὰ σχόλια του Dirlmeier γιὰ τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια*· πρὶν ἀπὸ αὐτὰ εἶχαμε μόνο τὰ σχόλια τοῦ Fritzsche, τὰ ὁποῖα ἦταν ἀξιόλογα γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, ἀλλὰ σήμερα πιά ἐντελῶς ἀπηρχειωμένα. Ἐκεῖνο ποῦ διακρίνει ριζικὰ τὰ τρία βιβλία σχολίων τοῦ Dirlmeier ἀπὸ τῶν προκατόχων του εἶναι ὅτι ὁ Dirlmeier ἔχει ὑπόψη του ὁλόκληρο τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη. Σ' αὐτὴ τὴν προσπάθειά του δὲν ἀξιολόγησε συστηματικὰ μόνο τὸν *Προτρεπτικὸ* καὶ τὶς ἠθικὲς θεωρήσεις ποῦ ὑπάρχουν στὰ *Τοπικά* καὶ στὴ *Ῥητορική*, ἀλλὰ συμπεριέλαβε καὶ πολὺτιμο ὕλικὸ ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ *Corpus Aristotelicum*· κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ ὀπτική του ἀπέκτησε οὐσιαστικὰ μεγαλύτερο βάθος.

Ὅποιοι ἔχει μελετήσει τὰ σχόλια τοῦ Gauthier καὶ τοῦ Dirlmeier θὰ διαπιστώσει πόσα ὀφείλω σ' αὐτοὺς τοὺς δύο μελετητὲς στὴ σύντομη ἐπισκόπηση ποῦ ἀκολουθεῖ.

Ἠθικά μεγάλα. Γιατὶ φέρει τὸν τίτλο «Ἠθικά μεγάλα» εἰδικῶς ἡ συντομότερη ἔκδοση τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς; Πιθανὸν γιατί ἡ περιεκτικότητά τῶν ἐπιμέρους ρόλων³⁸ εἶναι ἀσυνήθιστα μεγάλη. Ἡ διάκριση τῶν βιβλίων καὶ ὁ τίτλος μᾶλλον δὲν εἶναι τὰ ἀρχικά. Ἡ διάταξη τοῦ ὕλικου τῶν *Ἠθικῶν μεγάλων* εἶναι ἡ ἑξῆς:

A 1 (ὡς τὸ 1182 a 30). Εἰσαγωγή. Τί εἶναι ἠθική; Ποιὰ ἡ μέθοδος τῆς; Τί εἶναι ἀρετή; Οἱ ἀπόψεις παλαιότερων στοχαστῶν. — (Ὡς τὸ 1183 b 18) Ἡ ἀποψή μου σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν προκατόχων μου.

A 2-3. Διάκριση τῶν ἀγαθῶν (ὡς τὸ 1184 b 6).

A 3-4. Ἡ εὐδαιμονία.

A 5-9. Ψυχολογικά. Ἡ διδασκαλία τῆς μεσότητος.

A 9 (1186 b 33 - 1187 a 29). Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποκτήσουμε ἀρετή;

A 10-16. Ὅτιδήποτε παράγει κάτι ἔχει ἓνα ἀφetterιακὸ σημεῖο, ἀρχή. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πατέρας καὶ ἀρχὴ τῶν πράξεών του. Ἡ σκοπιμότητα, ἡ force majeure, ὁ ἀναρχισμός, τὸ ἀναγκαῖο.

A 17-19. Ἡ ἀπόφαση, προαίρεσις. Τελικὸς στόχος καὶ μέσα γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ στόχου, τέλος - τὰ πρὸς τὸ τέλος. Δὲν ἀρκεῖ ἡ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ· προέχει περισσότερο τὸ πράττειν.

A 20-33 (34). Οἱ ἐπιμέρους ἠθικὲς ἀρετὲς διεξοδικότερα γιὰ τὴ δικαιοσύνη.

A 34 (35). Ὁ ὀρθὸς λόγος. Ἡ φιλοσοφικὴ γνώση, σοφία, εἶναι σύζευξη γνώσης καὶ ἐνορατικῆς διάνοιας. Ἡ ἠθικὴ γνώση ἢ πρακτικὴ σοφία, φρόνησις, ἐπέχει συνάμα θέση ἐπιστάτη τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης.

B 1-3. Εἶδη πρακτικῆς σοφίας. Ἡ ἀγαθότητα στὴ δικαιοσύνη, ἐπιείκεια· τὸ εὐ-γῶμων στοιχεῖο, εὐγνωμοσύνη· ἡ ὀρθοφροσύνη, εὐβουλία (ὡς τὸ 1199 a 14). Πέντε ἀπορίες σὸ θέμα φρόνησις.

B 4-6. Ἐγκράτεια - ἀρρασία.

B 7. Γιὰ τὴν ἡδονή (ὡς τὸ 1206 a 35).

B 7 (1206 a 36 - b 29). Κατάχρηση τῆς ἀρετῆς. Ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ εἶναι ἀρμονικὴ σχέση τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῶν ὀρθῶν παθῶν. Σημασία τῶν φυσικῶν ὁρμῶν, ὁρμαὶ τῶν παθῶν πρὸς τὸ καλόν.

³⁸ 1288, ἀντιστοίχως 1.150 σειρὲς τῆς ἔκδοσης Bekker. Ἡ κανονικὴ ἔκταση εἶναι 750-800 σειρὲς. Πρβ. P. Moraux, *Listes Anciennes*, σ. 192.

B 8-10. Ἡ εὐνοία τῆς τύχης, εὐτυχία. Εὐγενική ἀρχοντία, καλοκαγαθία. Τί εἶναι ὀρθός λόγος; Ἡ εὐδαιμονία δὲν προέρχεται ἀπὸ γνώση, ἀλλὰ ἀπὸ ἐφαρμογῆ τῆς γνώσης, ἐκ τοῦ χρῆσασθαι.

B 11-17. Γιὰ τὴ φιλία.

Τὰ Ἠθικά μεγάλα εἶναι στὴν οὐσία μιὰ θεωρητικὴ-λογικὴ ἔρευνα· ὁ βασικὸς ἄξονας σκέψης δίνεται ἀπὸ τὸ ἐρώτημα Ἐπιείκειον ἄγαθόν·. Τὸ ἄγαθὸ δὲν εἶναι κάτι ἀφηρημένο· τὴν ἀνθρώπινη ἀρετὴ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητοῦμε στὸ ἦθος. «Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιτελέσει κανεὶς γνήσιον ἔργον ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ ἂν δὲν ἔχει ὀρισμένη ποιότητα, ἂν δηλαδὴ δὲν εἶναι ἀξιόλογος ἄνθρωπος, σπουδαῖος. Τὸ νὰ εἶσαι ἀξιόλογος ὅμως σημαίνει νὰ ἔχεις τὶς ἀρετὰς.»³⁹ Ἐπομένως, ὁ βασικὸς στόχος τῶν Ἠθικῶν μεγάλων εἶναι μιὰ ἔρευνα περὶ ἡθῶν, δηλαδὴ τὸ ἐρώτημα τί εἶναι ἡθικὴ ἀρετὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης δηλώνει ρητᾶ: «Τὸ ἔργον τῆς παρουσίας ἡθικῆς δὲν εἶναι νὰ παρουσιάσει πῶς πρέπει νὰ ἐφαρμόζονται οἱ θεωρίαι καὶ πῶς νὰ ἀξιολογοῦνται πρακτικὰ οἱ γνώσεις.»⁴⁰ Ὅταν ἐκθέτει τὴ θεωρίαν τῶν ιδεῶν, ὁ Ἀριστοτέλης παρακάμπτει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ιδεῶν εἶναι ἢ δὲν εἶναι σωστὴ. «Νομίζουσι ὅτι, ὅταν μιλοῦν γιὰ τὸ ἄγαθόν, πρέπει νὰ μιλοῦν γιὰ τὴν ιδέα· ἰδέα πρέπει κάθε φορὰ νὰ θεωρεῖται τὸ "πραγματικὸν Αὐτό",⁴¹ ἀπ' ὅπου συνάγεται ὅτι ἀκριβῶς ἡ ιδέα εἶναι κατεξοχὴν ἄγαθόν —ὅπως αὐτοὶ πιστεύουσι. Μιὰ τέτοια ἐπιχειρηματολογία μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὴ· σὲ μιὰ ἔρευνα γιὰ ἡθικὰ ἐρωτήματα ὅμως δὲν μποροῦμε νὰ πραγματευτοῦμε αὐτὸ τὸ ἄγαθόν, ἀλλὰ μόνον τὸ ἄγαθόν γιὰ μᾶς.» Ἐπομένως, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς υπερβατικῆς ἀγαθοῦ, ὅπως στὰ Ἠθικά Εὐδῆμεια καὶ στὰ Ἠθικά Νικομάχεια, ἀλλὰ τονίζει ὅτι εἶναι παράλογο⁴² νὰ λαμβάνουμε τὴν ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ ὡς ἀφετηρικὸν σημεῖον γιὰ τὴν σπουδὴν τοῦ συγκεκριμένου ἀγαθοῦ. Μετὰ τὴν ταξινόμησιν τῶν ἀγαθῶν ἐμφανίζεται τὸ θέμα τῆς εὐδαιμονίας ὡς ἀρίστου ἀγαθοῦ· ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως δὲν πραγματεύεται αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἀπομονωμένον· πραγματεύεται τὴν εὐδαιμονία ὡς συνοδευτικὸν φαινόμενον τοῦ ἀγαθοῦ, τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς φιλίας. Ἄντ' αὐτοῦ στὰ Ἠθικά μεγάλα ἕνα ἄλλο διάνοημα βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος. Παραφράζω: «Στὴν ψυχὴν ὑπάρχουσι, ἀφενὸς ἄλογες συγκινήσεις καὶ πάθη καὶ ἀφετέρου ἕνα ἔλλογον στοιχεῖον, ἡ διάνοια. Ὅταν τὸ ἔλλογον στοιχεῖον βρισκται ἐν τῇ σωστῇ κατάστασιν, ἡ διάνοια θὰ ὑπερισχύει τῶν παθῶν, μετὰ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι καὶ τὰ πάθη βρισκονται ἐν τῇ σωστῇ κατάστασιν.»⁴³ Ἠθικὴ τελειότητα εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀρμονικὴ σχέση αὐτῶν τῶν μερῶν τῆς ψυχῆς. Ὅταν ἡ διάνοια ἔχει ρυθ-

³⁹ A 1, 1181 a 26 – b 24.

⁴⁰ B 10, 1208 a 35: τὸ ταῦτα ἀφορᾷ ὀλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῶν Ἠθικῶν μεγάλων.

⁴¹ A 1, 1183 a 31 αὐτὸ δὲ ἕκαστον.

⁴² Αὐτὸ τὸ δείχνει μὲ ἕνα παράδειγμα: λέει ὅτι δὲν ἀρμόζει νὰ πάρουμε ὡς βάση τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, γιὰ νὰ ἀποδείξουμε μιὰ γεωμετρικὴ πρότασιν. Ἐδῶ ἐμφανίζεται ἡ ἴδια νεανικὴ μακία β 29 στὴν κριτικὴ τῶν ιδεῶν στὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα καὶ στὸ Νῦ.

⁴³ B 7, 1206 a 36 – b 29. Οἱ λέξεις-κλειδιά εἶναι λόγος, πάθος, ἀρετὴ (= Προτρεπτικός B 60-61), συμφωνεῖν πρὸς ἄλληλα. Στὰ Πολιτικά Z 15, 1334 b 10 ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ἐν τῇ ἀγωγῇ πρέπει νὰ προσέχουμε νὰ συνεπιδρῶν ἡ φύσις, τὸ ἔθος καὶ ὁ λόγος, καὶ νὰ συμφωνοῦν (συμφωνεῖν συμφωνίαν). Ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴ λέξιν ἔθος ἐνωσεῖ τὰ πάθη προκύπτει ἀπὸ τὰ συμφοραζόμενα.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

μιστεί καλά και οι φυσικές συγκινήσεις και τὰ πάθη είναι κανονικά, αὐτὰ τὰ δύο μέρη τῆς ψυχῆς ἐναρμονίζονται. Σ' αὐτὴ τὴν ἀρμονικὴ σχέση, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴ γένεση τῆς ἠθικῆς τελειότητας, τὸ μεγαλύτερο βάρος πέφτει στὶς φυσικὲς συγκινήσεις, γιατί τὸ ἄλογο στοιχεῖο εἶναι ἀρχὴ καὶ ὁδηγὸς τῆς ἀρετῆς.⁴⁴ Ἡ πρώτη προϋπόθεση δηλαδὴ εἶναι νὰ γεννηθεῖ μέσα μας ὀρισμένη ἄλογη παρῶθηση πρὸς τὸ ἠθικὰ ὠραῖο,⁴⁵ πράγμα πού συμβαίνει καὶ στὴν πραγματικότητα καὶ ἔπειτα, ὡς δεῦτερο συστατικὸ, τὸ ἔλλογο στοιχεῖο πρέπει νὰ προκαλέσει τὴν ἐκλογὴ καὶ τὴν ἀπόφαση». Στὰ *Ἠθικά μεγάλα* εἶναι χαρακτηριστικὲς ἡ ἰσχυρὴ ἔμφαση τῆς φυσιολογικῆς καὶ ἀνθρωπολογικῆς βάσης τῆς ἠθικότητας καὶ ἡ παραγωγὴ τῶν ἀρετῶν ἀπὸ τὰς ὁρμάς. Ὁ Dirlmeier ἐπιστᾶ τὴν προσοχὴ στὸ ὅτι βρίσκουμε αὐτὸ τὸ διάνομα καὶ στὸν Πλάτωνα: «Οἱ πρῶτες αἰσθητήριες ἀντιλήψεις τοῦ παιδιοῦ εἶναι ἡδονὴ καὶ πόνος καὶ μ' αὐτέες γιὰ πρώτη φορὰ εἰσέρχονται στὴν ψυχὴ ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία. Τὸ παιδί αἰσθάνεται ἀπόλαυση καὶ ἀγάπη, πόνος καὶ μίσος: ὅταν ἀργότερα μπορέσει νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ τὴ λογικὴ, δημιουργεῖται ἐκεῖνη ἡ συμφωνία παθῶν καὶ γνώσης πού τὴν ὀνομάζουμε ἀρετὴ καὶ σωστὴ μὀρφωση».⁴⁶ Ὁ Dirlmeier διαπιστώνει ὅτι ἀπὸ τίς τρεῖς Ἠθικὲς τὰ *Ἠθικά μεγάλα* ἀκολουθοῦν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὸν Πλάτωνα μὲ τὴ μέγιστη δυνατὴ ἀκρίβεια. Σωστὰ ἀποφεύγει νὰ συναγάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὸ πλατωνικὸ χωρίο πού μόλις παραθέσαμε καὶ ὅτι, κατὰ συνέπεια, τὰ *Ἠθικά μεγάλα* γράφτηκαν μετὰ τὴ δημοσίευση τῶν *Νόμων*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει τὴν ἴδια ἀποψη, πολὺ σύντομα βέβαια, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα ἔργα του, στὰ *Φυσικά Ζ 3*: «Ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου.⁴⁷ Τὰ σωματικὰ αἰσθήματα ἡδονῆς καὶ πόνου (ἐπομένως αὐτὰ τὰ ὁποῖα στὰ *Ἠθικά μεγάλα* ὀνομάζονται *πάθη*) παίζουν μεγάλο ρόλο σὲ κάθε πράξη, εἴτε ὡς κάτι πού τὸ θυμηθήκαμε εἴτε ὡς κάτι πού τὸ ἀναμένουμε. Οἱ βασικὲς ἐκφάνσεις τοῦ χαρακτηριστικοῦ εἶναι σχέσεις ἀναλογίας». Τὴ διδασκαλία ὅτι τὸ ἦθος εἶναι ποιότητα τοῦ ἄλογο μέρους τῆς ψυχῆς τὴ βρίσκουμε καὶ στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια*. Διαφορετικὰ ὅμως ἀπ' ὅ,τι στὰ *Ἠθικά μεγάλα*, ἡ βάση στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* εἶναι ἡ γενικὴ ἠθιστικὴ θεωρία: στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὸν ἔθισμὸ στὴν ἠθικότητα διεργασία στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἐνεργοποιεῖται τὸ ἔλλογο στοιχεῖο.⁴⁸

⁴⁴ 1206 b 17, μὲ ἄμεση αἰχμὴ ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα, ὅπως δείχνει ἡ φράση ὡς οἴονται οἱ ἄλλοι, πρβ. παραπάνω, σ. 185. Ὁ W. Jaeger, *Kreislauf* σ. 409, παραθέτει αὐτὴ τὴν πρόταση ὡς βασικὸ ἐπιχείρημα κατὰ τῆς γνησιότητας τῶν *Ἠθικῶν μεγάλων*. Ὁ Ἀριστοτέλης παίζει συχνὰ μὲ τὴν πολυσημία τῆς λέξης ἀρχή, πρβ. παραπάνω, σ. 191. Ὁπωσδήποτε, γιὰ τὸν Πλάτωνα ἦταν ἡ φρόνησις ἡγεμὼν τῆς ζυμπάσης ἀρετῆς (*Νόμοι* 688 b) καὶ ὁ λόγος φύσει ἀρχικός (689 b), καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε τὴν ἴδια γνώμη στὸν *Προτρεπτικὸ Β 17* καὶ συχνότερα. Ἐδῶ, στὰ *Ἠθικά Μεγάλα* μὲ τὴ λέξη ἀρχή ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ προφανῶς τὴ χρονικὴ ἀρχή, τὴν προϋπόθεση. Ἔτσι, στὸν *Προτρεπτικὸ Β 17* καὶ συχνότερα λέει ψυχῆς τελευταῖον ἡ φρόνησις. Ἐπομένως, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν ὑπάρχει διαφορά στὴ θεωρία ἀνάμεσα στὰ *Ἠθικά μεγάλα* καὶ στὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη: πρόκειται γιὰ μιὰ μετατόπιση τῆς ἔμφασης. Ἡ ὑπερβολικὴ ἔκφραση εἶναι σκόπιμη.

⁴⁵ πρὸς τὸ καλὸν ὁρμὴν ἄλογόν τινα, 1206 b 19.

⁴⁶ *Νόμοι* 653 ab.

⁴⁷ 247 a 7. Πρβ. παραπάνω, σ. 28.

⁴⁸ *Ἠθικά Εὐδήμεια Β 2*.

Στά *Ἠθικά μεγάλα* ἡ συζήτηση σχετικὰ μὲ αὐτὸ πὺν δίνει τὴν κατεύθυνση εἶναι λογικὰ προσανατολισμένη· τὸ σταθερὸ σημεῖο εἶναι ὅτι τὴν κατεύθυνση τὴν δίνει ὁ *σπουδαῖος*. Ἀλλὰ πῶς; Καὶ ὁ Πλάτων εἶχε πεί⁴⁹ ὅτι ὁ συνετὸς ἔχει τὸ *κριτήριον ἐν ἑαυτῷ*, δηλαδὴ τὴ θέαση τῶν ιδεῶν. Ἔτσι λύνεται γι' αὐτὸν τὸ πρόβλημα τοῦ ἠθικοῦ γνώμονα. Ἡ ἔννοια τοῦ γένους ἢ καθολικὴ ἔννοια⁵⁰ πὺν εἰσηγήθηκε ὁ Ἀριστοτέλης ἀδυνατοῦσε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, νὰ ἐκπληρώσει τὴν γνωμονικὴ λειτουργία τῶν ιδεῶν. Δὲν ἦταν ἐπίσης δυνατὸ νὰ ἐπικροτήσῃ ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀπλὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώση. «Γιατί, ὅταν κάποιος γνωρίζει ποιά εἶναι ἡ οὐσία τῆς δικαιοσύνης, δὲν εἶναι αὐτομάτως καὶ δίκαιος, καὶ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τις ἄλλες ἀρετές.»⁵¹ Στὰ *Ἠθικά μεγάλα* ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ξεπέρασε τὸ πρόβλημα, ἀλλὰ διατυπώνει τὴν προβληματικὴ: «Ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι ἡ ἀρετὴ, σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία τῆς, ἀποσκοπεῖ στὰ μέσα γιὰ πραγματώση τοῦ σκοποῦ. Σὲ κάθε κατάσταση κατὰ τὴν ὁποία πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ ἐπιλογή, ὁ ἠθικὰ ἔξοχος ἄνθρωπος ἐπιλέγει τὸ καλύτερο δυνατὸ. Ἡ ἀρετὴ ὁμως προϋποθέτει καὶ ἕναν τελικὸ στόχο τοῦ ἀνθρώπινου πράττειν. Πῶς εἶναι δυνατὴ αὐτὴ ἡ διπλὴ λειτουργία; Ὁ ἴδιος ἄνθρωπος πὺν θέτει τὸν τελικὸ στόχο πρέπει νὰ βρεῖ ποιά μέσα ὁδηγοῦν σ' αὐτόν.»⁵² Ὁ Ἀριστοτέλης δίνει τὴν ἀπάντησή του στὸ κεφάλαιο Α 19 πὺν τὸ ἀνέλυσε πολὺ ὠραῖα ὁ Dirlmeier. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν τρόπο σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι αὐτὸς ἀρχίζει μὲ διαπιστώση ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ: «Βλέπουμε ὅτι ὁ ἀξιόλογος ἄνθρωπος, ὅταν πράττει, θέλει τὸ καλύτερο· αὐτὸ πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι ἔχει θέσει καὶ τὸν σωστὸ στόχο. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξετάσουμε τὴ στάση πὺν λαμβάνει ὁ καθένας ἀπέναντι στὸ ἀγαθὸ (τὸν τελικὸ στόχο)· πρέπει νὰ μείνουμε στὶς συγκεκριμένες πράξεις». Κατὰ βάση, αὐτὸ εἶναι μιὰ λύση τοῦ τύπου *ὄψις ἀδήλων τὰ φαινόμενα*⁵³ ἀπὸ τὸ ὁρατὸ ἀποτελεσματὰ ἐξάγουμε συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀόρατη αἰτία. Ἔτσι ὁδηγεῖται σὲ συμπεράσματα ὁ Ἀριστοτέλης, γιὰ παράδειγμα, καὶ ὅταν πραγματεύεται τὴν κίνηση, τὸ χρόνο καὶ τὴ συνέχεια. Τὸ μόνο πὺν μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε εἶναι ἕνα σῶμα πὺν κινεῖται· ὅλα τὰ ἄλλα πρέπει νὰ βρεθοῦν μὲ θεωρητικὴ μέθοδο.

Στὸ ἰδιαίτερο περιεχόμενο τῶν *Ἠθικῶν μεγάλων* ἀνήκουν οἱ πέντε ἀπορίες στὸ θέμα *Φρόνησις* τοῦ βιβλίου Β 3, στὶς ὁποῖες θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ, γιὰτι γενικὰ δὲν μπορούν νὰ ἐξηγηθοῦν στὴ βάση τῆς θεωρίας ὅτι πρόκειται γιὰ συμπλήρημα.⁵³

Ἡ γλωσσικὴ μορφή τῶν *Ἠθικῶν μεγάλων* παρουσιάζει δυσκολίες πὺν οὐσιαστικὰ ὁμως μπορούν νὰ ἀναχθοῦν στὴ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία ἀπαντᾶ τὸ ὑπὲρ ἀντὶ γιὰ τὸ *περί*. Σπουδαιότερο εἶναι ὅτι τὰ *Ἠθικά μεγάλα* διαφέρουν σημαντικὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Corpus ὡς πρὸς τὴ μορφή τῆς ἐκθεσης. Τὸ ὕφος εἶναι ζωντανὸ καὶ ὀρισμένες φορές⁵⁴ ὑπερβολικὰ δραματικὸ· μὲ ρητορικὲς ἐρωτήσεις ὁ διδάσκων δημιουργεῖ ἀτμόσφαιρα διαλόγου. Ἡ ἄμεση προσφώνηση μὲ τὸ ἔσ' εἶναι συχνὴ καθὼς καὶ ἡ ἀναφορὰ στὶς ἀντιρρήσεις τῶν ἀντιπάλων μὲ ἕνα *φρησί*. Ἡ

49 *Θεαίτητος* 178b.

50 A 1, 1182b 11 *τὸ κοινὸν ἐν ἅπασιν ὑπάρχον ἀγαθόν*.

51 A 1, 1183b 15.

52 1190a 18 *καὶ ἐξ ὧν τοῦτ'* (= ὁ τελικὸς στόχος) *ἔσται, οὐθείς ἄλλος ποιεῖ, καὶ εὐρήσει ἃ δεῖ πρὸς τοῦτο*.

53 Βλ. Dirlmeier, σσ. 363-370.

54 Π.χ. 1190a 34 - b 6, 1207b 1-5, 1208a 21-27.

έπιχειρηματολογία είναι στέρη, όρισμένες φορές στοιχειώδης και σχολαστική. "Όλα αυτά τὰ ύφολογικά στοιχεία μπορούν, τὸ καθένα, νὰ ἐντοπιστοῦν καὶ στὰ ὑπόλοιπα διδασκτικά ἔργα,⁵⁵ ἀλλὰ μόνο στὰ *Ἠθικά μεγάλα* ἀπαντᾷ αὐτὸ τὸ ὕφος μετὸς τὴν συνέπεια. Ὁ Dirlmeier ρωτᾷ: Μήπως στὰ *Ἠθικά μεγάλα* μᾶς ἔχει σωθεῖ τὸ μοναδικὸ παράδειγμα ἐνὸς διδασκτικοῦ κειμένου ποὺ προσεγγίζει τὸν πραγματικὰ ὀμιλούμενο λόγο, τοῦ *εὐπαρακολουθήτου ἔνεκα*,⁵⁶ Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ γλώσσα τῶν *Ἠθικῶν μεγάλων* διαφέρει ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν ὑπόλοιπων διδασκτικῶν ἔργων μόνο ἐξωτερικᾶ· στὸν τρόπο ἐπιχειρηματολογίας καὶ στὴ συλλογιστικὴ τὸ ὕφος εἶναι ἀπολύτως ἀριστοτελικό. Ἡ πρακτικὴ νὰ ἐξαιρέται ὁ συγγραφέας διαμέσου τῆς χρήσης τοῦ "Εγὼ" συνηθίζεται καὶ στὰ ὑπόλοιπα πρώιμα ἔργα. Γενικὰ, τὰ *Ἠθικά μεγάλα* συμπίπτουν συχνὰ μετὰ τὰ πρώιμα ἔργα⁵⁷ καὶ συγγενεύουν ἀρκετὰ μετὰ τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια*.

Τρία χωρία τῶν *Ἠθικῶν μεγάλων* μᾶς δίνουν σπουδαῖα χρονολογικὰ ἐρεῖσματα. 1) Α 34, 1197 b 21. «Ἀκόμη κι ἓνας μειονεκτικὸς ἄνθρωπος λέγεται "διανοητικὰ ἐπιδέξιος", π.χ. ὁ Μέντωρ.» Αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν καταδίκη τοῦ Ἑρμεία, τοῦ πεθεροῦ τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰ τὴν ὁποία ἔφερε τὴν εὐθύνη ὁ Μέντωρ. «Ἐπομένως, ἀπομένει ὡς μόνο ἀποτέλεσμα ὅτι τὰ *Ἠθικά μεγάλα* δὲν μπορεῖ νὰ γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ 342/41 — ἂν δὲν δεχτοῦμε ξαφνικὰ μιὰ ἀρχικὴ σύνταξη στὴν ὁποία ἀργότερα παρεμβλήθηκε κάτι.»⁵⁸ Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Dirlmeier κατ'ἀλλοίον πράγματι στὸ ὅτι τὰ *Ἠθικά μεγάλα* εἶναι μιὰ παράδοση τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ὁποία συγγενεύει μετὰ τὰ πρώιμα λογικὰ ἔργα. Ἄν συμφωνήσουμε μετὰ αὐτὴ τὴ θεωρία, δὲν φαίνεται δυνατὴ καμία ἀπολύτως ἄλλη λύση ἀπὸ τὸ νὰ δεχτοῦμε ἓνα κείμενο μεταγραμμένο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δευτέρας ἀθηναϊκῆς περιόδου μετὰ τὸ 335. Ἡ σύντομη πρόταση *οἷον Μέντωρ* — εἶναι μπορεῖ νὰ διαγραφεῖ, χωρὶς νὰ ἀπειληθεῖ ἡ πραγματολογικὴ, συντακτικὴ ἢ ὕφολογικὴ συνάφεια. Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ΣΤ 12, 1144 a 23-28 (= *Ἠθικά Εὐδήμεια*) ὑπάρχει μόνο πανοῦργος. Τὸ νόημα τῶν ὀνομάτων ὅπως Ἀλκιβιάδης ἢ Λύσανδρος⁵⁹ ἦταν πάντοτε κατανοητό. Ὁ Μέντωρ δὲν μπορεῖ νὰ συγκαταλεχθεῖ σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία προσωπικότητων. Μόνο ἂν ὄλοι θυμοῦνταν ἀκόμη αὐτὸν τὸν «πανοῦργο ἄντρα»⁶⁰ εἶχε νόημα νὰ προβληθεῖ αὐτὸς ὡς παράδειγμα, καὶ μάλιστα μπροστὰ σ' ἓναν κύκλο ἀκραστῶν οἱ ὁποῖοι γινώριζαν ἐκείνη τὴν ὑπόθεση, ἐπομένως μπροστὰ σ' ἓναν πραγματικὰ στενὸ κύκλο. Ὅποιος ἀποδίδει κάποια ἀξία σ' αὐτὸ τὸ ἐπιχειρηματὸν δὲν θὰ ἀρνηθεῖ νὰ χρονολογήσουμε αὐτὴ τὴν ἔκφανση τοῦ χωρίου 1197 b 21 τῶν *Ἠθικῶν μεγάλων* λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μέντορα.⁶¹ Στὸ χωρίο γιὰ τὸν Μέντορα ἔχουμε μιὰ συνηθισμένη παράθεση ἐνὸς παραδείγματος· στὴ σχολικὴ πρᾶξι, τῆς Ἀκαδημίας ὑπῆρχε ἀπόθεμα τυπικῶν παραδειγμάτων τέτοιου εἶδους ποὺ μερικὲς φορές παραλλάσσον. Ἐτσι, στὸ 1189 a 20 διαβάζουμε ἐν Ἰνδοῖς, ὅπως στὰ *Τοπικά* 116 a 38 καὶ στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* 1226 a 29, ἀλλὰ στὸ παράλληλο

⁵⁵ Τὰ καταχώρησε μετὰ ἐπιμέλεια ὁ Dirlmeier.

⁵⁶ *Ἠθικά Νικομάχεια* Β 7, 1108 a 19, πρβ. *Ἄλφα ἑλαττων* 3, 994 b 32.

⁵⁷ Βλ. τὴ συζήτησή μου στὸ περιοδικὸ *Γνωστον* 1961, σσ. 553-555.

⁵⁸ Dirlmeier, σ. 347. Παραθέτω τὴ συζήτησή μου ποὺ προανέφερα.

⁵⁹ *Ἀναλυτικὰ ὕστερα* Β 13, 97 b 17-21.

⁶⁰ Στὸ ἐπιγράμμα τοῦ Ἑρμεία, Διογένης Λαέρτιος, V 6.

⁶¹ Γιὰ τὴ δευτέρη μορφή τῶν *Κατηγοριῶν*, πρβ. Α' τόμ., σ. 117, γιὰ τὴ *Ῥητορικὴ*, σ. 216.

χωρίο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* 1112 a 28 *Σκῦθαι*· ἂν τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* ἔχουν γραφτεῖ μετὰ τὸ 330, αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἢ Ἰνδία δὲν ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστη καὶ φαινόταν καλύτερο νὰ ἀποφεύγονται πολιτικοὶ ὑπαινιγμοί. Ἄλλα παραδείγματα: Στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* 1231 a 17 ὁ ἄντρας ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἔχει λάφυργα μακρύτερο ἀπὸ τοῦ γερανοῦ ὀνομάζεται Φιλόξενος· στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* 1182 a 32 ὑπάρχει μόνο τὸ ἕνας λαίμαργος⁶². Τὸ χωρίο 1223 b 22-24 στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* δίνει ἕνα παράθεμα,⁶² ἐνῶ στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* 1105 a 8 ὁ Ἀριστοτέλης ἀρκεῖται σὲ μιὰ ὑπόδειξη ὅπως λέει ὁ Ἡράκλειτος⁶³.

2) Τὸ δεύτερο χωρίο εἶναι τὸ Β 7, 1205 a 19-23. Ἀνάμεσα στοὺς ἀχροατὲς βρίσκονται δύο νέοι, ὁ Λάμπρος καὶ ὁ Νηλέας ποὺ ἠγνώριζαν τὴν τέχνη τοῦ γράφειν». Ἡ αἰχμὴ τῆς σύγκρισης βρίσκεται στὸ ὅτι πρόκειται γιὰ στοιχειώδη δεξιότητα.⁶³ Ὅταν πέθανε ὁ Θεόφραστος κατὰ τὸ 288/85, ὁ Νηλέας, ὁ ὁποῖος κληρονόμησε τὴν ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη του μετὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀριστοτέλη,⁶⁴ ἦταν μετὰ 60 καὶ 70 χρόνων· αὐτὸ συμφωνεῖ μετὰ τὴν παραδοχὴ ὅτι ὁ Νηλέας ἦταν ἔφηβος, ὅταν παρακολουθοῦσε —στὰ μέσα τῆς δεκαετίας 240-230 π.Χ.—τὴν παράδοσιν ποὺ ἐμεῖς ἔχουμε τῶρα μετὰ τὸν τίτλο *Ἠθικά μεγάλα*.

3) Τὸ τρίτο χωρίο εἶναι τὸ Β 6, 1203 a 23, ὅπου ὁ Κλέαρχος μαζὶ μετὰ τὸν Διονύσιο καὶ τὸν Φάλαρη ἀναφέρεται ὡς παράδειγμα βίαιου ἀνθρώπου ποὺ δολοφονήθηκε τὸ 353/52 ἀπὸ τὸν μαθητὴ τοῦ Πλάτωνα Χίωνα. Ἡ παραλλαγὴ Εὐμαθῆς δείχνει ὅτι πιθανὸν καὶ ἐδῶ ἔγινε ἀνταλλαγὴ παραδειγμάτων.

Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε. Ἄν καὶ ἡ τάση τῶν *Ἠθικῶν μεγάλων*, ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεωρίαν, μαρτυρεῖ μεγάλη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἀπὸ ἀποψη μορφῆς καὶ γλωσσικῶν διατυπώσεων αὐτὴ ἡ ἠθικὴ σχετίζεται πιὸ ἄμεσα μετὰ διαλόγους τοῦ Πλάτωνα ἀπ' ὅτι ὑστερότερες παραδόσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἠθικὴ. Ἡ συχνὴ ἀντίθεση οἱ νῦν — ἡμεῖς παραπέμπει στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀκαδημίας. Ἡ ἐμπειριστικὴ ἀπορηματικὴ συζήτηση τῆς ἐννοίας τῆς φρονήσεως καὶ ἡ ἀποψη ὅτι τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ φρόνησις κυριαρχεῖ σὲ ὅλα ὅσα ὑπάρχουν στὴν ψυχὴ εἶναι ἐπιμαχο ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὰ *Ἠθικά μεγάλα* γράφτηκαν σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ αὐτὴ ἡ ἀπορία ἦταν πολὺ ἐπίκαιρη καὶ ἡ ἐννοιολογικὴ διάκριση φρονήσεως καὶ σοφίας ἦταν κάτι καινούριο. Ὁ Dirlmeier ἀπέδειξε ὅτι τὰ *Ἠθικά μεγάλα*, ὡς πρὸς τὴ θεματικὴ καὶ τὴν ὀρολογία, συγγενεῦουν στενὰ μετὰ τὰ ἀναγνωρισμένα ὡς πρῶιμα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη· ὁμοίως, ἀπέδειξε ὅτι τὰ ἐρωτήματα τὰ ὅποια στὰ *Ἠθικά μεγάλα* δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ, συζητοῦνται ἐκ νέου καὶ λύνονται στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια*.⁶⁵ Ἄν καὶ 28 μόνο ἀπὸ τὰ 51 κεφάλαια τῶν *Ἠθικῶν μεγάλων* κα-

⁶² Ἡράκλειτος 22B 85^a καὶ Πολιτικά Ε, 1315 a 30^a ἡ πρότασις μᾶλλον κρύβεται καὶ πίσω ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Πλάτωνα στοὺς *Νόμους* 863 b ὁ θυμὸς, δύσει καὶ δύμαχον κτήμα ἐμπεφυκὸς καὶ ἴσως στὴν Πολιτεία 375 b ἀήττητον γὰρ ὁ θυμὸς. Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο συγρίζονται καὶ τὰ χωρία στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* 1229 a 27 καὶ στὰ Πολιτικά Η 7, 1328 a 7. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ παράδειγμα βλέπουμε τὴ σημασίαν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ «ρεπερτορίου».

⁶³ Τοπικά Ζ 5, 142 b 31.

⁶⁴ Διογένης Λαέρτιος V 52 τὰ δὲ βιβλία πάντα Νηλεῖ.

⁶⁵ Π.χ. τὸ σημαντικὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ τέλος καὶ τὰ πρὸς τὸ τέλος. Βλ. Dirlmeier, *Magna Moralia*, σ. 268· ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ *Ἠθικά μεγάλα* Β 8 καὶ στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* Θ 2. Βλ. Dirlmeier, *Magna Moralia*, σ. 421· ἀνάμεσα στὰ *Ἠθικά μεγάλα* Β 9 καὶ στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* Η 3, 1249 a 21 — b 25. Βλ. Dirlmeier, *Magna Moralia*, σ. 426. Μιὰ

θιστοῦν δυνατὴ μιὰ ἄμεση σύγκριση μὲ τὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια*, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* συγγενεύουν περισσότερο μὲ τὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια* παρὰ μὲ τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Οἱ πολλοὶ ἀρεστὲς θέσεις ὅτι τὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* δημιουργήθηκαν, εἴτε μὲ χρῆση οὐσιαστικὰ μόνο τῶν *Ἠθικῶν Εὐδῆμειων* εἴτε οὐσιαστικὰ μόνο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ἢ καὶ τῶν δύο, ἔπαψαν νὰ ἰσχύουν ὕστερα ἀπὸ τὸ ἀποδεικτικὸ ὕλικό ποῦ προσκόμισε ὁ Dirlmeier. Τὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* εἶναι αὐτοτελὲς σχεδιασμά, ἡ πρώτη σχεδιαγραμματικὴ καταγραφή τῆς ἠθικῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸ ἔργο ἔχει δική του ἀξία, σαφῶς περιγραμμένη, καὶ σύνθεση αὐτόνομη· πούθεν δὲν ὑπάρχει ὑφολογικὸ ρῆγμα, οὔτε ἐμβόλιμο κομμάτι· εἶναι μιὰ πρῶιμη σκιαγράφηση τῆς περιοχῆς τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν, μὲ ἄξονα οὐσιαστικὰ λογικὸ-ταξινομικὸ.⁶⁶ Ὁ συγγραφέας μιλά σὰν αὐθεντία, σὲ πρῶτο πρόσωπο.

Πρὸς ὑποστήριξη τῆς ἀποψῆς ὅτι πρόκειται γιὰ ὑστερότερη καταγραφή ἀπομένου τὰ ἐξῆς βασικὰ ἐπιχειρήματα: α) Ἡ γλωσσικὴ μορφή, ἰδιαιτέρη οἱ ὑφολογικὲς λεπτομέρειες, ὅπως ἀποκλίσεις στὴ χρῆση τῶν προθέσεων. Αὐξημένη χρῆση περιττῶν ἀντωνυμιῶν καὶ τοῦ παρακειμένου· αὐτὸ μεταβάλλει μόνο τὴν ἐξωτερικὴ μορφή τῆς γλώσσας, φαίνεται ὅμως ὅτι ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ ὑπαγόρευσε ἢ νὰ ἔγραφε ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης τὸ κείμενο ὅπως μᾶς ἔχει σωθεῖ. β) Τὰ χρονολογικὰ ἐρείσματα ποῦ προαναφέραμε.⁶⁷

Γιατὶ μιὰ παράδοση περὶ ἠθικῆς ἢ ὁποῖα γιὰ πραγματολογικοὺς λόγους πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 350 πρέπει νὰ τὴν τοποθετήσουμε μετὰ τὸ 342/41; Ποτὲ δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ἐξηγήσουμε μὲ βεβαιότητα αὐτὴ τὴ δυσκολία· εἶναι ἀναγκαῖο νὰ κάνουμε αὐτὴ τὴ διαπίστωση προτοῦ ἀρχίσουμε νὰ διατυπώνουμε ὑποθέσεις. Ἔχουν προταθεῖ πολλές τέτοιες ὑποθέσεις. Ἡ ἀπλούστερη καὶ γι' αὐτό, φυσικὰ, λιγότερο ὑπολογίσιμη εἶναι ἡ ἐξῆς: Τὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* εἶναι παράδοση ἀπὸ τὴν πρῶιμη ἀκαδημεικὴ περίοδο, ποῦ γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη, ὥστε γιὰ εἶναι κατάλληλη γιὰ νεαρὸς ἀκροατῆς. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή στὴν Ἀθῆνα ὁ Ἀριστοτέλης χρειαζόταν μιὰ παράδοση γιὰ τὸν νεαρὸ Νηλέα, γιὸ τοῦ Κορίσκου καὶ συγγενῆ τοῦ Θεόφραστου, καὶ γιὰ τοὺς συνομηλικούς του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὁ Λάμπρος. Στὴν πραγματικότητα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψὴ ποῦ ἐξέθεσε ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ὁ ἔφηβος δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος ἀκροατῆς μᾶς ἠθικῆς παράδοσης, γιὰτὶ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀρκετὴ μόρφωση καὶ πείρα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καὶ ὅσοι ἀκροατῆς δὲν εἶναι ἱκανοὶ νὰ παρακολουθήσουν μιὰ μικρὰ ἐπιχειρηματολογία καὶ νὰ ἐξαγάγουν συμπεράσματα ἀπὸ ἀπώτερες προϋποθέσεις ἔχουν ἀνάγκη νὰ διδαχτοῦν. Γι' αὐτὸ οἱ παράδοσεις προσαρμῶνται στὴν ἀντιληπτικὴ δύναμη τῶν ἀκροατῶν.⁶⁸ Τί φυσικότερο

σημαντικὴ παρατήρηση γιὰ τὴν ταξινόμηση τοῦ ὕλικου τῶν *Ἠθικῶν μεγάλων* καὶ τῶν *Ἠθικῶν Εὐδῆμειων* σὲ ὁμάδες βρίσκουμε στὰ *Magna Moralia* τοῦ Dirlmeier, σσ. 222-223.

⁶⁶ Πρέπει νὰ προϋποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ξεκίνησε μὲ ἐνωσιολογικὲς μελέτες, σηματολογικὲς ἀναλύσεις καὶ ταξινομήσεις· αὐτὸ μαρτυροῦν οἱ πολυἀριθμοὶ τίτλοι στὸν πίνακα τῶν ἔργων. Πρβ. Dirlmeier, *Eudemische Ethik*, σ. 357 καὶ τὴν ἐρμηνεία του γιὰ τὸ χωρίο B 2 τῶν *Ἠθικῶν Εὐδῆμειων*, ἐν τοῖς ἀπῆλλαγμένοις στίχοις: *Sb. Akad. Heidelberg*, Phil.-hist. Klasse 1962, 2^ο πραγματεία, σσ. 36-40.

⁶⁷ Πραγματεύτηκα τὸ ἐπίμαχο χωρίο B 15, 1213a 1-7 στὸν τόμ. Α', σ. 313.

⁶⁸ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* A 1, 1095a 2 διὸ (ἐπειδὴ δὲν εἶναι πεπαιδευμένος) τῆς πολιτικῆς οὐκ ἔστιν οἰκεῖος ἀκροατῆς ὁ νέος, Z 9, 1142a 15 νέος ἐμπειρος οὐκ ἔστιν, *Ῥητορικὴ* A

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

ἀπὸ τὸ νὰ παρακάλεσε ὁ Ἀριστοτέλης ἕναν ἀπὸ τοὺς πρώην συνεργάτες του, ἴσως τὸν Θεόφραστο,⁶⁹ νὰ πάρει τὴν παλιά παράδοση, νὰ τὴ διαμορφώσει γιὰ τὴν περίσταση καὶ νὰ τὴ διαβάσει στοὺς νέους;

Τὰ Ἠθικὰ Εὐδήμεια. Δὲν γνωρίζουμε γιατί φέρουν αὐτὸ τὸν τίτλο.⁷⁰ Βέβαιον εἶναι, ἀπὸ τὸ ὕψος ἤδη, ὅτι δὲν εἶναι συγγραφέας ὁ Εὐδήμος ὁ Ρόδιος. Τὰ πέντε βιβλία πού σώζονται τώρα εἶναι ὑπολείμματα ἐνὸς εὐρύτερου ἔργου.⁷¹ Τὰ βιβλία Δ-Ζ ἔχουν χαθεῖ· ἐμεῖς τὰ ἔχουμε σὲ ἀναθεωρημένη μορφή ὡς βιβλία Ε-Η τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, δηλαδή τὰ λεγόμενα ἐπίμαχα βιβλία.⁷² Τὰ σωζόμενα βιβλία τῶν Ἠθικῶν Εὐδημείων ἔχουν τὴν ἐξῆς διάταξη:

Τὸ Α 1-6 χαρακτηρίζεται ρητὰ ὡς προοίμιον καὶ περιλαμβάνει τέσσερα μέρηματα: (1) Ὁ στόχος τῆς ζωῆς εἶναι ἡ εὐδαιμονία (ὡς τὸ 1215 a 25). (2) Διάφορες μορφές ζωῆς (ὡς τὸ 1216 a 37). (3) Τί εἶναι ἠθικὴ ἀρετὴ καὶ πρακτικὴ σοφία; (ὡς τὸ 1216 b 25). (4) Ποιὲς μεθόδους πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦμε στὴν ἔρευνα ἠθικῶν ἐρωτημάτων; (Κεφ. 6)

Α 7-8. Τί εἶναι εὐδαιμονία; Ἐπειδὴ εἶναι τὸ ὕψιστον ἀνθρώπινο ἀγαθόν, πρέπει νὰ ρωτήσουμε: Τί εἶναι τὸ ὕψιστον ἀγαθόν καὶ πόσες σημασίες ἔχει ἡ λέξη 'ἀγαθόν'.

Β. (1) Ἀνάπτυξη τοῦ ὀρισμοῦ τῆς εὐδαιμονίας (ὡς τὸ 1219 b 26). (2) Ψυχολογία. Διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ἀρετὴ (ὡς τὸ 1220 a 13). (3) Ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ (ὡς τὸ 1222 b 14). (4) Ἀνάλυση τῆς ἀνθρώπινης πράξης· ὁ θεὸς ὡς ἀρχὴ κινήσεως, ὁ ἄνθρωπος ὡς ἀρχὴ κινήσεώς τινος, δηλαδή ὡς αὐτὸς ὁ ὁποῖος προκαλεῖ διεργασίες μεταβολῆς (Β 6): σκοπιμότητα, ἀπόφαση (Β 7-11).

Γ. Οἱ ἐπιμέρους ἠθικὲς ἀρετές.

Ζ. Γιὰ τὴν φιλία.

Η. (Στὸν Bekker Ζ 13-15). (1) Εἶναι οἱ ἀρετὲς εἶδη τῆς γνώσης; (Κεφ. 1). (2) Ἀπὸ ποῦ ἔρχεται ἡ εὐνοία τῆς τύχης καὶ τί ἐννοοῦμε λέγοντας εὐτυχία; (Κεφ. 2). (3) Ἡ καλοκάγαθια (Κεφ. 3, ὡς τὸ 1249 a 21). (4) Τὸ κριτήριον γιὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἀγαθοῦ.

2, 1257 a 3 ἀκροαταὶ οἱ οὐ δύνανται διὰ πολλῶν συνοραῶν οὐδὲ λογίζεσθαι πόρρωθεν, Ἄλφα ἐλαττον 3, 994 b 32 αἱ ἀκροάσεις κατὰ τὰ ἔθη συμβαίνουσιν.

⁶⁹ Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Dirlmeier, τὰ περισσότερα γλωσσικὰ σημεῖα τῶν Ἠθικῶν μεγάλων, τὰ ὅποια σ' ἐμᾶς φαίνονται ὡς μὴ ἀριστοτελικά, μπορούμε νὰ τὰ βροῦμε στὸν Θεόφραστο. Τὸ ὕψος τοῦ Εὐδήμου τοῦ Ρόδιου εἶναι τελείως διαφορετικόν.

⁷⁰ Ὁ Dirlmeier ἀναγράφει ὅλες τὶς ὑποθέσεις στὰ *Magna Moralia*, σ. 97 καὶ στὸ *Eudemische Ethik*, σ. 109. Ἡ δικὴ του ὑπόθεση, ὅτι μὲ τὸ 'Εὐδήμος' ἐννοεῖται ὁ Κύπριος ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ παραλήπτης τοῦ ὁμώνυμου διαλόγου, δὲν εἶναι πολὺ πιθανή.

⁷¹ Στὸν Ἀλεξανδρινὸν κατάλογο στὸν ἀρ. 38 ὑπάρχει ἡ ἐνδειξη: ἠθικῶν α β γ δ ε. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ δηλώνει τὰ Ἠθικὰ Εὐδήμεια στὴ μορφή στὴν ὅποια μᾶς σώζονται τώρα, ὅπως καταρῆν ὑπέθεσε ὁ Jaeger· ἀλλὰ ἡ σημείωση τοῦ Διογένη Λαέρτιου V 21 καὶ ἐν τῷ Ἠθικῶν ἐβδόμῳ ἐστί, πού εἶναι σωστὴ καὶ παραπέμπει στὴ διατύπωση τοῦ χωρίου Η 12, 1245 b 20 τῶν Ἠθικῶν Εὐδημείων, δείχνει ὅτι αὐτὸς πού ἔκανε αὐτὴ τὴν σημείωση γνώριζε Ἠθικὰ Εὐδήμεια σὲ ἐπτὰ τουλάχιστον βιβλία, ἐπομένως μιὰ ἠθικὴ πού περιεχε τὰ λεγόμενα 'ἐπίμαχα' βιβλία.

⁷² Βλ. παρακάτω, σ. 234.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

Ἡ εἰσαγωγή εἶναι γραμμένη σὲ ὠραῖο ὕφος, σχεδὸν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ χασμαδίες. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας δηλώνεται ἀμέσως: Πῶς πρέπει νὰ συμπεριφερόμαστε στὴ ζωὴ, γιὰ νὰ εὐτυχίσουμε; Ὅπως στὸν *Προτρεπτικό*, ἀναφέρεται ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ γνώση, ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ καὶ ἡ ἀπόλαυση⁷³ θεωροῦνται προϋποθέσεις μιᾶς εὐτυχισμένης ζωῆς· ὡστόσο μένει ἀμφισβητήσιμο ποῖα εἶναι ἡ σπουδαιότερη. Γι' αὐτὸ καθένας προσωπικὰ πρέπει νὰ κάνει τὴν προσωπικὴ ἐπιλογή του καὶ νὰ ξεκαθαρίσει τὸ νόημα τοῦ ἐρωτήματος γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς. Καταρχὴν πρέπει νὰ παραμερίσουμε ὅλα ὅσα εἶναι μόνον ἐξωτερικὴ προϋπόθεση τῆς εὐδαιμονίας καὶ δὲν ὀδηγοῦν αὐτὰ καθεαυτὰ σ' αὐτὸν τὸ στόχο.⁷⁴ Ἐπειτα εἶναι χρήσιμο νὰ ἐλέγξουμε τίς γενικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν εὐδαιμονία. Προκύπτει τότε ὅτι ἡ εὐδαιμονία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἔργο τῆς τύχης ἢ τῆς φύσης. Εὐτυχισμένοι μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς, μόνον ἐφόσον ἔχει ὀρισμένη ποιότητα,⁷⁵ παιδαγωγώντας δηλαδὴ τὸν ἑαυτὸ του. Ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ εὐδαιμονία συνιστᾷ μιὰ ὀρισμένη ποιότητα τῆς ψυχῆς ἢ ἂν αὐτὴ ἡ ποιότητα ὑπάρχει ἐκ φύσεως, μπορεῖ ὁμως κανεὶς νὰ πραγματώσει τὸ ἀγαθὸ καὶ μὲ πράξεις. Ἐδῶ ἤδη γίνεται φανερὸ ὅτι στὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια* ὁ Ἀριστοτέλης δὲν προβάλλει ὡς ιδεώδες ἓναν βίον θεωρητικὸν ὑπὸ τὴν ἐννοια μιᾶς *vita contemplativa*, ἀλλὰ μιὰ ζωὴ *καλῶν πράξεων*: μιὰ ζωὴ στὴν ὁποία οἱ ἀρετὲς πραγματώνονται διαμέσου τῶν πράξεων οἱ ὁποῖες πηγάζουν ἀπ' αὐτές, καὶ μάλιστα ὡς αὐτοσκοπός.⁷⁶

Ἐπειτα ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τίς διαφορετικὲς μορφὲς ζωῆς. Ἀφοῦ ἀπορρίπτει ὅσες βρίσκονται χαμηλότερα, ἐπειδὴ δὲν ἐγείρουν ἀξιώσεις νὰ θεωροῦνται κατὰστασις εὐτυχίας, ἐξηγεῖ ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς θεμελιακὲς μορφὲς τῆς ζωῆς: ἡ δράσις στὴν πολιτικὴ ζωὴ, ἡ ζωὴ τοῦ φιλοσόφου καὶ ἡ ζωὴ τῶν ἀπολαύσεων. Λέει ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ ζωὴ εἶναι *περὶ φρόνησιν καὶ τὴν θεωρίαν τὴν περὶ τὴν ἀλήθειαν*, ζωὴ ἀφιερωμένη ἀποκλειστικὰ στὴν ἐξερεύνηση τῆς ἀλήθειας.⁷⁷ Ὅπως στὸν *Προτρεπτικό*, ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει τὸν Ἀναξαγόρα, «ποῦ πράγματι ὁ ἴδιος πίστευε ὅτι ἓνας ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ζεῖ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ πόνους καὶ μὲ ἀκραιότητα, μὲ τὸ βλέμμα του στραμμένο στὸ δίκαιο ἢ μετέχοντας σὲ μιὰ θεϊκὴ⁷⁸ θέασις εἶναι μακάριος, ὅσο αὐτὸ εἶναι δυνατό σ' ἓναν ἄνθρωπο». Ἐδῶ μπορούμε νὰ διακρίνουμε σαφῶς τὴ διαφορά ὡς πρὸς τὸ στόχο ἀνάμεσα στὸν *Προτρεπτικό* καὶ στὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια*. Στὸν *Προτρεπτικό* ὁ Ἀριστοτέλης ἐξυμνεῖ τὴ φιλοσοφικὴ ζωὴ καὶ λέει ὅτι εἶναι πολὺτιμη καθωπτήν, ἀκόμη κι ἂν δὲν προκύπτει ἀπὸ αὐτὴ τίποτε τὸ χρήσιμο γιὰ τὴν πρακτικὴ ζωὴ (B 45): ἀμέσως ὁμως προσθέτει ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ γνώσις πράγματι παρέχει τὴ μέγιστη ὠφέλεια γιὰ τὴ ζωὴ μας, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ νομοθέτη καὶ τὸν πολιτικὸ (B 46-51). Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ φιλοσοφοῦμε. Στὸν *Προτρεπτικό* ὁμως πραγματικὸς τελικὸς στόχος παραμένει ἡ φιλοσοφικὴ γνώσις· αὐτὸ δὲν

⁷³ 1214 a 32 - b 6 *φρόνησις ἀρετὴ ἡδονή* = *Προτρεπτικός* B 94. Μόνον στὸν *Προτρεπτικό* καὶ στὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια* ἀναφέρει ὡς ὄρο ὁ Ἀριστοτέλης ἐν *τῷ χαίρειν*.

⁷⁴ 1214 b 28, στὸν *Προτρεπτικό* B 42 *ἀγαθὰ - ἀναγκαῖα*.

⁷⁵ 1215 a 15 ἐν *τῷ αὐτὸν ποιόν τινα εἶναι*, τὸ ἴδιο στὸν Γοργία 487 e *ποιόν τινα χρῆ εἶναι τὸν ἄνδρα*.

⁷⁶ 1248 b 34-37.

⁷⁷ Πρβ. *Προτρεπτικός* B 103 *τὴν φρόνησιν ἥτις γινώσεται τὴν ἀλήθειαν*· ἐπίσης, B 65 καὶ 77.

⁷⁸ Γιατὶ ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ὁ θεός, *Προτρεπτικός* B 110.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

ισχύει στα *Ἠθικά Εὐδήμεια*: ἔτσι, τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* δὲν περιέχουν τὴν προτροπή φιλοσοφητέον. Ἡ θεωρία τοῦ θεοῦ, δηλαδή ἡ θεωρησιακὴ δραστηριότητα τοῦ θεϊκοῦ λόγου, μᾶς ἐξασφαλίζει βέβαια (ὅπως στὸν *Προτρεπτικὸ Β 47*) τοὺς ὄρους, δὲν εἶναι ὁμως ὁ τελικὸς στόχος τῆς ζωῆς. Στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* ὁ Ἀριστοτέλης δὲν πραγματεύεται καθόλου τὴ ζωὴ πού θεμελιώνεται στὴ φιλοσοφικὴ γνώση. Στὴ φράση ὡς αὐτὸς ὤστο διαβλέπει μάλιστα κανεὶς μιὰ ἀμυδρὴ κριτικὴ τῆς μονόπλευρης ἐξύμνησης τοῦ θεωρητικοῦ βίου.

Ἀπὸ τὸν *Προτρεπτικὸ* μᾶς εἶναι γνωστὴ καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία πού ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐντάσσει τὸ ἐρώτημα «ποῖο πράγμα τῆς ζωῆς ἀξίζει περισσότερο νὰ τὸ ἐπιλέξουμε καὶ μὲ τί μορφεῖ νὰ ικανοποιηθεῖ ἀπόλυτα ὁ πόθος τοῦ ἀνθρώπου»⁷⁹ σὲ βιολογικὴ προοπτικὴ ἢ βιολογικὴ κλίμακα τῆς φύσης εἶναι συγχρόνως καὶ ἀξιολογικὴ κλίμακα. «Στὴν πραγματικότητα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι εὐκόλο νὰ προβοῦμε στὴ σωστὴ ἐπιλογή. Ἄν ὁμως κοιτάξουμε τίς μορφές ζωῆς πού ὑπάρχουν στὴ φύση γιὰ φυτὰ, ζῶα καὶ ἀνθρώπους, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ ὅσα συμβαίνουν στὴ ζωὴ εἴτε εἶναι ἀδιάφορα εἴτε γεμάτα θλίψη, καὶ μάλιστα γεμάτα πόνο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἂν μπορούσαμε νὰ ἐπιλέξουμε ἐλεύθερα, θὰ εὐλόμασταν εὐθὺς ἐξαρχῆς νὰ μὴ γεννιόμαστε καθόλου.»

Ἐπικαλέστηκαν πολὺ συχνὰ αὐτὸ τὸ τμῆμα ὡς ἀπόδειξη γιὰ τὴν πεσιμιστικὴ διάθεση καὶ τὴν τάση φυγῆς τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν κόσμο. Ἄλλα τεκμήρια γι' αὐτὸ βρίσκουμε στὸ διάλογο *Εὐδήμους*⁸⁰ καὶ στὸν *Προτρεπτικὸ*.⁸¹ Ἐδῶ νομίζω ὅτι λησμονοῦν τὴ διανοουμένιστικὴ-ἀριστοκρατικὴ νοοτροπία τοῦ Ἀριστοτέλη. Αὐτὸς ὁ στοχαστὴς, πού ἐβλεπε μὲ τέτοια ὀξυδέρκεια τὸν κόσμο, τὸ βασιλεῖο τῆς φύσης καὶ τὸ χῶρο τὸ πνεύματος καὶ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, ἦταν προσκολλημένος στίς προκαταλήψεις τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς του ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπο πού ἀντιλαμβάνονταν τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Ἡ κλασικὴ ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὸν Ὀμηροῦ ὡς τὸν Μένανδρο καὶ τὸν Ἐπίκουρο, μαρτυρεῖ μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὅτι οἱ ἄπλοι, ἀπαίδευτοι ἄνθρωποι περιφρονοῦνταν ἀπόλυτα. Ἦταν οἱ φαῦλοι, οἱ πολλοί, πού δὲν τοὺς ὑπολόγιζαν· ἔχουν ἐντελῶς δουλικὸ φρόνημα καὶ ἐπιλέγουν τὴ ζωὴ τοῦ κτήνους.⁸² «κοιτώντας διαρκῶς πρὸς τὰ κάτω καὶ σκύβοντας στὴ γῆ καὶ σὲ τραπέζια εὐχαριστοῦνται μὲ τροφή καὶ ζευγάριμα» εἶναι εὐχαριστημένοι, ὅταν ἀπλῶς μποροῦν νὰ ἐπιβιώσουν, ὅπως καὶ νὰ εἶναι.⁸³ Ὅχι σπάνια στὸν Ἀριστοτέλη βρίσκουμε τὴν πολὺ ἀρεστὴ σ' ὅλες τίς ἐποχὲς σκέψη ὅτι ἄλλο πράγμα ἐπαινοῦν οἱ ἄνθρωποι ὡς ἕξοχο καὶ ἄλλο κάνουν.⁸⁴ Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ἡ ἀδυναμία

79 1215 b 17.

80 Ἰδίως στὸ ἀπ. 6 Walzer - Ross.

81 Ἰδίως στὸ Β 104-107 = 10 ab Walzer - Ross.

82 *Ἠθικά Νικομάχεια* Α 3, 1095 b 20 *βοσκημάτων βίος* = Ι 9, 1170 b 13. Ἐπίσης στὸν Πλάτωνα, *Θεαίτητος* 162 e· *Πολιτεία* 586 a.

83 *Προτρεπτικὸς Β* 103. Πρβ. *Περὶ διαίτης*, Kühn Ι 646. Τὸ ἔχω παραθέσει στὰ σχόλιά μου, σ. 268.

84 *Σοφιστικοὶ Ἐλεγχοί* 12, 172 b 36 - 173 a 2, *Ῥητορικὴ Β* 5, 1382 b 8, *Πολιτικά Β* 7, 1267 b 1 ἢ *πονηρία τῶν ἀνθρώπων ἀπληστον*. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι πιὸ ἐπιεικὴς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα· πρέπει νὰ συγχωροῦμε τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους, τοῖς μὲν οὖν πολλοῖς πολλὴ συγγνώμη.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

κάθε ανθρώπινου υπήρξε πάντοτε αγαπητό θέμα.⁸⁵ Στόν 'Αριστοτέλη όμως οι πεσιμιστικές αποφάνσεις δέν πρέπει νά έκληφθούν ώς έκφραση μιᾶς ριζικά πεσιμιστικής βιοθεωρίας· ἀή ζωή είναι έκ φύσεως κάτι πολύτιμοι.⁸⁶

Στό τελευταίο τμήμα τῆς εἰσαγωγῆς ὁ 'Αριστοτέλης συζητεῖ τή μέθοδό του καί μᾶς λέει μέ ποιόν τρόπο δέν πρέπει νά συλλογιζόμαστε γιά ἠθικά ἐρωτήματα. "Αν ξεχωρίσουμε τὰ θετικά σημεία, ὁ 'Αριστοτέλης λέει τὰ ἐξῆς:⁸⁷ «Στήν ἐπιχειρηματολογία πρέπει πρῶτα νά ξεκινοῦμε ἀπό γενικῶς ἀναγνωρισμένα ἐμπειρικά δεδομένα. Αὐτές οἱ γνώμες, εὐστοχες βέβαια, ἀλλά ὄχι ἀκριβεῖς,⁸⁸ θά διατυπωθῶν ἀκριβέστερα στήν παραπέρα πορεία, καθῶς οἱ ἀκροατές θά καθοδηγοῦνται ἀπό μᾶς βῆμα πρὸς βῆμα. Ἡ ἐπιχειρηματολογία πρέπει νά εἶναι αὐστηρή ἐπιστημονική πρέπει νά διατυπώνουμε ἐπιχειρήματα πού ἀφοροῦν τήν ὑπόθεση καί ἔχουν φιλοσοφικό βάρος· ἐπιπλέον, πρέπει νά προσέχουμε, ἀφενῶς νά ἐπιχειρηματολογοῦμε αὐστηρῶς λογικά, ἀφετέρου νά ἀναφερόμαστε διαρκῶς καί στὰ ἐμπειρικά δεδομένα. 'Ο Allan, στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε, δείχνει πῶς ὁ 'Αριστοτέλης χτίζει τοὺς ὀρισμούς του γιά τὸ *ἀγαθόν*, τήν *εὐδαιμονία* καί τήν ἠθική *ἀρετή* χρησιμοποιώντας αὐστηρῶς παραγωγική μέθοδο. Αὐτή ἡ αὐστηρή διαλεκτική μέθοδος εἶναι χαρακτηριστική γιά τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια*, ἀντίθετα μέ τίς ἄλλες Ἠθικές, καί κατὰ κάποιον τρόπο καί γιά τόν *Προτρεπτικό*. Ἀπό μορφολογική ἀπόψη, τὸ συχνά ἐπαναλαμβανόμενο *ὑποκείμενον* μπορεῖ νά θυμίζει βέβαια γεωμετρική ἀπόδειξη. Ὡστόσο, ἐγώ δέν θά χαρακτηρίζω μαθηματική αὐτή τή μέθοδο· κατὰ βάση, εἶναι ἡ διαλεκτική μέθοδος τήν ὁποία περιγράφει ὁ 'Αριστοτέλης στό πρῶτο κεφάλαιο τῶν *Τοπικῶν*.⁸⁹ Ἐπανερχεται διαρκῶς στό δικό του *praeterea censeo*: Λέει ὅτι πρέπει νά δείξουμε τίς ἠθικές ἐννοίες μέ προοπτική ἀντίθετη πρὸς αὐτή πού συνηθίζεται στήν Ἀκαδημία,⁹⁰ δηλαδή ἀπό κάτω *ἐπὶ τὰς ἀρχάς*· πρέπει νά ξεκινᾶ κανεῖς ἀπό τήν ἀνακριβῆ προβαθμίδα τῆς γνώσης⁹¹ καί νά θεμελιώνει τίς θεωρίες του στήν ἀνάλυση ἀναγνωρισμένων δεδομένων τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νά ἐξακριβωθῶν ἐμπειρικά.

⁸⁵ Χωρία καί παραπομπές στόν Dirlmeier, *Magna Moralia*, σ. 472 καί *Nikomachische Ethik*, σ. 324.

⁸⁶ I 9, 1170 b 1.

⁸⁷ A 6. Πρβ. D. J. Allan, «Quasi-mathematical method in the *EE*», σ. 307. 'Ο Allan πιστεύει ὅτι «this fails to prepare the reader for the most singular feature of the method which the author really uses». Αὐτό εἶναι δυνατόν· ἀλλά ὁ στόχος τοῦ κεφαλαίου εἶναι νά ἐξάγει τή σπουδαιότητα τῶν λόγων φιλοσόφως λεγομένων.

⁸⁸ Ἡ έκφραση *τὰ εἰωθότα λέγεσθαι συγκεχυμένως* θυμίζει τή συζήτηση περὶ μεθόδου στὰ *Φυσικά Α* 1 184 a 22. Πρβ. τόμ. Α', σ. 358. 'Ο Jaeger στό βιβλίο του *Aristoteles*, σ. 243, πραγματεύεται τὸ κεφάλαιο περὶ μεθόδου τῶν *Ἠθικῶν Εὐδημίων* ξεκινώντας ἀπό τήν ἀπόψή του: «Ἀνάμεσα στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* καί στόν *Προτρεπτικό* ὑπάρχει ἡ ἀπόρριψη τῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν καί ἡ διάκριση τῆς μεταφυσικῆς ἀπὸ τήν ἠθική». "Οπως πάντα, εἶναι ἀσαφές τί σημαίνει ἐδῶ μεταφυσική. Εἰδικά γιά τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης ἐργάζεται μέ ἐννοιολογικό ὕλικό, πού καθαυτὸ δέν ἀνήκει στόν τομέα τῆς ἠθικῆς· αὐτὸ τὸ ὕλικό μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τή γενική θεωρία γιά τήν κίνηση καί τίς ἀρχές στὰ *Φυσικά* καί ἀπὸ τὸ *Λάμβδα*.

⁸⁹ 100 a 29 - b 22 διαλεκτικός συλλογισμός.

⁹⁰ 1218 a 15.

⁹¹ 1220 a 15-18. Ἡ έκφραση *δῆλον ἐκ τῆς ἐπαγωγῆς* ἐπανερχεται συχνά.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

Ἀπὸ τὸ κεφάλαιο Α 7 ἕως τὸ τέλος ἡ ἐπιχειρηματολογία καὶ τὸ ὕφος τῶν Ἡθικῶν Εὐδημειῶν εἶναι κατεξοχῆν τεχνικά· ὀρισμένες φορές ἡ γλώσσα εἶναι τόσο ἀνακριβής καὶ σύντομη στὴν ἔκφραση, ὥστε οἱ προτάσεις εἶναι ἀπλῶς ἐρείσματα μνήμης γιὰ τὴν προφορική παρουσίαση· εὐστοχα μίλησαν γιὰ 'σεμιναριακὴ ὥρα' στὴν Ἀκαδημία. Ἡ κριτικὴ τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ιδεῶν εἶναι δριμύεια: «Ὁ κριτικὸς ἔλεγχος αὐτῆς τῆς θεωρίας ἀνήκει ὁμως σ' ἕναν ἄλλο κλάδο ποῦ ἔχει περισσότερο λογικὸ-ἀφηρημένο χαρακτήρα. Ἄν πάντως πρέπει νὰ ἐκφέρουμε κρίση γι' αὐτὴ τὴ θεωρία ἐδῶ χωρὶς περιστροφές, λέω ὅτι ἡ ἀποψη πῶς ὑπάρχει ἰδέα, ὄχι μόνον τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ, ἀλλὰ καὶ κάποιου ἄλλου πράγματος, ἀποτελεῖ ἐννοιολογικὴ ἀφαίρεση καὶ εἶναι κενὴ περιεχομένου». ⁹² Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης καταφέρεται ἄμεσα στὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν (Prinzipien), τὴν ὁποία ἀνέπτυξε ὁ Πλάτων στὶς εἰσηγήσεις του *Περὶ τάγαθοῦ* καὶ ἡ ὁποία προφανῶς ἦταν ἐπίκαιρη. ⁹³ Ἐχὼ τὴ γνώμη πῶς αὐτὸ εἶναι ἐνδειχθὲν ὅτι τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* ἀνήκουν στὴν περίοδο τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει μὲ ἀυστηρότητα μιὰ θεμελιωδὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸν Πλάτωνα: «Ὁ Πλάτων προϋποθέτει ἀρχές καὶ ἰδέες ποῦ δὲν ἀναγνωρίζεται ἀπ' ὅλους ὅτι ἔχουν ἀξία, καὶ ἀπ' αὐτὲς παράγει διὰ τὰ ἀναγνωρισμένα ἀγαθὰ. Ἡ σωστὴ μέθοδος εἶναι ἡ ἀντίστροφη. Σκεκινώντας ἀπὸ τὰ ἀναγνωρισμένα ἀγαθὰ πρέπει νὰ ἀποδείξουμε ὅτι τὸ ὠραῖο ὑπάρχει στὶς ἀναλλοίωτες ἀρχές, καὶ μάλιστα σὲ ἀκόμη μεγαλύτερο βαθμῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πραγματικὴ κίνηση καὶ τάξη τοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ τὸν αἰώνιο κύκλο τῶν φυσικῶν διεργασιῶν καὶ μὲ βάση αὐτὰ κατέληγε στὸ ὅτι ὑπάρχουν αἰώνιες ἀρχές. Οἱ δύο ἀνώτατες ἀρχές του προέκυψαν ἀπὸ τὴ φυσικοεπιστημονικὴ καὶ κοσμολογικὴ σκέψη του. Δὲν εἶναι καρποὶ ὄντολογικῆς θεωρίας ὅπως οἱ ἀρχές τοῦ Πλάτωνα.

Τὸ δεύτερο βιβλίον ἀρχίζει μὲ διαιρέσεις ποῦ μᾶς εἶναι γνωστές ἀπὸ τὸν *Προτρεπτικὸ*. ⁹⁴ «Ὅλα τὰ ἀγαθὰ βρίσκονται εἴτε ἐξω ἀπὸ τὴν ψυχὴ εἴτε μέσα στὴν ψυχὴ. Ἡ ἀρετὴ τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ἄριστη κατάστασή της· τὴ βρίσκουμε ἀνακαλύπτοντας τὸ ἄριστο ἔργο της, μέσα ἀπὸ ἐπαγωγή. Ἐργὸ τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ δημιουργία τῆς ζωῆς· ἡ ζωὴ μπορεῖ νὰ εἶναι φυσικὴ, σὰν κατάσταση ὕπνου· μεγαλύτερη ἀξία ὁμως ἔχει ἡ ἐνεργὸς ζωὴ. Ὅταν ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει τὴν ἀρετὴ τῆς μὲ ἀπόλυτη πληρότητα, βιώνουμε τὴν εὐδαιμονία. Ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ ἔχει δύο βασικά μέρη, τὸ μὴ λογικὸ καὶ τὸ λογικὸ. Αὐτὰ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένα, ὅπως τὸ κοίλο καὶ τὸ κυρτὸ σὲ μιὰ καμπύλη. Στὴν ψυχὴ ὑπάρχουν οἱ δύο μορφές ἀρετῶν, οἱ ἀρετὲς τοῦ χαρακτήρα καὶ οἱ ἀρετὲς τοῦ νοῦ. Οἱ ἀρετὲς τοῦ χαρακτήρα ἀνήκουν στὸ μέρος τῆς ψυχῆς ποῦ, ἂν καὶ ἄλογο, ὑπάρχει ἐκ φύσεως γιὰ νὰ ὑπακούει στὸ

⁹² 1217b 16-21 *λογικῶς καὶ κενῶς*.

⁹³ 1218a 15-25 *ὡς νῦν δεκνούουσι τάγαθὸν αὐτό. νῦν μὲν γάρ... τὸ ἐν αὐτῷ τὸ ἀγαθόν*.

⁹⁴ Ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει στοὺς ἐξωτερικοὺς λόγους ποῦ βασικά σημαίνει ἔργα τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι κατὰ φιλοσοφίαν. Ἐδῶ τὸ *διαιρούμεθα* δείχνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ τὰ δικά του ἔργα. Ἡ ἀποψη τοῦ Dirlmeier ὅτι ἐνοεῖ τὶς δικές του *Διαιρέσεις* (Διογένη Λαέρτιου ἀρ. 42) εἶναι μιὰ εὐλογη ὑπόθεση. Ὁ *Προτρεπτικὸς* ὁμως δὲν παύει νὰ λογίζεται ὡς πιθανὴ πηγὴ, ὅπως λέει ὁ Dirlmeier (*Eudemische Ethik*, σ. 221): Στὴν κοινὴ πηγὴ μπορεῖ νὰ ἀποδώσει κανεὶς τὴ σχεδὸν πλήρη συμφωνία ὡς πρὸς τὶς διαιρέσεις, ἀλλὰ εἶναι ἀξιοπαρατήρητὴ ἡ φραστικὴ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὸ 1219a 6-8 καὶ τὸν *Προτρεπτικὸ* Β 61. Πρβ. καὶ τὰ σχόλιά μου γιὰ τὸ Β 74.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

λογικό μέρος. Γιατί έργο τῶν ἀρετῶν τοῦ νοῦ εἶναι νά δίνουν διαταγές στήν ψυχή». Μόνο στά *Ἠθικά Εὐδήμεια* ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει ρητᾶ⁹⁵ τὸ ἦθος ὡς ποιότητα τοῦ ἄλογου μέρους τῆς ψυχῆς· ἀπὸ πραγματολογικὴ ἀποψη ὁμως δὲν ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στις τρεῖς Ἠθικές.

Στὸ ἐπόμενο τμήμα ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεξεργάζεται τὴ γενικὴ θεωρία περὶ κινήσεως ὡς φορέα τῆς συλλογιστικῆς.⁹⁶ «Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἠθικὴ μειονεξία ἀναφέρονται σ' αὐτὸ πού προκαλεῖ ἠδονὴ ἢ λύπη· ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ γεννιέται διαμέσου τῶν τελειότερων ψυχικῶν κινήσεων καὶ μιᾶς διαδικασίας ἐθισμού. Ποιὰ πάθη ἔχουν τότε καλὴ ἢ κακὴ ἐπίδραση στήν ψυχή; Πρὶν τὸ ἀναλύσουμε, πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι κάθε κινήσιμὴ διαδικασία εἶναι ἓνα συνεχές· συνεπῶς, ὁ χώρος γιὰ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν κακία εἶναι ἓνα συνεχές ὄλων τῶν δυνατοτήτων· σὲ κάθε συνεχές ὑπάρχει ὑπερβολή, ἔλλειψη καὶ μέσον, εἴτε στὴ σχέση τῶν μεγεθῶν μεταξὺ τους εἴτε ὅσον ἀφορᾷ ἐμᾶς. Κατὰ συνέπεια, κάθε ἀρετὴ καὶ κάθε κακία εἶναι ἓνα πρὸς τι, κάτι τὸ σχετικόν. Ἡ ἐμπειρία μᾶς διδάσκει ὅτι τὸ μέσον πού ἀναφέρεται σὲ μᾶς εἶναι τὸ καλύτερο, γιὰτι εἶναι ἔτσι ὅπως τὸ ἐπιβάλλουν ἡ γνώση μας⁹⁷ καὶ ὁ λόγος». Αὐτὸ τὸ χωρίο πού τὸ ἀποδώσαμε ἐδῶ μὲ μεγάλη συντομία εἶναι ἐξαιρετικὰ σπουδαῖο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ὀρθοῦ μέσου δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα θεματοποίησης τοῦ δημόδους ἰδανικοῦ τῆς μετριότητος, τῶν *augae mediocritas*⁹⁸ καὶ *medio tutissimus ibis*. Οὔτε εἶναι δανεισμένη ἀπὸ τὴν ἱατρική.⁹⁹ Ὁ H. J. Krämer ἀπέδειξε μὲ πειστικότητα ὅτι ἡ θεωρία τῶν ἀρχῶν τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας γιὰ τὴ μεσότητα. Αὐτὸ τὸ εἶπε ἤδη πρὶν ἀπὸ ἑβδομήντα χρόνια ὁ J. A. Stewart στὰ σχόλια του στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* B 6, 1106 b 8. Παραθέτει τρία χωρία ἀπὸ τὸν *Πολιτικόν* τοῦ Πλάτωνα· τὸ σημαντικὸ παράθεμα εἶναι τὸ 284 de (παραφράζω): «Ἄν θέλουμε νά καταδείξουμε τὸ ἀπολύτως ἀκριβές, αὐτὸ τὸ ἀκριβές, πρέπει νά προσέξουμε ὅτι σὲ κάθε ἀνθρώπινη δεξιότητα τὸ περισσότερο καὶ τὸ λιγότερο μετριοῦνται ὄχι μόνον στὴ μεταξύ τους σχέση ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ σωστὸ μέτρο

⁹⁵ 1220 a 10 καὶ b 5.

⁹⁶ B 2-3.

⁹⁷ 1220 b 28 ὡς ἡ ἐπιστήμη κελεύει καὶ ὁ λόγος. Ἀπὸ πραγματολογικὴ ἀποψη τὸ ἴδιο ἀναφέρεται καὶ στὸν *Προτρεπτικόν* B 39, γιὰτι μόνον ὁ σπουδαῖος μπορεῖ νά διαθέτει αὐτὴ τὴν ἐπιστήμην. Ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει σ' αὐτὸ τὸ χωρίο Θ 3, 1249 b 3 ἐν τοῖς πρότερον ἐλέγχῃ τὸ ὡς ὁ λόγος. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐπόμενα, ἐννοεῖ αὐτὸ τὸ ὅποιο στὰ *Ἠθικά μεγάλα* B 10 καὶ στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* Z 1 τὸ ὀνομάζει ὀρθὸν λόγον.

⁹⁸ Αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες πού ἐγκωμιάζει ὁ Σόλων στὸ ἀπ. 16 D τὸ γνωρίζει, φυσικά, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Στὰ *Πολιτικά* Δ 11, 1295 b 34 παραθέτει τὸ ρητὸ τοῦ Φωκυλίδη, πολλὰ μέσοισιν ἄριστα, μέσος θέλω ἐν πόλει εἶναι, καὶ στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* B 5, 1106 b 10 αὐτὸ πού συνήθως λέει κάποιος, ὅταν βλέπει κάτι τελειωμένο: «Ἐδῶ δὲν μπορούμε οὔτε νά προσθέσουμε οὔτε νά ἀφαιρέσουμε τίποτε».

⁹⁹ W. Jaeger, *Paedeia* II, σ. 36 καὶ Διοκλῆς ἀπὸ τὴν Κάρυστο 45. Αὐτὴ τὴ θεωρία πού ἀρχικὰ τὴ θεμελίωσε ὁ H. Kalchreuter, *Die mesotēs bei und vor Aristoteles*, Tübingen 1911, καὶ τὴν ἀνέπτυξε παραπέρα ὁ Jaeger, τὴν πραγματεύτηκε τελευταῖα ὁ F. Wehrli, «Ethik und Medizin», *Mus. Helv.* 8, 1951. Ἐρευνητικὴ ἐνημέρωση καὶ ἀνασκευὴ βρισκόμε στούς Gauthier - Jolif, σσ. 142-145 καὶ στὸν H. J. Krämer, *Arete bei Platon und Aristoteles*, σσ. 363-371.

πού πρέπει να επιδιώκεται. Μερικές τέχνες μετρούν αριθμό, μήκος, βάθος, πλάτος και ταχύτητα μόνο στην αριθμητική σχέση τους με το αντίθετο, άλλες έκτελούν τη μέτρηση σε σχέση με το σωστό μέτρο, το πρόπον,¹⁰⁰ με τη σωστή στιγμή,¹⁰¹ με το όφειλόμενο, εν όλιγοις με δ,τι βρίσκεται στο σωστό μέσο ανάμεσα στα άκρα.¹⁰² 'Ο Stewart παρατηρεί ότι «Plato anticipates all that is valuable in Aristotle's doctrine and even stumbles upon the use of the term μέσον, only however to drop it». Αυτό δεν είναι σωστό. Σωστό είναι ότι ο 'Αριστοτέλης δεν ανακάλυψε την αρχή του ὀρθοῦ μέτρου και δεν την ἐφάρμοσε πρώτος σε ἠθικά φαινόμενα: τὴν πήρε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ πάνω σ' αὐτὴν ἔχτισε τὴ δική του θεωρία, χωρίς τὴν ὄντολογία τοῦ Πλάτωνα. Ἡ θεωρία γιὰ τὴ μεσότητά, ἂν κατανοηθεῖ σωστὰ ὡς μέθοδος γιὰ νὰ περιγράψουμε φαινομενολογικὰ τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς κακίες, εἶναι προσωπικὸ ἐπίτευγμα τοῦ 'Αριστοτέλη.

Στὰ Τοπικὰ ὑπάρχουν τουλάχιστον τρία χωρία πού ἀναφέρονται στὶς διαλέξεις τοῦ Πλάτωνα *Περὶ τὰγαθοῦ*.¹⁰³ Σὲ δύο ἀπὸ αὐτὰ ἐμφανίζεται τὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς θεωρίας τοῦ Πλάτωνα, ὅτι δηλαδή ἡ ἐνδεῖα καὶ ἡ ὑπερβολὴ ἀνήκουν στὸ ἴδιο γένος καὶ ἔχουν ὡς ἀντίθετο τὸ μέτριον. Στὰ τμήματα περὶ ἠθικῆς τῆς ἐκλαϊκευτικὰ γραμμῆνης *Ῥητορικῆς* ὁ 'Αριστοτέλης δὲν εἶχε εὐκαιρία νὰ ἀναφέρει τὴ θεωρία τοῦ ὀρθοῦ μέτρου: σὲ μερικὰ χωρία ὁμοῦς αὐτὴ διαφαίνεται.¹⁰⁴ Ἡ θεωρία ἀπαντᾷ καὶ στὶς τρεῖς 'Ἠθικῆς' σὲ καμία δὲν ἔχει ἀναπτυχθεῖ με τὴσὺ συνέπεια ὅσο στὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια*. Στὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* Α 9 ἡ ἀφετηρία εἶναι ἡ ἴδια ὅπως στὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια*: Τὰ δύο ἄκρα ἐναντιώνονται στὸ μέσο· λείπει ὁμοῦς ἡ σπουδαία διάκριση πρὸς ἄλληλα - πρὸς ἡμᾶς.¹⁰⁵ 'Ο Ε. Kapp ἀπέδειξε ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης παρέλαβε τὴν ἔκφραση πρὸς ἄλληλα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ὡς ὄρο γιὰ τὴν καθαρὰ ἀριθμητικὴ σχέση τοῦ περισσότερου καὶ λιγότερου σὲ ἀντίθεση με αὐτὸ πού ἔχει ἀξία. Στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Β 5, 1106 α 28 ἀντὶ γι' αὐτὴ τὴν ἔκφραση ὑπάρχει κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ συγκρίνουμε τὶς δύο 'Ἠθικῆς' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Στὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια* Γ 7, 1234 α 34 διαβάζουμε: «Τὸ μέσον δὲν συναντιεῖται με κανένα ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα, ἀντιθέτως τὰ ἄκρα συχνὰ πηγαινουν ζευγαρωτά, καὶ πολὺ συχνὰ οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι εἶναι θρασεῖς καὶ ταυτόχρονα δειλοὶ ἢ τόσο σπάταλοι ὅσο καὶ φιλάργυροι· κοντολογίης, εἶναι εὐμετάβολοι με τὴν κακὴ σημασίαν. Αὐτὴ εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Πλάτωνα στὸ *Περὶ τὰγαθοῦ* καὶ στὸν *Πολιτικὸ*, φαινομενολογικὰ ἐφαρμοσμένη, ἀλλὰ χωρὶς τὴν ὄντολογικὴ πρόθε-

¹⁰⁰ Πρβ. *Τοπικὰ* Ε 5, 135 α 13 ταυτόν ἐστι τὸ καλὸν καὶ πρόπον.

¹⁰¹ Πρβ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Α 4, 1096 α 26 (τὰγαθόν) ἐν χρόνῳ καιρός. Πρβ. παρακάτω, σ. 231.

¹⁰² τὸ μέσον τῶν ἐσχάτων, ὁ πυρῆνας τῆς θεωρίας. Ἀντὶ τὸ μέτριον ὁ 'Αριστοτέλης ἐπέλεξε ὡς ὄρο τὸ μέσον.

¹⁰³ Β 7, 113 α 5-8· Δ 3, 123 β 27-30· Ζ 4, 142 α 16-21. Στὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια*, τὸ ὁρισμένον, τάξις, ἡρεμία εἶναι γνωρίσματα τοῦ ἀγαθοῦ.

¹⁰⁴ Βλ. τόμ. Α', σ. 231. 'Ο Krämer παραπέμπει στὸ Α 9, 1367 α 32 - β 8. Στὸν *Προτρεπτικὸ* Β 33 ὁ 'Αριστοτέλης λέει ὅτι ἡ ἀρετὴ ἀνήκει στὰ πράγματα πού ἔχουν πέρας· δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴ θεωρία τῆς μεσότητος.

¹⁰⁵ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια* 1220 β 23. Ε. Kapp, *Das Verhältnis der Eudemischen zur Nikomachischen Ethik*, Φράμπουργκ 1912, σ. 41 ὑποσ. 79· Dirlmeier, *Eudemische Ethik*, σ. 244, Krämer, *Arete bei Platon*, σ. 349.

ση του Πλάτωνα. Τα *Τοπικά*, τα *Ἠθικά μεγάλα* και τα *Ἠθικά Εὐδήμεια* συμφωνοῦν: Τὸ μέσον εἶναι πολυτιμότερο ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα, τὰ ὁποῖα γι' αὐτὸ τὸν ἀξιολογικὸ λόγον συγγενεῦουν περισσότερο μεταξύ τους· οἱ δύο κακίαι ἐναντιώνονται στὸ ἓνα ἀγαθόν. Στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* Β 8, 1108b 26 ὁ Ἀριστοτέλης ἐξαίρει, ἀντιθέτως, τὴν πραγματολογικὴ-ποσοτικὴ ἀντίθεση: «Ὁξύτερη εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ ἄκρα, πολὺ ἐντονότερη ἀπὸ τὴν ἀντίθεσή τους πρὸς τὸ μέσον. Γιατὶ τὰ ἄκρα ἀπέχουν πολὺ περισσότερο μεταξύ τους ἀπ' ὅ,τι ἀπέχουν ἀπὸ τὸ μέσον, ὅπως εἶναι μεγαλύτερη ἡ ἀπόσταση μεγάλου καὶ μικροῦ, μικροῦ καὶ μεγάλου¹⁰⁶ ἀπὸ τὴν ἀπόσταση καὶ τῶν δύο ἀπὸ τὸ ὅμοιο». Ἀνάμεσα στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* καὶ στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* βρίσκονται τὰ συγγράμματα γιὰ τὴν ψυχολογία καὶ τὴ βιολογία. Σ' αὐτὰ τὰ συγγράμματα ὁ Ἀριστοτέλης ἐργάζεται μὲ μιὰ πραγματολογικὴ-ποσοτικὴ ἔννοια *μεσότητος*· τὸ ὀρθὸ μέσον εἶναι ἡ ὀρθὴ *συμμετρία* τῶν ἐσχάτων, ὁ ὀρθὸς λόγος *τῆς μείξεως*.¹⁰⁷ Ἡ αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη εἶναι ἓνα εἶδος μέσου ἀνάμεσα στὶς ἄκραῖες ποιότητες ποὺ ὑπάρχουν στὰ ἀντικείμενα καὶ ὡς μέσον ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ κρίνει, τὸ μέσον *κριτικόν*.¹⁰⁸ Τὸ νὰ αἰσθανόμαστε ἡδονὴ ἢ πόνο σημαίνει ὅτι δροῦμε μὲ τὴν *αἰσθητικὴ μεσότητα* ἔχοντας ὡς κατεύθυνση τὸ ἀγαθὸ ἢ τὸ κακὸ καθαυτό,¹⁰⁹ δηλαδὴ μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀντίληψης ἀποφεύγουμε ὅ,τι εἶναι κακὸ γιὰ μᾶς καὶ ἐπιλέγουμε ὅ,τι εἶναι ἀγαθὸ γιὰ μᾶς. Ἡ ἔννοια τῆς *μεσότητος* μὲ τὴν ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης ἐργάζεται στὰ βιολογικὰ ἔργα εἶναι ἔννοια ἀναλογίας ποὺ τὴ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Πλάτων¹¹⁰ καὶ ποὺ τὴ συναντοῦμε σὲ ἱατρικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς.¹¹¹ Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*

¹⁰⁶ Στὴ θεωρία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὶς ἀρχές (Prinzipien), τὸ μέγα καὶ μικρόν εἶναι ἀντίθετα στὸ ἐν. Βλ. τόμ. Α', σ. 315. Βλέπουμε πῶς ὁ Ἀριστοτέλης δίνει διαφορετικὴ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεῖα σ' ἓναν τεχνικὸ πλατωνικὸ ὄρο. Ὁ Gauthier δὲν ἀναφέρει τὴν ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* καὶ στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*, ὁ Dirlmeier, *Eudemische Ethik*, σ. 359, παραπέμπει στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ H. J. Krämer, *Arete bei Platon*, σ. 348, ἡ ὁποία, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ἐρμηνεῖα. Πρβ. καὶ τὸ πολῦτιμο ἄρθρο τοῦ E. H. Olmsted, «The moral sense aspect of Aristotles ethical theory», *AJPh* 69, 1948, σσ. 42-61.

¹⁰⁷ Ὑπάρχουν μόνο μερικὰ παραδείγματα. *Περὶ ζῶων μορίων* Β 7, 652b 16-20: Μόνον τὸ μέτρον καὶ τὸ μέσον ἔχει πραγματικὴ ὑπαρξὴ καὶ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ λογικά, γιατί ἔχει τὴ σωστὴ ἀναλογία, τὴν γὰρ οὐσίαν ἔχει τοῦτο καὶ τὸν λόγον διότι τὸ μέσον μετέχει καὶ στὰ δύο ἐσχάτα, 661b 10, 663a 26. *Περὶ ζῶων γενέσεως* Δ 2, 767a 19 ὁ τοῦ μέσου λόγος εἶναι, ἀπὸ φυσιολογικὴ ἀποψη, ἡ σωστὴ *συμμετρία*.

¹⁰⁸ *Περὶ ψυχῆς* Β 11, 424a 2-7. Καὶ στὰ *Μετεωρολογικά* Δ 4, 382a 19, ποῦ, ἄς σημειωθεῖ ἐπ' εὐκαιρία, ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη ἐπιχείρημα γιὰ τὴ γνησιότητα αὐτοῦ τοῦ ἔργου.

¹⁰⁹ *Περὶ ψυχῆς* Γ 7, 431a 10-11. Ἡ προσθήκη ἢ τοιαῦτα σημαίνει, ὅπως λέει ὁ Φιλόντονος, πρὸς ἡμᾶς.

¹¹⁰ *Φύληθος* 64 de. Ὅπως στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*, ἔχει συγχωνευθεῖ ἐδῶ ἡ θεμελιωμένη στὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν ἀξιολογικὴ ἔννοια τοῦ μετρίου μὲ τὴ μαθηματικὴ ἔννοια τῆς *συμμετρίας* καὶ τὴ φυσιολογικὴ ἔννοια τῆς *κράσεως*. Ὁ Πλάτων χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη *μεσότης* στὸν *Τίμαιο* 32b καὶ 43d, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις γιὰ τὴ μαθηματικὴ ἀναλογία.

¹¹¹ *Περὶ ἀρχαίας ἱερτικῆς* 9, *μέτρον δὲ οὔτε ἀριθμὸν οὔτε σταθμὸν ἄλλον, πρὸς δ ἀναφέρων εἶση τὸ ἀκριβές, οὐκ ἂν εὐρίοις ἄλλ' ἢ τοῦ σώματος τὴν αἴσθησιν*. Ὁ H. Diller, «Hippo-

τή θεωρία τῆς μεσότητος γιὰ τρίτη φορά, κάνει ἕναν συμβιβασμό χαρακτηριστικό γιὰ τὸν τρόπο πού ἐργάζεται: «Ὡς κάτι πού ὑπάρχει πραγματικά καὶ σύμφωνα με τὸν ὀρισμὸ τοῦ εἶναι τῆς, ἡ ἥθικη ἀρετὴ εἶναι ἕνα μέσον (δηλαδή μιὰ πραγματολογικὴ-ποσοτικὴ ἀναλογία ἀνάμεσα σὲ δύο ἄκρα), σχετικὰ μετὰ τὸ ἄριστο καὶ τὴ σωστὴ κατάστασις (τῆς ψυχῆς) εἶναι κάτι ἀνώτατο.¹¹² Τὸ πρώτο μισὸ τοῦ ὀρισμοῦ ἀναφέρεται στὴν ἔννοια τοῦ ὀρθοῦ μέσου, ὅπως τὴ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης σὲ ψυχολογικὴ ἢ φυσιολογικὴ συνάφεια· ἔτσι μπορούμε νὰ περιγράψουμε φαινομενολογικὰ κάθε μορφὴ ἀρετῆς. Τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ὀρισμοῦ ἔχει τὴν ἀφετηρία του στὴν πλατωνικὴ θεωρία γιὰ τὶς ἀξίες. Καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὑπῆρχε ἕνα ἀπόλυτα ἀγαθὸ,¹¹³ θεμελιωμένο ὄχι στὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ στὴν τελεολογικὴ θεωρία του γιὰ τὴ φύσις καὶ τὸ λογικὸ αἴτημά του γιὰ ἕναν ἄπαιτο στόχο, ἴσταται πού. Ἐπομένως, αὐτὸ σημαίνει ἐδῶ τὸ ἄριστον. Τὸ εὖ εἶναι ἕνα συνώνυμο κενὸ περιεχομένου· χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀπόλυτα ἀγαθοῦ εἶναι ὅτι εἶναι εὖ διακείμενον.¹¹⁴ τὸ ἀγαθὸ εἶναι τάξις, ἕνα τεταγμένον ἢ ὠρισμένον.

Ἐπομένως, ἔργο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ βρεῖ τὸ σωστὸ μέσον ἢ τὸ σωστὸ μέτρο, καὶ μάλιστα τὸ σωστὸ γιὰ μᾶς.¹¹⁵ Ὁ Ἀριστοτέλης, στὸ κεφ. Β 6, ἀποδεικνύει ὅτι αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ πετύχουμε, μετὰ τὴ βοήθεια τῆς γενικῆς θεωρίας του γιὰ τὸ γίγνεσθαι καὶ τὴν κίνησις.¹¹⁶ «Ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀπαρχὴ κάθε κίνησις στὴν περιοχὴ “αὐτοῦ τὸ ὅποιο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κατ’ ἄλλον τρόπο”, καὶ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὀρισμένη ἀπαρχὴ κίνησις.¹¹⁷ αὐτὸ ὁμως πού ἔχει τεθεῖ στὴ διάθεσις τῶν ἀνθρώπων ἀνήκει στὴν περιοχὴ τοῦ “οὕτως ἢ ἄλλως”. Σὲ ὅλες τὶς πράξεις πού ξεκινοῦν καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα αὐτὴ νὰ συμβοῦν ἢ νὰ μὴ συμβοῦν. Γιὰ κάθε δραστηριότητα τῆς ὁποίας ἡ ἐπιτέλεσις ἢ μὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, εἶναι αὐτὸς προσωπικὰ ὁ πρωτουργὸς καὶ, κατὰ συνέπεια, καὶ ὁ ὑπεύθυνος. Κατὰ τὴ λήψη ἀποφάσεων πράττει ἐκούσια. Κατ’ αὐτὸ τὸν τρόπο, ἐπομένως,

kratische Medizin und Attische Philosophie», *Hermes* 80, 1952, σσ. 389-409, ἀπέδειξε ὅτι τὸ ἔργο *Περὶ ἀρχαίης ἡθικῆς* γράφτηκε γύρω στὸ 350 ἀνάμεσα στὸν ὄψιμο Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη.

112 *Ἠθικά Νικομάχεια* Β 6, 1107 a 6 διὸ (μετὰ τὴν ὀρισμὸν τοῦ ὀρισμοῦ) κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τί ἦν εἶναι λέγοντα (= *Περὶ ζῶων μοριῶν* Β 7, 652b 18) μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης.

113 *ἀίδιον καλόν*, *Περὶ κινήσεως* 700b 33, παραπάνω, σ. 178.

114 Πρβ. *Προτρεπτικός* Β 60-61 καὶ 33, *Ἠθικά Νικομάχεια* Κ 9, 1179 a 23 ἄριστα διακείμενος· *Γοργίας* 506e τάξις ἄρα τεταγμένον καὶ κεκοσμημένον ἡ ἀρετὴ ἐκάστου· Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς, *Σχόλιο στὰ Μετὰ τὰ φυσικά* 56, 19 (ἀπὸ τὸ *Περὶ τἀγαθοῦ*)· ἡ ἐκφράσις στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* Α 8, 1218 a 23 πάντα γὰρ τὰδε τάξις καὶ ἡρεμία = *Τοπικά* 142 a 19 ἀκολουθεῖ καὶ τὴ φιλοσοφία πού ἀναπτύσσεται στὸ *Περὶ τἀγαθοῦ*.

115 Τὸ ἴδιο ἐκφράζεται καὶ στὰ *Πολιτικά* Δ 11, 1295 a 36-39, βλ. παραπάνω, σ. 298.

116 Σχετικὰ μετὰ αὐτὸ εἶναι θεμελιακὸ τὸ ἄρθρο τοῦ R. Walzer, «Magna Moralia und aristotelische Ethik», *NPhU* 7, 1929, σσ. 26-75.

117 1222b 29 ἀρχὴ κινήσεως τίνος, σύμφωνα μετὰ τὸν γνωστὸ ὀρισμὸ τοῦ ἐκ φύσεως ὑπαρκτοῦ (τὸ φύσις ἐν) *Φυσικά* Β 1, 192b 14 ἐν ἑαυτῷ ἀρχὴν ἔχει κινήσεως καὶ στάσεως. Μετὰ τὴν προσθήκη τίνος στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ἀπομακρυνθεῖ σαφῶς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα· ὁ ἄνθρωπος ἔχει μίαν ἀπαρχὴ τῆς κίνησις μέσα του, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀπόλυτη αὐτόνομη κίνησις. Πρβ. Wieland, *Aristotelische Physik*, σ. 234.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

είναι προφανές ότι και η ἀρετή και η ἠθικὴ μειονεξία ἀνήκουν στὸ γένος ἐκείνου τὸ ὁποῖο συντελέστηκε ἐκούσια.» Βλέπουμε μὲ πόση συνέπεια ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει τὴ βασικὴ ἀρχὴ γιὰ τὴν αὐτοεξέταση τὴν ὁποία διατύπωσε στὸ 1204 b 11-14.

Καὶ στὶς τρεῖς Ἠθικὲς ὁ Ἀριστοτέλης καταφέρεται στὴ σωκρατικὴ ἀλλὰ καὶ πλατωνικὴ πρόταση ὅτι ἡ κακία εἶναι ἀκούσια. Ὁ πυρήνας τῆς ἠθικῆς του εἶναι ὅτι ἀπόκειται σὲ μᾶς νὰ εἴμαστε καλοὶ ἢ κακοί. Ἡ θεωρία ὅτι σὲ μιὰ κατάσταση ἠθικῆς ἐπιλογῆς ὁ ἄνθρωπος πρέπει μόνος του νὰ πάρει μιὰ ἀπόφαση συνεπάγεται ἄμεσα τὸ ἐρώτημα: σύμφωνα μὲ ποιὸς γνώμονες;

Τὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὰ Ἠθικὰ Εὐδῆμεια, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἄλλες δύο Ἠθικὲς, εἶναι ὅτι ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ὀριοθετεῖ μὲ μεγάλη συνέπεια τὸν τομέα τῆς ἠθικῆς: «Τὸ ἀγαθὸ γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους συνδέεται μὲ πράξεις καὶ ἀλλαγές· τὸ ἀγαθὸ εἶναι ἓνας στόχος σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος προσανατολίζει τὶς πράξεις του. Ἡ ἠθικὴ γνώση, ἡ φρόνησις, μᾶς βοηθεῖ νὰ βροῦμε αὐτὸν τὸ στόχο, γιὰτὶ ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ ἀφενὸς εἶναι κάτι ποὺ ἔχει δοθεῖ ἐκ φύσεως¹¹⁸ καὶ ἀφετέρου συνδέεται μὲ τὴν ἠθικὴ γνώση. Εἶναι σωστὴ ἐκείνη ἡ σωκρατικὴ πρόταση ὅτι τίποτε δὲν εἶναι ἰσχυρότερο ἀπὸ τὴν ἠθικὴ γνώση. Αὐτὸ ποὺ δὲν ἦταν σωστὸ εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Σωκράτη ὅτι ἡ ἠθικὴ γνώση εἶναι ἐπιστήμη· γιὰτὶ ἡ ἠθικὴ γνώση εἶναι διανοητικὴ ἀρετὴ, ὄχι ἐπιστήμη, μᾶλλον ἓνα ἄλλο εἶδος τοῦ γνωρίζειν.»¹¹⁹

Κατὰ τὴ λήψη ἀποφάσεων πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ ἀρχὴ (Instanz) ποὺ δίνει ἐντολές, δηλαδὴ ὁ διευθύνων λόγος.¹²⁰ Φυσικὰ, ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύτηκε τὸ ἐρώτημα τοῦ ὀρθοῦ λόγου στὰ τμήματα τῶν Ἠθικῶν Εὐδῆμειων ποὺ ἔχουν χαθεῖ· εἶναι ἐπισφαλές τὸ ὅτι πρέπει νὰ συναγάγουμε συμπεράσματα ἀπὸ τὴ μεταγραφὴ τῶν βιβλίων Ε-Η τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, ἀλλὰ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔκτου βιβλίου ὑπόσχεται «νὰ καθορίσει μὲ ἀκρίβεια ποιὸς εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ

¹¹⁸ Γ 7, 1234 a 28. Σχετικὰ μὲ τὴ φυσικὴ ἀρετὴ στὸν Πολιτικὸ τοῦ Πλάτωνα βλ. Krämer, *Arete bei Platon*, σσ. 148 καὶ 359· γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος, Dirlmeier, *Nikomachische Ethik*, σ. 471, *Magna Moralia*, σ. 349 καὶ *Eudemische Ethik*, σ. 357.

¹¹⁹ 1246 b 36 γένος ἄλλο γνώσεως, ἐπομένως μιὰ ικανότητα γιὰ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ, πνευματικὴ δύναμη. Πρβ. Ἠθικὰ Νικομάχεια Z 13, 1144 a 22 ἑτέρα δύναμις. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστὴμη στοχεύει στὸ ἀναλλοίωτο (Ἀλέξανδρος, Σχόλιο στὴ Μεταφυσικὴ 79, 10 ἀπὸ τὸ *Περὶ ἰδεῶν*), ἐνῶ ἡ φρόνησις στὸ ἀνθρώπινο πράττειν, τὸ ὁποῖο συνεχῶς μεταβάλλεται. Στὸ Θ 1, 1246 b 34-36 φρόνησις εἶναι μιὰ «ἀρετὴ τῆς διανοίας», ἐπομένως ἡ πολιτικὴ φρόνησις, ὅπως στὸ 1218 b 12-14 καὶ στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια Z 8, 1141 b 24. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν παραθεμάτων ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν Ἠθικῶν Εὐδῆμειων βλέπουμε πόσο ἀπόλυτα ἐσφαλμένη εἶναι ἡ παρουσίαση τοῦ Jaeger, *Aristoteles*, σσ. 249 κ.έ. Ἡ φρόνησις χρησιμοποιεῖ τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ, διαβάζουμε στὸ 1246 b 11, ἐπομένως γι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν εἶναι θεωρητικὴ. Τόσο στὰ Ἠθικὰ Εὐδῆμεια ὅσο καὶ στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ὀρισμένες φορές τὴ λέξη φρόνησις μὲ τὴν πλατωνικὴ σημασία της, ὅταν συζητᾶται γιὰ τὰ ἐνδοξα· ὅταν ὅμως χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη σὲ ἓνα πλαίσιο στὸ ὁποῖο ἐκθέτει τὴ δική του ἀποψη, ἡ λέξη σημαίνει πνευματικὴ δύναμη, ικανότητα νὰ ἐκφέρουμε κρίση γιὰ τὸ ἀνθρώπινο πράττειν.

¹²⁰ Γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται στὸ 1219 b 30, ἐνῶ διατυπώνεται μὲ σαφήνεια στὸ 1220 b 28. Πρβ. παραπάνω, σ. 223. Βρίσκουμε τὰ ὑπόλοιπα χωρία στὸν Dirlmeier, *Eudemische Ethik*, σ. 245.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

ποιό είναι το "ὄριο" που εξασφαλίζει την ὀρθότητά του». ¹²¹ Τὴν ἀπάντησή δὲν τὴ βρίσκουμε στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*, ἀλλὰ στὸ τελευταῖο τμήμα τῶν *Ἠθικῶν Εὐδημείων*, 1249a 21 – b 25. Ἡ πρώτη πρόταση θυμίζει έντονα τὸ Β 47 τοῦ *Προτρεπτικοῦ*: «Ὅπως γιὰ τὸν γιατρό ὑπάρχει ἓνα μέτρο μὲ τὸ ὁποῖο κρίνει τί εἶναι ὑγιές γιὰ τὸ σῶμα καὶ βρίσκει τὴ σωστὴ μεσότητά ἀνάμεσα στὸ ἐλάχιστο καὶ στὸ ὑπερβολικό, ἔτσι καὶ ὁ ἠθικά ἔξοχος ἄνθρωπος, ὁ *σπουδαῖος*, χρειάζεται ὀρισμένο μέτρο, ὅσον ἀφορᾷ τὶς πράξεις καὶ τὶς ἐπιλογές του».

Ὁ *ὄρος* σημαίνει ὄριο. Στὴν *Ἰλιάδα* Μ 421 ὁ Ὅμηρος περιγράφει δύο ἄντρες ποὺ φιλονικοῦν γιὰ τὰ ὄρια· στὰ χέρια τους κρατοῦν ράβδους μέτρησης, *μέτρα*. Ὁ *ὄρος* δὲν εἶναι τὸ μέτρο, ἔστω καὶ μὲ μεταφορική σημασία: Εἶναι ὁ ὀρατὸς μεθόριος λίθος ποὺ καθιστᾷ γνωστὸ κάτι τὸ ὁποῖο προηγουμένως ἐξακριβώθηκε μὲ μέτρηση. Στὸν *Ἡρακλῆ* 669 ὁ Εὐριπίδης μιλάει γιὰ *ὄρους ἐκ θεῶν*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀνακαλύπτει τοὺς *ὄρους* στὴ σταθερότητα τῆς φύσης. ¹²²

Μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ ἀναλογίες ἐξηγεῖ τί ἐννοεῖ λέγοντας *ὄρος*. ¹²³ «Ὅ,τι εἶναι κατώτερο πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀνώτερο· ὅπως ὁ δοῦλος, ἔτσι καὶ κάθε ὄν πρέπει νὰ ζεῖ μὲ τὸ βλέμμα στραμμένο στὴν ἀρχὴ ποὺ ἀσκεῖ ἐξουσία πάνω σ' αὐτό. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει στὴν ψυχὴ ἓνα κατώτερο καὶ ἓνα ἀνώτερο στοιχεῖο, ¹²⁴ καὶ καθέναν πρέπει νὰ ζεῖ μὲ τὸ βλέμμα στραμμένο στὴν ἀρχὴ ποὺ ἀσκεῖ ἐξουσία πάνω σ' αὐτόν. ¹²⁵ Ἀρχὴ ὅμως μπορεῖ νὰ σημαίνει δύο πράγματα: Κατὰ μιὰ ἔννοια *ἀρχὴ* εἶναι ἡ ἱατρικὴ ἐπιστήμη· ὁ γιατρός διατάζει γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ ἀσθενῆ μὲ βᾶση τὴ γνώση τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης· ὑπὸ μιὰ ἄλλη ἔννοια *ἀρχὴ* εἶναι ἡ ὑγεία· ὁ γιατρός ἐνεργεῖ γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ὑγείας τοῦ ἀσθενῆ· πραγματεῦσθαι ἄλλοῦ αὐτὴ τὴ διττὴ σημασία τοῦ "ἐνεκα". ¹²⁶ Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὸ σκεπτόμενο ¹²⁷ μέρος τῆς ψυχῆς. Ὁ θεὸς μέσα μας, δηλαδὴ ὁ νοῦς, δὲν κυριαρχεῖ μὲ ἐπιτακτικὸ τρόπο, ἀλλὰ εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς, γιὰ χάρη τοῦ ὁποίου ἡ ἠθικὴ γνώση διατάσσει καὶ ἐπιλέγει κατὰ τὴ λήψη ἀποφάσεων. Ἡ καλύτερη ἐπιλογή καὶ ἀπόκτηση τῶν φυσικῶν ἀγαθῶν εἶναι ἐκείνη ποὺ κατεξοχῆν προάγει τὴ θεωρητικὴ δραστηριότητα τοῦ νοῦ, τοῦ θεοῦ μέσα μας· ἐπομένως, αὐτὸ εἶναι τὸ ὠραιότερο "ὄριό" μας. ¹²⁸ Κάθε ἐπιλογή ποὺ δὲν πετυχαίνει τὸ ὀρθὸ μέτρο, ἀλλὰ μὲ μιὰ ἔλλειψη ἢ ὑπερβολὴ μᾶς ἐμποδίζει νὰ ὑπηρετήσουμε τὸ θεὸ μέσα μας καὶ νὰ βιώσουμε τὴν ἐσωτερικὴ θέαση εἶναι κακὴ. Τὸ ἴδιο, λοιπόν, συμβαίνει καὶ στὴν

121 1138b 34 *τίς ἐστὶν ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ τούτου τίς ὄρος.*

122 *Προτρεπτικός* Β 47 ἀπὸ τῆς φύσεως αὐτῆς. Μὲ ἀλλοιωμένη σημασία ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ *ὄρους*=σταθερὰ ἀφετηριακὰ σημεῖα, στὸ *Περὶ ζώων μοριῶν* Α 1, 639a 13, ἀλλὰ μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔκφραση πρὸς οὐς ἀναφέρων. Πρβ. *Περὶ ἀρχαίας ἱατρικῆς* 9, *μέτρον...* πρὸς ὁ ἀναφέρων εἶση τὸ ἀκριβές.

123 1249b 6.

124 *Προτρεπτικός* Β 59.

125 1249b 11 *πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἀρχὴν*=*Προτρεπτικός* Β 50. Τὸ θέμα τῶν *Ἠθικῶν Εὐδημείων* εἶναι διαρκῶς ἡ προσωπικὴ εὐθύνη.

126 Στὸν διάλογο *Περὶ φιλοσοφίας*. Βλ. τόμ. Α', σ. 302.

127 1249b 13 *κατὰ τὸ θεωρητικόν*. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔκφραση, ποὺ ἐμφανίζεται μόνο μιὰ φορὰ στὸ *Corpus*, ὁ Ἀριστοτέλης δηλώνει τὶς δύο λειτουργίες τῆς σκεπτόμενης ψυχῆς, τὴν *φρόνησιν* καὶ τὸν νοῦ.

128 Βλ. παρακάτω, σ. 232. *Προτρεπτικός* Β 110 ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ὁ θεός.

ψυχή μας: 'Ο καλύτερος κανόνας γι' αυτήν είναι να άπασχολείται με τὸ άλογο μέρος τῆς ψυχῆς ὅσο τὸ δυνατό λιγότερο, ἐφόσον αὐτὸ θέλει νὰ μᾶς ἐπηρεάσει ἄλογα».

Ἡ ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὸ πῶς θὰ κρίνουμε τὴ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἄξονας τοῦ ἐρωτήματος εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν ἐκφράσεων τὴν τοῦ θεοῦ θεωρίαν καὶ τὸν θεὸν θεραπεύειν καὶ θεωρεῖν. Ὁ Werner Jaeger ἐρμήνευσε τὴ γενικὴ τοῦ θεοῦ ὡς γενικὴ ἀντικειμενικὴ καὶ πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία στήριξε τὴ γνωστὴ του θέση ὅτι αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ἀποτελεῖ τὴν κλασικὴ διακήρυξη μιᾶς ἠθικότητος ποῦ βασίζεται στὸ θεῖο.¹²⁹ «Ἡ πρώτη παράδοση τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀποπνέει τὸν θρησκευτικὸ ζῆλο τῆς νεανικῆς πίστεως του στὸν Πλάτωνα. Δίπλα σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἠθικῆς ὡς ὑπηρεσίας στὸ θεῖο ἡ περίφημη περιγραφή τοῦ θεωρητικοῦ βίου στὸ Κ τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, χάνει τὴ λάμψη τῆς καὶ γίνεται σχεδὸν μιὰ ἀπλῶς ἀντικειμενικὴ ἀπεικόνιση τῆς ἰδανικῆς ζωῆς τοῦ σοφοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἀφιερωμένη στὴν ἔρευνα τῆς πραγματικότητος.» Ἄν ἐπιτρέπεται γενικὰ νὰ μιλοῦμε στὸν Ἀριστοτέλη γιὰ ζῆλο, αὐτὸν τὸ ζῆλο τὸν αἰσθανόμαστε μᾶλλον στὸν Προτρεπτικὸ καὶ στὸ τελευταῖο τμῆμα τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, στὸ ἐνθουσιῶδες ἐγκώμιο τῆς πνευματικῆς δύναμης καὶ στὴ σχεδὸν ἀπίστευτὴ ἐμπιστοσύνη τοῦ Ἀριστοτέλη στὴ δύναμη ἐπιρροῆς τοῦ πνεύματος. Στὰ Ἠθικὰ Εὐδήμεια τὸ λογικὸ-συστηματικὸ ὑπερτερεῖ ἀπέναντι στὸ πρακτικὸ καὶ τὸ συγκεκριμένο· ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ συχνὰ μεθοδολογικὰ ἐρωτήματα· χρησιμοποιεῖ ἐννοιολογικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχῶν, τὴ φυσικὴ καὶ τὴν ψυχοφυσικὴ· ὁ βασικὸς ἄξονας σ' αὐτὴ τὴ νηφάλια ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἶναι τὸ ἐρώτημα: Ἄν τὸ ἄγαθὸ-γιὰ-μᾶς εἶναι ἡ ὀρθὴ μεσότητα, πῶς μπορούμε νὰ ἐντοπίσουμε αὐτὴ τὴ μεσότητα καὶ τὸ ὀρθὸ μέτρο καὶ ποῦ ρόλο παίξει σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία τὸ σκεπτόμενο μέρος τῆς ψυχῆς μας; Ἡ γνώμη ὅτι τὰ Ἠθικὰ Εὐδήμεια διαπνέονται ἀπὸ θρησκευτικὴ διάθεση καὶ ἀναγγέλλουν μιὰ ἠθικὴ ἢ ὁποία βασίζεται στὸ θεῖο, ἐνῶ τὰ Ἠθικὰ Νικομαχεία διακηρύσσουν μιὰ λογικὴ ἠθικὴ δὲν εἶναι σωστὴ· καὶ οἱ τρεῖς Ἠθικὲς εἶναι ὀρθολογικῆς.

Γιὰ τὴν ἐρμηνεία¹³⁰ τοῦ τελευταίου μέρους τῶν Ἠθικῶν Εὐδημείων ἐξαιρετικὰ μεγαλύτερη σημασία ἔχει τὸ προηγούμενο κεφάλαιο γιὰ τὴν εὐτυχία, ἰδίως τὸ 1248a 16 - b 7. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ρωτᾷ: Τί προκαλεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς κίνησης στὴν ψυχή; Ἡ ἀπάντηση εἶναι: Ὁ,τι συμβαίνει μετ' τὸ σύμπαν συμβαίνει καὶ μετ' τὴν

¹²⁹ Aristoteles, σ. 254.

¹³⁰ Σὲ ὅλα τὰ ζητήματα οὐσίας συμφωνῶ μετ' τὸν Dirlmeier, *Eudemische Ethik*, σσ. 498-500. Κατὰ βάση, τὴν ἰδίαν ἐρμηνεία παρουσίασε ἤδη πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια καὶ περισσότερο ὁ H. Marguerite σὲ ἄρθρα του τὰ ὁποία δὲν προσέχτηκαν, στὸ *Revue d'histoire de la philosophie* 4, 1930, σσ. 87-104, 401-408. Ὁ Gauthier III, σσ. 561-563, ἀκολουθεῖ τὸν H. v. Arnim καὶ ἐγκρίνει τὶς ἀλλαγῆς στὸ κείμενο τὶς ὁποῖες πρότεινε ἐκεῖνος. Αὐτό, λοιπόν, σημαίνει ὅτι ὁ Gauthier πιστεύει στὸν χριστιανὸ Interpolator ποῦ ἀντικατέστησε τὸ τοῦ νοῦ μετ' τοῦ θεοῦ. Ἐναλλακτικὰ ἀναφέρει τὸ προσφθερὸ ἄρθρο τοῦ P. Defourny, «L'activité de contemplation dans les morales d'Aristote», *Bull. de l'Inst. Hist. Belge de Rome* 18, 1937, σσ. 89-101, τὸ ὁποῖο ἀξίζει νὰ διαβαστεῖ. Ὅσο ὁ Gauthier ὅσο καὶ ὁ Dirlmeier ἐχέτουν τὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος καὶ παραθέτουν τὴν ἐκτενὴ βιβλιογραφία γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

ψυχή¹³¹ όπως ο θεός του κόσμου κινεί το σύμπαν, έτσι και το θεϊκό στοιχείο μέσα μας θέτει σε κίνηση με όρισμένο τρόπο τα πάντα μέσα μας.¹³² Ο 'Αριστοτέλης επιχειρηματολογεί για να στηρίξει την άποψή του ότι ο άνθρωπος, για τον οποίο λέμε πως είναι εύνοημένος από την τύχη, στην πραγματικότητα δεν οφείλει την επιτυχία του στο τυχαίο, αλλά στον θεό, και μάλιστα ή στον θεό του κόσμου, έχοντας πάρει από τη φύση καλές προδιαθέσεις, ή στον θεό μέσα του, δηλαδή μέσα από σωστή και έξυπνη διανοητική δραστηριότητα. «Το τυχαίο δεν μπορεί να είναι ή αίτια του ότι ποθεί κανείς, δι,τι είναι σωστό και όποτε είναι σωστό.¹³³ Αν αυτό είναι αληθινό, θα οφείλονται τα πάντα στο τυχαίο, αφού θα ήταν αίτια για την εμφάνιση όλων των πόθων και όλων των συλλογισμών. Δεν συλλογίζομαστε ή δεν σκεφτόμαστε, αφού πρώτα συλλογιστούμε ή σκεφτούμε αν πρέπει να συλλογιστούμε ή να σκεφτούμε κ.ο.κ. in infinitum· πρέπει να υπάρχει μία πρώτη αρχή.¹³⁴ Γι' αυτό δεν είναι αρχή της σκέψης εκείνο το οποίο σκέπτεται, αλλά κάτι άνωτερο. Τι θα μπορούσε να είναι άνωτερο από τη γνώση και το νοῦ παρά ο θεός; Δεν θα μπορούσε να είναι ή ἀρετή, γιατί ή ἠθική ἀρετή είναι το ἐργαλείο του νοῦ.¹³⁵ Γι' αυτό οι παλαιοί είχαν δίκιο, όταν νόμαζαν εύνοημένους από την τύχη όσους είχαν επιτυχία σε ό,τι επιχειρούσαν, αν και δεν εργάζονταν με βάση το λογικό. Όρισμένοι, βέβαια, χρησιμοποιούν το μυαλό τους, αλλά δεν έχουν την τύχη που θα τους φέρει επιτυχία· άλλοι, πάλι, έχουν θεία ἔμπνευση, αλλά δεν είναι σε θέση να πετύχουν το ίδιο αποτέλεσμα με εκείνους που έχουν επιτυχία με έντελώς ἄλογο τρόπο.¹³⁶ Ἐπειδή δεν σκέφτονται λογικά, έχουν ἀποτυχία. Και όσον ἀφορᾷ τους ἔξυπνους και σοφούς ανθρώπους, πρέπει να προϋποθέσουμε¹³⁷ ότι έχουν την ικανότητα να μαν-

131 Πρβ. Φυσικά Θ 2, 252 b 25 και *Περὶ κινήσεως* 700 a 31 ὡς περ ἐν τῷ ὄλῳ καὶ ἐν τῷ ζῳῳ, παραπάνω, σ. 79.

132 1248 a 27 τὸ ἐν ἡμῖν θεῖον = 'Ἠθικά Νικομάχεια K 7, 1177 a 16 τῶν ἐν ἡμῖν τὸ θεῖον = ὁ νοῦς ἡμῖν ὁ θεός, Προτρεπτικός B 110. 'Ἡ προσθήκη πῶς σημαίνει 'ὡς στόχος της προσπάθειάς μας', δηλαδή δι,τι ὀνομάζονται οἱ Σχολαστικοὶ τελικὸ αἴτιο· ὁ ἴδιος ὁ 'Αριστοτέλης λέει ὡς ἐρώμενον. Σχετικὰ μετὸ θεῖον = λόγος πρβ. παρακάτω, σ. 351, ὑποσ. 210.

133 Παρατηροῦμε καὶ πάλι πῶς ὁ 'Αριστοτέλης τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἠθικῆς τοῦ μέτρου που ἐκτίθεται στὸν Πολιτικὸ 284 de (παραπάνω, σ. 225): τὸ μέτριον, τὸ πρόπον, τὸν καιρὸν.

134 ἀρχή τις 1248 a 19. 'Όπως πάντα ή λέξη έχει πολλές σημασίες: ἀφετηριακὸ σημεῖο, ἀρχή (Prinzip), ή ἀρχή που ἀσκέ ἐξουσία. Τὸ βουλευσασθαι είναι ή ἐπίνοηση τῶν μέσων γιὰ πραγμάτωση τοῦ στόχου, τὸ ναῖσαι είναι ή ἐνορατικὴ σύλληψη τοῦ στόχου.

135 1248 a 29 ή γὰρ ἀρετὴ τοῦ νοῦ ὄργανον. Πρβ. 1246 b 11 (ή φρόνησις) χρῆται γὰρ αὐτῇ· ή γὰρ τοῦ ἀρχοντος ἀρετὴ τῇ τοῦ ἀρχομένου χρῆται, ή ἠθικὴ γνώση κυριαρχεῖ στὴν ἠθικὴ ἀρετὴ καὶ τῇ χρησιμοποιεῖ.

136 Τὸ κείμενο σ' αὐτὴ τὴν παρένθεση είναι διατυπωμένο με ἐξαιρετικὴ συντομία καὶ έχει τὸ χαρακτηριστὴ σημεῖωσησ. Διαβάζω ἀποτυχάνουσι ἀκολουθώντας τὰ χειρόγραφα καὶ τὸν Bekker.

137 'Αντὶ ἀπολαβεῖν πρέπει μᾶλλον νὰ διαβάσουμε ὑπολαβεῖν. Στὸν Μένωνα 95 b κ.έ. ὁ Πλάτων περιγράφει τὸν τύπο ἀνθρώπου που ὁ 'Αριστοτέλης έχει ἐδῶ κατὰ νοῦ. Αὐτοὶ οἱ ἀνθρωποὶ ἔχουν ἐκ φύσεως ὀρθὴ δόξα, εὐδοξία, ή ὅποια είναι ἐντελὺς ἄλογη, γιατί ἴσασι οὐδὲν ὦν λέγουσιν (99 c) ἐπίπνουσ δντας καὶ κατεχομένους ἐκ τοῦ θεοῦ, ὅταν κατορθῶσι λέγοντες πολλὰ καὶ μεγάλα πράγματα, μηδὲν εἰδότες ὦν λέγουσιν (99 d).

τεύουν τὸ σωστὸ μὲ διαίσθηση, καὶ ὄχι μὲ συλλογισμούς, ὀρισμένοι χάριν στὴν πείρα. ἄλλοι ἐξαιτίας τῆς συνήθειας· κατὰ τὴ διαίσθηση χρησιμοποιοῦντας (ἄμεσα καὶ ὄχι ὕστερα ἀπὸ σκέψη) τὸ θεϊκὸ λογικὸ τους πετυχαίνουν, καὶ ἔτσι βλέπουν εὐστοχα τὸ μέλλον καὶ τὸ παρόν.¹³⁸ τὸ ἴδιο κάνουν καὶ ἐκεῖνοι οἱ εὐνοημένοι ἀπὸ τὴν τύχη γιὰ τοὺς ὁποίους μόλις μιλήσαμε, οἱ ὁποῖοι δὲν κουράζονται τὴ σκέψη τους.»

Βλέπουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὸ θεὸ μὲ διττὴ σημασία,¹³⁹ δηλαδή γιὰ τὸ θεὸ τοῦ κόσμου καὶ γιὰ τὸ θεὸ μέσα μας. Ὁ θεὸς τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἀρχὴ (Prinzip) τῆς κίνησης, τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸ Λάμβδα¹⁴⁰ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον, ἡ ἀρχὴ (Instanz) ποὺ ὀρίζει τὴν ἐκκίνηση, καθὼς λέει ὁ Dirlmeier. Ὅπως στὸν *Προτρεπτικὸ* καὶ στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια Α*, ἐδῶ ὁ θεὸς μέσα μας εἶναι ὁ θεϊκὸς λόγος. Στὴν ἔκφραση τὴν τοῦ θεοῦ θεωρίαν, ὅπως διαπίστωσε ὁ Margueritte καὶ ἀιτιολογεῖ διεξοδικὰ ὁ Dirlmeier, ἡ γενικὴ τοῦ θεοῦ πρέπει νὰ εἶναι γενικὴ κτητικὴ: ἡ θεωρησιακὴ δραστηριότητα τοῦ λόγου. Ἄλλὰ τί σημαίνει ἡ θεωρησιακὴ δραστηριότητα;

Στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη ἡ λέξη *θεωρία* πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ σὲ σύνδεση μὲ τὴ διαίρεση τῆς γνώσης σὲ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ (ἢ σωστότερα δημιουργικὴ).¹⁴¹ Ἡ θεωρητικὴ γνώση τοῦ εἶδέναι χάριν ἀσχολεῖται μὲ πράγματα ποὺ εἴτε εἶναι ἀκίνητα (ἀφηρημένα), π.χ. μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς κίνησης ἢ μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ ὄντος, εἴτε ἔχουν τὴν ἀπαρχὴ τῆς κίνησης στὸν ἑαυτὸ τους, δηλαδή μὲ τὰ οὐράνια σώματα καὶ τὰ πράγματα τῆς φύσης. Ἡ πρακτικὴ ἢ δημιουργικὴ γνώση ἀσχολεῖται μὲ πράγματα ποὺ ἔχουν τὴν ἀπαρχὴ τῆς κίνησός τους σὲ κάτι ἄλλο, δηλαδή στὴν ἀνθρώπινη βούληση καὶ δεξιότητα. Ὁ στόχος τῆς θεωρητικῆς γνώσης δὲν εἶναι νὰ ἀλλάξει ἢ νὰ θέσει σὲ κίνηση κάτι· εἴμαστε θεατές, *θεαταὶ τάληθους*, καὶ ὁ ἀπώτερος στόχος εἶναι νὰ φτάσουμε σὲ μιὰν ἀληθινὴ θέαση, δηλαδή στὴν ἀλήθεια γιὰ τὸ ὄν.¹⁴² ἀντιθέτως, ὁ στόχος τῆς πρακτικῆς γνώσης εἶναι ἔργο, *ἔργον*,

¹³⁸ *Ῥητορικὴ Α* 7, 1365 a 29 τὸ αὐτοφύες καὶ μὴ ἐπίκτητον. *Ἠθικὰ Νικομάχεια Ζ* 12, 1143 b 13 (μᾶλλον ἀπὸ τὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*) διὰ τὸ ἔχειν ἐκ τῆς ἐμπειρίας ὄμμα ὁρῶσιν ὀρθῶς. Στὸ 1144 a 30 ὁ Ἀριστοτέλης ὑπαινίσσεται τὸ περίφημο χωρίο τῆς *Πολιτείας* 533 d: τῷ ὄμματι τούτῳ τῆς ψυχῆς. Πρβ. Düring, *Autour d'Aristote*, σ. 93.

¹³⁹ 1248 a 37. Χρησιμοποιοῦντας τὶς προτάσεις τῶν R. Jackson (*Journal of Philology* 32, 1912) καὶ ὁ H. Margueritte (παραπάνω, ὑποσ. 132) διαβάζω καὶ τῷ ἐν τῷ σκοπεῖν χρῆσθαι τῷ θεῷ (= τῷ ἐν ἡμῖν θεῷ) δύνανται τοῦτο καὶ εὐ ὁρῶσι καὶ τὸ μέλλον καὶ τὸ ὄν· καὶ ὧν ἀπολύεται ὁ λόγος οὕτως.

¹³⁹ Dirlmeier, *Eudemische Ethik*, σ. 490. Μὲ διττὴ σημασία γιὰ τὸν θεὸ μιλάει καὶ ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* 89-90. Βλ. παρακάτω, σ. 256.

¹⁴⁰ Τὸ χωρίο τῶν *Ἠθικῶν Εὐδημείων Η* 12, 1245 b 14-19 ἀναφέρεται σαφῶς στὴ νόησιν νοήσεως στὸ Λάμβδα. «Ὁ θεὸς δὲν εἶναι εὐτυχημένος ὑπὸ τὴν ἔννοια ποὺ εἶναι ὁ ἀνθρώπος, ἀλλὰ ἡ εὐτυχία του εἶναι ἀνώτερης τάξης, ἔτσι ὥστε τὸ ἀντικείμενο τῆς σκέψης του δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του». Β 6, 1222 b 23 ἦν ὁ θεὸς ἀρχὴ πρέπει μέλλον νὰ σημαίνει ὁ θεὸς ἀρχὴ κινήσεώς ἐστι, δηλαδή τὸ πρῶτο κινοῦν. Πρβ. παραπάνω, σ. 227. Τὸ Λάμβδα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη.

¹⁴¹ *θεωρητικὴ* - *ποιητικὴ*. Ἡ διάκριση *ποιητικὴ* - *πρακτικὴ* ἔχει δευτερεύουσα σημασία. Πρβ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια Ζ* 4, 1140 d 1. Βλ. παραπάνω, σ. 188, παρακάτω σ. 243. — *Φυσικὰ Β* 3, 194 b 17 τοῦ εἶδέναι χάριν.

¹⁴² *Προτρεπτικὸς Β* 65, Ἄλφα ἐλαττον 993 b 20 καὶ συχρότερα.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

δηλαδή κάτι *εσόμενον*. Το αντικείμενο τῆς θεωρίας είναι τὸ *δν*. Ἐπομένως, στὸ 1249b 17 τὸ νόημα τῆς ἐπιμαχῆς πρότασης είναι: Στὴν ἐπιλογή τοῦ τρόπου πράξης μας πρέπει νὰ ἔχουμε ὡς γνώμονα τὸ νὰ πράττουμε κατὰ τρόπο, ὥστε νὰ μὴ ἐνοχλούμαστε στὴν ἐλεύθερη καὶ καθαρὴ μας νόηση. Κάθε παρέκκλιση ἀπὸ τὸ σωστὸ μέτρο θὰ προξενούσε ψυχικὴ διαταραχὴ. Δὲν θὰ μπορούσαμε τότε τὸν θεὸν θεραπεύειν, δηλαδή νὰ καλλιεργήσουμε τὴν καθαρὴ μας νόηση,¹⁴³ οὔτε θὰ μπορούσαμε νὰ φτάσουμε στὸ *θεωρεῖν*, δηλαδή νὰ ἐπιδοθούμε ἀνενόχλητα στὶς θεωρητικὲς ἐπιστῆμες.¹⁴⁴

Γιὰ τὸ διάνθημα ὅτι «ὁ θεὸς μέσα μας δὲν κυριαρχεῖ διατάσσοντας, ἀλλὰ εἶναι ὁ ἀπώτερος σκοπὸς γιὰ χάρη τοῦ ὁποίου δίνει τὶς διαταγές τῆς ἡθικῆς γνώσης» ἔχουμε ἀκριβῆ παράλληλα χωρὶα στὶς ἄλλες δύο Ἡθικές.¹⁴⁵ Στὰ Ἡθικὰ μεγάλα ἔχουμε τὴ γνωστὴ παρομοίωση: Ἡ θέση τῆς φρονήσεως εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ θέση τοῦ οἰκονόμου στὸ σπίτι. «Ἡ ἡθικὴ γνώση ἐπιβάλλει στὸ μηχανισμό τοῦ ἀλογοῦ στοιχείου ἐκείνη τὴν ἡσυχία ἢ ὅποια εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸ ὕψιστο ἀνθρώπινο ἔργο, δηλαδή τὴ δραστηριότητα τοῦ καθαρὰ θεωρητικοῦ πνεύματος.»¹⁴⁶ Στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια διαβάζουμε: «Ἡ ἡθικὴ γνώση δὲν εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἀνώτερη οὔτε ἀπὸ τὸ πολυτιμότερο μέρος μέσα μας». Αὐτὸ τὸ ἐξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὸ ἴδιο παράδειγμα ποῦ ἔχει καὶ στὰ Ἡθικὰ Εὐδήμεια. Ἡ ὑγεία εἶναι ὁ στόχος, ἡ τέχνη τοῦ γιατροῦ εἶναι ἡ δραστηριότητα· ὁ γιατρός δίνει ὁδηγίες, ὄχι στὴν ὑγεία, ἀλλὰ γιὰ χάρη τῆς ὑγείας· ἔτσι, ἡ φρόνησις δὲν χρησιμοποιεῖ τὴ σοφία, ἀλλὰ ἀγωνίζεται νὰ τὴ δημιουργήσει.

Ὡς αὐτὸ τὸ σημεῖο συμφωνοῦν καταρχὴν οἱ τρεῖς Ἡθικές, ὅσον ἀφορᾷ αὐτὸ τὸ βασικὸ ἐρώτημα. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῶν Ἡθικῶν Εὐδημειῶν ἔγκειται στὸ ὅτι ὁ ὅρος ποῦ ὀρίζεται ἐδῶ εἶναι ὁ γνώμονας γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ ὀρθοῦ μέτρου κατὰ τὴν ἀπόκτηση τῶν φυσικῶν ἀγαθῶν, εἴτε γιὰ σωματικὰ ἀγαθὰ πρόκειται εἴτε γιὰ χρήματα ἢ φίλους ἢ γιὰ ἄλλα ἀγαθὰ. Αὐτὴ εἶναι ἡ λογικὴ συνέπεια τῆς εἰσαγωγικῆς προβληματικῆς σ' αὐτὴ τὴν παράδοση περὶ ἡθικῆς. Μποροῦμε ἄνετα νὰ ποῦμε ὅτι στὸ σύνολό τους τὰ Ἡθικὰ Εὐδήμεια τελοῦν ἀπόλυτα ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς προβληματικῆς στὰ χωρία 284 de τοῦ Πολιτικοῦ τοῦ Πλάτωνα. Σ' αὐτὴ τὴν παράδοση ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινώντας ἀπὸ τὰ δικά του ἀφετηριακὰ σημεῖα θέτει ὡς στόχο του νὰ ἀπαντήσει στὸ ἐρώτημα πῶς μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς τὴν ὀρθὴ μεσότη-
τα καὶ τὸ ὀρθὸ μέτρο καὶ νὰ ζήσει ἔτσι μιὰ ζωὴ καλῶν πράξεων.

Ἀντιθέτως, στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια, ὅπως στὸν Προτρεπτικὸ, ὅλα εἶναι κανονισμένα σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία ὡς ἀπώτερο στόχο. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναλαμβάνει νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν πραγμάτωση τῆς θεωρίας ἀποκτᾷ ἡθικὴ ἀρετὴ καὶ ζεῖ εὐτυχισμένα.

Στὰ Ἡθικὰ Εὐδήμεια ὑπάρχει ἓνα κενὸ ἀνάμεσα στὸ βιβλίον Γ καὶ στὰ δύο

¹⁴³ Πρβ. Ἡθικὰ Νικομάχεια Α 9, 1179a 22 ὁ δὲ κατὰ νοῦν ἐνεργῶν καὶ τοῦτον θεραπεύων καὶ διακείμενος ἀριστα.

¹⁴⁴ Τὸ ἴδιο ἀναφέρεται καὶ στὰ Ἡθικὰ μεγάλα Β 10, 1208a 5-20. Τὸ βασικὸ ἐδῶ εἶναι ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπιτρέπουμε στὸ ἄλογο μέρος τῆς ψυχῆς νὰ ἐμποδίζει τὸ νοῦ νὰ ἀσκεῖ τὴν δραστηριότητά του, μὴ κωλύῃ τὸ λογιστικὸν ἐνεργεῖν τὴν αὐτοῦ ἐνέργειαν, μὴ κωλύωσιν τὸν νοῦν τὸ αὐτοῦ ἔργον ἐνεργεῖν.

¹⁴⁵ Ἡθικὰ μεγάλα Α 35, 1198b 8-20· Ἡθικὰ Νικομάχεια Ζ 13, 1145a 6-11.

¹⁴⁶ Dirlmeier, *Magna Moralia*, σ. 355.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

τελευταία βιβλία. Στά *Ἠθικά Εὐδῆμεια* Α-Γ ὁ Ἀριστοτέλης με τὸ ὕστερον ἐπισκεπτόν ἢ με παρόμοιες ἐκφράσεις παραπέμπει σὲ διδακτικὲς ἐνότητες ποὺ ὑπάρχουν πράγματι στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* Ε-Η.¹⁴⁷ Ἰδιαιτέρα σαφὴς εἶναι ἡ παραπομπὴ 1227a 2 *περὶ μὲν τούτων ἐροῦμεν ἐν τῇ περὶ τῶν δικαίων ἐπισκέψει*. Αὐτὴ ἡ πραγματεία γιὰ τὴ δικαιοσύνη ἔπρεπε νὰ ἀκολουθεῖ μετὰ τὸ βιβλίον Γ' ἐπίσης, ὁ Ἀριστοτέλης πρέπει νὰ εἶχε πραγματευτεῖ τὸ θέμα τῆς ἐγκράτειας-ἀκράτειας καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἡδονῆς, ὅπως εἶχε πραγματευτεῖ τὶς διανοητικὲς ἀρετὲς στὰ *Ἠθικά μεγάλα*. Ἡ σημείωση στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο V 21 *ἐν τῷ Ἠθικῶν ἐβδόμῳ ἀποδεικνύει* ὅτι τὸ σημερινὸ ἔβδομο βιβλίον εἶχε αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ ἤδη στὴν ἀρχαιότητα.¹⁴⁸ Ἐπομένως, λείπουν τρία βιβλία. Ποτὲ δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ἐξηγήσουμε με βεβαιότητα γιὰτί χάθηκαν. Ὁ Dirlmeier ἀναγράφει τὶς πέντε πιθανὲς ὑποθέσεις ποὺ ἔχουν ὑποστηριχτεῖ ἀπὸ διάφορους μελετητές. Πρόσφατα δύο ἀπὸ αὐτὲς παρουσιάστηκαν καὶ αἰτιολογήθηκαν ἐξονυχιστικά, ἀφοῦ ἐλήφθη ὑπόψη ὅλη ἡ παλαιότερη ἔρευνα. Σύμφωνα με τὸν G. Lieberg,¹⁴⁹ τὰ ἐπίμαχα βιβλία ἀνῆκαν ἀρχικὰ στὰ *Ἠθικά Εὐδῆμεια*, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν συγκεκριμένο στάδιο τῆς ἠθικῆς σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη, κατὰ τὸ ὅποιο ὁ Ἀριστοτέλης ἔφτασε σ' ἕνα προσωρινὸ ἀποτέλεσμα. Τὰ ἀντίστοιχα τρία βιβλία τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, στὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύτηκε πάλι τὰ ἴδια ἀντικείμενα, πρέπει νὰ καταστράφηκαν ἀργότερα. Τότε κάποιος ὑποκατέστησε στὴ θέση τους τὰ βιβλία Δ-Ζ τῶν *Ἠθικῶν Εὐδῆμείων* ποὺ θεματικὰ ταίριαζαν στὸ κενό. Τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Lieberg εἶναι ὅτι στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* Ε-Ζ ὑπάρχουν διδακτικὰ κομμάτια ποὺ ἀναμφίβολα ἀνήκουν στὸν κύκλο διανοημάτων τῶν *Ἠθικῶν Εὐδῆμείων*. Στὴν ὑπόθεσή του ἀντιβαίνει προπάντων τὸ γεγονός ὅτι στὰ βιβλία Ε-Η τῶν *Ἠθικῶν Εὐδῆμείων* τὸ ὕφος δὲν εἶναι τὸ λόγιο καὶ αὐστηρὰ ἐπιχειρηματολογικόν, κάποτε εἰρωνικὸ ὕφος ποὺ ξέρομε ἀπὸ τὰ *Ἠθικά Εὐδῆμεια* Β-Γ καὶ Ζ-Η, οὔτε τὸ χωρὶς χασμαδιὰ ὕφος τῶν *Ἠθικῶν Εὐδῆμείων* Α 1-6. Δίκαια ὁ Dirlmeier ἀποδίδει μεγάλη σπουδαιότητα στὸ ὅτι τὰ ἐπίμαχα βιβλία δὲν διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ ὕφος ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα βιβλία τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*. Ἀνάμεσα στὰ σωζόμενα μεγάλα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* εἶναι τὸ μοναδικὸ ἔργο ποὺ ἔχει συντεθεῖ συμπαγῶς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος καὶ δὲν παρουσιάζει κανένα ὑφολογικὸ κενό, ἂν καὶ ἡ ὑφολογικὴ κατάσταση, φυσικὰ, ἀλλάζει. Αὐτὸ τὸ ἔργο ἦταν ἐπίσης γνωστὸ πολὺ νωρὶς ἐκτὸς τῆς σχολῆς.¹⁵⁰ Ὅπως ὁ Dirlmeier, πιστεύω ὅτι τὰ τρία ἐπίμαχα βιβλία γράφτηκαν γιὰ τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*. Ποτὲ δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ἐξακριβώσουμε με βεβαιότητα πόσα ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ διανοήματά του διατήρησε ὁ Ἀριστοτέλης σ' αὐτὴ τὴ νέα ἐκδοχὴ τοῦ κειμένου.¹⁵¹ Πραγματικὰ

¹⁴⁷ Ὁ Dirlmeier στὰ *Eudemische Ethik*, σ. 362, παραθέτει τὰ σχετικὰ χωρία.

¹⁴⁸ Δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφασίσουμε ἂν ἡ σημείωση εἶναι λόγια προσθήκη τοῦ Διογένη (ὁ Διογένης ἐργάζεταν σὲ μιὰ μεγάλη βιβλιοθήκη, πιθανὸν στὴν Ἀλεξάνδρεια) ἢ ὀφείλεται στὸν Ἑρμιππο διαμέσου τοῦ Φαβωρίνου.

¹⁴⁹ *Die Lehre von der Lust in den Ethiken des Aristoteles*, Μόναχο 1958, πολὺ χρήσιμη συζήτηση ἀπὸ τὸν K. Oehler, *Gnomon* 1960, σσ. 25-31.

¹⁵⁰ Ἐπίκουρος, *Περὶ φύσεως*, ἀβέβαιο βιβλίον, Pap. Herc. 1056, Arrighetti 31, με σχόλια, σσ. 568-580. Ὁ C. Diiano προσκόμισε πολὺ ὑλικό, ἀλλὰ λείπει ἀκόμη μιὰ ἔρευνα εἰς βάθος· θεωρῶ ὅμως βέβαιο ὅτι ὁ Ἐπίκουρος γνώριζε τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*.

¹⁵¹ Μοῦ φαίνεται βέβαιο ὅτι ἡ πραγματεία περὶ ἡδονῆς στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* Η 12-15

ἀπομεινάρια τῶν χαμένων βιβλίων τῶν *Ἠθικῶν Εὐδημείων* ἔχουμε στὰ ἀποσπάσματα πού τώρα βρίσκονται στὰ χειρόγραφα ὡς *Ἠθικά Εὐδήμεια* Η 1-3. Εἶναι πιθανό ὅτι τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* τελείωναν, ὅπως τὰ *Ἠθικά μεγάλα*, μέ τήν πραγματεία γιά τή φιλία.

Τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* ὀφείλουν τὸ ὄνομά τους ἢ στὸν πατέρα ἢ στὸ γιὸ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ γιὸς του πέθανε ἔφηβος.¹⁵² Μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ παράδοση περὶ ἡθικῆς, ἡ ὁποία ἀνήκει στὰ ὕστερα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔγινε προσιτὴ στὸ ἐμπόριο τοῦ βιβλίου μετὰ τὸ θάνατό του, μέ προσπάθειες τοῦ Περιπάτου, καὶ τότε ἔλαβε αὐτὸ τὸν τίτλο εἰς μνήμην τοῦ νεαροῦ Νικομάχου.

Μὲ ἐξαιρέση τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* ὅλα τὰ ὑπόλοιπα σωζόμενα μείζονα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχουν συνθεθῆ ἀπὸ ἀρχικὰ αὐτόνομες παραδόσεις. Τὸ ὕφος καὶ ἡ ὁρολογία μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* στὴ σημερινή τους μορφή προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἀριστοτέλη. Στὶς δύο παλαιότερες *Ἠθικὲς* ἐμφανίζεται ἐντονότερα ἡ τάση γιά συστηματοποίηση καὶ ἀκριβεῖς ὀριοθετήσεις. Τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* εἶναι ἡ ἐκλέπτυνση τῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ τῶν νοητικῶν δομῶν, ἡ διαύγεια τῆς κρίσης καὶ ἡ ἡρεμῆ, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ πικρόχολες ἐπιθετικὲς προσβολὲς περιγραφὴ. Σὲ δύο περίφημα χωρία αἰσθάνεται κανεὶς πῶς ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπολεῖ τὴν "κοινότητα δασκάλων καὶ μαθητῶν τῆς φιλοσοφίας"¹⁵³ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀκαδημειῆς περιόδου· ὑποκλίνεται στὴ θύμηση δύο ἀντρῶν πού εἶχαν τὴν πιὸ μεγάλη σημασία γιά τὴ φιλοσοφική του παιδεία καὶ ἐξέλιξη, τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Εὐδοξου.

Τὸ περιεχόμενο ἔχει τὴν ἀκόλουθη διάταξη:

A 1-13. "Ὅλα τείνουν σὲ ἓνα ἀγαθὸ· διαφορετικὲς ἀπόψεις γιά τὸ ἀγαθὸ. Τὸ ὑψίστο ἀγαθὸ πού μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε διαμέσου τῆς πράξης, τὸ πρακτὸν ἀγαθόν, εἶναι ἡ εὐτυχισμένη ζωὴ (1095 a 16)· ἡ εὐδαιμονία εἶναι ὀρισμένη μορφή ψυχικῆς δραστηριότητος σύμφωνα μέ τὴν ὑψίστη ἀρετὴ πού ἀπέκτησε, ψυ-

μεταφέρθηκε ἀπὸ τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια*. Ἡ θεωρία τῆς ἡδονῆς καὶ ἡ ἀμοιβαία σχέση τῶν δύο πραγματειῶν περὶ ἡδονῆς συζητήθηκε πρόσφατα πολὺ διεξοδικά· παραπέμπω στὴν ἐργασία τοῦ G. Lieberg τὴν ὁποία μόλις προαναφέραμε. Ὁ F. Dirlmeier πραγματεύεται διεξοδικά τὸ ἐρώτημα στὰ τρία βιβλία σχολίων του γιά τὰ *Ἠθικά*. Πολύτιμο εἶναι τὸ κεφάλαιο «Le plaisir» τοῦ R. A. Gauthier στὰ σχόλιά του γιά τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*, σσ. 771-847. Ἡ ἀποψη ὅτι τὰ βιβλία E-H τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* εἶναι μιά νέα καταγραφή καὶ ἐπεξεργασία τῶν ἀντίστοιχων βιβλίων τῶν *Ἠθικῶν Εὐδημείων* διατυπώθηκε γιά πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν A. Mansion στὸ «La genèse de l'oeuvre d'Aristote», *Revue Neoscol. de Louvain* 29, 1927, σ. 445. Ὁ Gauthier διατυπώνει τὴν ἴδια ἀποψη στὸ *Ethique à Nikomache*, εἰσαγωγή σ. 45.

¹⁵² Dürring, *Biogr. Trad.* T 14 καὶ 58m, σ. 376.

¹⁵³ I 1, 1164 b 3 τοῖς φιλοσοφίας κοινωνήσαν· A 4, 1096 a 16 ἀμοῖν γάρ ὄντων φίλων δαιον προτιμᾶν τὴν ἀλήθειαν. Πρβ. *Vita Marc.* 33, *Vita vulg.* 9· Εὐδοξος, I 2, 1172 b 15-18. Εἶναι διδακτικὴ μιά σύγκριση ἀνάμεσα στὸ B 1, 1103 b 26-31 καὶ στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* A 5, 1216 b 19-25. Καὶ στὰ δύο χωρία ὁ Ἀριστοτέλης, ἔχοντας ὡς στόχο πολεμικῆς τὸν Πλάτωνα, λέει: Δὲν μελετοῦμε τὴν ἡθικὴ θεωρίας ἕνεκα. Στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* αὐτὸ ἔχει διατυπωθεῖ χωρὶς αἰχμὴ πολεμικῆς.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

χῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν (1102a 5). Ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ ρωτήσουμε: Πῶς θὰ ἀποκτήσουμε αὐτὴ τὴν ἀρετὴ πού εἶναι μερικῶς ἠθικὴ, μερικῶς διανοητικὴ; Στὸ κεφ. 13 ἀκολουθεῖ μιὰ ψυχολογικὴ παρέμβαση.

B 1 - Γ 8. Γενικῆς ἀπόψεως, κοινῇ εἴρηται, γιὰ τὸ ἐρώτημα τί εἶναι ἀρετὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης συνοψίζει τὸ περιεχόμενο ὡς ἐξῆς (1114b 26): Ἐδειξα ὅτι οἱ ἠθικῆς προτιμήσεις εἶναι τὸ μέσον ἀνάμεσα σὲ δύο ἄκρα (B 5-9) καὶ σταθεροὶ βασικοὶ τρόποι συμπεριφορᾶς (B 4). Ἐπιπλέον, εἰδείξα ὅτι εἶναι τέτοιου εἶδους, ὥστε νὰ προκαλοῦν συνεχῶς τὶς ἴδιες πράξεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες σχηματίστηκαν (B 1-3): ὅτι εἶναι στὴ δικαιοδοσία μας καὶ ἐκπροσωποῦν κάτι τὸ ἐκούσιο καὶ τελικὰ ὅτι ἐπιδρῶν ἔτσι ὅπως ὀρίζει ὁ ὀρθὸς λόγος ἐνὸς ἠθικὰ συντετοῦ ἀνθρώπου (1103b 31-34 καὶ 1107a 1). Τὸ B 6 περιεῖχε μιὰ συνοπτικὴ ἐπισκόπηση, διαγραφή (ὅπως τὰ Ἠθικὰ Εὐδῆμεια B 3), ἡ ὁποία στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια χάθηκε, ἐνῶ στὰ Ἠθικὰ Εὐδῆμεια διατηρήθηκε.

Γ 9 - E. Οἱ ἐπιμέρους ἠθικῆς ἀρετές, μιὰ κοινωνιολογικὴ καὶ φαινομενολογικὴ μελέτη. Ὁ ὀρθὸς λόγος.

Z. Ἡ ἀρετὴ τοῦ νοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει ὡς διανοητικῆς ἀρετές τὴν φρόνησιν, σοφίαν, ὀρθότητα, σύνεσιν, γνώμην, τὸ ἐκ τῆς ἐμπειρίας ὄμμα, τὴ δεινότητα.

H. Ἄλλην ποιησάμενοι ἀρχὴν. Θέμα: Νὰ νικήσουμε τὰ πάθη ἢ νὰ νικηθοῦμε ἀπ' αὐτά; Ἡ ἀδυναμία τῆς βούλησός μας. Τὰ πάθη: ἡδονή-λύπη, φόβος, ἀγάπη-μίσος. Αὐτοκυριαρχία καὶ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Z 4-11 Ἀκράτεια καὶ ἐγκράτεια. Z 12-15 Περὶ τῆς ἡδονῆς. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιπαρθέτει τὴν ἀποψη τοῦ Εὐδοξου, πού τὴν ὑπερασπίζει, μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Σπευσίππου, πού τὴν πολεμᾷ.

Θ - I. Περὶ τῆς φιλίας.

K 1-5. Περὶ τῆς ἡδονῆς: (α) Διαλεκτικὴ πραγμάτευση τῶν ἀπόψεων τῶν Εὐδοξου, Σπευσίππου καὶ Πλάτωνα (κεφ. 1-2). (β) Τί εἶναι ἡδονή; Ἀπάντηση: Ὅταν ἡ δραστηριότητα φτάνει στὴν ὀλοκλήρωσή της, ἐπέρχεται ἡ ἡδονή, ὅπως ἐμφανίζεται ἡ ὁμορφία στὸ ἄνθος τῆς ἡλικίας (1174b 31-33). (γ) Ἀξιολόγηση τῶν αἰσθημάτων ἡδονῆς. Ὅπως γιὰ κάθε ἔμβιο ὄν ὑπάρχει μιὰ ἡδονὴ πού τοῦ προσιδιάζει, ἔτσι καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὑπάρχει μιὰ ὑψιστὴ μορφή τῆς ἡδονῆς (κεφ. 5).

K 6-10. Ἡ φιλοσοφικὴ ζωὴ. Ἡ εὐτυχισμένη ζωὴ εἶναι μιὰ ζωὴ ἠθικῆς ἀνωτερότητας: ἀπαιτεῖ κόπο καὶ δὲν εἶναι παιχνίδι, μετὰ σπουδῆς ἀλλ' οὐκ ἐν παιδιᾷ (κεφ. 6). Ἡ ὑψιστὴ εὐτυχία εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος: προϋποθέτει ὅτι κατέχει κανεὶς τὸ χρόνο του!¹⁵⁴ (κεφ. 7). Μόνο λίγοι ἐκλεκτοὶ μποροῦν νὰ κατακτήσουν αὐτὸν τὸ στόχο. Τὸ ἀμέσως λιγότερο καλὸ εἶναι μιὰ ζωὴ μὲ ἀρετὴ (κεφ. 8). Δευτερεύουσα σημασία τῶν ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν: χωρὶς ὑγεία καὶ χωρὶς ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κατακτήσουμε τὴν εὐτυχία. Ὅποιος ζεῖ τὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος θὰ ἀπολαύσει τὴν ὑψιστὴ εὐτυχία (κεφ. 9). Ἡ δυνατότητα τῆς ἀγωγῆς γιὰ νὰ γίνεῖ κανεὶς καλὸς ἄνθρωπος. Νόμος καὶ κοινότητα. Μετάβαση στὴν ἀκόλουθη παράδοση γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινότητας (κεφ. 10).

¹⁵⁴ σχολή. Πρβ. παρακάτω, σ. 271.

Μιά ήθικη τῆς ἀγαθῆς βούλησης

Ὁ Ἀριστοτέλης ἔπλασε τὴν ἠθικὴ ὡς αὐτοτελὴ ἐπιστήμη¹⁵⁵ καὶ ὀριοθέτησε τὴν περιοχὴ, τὸ σκοπὸ καὶ τὶς μεθόδους τῆς. Ὁ Πλάτων δὲν διακρίνει ἀνάμεσα σὲ ἐπιστημονικὴ καὶ ἠθικὴ γνώση, ἢ ὄντολογία καὶ ἡ ἠθικὴ σ' αὐτὸν εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένες. Ὁ φρόνιμος, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἠθικὴ ἐπίγνωση, εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα φρόνιμος, ἐπεὶδὴ συγγενεῖ¹⁵⁶ καὶ συνδέεται ἐσωτερικὰ μὲ τὸ ἀναλλοίωτο εἶναι καὶ ὡς ἐκ τούτου μπορεῖ νὰ βλέπει τὴν ἴδια τὴν ἀλήθεια. Ὁ Ἀριστοτέλης παρέλαβε πάρα πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, διανοήματα ὅσο καὶ τρόπους διατύπωσης· εἰδικῶς ὁ πυρῆνας τῆς ἠθικῆς του εἶναι μετὰπλαση τῶν πλατωνικῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν (Prinzipien)· ἡ ἠθικὴ του ὁμως σὲ ζητήματα ἀρχῶν ἔχει στηριχθεῖ ἐξαρχῆς σὲ ἄλλη φιλοσοφικὴ βάση. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ περιοχὴ τῆς ἠθικῆς εἶναι τὸ ἀνθρώπινο πράττειν, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὰ φαινόμενα ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ 'συμπεριφέρονται' καὶ διαφορετικὰ.¹⁵⁷ σκοπὸς τῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι γνώση¹⁵⁸ τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ ἀγωγή, γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ κανεὶς ἀξιόλογος ἄνθρωπος· μεθοδικὰ, πρέπει νὰ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους δεδομένα καὶ νὰ ρωτᾶμε: Τί θεωροῦμε καλὸ γιὰ μᾶς, γιατί εἶναι καλὸ καὶ γιατί πρέπει νὰ πράττουμε τὸ καλὸ; Ἡ βασικὴ ἠθικὴ σύλληψη τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἀμετάβλητη¹⁵⁹ ἀπὸ τὰ πρωμότατα ὡς τὰ ὑστερότερα ἔργα. Ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης πέρασε ἀπὸ τρία ἐξελικτικὰ στάδια, ὅτι καταρχὴν ἔγραψε *more geometrico* μιὰ πλατωνικὴ ἠθικὴ, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν, ἔπειτα μιὰ ἠθικὴ ἡ ὁποία βασίζεται στὸ θεῖο καὶ τέλος μιὰ ἠθικὴ στηριγμένη σὲ ἐμπειρικὴ βάση, ἀποτελεῖ σύγχρονη ἐπίνοηση ἡ ὁποία δὲν στηρίζεται στὰ σωζόμενα ἔργα, ἐφόσον αὐτὰ ἐρμηνεύονται σωστά. Ἡ ἔκθεση καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη διαφέρουν ἀνάλογα μὲ τὸ ἀκροατήριον καὶ τὸ σκοπὸ τῆς παράδοσης (Vorlesung). Ἡ *Ῥητορικὴ* ἔχει γραφεῖ ἐκλαϊκευτικὰ· ἠθικὰ ζητήματα θίγονται μόνο ἐφόσον ἔχουν σημασία προκειμένου νὰ ἐκπαιδευθεῖ κάποιος σὲ *Ῥητορικὰ*· στὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* ὁ Ἀριστοτέλης ἀπευθύνεται σὲ νεαροὺς ἀκροατὲς καὶ ρίχνει τὸ βᾶρος στὴ λογικὴ

155 Πρβ. *Ἀναλυτικὰ ὕστερα* A 33, 89b 7-9. Τὸ ἐρώτημα πῶς πρέπει νὰ περιγράψει κανεὶς τὶς διανοητικὲς δραστηριότητες καὶ νὰ ἀναλύει τὴ σχέση τους, ἀνήκει ἐνμέρει στὴν ψυχολογία, φυσικῆς θεωρίας, ἐνμέρει στὴν ἠθικὴ, ἠθικῆς θεωρίας.

156 συγγενῆς, *Φαίδων* 79d, *Πολιτεία* 490b, 611e.

157 τὰ ἐνδεχόμενα καὶ ἄλλως ἔχειν.

158 οὐ θεωρίας ἕνεκα B 2, 1103b 26 = *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* A 5, 1216b 2-25.

159 «Une morale unique», Gauthier, εἰσαγωγή σσ. 49-54, Dirlmeier, *Nikomachische Ethik*, σ. 333.

έπιχειρηματολογία και ταξινόμηση· ὁ Προτρεπτικός εἶναι διαφημιστικό ἔργο, σὲ ὀρισμένα σημεῖα μὲ ρητορικούς-προπαγανδιστικούς φραστικούς τρόπους· τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια*, μὲ ἐξαίρεση τὴν εἰσαγωγή, εἶναι ἐπιστημονικό μάθημα (Kolleg) γιὰ προχωρημένους ἀκροατὲς τῆς Ἀκαδημίας· τέλος, τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* εἶναι μιὰ ἔκθεση ὄχι χωρὶς λογοτεχνικὴ πνοὴ ποὺ ἀπευθύνεται σὲ εὐρὺ κύκλο ἀκροατῶν καὶ ἀναγνωστῶν. Φυσικά, στὴ διάρκεια μιᾶς σαραντάχρονης ἐπιστημονικῆς ζωῆς ὁ Ἀριστοτέλης τροποποίησε καὶ διόρθωσε σὲ ὀρισμένα σημεῖα τὶς ἀπόψεις του· πέρασε τὴ φυσικὴ, γιὰ ἕναν ἐπιστήμονα, ἐξέλιξη· ὅσο διευρυνόταν ὁ ὀρίζοντάς του, ὅσο βαθύτερα μελετοῦσε τὰ προβλήματα, τόσο πιὸ ὠριμὴ καὶ σαφὴς γινόταν ἡ κρίση του.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τὸν ἐπηρέασε ἰσχυρότατα ὁ Εὐδόξος· στὴν πρώτη φράση τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ὁ Ἀριστοτέλης τοῦ ἐκφράζει ἐμμεσα τὸν σεβασμὸ του,¹⁶⁰ μὲ μιὰ ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ στὴ θεμελιακὴ πρόταση τοῦ Εὐδόξου: «Κάθε πρακτικὴ δεξιότητα καὶ κάθε ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τείνει πρὸς ἓνα ἀγαθό, ἀνεξαρτήτως ἂν πρόκειται γιὰ πράξη ἢ γιὰ ἐπιλογὴ».

Παντοῦ στὸ ἔργο του βλέπουμε πὼς ὁ Ἀριστοτέλης βρίσκεται μέσα στὴν πνευματικὴ παράδοση τοῦ λαοῦ του. Εἶναι πολὺ γνωστὴ ἡ ἀγάπη του γιὰ παραθέματα, καθὼς καὶ ὁ σεβασμὸς του γιὰ τὸ consensus omnium, ποὺ ἐκδηλώνεται σὲ παροιμίες, ἰδιωματισμούς καὶ ἀποφθέγματα ποιητῶν.¹⁶¹ Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἐπίδραση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς παράδοσης ἐκδηλώνεται ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς. Ἐνα χωρίο ἀπὸ τὴν *Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι* τοῦ Εὐριπίδη¹⁶² μπορεῖ νὰ ρίξει φῶς σ' αὐτό: «Διαφορετικὲς εἶναι οἱ φυσικὲς προδιαθέσεις καὶ διαφορετικοὶ οἱ χαρακτήρες τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ ἀρχοντιὰ ξεχωρίζει πάντοτε. Ἡ μόρφωση ποὺ ἔχει τὴν προέλευσὴ της σὲ ἀγωγή βοηθᾷ πολὺ στὴ διαμόρφωση ἑνὸς ἑξοχοῦ χαρακτήρα. Ἀρχὴ τῆς σοφίας εἶναι ἡ ἠθικὴ εὐαισθησία, ὁμορφὴ δωρεὰ τῆς σοφίας τὸ νὰ

¹⁶⁰ Ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει τὴν πρόταση τοῦ Εὐδόξου στὸ K 2, 1172b 9-15 *Εὐδοξος τὴν ἡδονὴν τάγαθὸν ὡετ' εἶναι διὰ τὸ πάνθ' ὄραν ἐφιέμενα αὐτῆς, καὶ ἔλλογα καὶ ἄλογα. Ἡ λέξις ἔλλογα, ποὺ κατὰ τὰ ἄλλα δὲν ἐμφανίζεται στὸν Ἀριστοτέλη, ὑποδηλώνει ὅτι πρόκειται γιὰ κατὰ λέξη παράθεμα. Βρίσκουμε τὴν ἴδια διατύπωση πάντα ἐφίεται τάγαθού στὰ *Τοπικά* Γ 1, 116a 19, στὴ *Ῥητορικὴ* A 6, 1362a 23. Ἐπίσης στὸν *Φίληβο* τοῦ Πλάτωνα 11a, 60a· αὐτὸς ὁ διάλογος εἶναι μιὰ προσπάθεια νὰ βρεθεῖ ἡ ὀρθὴ μεσότητα ἀνάμεσα στὶς ἀντιθετὲς ἀπόψεις τοῦ Εὐδόξου καὶ τοῦ Σπευσίππου (δεινοὶ λεγόμενοι τὰ περὶ φύσιν 44b).*

¹⁶¹ Βλ. παραπάνω, σ. 165, ὑποσ. 23.

¹⁶² 558-567. *Διάφοροι δὲ φύσεις βροτῶν, διάφοροι δὲ τρόποι· τὸ δ' ὀρθῶς ἐσθλὸν σαφὲς αἰεὶ τροφαὶ θ' αἰ παιδευόμενοι μέγα φέρουσ' ἐς τὰν ἀρετάν· τὸ τε γὰρ αἰδεῖσθαι σοφία, τὰν τ' ἐξαλλάσσουσιν ἔχει χάριν ὑπὸ γνώμας ἐσορᾶν τὸ δέον, ἔθνα δόξα φέρει κλέος ἀγρήρατον βιοτᾶ· μέγα τι θηρεύειν ἀρετὴν.*

γνωρίζει κανείς τὸ καθήκον του μὲ τὸν νοῦ. Ἄπ' ἐδῶ πηγάζει ἡ (γενικὴ) ἄποψη ὅτι ὁποῖος τὸ κάνει αὐτὸ ἀποκτᾶ φήμη ἀγέραςτη. Εἶναι σπουδαῖο πρᾶγμα νὰ θηρεύει κανείς τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ». Ὁ καθένας βλέπει ἀμέσως ὅτι μπορούμε νὰ μεταφράσουμε λέξη πρὸς λέξη αὐτὸ τὸ κείμενο σὲ ἀριστοτελικὴ γλῶσσα.

Ἴσως θὰ ἄρμοζε ἐδῶ νὰ θυμίσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν γράφει τὴν ἠθικὴ του γιὰ τὸν κοινὸ ἄνθρωπο.¹⁶³ Καμιὰ θεωρία δὲν ἀφορᾷ τοὺς πολλούς· αὐτοὺς τοὺς ἀφορᾷ μόνο ὁ ἔθισμός πού ἀναπτύσσεται μὲ τὴν ἀγωγή, καὶ ὄχι ἀπὸ δική τους σκέψη. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν γράφει κανόνες γιὰ τὸ ἠθικὸ πράττειν, τὸ πολὺ πολὺ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι δίνει συμβουλές πῶς νὰ διαπαιδαγωγηθοῦμε ὥστε νὰ ἀποκτήσουμε τὴν ἠθικὴ γνώση. Εἰρωνεύεται¹⁶⁴ ὅσους καταφεύγουν στὴ θεωρία καὶ ἀκοῦν μὲ ζῆλο ἕναν ὁμιλητὴ, ἀλλὰ δὲν κάνουν τίποτε ἀπὸ ὅσα συνιστᾷ. Ἐπομένως, ἂν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ἐπαινεημένα ὅτι χωρὶς δίκαιο πράττειν κανείς δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴ προοπτικὴ νὰ γίνεи κάποτε ἠθικὰ ἀξιόλογος ἄνθρωπος, παρ' ὅλο τοῦτο ἡ ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ εἶναι στὴν οὐσία μιὰ θεωρητικὴ ἀνάλυση τῶν ἐκφάνσεων τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς δομῆς τοῦ ἠθικοῦ πράττειν. Ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὴν ἀνθρώπινη ἀρετὴ ἐνότητα· τὸ ὀρθὸ μέτρο, ὅπως τὸ συζητᾷ στὸν *Πολιτικό*, περιλαμβάνει ὅλες τὶς ἀρετὲς ταυτόχρονα. Τὸ καινούριο στοιχεῖο στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι ἐξετάζει κάθε ἐπιμέρους ἀρετὴ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς θεωρίας τοῦ ὀρθοῦ μέτρου. Ἐπιπλέον, ἡ ἔκθεσή του εἶναι προσαρμοσμένη στὸν σπουδαῖον ἢ φρόνιμον. Αὐτὸς ὁ ἀριστοτελικὸς ἰδανικὸς ἄνθρωπος «μπορούμε νὰ περιμένουμε ὅτι ποτὲ δὲν θὰ κάνει μὲ τὴ θέλησή του κάτι πού εἶναι ἀνάρμοστο καὶ ταπεινό.¹⁶⁵ Γι' αὐτὸν εἶναι ἀδιανοήτο ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο μπορεῖ νὰ μετανιώσει ἐκ τῶν ὑστέρων».¹⁶⁶ Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Gauthier, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναλύει αὐτὸ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες: στὸ τρίτο βιβλίον, ὡς τὸν γενναῖο καὶ συνετό· στὸ τέταρτο βιβλίον, ὡς τὸν γενναῖοδωρο, μεγαλόπρεπο, μεγαλόφρονα, φιλότιμο, ἤρεμο, εἰλικρινή, κοινωνικὸ καὶ ἐπιδέξιο· στὸ ἕκτο βιβλίον, ὡς τὸν συνετό· ὡς τὸν ἀνιδιοτελεῖ φίλο καὶ τὸν ἄνθρωπο πού στὴν ψυχὴ του δὲν ὑπάρχει διχασμός,

¹⁶³ οἱ φαῦλοι, οἱ ἄχρηστοι, θρέμμα μέγα καὶ ἰσχυρόν, λέει ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία* 493 a: χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τοὺς ἐμβληματικούς ὄρους ὁ πολὺς λεῶς, στὴν *Πολιτεία* 458 d ἢ ὁ πολὺς ὄχλος, στοὺς *Νόμους* στὸ b, ἀργότερα ὁ πολὺς ἄνθρωπος. Ἀκόμη καὶ ἀνάμεσα στοὺς *χαρίεντες*, τοὺς λεπταίσθητους ἀνθρώπους (1095 a 18), οἱ περισσότεροι βρίσκονται στὸ μέσο, μῶλο πού συγχρόνως εἶναι σαφῆς καὶ διαθέτει μιὰ τάση πρὸς τὸ κακὸ (1150 a 15).

¹⁶⁴ B 1, 1103 b 12-18.

¹⁶⁵ A 11, 1100 b 34· Δ 15, 1128 b 28.

¹⁶⁶ I 4, 1166 a 29.

στην πραγματεία για τη φιλία: στο δέκατο βιβλίο, τέλος, ως τὸν ἄνθρωπο πὸ ἀγαπᾶ τις ἀμιγείς χαρές, ἰδιαίτερα τὴ φιλοσοφία, ἡ ὅποια μὲ τὴν καθαρότητα καὶ σταθερότητά της παρέχει ὑπέροχη ἀπόλαυση.¹⁶⁷ ὡς τὸν μόνον ἄνθρωπο στὸν ὅποιο ἡ ἠθικὴ γνώση σὲ συνδυασμὸ μ' ἓνα ἄριστο χαρακτήρα ὀργανώνει σωστά τὴ ζωὴ,¹⁶⁸ μὲ ἀποτέλεσμα, ἂν θέλει νὰ ζεῖ ὡς ἄνθρωπος μεταξὺ ἀνθρώπων,¹⁶⁹ νὰ μπορεῖ νὰ πραγματώνει τὸν ἀπώτερο στόχο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τὴ φιλοσοφικὴ δραστηριότητα τοῦ πνεύματος, τὴ θεωρία. Αὐτὴ ἡ θετικὴ στάση γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους, εἴτε ὡς ἀνιδιοτελὴς ἀφιέρωση στὴ φιλοσοφία εἴτε ὡς 'κατὰ σειράν δευτέρη πορεία' μέσα ἀπὸ μιὰ ζωὴ σύμφωνη μὲ τὴν ἀρετὴ,¹⁷⁰ χαρακτηρίζει πλήρως τὴν ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνδιαφέρεται σχετικὰ λίγο γιὰ τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο, αὐτὸ πὸ οἱ Ἕλληνες τὸ ὀνομάζουσαν ἀδικία καὶ ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ ἀμαρτία. Θεμελιακὸ κακὸ θεωρεῖ τὴν πλεονεξία,¹⁷¹ πὸ δὲν ζημιώνει μόνον τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο, ἀλλὰ εἶναι καὶ αἰτία τῶν περισσότερων συγχρούσεων στὴν κοινότητα καὶ ἀνάμεσα στὰ κράτη.

Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι ἀδύνατο νὰ πραγματευτοῦμε ἔστω καὶ τὰ βασικὰ θέματα τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*. Ἀρκοῦμαι σὲ ὀρισμένες ἐπισημάνσεις γιὰ τὸν τρόπο σκέψης καὶ τὴ μέθοδο.

Ἡ δομὴ τοῦ ἠθικοῦ πράττειν. Σήμερα εἶναι εὐρέως διαδεδομένη ἡ ἀποψη ὅτι οἱ ἠθικὲς ἀξιολογικὲς κρίσεις ἐκφράζουν ἀπλῶς μιὰ ὑποκειμενικὴ στάση ἀπέναντι σὲ μιὰ πράξη. Ὑποστηρίζεται ἐπίσης ὅτι οἱ αἰσθητικὲς κρίσεις δὲν περιγράφουν τὸ ἔργο τέχνης, ἀλλὰ ἀπλῶς τὸ ἀξιολογοῦν ὑποκειμενικά. Ἡ ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχει περισσότερες ἀποχρώσεις. Ἡ φιλοσοφία του, ὅπως καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα, βασίζονται στὸ διανόημα ὅτι ἡ τάξη¹⁷² εἶναι ἡ ἀρχὴ (Prinzip) τοῦ ἀγαθοῦ, μόνον πὸ καὶ οἱ δύο αἰτιολογοῦν διαφορετικὰ τὴν ἀποψή τους. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη θὰ ἦταν ἀδιανόητη μιὰ ἀξιολογικὴ ἀναρχία ὅπως αὐτὴ πὸ κυριαρχεῖ στὴ σημερινὴ θετικιστικὴ φιλοσοφία τῆς Δύσης.

Ὁ Ἀριστοτέλης αἰτιολογεῖ τὴν ἀποψή του ὅτι ὑπάρχει ἀξία καὶ ἀπαξία μὲ ἐπιχειρήματα ἀπὸ δύο διαφορετικὲς σειρὲς διανοημάτων. Εἶναι ἀπλὸ ἐμ-

¹⁶⁷ K 7, 1177a 23-27.

¹⁶⁸ Z 13, 1145a 6-11.

¹⁶⁹ K 8, 1178b 5.

¹⁷⁰ K 8, 1178a 9 δευτέρως δ' ὁ κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετὴν.

¹⁷¹ πλεονεξία, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* E 2, πολὺ συχνὰ στὰ *Πολιτικά*.

¹⁷² τάξις, *Φυσικὰ* H 3, 246b 3-8, Θ 1, 252a 11, *Μετὰ τὰ φυσικὰ*, M 3, 1078a 36 - b 2, *Προτρεπτικὰ* B 60-61. Πρβ. *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* A 8, 1218a 19.

πειρικό γεγονός ότι στην περιοχή των ξμβίων όντων όλα αναπτύσσονται πρός μιὰ τέλεια μορφή, έφόσον υπάρχουν οι άπαραίτητες προϋποθέσεις. 'Η πρώτη προϋπόθεση είναι μιὰ καλή προδιάθεση, δεδομένη έκ φύσεως, ή φυσική άρετή· ή δεύτερη είναι ή φροντισμένη καλλιέργεια αύτης τής προδιάθεσης. "Όπως γιά παράδειγμα ένα φυτό πού τό φροντίζει¹⁷³ και τό καλλιεργεί ό κηπουρός αναπτύσσεται και γίνεται άρτίότερο, έτσι συμβαίνει και με τόν άνθρωπο. 'Ορισμένοι άνθρωποι είναι 'καλύτεροι' από άλλους, έπειδή έκ γενετής έχουν σε μεγαλύτερο βαθμό από άλλους τήν τάση νά διαμορφώσουν όρισμένες ικανότητες και με τή φροντισμένη καλλιέργεια αύτών των τάσεων μπορούν νά πετύχουν έναν ύψηλό βαθμό τελείωσης. 'Η φιλοσοφία του τέλους, πού δεσπόζει στή σκέψη του 'Αριστοτέλη σε όλους τους τομείς, είναι ή άφετηρία τής θεωρίας του γιά τις άξίες. «'Ο άπώτερος στόχος, γιά χάρη του όποιου δημιουργήθηκε ή έγινε ένα πράγμα, κατέλαβε τή θέση του ώραιού.»¹⁷⁴ 'Η άλλη άφετηρία είναι εκείνη ή άναδιαμόρφωση των πλατωνικών θεωρητικών άρχών πού μάς είναι γνωστή ως ή θεωρία του 'Αριστοτέλη γιά τήν όρθή μεσότητα. «'Η άνομοιομορφία των ανθρώπων και των πράξεών τους και ή σχεδόν χωρίς εξαίρεση άστάθεια όλων των ανθρώπινων δέν έπιτρέπουν ώστε γιά όποιαδήποτε ανθρώπινη δεξιότητα όποιοδήποτε τομέα νά τεθεί ένας άπλός κανόνας, έφαρμόσιμος σε όλες τις περιπτώσεις και σε όλες τις έποχές,¹⁷⁵ και νά διατυπωθεί γραπτά. Μόνο ή κριτική δύναμη του συνετού ανθρώπου ό όποιος απέκτησε άληθινή και σταθερά θεμελιωμένη άποψη γιά τό ώραίο, τό δίκαιο και τό αγαθό, καθώς και γιά τά αντίθετά τους, και ό όποιος αίρεται έτσι στή θεϊκή σφαίρα,¹⁷⁶ μπορεί νά άποφασίζει κατά περίπτωση. 'Ο συνετός άνθρωπος γνωρίζει ότι σε κάθε ανθρώπινη δεξιότητα τό πλεόνασμα και ή έλλειψη δέν μετριούνται μόνο ως πρός τήν άμοιβαία σχέση τους, αλλά και σε σχέση πρός τό όρθό μέτρο πού πρέπει νά επιδιώκουμε.»¹⁷⁷ 'Ο Πλάτων θεμελίωσε τό όρθό μέτρο στήν όντολογία του· ή έφαρμογή αύτης τής θεωρίας προξένησε στον 'Αριστοτέλη δυσκολίες οι όποιες, σύμφωνα με τόν Dirlmeier, δέν ξεπεράστηκαν σε καμία από τις μορφές των άριστοτελικών 'Ηθικών πού έφτασαν ως έμάς.

'Ο 'Αριστοτέλης άναγνωρίζει ως έμπειρικό δεδομένο ότι υπάρχουν ήθικες άξίες και αίτήματα και άνθρωποι πού προσπαθούν νά ανταποκριθούν σ'

¹⁷³ *άναπληρουν, έπιτελειν*. Βλ. *Προτρεπτικός Β 13* και τὰ σφάλιά μου γι' αυτό.

¹⁷⁴ *Περί ζώων μορίων Α 5, 645a 25 τήν του καλού χώραν ειληπεν*. Πρβ. *Περί κινήσεως 700b 20* και *28, 'Ηθικά μεγάλα Β 7, 1204a 35*. 'Ο Jaeger, *Aristoteles*, σ. 362 μεταφράζει «άνηκει στην περιοχή του ώραιού». Πρβ. παρακάτω, σ. 317, ύποσ. 50.

¹⁷⁵ *Πολιτικός 294*. 'Ο 'Αριστοτέλης λέει *πλάην Α 1, 1094b 16*.

¹⁷⁶ *Πολιτικός 309c*.

¹⁷⁷ *Πολιτικός 284bc*.

αυτὰ τὰ αἰτήματα.¹⁷⁸ Ὅπως ὁ Πλάτων,¹⁷⁹ γνωρίζει φυσικά ὅτι τὰ περισσό-
τερα πράγματα πού τὰ ὀνομάζουμε καλὰ ἀπλῶς μᾶς φαίνονται καλὰ¹⁸⁰ καί
εἶναι, τὸ πολὺ πολὺ, μέσω γιὰ τὴν πραγμάτωση ἐνὸς ἀληθινοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ
διάκριση σκοποῦ καί μέσων στὸν Ἀριστοτέλη ἀνήκει στὰ βασικὰ ἐπιχειρή-
ματά του.¹⁸¹ δὲν ἐπιτρέπεται ὁμῶς νὰ ξεχνοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ διάκριση ἔχει
οὐσιαστικὰ λογικὸ χαρακτήρα· δὲν μποροῦν ὅλα νὰ εἶναι μέσα γιὰ κάτι ἄλ-
λο· κάπου πρέπει νὰ σταματήσουμε.¹⁸² Στὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς ἡ
διαφορὰ εἶναι, στὴν καλύτερη περίπτωση, σχετική. Στὸ ἐρώτημα πῶς γνω-
ρίζει τὸ ἄτομο τὸ σκοπὸ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ: με ἐπαγωγή καί ἀγωγή
καί ἐξασκούμενο νὰ ἐκτελεῖ καλές πράξεις. Λέγοντας ἐπαγωγή ὁ Ἀριστο-
τέλης ἐνοεῖ ἡ στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὰ ἐπιμέρους πράγματα· πα-
ρατηροῦμε καλές πράξεις· νὰ γνωρίζουμε ὅτι εἶναι καλές με τὸν ἴδιο τρόπο
πού γνωρίζουμε ὅτι ἓνα τρίγωνο εἶναι τρίγωνο. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλῶς
ἓνα εἶδος προκαταρκτικῆς γνώσης. Ἀπὸ πού προέρχονται ἡ γνώση καί ἡ
πεποίθηση ὅτι μιὰ πράξις εἶναι καλὴ καί πῶς μποροῦμε νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι
οἱ ἀρχές τίς ὁποῖες ἀκολουθοῦμε εἶναι ὀρθές; Ποιὸ ρόλο παίζει ὁ νοῦς καί
ποιὸν ἡ βούληση;¹⁸³ Σύμφωνα με τὸν Πλάτωνα¹⁸⁴ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα τὸ ἔθε-
σε ἦδη ὁ Ὅμηρος: «Ὅταν ὁ Ὅμηρος λέει γιὰ τὸν Ὀδυσσεᾶ “χτύπησε τὸ
στῆθος καί ἐπέπληξε τὴν καρδιά του”, περιγράφει καθαρὰ τὰ δύο μέρη τῆς
ψυχῆς. Ὁ νοῦς, πού ἀντιλαμβάνεται τὸ καλύτερο καί τὸ χειρότερο, φιλονι-
κεῖ με τὴν ἄλογη ὀρμή». Ὁ Ἀριστοτέλης συλλογίζεται ὡς ἐξῆς:¹⁸⁵ «Ἡ
ἠθικὴ ἀρετὴ θέτει τὸν ἀπώτερο σκοπὸ ἢ τὰ μέσα γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ
σκοποῦ; Ὑποστηρίζω ὅτι θέτει τὸν ἀπώτερο σκοπὸ, γιὰτὶ αὐτὸν δὲν τὸν
λαμβάνουμε μέσα ἀπὸ συλλογισμό ἢ σκέψη, λόγον. Ἀντιθέτως, πρέπει νὰ
δεχτοῦμε ὅτι σκοπὸς εἶναι τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο, ἀρχή. Κατ’ αὐτὸ τὸν

¹⁷⁸ Ἠθικά Νικομάχεια Α 3· Δ 1-2, 1120a 13-24 (καί συχνότερα) τὰ καλὰ, αἱ καλαὶ
πράξεις.

¹⁷⁹ Γοργίας 467c - 468e, σχολιασμένο προσφωῶς ἀπὸ τὸν Dodds.

¹⁸⁰ τὸ φαινόμενον ἀγαθόν. Στὸν Πλάτωνα δὲν ἀπαντᾷ ὁ ὄρος, ἀλλὰ τὸ πράγμα.

¹⁸¹ Στὰ Τοπικά, στὴ Ῥητορική, στὰ Ἠθικά Εὐδήμεια, στὰ Ἠθικά Νικομάχεια, στὰ Πολι-
τικά καί στὰ βιολογικὰ ἔργα.

¹⁸² Λύσις 219c ἀνάγκη ἀφικέσθαι ἐπὶ τινα ἀρχήν, στὸν Ἀριστοτέλη ἀνάγκη στήναι.

¹⁸³ λόγος - ὄρεξις. Διεξοδικὴ πραγμάτευση αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων βρίσκουμε στὸν Gau-
thier, σσ. 563-578. Τὰ σπουδαιότερα ὁμῶς τὰ λέει ὁ D. J. Allan, «Aristotle's account of
the origin of moral principles», *Actes du XIème congrès int. de philosophie*, XII(1953),
σσ. 120-127.

¹⁸⁴ Πολιτεία 44bc, Ὀδύσεια 20, 17.

¹⁸⁵ Ἠθικά Εὐδήμεια Β 11, 1227b 22 - 1228a 2. Καί στὰ Ἠθικά μεγάλα Α 18, 1180a
8-33, βλ. παραπάνω σ. 214. Στὰ Ἠθικά Νικομάχεια Ζ 13, 1144a 8 καί 20-22 μόνο
μιὰ σύντομη δῆλωση. Μετὰ τὰ Ἠθικά Εὐδήμεια συμφωνεῖ τὸ χωρίο τῶν Πολιτικῶν Η
13, 1331b 26-38.

τρόπο για τὸν γιατρὸ ἡ ὑγεία εἶναι αὐτονόητος σκοπός· ἡ ἐπιδεξιότητά του στοχεύει στὴν ἀποκατάσταση τῆς υγείας τοῦ ἀσθενῆ του, καὶ ὄχι στὸν καθορισμὸ τοῦ ἀπώτερου σκοποῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς θεωρητικὲς ἐπιστῆμες, στὶς ὁποῖες ἡ θέση ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινοῦμε εἶναι ὀρισμένες προτάσεις, καὶ στὶς πρακτικὲς δεξιότητες στὶς ὁποῖες ἡ ἀφετηριακὴ θέση εἶναι ἕνας σκοπὸς ποὺ πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ. Στὴ νοητικὴ διαδικασία, ὅταν πρέπει νὰ λάβουμε μιὰ ἀπόφαση, ἀφετηρία μας εἶναι ὁ τελικὸς σκοπός, π.χ. ἡ ὑγεία ἢ τὸ ἀγαθόν· γιὰ τὸ πράττειν ὅμως τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο ταυτίζεται μὲ τὸ πέρασ τῆς νοητικῆς διαδικασίας, δηλαδὴ τὴν ἐπιλογή ποὺ κάναμε. Ἐπομένως, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναγάγουμε τὴν ὀρθότητα τοῦ τελικοῦ σκοποῦ στὴ νοητικὴ διαδικασία κατὰ τὴ λήψη τῆς ἀπόφασης, γιὰτὶ ἡ ἀπόφαση ἀφορᾷ μόνο στὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ. Ἡ λήψη τῆς ἀπόφασης εἶναι ὑπόθεση μιᾶς ἄλλης ψυχικῆς δύναμης,¹⁸⁶ δηλαδὴ τῆς βούλησης. Τὴν ὀρθότητα ὅμως τοῦ τελικοῦ σκοποῦ πρέπει νὰ τὴν ἀποδώσουμε στὴν ἠθικὴ ἀρετὴ. Ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀπόφαση εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος· γι' αὐτὸ ἡ κακία καὶ ἡ ἀρετὴ καθορίζονται ἀπὸ τὴ βούληση. Κρίνουμε ἐξωτερικᾶ ἕναν ἄνθρωπο σύμφωνα μὲ τὸ σκοπὸ του· ἐπειδὴ ὅμως ὁ σκοπὸς καὶ ἡ πρόθεση εἶναι κάτι ποὺ δὲν μπορούμε νὰ τὸ δοῦμε, πρέπει νὰ κρίνουμε τὴν ποιότητα ἑνὸς ἀνθρώπου σύμφωνα μὲ τὰ ἔργα του».¹⁸⁷

Στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, στὸ δωδέκατο καὶ τὸ δέκατο τρίτο βιβλίο, ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ γιὰ τὶς δύο λειτουργίες τοῦ νοῦ, ποὺ ἀνταποκρίνονται στὸν θεωρητικὸ καὶ τὸν πρακτικὸ νοῦ.¹⁸⁸ Τὶς ἀνώτατες ἀρχές (Prinzipien) καὶ τὰ συγκεκριμένα ἐπιμέρους πράγματα τὰ συλλαμβάνουμε ἐνορατικᾶ.¹⁸⁹ Στὴν ἐπιστημονικὴ ἀποδεικτικὴ μέθοδο ὁ ἐνορατικὸς νοῦς συλλαμβάνει 'τοὺς ἀναλλοίωτους ὄρους'.¹⁹⁰ Αὐτὴ ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ εἶναι ἀποτελεσματικὴ μόνο στὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιχειρηματολογία, δὲν δρᾷ στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς. Ἡ θεωρητικὴ σκέψη μόνη τῆς δὲν θέτει τίποτε σὲ κίνηση· ἀπλῶς ἀποφαίνεται ἂν κάτι εἶναι ἀληθές ἢ ψευδές· μόνο ὅταν ἡ σκέψη προσανατολίζεται πρὸς ἕναν σκοπὸ καὶ μιὰ πράξη, θέτει κάτι σὲ κίνηση.¹⁹¹ Μὲ τὸν

¹⁸⁶ Ἡ αὐτὴ ἐκφραση ἄλλης δυνάμεως ἐστὶ ἀπαντᾷ στὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* καὶ στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε γιὰτὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν λέει ἐλεύθερα ὀρέξεως.

¹⁸⁷ *Ἠθικὰ μεγάλη* Α 19, 1190b 1-6. Βλ. παραπάνω, σ. 214.

¹⁸⁸ Ἐνδιαφέρουσα ἐπισκόπηση τῶν διαφορετικῶν ἐρμηνειῶν αὐτῶν τῶν κεφαλαίων βρίσκουμε στὸν Gauthier, σσ. 564-568.

¹⁸⁹ Z 12, 1143a 36 - b 5 καὶ γὰρ τῶν πρώτων ὄρων καὶ τῶν ἐσχάτων νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος. Τὸ τυπικὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι: Ἐτσι ὅπως γνωρίζουμε ὅτι ἕνα τρίγωνο εἶναι τρίγωνο.

¹⁹⁰ τῶν ἀκινήτων ὄρων καὶ πρώτων. Πρβ. *Προτρεπτικὸς* Β 48 ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων.

¹⁹¹ Z 2, 1139a 35. Πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ φράση *λείπεται νοῦν εἶναι τῶν ἀρχῶν* στὸ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

θεωρητικό νοῦ γνωρίζουμε τὴν ἀλήθεια· ὁ Ἀριστοτέλης δὲν λέει ποτὲ ὅτι συλλαμβάνουμε ἐνορατικὰ τὴς ἠθικῆς ἀρχῆς (Prinzipien). Στὴν περιοχὴ τοῦ πράττειν συλλαμβάνουμε ἐνορατικὰ τὸ ἐπιμέρους συγκεκριμένο πράγμα, τὸ καλὸ ἔργο, τὴν καλὴν πράξιν. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση συγκεκριμένων δεδομένων εἶναι, πάλι, ἀφετηρία γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ σκοποῦ, δηλαδὴ τῆς ἀρχῆς (Prinzip): ἀπὸ τὸ ἐπιμέρους δεδομένο φτάνουμε στὸ γενικὸ. Ἐπομένως, ἡ ἐπιμέρους ἀντίληψη ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινᾶμε εἶναι συγχρόνως καὶ ἐνορατικὸς νοῦς. Ὁ ἐνορατικὸς πρακτικὸς νοῦς εἶναι φυσικὸ χάρισμα, ὄχι ὁμως καὶ ἡ φιλοσοφικὴ γνώση.¹⁹²

Ἐπομένως, ὁ πρακτικὸς νοῦς διατυπώνει μιὰ κρίση ἢ ἠθικὴ ἀξιολογία μετατρέπει τὴν κρίση σὲ διαταγή. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴν ἠθικὴ ἀξιολογία ὡς ἀρετὴ, μιὰ βασικὴ στάση τοῦ χαρακτήρα ἢ ὁποία ἐκδηλώνεται καθὼς ἐπιδιώκουμε πάντοτε καὶ μὲ τὸν σωστὸ τρόπο τὸ ἀγαθόν.¹⁹³ Γι' αὐτὸ διαβάζουμε ὅτι ἡ ἀρετὴ θέτει τὸ σκοπὸ καὶ ἐγγυᾶται τὴν ὀρθότητα τῆς στοχοθεσίας κατὰ τὴ λήψη μιᾶς ἀπόφασης.¹⁹⁴ Ἡ ψυχολογικὴ διαδικασίᾳ εἶναι διττὴ: (α) Ἡ ἐπιλογή τοῦ σκοποῦ εἶναι μιὰ πράξις ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ τὴ βούληση.¹⁹⁵ (β) Ἡ γνώση τοῦ σκοποῦ, δηλαδὴ τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ τὸ γιατί κάτι εἶναι ἀγαθὸ προϋποθέτει προβληματισμὸ καὶ περίσκεψη. Αὐτὸ ἀνήκει στὴν περιοχὴ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ. Ὁ πρακτικὸς νοῦς καὶ ἡ ὀρεξις διακρίνονται, ὄχι ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό τους, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ὅτι ἀποτελοῦν διαφορετικὲς ψυχικὲς λειτουργίες.¹⁹⁶

Ἐπομένως, ἡ δομὴ τῆς ἠθικῆς πράξης εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Ὁ ἐνορατικὸς νοῦς, ποὺ μᾶς ὑπηρετεῖ στὴν πρακτικὴ ζωὴ, ἀναγνωρίζει κάτι ὡς καλόν.¹⁹⁷ Ἐπειτα, ἐνεργοποιεῖται τὸ ἐπιθυμητικὸ καὶ μεταβάλλει τὴν κρίση 'αὐτὸ εἶναι καλόν' σὲ ἐπιθυμία¹⁹⁸ καὶ τὴ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ σὲ ἐπιδίωξιν γιὰ τὴν κατὰκτηση τοῦ ἀγαθοῦ ὡς στόχου. Ὁ νοῦς διατάσσει¹⁹⁹ καὶ ὅταν αὐτὴ ἡ δια-

Z 6, 1141 a 7-8 σὲ συνάφεια μὲ τὸ χωρίο Z 3, 1139 b 28 καὶ 31 ἡ ἐπαγωγὴ ἀρχὴ ἐστὶ καὶ τοῦ καθόλου. Δὲν ὑπάρχει ἀντίθεση· ἔτσι περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης αὐτὴ τὴ διεργασία στὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα B 18, 100 b 4 καὶ 12. Πρβ. Θῆτα 10, 1051 b 24.

¹⁹² φύσει σοφὸς οὐδεὶς.

¹⁹³ ἔξις ὀρθῆς ὀρέξεως.

¹⁹⁴ Z 13, 1144 a 8 ἡ ἀρετὴ τὸν σκοπὸν ποιεῖ ὀρθόν. Πρβ. Ῥητορικὴ Γ 16, 1417 a 17-18.

¹⁹⁵ Z 2, 1139 b 4 ὀρεκτικὸς νοῦς.

¹⁹⁶ ἑτέρα δύναμις, Ἠθικὰ Νικομάχεια Z 13, 1144 a 22, Ἠθικὰ Εὐδήμεια B 11, 1227 b 40.

¹⁹⁷ φαινόμενον ἀγαθόν Γ 7, 1114 a 32. Τὸ αὐτὸ ἐκφράζεται ἤδη στὸ Λάμβδα 7, 1072 a 27-30, ἡ ἀρχὴ κάθε προσπάθειας εἶναι ὁ στοχασμὸς (Reflexion), ἀρχὴ δὲ ἡ νόησις.

¹⁹⁸ βούλησις Γ 6, 1113 a 24 βουλητὸν εἶναι τὰ ἀγαθὸν ἐκάστω δὲ τὸ φαινόμενον· τῷ μὲν οὖν σπουδαίω τὸ κατ' ἀλήθειαν εἶναι, τῷ δὲ φαίλω τὸ τυχόν.

¹⁹⁹ ἐπιτάττει ἢ κελεύει, ὑποκείμενο εἶναι ἡ φρόνησις ἢ ὁ ὀρθὸς λόγος, Προτρεπτικὸς B 9, Ἠθικὰ Νικομάχεια Z 11, 1143 a 8-10 καὶ συχνότερα καὶ στίς τρεῖς Ἠθικῆς, ἀρχεὶ ἢ

ταγή βρεῖ ανταπόκριση, ἢ βούληση λαμβάνει τὴν ἀπόφαση: 'Αὐτὸ τὸ θέτω ὡς στόχο μου'. Τὸ ἐπόμενο βῆμα εἶναι νὰ ἀναζητήσουμε τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου. Ὁ πρακτικὸς νοῦς ἐπαναδραστηριοποιεῖται· τὸ ζήτημα τώρα εἶναι νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ ἠθικὴ εὐαισθησία. "Αν καὶ ὑπάρχει κίνητρο γιὰ τὸ πράττειν, πρέπει —σταθμίζοντας τὰ πραγματικὰ δεδομένα— νὰ ἐξασφαλίσουμε ὅτι ἡ πράξη γίνεται στὸν σωστὸ χρόνο, σὲ σχέση μὲ σωστὲς περιστάσεις καὶ ἀνθρώπους, γιὰ τὸν σωστὸ σκοπὸ καὶ μὲ τὸν σωστὸ τρόπο.²⁰⁰

Στὸ ἐρώτημα πῶς μπορούμε νὰ γνωρίζουμε ὅτι ἡ κρίση 'αὐτὸ εἶναι καλὸ' εἶναι ὀρθή, ὁ Ἀριστοτέλης δίνει πάντοτε τὴν ἴδια ἀπάντηση, ἔστω κι ἂν ἡ διατύπωση ἀλλάξει: Ὁ γνωστικὸς ἄνθρωπος, ἔχοντας διδαχθεῖ ἀπὸ τὴν πείρα τῆς ζωῆς καὶ ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸ προβληματισμὸ καὶ κατέχοντας ἀπόλυτα²⁰¹ τὴ σωφροσύνη, εἶναι γνώμονας καὶ μέτρο· ἡ ἀπόφαση ποῦ παίρνει μὲ βάση τὴ γνώση του, εἶναι κάτι καλὸ²⁰² ἢ ἀρετὴ του θέτει τὸ στόχο. Σὲ σχέση μὲ τὸν σχετικισμὸ τῶν σοφιστῶν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀξία καὶ τὴν ἀπαξία, ἡ ἀριστοτελικὴ ἀπάντηση ἀποτελεῖ προσεκτικὰ αἰτιολογημένη ἀντιθετὴ θέση· ὁ σπουδαῖος εἶναι τὸ ὀρθὸ μέτρο, ἐφόσον εἶναι σοβαρὸς καὶ γνωστικὸς καὶ μετατρέπει σὲ πράξη αὐτὴ τὴν ἀξιολόγησή του'. Στὸν Ἀριστοτέλη τὴ θέση τοῦ δῆθεν ἀντικειμενικοῦ, ὑπερβατικοῦ γνώμονα τοῦ Πλάτωνα δὲν τὴν καταλαμβάνει ἕνας ὑποκειμενισμὸς.²⁰³ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναλύει σὲ βάθος τὴ δομὴ τοῦ ἠθικοῦ πράττειν καὶ καθορίζει κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες ἕνας ἀξιόλογος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ θεωρεῖται πρότυπο καὶ γνώμονας.

κελεύει, *Προτρεπτικὸς Β 61. Περὶ ψυχῆς Γ 10, 433 b 7*, ἄλλα τεκμήρια στὸν Gauthier, σ. 573. Ἀντιθετα, ὁ νόμος εἶναι νοῦς ἄνευ ἀρέξεως στὰ *Πολιτικά Β 16, 1287 a 32*.

²⁰⁰ Β 5, 1106 b 21 *ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὐ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς*. Παρατηροῦμε πάλι τὴν ἐπίδραση τοῦ *Πολιτικοῦ 284*, τὸ μέτριον καὶ τὸ πρόπον καὶ τὸν καιρὸν καὶ τὸ δέον.

²⁰¹ Ζ 5, 1140 b 12 *σφίζουσαι τὴν φρόνησιν*, ἐτυμολογικὸ παιχνίδι σύμφωνα μὲ τὸν *Κρατύλο 411 e*.

²⁰² *Προτρεπτικὸς Β 39· Ἠθικὰ Νικομαχεια Γ 6, 1113 a 33, ὡς περ κανῶν καὶ μέτρον ὧν* I 4, 1166 a 12 *μέτρον ἐκάστω ἡ ἀρετὴ καὶ ὁ σπουδαῖος*· στὸ Κ 5, 1176 a 18 καὶ στὰ *Τοπικά Ζ 6, 145 d 26* ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει *ἢ τοιοῦτος*, ἐπομένως, ὅταν κατὰ κάποιον τρόπο μιλάει *ex cathedra*.

²⁰³ Πρβ. W. Jaeger, *Aristoteles*, σσ. 86-90. Ὁ Jaeger ἀντιπαραθέτει τὸ *ιδεῶδες ἀκριβείας* τοῦ *Προτρεπτικοῦ* καὶ τὸν ὑποκειμενισμὸ ποῦ ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Ἠθικὰ Νικομαχεια*. Ὅταν συζητᾷ στὴ σ. 89 τὰ τρία χωρία τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχειῶν* ποῦ ἀναφέραμε παραπάνω, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει τὸν σπουδαῖον ὡς κανόνα, δὲν ἀναφέρει τίς σχεδὸν κατὰ λέξη ὁμοίες δηλώσεις στὸν *Προτρεπτικὸ Β 39* καὶ στὰ *Τοπικά Γ 1, 116 a 14*. Εἶναι ἀπολύτως λανθασμένον νὰ χαρακτηρίζεται ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχειῶν* ἐμπειρισμὸς καὶ νὰ συσχετίζεται ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὸν Hume. Πρβ. D. J. Allan, *ὁ.π.*, σ. 122 καὶ Gauthier, σ. 565.

“Ο,τι ἐμεῖς ὀνομάζουμε ἠθικὸν καθῆκον στὸν Ἀριστοτέλη φέρεται ὡς τὸ δέον, αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ κάνουμε.²⁰⁴ Παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Gauthier νὰ ἐντοπίσει στὸν Ἀριστοτέλη τὴν ἔννοια τοῦ καθήκοντος, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἔννοια αὐτὴ στὸν Ἀριστοτέλη παίζει δευτερεύοντα ρόλο. Μεγαλύτερη σημασία ἔχει ἡ προαίρεσις, ἡ κατάστασις τῆς ἠθικῆς ἐπιλογῆς. Στους προκατόχους του, οἱ ὅποιοι δὲν χρησιμοποιοῦν ποτὲ τὴ λέξις ὑπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια, ἡ ἐπιλογὴ τοῦ τρόπου τῆς πράξεως βασίζεται εἴτε σὲ μιὰ ἐπιδιώξις εἴτε σὲ μιὰ γνώμη· ὁ Ἡρακλῆς πείστηκε ἀπὸ τὴν Ἀρετὴ νὰ ἀκολουθήσει τὸν σωστὸ δρόμο. Πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέλυσε τὴ δομὴ μιᾶς κατάστασις ἠθικῆς ἐπιλογῆς καὶ ἐξακρίβωσε τὸ ρόλο τῆς ἀγαθῆς βούλησις. Μποροῦμε νὰ ἀξιολογήσουμε ἠθικὰ μιὰ πράξις μόνο ὑπὸ τὴν προϋπόθεσις ὅτι ὁ πράττων γνωρίζει τί πράττει. Πρέπει νὰ προβεῖ σὲ μιὰ ἐκλογὴ καὶ πρέπει νὰ ἐπιλέξει αὐτὴ τὴν πράξις γιὰ χάρη αὐτῆς τῆς ἴδιας. Ἐπιπλέον, ἡ πράξις του πρέπει νὰ προκύπτει ἀπὸ ἕνα σταθερὸ φρόνημα· πρέπει νὰ ἀποτελεῖ συστατικὸ τῆς οὐσίας του²⁰⁵ τὸ νὰ θέλει νὰ πράττει τὸ καλὸ, γιὰτὶ ἡ ἐξωτερικὴ τιμιότης δὲν ἀξίζει πολὺ. Ὅλα βασίζονται στὴν ἀγαθὴ βούλησις. Ὁ Β. Snell²⁰⁶ λέει: «Τὸ ἠθικὸ δὲν εἶναι ἡ ἀγαθὴ βούλησις ἀλλὰ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ καλοῦ». Μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε αὐτὸ, ἀλλὰ χωρὶς κάποιον ὁ ὅποιος ἐπιλέγει δὲν γίνεται καμιὰ ἐπιλογὴ.

Τὸ *ιδεῶδες* τῆς ἀκριβείας. Μετὰ τὸν W. Jaeger²⁰⁷ οἱ ἐρευνητὲς πραγματεύτηκαν πολὺ τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Πλάτων, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τῆς ἀκαδημαϊκῆς περιόδου, ἐννοοῦσαν τὴν ἠθικὴ ὡς ἀκραιφνὴ ἐπιστήμη, παρόμοια μὲ τὴ γεωμετρία. Τὸ λεγόμενο *ιδεῶδες* τῆς ἀκριβείας ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ παρέμεινε ἀσαφῆς ἔννοια. Ἐννοοῦν μὲ αὐτὸ ὅτι ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτήρισαν ἀκριβεῖς τοὺς ἠθικοὺς γνώμονες ἢ μήπως ὅτι κατὰ τὴν ἀποψὴ τους εἶναι ἀκριβῆς ἡ ψυχολογικὴ διαδικασίς διαμέσου τῆς ὁποίας θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ γνωρίσει τοὺς γνώμονες· ἢ πάλι ὅτι εἶναι ἀκριβῆς ἡ ἐπιχειρηματολογία μὲ τὴν ὁποία θέλησαν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀποψὴ τους γιὰ τὴν ὑπαρξὴ σταθερῶν κανόνων, ἢ, τέλος, ὅτι γενικὰ ἡ ἐπιχειρηματολογία πρέπει νὰ εἶναι ἀκριβῆς;

Ἐξαρχῆς μπορούμε νὰ ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὴν αὐτονόητη ἀλήθεια ὅτι

²⁰⁴ τὸ δέον ἢ ὡς δεῖ= τὸ καλὸν ἢ τὸ ἀγαθόν. *Τοπικά* Β 3, 110b 10, Ι 4, 165b 34-38· *Ἠθικά Νικομάχεια* Α 1, 1094a 24. Ἄλλα χωρία στὸν Gauthier, σ. 571.

²⁰⁵ Ζ 12, 1144a 18 τὸ πῶς ἔχοντα πράττειν ἕκαστα ὡστ' εἶναι ἀγαθόν.

²⁰⁶ *Die Entdeckung des Geistes* 1955, σ. 249.

²⁰⁷ *Aristoteles*, σσ. 86-97. Πρβ. τὸ πολὺτιμο ἄρθρο τοῦ K. v. Fritz, «Der Beginn universalwissenschaftlicher Bestrebungen und der Primat der Griechen», *Stud. Gen.* 14, 1961, σσ. 618-619.

ΜΙΑ ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΑΘΗΣ ΒΟΥΛΗΣΗΣ

ὁ ἐπιστήμονας ἐργάζεται μεθ' ἑαυτοῦ μεθόδου καὶ γιὰ ἄλλο σκοπὸν ἀπ' ὅ,τι ὁ τεχνίτης, καὶ ὁ γεωμέτρης διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν μηχανικόν· σ' αὐτὸ συμφώνησαν ὅλοι, ὅπως εἶναι αὐτονόητο. Γι' αὐτὸ θὰ συγκεντρώσουμε τὴν προσοχὴν μας στὰ τρία πρῶτα ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα ποῦ μόλις προηγουμένως τέθηκαν.

α) Γιὰ τὸν Πλάτωνα οἱ ἰδέες εἶχαν κανονιστικὴ ἀξία σὲ ὅλους τοὺς τομείους τῆς γνώσης καὶ τῆς ἀνθρώπινης δεξιότητος. Στὸν *Κρατύλο* καὶ στὸ δέκατο βιβλίον τῆς *Πολιτείας* ὁ Πλάτων μιλάει γιὰ τὸν τεχνίτην ποῦ φτιάχνει ἕνα σκελετὸν κρεβατιοῦ, ὃχι κατ' ἀπομίμησιν ἑνὸς ὑπάρχοντος σκελετοῦ κρεβατιοῦ, ἀλλὰ ἔχοντας στραμμένον τὸ βλέμμα του εἰς τὴν ἀντίστοιχον ἰδέαν· εἰς τὴν κριτικὴν του γιὰ τὴν θεωρίαν τῶν ἰδεῶν ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ²⁰⁸ εἰρωνικὰ: Σὲ τί θὰ μπορούσε νὰ ὠφελῆσαι τὸν ξυλουργὸν κατὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματός του, ἂν γνώριζε ἐκεῖνον τὸ ἀπόλυτον ἀγαθόν; Στὸν *Πολιτικόν* ὁ Πλάτων ἐπιχειρηματολογεῖ κάπως πιὸ ἐκλεπτυσμένα.²⁰⁹ Ὁ ἰδεώδης νομοθέτης καὶ πολιτικὸς εἶναι ὑπεράνω τοῦ νόμου. Δὲν εἶναι δυνατόν ἕνας νόμος νὰ προβλέπει καὶ νὰ κανονίζει ὅλα ὅσα συμβαίνουν εἰς τὴν κοινότητα. Γιὰ νὰ φωτίσει τὴν σχέσιν ἀνάμεσα εἰς τὸν ἰδανικὸν πολιτικὸν καὶ εἰς τὸν νόμον, ὁ Πλάτων προσφεύγει εἰς μιὰ ἀναλογία. Ὁ γιατρός δίνει ἐντολὰς· ὁ ἀσθενὴς καὶ οἱ οἰκεῖοί του δὲν μπορούσιν νὰ τὸ παρακούσουν· ὁ ἴδιος ὁ γιατρός, φυσικὰ, εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἀλλάξει τὴν ἐντολήν του. Ὁ ἰδεώδης πολιτικὸς ἔχει γνώμονα²¹⁰ τὸ ἀληθὲς καθαυτό, τὸ ἀκριβὲς καθαυτό καὶ τὸ κράτος ποῦ διοικεῖται ἀληθινὰ μετ' ἰδεώδη τρόπον, μετὰ δυὸ λόγια, τὸν ἀληθέστερον δυνατόν γνώμονα γιὰ τὴν ὀρθὴν διακυβέρνησιν μιᾶς κοινότητος. Δὲν μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ ἰδέας ἐδῶ· ὁ Πλάτων ἐννοεῖ μᾶλλον μιὰ κριτικὴν δύναμιν θεμελιωμένην εἰς τὴν γνώσιν τῶν ἰδεῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀφήνει κατὰ μέρος τὴν γνώσιν τῶν ἰδεῶν διατηρεῖ ὡς ἀρχὴν (Instanz) γιὰ τὴν δημιουργίαν γνωμόνων τὴν κριτικὴν δύναμιν τοῦ συνετοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ὀνομάζει ὀρθὴν κρίσιν ἢ ὀρθὸν λόγον.

Ἀκολουθώντας προφανῶς τὸν Πλάτωνα, ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει εἰς τὸν *Προτρεπτικόν* Β 46-50 τὸν ἰδεώδη τεχνίτην καὶ πολιτικόν. Στὸν Ἀριστοτέλην ἡ ἔμφασις δίνεται εἰς τὸ ὅτι ὁ τεχνίτης γνωρίζει τὰ σωστά ἐργαλεῖα. Ὅπως ὁ ἰδεώδης τεχνίτης βρίσκει τὰ ἐργαλεῖα του παρατηρώντας τὴν φύσιν, ἔτσι καὶ ὁ ἰδεώδης πολιτικὸς πρέπει νὰ ἀντλεῖ τὰ ὄριά του ἀπὸ τὴν ἴδιαν τὴν φύσιν καὶ

²⁰⁸ Ἠθικά Νικομάχεια Α 6, 1097 a 8-9.

²⁰⁹ Γιὰ ὅσα ἀκολουθοῦν πρβ. τὰ σχόλιά μου εἰς τὸν *Προτρεπτικόν* 46-50, σσ. 212-223 καὶ τὸ ἔργον τῶν Κ. v. Fritz - E. Kapp, *Constitution of Athens*, 1950, σσ. 34-42.

²¹⁰ 284 d αὐτὸ τὸ ἀκριβὲς, 300 e αὐτὸ τὸ ἀληθέστατον, 301 a ἡ ἀληθινὴ ἐκείνη ἢ τοῦ ἐνὸς μετὰ τέχνης ἄρχοντος πολιτεία. Στὸ 296 e ὁ Πλάτων μιλάει γιὰ ὄρον ἀληθινώτατον ὀρθῆς πόλεως διοικήσεως.

την ἀλήθεια. Αὐτὰ τὰ ὄρια εἶναι τὰ ὄργανά του. Στὸν Ἀριστοτέλη τὴ θέση τῶν ιδεῶν τὴν καταλαμβάνει ἡ φύση. Στὴ φύση τὴν κατεύθυνση τὴ δίνει τὸ ἐκάστοτε τέλος· ὑπάρχει ὁμως, ὑπὸ ὀρισμένη ἔννοια,²¹¹ ἓνα καθολικὸ τέλος, δηλαδή τὸ καλόν· ὁ Ἀριστοτέλης διατηρεῖ πάντοτε αὐτὸ τὸ διανόημα τοῦ Πλάτωνα· δὲν ὑπάρχει ὁμως καθολικὸ ἀγαθόν γιὰ τὸν ἄνθρωπο· οὔτε ἡ ιδέα οὔτε ἡ γενικὴ ἔννοια 'ἀγαθό', παρὰ μόνον ὁ ἐκάστοτε στόχος²¹² ποὺ συμπιπτει μὲ τὸ ἐκάστοτε ἀγαθό. Ὅπως εἴπαμε παραπάνω, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναζητεῖ τὸ ἀγαθὸ καὶ κατ' ἄλλον τρόπο, μέσα ἀπὸ τὴ μετάπλαση τῆς θεωρίας τῶν ἀρχῶν (Prinzipien) τοῦ Πλάτωνα: δηλαδή ὡς τὴν ὀρθὴ μεσότητα.

Ἐπομένως, καὶ οἱ δύο στοχαστὲς συμφωνοῦν στὸ ὅτι ὑπάρχουν σταθερὰ σημεῖα ἀναφορᾶς· τὰ φιλοσοφικὰ κίνητρα ὁμως εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά.

β) Ὁ Πλάτων περιγράφει τὴν ψυχολογικὴ διαδικασίαν μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία φτάνουμε στὴ γνώση τῶν γνωμόνων, μεταξὺ ἄλλων, στὸ διάλογο μὲ τὴ Διοτίμα καὶ στὸ ἕκτο καὶ ἔβδομο βιβλίον τῆς *Πολιτείας*. Ἡ πραγματώσις τοῦ γνώμονα ἐξασφαλίζεται μέσα ἀπὸ τὴ συγγένεια καὶ ἀκατάλυτη σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ ὄντως ὄν. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ ἐρώτημα εἶναι δυσκολότερο. Ἡ ἀνάλυσή του γιὰ τὴ διαδικασίαν τοῦ πῶς ἐντοπίζουμε τὴ γενικὴ ἔννοια μὲ ἐπαγωγὴ καὶ ἐνόραση²¹³ δείχνει πῶς φτάνουμε ἀπὸ τὸ ἀνακριβὲς σὲ ἀκριβεῖς ἔννοιες, μὲ τίς ὁποῖες μποροῦμε νὰ ἐργαστοῦμε ἐπιστημονικά. Στὸ λόγο τῆς Διοτίμας αὐτὴ ἡ μέθοδος ὀδηγεῖ συγχρόνως καὶ στοὺς γνώμονες. Ἀντιθέτως, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναζητεῖ τὸ πρότυπο στὸν ὄρθον λόγο,²¹⁴ δηλαδή στὴν κριτικὴ δύναμη τοῦ ἀξιολογοῦ ἀνθρώπου. Οὔτε ὁ Πλάτων οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζουν ὅτι μποροῦμε νὰ φτάσουμε στὴ γνώση τῶν γνωμόνων μέσα ἀπὸ κάποια ἀκριβὴ μέθοδο σκέψης.

γ) Μποροῦμε νὰ ἀποδείξουμε μὲ αὐστηρὴ ἀκρίβεια ὅτι ὑπάρχουν γνώμονες, ὅπως ἀποδεικνύουν οἱ μαθηματικοὶ τίς προτάσεις τους; Αὐτὸ ἐνοοῦσε ἴσως ὁ Jaeger ὅταν μιλοῦσε γιὰ ιδεῶδες μαθηματικῆς ἀκρίβειας. Προφανῶς πίστευε²¹⁵ ὅτι ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία* 510 b-511 d καὶ στὸν *Φίληβον* 56 b-59 d ἤθελε νὰ ἀναδείξει τὴ φιλοσοφίαν σὲ ἀκριβὴ μαθηματικὴ ἐπιστήμη. Στὴν πραγματικότητά ὁμως ὁ Πλάτων διαπιστώνει τὴ θεμελιώδη διαφορὰ

211 Βλ. τόμ. Α', σ. 413, ὑποσ. 112.

212 Ὅχι τὸ ἀγαθὸν κοινὸν χωριστόν, ὄχι τὸ ἀγαθὸν κοινὸν ἀχώριστον, ἀλλὰ οὐ ἔνεκα ὡς τέλος.

213 Στὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα Β 19 ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τοὺς δρους στήναι, ἡρεμεῖν στηριζόμενος στὸν Πλάτωνα. Βλ. τόμ. Α', σ. 190, ὑποσ. 385. Στὰ *Φυσικά Α* 1 ἐκφράζει βασικὰ τὴν ἴδια ἀποψη.

214 Ἠθικά Εὐδήμεια Γ 4, 1231 b 32 τοῦτο δὲ λέγω τὸ ὡς δεῖ καὶ ἐπὶ τούτων καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων, τὸ ὡς ὁ ὀρθὸς λόγος, Ἠθικά Νικομάχεια Ζ 1, Ἠθικά μεγάλα Α 35. Ἠθικά Εὐδήμεια Β 3, 1220 b 28 ὡς ἡ ἐπιστήμη κελεύει καὶ ὁ λόγος, Προτρεπτικὰ Β 9 καὶ 39.

215 *Aristoteles*, σ. 90.

ανάμεσα στις μεθόδους τῶν μαθηματικῶν καὶ στὴ διαλεκτικὴ μέθοδο τοῦ φιλοσόφου· οἱ μαθηματικοὶ πρέπει νὰ ξεκινοῦν ἀπὸ προτάσεις πού τις προϋποθέτουν ὡς ἀληθινές· ἀντιθέτως, ἔργο τοῦ φιλοσόφου εἶναι νὰ ἀνατρέξει πίσω ἀπὸ αὐτὲς τις προτάσεις καὶ νὰ φτάσει στὴν ἀληθινὴ ἀπαρχή, στὴν ἀνυπόθετον ἀρχήν. Στὸν *Φίληβο* ὁ Πλάτων συγκρίνει τις 'βάνουσες' τέχνες (55 d) καὶ κάθε λογῆς ἐπαγγέλματα, τὰ ὁποῖα στηρίζονται σὲ ἐμπειρικοὺς ὑπολογισμοὺς καὶ γνῶμες,²¹⁶ μὲ τὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀκρίβεια καὶ ἀλήθεια, ὡς πρὸς τὰ μέτρα καὶ τοὺς ἀριθμούς.²¹⁷ Τὰ συμφραζόμενα δείχνουν πολὺ καθαρὰ τί ἐννοεῖ ὁ Πλάτων ὡς 'μέτρα καὶ ἀριθμούς'. Οἱ ἄλλες τέχνες χρησιμοποιοῦν μέτρα καὶ ἀριθμούς, ὅταν μετροῦν καὶ ὑπολογίζουν, ὁ φιλόσοφος ἐξετάζει τί εἶναι μέτρο καὶ τί ἀριθμός. Τὸ βασικὸ σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἐνότητα εἶναι ἀπλῶς ἡ διακρίβωση ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἱεραρχία τῶν ἀνθρωπίνων δεξιότητων καὶ γνώσεων· ὅπως πάντα ὁ Πλάτων καταλήγει στὸ ὅτι ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἡ κορυφαία ἐπιστήμη, κάτι σὰν κορωνίδα.²¹⁸ Σὲ ὅλες τις συνάψεις ὅπου ὁ Πλάτων πραγματεύεται τις ἀμετάβλητες ἀρχές (Prinzipien) καὶ ἰδέες ὑποστηρίζει ὅτι χρησιμοποιεῖ μιὰ ἀκριβὴ μέθοδο ἐπιχειρηματολογίας. «Σὲ κάθε πρόβλημα ἡ ἔκθεση πρέπει νὰ ἔχει ἐσωτερικὴ συγγένεια²¹⁹ μὲ ὅ,τι ἐκθέτει. Ὅταν ἐκθέτουμε καθαρὰ θεωρητικὰ κάτι τὸ ὁποῖο δὲν μεταβάλλεται καὶ τὸ ὁποῖο γνωρίζεται μὲ τὴ βοήθεια τοῦ λογικοῦ (Vernunft) (ἐπομένως, τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν), ἡ ἔκθεση πρέπει νὰ εἶναι ἀκριβής.²²⁰ Ὅταν μιλάμε γιὰ τὰ ἀπεικασματα τῶν ἰδεῶν, πρέπει καὶ ἡ παρουσίαση νὰ ἔχει τὸ χαρακτήρα τοῦ πιθανοῦ.»²²¹ Στὸν *Πολιτικὸ*²²² ὁ Πλάτων τονίζει ὅτι οὐδέποτε μποροῦμε νὰ καθιερώσουμε γραπτῶς καθολικὰ ἔγκυρους κανόνες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά.

Γιὰ τὸν Πλάτωνα δὲν ὑπῆρχε ἠθικὴ ὡς διακεκριμένη ἐπιστήμη. Τὸ αἷτημα πού θέτει ὁ Πλάτων γιὰ ἀκρίβεια στὴν ἐπιχειρηματολογία ἰσχύει γιὰ τὴ διαλεκτικὴ πραγμάτευση τῶν ἀμετάβλητων ἀρχῶν (Prinzipien) καὶ ἰδεῶν. Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι πού ὁ Πλάτων δὲν ἀκολουθεῖ τὴ μέθοδο τῶν μαθηματικῶν, ἀλλὰ τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο,²²³ καὶ διαπιστώνει τὴ θεμελιώδη δια-

²¹⁶ 59 a δόξαις χρώνται καὶ τὰ περὶ δόξαν ζητοῦσι.

²¹⁷ 57 d ἀκριβεία τε καὶ ἀληθεία περὶ μέτρα τε καὶ ἀριθμούς διαφέρουσι.

²¹⁸ *Πολιτεία* 534 e, θρηγικός.

²¹⁹ Στὸν Ἀριστοτέλη αὐτὸ ὀνομάζεται οἰκεία μέθοδος, οἰκεία ἀρχαί. Πρβ. Ἡθικά Νικομάχεια Α 7, 1098 a 29, Ἡθικά Εὐδήμεια Α 6, 1216 b 36.

²²⁰ Πρβ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Ἀριστόξενος γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Πλάτωνα *Περὶ τάγαθῶν*: ὅτε δὲ φανείησαν οἱ λόγοι περὶ μαθημάτων καὶ ἀριθμῶν καὶ γεωμετρίας καὶ ἀστρολογίας καὶ τὸ πέρασ ὅτι <τ>ἀγαθὸν ἐστὶν ἐν, Τ 53 στὸν Düring, *Biogr. Trad.*, σ. 358.

²²¹ *Τίμαιος* 29 b - d. Ὁ Πλάτων λέει μονίμους καὶ ἀμεταπτώτους.

²²² 294 b. Τὸ παρέθεσα παραπάνω, σ. 241.

²²³ Γνώρισμα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου εἶναι ἡ συναγωγή καὶ ἡ διαίρεσις, οἱ ὁποῖες χαρα-

φορά ανάμεσα στη μαθηματική γνώση και στη γνώση του αγαθού.

Ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ τῆ θέσης τοῦ Πλάτωνα στὸν *Τίμαιο* καὶ στὸν *Πολιτικό*. Παραφράζω τὰ τρία τμήματα τοῦ Ἀριστοτέλη πὸ ἀφοροῦν τῆ μέθοδο: 1) «Πρέπει νὰ εἶμαστε εὐχαριστημένοι, ὅταν ἡ ἔκθεσή μας πετυχαίνει ἐκεῖνο τὸ μέτρο σαφήνειας καὶ ἀκριβείας πὸ ἐπιτρέπει τὸ δεδομένο ὑλικό. Στὴν περιοχὴ τῆς ἀνθρώπινης πράξης υπάρχουν τόσο πολλές διαφορὲς καὶ διακυμάνσεις, ὥστε μόνο σὲ ἄδρες γραμμὲς μπορεῖ νὰ περιγράψει κανεὶς τὴν ἀλήθεια. Στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς μόνο μὲ τὸ στοχασμὸ μποροῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε τὶς προκειμένες μας. Γιὰ τοῦτο βαρύτητα ἔχει ἡ ἀσκημένη κρίση. Ἔτσι, ὁ ἀκροατὴς πὸ θέλει νὰ διαμορφώσει γνώμη γι' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα πρέπει νὰ ἔχει καλὴ κρίση. Γιὰ τοῦτο νέοι ἀνθρωποὶ καὶ —ἀνεξαρτήτως τῆς ἡλικίας— ἀνθρωποὶ καθυστερημένοι στὴ νοητικὴ τους ἀνάπτυξη εἶναι ἀκατάλληλοι ἀκροατὲς διαλέξεων περὶ ἠθικῆς,²²⁴ γιατί δὲν εἶναι ἐπαρκῶς μορφωμένοι, ὥστε νὰ ἔχουν ἀσφαλὴ κρίση. Ὁ στόχος τῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι ἡ γνώση, ἀλλὰ ἡ πράξη. Ὅποιοι θέλει νὰ τακτοποιήσει τὴ ζωὴ του λογικά, θὰ ὠφελῆθαι πολὺ ἀπὸ τὴν παράδοσή (Vorlesung) μου.»²²⁵ 2) «Πολὺ σωστὰ ὁ Πλάτων συνήθιζε νὰ θέτει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ πορεία γίνεται ἀπὸ τὶς ἀρχές (Prinzipien) ἢ πρὸς αὐτές.²²⁶ Κατὰ τὴν ἀποψή μου πρέπει νὰ ἀρχίζει κανεὶς μὲ τὸ γνωστό, καὶ μάλιστα μὲ τὸ γνωστὸ γιὰ μᾶς. Γιὰ τοῦτο ὁ ἀκροατὴς πρέπει νὰ ἔχει ἐξοικειωθεῖ —μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία του γιὰ τὴ ζωὴ— μὲ τὰ βασικὰ ἠθικὰ δεδομένα.»²²⁷ 3) «Πράγματι, ἡ ἠθικὴ εἶναι πιὸ κοντὰ στὶς πρακτικὲς τέχνες παρὰ στὶς θεωρητικὲς ἐπιστῆμες. Ἐνας μαθηματικὸς μπορεῖ νὰ ἐπιδοθεῖ στὴ θεώρηση τῆς ἀλήθειας. Στὴν ἠθικὴ, ἂν προσπαθῆσουμε νὰ ἐργαστοῦμε μὲ ἀκριβεῖς ὀρισμούς, ὅπως ὀρίζει ὁ γεωμέτρης τὶς ἐννοίές του, τὸ πάρεργο θὰ γινόταν ἀνώφελα εὐρύτερο ἀπὸ τὸ ἔργο.»²²⁸ Ἐπίσης, δὲν χρειάζεται νὰ θέτουμε (ὅπως στὴ φιλοσοφία τῆς

κτηρίζονται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς οἱ ἐπὶ τὰς ἀρχάς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν λόγοι, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Α 2, 1095 a 31. Ὁ Πλάτων περιγράφει αὐτὴ τὴ μέθοδο στὴν *Πολιτεία* 511 bc, στὸν *Φαῖδρο* 265 c - 266 e, στὸν *Σοφιστὴ* 253 cd, στὸν *Πολιτικό* 285 ab καὶ στὸν *Φίληβο* 15 c - 18 d.

²²⁴ Στὴν *Πολιτεία* 539 d ὁ Πλάτων μὲ ἄλλη διατύπωση λέει τὸ ἴδιο πράγμα γιὰ τὴ διαλεκτικὴ ὄντολογία: «Συμμετοχὴ στὴ διαλεκτικὴ συζήτηση πρέπει νὰ ἐπιτρέπει κανεὶς μόνο σὲ νέους οἱ ὅποιοι εἶναι ἤδη ὄριμοι καὶ συνετοί, καὶ ὄχι, ὅπως συμβαίνει σήμερα, στοὺς πρῶτους τυχόντες καὶ ἀσχετοὺς πὸ ζητοῦν πιστικὰ νὰ ἔλθουν».

²²⁵ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Α 1, 1094 b 11 - 95 d 11.

²²⁶ Ἡ *συναγωγὴ* καὶ ἡ *διαίρεσις* στὴ διαλεκτικὴ μέθοδο εἶναι στάδια μᾶς καὶ τῆς αὐτῆς νοητικῆς πορείας μποροῦμε νὰ ἀρχίσουμε μὲ τὴ μία ἢ μὲ τὴν ἄλλη. Ἐπομένως, στὸν Πλάτωνα δὲν ἔχουμε τὴν ἀντίθεση ἐπαγωγὴ - παραγωγὴ.

²²⁷ Α 2, 1095 b 4. Ἡ ἐκφραση *δεῖ τοὺς ἔθεσιν ἤχθαι καλῶς* ἀποτελεῖ ὑπαινιγμὸ στὸ χωρίο 653a τῶν *Νόμων*, χωρίο πὸ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 1104 b 11.

²²⁸ Λέξη πὸ παραθέτει συχνὰ ὁ Ἀγάθων. Αὐτὴ τὴ σκέψη μᾶλλον πρέπει νὰ τὴν κατανοή-

φύσης) παντού κατά τον ίδιο τρόπο το ερώτημα για την αιτία. Μπορούμε να άρκεστούμε στο να δεχτούμε ως άφετηρία (άρχαι) την εύσυνειδητη εξακρίβωση των γεγονότων. Αυτά τα συλλαμβάνουμε είτε επαγωγικά (ευστοχα παραδείγματα), ένορατικά (κατανοούμε ένορατικά αν κάτι είναι καλό ή κακό), μέσα από το ότι κάτι έγινε συνήθεια, είτε κατ' άλλον τρόπο. Σημασία έχει να προσδιορίσουμε αυτά τα γεγονότα στην ιδιαιτερότητά τους όσο το δυνατό πιο έντιμα,²²⁹ γιατί ένα μικρό λάθος στην αρχή²³⁰ μπορεί στην πορεία τής έρευνας να οδηγήσει σε έντελως λανθασμένα συμπεράσματα».²³¹

Πουθενά δέν συζητάει ο 'Αριστοτέλης αυτές τις μεθοδικές κατευθυντήριες γραμμές τόσο διεξοδικά όσο εδώ· κάθε τμήμα έχει την ιδιαίτερη σημασία του: 1) Οι προτάσεις, στίς όποιες βασίζεται ή επιχειρηματολογία μας, είναι άξιολογικές κρίσεις, οι όποιες στηρίζονται στην έμπειρία· για να μπορέσει ο άκρατής να εκτιμήσει την έγκυρότητα τής επιχειρηματολογίας, πρέπει να έχει κρίση εξασκημένη από τη μόρφωση.²³² 2) Πρέπει να αρχίζει κανείς με ό,τι μάς είναι γνωστό·²³³ για τουτό ο άκρατής πρέπει να διαθέτει τέτοια παιδεία, ώστε να μπορεί να στηριχτεί στην έμπειρία του για τη ζωή. 3) "Αν θέλαμε να έργαστούμε στην ήθικη με άκριβεις όρισμούς και να ρωτάμε συνεχώς για την αιτία, αυτό θα σήμαινε μιá περιττή παράκαμψη. Είναι σπουδαιότερο να αναγνωρίσουμε την ιδιομορφία τής ήθικης και να προσαρμόσουμε τις μεθόδους μας σ' αυτήν.

'Απ' όσο μπορώ να δώ, αυτά τα τρία τμήματα στα όποια εξετάζονται μεθοδολογικά ζητήματα, δέν άφορούν τη γνώση των ήθικων γνωμώνων. 'Αποτελούν ένα πρόγραμμα για έπιστημονική έρευνα σ' έναν τομέα, στον όποιο δέν μπορεί να ξεκινήσει κανείς από άκριβεις όρισμούς των βασικών

σου με ως αυτοκριτική γιατί ο 'Αριστοτέλης είχε προσπαθήσει κάτι τέτοιο στα 'Ηθικά Εϋδήμεια, πρβ. 1216 b 38 ού μόνον τό τί αλλά και τό διά τί, βλ. παραπάνω σ. 222. Στα Πολιτικά Η 7, 1328 a 19 λέει ού γάρ την αυτήν άκριβειαν δεί ζητείν διά τε των λόγων και των γιγνομένων διά τής αίσθήσεως.

229 1098 b 5 όπως όρισθώσι καλώς, έπομένως όχι όρθώς.

230 Πρβ. *Περί κινήσεως* 701 b 24.

231 Α 7, 1098 a 26 – b 8. 'Ός πρότυπο γι' αυτό τό τμήμα χαρακτήρισαν τό χωρίο 768 e – 770 b των *Νόμων*, μόνο και μόνο έπειδή ο Πλάτων λέει ότι θέλει τώρα να επιχειρήσει μιá περιγραφή και άργότερα να δώσει τό όλον και άκριβές. Τα τρία τμήματα σχετικά με τη μέθοδο, τά όποια παρέθεσα εδώ, όδήγησαν σε υποθέσεις για τη διαστρωμάτωση του άριστοτελικού έργου, για τις όποιες διατηρώ πολλές άμφιβολίες. Βλ. Gauthier, σσ. 12-15.

232 Σύμφωνα με τό *Περί ζώων μορίων* Α 1, πεπαιδευμένος σημαίνει 'ικανός να κρίνει αν είναι σωστό ή λανθασμένο αυτό που υποστηρίζει κάποιος άλλος'. 'Ηθικά Εϋδήμεια Α 6, 1217 a 8 άπαιδευσία... τό μη δύνασθαι κρίνειν.

233 Η 1, 1145 3-6 τίθεναι τά φαινόμενα. Πρβ. G. E. L. Owen στό: *Aristote et les problèmes de méthode*, σ. 85.

δεδομένων, επειδή ἐδῶ τέτοιοι ὁρισμοὶ εἶναι κάτι ἐντελῶς ἀδύνατο. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀντιμάχεται τὸ αἴτημα τοῦ Πλάτωνα γιὰ μεθοδολογικὴ ἀκρίβεια, ὅπως ἰσχυρίστηκε ὁ Jaeger²³⁴ καὶ ὅπως εἶπαν πολλοὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτόν· ὁ Ἀριστοτέλης συμφωνεῖ πλήρως μὲ ὅ,τι λέει ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* καὶ στὸν *Πολιτικό*. Ὅπως ὁ Πλάτων, διακρίνει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς δύο τομεῖς²³⁵ δὲν ἀποσκοπεῖ στὴ συζήτηση τῶν ἀμετάβλητων ἀρχῶν (Prinzipien) καὶ σκοπὸς τῆς ἠθικῆς του δὲν εἶναι νὰ θεμελιώσει αὐτὲς τὶς ἀρχές. Ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἀποψη εἶναι λαθασμένο νὰ συγκρίνουμε τὸν Πλάτωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, χωρὶς νὰ κάνουμε αὐτὴ τὴ διάκριση.

Σὲ ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴ μέθοδό του δὲν σημαίνει ὅτι δὲν τὸν ἀπασχολοῦσε ἡ ἀκρίβεια στὴν ἐπιχειρηματολογία.²³⁶ Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ μέθοδο στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* Α 6 συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ ὅσα λέει στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*. Στὴν ἠθικὴ οἱ προκείμενες πρέπει νὰ εἶναι *e concessis*. Τὸ οὐσιῶδες στὴ διαλεκτικὴ μέθοδο καὶ αὐτὸ πού τῆς προσδίδει λογικὴ ἀποδεικτικὴ δύναμη, εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς προκείμενες καὶ στὸ συμπέρασμα· κι ἀκόμη, τὸ γεγονός ὅτι σὲ κάθε βῆμα ἀνατρέχει κανεὶς σὲ ἐμπειρικὰ δεδομένα²³⁷ γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὰ λεγόμενά του. Ἡ μέθοδος τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι οὔτε καθαρῶς θεωρητικὴ (*spekulativ*) οὔτε ἐμπειρικὴ, ὑπὸ τὴ σημερινὴ ἔννοια αὐτῶν τῶν λέξεων· ἐπιπλέον δὲν εἶναι οὔτε καθαρὰ παραγωγικὴ οὔτε ἐπαγωγικὴ. «Στὴν ἔρευνά μας πρέπει, ἀφενὸς νὰ ἐπιχειρηματολογοῦμε λογικὰ μὲ προκείμενες καὶ συμπεράσματα καὶ ἀφετέρου νὰ λαμβάνουμε ὑπόψη τὶς παραδοσιακὰς γνώμες, ὥστε τὰ δεδομένα πού ἔχουμε μπροστά μας νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴ (λογικὰ ἀποκτημένη) ἀλήθεια.»²³⁸

Ὁ ὀρθὸς λόγος. Ὡς γνωστόν, εἶναι δύσκολο νὰ μεταφραστεῖ ἱκανοποιητικὰ ἡ ἑλληνικὴ λέξις *λόγος*. Μὲ τὸν ὄρο *ὀρθὸς λόγος* ὁ Ἀριστοτέλης ἔννοεῖ τὴν πνευματικὴ δραστηριότητα πού δίνει τὶς κατευθυντήριες γραμμὲς γιὰ τὸ ἀνθρώπινο πράττειν. Στὸν *Προτρεπτικό* μιλάει γιὰ τὴν ὀρθὴ κρίση καὶ τὴ φρόνηση πού ἔχει τὴ δύναμη νὰ καθορίζει τί πρέπει καὶ τί δὲν πρέπει νὰ κάνουμε.²³⁹ Αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ τὸ θεωρήσω ὡς τὴ δική του «περιγραφή» τῆς

²³⁴ *Aristoteles*, σσ. 86-87.

²³⁵ Τεκμήρια γι' αὐτὸ βρίσκουμε στὰ σχόλια τοῦ Stewart γιὰ τὸ χωρίο 1094 b 13.

²³⁶ ἡ κυριωτάτη κρίσις, *Προτρεπτικός* Β 40, βλ. παραπάνω σ. 178.

²³⁷ Ὅχι τόσο αὐτὸ πού ἐμεῖς ἐνοοῦμε λέγοντας 'ἐμπειρικὰ δεδομένα', ἀλλὰ τὰ δοκοῦντα πᾶσιν ἡμῖν, *Ἠθικά Εὐδήμεια* Β 1, 1219 a 40· τὰ φαινόμενα ἢ τὰ λεγόμενα περὶ αὐτῆς, *Ἠθικά Νικομάχεια* Α 8, 1098 b 10· τὸ *consensus omnium*, τὰ ἔνδοξα.

²³⁸ 1098 b 11 τῷ ἀληθεῖ πάντα συνάδει τὰ ὑπάρχοντα.

²³⁹ *Προτρεπτικός* Β 9 τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀναμάρτητον ἐπιτακτικὴν φρόνησιν, παρα-

έννοιας του ὀρθοῦ λόγου. Ὁ Burnet, ὁ Joachim καὶ ὁ Ross μεταφράζουν 'the right rule', ὁ Gauthier 'la droite règle'. Μὲ ὄλο τὸ σεβασμὸ γι' αὐτοὺς τοὺς μελετητές, μιὰ τέτοια μετάφραση πρέπει νὰ χαρακτηριστεῖ ἀποτυχημένη. Ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὸν ὄρο ὀρθὸς λόγος δὲν ἐννοεῖ ἕνα κανόνα ἢ μιὰ ἀναλογία, ἀλλὰ μιὰ δραστηριότητα τοῦ νοῦ.²⁴⁰ Ὁ Stewart τὸ ἀποδίδει καλύτερα, 'the right reason'. Ὁ Jaeger δὲν πρόσεξε αὐτὸ τὸ βασικὸ τμήμα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας.²⁴¹ Ὁ Dirlmeier, μὲ λογικὴ συνέπεια, λέει ὁ ὀρθὸς σχεδιασμὸς'.

Ἡ ἐννοια τοῦ ὀρθοῦ λόγου εἶναι ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς, ἀπαντᾷ καὶ στὶς τρεῖς Ἠθικές²⁴² καὶ εἶναι τὸ βασικὸ διανόημα τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων. Ὁ ὀρθὸς λόγος εἶναι μιὰ διανοητικὴ ποιότητα, ἢ ὁποῖα στὴν ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχει τὴν ἴδια λειτουργία μὲ τὴ γνώση τῶν ἰδεῶν στὸν Πλάτωνα. Τὸ διανόημα, θὰ μπορούσε σχεδὸν νὰ πεῖ κανεὶς, ἢ πίστη, ὅτι ὑπάρχει «ένας στόχος, στὸν ὁποῖο στρέφει τὸ βλέμμα του ὁποῖος διαθέτει τὸν ὀρθὸ λόγος, γιὰ νὰ ἐντείνει, ἀνάλογα, ἢ νὰ χαλαρώσει ἔπειτα τὶς προσπάθειές του», ἀσφαλῶς δὲν βρίσκεται τυχαῖα στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου Ζ. Αὐτὴ ἢ ἱκανότητα νὰ βλέπουμε σωστὰ τὰ πράγματα,²⁴³ στὸν Ἀριστοτέλη, ἀντίθετα μὲ τὸν Πλάτωνα, δὲν ἔχει τίποτε μυστηριώδες, ἀλλὰ εἶναι κάτι ἐμφυτο πού, καλλιεργούμενο μὲ τὴν ἀγωγή, γίνεται τελικὰ καρπὸς τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς σοφίας. Ὁ ἀ μπορούσαμε ἴσως νὰ ποῦμε ὅτι ἐδῶ συναντᾶμε μιὰ σταθερὰ τοῦ ἀριστοτελικοῦ στοχασμοῦ.

Ἄν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεξεργάστηκε φιλοσοφικὰ τὴν ἐννοια τοῦ ὀρθοῦ λόγου, αὐτὴ ἢ ἐννοια εἶναι σωκρατικὴ κληρονομιά, ὅπως καὶ ἢ ὀρθὴ δόξα στὸν Μένωνα 95. Γιὰ τὸν Σωκράτη²⁴⁴ ἢ 'εἰδημοσύνη', ἢ ὀρθότητα' καὶ 'τὸ ἐπιχείρημα τὸ ὁποῖο κατὰ τὸ συλλογισμό μου φαίνεται τὸ καλύτερο' ἦταν οἱ

πάνω, σ. 164. Πρβ. Κρίτων 46 b' ὁ Σωκράτης δὲν πείθεται ἀπὸ τίποτε ἄλλο ἢ τῷ λόγῳ ὅς ἂν μοι λογιζομένῳ βέλτιστος φαίνεται. Ὁμοια ἀναφέρει καὶ στὸν Γοργία 505 e - 506 a.

²⁴⁰ Ἐνα ὀρθῶς λογιζέσθαι. Πρβ. Dirlmeier, *Nikomachische Ethik* 279, σσ. 298-303, *Magna Moralia*, σ. 338, *Eudemische Ethik*, σ. 245. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ὁ λόγος κελεύει, ἐπιτάττει κτλ.

²⁴¹ *Aristoteles*, σ. 252. Φαίνεται ὅτι ἐνόησε τὸν ὀρθὸν λόγον ὡς τὸν γνώμονα. Ὁ ὄρος στὴν Ἀκαδημία ἦταν συνήθως νῦν πάντες, Ἠθικὰ Νικομάχεια Z 13, 1144 b 21, Dirlmeier, *Nikomachische Ethik*, σσ. 298-304.

²⁴² Τοπικὰ Z 13, 151 d 3 μετὰ διανοίας ὀρθῆς, πρβ. Ὅροι 412 a, Φυσικὰ B 5, 196 b 22 ἀπὸ διανοίας, βασικὸ χωρίο στὰ Ἠθικὰ μεγάλα A 35, 1196 b 4-11, στὰ Ἠθικὰ Εὐδήμεια Γ 4, 1231 b 32 καὶ στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια Z 1.

²⁴³ Z 12, 1143 b 13 διὰ τὸ ἔχειν ἐκ τῆς ἐμπειρίας ὄμμα ὁρῶσιν ὀρθῶς.

²⁴⁴ ἐπιστήμη, ὀρθότης καὶ ὁ λόγος ὅς ἂν μοι λογιζομένῳ βέλτιστος φαίνεται, Κρίτων 46 b.

θεμελιακές προτάσεις τῆς ἠθικῆς του. Στὴ δεδομένη ιστορική κατάσταση ἤταν φυσικό ὁ Ἄριστοτέλης νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Σωκράτη στὴν ἔλλογη κρίση. Ὁ Σωκράτης δὲν ἤθελε νὰ μιλάει γιὰ τὸ ἀγαθὸ γενικῶς· αὐτὸ μαρτυροῦν οἱ λεγόμενοι σωκρατικοὶ διάλογοι, καὶ ὁ Ξενοφῶν· ὁ Σωκράτης ρωτοῦσε ἀμέσως:²⁴⁵ «Ἐννοεῖς κάτι καλὸ κατὰ τοῦ πυρετοῦ, τοῦ πόνου τῶν ματιῶν ἢ τῆς πείνας;»

Ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ θεωρία. Τὸ ἰδεῶδες τῆς εὐδαιμονίας εἶναι ἔκφραση τῆς θετικῆς στάσης τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴ ζωὴ. Στὸ παλάτι τοῦ Ἀλκίνοου ὁ Ὀδυσσεὺς ἐξυμνεῖ τὴν εὐτυχία του. Δὲν μπορεῖ νὰ φανταστεῖ μεγαλύτερη εὐτυχία ἀπὸ τὸ νὰ κάθεται ἐδῶ στὴν αἴθουσα τῶν ἀνδρῶν, ὅπου ἐπικρατεῖ ψυχικὴ εὐφορία, ἐνῶ οἱ εὐωχοῦμενοι ἀκοῦν ἕναν θεϊκὸ τραγουδιστὴ καὶ πίνουν μαζὶ κρασί.²⁴⁶ «Στὴν ψυχὴ μου αὐτὸ φαίνεται σὰν ἡ εὐτυχέστερη τέρψη τῆς ζωῆς.» Ὁ Ξενοφάνης περιγράφει τὴν καλὴ πνευματικὴ διάθεση κατὰ τὴ βραδινὴ οἶνοποσία: «Ὁ βωμὸς στὴ μέση εἶναι στολισμένος ὀλόγυρα μὲ λουλουδία, τὴν αἴθουσα πλημμυρίζουν πανηγυρικὴ ἀτμόσφαιρα, χαρὰ, μουσικὴ· δοξολογοῦν τὸ θεὸ μὲ τραγούδια καὶ θυσίαις· ἐπαινοῦν τὸν ἄντρα ὁ ὁποῖος μὲ εὐγενικὲς συζητήσεις δείχνει τὸν ἀγῶνα του γιὰ ἀρετὴ, γιὰτὶ πάντα πρέπει νὰ ἔχει κανεὶς στὸ νοῦ του ἕναν καλὸ σκοπὸ».²⁴⁷ Ἦδη στοὺς πρώτους ποιητὲς καὶ στοχαστὲς βρίσκουμε τὶς λέξεις ποὺ ἀργότερα θὰ παίξουν τόσο μεγάλο ρόλο στὴν ἠθικὴ: τέλος, εὐφροσύνη, τὸ κάλλιστον· ἐπίσης βρίσκουμε τεκμήρια καὶ γιὰ τὸ ὅτι κατανοοῦσαν τὴν εὐδαιμονία περισσότερο ὡς ψυχικὴ διάθεση παρὰ ὡς ἐξωτερικὴ εὐτυχία. «Ὁ χαρακτήρας εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὁ δαίμων του», λέει ὁ Ἡράκλειτος,²⁴⁸ καὶ ὁ Δημόκριτος:²⁴⁹ «Ἡ εὐτυχία δὲν κατοικεῖ σὲ κοπάδια καὶ στὸ χρυσό· ἡ ψυχὴ εἶναι ἔδρα τοῦ δαίμονος».

Γνωρίζουμε καλὰ τὸ ἰδεῶδες ζωῆς τοῦ Σωκράτη ἀπὸ τὴν Ἀπολογία του καὶ ἀπὸ τὸν Κρίτωνα. «Ζωὴ χωρὶς συνεχὴ ἔλεγχο δὲν ἔχει ἀξία.» Στὸν Πλάτωνα μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε πῶς ἀναδύεται ἡ παράσταση τριῶν ὀλοκληρωμένων μορφῶν ζωῆς ποὺ καθεμιὰ τους ἔχει τὸν δικὸ της κύ-

²⁴⁵ Ἀπομνημονεύματα Γ 8, 2. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ρωτοῦσε καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου *Περὶ ἀρχαίας ἱητρικῆς*, κεφ. 15: ἄπορον προστάξαι τῷ κάμνοντι θερμὸν τι προσενέγκασθαι. εὐθὺ γὰρ ἐρωτήσει· τί;

²⁴⁶ Ὀδύσσεια ι, 3-11 τέλος χαριέστερον, κάλλιστον. Ὁ Ἄριστοτέλης παραθέτει τὸ χωρίο στὰ Πολιτικά Θ 3, 1338a 27-30.

²⁴⁷ 21 Β 1, μὲ διόρθωση στὸ κείμενο ἀπὸ τὸν H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, σ. 373.

²⁴⁸ 22 Β 119 ἦθος ἀνθρώπων δαίμων.

²⁴⁹ 68 Β 171 ψυχὴ οἰκητήριον δαίμονος.

ριο στόχο. Μόνο στον Ἀριστοτέλη όμως βρίσκουμε τὸ γνωστὸ σχῆμα τῶν τριῶν μορφῶν ζωῆς μετὴν ἡδονῆς, τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ ἢ τὴ φρόνηση ὡς ὑψιστὸ στόχο. Ὁ Ἀριστοτέλης διαχώρισε τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ σοφία καὶ τὴν ἔκανε στόχο μιᾶς μορφῆς ζωῆς. Γιὰ τοῦτο στὶς τρεῖς Ἠθικὲς στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος βρίσκεται ἡ ἐνάρετη ζωὴ, ὄχι ἡ θεωρία, ποὺ εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὴ μορφή γιὰ λίγους ἐκλεκτούς.²⁵⁰ Στὴν *Πολιτεία* ὁ Πλάτων ρίχνει τὸ βάρος, στὴ σφαῖρα τῆς ἀγωγῆς, στὴ διανοητικὴ ἀσκηση· σύμφωνα μετὴν ἀποψη τοῦ Ἰσοκράτη αὐτὸ ἦταν τὸ βασικὸ λάθος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος τοῦ Πλάτωνα.²⁵¹ Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραφε τὸ ὄγδοο βιβλίον τῶν *Πολιτικῶν*, ἐπικρατοῦσε, λέει, σύγχυση σχετικὰ μετὸ ἂν κατὰ τὴν ἀγωγή τῶν νέων ἔπρεπε νὰ δίνεται προτεραιότητα στὴν ἀσκηση τῆς διάνοιας ἢ στὴν ἀσκηση τῆς δυνάμεως τοῦ χαρακτήρα.²⁵² Ἡ λύση του εἶναι συμβιβαστικὴ: ἡ εὐδαιμονία πραγματώνεται μετὴν ἀλληλεπίδραση τῆς διανοητικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς· δὲν νοεῖται τὸ ἓνα χωρὶς τὸ ἄλλο. Αὐτὴ εἶναι ἡ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη στὸν *Προτρεπτικὸ*, ὁ ὁποῖος δὲν ἀποτελεῖ, βέβαια, μιὰ ἠθικὴ, ἀλλὰ ἔχει ἄλλο σκοπὸ. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὸν *Προτρεπτικὸ* καὶ στὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια* ὁ Ἀριστοτέλης ἐντοπίζει τὴν εὐδαιμονία σὲ μιὰ ζωὴ σύμφωνα μετὸ νοῦ,²⁵³ στὴ ζωὴ τοῦ σπουδαίου²⁵⁴ ποὺ εἶναι ἠθικὰ ἀνώτερος, γιατί γνωρίζει νὰ ξεχωρίζει τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ. Ὁ ὀρισμὸς του γιὰ τὴν εὐδαιμονία εἶναι σύνθεση τῶν ὀρισμῶν ποὺ διατυπώθηκαν στὴν Ἀκαδημία: οἱ τρεῖς ἀκρογωνιαῖοι στῆλοι τῆς εὐδαιμονίας εἶναι ἡ φρόνηση, ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ καὶ ἡ χαρούμενη διάθεση.²⁵⁵ Κατακτοῦμε τὴν εὐδαιμονία μετὴ τὴ δραστηριότητα ἐκείνου τοῦ μέρους τῆς ψυχῆς, τὸ ὁποῖο γνωρίζει τί κάνει.²⁵⁶ αὐτὴ ἡ δραστηριότητα πρέπει νὰ εἶναι προσανατολισμένη σ' ἓνα ἀγαθὸ, καὶ μάλιστα σ' ἓνα ὅσο τὸ δυνατὸ τελειότερο ἀγαθὸ· ἐπιπλέον, δὲν πρέπει νὰ εἶναι εὐκαιρικὴ δραστηριότητα, ἀλλὰ νὰ διαρκεῖ σ' ὅλη τὴ ζωὴ, καὶ μάλιστα τὴν καλύτερη δυνατὴ ζωὴ. Ἐπομένως, ὅλες οἱ πτυχὲς χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ ἀνώτατο ἀξιολογικὸ κατηγό-

²⁵⁰ Ἡ λέξη-κλειδί, στὸν Πλάτωνα, *Φαίδων* 90 a, *Πολιτεία* 476 b, καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι *σπάνιον*.

²⁵¹ Βλ. παραπάνω, σ. 164.

²⁵² *Πολιτικά* Θ 2, 1337 a 38 πρὸς τὴν διάνοιαν ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος.

²⁵³ ὁ κατὰ νοῦν βίος, *Προτρεπτικὸς* Β 79 = *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Κ 7, 1178 a 6-7.

²⁵⁴ Ἀντὶ σπουδαῖος ὁ Πλάτων λέει ὁ μὲν δίκαιος, ἀρα εὐδαίμων, *Πολιτεία* 354 a, ἐπειδὴ γι' αὐτὸν ἡ δικαιοσύνη περιέχει ὅλες τὶς ὑπόλοιπες ἀρετές. Ἀπὸ πραγματολογικὴ ἀποψη δὲν ὑπάρχει διαφορὰ, ἀλλὰ ἡ φιλοσοφικὴ αἰτιολόγηση εἶναι διαφορετικὴ.

²⁵⁵ φρόνησις ἀρετὴ ἡδονῆς (ἢ χαίρειν), *Προτρεπτικὸς* Β 94, *Ἠθικὰ μεγάλα* Α 3, 1194 b 5-6, *Πολιτικά* Η 1, 1323 b 1-3, *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια* Α 1, 1214 a 30-33, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Α 8, 1098 b 23-25.

²⁵⁶ λόγον ἔχει.

ρημα. 'Ο 'Αριστοτέλης προσθέτει ὅτι κατὰ τὴν εὐδαιμονία ἔχει φτάσει κα-
νεὶς σὲ μιὰ βαθμίδα στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ μιλάει γιὰ μιὰ πράξη τόσο στὸν
ἐνεστώτα ὅσο καὶ στὸν παρακείμενο.²⁵⁷ 'Ἡ ποιότητα καὶ ἡ πληρότητα τῆς
ζωῆς πρέπει νὰ εἶναι παρούσες κάθε στιγμῇ. "Ὅπως μιὰ καλὴ τραγωδία δὲν
μπορεῖ νὰ παιχθεῖ χωρὶς ἐπιχορήγηση,²⁵⁸ ἔτσι κι ὁ ἄνθρωπος χωρὶς ὀρισμέ-
να ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ δὲν μπορεῖ νὰ μετάσχει στὴν πλήρη εὐδαιμονία.

Στὸν Προτρεπτικὸ διαφαίνεται τὸ διανόημα ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἱεραρχία
τῶν μορφῶν τῆς εὐδαιμονίας. 'Ἡ ὕψιστη μορφή εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ ζωὴ
κατὰ τὴν ὁποία ἀφοσιώνεται κανεὶς μόνο στὴ θεωρίαν καὶ στὴ φρόνησιν,
γιατὶ αὐτὴ ἡ ζωὴ συμπεριλαμβάνει καὶ ὅλες τὶς ἠθικὰς ἀρετές. 'Ἡ βασικὴ
σκέψη στὸ τελευταῖο τμήμα τῶν *'Ἠθικῶν Εὐδαιμονίων* εἶναι ἡ ἐξῆς: Κατευ-
θυντήρια ἀρχὴ τῆς ἐνάρετης ζωῆς πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: κάθε ἐπιλο-
γὴ μας πρέπει νὰ εἶναι τέτοια ὥστε νὰ προάγει τὴ θεωρητικὴ δραστηριότη-
τα τοῦ νοῦ, τοῦ θεοῦ ποὺ ὑπάρχει μέσα μας.²⁵⁹ "Ἄν καὶ ὁ 'Αριστοτέλης στὰ
'Ἠθικὰ Εὐδαιμονία δὲν πραγματεύεται ἰδιαίτερα τὴ θεωρία ὡς μορφή ζωῆς,
παρ' ὅλα αὐτὰ ἐδῶ διαφαίνεται ὅτι ἡ θεωρία εἶναι ὁ τελικὸς στόχος. Στὸ
δέκατο βιβλίον τῶν *'Ἠθικῶν Νικομαχείων* ἀναπτύσσει αὐτὸ τὸ διανόημα
ὑπὸ μιὰ θαυμάσια προοπτικὴ: ἡ θεωρία εἶναι ἡ ὕψιστη μορφή τῆς ζωῆς: σὲ
δεύτερη μοίρα²⁶⁰ ἔρχεται ἡ ἐνάρετη ζωὴ. "Ἐνα χωρίο τοῦ *Τίμαιου* δείχνει
πόσο πολὺ συγγενεὺς ὁ 'Αριστοτέλης μὲ τὸν Πλάτωνα. Παραφράζω:²⁶¹

«Μὲ ἀγωγή καὶ αὐτοαγωγή ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ μιὰ ζωὴ
κατὰ τὸ δυνατό σύμφωνη μὲ τὸ λόγο.²⁶² 'Ὁ νοῦς πρέπει νὰ ἀσκηθεῖ ὅσο τὸ
δυνατὸ νωρίτερα, γιὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν καθοδήγηση τοῦ σώματος. "Ἄν ἔ-
πρεπε νὰ πραγματευτῶ ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα καὶ
τῶν μερῶν τῆς ψυχῆς μεταξύ τους, θὰ συγκέντρωνα ἐπαρκῆς ὕλικὸ γιὰ ἓνα
ἔργο ἀφιερωμένο ἀποκλειστικὰ σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα: πρὸς τὸ παρὸν ὁμως
θέλω νὰ πῶ τὰ ἐξῆς: Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι κυριαρχεῖ συμμετρία
στὰ τρία μέρη τῆς ψυχῆς, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα τὸ ἀνώτερο, ὁ νοῦς, ἔχει τὴν
ἰσχυρότερη δύναμη κίνησης. Θὰ θεωρήσουμε τὸ ἀνώτατο μέρος τῆς ψυ-
χῆς ὡς τὸν *δαίμονά* μας ποὺ ὁ θεὸς ἔδωσε στὸν καθένα. Αὐτὸ τὸ μέρος τῆς

257 Πρβ. *Τοπικά* I 22, 178a 9, *Θῆτα* 6, 1048b 18-36. Αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ
στοιχεῖο γιὰ μιὰ ἐνέργεια. Βλ. παρακάτω, σ. 455.

258 Ἐδῶ βλέπουμε τὴν ἀπαρχὴ τῆς μεταφορικῆς χρήσης τῆς λέξης *χορηγία* = τὰ ἐκτὸς ἀγα-
θὰ, ποὺ δὲν παραδίδεται πρὶν ἀπὸ τὸν 'Αριστοτέλη, πρβ. *Προτρεπτικὸς* Β 2 καὶ 3.

259 Βλ. παραπάνω, σ. 228.

260 X 8, 1178a 9 *δευτέρως*. 'Ο Gauthier παρατηρεῖ: ce n'est qu'à titre secondaire qu'est
heureuse la vie selon les autres vertus. 'Ο Stewart καὶ ὁ Dirlmeier δίκαια ἐπιμένουν ὅτι ὁ
'Αριστοτέλης κατασκευάζει μιὰ ἱεραρχία: ἡ ἀνώτατη μορφή περιέχει τὶς ἄλλες μορφές.

261 *Τίμαιος* 89d - 90d. Βλ. παραπάνω, σ. 232.

262 *μάλιστα κατὰ λόγον ζῆν*.

ΜΙΑ ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΑΘΗΣ ΒΟΥΛΗΣΗΣ

ψυχῆς ἔχει τὴν ἔδρα του στὸ κεφάλι καὶ μᾶς κατευθύνει πρὸς τὰ πάνω, στὴ συγγενικὴ οὐράνια περιοχὴ, σὰν νὰ ἤμαστε πλάσματα ποὺ δὲν ἔχουν τὴ ρίζα τους²⁶³ στὴ γῆ, ἀλλὰ στὸν οὐρανὸ, ὅπως πολὺ δίκαια συνηθίζουμε νὰ λέμε. Ὅποιος εἶναι παγιδευμένος στὴ μαγεία τῶν κατώτερων μερῶν τῆς ψυχῆς, στὶς ἐπιθυμίες καὶ στὶς φιλοδοξίες, θὰ ἔχει μόνον γῆινα διανοήματα· θὰ δοθεῖ σὲ γήινες ἀπολαύσεις καὶ γενικὰ θὰ κάνει ὅ,τι μπορεῖ, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὸ κατώτερο μέρος τῆς ψυχῆς εἰς βᾶρος τοῦ θεϊκοῦ μέρους. Ὅποιος ὅμως ἔχει στρέψει ὅλες του τὶς προσπάθειες στὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς γνώσης του καὶ στὴν προσοικείωση ἀληθέστερων γνώσεων, καὶ κράτησε σὲ ἐνεργὴ δραστηριότητα²⁶⁴ τὸ θεϊκὸ μέρος τῆς ψυχῆς του, αὐτὸς πρέπει ἀπαραιτήτως, ἐφόσον συλλαμβάνει τὴν ἀλήθεια, νὰ εἶναι φορέας ἀθάνατων καὶ θεϊκῶν διανοημάτων, καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ δὲν θὰ τοῦ λείπει τίποτε, ἀφοῦ ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι δεκτικὴ ἀθανασίας.²⁶⁵ Καθὼς συνεχῶς φρόντιζε ἐπιμελῶς τὸν θεϊκὸ του λόγ²⁶⁶ καὶ καθὼς ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ του εἶναι ἀπόλυτα τακτοποιημένη καὶ φιλοξενεῖ τὸν δαίμονά του ὡς συγκάτοικο,²⁶⁷ πρέπει κι αὐτὸς νὰ εἶναι στὸν ὕψιστο βαθμὸ εὐδαίμων.²⁶⁸ Πρέπει νὰ φροντίζει γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία μέρη τῆς ψυχῆς, ὥστε νὰ λαμβάνει τὸ καθένα ὅ,τι τοῦ ἀρμόζει καὶ νὰ κινεῖται μὲ τὸν τρόπο ποὺ πρέπει.²⁶⁹ Ὑπάρχουν κινήσεις τοῦ θεϊκοῦ στοιχείου μέσα μας, οἱ ὁποῖες συγγενεύουν μὲ τὴ διανοητικὴ δραστηριότητα καὶ μὲ τὶς κινήσεις τοῦ κόσμου. Ἄν ἐναρμονίσουμε στὴν ἐντέλεια²⁷⁰ τὴν ψυχὴ μας μὲ τὶς κινήσεις τοῦ σύμπαντος· ἂν ἐναρμονίσουμε τὸ

263 Πρβ. *Περὶ ψυχῆς* Β 4, 416 a 4, *Περὶ ζώων μορίων* Δ 7, 683 b 18 καὶ συχνότερα.

264 καὶ ταῦτα μάλιστα τῶν αὐτοῦ γεγυμνασμένων. Δυὸ φορές ἐμφανίζεται αὐτὴ ἡ λέξη· σὲ καμιά περίπτωσι δὲν πρόκειται γιὰ contemplatio.

265 Πρβ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Κ 7, 1177 b 33 ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν. Μοῦ φαίνεται ἐντελῶς ἐσφαλμένο νὰ συνάγουν ἀπ' αὐτὴ τὴν πρότασι τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης πίστευε στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Τὸ διανόμιά του ποὺ συνεχῶς ἐπανερχεται εἶναι ὅτι τὸ θεϊκὸ στοιχείο μέσα μας, μᾶς φέρνει πρὸς τὸν θεὸ τοῦ κόσμου. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὸ νοῦν χωριστόν, ὑπερβατικό'. Πρβ. παρακάτω, σ. 402.

266 *Θεραπεύοντα τὸ θεῖον ὅπως στὰ Ἠθικὰ Εὐδήμεια* Θ 3, 1249 b 20 τὸν θεὸν θεραπεύειν καὶ στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Κ 9, 1179 a 22 ὁ δὲ κατὰ νοῦν ἐνεργῶν καὶ τοῦτων θεραπεύων καὶ διακείμενος ἀριστα. Βλ. παραπάνω, σσ. 231-234.

267 Ἀπολαμβάνει δηλαδὴ εἰρήνη μὲ τὸν ἑαυτὸ του, φίλος ὢν ἑαυτῷ.

268 Τὸ λογοπαίγνιο στὴ φράσι εὐχεοσημῆνον, δαίμονα ὄνειρον καὶ εὐδαίμων δὲν ἀποδίδεται στὴ μετάφρασι ὅπως θὰ ἔπρεπε.

269 Ἡ ψυχὴ ὡς ὅλον εἶναι ἀρχὴ κινήσεως. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ προσέξει ὅτι τὸ ἐπιθυμητικὸν θέτει σὲ κίνησι καλὰ πάθη, τὸ θυμοειδὲς τάσεις γιὰ καλὲς πράξεις, τὸ λογιστικὸν καλὰ διανοήματα. Ἄν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέρριψε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρχὴ κινήσεως, συνέχισε μὲ ἄλλη αἰτιολόγησι νὰ ὑποστηρίξει τὴ διδασκαλία γιὰ τὴ συμφωνία τῶν μερῶν τῆς ψυχῆς.

270 Εἶναι προφανὲς ὁ ὑπαινιγμὸς στὸ 44 d. Ὁ μικρόκοσμος μέσα μας εἶναι φτιαγμένος κατ' ἀπομίμησι τοῦ μακρόκοσμου, εἰ γὰρ ἐν μικρῷ κόσμῳ γίγνεται, καὶ μεγάλῳ, Φυσικὰ Θ

πνεῦμα μας μ' αὐτὸ τὸ ὁποῖο βλέπει τὸ πνεῦμα, πετυχαίνουμε τὸ στόχο πού μᾶς ἔθεσαν οἱ θεοὶ ὡς τὸν ἄριστο στόχο, δηλαδή τὴν ἄριστη ζωή».

Αὐτὸ τὸ χωρίο τοῦ *Τίμαιου* ἔχει τὴν ἴδια ἐξαιρετικὴ σημασία γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας γιὰ τὸν θεωρητικὸ βίο μὲ αὐτὴν πού ἔχει καὶ τὸ χωρίο τοῦ *Πολιτικοῦ* 284 b-e γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἄριστοτέλη γιὰ τὴν ὀρθὴ μεσότητά. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κινήσιακὴ συνάφεια στὸν κόσμος, ἡ ἀποψη τοῦ Ἄριστοτέλη ἀποκλίνει ἐντονα ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Πλάτωνα. Ὁ Ἄριστοτέλης παραλαμβάνει ὅλα τὰ ὑπόλοιπα καὶ τὰ προσαρμύζει στὴν ἐκθεσὴ του γιὰ τὴ δομὴ τῆς *εὐδαιμονίας* πού εἶναι θεμελιωμένη στὴ θεωρία. Μὲ λεκτικὲς ἀπηχῆσεις στρέφει τὴν προσοχὴ τῶν ἀκροατῶν του στὸ πρότυπό του. Τὰ διανοήματα πού παρέλαβε καὶ ἔμαθε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τὰ βρισκόμε στὸ *Λάμβδα* τῆς *Μεταφυσικῆς*, στὸν *Προτρεπτικὸ*, στὰ *Ἠθικὰ Εὐδῆμεια* καὶ στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Σ' αὐτὰ τὰ τέσσερα ἔργα ἡ θεωρία καὶ ἡ εὐδαιμονία, πού εἶναι θεμελιωμένη στὴ θεωρία, μελετῶνται ἀπὸ διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες καὶ ἐντάσσονται σὲ διαφορετικὴ κάθε φορὰ συνάφεια. Ἡ ἔννοια τῆς θεωρίας καὶ τὸ ἀντικείμενό της παραμένουν ἀμετάβλητα. Τὸ ρῆμα *θεωρεῖν* σημαίνει πάντοτε ἑνεργοποιῶ τὴ γνώση, ὄχι ἔχω γνώση, ἀλλὰ τὴν ἀφήνω νὰ δράσει. Ἡ γνώση εἶναι δυνατότητα, *δύναμις*, ἡ θεωρία περιγράφεται πάντοτε ὡς δραστηριότητα, ὡς *ἐνέργεια*, καὶ μάλιστα ὡς ἡ καλύτερη καὶ ἀπολαυστικότερη.²⁷¹ Ἡ ἀπόλαυση πού προέρχεται ἀπὸ τὴ σκέψη (*θεωρεῖν*) καὶ τὴ μάθηση θὰ ἐνισχύσει τὴ σκέψη καὶ τὴ μάθησή μας.»²⁷² Ὁ Jaeger μᾶς διαβεβαίωσε καλαιότερα καὶ τὴν αὐτὴ διαβεβαίωση τὴν ἐπαναλαμβάνει σήμερα καὶ ὁ Gauthier,²⁷³ ὅτι ἡ θεωρία δὲν εἶναι μιὰ «ζωὴ μελέτης» (*vie d'étude*), δὲν εἶναι μιὰ ζωὴ ἀφιερωμένη στὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας διαμέσου τῆς ἔρευνας, «*ni de découverte de la vérité. On pourrait même dire que l'ideal pour le contemplatif aristotélicien, ce serait de ne jamais étudier et de ne jamais découvrir pour consacrer tout son temps à regarder, une vie de spectateur des réalités divines enfin connues*». Αὐτὸ εἶναι ἡ *νόησις νοήσεως* τῆς ἀριστοτελικῆς θεότητας,

2, 252 b 26. Αἱ τοῦ παντός διανοήσεις καὶ περιφοραὶ ἐμφανίζονται στὸ *Λάμβδα* ὡς *νόησις νοήσεως* καὶ ὡς *Τὸ Πρῶτον Κινοῦν*.

271 *Λάμβδα* 7, 1072 b 24 τὸ ἥδιστον καὶ ἄριστον, *Προτρεπτικὸς* B 87 ἡ θεωρητικὴ ἐνέργεια πασῶν ἡδίστη. Ἡ γνώση καὶ ἡ θεωρία παρουσιάζονται ὡς *δύναμις* - *ἐνέργεια* στὰ *Φυσικά* Θ 4, 255 a 33 - b 5, στὸ *Περὶ ψυχῆς* B 1, 412 a 9-11, στὸ *Θῆτα* 6, 1048 a 34, στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* B 1, 735 a 9 καὶ συχνότερα.

272 *Ἠθικὰ Νικομάχεια* H 13, 1153 a 22-23. Στὸ χωρίο τοῦ *Τίμαιου*, πού παραθέσαμε, μιλάει καὶ ὁ Πλάτων γιὰ τῶν *περὶ φιλομαθίαν καὶ περὶ τὰς ἀληθεῖς φρονήσεις ἐσπουδακότι*. Πρβ. παραπάνω, σ. 188, ὑποσ. 135.

273 Στὴν ἐπιστημονικὰ ἀξιόλογη ἐπισκόπησή του γιὰ τὸ ἐρώτημα *La contemplation*, σσ. 848-866.

ΜΙΑ ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΑΘΗΣ ΒΟΥΛΗΣΗΣ

δέν είναι ο βίος θεωρητικός ενός ανθρώπου. Τό ιδεώδες πού περιγράφει ο Gauthier ήταν κάποτε τό ιδεώδες τών βυζαντινών όμφαλοσκόπων, οί όποιοι κοιτάζοντας τόν άφαλό τους έβλεπαν, σέ κατάσταση έκστασης, τό θεϊκό φώς. Πώς μπορεί νά φανταστεί κανείς ότι ο Πλάτων και ό 'Αριστοτέλης έθεσαν μιá τέτοια ζωή ως ιδεώδες τό όποιο άξίζει νά επιδιώξει ένας άνθρωπος; Έχουμε, βέβαια, τά λόγια του ίδιου του Πλάτωνα στόν *Τίμαιο*, τά όποια παραθέσαμε παραπάνω, και πολυάριθμα χωρία στόν 'Αριστοτέλη πού περιγράφουν μέ άπόλυτη σαφήνεια τόν θεωρητικό βίο ως μιá ζωή μελέτης, ζωή «στήν όποία είναι εύχαρίστηση νά είμαστε προσηλωμένοι». ²⁷⁴ Άς άκούσουμε τί λέει ό 'Αριστοτέλης: ²⁷⁵ «'Ενεργητική ζωή δέν σημαίνει κατ' ανάγκη, όπως νομίζουν όρισμένοι, ότι πρέπει νά μετέχει κανείς στήν πολιτική ζωή τής κοινότητας. 'Ενεργητική ζωή σέ άνώτερο βαθμό είναι περισσότερο ή διανοητική δραστηριότητα, ή όποία έχει τό στόχο της στόν έαυτό της και δέν έξυπηρετεί κανένα σκοπό έκτός άπό τή σκέψη' ό στόχος είναι ή εύγενής άπασχόληση και αυτό πρέπει νά είναι πράξη». ²⁷⁶ Άκόμη και στήν περίπτωση τής δημιουργικής άπασχόλησης ή όποία έχει τό σκοπό νά παραγάγει κάτι, θεωρούμε στόν ύψιστο βαθμό δραστήριους όσους μέ τή διανοητική δραστηριότητά τους σχεδίασαν τό έργο». ²⁷⁷ 'Επιπλέον: ²⁷⁸ «Εύκολότερα μπορούμε νά μείνουμε σέ κατάσταση θεωρίας παρά σέ κάποια πρακτική δραστηριότητα. Κατά γενική όμολογία, άνάμεσα στις μορφές πολυτιμότητας δραστηριότητας, ή ένεργός δράση του φιλοσοφικού πνεύματος είναι αυτή πού προσφέρει τή μέγιστη εύχαρίστηση. Και είναι φυσικό νά ζούν "πλουσιότερη" ζωή όσοι απέκτησαν γνώση και τήν ενεργοποιούν παρά εκείνοι οί όποιοι άκόμη άναζητούν τό δρόμο πρός αυτήν». ²⁷⁹ Κανείς δέν είναι τόσο ανεξάρτητος και πνευματικά έλεύθερος ²⁸⁰ όσο εκείνος πού άφροσιώνεται στή θεωρία, γιατί μπορεί νά τό κάνει αυτό, άκόμη κι άν είναι έντελώς μόνος του, ²⁸¹ και όσο περιεκτικότερη είναι ή γνώση του τόσο διεισδυτικότε-

²⁷⁴ μεθ' ήδονής ή προσεδρεία, *Προτρεπτικός Β* 56. Πρβ. παραπάνω, σ. 185, ύποσ. 120.

²⁷⁵ *Πολιτικά Η* 3, 1325 b 16-23.

²⁷⁶ Τό λογοπαίγνιο ή γάρ εύπραξία τέλος ώστε και πράξις τις δέν μεταφράζεται. Όπως είπα παραπάνω, σ. 188, ό 'Αριστοτέλης θεωρούσε δημιουργική σκέψη μόνο εκείνη πού δημιουργεί κάτι συγκεκριμένο έξω από τόν άνθρωπο, π.χ. ένα έργο τέχνης, ένα σπίτι και τά παρόμοια.

²⁷⁷ τούς ταίς διανοίαις αρχιτέκτονας, πρβ. *Προτρεπτικός Β* 24-25 και παραπάνω, σ. 205.

²⁷⁸ *Ηθικά Νικομάχεια Χ* 7, 1177 a 21 - 1178 a 2.

²⁷⁹ εύλογον δέ τοίς είδοσι τών ζητούντων ήδίω τήν διαγωγήν είναι. Αυτό είναι τό κύριο στήριγμα τής άποψης ότι ή θεωρία είναι έφησυχασμός. Λημονοούν έν προκειμένο τά συμφραζόμενα στα όποια έντάσσεται αυτή ή πρόταση.

²⁸⁰ ή λεγόμενη αὐτάρκεια περί τήν θεωρητικήν μάλιστ' άν είη.

²⁸¹ Πρβ. *Προτρεπτικός Β* 56 όρη τις άν θή τής ούκοιμένης τήν διάνοιαν... άπτεται τής αληθείας.

ρη είναι η θεωρία του. Παρ' όλα αυτά κατορθώνει περισσότερα, ἂν ἔχει συνεργάτες στην ἔρευνά του· καὶ πάλι ὁμως εἶναι στὸν ὕψιστο βαθμὸ ἀνεξάρτητος. Αὐτὴ ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα φέρνει τὴν τέλεια εὐδαιμονία, ἐφόσον διαρκεῖ σὲ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ. Σὲ σύγκριση μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου τῆς καθημερινότητος αὐτὴ ἡ ζωὴ εἶναι κάτι θεϊκό, γιατί θεμελιώνεται στὸ θεϊκό στοιχεῖο μέσα μας. Γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἐπιστρατεύουμε ὅλες μας τὶς δυνάμεις, γιὰ νὰ ὀργανώσουμε τὴ ζωὴ μας σύμφωνα μὲ αὐτὸ πού εἶναι τὸ ὕψιστο μέσα μας. Γιὰτὶ, μὴ πού εἶναι *σμικρὸν*²⁸² εἶναι ὡστόσο ἀνώτερο ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα ὡς πρὸς τὴ δραστηριότητα καὶ τὸ ἀξιοεῖαστο. Μποροῦμε μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ τὸ ὕψιστο εἶναι ὁ ἀληθινὸς ἑαυτὸς μας».

Ἡ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας

Τὰ ἔργα

Τὰ Πολιτικά. Τὰ *Πολιτικά*, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἀριστοτελικές *πραγματεῖαι*, δὲν εἶναι ἐνιαῖο ἔργο, ἀλλὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐπιμέρους συγγράμματα, πού συνενώθηκαν σὲ τελικὸ στάδιο, ἐνῶ παραμένει ἀβέβαιο ἂν συνενώθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη ἢ στὸν Πέριπατο. Τὰ *Πολιτικά* ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ ἐξῆς ἐπιμέρους συγγράμματα:

- Βιβλίον Α. *Περὶ οἰκονομίας* (Α 3, 1253 b 2). Ἡ ὀργάνωση τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας σὲ εὐρύτερη κλίμακα.
- Β. *Περὶ τῶν πρότερον ἀποφνημαμένων περὶ τῆς πολιτείας τῆς ἀρίστης* (Α 13, 1260 b 23). Τὰ γνωστότερα πολιτεύματα,²⁸³ θεωρητικὰ καὶ πραγματικὰ. Τὸ κράτος τοῦ Πλάτωνα καὶ οἱ νόμοι του (1-6). Οἱ οὐτοπικὲς θεωρίαι περὶ κράτους τοῦ Φαλάεα καὶ τοῦ Ἰππὸδαμου (7-8). Σπάρτη, Κρήτη, Καρχηδῶν (9-11). Λυκούργος, Σόλων, Ζάλευκος, Φιλόλαος, Δράκων, Πιπτακός, ἐπιτροχάδην ἀναφορὰ σὲ δλους (12).
- Γ. Γενικὴ θεωρία περὶ κράτους. Οἱ ἔννοιαι 'καλὸς ἄνθρωπος' καὶ 'καλὸς πολίτης' εἶναι ταυτόσημες; (1-6) *Περὶ πολιτειῶν καὶ παρεχβάσεων*, οἱ τρεῖς καλοὶ καὶ οἱ τρεῖς κακοὶ βασικοὶ τύποι πολιτευμάτων (7-8). Ἡ κατανομὴ τῆς ἐξουσίας στὴν κοινωνία (9-12). Ἡ σημασία τῆς ἀγωγῆς (13 ὡς 1284 a 3). Ὁ ἐξοστρακισμὸς (1284 a 3 - b 34). Μοναρχικὰ πολιτεύματα (14-15 ὡς 1286 a 7). Ὁ νόμος ὡς ἔκφραση τοῦ συλλογικοῦ λόγου (Vernunft) ἢ ἀθροιστικῆς θεωρίας (1286 a 7 ὡς τὸ τέλος).

²⁸² *Πολιτεία* 442 c: «Σοφὸν ὀνομάζουμε τὸν ἄνθρωπο μὲ βάση ἐκεῖνο τὸ μικρὸ μέρος, τῷ *σμικρῷ* μέρει, πού ἄσκει τὴν ἐξουσία μέσα του». *Προτρεπτικὸς* Β 62, τὸ *μόριον* τοῦτο.

²⁸³ *πολιτεία*. Ὅταν μιλάμε γιὰ τὸ πολίτευμα ἐνὸς κράτους, σκεφτόμαστε ἕνα γραπτὸ ντοκουμέντο. Μὲ τὸν ὄρο *πολιτεία* ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ καὶ ζεῖ μιὰ κοινωνία· ἡ λέξη σημαίνει τὴ 'μορφὴ διακυβέρνησης', *πόλεως τάξις* 1278 b 8, ὅσο καὶ ἡ 'ζωὴ τοῦ πολίτη', *βίος τις πόλεως* 1295 b 1 (θεωρούμενη ἐκ τῶν κάτω).

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

- Δ-Ζ. Μορφολογία τῶν ὑπαρκτῶν δημοκρατικῶν καὶ ὀλιγαρχικῶν πολιτευμάτων. Οἱ κοινωνικὲς τάξεις. Οἱ πλούσιοι καὶ οἱ φτωχοί. Σημασία τῆς μεσαίας τάξης. Ἡ κατανομή τῆς συμβουλευτικῆς, ἐκτελεστικῆς καὶ δικαστικῆς ἐξουσίας (βιβλίο Δ). Παθολογία τῶν ὑπαρχόντων πολιτευμάτων, ἐπαναστάσεις καὶ αἰτίαι αὐτῶν, τίνες φθοραὶ καὶ τίνες σωτηρίαὶ τῶν πολιτειῶν (1289a 24): ἡ βασικὴ αἰτία εἶναι ἡ ἐπίδιωξις ἀπόκτησης ἐξουσίας (βιβλίο Ε). Πῶς χρῆ καθιστάναι τὰς δημοκρατίας καὶ τὰς ὀλιγαρχίας (1321b 1), πῶς ἐγγυᾶται κανεὶς τὴ σταθερότητα ἐνὸς πολιτεύματος; (Ζ 1-7). Περὶ ἀρχῶν, οἱ δημοσίαις ὑπηρεσίαις (Ζ 8).
- Η-Θ. Περὶ πολιτείας ἀρίστης. Ποιὸ εἶναι τὸ ἀγαθὸ τὸ ὁποῖο ἀξίζει νὰ ἐπιδιώκει τὸ ἄτομο καὶ τὸ κράτος; (1-3). Τὸ ἰδανικὸ κράτος, ἡ μέλλουσα κατ' εὐχὴν συνεστάναι πόλις (4-12). Πρόγραμμα ἀγωγῆς γιὰ τὸ ἰδανικὸ κράτος (13-17 καὶ τὸ ἡμιτελὲς βιβλίο Θ).

Καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ πέντε μέρη ἔχει μιὰ γενικὴ εἰσαγωγή, στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει τὴν ἀφετηριακὴν του θέση, ἐνίοτε καὶ τὸ σκοπὸ καὶ τὴν μέθοδον ποὺ θὰ χρησιμοποιήσει. Γιὰ τὴν σχετικὴν χρονολόγησιν αὐτῶν τῶν συγγραμμάτων οἱ ἀπόψεις διστανταὶ κατὰ πολὺ.²⁸⁴ Ὅσα συγγράμματα ἐξετάζουν τὴν πολιτικὴν ἀναθεωρήθησαν κατὰ τὴν δευτέρην ἀθηναϊκὴν περίοδον καὶ γιὰ τοῦτο τὰ Πολιτικά ὡς ὄλον πρέπει νὰ θεωροῦνται ὕστερον ἔργον. Ἔτσι, ὅλες οἱ θεωρίαι γιὰ τὴν σχετικὴν χρονολόγησιν πρέπει νὰ ἐργάζονται μὲ βάση τίς ἐννοίας 'πρωταρχικῆ' καὶ 'διευρυμένη' ἐκδοχῆ.

Ἡ πραγματεία γιὰ τὸ ἰδανικὸ κράτος στὰ βιβλία Η-Θ διακρίνεται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα βιβλία, ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐργάζεται, σὲ γενικὲς γραμμὰς, μὲ ἐννοιολογικὸ ὕλικον πλατωνικόν. Ἡ ἀφετηριακὴ θέση του εἶναι τὸ 'δεύτερον καλύτερον κράτος' στὸ πέμπτον βιβλίον τῶν Νόμων. Νομίζω πῶς δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται αὐτὸ τὸ σύγγραμμα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀκαδημίας: Σ' αὐτὸ συνηγοροῦν οἱ στενὲς σχέσεις μὲ τὸν Προτρεπτικόν καὶ μὲ τὰ Ἠθικὰ Εὐδῆμεια, καὶ ἡ πραγμάτευσις διανοημάτων τοῦ Πλάτωνος στοὺς Νόμους, ἡ ὁποία συχνὰ ἀναλύεται σὲ λεπτομέρειαι.²⁸⁵ Ἡ εἰσαγωγή φανερώνει ὅτι τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια δὲν ἔχουν γραφτεῖ ἀκόμη. Ὁ Ἀριστοτέλης αἰτιολογεῖ διεξοδικὰ καὶ μὲ τὴν χρῆσιν ἑ-

²⁸⁴ W. Theiler, «Bau und Zeit der Aristotelischen Politik», *Mus. Helv.* 9, 1952, σσ. 65-78: τὸ ἄρθρον τοῦ J. L. Stocks, «The composition of Aristotle's Politics», *Cl. Qu.* 21, 1927, σσ. 177-187, ἀξίζει ἀκόμη νὰ διαβαστεῖ. Ὁ E. Barker τοποθετεῖται ἐπὶ τοῦ ζητήματος στὴν εἰσαγωγὴν τῆς εἰστοχα σχολιασμένης μετάφρασιν του *The Politics of Aristotle*, 1952 (μὲ διορθώσεις). Γερμανικὴ μετάφρασις καὶ εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν O. Gigon, *Aristoteles, Politik und Staat der Athener*, Ζυρίχη 1955.

²⁸⁵ Ὁ Dirlmeier πραγματεύτηκε αὐτὸ τὸ ζήτημα στὰ σχόλια του γιὰ τὰ Ἠθικὰ Εὐδῆμεια. Στὸ ἔργον του *Nikomachische Ethik*, σ. 547, συζητᾶται μιὰ λεπτομέρεια ἡ ὁποία φωτίζει ἱκανοποιητικὰ τὴν σχέσιν ἀνάμεσα στὴν πραγματεία περὶ ἰδανικοῦ κράτους καὶ στοὺς Νόμους τοῦ Πλάτωνος. Στὴν εἰσαγωγὴν του, σ. XXI-XXII, ὁ Barker ἀναφέρει ὀρισμένα χωρία τὰ ὁποῖα πιθανόν μαρτυροῦν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης γινώριζε τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Λυκούργου: τὸ πρωτότυπον ὅμως φαίνεται πῶς εἶναι μᾶλλον τὸ Ζ βιβλίον τῶν Νόμων 760-762. Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἐνοηθῶμεν τὴν φράσιν ἐν τοῖς Ὀλυμπιονίκους στὸ 1339a 1 ὡς παραπομπὴν στοὺς καταλόγους τῶν νικητῶν ποῦ ἐπεξεργάστηκε ὁ Ἀριστοτέλης.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

ξωτερικῶν συγγραμμάτων γιατί πρέπει καταρχὴν νὰ καθορίζει κανεὶς ποιά εἶναι ἡ κατεξοχὴν ἐπιθυμητὴ ζωὴ, προτοῦ ἀρχίσει τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν ιδεώδη ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. Στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* ἡ στενὴ σχέση ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτοπόνητη καὶ στὸ τελευταῖο μέρος τονίζεται ἐμφαντικά. Ἐναμφισβήτητα, ἡ εἰσαγωγὴ στὸ βιβλίο Η ἀντιπροσωπεύει ἕνα πρωιμότερο στάδιο τῶν διανοημάτων τοῦ Ἀριστοτέλη σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα.

Τὸ σπουδαιότερο, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐργάζεται στὸ πρῶτο βιβλίο μὲ ἄλλο ἐννοιολογικὸ ὕλικὸ ἀπ' ὅ,τι στὰ βιβλία Η-Θ. Σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ἀρχίζει μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι τὸ κράτος εἶναι κοινωνία ἀνθρώπων, ἡ ὁποία σχηματίστηκε γιὰ νὰ πραγματώσει ἕνα ἀγαθὸ· ἐπειδὴ τὸ κράτος εἶναι ἡ ὑψιστὴ μορφή ἀνθρώπινης κοινότητος, ἐπιδιώκει τὸ ὑψιστὸ ἀγαθὸ. Ἐπειτα ὁ Ἀριστοτέλης περνᾷ σὲ μιὰν ἄλλη συλλογιστικὴ. «Ἡ καλύτερη μέθοδος εἶναι νὰ ἐρευνῶμε πῶς ἀναπτύσσονται ἐξ ἀρχῆς τὰ πράγματα. Ἡ πρωταρχικὴ κοινωνία εἶναι ἡ κοινωνία μεταξὺ ἀντρα καὶ γυναίκας, ἡ ὁποία δημιουργεῖται ἀπὸ φυσικὸ ἔνστικτο.²⁸⁶ Ἐπειτα δημιουργοῦνται σταδιακὰ ἡ οἰκογένεια, τὸ χωριό, μεγαλύτερες κοινότητες· ἡ ὀλοκληρωμένη κοινωνία²⁸⁷ πολλῶν κοινοτήτων εἶναι ἡ πόλις, ἡ ὁποία ἔχει κατορθώσει νὰ πραγματοποιήσει τὸ στόχο τῆς αὐτάρκειας καὶ ἔχει δημιουργηθεῖ, γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει τὴ ζωὴ, ἀλλὰ ὑπάρχει, γιὰ νὰ πραγματοποιεῖ τὴν καλὴ ζωὴ». Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Ἀριστοτέλης καταλήγει νὰ θεωρεῖ τὴ γένεση τοῦ κράτους φυσικὴ διεργασία. Ὁ ἀνθρώπος ἐκ φύσεως συγκροτεῖ κράτη.²⁸⁸ Σὲ ὅλες τὶς φυσικὰς διεργασίες ὑπάρχει ἕνας τελικὸς στόχος, τέλος, ὁ ὁποῖος ἐκπροσωπεῖ τὴν τέλεια πραγματοποίησιν τοῦ δυνατοῦ. Ἀπὸ λογικὴ ἀποψὴ αὐτὸς ὁ τελικὸς στόχος εἶναι ἡ ἀφετηρία, ἡ ἀρχή, τῆς διεργασίας· ἐπομένως, αὐτὸς προηγεῖται ἀπὸ λογικὴ ἀποψὴ. Ἐπειδὴ ἡ πόλις προέρχεται ἀπὸ τὴ φύση καὶ εἶναι ὁ τελικὸς στόχος μίᾶς μακρᾶς ἐξέλιξης, προηγεῖται ἐκ φύσεως²⁸⁹ σὲ σχέση μὲ τὸν ἀτομικὸ ἀνθρώπο. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως στὸν *Προτρεπτικὸ*,²⁹⁰ λαμβάνει ὡς βάση τὴ δικὴ του ἔννοια τῆς φύσεως. Φυσικά, αὐτὴ ἡ ἔννοια δὲν λείπει σὲ κανένα ἀπὸ τὰ συγγράμματά του, οὔτε στὴν πραγματεία γιὰ τὸ ἰδανικὸ κράτος. Στὸ πρῶτο βιβλίο τῶν *Πολιτικῶν* ὁμοίως ἡ ἔννοια αὐτὴ εἶναι θεμελιωδὴ καὶ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ποὺ μόλις ἀναφέραμε, τὸ ὁποῖο ἂν ληφθεῖ κατὰ λέξη, φαίνεται ὅτι ἀντιβαίνει στὴν ἐπιχειρηματολογία τὴν ὁποία ἀναπτύσσει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Ἠθικὴ του. Στὴν πραγματικότητά δὲν ὑπάρχει ἀντίφασις· ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὴ σχέση ἀτόμου καὶ κράτους ὑπὸ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία. Σὲ ὅλες τὶς συζητήσεις του γιὰ τὸ ἀγαθὸ ἐπιμένει ὅτι ὑπάρχει μόνον ἕνα ἀγαθὸ γιὰ μᾶς, δηλαδή, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἀγαθὸ γιὰ τὸ ἄτομο. Ὁ στόχος τῆς κοινωνίας καὶ ὁ στόχος τοῦ καθενὸς ταυτίζονται, μόνον ποὺ στὴν κοινωνία ὁ στόχος ἐμφανίζεται σαφέστερα.²⁹¹ Ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει αὐτὸ τὸ ἀξίωμα καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ πρῶ-

²⁸⁶ 1252 a 28-29.

²⁸⁷ 1252 b 28 *κοινωνία τέλειος*.

²⁸⁸ 1253 a 3 *φύσει πολιτικὸν ζῶον*.

²⁸⁹ 1253 a 19 καὶ 25 *φύσει πρότερον*.

²⁹⁰ Πρβ. παραπάνω, σ. 200. Στὸν *Προτρεπτικὸ* ἡ λέξη *φύσις* ἐμφανίζεται 53 φορές, στὰ *Πολιτικά* Α2 21 φορές, καὶ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰν τὸ *φύεται* καὶ ἄλλα παράγωγα.

²⁹¹ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Α 1, 1094 b 1-10. Βλ. παραπάνω, σ. 206.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

του βιβλίου τῶν *Πολιτικῶν*,²⁹² δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοῦσε ὅτι ὁ διαστοχασμός (Reflexion) του γιὰ τὴν πόλιν ὡς φύσει πρότερον ἀντιφάσκει σ' αὐτὸ τὸ ἀξίωμα. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ διαστοχαστικὴ ἔννοια (Reflexionbegriff), ἡ ὁποία εἶναι θεμελιώδης γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία τοῦ τέλους.²⁹³ Τὸ ὄλο προηγεῖται σὲ σχέση μὲ τὰ μέλη ὡς ἐρημίτης ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ τέλεια τὸ στόχο του ὡς ζῶον πολιτικόν. Ὁ ἄνθρωπος χωρὶς κοινωνία εἶναι σὰν χερί πού ἀποκόπηκε ἀπὸ τὸ σῶμα. Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι σαθρό, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Newman. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἄτομο χωρὶς τὴν πόλιν δὲν εἶναι αὐτάρκες δὲν ἀποδεικνύει ὅτι σχετίζεται μὲ τὴν πόλιν, ὅπως τὸ μέρος μὲ τὸ ὄλο.

Τὰ βιβλία Δ-Ζ συνδέονται στενά καὶ ἀσφαλῶς δημιουργήθηκαν ἀργά· στὸ Ε 10, 1311 b 1 ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὴ δολοφονία τοῦ βασιλιᾶ Φιλίππου. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι στὸ πρῶτο βιβλίον παραθέτει χωρία ἀπὸ τὸν Πλάτωνα κατὰ διαφορητικὸ τρόπο ἀπ' ὅτι στὸ τέταρτο· στὸ πρῶτο βιβλίον κατὰ τὸν τρόπο πού συνηθίζει στὸ Corpus, στὸ τέταρτο ὁμοῦ ἀναφέρει τὸν Πλάτωνα ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς προδρόμους μου.²⁹⁴ Δὲν γνωρίζω ἄλλο χωρίο ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὸν Πλάτωνα μὲ τόση ἀπόκλιση. Στὸ δεύτερο βιβλίον διατυπώνει μιὰ ἀρχή (Prinzip), τὴν ὁποία τροποποιεῖ σημαντικὰ στὰ βιβλία Δ-Ζ. Στὸ δεύτερο βιβλίον διαβάζουμε: «Ἡ βάση στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ ὑπάρξη τοῦ κράτους εἶναι ὅτι ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας ἐπιθυμοῦν ἢ μορφή διακυβέρνησης νὰ ὑφίσταται καὶ νὰ παραμένει ἡ ἴδια». ²⁹⁵ Στὰ βιβλία Δ-Ζ αὕτη ἡ καθολικὴ συμφωνία ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων μεταβάλλεται σὲ ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας.²⁹⁶

Ἡ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν πολιτικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχει λιγοστὴ σημασία γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας του, γιατί σὲ γενικές γραμμὲς ἡ βασικὴ σύλληψή του παραμένει ἀμετάβλητη. Δὲν ἔχει νόημα νὰ ἀνιχνεύουμε μιὰ 'πρωταρχικὴ πολιτικὴ' εἶναι καλύτερα νὰ θέτουμε αὕτη τὴν ἔννοια ad acta. Ἐχομε τρεῖς μορφές 'Ἠθικῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες καμιά δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ 'πρωταρχικὴ ἠθικὴ'.²⁹⁷ Ἐτσι, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι στὰ Πολιτικά ἔχομε τρία σχεδιάσματα ἰδανικοῦ κράτους. Βέβαια, ἡ λέξη ἰδανικὸ κράτος ἔχει γιὰ μᾶς ἄλλη σημασιολογικὴ ἀπόχρωση ἀπ' ὅτι γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἡ ἀπόχρωση αὕτη καταφαίνεται μὲ ἰδιαίτερη σαφήνεια στὴ λέξη 'οὐτοπικός'.²⁹⁸ Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη ἦταν προσανατολισμένη στὴν πράξη· οἱ Ἕλληνες ἔθεταν συγκεκριμένα τὸ ἐρώτημα πῶς θὰ μπορούσαν νὰ βελτιωθοῦν ἢ νὰ γίνουν σταθερὲς οἱ ὑπάρχουσες πολιτικὲς καταστάσεις. Ἀκόμη καὶ τὸ πρωμότερο ἀριστοτελικὸ σχέδιον ἐνὸς ἰδανικοῦ κράτους εἶναι ἕνα πρόγραμμα πολὺ ρεαλιστικότερο ἀπὸ τοῦ

²⁹² 1252 a 5-6.

²⁹³ Φυσικά Θ 7, 261 a 14 τὴ γενέσει ὕστερον τῆ φύσει πρότερον εἶναι. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ πρότερον κατ' οὐσίαν.

²⁹⁴ Τὸ χωρίο A 1, 1252 a 7 ὅσοι μὲν οἴονται... οὐ καλῶς λέγουσι ἀναφέρεται στὸν Πολιτικὸ 259· στὸ χωρίο Δ 2, 1289 b 5, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τὸ 302 τοῦ Πολιτικοῦ, διαβάζουμε: ἤδη μὲν οὖν τις ἀπεφάνητο καὶ τῶν πρότερον οὕτως, οὐ μὴν εἰς ταῦτο βλέψας ἡμῖν.

²⁹⁵ B 9, 1270 b 21-22.

²⁹⁶ Δ 12, 1296 b 14-16. Πρβ. Δ 9, 1294 b 34-40.

²⁹⁷ Πρβ. παραπάνω, σ. 210.

²⁹⁸ Ἡ λέξη ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Thomas More (1516) ὡς ὄνομα τῆς νήσου 'Πουθενά'.

Πλάτωνα στους *Νόμους*: προσεκτικά όμως μιλάει ο 'Αριστοτέλης για το επιθυμητό κράτος, ή *ευχόμενη πολιτεία*. Ρίχνει το βάρος σ' ένα πρόγραμμα άγωγής. «Δέν έχει πολύ νόημα να πραγματεύεται κανείς με ακρίβεια τούς έξωτερικούς θεσμούς, γιατί ή δυσκολία δέν έγκειται στην έπινόηση θεσμών, αλλά στην πρακτική εφαρμογή τους.»²⁹⁹ 'Ο 'Αριστοτέλης καταστρώνει μιá δεύτερη θεωρία για το ιδανικό κράτος σέ άπορητική μορφή, στο τρίτο βιβλίο, παράλληλα με την παρουσίαση τών έξι πολιτειακών τύπων. Στα βιβλία Δ-Ζ βρίσκουμε τόν τελευταίο αναβαθμό στη σκέψη του για τήν ιδανική όργάνωση τής κοινότητας. «'Όπως σέ άλλες γνωστικές περιοχές, και στην πολιτική φιλοσοφία μπορούμε να θέσουμε με διαφορετικούς τρόπους τó στόχο τής έρευνας: Μπορούμε να περιγράψουμε τó άπόλυτα ιδανικό κράτος, τó καλύτερο κράτος, κάτω άπό όρισμένες προϋποθέσεις, οι όποιες μπορούν να καθοριστούν άκριβέστερα, ή, τέλος, τó έφικτό κράτος, τó όποιο όμως θά μπορούσε να θεωρηθεί καλή κρατική όργάνωση.»³⁰⁰

Αί Πολιτεΐαι. Σύμφωνα με τούς άλεξανδρινούς καταλόγους βιβλίων ύπήρχε με τó όνομα τού 'Αριστοτέλη μιá συλλογή 158 πολιτευμάτων πόλεων, δημοκρατικής, όλιγαρχικής, άριστοκρατικής και τυραννικής κατεύθυνσης, που ό 'Αριστοτέλης τά παρέθετε με τή σειρά με τήν όποία έχει πραγματευτεί αυτά τά πολιτεύματα στο Δ βιβλίο τών *Πολιτικών*.³⁰¹ Κανένα δέν αναφέρεται στα *Πολιτικά*, έστω και ύπαινετικά: στίς τελευταίες φράσεις τών *Ήθικών Νικομαχείων* ό 'Αριστοτέλης λέει ότι θέλει να έρευνήσει *έκ τών συνηγμένων πολιτειών* ποιá πράγματα διατηρούν ή καταστρέφουν τó πολίτευμα μιás πόλης. Κατά γενική όμολογία έννοει τή συλλογή³⁰² τών 158 πολιτευμάτων. Αυτό όμως παραμένει ύποθετικό: στα *Πολιτικά* άναφέρει μόνο τά θεωρητικά πολιτεύματα, τά όποια αυτός γνωρίζει, και άπό τά ύπαρκτά άναφέρει μόνο τά παραδοσιακά πολιτεύματα.

Πάρα πολύ γνωστή είναι ή *'Αθηναίων πολιτεία* που ξαναβρέθηκε τó 1890.³⁰³ Έκτός άπό αυτή έχουμε άποσπάσματα άπό 62 άλλα πολιτεύματα, κατά τó πλείστον σημειώσεις λεξικογράφων και σχολιαστών με έλάχιστη άξία για τόν ιστορικό. Στην *'Αθηναίων Πολιτεία* δέν αναφέρεται κανένα ιστορικό γεγονός μετά τή θητεία τού Κηρισφώντα στο άξίωμα τού άρχοντα κατά τó 329/28: αυτό, μαζί με τήν όμόφωνη άρχαία παράδοση, συνηγορεί ότι συγγραφέας είναι ό 'Αριστοτέλης.

²⁹⁹ Z 12, 1331 b 18-21.

³⁰⁰ 1288 b 21-39: ό 'Αριστοτέλης όρίζει τó έφικτό κράτος στο Δ 11, 1295 a 25-31.

³⁰¹ D. L. 143 κατ' *ιδίαν* νομίζω ότι είναι καλύτερο γλωσσικά άπό τó κατ' *είδη*. 'Ο J. J. Keany, *AJPh* 84, 1963, σ. 62, πιστεύει ότι ή διάταξη δείχνει πώς ό άλεξανδρινός κατάλογος βιβλίων προέρχεται άπό τούς Περιπατητικούς: ό τίτλος τού καταλόγου όμως ύποδηλώνει μόνο ότι ή βιβλιοθήκη διέθετε μιá συλλογή ταξινομημένη κατ' αυτό τόν τρόπο. Νομίζω ότι είναι αυτονόητο πώς ή συλλογή ταξινομήθηκε στον Περιπάτο, έπομένως μετά τó θάνατο τού 'Αριστοτέλη: μεγάλο μέρος τού ύλικού συγκεντρώθηκε ίσως μόνο με τήν προσπάθεια τού Περιπάτου.

³⁰² *συναγωγή* είναι ό κανονικός χαρακτηρισμός για μιá συλλογή ύλικού.

³⁰³ 'Η πιό αξιόλογη σύγγραμμα έργασια γι' αυτό τó έργο είναι τών K. v. Fritz και E. Kapp, *Aristotle's Constitution of Athens and Related Texts*, Νέα 'Υόρκη 1950. 'Αξιολογότατη είναι ή διάλεξη τού v. Fritz, «Die Bedeutung des Aristoteles für die Geschichtsschreibung», *Entretiens Fondation Hardt* 4, 1958, σσ. 86-128.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

“Όλα τὰ ἄλλα τὸ διαψεύδουν· ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ὀρολογία εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις μὴ ἀριστοτελικές· τὸ σύγγραμμα εἶναι καθαρὰ περιγραφικὸ καὶ οὔτε μίᾳ φορᾷ δὲν συναντᾶμε φιλοσοφικὸ στοχασμὸ (Reflexion) τοῦ συγγραφέα ἢ στοχασμὸ σχετικὰ μὲ ἀρχές (Prinzipien). Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ παρακάμψουμε· ὥστόσο παραμένει μίᾳ ἀμυδρῇ ἀμφιβολία.

Ἡ προβληματικὴ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας ἀνήκει στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ γιὰ τοῦτο δὲν ἀνήκει στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Ὁ διάλογος γιὰ τὴ δικαιοσύνη. Ὁ Ρ. Μογαυ παρουσίασε μίᾳ εὐρηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνασύνθεση αὐτοῦ τοῦ χαμένου διαλόγου.³⁰⁴ Κατὰ τὴν ἀποψή του βασικὸ θέμα σ' αὐτὸν τὸν διάλογο ἦταν ἡ διάκριση διαφόρων τύπων τῆς ἐξουσιαστικῆς σχέσης, τῶν τρόπων τῆς ἀρχῆς.³⁰⁵ Ὡς παραδείγματα περιπτώσεων, κατὰ τὶς ὁποῖες ἓνας ἀνώτερος ἐξουσιάζει κατωτέρους, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὰ ζεῦγη κύριος – δοῦλος καὶ οἰκογενειάρχης – οἰογένεια. Τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὴ δημοκρατικὴ κοινωνία εἶναι ὅτι ἐλεύθεροι καὶ ἰσότιμοι πολῖτες ἐξουσιάζουν, ἐναλλάξ, ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Οἱ ἔννοιες ἐξουσία, δικαιοσύνη καὶ φιλία προϋποθέτουν μίᾳ σχέση ἀνάμεσα σὲ δύο συντρόφους· ἀπὸ τὴν ἀνάλυση αὐτῆς τῆς σχέσης θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐκφράσει ἀκριβέστερα τὶς διαφορὲς μορφές.

Στὴν εἰσαγωγὴ στοῦ πρώτου βιβλίου τῶν *Πολιτικῶν* ὁ Ἀριστοτέλης καταφέρεται ἐναντίον τῆς ἀποψῆς τοῦ Πλάτωνα ὅτι ἡ ἐξουσία εἶναι ἐνιαία ἔννοια.³⁰⁶ Ἀκόμη καὶ στοῦ διαλόγου *Περὶ τῆς δικαιοσύνης* ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελε νὰ ἐκθέσει, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν ἀποψὴ τοῦ Πλάτωνα, τὴ δική του ἀποψὴ γιὰ τὸν σύνθετο χαρακτήρα τῶν ἐνοιῶν ποὺ ἀναφέρθησαν. Ἡ προσπάθεια τοῦ Μογαυ νὰ ἀνασυνθέσει τὰ νοήματα εἶναι πολὺ εὐλογη, παραμένει ὅμως ὑποθετικὴ. Πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψιν ἕναν ἄγνωστο παράγοντα, δηλαδὴ τὸν διάλογο *Πολιτικός*. Ποτὲ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε μὲ βεβαιότητα πῶς ἦταν καταμετρημένο στους δύο πολιτικοφιλοσοφικοὺς διαλόγους τὸ ὕλικό ποὺ συναρμολόγησε ὁ Μογαυ.

Ἄλλα χαμένα συγγράμματα. Ἀπὸ τὸν διάλογο *Πολιτικός* ἔχουμε μόνον ἓνα ἀπόσπασμα· δείχνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἀσχοληθεῖ σοβαρὰ μὲ τὴν διδασκαλία γιὰ τὸ ὀρθὸ μέτρο, τὴν ὁποία εἶχε παρουσιάσει ὁ Πλάτων στὸν ὁμώνυμο διάλογο: «Τὸ ἀγαθὸ εἶναι τὸ ἀκριβέστερο μέτρο ὄλων τῶν πραγμάτων». Μετὰ τὸν Jaeger³⁰⁷ συνηθίζουν νὰ παραθέτουν αὐτὴ τὴν πρόταση, σάν νὰ μὴν ὑπῆρχε ἀμφιβολία ὅτι ἐκφράζει τὴν ἀποψὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλη. Λησμονοῦν ὅμως ὅτι πρόκειται γιὰ πρόταση ἀποκομμένη ἀπὸ μίᾳ ἄγνωστη, κατὰ τὰ λοιπὰ, συνάφεια τοῦ διαλόγου.

Τὰ *Νόμιμα* σὲ τέσσερα βιβλία ἦταν μίᾳ συλλογὴ ὕλικου μὲ περιγραφὲς μὴ ἐλληνικῶν ἐθίμων καὶ θεσμῶν. Τὰ ἀραιὰ ἀποσπάσματα περιγράφουν καταστάσεις

³⁰⁴ P. Moraux, *À la recherche de l'Aristote perdu: le dialogue sur la justice*, Louvain 1957. Συζητήσεις ἀπὸ τοὺς E. de Strycker, *Les Ét. class.* 26, 1958, σ. 205· G. Morrow, *Gnomon* 30, 1958, σ. 441· D. J. Allan, *CJ. Rev.* 1959, σ. 127.

³⁰⁵ Γ 6, 1278b 30-32 καὶ γὰρ ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς λόγοις διοριζόμεθα περὶ αὐτῶν πάλαι.

³⁰⁶ *Πολιτικός* 259c.

³⁰⁷ *Aristoteles*, σ. 88.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

τῆς Ρώμης, τῆς Ἐτρούριας, τῆς Καρίας καὶ τῆς Λιβύης. Ὁ Κικέρων λέει ὅτι τὰ *Nόμματα* περιείχαν περιγραφές γιὰ *mores instituta disciplinae*.

Τὰ *Δικαιώματα* ἦ, σύμφωνα μὲ τὴ *Vita Marciana*, *Δικαιώματα Ἑλληνίδων πόλεων*, ἦταν ἐπίσης μιὰ συλλογὴ ὕλικου, μὲ ἀναφορὲς σὲ νομικὰ κατοχυρωμένες ἀπαιτήσεις, τίς ὁποῖες εἶχαν ἐγείρει ἀμοιβαία οἱ ἑλληνικὲς πόλεις-κράτη, ἰδιαίτερα σὲ περιπτώσεις ἀμφισβητήσεων γιὰ τὰ σύνορά τους. Ἐνα ἀπόσπασμα ἀναφέρεται σὲ γεγονὸς ποὺ μπορούμε νὰ τὸ τοποθετήσουμε χρονικὰ στὸ ἔτος 333.

Κοινωνία καὶ κράτος

Τὸ ἰδανικὸ κράτος, Πολιτικά Η-Θ. Ὁ Ἀριστοτέλης σχεδιάζει μιὰ συναρπαστικὴ ἰδανικὴ εἰκόνα μικρῆς ἑλληνικῆς πόλης-κράτους σὲ ὄμορφο, χωρὶς χασμωδία, ὕψος. Δὲν θέτει προβλήματα καὶ δὲν προτείνει καινοτομίες· τὸ βλέμμα του εἶναι νοσταλγικὰ στραμμένο στὸν παλιὸ καλὸ καιρὸ· τὸ ἰδεῶδες του εἶναι μιὰ κοινωνία στὴν ὁποία κάθε πολίτης ἔχει τὸ ἐξαρχῆς καθορισμένο ἔργο του καὶ τὸ ἐπιτελεῖ πιστά, μιὰ κοινωνία σὲ κατάστασι τέλειαι ἀκινήσιας, ἀν τὴ δοῦμε ἐξωτερικά, τῆς ὁποίας στόχος εἶναι νὰ πραγματοποιήσει τὴν καλὴ ζωὴ γιὰ τὸ ἄτομο. Ἔτσι ἀκριβῶς φαντάστηκε ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὸ σύμπαν³⁰⁸ καὶ τὸν φυσικὸ κόσμον, ὡς κλειστὸ σύστημα χωρὶς ἀρχή, χωρὶς ἐξέλιξι, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε ἐμεῖς, χωρὶς τέλος. Γι' αὐτὸν εἶναι φυσικὸ νὰ παραλληλίσουμε τὴ λειτουργία τῶν ὀργάνων ἐνὸς ἔμβριου ὄντος, ἢ ὁποία ρυθμίζεται ἀπὸ τὴ φύσι, μὲ μιὰ καλὰ διοικούμενη πόλι: «Ὅταν σὲ μιὰ πόλι ἔχει ἐπικρατήσῃ τάξι, δὲν εἶναι ἀπαραίτητὴ ἡ παρουσία μονάρχῃ σὲ ὅλα ὅσα συμβαίνουν, ἀλλὰ κάθε ἄτομο ἐκτελεῖ τὸ καθήκον του, ὅπως ἔχει ὀριστεῖ ἐξαρχῆς³⁰⁹ τὸ ἓνα ἀκολουθεῖ τὸ ἄλλο, ὅπως συνηθίζεται ἀπὸ παλιά». Ἡ προϋπόθεσι γιὰ τὸ ἰδανικὸ κράτος τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι νὰ ἐκπληρῶνουν ὅλοι οἱ πολῖτες σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν αὐστηρὴ ἀπαιτήσι γιὰ ἀρετὴ. Ὅσοι πολῖτες εἶναι πολιτικὰ ἐνεργοί, ἔχουν ἀπαλλαγεί ἀπὸ ταπεινὲς ἐργασίες καὶ ἐλέγχουν τὸ χρόνο τους ἔχουν, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, *σχολήν*.³¹⁰ γιὰ τοῦτο μπορούν νὰ ἀφοσιωθοῦν στὴν ἐκπλήρωσι τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν καθηκόντων τους καὶ στὴν καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμῃς καὶ τῆς ἀρετῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει πλήρη συνείδησι τοῦ γεγονότος ὅτι περιγράφει μιὰ ἰδανικὴ κατάστασι, ἀλλὰ τονίζει ὅτι δὲν σχεδιάζει μιὰ φανταστικὴ εἰκόνα. «Πρέπει νὰ ἀπαριθμῶσι διάφορες προϋποθέσεις, οἱ ὁ-

³⁰⁸ Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει τὸν παραλληλισμὸν στὰ χωρία 1325b 29, 1316a 33.

³⁰⁹ *Περὶ ζῶων κινήσεως* 703a 30-34. Οἱ φράσεις-κλειδιά εἶναι *τάξις* καὶ ὡς τέτακται, ἢ βασικὴ ἐννοια στὴν κοσμοθεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη: τὸ ἀγαθὸ εἶναι *τάξις*. Γιὰ τὴ σχέση μὲ τὴ θεωρία τῶν ἀρχῶν (*Prinzipienlehre*) τοῦ Πλάτωνα, βλ. παραπάνω, σσ. 224-227.

³¹⁰ Βλ. παρακάτω, σ. 270.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

ποίες πρέπει να πληροῦνται, ἂν μὰ πόλη πρέπει να ὀργανωθεῖ ὅπως ἐπιθυμοῦμε· συγχρόνως πρέπει να καταρτίσω ἕναν κατάλογο ἐπιθυμιῶν, ἀλλὰ σ' αὐτὸν δὲν ἐπιτρέπεται να περιληφθεῖ τίποτε τὸ ἀνέφικτο.³¹¹ Σ' αὐτὴ τὴν ἔκθεση, δὲν πρέπει να προβάλει κανεὶς τὴν ἴδια ἀπαίτηση γιὰ ἀκρίβεια ὅπως σὲ μιὰ θεωρητικὴ ἐπιχειρηματολογία.»³¹²

Στὴν εἰσαγωγὴ ὁ Ἀριστοτέλης σκιαγραφεῖ τὶς ἠθικὲς³¹³ προϋποθέσεις, οἱ ὁποῖες καταλήγουν στὸ ὅτι ὁ στόχος τοῦ κράτους δὲν συνίσταται στὸν πλοῦτο καὶ στὴν ἐπικυριαρχία τῶν γειτόνων, ἀλλὰ στὴν ἀξιοπρεπὴ ζωὴ γιὰ τὸ λαὸ καὶ τὴν ἐφικτὴ εὐδαιμονία. Ἡ εὐδαιμονία συνίσταται στὴν ἐνεργοποίηση καὶ στὴν πλήρη ἐκδίπλωση τῶν ἑξοχῶν ἰδιοτήτων τῶν ἐπιμέρους πολιτῶν. «Οἱ περισσότεροι νομίζουν ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἠθικὴ γιὰ τὰ ἄτομα καὶ μιὰ ἄλλη γιὰ τὸ κράτος. Αὐτὸ δὲν εἶναι ὀρθό. Βέβαια, οἱ πόλεμοι εἶναι δυστυχῶς ἀπαραίτητοι, ὄχι ὁμως ὡς σκοπός, ἀλλὰ μόνο ὡς μέσο γιὰ τὸ σκοπὸ. Εἶναι παράλογο ἢ προσπάθεια τοῦ πολιτικοῦ να πρέπει νὰ ἀφορᾷ τὴν ἐξεύρεση μέσων γιὰ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ γείτονα, εἴτε μὲ τὴ θέληση εἴτε χωρὶς τὴ θέλησή του. Ἡ δύναμη ἐπιρροῆς ἐνὸς ἀτόμου δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ἄλλους· μπορεῖ κάλλιστα νὰ θέσει ὡς σκοπὸ τοῦ τὴν πνευματικὴ δραστηριότητα.³¹⁴ Τὸ ἴδιο καὶ τὸ κράτος· ἡ δραστηριότητα στὸ ἐξωτερικὸ δὲν εἶναι ὅπως ὅποτε ἀναγκαία, γιὰ τὴν τὰ μέλη τοῦ κράτους ἔχουν νὰ ἐπιτελέσουν πολλὰ ἀπὸ κοινοῦ. Ἄν ἡ δραστηριότητα πρὸς τὰ ἔξω ἦταν ἀπολύτως ἀναγκαία, ὁ θεὸς καὶ τὸ σύμπαν δὲν θὰ ἦταν εὐτυχημένοι, γιὰ τὴν δὲν ἔχουν δραστηριότητα ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω.»

«Τὸ ἰδανικὸ κράτος πρέπει νὰ ἔχει μέτριο μέγεθος· πρέπει νὰ ἔχει τόσους κατοίκους καὶ τόση ἔκταση, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ τραφοῦν ὅλοι ἀπὸ τὰ προϊόντα, ἀλλὰ συγχρόνως πρέπει νὰ εἶναι τόσο μικρὸ, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιθεωρεῖται εὐκολά.³¹⁵ Ἄν τὸ κράτος ἦταν πάρα πολὺ μεγάλον, ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ γνωστοποιεῖ κάτι στὸ λαὸ, ἀκόμη κι ἂν εἶχε τὴ φωνὴ τοῦ Στέντορα; Ἡ ἐγγύτητα τοῦ κράτους μὲ τὴ θάλασσα ἔχει πλεονεκτήματα,

³¹¹ Z 4, 1325 b 36-39.

³¹² Z 7, 1328 a 19-21.

³¹³ Ὁ ὀρισμὸς τῆς εὐδαιμονίας στὸ Z 8, 1328 a 37 (καὶ 1332 a 9) καὶ ἡ θεμελιώσῃ του συμφωνεῖ ἀπολύτως μὲ τὰ Ἠθικὰ Εὐδῆμεια B 1, 1219 a 35. Στὸ πρῶτον κεφάλαιον ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ εὐρέως (χρηστέον αὐταῖς 1323 23) ἕναν ἄγνωστο διάλογον. Τὸ χωρίον 1325 b 16-23 θυμίζει τὸν Προτρεπτικὸ B 25. Ὁ J. Bendixen κατέγραψε ἤδη τοὺς πολυάριθμους συσχετισμοὺς τῶν Ἠθικῶν Εὐδῆμειῶν καὶ ὁ F. Dirlmeier ἐντόπισε ἀκόμη περισσότερους. Ὁ διαστοχασμὸς στὸ 1332 a 8 εἶναι ἐνδιαφέρων: «Ὅπως εἶπα στὶς παραδόσεις μου γιὰ τὴν ἠθικὴ, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο μὲ πνεῦμα δασκαλοσύνης».

³¹⁴ Z 3, 1325 b 16-23, ἀναλυτικότερον παράθεμα παραπάνω, σ. 259.

³¹⁵ 1326 b 24 πρὸς αὐτάρκειαν ζωῆς εὐσύνοπτος.

γιατί οι εισαγωγές και οι έξαγωγές είναι απαραίτητες. Τὰ ἠθικά μειονεκτήματα, τὰ ὅποια προκύπτουν ἀπὸ τὸ ὅτι μιὰ πόλη γίνεται ἀγορὰ γιὰ ὄλους, μποροῦν νὰ ἐλαττωθοῦν, ἂν τὸ λιμάνι βρισκεται ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη καὶ ἂν ὀριστεῖ μὲ νόμο ποιοὶ πολῖτες ἐπιτρέπεται νὰ συναλλάσσονται μὲ τοὺς ναυτικούς καὶ ποιοὶ ὄχι.» Αὐτὴ ἡ παρατήρηση δείχνει πόσο μονόπλευρα συγκεντρώνει τὴν προσοχὴ του σὲ ἠθικά ζητήματα ὁ Ἀριστοτέλης.

Ποιὲς φυσικὲς καταβολὲς πρέπει νὰ ἔχουν οἱ κάτοικοι; Ὁ Ἀριστοτέλης θίγει σύντομα τὴ μοντέρνα διδασκαλία τῆς ἐποχῆς του³¹⁶ γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ κλίμα καὶ στὶς ψυχικὲς ιδιότητες τῶν ἀνθρώπων, καὶ παρατηρεῖ ὅτι οἱ Ἕλληνες μὲ τὶς ἐξοχες ιδιότητές τους θὰ μπορούσαν νὰ ἐξουσιάσουν ὄλους (τοὺς λαούς), ἂν ἦταν ἐνωμένοι σ' ἓνα μόνο κράτος.³¹⁷ Αὐτὸς ὁ διαστοχασμὸς (Reflexion) δὲν ἀνήκει στὴ θεματικὴ του καὶ ἀντιφάσκει μὲ ὅσα εἶπε γιὰ τὴ στοχοθεσία τοῦ μικροῦ ἰδανικοῦ κράτους· ταιριάζει ὅμως μὲ τὰ διανοήματα τὰ ὅποια μάλιστα ἐξέθεσε σχετικὰ μὲ τὸν ἔθνικὸ χαρακτήρα διαφόρων λαῶν, τὰ ὅποια ὁ Ἀριστοτέλης ἀντλήσε ἀπὸ μιὰ ἄγνωστη σὲ μᾶς πηγὴ.³¹⁸ Λαμβάνοντας ὑπόψη τὴ συνάφεια στὴν ὁποία ἔχει ἐνταχθεῖ αὐτὸς ὁ διαστοχασμὸς (Reflexion), θεωρῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκλείεται νὰ ὑπαινίσσεται ἐδῶ τὶς τάσεις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Φιλίππου.³¹⁹

Μετὰ ἀπὸ μιὰ πλοῦσια σὲ παραθέματα καὶ κομψὴ περιγραφή τοῦ Ἀθηναίου ἀριστοκράτη, τοῦ καλοῦ κάγαθοῦ, ὁ ὁποῖος ξέρει πάντοτε νὰ τηρεῖ τὴν ὀρθὴ μεσότητά στὴ συμπεριφορὰ του, ὁ Ἀριστοτέλης ἔρχεται στὸ ζήτημα τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Διαπιστώνει θεωρητικὰ³²⁰ ποῖα ἔργα ἔχει τὸ κράτος ὡς ὄλο: παραγωγὴ τροφίμων, τέχνες, παραγωγὴ ὄπλων, δυνατότητα γιὰ τὴ συλλογὴ ρευστοῦ χρήματος, διατάξεις γιὰ τὴν κρατικὴ λατρεία, καὶ τὸ πιὸ σπουδαῖο: διατάξεις γιὰ τὴ ρύθμιση νομικῶν ζητημάτων. Ὡς ἐκ τούτου τὸ κράτος χρειάζεται ἔξι κοινωνικὲς τάξεις: γεωργούς, τεχνίτες, στρατιῶτες, πλούσιους ἀνθρώπους, ἱερεῖς καὶ δικαστές. Ἀπ' αὐτούς, κατ'ἀλληλοὶ πολῖτες μὲ πολιτικὰ δικαιώματα εἶναι μόνο ὅσοι διαθέτουν περιουσία καὶ δὲν ἀσχολοῦνται μὲ ταπεινὲς ἐργασίες. Γιὰ τοῦτο οἱ ἡμερομίσθιοι

³¹⁶ Πρβ. παραπάνω, σ. 152.

³¹⁷ 1327 b 32 *δυναμένοι ἄρχειν πάντων μιᾶς τυγχάνον πολιτείας.*

³¹⁸ Ἡ πρώτη πηγὴ εἶναι, φυσικά, τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*, καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα στὴν *Πολιτεία* 435e. Σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα ὅμως δὲν ἀπαντοῦν τὰ διανοήματα ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μεσεῖ καὶ εἶναι κατεξοχὴν κατ'ἀλλήλους νὰ ἐξουσιάζει.

³¹⁹ Γενικῶς, ἔτσι φαίνεται πῶς ἐρμηνεύουν αὐτὸ τὸ χωρίο Newman I 321· Jaeger, *Aristoteles*, σ. 121· Barker, σ. 296, A 2.

³²⁰ Πρότυπο εἶναι ἡ *Πολιτεία* 369c· ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ταξινομήσει τὰ ἔργα τοῦ κράτους ὡς ἀκολουθῶν: *τροφή, τέχνη, ὄπλα, χρημάτων τις εὐπορία, ἡ περὶ τὸ θεῖον ἐπιμέλεια, κρίσις.*

εργάτες, οι γεωργοί, οι τεχνίτες και οι έμποροι δέν έχουν δικαίωμα νά ασχολούνται μέ τις πολιτικές ύποθέσεις του κράτους· αυτό τό δικαίωμα τό έχουν μόνο οι τάξεις οι όποιες μπορούν νά δημιουργούν τά έργα τής άρετής,³²¹ δηλαδή άφενός οι νεαροί οι όποιοι μπορούν νά φέρουν όπλα και οι όποιοι έκπροσωπούν τήν πολιτική δύναμη του κράτους, άφετέρου οι άντρες οι όποιοι δίνουν συμβουλές, οι έκπρόσωποι τής πρακτικής σοφίας τής ζωής.³²² Οι ιερείς προέρχονται από αυτές τις δύο τάξεις, είναι άντρες κατά προτίμηση ηλικιωμένοι, καταβεβλημένοι από τά γηρατειά, οι όποιοι τώρα βρίσκουν ήρεμία στην ιερατική θητεία. 'Ανάμεσα σ' αυτές τις τρεις πολιτικά δραστήριες τάξεις και στη μάζα του έργαζόμενου πληθυσμού ύπάρχει για πάντα άγεφύρωτο χάσμα.³²³

Ό 'Αριστοτέλης θέλει τώρα νά αίτιολογήσει ιστορικά γιατί είναι σωστό νά διατηρείται στο κράτος ένα μόνιμο ταξικό σύστημα: 'Η Αίγυπτος και ή Κρήτη είναι παραδοσιακά παραδείγματα· από τόν λογογράφο 'Αντίοχο τόν Συρακούσιο ό 'Αριστοτέλης άντλεί ένα ακόμη παράδειγμα: τό θεσμό των συσσιτίων στην 'Ιταλία.³²⁴ «Εύκολα μπορεί νά εξηγηθεί γιατί δημιουργήθηκε μία τέτοια κοινωνική όργάνωση σε διαφορετικές έποχές, σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου. Πρέπει νά φανταστούμε ότι και όλοι οι ύπόλοιποι ανθρώπινοι θεσμοί μέ τήν πάροδο του χρόνου έπινοήθηκαν πολλές φορές, στην πραγματικότητα πάρα πολύ συχνά,³²⁵ γιατί ή ανάγκη κάνει τόν άνθρωπο έπινοητικό και μόλις έχει έγκαθιδρυθεί ό,τι είναι αναγκαίο για τή ζωή, βρίσκουμε και τή δυνατότητα νά αναπτύξουμε έκλεπτυσμένο τρόπο ζωής και πολυτέλεια.»

321 1329 a 19 τό γάρ βάνουσον ού μετέχει τής πόλεως. 'Η έκφραση τής άρετής δημιουργός είναι παράθεμα από τήν πλατωνική Πολιτεία 500 d. Ό 'Αριστοτέλης ονομάζει γεωργόν τόν ήμερομίθιο εργάτη ή τό δούλο ό όποιος έπιτελεί τήν άγροτική εργασία, για τούτο ή δούλοι ή βάρβαροι περίοικοι. 'Επομένως, ό γαιοκτήμονας άρότης ήταν πολίτης μέ πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Παρ' όλα αυτά όμως, στην πραγματικότητα οι περισσότεροι 'Αθηναίοι γεωργοί ήταν φτωχοί άνθρωποι, όπως συμπεραίνουμε από τους 'Αχαρνείς και, 100 χρόνια άργότερα, από τόν Δύσκολο του Μενάνδρου. Ό 'Αριστοτέλης δέν άσχολεϊται εδώ καθόλου μ' αυτό τό ζήτημα. Στο τρίτο βιβλίο επανέρχεται σ' αυτό, βλ. παρακάτω, σ. 290.

322 οι νεώτεροι - όπλιτικόν - δύναμις, οι πρεσβύτεροι - βουλευτικόν - φρόνησις. Βλέπουμε πόσο σχηματική είναι ή περιγραφή.

323 1329 38 κχωρίσται άεί. Στο δεύτερο βιβλίο αυτό είναι βασικό έπιχείρημα τής κριτικής του 'Αριστοτέλη στο πλατωνικό ιδανικό κράτος. Βλ. παρακάτω, σ. 287. Μέσα σ' αυτές τις δύο τάξεις λαμβάνει χώρα μία κυκλική έναλλαγή (Zirkulation).

324 Αυτό τό τμήμα δέν ένισχύει πολύ τήν έπιχειρηματολογία του, τό πολύ πολύ τήν άρχή (Prinzip) τής τάξεως. Στο σύγγραμμά του Νόμος συσσιτικός (DL 139) ό 'Αριστοτέλης είχε αναφερθεί σε έξιμα αυτού του είδους.

325 Παρόμοιος διαστοχασμός ύπάρχει στο Λάμβδα 8, 1074 b 10, στο Περί ούρανού Α 3, 270 b 19, στα Μετεωρολογικά Α 3, 339 b 27.

Ἡ περιγραφή ἢ ὁποῖα ἀκολουθεῖ τώρα,³²⁶ μιᾶς πόλης ἰδανικὰ ὀργανωμένης καὶ καλὰ σχεδιασμένης κατ' ἀντιστοιχία πρὸς τὶς προηγούμενες ἐξουσίες, εἶναι ἱστορικὰ ἐνδιαφέρουσα καὶ ὑφολογικὰ ἀνήκει σὲ ὅ,τι καλύτερο ἔχει γράψει ὁ Ἀριστοτέλης. Τονίζει πόσο σημαντικὸ γιὰ τὴν ὑγιεινὴ εἶναι νὰ ληφθεῖ μέριμνα γιὰ καλὸ πόσιμο νερὸ καὶ γιὰ τὸν χωρισμὸ τῆς ὑδροληψίας ἀπὸ τὴν ἀποχέτευση· ἐπιπλέον, πόσο σημαντικὸ εἶναι νὰ δοθεῖ στὴν πόλη θέση εὐνοϊκῆ σχετικὰ μὲ τὶς κυρίαρχες διευθύνσεις τῶν ἀνέμων.³²⁷ Ὁ Ἀριστοτέλης συνιστᾷ τὶς προτάσεις τοῦ περιφημοῦ πολεοδόμου Ἰππόδαμου, ὁ ὁποῖος ἐπινόησε τὸ χωρισμὸ τῆς πόλης σὲ τετράγωνα καὶ τὴ διάταξη, βάζει σχεδίου, τῆς Ἀγορᾶς, διοικητικῶν κτιρίων καὶ ναῶν. «Ἡ καθαυτὸ Ἀγορὰ πρέπει νὰ προορίζεται γιὰ τοὺς ἀγῶνες τῶν ἐλευθέρων ἀντρῶν.³²⁸ Ἐκεῖ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γίνονται ἀγοραπωλησιές· δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πάει ἐκεῖ οὔτε ἐργάτης τῆς πόλης οὔτε ἀγρότης, ἐφόσον δὲν ἔχει κληθεῖ ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες. Τὸ πιὸ ὠραῖο θὰ ἦταν νὰ εἶχαν ἐκεῖ τὴν ἔδρα τους καὶ τὰ γυμναστήρια γιὰ τοὺς μεγαλύτερους στὴν ἡλικία ἄντρες· γιὰτὶ μοῦ φαίνεται σωστό³²⁹ νὰ ἰδρυθοῦν ξεχωριστὰ γυμναστήρια γιὰ τὴ νεολαία καὶ γιὰ τοὺς μεγαλύτερους στὴν ἡλικία ἄντρες· καθὼς ἐπίσης, ὀρισμένοι ἀξιωματοῦχοι νὰ συχάζουν μὲ τοὺς νεαροὺς στὰ γυμναστήρια τὰ ὁποῖα βρισκονται ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, καὶ οἱ γεροντότεροι στὴν ἀγορὰ κοντὰ στὶς δημόσιες ὑπηρεσίες. Γιὰτὶ ἡ παρουσία σ' ἓνα μέρος ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῶν κυβερνῶντων προκαλεῖ τὸν ἀληθινὸ φόβο καὶ τὸ σεβασμὸ ὁ ὁποῖος ἀρμόζει σὲ ἓναν ἐλεύθερο ἄνθρωπο.» Αὐτὸ τὸ χωρίο δείχνει πολὺ ὄμορφα, καθὼς πιστεύω, πόσο εἶχε ἐξοικειωθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ ἐκεῖνον τὸν ἀττικὸ – ἀριστοκρατικὸ τρόπο σκέψης, τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς εἰσαγωγικὲς συζητήσεις στοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνα καὶ ὁ ὁποῖος ἤδη τότε ἦταν ἴσως κάπως ξεπερασμένος. Ἐντονα ἀντίθετη μὲ τὴν ἰδεαλιστικὴ παρουσίαση τοῦ Ἀριστοτέλη βιώνουμε τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ δικαστικοῦ σώματος στοὺς Σφῆκες καὶ σὲ ἄλλες κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη.

Νὰ κατέχει τὸ χρόνο του. Ἡ μορφή ζωῆς τὴν ὁποῖα περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ σύγγραμμά του γιὰ τὸ ἰδανικὸ κράτος εἶναι ὁ βίος πολιτικός. Τὸ νὰ ζεῖ κανεὶς ὡς πολίτης μὲ πλήρη δικαιώματα σημαίνει ὅτι συμμετέχει σὲ ὅλες τὶς σημαντικὲς ὑποθέσεις τῆς πόλης· ὅτι ἔχει σαφὴ ἰδέα γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς κοινωνικῆς δράσης του καὶ αἰσθάνεται ὑπεύθυνος γιὰ τὴν πραγ-

³²⁶ Ζ 11-12, 1330a 34 - 1331b 23.

³²⁷ Ὁ Ἀριστοτέλης δανεῖζεται αὐτὸ τὸ διαγῶγμα ἀπὸ τὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*.

³²⁸ ἐνσολάζειν 1331b 12.

³²⁹ Στὴν Ἀθήνα δὲν ὑπῆρχαν γυμναστήρια κοντὰ στὴν ἀγορὰ οὔτε γυμναστήρια προοριζόμενα ἀποκλειστικὰ γιὰ ἐνηλίκους.

ματοποίησή του με δύο λόγια, ότι ἀφοσιώνεται ολόψυχα στην εὐημερία τῆς κοινωρίας. Αὐτὸ ἀπαιτεῖ *σχολή*.³³⁰ Ἡ λέξη μεταφράζεται συνήθως ὡς 'ἀργία'. Αὐτὸ ὅμως, ὅπως λέει ὁ Mikkola, διόλου δὲν σημαίνει 'ἀργία' μετὴν ἔννοια τοῦ 'ἐλεύθερου ἀπὸ καθήκοντα χρόνου'. Ἡ καθημερινὴ ἐργασία ἢ ὁποῖα ἐπιβάλλεται ἀναγκαστικὰ εἶναι *ἀσχολία*,³³¹ ὁ προσωπικὸς χρόνος ποῦ ἔχει ὁ καθένας στὴ διάθεσή του εἶναι *σχολή*. ὅποιος διαθέτει ὁ ἴδιος τὸ χρόνο του ἔχει *σχολή*. Αὐτὴ ἡ *σχολή* θέτει ἀπαιτήσεις στὸν κάτοχό της³³² καὶ μόνον ὁ ἐλεύθερος εἶναι ἱκανὸς νὰ τὴς ἐκπληρώσει, ὅπως λέει καὶ ἡ παροιμία: Ἡ *σχολή* δὲν ταιριάζει στὸ δοῦλο.³³³ Αὐτὸ ἐξηγεῖ γιατί ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ νὰ μιλάει γιὰ τὴς ἀρετὲς οἱ ὁποῖες εἶναι χρήσιμες γιὰ τὴ *σχολή*³³⁴ καὶ τὴς ὁποῖες πρέπει νὰ διαθέτει ὁ πολίτης. «Ὡς ἄτομα καὶ συλλογικὰ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὸν αὐτὸ στόχο: Ἐπομένως, γιὰ τὸν ἄριστο ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸ ἄριστο κράτος ὁ γινώμονας εἶναι οἱ καθολικὰ ἀναγνωρισμένες ἀρετὲς: σοφία, γενναιότητα, σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη. Ἐνα κράτος τὸ ὁποῖο θέλει νὰ εἶναι εὐτυχισμένο καὶ καταπιάνεται στὰ σοβαρὰ μετὸ ἔργο του, πρέπει νὰ ἔχει αὐτὲς τὴς ἀρετὲς καὶ νὰ τὴς ἐφαρμόζει. Ὅποιος κάνει κατάχρηση τοῦ χρόνου του καὶ τὸν χρησιμοποιεῖ γιὰ μὴ εὐγενικοὺς σκοποὺς πράττει ἐξίσου ἀσύνετα μετὸ ἐκείνον ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νὰ χειριστεῖ ὑλικά ἀγαθὰ: στὴ *σχολή* συμπεριφέρεται ὡς δοῦλος.» Στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη ἡ διάκριση³³⁵ ἀνάμεσα στὸ ἀναγκαῖο καὶ στὸ 'ῥαῖο' εἶναι θεμελιωχὴ. Τὸ 'ῥαῖο' εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο κάνει κανεὶς γιὰ χάρη τοῦ ἑαυτοῦ του. Αὐτὴ ἀκριβῶς τὴ διάκριση χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν μιλάει γιὰ τὴς δύο ἀγορῆς.³³⁶ Ἡ Ἀγορὰ στὴν ὁποῖα βρῖσκονται τὰ δημόσια κτίρια τῶν πολιτῶν ποῦ κυβερνοῦν καὶ τὰ γυμναστήρια ποῦ προορίζονται γιὰ τοὺς ἐνήλικους πολίτες πρέπει νὰ ἐξυπηρετεῖ ἀποκλειστικὰ τὴς προσπάθειες τῶν ἐλευθέρων.³³⁷

330 Χρησιμοποιοῦ ἐδῶ τὸ πολύτιμο ἄρθρο τοῦ E. Mikkola, «Schole bei Aristoteles», *Aetios* 1958, σσ. 68-87. Σύμφωνα μ' αὐτόν, ἡ λέξη *σχολή* καὶ τὰ παράγωγά της ἐμφανίζονται στὸ Corpus Aristotelicum 89 φορές: τὴς μισὲς ἀπὸ αὐτὲς (46), καὶ μάλιστα σὲ χωρία τὰ ὁποῖα φωτίζουν καλύτερα τὸ νόημα τῆς ἔννοιας, ἐμφανίζονται στὰ *Πολιτικά Ζ-Η*.

331 *Ἠθικά Νικομάχεια* I 7, 1177 b 4 *ἀσχολούμεθα ἵνα σχολάζωμεν*.

332 H 3, 1337 b 31 *δεῖ σχολάζειν δύνασθαι καλῶς*.

333 Z 15, 1334 a 20.

334 Z 15, 1334 a 14 *τὰς εἰς τὴν σχολὴν ἀρετάς*.

335 *Προτρεπτικὸς Β* 42, *ὅσον διέστηκεν ἐξ ἀρχῆς τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ ἀναγκαῖα, ἄλλα χωρία στὰ σχολία μου*.

336 1331 b 11-13. Ἡ μία εἶναι ἡ *ἀναγκαῖα ἀγορὰ*, ἡ ἄλλη ὁ τόπος τοῦ *ἐνσχολάζειν*.

337 Σιωστὰ ἀποδίδει ἔτσι τὸν ὄρο *ἐνσχολάζειν* ὁ Mikkola: κατὰ λέξη σημαίνει: 'νὰ περνᾶ κανεὶς τὴ *σχολή* του' ἀσφαλῶς, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε κατὰ νοῦ τὸ 'νὰ ζεῖ κανεὶς ὡς ἀργόσχολος'.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

Οι λέξεις *σχολή*, *θεωρία* και *εὐδαιμονία* δὲν δηλώνουν μόνο κατάσταση, ἀλλὰ και δυναμική δραστηριότητα. "Ὅπως στὸν *Προτρεπτικὸ* και στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* ὁ Ἀριστοτέλης λέει γιὰ τὴ *θεωρία* ὅτι εἶναι τὸ πιὸ ἀπολαυστικὸ ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα και ὀδηγεῖ στὴν *εὐδαιμονία*, ἔτσι κι ἐδῶ, ὅπου ἔχει κατὰ νοῦ τὴ ζωὴ τοῦ πολίτη, λέει ὅτι ἡ *σχολή* ἐνέχει ἀπόλαυση, εὐτυχία, μακαριότητα.³³⁸ Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι χρησιμοποιεῖ ὡς παρομοίωση τὴ ζωὴ στὰ νησιὰ τῶν Μακάρων, τόσο ὅταν μιλάει γιὰ τὴ *θεωρία* ὅσο και ὅταν μιλάει γιὰ τὴ *σχολή*.

Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τμήματα αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι ἡ ἐξασφάλιση *σχολῆς* και εἰρήνης πρέπει νὰ εἶναι ὁ στόχος τῶν πολιτικῶν ἀξιοματούχων: «Οἱ ιστοριογράφοι και οἱ συγγραφεῖς πολιτικῶν συγγραμμάτων ἔχουν ἐσφαλμένη ἀποψη γιὰ τὴν ἐξουσία τὴν ὁποία πρέπει προπάντων νὰ ἐμφανίζεται ὅτι τιμᾷ ὁ νομοθέτης. Τὸ νὰ κυβερνᾷς ἐλεύθερους πολίτες εἶναι ωραιότερο και ἠθικὰ πολυτιμότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐξουσιάζεις δεσποτικά. Δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε ἕνα κράτος εὐτυχισμένο και νὰ ἐπαινοῦμε τὸ νομοθέτη του,³³⁹ ἐπειδὴ ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς πολίτες νὰ ἐξουσιάζουν τοὺς γείτονες. Τέτοια ἀντίληψη ἔχει φοβερὸς συνέπειες: προφανῶς, θὰ ἔπρεπε τότε και κάθε πολίτης, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ τὸ κάνει, νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐξουσιήσει τοὺς γείτονές του και τὴν πόλη του. Καμιὰ συλλογιστικὴ ἢ νόμος αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸ στόχο τοῦ κράτους, οὔτε εἶναι χρήσιμος ἢ ἀληθινός, γιὰτὶ ἡ αὐτὴ ἠθικὴ ἰσχύει και γιὰ τὸ ἄτομο και γιὰ τὸ κράτος, και τοῦτο ἀκριβῶς πρέπει νὰ χαράζει ὁ νομοθέτης στὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἱστορικὴ πείρα ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποψη μας ὅτι ὁ νομοθέτης ὀφείλει νὰ θεσπίσει τοὺς νόμους μὲ βάση τὴ *σχολή* και τὴν εἰρήνη. Τὰ στρατιωτικὰ καθεστῶτα διατηροῦνται μόνο ὅσο διεξάγουν πόλεμο. Τὴν εὐθύνη τὴν φέρει ὁ νομοθέτης, ὁ ὁποῖος δὲν διαπαιδαγώγησε τοὺς ἀνθρώπους, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἐκμεταλλεῦνται σωστὰ τὸ χρόνο τους».³⁴⁰

Ἐνα πρόγραμμα ἀγωγῆς. «Τὸ ἐπίπεδο πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης τοῦ κράτους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κατὰ πόσο ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη ἔχουν και εὐγενικὸ φρόνημα.³⁴¹ Ἴσως νὰ ἦταν δυνατὸ νὰ εἶναι καλοὶ οἱ πολίτες ὡς σύνολο, χωρὶς νὰ εἶναι καλὸς και ὁ καθένας ἀπὸ αὐτούς: ἀλλὰ

³³⁸ Η 3, 1338a 1 τὸ δὲ *σχολάζειν* ἔχειν αὐτὸ δοκεῖ τὴν ἡδονὴν και τὴν εὐδαιμονίαν και τὸ ζῆν μακαρίως.

³³⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει κατὰ νοῦ τὸ νόμο τῶν Σπαρτιατῶν.

³⁴⁰ Ζ 14, 1334a 9 οὐ παιδεύσας δύνασθαι σχολάζειν.

³⁴¹ Ζ 13, 1332a 32. Ἀναφέρω πολὺ σύντομα τὰ βασικὰ διανοήματα τοῦ βιβλίου Ζ 13-17. Πρβ. παρακάτω, σ. 290 στὸ Γ 4, 1277a 4.

τὸ τελευταῖο, βέβαια, θὰ ἦταν τὸ ἐπιθυμητό. Τρεῖς παράγοντες συμβάλλουν στὴ θεμελίωση τέτοιου φρονήματος: φυσικὲς προδιαθέσεις, ἔθισμός και μάθηση. Ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ εἶναι γιὰ ὄλους τοὺς πολίτες ἢ αὐτὴ. Κάθε κοινωνία ἀποτελεῖται, κατὰ βάση, ἀπὸ ἄρχοντες και ἄρχομένους. Στὸ κράτος μας κάθε πολίτης πρέπει νὰ εἶναι προετοιμασμένος νὰ συμμετάσχει στὴ διοίκηση τοῦ κράτους.³⁴² Ἐπομένως, οἱ ἴδιοι πάντοτε πολίτες, ἐναλλάξ, πρέπει νὰ ὑπακούουν και νὰ ἄρχουν. Ὅποιος θέλει νὰ γίνεи καλὸς ἄρχοντας πρέπει πρῶτα νὰ μάθει νὰ ὑπακούει.»

«Ἐπειδὴ οἱ φυσικὲς προδιαθέσεις παίζουν μεγάλο ρόλο και ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ ἀποβλέπει σὲ μιὰ καλὴ, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, φυσικὴ κατάσταση τῶν παιδιῶν, πρέπει νὰ θεσπίσει διατάξεις γιὰ τὸ γάμο και τὴ συνουσία. Πρέπει νὰ καταβληθεῖ προσπάθεια ὥστε ὅσοι θέλουν νὰ παντρευτοῦν νὰ πληροφοροῦνται ὅσα λένε οἱ γιατροὶ και οἱ φυσικοὶ ἐπιστήμονες γιὰ τὴ γέννηση τῶν παιδιῶν. Οἱ καλύτεροι εἰδικοί συνιστοῦν νὰ παντρεύονται τὰ κορίτσια στὰ δεκαοκτῶ τους χρόνια περίπου και οἱ ἄντρες περίπου στὰ τριάντα ἑπτὰ. Ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ φροντίζει ἐπίσης νὰ παίρνουν οἱ ἔγκυες τὰ σωστὰ προληπτικὰ μέτρα γιὰ τὸ σῶμα τους και ἐπιπλέον νὰ ἐμποδίζεται ἡ ἀνατροφὴ παραμορφωμένων³⁴³ παιδιῶν· αὐτὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλείπονται. Ἐπίσης, πρέπει νὰ λαμβάνονται μέτρα ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ γέννηση πολλῶν παιδιῶν,³⁴⁴ καθορίζοντας ἐπὶ πόσο χρόνο ἐπιτρέπεται στοὺς γονεῖς νὰ γεννοῦν παιδιά γιὰ τὸ κράτος. Μετὰ ἀπὸ γάμο 17 περίπου χρόνων, ὅταν ὁ ἄντρας εἶναι 54 και ἡ γυναίκα 35 χρόνων, δὲν πρέπει νὰ γεννοῦν ἄλλα παιδιά³⁴⁵ ἀλλὰ, ἀπὸ τότε κι ἔπειτα, νὰ ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μόνο γιὰ λόγους ὑγείας. Ἄν, παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ γυναίκα μείνει ἔγκυος, πρέπει νὰ γίνεи ἀμβλωση, προτοῦ τὸ παιδί ἀποκτήσει ἰκανότητα ἀντίληψης και ζωτικότητα.»

«Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πρώτων χρόνων τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ τὸ σπουδαιότερο εἶναι νὰ τρέφεται τὸ παιδί με πολλὴ γάλα και κατὰ τὸ δυνατόν χωρὶς κρασί· ἐπιπλέον, νὰ κάνει λουτρὸ σὲ κρύο νερὸ ποταμοῦ, ὥστε νὰ συνηθίζει στὸ κρύο, και νὰ κινεῖται πολὺ. Τὰ παιδιά, με τὴν ἐσωτερικὴ

³⁴² Πρβ. Γ 13, 1283b 42 – 84 a 3.

³⁴³ Στὸ 1335b 20 ἀναφέρεται πεπρωμένος, με κυμαινόμενο νόημα. Δὲν γνωρίζουμε σὲ ποιο μέτρο ἐφαρμοζόταν αὐτὸ τὸ ἀπάνθρωπο ἔθιμο κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ παρενθετικὴ φράση ἐάν ἡ τάξις τῶν ἐθῶν καλῶς μηδὲν ἀποτίθεσθαι τῶν γιγνομένων μαρτυρεῖ περιορισμένη ἐφαρμογή.

³⁴⁴ Ἡ ἀποικιοκρατικὴ περίοδος εἶχε τελειώσει προπολλοῦ. Τὸ ἰδανικὸ κράτος τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι μιὰ στάσιμη κοινωνία.

³⁴⁵ Ἡ γενετικὴ αἰτιολόγηση εἶναι ἡ ἴδια ὅπως στὸ ὕστερο ἔργο *Περὶ ζῶων γενέσεως*: ἐδῶ προστίθεται τὸ κρατικὸ συμφέρον.

ζεστασιά τους, συνηθίζουν να άντέχουν στο κρύο. 'Ο χρόνος που ακολουθεί ως το πέμπτο έτος είναι σημαντικός· μέσα σ' αυτά τα χρόνια, με κατάλληλα παιχνίδια και διηγήσεις, πρέπει να έτοιμάσει κανείς το δρόμο για την κατοπινη άπασχόληση του παιδιού. Κακώς άπαγορεύεται το δυνατό κλάμα³⁴⁶ στην πραγματικότητα, αυτό άποτελεί άναπνευστική άσκηση για το σώμα, και το κράτημα³⁴⁷ τής άναπνοής δίνει δύναμη, όταν εργάζεται κανείς. Οί άσχημες συζητήσεις πρέπει να άποφεύγονται· έπίσης, τα παιδιά πρέπει να κρατιούνται μακριά από άσεμνες εικόνες και παραστάσεις, ώσπου να φτάσουν στην ηλικία στην όποία έπιτρέπεται να λάβουν μέρος στο συμπόσιο, και ώσπου να τα καταστήσει ή άγωγή άτρωτα στις ζημιές. Γενικά, πρέπει να λάβει ύπόψη του κανείς πόσο άποφασιστική σημασία έχουν για τή μελλοντική ανάπτυξη του παιδιού οί πρώτες έντυπώσεις του. Γι' αυτό τα παιδιά πρέπει να εκπαιδεύονται όπωσδήποτε στο σπίτι.³⁴⁸ Μεταξύ του πέμπτου και του έβδομου έτους τής ηλικίας έπιτρέπεται στα παιδιά να παρακολουθούν το μάθημα γυμναστικής και μουσικής, το όποιο κάποτε θα το διδαχτούν και τα ίδια.»

Μετά από αυτή την εισαγωγή ακολουθεί το άνολοκλήρωτο, δυστυχώς, πρόγραμμα του 'Αριστοτέλη για τα δύο έπόμενα στάδια, το καθένα διάρκειας έπτά χρόνων, έπομένως από το έβδομο έτος ως την έφηβεία και από την έφηβεία ως το είκοστό πρώτο έτος. Έδώ ό 'Αριστοτέλης θέτει όρισμένα έρωτήματα τα όποια συζητούνται πολύ άκόμη και σήμερα.

'Η άγωγή τής νεολαίας είναι έργο τής κοινωνίας ή πρέπει να άφεθεί στο άτομο; 'Η άπάντηση είναι: Για τή διατήρηση του πολιτεύματος είναι άπαραίτητο να φροντίζει το κράτος την άγωγή τής νεολαίας. 'Επειδή ύπάρχει μόνο ένας στόχος για όλόκληρο το κράτος, ή άγωγή πρέπει να είναι ενιαία για όλους.

Σε άλλα συγγράμματα ό 'Αριστοτέλης αίτιολογεί καλύτερα αυτή την άποψη, διεξοδικότερα στον έπίλογο των *'Ηθικών Νικομαχείων*: «Είναι άπαραίτητο να φροντίζουμε μέσα από τους νόμους για τή σωστή άγωγή τής νεολαίας. Οί νοθεσίες άσκούν σημαντική έπίδραση σε λίγους μόνο· για τουτο πρέπει να θεσπίζονται διατάξεις με τις όποιες ή ψυχή³⁴⁹ του άκροατή

³⁴⁶ 'Η φράση *έν τοις νόμοις* στο 1336 a 36 έρμηνεύεται ως ύπαινιγμός στους *Νόμους* 792 d. Πρβ. ύποσ. 285.

³⁴⁷ Έννοια σημαντική στη βιολογία του 'Αριστοτέλη. Βλ. παραπάνω, σ. 83.

³⁴⁸ Αντίθετα με την άποψη του Πλάτωνα ότι όλα τα παιδιά ηλικίας τριών έως έξι χρόνων πρέπει να εκπαιδεύονται σε δημόσια σχολεία-ναούς, *Νόμοι* 794 a.

³⁴⁹ 1179 b 25. 'Ο 'Αριστοτέλης μάλλον έχει κατά νου τή σημαντική διάκριση του Πλάτωνα στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα τής *Πολιτείας*: ό δάσκαλος δεν μπορεί να «εμβάλει» γνώσεις, *έντιθέναι* (518 c), αλλά πρέπει ό μαθητής με *περιστροφή* (521 c) ή *μεταστροφή*

καλλιεργείται σαν ένα κομμάτι γῆς και σιγά σιγά γίνεται πρόθυμη να διευθύνεται από τὸ εὐγενές. Γιὰ τοῦτο ἤδη ἡ πρωιμότητα ἀγωγή τῶν παιδιῶν πρέπει νὰ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ νόμο. Φυσικά, ὑπάρχει ἰδιωτικὴ ἀγωγή, ἀλλὰ τὸ κράτος ἔχει ἕναν κοινὸ γιὰ ὅλους σκοπὸ, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ λαμβάνει ὑπόψη ὅλους τοὺς πολίτες καὶ νὰ εἶναι ἐνιαία. Μὲ ἐξαίρεση τοὺς Σπαρτιάτες, οἱ νομοθέτες παρέλειψαν νὰ μεριμνήσουν γιὰ τὴν ἀγωγή τῆς νεολαίας. Βέβαια, ὁ Πλάτων κατέστρωσε ἕνα πρόγραμμα γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν πολιτῶν.³⁵⁰ Ἐπειδὴ ὁμως οἱ παλαιότεροι στοχαστὲς ἄφησαν ἀρρυθμιστὰ τὰ ζητήματα τῆς νομοθεσίας, πρόκειται νὰ ἀσχοληθοῦμε ἐμεῖς μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ὀργάνωσης τῆς πόλης σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση, ὥστε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο μὲ ὅλες μας τίς δυνάμεις, νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴ φιλοσοφία τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης.

Ἡ σπουδαιότερη ὑπόθεση τῆς πόλης εἶναι ἡ προσεκτικὰ σχεδιασμένη ἀγωγή τῆς νεολαίας: «Ἡ ἀσφαλέστερη ἐγγύηση γιὰ τὴ σταθερότητα ἐνὸς κράτους, ἡ ὁποία γενικῶς παραμελεῖται, εἶναι ἡ ἀγωγή τῶν πολιτῶν σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ πολιτεύματος.³⁵¹ Γιατὶ ἀκόμη καὶ οἱ χρησιμότεροι νόμοι, οἱ ὅποιοι ἴσως καὶ νὰ θεσπίστηκαν μὲ συμφωνία ὄλων τῶν πολιτῶν ποὺ ἔχουν δικαίωμα ψήφου, εἶναι ἐντελῶς ἄχρηστοι, ἂν οἱ πολίτες δὲν ἔχουν ἐξοικειωθεῖ μὲ τὸ πολίτευμα μέσα ἀπὸ ἔθισμὸ καὶ ἀγωγή». — «Ὁ νομοθέτης³⁵² ἐπιδίδωκει ἀν ἐξευγενίσει τοὺς πολίτες ἐθίζοντάς τους· ἂν δὲν ἀκολουθεῖ τὴ σωστὴ μέθοδο γι' αὐτὸ, ἀποτυγχάνει· αὐτὴ εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ καλὸ καὶ τὸ λανθασμένον πολίτευμα». Ἄν ἡ ἀγωγή τῆς νεολαίας ἀφεθεῖ στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, οἱ πολίτες διασπῶνται: «Ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι ἔχουν πολλὰ ἀγαθὰ, εἴτε δύναμη εἴτε πλοῦτο εἴτε ὀπαδοὺς, δὲν θέλουν οὔτε μποροῦν νὰ ὑποταχτοῦν στὴν ἐξουσία τοῦ κράτους. Αὐτὸ ἀρχίζει ἤδη στὸ σπῆτι, γιατί ὅταν ὡς παιδιὰ ἔχουν μεγαλώσει στὴν πολυτέλεια, στὸ σχολεῖο

(523 c, 532 b) νὰ ἐτοιμαστεῖ ψυχικά. Ἐδῶ μάλλον ἐντοπίζονται οἱ ρίζες, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος, τῆς ἐκφρασης ἑμβάλλων γνώσεις σὲ κάποιον (διδάσκω κάποιον). Στὸν *Πρωταγόρα* 325 c - 326 e ὁ Πλάτων διηγεῖται ποιά ἀγωγή λάμβανε στὴν Ἀθῆνα ἕνα παιδί ἀπὸ καλὴ οἰκογένεια.

³⁵⁰ Αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὸ κείμενο. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κατονομαίξει τὸν Πλάτωνα σ' αὐτὸ τὸ τμήμα, ἂν καὶ συνεχῶς ἀναφέρεται στὸ ἐκπαιδευτικὸ του πρόγραμμα καὶ μιὰ φορὰ ὑπαινίσσεται ἄμεσα τοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνα· πρβ. V. Fritz - Kapp, *Constitution of Athens*, σ. 43, καὶ τὰ σχόλια τοῦ Dirlmeier στὸ χωρίο. Ὁ Gauthier πιστεύει que c'est précisément pour se moquer de Platon qu' Aristote a employé le mot précieux ἀπερῆντον. Αὐτὸ ὁμως δὲν συμβιβάζεται καθόλου μὲ τὴν, κατὰ τὰ ἄλλα, μὴ πολεμικὴ στάση τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπέναντι στὸν Πλάτωνα, στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*.

³⁵¹ E 9, 1310 a 12-18 τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας. Στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση αὐτὸ ἀναγνωρίζεται σήμερα ἀπὸ ὅλους.

³⁵² *Ἠθικά Νικομάχεια* B 1, 1103 b 3.

μαθαίνουν να μην υπακούουν πιά». ³⁵³ Σημαντικότερη όμως από την περιουσιακή ισότητα είναι «ή ισότητα τῶν πολιτῶν στὴν προσπάθεια ἀπόκτησης ἐξουσίας· μιὰ τέτοια ισότητα δὲν εἶναι δυνατή, ἂν οἱ ἄνθρωποι δὲν διαπαιδαγωγηθοῦν ἐπαρκῶς ἀπὸ τοὺς νόμους». ³⁵⁴ Γιὰ τοῦτο τὸ κράτος πρέπει νὰ φροντίζει ὡπωσδήποτε γιὰ τὴ δημόσια ἠθική· ὅποιος τὴν ἔχει συνηθίσει ἀπὸ παιδιὶ θὰ τὴν ὑπομείνει ἀτάραχος. «Εἶναι δύσκολο νὰ τηρήσει κανεὶς ἀπὸ νέος σωστὴ πορεία ³⁵⁵ πρὸς τὴν ἠθικὴ ἀρετὴ, ἂν δὲν μεγαλώνει σὲ ἀνάλογο σύστημα ἀγωγῆς. Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν θεωροῦν εὐχάριστη μιὰ ζωὴ μὲ σωφροσύνη καὶ σκληρὴ ἐπιμονή, ἰδίως ὅταν εἶναι νέοι. Γιὰ τοῦτο ἡ ἀγωγή καὶ οἱ ἀσχολίες τῆς νεολαίας πρέπει νὰ ὀρίζονται ἀπὸ τὸ νόμο· γιατί αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο ἐξοικειώνεται κανεὶς δὲν τὸ αἰσθάνεται ὡς κάτι καταπιεστικό».

Τί πρέπει νὰ μαθαίνουν τὰ ἀγόρια καὶ πῶς πρέπει νὰ ὀργανωθεῖ ἡ πορεία τῶν σπουδῶν: «Σήμερα ἐπικρατεῖ σύγχυση κατὰ πόσο πρέπει νὰ σπουδάξει κανεὶς ὅ,τι εἶναι χρήσιμο γιὰ τὴ ζωὴ ἢ ὅ,τι ὀδηγεῖ στὴν ἀρετὴ ἢ πῶς 'περιττά' ³⁵⁶ πράγματα, ὅπως μουσικὴ καὶ γεωμετρία· ἐπιπλέον κατὰ πόσο πρέπει νὰ ρίξει τὸ βάρος στὴν ἄσκηση τοῦ νοῦ ἢ στὴ διάπλαση τοῦ χαρακτήρα». Ὡς συνήθως ὁ Ἀριστοτέλης ἀκολουθεῖ τὴ μέση ὁδὸ. Δὲν πρέπει νὰ παραμελοῦμε τὸ χρήσιμο· ἡ ἀνάγνωση, ἡ γραφὴ καὶ τὸ σχέδιο εἶναι ικανότητες πού τις χρειαζόμαστε στίς συναλλαγές ὅσο καὶ στὴν ἄσκηση τοῦ δημόσιου καθήκοντος. Τὸ χρήσιμο ὁμως εἶναι μόνο μέσο γιὰ τὸ σκοπὸ· δὲν ἀρμόζει σὲ ἐλεύθερους ἄνθρώπους νὰ ἀναζητοῦν παντοῦ τὴ χρησιμότητά. ³⁵⁷ Πρέπει νὰ γυμναζόμαστε καὶ νὰ ἀθλούμαστε, χωρὶς ὁμως νὰ θεωροῦμε τὴ γυμναστικὴ καὶ τὴν ἄθληση αὐτοσκοπὸ, ὅπως οἱ Σπαρτιάτες, ἀλλὰ θεραπευτικὰ μέσα· ἡ χρησιμοποίησή τους χαλαρώνει τὴν ψυχὴ καὶ, μὲ τὴ χαρὰ πού τῆς δίνει, τὴν ξεκουράζει. Γενικῶς, πρέπει νὰ διακρίνουμε τίς ἐλεύθερες ἀπὸ τίς ἀνελεύθερες ἐνασχολήσεις. Οἱ τελευταῖες καθιστοῦν τὸν ἐλεύθερο ἄνθρωπο ἀνίκανο νὰ ἐκπληρώσει τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀρετῆς. Περιορίζουν καὶ ὑποβαθμίζουν τὴ σκέψη μας. ³⁵⁸ Ἡ διδασκαλία πρέπει νὰ μὴν ὑπερβαίνει ὀρισμένα ὄρια· δὲν πρέπει νὰ τὴν χαρακτηρίζει ὑπερβολικὸς ζήλος, στὴν προσπάθεια νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ τέλειον». ³⁵⁹

³⁵³ Δ 11, 1295 b 13-19.

³⁵⁴ Β 7, 1266 b 29-32.

³⁵⁵ *Ἠθικά Νικομάχεια* I 10, 1179 b 31-35 ἀγωγῆς ὀρθῆς τυχεῖν πρὸς ἀρετὴν. Πρβ. Πλάτων, *Νόμοι* 653.

³⁵⁶ 1337 a 42 τὰ περιττά. Πρβ. παραπάνω, σ. 164.

³⁵⁷ 1338 b 2 *Προτρεπτικά* Β 42.

³⁵⁸ 1337 b 14 *ἄσχολον γὰρ ποιοῦσι τὴν διάνοιαν καὶ ταπεινὴν.*

³⁵⁹ *προσεδρεύειν λίαν πρὸς τὸ ἐντέλες.*

Ποιόν στόχο πρέπει να θέτουμε στη διδασκαλία τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ποίησης;³⁶⁰ «Δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία γιὰ τὸ ρόλο τῆς μουσικῆς στὴν ἀγωγή. Οἱ περισσότεροι ἀσχολοῦνται μὲ τὴ μουσικὴ μόνο γιὰ τὴν εὐχαρίστηση ποὺ αὐτὴ προκαλεῖ,³⁶¹ ἄλλοι ὁμως ἔβαλαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴ μουσικὴ στὸ ἐκπαιδευτικὸ τους πρόγραμμα, ἐπειδὴ ἡ ἀνθρώπινη φύση ἔχει τὴν τάση, ὄχι μόνο νὰ κάνει σωστὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐργασία, ἀλλὰ καὶ νὰ διαθέτει σωστὰ τὸ χρόνο της.» Ἀντίθετα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ Πλάτων ἀντιμάχεται ἀποφασιστικὰ τὴν ἄποψη ὅτι ἔργο τῆς μουσικῆς³⁶² εἶναι νὰ προκαλεῖ τὸ αἶσθημα τῆς ἀπόλαυσης. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Πλάτωνα ἡ δύναμη τῆς μουσικῆς εἶναι τρομερὴ: «Ρυθμὸς καὶ μελωδία εἰσχωροῦν βαθιὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ψυχῆς καὶ ἀσκοῦν ἰσχυρὴ ἐπίδραση καθὼς ἀνοίγουν τὴν ψυχὴ στὸ ὦραϊο. Ὁ νέος ἄνθρωπος προσεγγίζει τὸ ὦραϊο μέσα ἀπὸ τὴ μουσικὴ, χωρὶς νὰ τὸ συλλαμβάνει μὲ τὴ διάνοια. Ὅταν ἀφυπνίζεται ἡ φρόνηση, γνωρίζει τὸ ὦραϊο ὅταν νὰ ἦταν φίλος ἢ συγγενής.³⁶³ Στὴ διδασκαλία γιὰ τὸ ἦθος συμφωνοῦν καὶ οἱ δύο στοχαστές: «Στὶς μελωδίες³⁶⁴ ὑπάρχουν "ἀπεικονίσεις" χαρακτήρων καὶ ψυχικῶν διαθέσεων. Οἱ ἀρμονίαι ἔχουν ἄμεσα τέτοια ἐπίδραση, ὥστε ἀκούγοντάς τες νὰ ἀλλάζει κανεὶς διάθεση, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τους. Οἱ θεωρητικοὶ τῆς μουσικῆς τὸ ἀντιλήφθηκαν αὐτὸ σωστὰ καὶ

360 Στὰ ἑλληνικὰ δὲν ὑπάρχει συγκεκριμένη λέξη γιὰ τὴν ἔννοια 'Literatur'. Ἡ λέξη μουσικὴ δὲν σημαίνει μόνο μουσικὴ καὶ μέλος, ἀλλὰ καὶ ποίηση κάθε εἶδους. Ἡ φιλοσοφία εἶναι μουσικὴ μεγίστη, *Φαίδων* 61 a. Στὸ ἡμιτελὲς ὄγδοο βιβλίο ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται μόνο τὴ μουσικὴ καὶ τὸ μέλος· ἕνας ὑπαινιγμὸς στὸ χωρίο 1341 b 24 δείχνει ὅτι σκόπευε νὰ πραγματευτεῖ καὶ ἄλλα ἐρωτήματα. Ἀξιόλογο εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ A. Busse, «Zur Musikästhetik des Aristoteles», *Rhein. Mus.* 77, 1928, σσ. 34-50. Ἡ πιὸ πρόσφατη ἐργασία εἶναι αὐτὴ τοῦ L. Richter, *Zur Wissenschaftslehre von der Musik bei Platon und Aristoteles*, Βερολίνο 1961, ὅπου βρίσκουμε καὶ ἄλλες βιβλιογραφικὲς παραπομπές. Ἐνδιαφέρον καὶ πλούσιο σὲ ἀναφορὰς εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ E. Koller, «Musse und musische Paedieia», *Mus. Helv.* 13, 1956, σσ. 1-37, 94-124.

361 1337 b 29. Τὸ ἴδιο ἀναφέρει καὶ ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους* 655 c λέγουσι γε οἱ πλείστοι μουσικῆς ὀρθότητα εἶναι τὴν ἡδονὴν ταῖς ψυχαῖς πορίζουσιν δύνανται καὶ στὸν *Τίμαιον* 47 d.

362 *Νόμοι* 655 d.

363 *Πολιτεία* 401 d - 402 a.

364 1340 a 38 ἐν τοῖς μέλεσιν αὐτοῖς ἔστιν μιμήματα τῶν ἡθῶν. Τὸ ἦθος συνδέεται μὲ τὶς ἀρμονίας, τὰ συστήματα τῶν ὀκτῶ φθόγγων. Οἱ πρωταρχικὲς τρεῖς ἀρμονίαι εἶχαν τὸν ἐξῆς χαρακτήρα: λυδική, ὑψηλὴ τοικότητα, θρηνώδης· φρυγικὴ, μέση τοικότητα, ἐνθουσιώδης καὶ ἐκστατικὴ δωρικὴ, χαμηλὴ τοικότητα, ἀρενωπὴ καὶ σοβαρὴ. Μιὰ σύντομη, ἀξιόπιστη παρουσίαση τῆς διδασκαλίας περὶ ἦθους βρίσκουμε στὸν O. J. Gombosi, *Tonarten und Stimmungen der antiken Musik*, Κοπεγχάγη 1939, σσ. 136-142· πρβ. Düring, «Greek Music», *Cahiers d'Histoire mondiale* 2, 1956, σ. 313. Ἀξιόλογο εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ W. Vetter, «Die antike Musik in der Beleuchtung durch Aristoteles», *Archiv für Musikforschung* I, 1936, σσ. 2-41.

τὰ λόγια τους ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Ἐπομένως, ἂν ἡ μουσικὴ μπορεῖ προφανῶς νὰ ἐπηρεάσει τὴν ψυχὴ, ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴ διαπαιδαγώγηση τῆς νεολαίας, πολὺ περισσότερο ποὺ ἡ διδασκαλία τῆς μουσικῆς εἶναι κατάλληλη γι' αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς ἡλικίας. Οἱ νέοι χάνουν γρήγορα τὴν ὑπομονή τους, ἂν κάτι δὲν τοὺς προξενεῖ εὐχαρίστηση. Ἡ μουσικὴ ὁμως ἀνήκει στὰ πράγματα τὰ ὁποῖα ἐκ φύσεως προκαλοῦν ἀπόλαυση καὶ χαρά».

Ἡ μουσικὴ ὁμως δὲν προσφέρει μόνο εὐχαρίστηση καὶ διασκέδαση, ἀλλὰ προάγει καὶ τὴ διανοητικὴ καλλιέργεια: «Ὁ ἄνθρωπος σχετικὰ σπάνια κατορθώνει νὰ ἀρθεῖ μέχρι τὸν ὕψιστο σκοπὸ τῆς ζωῆς.³⁶⁵ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ὁμως ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἀνάπαυση καὶ διασκέδαση, κι αὐτὲς τὶς βρίσκουν στὴ μουσικὴ κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο. Μόνο ποὺ δὲν πρέπει νὰ θέσουμε ὡς ἀπώτερο σκοπὸ τὸ παιχνίδι καὶ τὴ διασκέδαση. Στὴν πραγματικότητα ἡ μουσικὴ ἔχει μεγαλύτερη ἀξία³⁶⁶ ἀπὸ τὸ νὰ χρησιμεύει ἀπλῶς γιὰ τὴν ξεκούραση ἀπὸ κόπους καὶ βάσανα».

Μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς γενικοὺς διαστοχασμοὺς (Reflexionen) ὁ Ἄριστοτέλης ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ μουσικὴ ἐπιδρᾷ σὲ τρεῖς περιοχές: Προάγει τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ μὀρφωση, χαρίζει ἀνάπαυση καὶ χαλάρωση ἢ διασκέδαση γενικῶς, καὶ προσφέρει στοὺς μορφωμένους ἀνθρώπους πιὸ ἐκλεπτυσμένη ἀπόλαυση.³⁶⁷ «Γιὰ τὴν ἀγωγή σπουδαιότερη εἶναι ἡ μουσικὴ ἢ ὁποῖα μᾶς ἐπηρεάζει ἠθικᾶ.³⁶⁸ δὲν πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς αὐστηρὸς ὅσο ὁ Πλάτων καὶ νὰ ἐπιτρέπει μουσικὴ μόνο με δωρικὸ καὶ φρυγικὸ ρυθμὸ, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα τὰ εἶδη τὰ ὁποῖα μᾶς συνιστοῦν οἱ εἰδικοὶ μουσικοὶ παιδαγωγοί. Ἐπομένως, αὐτὴ τὴ μουσικὴ πρέπει νὰ διδάσκονται οἱ νέοι, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ τραγουδοῦν καὶ νὰ παίξουν οἱ ἴδιοι, φυσικὰ ὄχι με ἐπαγγελματικὴ δεξιότητα, γιατί αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν ἀντάξιο ἐνὸς ἐλεύθερου ἀνθρώπου, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὶς δικές τους ἀνάγκες, ὅταν βρίσκονται ἀνάμεσα σὲ φίλους. Κατὰ τὴ μουσικὴ διδασκαλία δὲν πρέπει νὰ φανταζόμεστε ὅτι διαπαιδαγωγοῦμε τὴ νεολαία γιὰ παιχνίδι, γιατί δὲν παίζουμε, ὅταν μαθαίνουμε κάτι: ἡ κάθε λογῆς μάθηση συνδέεται με λύπη.³⁶⁹ Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ πούμε πῶς ὅ,τι ἦταν κάποτε σοβαρὸ γιὰ τὸ παιδί στὸν ἐνήλικα φαίνεται ὅτι συντελεῖ-

³⁶⁵ 1339b 27. Ὁ Ἄριστοτέλης ἐνοεῖ πιθανὸν τὴ θεωρία.

³⁶⁶ 1340d 1 τιμιωτέρα δ' αὐτῆς ἡ φύσις ἐστίν.

³⁶⁷ 1339b 14 παιδείαν παιδιᾶν διαγωγήν. Γιὰ ὅσα ἀκολουθοῦν πρβ. τὸ ἔρρο τοῦ Dirlmeier, τὸ ὁποῖο παρέθεσα στὸν τόμ. Α', σ. 281, ὑποσ. 272.

³⁶⁸ χρηστέον ταῖς ἠθικωτάταις ἀρμονίαις 1342a 3, τοῖς ἠθικοῖς τῶν μελῶν 1342a 28. Ὁ Ἄριστοτέλης ἀναφέρεται στὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα, 339a.

³⁶⁹ 1339a 28 μετὰ λύπης γάρ ἡ μάθησις. Πρβ. Διογ. Λαέρτιος V 18 τῆς παιδείας ἔφη τὰς μὲν ρίζας εἶναι πικράς, τὸν δὲ καρπὸν γλυκίον.

ται σὰν παιχνίδι. Ἐνα ἄλλο ἐπιχείρημα γιὰ τὸ ὅτι οἱ νέοι πρέπει νὰ μάθουν νὰ τραγουδοῦν καὶ νὰ παίζουν οἱ ἴδιοι εἶναι ὅτι ὅλοι οἱ νέοι πρέπει νὰ ἔχουν κάτι νὰ ἀσχολοῦνται. Σὲ πολὺ μικρὰ παιδιὰ δίνουμε νὰ κρατοῦν τὰ κρόταλα· ἡ ἀγωγή ἀντικαθιστᾷ τὰ παιδικὰ κρόταλα στὰ μεγαλύτερα παιδιὰ.»

Σὲ ἄλλα εἶδη μουσικῆς, διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν ἀπλή οἰκιακὴ μουσικὴ, ὁ εὐγενικὸς ἄνθρωπος εἶναι μόνο ἀκροατῆς. Ἡ καλὴ μουσικὴ ἀνήκει στὸν τρόπο ζωῆς τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου.³⁷⁰ «Ἀκοῦμε προσεκτικὰ μετέχοντας συναισθηματικὰ³⁷¹ καὶ σιγὰ σιγὰ γινόμαστε ἱκανοὶ νὰ κρίνουμε σωστὰ τὴ μουσικὴ καὶ νὰ ἀγαπᾶμε τὸ εὐγενικὸ καὶ τὸ ὠραῖο. Πραγματικὰ, στὴ μουσικὴ βιώνουμε στὸν ὕψιστο βαθμὸ ἀπεικονίσεις ἰδιοτήτων τοῦ χαρακτήρα καὶ εὐγενικῶν πράξεων καὶ τῶν ἀντιθέτων τους, καὶ ταυτόχρονα στὸ ἄκουσμά της ἐπηρεαζόμαστε κατὰ κάποιον τρόπο ψυχικὰ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀπόλαυση ποὺ δίνει σὲ κάθε ἡλικία καὶ σὲ κάθε εἶδους διάθεση, ἡ μουσικὴ προσφέρει πνευματικὴ ἀπόλαυση σὲ ὅποιον ἔχει μουσικὴ παιδεία.»³⁷²

Τέλος, ἐρχόμαστε στὴν τρίτη περιοχὴ ἐπενέργειας τῆς μουσικῆς, στὴν *παιδιά*. Αὐτὴ ἡ λέξὴ ἔχει εὐρὺ σημασιολογικὸ πεδίο.³⁷³ Δὲν σημαίνει μόνο τὴ διασκέδαση, ἀλλὰ καὶ τὴν ξεκούραση καὶ τὴ χαλάρωση. Ἡ μουσικὴ χαρίζεται ἐσωτερικὴ ἡρεμία καὶ πνευματικὴ ἱκανοποίηση· εἶναι σὰν φάρμακο γιὰ τὸν κάματο τῆς ζωῆς. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται ἐκ νέου³⁷⁴ στὶς τρεῖς περιοχὲς ὅπου ἐπενεργεῖ ἡ μουσικὴ μιλάει γιὰ *κάθαρσιν*, καθαρισμὸ, ἀντὶ γιὰ *παιδιά*. «Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μπορεῖ νὰ καταληφθοῦν ἀπὸ φρίκη, συγκίνηση ἢ θεῖο ἐνθουσιασμὸ· ὀρισμένοι διεγείρονται ἀπ' αὐτὰ βίαια καὶ ἐξεγείρονται. Στὶς λατρευτικὲς γιορτὲς μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ γεμάτη πάθος μουσικὴ ἀρχικὰ περιέρχονται σὲ κατάσταση βίαιης διεγερσης, ἡρεμοῦν πάλι μὲ τὰ ἱερὰ ἄσματα τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν ἀμέσως ἔπειτα, σὰν νὰ βρῆκαν ἴαση καὶ καθαρισμὸ. Παρόμοια ἐμπειρία πρέπει νὰ δοκιμάζουσι καὶ ὅσοι ἔχουν καταληφθεῖ ἀπὸ συγκίνηση,

370 *διαγωγή*. Ὁ Ἀριστοτέλης συνδέει τὴν *διαγωγήν* καὶ *φρόνησιν* 1339a 25. Πραγματεῦται τὴν ψυχολογία τῆς μουσικῆς στὰ χωρία 1340a 8 - b 19· ὅπως δια τὰ εἶδη τέχνης (*Περὶ Ποιητικῆς* 1448b 7), καὶ ἡ μουσικὴ χαρίζεται *μάθησιν* 1341a 23.

371 1340a 13 *συμπαθεῖς*. Πρβ. *Πολιτεία* 605d *ξυμπάσχοντες*. Βλ. τόμ. Α', σ. 267, ὑποσ. 217.

372 *ἡδονὴν φυσικὴν* 1340a 4, ἀλλὰ καὶ τὸ *καλόν* 1339b 18.

373 1339b 15 *ἡ παιδιὰ χάριν ἀναπαύσεώς ἐστι, τῆς γὰρ διὰ τῶν πόνων λύτης ἰατρεία τίς ἐστίν·* 1337b 41 *φαρμακείας χάριν, ἄνεσις γὰρ ἡ τοιαύτη κίνησις τῆς ψυχῆς·* 1341b 41 *πρὸς ἀνεσίν τε καὶ πρὸς τὴν τῆς συντονίας ἀνάπαυσιν* (ὁ Dirlmeier ἀπέδειξε, δ.π., σ. 83 ὅτι αὐτὴ ἡ προσθήκη ἀνήκει στὴν *κάθαρσιν*)· 1342a 14 *πᾶσι γίγνεσθαι τινα κάθαρσιν καὶ κουφίζεσθαι μεθ' ἡδονῆς.*

374 1341b 38 *παιδείας ἐνεκεν καὶ καθάρσεως, τρίτον δὲ πρὸς διαγωγήν*. Πρβ. τόμ. Α', σ. 284. Παραφράζω τὸ χωρίο 1342a 6-22.

φρίκη ή, γενικώς, από μια έντονη ψυχική διάθεση, καθώς και άλλοι άνθρωποι, αναλόγως των τάσεων που ο καθένας έχει. "Όλοι τους βιώνουν ένα είδος κάθαρσης και ψυχικής ανακούφισης ή όποια συνδέεται με απόλαυση. Όπως τα ιερά άσματα ήσυχάζουν τους παράφρονες, κατά παρόμοιο τρόπο τα καθαρτήρια άσματα προκαλούν άβλαβή χαρά. Πρέπει να συμβιβαστούμε με τὸ γεγονός ὅτι ἐπαγγελματίες μουσικοὶ ἐμφανίζονται σὲ δημόσιους ἀγῶνες³⁷⁵ με μουσική τέτοιας τονικότητας και τέτοιου ρυθμοῦ.³⁷⁶ Γιατί ἀνάμεσα στοὺς ἀκροατὲς δὲν ὑπάρχουν μόνο μορφωμένοι ἄνθρωποι, ἀλλὰ και ἀπλοὶ τεχνίτες και ἡμερομίσθιοι ἐργάτες, και πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη και ἡ

³⁷⁵ Τὸ χωρίο 1342a 17 τοὺς τὴν θεατρικὴν μουσικὴν μεταχειριζομένους ἀγωνιστὰς δὲν εἶναι δυνατόν, ὅπως νομίζει ὁ Dilmeier, νὰ σημαίνει 'τοὺς καλλιτέχνες οἱ ὅποιοι διαμορφώνουν τὴ θεατρικὴ μουσική'. Ὁ Τιμόθεος εἰσήγαγε σὲ μεγάλη κλίμακα τὴ 'θεατρικὴ μουσική'. Πρβ. τὸ γνωστὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Χείρωνα τοῦ Φερεκράτους: *ἄγαν ἐκτραπέλους μυρμηκίας ἐξαρμονίους* (χρωματικὲς μελωδίες με διαπεραστικὲς παραφωνίες) *ὑπερβολαίας τ' ἀνοσίους* (= σύντονα στὸν Ἀριστοτέλη). Πρβ. I. Düring, «Studies in musical terminology», *Eranos* 43, 1945, σσ. 176-197. Σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς ἡ σύγχρονη μουσικὴ χαρακτηρίζεται ὡς ἐκφυλισμένη· ὁ Πλάτων ἐκφράζει τὴν ἀγανάκτησή του στοὺς *Νόμους* 669e· ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς συνήθως, εἶναι ἀνεκτικότερος· πρέπει νὰ ἔχουμε *συγγνώμην* ἀπέναντι στὸ πλῆθος. Πρβ. Προτρεπτικὸς Β 103.

³⁷⁶ 1342a 17 ἄρμονία εἶναι ὁ τεχνικὸς ὅρος· ἡ μεικτὴ λυδικὴ ἄρμονία, ἡ ὅποια συνηθιζόταν στὰ χορικά, ἦταν ὑψηλὴ και ὀξύγη και κατάλληλη γιὰ θρήνους. Στὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν ἄρμονία, ΠΙ 7, σ. 99 Düring, ὁ Πτολεμαῖος λέει: «Ἡ ἴδια μελωδία στοὺς ὑψηλοὺς τόνους προκαλεῖ διέγερση, ἐνῶ στοὺς χαμηλοὺς ὑποτονικοὺς τροχὰ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ὑψηλὴ τονικότητα προκαλεῖ ψυχικὴ ἔνταση, ἐνῶ οἱ χαμηλοὶ τόνοι προκαλοῦν χαλάρωση. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ συναισθανθεῖ ἀμέσως τὴν πραγματικὴ ζωὴ τῆς μελωδίας· ἡ ψυχὴ ἀναγνωρίζει, τρόπος τοῦ λέγειν, τὴ συγγένεια τῶν ἁρμονικῶν συσχετισμῶν με τὴ δικὴ της κατάσταση (πρβ. 1340b 17 *συγγένεια*)· μορφοποιεῖται ἀπὸ τὶς κινήσεις οἱ ὅποιες προσιδιάζουν στὸν ἰδιαιτέρο μελωδικὸ τρόπο ἔκφρασης (ἐννοεῖ τὴν ἄρμονία), ὥστε ἐνμέρει ἀπολαμβάνει και διασκεδάζει, ἐνμέρει νιώθει οἶκτο και ταπεινοφροσύνη. Τὴ μιὰ ναρκώνεται και αἰωρεῖται ἡσυχῇ, ἄλλοτε πάλι κεντριζέται και ζωντανεῖται. Ὅρισμένες φορὲς βυθίζεται σὲ ἀπραξία, ὀρισμένες φλέγεται γιὰ πάθος και ἐνθουσιασμό... Αὐτὸ ἐνοοῦσε ὁ Πυθαγόρας, δταν συμβουλευεῖ πῶς, δταν ζυπνᾷ κανεὶς χωρίς τὸ πρῶι, προτοῦ ἀρχίσει τὴν ἐργασία του, πρέπει νὰ ἀσχολεῖται με μουσικὴ και χαριτωμένους μελωδίες, γιὰ νὰ μετατραπῆ ἡ διατάραξη τῆς ψυχικῆς ἡσυχίας, ἡ ὅποια προέρχεται ἀπὸ τὸ ζῦπνημα, σὲ τρυφερὴ ἡρεμία, και γιὰ νὰ ὀπλιστεῖ κανεὶς με εὐχάριστη και ἁρμονικὴ διάθεση γιὰ τὴν καθημερινὴ ἐργασία». Πρβ. Düring, *Ptol. und Porph. über die Musik*, σσ. 123 και 272. Αὐτὸ τὸ ἔχουμε ἀπὸ τὴν καλύτερη πηγή, ἴσως ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Θεόφραστο *Περὶ μουσικῆς*: σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ Θεόφραστος λέει (*Porph. Komm. zu Ptol.*, σ. 65, 13 Düring): «Ἡ φύσις τῆς μουσικῆς εἶναι *μία*: εἶναι κίνηση τῆς ψυχῆς (= 1337b 42) γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὶς βλαβερὲς ἐπιδράσεις τὶς ὅποιες προκαλέσαν τὰ πάθη· ἂν δὲν ὑπῆρχε κίνηση, δὲν θὰ ἦταν και μουσικὴ· ἡ ἀπόλυσις τῶν διὰ τὰ πάθη κακῶν ταυτίζεται, φυσικᾶ, ὅπως λέει ὁ Dilmeier, με τὴ μουσικὴ *κάθαρσιν* στὸν Ἀριστοτέλη. Παρέθεσα αὐτὰ τὰ κεῖμενα, ἐπειδὴ σχεδὸν ποτὲ δὲν γίνεται ἀναφορὰ στὰ θεωρητικὰ ἔργα περὶ μουσικῆς.

δική τους ξεκούραση· ή μουσική πρέπει να είναι προσαρμοσμένη στο πνευματικό τους επίπεδο. Καθώς οι ψυχές τους έχουν παρεκκλίνει από την καλή φυσική κατάστασή τους, πρέπει να τους προσφέρεται μια μουσική ή όποια με τους ύψηλους τόνους και τους χρωματισμούς της είναι ένα είδος έκφυλισμού, γιατί κάθε άνθρωπος εύχαριστείται με ό,τι ταιριάζει στη φύση του. Έπειδή είναι αυτονόητο ότι οφείλουμε να προσφέρουμε και στον απλό άνθρωπο ανάκουφιση και χαλάρωση, πρέπει να επιτρέπουμε στους δεξιότεχες, οι οποίοι εμφανίζονται μπροστά σε τέτοιο κοινό, να παίζουν αυτό το, διεγερτικό ή καθαρτήριο, κατώτερο είδος μουσικής.»

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του 'Αριστοτέλη έμεινε άτελειώτο. Στα τελευταία κεφάλαια το ύφος είναι σκιαγραφικό. Στην τελευταία πρόταση ο 'Αριστοτέλης εκφράζει ένα διανόημα χαρακτηριστικό για τον τρόπο σκέψης του, το οποίο μοιάζει με πρόγραμμα για τη συνέχεια που λείπει και μάλλον δεν κοινοποιήθηκε ποτέ: «Είναι προφανές ότι για ένα (εκπαιδευτικό) πρόγραμμα άγωγής πρέπει να θέσουμε τρεις γνώμονες: την όρθη μεσότητα, το ανθρώπινως έφικτό, και αυτό το όποιο άρμόζει σε κάθε ηλικία».

'Η γένεση του κράτους από την οικογένεια. Στο πρώτο βιβλίο των Πολιτικών ο 'Αριστοτέλης περιγράφει πώς γεννιέται το κράτος. Αρχικά θεωρεί την εξέλιξη προς μια άνωτερη κοινότητα ένα βιολογικό φαινόμενο.³⁷⁷ Για τούτο στην εισαγωγή επικρίνει τη μέθοδο που ακολουθεί ο Πλάτων στον Πολιτικό. «'Η ανθρώπινη κοινότητα στην οικογένεια, στη διαχείριση του σπιτιού και στην πόλη προϋποθέτει μια έξουσιαστική σχέση. Δεν είναι σωστή ή άποψη³⁷⁸ ότι η έξουσία στις τρεις μορφές κοινότητας που αναφέρθηκαν είναι κατά βάση του αυτού τύπου. Για τούτο θα έρευνήσω αυτό το ζήτημα σύμφωνα με τη μέθοδο την όποια έχω ακολουθήσει ως τώρα, αναλύοντας δηλαδή ένα σύνθετο όλο στα ελάχιστα, μη παραπέρα διαιρετά, μέρη του και εξετάζοντας με ακρίβεια πρώτα πρώτα αυτά τα μέρη όταν αρχίζουμε από κάτω και θεωρούμε τα πράγματα στην ανάπτυξή τους από την

³⁷⁷ 'Η διαρκής βιολογική προοπτική είναι ένδειξη ότι αυτό το βιβλίο έχει γραφεί σύμφωνα με τα βιολογικά έργα. Άξιοπαρατήρητες λεκτικές όμοιότητες διαπιστώνουμε π.χ. στα χωρία 1252b 2 = *Περί ζώων μορίων* Δ 6, 683a 24· 1256a 23-39 για τα *άγελαια* - *σποραδικά* και την τροφή τους = *Περί τή ζωά ιστορία* Α 1, 488a 13 και Η 6, 595a 13-17· a 32 *ανάγκαιου δ' όντος* = *Περί ζώων μορίων* Δ 4, 682b 8· 1256b 10 *συνεκτίκτει τροφήν* = *Περί ζώων γενέσεως* Δ 6, 774b 30· στο χωρίο 1256b 15-23 εμφανίζεται έντονότερη ή βιολογική προοπτική· 1262a 24 ο ίππος *Δικαία* = *Περί τή ζωά ιστορία* Ζ 6, 586a 13. Άυτά τα παράλληλα χωρία, τα όποια εύκολα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν, δείχνουν ότι ο 'Αριστοτέλης στα Πολιτικά Α έργάζεται με το αυτό βασικό άπόθεμα διανοημάτων όπως στα βιολογικά έργα.

³⁷⁸ Πολιτικός 259c.

έντελῶς πρώτῃ ἀφετηρία τους, θὰ ἀποκτήσουμε ἀσφαλή κρίση καὶ καλύτερη ἐποπτεία.»³⁷⁹

«Ἡ πρωταρχικὴ κοινωνία εἶναι ἡ κοινωνία ἀνάμεσα σὲ ἄντρα καὶ γυναῖκα· ἡ κοινωνία αὐτὴ δημιουργεῖται γιὰ χάρη τῆς ἀναπαραγωγῆς· δὲν γεννιέται μὲ βία μὴ ἐκούσια ἀπόφαση, ἀλλὰ, ὅπως στὴν περίπτωσιν τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν, μέσα ἀπὸ τῆ φυσικῆ ὀρμῆ νὰ ἀφήσει κανεὶς ἀπογόνους. Ἡ δευτέρη κοινωνία εἶναι ἡ κοινωνία ἀνάμεσα σ' αὐτὸν ὁ ὁποῖος ἐκ φύσεως ἐξουσιάζει καὶ σ' αὐτὸν ὁ ὁποῖος ἐκ φύσεως ἐξουσιάζεται. Ἡ φύσις ὄρισε ἐξουσιαστὴ καὶ κύριον αὐτὸν ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ προβλέπει μὲ τὴ σκέψιν του,³⁸⁰ ἐνῶ ὑπῆρκε καὶ δοῦλο ὄρισε αὐτὸν ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἐργαστεῖ μόνον σωματικά.»³⁸¹ Ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο κοινωνίες ἀναπτύχθηκε ἡ διαχείρισις τοῦ σπιτιοῦ, ἡ ὁποία καταρχὴν μεριμνᾷ γιὰ τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τῆς οἰκογενείας. Τὸ χωριὸν εἶναι ἡ κοινωνία πολλῶν οἰκογενειῶν μὲ στόχον τὴν ἱκανοποίηση ἀναγκῶν οἱ ὁποῖες ὑπερβαίνουν τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἡμέρας. Ἡ τελικὴ³⁸² κοινωνία πολλῶν χωριῶν εἶναι ἡ πόλις, ἡ πόλη-κράτος· ἐπομένως, μὲ αὐτὴ φτάσαμε στὰ ὄρια τῆς ἀπόλυτης ἀνεξαρτησίας, στὴν αὐτάρκεια. Ἡ πόλις, ἡ ὁποία δημιουργήθηκε γιὰ χάρη τῆς διατήρησις τῆς ζωῆς, ὑφίσταται, λοιπόν, γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς καλῆς ζωῆς. Γιατὶ ἀπώτερος στόχος στοὺς ἀνθρώπινους θεσμοὺς, ὅπως καὶ στὴ φύσιν, εἶναι ἡ ἀνάπτυξις πρὸς τὴν τελειότητα. Ὅπως τὰ ζῶα ἔχουν ταξινομηθεῖ σὲ μιὰ κλίμακα ἀπὸ τὰ κατώτερα πρὸς τὰ ἀνώτερα, μὲ τὸν ἄνθρωπον ὡς τελικὸ ἀποτέλεσμα, ἔτσι ἔχουν ταξινομηθεῖ καὶ οἱ στόχοι τῆς ζωῆς. Κάθε ζωικὸ εἶδος τείνει πρὸς τὸ στόχον ποὺ τοῦ ἔχει καθορίσει ἡ φύσις· τὸ ἴδιον καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ἄν ὁ ἄν-

³⁷⁹ τὰ πράγματα φερόμενα βλέπει. Ἡ ἔκφρασις τι τεχνικὸν λαβεῖν, ἡ κρίσις τοῦ εἰδήμονα, ἐμφανίζεται μόνον ἐδῶ.

³⁸⁰ Πρβ. *Ἠθικά Εὐδῆμεια* Θ 2, 1248 a 38 εὐ ὁράσι τὸ μέλλον, παραπάνω, ὑποσ. 138.

³⁸¹ O. J. Aubonneit στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔκδοσός του, *Aristote Politique I-II*, Παρίσι 1960, δίνει μιὰ χρήσιμη ἐπισκόπησι γιὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀριστοτελικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας ὡς τοὺς Rousseau καὶ Condorcet. Δὲν ἀναφέρει ὅμως ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ φυσικὴ δουλεία ἐπαιξε σπουδαῖον ρόλον τὸν 16^ο αἰῶνα στὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς ἰσπανοὺς κατακτητὲς καὶ στὸν ἰνδιάνικον πληθυσμό. Ἐπικαλούμενος τὸν Ἀριστοτέλη ὁ Sepulveda, ἐναντίον τοῦ Las Casas, ἰσχυρίστηκε ὅτι οἱ Ἰνδιάνοι εἶναι ἐκ φύσεως δοῦλοι καὶ ἐπομένως ἔπρεπε νὰ τοὺς μεταχειριστοῦν ἀνάλογα οἱ ἰσπανικὲς ἀρχές. Ἡ αὐθεντία τοῦ Sepulveda ἦταν τεράστια καὶ ἡ μετάφρασίς του τῶν *Πολιτικῶν* (Παρίσι 1548) ἦταν ἡ καλύτερη γιὰ πολὺ καιρὸν. Βλ. O. H. Green, «A note on Spanish Humanism; Sepulveda and his translation of the Politics», *Hispanic Review* 8, 1940, σ. 339. Γιὰ τὴν περίφημη δημόσια σύνοδος στὸ Valladolid, τὸ 1550-51, βλ. L. Hanke, *Aristotle and the American Indians*, Λονδῖνον 1959.

³⁸² Στὸ χωριὸν 1252 b 28 τὸ τέλος πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν κοινωνία, ὅχι μὲ τὴν πόλις, ὅπως στὴν μετάφρασιν τοῦ Aubonneit· αὐτὸ τὸ αἰτιολογεῖ ὁ Newman στὰ σχόλιά του ἐπὶ τοῦ χωριοῦ.

θρωπος ήταν θεός, θά μπορούσε να ζει απομονωμένος· ο άνθρωπος όμως είναι ζωό το οποίο σχηματίζει κοινωνίες. Βέβαια, κοινωνίες σχηματίζουν και όρισμένα ζώα, όπως τα μυρμήγκια, οι μέλισσες και τα άγελαία ζώα. 'Απ' όλα τα ζώα όμως ο άνθρωπος πλεονεκτεί ως προς την έναρθη γλώσσα και ως προς την αίσθηση για το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο. 'Από τέτοια κοινότητα πηγάζουν ή διαχείριση του σπιτιού και ή πόλις. 'Υπάρχουν όμως και άνθρωποι οι όποιοι συνειδητά δέν λαμβάνουν υπόψη τους αυτές τις αξίες· ο άνθρωπος, βέβαια, γεννιέται με δπλα³⁸³ τα όποια μπορεί να χρησιμοποιήσει στην ύπηρεσία τής φρόνησης και τής άρετής, αλλά και για έντελώς αντίθετους σκοπούς. 'Ο άνθρωπος ό όποιος έχει πάψει να δεσμεύεται από τα καθολικά ήθη και το δίκαιο είναι το πιο άδιστακτο και άγριο ζώο, άνενδοίαστο στην έρωτική απόλαυση και στη λαίμαργία.»

'Ο 'Αριστοτέλης συζητάει διεξοδικά τη δομή και λειτουργία τής διαχείρισης του σπιτιού στη φυσική οικονομία. 'Ο δούλος χαρακτηρίζεται ως ζωντανό κτήμα ή εργαλείο. 'Ο 'Αριστοτέλης περιγράφει το δράμα μιās κοινωνίας των ρομπότ: «Κάθε εργάτης είναι συγχρόνως ένα εργαλείο, χωρίς το όποιο τα άλλα (άψυχα) εργαλεία δέν κατορθώνουν τίποτε. 'Αν κάθε (άψυχο) εργαλείο μπορούσε να εκτελέσει το έργο του μετά από διαταγή ή εκ προμελέτης, όπως οι αυτόματα κατασκευές, τις όποιες αποδίδουν στον Δαίδαλο, αν οι σαίτες μπορούσαν να ύφαινον από μόνες τους και οι χορδές τής κιθάρας να παίζουν, οι αρχιτέκτονες δέν θά χρειάζονταν εργάτες και ό κύριος δέν θά χρειαζόταν δούλους». 'Ο 'Αλκιδάμας³⁸⁴ και Ίσως και άλλοι είχαν έξηγήσει ότι ή φύση δέν έκανε κανέναν δούλο· ό θεός έκανε ώστε όλοι οι άνθρωποι να γεννηθούν έλεύθεροι. 'Ο 'Αριστοτέλης ύποστηρίζει την παραδεδομένη άποψη με μιá σειρά επιχειρήματα. Καταρχήν διαπιστώνει ότι παντού στη φύση³⁸⁵ βρίσκουμε σχέση έξουσίας. «Στην ψυχή ό νοός έξουσιάζει τα πάθη, ή ψυχή έξουσιάζει το σώμα, το άρρεν έξουσιάζει το θήλυ κτλ., και παντού όπου δίνονται και τηρούνται διαταγές δημιουργείται ένα έργο. 'Αν μελετήσουμε τη ζώσα φύση και ίδίως τον άνθρωπο, θά στρέψουμε καταρχήν την προσοχή μας στα άτομα τα όποια βρίσκονται στην καλύτερη

³⁸³ 1253 a 34 *δπλα έχων φύεται φρονήσει και άρετη*. Το χωρίο του Σενέκα, *De ira* I 17, που παρατίθεται ένμέρει ως άπ. 80 Rose, μιλά για *arma virtutis*: ό Σενέκας πρέπει να είχε υπόψη του διαφορετικό χωρίο από έμάς. Τα *δπλα* είναι ή γλώσσα, ό νοός και τα πάθη.

³⁸⁴ *Schol. ad Rhet.* I 13, 1373 b 18, το όποιο χρησιμοποιήσε και ό Φιλήμων στο άπ. 95, II 508 Kock, *φύσει γάρ ουδείς εγενήθη ποτέ*. Μιά καλή επισκόπηση ύπάρχει στον R. O. Schlaifer, «Greek theories of slavery from Homer to Aristotle», *Harvard Studies in Cl. Phil.* 47, 1936, σσ. 165-204. Ο. Gigon, *Die Sklaverei bei Aristoteles*, βλ. τη βιβλιογραφία.

³⁸⁵ 1254 a 30 *το άρχον και το άρχόμενον... εκ τής άπάσης φύσεως ένυπάρχει τοίς έμφύλοις*. Πλάτων, *Πρωταγόρας* 326 d.

κατάσταση, επομένως σέ εκείνα στα όποια ο νοῦς ἐξουσιάζει τὰ πάθη. Αὐτοὶ εἶναι ἐκ φύσεως οἱ ἐξουσιαστές, ἐνῶ οἱ ἄλλοι, τῶν ὁποίων ἔργο εἶναι νὰ ἐργάζονται μὲ τὸ σῶμα τους, εἶναι ἐκ φύσεως δοῦλοι. Συνήθως καὶ ἡ φύση διαμορφώνει διαφορετικὰ τὰ σώματα τῶν ἐλευθέρων καὶ τῶν δούλων, κἀνοντάς τα ἐκεῖνα δυνατὰ γιὰ τὴν ἀναγκαῖα ἐργασία, κι αὐτὰ ὑπεραναπτυγμένα καὶ ἀδέξια γιὰ τέτοιες ἐργασίες, ἀλλὰ κατάλληλα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ πολίτη.» Ἐδῶ ὁ Ἄριστοτέλης σταματᾷ γιὰ μιὰ στιγμή. Ὁ κοινὸς νοῦς του τοῦ λέει ὅτι παρ' ὅλα αὐτὰ συχνὰ συμβαίνει τὸ ἀντίθετο καὶ ὅτι εἶναι δικαιολογημένες οἱ ἀντιρρήσεις ἐναντίον τῆς δουλείας 'ποῦ τὴ θέλησε ἡ φύση'. Ἐπιστρέφει ὁμως στὴ διδασκαλία του ὅτι ἡ στατιστικὴ ἀλήθεια³⁸⁶ εἶναι ἡ σωστὴ ἀλήθεια καὶ ὅτι ἡ φύση δὲν μπορεῖ πάντοτε νὰ κατορθώσει τὸ σκοπὸ τῆς. Ἀναφύονται καὶ ἄλλα προβλήματα: Οἱ Ἕλληνες δημηροὶ, οἱ ὁποῖοι πωληθήκαν στὸ δουλεμπόριο, εἶναι ἐκ φύσεως δούλοι; Αὐτὸ, βέβαια, εἶναι ἀδύνατο. Καὶ τί γίνεται στὴν περίπτωση τῶν μὴ Ἑλλήνων αἰχμαλώτων πολέμου μὲ εὐγενικὴ καταγωγή; Πρέπει νὰ διακρίνουμε δούλους καὶ ἐλεύθερους, ὄχι μὲ ἄλλο κριτήριον, παρὰ μὲ τὴν ἠθικὴ ἀξία καὶ ἀπαξία; Ὅλα αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα παρακάμπτονται. Ὁ Ἄριστοτέλης ἦταν πολὺ δεμένος μὲ τὶς προδιαμορφωμένες γνώμες τῆς ἐποχῆς του. Τὸ δουλεμπόριον ἦταν μιὰ φρικτὴ πραγματικότητᾶ οἱ δουλέμποροι ἀκολουθοῦσαν κατὰ πόδας τὶς πολεμικὰ ὀρδές. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Θήβας ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον τὸ 335, ὄλοι οἱ ἐπιζῶντες Θηβαῖοι πωληθήκαν δούλοι. Ἡ οἰκονομία καὶ οἱ πόροι τῶν ἐλληνικῶν πόλεων-κρατῶν βασίζονταν στὴ δουλεία. Γιὰ τοῦτο ὁ ἰδιοκτῆτης φρόντιζε νὰ μεταχειρίζεται καλὰ τοὺς δούλους του. Αὐτὸ ἦταν τὸ μοναδικὸ στοιχεῖο ποῦ μπορούσε νὰ δώσει κάποια αἴσθησι ἀσφάλειας στὸ δούλο ὁ ὁποῖος στεροῦνταν κάθε δικαίωμα. «Πρέπει νὰ φροντίζει κανεὶς σωστὰ τὰ ἐργαλεῖα του. Μιὰ κακὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν κύριον καὶ στὸ δούλον δὲν ὠφελεῖ οὔτε τὸν ἕνα οὔτε τὸν ἄλλον ἀνάμεσά τους ὑπάρχει κοινότητα συμφερόντων»,³⁸⁷ ἀκόμη καὶ φιλία. «Δὲν ὑπάρχει φιλία γιὰ τὸν δούλον ὡς δούλο, ἀλλὰ ἐφόσον αὐτὸς εἶναι ἄνθρωπος.»³⁸⁸ Στὸ τελευταῖον κεφάλαιον μὲ ἀπορητικὴ μορφή ὁ Ἄριστοτέλης ἐπανέρχεται στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἄρχοντα καὶ στὸν ἀρχόμενο. «Οἱ δούλοι εἶναι ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι ἔχουν λογικὸ καὶ ἀρετές. Ὑπάρχει, ἐπομένως, ἰδιαιτέρη ἀρετὴ τοῦ δούλου καὶ λογικὸ τοῦ δούλου;» Ἀρχικά, τὸ ἐρώτημα μπορεῖ νὰ φανεῖ παράλογο, εἶναι ὁμως φυσικὴ συνέπεια τῆς προτίμησής τοῦ Ἄριστοτέλη γιὰ ἐ-

³⁸⁶ τὸ ὡς ἐπὶ πολὺ, ἐδῶ μόνο ὑπαινικτικά, 1255 b 4-5.

³⁸⁷ 1255 b 12 *συμφέρον καὶ φιλία*.

³⁸⁸ Ἠθικὰ Νικομάχεια Θ 13, 1161 b 5. Ὁ Ἄριστοτέλης εἶναι κάπως ἀνεκτικότερος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος στοὺς *Νόμους* 756 e δηλώνει: *δούλοι γὰρ ἂν καὶ δεσπόται οὐκ ἂν ποτε γένοιτο φίλοι*.

ραρχικές νοητικές δομές. Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ἡ γυναίκα, τὸ παιδί, ὁ δοῦλος, ὅλοι διαθέτουν ἀρετὴ καὶ λογικὸ σὲ κατιούσα κλίμακα. «Ὁ κύριος ἔχει τὴν τέλεια φρόνηση,³⁸⁹ ὁ δοῦλος δὲν ἔχει τὴν εὐβουλία, ἡ γυναίκα ἔχει βέβαια εὐβουλία, ἀλλὰ τῆς λείπει τὸ κύρος, στὸ παιδί αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναπτυχθεῖ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ἠθικὲς ἀρετές· πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι καὶ οἱ γυναῖκες, τὰ παιδιά καὶ οἱ δοῦλοι διαθέτουν ἀρετέες, ἀλλὰ μόνο ὅσες ἀρμόζει στὸν καθένα, σύμφωνα μὲ τὸ ἔργο πού ἔχει νὰ ἐπιτελέσει.» Κατὰ τὸν Πλάτωνα ὑπάρχει μόνο μιὰ ἀρετὴ,³⁹⁰ ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει πάντοτε τὴ σχετικότητα τῶν ἀρετῶν· τὴν τελεία ἀρετὴ, τὴν τέλεια ἠθικὴ ἀρετὴ, μπορεῖ νὰ τὴν ἔχει μόνο ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος καὶ ὁ τέλειος πολίτης. Στὶς τοποθετήσεις του γιὰ τὴν κοινωνία, γενικά, ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι περισσότερο προκατειλημμένος καὶ στενόκαρδος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα· ἴσως αὐτὸ εἶναι συνέπεια τοῦ ὅτι, ἀντίθετα μὲ τὸν Πλάτωνα, ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ἓνας «στοχαστὴς γραφείου» (Schreibtischdenker).

Προφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε στὴ μεγάλη βιβλιοθήκη του πολλὰ συγγράμματα γιὰ ζητήματα τῆς γεωργίας καὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ χρήματος,³⁹¹ τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῖ σὲ μιὰ μικρὴ εἰδικὴ πραγματεία στὰ κεφάλαια 9-11. «Ἀπὸ τὴ χρῆση χρήματος ἀναπτύχθηκε ἓνα εἶδος τῆς βιοποριστικῆς τέχνης τοῦ ὁποῖου στόχος εἶναι νὰ συγκεντρωθοῦν ὅσο τὸ δυνατό περισσότερο χρήματα καὶ πλοῦτος. Ἄρχισε νὰ γίνεται ἀνταλλαγὴ τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ ἀργυροῦ μὲ ἄλλα ἀγαθὰ ζωτικῆς ἀνάγκης. Στὴν ἀρχὴ καθοριστικὸ ἦταν μόνο τὸ μέγεθος καὶ τὸ βάρος, τελικὰ ἔγινε ἡ κοπὴ καὶ ἔτσι προῆλθε τὸ νόμισμα. Ἡ σπουδαιότερη ιδιότητα γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἔμπορου εἶναι νὰ ὑπολογίζει κανεὶς ἐκ τῶν προτέρων πού μπορεῖ νὰ πετύχει τὸ μεγαλύτερο κέρδος. Ὅρισμένες φορὲς ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ χρῆμα εἶναι φανταστικὴ ἀξία, ἡ ὁποία βασίζεται μόνο σὲ σύμβαση, ἀλλὰ δὲν ὑφίσταται ἐκ φύσεως· γιὰτὶ συμβαίνει νὰ ἀλλάζει ἡ νομισματικὴ ἀξία καὶ ἔτσι τὰ νομίσματα τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦν χάνουν τὴν ἀξία τους. Τὸ χρῆμα ὥστόσο εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο, ὅταν ἡ κοινωνία φτάνει σὲ ὀρισμένο στάδιο ἐξέλιξης. Τότε γίνεται ἀπαραίτητο νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ ἀξία τῶν ἐργατικῶν ἐπιδόσεων καὶ τῶν ἀγαθῶν. Ὡς μέτρο λαμβάνεται ἡ ὠφέλεια καὶ τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας ἡ ὁποία καταβλήθηκε.» Στὰ *Ἠθικὰ Νικομαχεῖα*³⁹² ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσ-

³⁸⁹ 1260a 17 *τελείαν ἔχει δεῖ τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ προφανῶς τὴ φρόνηση καὶ τὴν πρακτικὴ σοφία· γι' αὐτὸ ὁ Thurot ἤθελε νὰ διαβάξει *διανοητικὴν*· τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ Κ8 τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχεῖων*, 1178a 16-19 δείχνει ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο, γιὰτὶ *συνέζευκται καὶ ἡ φρόνησις τῇ τοῦ ἥθους ἀρετῇ*.

³⁹⁰ *Μένων* 72c κ.έ.

³⁹¹ Αὐτὸ τὸ δηλώνει μὲ ἀσυνήθιστη ἀκρίβεια στὸ χωρίο 1258b 39 - 59b 7.

³⁹² E 8, 1133a 10-31· Θ 1, 1164a 1 *κοινόν μέτρον τὸ νόμισμα*.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

σει κάπως διεξοδικότερα αυτό το διανόημα: «Όλα όσα ανταλλάσσονται πρέπει κατά κάποιο τρόπο να είναι συγκρίσιμα. Γι' αυτό, λοιπόν, εμφανίστηκε το χρήμα: υπό όρισμαμένη έννοια αναδεικνύεται σε 'διαμεσολαβητική' αρχή, γιατί όλα μπορούν να μετρηθούν με αυτό. Στην πραγματικότητα, αυτό που χρειάζεται είναι ένα ενιαίο μέτρο: αυτή η ανάγκη συγκρατεί τα πάντα: το χρήμα δημιουργήθηκε ως ένα είδος ανταλλάξιμου εκπροσώπου της ανάγκης, στη βάση άμοιβαίας συμφωνίας. Φέρει το όνομα νόμισμα, επειδή δεν οφείλει την ύπαρξή του στη φύση, αλλά επειδή τέθηκε σε ισχύ (νόμος) και επειδή είναι στο χέρι μας, αν θέλουμε, να το αλλάξουμε ή να το άποσύρουμε.»³⁹³ "Ας αναφερθεί ότι τον 14ο αιώνα η μικρή πραγματεία του 'Αριστοτέλη για την οικονομία του χρήματος έδωσε την ώθηση για τη θεμελίωση μίας νέας οικονομίας. Κατ' έντολή του βασιλιά Κάρολου Ε', το έτος 1371, ο Nicolas Oresme μετέφρασε στα γαλλικά τα Πολιτικά και τα 'Ηθικά συγγράμματα του 'Αριστοτέλη και στηριζόμενος σ' αυτά συνέγραψε όρισμένα οικονομικά συγγράμματα, όπου πραγματεύεται ιδιαίτερας τη φύση και την αξία του χρήματος.³⁹³ Στα συγγράμματα του Oresme βρίσκουμε τις πρώτες εκτιμήσεις για την ιστορική κατανόηση του 'Αριστοτέλη.

'Ο 'Αριστοτέλης έχει, φυσικά, πολύ συντηρητική άποψη για τη σημασία της οικονομίας του χρήματος. «'Η αγορά και η πώληση, όταν ασκούνται κατ' επάγγελμα, είναι αντίθετες με τη φύση και δικαίως επιλήψιμες: ο τόκος είναι άπλως χρήμα από χρήμα, κι αυτό το είδος του κέρδους είναι ιδιαίτερα άφύσικο.» 'Η έχθρική στάση του 'Αριστοτέλη απέναντι στο εμπόριο και τη βιομηχανία έχει τις ρίζες της στην ήθικη φιλοσοφία του. «Στην οικιακή οικονομία ο φυσικός πλούτος³⁹⁴ δημιουργείται από την εργασία των μελών της: αυτό έχει τα φυσικά όριά του και είναι μέσο, όχι σκοπός: ο σκοπός της οικιακής οικονομίας είναι το *εὖ ζῆν*. Για τον έμπορο ο οποίος συσσωρεύει επ' άπειρον το χρήμα ο σκοπός είναι το χρηματικό κέρδος.»³⁹⁵ 'Ο 'Αριστοτέλης δείχνει, με τη βοήθεια όρισμένων παραδειγμάτων, ότι τα μονοπώλια είναι κατεξοχήν προσοδοφόρα. «Είναι χρήσιμο να το γνωρίζουν αυτό οι πολιτικοί γιατί πολλές πόλεις έχουν ανάγκη τέτοιου είδους έσοδα: γι' αυτόν το λόγο όρισμένοι εξέχοντες πολιτικοί επιδίδονται αποκλειστικά σ' αυτά τα οικονομικά προβλήματα.» 'Η μικρή πραγματεία του 'Αριστοτέλη για οικονομικά ζητήματα δεν δείχνει πραγματική κατανόηση της σημασίας του εμπορίου και της συγκοινωνίας: στην άριστοτελική έκθεση κυριαρχεί το ένδιαφέρον του για ταξινομήσεις.

³⁹³ *Traité de la première invention des monnaies*, έκδ. M. L. Wolowski, Παρίσι 1864. Maistre N. Oresme, *Le livre d'Yconomique d'Aristote*, έκδ. A. D. Menut, Φιλαδέλφεια 1957.

³⁹⁴ 1257b 19 *ο πλούτος ο κατά φύσιν*.

³⁹⁵ 1257b 34.

Τὰ καλύτερα οὐτοπικά σχεδιάσματα περί κράτους. Στο δεύτερο βιβλίο ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ ὀρισμένα οὐτοπικά σχεδιάσματα περί κράτους πού τοῦ ἦταν γνωστά, καί πολιτεύματα τὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν πραγματικά. Θά περιοριστῶ σέ ὀρισμένες ἀπόψεις τῆς κριτικῆς του γιά τὸ ἰδανικό κράτος τοῦ Πλάτωνα, ἡ ὁποία εἶναι ἐνδιαφέρουσα, ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο πού ζοῦσε κάτω ἀπὸ τίς ἴδιες ἐξωτερικὲς συνθῆκες, ἂν καί ὁ ἴδιος δὲν ἦταν Ἀθηναῖος. «Δὲν θέλω νὰ νομίσει κανεὶς ὅτι ἀσκῶ κριτικὴ στὶς ὑπάρχουσες οὐτοπικὲς θεωρίες περί κράτους, μόνο γιὰ νὰ καυχθῶ γιὰ τὴν ἐφευρετικότητά μου. Ξεκινῶ αὐτὲς τίς ἐρευνες, ἐπειδὴ πράγματι ὅλα τὰ πολιτεύματα πού γνωρίζω δὲν μεῖς ἰκανοποιοῦν.» Ἡ βασικὴ ἀντίρρηση τοῦ Ἀριστοτέλη ἐναντίον τοῦ Πλάτωνα εἶναι ὅτι ὁ στόχος τοῦ τελευταίου νὰ ὀργανώσῃ τὸ κράτος ὅπως ἓνα πατριαρχικό νοικοκυριό εἶναι ἐξωπραγματικός. Ἡ παραδοχὴ τοῦ Πλάτωνα ὅτι ὁ ἄρχων διαθέτει παρόμοιο κύρος μὲ τὸν κύριο ἐνὸς σπιτιοῦ δὲν εἶναι σωστὴ. Σύμφωνα μὲ τὸν Ξενοφῶντα³⁹⁶ καὶ ὁ Σωκράτης θεωροῦσε ὅτι ὑπάρχει μόνο διαφορὰ βαθμοῦ ἀνάμεσα στὴν οἰκογένεια καὶ τὸ κράτος· ὁ Πλάτων παρακολούθησε αὐτὸ τὸ διανόημα ὡς τίς πιὸ ἀκραῖες συνέπειές του. Ἀκόμη κι ἂν ἦταν δυνατό νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες, πράγμα πού τὸ ἀμφισβητεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, τὰ μέσα τὰ ὁποῖα συνιστᾷ ὁ Πλάτων εἶναι ἀπορριπτέα. Ἄν κανεὶς διαχωρίζει μὲ τόση αὐστηρότητα, ὅπως ὁ Πλάτων, τὴν ἄρχουσα τάξη τῶν φυλάκων ἀπὸ τὸν ἐργαζόμενο πληθυσμό, τὸ κράτος ἀποσυντίθεται ἐξαρχῆς σὲ δύο μέρη,³⁹⁷ τὰ ὁποῖα βρίσκονται σὲ ἀμοιβαία ἀντιπαράθεση· τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ ὑπάρχει ἓνα στρατόπεδο τὸ ὁποῖο συντηρεῖται ἀπὸ ἓναν ὑπόδουλο πληθυσμό. Εἶναι σωστὸ ὅτι τὸ κράτος τοῦ Πλάτωνα δὲν θεμελιώνεται σὲ κληρονομημένα προνόμια ἢ σ' ἓνα κλειστὸ σύστημα ἀπὸ κάστες, ἀλλὰ σὲ μιὰ ἐπιστημονικὴ θεώρηση τῆς κληροδοσίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι δὲν γεννιοῦνται μὲ τίς ἴδιες ἐσωτερικὲς προδιαθέσεις. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ἐντελῶς ἐξωπραγματικὴ τὴν ἄποψη τοῦ Πλάτωνα ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ διαλύσῃ τοὺς οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς καὶ νὰ ἐπιλέγῃ ἀκόμη καὶ μέσα στὴν ἴδια οἰκογένεια. Ἀντίθετα μὲ τὸν Πλάτωνα, δὲν πιστεύει στὴν ὑπεροχὴ τοῦ σπαρτιατικοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος. Πολὺ περισσότερο ἔχει ἔντονη συμπάθεια γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ καὶ γενικότερα τὴν ἐλληνικὴ δημοκρατία, παρ' ὅλες τίς ἐλλείψεις της. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκτιμᾷ τὰ ἀναγνωρισμένα πλεονεκτήματά της καὶ λαμβάνει σωστὴ στάση ἀπέναντι στὴ σημασίαν τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν καὶ τοῦ δικαιώματος ἰδιοκτησίας. «Δύο πράγματα, περισσότερο ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα, ξυπνοῦν φροντίδα καὶ ἀγάπη στοὺς ἀνθρώπους,

³⁹⁶ Ἀπομνημονεύματα Γ 4, 12.

³⁹⁷ 1264 b 31 διαίρεται εἰς δύο μέρη τὸ πλῆθος τῶν οἰκούντων, 1264 a 24 ἐν μᾶϊ πάλει δύο πόλεις ἀναγκαῖον εἶναι.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

ὅτι δηλαδή κάτι είναι ιδιοκτησία σου και ὅτι είναι τὸ μοναδικὸ τὸ ὁποῖο ἔχεις —κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει στὸ κράτος τοῦ Πλάτωνα.³⁹⁸ Ἡ κοινωνία τοῦ σπιτιοῦ εἶναι μιὰ μορφή τῆς κοινωνίας τῶν φίλων.³⁹⁹ πιστεύω ὅτι ἡ φιλία εἶναι γιὰ τὸ κράτος ἕνα ἀπὸ τὰ ὑψίστα ἀγαθὰ· στὸ κράτος τοῦ Πλάτωνα ἡ φιλία νοθεύεται τόσο, ὥστε ὁ γιὸς δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ “Ὁ πατέρας μου”, καὶ ὁ πατέρας “Ὁ γιὸς μου”.⁴⁰⁰ Ἴσως δὲν ἦταν ἐντελῶς ἄσχετη καὶ ἡ ἀντιπάθειά του γιὰ τὴν ὁμοφυλοφιλία, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης σχεδίαζε νὰ γράψει μιὰ ἰδιαίτερη πραγματεία.⁴⁰¹ Τὸ βασικὸ διανόημά του ἦταν: Διόρθωσε τοὺς χαρακτῆρες τῶν ἀνθρώπων καὶ θὰ συμβάλεις περισσότερο στὸ καλὸ τοῦ κράτους, παρὰ μέσα ἀπὸ ὅποιαδήποτε μεταρρύθμιση τῶν θεσμῶν.⁴⁰² Δὲν ἐνδείκνυται νὰ ἀλλάζουν πάρα πολὺ συχνὰ οἱ νόμοι, ἀκόμη κι ἂν χρειάζονται βελτίωση, γιὰ τὴν τέτοιες ἀλλαγές προκαλοῦν δυσπιστία πρὸς τοὺς ἄρχοντες. Ὅταν ἀλλάζουν εὐκολὰ οἱ ὑπάρχοντες νόμοι, ἀποδυναμώνεται ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸ νόμο.⁴⁰³

Προβλήματα πολιτικῆς φιλοσοφίας. Τὸ τρίτο βιβλίο ἀποπνέει διαφορετικὸ πνεῦμα ἀπὸ τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα μόλις πραγματεύτηκα. Περιέχει πολιτικοφιλοσοφικὲς θεωρήσεις μεγάλου γενικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ὁ Ἀριστοτέλης ρωτᾷ: Τί εἶναι τὸ κράτος; Ἀτομικὴ καὶ κρατικὴ ἠθικὴ συμπίπτουν; Σύμφωνα μὲ ποιὲς ἀρχές (Prinzipien) μποροῦμε νὰ διακρίνομε διαφορετικὰ πολιτειακὰ σχήματα; Παραφράζω:

«Ὅποιος θέλει νὰ ἐξετάσει τὴ δομὴ καὶ λειτουργία τοῦ κράτους προφανῶς πρέπει καταρχὴν νὰ θέσει τὸ ἐρώτημα τί κυρίως εἶναι κράτος. Γιὰ μιὰ δημόσια πράξη ὀρισμένοι λένε ὅτι τὴν ἐπιτέλεσε τὸ κράτος, ἄλλοι λένε: ὄχι τὸ κράτος, ἀλλὰ ἡ ἄρχουσα κλίκα ἢ ὁ ἐξουσιαστής. Τὸ κράτος ὅμως εἶναι σύνθετος θεσμὸς μὲ δυνάμεις ποὺ ἐπιδροῦν ἢ μιὰ στῆν ἄλλη. Τὸ κράτος ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρισμένο πλῆθος πολιτῶν· αὐτὸ εἶναι τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ξεκινήσουμε, διότι δὲν εἶναι καθόλου αὐτονόητο, ὅπως πιστεύεται, τί πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ μὲ τὴ λέξη πολίτης. Ὡς συνήθως, παραμερίζουμε τίς ἐξαιρέσεις καὶ θεωροῦμε τὸν πολίτη μὲ πλήρη δικαιώματα. Τὸν πολίτη ἐγγενεῖς⁴⁰⁴ τίποτε δὲν τὸν χαρακτηρίζει περισσότερο ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ

³⁹⁸ 1262b 22.

³⁹⁹ Ἡθικά Εὐδήμεια Η 10, 1242a 27.

⁴⁰⁰ Πολιτικά Β 1262b 7 καὶ 16.

⁴⁰¹ Πολιτικά Β 10, 1272a 25, Ἡθικά Εὐδήμεια Η 10, 1242a 22-27, στὰ Ἡθικά Νικομάχεια Η 5, 1148b 29 ἡ ὁμοφυλοφιλία χαρακτηρίζεται ὡς διαστροφή.

⁴⁰² 1267b 5-8.

⁴⁰³ 1269a 24.

⁴⁰⁴ 1275a 22 πολίτης δ' ἀπλῶς.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

σέ δικαστικούς αγώνες και σέ δημόσιες υπηρεσίες. Βέβαια, αυτό ισχύει μόνο στην 'Αθήνα και στίς άλλες δημοκρατίες. Σέ πολλά κράτη δέν υπάρχει καθόλου κυρίαρχος λαός, όπως υπάρχει σέ μάς· επομένως, γιά τόν πολίτη τῆς Σπάρτης ἢ τῆς Καρχηδόνας, γιά παράδειγμα, ὁ ὄρισμός μου δέν ισχύει.»

Μετά ἀπό μερικούς διαστοχασμούς σχετικά μέ τὸ ἐρώτημα πῶς ἀποκτᾶ κανεὶς τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη, ὁ 'Αριστοτέλης ἐπανερχεται στοῦ βασικό ἐρώτημα: «Κάτω ἀπό ποιές συνθήκες μιὰ πράξη εἶναι κρατική ἐνέργεια, πράξη γιά τὴν ὁποία εἶναι υπεύθυνο τὸ κράτος; Ἐπιπλέον, ἐξακολουθεῖ νὰ υπάρχει εὐθύνη, ὅταν ἓνα κράτος ἀλλάξει ἐντελῶς τὸ πολίτευμα, γιά παράδειγμα, ὅταν μιὰ ὀλιγαρχία μετατραπεῖ σέ δημοκρατία; Σήμερα, δέν υπάρχει ὁμοφωνία πῶς πρέπει νὰ ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα: Αὐτὸ σὺνδέεται στενὰ μέ τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα: Γιά ποιούς λόγους λέμε ὅτι ἓνα κράτος διατηρεῖ τὴν ταυτότητά του ἢ, ἀντιστρόφως, ὅτι ἔγινε διαφορετικὸ κράτος; Τὸ κράτος βέβαια, εἶναι μιὰ κοινωνία πολιτῶν· σύμφωνα μέ τὴ φυσική τάξη οἱ γενιές ἐναλλάσσονται συνεχῶς. Τὸ κράτος μένει τὸ αὐτό, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πού λέμε ὅτι καὶ οἱ ποταμοὶ εἶναι οἱ αὐτοί, παρόλο ὅτι τὸ νερὸ εἶναι πάντοτε διαφορετικὸ; Ἀντιστρόφως, ἂν οἱ πολίτες εἶναι οἱ αὐτοί, ἀλλὰ τὸ πολίτευμα διαφοροποιεῖται ριζικά, διατηρεῖ τὸ κράτος σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὴν ταυτότητά του; Ἡ συμβαίνει κάτι ἀνάλογο μέ τὴ μουσική, ὅπου μιὰ μελωδία ἢ ὁποία σχηματίζεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τόνους τὴν ὀνομάζουμε ἄλλοτε δωρική, ἄλλοτε φρυγική, ἀνάλογο μέ τὸ πῶς ἀλλάζει ἢ ἐσωτερική συμφωνία τῶν τόνων; Νομίζω ὅτι αὐτὴ ἢ ἀναλογία ὑποδεικνύει σέ ποιά κατεύθυνση μπορούμε νὰ ἀναζητήσουμε τὴ λύση· πρῶτα πρῶτα πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη τὴ διάταξη τοῦ κράτους καὶ τὴ μορφή ζωῆς τῶν πολιτῶν· ὅσο αὐτὰ παραμένουν ἀμετάβλητα, τὸ κράτος παραμένει τὸ ἴδιο. Συγκριτικά μ' αὐτὸ ἔχει μικρὴ σημασία ἂν δίνουμε στοῦ κράτος τὸ ἴδιο ὄνομα ἢ ἂν κατοικοῦν σ' αὐτὸ οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι». Φυσικά, αὐτὴ ἢ ἐπιχειρηματολογία εἶναι ἐνσυνείδητα μονόπλευρη. Τὸ ἐπόμενο ἐρώτημα εἶναι τὸ ἐξῆς:⁴⁰⁵ «Ὁ ἠθικὰ ἔξοχος ἄνθρωπος ταυτίζεται μέ τὸν ἔξοχο πολίτη; Ἄς δοῦμε καταρχὴν τί χαρακτηρίζει ἓναν ἔξοχο πολίτη. Εἶναι συνάδελφος μιᾶς κοινότητος, ὅπως π.χ. ἓνας ναυτικός. Στὸ κατάστρωμα ἐνὸς πλοίου καθένας ἐπιτελεῖ τὴν ἰδιαίτερη ἐργασία του· ὅλοι ὁμως οἱ ναυτικοὶ μαζί ἔχουν ἓνα ἔργο, δηλαδή τὴν ἀσφάλεια τοῦ ταξιδιοῦ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μέ τοὺς πολίτες· παρ' ὅλη τὴ διαφορὰ τῶν ἔργων τοὺς θέλουν ὅλοι νὰ διατηρήσουν τὴν ἀσφαλὴ ὑπαρξὴ τοῦ κράτους· αὐτὸ πού τοὺς ἐνώνει σέ κοινωνία εἶ-

⁴⁰⁵ Ἀξιόλογη ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν κεφαλαίων εἶναι αὐτὴ τοῦ Braun στοῦ βιβλίου του *Aristoteles über Bürger- und Menschentugend*, Öst. Sb. Ak. Wien, Philos.-hist. Klasse, 236:2, Βιέννη 1961.

ναι τὸ πολίτευμα.⁴⁰⁶ Ἐπομένως, ἡ τελειότητα τοῦ πολίτη σχετίζεται κατ' ἀνάγκη μὲ τὸ ἰσχύον πολίτευμα. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν ὑπάρχει ἐγγένει ἀρετὴ τοῦ πολίτη ἀντιθέτως, ἡ ἀρετὴ ἑνὸς ἀτόμου δὲν εἶναι συσχετικὴ ἔννοια· εἶναι μία ἀρετὴ, δηλαδὴ ἡ ὀλοκληρωμένη».

Ὁ Ἀριστοτέλης καταλήγει στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, ὅταν πραγματεύεται τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς προφανοῦς ἀνομοιογένειας τῶν ἀνθρώπων. Οὔτε κἀν στὸ ἰδανικὸ κράτος δὲν θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ὅλοι οἱ πολίτες ἠθικὰ ἀξιόλογοι ἄνθρωποι.⁴⁰⁷ Ἀκολουθεῖ μιὰ σειρὰ ἀπορίες τοῦ καταλήγουν ὅλες τους στὸ ὅτι δὲν εἶναι δεδομένη ἡ ἀπόλυτη συμφωνία ἀνάμεσα στὴν ἀρετὴ ἑνὸς καλοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν ἀρετὴ ἑνὸς καλοῦ πολίτη.

Ὅποιος ἔχει διαβάσει τὶς κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη γνωρίζει ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ἀθηναίων πολιτῶν ἦταν φτωχοὶ ἄνθρωποι, τεχνίτες, ἐπαγγελματίες ἢ ἡμερομίσθιοι ἐργάτες. Στὸ ἰδανικὸ κράτος τοῦ Ἀριστοτέλη αὐτοὶ δὲν εἶχαν καμιὰ πολιτικὴ ἀρμοδιότητα. Τώρα ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ ὀρίσει τὴ θέση καὶ αὐτῶν τῶν ἀπλῶν πολιτῶν μέσα στὸ κράτος. Ἀναμφισβήτητα, εἶναι ἐλεύθεροὶ ἄνθρωποι, δὲν εἶναι ὅμως ἐλεύθεροὶ ὑπὸ τὴν ἔννοια τοῦ 'Gentleman', γιατί ἡ μορφὴ ζωῆς τους δὲν εἶναι ἀριστοκρατική.⁴⁰⁸ Ἐπειδὴ δὲν ἔχουν σχολή, δηλαδὴ δὲν ἐλέγχουν τὸ χρόνο τους, δὲν μποροῦν νὰ διαθέτουν καὶ πολιτικὴ ἀρετὴ. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο εἶναι, σὰν νὰ λέμε, μόνο κατ' ὄνομα πολίτες.

Οἱ ἔξι μορφές πολιτεύματος. Πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης διατύπωσε τὴν ἀρχή (Prinzip) τῆς κυριαρχίας.⁴⁰⁹ «Πολίτευμα εἶναι ἡ διάταξη τοῦ κράτους σχετικὰ μὲ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας καὶ ἰδιαιτέρως σχετικὰ μὲ τὴν ὑψιστὴ, τὴν ἀνώτατὴ ἀρχή. Ἡ κυβερνώσα ἀρχὴ τῆς πόλεως κυριαρχεῖ παντοῦ· γιὰ τοῦτο τὸ πολίτευμα εἶναι ἡ κυβερνώσα ἀρχή». — «Ὅπως, λοιπόν, πόλις κυριολεκτικὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἡ κυρίαρχη ἀρχή (καὶ αὐτὸ ἰσχύει σὲ ὅτιδήποτε ἔχει σύνθετὴ δομὴ), τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο· ὁ κυ-

⁴⁰⁶ 1276 b 29 *κοινωνία δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία*. Ὅπως ἦδη παρατήρησα, τὶς περισσότερες φορές πρέπει νὰ ἀποδίδουμε τὸν ὄρο *πολιτεία* ὡς 'πολίτευμα': τὸ νόημα τῆς λέξης ὅμως εἶναι 'ἡ μορφὴ ζωῆς τῶν πολιτῶν', ἡ κρατικὴ τάξη. Ὁ ἐνεργὸς πολίτης μὲ πλήρη δικαιώματα ζεῖ βίον πολιτικόν.

⁴⁰⁷ Πρβ. παραπάνω, σ. 272. Ὁ von Arnim καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸν ὁ Braun ὑποστηρίζουν ὅτι ἐδῶ ἐκφράζεται διαφορετικὴ ἄποψη ἀπ' ὅ,τι στὸ χωρίο τοῦ H 13, 1332 a 32-38. Ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ τὸ δεχθῶ αὐτό. Τὸ καινούριο στὸ τρίτο βιβλίον εἶναι ἡ διάκριση τῆς τέλειαις ἀρετῆς ἀπὸ τὴν ἀρετὴ τοῦ πολίτη.

⁴⁰⁸ Πρβ. H 9, 1328 b 39-41 *ἀγενής ὁ τοιοῦτός βίος*. Οὐσιαστικά, ἔχουμε τὴν ἴδια θεώρηση στὸ Γ 5, 1277 b 33 - 78 a 13.

⁴⁰⁹ Γ 6, 1278 b 8 *ἐστὶ δὲ πολιτεία πόλεως τάξις... πολίτευμα δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία*.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

ρίαρχος λόγος (Vernunft) είναι ο άνθρωπος.»⁴¹⁰ 'Επομένως, σαφώς τὸ πολίτευμα ἔχει ἐξέχουσα σημασία· εἶναι αὐτὸ ποὺ δίνει σ' ἓνα κράτος τὸ χαρακτηριστῆρα του. Μποροῦμε νὰ ταξινομήσουμε τὰ πολιτεύματα μὲ τὴ βοήθεια δύο κριτηρίων: 1) "Ὅσα πολιτεύματα λαμβάνουν ὑπόψη τους τὸ κοινὸ καλὸ εἶναι σωστά μὲ βάση τὸ κριτήριον τοῦ ἀπόλυτου δικαίου,⁴¹¹ ὅσα ἀποσκοποῦν στοῦ ὄφελος τῶν κυβερνώντων εἶναι ἐλαττωματικά. 2) "Ἐχει οὐσιαστικὴ σημασία γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ζωῆς τῆς πόλεως, ἂν ἡ πολιτικὴ δύναμη⁴¹² εἶναι στὰ χέρια ἑνὸς μόνο ἀνθρώπου, μιᾶς μειοψηφίας ἢ μιᾶς πλειοψηφίας. Καὶ οἱ τρεῖς μορφές εἶναι ὀρθές, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ (ἢ οἱ) κάτοχος τῆς δυνάμεις ἀποσκοποῦν στοῦ κοινὸ καλὸ. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὶς δύο ἀρχές (Prinzipien) ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τρία εἶδη ὀρθῶν πολιτευμάτων, τὴ βασιλεία, τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὴν πολιτεία, δηλαδὴ τὴ γνήσια δημοκρατία· καὶ τρία ἐλαττωματικά, δηλαδὴ τὴν τυραννία, τὴν ὀλιγαρχία καὶ ἐκεῖνο τὸ εἶδος δημοκρατίας στὴν ὁποία ἡ μάζα τῶν φτωχῶν ἀνθρώπων ἔχει στὰ χέρια τῆς τὴν πολιτικὴ δύναμη.⁴¹³ Ἡ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ ὀλιγαρχικά καὶ στὰ δημοκρατικά πολιτεύματα εἶναι ὅτι στὰ πρῶτα κατέχουν τὴν πολιτικὴ δύναμη οἱ πλοῦσιοι, ἐνῶ στὰ δευτέρω οἱ φτωχοί.

Ἀκολουθεῖ μιὰ ἐνδιαφέρουσα συζήτηση γιὰ τὴν κατανομὴ τῆς δυνάμεις καὶ τὴν ἰσότητα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων.⁴¹⁴ «Οἱ περισσότεροι φορεῖς τῆς πολιτικῆς δυνάμεις ἀντιλαμβάνονται τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ἰσότητα κατὰ τὸν τρόπο ποὺ τοὺς συμφέρει· αὐτὸ εἶναι ἀνθρώπινο, γιὰτὶ οἱ περισσότεροι ἀνθρώποι εἶναι κακοὶ δικαστὲς τῆς δικῆς τους ὑπόθεσης. Ὅπως εἶπα στὰ Ἡθικά,⁴¹⁵ ἡ δικαιοσύνη εἶναι σύνθετο φαινόμενο: τὸ δίκαιο πρέπει νὰ παρουσιάζει τουλάχιστο τέσσερα μέλη, δύο ἀνθρώπους γιὰ τοὺς ὁποίους κάτι εἶναι δίκαιον, καὶ δύο δίκαια πράγματα, ἓνα γιὰ τὸν καθένα· ἡ ἰσότητα θὰ εἶναι ἡ ἴδια γιὰ τὰ ὑπὸ συζήτηση πρόσωπα καὶ πράγματα. Καὶ στίς ὀλιγαρχίες καὶ στίς δημοκρατίες οἱ ἀνθρώποι ἔχουν, ὡς ἓναν ὀρισμένο βαθμὸ, ὀρθὴ ἀντίληψη τοῦ δικαίου· καὶ στίς δύο ὁμως παραβλέπεται τὸ βασικὸ

⁴¹⁰ Ἡθικά Νικομάχεια I 8, 1168b 31. 'Επομένως, σ' ἓνα βασίλειο ὁ βασιλιάς εἶναι ἡ πόλις, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Michael. Ὁ Dirlmeier μνημονεύει τὸ γνωστὸ *L'état c'est moi*.

⁴¹¹ 1279a 17 τὸ κοινῆ συμφέρον, τὸ ἀπλῶς δίκαιον.

⁴¹² 1279a 26 τὸ κύριον.

⁴¹³ Μὲ τὴ φράση *καλεῖν εἰώθαμεν* 1279a 33 ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ πεί ὅτι χρησιμοποιεῖ παραδοσιακὰ ὀνομασίες. Πρέπει νὰ παραιτηθῶ ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ Πλάτωνα στοῦ 800ο βιβλίον τῆς *Πολιτείας*. Τὴ λέξη *πολιτεία*, συντεταγμένη πολιτεία, τὴ χρησιμοποιοῦν καὶ ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Ἰσοκράτης, γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὴ σωστή, κατὰ τὴν ἀποψή τους, δημοκρατία.

⁴¹⁴ Γ 9 μετεῖναι τῆς πόλεως, τὸ ἴσον καὶ τὸ ἄνισον.

⁴¹⁵ Στὰ Ἡθικά Νικομάχεια E 3, 1131a 14, χωρὶο τὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης πιθανὸν παρέλαβε ἀπὸ τὰ Ἡθικά Εὐδήμεια. Στὴν παράφρασή μου ἐνσωματώνω αὐτὸ τὸ χωρίο.

ζήτημα. Ένα κράτος δὲν ὑπάρχει γιὰ χάρη τοῦ κέρδους. Τὸ κράτος δὲν εἶναι ἓνας τόπος ὁ ὁποῖος περιβάλλεται ἀπὸ τεῖχη ἢ σπίτια, οὔτε εἶναι οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι κατοικοῦν σ' αὐτά. Ἄλλο τόσο δὲν εἶναι τὸ κράτος συμμαχία γιὰ κάποιο σκοπὸ. Αὐτὰ καὶ πολλὰ ἄλλα εἶναι προϋποθέσεις, ἀλλὰ μόνο ἢ κοινωνία ζωῆς, μὲ σκοπὸ τὴν τέλεια καὶ αὐτάρκη ὑπαρξή,⁴¹⁶ ἐγκαθιδρύει τὸ κράτος. Ἐνα κράτος τὸ ὁποῖο πράγματι ἀξίζει νὰ ὀνομάζεται ἔτσι καὶ δὲν εἶναι κράτος ἀπλῶς κατ' ὄνομα πρέπει νὰ μεριμνᾷ γιὰ τὴν τελειότητα τῶν πολιτῶν, γιὰτὶ διαφορετικὰ δὲν θὰ εἶναι γνήσια κοινωνία, ἀλλὰ μόνο συμμαχία, καὶ ὁ νόμος δὲν θὰ εἶναι παρὰ συμβόλαιο. Ἡ φιλία εἶναι τὸ ἐλατῆριο τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης, ἀλλὰ ὁ στόχος ἐγκτεται ὄχι στὴν ἀπλή συμβίωση, ἀλλὰ σὲ εὐγενικὲς πράξεις.» Ἀπ' αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης συμπεραίνει ὅτι ἡ διανοητικὴ καὶ ἠθικὴ ἔλιτε, ἡ ὁποία κατεξοχὴν συμβάλλει σὲ τέτοιες πράξεις, πρέπει νὰ ἔχει μεγαλύτερο μερίδιο στὴν κυβέρνηση ἀπὸ ἐκείνους τοὺς πολῖτες οἱ ὁποῖοι εἶναι, βέβαια, ἐλεύθεροι ἄνθρωποι, ἀλλὰ δὲν ἐνεργοποιοῦν τίς δυνάμεις τους γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ.

Σημασία ἔχει τώρα νὰ ἀναλύσουμε τίς ἀπαιτήσεις γιὰ ὀλοκληρωτικὴ δύναμη, τίς ὁποῖες προβάλλουν οἱ διαφορετικὲς ὁμάδες συμφερόντων.⁴¹⁷ Δυνατὲς ἐναλλαγὲς θὰ ἦταν οἱ φτωχοί, οἱ πλούσιοι, οἱ ἀξιοπρεπεῖς ἄνθρωποι, ἓνας τύραννος, ὁ ἓνας ἐξαιρετος ἄντρας⁴¹⁸ ἢ, τέλος, ὁ νόμος. Ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ καθορίσει τὸ ὄριο μέχρι τὸ ὁποῖο εἶναι σὲ θέση νὰ φτάσει ἡ ἀπαίτηση μιᾶς πλειοψηφίας, χωρὶς νὰ παρακάμψει τίς δικαιολογημένες ἀπαιτήσεις τῶν ἄλλων ὁμάδων. Γιὰ νὰ καθορίσει αὐτὸ τὸ ὄριο ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ βοηθητικὰ τὴν ἀθροιστικὴ ἀρχή.⁴¹⁹ «Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ πλειοψηφία πρέπει νὰ διαθέτει δύναμη κυριαρχίας, καὶ ὄχι μιὰ μειοψηφία τῶν ἀρίστων πολιτῶν, φαίνεται νὰ λύνει τὸ ζήτημα ποῦ ἔχει τεθεῖ καὶ νὰ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ,⁴²⁰ καὶ μάλιστα φαίνεται ἀληθινή. Φυσικά, δὲν εἶναι ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἀξιόλογος ἄνθρωπος. Ἐνωμένοι ὁμως, εἶναι

⁴¹⁶ 1280 b 33 ἢ τοῦ εὐ ζῆν κοινωνία... ζωῆς τελείας χάριν καὶ αὐτάρκους.

⁴¹⁷ Τὰ κεφάλαια 10-11 τοῦ Γ βιβλίου ἔχουν γραφεῖ σὲ γεμάτο φρεσκάδα ὕφος, χωρὶς χασμωδία· ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἐμφάνιση δύο φορές τῆς ἔκφρασης νῆ Δία στὸ 1281 a 16 καὶ b 18· ἀπ' ὅσο γνωρίζω, δὲν ἐμφανίζεται πουθενά ἄλλοῦ στὰ διδασκτικὰ ἔργα· ἴσως ἔχουμε ἐδῶ ἓνα κομμάτι ἀπὸ ἓνα δημοφιλὲς ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη.

⁴¹⁸ εἰς σπουδαιότατος.

⁴¹⁹ Γ 11. Ἀξιοποῖω ἐδῶ τὸ ἄρθρο τοῦ E. Braun, «Die Summierungstheorie des Aristoteles», *Jahresh. d. Österr. Arch. Inst.* 44, 1959, σσ. 157-184· ὁ Braun παραθέτει τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁴²⁰ Στὸ 1281 a 41, ἀκολουθώντας τὸν Wilamowitz, διαβάζω ἀπολογίαὶν ἀντὶ ἀπορίαν· μᾶλλον πρέπει νὰ προτιμηθεῖ τὸ λύεσθαι ἀντὶ γιὰ τὸ λέγεσθαι, ἔχοντας ὑπόψη τὸ λύσειεν ἄν στὸ χωρίο 1281 b 22. Ἀξιοποῖω τὴ μετάφραση τοῦ Dirlmeier, *Nikomachische Ethik*, σ. 272.

παρ' όλα αυτά δυνατό να είναι καλύτεροι από εκείνη τη μειοψηφία των εξαιρέτων ανθρώπων, φυσικά όχι αν τους λάβουμε ως άτομα, αλλά ως σύνολο. Γιατί, καθώς είναι πολλοί, μπορεί ο καθένας να έχει ένα μέρος αξιολόγησης και γνώσης, και αν ένωθουν, είναι σαν να βγαίνει τότε από το πλήθος ένας μόνο άνθρωπος με πολλά πόδια, χέρια και αισθήσεις: ένα τέτοιο συνολικό αποτέλεσμα μπορεί να προκύψει και σχετικά με το χαρακτήρα και την εύφυστα.»⁴²¹ Έχει συχνά υποστηριχτεί ότι αυτή η άποψη για την αξία του άθροισμένου λόγου (Vernunft) του άνωουμου πλήθους αντιβαίνει στην άποψη την οποία υποστήριξαν ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Ίδιος ο 'Αριστοτέλης σε άλλα έργα,⁴²² ότι δηλαδή μόνο η κρίση του ειδήμονα ανθρώπου έχει κύρος. Αυτό όμως μάλλον δεν είναι σωστό. Όπως εμείς, και ο 'Αριστοτέλης διακρίνει από τη μια την κριτική ικανότητα του ειδικού στην περιοχή του και από την άλλη την κριτική ικανότητα του μορφωμένου ανθρώπου.⁴²³ Ο σεβασμός που τρέφει για την παλαιά σοφία των παρομιών και γνωμικών, με λίγα λόγια για το consensus omnium, είναι πολύ γνωστός. Όσον αφορά την κρίση για ανθρώπους, και ο Πλάτων, τουλάχιστο στα γηρατεία του, έχει την ίδια άποψη:⁴²⁴ «Υπάρχει κάτι θεϊκό και ευστοχο ακόμη και στους μειονεκτικούς ανθρώπους, με αποτέλεσμα πολλοί, ακόμη και από αυτούς οι όποιοι είναι έντελώς μειονεκτικοί, να γνωρίζουν, στα λόγια και στις απόψεις τους, να διακρίνουν έναν καλύτερο από έναν χειρότερο άνθρωπο. Για τούτο οι κυβερνώντες πρέπει να λαμβάνουν πολύ υπόψη τους την καλή κριτική αξιολόγησης εκ μέρους των πολλών». 'Η πρωτοτυπία του 'Αριστοτέλη έγκειται στην ανακάλυψη ότι σε πολιτικά και αισθητικά ζητήματα η ενωμένη κριτική δύναμη ενός άνωουμου πλήθους είναι μεγαλύτερη από την κριτική δύναμη ενός ειδικού. Φυσικά, ο 'Αριστοτέλης προϋποθέτει εν προκειμένω όρισμένο πολιτιστικό επίπεδο, γιατί δεν θέλει να εφαρμόσει την άθροιστική θεωρία του σε ανθρώπους άμόρφωτους όσο τὰ

421 Αυτή την εκτίμηση για τις ενωμένες προσπάθειες, προκειμένου να επιτευχθεί κάτι αξιόλογο, τη βρίσκουμε και σε άλλη συνάφεια. Πρβ. τόμ. Α', σ. 69, ύποσ. 116, και τόμ. Α', σ. 198. 'Ηθικά Νικομάχεια Α 7, 1098d 25.

422 Π.χ. στα 'Ηθικά Ευδήμεια Α 3, 1215a 1 *εὐκὴ λέγουσι σχεδὸν περὶ πάντων καὶ μάλιστα περὶ (εὐδαιμονίας).*

423 'Η πιὸ σαφὴς διάκριση γίνεται στὴν εἰσαγωγή τοῦ ἔργου *Περὶ ζώων μορίων* Α. Ἐταὶ διακρίνει ὁ Πλάτων τὴ δημιουργικὴ διδασκαλία, ἐξειδικευμένη γνώση, ἀπὸ τὴν παιδεία, στὸν Σοφιστὴ 229d.

424 *Νόμοι* 950b *θεῖον δέ τι καὶ εὐστοχον ἔνεστι καὶ τοῖσι κακοῖς. Χρησιμοποῖω τὴ μετάφραση τοῦ Dirlmeier, Nikomachische Ethik, σ. 272. Στὸν Πλάτωνα αὐτὴ ἡ παραχώρηση εἶναι μοναδικὴ καὶ ἀφορᾷ μόνο τὴ γνώση τῶν ἀνθρώπων. Συνήθως, ὅπως στοὺς *Νόμους* 670b ὁ Πλάτων λέει *γελοῖος γὰρ ὁ γε πολὺς ὄχλος ἠγούμενος ἰκανῶς γινώσκων τό τε εὐάρμοστον καὶ εὐρυθμον καὶ μή.* Πρβ. παρακάτω, σ. 438, ύποσ. 117.*

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

ζῶα.⁴²⁵ Ὡς ιστορικό παράδειγμα ἀναφέρει τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα καὶ ἄλλων νομοθετῶν αὐτοὶ ἐπεξέτειναν τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ ἐλέγχου τοὺς στοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ὡς ἄτομα δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἀναλαμβάνουν ἀξιώματα. Ὁ Ἀριστοτέλης αἰτιολογεῖ ἀκριβέστερα γιατί ὀρισμένες φορὲς ἀκόμη κι ἓνας ἔμπειρος εἰδικὸς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφέρει σωστὴ κρίση, ἰδίως σὲ μιὰ δική του ὑπόθεση: Διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπήρεια ἐνὸς πάθους.⁴²⁶ οἱ ἄρρωστοὶ γιατροὶ συμβουλευόνται ἄλλους. Στὴν περίπτωση μαζικῶν κρίσεων φεύγει τὸ πάθος· τὸ πλῆθος εἶναι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀμερόληπτο.⁴²⁷

Ὅπως καὶ ὁ E. Braun, νομίζω κι ἐγὼ ὅτι ἡ ἀθροιστικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ἀποτελεῖ ρῆξη μὲ τὴ σωκρατικὴ καὶ πλατωνικὴ παράδοση τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἀνάλυση ἡ ὁποία σταδιακὰ ὑπέστη διορθώσεις καὶ γιὰ διάσπαση τῆς σωκρατικῆς ἔννοιας τῆς ἐμπειρίας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ρεαλιστικότερη ἀντίληψη γιὰ τὴν κοινωνία ἀπ' ὅ,τι ὁ Πλάτων. Δίκαια λέει ὁ K. von Fritz⁴²⁸ ὅτι τὸ συνηθισμένο «λιβάνισμα» τοῦ Πλάτωνα εἶναι ἐξίσου λαθεμένο ὅσο καὶ ἡ ἀντίθετη τάση νὰ τὸν περιγράφει κανεὶς ὡς αὐταρχικὸ ἄτομο. Ὁ Πλάτων καταλήγει στὰ πολιτικὰ διανοήματά του ἀπὸ τελείως συγκεκριμένα προβλήματα. Γι' αὐτὸν τὰ προσόντα γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὴν κυβέρνησις εἶναι μόνον διανοητικὰ καὶ ἠθικά. Ὡς ἓναν ὀρισμένο βαθμὸ ὁ Πλάτων πιστεύει στὴν κληρονομικότητα τῶν διανοητικῶν ἱκανοτήτων καὶ τοῦ χαρακτήρα. Κατὰ τὴ γνώμη του τὸ δίλημμα βρῖσκειται στὸ ὅτι τὸ τέλειο κράτος προϋποθέτει τελειότητα τῶν κυβερνῶντων, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ σὲ ἀνθρώπους. Ὁ Ἀριστοτέλης συνέλαβε τὸ πρόβλημα: «Οἱ ἄνθρωποι ἐξαιρετικῆς ὑπεροχῆς εἶναι σπάνιοι. Τί πρέπει νὰ γίνεταί, ὅταν ὁ νόμος δὲν ἀποδίδει; Πρέπει νὰ τὸ ρυθμίσει τὸ ζήτημα ἓνας, ὄντας ὁ καλύτερος (ὅπως π.χ. ὁ Σόλων), ἢ ὅλοι; Ὁχι, εἶναι καλύτερα νὰ συσκέπτονται ὅλοι καὶ νὰ ἐκφέρουν κρίση, γιατί ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς, βέβαια, μόνος του ἀποδίδει ἐλάχιστα, ἀλλὰ οἱ πολλοὶ μαζὶ συχνὰ κρίνουν καλύτερα ἀπ' ὅ,τι ἓνα ἄτομο. Ἡ μάζα εἶναι ἀδέκαστη. Τὸ ἄτομο ἐξοργίζεται εὐκολὰ ἢ ὑποκύπτει σὲ ἄλλο πάθος· δύσκολα ὁμως συμβαίνει νὰ ἐξοργιστοῦν ὅλοι μαζὶ καὶ νὰ λάβουν λαυθασμένη ἀπόφαση.⁴²⁹ Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι προϋποθέτω ὅτι τὸ πλῆθος γιὰ τὸ ὁποῖο μιλάω σχηματίζε-

⁴²⁵ 1281 b 20 *τί διαφέρουσιν ἔνιοι τῶν θηρίων ὡς ἔπος εἰπεῖν;*

⁴²⁶ 1287 b 3 *διὰ τὸ κρίνειν περὶ τε οἰκείων καὶ ἐν πάθει ὄντες.*

⁴²⁷ 1286 a 18 *κρεῖττον δ' ὧ μὴ πρόσεστι τὸ παθητικόν, 31 μᾶλλον ἀδιάφορον τὸ πολὺ.*

⁴²⁸ *Γνωστοί* 1953, σ. 155.

⁴²⁹ Στὸ βιβλίον Δ 4, 1292 a 15-28 ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι λιγότερο αισιόδοξος στὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ σημασία τῆς πολιτικῆς ψύχωσης τῆς μάζας. Πρβ. ὅσα λέει ὁ Πλάτων στὴν *Πολιτεία* 493 ab ἀπὸ τὸ *θρέμμα μέγα καὶ ἰσχυρόν.*

ται από ελεύθερους ανθρώπους, οί όποιοι δέν κάνουν τίποτε αντίθετο μέ τό νόμο, έκτός από τίς περιπτώσεις τίς όποιες ό νόμος αφήνει άνοιχτές. "Αν και δέν έπιτρέπεται νά έχουμε ύπερβολικές άπαιτήσεις ούτε από τό μεγάλο πλήθος ως σύνολο, ώστόσο θά ύπάρχει σ' αυτό μεγάλος άριθμός άρίστων άντρών και καλών πολιτών".⁴³⁰

Ή πολιτική είναι ή θεωρία τοῦ έφικτοῦ. Τά λόγια τοῦ Bismarck⁴³¹ αναφέρονταν στην τρέχουσα πολιτική. 'Ο 'Αριστοτέλης συζητάει σέ επίπεδο άρχών πώς κυβερνάται ένα κράτος, πώς μπορεί και πώς πρέπει νά κυβερνάται. Χωρίς νά λησμονούμε αύτή τή διαφορά, τολμούμε ίσως νά χρησιμοποιήσουμε τά περίφημα λόγια ως ένα είδος συλλογικού τίτλου γιά τά βιβλία Δ-Ζ.⁴³² Αύτά τά βιβλία σχετίζονται στενά μεταξύ τους· δέν μπορούμε όμως νά μιλούμε γιά έναία, άπνευστί γραμμένη πραγματεία. Ή έκθεση είναι πολύ άνομοιόμορφη, σχετικά σπανίως έπεξεργασμένη από ύφολογική άποψη, όπως π.χ. στό κεφάλαιο Δ 11· συχνά ό 'Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τή συνηθισμένη, άκατέργαστη πρόζα τών διδακτικών έργων, μέ άδέξιες παρενθέσεις και ένα είδος ύποσημειώσεων. Ύπάρχουν παρεμβολές και επαναλήψεις. 'Ο 'Αριστοτέλης προϋποθέτει ότι ό άκροατής ή ό άναγνώστης έχει έξοικειωθεί μέ σπουδαιότερες άπόψεις, οί όποιες έχουν έκτεθει στά ύπόλοιπα συγγράμματα τών *Πολιτικών*· όπως στίς τρεις Ήθικές, ό 'Αριστοτέλης πραγματεύεται εδώ επανειλημμένα πολλά ζητήματα πού τά είχε πεί νωρίτερα· όλα ύποδηλώνουν ότι τά βιβλία Δ-Ζ είναι ή τελευταία συμβολή του στην πολιτική φιλοσοφία. 'Από τό πλούσιο περιεχόμενο αύτών τών βιβλίων μπορώ νά αναφερθώ έπιλεκτικά μόνο σέ όρισμένα βασικά έρωτήματα.

Οί φράσεις-κλειδιά είναι διαρκώς: 'Τί είναι δυνατόν;', 'Γιά ποιό πράγμα μπορεί νά πείσει κανείς τούς πολιτικούς;', 'Τί μπορούμε νά κατορθώσουμε και νά τή χρησιμοποιήσουμε;', «Οί συγγραφείς έργων πολιτικής θεωρίας άνέπτυξαν, βέβαια, πολλά ώραία διανοήματα· αύτά όμως τίς περισσότερες φορές είναι άνεφάρμοστα στην πράξη και προσφέρουν λίγα πράγματα τά όποία μπορούν πράγματι νά χρησιμοποιηθοῦν.⁴³³ Θά ήταν προτιμότερο νά προτείνει κανείς αύτό πού είναι δυνατό, παρά αύτό πού βρίσκεται πάρα πολύ ψηλά, και θέτοντας ως βάση τήν ύπάρχουσα τάξη νά κάνει τέτοιες προ-

⁴³⁰ 1286 a 24 - b 10, παράφραση.

⁴³¹ Στίς 11 Αύγούστου 1867· παρατίθεται συχνά στην ακόλουθη μορφή "Ή πολιτική είναι ή τέχνη τοῦ έφικτοῦ".

⁴³² Πρβ. ιδιαίτερα 1295 a 30-32, παρακάτω, σ. 298.

⁴³³ 1288 b 36 τών γε χρησίμων διαμαρτάνουσι.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

τάσεις για τὴ χρησιμότητα τῶν ὁποίων μποροῦν νὰ πειστοῦν οἱ πολιτικοὶ καὶ νὰ συμμετάσχουν στὴν πραγματοποίησή τους.»⁴³⁴

«Μποροῦμε νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ καλύτερο πολίτευμα μὲ τρεῖς διαφορετικοὺς τρόπους. Πρῶτον, μποροῦμε νὰ ἐξετάσουμε ποῖο θὰ ἦταν γενικῶς τὸ ιδανικὸ πολίτευμα.⁴³⁵ σὲ μιὰ τέτοια ἔρευνα μποροῦμε νὰ παραβλέψουμε τὶς ἐξωτερικὲς περιστάσεις οἱ ὁποῖες θὰ μποροῦσαν νὰ σταθοῦν ἐμπόδιο στὴν πραγματοποίησή του· δεύτερον, μποροῦμε νὰ ἐξετάσουμε ποῖο πολίτευμα θὰ ταίριαζε σὲ ποῖο εἶδος κοινωνίας, π.χ. στὴν Ἀθήνα· σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση πρέπει νὰ προσέξουμε τὰ ἤδη ὑπάρχοντα δεδομένα.⁴³⁶ τρίτον, μποροῦμε νὰ ἐξετάσουμε ποῖο πολίτευμα θὰ ἦταν τὸ καλύτερο ὑπὸ ὀρισμένες ὑποθετικὲς συνθῆκες.⁴³⁷ Στὴν τελευταία περίπτωση θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξεταστεῖ πῶς θὰ μποροῦσε νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ καὶ νὰ διατηρηθεῖ αὐτὸ τὸ πολίτευμα. Ἴσως τότε καταλήγαμε στὴν ἄποψη ὅτι τὸ ζητούμενο κράτος ἀπέχει τόσο ἀπὸ τὸ ιδανικὸ πολίτευμα, ὥστε ἀπλῶς λείπουν οἱ συνθῆκες γι' αὐτὸ καὶ ὅτι ἀκόμη καὶ τὸ καλύτερο, σύμφωνα μὲ τὶς κρατούσες συνθῆκες, πολίτευμα δὲν εἶναι ἐφικτό, παρὰ μόνον ἓνα χειρότερο.» Αὐτὴ ἡ δήλωση σημαίνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἀναζήτηση τοῦ ιδανικοῦ κράτους, ἂν καὶ τώρα ἔχει μειώσει στὸ ἐλάχιστο τὶς ἀπαιτήσεις· ἐπίσης ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία περὶ τὰ ζητήματα ἀρχῶν, μολοντί ὁ Ἀριστοτέλης ἀποσαφηνίζει διαρκῶς τὴν ἔκθεσή του μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα. Δὲν εἶναι ἐμπειριστὴς σὲ αἰσθητὰ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι στὰ πρωιμότερα πολιτικὰ συγγράμματα, ἀλλὰ ἡ πραγμάτευση τοῦ ἐρωτήματος εἶναι ρεαλιστικότερη. Στὴν οὐσία ἡ μέθοδος εἶναι παραγωγικὴ.⁴³⁸ Ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει, κατὰ παραλληλισμὸ, ποιά μέθοδο χρησιμοποιοῦμε στὴ ζωολογία γιὰ νὰ ταξινομήσουμε τὰ ζωικὰ εἶδη: «Ἐκκινοῦν ἀπὸ ἓναν γενικὸ ὄρισμὸ τοῦ ζώου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ καθορίζει μὲ ἀκρίβεια πόσα μέρη (δηλαδὴ ὄργανα, ἴστους κτλ.) πρέπει νὰ ἔχει ἓνα ζῶο. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δυνατῶν συνδυασμῶν αὐτῶν τῶν μερῶν προκύπτει τὸ πλῆθος τῶν ζωικῶν εἰδῶν».⁴³⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν χρησιμοποιεῖ στὰ βιολογικὰ συγγράμματά του αὐτὴ τὴν ἀριστοτελικὴ μέθοδο· ἡ «ζωολογία» ἔχει παρουσιαστεῖ ὡς περιγραφή τῶν διαφορῶν τῶν ζώων σὲ σχέση μὲ τὰ ὄργανα καὶ τὰ ἔργα ποὺ αὐτὰ ἐπιτελοῦν· ὁ Ἀριστοτέλης θέτει πολλὰ φορὲς τὸ ἐρώτημα σύμφωνα μὲ ποιὲς

434 1289a 2 πεισθήσονται καὶ δυνήσονται κοινωνεῖν.

435 Αὐτὸ προσπάθησε νὰ τὸ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ βιβλία Η-Θ.

436 Σὲ γενικὲς γραμμὲς αὐτὸ εἶναι τὸ πρόγραμμά του στὸ βιβλίον Γ.

437 Αὐτὸ εἶναι τὸ πρόγραμμά του στὰ βιβλία Δ-Ζ.

438 Λεῖπει ἡ φράση *δηλον ἐκ τῆς ἐπαγωγῆς*, τὴν ὁποία ἀλλοῦ χρησιμοποιεῖ τόσο συχνὰ ὁ Ἀριστοτέλης.

439 1290b 35 πάντες οἱ ἐνδεχόμενοι συνδυασμοὶ ποιήσουσιν εἶδη ζώου.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

ἀρχές (Prinzipien) πρέπει νὰ ταξινομεῖ κανεῖς τὰ ζῶα, καὶ δίνει διαφορετικέες, ἀλληλοαποκλειόμενες ἀπαντήσεις· δὲν ἔφτασε ποτὲ σὲ μιὰ ἱκανοποιητικὴ λύση.⁴⁴⁰

Οἱ πλούσιοι καὶ οἱ φτωχοί. «Σὲ κάθε πολιτειακὴ κοινωνία ὑπάρχει μιὰ ἀνώτερη τάξη⁴⁴¹ καὶ μιὰ κατώτερη. Οἱ πολῖτες τῆς ἀνώτερης τάξης εἶναι σὲ γενικέες γραμμέες πλουσιότεροι, εὐγενικῆς καταγωγῆς καὶ διαθέτουν πολιτικὴ ἀρετὴ καὶ μόρφωση· ἢ πολὺ μεγαλύτερη, τίς περισσότερες φορές, κατώτερη τάξη ἀποτελεῖται ἀπὸ φτωχοὺς ἀνθρώπους. Κάθε πολίτευμα πρέπει νὰ προσέχει πολὺ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ πλούσιους καὶ φτωχοὺς,⁴⁴² γιὰτὶ ἕνας πολίτης μπορεῖ, βέβαια, νὰ ἐκτελεῖ πολλέες δραστηριότητες συγχρόνως, ἀλλὰ κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ταυτόχρονα πλούσιος καὶ φτωχός. Ἄν διαιρέσουμε τὸν πληθυσμὸ ἀνάλογα μὲ τὴ δραστηριότητά του, λαμβάνουμε ὀκτώ⁴⁴³ τάξεις: γεωργούς, τεχνίτες, ἐμπόρους, ἡμερομισθίους ἐργάτες, στρατιῶτες, δικαστές, τοὺς πλούσιους, οἱ ὅποιοι ἐξυπηρετοῦν τὸ κράτος μὲ τίς χρηματικέες εἰσφορές τους,⁴⁴⁴ καὶ τοὺς δημόσιους ὑπαλλήλους. Τέλος, πρέπει νὰ ὑπάρχουν ἀνθρωποὶ οἱ ὅποιοι διακρίνονται γιὰ τὴν πολιτικὴ τους σοφία καὶ συμβουλεύουν γιὰ πολιτικὰ ζητήματα.»

«Ἡ δημοκρατία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ὅτι πλούσιοι καὶ φτωχοὶ ἔχουν καταρχὴν (in Prinzip) τὰ ἴδια πολιτικὰ δικαιώματα, καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι οὔτε οἱ μὲν οὔτε οἱ δὲ εἶναι οἱ κυρίαρχοι. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἄριστη μορφή. Ὑπάρχουν ὅμως παραλλαγές: 1) Γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὶς ὑπηρεσίεες ἀπαιτεῖται ὀρισμένη ἀλύψη μὲ ἔξοδα, ἀλλὰ μόνον ἐλάχιστη. 2) Ὅλοι οἱ πολῖτες πού γεννήθηκαν ἀπὸ νόμιμο γάμο ἔχουν μερίδιο στὶς ὑπηρεσίεες, ἀλλὰ ὁ νόμος εἶναι κυρίαρχος. 3) Δὲν λαμβάνεται ὑπόψη ἡ καταγωγή, ἀλλὰ ὅποιος ἔχει πολιτογραφηθεῖ ὡς πολίτης ἔχει μερίδιο στὶς ὑπηρεσίεες,⁴⁴⁵ ἐνῶ ὁ νόμος εἶναι κυρίαρχος. 4) Ὅπως ἡ προηγούμενη μορφή, ἀλλὰ κυρίαρχος εἶναι ὁ λαός, καὶ ὄχι ὁ νόμος.» Ἡ τέταρτη μορφή ἦταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ τὸ πολίτευμα τῆς Ἀθήνας. Οἱ ἀποφάσεις λαμβάνονταν κατὰ περίπτωσιν μὲ βούλευμα τοῦ λαοῦ. «Σὲ τέτοια κράτη ἐμφανίζονται δημαγωγοί. Ὁ λαὸς γίνε-

440 Πρβ. παρακάτω, σ. 329.

441 1289 b 33 *οἱ γνώριμοι*, 1293 b 39 *καλοὺς κάγαθούς*.

442 1291 b 8-12.

443 Στὸ ἰδανικὸ κράτος, 1328 b 2, παραπάνω, σ. 268, ὑπάρχουν μόνον ἑξὶ τάξεις: τὸ ἀγοραῖον καὶ τὸ δημιουργικὸν λείπουν.

444 *Αἱ λειτουργίαι*.

445 Γιὰ τὴν κλασικὴ Ἑλλάδα, μιὰ ἀδιανόητη ἐναλλακτικὴ πρόταση. Ἡ ἐμμονὴ στὴ διάταξη ὅτι πρέπει κανεῖς νὰ κατάγεται ἀπὸ γνήσιους Ἀθηναίους γονεῖς, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη, ὀδήγησε στὴ στασιμότητα καὶ στὴν πολιτικὴ παρακμὴ τῆς Ἀθήνας.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ

ται ταυτόχρονα πολυκέφαλος μονάρχης. Οί κόλακες του λαού κάνουν χρυσές δουλειές. Πετυχαίνουν πάντοτε να προβάλλουν τα πάντα στο λαό.⁴⁴⁶ Οί δημαγωγοί οφείλουν τη δύναμή τους στο λαό και μόνοι τους εξουσιάζουν τη γνώμη του πλήθους, γιατί αυτούς ακολουθεί το πλήθος. 'Επίσης, παρασύρουν το πλήθος σε επιθέσεις εναντίον των αξιωματούχων· αυτό, με τη σειρά του, υπονομεύει το σεβασμό για τα αξιώματα. Μια τόσο έκφυλισμένη δημοκρατία δεν είναι στην πραγματικότητα πολίτευμα, γιατί λείπουν ή τάξι και ή σταθερότητα και με άπλη ψηφοφορία ο λαός μπορεί οποτεδήποτε να αγνοήσει το νόμο.» Αυτή ή αυστηρή καταδίκη των 'Αθηναίων δημαγωγών ήταν δικαιολογημένη. 'Ο 'Αριστοτέλης προσθέτει ότι υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις όποιες το πολίτευμα δεν είναι δημοκρατικό κατ' όνομα, αλλά παρ' όλα αυτά το κράτος, συνεπεία των ισχυόντων ήθών και της άγωγής,⁴⁴⁷ είναι δημοκρατικό, και το αντίστροφο.

Το άριστο πολίτευμα είναι συμβιβασμός.⁴⁴⁸ Πρέπει να επιλέξει και να συνδυάσει κανείς τα καλύτερα στοιχεία από τα όλιγαρχικά και από τα δημοκρατικά πολιτεύματα· επομένως, αυτό σημαίνει ότι πρέπει να προσπαθήσει να βρει την όρθή μεσότητα.⁴⁴⁹ 'Η μείξι έχει πετύχει, αν είναι δυνατό να χαρακτηρίσουμε ένα και το αυτό πολίτευμα συγχρόνως δημοκρατία και όλιγαρχία.

«Αυτό το πολίτευμα πρέπει να βασίζεται στις άρχες που εξέθεσα στις 'Ηθικές. Δεν θέλω όμως να θέσω τόσο ύψηλό στόχο, ώστε να είναι ανέφικτος για τον μέσο πολίτη, ούτε να δεχτώ ένα γενικό πολιτιστικό επίπεδο το όποιο προϋποθέτει ιδιαίτερα ευνόϊκες προδιαθέσεις και έξωτερικές περιστάσεις· ούτε θέλω να δεχτώ εκείνο το πολίτευμα το όποιο θα έπρεπε να θεωρείται ιδανικό. Αυτό το όποιο έχω υπόψη μου είναι ή ζωή όπως μπορούν να τη ζήσουν οί περισσότεροι άνθρωποι, και ένα πολίτευμα το όποιο μπορεί να πραγματοποιηθεί από τα περισσότερα κράτη.⁴⁵⁰ Θετώ ως στόχο μια ζωή ή όποία συνίσταται σε άβίαστη εξάσκηση των άρετών του πολίτη· επειδή ή άρετή μπορεί να έντοπιστεί στην όρθή μεσότητα, πρέπει και ή άριστη ζωή να είναι μια όρθή μεσότητα, και μάλιστα ανάλογα με το πώς είναι έφικτή για το άτομο.⁴⁵¹ 'Ο,τι ισχύει για τον άνθρωπο πρέπει να ισχύει και για το

⁴⁴⁶ 1292 a 25 πάντα άνάγοντες εις τον δῆμον.

⁴⁴⁷ 1292 b 14 διά το έθος (ήθος Bekker) και την άγωγήν.

⁴⁴⁸ K. v. Fritz. *The theory of the mixed constitution*, Νέα 'Υόρκη 1954.

⁴⁴⁹ 1294 b 2 το μέσον λαμβάνειν.

⁴⁵⁰ 1295 a 29-30.

⁴⁵¹ Γιατί ή όρθή μεσότητα για μās δεν είναι ή ίδια για όλους, 'Ηθικά Νικομάχεια Β 5, 1106 a 31 - b 5. Βλ. παραπάνω, σ. 227.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

κράτος ως ὅλο, γιατί τὸ πολίτευμα εἶναι ἡ μορφή ζωῆς τοῦ κράτους.⁴⁵² Σὲ κάθε κράτος, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολὺ πλούσιους καὶ τοὺς πολὺ φτωχοὺς, ὑπάρχει μιὰ μεσαία τάξη. Ἄν παραδεχτοῦμε ὅτι τὸ ὀρθὸ μέτρο καὶ ἡ μεσότητά εἶναι τὸ ἄριστο, εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ μεσαία τάξη παίζει σπουδαῖο ρόλο στὸ κράτος.⁴⁵³ Γιατὶ ἡ μεσαία τάξη εἶναι ἡ πιὸ πρόθυμη νὰ ὑπακούσει στὸ λόγο (Vernunft)⁴⁵⁴ καὶ νὰ ἀποφύγει ὅλες τὶς ὑπερβολές. Σ' ἓνα δημοκρατικὸ πολίτευμα κυριαρχεῖ μιὰ τάση γιὰ ἐξίσωση⁴⁵⁵ καὶ αὐτὴ εἶναι ἐντονότερη στὴ μεσαία τάξη. Γιὰ τοῦτο ἡ πολιτικὴ κοινωνία ἡ ὁποία βασίζεται στὴ μεσαία τάξη εἶναι ἡ ἀριστη καὶ τέτοια κράτη ἔχουν τὴν καλύτερη διοίκηση. Γιατὶ ἡ μεσαία τάξη, μὲ τὸ νὰ νομιμοποιεῖ μιὰ ἀπόφαση, κρίνει τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ἐμποδίζει κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν προαγωγή τῶν δύο ἀκραίων μερίδων. Ἡ πολιτικὴ εἶναι αἰώνιος ἀγώνας ἀνάμεσα στὴν πλατιὰ μάζα τοῦ λαοῦ καὶ στοὺς πλούσιους.⁴⁵⁶ Ὅποιος κερδίζει τὴν ὑπεροχὴ παραλαμβάνει ὡς ἔπαθλο τὴν κυριαρχία ἐπάνω στὴν ἄλλη μερίδα. Εἶδαμε πῶς ἄλλαξε ἡ πολιτικὴ ἡγεμονία στὴν Ἑλλάδα· ὅποιος διέθετε τὴν ἡγεμονία ἐπέβαλλε στοὺς ὑποδούλους τὴ δική του κρατικὴ τάξη. Αὐτὸ ὁδήγησε τὰ κράτη στὸ νὰ μὴν ἀγωνίζονται τώρα πιά οὔτε καν γιὰ ἰσότητα, ἀλλὰ νὰ ἀσκοῦν μόνο πολιτικὴ τῆς δυνάμεως.»

Ἡ κατανομή τῆς δυνάμεως. «Ὡς πρῶτο ἀξίωμα τῆς πολιτικῆς τέχνης⁴⁵⁷ πρέπει νὰ ἰσχύει ὅτι τὸ πολίτευμα ὀφείλει νὰ στηρίζεται στὴ συμφωνία τοῦ δυνατοτέρου, κι αὐτὸ στὶς περισσότερες περιπτώσεις σημαίνει συμφωνία τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμητικὰ μέρους τῶν πολιτῶν.» Στὸ ἐπιθυμητὸ κράτος τὸ θεμελιακὸ διανόημα τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν ὅτι ὅλοι οἱ πολῖτες ἐκπληρῶνουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀπαιτήση τῆς ἀρετῆς. Ὅλοι οἱ πολῖτες μὲ πλήρη δικαιώματα εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ κατώτερες ἐργασίες καὶ εἶναι κύριοι τοῦ χρόνου τους· γιὰ τοῦτο μποροῦν νὰ ἐπιδίδονται στὴν ἐκπλήρωση τῶν πολιτικῶν τους καθηκόντων καὶ στὴν καλλιέργεια τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Σ' ἓνα τέτοιο πολίτευμα τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ συμφωνία τῆς μῆς ἢ τῆς ἄλλης μερίδας εἶναι ἄνευ σημασίας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀσχολεῖται μὲ αὐτό. Πραγματευόμενος τὸ δεῦτερο καλύτερο ἰδανικὸ κράτος λέει ὅτι ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ ὑπόσταση τοῦ κράτους βασίζονται στὸ ὅτι ὅλα τὰ

452 1295 b 1 ἡ γὰρ πολιτεία βίος τίς ἐστι πόλεως.

453 Εὐριπίδης, *Ἰκέτιδες* 244 ἡ ἴν μέσω σώζει πόλεις.

454 *Ἠθικά Εὐδήμεια* B 3, 1220 b 28 ἐν πᾶσι δὴ τὸ μέσον τὸ πρὸς ἡμᾶς βέλτιστον· τοῦτο γὰρ ἐστὶν ὡς ἡ ἐπιστήμη κελεύει καὶ ὁ λόγος.

455 1295 b 25 βούλεται δέ γε ἡ πόλις ἐξ ἴσων εἶναι καὶ ὁμοίων μάλιστα.

456 1296 a 28.

457 1296 b 14-16. Πρβ. E. Braun, «Eine Maxime der Staatskunst in den Politika des Aristoteles», *Jahresh. d. Österr. Arch. Inst.* 44, 1959, ἐνθετο, σσ. 388-398.

στοιχεῖα⁴⁵⁸ τοῦ κράτους ἀγωνίζονται νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ διατήρησιν τοῦ κράτους. Στὸ τέταρτο βιβλίον ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ τὶς πραγματικότητες τῆς πολιτικῆς ζωῆς: «Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία κατέλαβε ἕκτασιν πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν τῆς. Αὐτὸ ὁδήγησε στὸ νὰ λαμβάνει μέρος στὴ διοίκηση τοῦ κράτους καὶ ἡ μεγάλη μάζα τῶν πολιτῶν. Ἡ μεγάλη αὐξηση τῶν κρατικῶν ἐσόδων κατέστησε δυνατὴ τὴ μισθοδοσίαν τῶν φτωχῶν πολιτῶν, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ συμμετέχουν στὴ διοίκηση τοῦ κράτους. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο σ' αὐτὴ τὴ δημοκρατία οἱ φτωχοὶ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ διαθέτουν τὸ χρόνο τους, ἐνῶ οἱ πλούσιοι ἔχουν νὰ φροντίσουν τὶς προσωπικὰς ὑποθέσεις τους, ὥστε συχνὰ καθίσταται ἀδύνατη ἡ συμμετοχὴ τους σὲ λαϊκὰς συγκεντρώσεις καὶ δίκες».⁴⁵⁹ Ἡ συμφωνία ὄλων τῶν στοιχείων τοῦ κράτους ἀνάγεται στὴν ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας. Σ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ὁ Ἀριστοτέλης στηρίζει τὴν ἔκθεσιν ποὺ ἀκολουθεῖ στὸ πέμπτον βιβλίον.

Στὸ κράτος ἡ ἰσορροπία πρέπει νὰ διατηρεῖται ἀνάμεσα σὲ τρεῖς τομεῖς: τὴ βουλευτικὴ, τὴν ἐκτελεστικὴ καὶ τὴ δικαστικὴ ἐξουσία.⁴⁶⁰ Ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ διεξοδικὰ τὴ σύνθεσίν τους καὶ τοὺς τομεῖς ἀρμοδιότητάς τους σὲ δημοκρατικὰ καὶ σὲ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα. Θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε μακριὰ ἢ πραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος —τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς πολιτικῆς θεωρίας ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ— κεφαλαίου.

«Στόχος τοῦ καταμερισμοῦ τῆς δυνάμεως εἶναι ἡ ἐπίτευξη μιᾶς κατάστασης ἰσορροπίας. Σὲ ὅλα τὰ καθεστῶτα, ἐκτὸς τοῦ δημοκρατικοῦ, ξεκινᾷ κανεὶς ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν ἐξισωθεῖ. Σὲ ὀλιγαρχικὰ καθεστῶτα τὸ κριτήριον εἶναι ἡ καταγωγὴ ἢ ὁ πλοῦτος, σὲ ἀριστοκρατικὰ, ἂν ὑπάρχουν καθόλου τέτοια καθεστῶτα σήμερα, εἶναι οἱ ἠθικὰς καὶ διανοητικὰς ἀρετὲς: τὸ καθεστῶς τῶν ἀρίστων ὁμῶς ἀνήκει στὰ ἰδανικὰ ὄνειρα. Ἀκόμη καὶ σὲ μιὰ δημοκρατία πρέπει νὰ λαμβάνουμε ὑπόψιν μας τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι ἴσοι λόγῳ καταγωγῆς, πλοῦτος, ἠθικῶν καὶ διανοητικῶν ἰδιοτήτων. Πῶς νὰ ἀνιχνεύσουμε, λοιπόν, μιὰ ἀρχὴ (Principle) τῆς ἰσότητος; Ὑπάρχουν δύο εἶδη ἰσότητος, ἡ ἰσότητα ὡς πρὸς τὴν ποσότητα καὶ ἡ ἰσότητα ὡς πρὸς τὴν ἀξία. Ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι τὸ δίκαιον βασιζέται ἀπαραίτητως στὴν κατ' ἀξίαν ἰσότητα: ἡ δυσκολία ἔγκειται μόνον στὸ ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ συμφωνήσουμε γιὰ τὸ ποιά ἀξία πρέπει νὰ λάβουμε ὡς κριτήριον. Εὐγενικὴ καταγωγὴ καὶ ἀξιοσύνη ἔχουν πάντοτε μόνον λίγοι, ἐνῶ πλοῦτοι καὶ φτώχεια πολλοὶ: ἡ πείρα διδάσκει ὅτι αὐτὰ τὰ κριτήρια εἶναι ἀκατάλληλα, γιὰτὶ κανένα καθεστῶς τὸ ὁποῖο σχηματίστηκε μὲ βάση αὐτὰ δὲν δια-

⁴⁵⁸ 1270b 21 πάντα μέρη τῆς πόλεως.

⁴⁵⁹ 1293a 1-11.

⁴⁶⁰ 1298a 1 τὸ βουλευόμενον, τὸ κύριον ἢ τὰς ἀρχάς, τὸ δικάζον.

τηρήθηκε πολύ! Για τούτο είναι καλύτερο να θέσουμε ως αρχή (Prinzip) τῆς δημοκρατίας τὴν ἀριθμητικὴ ἰσότητα.⁴⁶¹ Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ ἐλεύθεροι πολῖτες ἔχουν ἐξισωθεῖ ὡς πρὸς τὸ δικαίωμα ψήφου, ὅτι ἡ πολιτικὴ δύναμη κατανέμεται στοὺς τρεῖς τομεῖς ἐξουσίας πού ἀναφέραμε καὶ ὅτι λαμβάνονται μέτρα, γιὰ νὰ ἐξισοροπηθοῦν οἱ κοινωνικὲς διαφορές.»

Ἄπο τὴν ἔκθεση ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ ἐπιλέγω μόνον ὀρισμένους διαστοχασμούς, οἱ ὁποῖοι φωτίζουν τὸν τρόπο σκέψης τοῦ Ἀριστοτέλη πού φέρει τὴ σφραγίδα τοῦ common sense. «Σ' ἕναν ζωντανὸ ὄργανισμό, ὅταν διαταράσσεται ἡ ἰσορροπία καὶ ἡ συμμετρικὴ ἀνάπτυξη τῶν ὀργάνων,⁴⁶² τὸ ζῶο ἀρρωσταίνει καὶ χάνεται. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὸ κράτος. Ἡ δυσανάλογη προαγωγὴ μεμονωμένων μελῶν τῆς κοινωνίας προκαλεῖ πολιτειακὲς μεταβολές. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι μμποροῦμε νὰ διακρίνομε διαφορὲς αἰτίες, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ δύο βασικοὺς τύπους. Ἡ μία βασικὴ αἰτία εἶναι ἕνα αἰσθημα δυσφορίας γιὰ τὴν κατανομή τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἐν ὀλίγοις, ἡ βούληση γιὰ περισσότερα· ἡ ἄλλη αἰτία εἶναι ὅτι θέτει κανεῖς ὀρισμένο στόχο καὶ συγκεντρώνει ὁπαδούς, γιὰ νὰ πραγματοποιῆ αὐτὸν τὸ στόχο· σὲ γενικὲς γραμμές, πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ τὴν ἀπόκτηση συμφερόντων καὶ ἀξιώματων. Οἱ ἐξωτερικὲς αἰτίες εἶναι συχνὰ πολὺ ἀσήμαντες.» Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἐπτὰ δυνατὲς αἰτίες. Ξέρει πολὺ καλὰ ὅτι ἡ πλεονεξία τῶν πλουσιῶν προκαλεῖ μεγαλύτερο κακὸ ἀπὸ τὴν πλεονεξία τῆς πλατιάς μάζας.⁴⁶³ «Οἱ πολιτικοὶ ἐξουσιαστὲς δὲν εἶναι πάντοτε ἄνθρωποι πού σκέπτονται μὲ δικαιοσύνη. Ἀντιθέτως, οἱ φτωχοί, ἀκόμη κι ὅταν τοὺς ἀποκλείουν ἀπὸ τὰ πολιτικὰ ἀξιώματα καὶ τίς τιμές, ἔχουν τὴν τάση νὰ συμπεριφέρονται ἥρεμα, ὅσο δὲν τοὺς φέρονται ἀλαζονικὰ καὶ δὲν τοὺς ἀφαιροῦν κάτι ἀπὸ τὴν περιουσία τους.⁴⁶⁴ Σ' ἕνα καλὰ κυβερνῶμενο κράτος τὸ σπουδαιότερο εἶναι νὰ ἐπεμβαίνει κανεῖς ἀμέσως, μὲ μεγάλη ἐτοιμότητα, ἐναντίον ὄλων τῶν παραβάσεων τοῦ νόμου, καὶ μάλιστα ἀκόμη ἐναντίον καὶ τῶν μικρῶν.⁴⁶⁵ Γιατὶ μὲ τέτοιες παραβάσεις τοῦ νόμου οἱ ὁποῖες ἐξαπλώνονται ἀπαρατήρητα συμβαίνουν τὰ ἴδια ὅπως μὲ τὰ μικρὰ ἔξοδα· εὐκολα μπορεῖ κανεῖς νὰ παραπλανηθεῖ ἀπὸ τὸν γνωστὸ ψευδοσυλλογισμό ὅτι, ἂν τὸ ἐπιμέρους εἶναι μικρὸ, εἶναι μικρὸ καὶ τὸ σύνολο. Ἐπίσης, κάθε πολίτης ὡς ἄτομο πρέπει νὰ προσέχει νὰ μὴν ἐμπιστευτεῖται ἐκείνη τὴ σοφιστικὴ ἐπιχειρηματολογία τῶν κυβερνῶντων⁴⁶⁶ ἡ ὁποία ἔχει ἐπινοηθεῖ, γιὰ

461 1302 a 7 ἡ ἀριθμητικὴ ἰσότης.

462 1302 b 36. Πρβ. *Φυσικά* Α 5, 188 b 12-16, *Περὶ ζώων γενέσεως* Δ 3, 768 b 27-36.

463 1297 a 11.

464 1297 b 6-10, 1308 b 35-38.

465 1307 b 32.

466 1308 a 1.

νά εξαπατήσει τὸ πλῆθος, γιατί ἡ πείρα διδάσκει πόσο ματαιόδοξη εἶναι· εἶναι καλύτερα νά ἐλέγχουμε τίς πράξεις τῶν κυβερνώντων.»

«Ἄπὸ αὐτοὺς οἱ ὅποιοι κατέχουν τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα δίκαια πρέπει νά ἀπαιτοῦμε τὰ ἀκόλουθα. Πρέπει νά δείχνουν πίστη στοῖς ἰσχύον πολιτεύματα, νά εἶναι σὲ θέση νά ἐπιδίδονται μὲ ὄλες τους τίς δυνάμεις στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀξιώματός τους καί, τέλος, νά εἶναι ἀμεμπτοὶ ἄντρες, μὲ τὸ χάρισμα νά προσαρμύζονται στοῖς εἶδος δικαιοσύνης τὸ ὁποῖο ἐπιδιώκει τὸ ἐκάστοτε πολιτεύμα· γιατί ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης δὲν εἶναι ἡ ἴδια σὲ ὅλα τὰ πολιτεύματα.»

Ἄπὸ αὐτὴ τὴ σύντομη ἐπισκόπηση προκύπτει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὰ βιβλία Δ-Ζ πραγματεύεται τίς ἰδανικὲς κοινωνιολογικὲς βάσεις ἐνὸς καλὰ ὀργανωμένου κράτους. Ἐπανερχεται ἐπανειλημμένα στοῖς ζητήματα ὅτι ἡ ὑπαρξη μιᾶς ἰσχυρῆς μεσαίας τάξης εἶναι ἡ ἀσφαλέστερη ἐγγύηση γιὰ τὴ σταθερότητα τῆς κοινωνίας. Τὸ πρόβλημα τῆς σύμφωνης μὲ τὸ πολιτεύμα δομῆς τοῦ κράτους ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὰ κοινωνιολογικὰ ζητήματα. Ἡ συζήτηση εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον θεωρητικὴ. Τὸ βασικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀριστοτέλη στρέφεται στὴν εὕρεση μέσων γιὰ τὸ πῶς μπορεῖ νά προστατευτεῖ τὸ πολιτεύμα ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο βίαιης ἀνατροπῆς. Σχεδὸν δευτερευόντως μόνο ὁ Ἀριστοτέλης σκιαγραφεῖ τίς ἀρχὲς τῆς, κατὰ τὴν ἀποψή του, καλύτερης πολιτειακῆς τάξης, τῆς πολιτείας. Ὡς συμβολὴ του πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι αὐτὸς πρῶτος μελέτησε ὀρισμένες σημαντικὲς ἔννοιες τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας: τὴν ἔννοια τῆς κυριαρχίας, τὴν ἀρχή (Prinzip) τῆς κατανομῆς τῆς δυνάμεις μέσα στοῖς κράτος, τὴν ἀθροιστικὴ θεωρία καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας ποὺ βασιζέται σ' αὐτήν. Ἡ ἀδυναμία τῆς ἐκθεσῆς του ἐγκρατεῖται στὴ στενότητα τοῦ ὀρίζοντά του, καθὼς καὶ στοῖς ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν τόσο πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τίς κοινωνικὲς προκαταλήψεις τῆς ἐποχῆς του. Εἶναι ἀπορίας ἄξιο ὅτι ἕνας ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἐζήση στοῖς κατώφλι μιᾶς νέας ἐποχῆς καὶ γνώρισε προσωπικὰ τίς ἡγετικὲς πολιτικὲς προσωπικότητες οἱ ὁποῖες ἦταν οἱ φορεῖς τῆς νέας πολιτικῆς ἔστρεψε τὸ βλέμμα του τόσο μονόπλευρα στὴ μικρὴ ἑλληνικὴ πόλιν καὶ θεώρησε αὐτὴ τὴ μορφή κοινωνίας ὡς τὴ φυσιολογικὴ μορφή ἀνθρώπινης συμβίωσης. Μᾶς φαίνεται παράδοξο ποὺ ἕνας στοχαστὴς ὁ ὁποῖος ἔμελλε νά ἀσκήσει τόσο μεγάλη ἐπίδραση στοῖς μέλλον δὲν ἔστρεψε ποτὲ τὸ βλέμμα του στοῖς μέλλον.⁴⁶⁷

⁴⁶⁷ «Ἡ πρακτικὴ ἐπίδραση τῆς πολιτικῆς του θεωρίας στοῖς πέρασμα τῶν αἰώνων ἄλλοτε ἦταν ἐντελῶς ἀνύπαρκτη, ἄλλοτε ὑπῆρξε πολὺ ἀσθενὴς καὶ ἔμμεση, μέχρις ὅτου, ὕστερα ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ 2.000 χρόνια, παράλληλα μὲ ἄλλες θεωρίες οἱ ὁποῖες ἀνάγονται στὴν ἀρχαιότητα, ἀπέκτησε ἀπροσδόκητα πρακτικὴ σημασία μέσω τῶν πατέρων τοῦ ἀμερικανικοῦ συντάγματος, οἱ ὅποιοι, ὅπως δείχνουν τὰ *Federalist Papers*, ἐπηρεάστηκαν ἔντονα στὶς ιδέες τους ἀπὸ ἀρχαίες θεωρίες». Κ. v. Fritz στοῖς: *Entretiens Fondation Hardt* 4, 1958, σ. 87.

ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

Τὰ βιολογικά έργα

Τὸ σύγγραμμα *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*, ὅπως μᾶς παραδίδεται στὰ μεσαιωνικά χειρόγραφα, τὸ συνέταξε ὁ Ἀνδρόνικος. Ὄταν ὁ Θεόδωρος Γαζῆς μετέφρασε τὸ ἔργο στὰ Λατινικά, ἄλλαξε τὴ διάταξη τῶν βιβλίων· τὸ ἑνατο βιβλίον τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων εἶναι στὴ δική του ἔκδοση, ἡ ὁποία τυπώθηκε τὸ 1476, ἔβδομο. Ἡ ἐλληνική *Editio princeps*, ἡ *Aldina*, ποὺ τυπώθηκε τὸ 1497, διατήρησε αὐτὴ τὴ διάταξη τῶν βιβλίων τὴν ὁποία εἰσηγήθηκε ὁ Γαζῆς· ἀπὸ τότε ἔγινε παραδοσιακή.¹

Ἀπὸ τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα ἔχουν περιληφθεῖ στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*, τὰ Α-Ζ καὶ τὸ Θ ἔχουν γραφτεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη· ἀκόμη καὶ σ' αὐτὰ τὰ βιβλία ἐντοπίζονται, ὅπως θὰ δοῦμε, ξένες παρεμβολές. Τὰ σημερινὰ βιβλία Η, Ι καὶ Κ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἔστω κι ἂν περιέχουν σποραδικὰ ἀριστοτελικὸ ὕλικό. Στὴν ἔκθεση ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ δὲν λαμβάνω ὑπόψη μου αὐτὰ τὰ τρία βιβλία.

Καταρχήν, ἄς ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὴν ἱστορία τοῦ συγγράμματος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Στὸν Ἀθήναιο βρίσκουμε 112 παραθέματα τὰ ὁποῖα αὐτὸς ὀνομάζει παραθέματα ἀπὸ τὴ ζωολογία τοῦ Ἀριστοτέλη,² ἐνῶ τὰ μισὰ περίπου ἀπὸ αὐτὰ τὸ ὀνομάζει παραθέματα ἀπὸ τὸ *Περὶ ζῶων μορίων*· συμφωνοῦν μὲ χωρία τοῦ κειμένου τῶν *Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν* τὸ ὁποῖο διαθέτουμε σήμερα, ὀρισμένες φορὲς ἀπὸ ἀποψη λεκτική, πάντοτε ὁμως ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου.³ Τὰ ἄλλα μισὰ παραθέματα χαρακτηρίζονται ὡς παράθεμα ἀπὸ τὸ *Περὶ ζῶων ἢ Περὶ ζωικῶν*· στὸ σύνολό τους προέρχονται ἀπὸ ἓνα σύγγραμμα τὸ ὁποῖο δὲν μᾶς ἔχει διασωθεῖ. Ὅλα τὰ παραθέματα τοῦ Ἀθήναιου ἀνάγονται σὲ συγγραφεῖς τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου· δὲν θὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ μὲ τὸ ποιοὶ εἶναι αὐτοί. Τὰ παραθέματα ἀποδεικνύουν τὴν ὑπάρξη δύο ἐκδόσεων τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀνδρό-

¹ Ἡ ἔκδοση τῶν H. Aubert καὶ F. Wimmer, *Aristoteles Thierkunde*, Λιψία 1868, μὲ κείμενο, μετάφραση, σχόλια καὶ πλήρη πίνακα λέξεων, εἶναι πολὺ ἀξιόλογη, καθὼς καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ J. B. Meyer, *Aristoteles Thierkunde*, Βερολίνο 1855· ἡ μετάφραση τοῦ D' Argy W. Thompson στὴν 4^η ἔκδοση τῆς Ὀξφόρδης καὶ ἡ μετάφραση τοῦ J. Tricot στὴν *Bibliothèque des textes philosophiques* εἶναι, καὶ οἱ δύο, πλούσιες σὲ ἐρμηνευτικὲς σημειώσεις. Ἀπὸ τὴν ἔκδοση Budé τοῦ P. Louis δημοσιεύτηκε τὸ 1964 ὁ πρῶτος τόμος, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τὰ βιβλία Α-Δ.

² Σχετικὰ μ' αὐτὸ, διεξοδικότερα στὸν Düring, *Notes on the transmission*, σσ. 38-56.

³ Στὸν Ἀθήναιο δὲν βρῆκα ἶχνος ἀπὸ τὸ *Περὶ ζῶων μορίων*· σὲ δύο χωρία ἐμφανίζονται οἱ λέξεις οἱ ὁποῖες παρατέθηκαν στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως*, ἀλλὰ αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι καθαρὴ σύμπτωση.

νικο: α) ενός συγγράμματος με τόν τίτλο *Περὶ ζῶων μορίων* σὲ ἑξὶ βιβλία, τὰ βιβλία Α-Ζ τοῦ σημερινοῦ κειμένου. Αὐτὰ τὰ βιβλία σχηματίζουν ἓνα σύγγραμμα με λογικὴ συνοχὴ *περὶ μορίων καὶ περὶ ὀγκείας*, καὶ ὁ ἐκδότης ἐπέλεξε ὡς τίτλο τὴν εἰσαγωγικὴν φράσιν τῶν *Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*. Τὰ βιβλία Θ-Ι ἦσαν γνωστὰ με τὸν τίτλο *Περὶ ζῶων ἡθῶν (καὶ βίων)*. Τὸ βιβλίον Η ὑπῆρχε πιθανῶς ὡς ἀνεξάρτητο σύγγραμμα *Περὶ γενέσεως*. Στὸν κατάλογο ἔργων τοῦ Ἑρμίππου ὑπάρχει ἓνα ἔργο *Περὶ τοῦ μὴ γενεῶν* εἶναι εὐλογοῦν ὅτι τὸ σημερινὸ βιβλίον Κ ἔφερε αὐτὸν τὸν τίτλο. β) Ἡ ἀλεξανδρινὴ ἔκδοσις⁴ περιελάμβανε τὰ βιβλία Α-Ζ, Θ, Ι, Η στὴν ἴδια διάταξιν με τὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος⁵ χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴν ἔκδοσιν, ἀσφαλῶς ὁμοίως χρησιμοποίησε καὶ τὰ ἐπιμέρους συγγράμματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρθησαν στὸ (α). Ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος παραθέτει μόνον αὐτὴ τὴν ἔκδοσιν, τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἀρποκρατίων καὶ ὁ Ἰούλιος Πολυδεύκης. γ) Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος πρόσθεσε τὸ σημερινὸν δέκατο βιβλίον· στὸν κατάλογο συγγραμμάτων του τὸν ὁποῖο ἔχομε στὴν ἀραβικὴ μετάφρασιν τοῦ Πτολεμαίου el-Garib [Πτολεμαῖος el-Garib (= ὁ ξένος, ὁ ἀγνωστος)] βρίσκουμε τὴν πρωιμότερη ἀναφορὰ γιὰ μιὰ ζωολογία σὲ δέκα βιβλία.⁶

Δὲν χωραεὶ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης σχεδίασε καὶ ἔγραψε τὰ βιβλία Α-Ζ ὡς ἓναιὸν σύγγραμμα. Λέει ὅτι θὰ ἐκθέσει τὴν διαφορὰς τῶν ὀργανισμῶν ὡς πρὸς τὸν τρόπο ζωῆς τους, τοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς τους, τὴν χαρακτηριστικὴν τοὺς ιδιότητες καὶ τὰ μέλη τους (δηλαδὴ ὄργανα καὶ ἰστούς), καταρχὴν τυπολογικῶς ἐγγένει, ἔπειτα με ἀκρίβεια γιὰ τὸ καθένα ξεχωριστὰ.⁷ Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν συνεχίζει: «Τόσα εἰπώθησαν, λοιπόν, σὲ γενικὴν γραμμὴν, γιὰ νὰ ὀριοθετηθεῖ προσωρινὰ ἡ περιοχὴ τῆς ἔρευνας. Γιὰ λεπτομέρειες θὰ μιλήσω ἀργότερα με μεγαλύτερη ἀκρίβεια. Πρῶτα θέλω νὰ στρέψω τὴν προσοχὴ μου στὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικὰ (στὴς διαφορὰς) τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν στὰ ζῶα, καὶ μάλιστα σ' ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα προσιδιάζονται σὲ ὅλα,⁸ ἔπειτα νὰ προσπαθῶ νὰ ἀνακαλύψω τὴν αἰτίαν τους (δηλαδὴ τὴν δομὴν τους),⁹ γιὰτὴν αὐτὴ εἶναι ἡ φυσικὴ μέθοδος, προκειμένου νὰ γίνῃ ἡ περιγραφή τῶν ζῶων».¹⁰

Ἡ διάταξιν τῶν μερῶν τοῦ συγγράμματος ἔχει καταστρωθεῖ λογικῶς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει με «τὸ πιὸ γνωστὸ σ' ἐμᾶς ἀπ' ὅλα τὰ ζῶα», τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἀνάγεται ἀπὸ τὸν τελειότερον τοὺς ἀτελέστερον ὀργανισμοὺς. Ἐπειτα, ὄταν ἀπὸ τὸ Ε 15 καὶ ἐξῆς συζητᾷ τὴν γένεσιν τῶν ζῶων ἀρχίζει ἀπὸ τὰ κατώτερα ζῶα καὶ μεθοδικῶς προχωρεῖ, μέσα ἀπὸ τὸ ζωικὸ βασίλειον, μέχρι τὰ θηλαστικὰ.

Α 1-6, 491 α 6. Εἰσαγωγὴ. Γενικὴ παρατηρήσις γιὰ διαφορὰς τῶν ζῶων ὡς πρὸς

⁴ Ἑρμίππου στὸν Διογένη Λαέρτιον 102 *Περὶ ζῶων*, Ἡσύχιος 91, σὲ 9 βιβλία.

⁵ Wilamowitz, *Antigonos von Karystos*, σσ. 18-20.

⁶ Düring, *Biogr. Trad.*, σ. 225.

⁷ Ἐπομένως, ἡ ἔκφορα *αἱ διαφοραὶ τῶν ζῶων* στὸ Α 1, 487 α 11, θὰ ἦταν σύμμετρος τίτλος γιὰ τὸ ἔργο.

⁸ Αὐτὸ εἶναι τὸ πρόγραμμα τοῦ συγγράμματος.

⁹ Αὐτὸ εἶναι τὸ πρόγραμμα τοῦ συγγράμματος *Περὶ ζῶων μορίων* Β-Δ.

¹⁰ Μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ φράσις *ὑπαρχούσης τῆς ἱστορίας τῆς περὶ ἕκαστον* στὸ 491 α 12, ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στηρίζεται σὲ μιὰ συλλογὴ ἀπὸ περιγραφὰς ζῶων ἡ ὁποῖα ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ αὐτόν. Αὐτὴ ἡ συλλογὴ θὰ ἦταν τὰ *Ζωικά*.

ΤΑ ΒΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

τῆ διαμονῆ τους, τὸν τρόπο ζωῆς τους, τὸ χαρακτήρα καὶ ὡς πρὸς ἐπιμέρους λειτουργίες καὶ ὄργανα, π.χ. ἂν ἔχουν αἷμα, πνεύμονες, πόδια, ἂν γεννοῦν αἰγὰ ἢ ζωντανὰ νεογνά.

A 7 - Δ 7. Γενικὴ ἀνατομία.

A 7 - Γ. "Ἐναίμα ζῶα (= Σπονδυλωτά). Ἀνατομία τοῦ ἀνθρώπου, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ ὄργανα (βιβλίον Α). — Τὰ ὑπόλοιπα ἔναίμα ζῶα, σύγκριση ἀνάμεσα στὰ ἐξωτερικὰ μέλη τῶν ζῶων καὶ στὰ ἐξωτερικὰ μέλη τοῦ ἀνθρώπου. Συστηματικὴ ἔκθεση τῶν ὀργάνων τῶν θηλαστικῶν, ἀμφιβίων, πτηνῶν, ψαριῶν, ἐρπετῶν (B 1-14). Τὰ ἐσωτερικὰ μέλη (B 15 - Γ 1). Τὰ ὁμοειδῆ μέλη, ὁμοιομερῆ, στερεὰ καὶ ὑγρά, ὅπως αἷμα, ὀστέα, μεμβράνες, σάρκα, γάλα, σπέρμα (Γ 2-22).

Δ 1-7. "Αναίμα (= ἀσπόνδυλα) ζῶα. Τὰ μαλάκια, μὲ τὰ ὅποια ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ τὰ κεφαλόποδα. Τὰ μαλακόστρακα = τὰ ὄστρακώδη. Τὰ ὄστρακοδερμα = μύδια καὶ σαλιγκάρια. Οἱ ἄχινοί, οἱ ἀστερίες, ὀρισμένοι ἀσκιδίδες, θαλάσσιες ἀνεμόνες. Τὰ ἔντομα, κατὰ κύριο λόγο, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικὰ ἔντομα.

Δ 8-11. Φυσιολογία. Τὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Οἱ φωνές τῶν ζῶων. Ἔπνος καὶ ἐγρήγορη. Διαφορὲς τῶν φύλων.

E 1-14. Ἀναπαραγωγὴ καὶ συνουσία, *περὶ ὀχείας*. Διάρκεια τῆς γενετήσιας ἱκανότητος καὶ τῆς ἐγκυμοσύνης.

E 15 - Ζ. Ἡ ἀνάπτυξη, *περὶ γενέσεως*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει τώρα ἀπὸ τὰ ζῶα στὰ ὅποια, κατὰ τὴν ἀποψή του, δὲν λαμβάνει χώρα συνουσία, καὶ διατρέχει συστηματικὰ τὸ ζωικὸ βασίλειο μέχρι τὰ θηλαστικά. Ἡ ἔκθεση διακόπτεται ἀπότομα χωρὶς τὴ συνηθισμένη ἀνακεφαλαίωση.

H. Ψυχικὲς δραστηριότητες, συνήθειες, μετεωρολογικὲς ἐπιδράσεις καὶ ἀσθένειες, πληροφορίες γιὰ τὴν ἐμφάνιση ἐπιμέρους ζωικῶν εἰδῶν, ἐπίδραση τοῦ τύπου στὸ χαρακτήρα τῶν ζῶων.

Ἀνάμεσα στὰ ἐπιμέρους τμήματα βρίσκουμε τὶς συνήθειες ἀνασκοπήσεις καὶ ἀναγγελίες τοῦ νέου θέματος, μὲ μιὰν ἐξαίρεση ὅμως. Μετὰ τὸ Ζ βιβλίον λείπει ἡ ἀναμενόμενη πραγματεία γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου.¹¹ Ἀντὶ γι' αὐτὴν ἔχουμε τὸ σύγγραμμα *Περὶ γενέσεως τῶν ζῶων*.

Αὐτὰ τὰ ἐπτὰ βιβλία, *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*, στὴ γλώσσα, στὸ ὕφος καὶ στὴ συλλογιστικὴ, ἔχουν ὅλα τὰ γνωρίσματα τὰ ὅποια βρίσκουμε στὰ γνήσια συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐχουν ὑποστῆ ὅμως πολλαπλὴ ἐπεξεργασία μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλη, πιθανὸν στὸν Περίπατο, κατὰ τὸ πλεῖστον ἔτσι, ὥστε νὰ ἔχουν προστεθεῖ μικρὰ τμήματα. Τὸ μεγαλύτερο ἐμβόλιμο τμήμα εἶναι τὸ περίφημο κεφάλαιον B 11 γιὰ τὸν χαμαιλέοντα.¹² Περιέχει μιὰ ἐκτενὴ, ἐξαιρετικὰ ἀκριβῆ περιγραφὴ αὐτοῦ τοῦ παράξενου ζώου καὶ διακόπτει τὴ μορφολογικὴ διάταξη τοῦ ἔργου. Ἡ περιγραφὴ συμφωνεῖ, σὲ ὅλα τὰ σημαντικὰ στοιχεῖα τῆς, μὲ τὶς νεότερες

¹¹ Γιὰ τοῦτο ὁ Γαζής ὄρισε ὡς βιβλίον I τὸ σημερινὸ βιβλίον H σ' αὐτὸ τὸ χωρίο. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑπόσχεται μὰ τέτοια πραγματεία στὸ βιβλίον E 1, 539a 7 *περὶ τούτου τελευταῖον λεχτέον διὰ τὸ πλεῖστον ἔχειν πραγματεῖαν*.

¹² Αὐτὸ ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὸν O. Regenbogen, «Bemerkungen zur Historia Animalium des Aristoteles», *Stud. Ital. di fil. class.* 27/28, 1956, σσ. 444-449, τώρα στὸ: *Kleine Schriften*, 1961, σσ. 270-275. Ἦδη οἱ Aubert - Wimmer χαρακτήρισαν τὸ κομμάτι ὡς προσθήκη, σ. 71.

ζωολογικές έρευνες. Ἡ περιγραφή τῶν ἐσωτερικῶν μελῶν δείχνει ὅτι ὁ συγγραφέας ἔκανε στὸ ζῶο νεκροτομή. Στὸ *Περὶ ζῴων μορίων* Δ 11, 692a 20-22 ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸν χαμαιλέοντα καὶ ἐξηγεῖ μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τρόπο τὴν ἀλλαγὴ χρώματος: Λέει ὅτι εἶναι ἓνα ψυχικὸ φαινόμενο· τὸ ζῶο ἀπὸ φόβο ἀλλάζει ποικιλότητα· ὁ φόβος δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ πάγωμα ἐξαιτίας ἀναμίας καὶ ἔλλειψης θερμότητας. Στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* ὁ συγγραφέας ἀρκεῖται στὴν ἐμπειρικὴ διαπίστωση ὅτι τὸ ζῶο ἀλλάζει τὸ χρῶμα του φουσκώνοντας. Χωρὶς νὰ τὸ συνδέσει αὐτὸ μὲ τὴν ἀλλαγὴ χρώματος, ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ἔχει αἷμα σὲ πολὺ ἐλάχιστη ποσότητα. Ὁ Πλούταρχος τῶρα, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Regenbogen, ἐκθέτει καὶ τὶς δύο ἐρμηνεῖες τῆς ἀλλαγῆς χρώματος στὸ *De sollestia animalium* (= Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα), κεφ. 27 καὶ ὡς πηγὴ γιὰ τὴ δευτέρη ἐρμηνεῖα ἀναφέρει τὸν Θεόφραστο. Ἀπὸ τὸν Φῶτιο Κῶδ. 278 γνωρίζουμε ὅτι ὁ Θεόφραστος ἔγραψε ἓνα σύγγραμμα γιὰ τὰ ζῶα τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ἀλλάζουν τὸ χρῶμα τους. «Ἐπομένως, ἔχουμε ἐδῶ», λέει ὁ Regenbogen, «τὴ δυνατότητα νὰ ἀποδείξουμε μὲ ἐγναρότητα ὅτι μὲσω τοῦ Θεόφραστου ἢ μετὰ τὸν Θεόφραστο, ἀναιρώντας τὴν πρωταρχικὴ ἀρχὴ τῆς διάταξης (Aufbauprinzip), μπῆκαν στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* τοῦ Ἀριστοτέλη τμήματα ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, τὰ ὁποῖα δὲν ἔγιναν ἀντικείμενο καμιάς παραπέρα ἐπεξεργασίας. Πρέπει νὰ φανταστοῦμε ὅτι τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* ποῦ μᾶς ἄφησε ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξε καὶ ἔμεινε βασικὸ βιβλίον τῆς ἑριπατητικῆς σχολῆς, ὅσον ἀφορᾷ αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ ὅτι ἐπόμενες γενιές ἑριπατητικῶν, σὲ προσθήκες μὲ βάση δικές τους παρατηρήσεις, αὔξησαν καὶ διέυρυναν τὸ κείμενο· προφανῶς, αὐτὸ συνεχίστηκε γιὰ πολὺ καιρὸ, γιὰ τὸ χωρίο τῶν *Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν* Γ 21, 522b 24 ἀνάγεται, χωρὶς ἀμφιβολία, τουλάχιστον στὴν ἐποχὴ τοῦ βασιλικοῦ Πύρρωνος τῆς Ἡπείρου».

Τὸ βιβλίον Κ γιὰ τίς αἰτίες τῆς στειρότητας καὶ τὰ μέσα καταπολέμησής της ὑπάρχει στὸν κατάλογο τοῦ Ἑρμίππου μὲ τὸν τίτλο *ὑπὲρ τοῦ μὴ γενῶν*. Τὸ ὕφος καὶ μόνον ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης ὁ συγγραφέας του· ἢ μὴ γνησιότητα ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Camus (1783). Πρῶτοι οἱ Aubert - Wimmer χαρακτήρισαν κατηγορηματικὰ τὸ βιβλίον 1 μὴ γνήσιο· ἔπειτα ὁ H. Joachim¹³ ἀπέδειξε ὅτι τὸ βιβλίον περιέχει μεγάλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ ζωολογία τοῦ Θεόφραστου. Τὸ βιβλίον προσφέρει ὀρισμένες ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ διάφορα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν ζῴων, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἄχρηστο ὕλικό· ὁ συμπιλητὴς συγκέντρωσε ὅλα τὰ πιθανὰ ἀνέκδοτα γιὰ τὴ φιλία καὶ τὴν ἔχθρα ἀνάμεσα στὰ ζῶα· δίκαια οἱ Aubert - Wimmer ἀποκαλοῦν τὸ σύγγραμμα ἄτακτο καὶ ἐνμέρει ἀστόχαστο κακοτέχνημα. Καὶ τὸ βιβλίον Η πρῶτοι οἱ Aubert - Wimmer τὸ χαρακτήρισαν κατηγορηματικὰ μὴ γνήσιο. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἓνα ὄχι ἀδέξιο συμπλήρωμα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα *Περὶ γενέσεως τῶν ζῴων*· δὲν εἶναι ὁμοῦ πετυχημένο ὅσο αὐτὸ στὸ βιβλίον *Κάππα τῶν Μετὰ τὰ φυσικά*· ἐντοπιζοῦνται συνεχῶς ἐκφράσεις, οἱ ὁποῖες ἀποκλίνουν ἐντονα ἀπὸ τὴ γλῶσσα τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τὸ σύγγραμμά του *ἱστορία ἢ ἱστορίαι*, αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τίτλος τοῦ ἔργου ὑπὸ τὴ σημερινὴ ἔννοια.¹⁴ Στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*

¹³ *De Theophrasti libris Περὶ ζῴων*, Βόνη 1892. Πρβ. καὶ W. Kroll, *Zur Geschichte der aristotelischen Zoologie*. Sb. Ak. Wien, Philos.-histor. Klasse, 218:2, 1940.

¹⁴ P. Louis, «Le mot ἱστορία chez Aristote», *Revue de Philosophie* 29, 1955, σσ. 39-44. Ἐπίσης, F. Müller, «De historiae vocabulo notione», *Mnemosyne* 54, 1926, σσ. 234-257.

Γ 1 λέει ἡ *περί φυσικῆς ἱστορίας* καὶ στὸ *Περί ψυχῆς* Α 1 ἡ *περί τῆς ψυχῆς ἱστορία*, ἐνῶ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις *ἱστορία* σημαίνει 'γνώση' μετὴν ἴδια χρήση βρισκόμε τῆ λέξῃ στὸ *Περί ἀρχαίας ἡτρικῆς*, κεφ. 20, I 622 Littré. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ λέξῃ σημαίνει γενικῶς 'γνώση τῶν ὑπαρχόντων δεδομένων', ἡ *ἱστορία* *περί ἑκάστου*, στὸ *Περί τὰ ζῶα ἱστορία* Α 6, 491 a 12. Ὅταν στὸ *Περί ζῶων γενέσεως* Γ 8, 757 b 35 ὁ Ἀριστοτέλης λέει οὐδ' *ἱστορικῶς λέγοντες*, ἐνοεῖ: «Μιλοῦν χωρὶς νὰ γνωρίζουν τὰ δεδομένα». Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι καλύτερα νὰ ὀνομάζεται τὸ σύγγραμμα «ζωολογία» παρὰ *ἱστορία τῶν ζῶων*», ὅπως κατὰ παράδοση ὀνομάζεται.

Τὸ *Περί ζῶων μορίων* ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο διαφορετικὰ συγγράμματα.¹⁵ Τὸ πρῶτο βιβλίον εἶναι ἓνα εἶδος γενικῆς εἰσαγωγῆς· θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε προγραμματικὸ σύγγραμμα, γιὰτὶ σ' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης ὑπερασπίζεται τὴ ζωολογία ὡς αὐτόνομη ἐπιστήμη καὶ πραγματεύεται κυρίως μεθοδολογικὰ ἐρωτήματα. Τὰ βιβλία Β-Δ ἀποτελοῦν ἓνα ἔργο μετὰ συνοχῆ, τὸ ὁποῖο σχετίζεται μετὰ τὸ *Περί τὰ ζῶα ἱστορία* ὅπως τὸ *De causis plantarum* τοῦ Θεόφραστου μετὰ τὸ ἔργο τοῦ *Historia plantarum*. Στὸν κατάλογο συγγραμμάτων τοῦ Ἑρμίππου ἀναγράφεται ἓνα ἔργο *Περί ζῶων μορίων* σὲ τρία βιβλία. Γιὰ τὸ πρῶτο βιβλίον δὲν βρισκόμε ἐνδείξεις οὔτε στοὺς πίνακες βιβλίων οὔτε ὑπὸ τὴ μορφή παραθεμάτων ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ἀνδρόνικου.

Ὁ Ἀριστοτέλης συνέθεσε τὸ πρῶτο βιβλίον ἀπὸ διαφορετικὰ σχεδιάσματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐξαιρέσεις οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται παρακάτω, τὸ ὕφος παραδόξως ἔχει τὸ χαρακτήρα σημειώσεων.

1) 639 a 1 - 642 b 4. *Περί τῆς μεθόδου στῆ φυσικῆ ἐπιστήμη. Περί αἰτιότητος καὶ σκοπιμότητος καὶ τῆς σχετικῆς σημασίας τοὺς στὰ φυσικὰ συμβάντα. Πραγματεύουσι τοῦ ἐρωτήματος κατὰ πόσον οἱ ψυχικὲς λειτουργίαι ἀνήκουν στῆ φυσικῆ ἐπιστήμη.* Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἐπεξεργαστεῖ ὕφολογικὰ μόνο τὴν εἰσαγωγή.

2) 642 b 5 - 644 a 11. *Κριτικὴ τῶν ταξινομικῶν μεθόδων τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Σπευσίππου.*

3) 644 a 12 - b 21. *Ποῖες ταξινομικὲς μέθοδοι πρέπει νὰ ἀκολουθηθοῦν.* Ἡ ὀρθὴ *περί φύσεως μέθοδος*. Συνοπτικὴ κριτικὴ τῆς μεθόδου τῆς διχοτόμησης. Στὸ τέλος, σύντομη ἀνακεφαλαίωση.

4) 644 b 22 - 645 a 26. *Ἡ ζωικὴ φύσις ὡς ἀντικείμενον τῆς ἔρευνας.* Ἐνα ἐξαιρετικὸ κομμάτι, ἀπὸ ὕφολογικὴ ἀποψη, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται συχνὰ ὡς παράθεμα. Ἀποδίδεται παρακάτω, σ. 316.

5) 645 a 26 ὡς τὸ τέλος. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ σύμφωνα μετὰ ποῖες ἀρχὲς (Prinzipien) πρέπει νὰ μελετᾶμε τὰ ὄργανα καὶ τοὺς ἰστούς τῶν ζῶων· καταρχῆν, πρέπει νὰ γνωρίσουμε δεδομένα σχετιζόμενα μετὰ τὶς διαφορὰς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ζωικῶν εἰδῶν, ἔπειτα μπορούμε νὰ κάνουμε συγκρίσεις καὶ νὰ πραγματευτοῦμε τὶς αἰτίαι.¹⁶ Συγκεκριμένα αὐτὸ σημαίνει: Πρῶτα πρέπει νὰ γνωρίσουμε τὰ

¹⁵ Διεξοδικότερα στὴν εἰσαγωγή τῶν σχολίων μου, *Aristotle's De partibus animalium*. Göteborg 1943. Τὰ καλύτερα πραγματολογικὰ σχόλια τὰ βρισκόμε στὸν W. Ogle, *Aristotle on the parts of animals*, Λονδίνο 1882. Ἡ μετάφρασί του, ἡ ὁποία περιλήφθη στὴν ἐκδοσὴ τῆς Ὁξφόρδης, περιέχει μιὰ συντεταγμένη ἀπόδοσι αὐτῶν τῶν σχολίων.

¹⁶ Τὴν ἴδια μέθοδο συνιστᾷ ὁ Θεόφραστος, *De causis plantarum* I 21, 4 ἀνάγκη δ' ἐκ τῶν συμβεβηκότων ἅπαντα τοιαῦτα σκοπεῖν· ἐκ τούτων γὰρ κρίνομεν καὶ θεωροῦμεν τὰς δυνάμεις.

δεδομένα τα όποια προέκυψαν από το *Περί τὰ ζῶα ἱστορίαι* και ἔπειτα μπορούμε να ἀσχοληθοῦμε με τὴ συγκριτικὴ ἀνατομία στὸ *Περί ζῶων μορίων*.

Στὸ *Corpus Aristotelicum* δὲν ὑπάρχουν ἄμεσες παραπομπές στὸ *Περί ζῶων μορίων* Α. Νομίζω ὅμως ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα σὲ ἕνα χωρίο.¹⁷ Ὅπως εἶπα στὴν ἀρχὴ τῆς πρώτης παράδοσης γι' αὐτὸ τὸ θέμα, γιὰ τὰ ταξινομημένα και προκαθορισμένα προϊόντα τῆς φύσης ἰσχύει ὅτι ἡ διαδικασία τοῦ γίνεσθαι καθεαυτὴν δὲν καθορίζει τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ προϊόντος· ἐκεῖνο ποῦ συμβαίνει μᾶλλον εἶναι ὅτι ἡ φύση ἐνὸς πράγματος εἶναι καθοριστική γιὰ τὴ διαδικασία τοῦ γίνεσθαι, <δηλαδὴ ἀπὸ τὸ βελανιδι δημιουργεῖται μιὰ βελανιδιά, ἀπὸ τὸ βελανιδι τῆς ὀξιάς δημιουργεῖται μιὰ ὀξιά>».

Ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει ρητὰ στὴν πραγματεία ἡ ὅποια διασώθηκε στὰ βιβλία Β-Δ μόνο δύο φορὲς,¹⁸ μιὰ φορὰ ὡς ἐν τοῖς περὶ τῶν μορίων λόγοις και μιὰ φορὰ ὡς ἐν ταῖς αἰτιαῖς ταῖς περὶ τὰ μέρη τῶν ζῶων. Στὶς εἰσαγωγικὲς φράσεις λέει ὅτι ἐν ταῖς ἱστορίαις ἔδωσε πληροφορίες γιὰ τὰ μέλη τῶν ζῶων και τώρα σκοπεύει νὰ ἐξετάσει δι' ἅς αἰτίας ἕκαστον ἔχει τὸν τρόπον. Ἐπομένως, ἡ στοχοθεσία αὐτῆς τῆς πραγματείας εἶναι ἀπολύτως σαφής. Τὸ σχέδιο τοῦ συγγράμματος εἶναι ἀπλό.

α) Ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς βαθμίδες σύνθεσης. Ἡ πρώτη σύνθεσις ἢ σύστασις παράγει τὰ στοιχεῖα, ἡ δευτέρα τις ὁμοειδεῖς οὐσίες, τὰ ὁμοιομερῆ, ἡ τρίτη τὰ ὄργανα. Ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὴν ἀμοιβαία σχέση τους (Β 1).

β) Ἡ πρώτη σύστασις. Στοιχεῖα και θεμελιακὲς δυνάμεις, τὸ θερμὸ και τὸ ψυχρὸ, τὸ στερεὸ και τὸ ὑγρὸ (Β 2-3).

γ) Ἡ δευτέρα σύστασις. Ἰστοί, αἷμα, λίπος και στέαρ, μυελός, ὁ ἐγκέφαλος, σάρκα, ὀστά (Β 4-9).

δ) Ἡ τρίτη σύστασις, τὰ ἑτερογενῆ μέρη = τὰ ὄργανα (Β 10 - Δ 10-14). Στὰ βιβλία Β 10 - Δ 4 και Δ 10-14 ὁ Ἀριστοτέλης ἀσχολεῖται με τὰ ἐξωτερικὰ και ἐσωτερικὰ ὄργανα τῶν ἑναμιων ζῶων, στὸ Δ 5-9 με τὰ ὄργανα τῶν ἄναιμιων ζῶων.

Ἐπάρχουν και ἐδῶ προσθήκες, ἀλλὰ σὲ πολὺ μικρότερο ποσοστὸ ἀπ' ὅ,τι στὸ *Περί τὰ ζῶα ἱστορίαι*. Μερικὰ χωρία δείχνουν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐργάστηκε ταυτόχρονα γιὰ τὸ *Περί τὰ ζῶα ἱστορίαι* και γιὰ τὸ *Περί ζῶων μορίων*.¹⁹ τὸ τμήμα Γ 5 στὸ *Περί ζῶων μορίων* δύσκολα μπορεῖ νὰ γράφτηκε μετὰ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο Γ 2-4 στὸ *Περί τὰ ζῶα ἱστορίαι*. Συνολικὰ τὸ *Περί τὰ ζῶα ἱστορίαι* εἶναι, φυσικὰ,

¹⁷ *Περί ζῶων γενέσεως* Ε 1, 778 Ι ὥσπερ γὰρ ἐλέχθη κατ' ἀρχὰς ἐν τοῖς πρώτοις λόγοις, πρβ. Düring, *Aristotle's De partibus animalium*, σσ. 14 και 31. Σὲ δεκατέσσερα χωρία τοῦ *Corpus* ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἢ ἐν τοῖς κατ' ἀρχὰς ἢ ἐν τοῖς πρώτοις λόγοις. Μόνον ἐδῶ συνδυάζει και τις δύο ἐκφράσεις. Προφανῶς, ἀναφέρεται στὶς μεθοδολογικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὰ φύσει γινόμενα στὸ *Περί ζῶων μορίων*, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλὲς στὰ *Μικρὰ Φυσικά*, ἀλλὰ πάντοτε χωρὶς νὰ ἀναφέρεται τίτλου.

¹⁸ *Περί ζῶων μορίων* Α 15, 720 b 20 και Ε3, 782 a 21. Στὸ *Περί τὰ ζῶα ἱστορίαι* δὲν ὑπάρχουν, ἐπομένως, ἀναφορὲς στὸ *Περί ζῶων μορίων*· στὰ *Parva Naturalia* ὑπάρχουν πολλὲς, πάντοτε ὅμως χωρὶς ἐνδειξη τίτλου.

¹⁹ Συγκεκριμένα παραδείγματα βρίσκουμε στὸν G. Rudberg, «Zu den Aderbeschreibungen des Aristoteles», *Eranos* 13, 1913, σσ. 51-71.

παιλιότερο, αλλά πρέπει να δεχτούμε ότι ο 'Αριστοτέλης συνέχισε να εργάζεται και για τὰ δύο συγγράμματα ταυτόχρονα. Τὸ *Περὶ ζῴων μορίων* εἶναι ἐξαιρετικά πλούσιο σὲ παραπομπές. Ὁ 'Αριστοτέλης ἀναφέρει 9 φορές τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*, τὶς 7 φορές μαζί με τὸ σύγγραμμα *Ἀνατομαί*, πάντοτε ὡς συγγράμματα τὰ ὁποῖα προϋπάρχουν. Ἀναφέρει 15 φορές τὸ *Περὶ ζῴων γενέσεως*, 10 φορές με τὸν τίτλο του καὶ παραπέμποντας πάντοτε σὲ μιὰ μελλοντικὴ ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ ἐρωτήματος.

Ὁ D'Arcy Thompson ἔστρεψε τὴν προσοχή του στὰ τοπωνύμια τῶν βιολογικῶν συγγραμμάτων, ἰδιαίτερα τῶν *Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*. Συστηματικὴ ἔρευνα ἀνέλαβε ὁ H. D. P. Lee.²⁰ Στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* ὑπάρχουν 212 τοπωνύμια ἢ γεωγραφικὲς πληροφορίες· ἀναφέρονται 102 διαφορετικὰ μέρη, 17 στὴ νοτιοδυτικὴ Μ. Ἀσία, 19 στὶς ὑπόλοιπες περιοχὲς τῆς Μ. Ἀσίας, 12 στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη· αὐτὰ τὰ μέρη ἀπαντοῦν 93 φορές· ἀναφέρονται 25 τόποι στὴν ἑλληνικὴ γενέθλια γῆ, 14 στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, 6 στὴ Λιβύη καὶ στὴν Αἴγυπτο, 9 στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή. Στὸ *Περὶ ζῴων μορίων* ἀπαντοῦν μόνο 5 τοπωνύμια. Ἀπὸ τὶς 38 ἀναφορὲς τόπων στὴ νοτιοδυτικὴ Μ. Ἀσία 14 τουλάχιστον ἀναφέρονται στὴν Τροία ἢ τὴ Λέσβο-Μυτιλήνη· ὁ πορθμὸς τῆς Πύρρας ἀναφέρεται 6 φορές. Ἀπὸ τὰ τοπωνύμια τῆς ἑλληνικῆς ἡπείρου 12 ἀφοροῦν τὴν Ἀθήνα καὶ τὰ περίχωρα. Εἶναι σημαντικό τὸ γεγονός ὅτι ὅλα τὰ τοπωνύμια, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ τῆς Μ. Ἀσίας, Μακεδονίας, Θράκης καὶ Ἀττικῆς, εἶναι ὀνόματα πασίγνωστων περιοχῶν ἢ χωριῶν. Οἱ πληροφορίες γιὰ τόπους μαρτυροῦν ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης γνώριζε καλὰ τὶς περιοχὲς στὶς ὁποῖες διέμενε κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '40. Ἐκεῖνη τὴν περίοδο ὁ 'Αριστοτέλης συναντοῦσε τὸν νεαρὸ Θεόφραστο. Εὐκόλα μπορούμε νὰ φανταστοῦμε ὅτι ἡ συνεργασία τοὺς ἄρχιζε, ὅταν ἔρευνοῦσαν ἀπὸ κοινοῦ τὴ θαλάσσια πανίδα καὶ χλωρίδα στὸν πορθμὸ τῆς Πύρρας.

Τὸ σύγγραμμα γιὰ τὴ βᾶδιση τῶν ζῴων, *Περὶ πορείας ζῴων*, εἶναι μιὰ μικρὴ εἰδικὴ πραγματεία τὴν ὁποία ὁ 'Αριστοτέλης παραθέτει μ' αὐτὸ τὸν τίτλο δύο φορές στὸ *Περὶ ζῴων μορίων*. Ἐχει ἀκολουθηθεῖ τὸ ἴδιο σχῆμα διάταξης ὅπως στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Α-Δ καὶ ἀνήκει στὸ ἴδιο εἶδος μ' αὐτό. Στὶς εἰσαγωγικὲς φράσεις ὁ 'Αριστοτέλης καθορίζει τὸ θέμα με ἀκριβεία: «Ἡ ἔρευνά μας ἀφορᾷ τὰ μέλη τὰ ὁποῖα χρειάζονται τὰ ζῶα γιὰ τὴ βᾶδιση τους· τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους κάθε μέλος ἔχει αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν κατασκευὴ· ἐπιπλέον, γιὰ ποῖο σκοπὸ ἔχουν τὰ ζῶα αὐτὸ τὸ μέλος· ἐπίσης, ἀφορᾷ τὶς διαφορὲς τῶν ἀπολήξεων, ἀφενὸς σ' ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ζῶο, ἀφετέρου στὴ σύγκριση διαφορετικῶν ζωικῶν εἰδῶν». Μιὰ λεπτομέρεια ἢ ὁποία δείχνει πόσο πολὺ μοιάζουν τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Α-Δ, τὸ *Περὶ ζῴων μορίων* καὶ τὸ *Περὶ ζῴων πορείας* εἶναι ἡ σημείωση ἢ ὁποία ἀπαντᾷ καὶ στὰ τρία συγγράμματα γιὰ τὸ παράξενο εἶδος θαλάσσιας τέφρας στὶς Σιφές, στὸν Κορινθιακὸ κόλπο.²¹ Ἀργότερα καὶ με ἐντελῶς διαφορετικὴ στοχοθεσία, ὅταν ὁ 'Αριστοτέλης ἔγραψε τὸ σύγγραμμα *Περὶ κινήσεως τῶν ζῴων*,²² παρέπεμπε στὶς

²⁰ Ἄνετη ἐπισκόπηση ἀπὸ τὸν P. Louis, «Sur la chronologie des oeuvres d'Aristote», *Bulletin de l'Association G. Budé*, 1948, σσ. 91-95.

²¹ Ὁ κεστρεὺς ἐν Σιφαῖς στὰ: *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Β 13, *Περὶ ζῴων μορίων* Δ 13, *Περὶ ζῴων πορείας* 708a 5.

²² Παραπάνω, σ. 19.

είσαγωγικές φράσεις του *Περί ζώων πορείας*. Το γεγονός ότι η διδασκαλία για το πρώτον κινούν δεν αναφέρεται στο *Περί ζώων πορείας* και καθόλου στα ζωολογικά συγγράμματα, ενώ κυριαρχεί στην έκθεση ή όποια περιέχεται στο *Περί κινήσεως τών ζώων*, οδήγησε όρισμένους μελετητές στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι ο 'Αριστοτέλης όριστικοποίησε τη διδασκαλία του για την άπαρχή κάθε κίνησης μόνο μετά την ολοκλήρωση τών ζωολογικών συγγραμμάτων του. Φυσικά, δεν είχε την εύκαιρία να θέξει αυτή τη διδασκαλία στα άμιγώς ζωολογικά συγγράμματα.²³

Περί ζώων γενέσεως.²⁴ Τα τρία πρώτα βιβλία άποτελοϋν μιá κλειστή ένότητα, ένα σύγγραμμα για την αναπαραγωγή. Καθώς περνάμε στο τέταρτο βιβλίο διαβάζουμε *Περί μὲν οὖν τῆς γενέσεως τῆς τών ζώων εἴρηται καὶ κοινῆ καὶ χωρὶς περὶ πάντων*. Στο Δ βιβλίο ο 'Αριστοτέλης πραγματεύεται διάφορα έρωτήματα: τίς αίτιες τῆς διαφοροποίησης τών φύλων· κληρονομικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα· γιατί μερικοί έχουν λίγους, ενώ άλλοι πολλούς άπογόνους· έλαττωματικά νεογνά· πολυτοκία άπο πολλαπλές ώορρηξίες· ή λεγόμενη *superfoetatio*· το έμβρυο σε διάφορα στάδια τῆς ανάπτυξης· ή *mola uteri*· ή διάρκεια τῆς έγκυμοσύνης σε διάφορα είδη ζώων. Το βιβλίο Ε είναι μιá πραγματεία καλά σχεδιασμένη *Περί τών παθημάτων οἷς διαφέρουσι τά μόρια τών ζώων*. Ο 'Αριστοτέλης πραγματεύεται τά δευτερεύοντα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τά όποια είναι άποτέλεσμα τού νομοτελικού φυσικού γίνεσθαι και στα όποια, έπομένως, δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη σκοπιμότητας, π.χ. τó χρώμα τών ματιών ή διαφορές στην τριχοφυία.

Η πραγματεία για τόν πολλαπλασιασμό τών ζώων, βιβλία Α-Γ, έχει την έξξης διάταξη:

- Α 1-3. Είσαγωγή ή διδασκαλία τών τεσσάρων αίτιών. Γενικές σκέψεις για τη διαφοροποίηση τών φύλων και τά γεννητικά όργανα στα διάφορα ζωικά είδη.
 Α 4-13. Άνδρικά και γυναικεία γεννητικά όργανα στα έναίμα ζώα (= σπονδυλωτά).
 Α 14-16. Στα άναίμα ζώα.
 Α 17-23. Θεωρίες περί γενέσεως. Άπό ποϋ προέρχεται τó σπέρμα; Η ίπποκρατική θεωρία τῆς παγγενέσεως, άπό παντός τού ύγροϋ τού έν τῷ σώματι. Η έμμηνος ρύσις. Η θεωρία τού 'Αριστοτέλη για την αναπαραγωγή. Παρατηρήσεις για τη διαφοροποίηση τών φύλων σε φυτά και ζώα· τó ζωο είναι συγχρόνως και φυτό κομμένο στα δύο.²⁵
 Β 1. Τελεολογική έρμηνεία τῆς διαφοροποίησης τών φύλων. Διáιρεση τών ζώων σύμφωνα με τó είδος τῆς αναπαραγωγῆς. Άνάπτυξη τού έμβρύου. Άντιπαράθεση τών δύο θεωριών: Έμπεριέχει τó σπέρμα προδιαθέσεις για όλα τά όργανα

²³ Όταν στο *Περί ζώων γενέσεως* Β 1 ο 'Αριστοτέλης μιλάει για πρώτον κινήσαν (735 a 13) ή κινούν πρώτον (735 a 28), έννοεί τούς γονείς. Πρβ. παρακάτω, σ. 453, ύπος. 185.

²⁴ Γερμανική μετάφραση και σχόλια άπο τούς Η. Aubert και Fr. Wimmer, *Aristoteles von der Zeugung und Entwicklung der Thiere*, Λιψία 1860. Η έκδοση τού Α. L. Peck στην Loeb Library περιέχει πολλά έρμηνευτικά σχόλια, όπως και ή μετάφραση τού Α. Platt στην έκδοση τῆς 'Οξφόρδης. Τó καλύτερο κείμενο είναι αυτό τῆς έκδοσης Η. J. Drossaart Lulofs, οκτ 1965.

²⁵ Α 23, 731 a 21.

ΤΑ ΒΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

- και τὰ χαρακτηριστικά γνωρίσματα ἢ αὐτὰ ἀναπτύσσονται σιγά σιγά;²⁶
- B 2-3. Τὸ σπέρμα. Ἡ θεωρία περὶ πνεύματος. Τὸ σπέρμα περιέχει τὴν ψυχὴ; (Τὸ 737 a 34 - b 7 ξεφεύγει ἀπὸ τὰ συνηθισμένα.) Β 4, 737 b 8-25. Μετάβαση στὸ νέο θέμα.
- B 4, 737 b 25 - 739 b 33. Ἡ ἀναπαραγωγὴ στὸν ἄνθρωπο καὶ στὰ θηλαστικά ζῶα.
- B 4, 739 b 33-7, 746 a 28. Ἀνάπτυξη καὶ διατροφή τοῦ ἐμβρύου. Σ' αὐτὸ τὸ σημείο ἔνα παράρτημα στὸ κεφ. 5 σχετικὰ μὲ τὸ ἐρώτημα γιατί εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συνουσία.
- B 7, 746 a 29-8. Ὑβρίδια, στειρότητα. Ὁ ἡμίονος.
- Γ 1-7. Ἡ ἀναπαραγωγὴ στὰ πτηνὰ (1-2) καὶ τὰ ψάρια (3-5), ἀνάμικτες παρατηρήσεις γι' αὐτὴν (6-7).
- Γ 8-11. Τὰ κεφαλόποδα, οἱ σουπιές καὶ τὰ παρόμοια (8), τὰ ἔντομα (9), ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μελισσῶν (10), τὰ ὄστρακοφόρα (11). Ἐνας στοχασμὸς ἐδῶ γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν τετραπόδων ζώων 762 b 28 - 763 a 5.

Τὸ σύγγραμμα γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου εἶναι γραμμένο, ὅπως δείχνουν οἱ παραπομπές καὶ τὰ παραθέματα, σύμφωνα μὲ τὰ συγγράμματα *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*, *Περὶ ζῶων μορίων*, *Περὶ ψυχῆς* καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ λεγόμενα *Μικρὰ φυσικά*, καὶ περιέχει πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα ὑπόκειται ὁ τίτλος. Ἐδῶ, πράγμα πού δὲν συμβαίνει σὲ κανένα ἄλλο σύγγραμμα, ἔχουν συγχωνευθεῖ οἱ γενικὲς ἀρχές (Prinzipien) τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φυσικὴ, οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴ γένεση καὶ τὴ φθορὰ, γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ καὶ στὸ ψυχικὸ στοιχεῖο, μὲ τὶς βιολογικὲς γνώσεις του. Αὐτὸ σημαίνει, ἀπενῶς διὰ αὐτὸ τὸ σύγγραμμα εἶναι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ θεωρητικὸ (spekulativ) ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα βιολογικὰ καὶ ψυχολογικὰ συγγράμματα, ἀφετέρου ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διαθέτει ἕνα τεράστιο ὕλικὸ δεδομένων τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ τὸ χρησιμοποιεῖ ἀδιάκοπα. Βασικὴ του ἐπιθυμία εἶναι νὰ ἀναλύσει καὶ νὰ ἀποκαλύψει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐνεργεῖ ἡ φύση. Οἱ συχνὰ πολὺ ἀκριβεῖς περιγραφές τῶν δεδομένων εἶναι ἀπλῶς μέσα πρὸς αὐτὸν τὸ σκοπὸ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι καλὲς καὶ σωστὲς παρατηρήσεις ὀδηγοῦν, κατὰ κανόνα, στὴ διατύπωση σωστῶν θεωριῶν. Ὡς παραδείγματα συνήθως ἀναφέρουν τὰ ἑξῆς: Ἡ ἀπόδειξη ὑπαρξῆς πλακοῦντα στὸ λεῖο σκυλόφαρο, *Mustelus laevis*, ἡ ἀνακάλυψη τῆς ὑπαρξῆς πολλῶν κοτυλῶν στὰ πλοκάμια τῶν κεφαλοπόδων,²⁷ ἡ διάκριση τῶν δελφινιῶν καὶ κητῶν ἀπὸ τὰ ψάρια, καὶ τὸ σπουδαιότερο: ἡ θεμελιωκὴ ἀναγνώριση μιᾶς ἱεραρχικῆς κλίμακας τῆς φύσης. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τὰ δεδομένα τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἀντλεῖ ἀπὸ τὶς προφορικὲς ἢ γραπτὲς πηγές του εἶναι συχνὰ λανθασμένα. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ λάθη ὀφείλονται στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν διέθετε ὀπτικὰ βοηθητικὰ μέσα. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ἐκ μέρους του μιᾶς αὐτογένεσης, τὴν ἀποψὴ δηλαδὴ ὅτι σὲ ἀλλοιωμένες οὐσίες δὲν ἀναπτύσσον-

²⁶ Κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα αὐτὲς οἱ θεωρίες ὀνομάζονταν, ἀντιστοίχως, θεωρία τοῦ προσηματισμοῦ καὶ θεωρία τῆς ἐπιγένεσης.

²⁷ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Ε 6, 541 b 8-12, *Περὶ ζῶων γενέσεως* Α 15, 720 b 32. Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅμως ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὰ ἀναφέρει αὐτὰ σύμφωνα μὲ φήμες, φασὶν οἱ ἄλλοις, καὶ ὅτι ἀπορρίπτει ρητὰ τὴν ἀποψὴ τους στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως*.

ται οργανισμοί από σπέρματα, αλλά σχηματίζονται από μόνοι τους. Προφανώς, αυτό το παρατήρησε ο Ἀριστοτέλης ιδιαίτερα στη λάσπη τῆς παραλίας. Ἐπιπλέον, δὲν εἶχε, βέβαια, χημικὲς γνώσεις, ἀλλὰ ἦταν προκατειλημμένος μετὰ τὴν διδασκαλία του γιὰ τὶς τέσσερις θεμελιακὲς δυνάμεις. Ἀκόμη πιὸ ὑλήθρια ἦταν ἡ προσκόλλησή του στὴν πυθαγόρεια συστοιχία, δηλαδὴ στὴν ἀποψη ὅτι σὲ ὀρισμένα ἐννοιολογικὰ ζεῦγη τὸ ἓνα μέλος εἶναι ἀξιολογικὰ καὶ αἰριοῦ ἀνώτερο: Τὸ μέλος ἀνδρας-ἀρσενικὸ εἶναι ἀνώτερο καὶ καλύτερο ἀπὸ τὸ μέλος γυναίκα-θηλυκὸ, τὸ δεξιὸ καὶ ὄ,τι βρίσκεται δεξιὰ εἶναι καλύτερο ἀπὸ τὸ ἀριστερό, τὸ πεπερασμένο εἶναι καλύτερο ἀπὸ τὸ ἀπειρο κτλ.²⁸ Τέτοιου εἶδους προσχηματισμένες γνώμες τὸν ὀδηγοῦσαν συχνὰ νὰ συστήσει πρῶτα μιὰ θεωρία καὶ ἔπειτα νὰ ἀναζητήσει δεδομένα, τὰ ὁποῖα φαίνονταν νὰ ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴν θεωρία. Τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα μιὰς τέτοιας λήψεως τοῦ ζητουμένου (*petitio principii*) μπορεῖ νὰ διασαφηνισεῖ αὐτὰ πού εἶπα.²⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ ζεῦγος ἄρρεν-θηλυκὸ ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀρχὴν (*Principium*) ἐνεργητικὸ-παθητικὸ καὶ ὅτι στὴν *generatio spontanea* τὸ θερμὸ ἀντικαθιστᾷ τὴν ἐνεργὸ δρᾶση τοῦ ἀντρικοῦ σπέρματος. Σ' αὐτὴ τὴν ἀπόδειξη ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται στὴν παρατήρησιν³⁰ ὅτι στὰ ἔντομα τὸ θηλυκὸ εἶναι τὶς περισσότερες φορὲς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἀρσενικὸ. «Τὰ ἀρσενικὰ δὲν ἔχουν σπερματικὲς διόδους. Στὰ περισσότερα ἔντομα τὸ ἀρσενικὸ δὲν ἐμβάλλει κάποιο μέλος στὸ θηλυκὸ, μᾶλλον τὸ θηλυκὸ ἐμβάλλει στὸ ἀρσενικὸ ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω.» Αὐτὸ, φυσικὰ, εἶναι ἐντελῶς λαθασμένο· τὸ λάθος ὀφείλεται μᾶλλον στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε ὀπτικὰ βοηθητικὰ μέσα. Συνδέει, λοιπόν, αὐτὴ τὴν θεωρία μετὰ τὶς θεωρίες του γιὰ τὴν αὐτογένεση καὶ τὴν δρᾶση τοῦ ἀρσενικοῦ στοιχείου καὶ παραπέμποντας στὴ διαδικασία ζευγαρώματος τῶν ἐντόμων ἀναφωνεῖ θριαμβευτικὰ:³¹ *συμβαίνει δ' ὁμολογούμενα τῷ λόγῳ καὶ ἐπὶ τῶν ἔργων, καὶ ἔτσι διηγεῖται ἐκ νέου τὴν ἐρμηνευμένην μετὰ λαθασμένο τρόπο παρατήρησιν, ἢ ὁποῖα ἀναφέρθηκε παραπάνω.* Αὐτὸ τὸ εἶδος ἐπιχειρηματολογίας ἐμφανίζεται συχνὰ στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως*. Ὁ Ἀριστοτέλης κατασκευάζει μιὰ ἐκτενὴ θεωρία· στηρίζει αὐτὴ τὴν θεωρία σὲ μιὰ ἐρμηνευμένη μετὰ λαθασμένο τρόπο παρατήρησιν, τῆς ὁποίας τὸ ἀποτέλεσμα κατὰ παράδοξο τρόπο γενικεύει· ἀφοῦ ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀποψὴν του μετὰ καθαρὰ θεωρητικὲς δηλώσεις, πέφτει στὸ λάθος μιᾶς *petitio principii*, ἐνὸς εἶδους μάλιστα τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος περιγελά στὰ *Τοπικὰ* καὶ Ἀναλυτικὰ, καὶ δηλώνει ὅτι ἐμπειρικὰ δεδομένα ἐπιβεβαιώνουν τὴν θεωρία του.

Ἡ ἐξήγησιν γι' αὐτὸ εἶναι ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη, γενικῶς, ἡ θεωρία ἔχει πρωταρχικὴ σημασία. Ὁ Ἀριστοτέλης σαγηνεύεται ἀπὸ μιὰ νέα θεωρία καὶ μετὰ ἐπιχειρήματα τὰ ὁποῖα ἀντλεῖ ἀπὸ παντοῦ ἐπιζητεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι αὐτὴ εἶναι σωστή. Καὶ νὰ τὸ θέλαμε, δὲν μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε αὐτὴ τὴν μέθοδο ἐμπειρικὴν. Δὲν εἶναι σωστό, ὅπως συχνὰ ἰσχυρίζονται, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι περισσότερο ἐμπειριστὴς στὸ σχετικὰ ὑπὸτερο σύγγραμμά του γιὰ τὴν ἀναπαγωγὴν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμβρύου, ἀπ' ὅ,τι στὰ πρῶτα σύγγραμματα· εἶναι σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ ὁ ἀληθινὸς ἑαυτὸς του, ἕνας στοχαστὴς ὁ ὁποῖος βυθίζεται τὸ βλέμμα του στὴ φύσιν,

²⁸ Ἄλφα 5, 986a 22-26.

²⁹ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Α 16, 721a 13-17· 18, 723b 20-24· 21, 729b 21-25· ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει συχνὰ σ' αὐτὰ τὰ χωρία.

³⁰ 721 14 *θεωρηται δὲ τοῦτο ἐπὶ πολλῶν.*

³¹ 729b 21.

για να μπορέσει να εξηγήσει θεωρητικά (speculativ) τή δομή τῶν φυσικῶν φαινομένων.³²

Χαμένα βιολογικά ἔργα. Ὅπως εἶπα παραπάνω, ὑπάρχει ἕνα χωρίο στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* τὸ ὁποῖο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε μιὰ συλλογή μὲ περιγραφὰς ζῶων.³³ Αὐτὴ ἡ συλλογὴ πιθανὸν ταυτίζεται μὲ τὸ ἔργο *Ζωικά* τὸ ὁποῖο ἀργότερα ἀναφερόταν συχνὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀντλήσει παραθέματα προπάντων ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος. Φυσικά, αὐτὴ εἶναι μόνο ἡ ὀνομασία μιᾶς συλλογῆς ὑλικοῦ ἢ ὁποῖα διατηρήθηκε στὴ σχολὴ καὶ δὲν δημοσιεύτηκε ποτέ· παρόμοιοι τίτλοι ἐργασιῶν εἶναι *Διαιρέσεις*, *Ὅροι*, *Θέσεις*, *Προβλήματα* κτλ. Δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία τῶν μελετητῶν ὡς πρὸς τὴ σχέση τῶν *Ζωικῶν* μὲ τὴν *Ἐπιτομὴ* τοῦ Ἀριστοφάνη.³⁴ Κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ W. Kroll ἀντέκρουσε τὴν ὑπόθεση τῆς ταύτισης τῶν δύο ἔργων. Ἐγὼ ὅμως δὲν νομίζω ὅτι θὰ μπορέσουμε ποτέ νὰ ἐπανακτήσουμε τὰ γνήσια ἀριστοτελικά *Ζωικά*, γιατί ἐδῶ ἡ ἐργασία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Περιπάτου συγχωνεύονται. Ὁ Ἀριστοτέλης ἄρχισε νωρὶς νὰ συγκροτεῖ συλλογὰς ὑλικοῦ.³⁵ Ὅταν βρῆκε συνεργάτες, αὐτὲς οἱ συλλογὰς ἔγιναν *commune bonum*, στὶς ὁποῖες καθέννας προσέθετε τὴ συμβολὴ του καὶ τὶς ὁποῖες μπορούσε νὰ χρησιμοποιεῖ καθέννας ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του· μετὰ τὸ θάνατό του ἡ ἐργασία συνεχίστηκε στὸν Περιπάτο πάνω στὶς ἴδιες κατευθυντήριες γραμμές. Ὅπως δὲν μπορούμε νὰ συνθέσουμε τὰ γνήσια ἀριστοτελικά *Προβλήματα*,³⁶ δὲν μπορούμε νὰ ἀνασυνθέσουμε καὶ τὰ *Ζωικά*. Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ περιγραφὰς ἦταν ταξινομημένες συστηματικὰ καὶ περιεῖχαν ὅλες τὶς προσιτὲς πληροφορίες γιὰ τὰ ἐπιμέρους ζῶα. Στὰ τρία σωζόμενα ζωολογικὰ συγγράμματα δὲν ὑπάρχουν τέτοιες περιγραφὰς. Στὸν Περιπάτο, ὁ Θεόφραστος συνέχισε τὶς ζωολογικὰς μελέτες. Τὸ ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ἐπεξεργάστηκε πρέπει νὰ εἶχε ἐνσωματωθεῖ στὰ *Ζωικά*. Γιὰ τοῦτο τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀριστοφάνη περιέχουν ἀφενὸς ὑλικὸ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀριστοτελικὴ συλλογὴ, τὴν ὁποῖα μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε συγκρίνοντάς την μὲ τὰ συγγράμματα *Περὶ τὰ*

³² Ὁ G. Senn ἐφάρμοσε στὰ βιολογικὰ συγγράμματα τὴν ἀντίληψη τὴν ὁποία θεμελίωσε ὁ W. Jaeger σχετικὰ μὲ δύο αὐστηρῶς διακεκριμένες περιόδους στὴ ζωὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, μιᾶς φιλοσοφικῆς-θεωρητικῆς (speculativ) καὶ μιᾶς ἀφιερωμένης στὴν ἐπιμέρους ἐμπειρικὴ ἔρευνα· ὅσα λέει στὸ βιβλίον του *Die Entwicklung der biologischen Forschungsmethode in der Antike und ihre grundsätzliche Förderung durch Theophrast von Eresos*, Βασιλεῖα 1933, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴν ἐρευνητικὴν του μέθοδο, διακρίνονται γενικῶς ἀπ' αὐτὴ τὴ λανθασμένη ἀντίληψη. Αὐτὴ ἡ προκατάληψη ἐξηγεῖ γιατί ὁ Senn μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀπόψη ὅτι στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει οὐσιαστικὰ μεγαλύτερη γνωστικὴ ἀξία στὴν παρατήρηση, παρὰ στὰ ἀποτελέσματα τὰ ὁποῖα ἀποκοῦμε μὲ τὸν διασκεπτικὸν λόγον, σ. 229.

³³ 491 a 12, παραπάνω, σ. 304, ὑποσ. 10.

³⁴ E. L. de Stefani, «Per l'Epitome Aristotelis de animalibus di Aristofane di Bizanzio», *Stud. Ital. di fil. class.* 12, 1904, σσ. 421-445· W. Kroll, ἡ ἐργασία τὴν ὁποῖα ἀνέφερα παραπάνω, στὴν ὑποσ. 13· M. Wellmann, «Pamphilos», *Hermes* 51, 1916, σ. 63· Düring, «Notes on the transmission», *Acta universitatis Gothoburgensis* 56, 1950:3.

³⁵ *Τοπικά* Α 14, 105 b 12-18.

³⁶ Παραπομπὲς σ' αὐτὰ γίνονται στὸ *Περὶ ζῶων μορίων* καὶ στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως*.

ζῶα ιστορίαι, *Περὶ ζῶων μορίων* καὶ *Περὶ ζῶων γενέσεως*, καὶ ἀφετέρου ὕλικό τὸ ὁποῖο κατόρθωσε νὰ συγκεντρώσει πρῶτος ὁ Θεόφραστος. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποδίδουμε στὸν Ἀριστοφάνη, οὔτε καὶ σ' ὀλοκλήρη τὴν ἐποχὴ του, αὐτόνομη ἐργασία στὸν τομέα τῆς ζωολογίας. Ἀπὸ τὴν περιπατητικὴ συλλογὴ *Ζωικά* καὶ τὴν Ἐπιτομὴ τοῦ Ἀριστοφάνη προέρχονται τὰ περισσότερα ἀπ' ὅσα ἔχουν νὰ ποῦν ὑπερότεροι συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Πλίσιος καὶ ὁ Πλούταρχος, σχετικὰ μὲ ζωολογικὰ ἐρωτήματα.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει περίπου εἴκοσι φορές ἕνα σύγγραμμα μὲ τὸν τίτλο Ἄνατομαί. Ἀπὸ ὀρισμένα χωρία προκύπτει μὲ σαφήνεια ὅτι πρόκειται γιὰ εἰκονογραφημένο σύγγραμμα.³⁷ Ὁ κατάλογος συγγραμμάτων τοῦ Ἐρμίππου ἀναγράφει, μετὰ τὸ *Περὶ ζῶων Α-Ι* (= *Περὶ τὰ ζῶα ιστορίαι*), ἕνα σύγγραμμα Ἄνατομαί σὲ 7 βιβλία.

Ἐπιπλέον, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει συχνὰ ἕνα σύγγραμμα *Περὶ τροφῆς*, γιὰ τὴν τροφή καὶ τὴν πέψη, σὲ γενικὲς γραμμὲς ὑπὸ τύπον ὑπόσχεσης ὅτι θὰ τὸ γράψει. Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὀλοκλήρωσε ποτὲ αὐτὸ τὸ σύγγραμμα.

Περὶ φυτῶν. Τὸ σύγγραμμα *Περὶ φυτῶν* ἀνήκει ἐπίσης στὰ χαμένα συγγράμματα. Σ' αὐτὸ ὑπάρχουν ἐνῆα ἀναφορὲς τὶς ὁποῖες συζήτησε ὁ G. Senn.³⁸ Ὁ Ἐρμίππος μνημονεῖ ἕνα σύγγραμμα *Περὶ φυτῶν* σὲ δύο βιβλία. Ὁ Senn ἔφτασε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ἀναφορὲς στὸν Ἀριστοτέλη, ἐφόσον ἔχουν μιὰ βάση, πρέπει νὰ ἀποδίδονται στὸ πρῶμο ἔργο τοῦ Θεόφραστου. Αὐτὴ ἡ ἀποψὴ ἀνασκειάστηκε ἐπαρκῶς ἀπὸ τὸν O. Regenbogen.³⁹ Ἀναμφίβολα, ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε ἕνα σύγγραμμα γιὰ φυτὰ ὡπῆρχε ἦδη, ὅταν ἔγραφε τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ιστορίαι* E 1, 539a 15-20· σ' ἕνα χωρίο, *Φυτικῶν αἰτιῶν* B' 17, 5, ὁ Θεόφραστος βάλλει ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἀποψῆς τὴν ὁποία ὑποστηρίζει ἐδῶ⁴⁰ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι δηλαδὴ παραστικὰ φυτὰ, ὅπως ὁ ἰξός, ἢ ἐπίφυτα, ὅπως ὁ κισσός, δὲν γεννιοῦνται ἀπὸ σπέρματα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πύκνωση μιᾶς πρωταρχικῆς ὕλης, ἡ ὁποία εἶναι κατάλληλη γι' αὐτὸ· εἶναι, μ' ἄλλα λόγια, αὐτόματοι σχηματισμοὶ τῆς φύσης. Ἀντιθέτως, ὁ Θεόφρα-

³⁷ *Περὶ τὰ ζῶα ιστορίαι* A 17, 497 a 31 ἢ μὲν ὅπως θεωρεῖσθαι ἐκ τῆς διαγραφῆς τῆς ἐν ταῖς Ἄνατομαῖς, παρόμοια Δ 1, 525 a 8· Z 11, 566 a 14 ἐκ τῶν ἐν ταῖς Ἄνατομαῖς διαγεγραμμένων· *Περὶ ζῶων γενέσεως* B 7, 746 a 14 ἐκ τε τῶν παραδειγμάτων τῶν ἐν ταῖς Ἄνατομαῖς καὶ τῶν ἐν ταῖς ιστορίαῖς γεγραμμένων. Ὅλα αὐτὰ τὰ χωρία μιλοῦν μόνο γιὰ σχέδια, καὶ στὸ χωρίο τὸ ὁποῖο ἀναφέραμε τελευταῖο ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει γιὰ τὴν περιγραφή στὴ ζωολογία. Στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Γ 10, 761 a 10 παραπέμπει στὴ ζωολογία μὲ τὴ φράση ἐκ τῶν περὶ τὰς ιστορίας ἀναγεγραμμένων δεῖ θεωρεῖν, σὲ παραπομπὲς στὶς Ἄνατομὲς διαβάζουμε συνεχῶς διαγεγραμμένων. Ἡ παρατήρηση στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ιστορίαι* E 18, 550 a 25 ὦν ἐφ' οὐ τὸ Α - ἐφ' οὐ Δ ὑποδηλώνει ὅτι τὰ σχέδια στὶς Ἄνατομὲς ἦταν ἐφοδιασμένα μὲ ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι συχνὰ ἀνατομαί σημαίνει 'ἀνάπτυξη', ὅπως στὸ χωρίο τούτοις ἀνατεμνομένοι φαίνεται, *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 4, 667 b 11, πρβ. 666 a 9.

³⁸ «Hat Aristoteles eine selbständige Schrift über Pflanzen verfasst?» *Philologus* 85, 1929/30, σσ. 113-140.

³⁹ «Eine Polemik Theophrasts gegen Aristoteles», *Hermes* 1937, σσ. 469-475, τώρα στὸ: *Kleine Schriften*, 1961, σσ. 276-285.

⁴⁰ Καὶ στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Α 1, 715 b 26-30.

Ο 'ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ'

στος λέει: «Εἶναι παράδοξο πού (ὁ ἰξός) δὲν ἀναπτύσσεται στὸ χῶμα, ἀφοῦ ἔχει καὶ καρπὸ καὶ σπέρματα καὶ ἀπ' αὐτὰ φυτρώνει. Γιατί, ἂν ἡ γένεσή του λάμβανε χῶρα ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση κάποιου μέρους τῶν δέντρων, ὅπως γεννιοῦνται στὰ ζῶα ὄργανισμοὶ τέτοιου εἶδους, αὐτὸ θὰ ἦταν κατανοητό. Ἄλλὰ δὲν συμβαίνει αὐτὸ καὶ ὁ ἰξὸς δὲν γεννιέται παρὰ ἀπὸ σπέρματα· ἂν τὰ πουλιά τρῶνε τὸν καρπὸ καὶ ἔπειτα ἀφήνουν τὶς ἀκαθαρσίες τους νὰ πέσουν στὰ δέντρα, ὁ σπόρος διατηρεῖται, κολλᾷ στὸ δέντρο καὶ βλαστάνει». Τὸ παράθεμα στὸν Ἀθήναιο XIV 625 a, Ἀριστοτέλης ἐν τῷ *περὶ φυτῶν οὕτως*, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλη ὑπῆρχε σὲ βιβλιοθῆκες κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο. Φυσικά, ὁ Ἀθηναῖος τὸ ἀντλήσε ἀπὸ συγγραφεὰ ὁ ὁποῖος γνώριζε τὸ σύγγραμμα.

Ὁ 'γραμματέας τῆς φύσης'

Κατὰ τὴν παράδοση, κάποιος ὠνόμασε τὸν Ἀριστοτέλη τὸν γραμματέα τῆς φύσης ὁ ὁποῖος βαπτίζει τὴ γραφίδα του στὸ λόγο (*Vernunft*).⁴¹ Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ θεμελιωτὴς τῶν βιολογικῶν ἐπιστημῶν: τῆς ζωολογίας, τῆς συγκριτικῆς ἀνατομίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς βοτανικῆς. Φυσικά, εἶχε προδρόμους, οἱ ὁποῖοι σύντομα θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν. Ἀλλά, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, κανεὶς πρὶν ἀπ' αὐτὸν δὲν εἶχε ἐπεξεργαστεῖ αὐτοὺς τομεῖς συστηματικὰ καὶ μὲ βάση ἓνα μεγάλο ὕλικὸ ἀπὸ δεδομένα. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ κόσμος τοῦ γίνεσθαι καὶ τῆς φθορᾶς στὸν ὁποῖο ζοῦμε ἦταν ὁ ἀληθινὰ πραγματικὸς καὶ αὐθεντικὸς κόσμος. Ἀνέλαβε νὰ προσανατολιστεῖ σ' αὐτόν. Ἐξέθεσε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνάς του, ὄχι ὡς 'ποίησι μὲ ἀξιώσεις εὐλογοφάνειας', ὅπως λέει ὁ Πλάτων,⁴² ἀλλὰ ὡς ἐπιστήμη τῆς φύσης. Συχνὰ ἔχουν παραθέσει τὴν ὠραία υπεράσπιση τῆς νέας ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη,⁴³ ἀλλὰ παρ' ὅλο τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραλειφθεῖ ἐδῶ: «Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τῆς φύσης εἶναι αἰωνίως ἀγέννητα καὶ ἀφθαρτα, ἐνῶ ἄλλα συμμετέχουν στὴ γένεση καὶ στὴ φθορά. Ἐλάχιστα γνωρίζουμε γιὰ ἐκεῖνα τὰ ἀνώτερα καὶ θεϊκὰ πράγματα, γιατί, γενικῶς, ὑπάρχουν μόνο λίγα φαινόμενα τὰ ὁποῖα ἡ ἀντίληψή μας μπορεῖ νὰ συλλάβει· παίρνοντάς τα ὡς ἀφετηριακὸ σημεῖο μποροῦμε νὰ ὀργανώσουμε ἔρευνες γι' αὐτὰ τὰ πράγματα καὶ γιὰ ὅ,τι ἐπιθυμοῦμε νὰ γνωρίζουμε σχετικὰ μ' αὐτά. Γιὰ τὰ φθαρτὰ πράγματα, τόσο τὰ φυτὰ ὅσο

⁴¹ Σούδα s.v. Ἀριστοτέλης (3931) καὶ Ἀττικὸς (μεταξὺ 150-200 μ.Χ.) στὸν Εὐσέβιο, *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευὴ* XV 809 c. *τῆς φύσεως γραμματεὺς ἦν, τὸν κάλαμον ἀπαβρέχων εἰς νοῦν*. Πλουτ. *Βίοι*, Φωκίων, ὁ *Ζήνων* (ἐνοεῖ τὸν Στωικὸ) *ἔλεγεν ὅτι δεῖ τὸν φιλόσοφον εἰς νοῦν ἀποβάπτοντα προφέρεσθαι τὴν λέξιν*. Πρβ. Düring, *Biogr. Trad.*, σ. 327.

⁴² *Τίμαιος* 29 *περὶ τούτων τὸν εἰκότα μῦθον ἀποδεχομένους πρέπει τούτου μηδὲν ἔτι πέρα ζητεῖν*, καὶ στὰ χωρία 22 c, 68 d.

⁴³ *Περὶ ζώων μορίων* A 5.

και τὰ ζῶα, ἔχουμε στὴ διάθεσή μας πλουσιότερες πηγές γνώσης, ἐπειδὴ ἀναπτυσσόμαστε καὶ ζοῦμε ἀνάμεσά τους. Μποροῦμε νὰ ἀνακαλύψουμε πάρα πολλὰ δεδομένα σχετικὰ μὲ κάθε εἶδος, ἀρκεῖ νὰ κοπιᾶσουμε ἀρκετά. Καὶ οἱ δύο τομεῖς ἔρευνας⁴⁴ ἔχουν τὴ χάρη τους. Ἔστω κι ἂν συλλαμβάνουμε ἐλάχιστα ἐκεῖνα τὰ ἀφθαρτα πράγματα, τὰ προτιμοῦμε ὁμως, ἐξαιτίας τοῦ ὅτι εἶναι ἀνώτερη ἡ γνώση τους ἀπ' ὅλα τὰ πράγματα τοῦ δικοῦ μας κόσμου, ἀκριβῶς ὅπως εἶναι καὶ γλυκύτερο νὰ ἀγγίξουμε μιὰ τόσο μικρὴ ἀκόμη ἀκροῦλα ἀγαπημένων πραγμάτων, παρὰ νὰ παρατηρήσουμε μὲ ἀκρίβεια πολλὰ ἄλλα, ἀκόμη κι ἂν εἶναι σημαντικά. Στὴν ἐπιστήμη ὁμως προτιμῶνται τὰ φθαρτὰ πράγματα, ἐπειδὴ ἀποκτοῦμε γι' αὐτὰ μιὰ σφαιρικὴ καὶ πιὸ πολὺπλευρὴ γνώση. Καθὼς βρίσκονται πιὸ κοντὰ μας καὶ συγγενεύουν περισσότερο μὲ τὴ φύση μας, προσφέρουν πολὺτίμο ὑποκατάστατο⁴⁵ γιὰ τὴν ἑλλιπὴ γνώση τῶν θεϊκῶν πραγμάτων. Ἀφοῦ ἐξέθεσα αὐτὴ τὴν ἀποψή μου,⁴⁶ μοῦ μένει ἀκόμη νὰ μιλήσω γιὰ τὴ ζωικὴ φύση καί, ὅσο μπορῶ, νὰ μὴν παραμελήσω τίποτε, εἴτε φαίνεται κατώτερου εἴτε ἀνώτερου εἶδους. Γιατί, ἀκόμη καὶ σ' ἐκεῖνα τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση λιγότερο θελκτικὴ γιὰ τὸ μάτι μας, ἡ φύση, ἀποκαλύπτοντας κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ παρατήρηση τὴ δημιουργικὴ τῆς δύναμη, προσφέρει ἀπερίγραπτες χαρὲς σὲ ὅσους μποροῦν νὰ γνωρίσουν τὴ δομὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τείνουν ἀπὸ τὴ φύση τους πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Πράγματι, θὰ ἦταν παράλογο καὶ ἀκατανόητο, ἂν θὰ ἀρκούμαστε σὲ ἀπλὰ ἀπεικασματα αὐτῶν, ἐπειδὴ συλλαμβάνουμε συγχρόνως τὴ δημιουργικὴ δύναμη τοῦ καλλιτέχνη⁴⁷ —γιατί αὐτὸ συμβαίνει στὴ ζωγραφικὴ καὶ πλαστι-

⁴⁴ Ἀφενὸς ἀστρονομία καὶ κοσμολογία, ἀφετέρου βοτανικὴ καὶ ζωολογία.

⁴⁵ Γιὰ τὸ ἀντικαταλλάττεται τι πρβ. Ἦθικὰ μεγάλα Α 15, 1188 b 20 μὲ τὰ σχόλια τοῦ Dielsmeier, σ. 244. Ὁ Ἀριστοτέλης παραπονεῖται γιὰ τὴν ἑλλιπὴ γνώση τῶν θεϊκῶν πραγμάτων στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* Β 12, 291 b 24-28.

⁴⁶ Αὐτὴ ἡ τυπικὴ ἔκφραση *ἐπεὶ διήλθομεν - λοιπὸν δὲ συνηθίζεται* κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ ἓνα θέμα (τὴν *περὶ τὰ θεῖα φιλοσοφίαν*) σὲ ἓνα ἄλλο (*περὶ τῆς ζωικῆς φύσεως*). Δύσκολο μποροῦμε νὰ ἐκλάβουμε αὐτὸ τὸ χωρίο ὡς κάτι ἄλλο ἀπὸ παραπομπὴ στὶς παραδόσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν κοσμικὴ τάξη (*Λάμβδα*), ἀστρονομία (*Περὶ οὐρανοῦ*) καὶ μετεωρολογία, πρβ. *Μετεωρολογικὰ* Α 1, 339 a 2 *ἐν οἷς τὰ μὲν ἀποροῦμεν τῶν δ' ἐπαπτόμεθά τινα τρόπον*. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖ καὶ ὁ W. Capelle, *Hermes* 47, 1912, σ. 531. Ἐπομένως, τὸ πέμπτο κεφάλαιο ἦταν κάποτε, σὲ ὀρισμένη συγκυρία, ἴσως ἤδη στὴν περίοδο τῆς Ἀκαδημίας, εἰσαγωγὴ σὲ μιὰ παράδοση γιὰ βοτανικὴ καὶ ζωολογία. Ἰδιαιτέρα μπροστὰ σ' ἓνα ἀκροατήριο στὴν Ἀκαδημία ἡ ὑπεράσπιση τῆς νέας ἐπιστήμης ἦταν ὅτι ἔπρεπε. Τὸ *Περὶ ζῶων μορίων* ἔχει συντεθεῖ, ὅπως εἶπα παραπάνω, ἀπὸ κομμάτια διαφορετικῆς προέλευσης. Ἡ βάση τοῦ δευτέρου κεφαλαίου μὲ τὴν πολεμικὴ ἐναντίον τῶν μεθόδων ταξινόμησης τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Σπενσιόπου πινθάνων προέρχεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ἀκαδημίας.

⁴⁷ Ἀντιστρόφως, στὸ *Περὶ Ποιητικῆς* 1448 b 10 ὁ Ἀριστοτέλης λέει: *ἂ γὰρ αὐτὰ λυπηρᾶς*

κή— αφετέρου δὲν θὰ χαίρομαστε ἀκόμη περισσότερο παρατηρώντας τὰ ἴδια τὰ δημιουργήματα τῆς φύσης, ἀφοῦ εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ πάρουμε μιὰ ἰδέα τῆς δομῆς τους.⁴⁸ Γιὰ τοῦτο δὲν πρέπει, σὰν τὰ παιδιά, νὰ δείχνουμε ὅτι ἀπεχθανόμαστε τὴν ἔρευνα τῶν κατώτερων ζώων. Γιατὶ σὲ ὅλα τὰ φυσικὰ πράγματα ὑπάρχει κάτι θαυμαστό. Καὶ ὅπως λένε γιὰ τὸν Ἡράκλειτο ὅτι εἶπε στοὺς ξένους, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν νὰ τὸν ἐπισκεφτοῦν, ἀλλὰ ἔμειναν ἀκίνητοι μὴν τὸν εἶδαν νὰ ζεσταίνεται στὸ φούρνο, νὰ περάσουν ἀφοβὰ, γιατί καὶ ἐκεῖ ὑπῆρχαν θεοί, τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζουμε τὴ μελέτη κάθε ζώου, χωρὶς νὰ δυσανασχετοῦμε, ἀλλὰ μᾶλλον μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι σὲ ὅλα αὐτὰ κρύβεται κάτι φυσικὸ καὶ ὠραῖο. Λέω ὡραῖο, γιατί στὰ ἔργα τῆς φύσης, καὶ ἀκριβῶς σ' αὐτὰ, ἐπικρατεῖ ἡ καθορισμένη σκοπιμότητα, καὶ ὄχι ἡ τυφλὴ τύχη. Ὁ ἀπώτερος σκοπὸς⁴⁹ ὁμῶς, γιὰ χάρη τοῦ ὁποῖου ὑφίσταται ἢ ἔγινε κάτι, πῆρε τὴ θέση τοῦ ὠραίου.⁵⁰ Ἄν κάποιος φαντάζεται πραγματικὰ ὅτι ἡ μελέτη τῶν ἄλλων ἐμβίων ὄντων εἶναι κάτι ταπεινὸ, λογικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει αὐτὴ τὴ γνώμη καὶ γιὰ τὸ δικό του πρόσωπο, γιατί δὲν μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε χωρὶς ἀπέχθεια τὰ συστατικὰ μέρη ἑνὸς ἀνθρώπου.⁵¹ Ἐπίσης, πρέπει νὰ ἔχουμε συνειδητοποιήσει ὅτι, ὅταν μιλάμε γιὰ ὁποιοδήποτε ὄργανο ἢ ἰστό, δὲν ἔχουμε ὑπόψιν μας τὸ ὑλικὸ (Stoff) καὶ δὲν ἀναλαμβάνουμε τὴ μελέτη ἐξαιτίας αὐτοῦ, ἀλλὰ γιὰ χάρη τῆς συνολικῆς μορφῆς.⁵² Πρόκειται γιὰ τὸ σπῆτι, ὄχι γιὰ τὰ τοῦβλα, τὴ λάσπη καὶ τὸ ξύλο. Ἔτσι καὶ ὁ ἐρευνητὴς τῆς φύσης ἀσχολεῖται μὲ τὴ συναρμογὴ καὶ τὴν ὁλότητα τῆς οὐσίας ἑνὸς πράγματος, ὄχι μὲ τὰ μέρη, τὰ ὁποῖα καθόλου δὲν ὑφίστανται ξεχωριστὰ ἀπὸ τὸ σύνολο στὸ ὁποῖο ἀνήκουν».⁵³

ὁρῶμεν τούτων τὰς εἰκόνας τὰς μάλιστα ἠκριβωμένας χαίρομεν θεωροῦντες, οἷον θηρίων τε μορφὰς τῶν ἀτιμοτάτων καὶ νεκρῶν, ἐπίσης στὸ *Τέχνη ῥητορικὴ* Α 11, 1371 b 4-10, πρβ. Else, *Poetics*, σ. 131.

48 Ὁ γνωστὸς σουηδὸς βοτανολόγος C. V. Linné εἰσήγαγε τὴν ἔκφραση ἡ κοιτάξουμε μέσα στὴν πιὸ κρυφὴ αἰθούσα τοῦ ἀγαπητοῦ παντοδύναμου θεοῦ.

49 Τὸ ἀνεπτυγμένο σπῆτι πλήρη ἀκμὴ τοῦ ζώου. Πρβ. *Προτρεπτικός* Β 14.

50 Τὸ ἴδιο καὶ στὸ 639 b 19-21, ἀλλὰ ἤδη στὰ *Τοπικά* Ζ 8, 146 b 10. Πρβ. παραπάνω, σ. 241, ὑποσ. 174. Ἡ λέξη χώρα ἀπαντᾷ μ' αὐτὴ τὴ σημασία στὸ *Νῦ* 4, 1092 a 1· πρβ. *Φίληθος* 54 c ἐν τῇ τοῦ ἀγαθοῦ μοίρα.

51 Πρβ. τὴν τοποθέτηση τοῦ Πλάτωνα: Τὸ συκῶτι ἀνήκει στὸ φαῦλον ποῦ ἔχουμε μέσα μας, *Τίμαιος* 71· ὑπάρχουν πράγματι ἰδέες γιὰ τὰ φαυλότατα, *Παρμενίδης* 130. Πρβ. παρακάτω, σ. 342, ὑποσ. 156.

52 Γιὰ νὰ ἀποκαλύψει δηλαδὴ τὴ δομὴ τοῦ συνόλου, περὶ τῆς ὄλης μορφῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τὴν ὁλότητα στὴν τελειότητά της ἐδῶ καὶ τώρα ἐντελέχεια, λέξη τὴν ὁποῖα αὐτὸς ἔπλασε.

53 Τὸ μόνιμο παραδείγμα τοῦ εἶναι ἡ κομμένο χέρι ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι χέρι μόνον κατ' ὄνομα. Ἡ πρόταση αὐτὸ φυσικὸς ἐπιστήμονας δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ μέρη» δείχνει ὅτι

Δύο βασικά διανοήματα κυριαρχούν: Πρώτον, ο 'Αριστοτέλης θέλει να υποστηρίξει την ισοτιμία των βιολογικών σπουδών με τους παραδοσιακούς κλάδους σπουδών και με αυτούς οι οποίοι συνηθίζονταν στην 'Ακαδημία: δεύτερον, θέλει να υπογραμμίσει τη θεμελιώδη σημασία της φιλοσοφίας του για το τέλος. "Όπως είπα σέ άλλη συνάφεια, ή τελεολογία στὸν 'Αριστοτέλη παίζει τὸν αὐτὸ ρόλο με τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν στὸν Πλάτωνα: διαπερνᾶ καὶ διακατέχει τὴ φιλοσοφία του ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος. Τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο γιὰ τὴν τελεολογία τοῦ 'Αριστοτέλη εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀπλούστερα ἐμπειρικά δεδομένα τῆς ζωῆς, δηλαδὴ ἡ νομοτέλεια καὶ μὴ ἀναστρεψιμότητα τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν τοῦ γίνεσθαι.⁵⁴ Ἀπὸ ἓνα αὐτὸ πάπιας βγαίνει —ἐφόσον βγαίνει κάτι— μιὰ πάπια, ἀπὸ ἓνα βελανίδι μιὰ βελανιδιά. Θαυμάζουμε τὴν καλλιτεχνικὴ ποιότητα ἐνὸς μπρούτζινου ἀγάλματος: γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ἡ τέχνη μιμεῖται τὴ φύση καὶ ὅτι στὴν περίπτωσι τοῦ καλλιτεχνικοῦ δημιουργήματος ἡ αἰτία τῆς γένεσής του βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, δηλαδὴ στὸν ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος τὸ κατασκευάζει, τὸ ποιεῖ. Ἀντιθέτως, κάθε ὄργανισμὸς ἔχει μέσα του αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὁ 'Αριστοτέλης τὸ ὀνομάζει ἀρχὴ κινήσεως, δηλαδὴ τὴν ἀφετηρία τῆς ἀνάπτυξης. Αὐτὸ τὸ ἐκφράζει με ποικίλες παραλλαγές ὡς ἐξῆς: 'Ἡ φύσις κατασκευάζει, ποιεῖ.⁵⁵ Τοῦτο δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο, παρὰ ὅτι ἡ φυσικὴ διαδικασία ἀνάπτυξης συντελεῖται χωρὶς ἐξωτερικὴ παρέμβασι καί, ὅπως λέει ὁ 'Αριστοτέλης, κατευθύνεται ἀπὸ τὴ φύσι πρὸς ἓνα τέλος. Πολλὰ μποροῦν νὰ συμβοῦν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς διαδικασίας, ὥστε νὰ μὴν κατακτηθεῖ τὸ τέλος· σὲ ἐπίπεδο ἀρχῶν (Prinzip) ὅμως αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τίποτε. Ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ιδέα τοῦ τέλους εἶναι ἡ ιδέα ὅτι κάθε δημιουργήμα τῆς φύσεως ἔχει ἓνα ἔργον, ἓνα ἔργον (Werk) ἢ μιὰ 'ἀποστολή' (Aufgabe), ἡ ὁποία προσιδιάζει σ' αὐτό. «Ἡ φύσις δὲν κατασκευάζει τίποτε μάταια, ἀλλὰ πάντοτε προσβλέποντας στὸ καλύτερο δυνατό, ἐντὸς τῶν ὁρίων, γιὰ κάθε πράγμα, διατηρώντας τὴ χαρακτηριστικὴ φυσικὴ κατασκευὴ κάθε πράγματος, ἔτσι ὥστε ἡ ὑπαρκτικὴ μορφή καὶ ὁ ὀρισμὸς τοῦ πράγματος νὰ παραμένουν ἀμετάβλη-

ἀρχικά αὐτὴ ἡ υπεράσπισσι τῶν βιολογικῶν σπουδῶν δὲν γράφτηκε ὡς εἰσαγωγή σὲ μιὰ παράδοσι *Περὶ ζῶων μοριῶν*. Τὸ κομμάτι τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ, ἀπὸ τὸ 645 α 36 ἀναγκαῖον, εἶναι τελειῶς διαφορετικὸ ἀπὸ ἀποψη ὕφους καὶ περιεχομένου· ταιριάζει ὡς εἰσαγωγή στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία*.

⁵⁴ Βλ. παραπάνω, σσ. 120, 171. *Περὶ ζῶων γενέσεως* E 8, 788b 20 *ἐπεὶ δὲ τὴν φύσιν ὑποτιθέμεθα, ἐξ ὧν ὁρῶμεν ὑποτιθέμενοι, οὐτ' ἑλλείπουσαν οὔτε μάταιον οὐθὲν ποιούσαν τῶν ἐνδεχομένων περὶ ἕκαστον*.

⁵⁵ 645 α 9 ἡ *δημιουργήσασα φύσις*, ἡ φύσις ἐργάζεται σὰν τεχνίτης· αὐτὴ ἡ μεταφορὰ εἶναι πολὺ συνηθισμένη στὰ βιολογικὰ συγγράμματα· ἔχοντας ὡς ὑπόβαθρο μιὰ ἄλλη φιλοσοφία ὁ Πλάτων μιλάει στὸν *Τίμαιο* γιὰ τὸν κοσμικὸ δημιουργό, ὁ δημιουργός.

τα.»⁵⁶ Αυτό που πρέπει να κάνει ο έρευνητής της φύσης είναι να ανακαλύψει το άφετηριακό σημείο, το έργο και το σκοπό κάθε πράγματος, μέχρι να εντοπίσει έναν άπώτερο σκοπό στην κλίμακα των σκοπών: αρχή, έργον, τέλος είναι τρεις θεμελιακές έννοιες της αριστοτελικής φιλοσοφίας της φύσης. Ο στόχος του επιστημονικού στοχασμού για τις φυσικές διεργασίες είναι η γνώση της δομής, όταν ο Άριστοτέλης λέει: «Έχει σημασία να ανακαλύψουμε το “γιατί”», έννοει αυτό: Δεν μπορούμε να εξηγήσουμε την ανάπτυξη, τη χολή ή την αναπνοή καθαυτές, αλλά μπορούμε να τις κατανοήσουμε, αποκαλύπτοντας τη δομή και το σκοπό αυτών των ζωτικών λειτουργιών και εξετάζοντάς τις στη συνάφειά τους με άλλες λειτουργίες. Η έρώτηση «γιατί» ή, μ’ άλλα λόγια, η τέχνη να θέτουμε σωστά ένα πρόβλημα, οδηγεί στη διαμόρφωση θεωρητικών έννοιων (Reflexionsbegriffe) και νέων νοητικών δομών, και τέλος σ’ ένα σύστημα διανοημάτων το οποίο, με τη σειρά του, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για νέες ανακαλύψεις. Στόν Άριστοτέλη βλέπουμε την έσωτερική αλληλεπίδραση της ικανότητας να θέτουμε μεμονωμένα προβλήματα και της βούλησης για σύνθεση. Ύπ’ αυτή την έννοια ο Άριστοτέλης είναι στοχαστής προβλημάτων, ο οποίος προωθεί όλοένα και περισσότερο τις θέσεις του. Στη μετααριστοτελική συλλογή προβλημάτων παρατίθενται έρωτήματα δίχως τέλος και αυθαίρετα. “Αν και βρίσκουμε, ακόμη κι εδώ, αξιοσημείωτα όξυδερκείς επιμέρους παρατηρήσεις, ωστόσο λείπει ο δεσμός του πνεύματος: όταν υποχωρεί ή βούληση για συνθετική θεώρηση και στο τέλος χάνεται όλοτελα, η φυσική επιστήμη παρακμάζει: από τον Αντίγονο τον Καρύστιο ως τον Πλίνιο και τον Πλούταρχο οι στοχαστές συγκεντρώνουν παραδοξότητες.

Δεν θα έπρεπε να παραβλέψουμε την εύρετική αξία της αριστοτελικής μεθόδου. “Όλα υποδηλώνουν ότι ο Άριστοτέλης παρέλαβε από άλλους το μεγαλύτερο μέρος των δεδομένων με τα οποία εργάζεται: το εργαλείο του έγκειται στο ότι είχε τον τρόπο να γνωρίζει τα αίτια αυτού το οποίο πέτυχαν άλλοι από συνήθεια ή από τύχη και να το επεξεργάζεται επιστημονικά.⁵⁷ Συχνά εκθέτει με αξιοθαύμαστη άμεροληψία τους λόγους, οι οποίοι συνηγορούν για τη μιά ή για την άλλη άποψη. Εύκολα εξηγείται γιατί ο Άριστοτέλης καθιστά τη δική του γνώμη κριτήριο για τις επιδόσεις των προκατόχων: κατά την άποψή του γνώμονας ήταν ο συνετός άνθρωπος. Συνεχώς ζητάει να βρει ως διαιτητή⁵⁸ κάτι αληθινό στις διαφορετικές γνώμες

⁵⁶ *Περί ζώων πορείας* 708 9 τό τε τήν φύσιν μηθέν ποιείν μάτην, αλλά πάντα πρὸς τὸ ἄριστον ἀποβλέπουσαν ἐκάστῳ τῶν ἐνδεχομένων, διασφύζουσαν ἐκάστου τὴν ἰδίαν οὐσίαν καὶ τὸ τί ἦν αὐτῷ εἶναι. Ἐπίσης, 704 b 12-18.

⁵⁷ *Τέχνη ρητορική* A 1, 1354 a 7-11.

⁵⁸ *Διαιτητοῦ δεῖ*, στὰ *Φυσικά* Γ 6, 206 a 13 καὶ συχνότερα.

και να συμφιλίωσε τις αντιθέσεις σε ένα ανώτερο επίπεδο. Το αποτέλεσμα είναι συχνά ένας επιστημονικός συμβιβασμός.

Στο ερώτημα τί είναι άραγε 'τὸ φυσικὸ' σ' ένα πράγμα ἢ φαινόμενο ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ ὡς ἐξῆς: «Θὰ γνωρίσουμε τὴ φύση ἐνὸς πράγματος, ἂν κοιτάξουμε τὸ πλῆθος τῶν περιπτώσεων· ἢ νομοτέλεια τῆς φύσης ἐκφράζεται ἔτσι, ὥστε κάτι νὰ συμβαίνει, πάντοτε ἢ τὶς περισσότερες φορές, κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο».⁵⁹ Ἦταν εὐκόλο νὰ συμπεράνει ὅτι αὐτὸ συμβαίνει κανονικά, ἐπειδὴ εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ στὸν σκοπὸ. Ἐπομένως, τὸ τέλος ἀντανακλάται στὴν ἀνάπτυξη καὶ στὴν ἐνέργεια τοῦ πράγματος. Γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ μελετᾷ κανεὶς τὰ πράγματα στὴ διαδικασία τοῦ γίνεσθαι.⁶⁰ «Κάθε μέλος τοῦ σώματος καὶ κάθε ὄργανο ὑπάρχει ὡς ἐργαλεῖο γιὰ κάτι, γιὰ νὰ ἐπιτελεῖ κάτι, καὶ σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἔτσι ἔχει δημιουργηθεῖ καὶ ὅλο τὸ σῶμα: γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ἐνὸς σύνθετου σκοποῦ»⁶¹ καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο ἀναγνωρίζει κανεὶς τὸ σκοπὸ.» Παντοῦ στὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη καί, φυσικά, ἰδιαίτερα στὰ βιολογικά, αὐτὴ ἡ φιλοσοφία τοῦ τέλους-ἔργου τοῦ χρησιμεύει ὡς εὐρετικὴ μέθοδος. Πάνω σ' αὐτὴν ὁ Ἀριστοτέλης στηρίζει τὶς λειτουργικὲς ἀναλογίες του. Ὁ ἄνθρωπος, λέει, εἶναι τὸ πιὸ γνωστὸ ζῶο· ἄς πάρουμε, λοιπόν, ὡς ἀφετηριακὸ σημεῖο τοὺς ἰστούς καὶ τὰ ὄργανα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κατασκευὴ τους καὶ τὶς λειτουργίες τους, καὶ ἄς ἀναζητήσουμε τὰ ἀνάλογα τῶν ἀνθρώπινων ὀργάνων μέσα σ' ὁλόκληρο τὸ ζωικὸ βασίλειο. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη μᾶς εἶναι τόσο οικεία, ὥστε δὲν ἀναλογιζόμαστε πόσο μεγάλη πρόοδος σήμαινε. Γιὰ τὶς βιολογικὲς ἀναλογίες ὁ Ἀριστοτέλης λαμβάνει ὡς σημεῖο σύγκρισης τὶς λειτουργίες τῶν ὀργάνων⁶² ὁ χόνδρος τῆς σουπιᾶς, ἡ ραχοκοκαλιὰ τῶν ψαριῶν, ὁ σκελετὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτελοῦν τὴν ἴδια λειτουργία. Ἡ ἀναλογία ἐπεκτείνεται καὶ στὰ ἐσωτερικὰ ὄργανα· ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὰ βράγχια ἀνάλογον τοῦ πνεύμονα· κατὰ τὴ μελέτη τῶν πεπτικῶν ὀργάνων χρησιμοποιεῖ μὲ ὀξυδέρκεια τὴν ἀναλογία.

Δίκαια συνηθίζουν νὰ λένε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐστιάζει τὴν προσοχὴ του

⁵⁹ *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 2, 663b 27-29, *Περὶ ζῶων γενέσεως* Α 19, 727b 29, *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 2, 301a 7 καὶ συχνότερα. Ἐπομένως, μὲ τὰ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γυγνόμενα ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ μιὰ στατιστικὴ ἀλήθεια.

⁶⁰ τὰ πράγματα φύόμενα βλέπει, *Πολιτικά* Α 2, 1252a 24.

⁶¹ 645b 15-18, τὸ οὐ ἕνεκα πρᾶξις τις, ὁ σκοπὸς παρουσιάζεται στὴν κατασκευὴ. Β 9, 655b 20 ἐκ τῶν ἔργων γνωρίζειν, ὅπως καὶ στὰ *Πολιτικά* Α 2, 1253a 23, *Περὶ ζῶων πορείας* 705a 31.

⁶² 645b 6-10, τὸ κεντρικὸ σημεῖο εἶναι τὸ ἀνάλογον τὴν αὐτὴν ἔχον δύναμι. Πρβ. τὸ κλασικὸ ἄρθρο τοῦ O. Regenbogen, «Eine Forschungsmethode antiker Naturwissenschaft», *Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik Astronomie und Physik*. Abt. B: Studien, I, 1931, σσ. 131-182, τώρα καὶ στὸ: *Kleine Schriften* I, σσ. 141-194.

ἀποκλειστικὰ στὶς ποιότητες τῶν πραγμάτων. Ἄπ' τὴ μιὰ αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι, κατὰ τὴν ἀποψή του, κάθε πράγμα μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ, μὲ τὴ νοητικὴ ἀφαίρεση, στὶς ἔννοιες οὐσία καὶ συμβεβηκός. Τὴν οὐσία, δηλαδή τὸ γεγονός ὅτι ἕνα πράγμα ὑπάρχει, τὴ συλλαμβάνουμε ἐνορατικὰ: τὰ συμβεβηκότα, δηλαδή τὶς ἐπιπρόσθετες ιδιότητες ἢ τὰ συνοδευτικὰ φαινόμενα, μπορούμε νὰ τὰ μελετήσουμε μὲ τὴ βοήθεια τῆς συλλογιστικῆς σκέψης. Ἄπ' τὴν ἄλλη πλευρά, —καὶ τοῦτο ἰσχύει ἰδιαίτερα στὴ βιολογία—, ἡ προσήλωσή του στὸ ποιοτικὸ στοιχεῖο ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης εἶχε στὴ διάθεσή του μόνο τὰ πιὸ στοιχειώδη ὄργανα γιὰ τὴ μέτρηση ποσοτικῶν δυνάμεων καὶ μεγεθῶν. Ἀκόμη κι αὐτὰ δὲν τὰ χρησιμοποίησε: ἂν εἶχε θελήσει νὰ τὸ κάνει, θὰ εἶχε μπορέσει τουλάχιστο νὰ μετρήσει καὶ νὰ ζυγίσει: προφανῶς, δὲν τοῦ πέρασε ποτὲ ἀπὸ τὸ μυαλὸ αὐτῆ ἡ ἰδέα. Ἡ ἔννοια τῆς θερμοκρασίας τοῦ ἦταν ἄγνωστη. Στὸ *Περὶ ζώων μορίων* Β 2 ὁ Ἄριστοτέλης πραγματεύεται διεξοδικὰ τὸ ἐρώτημα πῶς μπορούμε νὰ διακρίνουμε ἂν κάτι εἶναι θερμὸ ἢ ψυχρὸ.⁶³ Ὡς συνήθως, θεωρεῖ κριτήριον τὴ λειτουργία:⁶⁴ «Τὸ Α εἶναι θερμότερο ἀπὸ τὸ Β, ἂν: 1) τὸ Α θερμαίνει σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ αὐτὸ μὲ τὸ ὅποιο ἔρχεται σὲ ἐπαφή καὶ 2) ἂν κατὰ τὴν ἐπαφή τὸ Α προκαλεῖ ἕνα ἐντονότερο αἶσθημα». Ὁ Ἄριστοτέλης ἐπικαλεῖται πολλὰ ἀπλὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα: τὸ ἐσωτερικὰ θερμὸ καίει περισσότερο, π.χ. μιὰ φλόγα καίει περισσότερο ἀπὸ τὸ νερὸ ποὺ βράζει: τὸ νερὸ ποὺ βράζει ὅμως εἶναι θερμότερο γιὰ τὴν αἶσθηση, ἂν καὶ εἶναι τυχαῖα θερμὸ. «Ἔτσι εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν εἶναι ἀπλὸ νὰ ἀποφανθοῦμε ποιὸ ἀπὸ δύο πράγματα εἶναι θερμότερο.»

Ἐδῶ γίνεται φανερὴ μιὰ ἀδυναμία τοῦ ἀριστοτελικοῦ διαστοχασμοῦ. Ἀσφαλῶς, ὁ Ἄριστοτέλης διέθετε μεγάλη ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα. Ταυτόχρονα ὅμως ἦταν προσκολλημένος στὰ δεδομένα τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, συχνὰ μάλιστα καὶ στὴ γλωσσικὴ διατύπωση τῶν προτάσεων γι' αὐτὰ τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα. Σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση ἦταν δελεαστικὸ νὰ προσαρμόσει τὶς παρατηρήσεις σὲ μιὰ προκατασκευασμένη θεωρία γιὰ τὸ τέλος: Τὰ ἀρσενικὰ ἄτομα εἶναι θερμότερα ἀπὸ τὰ θηλυκὰ: στὰ ζῶα ἡ δεξιὰ πλευρὰ εἶναι θερμότερη ἀπὸ τὴν ἀριστερή· στὸν ἄνθρωπο ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ εἶναι ψυχρότερη ἀπ' ὅ,τι στὰ ὑπόλοιπα ζῶα· γι' αὐτὸ ἡ καρδιὰ στὸν ἄνθρωπο ἔχει μετατοπιστεῖ κάπως πρὸς τ' ἀριστερά, γιὰ νὰ ἐξισοροπεῖ τὴν ψυχρότητα τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς.⁶⁵ Πιθανὸν ὁ Ἄριστοτέλης πίστευε

⁶³ 648 a 33 *εἰ δ' ἔχει τοσαύτην τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν ἀμφισβήτησιν, τί χρὴ περὶ τῶν ἄλλων ὑπολαβεῖν;*

⁶⁴ 648 b 11 *δεῖ δὴ λαβεῖν τί ἔργον τοῦ θερμότερου.*

⁶⁵ 666 b 8 *πρὸς τὸ ἀνισοῦν τὴν ἀνάψυξιν τῶν ἀριστερῶν.*

πραγματικά ότι οι παρατηρήσεις του επιβεβαιώνουν αυτές τις θεωρίες. Αυτό ή έντονη έμμονη σέ ό,τι παρουσιαζόταν ως δεδομένο για τὸ ανεξόπλιστο μάτι και τὸν ἀπλό, κοινὸ νοῦ ὁδήγησε τὸν Ἀριστοτέλη στήν ἀνάγκη νά ἀπορρίψει τήν ἔννοια 'ὕλη' (ὅπως ἔννοοῦμε ἡμεῖς τή λέξη): ἀντιθέτως, μιλά για τή σταθερότητα τῶν στοιχείων.⁶⁶ Ἡ ἔννοια ὕλη τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι καθαρὰ θεωρητικὴ ἔννοια (Reflexionsbegriff): ἡ ὕλη ὑπάρχει μόνο ἐφόσον ἔχει ἔνωθεῖ με μιὰ ιδιότητα. Ὅταν ἀναμειγνύεται λίγο κρασί με πολὺ νερό, ἐξαφανίζεται τὸ κρασί και γίνεται νερό,⁶⁷ γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ὅ,τι δὲν μπορεῖ νά τὸ παρατηρήσει τὸ θεωρεῖ ἀνύπαρκτο. Μόνο ἡ μορφή εἶναι αἰώνια και ἀμετάβλητη, γιατί ἡ μορφή εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο μπορούμε νά παρατηρήσουμε στὰ πράγματα. Αυτό δηλώνεται ἤδη με τή λέξη εἶδος.

Ἰποστηρίζεται συχνά ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἐμπειριστὴς στὰ βιολογικά συγγράμματα και γενικῶς στίς ἔρευνες τίς ὁποῖες διεξήγαγε κατὰ τή δεύτερη ἀθηναϊκὴ περίοδο. Ὁ W. Jaeger μιλά για τὸ σχεδὸν ἀποκλειστικά ἐμπειρικὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖο φανερώνει ὁ ἡλικιωμένος Ἀριστοτέλης, στήν ὑπεράσπιση τῆς βιολογικῆς ἔρευνας τήν ὁποῖα παραθέσαμε παραπάνω.⁶⁸ Πρόκειται ἐδῶ για ζήτημα ὀρισμοῦ. «Ἀπὸ τότε πού ὑπάρχει ἐγγένει ἐπιστήμη τῆς φύσης στοὺς Ἕλληνες», λέει ὁ O. Gigon,⁶⁹ «διαπλέκονται διαρκῶς σ' αὐτὴ θεωρητικὲς (spekulativ) και ἐμπειρικὲς ἀπόψεις. Ὡς ἐμπειρία ἔννοοῦμε σ' αὐτὴ τήν περίπτωση τήν παρατήρηση και τήν ἀντικειμενικὴ ἐρμηνεία τῶν ἰδίων τῶν φυσικῶν φαινομένων» ἐδῶ ἀνήκει και ἡ φυσικοεπιστημονικὴ ὑπόθεση, ἐφόσον ξεκινᾷ ἀπὸ τήν παρατήρηση και ἔχει ὡς στόχο τήν κατανόηση τοῦ παρατηρηθέντος. Ἀντιθέτως, θεωρία (Spekulation) ὀνομάζουμε ἕνα διανόημα τὸ ὁποῖο θεμελιώνεται στή δική του πληρότητα και ὀρθότητα· συμπεριλαμβάνουμε ἐδῶ και ὅσες θεωρίες δὲν προέρχονται ἀπὸ τήν παρατήρηση, ἀλλὰ γενικά ἀπὸ ἄλλου εἶδους περιοχές.» Στήν περίπτωση τοῦ Ἀριστοτέλη αὐτὸς ὁ κομψὸς ὀρισμὸς, δυστυχῶς, δὲν μᾶς βοηθάει. Κανένας Ἕλληνας στοχαστὴς δὲν προσκολλᾶται τόσο στὰ δεδομένα ὅσο αὐτὸς· σέ κανένα δὲν βρίσκουμε τόσο ἐκκεντρικὲς νοητικὲς κατασκευές. Ξεκινώντας ἀπὸ ἕναν μικρὸ ἀριθμὸ στοιχειωδῶν και σωστῶν παρατηρήσεων, ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει θεωρίες οἱ ὁποῖες ἔπειτα ἐπηρεάζουν ἰσχυρὰ τήν ἐρευνητικὴ ἐργασία του και γίνονται γνωμονικὲς· ὡς παραδείγματα ἀναφέρω τίς διδασκαλίες για τίς κατηγορίες και για τή φυσικὴ κίνηση

⁶⁶ *Περὶ γενέσεως και φθορᾶς* A 10, 328a 27 λύεται γὰρ τὸ εἶδος και μεταβάλλει εἰς τὸ πᾶν ὕδωρ.

⁶⁷ *Aristoteles*, σ. 363.

⁶⁸ «Die naturphilosophischen Voraussetzungen der antiken Biologie», *Gesnerus* 3, 1946, σσ. 35-58.

⁶⁹ Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα παρακάτω, σ. 349.

Ο ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

τῶν στοιχείων, καὶ τὴν τελεολογία του. Ἐπομένως, τὸ θεωρητικὸ (spekulativ) στοιχεῖο φανερώνεται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὸ ὑλικὸ τῶν δεδομένων του, στὸν τρόπο σκέψης του, στὶς δομὲς τῆς σκέψης του, μὲ λίγα λόγια, στὴ μεθοδὸ του.⁷⁰

Γιὰ μᾶς εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ βιολογικὲς ἐπιστῆμες διακρίνονται ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὡς πρὸς τὶς μεθόδους τους. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε ἀνακαλύψει ἀκόμη αὐτὴ τὴ διαφορά.⁷¹ Σ' αὐτὸν ἡ λέξη φυσικὴ σημαίνει τὴν ἐπιστῆμη τῆς φύσης γενικῶς· ὁ Ἀριστοτέλης γνώριζε πολὺ καλὰ ὅτι ἔπρεπε κανεὶς, ἀφενὸς νὰ μένει πιστὸς στὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας καὶ ἀφετέρου νὰ ἐπιχειρηματολογεῖ θεωρητικᾶ.⁷² Ἄν καὶ τονίζει τόσο ἐμφαντικᾶ τὴ διαφορά του ἀπὸ τὶς καθαρὰ θεωρητικὲς (spekulativ) —κατὰ τὴν ἄποψή του— μεθόδους τοῦ Πλάτωνα,⁷³ στὴν πραγματικότητά, σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ἐκεῖνον, καταλήγει σὲ θεωρητικὲς (spekulativ) γενικεύσεις. Συχνὰ αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴ διατύπωση μιᾶς προσφουῶς καὶ σωστῆς θεωρίας, συχνὰ ὅμως ὁδηγεῖ καὶ σὲ παραλογισμούς. Δὲν γνωρίζουμε πότε καὶ κάτω ἀπὸ ποιὲς ἐξωτερικὲς συνθῆκες ὁ Ἀριστοτέλης ἄρχισε τὶς βιολογικὲς ἔρευνές του. Μποροῦμε ὅμως νὰ ἀναλογιστοῦμε τὴν ἱστορικὴ συγκυρία, ὅταν συνάντησε τὸν Θεόφραστο. Τότε ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν σχεδὸν σαράντα ἐτῶν· εἶχε ἀποκτήσει εἰκοσαετὴ πείρα ὡς ἐρευνητῆς καὶ δάσκαλος στὴν Ἀκαδημία· εἶχε προσπαθήσει μὲ κάθε τρόπο, νὰ ἐπεξεργαστεῖ νέες ἐρευνητικὲς μεθόδους. Εἶχε παρουσιάσει σὲ πολυάριθμα συγγράμματα μιὰ σειρά ἀρχῆς (Prinzipien) ἢ, καλύτερα, νοητικὲς δομὲς, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων μποροῦσε κανεὶς νὰ κάνει κατανοητὰ τὰ θεμελιακὰ φαινόμενα τῆς φύσης καὶ τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας, προπάντων τὴν ἀρχὴ (Prinzip) ἄνω καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ ὑλικὸ, ἔπειτα νὰ ἐρευνᾷς τὶς αἰτίες, αἰτίαι'. Ἦταν ἕνας ὄριμος στοχαστῆς. Ὁ Θεόφραστος ἦταν ἕνας νεαρὸς περὶποιο εἰκοσι ἐτῶν δὲν ἔχουμε λόγῳ νὰ πιστεύουμε ὅτι εἶχε ἐκπαίδευση ἀνάλογη μ' αὐτὴν ποὺ παρεχόταν στὴν Ἀκαδημία· τὸν φανταζόμαστε μᾶλλον ὡς ἕνα πολὺ προικισμένον φιλομαθὴ ἄντρα, ἀπροκατάληπτο ὅσον ἀφο-

⁷⁰ Σχετικὰ μ' αὐτὸ I. Düring, «Aristotle's method in biology», στί: *Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain 1961, σσ. 214-221. Τὸ χωρίο στὸ *Περὶ ζῴων μορίων* A 1, 639b 30 - 640a 2 δείχνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὶς μεθοδικὰς ἀρχὰς τὶς ὁποῖες παρουσίασε στὰ *Φυσικὰ* B 9 καὶ γνώμονα γιὰ τὶς βιολογικὲς μελέτες του.

⁷¹ Ἡ συνεχῶς ἐπανερχόμενη ἐκφραση εἶναι κατὰ τὴν ἀίσθησιν - κατὰ τὸν λόγον ἢ φυσικῶς - λογικῶς. Βασικὸ χωρίο Ἀναλυτικὰ πρότερα A 30.

⁷² Παραδείγματα παραπάνω, σσ. 122-123, 126, 128.

⁷³ Στὴ σκληρὴ κριτικὴ στὸν Πλάτωνα Γ 7, 306a 5-17· B 14, 297b 23 τὰ φαινόμενα κατὰ τὴν αἴσθησιν· ἐπίσης, B 9, 290b 30-33 καὶ B 13, 293a 25-27. Πολὺ ὑλικὸ γι' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα βρισκόμεν στὸν L. Bourgey, *Observation et expérience chez Aristote*, Παρίσι 1955.

ρᾶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζε τὶς διαφορὲς μεθόδους.

Ἡ προσφορὰ τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς παρατηρητῆ τῶν δεδομένων, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ἔμβιων ὄντων πού ζοῦν στὴ θάλασσα, εἶναι ἀναμφισβήτητη. Εἶναι πιθανὸν ὅτι παρακινήθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν ἐνθουσιώδη νεαρὸ φίλο του, ὅταν ἔμειναν μαζί, καταρχὴν στὴ Λέσβο, ἔπειτα στὴ Μακεδονία. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐργαζόταν κάτω ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετικὲς ἐξωτερικὲς συνθήκες ἀπ' ὅ,τι στὴν Ἀθήνα· ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀκαδημίας· μπορούμε εὐκόλα νὰ φανταστοῦμε ὅτι αὐτὲς οἱ συνθήκες ἀπελευθέρωσαν νέες δυνάμεις μέσα του καὶ τὸν ὤθησαν νὰ ἐπιδοθεῖ σὲ νέους ἐρευνητικοὺς τομεῖς. Δυσκολεύομαι ὅμως νὰ πιστέψω ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἀλλάξει σημαντικὰ τὴ βασικὴ του θέση γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία — ἄλλωστε στὰ συγγράμματά του δὲν ὑπάρχει κάτι πού νὰ στηρίξει αὐτὴ τὴν ἄποψη. Ἀκόμη καὶ σὲ πρώιμα καὶ πολὺ θεωρητικὰ (spekulativ) συγγράμματα, ὅπως στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*, ὁ Ἀριστοτέλης ὑπογραμμίζει πόσο σημαντικὸ εἶναι νὰ συμφωνοῦν ἡ θεωρία καὶ τὰ φαινόμενα.⁷⁴ Τὸ ὅτι αὐτὸ τὸ λέει πολὺ συχνότερα στὰ βιολογικὰ συγγράμματα σχετίζεται μὲ τὸ περιεχόμενο· τὸ ἴδιο τὸ ὑλικὸ τὸν ἀναγκάζει νὰ τὸ κάνει. Ὡς βασικὸ ἐπιχειρήμα γιὰ τὴ νέα ἐμπειριστικὴ στάση τοῦ Ἀριστοτέλη συνήθως παραθέτουν τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μελισσῶν.⁷⁵ «Τὰ δεδομένα δὲν εἶναι ἐπαρκῶς γνωστὰ καὶ γιὰ τοῦτο ἡ ἐξήγησή μου ἰσχύει προσωρινά· ἂν ὑπάρχουν καλύτερες παρατηρήσεις, ὀφείλει κανεὶς νὰ ἐμπιστευτεῖ περισσότερο αὐτὲς παρὰ τὶς θεωρητικὲς ἐξηγήσεις, καὶ γενικῶς πρέπει νὰ ἐμπιστεύεται τὶς θεωρητικὲς ἐξηγήσεις μόνο ἐφόσον συμφωνοῦν μὲ τὰ φαινόμενα». Ἰδιαίτερα στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως*⁷⁶ ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἀρκετὰ συχνά: Αὐτὸ δὲν ἔχει παρατηρηθεῖ ἀκόμη ἐπαρκῶς· τοῦτο, φυσικὰ, ἔχει σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ σημαίνει στὶς περισσότερες περιπτώσεις: «Δὲν βρῆκα τίποτε γι' αὐτὸ στὴ βιβλιογραφία καὶ οἱ πληροφοριοδότες μου δὲν τὸ γνωρίζουν μὲ βεβαιότητα». Δὲν εἶναι παράξενο ὅτι ὀρισμένες παρατηρήσεις τὶς ὁποῖες ἐπικαλεῖται ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι λανθασμένες,⁷⁷ ἂν πρόκειται γιὰ πράγματα καὶ διεργασίες πού εἶναι δύσκολο νὰ παρατηρηθοῦν χωρὶς ὀπτικά βοηθητικὰ μέσα. Ἀλλὰ καὶ σὲ περιπτώσεις ὅπου δὲν εἶναι ἀπαραίτητα βοηθητικὰ μέσα καταγράφει ὡς 'παρατηρηθέντα δεδομένα' πληροφορίες οἱ ὁποῖες εἶναι ἐντελῶς συγκεχυμένες, π.χ. ὅτι ὁ ἄντρας ἔχει

⁷⁴ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Γ 10, 760b 27-33.

⁷⁵ Στὸ 721a 2 γιὰ τὸ ζευγάριμα τῶν κεφαλοπόδων, στὸ 741a 34 γιὰ τὴν πιθανότητα νὰ ὑπάρχει ζωικὸ εἶδος μόνον μὲ θηλυκὰ, στὸ 762a 34 γιὰ τὸ ζευγάριμα τῶν κοχλιῶν.

⁷⁶ Τὸ χωρίο στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Α 16, 721a 14 θεθεώρηται τοῦτο ἐπὶ πολλῶν, παρατίθεται ὡς παράδειγμα παραπλάνου, ὑποσ. 30.

⁷⁷ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Β 3, 501b 19.

περισσότερα δόντια από τη γυναίκα,⁷⁸ ότι ο χτύπος τῆς καρδιάς ὑπάρχει μόνο στον ἄνθρωπο, ἐπειδὴ μόνο αὐτός, σὲ ἀντίθεση μετὰ τὰ ζῶα, ζεῖ ἐλλίποντας καὶ προσδοκῶντας τὸ μέλλον,⁷⁹ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὀκτώ πλευρὰ σὲ κάθε πλευρά.⁸⁰ Δυὸ φορὲς ὁ Ἀριστοτέλης διηγῆται τὴν ἀκόλουθη ἀφελή ἱστορία:⁸¹ «Ἄν βγάλουμε ἀπὸ πολλὰ αὐγὰ τὸν κρόκο καὶ τὸ ἀσπράδι, τὰ ριζούμε μαζί σ' ἓνα δοχεῖο καὶ τὰ βράσουμε σὲ μέτρια, ὄχι πολὺ δυνατὴ φωτιά, θὰ συγκεντρωθοῦν ὄλοι οἱ κρόκοι στὴ μέση, ἀλλὰ τὸ ἀσπράδι θὰ τοὺς περιβάλλει ἀπέξω». Αὐτὸ μοιάζει με ἀξιόλογο πείραμα, δὲν εἶναι ὁμῶς σωστό· ἂν ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ρωτήσῃ τὸν μάγειρά του, δὲν θὰ τὸ εἶχε ἀναφέρει. Οἱ μελετητές, ἀπὸ τὸν G. H. Lewes ὡς τὸν Bertrand Russell, οἱ ὁποῖοι εὐχαριστοῦνται μετὰ τὸ νὰ καταγράφουν τὰ λάθη τοῦ Ἀριστοτέλη, ὑπερβάλλουν ὡς πρὸς τὴ σημασία τους· ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν παρατηρήσεων οἱ ὁποῖες παρατίθενται στὰ συγγράμματά του εἶναι σωστὴ καὶ πολλές παρατηρήσεις εἶναι μεγαλοφυεῖς. Στὴν ἀντίθετη ἀκρότητα πέφτουν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι, ὅπως ὁ W. Ogle, ἐρμηνεύουν ὅλα τὰ λάθη ὡς λάθη τοῦ κειμένου ἢ ὡς κατοπινὲς ἐρμηνεῖες. Ἄς παραδεχτοῦμε ἡρεμα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης παρασυρόταν ποῦ καὶ ποῦ ἀπὸ τοὺς πληροφοριοδότες του.

Τὸ ὑλικό. Πῶς συγκέντρωσε ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ὑλικὸ δεδομένων τοῦ ὁποῖο βρίσκεται στὰ τέσσερα ζωολογικὰ συγγράμματα; Δὲν μπορούμε, φυσικὰ, νὰ ἐξακριβώσουμε με βεβαιότητα μέχρι ποῦ σημεῖο τὸ ἔχει συγκεντρώσει ὁ ἴδιος. Μελετώντας τὰ συγγράμματά του δημιουργεῖται, σ' ἐμένα τουλάχιστον, ἡ ἐντύπωση ὅτι μόνο σὲ λίγες σχετικὰ περιπτώσεις πρόκειται γιὰ πραγματικὴ αὐτοψία τοῦ ἀντικειμένου. Μιὰ φορά, στὸ *Περὶ οὐρανοῦ*, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἐκλειψη τοῦ Ἄρη⁸² καὶ δηλώνει ρητὰ ὅτι τὴν εἶδε. Ἀπ' ὅ, τι γνωρίζω, στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως*, στὸ ὁποῖο βρίσκουμε τίς περισσότερες ἄμεσες παραπομπὲς σὲ παρατηρήσεις, ὁ Ἀριστοτέλης

⁷⁸ *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 6, 669a 19.

⁷⁹ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Α 15, 493b 14. Μετὰ τὸ χέρι μπορούμε εὐκολὰ νὰ μετρήσουμε τουλάχιστον ἑννέα.

⁸⁰ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Ζ 2, 560a 30 – b 3, *Περὶ ζῶων γενέσεως* Γ 1, 752a 4-8.

⁸¹ Παραπάνω, σ. 86, ἐωράκαμεν 292a 4. Ἀκόμη καὶ ἂν τὸ μεταφράσουμε ἔχουμε δεῖ, ὁ Ἀριστοτέλης συμπεριλαμβάνει τὸν ἑαυτὸ του. Στὰ *Μετεωρολογικὰ* ἐπικαλεῖται συχνὰ δικές του παρατηρήσεις. Βλ. παραπάνω, σ. 93, ὑποσ. 50.

⁸² ὤπται (μετὰ ἢ χωρὶς ἄρνηση) 14 φορές, ὠμίμενος ἐστίν 2 φορές, ἐπῶπται 1 φορά, ἐώραται 2 φορές, ὀρώνται 1 φορά, ὀράσθαι 1 φορά, ὀρᾶν ἔξεστιν 2 φορές. Στὰ συγγράμματα *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* καὶ *Περὶ ζῶων γενέσεως* εἶναι συχνὴ μιὰ φράση ὅπως εἰσὶ πινες οἱ ἐωρακέναι φασίν. Στὰ πρῶτα ὀκτὼ βιβλία τῶν *Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν* δὲν βρῆκα τὴν ἐκφραση οὕτω ὡπται. Ἀντιθέτως, στὸ βιβλίον Ι, τὸ ὁποῖο πιθανὸν προέρχεται ἀπὸ τὸν Θεόφραστο, βρίσκουμε αὐτόπτης καὶ πολυάριθμες παραπομπὲς σὲ παρατηρήσεις.

δὲν λείπει οὔτε μιὰ φορά 'αὐτὸ τὸ εἶδα'. ἐκθέτει οὐδέτερα ὄλες τὶς παρατηρήσεις.⁸³ Ἰδιαιτέρα συχνὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἔπαιρνε πληροφορίες ἀπὸ ψαράδες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ βοσκούς, κυνηγούς, χοιροτρόφους,⁸⁴ μελισσοκόμους,⁸⁵ κτηνιάτρους,⁸⁶ ἀκόμη καὶ ἀπὸ κομπογιαννίτες.⁸⁷ Μιὰ φορά⁸⁸ παραπονεῖται ὅτι οἱ ψαράδες δὲν κάνουν τὶς παρατηρήσεις τους ἀπὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον. Μιὰ ἄλλη φορά διαπιστώνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφανθεῖ, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν καθόλου παρατηρήσεις ἢ αὐτὲς ποὺ ὑπάρχουν εἶναι ἀνεπαρκεῖς.⁸⁹ Εἶναι, λοιπόν, προφανὲς ὅτι στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* ἀπαντοῦν πολὺ περισσότερες παραπομπές ἀπ' ὅ,τι στὰ τρία ὑπόλοιπα συγγράμματα. Μήπως αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἐρμηνεύσουμε ὑποθέτοντας ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* εἶναι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἐμπειριστής; Μήπως ὁ λόγος εἶναι μᾶλλον ὅτι στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* ὁ Ἀριστοτέλης ἐργάζεται μὲ δύσκολο ὕλικὸ καὶ σ' αὐτὸ τὸν τομέα ἐλάχιστα μπορούσε νὰ στηριχθεῖ σὲ γραπτὲς πηγές; Περισσότερα ἀπὸ τὰ δύο τρίτα τῶν παραπομπῶν σὲ ὑπάρχουσες ἢ μὴ ὑπάρχουσες παρατηρήσεις ἀναφέρονται σὲ λεπτομέρειες τῆς θαλάσσιας πανίδας. Ἀναμφισβήτητα, ὀρισμένες ἀπ' αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις τὶς ἔκανε ὁ ἴδιος. Ἀντιθέτως, γιὰ τὰ ἡμερα ζῶα ὁ Ἀριστοτέλης μπόρεσε νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τὴ σχετικὴ μὲ τὴ γεωργία γραμματεία.

Ἄντλησε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕλικου του ἀπὸ τὴ λογοτεχνία. Ὡς γνωστόν, ὁ Ἀριστοτέλης συνήθως ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ στοὺς προδρόμους του μόνο ὅταν ἔχει διαφορετικὴ γνώμη ἀπ' αὐτούς· ἀκόμη καὶ τότε συχνὰ λείπει μόνο ὀρισμένοι λένε' καὶ τὰ παρόμοια.⁹⁰ Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε δεδομένο ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀντέγραψε ἐπιλεκτικὰ τὶς ἐκτενεῖς ταξιδωτικὲς περιγραφὲς τοῦ Σκύλακα, τοῦ Ἐκαταίου καὶ τοῦ Κτησία.⁹¹ Τὸν Κτησία δὲν τὸν ἐμπιστεύεται, πῆρε ὡστόσο ἀσφαλῶς πολὺ ὕλικὸ ἀπὸ τοὺς πίνακές του. Ἐπικρίνει ἔντονα τὸν Ἡρόδοτο, ἀλλὰ τὸν ἀκολουθεῖ σιωπηρὰ στὴν περιγραφή τοῦ κροκόδειλου καὶ τοῦ ἵπποπόταμου· αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες περιπτώσεις ὅπου μπορούμε νὰ ἐλέγξουμε ἄμεσα τὸν τρόπο

⁸³ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Θ 6, 595 a 21.

⁸⁴ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Γ 10, 760 a 2.

⁸⁵ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Θ 24, 604 b 26.

⁸⁶ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Ζ 18, 572 a 21. Στὸν Bonitz βρίσκουμε τὰ χωρία γιὰ ἀλιεῖς, βοσκόλους, νομεῖς, θηρευτάς, κυνηγούς, ὀρνιθοθήρας, τοὺς ἐμπείρους. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶδε ζωντανὰ φίδια καὶ ἀράχνες στὰ φαρμακεία, *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Θ 4, 594 a 23.

⁸⁷ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Γ 5, 756 a 33 οὐθὲν τηρεῖ τοῦ γίνεσθαι χάριν.

⁸⁸ Στὸ Γ 10, 760 b 30-33, τὸ ὁποῖο παραθέσαμε παραπάνω, πρβ. ὑπόσημ. 74.

⁸⁹ τινὲς τῶν πρότερον, οἱ φυσιολόγοι, οἱ ἀρχαῖοι, τινὲς τῶν φυσικῶν.

⁹⁰ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Θ 28, 606 a 8 οὐκ ὦν ἀξιόπιστος.

⁹¹ Συχνὰ ἀναφέρει μόνο οἱ ἰατροί, π.χ. *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Γ 4, 514 b 2, *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 9, 685 b.

Ο 'ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ'

έργασίας του 'Αριστοτέλη. Παραπέμπει στους παλαιότερους 'Ιωνες στοχαστές αναφέροντάς τους μόνο γενικά ως 'φυσιολόγους', αλλά κάνει αναφορά ονομαστικά στον 'Αλκμαίωνα, στον 'Αναξαγόρα, στον 'Εμπεδοκλή, στον Λεωφάνη και, ως συνήθως, έξιμνεϊ ιδιαίτερα τον Δημόκριτο. 'Επιπλέον, αναφέρει ονομαστικά τον 'Ηρόδοτο, τον πατέρα του Βρύσωνα, τους γιατρούς Συένεσι και Πόλυβο.⁹² σημαντική πηγή ήταν ο Διογένης ο 'Απολλωνιάτης. 'Ο 'Αριστοτέλης, όμως, δεν άντέγραψε έπιλεκτικά μόνο συγγραφείς-ειδικούς. Συχνά αναφέρεται σε περιγραφές ζώων στον 'Όμηρο, μιά φορά ακόμη και στην περιγραφή του 'Ησιόδου για τον άητό παραθέτει τον 'Επίχαρμο, τὰ 'Όρφικά ποιήματα, τον Μουσαίο και τους μύθους του Αϊσώπου. Δέν περιφρονεί ούτε τή γαστρονομική γραμματεία και μερικές φορές διηγείται ανέκδοτα σαν αυτά που βρίσκουμε στις *'Εγχρωμες 'Ιστορίες* του Αϊλιανού.⁹³

Σύμφωνα με ένα κείμενο του Πλίνιου στο οποίο συχνά γίνονταν παραπομπές, ιδιαίτερα στην παλαιότερη λογοτεχνία, ο 'Αριστοτέλης ύποστηρίχθηκε στις ζωολογικές του έρευνες από τον 'Αλέξανδρο.⁹⁴ 'Ο 'Αλέξανδρος κυριεύτηκε από ένθουσιασμό να γνωρίσει τον κόσμο των ζώων και για τούτο άνέθεσε στον 'Αριστοτέλη να συγγράψει ένα σχετικό έργο. 'Εθεσε στη διάθεσή του μερικές χιλιάδες άντρες στην 'Ασία και στην 'Ελλάδα, κτλ. Φυσικά, αυτό είναι έλλημιστική επινόηση. 'Ο 'Αριστοτέλης άρχισε να άσχολεϊται σοβαρά με βιολογικές έρευνες τó άργότερο κατά τή διάρκεια τής παραμονής του στη Λέσβο: στον Αϊλιανό αναφέρεται, σε μιά σημείωση, ότι ο 'Αριστοτέλης συνέχισε αυτές τις μελέτες στη Μακεδονία: αυτό τó έπιβεβαιώνουν τὰ τοπωνύμια στὰ βιολογικά συγγράμματα. 'Ο βασικός συνεργάτης του ήταν ο νεαρός Θεόφραστος. Πιθανόν, ή βοήθεια που έλαβε από τους ψαράδες και τους κυνηγούς που ρωτούσε ήταν μάλλον άσημαντη. Εϊμαι πολύ έπιφυλακτικός άπέναντι σε σοβαροφανεϊς ιστορίες για τον 'Αριστοτέλη ως οργανωτή μιās μεγαλειώδους έπιστημονικής έρευνας. Στους σοβαρούς άρχαίους χρονογράφους δέν βρίσκουμε τεκμήρια γι' αυτό.

⁹² Π.χ. *Περί τὰ ζῶα ιστορία* Ζ 2, 559b 2: Κάποτε στις Συρακοῦσες ένας μέθυσος έβαλε κάτω από τó στρώμα του στη γή αύγά και μεθοκοπούσε άσταμάτητα στο κρεβάτι μέχρι που ξεπρόβαλαν τὰ κοτοπουλάκια.

⁹³ *Historia naturalis* VIII, 16, 44. Βλ. Düring, *Biogr. Trad.*, σ. 288, όπου έκτίθεται τó υπόλοιπο ύλικό.

⁹⁴ Οί παρεχβάσεις του, *παρεχβήναι*, δείχνουν ότι όρισμένες φορές ο 'Αριστοτέλης έκανε προσθήκες από τις συλλογές ύλικού τις όποιες διέθετε: *Περί ζῶων μορίων* Β 14, 658b 11, στο παράδειγμα-πρότυπο *βλεφαρίδες σωτηρίας χάριν* προσθέτει άλλα παραδείγματα τὰ όποια άπεικονίζουν τήν πρόνοια τής φύσης: *Περί ζῶων μορίων* Γ 10, 673a 10-26 για τó γέλιο, άποτελούν, προφανώς, άποσπάσματα από τή λογοτεχνία.

Μπορούμε να φανταστούμε ότι ο 'Αριστοτέλης, με τη βοήθεια του Θεόφραστου και άλλων, αγνωστων σ' ἐμᾶς μαθητῶν, συγκέντρωσε ἀπὸ τῆ γραμματεία καὶ ἀπὸ παρατηρήσεις ὑλικὸ τὸ ὅποιο τοῦ χρησίμευσε ὡς βάση.⁹⁵ Ἡ πραγματικὴ προσφορὰ τοῦ 'Αριστοτέλη ἐγκρατεῖται στὴν κριτικὴ προσέγγιση καὶ τὴν ἐπεξεργασία αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ. Καταρχῆν, στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* ὁ 'Αριστοτέλης ἤθελε νὰ παρουσιάσει τὰ ζῶα ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὴν κατασκευὴ τους καὶ νὰ συνθέσει, ἔτσι, μιὰ συνολικὴ εἰκόνα γιὰ τὴ μορφολογικὴ δομὴ τοῦ κόσμου τῶν ζῶων. "Αν καὶ τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* εἶναι πολὺ περισσότερο περιγραφικὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα σωζόμενα συγγράμματα τοῦ 'Αριστοτέλη, ἡ διαστοχαστικὴ ἀνάλυση κυριαρχεῖ ἀκόμη καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο. "Ὅπως εἶδαμε, τὸ σωζόμενο γνήσιο μέρος τοῦ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* ἔχει μελετημένη σύνθεση. Ἡ φιλοσοφία ποὺ ὑπάρχει πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴ σύνθεση εἶναι ὅτι στὴ φύση ἐπικρατοῦν τάξη καὶ νομοτέλεια.⁹⁶ Τὰ ζῶα σχηματίζουν μιὰ ἱεραρχικὴ κλίμακα, ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ὡς τοὺς κατώτερους ὀργανισμούς. Ἡ συγκριτικὴ ἀνατομία στὸ *Περὶ ζῶων μοριῶν* εἶναι ἐξίσου ἀξιόλογη φιλοσοφικὴ προσφορὰ. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀναλογικῆς σκέψης ὁ 'Αριστοτέλης καταλήγει σὲ μιὰ σωστὴ, σὲ γενικὴς γραμμὴς, ἀντίληψη γιὰ τὶς λειτουργίες τῶν ὀργάνων. Στὸ σύγγραμμα γιὰ τὴ βᾶδιση διατυπώνει τὴν ἀρχὴ (Prinzip) ὅτι κανένα ἔναιμο ζῶο δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει περισσότερα ἀπὸ τέσσερα σημεῖα πρὸς τὰ ὅποια νὰ κινεῖται καὶ ὅτι οἱ φτερωτοὶ ἄνθρωπινες μορφές, συνήθεις στὴν τέχνη, εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ζωολογίας, δίχως νόημα. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα δὲν πρόκειται τόσο γιὰ περιγραφή, ἀλλὰ γιὰ εὐφυῆ ἀνάλυση τῆς διαδικασίας τοῦ βαδίσματος. Τὸ ὀριμότερο βιολογικὸ ἔργο τοῦ 'Αριστοτέλη, τὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως*, εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος συζήτηση προβλημάτων.⁹⁷

Ἐπομένως, στὰ σωζόμενα βιολογικὰ συγγράμματα ἡ περιγραφή, ἡ ταξινόμηση καὶ ἡ συστηματικὴ δὲν ἔχουν ποτὲ πρωτεύουσα σημασία. Δὲν μποροῦμε νὰ καθορίσουμε ἀκριβῶς τὸν ἀριθμὸ τῶν ζωικῶν εἰδῶν τὰ ὅποια ἀναφέρει ὁ 'Αριστοτέλης, ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀναγνωρίσουμε ὀρισμένα

⁹⁵ *Περὶ ζῶων γενέσεως* E 1, 778b 3 τεταγμένα καὶ ὀρισμένα ἔργα. Ὁ 'Αριστοτέλης ἀναφέρεται στὸ *Περὶ ζῶων μοριῶν* A 1, ὅπου διαβάζουμε (641b 18 κ.έ.): «Ὅπως δὲ ποτε, τὸ τεταγμένον καὶ ὀρισμένον εἶναι ἐκδηλο πολὺ περισσότερο στὰ οὐράνια πράγματα παρὰ στὴ γῆ, ἀλλὰ ὑπάρχει πραγματικὰ κάτι τὸ ὅποιο ὀνομάζουμε φύσιν καὶ τὸ θεμελιακὸ φαινόμενο τῆς φύσης εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸν ἴδιον σπέρμα γεννιέται πάντοτε ἕνα ἄτομο τοῦ αὐτοῦ εἶδους. Ὁ βιολογικὸς κύκλος ἀντιστοιχεῖ στὴν τάξη τοῦ οὐρανοῦ».

⁹⁶ Ἡ φράση-κλειδί εἶναι *εἰ τις μέλλει θεωρήσειν τὰς αἰτίας δι' ἃς εἰσιν*, A 4, 717a 13.

⁹⁷ Aubert - Wimmer, σσ. 60-184, C. J. Sundewall, *Die Tierarten des Aristoteles aus den Klassen der Säugetiere, Vögel, Reptilien und Insekten*, Στοκχόλμη 1863 (καὶ στὰ Σουηδικὰ 1862): P. Gohlke ὡς παράφραση τῆς μετάφρασής του στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως, Über die Zeugung der Geschöpfe*, Paderborn 1959.

Ο ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ¹

ἀπ' αὐτὰ πού ἀναφέρονται εὐκαιριακά. Ἐάν προσθέσουμε τὰ διάφορα ζωικά εἶδη, φτάνουμε στὸ ἀκόλουθο ἀποτέλεσμα:

Θηλαστικά	75
Πτηνὰ	204
Ἀμφίβια καὶ ἔρπετὰ	22
Ψάρια	133
Μαλάκια = Κεφαλόποδα = Σουπιές	7
Μαλακόστρακα = Καρκινοειδῆ	18
Ἔντομα	83
Ὀστρακοφόρα: σαλιγκαροὶ, μύδια, στρείδια· θαλάσσιες ἀνεμώνες (= ἀκτίνια), ἄχνοι, μύδια (= βάλανος), ἀσκίδια, θαλάσσια ζώοφυτα (= ὀλοθοῦρια), σπόγγοι	$\frac{39}{581}$

Ἄπ' αὐτὰ ἔχουν ταυτιστεῖ περίπου 550,⁹⁸ μερικά ὅμως μόνο κατὰ τὸ γένος. Ἐπομένως, ἓνα περιληπτικὸ ὄνομα μπορεῖ νὰ χαρακτηρίξει πολλὰ ζωικά εἶδη. Λεῖπουν πολλὰ ζῶα τὰ ὁποῖα εἶναι διαδεδομένα στὴν Ἑλλάδα. Πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι σὲ κανένα ἀπὸ τὰ βιολογικὰ συγγράμματα ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀνέλαβε νὰ ἀπαριθμήσει ὅλα τὰ ζῶα πού γνῶριζε· συμβαίνει κάποτε νὰ ἐπιλέγει παραδειγματικὰ ἓνα ζῶο τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ χωρίο.

Δὲν βρισκόμυε καμία ἔκθεση μὲ λογικὴ συνοχὴ γιὰ τὴ συστηματικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη.⁹⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης προϋποθέτει σιωπηρὰ ἓνα φυσικὸ σύστημα καὶ κρίνει πολὺ αὐστηρὰ τὶς τεχνητὲς ἀρχές (Prinzipien) διαίρεσης, ιδιαίτερα τὴ διχοτομία, τὴν ἀκαδημεικὴ μέθοδο διαίρεσης μὲ βάση δύο χαρακτηριστικά· π.χ. ἓνα ζῶο μὲ πόδια ἢ χωρὶς πόδια, δίποδο ἢ πολυπόδο, ἀρθρόποδο ἢ μὴ, μὲ πολλὰς ἢ λίγες ἀρθρώσεις κτλ. Ἀντιθέτως, ὁ Σπεύσιππος προσπάθησε νὰ διατυπώσει ἓνα φυσικὸ σύστημα· οἱ βασικὲς ἔννοιές του ἦταν ὁμοιοὶ ἢ παραπλήσιοι.¹⁰⁰ Τὸ ζήτημα κατὰ πόσο ὁ Σπεύσιππος ἐμφοροῦνταν ἀπὸ ζωολογικὸ-βιολογικὸ ἐνδιαφέρον ἢ ἂν οἱ ταξινομήσεις του εἶχαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λογικὸ σκοπὸ δὲν ἔχει λυθεῖ. Τὸ ἔντονο ἐνδιαφέ-

⁹⁸ Βασικὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ J. B. Meyer, *Aristoteles Thierkunde*, Βερολίνο 1855. Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ L. Heck, *Die Hauptgruppen des Thiersystems bei Aristoteles*, Λιψία 1885, προσφέρει λίγα πράγματα παραπάνω ἀπὸ τὸν Meyer. Πολὺ ἀξιόλογα εἶναι τὰ ἄρθρα τοῦ D. M. Balme, «Aristotle's use of differentiae in zoology» στὸ: *Aristote et les problèmes de méthode*, σσ. 195-212, καὶ «Γένος and εἶδος in Aristotle's biology», *Cl. Qu.* 1962, σσ. 81-98.

⁹⁹ ὁμοιον, παραπλήσιον. Ἐξαιρετὴ, ἀλλὰ ξεπερασμένη πιά, συλλογὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸν P. Lang, *De Spreusippi Academici fragmentis*, Βόνη 1911· σ' αὐτὴν ἀναφέρεται ὁ J. Stenzel στὴν *RE* III A, σσ. 1636-1669.

¹⁰⁰ Ἄπ. 11, II 287 Kock.

ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

ρον τῆς Ἀκαδημίας γιά προβλήματα τῆς ταξινόμησης ἦταν γνωστό και ἐκτός τῆς σχολῆς. Ἐνα ἀπόσπασμα τοῦ κωμικοῦ Ἐπικράτη¹⁰¹ περιγράφει ζωντανά μιὰ σκηνή ἀπό τὴν καθημερινὴ διδασκαλία:

- A. Τί κάνουν τώρα ὁ Πλάτων, ὁ Σπεύσιππος και ὁ Μενέδημος;
B. Ξέρω καλά τί κάνουν. Στὴ γιορτὴ τῶν Παναθηναίων εἶδα μιὰ ομάδα νεαρῶν στὴν Ἀκαδημία και ἄκουσα μιὰ περίεργη συνομιλία. Προφανῶς, ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ διαίρεση σὲ γένη και εἶδη ζώων, δέντρων και φυτῶν ἦταν ἔτοιμοι νὰ καθορίσουν σὲ ποιὸ γένος ἀνήκει ἕνα κολοκύθι.
A. Τὰ κατάφεραν;
B. Στὴν ἀρχὴ ὅλοι σιωποῦσαν και ἦταν σκεπτικοὶ και σκοτισμένοι, μὲ σκυμμένα κεφάλια. Τότε πετάχτηκε ξαφνικά ἕνας νεαρός μὲ ἕναν ὀρισμὸ: «Κηπευτικὸ μὲ σφαιρικὸ καρπὸ». Ἄλλος εἶπε ὅτι τὸ κολοκύθι ἀνήκει στὸ γένος 'δέντρο'. Ἐνας γιὰτρός ἀπὸ τὴ Σικελία¹⁰² ὁ ὁποῖος ἄκουσε αὐτὴ τὴ φλυαρία γέλασε τρανταχτὰ μὲ τὴν ἀφέλειά τους.
A. Δὲν θύμωσαν; Γιατί, βέβαια, στὴν Ἀκαδημία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φέρεται κα-
νεὶς ἔτσι.
B. Ὅχι, οἱ νεαροὶ δὲν ἔδωσαν καμιὰ σημασία. Τότε ὅμως πῆρε τὸ λόγο ὁ Πλά-
των. Μὲ ἡρεμία και ἀνεση ἄρχισε νὰ τοὺς ἐξηγεῖ ἐκ θεμελιῶν σὲ ποιὸ γένος ἀνήκει τὸ κολοκύθι και, ὅταν τοὺς ἄφησε, αὐτοὶ ἀσχολοῦνταν ἀκόμη μὲ τὴν ταξινόμηση.

Τὸ βασικὸ σ' αὐτὴ τὴν ἱστορία εἶναι ὅτι ὁ ἀφηγητῆς, ὅπως και ὁ σικελὸς γιὰτρός, ἀπόρησε μὲ τίς ἐξεζητημένες ἐννοιολογικὲς ἀναζητήσεις τῶν Ἀκαδημεικῶν. Ἄν εἶναι σωστὸ ὅτι ὁ Φιλιστίων παρακολουθοῦσε τίς ἀσκή-
σεις τῆς Ἀκαδημίας ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Σπεύσιππου και τοῦ Μενέδημου, τὸ ἐπεισόδιο ποὺ περιγράφει ὁ Ἐπικράτης πρέπει νὰ ἔλα-
βε χώρα κατὰ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Γιά τὴν πνευματικὴ ἀνά-
πτυξη τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν σημαντικὸ ὅτι κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἦταν δάσκαλος γνώρισε προσωπικά και ἕναν ἐξαιρετὸ ἐκπρόσωπο τῆς σικελικῆς
ιατρικῆς. Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι και ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἔτεινε πρὸς
μιὰ ταξινόμηση σὲ φυσικὰ γένη και ἀνακάλυψε νωρὶς τὴν ἀδυναμία τῆς δι-
χοτομικῆς μεθόδου,¹⁰³ δηλαδὴ τὴν αὐθαιρεσία μὲ τὴν ὁποία ἐπέλεγαν τὰ
διακριτικὰ χαρακτηριστικά. Ὅποιοι ἐπέλεγε αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά ἀπὸ

¹⁰¹ Πιθανὸν ὁ Φιλιστίων. Βλέπουμε ὅτι ὁ Ἐπικράτης ἦταν καλὰ πληροφορημένος· γνώριζε τὴν ἀριστοκρατικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀκαδημίας και ἤξερε ὅτι ἄρεσε στὸν Πλάτωνα νὰ καταπιάνεται μὲ ἕνα ἐρώτημα 'ρίζικα'.

¹⁰² Πρβ. τὸ ἔργο μου *Aristotle's De partibus animalium*, σσ. 109-114 και G. E. R. Lloyd, «The development of Aristotle's theory of classification of Animals», *Phronesis* 1961, σσ. 59-81.

¹⁰³ A 3, 643 b 9 *ὅλιος δ' ὁποιοῶν διαφορὰν μὲν διαιροῦντι, τοῦτο συμβαίνει ἀναγκαῖον*. Ὁ D. M. Balme στὰ ἄρθρα τὰ ὁποῖα προαναφέρθηκαν πραγματεύεται τίς ἀνακολουθίες στὴν ταξινόμηση τοῦ Ἀριστοτέλη.

ένα πλήθος δυνατοτήτων είχε πράγματι προϋποθέσει ως γνωστό ἐξαρχῆς τὸν ὀρισμὸ τοῦ ὀριστέου. Οἱ ταξινομικὲς ἀσκήσεις στὴν Ἀκαδημία ἐδείξαν ὅτι ἡ διχοτόμηση εἶναι χρήσιμη ὑπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις: ταυτόχρονα ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνώριζε ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ στηρίξει σ' αὐτὴ τὴ μέθοδο τὴν ταξινόμηση ὁλόκληρου τοῦ ζωικοῦ βασιλείου. Ἡ συστηματικὴ του εἶναι τυπικὴ περίπτωση συμβιβασμοῦ, λογικὰ ἐντελῶς ἀνεπαρκῆς, ἀλλὰ ἄριστη γιὰ πρακτικούς σκοπούς. Ἄν συγκεντρώσει κανεὶς τὶς ἀποφάνσεις του γιὰ τὴ συστηματικὴ, θὰ διαπιστώσει πολλὰς ἀντιφάσεις: ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει ἀποφασιστικὰ τὴ διαίρεση μέσω τῆς ἀρνησης, τὴ χρησιμοποιοῦν ὅμως ἀκριβῶς γιὰ τὶς δύο βασικὲς τοῦ ὁμάδες ζῶων, τὰ ἔναιμα καὶ τὰ ἀναιμα. Ἡ σπουδαιότερη ἀνακάλυψή του ἦταν ὅτι δὲν μποροῦμε σὲ καμιὰ περίπτωση νὰ διαιροῦμε σύμφωνα μὲ ἓνα μόνο χαρακτηριστικό:¹⁰⁴ «Καταρχῆν, πρέπει μᾶλλον νὰ διαιροῦμε τὰ ζῶα σύμφωνα μὲ τὰ φυσικὰ γένη» αὐτὸ μᾶς τὸ δείχνουν τὰ συνηθισμένα ὀνόματα ὅπως πτηνὰ καὶ ψάρια. Κάθε γένος τὸ ὁποῖο προέκυψε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὀρίζεται μὲ τὴ βοήθεια πολλῶν χαρακτηριστικῶν, καὶ ὄχι μὲ τὴ μέθοδο τῆς διχοτόμησης. Ἄν ἀκολουθῆσει κανεὶς αὐτὴ τὴ μέθοδο, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ ἀρνητικὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα δὲν συνιστοῦν γένη στὴ μέθοδο τῆς διχοτόμησης».

Ἡ διαίρεση τῶν ζῶων ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη σὲ δύο βασικὲς ὁμάδες εἶναι μεγαλοφυῆς καὶ ἰσχύει ὡς σήμερα, ἔστω κι ἂν ὁ Ἀριστοτέλης ἔλαβε ὡς χαρακτηριστικὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐρυθροῦ αἵματος. Παραπέμποντας σ' ἓνα χωρίο στὸ *Περὶ ζῶων μοριῶν*¹⁰⁵ συνήθως ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ διαίρεση σὲ ἔναιμα (= σπονδυλωτὰ) καὶ ἀναιμα (= ἀσπόνδυλα) ζῶα προέρχεται ἀπὸ τὸν Δημόκριτο. Αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς ἀβέβαιο. Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο διαβάζουμε ὅτι ὁ Δημόκριτος εἶπε πὼς ὅλα τὰ ζῶα ἔχουν τὰ ἴδια ἐσωτερικὰ ὄργανα, ἀλλὰ στὰ ἀναιμα δὲν μποροῦμε νὰ τὰ δοῦμε ἐξαιτίας τοῦ ὅτι εἶναι μικρά. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης μιᾶ γιὰ τὶς θεωρίες τῶν προδρόμων του, ἀντικαθιστᾶ συχνὰ λέξεις τους μὲ λέξεις τῆς δικῆς του ὀρολογίας.¹⁰⁶ Οἱ λέξεις ἔναι-

¹⁰⁴ Γ 4, 665a 28-33=68A 148 Diels - Kranz.

¹⁰⁵ Γνωστὰ παραδείγματα εἶναι: Ὑλη, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τὶς ἰωνικὲς θεωρίες γιὰ τὴν ὕλη (Stoff), ὁμοιομερῆ, ὅταν μιλάει γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα, ἐνέργεια, ὅταν μιλάει γιὰ τὸν Δημόκριτο.

¹⁰⁶ Ὡς προβαθμίδα τοῦ ἀριστοτελικοῦ ζωολογικοῦ συστήματος παραθέτουν συνήθως τὴν ταξινόμηση ἢ ὁποῖα ὑπάρχει στὸ σύγγραμμα *Περὶ διαίτης* Β (VI 544-552 Littre): αὐτὸ δεχεται ὁ G. Senn, παραπάνω, ὑποσ. 32, ὅπ. σ. 88. Ὁ συγγραφέας μιλάει γιὰ τὰ ζῶα τὰ ὁποῖα τρώγονται: γιὰ τὰ θηλαστικὰ (κεφ. 46) δὲν ἔχει περιληπτικὴ ὀνομασία: ἔπειτα συζητᾷ γιὰ τὰ πουλιὰ καὶ τὰ ψάρια· ταξινομεῖ τὰ ψάρια σύμφωνα μὲ τὸν τόπο διαμονῆς τους, θαλάσσιοι, πετραῖοι, ποτάμιοι, λιμναῖοι. Ἐπιπλέον, ἀναφέρει τοὺς πολυπόδες καὶ διάφορους κοχλίες καὶ κοχύλια· ἐδῶ δὲν βρίσκουμε συστηματικὲς ὀνομασίες. Ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει (κεφ. 49) ὁμάδες ζῶων σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο

μος - άναιμος δέν άπαντοῦν ὡς ὄροι πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Δέν γνωρίζουμε ἀπολύτως καμία, ἔστω ὡς ἓνα βαθμὸ, συνεπῆ ταξινομήση τῶν ζῶων πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.¹⁰⁷

Γιὰ τὴ διαίρεση τῶν ἑναιμιων ζῶων ὁ Ἀριστοτέλης ἀρκέστηκε στὰ περιληπτικὰ ὀνόματα¹⁰⁸ ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ λαός· με τοὺς πρόσθετους προσδιορισμοὺς ᾿ζωτοκοῦντα, ᾿ώτοκοῦντα ᾿πέκτησε ἓνα σύστημα τεσσάρων μεγάλων γενῶν. Γιὰ τὰ ἄναιμα ζῶα δέν ὑπῆρχαν πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη εὐχρηστα περιληπτικὰ ὀνόματα.¹⁰⁹ Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης λαμβάνει ὡς διακριτικὸ γνώρισμα τὶς θεμελιώδεις ιδιότητες τοῦ σώματός τους, οἱ ὁποῖες εὐκόλα ὑποτίπτον στὴν προσοχὴ τοῦ ἀπλοῦ παρατηρητῆ: μαλάκια, ζῶα μὲ μαλακὸ ἢ σκληρὸ ὄστροακο, ζῶα μὲ τομῆ. Αἰτιολογεῖ ἐπιδέξια καὶ διεξοδικὰ τὴν ταξινομήσή του. Προφανῶς, πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης ἐντόπισε σωστὰ ὅτι τὰ αἰμοφόρα ἄγγεῖα ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν καρδιά¹¹⁰ καὶ τὸ ἀναγνώρισε ὡς οὐσιῶδες γνώρισμα τῶν σπονδυλωτῶν.¹¹¹ ἐνίσχυσε αὐτὴ τὴν ἄποψη ὑποδεικνύοντας ὅτι στὸ ἔμβρυο ἡ καρδιά εἶναι τὸ πρῶτο ποὺ κινεῖται.¹¹² Ἡ ἀνεξαρτησία τῆς συστηματικῆς του καταφαίνεται ἰδιαίτερα στὴν ταξινομήση τῶν ἀσπόνδυλων ζῶων. Τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τους εἶναι ἡ ἔλλειψη ἐρυθροῦ αἵματος καὶ ἡ ἀπουσία τῶν ἐντοσθίων, μὲ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὰ μεγαλύτερα ὄργανα· τὰ ἀσπόνδυλα δέν ἀναπνέουν ὡς μοναδικὸ θετικὸ καὶ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὴ λεγόμενη μύτιν.¹¹³ Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες πρέπει νὰ παραπέμψω στὴν ἐμβριθὴ ἔκθεση τοῦ J. G. Meyer.

ζῶης, τὴν τροφή, τὸ τρίχωμα κτλ.· ἐδῶ ὁμως ἀναφέρονται καὶ πολὺαῖμα, ἄναιμα, ὀλίγαῖμα, ἐπομένως ὄχι ὡς ὄροι, ὅπως στὸν Ἀριστοτέλη. Σύμφωνα με τὸν C. Friedrich τὸ *Περὶ διαίτης* γράφτηκε λίγο μετὰ τὸ 400 π.Χ. Ἐγὼ θὰ τὸ τοποθετοῦσα χρονικὰ κατὰ μία γενιὰ ἀργότερα· ὁ Διοκλῆς ἀντιμάχεται τὸν συγγραφέα, σὰν νὰ ἦταν σύγχρονός του, λίγο μεγαλύτερος στὴν ἡλικία.

- ¹⁰⁷ Τὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει *μέγιστα γένη*: 1) ζῶτοκοῦντα ἐν αὐτοῖς, ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἐμεῖς ὀνομάζουμε θηλαστικά, 2) ὄρνιθες, πουλιά, 3) τετράποδα ἢ ἄποδα ᾿ζωτοκοῦντα, ἔρπετὰ καὶ ἀμφίβια, 4) ἰχθῖες, ψάρια.
- ¹⁰⁸ Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* A 6, 490 b 10 δ καλεῖται ὄστρεον. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντικαθιστὰ μὴ κοινὴ λέξη μὲ ἓναν ἀκριβῆ ὄρο. Τὰ τέσσερα μεγάλα γένη τῶν ἀναιμιων εἶναι: 1) μαλάκια, 2) μαλακόστρακα, 3) ὄστρακοδέρμα, 4) ἔντομα.
- ¹⁰⁹ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Γ 3, 513 a 15-27.
- ¹¹⁰ *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 4, 665 b 9-10.
- ¹¹¹ *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 4, 666 a 20-22· *Περὶ ζῶων γενέσεως* B 1, 735 a 23· B 4, 740 a 17· *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Z 3, 561 a 12 τοῦτο δὲ τὸ σημεῖον πηδᾶ, ὡς ἐκ τούτου punctum saliens, 'τὸ σημεῖο τὸ ὁποῖο ἀναπηδᾶ'.
- ¹¹² *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Δ 2, 526 b 31 (καὶ συχνὰ) τὴν καλουμένην δὲ μύτιν ἢ μήκωνα, τὸ ἀνάλογο τοῦ συκατιοῦ.
- ¹¹³ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* B 8, 502 a 16 ἐπαμφοτερίζει τὴν φύσιν τῶ τ' ἀνθρώπῳ καὶ τοῖς τετράποσιν, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὸ *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 10, 689 b 31.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ προσπάθειες τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ ἐντάξει στὸ σύστημα ὀρισμένες ἐνδιάμεσες μορφές. Θεωρεῖ τοὺς πιθήκους μεταβατικὴ μορφή ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὰ θηλαστικὰ τετράποδα.¹¹⁴ Ἡ νυχτερίδα, μὲ τὸν ἐξοπλισμὸ γιὰ τὴν κίνησή της, πλησιάζει τὰ ἰπτάμενα ζῶα.¹¹⁵ Ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει τὴ φώκια ὡς ἕνα ἀκρωτηριασμένο, κατὰ κάποιον τρόπο, τετράποδο.¹¹⁶ Σ' ἕνα χωρίο τὴν ἀναφέρει μαζί μὲ τὰ κήτη.¹¹⁷ παραμένει ἀβέβαιο ἂν τὴ συγκατέλεγε στὶς φάλαινες. Ἀνάμεσα στὰ κήτη τὰ ὁποῖα ταξινομοῦσε ὡς 'μέγα γένος' ὁ Ἀριστοτέλης γινώριζε ἰδιαίτερα καλὰ τὸ δελφίνι καὶ τὴν ὄρκη: Τὰ περιγράφει διεξοδικὰ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι θηλαστικὰ. Μὲ ἐνδιαφέρον διαπιστώνουμε ὅτι ὁ γνωστὸς γάλλος ζωολόγος P. Belon (1551) τὰ ταξινόμησε πάλι ὡς ψάρια. Ἀκόμη καὶ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς σπόγγους, τοὺς ὁποίους συγκατέλεγε στὰ ζῶα,¹¹⁸ ὁ Ἀριστοτέλης ἔκρινε ὀρθότερα ἀπὸ τοὺς διαδόχους του. Περιγράφει τὸν πάγουρο ὡς ἐνδιάμεσο μέλος ἀνάμεσα στὰ μαλάκια καὶ στὰ μαλακόστρακα: στὴν πραγματικότητα εἶναι ἕνας συνηθισμένος κάβουρας, ἀλλὰ ἐπειδὴ προσκολλᾶται σ' ἕνα ὄστρακο καὶ ζεῖ μέσα σ' αὐτὸ μοιάζει μὲ τὰ ὄστρακοφόρα.¹¹⁹ Τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ εἰδικὴ γνώση μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει τὶς μεικτὲς μορφές συνθέτουν τὴν καλύτερη εἰκόνα του ὡς φυσικοῦ ἔρευνητῆ.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν 'μεγάλων γενῶν' τὸ ὁποῖο συζητήθηκε ἐδῶ, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ταξινομήσεις σύμφωνα μὲ ἄλλα κριτήρια, ὅπως π.χ. σύμφωνα μὲ τὸν τόπο διαμονῆς ἢ τὶς βιοτικὲς συνήθειες: μιᾶ γιὰ ζῶα τῆς στεριᾶς καὶ τοῦ νεροῦ, ἀγελαῖα, ἡμερόβια καὶ νυκτόβια ζῶα κτλ. Τὶς ταξινομήσεις οἱ ὁποῖες προκύπτουν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὶς χρησιμοποιεῖ ὅμως μόνο γιὰ ὀρισμένους σκοποὺς, χωρὶς νὰ κάνει ὅποιαδήποτε συστηματικὴ χρῆση τους.

Ἡ κλίμακα τῆς φύσης. Στὴ φύση ἐπικρατεῖ τάξη, καὶ κάθε φυσικὸ πρᾶγμα ἔχει σκοπὸ. Αὐτὰ τὰ δύο θεμελιακὰ διανοήματα ὀδήγησαν τὸν Ἀριστοτέλη στὴ μεγαλειώδη ἰδέα μιᾶς ἱεραρχικῆς διάταξης τῆς φύσης. Τὸ πρωταρχικὸ εἶναι ἡ τάξη. Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε τὴν ὕλη (Stoff) ὡς κάτι ἀδιάρθρωτο καθεαυτὸ.¹²⁰ Ὅταν ἡ φύση δημιουργεῖ κάτι ἀπ' αὐτὴ, δημιουργ-

¹¹⁴ Στὸ *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 13, 697b 2 ὁ Ἀριστοτέλης λέει *τοῖς πτηνοῖς, ὄχι πουλιά.*

¹¹⁵ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Β 1, 498a 31.

¹¹⁶ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Γ 20, 521b 23-24.

¹¹⁷ Ἄν καὶ μοιάζουν μὲ τὰ φυτὰ, *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Θ 1, 588b 20, *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 5, 681a 11.

¹¹⁸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Δ 4, 529b 19 - 530a 16.

¹¹⁹ *Φυσικὰ* Β 1, 193a 11 *ἀρρῦθμιστον καθ' ἑαυτὸ* Α 5, 188b 12 *ἀνάρμιστον.*

¹²⁰ *Πολιτικὰ* Α 5, 1254a 31 *καὶ τοῦτο (ἐν. τάξη) ἐκ τῆς ἀπάσης φύσεως ἐνυπάρχει τοῖς*

γείται συγχρόνως τάξη· ακόμη και στην ανόργανη ύλη (Materie) επικρατεί μιὰ ἀρχή (Prinzip) τῆς τάξης.¹²¹ Ἐπιπλέον, κάθε ἐπίτευγμα ἐνὸς φυσικοῦ πράγματος ἔχει ἓναν σκοπό, κάθε ικανότητα μὲ τὴν ὁποία εἶναι ἐξοπλισμένο κάποιο προῖον τῆς φύσης ὑποδηλώνει ἓναν σκοπό. Στὴ φωτιά, στὸ νερό, στὴ σάρκα καὶ στὰ ὀστά ὅπως καὶ στὸ χέρι καὶ στὸ μάτι, τόσο στὰ ἄψυχα ὅσο καὶ στὰ ἔμψυχα, στὸν ἄργυρο καὶ στὸν χαλκό, στὰ φυτὰ καὶ στὰ ζῶα φανερώνεται ἓνας σκοπός, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐλάχιστα ἐμφανῆς ἐκεῖ ὅπου ὑπερισχύει ἡ ὕλη (Materie),¹²² ἐνῶ εἶναι σαφέστατος στοὺς σύνθετους ὀργανισμούς, στοὺς ὁποίους ἡ λειτουργία καταδείχεται μὲ καθορισμένη καὶ εὐκόλα προσδιοριζόμενη μορφή. Τὰ ἐπιμέρους τέλη ἐντάσσονται καὶ λογικὰ σὲ μιὰ ἱεραρχικὴ δομὴ. «Ἡ φύση περνᾷ σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὰ ἄψυχα στὰ ζῶα, μέσα ἀπὸ ὄντα τὰ ὁποῖα ζοῦν, βέβαια, ἀλλὰ δὲν εἶναι ζῶα. Στὴν ἀνοδικὴ ἀκολουθία, δὲν μᾶς ἀποκαλύπτονται τὰ ὄρια καὶ τὰ ἐνδιάμεσα μέλη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα σὲ ποιοὶ τμήμα ἀνήκουν ὅσα βρίσκονται ἀνάμεσα στὶς ἐπιμέρους βαθμίδες. Μετὰ τὰ ἄψυχα πράγματα ἔρχεται πρῶτα τὸ γένος τῶν φυτῶν· ἀκόμη καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὸ ἓνα διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἄλλο, συμμετέχοντας ἐντονότερα στὴ ζωὴ»¹²³ ὁλόκληρο τὸ γένος ἐμφανίζεται ἔμψυχο σὲ σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπη ὕλη (Materie), ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἄψυχο σὲ σχέση μὲ τὸν κόσμον τῶν ζῶων. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὰ φυτὰ στὰ ζῶα εἶναι συνεχῆς· εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε ἂν εἶναι φυτὰ ἢ ζῶα ὀρισμένα πλάσματα τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν στὴ θάλασσα, οἱ σπόγγοι, οἱ ἀσκιδίδες (ἀσκιδία) καὶ οἱ θαλάσσιες ἀνεμῶνες (ἀκτίνια)· ὑπάρχουν καὶ ὀρισμένα ὀστρακοφόρα, ὅπως οἱ πίννες καὶ οἱ σωλῆνες,¹²⁴ ποὺ δὲν μπορούν νὰ ζήσουν ἀποκομμένα· ὅλο αὐτὸ τὸ γένος μοιάζει περισσότερο στὰ φυτὰ, ἂν τὸ ἀντιπαραθέσουμε στὰ ζῶα τὰ ὁποῖα μπορούν νὰ κινουῦνται. Ἀκόμη καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάπτυξη τῶν αἰσθήσεων μπορούμε νὰ δεχτοῦμε μιὰ ἱεραρχικὴ διάταξη· τὸ ἓνα φαίνεται νὰ ἔχει ὁλοένα καὶ περισσότερη κίνηση, ὑπερέχοντας ἀπὸ τὸ ἄλλο. Προφανῶς, τὰ φυτὰ δὲν ἔχουν ἄλλο προορισμὸ ἀπὸ τὸ νὰ γεννοῦν ἄτομα τοῦ ἴδιου εἴδους. Ἐπίσης, σὲ ὀρισμένα ζῶα δὲν μπορούμε νὰ διαγνώσουμε ἄλλον σκοπὸ ἀπὸ τὸ σκοπὸ τῆς ἀναπαραγωγῆς.¹²⁵ Σὲ μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα, ὁ τρόπος ζωῆς τῶν ζῶων τελειο-

ἐμψύχοις· καὶ γὰρ ἐν τοῖς μὴ μετέχουσι ζωῆς ἐστὶ τις ἀρχὴ οἶον ἀρμονίας. Αὐτὴ ἡ ἀρμονία (188b 15) ταυτίζεται μὲ τὴν τάξιν ἢ σύνθεσιν.

¹²¹ *Μετεωρολογικά Δ 12, 390a 3* τὸ γὰρ οὐ ἔνεκα ἤμισα ἐνταῦθα δὴλον ὅπου πλεῖστον τῆς ὕλης.

¹²² Πρβ. *Προτρεπτικός Β 17* καὶ 74-86 γιὰ τὶς βαθμίδες συμμετοχῆς στὴ ζωὴ.

¹²³ *πίναι καὶ σωλῆνες*, τὰ σημερινὰ γένη πίνη καὶ σωλήνα.

¹²⁴ Μόνον ποὺ τὰ μεγαλύτερα συλλαμβάνουν καὶ τρώγουν τὰ πιὸ μικρὰ καὶ ἀδύναμα, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Θ 2.

¹²⁵ Ἡ διδασκαλία τοῦ Εὐδοξοῦ, πρβ. παραπάνω, σ. 238, ὑποσ. 160.

Ο ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ¹

ποιεῖται· διακρίνονται ἀπὸ διάθεση γιὰ συνουσία, ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τοὺς νεαροὺς ἀπογόνους τοὺς καὶ φροντίδα γιὰ τοὺς νεοσσούς. Ἄλλα φροντίζουν γιὰ τὴν τροφή τῶν μικρῶν μόνο μέχρι νὰ ἀναπτυχθοῦν κι ἔπειτα δὲν νοιάζονται γι' αὐτά· τὰ ἐξυπνότερα καὶ προικισμένα μὲ μεγαλύτερη μνήμη ζῶα ζοῦν, τίς περισσότερες φορές, ἔχοντας δεσμούς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς ἀπογόνους τοὺς. Οἱ διαφορὲς τῆς τροφῆς εἶναι ἀνάλογες μὲ τὴν ὕλη (Stoff) ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποτελοῦνται τὰ ζῶα. Τὸ φυσικὸ εἶναι εὐχάριστο¹²⁶ καὶ ὅλα τὰ ζῶα ἀκολουθοῦν αὐτὸ τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴ φύση τοὺς, τοὺς προκαλεῖ εὐχάριστα αἰσθήματα.»

Ἄρτιστοτέλης μπορεῖ νὰ ξεκινᾷ καὶ ἀπὸ ἄλλα πρίσματα. Πίστευε ὅτι ἐντόπισε ἓνα κριτήριον στὴν ἐσωτερικὴ ζωικὴ θερμότητα: ὅσο πιὸ θερμώαιμο τόσο ἀνώτερο εἶναι τὸ ζῶο. Ἐνα δεύτερο κριτήριον βρῆκε ὁ Ἄριστοτέλης στὴ λεγόμενη φυσικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ στὶς ψυχικὲς λειτουργίες. «Τὰ πουλιά, τὰ ψάρια καὶ ὅλα τὰ ἔναιμα ζῶα ἔχουν μικρὸ ἀνάστημα. Γιὰ τοῦτο ὅλα τὰ ζῶα εἶναι κατώτερα σὲ εὐφυΐα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἀκόμη καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους λιγότερο εὐφυῆ εἶναι τὰ παιδιά καὶ οἱ ἐνήλικες μὲ νανισμό. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι, ἐξαιτίας τοῦ σωματικοῦ βάρους, ἡ ἔδρα¹²⁷ τῆς ψυχῆς ἔγινε λιγότερο εὐκίνητη καὶ σαρκώδης. Ἄν, λοιπόν, μειωθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ θερμότητα, ἡ ὁποία δίνει ὕψος στὸ σῶμα, καὶ συγχρόνως πολλαπλασιαστεῖ τὸ χοῦκὸ στοιχεῖο, τὰ σώματα τῶν ζῶων γίνονται κοντύτερα καὶ μὲ πολλὰ πόδια, καὶ στὸ τέλος μένουν χωρὶς πόδια καὶ τεντωμένα στὴ γῆ. Ἐπειδὴ αὐτὸ συμβαίνει σταδιακά, τὰ ζῶα στὴν κατώτατη βαθμίδα ἔχουν πράγματι χαμηλὰ τὸ σπουδαιότερό τους ὄργανο¹²⁸ τὸ μέλος τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ στὸ κεφάλι εἶναι ἀκίνητο καὶ ἀναίσθητο· σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ὁ ὀργανισμὸς εἶναι φυτὸ τὸ ὁποῖο ἔχει τὸ πάνω μέρος κάτω καὶ τὸ κάτω μέρος πάνω. Γιατὶ οἱ ρίζες στὰ φυτὰ ἔχουν τὴ σημασία τοῦ σώματος καὶ τοῦ κεφαλιοῦ, ἐνῶ ὁ σπόρος σχηματίζεται στὴν ἄκρη τῶν κλαδιῶν.»

Συγκεκριαλιώνοντας μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ταξινομώντας τὰ ζῶα στὴ *scala naturae* ὁ Ἄριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τρία κριτήρια: 1) τίς τρεῖς βαθμίδες τῆς ψυχικῆς ζωῆς: φυτικὲς λειτουργίες, ἀντίληψη καὶ κίνηση, νοητικὴ ἱκανότητα· 2) τὴ θερμότητα τοῦ σώματος· 3) τὸ βαθμὸ τῆς σύνθεσης· ὅσο

¹²⁶ Σύμφωνα μὲ τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Θ 1, 588 b 4 - 589 a 9 καὶ τὸ *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 5, 681 a 12-28. Πρβ. παρακάτω, σ. 345.

¹²⁷ *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 10, 686 b 27 ἢ τῆς ψυχῆς ἀρχή. Τί ἐννοεῖ ὁ Ἄριστοτέλης προκίπτει ἀπὸ τὸ χωρίο 686 a 30 καὶ τὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Γ 11, 762 a 24-27: καὶ οἱ τόποι αἵτιοι καὶ τὸ σῶμα περιλαμβάνον, ἡ θέση καὶ ἡ περιβάλλουσα σωματικὴ ὕλη (Stoff) ἐπηρεάζει τὴν ἀρχὴν ψυχικῆν.

¹²⁸ Τὰ ὄστροφοῦρα εἶναι ἀνεστραμμένα σὰν φυτὰ, 683 b 18 κάτω τὴν κεφαλὴν ἔχει. Πρβ. *Τίμαιος* 90 ab.

πιό περίπλοκος είναι ένας οργανισμός, τόσο ανώτερος είναι· τὰ κατώτερα ζῶα είναι τόσο ἀπλά στη δομή τους, ὥστε μέρη τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποκοπεῖ μποροῦν καὶ συνεχίζουν νὰ ζοῦν· τὰ ανώτερα ζῶα ἔχουν ὑψηλὸ βαθμὸ ὁμοιογένειας στὴν περίπλοκη δομὴ τους. Ὅταν ὁ Ἄριστοτέλης συζητᾷ γιὰ τελευταία φορὰ στὸ *Περὶ ζῴων γενέσεως* Β 1 μιὰ ἱεραρχικὴ διάταξη, παρατηρεῖ ὅτι τὰ ὄρια εἶναι ρευστά.¹²⁹ Τώρα κυριαρχοῦν πλήρως οἱ ἀξιολογικὲς ἐπόψεις: 1) Τὰ τελειότερα ζῶα ἔχουν πολλὴ δική τους θερμότητα καὶ ὑγρασία, καὶ λίγο χροῖκὸ στοιχεῖο· γεννοῦν ζωντανὰ παιδιὰ πλήρως ἀνεπτυγμένα κατὰ τὴ γέννηση. 2) Οἱ χονδριχθῆες καὶ τὰ φίδια εἶναι ψυχρὰ καὶ ὑγρά, γεννοῦν ζωντανὰ παιδιὰ, ἀλλὰ καταρχὴν ὡς αὐγά. 3) Τὰ πτηνὰ καὶ τὰ ἔρπετά, οἱ κάβουρες καὶ τὰ μαλάκια εἶναι ψυχρὰ καὶ ξηρά· τὰ αὐγά τους μεγαλώνουν, ὅταν τὰ γενήσουν. 4) Τὴ λιγότερη θερμότητα τὴν ἔχουν τὰ ἔντομα, τὰ ὁποῖα γεννοῦν σκουλήκια, ἂν πολλαπλασιαζόνται μὲ συνουσία. Βλέπουμε πόσο περισσότερο *a priori* καὶ θεωρητικὰ (*spekulativ*) ἐξάγει τὰ συμπεράσματά του ὁ Ἄριστοτέλης στὸ *Περὶ ζῴων γενέσεως* ἀπ' ὅ,τι στὰ πρωιμότερα συγγράμματα.

Ἡ ἱεραρχικὴ διάταξη τῆς φύσης χρησιμεύει σ' αὐτὸν μόνο ὡς γενικὴ ἐπισκόπηση τοῦ ἐνόργανου κόσμου. Ἄν ρωτήσουμε διεξοδικὰ πῶς τοποθέτησε ὁ Ἄριστοτέλης τὰ γένη τῶν ζῴων σ' αὐτὴ τὴν ἱεραρχικὴ ἀλληλουχία, δὲν θὰ βροῦμε στὸ κείμενο ἄμεσες σχετικὲς δηλώσεις. Ἀπάντηση σ' αὐτὸ δίνει ὁμως ἡ σειρὰ μὲ τὴν ὁποῖα συζητᾷ γιὰ τὰ ζῶα στὴ συγκριτικὴ ἀνατομία του.

Οἱ ἀρχές (Prinzipien) τῆς βιολογικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἄριστοτέλη. «Ἡ γένεση καὶ ἡ φθορὰ εἶναι αἰώνιος κύκλος καὶ, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ὑπάρχει ἓνας ἀδιαμφισβήτητος λόγος γι' αὐτὴ τὴ συνέχεια: ἡ νομοτέλεια τῆς φύσης καὶ τὸ ὅτι ἡ φύση ἀγωνίζεται πάντοτε γιὰ τὸ καλῦτερο.»¹³⁰ Στὴ διδασκαλία τοῦ Ἄριστοτέλη γιὰ τὸν βιολογικὸ κύκλο συναντῶνται μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικά του διανοήματα: ἡ παρουσία τοῦ γενικοῦ, τοῦ εἶδους, στὴ ζωὴ τῆς δημιουργικῆς φύσης· ὁ σεβασμὸς γιὰ τὴν περιστροφή τοῦ ἑναστρου οὐρανοῦ, ἡ ὁποῖα ἐπιτελεῖται σύμφωνα μὲ ἀκριβεῖς νόμους τοὺς ὁποῖους γνωρίζει καὶ ὑπολογίζει ἡ διάνοια μας· ἡ συγκλονιστικὴ ὠραιότητα ἐνὸς ὄντος τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴν πλήρη ἀκμὴ του, εἴτε αὐτὸ εἶναι φυτὸ εἴτε ζῶο εἴτε ἄνθρωπος· τὸ ἀδιαφιλονίκητο γεγονός ὅτι ἀπὸ ἓναν σπóρο γεννιέται ἓνα ἄτομο τοῦ ἴδιου εἶδους μὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο παρήγαγε τὸ σπέρμα. Αὐτὴ ἡ διδασκα-

¹²⁹ 732b 15 συμβαίνει δὲ πολλὴ ἐπάλλαξις τοῖς γένεσιν.

¹³⁰ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Β 10, τὸ βασικὸ κείμενο τῆς βιολογικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἄριστοτέλη, τὸ ὁποῖο παραθέσαμε ἀναλυτικότερα παραπάνω, σσ. 131-133.

λία συμπυκνώθηκε έκφραστικά στην έμβληματική φράση την οποία αναφωνούσαν συχνά στις αίθουσες τής 'Ακαδημίας ως απάντηση στη θεωρία τών ιδεών του Πλάτωνα: «'Ο άνθρωπος γεννά άνθρωπο». ¹³¹ 'Όπως παρατηρεί ο K. Oehler, δέν ήταν εύκολο σέ ένα εκ πεποιθήσεως πλατωνιστή νά βρεί ένα έξίσου εύλογο άντεπιχείρημα έναντίον αυτού του factum brutum, μέ τό όποιο ο 'Αριστοτέλης αποδεικνυε δλόκληρη τή φιλοσοφία του. Γιατί μ' αυτή τή σύντομη διατύπωση ο 'Αριστοτέλης πέτυχε νά έκφράσει μιá φιλοσοφία στην όποία συνένωσε δύο φαινομενικά άσυμβίβαστα στοιχειά: τό άμετάβλητο και τήν αιωνιότητα τής μορφής, και τήν κίνηση, τή μεταβλητότητα και παροδικότητα τών έπιμέρους πραγμάτων.

'Όπως όλες σχεδόν οι θεμελιακές προτάσεις τής άριστοτελικής φιλοσοφίας, έτσι κι αυτή έχει τήν άφετηρία και τήν πηγή έμπνευσής της στη σκέψη του Πλάτωνα: «'Η γέννηση και ή σύλληψη είναι θεϊκό πράγμα και κάτι άθάνατο μέσα στη θνητή ζωή. 'Η θνητή φύση προσπαθει πάντοτε, όσο μπορεί, νά είναι άθάνατη' τά καταφέρνει όμως μέ τή διαδικασία τής γέννησης μέσω τής όποίας ένα άλλο νεαρό άτομο παίρνει κάθε φορά τή θέση του γηραιού· όχι ύπάρχοντας άνέκαθεν ως ένα και τό αυτό, όπως ο θεός, ¹³² αλλά γιατί έκείνο τό όποιο αποχωρεί και γεννά αφήνει ένα άλλο καινούριο, νέο από τόν έαυτό του, τέτοιο πού ήταν και τό ίδιο. Μ' αυτή τήν προετοιμασία τό θνητό στοιχείο συμμετέχει στην άθανασία, δηλαδή τό σώμα καθώς και όλα τά άλλα». Είναι πολύ διδακτικό νά παρατηρήσουμε πώς ο 'Αριστοτέλης μεταφέρει στη γλώσσα του αυτό τό χωρίο: ¹³³ «'Η φυσικότερη

¹³¹ 'Ανάμεσα στα πολυάριθμα χωρία τών συγγραμμάτων του στα όποια αναφέρεται αυτή ή πρόταση και εξηγείται τό νόημά της, τά σπουδαιότερα είναι τά ακόλουθα: *Λάμβδα* 3, 1070a 7-8· *Φυσικά* B 1, 193b 9-18· *Περί γενέσεως και φθοράς* B 10· *Nũ* 5, 1092a 11-17· *'Ηθικά Εϋδήμεια* B 6, 1222b 15-18· *Περί ζών μορίων* A 1, 641b 25-28· *Περί ψυχής* B 4, 415a 26 - b 7 (σχεδόν κατά λέξη παράθεμα από τό *Συμπόσιον* 208b)· *Περί ζών γενέσεως* B 1, 731b 31-35· *Ζήτα* 8, 1034a 6 τό τοιάνδε είδος έν ταισδε ταις σαρξί και όστοίς. 'Επομένως, βρισκουμε τήν ίδια βασική θεώρηση από τά πρωιμότερα ως τά υστερότερα συγγράμματα. 'Αξιόλογες παρατηρήσεις του E. Frank, «Das Problem des Lebens bei Hegel und Aristoteles», στό: *Wissen, Wollen, Glauben*, Ζυρίχη 1955, σσ. 218-231· έξονυχιστικά έχει πραγματευθεί τό θέμα ο K. Oehler, *Ein Mensch zeugt einen Menschen*, Φρανκφούρτη a.M. 1963. Χρησιμοποιά όρισμένες από τις μεταφράσεις τών Frank και Oehler.

¹³² *Συμπόσιον* 208a τό αυτό άεί είναι όπως τό θεϊον, πρβ. *Περί ψυχής* B 4, 415a 29 έν τού άεί του θεϊου μετέχουσιν. 'Ο M. Grene, *A Portrait of Aristotle*, Λονδίνο 1963, πραγματεύεται έπιφελώς στις σσ. 58-62, τή θεμελιώδη διαφορά άνάμεσα στην αντίληψη για τόν βιολογικό κύκλο τήν όποία προέβαλε ο Πλάτων στο λόγο τής Διοτίμας στο *Συμπόσιον* και στην αντίστοιχη αντίληψη του 'Αριστοτέλη στο *Περί γενέσεως και φθοράς* B 10.

¹³³ *Περί ψυχής* B 4, 415a 26 - b 7. Στην έκθεση του Πλάτωνα κυριαρχεί τό θέμα έρας. Στόν 'Αριστοτέλη αυτό έκφράζεται μέ τό πάντα έκείνου όρέγεται.

προσπάθεια στα έμβια όντα τα όποια έχουν άναπτυχθεί πλήρως και δέν έχουν άκρωτηριαστεί ή τα όποια γεννιούνται με αύτογένεση, είναι ότι γεννούν ένα άλλο όμοιο, τó ζωó ένα ζωó, τó φυτó ένα φυτó, για να συμμετέχουν, όσο μπορούν, στο αίώνιο και θεϊκό στοιχείο. Γιατί αυτό έπιδιώκουν όλα και γι' αυτόν τόν άπώτερο σκοπό ένεργούν, σύμφωνα με τή φύση, όλα όσα ένεργούν. 'Ός πρós τόν άριθμό τó θνητό στοιχείο άδυνατεί, βέβαια, να είναι αίώνιο (γιατί ή ύπαρξη είναι αυτό τó όποιο βρίσκεται μέσα στο έπιμέρους), αλλά μπορεί να είναι αίώνιο ως πρós τó είδος.¹³⁴ Γι' αυτόν τó λόγο¹³⁵ τα γένη άνθρωπος, ζωó και φυτó ύπάρχουν αιωνίως».

Τή διαφορά ανάμεσα στη σκέψη τού Πλάτωνα και στη σκέψη τού 'Αριστοτέλη, ή όποια είναι βαθύτερη παρά τή γενική συμφωνία τους, συνήθως τήν εκφράζουμε έπιγραμματικά με τή σχολαστική έκφραση 'ύπερβατικότητα - ένυπαρξη' (Transzendenz - Immanenz) τής μορφής. 'Ο 'Αριστοτέλης πρέπει να είχε καταλάβει ότι ή διδασκαλία του για τήν αιωνιότητα τής μορφής είχε στενή συγγένεια με τήν πλατωνική θεωρία τών ιδεών: «'Αν ύπάρχει κάπου ή μορφή "δι' έαυτήν", έκτός άπό τó έπιμέρους πράγμα τó όποιο άποτελείται άπό μορφή και ύλη (Stoff), μπορεί να βρίσκεται μόνο στα φυσικά πράγματα. Για τούτο ó Πλάτων δέν είχε έντελώς άδικο ύποστηρίζοντας ότι ύπάρχουν τόσες ιδέες όσα και φυσικά πράγματα, με τήν προύπόθεση ότι ύπάρχουν τέτοιες ιδέες. Παρ' όλα αυτά δέν είναι άπαραίτητες ιδέες οί όποιες ύπάρχουν "δι' έαυτάς", γιατί αυτό στο όποιο καταφεύγουμε, για να εξηγήσουμε ένα πράγμα, ύπάρχει ταυτόχρονα με τó πράγμα: αν ó άνθρωπος είναι ύγιής, ύπάρχει ταυτόχρονα και ή ύγεια. Οί ιδέες δέν είναι άπαραίτητες ούτε για τήν έρμηνεία τής φυσικής γένεσης, γιατί ó άνθρωπος γεννά άνθρωπο, τó έπιμέρους γεννά τó έπιμέρους: ούτε είναι άπαραίτητες για τήν έρμηνεία αύτου πού δημιουργεί ή ανθρώπινη δεξιότητα, γιατί ή δεξιότητα τού γιατρού εξηγεί γιατί γίνεται κάποιος καλά».¹³⁶

'Η ιεραρχική κλίμακα τής φύσης είναι στατική ιεραρχία τών γενών και ειδών. Σέ πολλά χωρία τών συγγραμμάτων του ó 'Αριστοτέλης καταφέρεται έναντίον τής έξελικτικής θεωρίας τού 'Εμπεδοκλή,¹³⁷ ή όποια βασίζεται

¹³⁴ *άριθμῷ μὲν οὐκ ἔν, εἶδει δ' ἔν*, πρβ. Πολιτικά Α 1, 1252 a 29 *φυσικόν τó ἐπίεσθαι, οἶον αὐτό, τοιοῦτον καταλιπεῖν ἕτερον*.

¹³⁵ Αὐτή τήν πρόταση τή βρίσκουμε στο παράλληλο χωρίο τού *Περὶ ζῶων γενέσεως* Β 1, 731 b 35, παρακάτω, σ. 355.

¹³⁶ *Λάμβδα* 3, 1070 a 18-20.

¹³⁷ Στά *Φυσικά* Β 8, 198 b 12-32 ó 'Αριστοτέλης έκθέτει αὐτή τή θεωρία. 'Ο Darwin, στήν άρχή τού έργου του *Origins of Species*, δίνει αὐτό τó χωρίο και παρατηρεῖ: «We here see the principle of natural selection shadowed forth, but how little Aristotle fully comprehended the principle, is shown by his remarks on the formation of the teeth». 'Αλλά ó 'Αριστοτέλης λέει άμέσως μετά τήν έκθεση *άδύνατον δέ τούτον ἔχει τόν τρόπον*.

σέ μιὰ μηχανιστική θεώρηση τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι. Ὁ Ἀριστοτέλης μιλά συχνά γιὰ τὴ φυσική καὶ πνευματική ἀνάπτυξη ἑνὸς ἀτόμου· μιὰ τέτοια λογῆς ἀνάπτυξη εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ περὶ τέλους. Στὸ διάλογό του *Περὶ τῆς φιλοσοφίας* περιέγραψε τὴν πολιτιστική ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρωπότητας.¹³⁸ συχνά μιλά γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν. Τοῦ εἶναι ὅμως ἀπολύτως ξένη ἡ ἰδέα ὅτι τὸ σύμπαν θὰ μπορούσε νὰ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ ἕνα πρωταρχικό χάος, καθὼς καὶ τὸ διανόημα ὅτι τὰ ἀνώτερα ζῶα θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν ἀναπτυχθεῖ μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο ἀπὸ τὰ κατώτερα.¹³⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης δηλώνει ἀπερίφραστα ὅτι τὰ γένη τοῦ ἀνθρώπου, τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν εἶναι αἰώνια.¹⁴⁰ ὅτι δὲν ὑπόκειται σὲ φθορά, δὲν ὑπόκειται καὶ σὲ δημιουργία.¹⁴¹ Σ' ἕνα χωρίο διερωτᾶται πῶς θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν γεννηθεῖ ὁ ἀνθρώπος καὶ τὰ τετράποδα, καὶ μάλιστα σὲ συνάφεια μὲ τὴ συζήτησή του γιὰ τὴν αὐτογένεση.¹⁴² ἂν οἱ ἀνθρώποι, ὅπως λένε, ξεφύτρωσαν κάποτε ἀπὸ τὴ γῆ, μπορούμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ εἶχε γίνει μὲ ἕναν ἀπὸ δύο τρόπους: Καταρχῆν πρέπει νὰ σχηματίστηκε ἕνα σκουλήκι ἢ πρέπει νὰ ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ ἕνα αὐγὸ. Δὲν εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ νὰ γεννήθηκαν οἱ ἀνθρώποι ἀπὸ αὐγά, γιὰτὶ σὲ κανένα ζῶο δὲν μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε αὐτόματη γένεση ἀπὸ ἕνα αὐγὸ, ἐνῶ τέτοια γένεση ἀπὸ σκουλήκι ἀπαντᾷ σὲ ἀναιμα καὶ σὲ μερικά ἔναιμα.¹⁴³ ζῶα.» Ἡ ἀφορμὴ γι' αὐτὴ τὴν παρενθετική παρατήρηση εἶναι προφανῶς ἡ λέξη 'γῆγενεῖς'. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει τὸ διανόημα γιὰ τὴ γένεση τῶν ἀνωτέρων ζώων ἀπὸ ἕναν σκώληκα· ἀκόμη κι ἂν θέλαμε νὰ ἀναπτύξουμε αὐτὸ τὸ διανόημα, αὐτὸ δὲν θὰ σήμαινε ἐξέλιξη (Evolution), παρὰ μόνο ὅτι κάθε εἶδος 'δι' ἑαυτὸ' γεννήθηκε ἀπὸ ἕναν σκώληκα. Στὸν Ἐμπεδοκλή ὁ Ἀριστοτέλης προβάλλει διαρκῶς¹⁴⁴ μιὰ ἀντίρρηση: Στὸ σπέρμα, τὸ ὁποῖο προκαλεῖ τὸ σχηματισμὸ τοῦ ἐμβρύου, ὑπάρχει μιὰ δύναμη ἢ ὁποῖα διαμορφώνει τὸ ζῶο μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ

¹³⁸ Βλ. τόμ. Α', σ. 308· Jaeger, *Aristoteles*, σ. 130. Ἡ ἐκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη γι' αὐτὸ τὸ εἶδος ἐξέλιξης εἶναι *ἐπίδοσις*, δηλαδὴ συσσώρευση.

¹³⁹ H. B. Torrey καὶ F. Felin, «Was Aristotle an evolutionist?», *The Quarterly Review of Biology* 12, 1937, σσ. 1-18, L. Edelstein, «Aristotle and the concept of evolution», *Classical Weekly* 37, 1943/44, σσ. 148-150. Καὶ στὰ δύο ἄρθρα ἡ ἀπάντηση εἶναι 'οὐκ'.

¹⁴⁰ *Περὶ ζῴων γενέσεως* Β 1, 731 b 35.

¹⁴¹ *Περὶ οὐρανοῦ* Α 12, 282 a 31.

¹⁴² *Περὶ ζῴων γενέσεως* Γ 11, 762 b 28 - 763 a 7. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν ἀνθρώπων ὡς γῆγενῶν ἀπαντᾷ καὶ στὸν Πλάτωνα, *Πολιτικός* 269 b.

¹⁴³ Ὁ Ἀριστοτέλης ἔννοεῖ ἕνα εἶδος θαλάσσιου ψαριοῦ, *κεστρεῖς*, καὶ τὰ χέλια, οἱ περιπλανήσεις τῶν ὁποίων δὲν τοῦ ἦταν γνωστές.

¹⁴⁴ *Περὶ ζῴων μορίων* Α 1, 640 a 22 *δεῖ τὸ σπέρμα τὸ συνιστᾶν ὑπάρχειν τοιαύτην ἔχον δύναμιν. Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Β 6, 333 b 13 *τοῦτο δ' ἐστὶν ἡ οὐσία ἡ ἐκάστου. Ἡ ἀνάπτυξη καὶ ἡ ἐξέλιξη δὲν εἶναι μόνο μηχανικὴ πρόσθεση, πρόσθεσις.*

σπέρματος προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πλήρως ανεπτυγμένου ατόμου το οποίο παρήγαγε το σπέρμα. Έπομένως, η πρόταση 'ό άνθρωπος γεννᾶ ἄνθρωπο' σημαίνει και 'ή κότα ήταν πριν από το αυγό'.

Στο φυσικό γίνεσθαι επικρατοῦν σκοπιμότητα και νομοτέλεια. Ποιά σχέση έχουν το τέλος και η ανάγκη; Ο Έμπεδοκλής και ο Δημόκριτος ἀνήγαγαν ὅλο το φυσικό γίνεσθαι στην ἀνάγκη· δὲν χρειάζεται καμιά ἐξήγηση γιὰ ὅ,τι συμβαίνει πάντοτε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο.¹⁴⁵ Σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη ὅλα τὰ ὑπάρχοντα φυσικὰ εἶδη εἶναι καθορισμένα μιά γιὰ πάντα· κάθε σπέρμα ἀναπτύσσεται σύμφωνα με τὴ φύση καί, ἂν τὸ ἐπιτρέψουν οἱ περιστάσεις, ἐξελίσσεται σ' ἕναν πλήρη ἐκπρόσωπο τοῦ εἴδους του. Ἡ φύση χρησιμοποιεῖ πάντοτε τὰ ἴδια μέσα, γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν ἴδιο σκοπό. Ἡ ἀλληλουχία αὐτῶν τῶν μέσων ἦ, μ' ἄλλα λόγια, τὸ φυσικό γίνεσθαι, εἶναι μὴ ἀντιστρέψιμο, δηλαδή νομοτελειακὸ ἦ, ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, καθορισμένο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη.¹⁴⁶ Σὲ ὀρισμένες διεργασίες δὲν μπορούμε νὰ διακρίνουμε σκοπό.¹⁴⁷ Έπομένως, ἐκεῖ ἐπικρατεῖ μόνο ἡ ἀνάγκη, ὄχι ὅμως με τὸν ἴδιο τρόπο πάντοτε: «Ἐνα ζῶο τὸ ὅποιο ἀνήκει σ' ἕνα εἶδος ποὺ κανονικὰ ἔχει μάτια, ἔχει μάτια κατὰ τὸ νόμο τῆς φύσης· τὸ χρῶμα τῶν ματιῶν ὅμως βασιζέται σὲ νομοτέλεια ἄλλου εἴδους, δηλαδή σὲ μιά νομοτελειακὴ ἀλληλεπίδραση φυσικῶν ἰδιοτήτων».¹⁴⁸ Αὐτὴ εἶναι μιά ἀπὸ τὶς συχνές περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης, με τὴ βοήθεια μιᾶς θεωρίας ποὺ δὲν εἶναι σωστὴ, κάνει μιά σωστὴ ἀνακάλυψη.

Ἡ ἀντίθεση τέλος - ἀνάγκη ἐκφράζεται καὶ με τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος καθορισμένο - ἀκαθόριστο. Ἡ ἀκαθόριστη ὕλη (Stoff) καθορίζεται ἀπὸ τὴ μορφή· μιά μεταφορὰ ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται συχνὰ εἶναι ὅτι μιά δύναμη ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς ἀρχὴ ὑπερισχύει.¹⁴⁹ Τὸ φυσικό γίνεσθαι βέβαια, εἶναι ἐξαιρετικὰ περίπλοκο· ἀπρόβλεπτο πλῆθος παραγόντων (ἀρχῶν) ἐπηρεάζει τὴν πορεία: «Θέρμανση καὶ ψύξη σὲ ὀρισμένες ἀναλογίες προκαλοῦν τὸ γίνεσθαι καὶ τὴ φθορά· αὐτὲς οἱ διεργασίες ρυθμίζονται ἀπὸ τὴν περιστροφή τοῦ οὐρανοῦ. Οἱ κινήσεις τῆς θάλασσας καὶ τοῦ ἀέρα καὶ ὄλων ὅσα βρίσκονται μέσα τους ἀκολουθοῦν τὴν πορεία τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης».

¹⁴⁵ *Περὶ ζώων γενέσεως* B 6, 742 b 19 οὕτως αἰεὶ γίνεταί, *Φυσικὰ* Θ 1, 252 a 32 - b 2 = 68 A 65 Diels - Kranz. Ἀξιόλογο εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ D. M. Balme, «Greek science and mechanism», *Cl. Qu.* 33, 1939, σσ. 129-138 καὶ 35, 1941, σσ. 23-28.

¹⁴⁶ Ἡ ἐκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖ εἶναι *ἐνεκα τοῦ μέν... ἐξ ἀνάγκης δέ*. Πρβ. *Περὶ ζώων μορίων* A 5, 645 b 28 - 646 a 1· Ἀναλυτικὰ ὕστερα B 11, 94 a 35-37.

¹⁴⁷ *Περὶ ζώων μορίων* Δ 2, 677 a 18 τινῶν ὄντων τοιούτων ἕτερα ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει διὰ ταῦτα πολλά· A 1, 642 a 31-36· πρβ. τόμ. Α', σσ. 185-186.

¹⁴⁸ *Περὶ ζώων γενέσεως* E 1, 778 b 16-19.

¹⁴⁹ ἀοριστία ἢ ἀνωμαλία τῆς ὕλης, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ μορφή εἶναι ὀρισμένον· ἡ μεταφορὰ: *ὅταν μὴ κρατῇ ἡ ἀρχή*, *Περὶ ζώων γενέσεως* Δ 1, 766 a 19.

δλα ὅσα ἔχουν ζωῆ, ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους ὡς τοὺς κατώτερους ὀργανισμούς, δέχονται αὐτὴ τὴν ἐπιρροή. Ἡ φύση ὑπολογίζει τὸ βαθμὸ τοῦ γίγνεσθαι καὶ τῆς φθορᾶς σύμφωνα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν κινήσεων αὐτῶν τῶν δύο ἄστρον μόνου πού σ' αὐτοὺς τοὺς ὑπολογισμοὺς δὲν μπορεῖ νὰ πετύχει ἀκριβεία, ἐξαιτίας τοῦ ἀκαθόριστου χαρακτήρα τῆς ὕλης (Stoff) καὶ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν συνεπιδρῶντων παραγόντων, οἱ ὁποῖοι ἐμποδίζουν τὴ φυσικὴ πορεία τοῦ γίγνεσθαι καὶ τῆς φθορᾶς καὶ συχνὰ προκαλοῦν φαινόμενα παρὰ φύσιν». ¹⁵⁰ Τί ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης προκίπτει ἀκόμη καλύτερα ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρίο: «Εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ ἄνθρωπος θὰ πεθάνει, δὲν εἶναι ὁμως βέβαιον πῶς θὰ πεθάνει, ἀπὸ ἀσθένεια ἢ ἀπὸ ἄλλη αἰτία. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάτι τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ συμβεῖ καὶ αὐτό, ἂν συμβεῖ, δὲν θὰ συμβεῖ ἐξαιτίας μιᾶς αἰτιατικῆς σχέσης ἱκανῆς νὰ προβλεφθεῖ. Ὑπάρχει στὸ τραπέζι ἕνα δηλητηριασμένο φαγητό· ἂν ὁ ἄνθρωπος φάει, θὰ πεθάνει· ἀλλὰ πρὶν φάει, δὲν ὑπάρχει τίποτε μὲ βάση τὸ ὁποῖο θὰ συμπεραίναμε ὅτι θὰ τὸ φάει. Ἐπομένως, ἡ κατανάλωση τοῦ φαγητοῦ εἶναι ἡ ἀρχή, τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο μέχρι τὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ ἀναγάγουμε τὴν αἰτιατικὴν σχέση· δὲν θὰ εἶχε νόημα νὰ ἀναχθοῦμε πίσω ἀπ' αὐτό. Γιὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχει σύνθετη αἰτιατικὴ σχέση, ἢ ὁποία νὰ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἕνα μόνον ἀφετηριακὸ σημεῖο». ¹⁵¹ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι στὸ σύνολό του εἶναι προκαθορισμένο. Ἡ ἀπόλυτη νομοτέλεια καὶ κανονικότητα εἶναι ἀδιανόητες στὸν κόσμον κάτω ἀπὸ τὴ σελήνη, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν πραγματωθεῖ ὅλες οἱ λανθάνουσες (δυνάμεις) ἀκόμη ἰδιότητες τῶν πραγμάτων. Ὁ Balme παρατηρεῖ ὅτι αὐτὴ δὲν εἶναι ἐξήγησις κι ὅτι δὲν παίρνομε ἀπάντησις στὸ σπουδαιότερο ἐρώτημα. Γνωρίζουμε ὅτι, ὅταν δὲν ἔχει πραγματωθεῖ μιὰ δύναμις δυνατότητα, μπορεῖ νὰ συμβεῖ τὸ ἕνα ἀπὸ δύο ἀντίθετα πράγματα. Δὲν γνωρίζουμε ὁμως τί εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐμποδίζει τὴ φύση νὰ πραγματώσει τὴ μορφή τὴν ὁποία ἐπεδίωξε ὑπὸ τις παρούσες συνθήκες. Κατὰ τὴ γνώμη μου, αὐτὴ ἡ ἐπιφυλακτικὴ εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ ὠριμου Ἀριστοτέλη. ¹⁵² Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἀρκετὸ νὰ φτάσει ἢ δομικὴ ἀνάλυσις σὲ ὀρισμένο σημεῖο. Δὲν εἶναι τόσο βέβαιος πιά ὅτι πρέπει ἢ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐξηγήσει τὰ πάντα. ¹⁵³

¹⁵⁰ *Περὶ ζῴων γενέσεως* Δ 10, 777 b 27 - 778 a 9. Πρβ. *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Β 10, 336 b 12-18, παραπάνω, σ. 131.

¹⁵¹ *Ἐψιλον* 3. Ἐπομένως, ὑπάρχουν αἰτία γενητὰ ἄνευ τοῦ γίγνεσθαι.

¹⁵² Στὸ βιβλίον του *Aristotle's De partibus animalium*, σ. 24, αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸν 'dawn of scepticism'.

¹⁵³ Πρβ. τόμ. Α', σ. 173: Ἡ γνώσις εἶναι γνώσις τῶν αἰτιῶν. Ἀλλὰ στὸ *Περὶ ζῴων μοριῶν* Δ 2, 677 a 17 διαβάζουμε οὐ μὴν διὰ τοῦτο δεῖ ζητεῖν πάντα ἐνεκὰ τινος, ὅπως καὶ στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* Α 7, 1098 a 33· Θεοφράστου ἀπ. 49 (ἀπὸ τὸν Πρόκλο) γελοῖον ἀπορεῖν διὰ τί καίει ὁ πῦρ.

Είναι λάθος να αποδίδουμε σ' αυτόν την άποψη ότι η ανάγκη είναι διαφορετική δύναμη από την σκόπιμα καθορισμένη φύση· πρόκειται για δύο όψεις τῆς φύσης. Όταν ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μπορεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸν σκοπὸ μιᾶς διεργασίας, θεωρεῖ αὐτὸ τὸ φαινόμενο συνοδευτικὸ, *συμβεβηκός*. Ὁ G. Senn ἔστρεψε τὴν προσοχὴ στὸ πόσο συχνὰ ἀπαντοῦν στὰ βιολογικὰ συγγράμματα οἱ ἐκφράσεις οἱ ὁποῖες σχηματίζονται μ' αὐτὸ τὸ ρῆμα.¹⁵⁴ «Καθετὶ φυσικὸ ὑπάρχει γιὰ χάρη ἐνὸς σκοποῦ ἢ θὰ εἶναι συνοδευτικὸ φαινόμενο τοῦ σκοποῦ.» Ὁ *δυῖσμὸς*¹⁵⁵ ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀξιολογικὴ προοπτικὴ. Ὅπως ὁ Πλάτων ὑπαναχώρησε, ὅταν τοῦ ἔθεσαν τὸ ἐρώτημα ἂν ὑπάρχουν ἰδέες τῆς κοπιᾶς καὶ τῆς λάσπης,¹⁵⁶ ἔτσι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μπόρεσε νὰ ἀνακαλύψῃ τέλος γιὰ τὰ περιττώματα καὶ γιὰ ἄλλες δυσάρεστες ἐκκρίσεις τοῦ σώματος· γιὰ τὸ τέλος εἶναι, κατὰ βάση, ἀξιολογικὴ ἔννοια συνδεδεμένη πάντοτε μὲ τὸ βέλτιον ἢ τὸ καλόν.¹⁵⁷ Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ ἕναν καλὸ σκοπὸ, ἀναφέρεται στὸ *ἀναγκαῖον*. Ἡ σπλήνα εἶναι μόνον σχετικὰ ἀπαραίτητη, καὶ μάλιστα γιὰ νὰ σχηματίζει ζεῦγος μὲ τὸ συκώτι.¹⁵⁸ Ἐνα εἶδος χταποδιοῦ ἔχει μιὰ σειρὰ κοτύλες, ὄχι βέβαια γιὰ τὸ αὐτὸ θὰ ἦταν καλύτερο, ἀλλὰ μόνον γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἰδιοτυπία αὐτοῦ τοῦ εἴδους χταποδιοῦ.¹⁵⁹ Εἶναι ὅμως σημαντικό νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὸ νομοτελειακὸ ὡς τὸ πρωταρχικὸ στὴ φύση.¹⁶⁰

Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ φύση ἐργάζεται πάντοτε ἔλλογα καὶ βάσει σχεδίου ὀδηγεῖ τὸν Ἀριστοτέλη στὴ διατύπωση ὀρισμένων κανόνων τοὺς ὁποῖους θεωρεῖ

154 Παραπάνω, ὑποσ. 32, δ.π., σ. 226 γιὰ τὸ *συμβαίνει* στὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Θεόφραστο καὶ τὸν Στράτωνα. Ἰδιαίτερα συχνὰ ἀπαντᾷ ἡ ἐκφραση *ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει*. Ὁ Ἀριστοτέλης μιλά γιὰ συμπτώματα φυσικὰ στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Δ 10, 777 b 8, πρβ. *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 2, 677 a 18. Στὸ *Περὶ ψυχῆς* Β 12, 434 a 32 μιλά γιὰ συμπτώματα τῶν ἐνεκά του.

155 *Περὶ ζῶων γενέσεως* Α 4, 717 a 15 (καὶ συχνότερα) *πᾶν ἡ φύσις ἢ διὰ τὸ ἀναγκαῖον ποιεῖ ἢ διὰ τὸ βέλτιον*. *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 2, 663 b 22 *ἡ ἀναγκαῖα φύσις - ἢ κατὰ τὸν λόγον φύσις*. Αὐτὸ εἶναι πλατωνικὴ κληρονομιά, *Τίμαιος* 47 e *διὰ νοῦ δεδημιουργημένα - δι' ἀνάγκης γιγνόμενα*.

156 *Παρμενίδης* 130 c, πρβ. παραπάνω, ὑποσ. 51.

157 Παρ' ὅλα αὐτὰ συμβαίνει ἐπίσης νὰ δημιουργήσῃ ἡ φύση κάτι πρὸς τὸ χειρόν, *Περὶ ζῶων μορίων* Β 2, 648 a 16. Γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀντέγραψε ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο Δ 183 τὴ σημείωση ὅτι ὑπάρχουν βόδια τὰ ὁποῖα, ἐξαιτίας τῶν μεγάλων κεράτων τους, πρέπει νὰ βαδίζουν πρὸς τὰ πίσω ὅταν βοσκοῦν, *Περὶ ζῶων μορίων* Β 16, 659 a 20, πρβ. 663 a 11 (ἐλάφια) καὶ 694 a 20 (ἀρπακτικὰ πτηνὰ τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν νὰ κινηθοῦν στὸ ἔδαφος).

158 *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 7, 669 b 27 - 670 a 2.

159 *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 9, 685 b 15 *ὡς ἀναγκαῖον διὰ τὸν ἴδιον λόγον τῆς οὐσίας*, ὅπως καὶ στὸ Δ 5, 678 a 32· 6, 682 b 28.

160 *Περὶ ζῶων μορίων* Β 1, 646 b 29 *προὔπηρχεν οὕτω πρὸς ἄλληλα ἔχοντα ἐξ ἀνάγκης*.

φυσικούς νόμους. 1) 'Η φύση είναι άπλή· λύνει ένα πρόβλημα με τὸν ἀπλούστερο δυνατὸ τρόπο καὶ δὲν δημιουργεῖ τίποτε μάταιο καὶ τίποτε περιττό.¹⁶¹ 2) «'Η φύση ἀπαλλάσσεται πάντοτε ἀπὸ κάθε λογῆς πλεόνασμα μετὴ συνεμφάνιση ἐνὸς ἀντιθέτου, γιὰ νὰ ἐξισορροπεῖ τὸ ἕνα τὸ πλεόνασμα τοῦ ἄλλου.»¹⁶² 'Ο 'Αριστοτέλης ἀναφέρεται συχνὰ σ' αὐτὸν τὸ νόμο τῆς ἰσορροπίας καὶ οἱ παρατηρήσεις του εἶναι σχεδὸν πάντοτε σωστές. 'Ενα παράδειγμα: Τὰ μηρυκαστικά τὰ ὁποῖα ἔχουν μόνιμα κέρατα δὲν ἔχουν κυνόδοντες· τὰ ἐλάφια τὰ ὁποῖα ἀποβάλλουν τὰ κέρατα ἀποκοτῶν μικροὺς κυνόδοντες· πλήρως ἀνεπτυγμένοι εἶναι οἱ κυνόδοντες στὰ μηρυκαστικά τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν κέρατα. 3) 'Η ἐξειδίκευση τῶν ὀργάνων: «Εἶναι καλύτερα, ἂν εἶναι δυνατό, νὰ μὴν ἀφήνουμε νὰ ἐπιτελεῖ τὸ ἴδιο ὄργανο διαφορετικὲς λειτουργίες· ἡ φύση δὲν ἐνεργεῖ συνήθως ὅπως ἡ σιδηρουργία, π.χ., ἡ ὁποία γιὰ λόγους οἰκονομίας κατασκευάζει μιὰ σούβλα, ἡ ὁποία συγχρόνως μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς φανοστάτης».¹⁶³ 4) 'Εκτὸς ἀπὸ τὴ βασικὴ λειτουργία ἐνὸς ὀργάνου ὑπάρχουν καὶ δευτερεύουσες λειτουργίες, οἱ ὁποῖες ἐξηγοῦνται ὡς φαινόμενα προσαρμογῆς.¹⁶⁴ 'Ορισμένες φορὲς ὁ 'Αριστοτέλης συγγείει τὴ βασικὴ μετὴ δευτερεύουσα λειτουργία· στὸν ἄνθρωπο, λέει, τὰ στήθη εἶναι σαρκώδη, γιὰ νὰ προστατεύουν τὴν καρδιακὴ χώρα καὶ, ἐκτὸς αὐτοῦ, στὶς γυναῖκες ἡ φύση τὰ χρειάζεται καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο σκοπὸ, ὅπως συχνὰ τὸ κάνει, κατὰ τὴν ἀποψή του. 5) Τὰ ὄργανα εἶναι διαμορφωμένα ἔτσι, ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦν στὴ διατήρησή τοῦ εἶδους.¹⁶⁵ 6) 'Η συμμετρικὴ διάταξη τῶν ὀργάνων ἐκείνων τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν κατὰ ζεύγη.¹⁶⁶ 7) Μιὰ ἀπὸ τίς γονιμότερες ἀνακαλύψεις τοῦ 'Αριστοτέλη εἶναι ἡ διάκριση οὐσιωδῶν καὶ δευτερευουσῶν ιδιοτήτων. Αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα του στοῦ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Ε1. «'Υπάρχουν ὀρισμένες ιδιότητες (ὄργανα κτλ.), οἱ ὁποῖες εἶναι κοινὲς σὲ ὅλα τὰ άτομα ἐνὸς εἶδους ἢ γένους· αὐτὲς οἱ ιδιότητες εἶναι σταθερὲς καὶ ὑπάρχουν γιὰ ἕναν σκοπὸ· κάθε ζῶο ὁμως ἔχει καὶ τυχαῖες

161 *Περὶ ζῶων μορίων* Β 13, 658 a 9· Γ 1, 661 b 23· *Περὶ ζῶων γενέσεως* Β 5, 741 b 4· Β 6, 744 a 36-38.

162 *Περὶ ζῶων μορίων* Β 7, 652 a 31-33. 'Επίσης, *Περὶ ζῶων μορίων* Β 5, 651 b 13-15· Β 9, 655 a 27· Β 14, 658 a 35 - b 2· Γ 2, 663 a 31-33· 663 b 31 - 664 a 3 κυνόδοντες-κέρατα· Δ 9, 685 a 24-27· Δ 10, 689 b 12-14· Δ 12, 694 b 14-20· 695 a 10· *Περὶ ζῶων γενέσεως* Γ 1, 750 a 2-4· Γ 4, 755 a 30-35· Γ 10, 760 b 7-10.

163 *Περὶ ζῶων μορίων* 6, 683 a 24, παρόμοια μεταφορὰ στὰ *Πολιτικά* Δ 15, 1299 b 9-10. 'Ο Ogle λέει ὅτι ὁ Milne Edwards πίστευε πὺς διατύπωσε πρῶτος αὐτὸν τὸ νόμο σ' ἕνα ἄρθρο ἀπὸ τὸ ἔτος 1827.

164 *κατακέρρηται ἢ παρακέρρηται ἡ φύσις, χωρὶα στὸν Bonitz*· τὸ χωρίο τὸ ὁποῖο παρατίθεται εἶναι τὸ *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 10, 688 a 23.

165 *πρὸς σωτηρίαν, βοήθειαν, χωρὶα στὸν Bonitz*.

166 *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 7, ἄλλα χωρὶα στὸν Bonitz ὑπὸ τὴν ἔννοια διφυῆς.

ιδιότητες.» Ός παραδείγματα δευτερευουσών ιδιοτήτων ό 'Αριστοτέλης άναφέρει τό χρώμα τών ματιών, τό χρώμα τών μαλλιών, τή χροιά τής φωνής: τό λόγο τής διακύμανσης αὐτῶν τών ιδιοτήτων πρέπει νά τόν άναζητήσουμε στήν ίδια τή διαδικασία τής ανάπτυξης.¹⁶⁷ Έπειτα συζητάει άν παρόμοιες ιδιότητες μπορούν νά κληρονομηθοῦν.

Ταυτόχρονα ό 'Αριστοτέλης χειρίζεται μέ τόν πιό υπερβολικό τρόπο διαστοχαστικές έννοιες (Reflexionsbegriffe) οι όποιες έχουν: ύλη-μορφή, δύναμη-ένέργεια, τις τέσσερις θεμελιακές δυνάμεις, ενεργείσθαι-ένεργεΐν. Κατά τήν άναπαραγωγή τό άρσενικό στοιχείο άντιπροσωπεύει τή μορφή και τήν άρχή τής κίνησης, ένώ τό θηλυκό στοιχείο τή σωματική ύλη (den materiellen Stoff).¹⁶⁸ Οι έννοιες τοῦ ζεύγους ύλη και είδος είναι σχετικές. Κάθε ύλη ή όποια ύπάρχει σωματικά (materiell) έχει μορφή, έφόσον διαθέτει μιá ιδιότητα. Οι όμογενείς ίστοι οι όποιοι, μέ τή σειρά τους, μπορούν νά αναλυθοῦν σέ ύλη και είδος είναι ύλη σέ σχέση μέ τά όργανα. Στό ζώο ώς όλότητα τό σώμα είναι ύλη σέ σχέση μέ τήν ψυχή. Παρακάτω επανέρχομαι στις θεωρίες τοῦ 'Αριστοτέλη γιά τόν ρόλο τής ζωικής θερμότητας. Παντοῦ συναντοῦμε τήν άξιολογική του κλίμακα: στήν εΐσαγωγή στό δεύτερο βιβλίο τοῦ *Περί ζώων γενέσεως* ό 'Αριστοτέλης άναδεικνύει σέ ύψιστη άρχή (Prinzip) 'τό θεϊκό-ώραίο'.¹⁶⁹ έπιδίδεται στό ίδιο είδος φιλοσοφικής ρητορείας τό όποιο γνωρίζουμε άπό τόν *Προτρεπτικό*.¹⁷⁰ Μόνο ό παραδοσιακός σεβασμός γιά τόν maestro di color' che sanno μπορεί νά άνακαλύψει κάτι άξιοθαύμαστο σ' αυτές τις ταυτολογίες. Τό συμπέρασμα στό όποιο στοχεύει ή έπιχειρηματολογία είναι ή πρόταση γιά τήν άνωτερότητα τοῦ άντρα. «'Ο λόγος τής διατήρησης τών ειδών είναι ή διαφοροποίηση τών φύλων. 'Η πρώτη κινούσα αίτία είναι κάτι άνώτερο και θεϊκότερο άπό τήν ύλη (Stoff), γιατί σ' αυτή βρίσκεται τό νόημα τής ανάπτυξης που άκολουθεΐ και άπ' αυτήν προέρχεται ή μορφή. Γιά τοῦτο τό άνώτερο, δηλαδή τό άρσενικό, έχει διακριθεΐ άπό τό κατώτερο, δηλαδή τό θηλυκό.»¹⁷¹ 'Η άξιολογική κλίμακα έπικρατεί και

¹⁶⁷ 778 b 14 τό αίτιον έν τή κινήσει δεΐ και τή γενέσει ζητεΐν. Φυσικά, αυτό άποτελεΐ μόνο συγκάλυψη τής άγνοίας του: αλλά τύχη δέν ύπάρχει στή φύση, κατά τήν άποψη τοῦ 'Αριστοτέλη: τίποτε δέν συμβαΐνει χωρίς αίτία, άκόμη κι άν όρισμένες φορές δέν μπορούμε νά τήν άναγνωρίσουμε. 'Όσο μεγαλύτερη είναι ή άπόσταση άπό τήν πρωταρχική πηγή τής κίνησης, άπό τό πρώτον κινούν, τόσο πιό έντονα κυριαρχεί τό άνώμαλον τής ύλης: αυτή είναι ή διδασκαλία τοῦ 'Αριστοτέλη στό *Περί γενέσεως και φθοράς* Β 10.

¹⁶⁸ *Περί ζώων γενέσεως* Α 20, 729 9 τό μέν άρρεν παρέχεται τό τ' είδος και τήν άρχήν τής κινήσεως, τό δέ θήλυ τό σώμα και τήν ύλην.

¹⁶⁹ τό καλόν και τό θεΐον, 731 b 25, πρβ. *Περί κινήσεως* 700 b 33.

¹⁷⁰ Π.χ. 731 b 24-31, χωρίο τό όποιο παρατίθεται παρακάτω, σ. 355.

¹⁷¹ 732 a 1-9. 'Εδῶ, όπως στό *Περί κινήσεως* 700, 32-35 και σέ άλλα χωρία στα όποια ό 'Αριστοτέλης μιλάει γιά τό αϊώνιο-ώραίο, βρίσκουμε μιá ταυτολογική συσώρευση τών

στην εξασφάλιση τροφής στα ὄργανα, μιὰ ἰδέα ἀποκύημα τῆς φαντασίας, ἡ ὁποία ὁμως ἐκτίθεται μὲ λογικὴ συνέπεια. Πολυτιμότεροι εἶναι ὅλοι οἱ ἴστοι καὶ τὰ ὄργανα τὰ ὁποῖα συμβάλλουν μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο στὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη,¹⁷² γιὰ τοῦτο λαμβάνουν τὴν καλύτερη ποιοτικὰ τροφή. «Σὰν καλὸς οἰκονόμος¹⁷³ ἡ φύση δὲν συνηθίζει νὰ πετάει τίποτε ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ προκύψει κάτι χρήσιμο. Στὴ διαχείριση τοῦ σπιτιοῦ τὸ καλύτερο μερίδιο ἀπὸ τὴ διαθέσιμη τροφή προορίζεται γιὰ τοὺς ἐλεύθερους, τὸ χειρότερο πού ἀπομένει γιὰ τοὺς ὑπηρέτες, τὸ χειρίστο ὁμως τὸ δίνουμε στὰ κατοικίδια ζῶα. Ὅπως ἐπενεργεῖ ἡ διάνοια σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ἐπενεργεῖ καὶ ἡ ἴδια ἡ φύση προκειμένου νὰ ἀναπτυχθοῦν τὰ πλάσματά της· ἀπὸ τὴν καθαρότερη ὕλη (Stoff) σχηματίζει τὴ σάρκα καὶ τὴν ὕλη (Materie) τῶν ὑπόλοιπων αἰσθητηρίων ὀργάνων, ἀπὸ τίς ἐκαίσεις ὁμως σχηματίζει ὄστᾶ, νεῦρα, μαλλιά, νύχια καὶ τὰ παρόμοια.»¹⁷⁴

Ὁ ἐγκέφαλος καὶ ἡ καρδιά. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ὑπῆρχαν δύο ἀντίθετες ἀπόψεις γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἐγκέφαλου. Ὅσοι μαζὶ μὲ τὸν Ἀναξιμένη προϋπέθεταν τὸν ἀέρα ὡς τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο δέχονταν ὅτι ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ἡ ἔδρα τῆς εὐφυΐας. Ὁ πρῶτος γνωστὸς σ' ἐμᾶς ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς ἀποψῆς εἶναι ὁ Ἀλκμαίων· τὸν ἀκολούθησαν οἱ Πυθαγόρειοι, ὁ Δημόκριτος, ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης, ὁ συγγραφέας τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἰερῆς νοῦσου*¹⁷⁵ καὶ ὁ Πλάτων.¹⁷⁶ Ἡ ἄλλη ἀποψὴ ἴσως μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸν Ἡράκλειτο· οἱ ἐκπρόσωποί της ἀναγνώριζαν τὴν ἔμφυτη θερμότητᾶ ὡς ἀρχὴ (Prinzip) τῆς ζωῆς καί, συνεπῶς, τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο στὸν ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ τὸ αἷμα εἶναι ἡ ἔδρα τῆς ζωικῆς θερμότητος, τὸ θεωροῦσαν φορέα τῆς εὐφυΐας.¹⁷⁷ Ὅποιοι ἀπέδιδε 'στὸ θερμὸ' ἀποφασί-

'ῶραιων' λέξεων, ἡ ὁποία μόνο ὡς ἔκφραση τοῦ προσωπικοῦ ἐνθουσιασμοῦ του μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ.

¹⁷² B 6, 744 b 12 τὰ τιμιώτατα καὶ μετελληφότα τῆς κυριωτάτης ἀρχῆς. Τρέφονται ἐκ τῆς πεπεμμένης καὶ καθαρωτάτης καὶ πρώτης τροφῆς· ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ τὸ αἷμα.

¹⁷³ Ὁ συγγραφέας τοῦ συγγράμματος *Περὶ καρδίας* ὀνομάζει τὴ φύση ἕναν καλὸ πρακτικὸ γιαντρός, χειρῶναξ ἀγαθός, IX 86L. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ 'χειρῶναξ' πρβ. *Περὶ διαίτης ὀξέων* 3, II 242L. Στὸ *Corpus Hippocraticum* ἡ φύση εἶναι = ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου· κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο *Ἐπιδημίας*, VI 5, V 314 L. *νοῦσων φύσεις ἰατροί*.

¹⁷⁴ B 6, 744 b 16-26. Λιγότερο θεωρητικὰ (spekulativ) παρουσιάζεται στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* καὶ στὸ *Περὶ ζῶων μορίων*, πρβ. τὰ χωρία τὰ ὁποῖα παρατίθενται παραπάνω, ὕποσ. 126.

¹⁷⁵ Κεφ. 14, VI 386 L.

¹⁷⁶ *Τίμαιος* 73 b-d.

¹⁷⁷ Ἐμπεδοκλῆς 31 B 105 αἷμα γὰρ ἀνθρώποις περικαρδίον ἐστὶ νόημα. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο στὸ *Περὶ καρδίας* 10, IX 88 L. διαβάζουμε: γνώμη ἡ τοῦ ἀνθρώπου πέφυκεν ἐν τῇ λαίῃ κοιλίῃ (στὴν ἀριστερὴ κοιλία τῆς καρδιάς, γιατί, ὅταν ἔκαναν τομῆ, βρῆκαν ἐκεῖ

στική σημασία για τη ζωή δὲν μπορούσε νὰ τρέφει ιδιαίτερα μεγάλη ἐκτίμηση γιὰ τὸ ρόλο τοῦ ἐγκέφαλου, γιατί ἦταν ἀξίωμα ὅτι ὁ ἐγκέφαλος ἦταν ψυχρὸς καὶ ὑγρὸς. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἶναι γιὰ μᾶς ὁ πρῶτος στοχαστὴς ὁ ὁποῖος συνενώνει σὲ μιὰ συνολικὴ θεώρηση τὶς ἔννοιες 'τὸ θερμὸ - τὸ θεϊκὸ - ἡ ψυχὴ' μὲ λογικὴ συνέπεια. Κατέστησε γενικῶς 'τὸ θερμὸ' βασικὴ ἔννοια γιὰ τὴν ἐρμηνεύειά τῶν βιολογικῶν φαινομένων. Ὁ συγγραφέας τοῦ συγγράμματος *Περὶ καρδίας*¹⁷⁸ πίστευε ὅτι ἡ ζωικὴ πνοή, πνεῦμα, εἶναι ἡ λεπτότερη ἐξάτμιση καὶ τὸ τελικὸ προϊόν τοῦ αἵματος.

Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀφετηριακὴ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη. Ποτὲ δὲν συνδέει τὸν ἐγκέφαλο μὲ τὸν ψυχισμό. Ὁ σπουδαιότερος προβαλλόμενος λόγος ἐκ μέρους του εἶναι ὅτι συμφωνοῦσε μὲ τὴ θεωρία γιὰ τὴ σημασίαν τῆς ἔμφυτης θερμότητος. «Μερικοὶ πιστεύουν ὅτι ὁ ἐγκέφαλος ἀποτελεῖται ἀπὸ μυελό, ἐπειδὴ ὁ νωτιαῖος μυελὸς συνδέεται μὲ τὸν ἐγκέφαλο. Δὲν εἶναι ἔτσι. Ὁ ἐγκέφαλος εἶναι τὸ ψυχρότερο ὄργανο τοῦ σώματος, ὁ μυελός, ἀντιθέτως, εἶναι θερμὸς κατὰ τὴ φύση του.»¹⁷⁹ Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ψυχρὸς καὶ ἄναιμος, καὶ ἔχει ὑγρὴ-ρευστὴ ὑφὴ ἐπικράτησε πράγματι μέχρι τὸν 17ο αἰώνα· ὁ Harvey χαρακτήρισε τὸν ἐγκέφαλο 'ψυχρό'. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Ἀριστοτέλη (καὶ τῶν ὄπαδῶν του) ὅτι ὁ ἐγκέφαλος δὲν ἔχει αἷμα ὀφείλεται σὲ ἑλλιπὴ παρατήρηση. Ὁ Ἀριστοτέλης γινώριζε τὴν *Pia Mater*, τὴν πλούσια σὲ αἰμοφόρα ἀγγεῖα μεμβράνη,¹⁸⁰ ἀλλὰ δὲν γινώριζε τὰ λεπτὰ αἰμοφόρα ἀγγεῖα στὴν ἐγκεφαλικὴ οὐσία. Ἄλλο λόγο βρῆκε στὴν ἀναισθησία τῆς ἐγκεφαλικῆς οὐσίας σὲ μηχανικὸ ἔρεθισμὸ.¹⁸¹ Γινώριζε ὅτι τὸ μάτι συνδέεται ἀνατομικὰ μὲ τὸν ἐγκέφαλο, ἐρμήνευσε ὁμως αὐτὴ τὴν παρατήρηση ἔτσι, ὥστε ἡ καρδιὰ νὰ λειτουργεῖ ὡς κεντρικὸ ὄργανο καὶ γιὰ τὴν ὄραση. Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ οἱ ὄπαδοί του δὲν εἶχαν ἀκόμη ἀνακαλύψει τὶς νευρικὰς ὁδοὺς· γιὰ τοῦτο ἀρνοῦνταν κάθε ἀνατομικὴ σύνδεση ἀνάμεσα στὸν ἐγκέφαλο καὶ στὰ αἰσθητήρια ὄργανα.¹⁸² Δὲν ἐξηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ νωτιαῖος

μόνο λίγο αἷμα) καὶ ἄρχει τῆς ἄλλης ψυχῆς. Ἐπίσης, στὸ *Περὶ νοῦσων* I 30, VI 200 L. τὸ αἷμα τὸ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ πλεῖστον ξυμβάλλεται μέρος συνέσιος· ἐνιοὶ δὲ λέγουσι τὸ πᾶν. Σχετικὰ μὲ τὴ ζωικὴ θερμότητα στὸ *Περὶ σαρκῶν* 2, VIII, 584 L. δοκέει δέ μοι ὁ καλέομεν θερμὸν ἀθάνατον τ' εἶναι καὶ νοεῖν πάντα καὶ ὄρῃν καὶ ἀκούειν καὶ εἰδέναι πάντα· 4, 588 L. ὁ δ' ἐγκέφαλος ἐστὶ μητρόπολις τοῦ ψυχροῦ. Πρβ. παραπάνω, σ. 81.

¹⁷⁸ *Περὶ καρδίας* IX 88 L. καθαρή καὶ φωτεινὴ περιουσίη γεγυυῖη ἐκ τῆς διακρίσεως τοῦ αἵματος.

¹⁷⁹ *Περὶ ζῶων μορίων* B 7, 652a 27-29.

¹⁸⁰ *Περὶ ζῶων μορίων* B 7, 652b 30 τὴν μήνιγγα τὴν περὶ τὸν ἐγκέφαλον.

¹⁸¹ 652b 4 μηδεμίαν ποιεῖν αἰσθῆσιν θιγγανόμενος.

¹⁸² 652b 3 οὐκ ἔχει συνέχειαν οὐδεμίαν πρὸς τὰ αἰσθητικὰ μόρια. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ὁ ἐγκέφαλος ἔχει ιδιαίτερη φύση, ἴδιος φύσις, εἶναι ἓνα μόριον ιδιαίτατον. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ λέξις πόροι εἶναι περιηληπτικὸ ὄνομα καὶ χαρακτηρίζει τόσο νεῦρα ὅσο καὶ αἰμοφόρα ἀγγεῖα.

μυελός συνδέεται με τὸν ἐγκέφαλο· τὸ θερμὸ μεταφέρεται μέσω τοῦ νωτιαίου μυελοῦ ὡς τὸν ἐγκέφαλο, γιὰ νὰ παγώσει ἐκεῖ.¹⁸³

Κατὰ τὴν ἀποψή του ὁ ἐγκέφαλος καὶ ἡ καρδιὰ συνδέονται στενὰ μεταξὺ τους· ἡ καρδιὰ ἀδυνατεῖ νὰ ἐπιτελέσει τὶς λειτουργίες της χωρὶς τὴ σύμπραξη τοῦ ἐγκέφαλου. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι «ὄλοι, ἀνεξαιρέτως, οἱ προηγούμενοι ἀπὸ αὐτὸν δέχονται ὅτι οἱ φλέβες πηγάζουν ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο, πράγμα πού εἶναι ἐσφαλμένο».¹⁸⁴ Αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς ὀφείλεται πιθανὸν στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης παρερμηνέυσε τὴ λέξη ἀρχή.¹⁸⁵ Στὶς ἱστορικές ἀνασκοπήσεις του ἀπαντοῦν συχνὰ τέτοιες παρερμηνείες. Ὁ Ἀλκμαίων καὶ οἱ διάδοχοί του πιθανὸν ἤθελαν νὰ ποῦν μόνο ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε στὴν *Pia Mater* τὴν ἀρχὴ τοῦ φλεβικοῦ συστήματος. Ἀντιθέτως, ὁ Ἀριστοτέλης με τὴν πρότασή του ἐννοεῖ ὅτι ἡ καρδιὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος, ἐπομένως ἐννοεῖ κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ. Κατὰ τὴν ἀποψή του τὸ αἷμα ἀποκτᾷ τὴν τελικὴ μορφή του στὴν καρδιὰ· ἡ καρδιὰ εἶναι ἕνα δοχεῖο γιὰ τὸ αἷμα, καὶ με τὴν κίνηση τῆς καρδιάς τὸ αἷμα ἐξωθεῖται στὶς φλέβες· οἱ σπουδαιότερες φλέβες ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στὴν καρδιὰ.¹⁸⁶ Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν λέει ποτὲ ὅτι τὸ αἷμα ἐπιστρέφει στὴν καρδιὰ. Κατὰ κάποιον τρόπο θεωροῦσε τὴν καρδιὰ μέρος τῶν δύο μεγάλων φλεβῶν τὶς ὁποῖες ἀποκαλοῦσε «ἡ μεγάλη φλέβα» (δεξιὰ) καὶ ἡ ἄορτῆ (ἀριστερά).¹⁸⁷ Στὸν Ἀριστοτέλη «ἡ μεγάλη φλέβα» ἢ ἡ «φλέβα» ἀπλῶς δηλώνει τὶς κοῦλες φλέβες καὶ τὸ φλεβικὸ σύστημα συμπεριλαμβανομένου τοῦ δεξιοῦ κόλπου· ἐδῶ ἀνήκει καὶ ἡ πνευμονικὴ ἀρτηρία, τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης

¹⁸³ 652a 27 ἐστὶ δὲ πᾶν τούναντιον. Στὸ *Περὶ σαρκῶν* VIII 588 L. διαβάζουμε: ὁ μυελός ὁ καλεόμενος νωτιαῖος καθίρει ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου.

¹⁸⁴ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Γ 3, 513a 10, πρβ. E. Littré, *Oeuvres d'Hippocrate*, IX 163-166.

¹⁸⁵ Γιατὶ ἦδη κατὰ τὸ 400 π.Χ. οἱ γιατροὶ γνώριζαν ὅτι ἡ καρδιὰ εἶναι ἡ ἀφετηρία τῶν φλεβῶν, ὅπως διαβάζουμε στὸ *Περὶ νοῦσων* IV (ἕνα ἐπιστημονικὰ ἀξιόλογο σύγγραμμα, τὸ ὁποῖο συνδέεται στενὰ με τὸ *Περὶ γονῆς* καὶ *Περὶ φύσεως παιδίου*) κεφ. 33, VII 544 L. τῶ αἵματι ἡ καρδίη πηγὴ ἐστίν. Ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἔκφραση χρησιμοποιοῦν οἱ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ Ἀριστοτέλης βάλλει ἐναντίον τῶν πρωτόγονων διδασκαλιῶν τοῦ Συεννέσεως καὶ τοῦ Πολύβου. Ἦδη ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης συνέγραφε τὰ βιολογικὰ ἔργα του, οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν καρδιὰ καὶ τὸν ἐγκέφαλο πρέπει νὰ θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς σύγχρονους γιατροὺς ξεπερασμένες καὶ ἀπρηχαιωμένες.

¹⁸⁶ *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 4, 665b 34 – 666a 8.

¹⁸⁷ Ἡ ὀρολογία στὸ *Corpus Hippocraticum* καὶ στὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ, πράγμα πού συχνὰ ὀδηγεῖ σὲ σύγχυση. Στὸ *Περὶ σαρκῶν* οἱ δύο βασικὲς φλέβες ὀνομάζονται ἀρτηρία καὶ κοιλία φλέψ (στὰ γερμανικὰ Hohlvene), ἐνῶ στὸν Ἀριστοτέλη ὀνομάζονται ἄορτῆ καὶ μεγάλη φλέψ, ἀντιστοίχως (εἶναι εὐχρηστοὶ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ὄροι). Ὁ C. Friedrich πιστεύει ὅτι ἡ λέξη ἄορτῆ (τὸ προσαρτᾶν, τὸ προσαρτημένο) καθιερώθηκε ἀπὸ κάποιον ὁ ὅποιος ἤθελε νὰ ἀποφύγει τὴ σύγχυση τῆς τραχείας (ἀρτηρία) με αὐτὴ τὴν ἀρτηρία. Ὁ συγγραφέας τοῦ συγγράμματος *Περὶ καρδίας* λέει ἄορταί, ὅταν ἐννοεῖ τοὺς βρόγχους, IX 86 L. ἀρχαὶ τῆσιν ἄορτῆσιν.

χαρακτηρίζει ως προέκταση τῆς μεγάλης φλέβας στὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς καρδιάς. Γι' αὐτὸν ἡ ἄορτῆ μὲ τὶς διακλαδώσεις της εἶναι τὸ ἀρτηριακὸ σύστημα· ὁ Ἀριστοτέλης γνώριζε ὅτι αὐτὲς οἱ φλέβες ἔχουν παχύτερα καὶ συμπαγέστερα τοιχώματα, ἀλλὰ μικρότερες διαμέτρους, καὶ ὅτι τὸ αἷμα ἔχει διαφορετικὸ χρῶμα στὰ δύο συστήματα· περιγράφει ὡς καθαρότερο τὸ αἷμα τῆς ἄορτῆς. Γνώριζε τὰ τριχοειδῆ ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα ἀνακάλυψε ἐκ νέου γύρω στὸ 1650 ὁ Malpighi, καὶ ἐνδιαφερόταν πολὺ γιὰ ὀρισμένες ἀσθένειες ποὺ προκαλοῦν πυρετό· ἐπίσης, ἀντιλαμβάνονταν σωστὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ πλάσμα καὶ στὸν ὀρὸ τοῦ αἵματος σὲ διάφορα ζῶα. Κατὰ τὴν ἄποψή του στὰ μεγάλα ζῶα ἡ καρδιὰ ἔχει τρεῖς κοιλίες:¹⁸⁸ τὸν δεξιὸ καὶ τὸν ἀριστερὸ κόλπο καὶ τὸν ἀριστερὸ προθάλαμο. Κατὰ τὸν Ogle εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὸν δεξιὸ προθάλαμο φλεβικὴ ἀπόληξη, ἐπομένως ὄχι μέρος τῆς καρδιάς, ἀλλὰ διευρυμένο μέρος τῆς μεγάλης φλέβας.

Φυσικά, ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει καὶ μιὰ σειρὰ θεωρητικὰ (spekulativ) ἐπιχειρήματα, γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν κείρια σημασία τῆς καρδιάς: Τὸ αἷμα πρέπει νὰ σχηματίζεται ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει μεγάλη θερμότητα καὶ ἐκεῖ ἀπ' ὅπου ἡ θερμότητα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαφανιστεῖ τόσο γρήγορα· ἡ καρδιὰ ἀνταποκρίνεται σ' αὐτὸ τὸ αἴτημα· τὸ κέντρο τοῦ σώματος εἶναι συγχρόνως καὶ τὸ θερμότερο μέρος του· τὰ τοιχώματα τῆς καρδιάς εἶναι παχιά καὶ συμπαγῆ, μὲ ἀποτέλεσμα αὐτὴ νὰ μπορεῖ νὰ διατηρεῖ τὴ θερμότητα· ἡ πηγὴ τοῦ αἵματος πρέπει νὰ εἶναι καθαρῆ¹⁸⁹ καὶ νὰ βρίσκεται, ὅσο τὸ δυνατόν, κεντρικὰ καὶ σὲ προφυλαγμένη θέση. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ αἱματώδη ὄργανα εἶναι οἱ καλύτεροι διαμεσολαβητὲς αἰσθητηριακῶν ἀντιλήψεων συνηγορεῖ γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ καρδιὰ εἶναι τὸ κεντρικὸ ὄργανο τῆς ἀντίληψης.

Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ διατηρήσει ἀλώβητη αὐτὴ τὴν ἄποψη γιὰ τὴν καρδιὰ ὡς τὸ κεντρικὸ ὄργανο γιὰ τὶς αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις,¹⁹⁰ ὁ Ἀριστοτέλης ἔπρεπε νὰ διατυπώσει μιὰ σειρὰ ὑποθέσεις οἱ ὁποῖες, ὅλες μαζί, μπόρεσαν νὰ ἐξηγήσουν τὸ φαινόμενο. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ogle, ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν κατὰ βάση λανθασμένη θεωρία του κατόρθωσε πράγματι νὰ ἐξηγήσει τὰ προσιτὰ σ' αὐτὸν ἀνατομικά, φυσιολογικά καὶ παθολογικά δεδομένα, δηλαδή: 1) τὴν ἀπουσία ἀνατομικῆς σύνδεσης ἀνάμεσα στὸν ἐγκέφαλο καὶ

¹⁸⁸ *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 4, 666 b 21-22. Δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία τῶν σχολιαστῶν γιὰ τὸ ποιὲς τρεῖς κοιλίες ἐνοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐγὼ ἀκολουθῶ τὸν Ogle, ἐπειδὴ ὁλόκληρο τὸ τμῆμα τοῦ κεκμένου γίνεται κατανοητό, ἂν δεχτοῦμε τὴ δική του ἐξήγηση γιὰ τὶς τρεῖς κοιλίας.

¹⁸⁹ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Β 1, 732 b 29 ἀρχὴ καθαρωτέρα· Β 6, 744 a 29. Ζωικὴ θερμότητα στὴν καθαρότερη μορφή (μέγιστη θερμοκρασία) ὑπάρχει μόνον στὴν καρδιά.

¹⁹⁰ Σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ ἴδια διδασκαλία ὑπάρχει στὰ συγγράμματα *Περὶ σαρκῶν*, *Περὶ καρδίας*, *Περὶ ὀστέων φύσεως* 2 καὶ *Περὶ ἀνατομῆς*. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου *Περὶ ἱερῆς νοῦσου*, κεφ. 17, γνωρίζει αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὴν ἀπορρίπτει ὁμως ὡς ἐσφαλμένη.

τὰ αἰσθητήρια ὄργανα.¹⁹¹ 2) τὴν ὑπαρξὴ τέτοιων συνδέσεων ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ὄργανα καὶ τὴν καρδιά· πίστευε ὅτι ἡ ἴδια ἡ καρδιά εἶναι ὄργανο ἀφῆς καὶ γεύσης,¹⁹² καὶ τὸ αὐτί, τὸ μάτι καὶ τὰ ρουθούνια συνδέονται μέσα ἀπὸ ιδιαίτερες διόδους μὲ τὰ αἰμοφόρα ἀγγεῖα καὶ μέσω αὐτῶν μὲ τὴν καρδιά.¹⁹³ 3) τὴν ἀναισθησία τῆς ἐγκεφαλικῆς οὐσίας.¹⁹⁴ 4) ὅσο πλουσιότερο σὲ καθαρὸ αἷμα εἶναι ἓνα μέρος τοῦ σώματος τόσο πῶς εὐαίσθητο εἶναι.¹⁹⁵ 5) τὴν ἀπουσία τοῦ αἵματος στὸν ἐγκέφαλο.¹⁹⁶ 6) τὴν καρδιά ὡς κέντρο τῶν αἰμοφόρων ἀγγείων· 7) τὴν καρδιά ὡς τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο, κατὰ τὸ θάνατο, τὸ ὅποιο κινεῖται.¹⁹⁷ Δημιουργεῖται στὸ ἔμβρυο ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ζωικῆς θερμότητος, ἔπειτα τὸ ψυχρὸ προκαλεῖ τὴ δημιουργία τοῦ ἐγκέφαλου.¹⁹⁸ 8) Τὸ ἐμφανέστερο φυσιολογικὸ σύμπτωμα σὲ αἰσθήματα ἡδονῆς ἢ πόνου εἶναι ἡ αὐξανόμενη ἢ μειούμενη δραστηριότητα τῆς καρδιάς.¹⁹⁹ 9) τὸ γεγονός ὅτι τὰ ψάρια καὶ ἄλλα κατώτερα ζῶα διαθέτουν ἀκοὴ καὶ ὄσφρηση, ἂν καὶ δὲν ἔχουν στὸ κεφάλι κανένα ἐμφανῶς διακριτὸ ὄργανο γι' αὐτὲς τίς αἰσθητηριακὰς ἐντυπώσεις.²⁰⁰

Ἡ ἐξήγηση τὴν ὁποία δίνει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴ θεωρία του σχετικὰ μὲ τὴ σύμπραξη τῆς καρδιάς καὶ τοῦ ἐγκέφαλου εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς μεθόδου του στὰ βιολογικὰ συγγράμματα. Κυριαρχεῖ τὸ θεωρητικὸ (spekulativ) στοιχεῖο. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς διδασκαλίας γιὰ τὴ ζωικὴ θερμότητα, τὴν ὁποία εἶχε παραλάβει ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τοὺς σικελοὺς γιαιτρούς, ἐξηγεῖ τὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς. «Στὴν καρδιά ὑπάρχει, κατὰ κάποιον τρόπο, μιὰ ἐστία στὴν ὁποία θὰ καίει, καλὰ προφυλαγμένη, ἡ ζωικὴ φλόγα τῆς φύσης, περίπου σὰν ἀκρόπολη τοῦ σώματος.»²⁰¹ Ἀπ' αὐτὴ τὴ θερμότητα

191 652 b 2-4.

192 656 a 30 ἢ τε τῶν ἀπτῶν καὶ ἢ τῶν χυμῶν.

193 656 b 16-19 πόροι.

194 652 b 4-5.

195 656 b 3-4.

196 652 a 35 ἀναμιότατον τῶν ὑγρῶν τῶν ἐν τῷ σώματι πάντων.

197 *Περὶ ζῶων γενέσεως* B 5, 741 b 17-22 πρῶτων γιγνόμενον τελευταῖον ἀπολείπειν.

198 743 b 28 τὸ ψυχρὸν συνίσταται τὸ ἐγκέφαλον.

199 *Περὶ ζῶων μορίων* B 4, 650 b 35 - 651 a 5· Γ 6, 669 a 20· *Περὶ ἀναπνοῆς* 20, 479 b 19-26· *Περὶ ψυχῆς* A 1, 403 a 26. Ὁ συγγραφέας τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἱερῆς νοῦσου* 14, VI 386 L., ἐπιμένει ὅτι ἡ εὐφυΐα, οἱ ἠθικὲς ἰδέες, ἡ ἡδονὴ καὶ ὁ πόνος ὀφείλονται στὸν ἐγκέφαλο· ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ὁ μεσολαβητὴς τῆς διάνοιας, τὸν ἐρμηνεύοντα τὴν *ξύνεσιν*, 392 L. Γνωρίζει καὶ ἀπορρίπτει τὴν ἀποψὴ τὴν ὁποία πρεσβεύει ὁ Ἀριστοτέλης: λέγουσι δὲ τινες ὡς φρονέομεν τῇ καρδίῃ καὶ τὸ ἀνώμενον τοῦτο ἔστι καὶ τὸ φροντίζον· τὸ δ' οὐχ οὕτως ἔχει... πάντων τουτέων ὁ ἐγκέφαλος αἰτίας ἔστι.

200 656 a 36-37.

201 *Περὶ ζῶων μορίων* Γ 7, 670 a 24-26. Ἡ πρόταση ὅτι κάθε ὀργανισμὸς ἔχει μιὰ ἀρχὴ θερμοῦ φυσικῆς, B 3, 650 a 7 ἐπανέρχεται σὲ ὅλα τὰ βιολογικὰ συγγράμματα. Πρβ. Ross. *Parva naturalia*, εἰσαγωγή, σ. 41, καὶ παραπάνω, σ. 83.

ἐξαρτᾶται ἡ ζωή,²⁰² αὐτὴ χωνεύει τὴν τροφή, πραγματοποιοῖ τὴν ἀνάπτυξη²⁰³ καὶ καθιστᾶ δυνατὲς τὶς αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὸν μεγαλύτερο ἐγκέφαλο ἀπ' ὅλα τὰ ἐμβρια ὄντα,²⁰⁴ γιὰ τὸν ἡ θερμότητα εἶναι καθαρότερη, δηλαδὴ ἡ θερμοκρασία τοῦ σώματος εἶναι σ' αὐτὸν ὑψηλότερη. Ἡ νοητικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συνέπεια τῆς καλῆς σχέσης μείξης ἀνάμεσα στὴν ἰσχυρὴ θερμότητα τῆς καρδιάς καὶ στὴν ἀντίστοιχη ἰσχυρὴ ψύξη τοῦ ἐγκέφαλου.²⁰⁵ Παρ' ὅλα αὐτά, σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς λειτουργίες ἡ θερμότητα παραμένει μόνον τὸ ἐργαλεῖο τῆς ψυχῆς. «Σὲ μερικὸς στοχαστὲς ἡ φύση τῆς φωτιάς γενικῶς φαίνεται νὰ εἶναι ἡ αἰτία τῆς θρέψης καὶ τῆς ἀνάπτυξης. Γιὰ αὐτὴ μόνον ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα τρέφει καὶ πολλαπλασιάζει ἡ ἴδια τὸν ἑαυτὸ της· γι' αὐτὸν τὸ λόγο μπορούμε νὰ τὴν κατανοήσουμε ὡς τὸ ἐνεργητικὸ στοιχεῖο στὰ φυτὰ καὶ στὰ ζῶα. Εἶναι, λοιπὸν, κατὰ κάποιον τρόπο, βέβαια, συναίτια, ἀλλὰ ὄχι αἰτία γενικῶς αἰτία εἶναι περισσότερο ἡ ψυχὴ.»²⁰⁶ Ἡ ἐσωτερικὴ θερμότητα τοῦ σώματος ἔχει τεράστια σημασία· εὐνοεῖ ὅλες τὶς διεργασίες ἀνάπλασης καὶ μεταβολισμοῦ, ἐνῶ τὸ ψυχρὸ δρώντας σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση τὶς ἀναστέλλει. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐμφυτὴ θερμότητα, τόσο ἀνώτερος εἶναι ἕνας ὀργανισμός· ἕνα παράδειγμα μόνον γιὰ τὸ πῶς ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Ἀριστοτέλης: «Ἡ γυναίκα ἔχει ἐκ φύσεως λιγότερη θερμότητα ἀπὸ τὸν ἄντρα καὶ γιὰ τοῦτο, ἀπὸ φυσιολογικὴ ἄποψη, ὑστερεῖ ἔναντι τοῦ ἄντρα· γι' αὐτὸν τὸ λόγο εἶναι ἀτελέστερη ἡ μετατροπὴ τῆς τροφῆς σὲ αἷμα καὶ ἡ μετατροπὴ τοῦ αἵματος σὲ γονιμοποιὸ ὕλικό· ὡς ἐκ τούτου ἡ ἔκκριση εἶναι αἰματοειδῆς καὶ ἡ γυναίκα δὲν συμβάλλει στὴν ἀναπαραγωγὴ μὲ σπέρμα.»²⁰⁷

Ὁ ἄνθρωπος ὡς γνωμονικὸς τύπος (Normaltypus). Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἦταν αὐτονόητο νὰ παρουσιάσει τὸν ἄνθρωπο ὡς γνωμονικὸ τύπο (Normaltypus).²⁰⁸ Κατὰ τὴν περιγραφή τῶν ἀνατομικῶν διαφορῶν τῶν ζώων πρέπει νὰ ἀρχίζει κανεὶς μὲ τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τὴν ἐξέταξιν καθέναν τὰ νομίσματα σύμφωνα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα τοῦ εἶναι γνωστότερα, ἔτσι γίνεται καὶ μὲ ἄλλα πράγματα. Ὁ ἄνθρωπος, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ζῶα, μᾶς εἶναι κατ' ἀνάγκη περισσότερο γνωστός. Τὰ ἐπιμέρους μέλη τοῦ σώ-

²⁰² *Περὶ νεότητος καὶ γήραος* 469b 6-20.

²⁰³ *Περὶ ζώων μορίων* Γ 6, 669b 3· *Περὶ ζώων γενέσεως* Β 4, 416b 28.

²⁰⁴ *Περὶ ζώων μορίων* Β 7, 653a 27.

²⁰⁵ *Περὶ ζώων γενέσεως* Β 6, 744a 28-31, πρβ. *Περὶ ψυχῆς* Γ 1, 425a 6.

²⁰⁶ *Περὶ ψυχῆς* Β 4, 416a 9-15.

²⁰⁷ *Περὶ ζώων γενέσεως* Α 19, 726b 30 - 727a 28.

²⁰⁸ *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως* 455b 31-34 ἐκ τούτων (τὸν ἄνθρωπο) πάντα θεωρητέον. *Πολιτικά* Α 8, 1256b 15-17 «ἡ φύση ἔχει δημιουργήσει τὰ πάντα γιὰ χάριν τοῦ ἀνθρώπου».

ματος είναι, βέβαια, εύκολα αντίληπτά, αλλά, για να λάβουμε υπόψη τη σειρά και για να συνδέσουμε άμέσως την αντίληψη με την εξήγηση, θα απαριθμήσω τώρα τα μέλη, πρώτα τα όργανα, έπειτα τους ιστούς.»²⁰⁹ Στο *Περί ζώων μορίων* ο 'Αριστοτέλης προσθέτει έναν ακόμη λόγο: «Τά ανώτερα έμβια όντα είναι εκείνα στα όποια δόθηκε όχι άπλως ζωή, αλλά και καλή ζωή. Τέτριου είδους είναι τó γένος τών ανθρώπων· γιατί ή μόνο ó άνθρωπος, από τά γνωστά σ' έμας έμβια όντα, μετέχει στο θείο²¹⁰ ή όπωσδήποτε μετέχει περισσότερο άπ' όλα. Για τούτο και έμεις, εξαιτίας αυτού τού γεγονότος και έπειδή ή μορφή τών έξωτερικών μελών του μάς είναι πιο γνωστή, πρέπει να μιλήσουμε πρώτα για τόν άνθρωπο. Γιατί καταρχήν μόνο σ' αυτόν εκ φύσεως συμπεριφέρονται φυσικά τά μέλη· τó επάνω μέρος του προεξέχει τείνοντας προς αυτό τó όποιο είναι τó ανώτερο τού σύμπαντος· γιατί ó άνθρωπος είναι τó μοναδικό έμβιο όν τó όποιο βαδίζει όρθιο».

Στήν πραγματικότητα, ó 'Αριστοτέλης γνώριζε τήν ανατομία όρισμένων ζώων καλύτερα από τήν ανατομία τού ανθρώπου. Εύκολα καταλαβαίνουμε ότι θεωρούσε 'φυσική' τή θέση τών όργάνων στον άνθρωπο· αυτό όμως είχε ως συνέπεια να έμμένει στην αξιολογική του κλίμακα για τις κατευθύνσεις: δεξιά καλύτερα από άριστερά, μπροστά καλύτερα από πίσω, επάνω καλύτερα από κάτω.²¹¹ Αυτή ή αξιολογική προοπτική γίνεται φανερά ιδιαίτερα στη συγκριτική ανατομία του. Συνηθίζουμε να λέμε ότι ó άνθρωπος έχει καλή αντίληπτική ικανότητα, έπειδή διαθέτει καλά όργανα γι' αυτόν τó σκοπό. 'Ο 'Αριστοτέλης αντίστρέφει τή σχέση: «'Ο 'Αναξαγόρας ύποστηρίζει ότι ó άνθρωπος είναι τó εύφυέστερο ζώο, έπειδή έχει χέρια. Αν τó καλοσκεφτούμε όμως, θα καταλάβουμε ότι ó άνθρωπος απέκτησε χέρια, έπειδή είναι τó εύφυέστερο ζώο. Τά χέρια είναι εργαλείο και ή φύση, σαν λογικός άνθρωπος, μοιράζει πάντοτε κάθε πράγμα σ' εκείνους οι όποιοι γνωρίζουν να τó χρησιμοποιούν. Είναι φρονιμότερο να δώσουμε έναν αυλό σ' εκείνον ó όποιος ξέρει ήδη να χειρίζεται τó όργανο, παρά να διδάξουμε να παίξει εκείνον ó όποιος έχει ήδη έναν αυλό. Έτσι ή φύση δίνει στον καλύτερο και κυρίαρχο²¹² τó λιγότερο, και όχι τó αντίστροφο. Για τούτο έχει ó

²⁰⁹ *Περί τά ζώα ιστορίαι* Α 7, 491 a 19-26.

²¹⁰ Β 10, 656 a 8 τού θείου μετέχει σημαίνει 'μετέχει στον νοΰ', γιατί τó θεϊόν είναι 'τό θεϊκό στοιχείο' μέσα μας, βλ. παραπάνω σ. 230. Πρβ. *Περί ζώων γενέσεως* Γ 10, 761 a 5 οι σφήκες και οι άγριομέλισσες δέν έχουν τήν ίδια εύφυα με τις μέλισσες, ούκ έχουσιν ούδέν θεϊόν ώσπερ τó γένος τó τών μελιττών.

²¹¹ *Περί ζώων μορίων* Γ 3, 665 a 22-26· Β 2, 648 a 9-13. 'Η αντίληψη ότι τó δεξί είναι αξιολογικά ανώτερο τού άριστερού είναι βαθιά ριζωμένη στη λαϊκή σκέψη, πρβ. Ε. Lesky, παρακάτω, σ. 357, δ.π., σ. 39.

²¹² 'Ο 'Αριστοτέλης έννοεί εκείνον ó όποιος διαθέτει τήν ικανότητα, γιατί στην αξιολογική του κλίμακα ή ικανότητα είναι ανώτερη τού εργαλείου, 'τού ελαχιστοτέρου'. Παρουσιάζει

άνθρωπος χέρια, επειδή είναι λογικός. "Όσο ευφύεστερος είναι κάποιος τόσο περισσότερα εργαλεία γνωρίζει να χειρίζεται. Το χέρι δεν είναι ένα εργαλείο, αλλά ποικιλία εργαλείων, κατά κάποιον τρόπο μάλιστα το εργαλείο των εργαλείων.²¹³ Η φύση, λοιπόν, έδωσε το χέρι το οποίο είναι χρήσιμο για τα περισσότερα πράγματα σ' εκείνον ο οποίος έχει τα προσόντα για τις περισσότερες δεξιότητες. Κάθε ζώο έχει ένα μόνον άμυντικό μέσο: αντίθετως, το χέρι γίνεται νύχι, όπλη και κέρατο, κι ακόμη άκόντιο και σπαθί, επειδή μπορεί να συλλάβει και να κρατήσει τα πάντα. Αυτό οφείλεται στο ότι η φύση έχει φτιάξει τόσο λεπτές τις άρθρώσεις των δακτύλων για το κράτημα και το σφίξιμο: ιδιαίτερα λεπτή είναι η λειτουργία του αντίχειρα». Σ' αυτό τον πανηγυρικό για το χέρι ο Άριστοτέλης περιγράφει τη λειτουργία κάθε δακτύλου. Στο τρίτο βιβλίο ακολουθεί ένα ενδιαφέρον παράρτημα, για τη σοφία της φύσης κατά τη διανομή των όργάνων τα οποία προορίζονται για την υπεράσπιση και άμυνα: μόνο όσα ζώα γνωρίζουν να χρησιμοποιούν ένα συγκεκριμένο όργανο εξοπλίζονται μ' αυτό το όργανο.²¹⁴ Για τον Άριστοτέλη αυτό το πρωτείο του ψυχικού στοιχείου είναι το ίδιο αυτονόητο με την ανθρωπομορφική θεώρηση της ζωής της φύσης. Βρίσκει κάτι το ανθρώπινο και στις φωνές των ζώων. 'Ιδιαίτερα τα πουλιά φαίνεται ότι χρησιμοποιούν τη φωνή, και για να συνεννοηθούν μεταξύ τους και για να δώσουν πληροφορίες το ένα στο άλλο.²¹⁵ Στις μέλισσες, στα μερμήγκια και στις άραχνες ο Άριστοτέλης ανακαλύπτει ίχνη ευφυΐας. 'Εκείνο που διαφοροποιεί πειστικότερα τον άνθρωπο από τα ζώα είναι το ότι για τους ανθρώπους από τη μνήμη δημιουργείται αρχικώς πείρα κι έπειτα σιγά σιγά γνώση.

'Η αναπαραγωγή και η ανάπτυξη του έμβριου. Στο σύγγραμμα για την αναπαραγωγή ο Άριστοτέλης θέτει 'κατ' άρχην' (prinzipiell) πολλά έρω-

ζω το χωρίο *Περί ζώων μορίων Δ 10, 687 a 8 - b 13*. Κάτι διαφορετικό λέει ο Άριστοτέλης στο *Περί ζώων γενέσεως Δ 1, 766 a 5 άμα δ' η φύσις την τε δύναμιν αποδιδωσιν έκαστω και το όργανον βέλτιον γάρ ούτως*.

²¹³ Κατ' αυτό τον τρόπο και στο *Περί ψυχής Γ 8, 432 a 1-3* διαβάζουμε: «Η ψυχή είναι σαν το χέρι: και το χέρι είναι όργανον των όργάνων και το πνεύμα είναι η μορφή των νοητικών μορφών και η αντίληψη ή μορφή των πραγμάτων τα οποία μπορούμε να αντιληφθούμε». *Προβλήματα 30, 955 b 25*: 'Ο θεός έδωσε ως εργαλεία στο σώμα το χέρι και στην ψυχή το πνεύμα.

²¹⁴ Γ 1, 661 b 28-32. Στα σχόλια του ο Ogle παρατηρεί ότι τα πολυάριθμα δεδομένα στα οποία στηρίζεται ο Άριστοτέλης σ' αυτό το κεφάλαιο είναι απολύτως σωστά: η προοπτική είναι η αντίστροφη σε σχέση με τον Darwin.

²¹⁵ *Περί ζώων μορίων Β 17, 660 a 35 πρὸς έρμηνείαν... και μάθησιν. Περί τα ζώα ιστορία Α 488 b 25 - Θ 1, 589 a 1-2*.

τήματα τὰ ὁποῖα, ἀκόμη καὶ σήμερα, ἀπασχολοῦν τὴ φυσικὴ ἔρευνα· μερικὲς φορές ἢ προβληματικὴ τοῦ εἶναι ἐκπληκτικὰ σύγχρονη. Πολὺ πιὸ παράδοξες φαίνονται σ' ἓναν σημερινὸ ἀναγνώστη ἢ ἐπιχειρηματολογία καὶ οἱ ἀπαντήσεις τοῦ. Ἀφενὸς μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι σὲ πολλὰ ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα συζητοῦνται σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα ἢ φυσικὴ ἐπιστῆμη ξεπέρασε τὸν Ἀριστοτέλη μόλις τὸν 19ο αἰώνα· ἀφετέρου τὰ νοητικὰ μέσα καὶ οἱ νοητικὲς δομές, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων ὁ Ἀριστοτέλης καταλήγει στὰ συμπεράσματά του, μᾶς φαίνεται ὅτι ἔχουν μικρὴ σχέση μὲ τὴ φυσικὴ ἐπιστῆμη. Γιὰ νὰ κατανοῆσει κανεὶς αὐτὸ τὸ σύγγραμμα σωστά, πρέπει νὰ ἔχει ἐξοικειωθεῖ μὲ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη, γιατί τὸ σύγγραμμα γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ εἶναι πράγματι, κατὰ κάποιον τρόπο, μιὰ σύνθεση τοῦ κοσμοειδώλου του.

Ἀπὸ τότε ποῦ ἦταν νέος ὁ Ἀριστοτέλης πάλεψε μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ γίνεσθαι. Χαρακτηρίζει τὸ θέμα τῶν πρώτων βιβλίων τῶν *Φυσικῶν*, ἑνὸς ἀπὸ τὰ πρωιμότερα συγγράμματά του, ὡς 'τις ἀρχές (Prinzipien) τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι κατὰ τὴ γένεση'.²¹⁶ θέλει νὰ ἐξηγήσει τὸ φαινόμενο τῆς γένεσης γενικῶς. Ἐπειτα ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέλυσε σὲ πολλὰ συγγράμματα τὴ μορφή γένεσης τὴν ὁποία ὀνομάζει ποιοτικὴ μεταβολή.²¹⁷ Σὲ κάθε εὐκαιρία τονίζει πόσο σημαντικὸ γιὰ τὴ σωστὴ κατανόηση τῶν πραγμάτων εἶναι νὰ τὰ μελετοῦμε στὴ διαδικασίᾳ τοῦ γίνεσθαι.²¹⁸ Στὸ σύγγραμμα γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναλαμβάνει νὰ λύσει τὸ αἰνίγμα τῆς δημιουργίας τῆς ζωῆς. Στὴν πρώτη πρόταση διατυπώνει τὸ στόχο τῆς ἔρευνάς του: Πῶς δημιουργεῖται ἡ ζωὴ, ποῖα εἶναι ἡ κινούσα αἰτία, πῶς ἀναπτύσσεται τὸ ἔμβρυο μετὰ τὴ σύλληψη;

Ἐργάζεται συνεχῶς μὲ νοητικὲς δομές τὶς ὁποῖες γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ πρωιμότερα συγγράμματά του. 1) Ἡ φιλοσοφία τοῦ τέλους. «Τὸ γίνεσθαι ἑνὸς ἀτόμου καθορίζεται ἀπὸ τὴ μορφή ὑπαρξῆς του, καὶ ὄχι ἐκείνη ἀπὸ τὸ γίνεσθαι,²¹⁹ γιατί ὁ ἄνθρωπος γεννᾷ ἄνθρωπο· ἡ γεννώσα εἶναι στὴν πραγματικότητα (ἐδῶ καὶ τώρα) ὅ,τι ἀκριβῶς εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴ φυσικὴ προδιάθεσή του, τὸ ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ὑπόκειται ὡς βάση.»²²⁰ Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σπέρματος ἀκολουθεῖ μιὰ μορφοποιὸ δύναμη πρὸς ἓναν στόχο ἔνθετο στὸ σπέρμα. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος, φυσικά, δὲν γνώριζε τίποτε γιὰ τὰ γονίδια καὶ τὰ χρωμοσώματα, αὐτὴ ἡ δύναμη εἶναι ἀσώματη (immaterial). 2) Ἡ διδασκαλία γιὰ τοὺς τέσσερις παράγοντες (αἰτίες) εἶναι βα-

²¹⁶ Πρβ. τόμ. Α', σ. 325, ὑποσ. 119.

²¹⁷ Πρβ. παραπάνω, σσ. 26, 56-57 καὶ 127.

²¹⁸ τὰ πράγματα φύσιμα βλέπει, *Πολιτικά* Α 1, 1252 a 24.

²¹⁹ *Περὶ ζῴων μορίων* Α 1, 640 a 18 = *Περὶ ζῴων γενέσεως* Ε 1, 778 b 5.

²²⁰ *Περὶ ζῴων γενέσεως* Β 1, 734 b 35, ὅπως καὶ *Περὶ ψυχῆς* Β 1, 412 b 26-27.

σικά απλή θεματοποίηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ τέλους.²²¹ Μ' αὐτὴ τὴ διδασκαλία ὁ Ἀριστοτέλης νόμισε ὅτι ὑπερνίκησε τὴ μηχανιστικὴ φυσικὴ ἐξήγηση. «Οἱ παλαιοὶ ἐρευνητὲς τῆς φύσης δὲν κατάλαβαν ὅτι κατὰ τὴ γένεση ὑπάρχουν πολλοὶ παράγοντες· λάμβαναν ὑπόψιν τους μόνο δύο, τὸ ὑλικό (Stoff) καὶ τὴν κίνηση· ἀκόμη κι αὐτοὺς δὲν τοὺς ὀριοθέτησαν. Δὲν ἔλαβαν ὑπόψιν τους τὴ μορφή καὶ τὴν καθορισμένη σκοπιμότητα.»²²² 3) Στὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὶς μεταβολὲς τῶν στοιχείων παίζει σπουδαῖο ρόλο ἡ ἔννοια κρατεῖν, ὑπερισχύω. Ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα ἐπικρατεῖ ἓνα εἶδος πάλης, μέχρι νὰ ὑπερισχύσει τὸ ἓνα.²²³ τὸ ἓνα ἐνεργεῖ, τὸ ἄλλο τίθεται σὲ ἐνέργεια· αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐκφράζει μὲ τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος ποιεῖν – πάσχειν· τὸ πάσχειν δὲν εἶναι παθητικότητα, ἀλλὰ μεταβαση σὲ μιὰ κατάσταση. Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ μεταβολὴ συντελεῖται πάντοτε ἔτσι, ὥστε τὸ Χ νὰ μεταβάλλεται στὸ ἀντίθετό του Ψ. «Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο δὲν ὑπερνικᾶται κατὰ τὸ γίγνεσθαι πρέπει νὰ μετατραπῆι στὸ ἀντίθετό του.»²²⁴ Θὰ δοῦμε πῶς χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης αὐτὴ τὴ νοητικὴ δομὴ στὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν κληρονομικότητα. 4) Μιὰ θεμελιώδης ἔννοια τῆς πρωτόγονης 'χημείας' του στὰ Μετεωρολογικὰ Δ εἶναι ἡ πέψις, τὸ ψήσιμο.²²⁵ Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ αὐτὴ τὴ λέξη τῆς καθομιλουμένης γιὰ ὅλες τὶς φυσικὲς διεργασίες, οἱ ὁποῖες συντελοῦνται ὑπὸ τὴν ἐπίδραση θερμότητας. Ὄταν ἡ θερμότητα ὑπερνικᾶ ἓνα ὑλικό (Stoff), προκαλεῖ βράσιμο τοῦ ὑλικοῦ (Stoff), δηλαδὴ ἡ ἐπίδραση τῆς θερμότητας ὀδηγεῖ σὲ πλήρη μεταμόρφωση τοῦ ὑλικοῦ (Stoff). Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ἄνδρας ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ βράζει τὸ αἷμα καὶ νὰ παράγει ἓνα τέλειο σπέρμα, ἐνῶ ἡ γυναίκα δὲν μπορεῖ νὰ βράζει τὶς ἐκκρίσεις τοῦ φύλου τῆς γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἡ γυναίκα συνεισφέρει μόνο τὸ ὑλικό (Stoff).²²⁶ 5) Ἐδῶ, ὅπως σὲ ὅλα τὰ συγγράμματα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας του, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ὡς εὐρετικὴ μέθοδο τὴν ἀναλογία λειτουργίας καὶ σκοποῦ. Δὲν κάνει ὅμως πάντοτε αὐστηρὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ κατασκευὴ καὶ λειτουργία.

221 Πρβ. τόμ. Α', σσ. 374-375.

222 *Περὶ ζώων μορίων* Α 1, 642a 24-26, *Περὶ ζώων γενέσεως* Ε 1, 778b 7-10.

223 *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Β 4, 331a 28, b 7, πρβ. F. Solmsen, *Aristotle's system of the physical world*, σσ. 361-362.

224 *Περὶ ζώων γενέσεως* Δ 1, 766a 15 τὸ μὴ κρατούμενον ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦντος ἀνάγκη μεταβάλλειν εἰς τὸ ἐναντίον.

225 Πρβ. παραπάνω, σ. 135. *Περὶ ζώων γενέσεως* Δ 1, 765b 15 πᾶσα πέψις ἐργάζεται θερμῶ.

226 *Περὶ ζώων γενέσεως* Δ 1, 766b 12-16. Ἡ δυνατότητα ἢ ἀδυναμία γιὰ πέψιν, 765b 9-10.

Θύμισα ήδη²²⁷ ότι ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζει τὸν βιολογικὸ κύκλο ὡς ἐγγύηση γιὰ τὴν αἰωνιότητα τῆς μορφῆς. Στὸ *Περὶ ζῴων γενέσεως* θέλει νὰ αἰτιολογήσει τὴν ὑπάρξη ἀρσενικοῦ καὶ θηλυκοῦ στὴ φύση: «Ἀνάμεσα στὰ ὑπαρκτὰ πράγματα τὰ οὐράνια σώματα εἶναι αἰώνια καὶ θεϊκά, ἐνῶ τὰ γήινα πράγματα μποροῦν νὰ ὑπάρχουν ἢ νὰ μὴν ὑπάρχουν· σύμφωνα μὲ τὴ φύση του, τὸ ὠραῖο καὶ τὸ θεϊκὸ εἶναι πάντοτε δημιουργὸς τοῦ καλοῦ γιὰ ὅσα πράγματα μποροῦν νὰ μετέχουν σ' αὐτό· αὐτὰ τὰ μὴ αἰώνια πράγματα ἔχουν τὴ δυνατότητα τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς συμμετοχῆς στὸ χειρότερο ἢ στὸ καλύτερο· ἐπιπλέον, ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι καλύτερο ἀπὸ τὸ σῶμα, καὶ τὸ ἔμψυχο, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ψυχῆς, εἶναι καλύτερο ἀπὸ τὸ ἄψυχο, καὶ ἡ ὑπαρξη καλύτερη ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι, καὶ ἡ ζωὴ καλύτερη ἀπὸ τὴ μὴ ζωὴ· γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους, λοιπόν, ὑπάρχει ἀναπαραγωγὴ στὰ ζῶα. Γιατί, ἀφοῦ ἡ φύση αὐτῶν τῶν πλασμάτων δὲν ἐπιτρέπει ἓνα αἰώνιο εἶναι, αὐτὸ ποὺ γίνε-ται εἶναι αἰώνιο στὸ βαθμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι. Τὸ ἐπιμέρους ἄτομο πεθαί-νει, ἀλλὰ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ εἴδους εἶναι αἰώνιο. Γι' αὐτὸ ὑπάρχουν ἀδιάλει-πτα γενιὲς ἀνθρώπων, ζῴων καὶ φυτῶν. Ἐπειδὴ ὁμοῦς ἡ ἀπαρχὴ αὐτῆς τῆς ἐναλλαγῆς γενεῶν εἶναι τὸ θηλυκὸ καὶ τὸ ἀρσενικὸ, γιὰ χάριν τῆς ἀναπαρα-γωγῆς μᾶλλον πρέπει νὰ ὑπάρχει διαφορὰ φύλου στὰ πλάσματα τὰ ὁποῖα εἶναι ἓνα ἀπὸ δύο. Ἡ πρώτη κινούσα αἰτία ὁμοῦς, ἡ ὁποία φέρει ἡδὴ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὴ μορφὴ τοῦ εἴδους, εἶναι καλύτερη καὶ θεϊκό-τερη ἀπὸ τὸ ὑλικὸ (Stoff)· τότε εἶναι καὶ πιὸ σκόπιμο νὰ χωριστεῖ τὸ ἀνώτε-ρο ἀπὸ τὸ κατώτερο· γι' αὐτὸ παντοῦ, ὅπου εἶναι δυνατόν, τὸ ἀρσενικὸ εἶναι χωρισμένο ἀπὸ τὸ θηλυκὸ. Ἡ ἀρχὴ (Prinzip) τῆς κίνησης εἶναι κάτι ἀνώτερο καὶ θεϊκὸ, τὸ ὁποῖο ὡς ἀρσενικὸ ἀποτελεῖ τὴ βάση τῶν πλασμά-των ποὺ γίνονται· αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ βάση ὡς θηλυκὸ εἶναι ὑλικὸ (Stoff)».²²⁸

Ὁ Ἀριστοτέλης λέει συχνὰ ὅτι εἶναι ἀνόητο νὰ ἀναζητοῦμε ἐξήγηση γιὰ ὅ,τι εἶναι αὐτονόητο. «Δὲν πρέπει νὰ ἀμφισβητοῦμε ὅτι ὑπάρχει κάτι τέ-τοιο, ὅπως ἡ φύση καὶ ἡ κίνηση· αὐτὸ τὸ βλέπουμε. Εἶναι ἀνόητο νὰ μελε-τοῦμε μὲ ἀκρίβεια ἀνόητους ἰσχυρισμούς.»²²⁹ Παρ' ὅλα αὐτὰ ἀναλαμβάνει κατ' ἐπανάληψη νὰ ἐξηγήσει τὸ φαινομενικὰ αὐτονόητο· μᾶς εἶναι μὲν γνω-στότερο, ἀλλὰ μόνο ὅταν θὰ τὸ ἔχουμε ἐξηγήσει καὶ θὰ ἔχουμε κατανοήσει τίς αἰτίες του, θὰ τὸ γνωρίζουμε πραγματικὰ καλά· ἡ γνώση προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπλή γνώμη. Στὴν πραγματικότητα αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ (Prinzip) τῆς σημερινῆς κοινωνιολογικῆς ἔρευνας. Ἀπ' αὐτὴν προκύπτει ἡ ψευδαίσθηση

²²⁷ Παραπάνω, σ. 337.

²²⁸ *Περὶ ζῴων γενέσεως* Β 1, 731 b 24 - 732 a 9.

²²⁹ Πρβ. *Φυσικά* Α 2, 185 a 12, *Περὶ ζῴων μορίων* Γ 3, 664 b 18.

ἀπλοϊκότητας ἢ ὅποια τόσο συχνὰ ὑπάρχει στὶς ἀριστοτελικές ἐξηγήσεις, καθὼς καὶ στὰ ἀποτελέσματα τῆς σημερινῆς κοινωνιολογικῆς ἔρευνας.

Ἄν ρωτήσουμε γιατί ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει αὐτὴ τὴν ἐξήγησὴ τῆς διαφοροποίησης τῶν φύλων, εὐκολα μποροῦμε νὰ λάβουμε τὴν ἀπάντησιν. Θέλει νὰ ἐντάξει καὶ αὐτὸ τὸ θεμελιακὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς στὸ κοσμοεἰδωλό του. Ἄς δοῦμε ἀπὸ ἀπόστασιν τό, κατὰ βάση, δυϊστικὸ κοσμοεἰδωλό του. Ἐκεῖ πάνω βρίσκεται ὁ αἰῶνια ἀμετάβλητος οὐρανός, ἡ περιστροφὴ τοῦ ὁποίου κυβερνᾷ ὅλα ὅσα εἶναι κάτω ἀπὸ τὴ σελήνη. Ἐδῶ κάτω βρίσκονται τὰ πράγματα τὰ ὅποια μποροῦν νὰ συμβαίνουν διαφορετικὰ καὶ εἶναι ὑποταγμένα στὸ πάντοτε διαρκές, συνεχές καὶ μὴ ἀντιστρέψιμο φυσικὸ γίγνεσθαι. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναλύει τὴ δομὴ αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς σειρᾶς ἀρχῶν (Prinzipien) οἱ ὁποῖες, φυσικά, δὲν ὑπάρχουν καθεαυτές, ἀλλὰ ὡς διαστοχαστικὲς ἔννοιες (Reflexionsbegriffe) καθιστοῦν τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι κατανοητό. Παντοῦ διαβλέπει τὴν προσπάθειαν γιὰ τελειότητα, γιὰ τὸ θεϊκὸ ὠραῖο, γιὰ πραγμάτωσιν τῆς οὐσίας, τῆς φυσικῆς μορφῆς ἀπὸ μιᾶ χαρακτηριστικὰ ἑλληνικὴ ὀπτικὴ ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ αὐτὴ τὴν προσπάθειαν ἀγῶνα ἀνάμεσα σὲ δύο συστατικὰ στοιχεῖα: μορφὴ-ῦλη, πραγματικότηθα-δυνατότητα, ψυχῆ-σῶμα, κινήτηρας-κινούμενο, ἐνεργῶ-τίθεμαι σὲ ἐνέργεια, θερμὸ-ψυχρὸ, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνον τὰ σπουδαιότερα ἐννοιολογικὰ ζεύγη του. Ἐπομένως, σ' αὐτὴ τὴ διανοητικὴ κατασκευὴ ἐντάσσει τὴν θεωρίαν καὶ τὶς ἔννοιες ἀρσενικὸ-θηλυκὸ. Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τὶς θεμελιακὰς ἔννοιες τῆς κοσμοθεωρίας του, ὅταν μιλᾷ γιὰ τὴν πρᾶξιν τῆς συνουσίας· βλέπει στὸ ἀρσενικὸ τὴν ἀρχὴν τῆς κίνησιν καὶ τοῦ γίγνεσθαι καὶ τὸν φορέα τῆς μορφῆς, δηλαδὴ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τὴν ψυχῆ, ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ σώματος.²³⁰ στὸ θηλυκὸ βλέπει τὴν πηγὴν τοῦ ὕλικου (Stoff).²³¹

Ἄν καὶ τὸ θεωρητικὸ (spekulativ) στοιχεῖο κυριαρχεῖ σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα, δὲν πρέπει νὰ φανταζόμεσθε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀγνόησε τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Ἀντιθέτως, ἀπέδωσε μεγάλη ἀξία στὸ νὰ τονίσει ὅτι οἱ θεωρίες του λαμβάνουν ὑπόψιν τὶς γνώσεις τῆς ἐποχῆς του. Παντοῦ ἐπικρίνει τὶς θεωρίες τῶν προγενεστέρων του, ὅταν μπορεῖ νὰ καταδείξει ἓνα δεδομένο τὸ ὁποῖο δὲν συμφωνεῖ μὲ τὶς θεωρίες. Ἐνα παράδειγμα μό-

²³⁰ Μῦ 2, 1077 a 31-34, Ζῆτα 10, 1035 b 14-16 καὶ στὸ *Περὶ ψυχῆς*.

²³¹ Ὁ Μ. Wellmann καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸν ἡ E. Lesky, σ. 92, θεωροῦν τὸν Πυθαγόρειο ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὸν Διογένη Λαέρτιο VIII 25-28 πρόδρομο τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας γιὰ τὸ σπέρμα. Αὐτὸ τὸ θεωρῶ ἐντελῶς ἀδύνατο ἢ ἀναφορὰ δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓναν ὕστερο Πυθαγόρειο, ὁ ὁποῖος συγχωνεῖ τὴν πλατωνικὴν θεωρίαν τῶν ἀρχῶν (Prinzipien) (ἀόριστος διὰς) μὲ τὴν ἀριστοτελικὴν διδασκαλίαν γιὰ τὸ ζεύγος εἶδος-ῦλη. Πρβ. W. Burkert, *Weisheit und Wissenschaft*, Νυρεμβέργη 1962, σ. 47, ὕποσ. 47.

νο:²³² «Τὰ παιδιὰ μοιάζουν μὲ τοὺς παπποῦδες ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν προῆλθε τίποτε [ὕλικό]. Οἱ ὁμοιότητες μεταβιβάζονται μέσα ἀπὸ πολλές γενιές, ὅπως συνέβη σ' ἕνα κορίτσι στὴν Ἡλεία, τὸ ὁποῖο ἦλθε σ' ἐπαφή μ' ἕναν Αἰθίοπα· ὄχι ἡ κόρη τῆς, ἀλλὰ ὁ γιὸς τῆς κόρης εἶχε σκουρόχρωμο δέρμα». Ἐπομένως, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ ἰσχύουσα θεωρία γιὰ τὴν κληρονομικότητα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστή. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει κατ' ἐπανάληψη παρατηρήσεις μ' αὐτὸ τὸν τρόπο· γιὰ τοῦτο ἡ ἐκθεση δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀποδεικνύεται ἐμπειρικά· τὸ θεωρητικὸ (spekulativ) στοιχεῖο εἶναι ἐμφανὲς στὴν ἐρμηνεία καὶ ἀξιολόγηση τῶν δεδομένων. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔθεσε πρῶτος σχεδὸν κανένα ἀπὸ τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα πραγματεύεται σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα.²³³ Τὸ καθαρὰ βιολογικὸ ἐρώτημα ἀπὸ τοῦ προέρχεται τὸ ἀνθρώπινο σπέρμα τέθηκε γιὰ πρώτη φορά, χωρὶς νὰ συνδεθεῖ μὲ μιὰ κοσμογονία, ἀπὸ τὸν Ἀλκμαίωνα τὸν Κροτωνιάτη. Αὐτὸς μετέθεσε τὴν ἀρχὴ τοῦ φλεβικοῦ συστήματος στὸν ἐγκέφαλο. Ἐπιπλέον, ἐπειδὴ δέχτηκε ὅτι τὸ σπέρμα εἶναι προῖον τοῦ αἵματος, ἔπεται, ὅπως λέει, ὅτι τὸ σπέρμα εἶναι μέρος τοῦ ἐγκέφαλου.²³⁴ Οἱ ἰατρικὲς σχολὲς οἱ ὁποῖες ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἀλκμαίωνα θεωροῦσαν τὸν ἐγκέφαλο καὶ τὸν νωτιαῖο μυελὸ ἑνιαῖο ὄργανο· γιὰ τοῦτο ὑποστήριζαν ὅτι τὸ σπέρμα ἔρχεται ἀπὸ τὸ μυαλὸ διαμέσου τοῦ νωτιαίου μυελοῦ. Ἀπόηχο αὐτῆς τῆς διδασκαλίας βρίσκουμε στὸν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα. Ὁ Πλάτων ἐνδιαφερόταν λίγο γιὰ τὴν βιολογικὴ προβληματικὴ καθεαυτὴν. Ἦθελε νὰ ἐξηγήσει πῶς ἡ ἀθάνατη ψυχὴ εἰσέρχεται στὸ σῶμα γιὰ τὸ ἰδανικὸ κράτος τοῦ ἤθελε νὰ δώσει ὁδηγίες καὶ συστάσεις γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ δώσουν πολύτιμους ἀπογόνους. Σ' αὐτὴν τοῦ τὴν προσπάθεια ἀντλήσε στοιχεῖα ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἀλκμαίωνα τὴν ὁποία γνώριζε καλὰ ἀπὸ πυθαγόρειες πηγές· δέχτηκε, λοιπὸν, ὅτι τὸ ἀνθρώπινο σπέρμα δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο καὶ τὸν νωτιαῖο μυελό.²³⁵

²³² *Περὶ ζῶων γενέσεως* A 18, 722 a 7-11.

²³³ Ὑποδειγματικὰ σαφὴ παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῶν ἐρωτημάτων τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* βρίσκουμε στὸ ἔργο τῆς E. Lesky, *Die Zeugungs- und Vererbungslehren der Antike und ihr Nachwirken*, Abh. Ak. Mainz, (Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse), 1950, ἀρ. 19. Ἡ κυρία Lesky καταγράφει ἐπίσης τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Μὲ εὐγνωμοσύνη χρησιμοποίη τὰ συμπεράσματά της.

²³⁴ *Τίμαιος* 73 b, τὸν γόνιμον μυελὸν 77 d· ἡ ἀνατομικὴ σύνδεση μὲ τὰ γονίδια στὸ 91 a.

²³⁵ Στὸ *Περὶ ζῶων μορίων* B 6, 651 b 21 ὁ Ἀριστοτέλης στρέφεται ἐναντίον αὐτῆς τῆς διδασκαλίας: ὁ μυελὸς αἱματός τις φύσις καὶ οὐχ ὡσπερ οἰόνται τινες τῆς γονῆς σπερματικὴ δύναμις.

Ὁ Ἀναξαγόρας καὶ οἱ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι ἐξήγησαν, ἔχοντας φυσικὰ ἐντελῶς διαφορετικὰ φιλοσοφικὰ κίνητρα, ὅτι τὸ σπέρμα πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ ὅλα τὰ μέλη τοῦ σώματος. Ὁ Δημόκριτος στήριξε αὐτὴ τὴ θεωρία στὴν ἐννοία του γιὰ τὸ ἄτομο²³⁶ καὶ αὐτὸ τὸ αἰτιολόγησε μὲ τρόπο καθαρὰ φυσικό. Μὲ κάπως διαφορετικὴ ἔκφραση συναντᾶμε αὐτὴ τὴ θεωρία στὰ συγγράμματα τοῦ Ἱπποκρατικοῦ Corpus.²³⁷ Ἐδῶ ἡ θεμελίωση εἶναι φυσιολογική: Τὸ ἀνδρικό σπέρμα προέρχεται ἀπὸ ὅλα τὰ ὑγρὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν στὸ σῶμα. Ἐπομένως, τὴ βάση ἀποτελεῖ ἡ διδασκαλία γιὰ τοὺς χυμούς. Ἀφ' ὅτου ὁ Δαρβίνος συνέκρινε τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν 'παγγένεση' μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ "Ἱπποκράτη", δίνουν αὐτὸ τὸ ὄνομα καὶ στὴν ἀρχαία διδασκαλία.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέρριψε καὶ τὶς δύο διδασκαλίες καὶ ἐξήγησε ὅτι τὸ σπέρμα ἔχει σχηματιστεῖ ἀπὸ τὸ αἷμα. Εἶναι πιθανὸ νὰ παρέλαβε αὐτὴ τὴν ἀποψη ἀπὸ τὸν Διογένη Ἀπολλωνιάτη.²³⁸ Ὁ Ἀριστοτέλης καταλήγει σ' αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα ἀκολουθώντας τρεῖς διαφορετικοὺς δρόμους. Ἐχει ὑπόψη του τὴν περιγραφὴ τῶν γεννητησίων ὀργάνων τὴν ὁποία ἔκανε στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Γ 1, μαζί μὲ τὰ ἀντίστοιχα διαγράμματα στὸ σύγγραμμα *Ἀνατομαί*.²³⁹ Ἀπ' αὐτὰ συμπεραίνουμε πῶς ὁ H. Balss καὶ ὁ E. Lesky δείχνουν μὲ λεπτομέρειες μὲ ποιὸν τρόπο ὁ Ἀριστοτέλης κατέληξε στὴν ἀποψή του ὅτι τὸ σπέρμα εἶναι προῖον μετασχηματισμοῦ τοῦ αἵματος. Εἶχε ἓνα σχῆμα γιὰ τὰ συστατικὰ μέρη τοῦ σώματος²⁴⁰ στὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἐντάξει τὸ σπέρμα ἀπ' αὐτὸ συνάγεται ὅτι τὸ σπέρμα ἀνήκει στὰ περιττώματα, εἶναι δηλαδὴ προῖον μετασχηματισμοῦ τοῦ αἵματος καί, συνεπῶς, τῆς τελείως χωνεμένης τροφῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης θεμελιώνει τὴν ἀποψή του ἀναγνωρίζοντας τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ δυνατότητα-ἀδυνατότητα καὶ στὴν τροφή. «Ὅταν τὸ σπέρμα προχωρεῖ, παρατηρεῖται σαφῆς ἀτονία, ἐπειδὴ τὸ σῶμα ἀποστερεῖται τὸ τέλειο ὕλικό τὸ ὁποῖο σχηματίζεται ἀπὸ τὴν τροφή.

²³⁶ 68 A 57 Diels - Kranz.

²³⁷ *Περὶ ἱερῆς νούσου* VI 364 L., *Περὶ ἀέρων* II 60 L. μόνο ὡς ἰσχυρισμὸς: ὁ γόνος πανταχόθεν ἔρχεται τοῦ σώματος· διεξοδικότερα στὰ Κνίδεια συγγράμματα *Περὶ γονῆς*, *Περὶ φύσεως παιδίου*, *Περὶ νούσων* IV, VII 470 L.

²³⁸ Ἔτσι ἐρμηνεύει ἡ E. Lesky τὶς φράσεις στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Γ 2, 512 b 5-11. Πρβ. τὴν παρατήρησιν στὸ τέλος τοῦ ἀπ. 64 B 6 Diels - Kranz. Ἄν ἡ ἐρμηνεία τῆς κυρίας Lesky γιὰ τὸ ἀπ. 28 B 18 τοῦ Παρμενίδη εἶναι σωστή, ἡ ἀποψὴ θὰ προερχόταν ἀπ' αὐτόν.

²³⁹ 510a 14 - b 1.

²⁴⁰ *Περὶ ζῶων γενέσεως* A 18, 724 b 23-28. Φυσικὰ καὶ φυσιολογικὰ μέρη εἶναι: ὁμοιομερῆ (ὅλα τὰ ὑγρὰ καὶ στερεὰ ὁμογενῆ ὕλικα καὶ οἱ ἱστοί), ἀνομοιομερῆ (τὰ ἐπιμέρους ὄργανα), περιττώματα (ἐκκρίσεις λόγῳ περισσεύσεως τροφῆς), συντήγματα (ἀπόβλητα ἀπὸ τὴν αὐξηση λόγῳ μὴ φυσιολογικῆς ἀποσύνθεσης), τροφή. Ἡ πλήρως χωνεμένη τροφή, ἐσχάτῃ τροφῇ, περνᾷ στὸ αἷμα, *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 4, 678 a 16-20.

Ἐπιπλέον, τὸ σπέρμα δὲν ὑπάρχει οὔτε στὴν πρώτη φάση τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας οὔτε στὴ γεροντικὴ ἡλικία οὔτε σὲ περιπτώσεις βαριάς ἀσθένειας. Γιατὶ τὰ ἀγόρια καταναλώνουν τὴν τροφή στὴν ἀνάπτυξή τους· οἱ ἄρρωστοι καὶ οἱ γέροντες δὲν μποροῦν νὰ “καύσουν” ἐπαρκῶς τὴν τροφή, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης ἐσωτερικῆς θερμότητας. Ἀκόμη κι ἀνάμεσα σὲ ἄτομα τοῦ αὐτοῦ γένους ὑπάρχουν μεγάλες διαφορές· ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι εἶναι εὐσαρκοὶ καὶ παχεῖς ἐκκρίνουν λιγότερο σπέρμα, ἐπειδὴ καταναλώνουν τὸ περίσσειμα τῆς τροφῆς γιὰ τὸ σχηματισμὸ λίπους.»²⁴¹ Φυσικά, ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει καὶ τροφές ποὺ διεγείρουν σεξουαλικά.

Ἡ ἰδέα ὅτι καὶ ἡ γυναίκα χύνει σπέρμα μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Ἀλκμαίωνα, καὶ μὲ τὸν Δημόκριτο²⁴² ἔγινε ἡ κυρίαρχη ἀποψη ἀνάμεσα στοὺς γιατρούς. Αὐτοὶ ἀναγνώρισαν ἰσότιμη συμμετοχὴ τοῦ ἀντρα καὶ τῆς γυναίκας στὸ φαινόμενο τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ ἐρώτημα:²⁴³ «Πρέπει τώρα νὰ ὀρίσουμε τί εἶναι τὸ αἷμα τῆς ἐμμήνου ρύσεως. Ἀπ’ αὐτὸ θὰ συμπεράνουμε ἂν ἐκκρίνει καὶ ἡ γυναίκα σπέρμα καὶ ἂν τὸ ἐμβρυο εἶναι κράμα δύο σπερμάτων, ἢ ἂν δὲν ἐκκρίνεται σπέρμα ἀπὸ τὴ γυναίκα· ἂν δὲν ἐκκρίνεται, θὰ ἔπρεπε νὰ ρωτήσουμε κατὰ πόσο ἡ γυναίκα προσφέρει μόνον τὸν τόπο καὶ ἂν, παρ’ ὅλα αὐτά, συνεισφέρει κάτι, καὶ μάλιστα πῶς καὶ μὲ ποιὸν τρόπο». Ἀφοῦ πραγματεύτηκε αὐτὲς τὶς δυνατότητες, ὁ Ἀριστοτέλης καταλήγει στὸ συμπέρασμα²⁴⁴ ὅτι τὸ αἷμα τῆς ἐμμήνου ρύσεως ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐκκρίση σπέρματος, καὶ βρίσκει ἐπιβεβαίωση αὐτῆς τῆς θεωρίας στὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα τὰ ὁποῖα τοῦ εἶναι γνωστά. Τὸ τελικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ ἀντρας δίνει τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν κίνηση, ἐνῶ ἡ γυναίκα παρέχει τὸ ὑλικό.²⁴⁵ Μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς τολμηρῆς ἀναλογίας πρὸς τὸν ζυλουργὸ καὶ τὰ ἐργαλεῖα του, ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι τὸ σπέρμα εἶναι τὸ ἐργαλεῖο τῆς φύσης. «Τὸ σπέρμα δὲν συνεισφέρει κανένα συστατικὸ μέρος σ’ αὐτὸ τὸ ὁποῖο γίνεται, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν ζυλουργὸ δὲν περνᾷ κάτι στὸ ξύλο ἢ ἓνα μέρος του σ’ αὐτὸ τὸ ὁποῖο γίνεται· ἀπ’ αὐτὸν προέρχονται μόνον μορφή καὶ εἶδος ἐξαιτίας τῆς κίνησης τὴν ὁποία αὐτὸς προκαλεῖ στὸ ὑλικό. Ἡ ψυχὴ του, στὴν ὁποία ὑπάρχει τὸ εἶδος, καὶ ἡ γνώση του θέτουν σὲ κίνηση τὰ χέρια του, τὰ χέρια του θέτουν σὲ κίνηση τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ

²⁴¹ *Περὶ ζώων γενέσεως* A 18, 725b 6 – 726a 6.

²⁴² 68 A 142 Diels – Kranz, *Περὶ γονῆς* 6, VII 478 L., *Γυναικείων* I 24, VIII 64 L. ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει αὐτὴ τὴν ἀποψη A 20, 727b 33 καὶ διακρίνει αὐστηρὰ τὴν πατρικὴ ἀπὸ τὴ μητρικὴ συμβολὴ κατὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ, A 17, 721a 35– 19, 726a 30.

²⁴³ B 19, 726a 28 – b 1.

²⁴⁴ 727a 1–4.

²⁴⁵ 730a 27.

ἐργαλεία τὸ ὑλικό. Ἄκριβῶς ἔτσι ἐνεργεῖ ἡ φύση στὰ ζῶα τὰ ὁποῖα ἐκσπερματώνουν· χρησιμοποιεῖ τὸ σπέρμα ὡς ἐργαλεῖο καὶ ὡς κάτι τὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖ τὴν κίνηση.» Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ σπέρμα συμφωνεῖ μὲ τὴ θεμελιακὴ του θεώρηση γιὰ τὸ εἶδος τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι: Τὸ φυσικὸ γίνεσθαι καθοδηγεῖται ἀπὸ μιὰ μορφοποιὸ δύναμη, χρησιμοποιεῖ ὁμως ὡς ἐργαλεῖα φυσικὲς δυνάμεις, οἱ δράσεις τῶν ὁποίων διέπονται ἀπὸ μηχανικὴ ἀναγκαιότητα· ἡ ἰσχυρότερη ἀπ' αὐτὲς τὲς δυνάμεις εἶναι ἡ ἔμφυτη θερμότητα. «Οἱ φυσικὲς δυνάμεις τῆς θερμότητας καὶ τοῦ ψύχους δημιουργοῦν τὲς ιδιότητες τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ὅπως τὸ σκληρὸ καὶ τὸ μαλακόν, τὸ λεῖο καὶ τὸ τραχὺ· ἡ δύναμη ὁμως ἡ ὁποία τὰ κάνει αὐτὸ πού εἶναι, δηλαδὴ σάρκα καὶ ὀστᾶ, εἶναι κάτι διαφορετικόν, δηλαδὴ ἡ κίνηση ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν γεννήτορα. Στὴν πραγματικότητα ὁ γεννήτορας εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴ φυσικὴ του προδιάθεση, τὸ ὑλικό (Stoff) τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ βᾶση γι' αὐτὸ πού γίνεται.»²⁴⁶ Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνισχύει τὴν ἀποψή του ὅτι ὁ ἄντρας δὲν συνεισφέρει τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν κίνηση καὶ συγκρίνει τὴ μορφοποιὸ δύναμη μὲ τὴ δράση τῆς πυτιᾶς στὸ γάλα κατὰ τὴν πῆξη τοῦ γάλακτος.

Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου ὑπῆρχαν δύο διαφορετικὲς ἀπόψεις, ἀφενὸς ἡ ἰδέα ὅτι στὸ σπέρμα βρίσκονται ὅλα τὰ μέλη τοῦ μελλοντικοῦ ἀτόμου σὲ ἀοράτως μικρῇ, ἀλλὰ ἤδη προσχηματισμένη κατάσταση. Αὐτὸ τὸ διανόημα γιὰ τὸν προσχηματισμὸ τὸ βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀναξαγόρα.²⁴⁷ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει αὐτὴ τὴ θεωρία σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ἐρώτημα ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ φύλο τοῦ ἀπογόνου εἶναι ἤδη καθορισμένο στὸ σπέρμα ἢ δημιουργεῖται κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου στὴ μήτρα. «Ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ἄλλοι φυσικοὶ ἐρευνητὲς πιστεύουν ὅτι ἡ διαφορὰ φύλου βρίσκεται ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὸ σπέρμα. Σύμφωνα μ' αὐτοὺς τὸ σπέρμα προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄντρα, ἐνῶ ἡ γυναίκα παρέχει τὸν τόπο· οἱ ἄντρες ἀπόγονοι προέρχονται ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὄρχι, ἐνῶ οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὸν ἀριστερό. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ διαφορὰ δημιουργεῖται στὴ μήτρα· ὅ,τι φτάνει σὲ θερμότερη μήτρα²⁴⁸ γίνεται ἀρσενικό. Ὁ Δημόκριτος ἐκπροσωπεῖ μιὰ τρίτη ἀποψή· ἡ διαφορὰ φύλου γεννᾶται μέσα στὴ μητέρα καὶ ὀφείλεται στὸ ποῖο ἀπὸ τὰ σπέρματα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τοὺς γονεῖς, ὑπερισχύει.»²⁴⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει τὴ δημοφιλῆ θεωρία γιὰ

²⁴⁶ *Περὶ ζῴων γενέσεως* Β 1, 734 b 31-36.

²⁴⁷ 59 Β 10 Diels - Kranz.

²⁴⁸ *Δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἐμμηνο ρύση.*

²⁴⁹ *Περὶ ζῴων γενέσεως* Δ 1, 763 b 30 - 764 a 11.

τὸ ἀριστερὸ-δεξι παραπέμποντας στὴν ἐμπειρία. Γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλῆ λέει κάπως ἀλαζονικά ὅτι εἶναι ἐπιτόλαιο νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἔμβρυο, ἀφοῦ ριχθεῖ στὴ μήτρα ὅπως σ' ἓναν φούρνο, θὰ ἀναπτύξει τόσο μεγάλες διαφορὲς μόνο μὲ τὴ θερμότητα. Ὁ ἴδιος, βέβαια, ἀποδίδει τεράστια σημασία στὴ θερμότητα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεωρία τοῦ Δημόκριτου, ὁ Ἄριστοτέλης παραδέχεται τὸ διανόημα ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου θὰ μπορούσε νὰ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση²⁵⁰ τῆς μιᾶς δυνάμεως πάνω στὴν ἄλλη· σ' αὐτὸ τὸ διανόημα βασίζει τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν κληρονομικότητα· ἀπορρίπτει τὴ θεωρία τοῦ Δημόκριτου γιὰ τὴν παγγένεση. Κατὰ τὴν ἀποψή του τὸ φύλο τοῦ παιδιοῦ καθορίζεται κατὰ τὸν σχηματισμὸ τοῦ ἐμβρύου ἀμέσως μετὰ τὴ συνουσία· ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν τὸ σπέρμα ἔχει ἀρκετὴ ἐσωτερικὴ θερμότητα, γιὰ νὰ 'νικήσει' ἢ ὄχι τὸ ὑλικὸ (Stoff) ἀπὸ τὶς ἐκκρίσεις τῆς γυναίκας.²⁵¹

Τὸ κεντρικὸ σημεῖο στὴ διδασκαλία τοῦ Ἄριστοτέλη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρίο:²⁵² «Τὸ ἄτομο τὸ ὁποῖο παρήγαγε τὸ σπέρμα καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ σπέρμα ἔρχεται στὴ μήτρα, ἐγκαινιάζει, μὲ μίαν καὶ μοναδικὴ ἐπαφή, μιὰ διαδικασία. Ὅ,τι δρᾷ ὕστερα ἀπ' αὐτὸ εἶναι μιὰ σύμφυτη μὲ τὸ σπέρμα τάση γιὰ κίνηση.²⁵³ Ἄς πάρουμε ὡς λειτουργικὴ ἀναλογία τὸ πῶς φτιάχνεται ἓνα σπίτι: ὁ ἀρχιτέκτονας δίνει τὴν ὠθηση καὶ τὶς ὁδηγίες· ἔπειτα προχωρεῖ τὸ χτίσιμο. Αὐτὸ τὸ ὁποῖο δίνει τὴν ὠθηση μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ὑλικά (materiell) στὸ σπέρμα καὶ δὲν βρίσκεται στὸ σπέρμα ὡς κάτι τέλεια σχηματισμένον». Μιὰ δευτέρη ἀναλογία βλέπει ὁ Ἄριστοτέλης στὸν τρόπο λειτουργίας ὀρισμένων μηχανικῶν παιχνιδιῶν.²⁵⁴ Πιστεύει, λοιπόν, ὅτι τὰ ἐπιμέρους ὄργανα δημιουργοῦνται ταυτοχρόνως σὲ μιὰ ἀλυσιδωτῆ ἀντίδραση, τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς μὴ ὑλικῆς δυνάμεως. Περισσότερο ἀπὸ 2.000 χρόνια ἀργότερα ὁ C. F. Wolff, στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ *Theoria generationis*, παρουσίασε τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν ἐπιγένεση²⁵⁵ ὡς ἐναλλακτικὴ πρόταση στὴ θεωρία γιὰ τὸν ἐκ τῶν προτέρων σχηματισμὸ ἢ ὁποῖα ἐπικρατοῦσε τότε.

Δύο ἐρωτήματα ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει τῶρα ὁ Ἄριστοτέλης. Τὸ ἓνα εἶναι τὸ δυσκολότερο ἀπ' ὅλα τὰ ἐρωτήματα:²⁵⁶ Πῶς καὶ ἀπὸ ποῦ εἰσέρχε-

²⁵⁰ κρατεῖν.

²⁵¹ Δ 1, 766 a 18-22 κρατεῖν - ἡττάσθαι.

²⁵² Περὶ ζῴων γενέσεως Β 1, 734 b 14-19. Παράφραση.

²⁵³ 734 b 16 ἢ ἐνοῦσα κίνησης. Πρβ. 768 a 11 - b 10.

²⁵⁴ 734 b 10 τὰ αὐτόματα τῶν θαυμάτων, καὶ στὸ Περὶ κινήσεως, πρβ. παραπάνω, σ. 79. ὑποσ. 325.

²⁵⁵ Ἡ λέξη σχηματίστηκε ὡς τεχνικὸς ὄρος.

²⁵⁶ 736 b 6 ἔχει τ' ἀπορίαν πλείστην.

ται ή λογική ψυχή (Denkseele) στο σπέρμα; Το άλλο ερώτημα, πώς και με ποιά σειρά σχηματίζονται τὰ ὄργανα, είναι πιό ἀπλό. Καταρχήν θὰ ἐκθέσουμε τὸ δεύτερο ερώτημα.²⁵⁷ «Μόλις σχηματιστεῖ τὸ ἔμβρυο, συμπεριφέρεται ὅπως οἱ σπόροι μέσα στοῦ ἔδαφος. Γιατί και στοὺς σπόρους τῶν φυτῶν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνάπτυξής τους βρίσκεται μέσα στὸν ἑαυτό τους. Μόλις πέσει ὁ σπόρος, ξεπηδοῦν ἀπ' αὐτὸν βλαστάρια καὶ ρίζες. Τὸ ἴδιο και στοῦ ἔμβρυο τοῦ ζώου, ὑπάρχουν κατὰ κάποιον τρόπο ὅλα τὰ μέλη σύμφωνα με τὴ φυσική προδιάθεση,²⁵⁸ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνάπτυξης ὁμως εἶναι κάτι ποὺ ἀκολουθεῖ. Ὡς ἐκ τούτου, ἀρχὴ γίνεται πρῶτα με τὸν σχηματισμὸ τῆς καρδιάς. Ὅτι ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα προκύπτει ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν παρατήρηση, γιατί πράγματι ἔτσι συμβαίνει,²⁵⁹ ἀλλὰ και θεωρητικά ἔτσι πρέπει νὰ συμβαίνει. Μόλις ἀποχωριστεῖ δηλαδή αὐτὸ τὸ ὁποῖο γίνεται ἀπὸ τοὺς γονεῖς, πρέπει νὰ αὐτοδιοικεῖται, σὰν γιὸς ποὺ στήθηκε ἀπὸ τὸν πατέρα στὰ πόδια του. Γιὰ τοῦτο, πρέπει νὰ ὑπάρχει και στὰ ζῶα ἕνα ἀφετηριακὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο συντελεῖται ἀργότερα ἡ διάρθρωση τοῦ σώματός τους με τάξη.»²⁶⁰ Μόλις σχηματιστεῖ ἡ καρδιά, δημιουργοῦνται σιγὰ σιγὰ²⁶¹ τὰ ὑπόλοιπα ὄργανα, ἀλλὰ ὄχι ἔτσι ὥστε τὸ ἕνα ὄργανο νὰ δημιουργεῖ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ ὅλα νὰ δημιουργοῦνται ἐξαιτίας τῆς πρωταρχικῆς κινήσεως ὥθησης. Ἡ γυναίκα παρέχει τὸ ὑλικὸ (Stoff)· τὸ αἷμα τῆς μητέρας εἶναι δυνάμει σὰν τὸ σῶμα τοῦ ἀτόμου τὸ ὁποῖο τὸ ἀπέβαλλε.²⁶² Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο και οἱ δύο γονεῖς συνεισφέρουν στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ νέου ἀτόμου.

Ἡ φυσικὴ δύναμη ἡ ὅποια καθιστᾶ δυνατὴ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου εἶναι ἡ ἔμφυτη θερμότητα. «Τὸ γίνεσθαι τοῦ ἐμβρύου εἶναι ἡ πρώτη συμμετοχὴ στὴν τρέφουσα ψυχή και λαμβάνει χώρα στοῦ θερμῶ, ἡ ζωὴ εἶναι ἡ διαρκὴς διατήρηση αὐτῆς τῆς συμμετοχῆς.»²⁶³ Ἐδῶ ἐμφανίζεται ξανά τὸ πνεῦμα, αὐτὸς ὁ χαμαιλέοντας ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες τοῦ Ἀριστοτέλη. «Τὰ ὄργανα τῶν ζῶων διαφοροποιοῦνται με ἐπίδραση τοῦ πνεύματος.²⁶⁴ Δὲν ἐννοῶ, ὅπως μερικοὶ φυσικοὶ ἐρευνητές, τὴν ἀναπνοὴ τῆς μη-

257 *Περὶ ζῴων γενέσεως* Β 4, 739 b 33 – 740 a 8.

258 Ὁ Ἀριστοτέλης ἐργάζεται ἐδῶ με τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος δυνάμει – ἐνεργεία και με τὴ λέξη ἀρχή=χρονική ἀρχή, ἀρχή (Prinzip), αὐτὸ ποὺ ἐπικρατεῖ.

259 Τὸ περιέγραψε στοῦ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία* Δ 3, 561 a 11.

260 740 a 8 ἡ διακόσμησης τοῦ σώματος.

261 734 a 25 τὸ μὲν πρότερον τὸ δ' ὕστερον.

262 738 b 3-4, πρβ. Γ 11, 762 b 2 *περίττωμα...* δ ἡ παρὰ τοῦ ἄρρενος ἀρχὴ κινούσα, δυνάμει τοιοῦτον ὄν οἶον ἀφ' οὔπερ ἦλθεν, ἀποτελεῖ τὸ ζῶον.

263 *Περὶ ἀναπνοῆς* 479 a 29-30.

264 Β 6, 741 b 37 *διορίζεται δὲ τὰ μέρη τῶν ζῴων πνεύματι*. Οἱ Aubert – Wimmer παρατηροῦν κατηγορηματικά: «Ἄν ἡ λέξη πνεῦμα δὲν χρησιμοποιεῖται με ἐντελῶς μυστηριώδη σημασία, ἡ ὑπόθεση δὲν εἶναι σωστὴ». Ἡ ὑπόθεση γιὰ τὸ πνεῦμα διαδραμάτισε γιὰ τὸν

τέρας ἢ αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐμβρύου,²⁶⁵ ἀλλὰ ἕναν εἰδικό ἐσωτερικό ἀέρα.» Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴ διάκριση ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς ὑπόθεσής του γιὰ τὸ ἐσωτερικό, ἔμφυτο πνεῦμα μπόρεσε νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου σὲ αὐτὰ καὶ σκουλήκια.²⁶⁶ Ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει τὴ διαδικασία σὲ μιὰ φυσικὴ γονιμοποίηση καὶ στὴν αὐτόματη ἀναπαραγωγή.²⁶⁷ Ἄ Ὅρισμένα ζῶα καὶ φυτὰ γεννιοῦνται αὐτομάτως στὸ ἔδαφος καὶ στὸ νερό, γιὰτὶ στὸ ἔδαφος ὑπάρχει νερό καὶ στὸ νερό ὑπάρχει πνεῦμα, στὸ πνεῦμα ὑπάρχει πάντοτε ζωικὴ θερμότητα, μὲ ἀποτέλεσμα, κατὰ κάποιον τρόπο, νὰ εἶναι ὅλα γεμάτα ἀπὸ ζωή.²⁶⁸ Ὡς ἐκ τούτου γρήγορα σχηματίζεται κάτι ζωντανό, μόλις ἕνα κομμάτι αὐτῆς τῆς ζωῆς κλειστῆ [σ' ἕνα κέλυφος]· κλείνεται ὀλόγυρα γιὰτὶ κατὰ τὴ θέρμανση τοῦ σωματικοῦ ὕγρου σχηματίζεται ἕνα εἶδος ἀφρώδους κύστης. Μὲ τὸ κλείσιμο ἤδη τοῦ ζωικοῦ γόνου²⁶⁹ [σ' αὐτὴ τὴν κύστη] καθορίζεται ἂν θὰ ἀναπτυχθεῖ ἀπ' αὐτὴν ἕνα ἀνώτερο ἢ κατώτερο ζῶο· αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς σωματικὲς (materiell) ιδιότητες τοῦ κλεισμένου ὕλικου (Stoff). Σ' αὐτὴ τὴν αὐτόματη ἀναπαραγωγή τί ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀρσενικὴ κινήσιακὴ ὄθηση καὶ στὸ γυναικεῖο ἐκκριτικὸ ὕλικό (Stoff); Στὰ ζῶα τὰ ὁποῖα συνουσιάζονται ἢ ἔμφυτη θερμότητα παράγει τὸ σπέρμα, τὸ ὁποῖο εἶναι ἢ ἀρχὴ τοῦ γόνου μὲ ἐκκρίση καὶ ἄβρασμα'. Στὰ ζῶα τὰ ὁποῖα δὲν συνουσιάζονται ἢ κινήτῆρια δύναμη εἶναι ἐπίσης ἢ ἔμφυτη θερμότητα, μόνο πού σ' αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητὴ ἢ συνδρομὴ μιᾶς ἀρχικῆς ἀντρικῆς ὄθησης, ἐπειδὴ αὐτὴ τὴ μεταφέρουν ἀνάμεικτη²⁷⁰ μέσα τους. Ἐπομένως, ὅτι ἐπιτελεῖ ἢ ἐσωτερικὴ θερμότητα στὰ

¹ Ἀριστοτέλη τὸν ἴδιο ρόλο μὲ τὴν ὑπόθεση γιὰ τὸ φλογιστὸν κατὰ τὸν 18° ἢ τὴν ὑπόθεση γιὰ τὸν αἰθέρα κατὰ τὸν 19° αἰώνα.

²⁶⁵ Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης καταφέρεται ἐναντίον τῆς ἀποψῆς τὴν ὁποία, μεταξὺ ἄλλων, βρίσκουμε στὸ *Περὶ φύσιος παιδίου* 17, VII 496 L. Στὶς εἰσαγωγικὲς φράσεις αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος ὁ συγγραφέας λέει ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου ἀρχίζει ὡς ἐξῆς: πνεῦμα ἴσχει ἄτε ἐν θερμῷ εἰούσα. Μὲ τὴν ἀναπνοὴ τῆς μητέρας πολλαπλασιάζεται τὸ πνεῦμα καὶ ἡ σὰρξ αὐξομένη ὑπὸ τοῦ πνεύματος ἀρθροῦται. Ὁ συγγραφέας δὲν διακρίνει πνοή, πνεῦμα καὶ ἔμφυτον θερμόν. Ὅταν συζητᾶται τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου στὸ αὐτό, κεφ. 30, VII 536 L., λέει τὸ ἐν τῷ φῶ ἐνέον πνεῦμα, τὸ ὁποῖο προσελκύει μέσα ἀπὸ τὸ κέλυφος ἕτερον ψυχρόν πνεῦμα. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ ἔμφυτον (σύμφυτον) ἢ ἐπίεσακτον πνεῦμα.

²⁶⁶ 742a 1 φανερόν δὲ τοῦτο (δηλαδὴ ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ δεχθεῖ ἕνα ἐσωτερικό πνεῦμα καὶ ὅτι οἱ παλαιοὶ φυσικοὶ ἐρευνητῆς εἶχαν ἄδικο) ἐπὶ τῶν ὀρνίθων καὶ τῶν ἰχθύων καὶ τῶν ἐντόμων.

²⁶⁷ Γ 11, 762a 18 – b 18.

²⁶⁸ πάντα ψυχῆς εἶναι πλήρη.

²⁶⁹ ἐν τῇ περιλήψει τῆς ἀρχῆς τῆς ψυχικῆς. Ἐπομένως, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὴν ἀνθρώπινη ἀναπαραγωγὴ ἀνάλογο τῆς γονιμοποίησης.

²⁷⁰ 762b 10 ἔχει γὰρ ἐν αὐτοῖς μειγμένην. Οἱ μεταφραστὲς λένε ἄναμειγμένη μὲ τὸ θηλυ-

ζωα τὰ ὁποῖα συνουσιάζονται, τὸ ἐπιτελεῖ ὁ θερμὸς ἀέρας τοῦ καλοκαιριοῦ στὴν αὐτόματη ἀναπαραγωγή, σχηματίζοντας μὲ βρασμὸ ἕνα προῖον ἀπὸ θαλασσινὸ νερὸ καὶ χῶμα. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ μέρος τῆς ἀρχῆς τῆς ζωῆς τὸ ὁποῖο ἔχει κλειστεῖ ἢ χυθεῖ στὸ πνεῦμα παράγει τὸ γόνο καὶ ἐνεργοποιεῖ τὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία.» Ὅπως βλέπουμε, ὁ Ἀριστοτέλης παραλληλίζει τὴ φυσικὴ μὲ τὴν αὐτόματη ἀναπαραγωγή. Μιλᾷει ρητὰ γιὰ ἀρχὴ ὡς ἀνάλογο τοῦ σπέρματος καὶ κατὰ τὴν αὐτόματη ἀναπαραγωγή.

Ἄπὸ ποῦ καὶ πῶς εἰσέρχεται τώρα ἡ ψυχὴ στὸ ἔμβρυο; Ὑπὸ τὴν εὐρεία ἔννοια ἡ ψυχὴ ταυτίζεται μὲ τὴ ζωὴ· ἔχω ψυχὴ εἶναι ἀπλῶς ἄλλη ἔκφραση γιὰ τὸ ζῶ'. Ἐπειδὴ τὸ ἔμβρυο ζεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἤδη, πρέπει ἐπομένως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ἔχει καὶ ψυχὴ. Ζῶ' ὁμοῦ δὲν σημαίνει τὸ ἴδιο γιὰ ἕνα φυτό, ἕνα ζῶο καὶ ἕναν ἄνθρωπο. Ὅργανισμοὶ οἱ ὁποῖοι ἀπλῶς φυτοζωοῦν διαθέτουν ἑρπετικὴ ψυχὴ, στὰ ζῶα προστίθεται αἰσθητικὴ ψυχὴ, στὸν ἄνθρωπο λογικὴ ψυχὴ.²⁷¹ «Οἱ δύο πρῶτες ψυχικὲς λειτουργίες μεταφέρονται ἀπὸ τὸν γονεῖα στὸν γόνο καὶ ἀναπτύσσονται σιγὰ σιγὰ μέσα στὸ ἔμβρυο. Ἐχει σημασίαν νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ σταδιακὴ ἀνάπτυξη. Γιὰτὶ ἕνα ζῶο δὲν γίνεται ταυτόχρονα ζῶο καὶ ἄνθρωπος ἢ ἄλογο ἢ κάποιον ἄλλο ζῶο· τὸ τελευταῖο στάδιο καὶ ἡ ὀλοκλήρωση εἶναι στὸ τέλος, καὶ ὁ ἰδιότυπος χαρακτήρας τοῦ εἴδους εἶναι στὸ ἄτομο τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς διαδικασίας τοῦ γίνεσθαι.»²⁷² Αὐτὸς εἶναι ἕνας νόμος ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται στὸν Κ. Ε. von Baer, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀνάπτυξη ἐνὸς ἀτόμου περνᾷ ἀπὸ τοὺς γενικότερους χαρακτήρες μιᾶς μεγαλύτερης ομάδας στοὺς εἰδικούς καὶ στοὺς πάρα πολὺ εἰδικούς χαρακτήρες. «Μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι σαφὲς πῶς ὅλες οἱ ψυχικὲς ικανότητες οἱ ὁποῖες συνδέονται μὲ φυσιολογικὰ φαινόμενα τοῦ σώματος²⁷³ ἀναπτύσσονται ὡς ἀποτελέσματα τῆς κινησιακῆς ὥθησης, ἡ ὁποία ἔχει τοποθετηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὸ σπέρμα. Ἡ νόηση ὁμοῦ δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ φυσικὴ δραστηριότητα· ἔτσι, δὲν μένει ἄλλη δυνατότητα παρὰ μόνον ἡ νοητικὴ ικανότητα νὰ ἔρχεται ἀπέξω καὶ μόνον αὐτὴ νὰ εἶναι θεϊκὴ.»²⁷⁴

Μὲ τὸν ἀφελὴ ρεαλισμὸ ὁ ὁποῖος τὸν χαρακτηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης ρωτᾷ τώρα ἀπὸ τί ὑλικὸ (Stoff) ἀποτελεῖται ἡ ψυχὴ. «Ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι ἀνώ-

κὸ στοιχεῖο, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο. Ἄπὸ τὰ ἐπόμενα προκύπτει ὅτι ἡ ψυχικὴ ἀρχὴ στὸν θερμὸ ἀέρα ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀρσενικὸ στοιχεῖο· ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ σκώληξ τὴν ἔχει ὡς πνεῦμα ἐμφυτον ἀναμιγμένον στὸν ἑαυτοῦ του'.

²⁷¹ Ὅσα ἀκολουθοῦν βρίσκονται στὸ *Περὶ ζῴων γενέσεως* Β 3.

²⁷² 736 b 2-5.

²⁷³ *Περὶ ψυχῆς* Α 1, 403 a 16-25.

²⁷⁴ λείπεται δὲ τὸν νοῦν μόνον θύραθεν ἐπεισιεῖναι καὶ θεῖον εἶναι μόνον. Τὸ ἴδιο διαβάζουμε καὶ στὸν Θεόφραστο, ἀπ. 53 W. ἔξωθεν ἐπεισιῶν.

τερη από καθετί σωματικό, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ συνήθη τέσσερα στοιχεῖα· πρέπει νὰ συνδέεται μ' ἓνα ἄλλο σῶμα,²⁷⁵ τὸ ὁποῖο εἶναι θεϊκότερο ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα.» Ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει ὅτι ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη ἡ ψυχὴ συνδέεται μὲ τὴ ζωικὴ θερμότητα. «Αὐτὴ ἡ θερμότητα ἐνεργεῖ ἤδη μέσα στὸ σπέρμα, ὥστε ἀπ' αὐτὸ νὰ μπορέσει νὰ δημιουργηθεῖ κάτι. Ἡ ζωικὴ θερμότητα δὲν εἶναι φωτιά ἢ ἄλλη δύναμη παρόμοια μὲ τὴ φωτιά, ἀλλὰ εἶναι τὸ πνεῦμα ποὺ κλείστηκε στὸ σπέρμα καὶ στὸ ἀφρώδες σπερματικὸ ὑγρὸ, καὶ τὸ φυσικὸ στοιχεῖο μέσα στὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖο σχετίζεται μὲ τὴν ψυχὴ ὅπως σχετίζεται τὸ πρῶτο στοιχεῖο μὲ τὴν οὐράνια σφαῖρα.²⁷⁶ Ὅπως ἡ ἡλιακὴ θερμότητα ἔχει τὴ δύναμη νὰ δημιουργεῖ ζωὴ, ἔτσι καὶ ἡ ἔμφυτη θερμότητα τῶν ζώων, εἴτε αὐτὴ δρᾷ στὸ σπέρμα εἴτε κατὰ τὴν αὐτόματη γένεση.» Ὁ συνδετικὸς κρίκος εἶναι ἡ ἀφρώδης φύση τοῦ αἵματος καὶ τοῦ σπέρματος, ἡ ὁποία ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ τοῦ πνεύματος.²⁷⁷ Ἄν ἀπὸ τὸ συλλογισμὸ ποὺ ἐκθέσαμε ἐδῶ ἀπομονώσουμε τὸ κύριο νόημα, τότε ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ πεί ὅτι ἡ ψυχὴ, ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη, συνδέεται μ' ἓνα στοιχεῖο. Στὸ σύγγραμμά του γιὰ τὴν ψυχὴ ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ ὅλες τὶς θεωρίες οἱ ὁποῖες καταλήγουν στὸ ὅτι ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ κάποιο στοιχεῖο.

Οἱ ἀντιφάσεις τὶς ὁποῖες βρίσκουμε στὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη ὀφείλονται συχνὰ στὸ ὅτι αὐτὸς πραγματεύεται σὲ διαφορετικὰ συγγράμματα ἓνα ἐρώτημα ἀπὸ διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες. Προφανῶς, ὁ Ἀριστοτέλης στὸ *Περὶ ψυχῆς* ἐννοεῖ ὅτι ἡ βιολογικὴ ψυχὴ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὸ σῶμα: «Ἡ σκέψη, ἡ ἀγάπη καὶ τὸ μῖσος, ἡ μνήμη κτλ. συνδέονται μ' ἓναν φορέα καὶ καταστρέφονται μ' αὐτόν».²⁷⁸ Τὸ πνεῦμα (νοῦς) βέβαια, εἶναι κάτι θεϊκό, ἀλλὰ καὶ ἡ δικὴ του δραστηριότητα συνδέεται μ' ἓνα ὄργανο, δηλαδὴ τὴν καρδιά. Γιὰ τοῦτο λιγοστεύει τὸ πνεῦμα ἐξαιτίας τῆς γεροντικῆς ἀδυναμίας, ὅταν κάτι ἄλλο στὸ ἐσωτερικὸ, δηλαδὴ ἡ καρδιά, καταστρέφεται.²⁷⁹ Στὸ *Περὶ ζώων γενέσεως* καὶ στὸ *Περὶ κινήσεως* ὁ Ἀρι-

²⁷⁵ *σώματος θειοτέρου*, 736b 30.

²⁷⁶ Πρβ. παραπάνω, σ. 82. Στὴν ἔκφραση *ἡ ἐν τῷ πνεύματι φύσις*, 736b 37 *φύσις* δὲν σημαίνει φυσικὴ δύναμη (ὅπως ἐρμηνεύουν οἱ Aubert - Wimmer καὶ ἡ Lesky, σ. 125), ἀλλὰ 'αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἐκ φύσεως'· πρβ. *Προτρεπτικός* B 36 καὶ *Θῆτα* 8, 1050b 34 *εἰ τινες φύσεις*.

²⁷⁷ Τὸ ἀπ. ἀπὸ τὸν Διογένη Ἀπολλωνιάτη 64 A 24 Diels - Kranz συμφωνεῖ μὲ τὸ *Περὶ ζώων γενέσεως* B 2, 736a 18-21. Πρβ. *Περὶ ψυχῆς* A 2, 405a 21-25. Ἐπομένως, δύο ἀνεξάρτητες πηγὲς μαρτυροῦν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης παρέλαβε τὴ σειρά τῶν ἰδεῶν του ἀπὸ τὸν Διογένη.

²⁷⁸ *Περὶ ψυχῆς* A 4, 408b 29.

²⁷⁹ 408b 25 *ἄλλου τινὸς ἔσω φθειρομένου*. Τὸ κεντρικὸ ὄργανο τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ καρδιά.

στοτέλης ασχολείται προπάντων με τὸ ἐρώτημα πῶς λειτουργοῦν ἡ βούληση καὶ ἡ ψυχὴ, ασχολεῖται, ἐπομένως, μετὰ τὰ ἐργαλεῖα. Στὸ *Περὶ κινήσεως* τὸ πνεῦμα γίνεται τὸ φυσιολογικὸ ἐργαλεῖο τῆς βούλησης,²⁸⁰ ἐνῶ στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* γίνεται τὸ ἐργαλεῖο τῆς βιολογικῆς ψυχῆς γενικῶς. Δὲν βλέπω πραγματικὴ ἀντίφαση στὴν ἀντίληψη τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ψυχὴ· ἡ ἀντίφαση ἔγκειται μᾶλλον στὴ χρησιμοποίησιν ἐκ μέρους τοῦ τῆς ἀσαφοῦς ἔννοιας πνεῦμα. Στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* τὸ πνεῦμα ταυτίζεται προφανῶς μετὰ τὴν ἐμφυτὴ ζωικὴ θερμότητα, τὴ δυναμικὴ-κινητικὴ δρῶσα ἀρχὴ (Prinzip) στὸ σπέρμα καὶ στὸ ἔμβρυο. Ὅπως ἔδειξα παραπάνω, στὸ *Περὶ κινήσεως* ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ τὸ πνεῦμα γιὰ ἄλλον σκοπὸ.

Κλείνοντας, λίγα λόγια γιὰ τὴ διδασκαλία περὶ κληρονομικότητος τοῦ Ἀριστοτέλη.²⁸¹ Ὅπως εἶπα πολλές φορές, ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὸ φυσικὸ γίνεσθαι διαρκῶς ἀπὸ δύο ὀπτικὰς γωνίας: Ὅταν ὑπάρχουν αἰτιατικὲς συνάψεις τονίζει ὅτι τὸ φυσικὸ γίνεσθαι διέπεται ἀπὸ τελεολογικὴ ἀκρίβεια μορφῆς· δὲν λέει ποτὲ πῶς διέπεται· ἡ ἐμμονὴ στὴν τελεολογία εἶναι ὁ τρόπος τοῦ νὰ περιγράφει τὴν τάξιν τῆς φύσεως. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι οἱ φυσικὲς διεργασίαι ὑπόκεινται πάντοτε σὲ μηχανικὴ ἀναγκαιότητα· ἡ φύσιν χρησιμοποιοῖ πάντοτε τὰ ἴδια μέσα, γιὰ νὰ πετύχει τὸν ἴδιον σκοπὸ.²⁸² Αὐτὴ ἡ θεμελιωδὴ θεώρησιν διακρίνει, φυσικὰ, καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ γιὰ τὴν κληρονομικότητα. Οἱ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν ἱατρικῶν πραγματειῶν τοῦ Ἰπποκρατικοῦ Corpus ἀντιλαμβάνονται τὴν κληρονομικότητα ὡς μεταφορὰ ὑλικῶν στοιχείων ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Ἀντίθετα, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει δευτερεύοντα ρόλο στοὺς ποσοτικὸς παράγοντες κατὰ τὸ γίνεσθαι καὶ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν, ἀντιλαμβάνεται τὸ φαινόμενον ὡς μεταφορὰ τῆς μορφῆς. Ἀντὶ γιὰ κάποια ὑλικά συστατικὰ μιλᾷ γιὰ 'κινήσιακὰς ὠθήσεις' ἢ, ὅπως λέει ἡ κ. Lesky, γιὰ 'κινήσιακὰ συστατικὰ'.²⁸³ Ὁ Ἀριστοτέλης φαντάζεται ἀσώματες αὐτὲς τὲς κινήσιακὰς ὠθήσεις. Ὁ ἄντρας ἔχει στὸ σπέρμα ἄπειρες τέτοιαι κινήσιακὰς ὠθήσεις, μερικὲς ἀπὸ τὲς ὁποῖαι πραγματώνει στοὺς ἀπογόνους τοῦ, ἐνῶ ἄλλαι κληρονομοῦνται μόνο ὡς ἀπραγματοποίητες τάσεις. Ἐπομένως, ἡ κληρονομικότητα εἶναι ἡ συνεχὴς ὑπαρξὴ τῆς κινήσεως στὸν βιολογικὸ κύκλον. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ τὸ μηχανισμὸ τῆς κληρονομικό-

²⁸⁰ Βλ. παραπάνω, σσ. 80-81.

²⁸¹ E. Lesky, *ὁ.π.*, σσ. 125-158. Πρόκειται γιὰ μιὰ παρουσίασιν στὴν ὁποία δὲν θὰ μπορούσα νὰ προσθέσω τίποτε σημαντικόν.

²⁸² Βλ. παραπάνω, σ. 341.

²⁸³ 767 b 35 ἀπὸ τῶν δυνάμεων ὑπάρχουσιν αἱ κινήσεις ἐν τοῖς σπέρμασι, ἀπὸ τὲς δυνατῶντες (τάσεις) οἱ ὁποῖαι βρίσκονται στὸν γεννήτορα ὑπάρχουν στὸ σπέρμα (ἀνάλογες) κινήσιακὰς ὠθήσεις.

τητας με τη βοήθεια τῆς ἔννοιας κρατεῖν, ὑπερισχύω'. Στους Ἴπποκρατικούς 'κρατεῖν' σημαίνει ποσοτική ἐπιβολὴ ὀρισμένων ὑλικῶν μερῶν τοῦ σπέρματος: στὸν Ἀριστοτέλη σημαίνει ὅτι μιὰ ἐντονότερη κηνησιακὴ ὤθησις ὑπερισχύει.²⁸⁴ Μὲ τὴ θεωρία του μπόρεσε νὰ λύσει ἓνα πρόβλημα τὸ ὁποῖο οἱ Ἴπποκρατικοὶ δὲν εἶχαν μπορέσει νὰ ἀντιμετωπίσουν, δηλαδὴ τὴν κληρονομικότητα ἰδιοτήτων προηγουμένων γενεῶν: «Οἱ ἀπόγονοι δὲν μοιάζουν μόνο στοὺς γονεῖς, ἀλλὰ μερικὲς φορές στοὺς προγόνους ἀπὸ τοὺς ὁποίους, παρ' ὅλα αὐτά, τίποτε δὲν μῆτρε στὸ σπέρμα. Μὲ τὴ θεωρία μου μπορῶ νὰ ἐξηγήσω πῶς μεταδίδονται οἱ ὁμοιότητες μέσα ἀπὸ πολλὰς γενιές». ²⁸⁵ Ὅπως παρατηρεῖ ἡ κ. Lesky, ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν κληρονομικότητα βρίσκεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν ἀποψή του γιὰ τὴν ἀναπαραγωγικὴ ἰκανότητα τῶν γονέων. Σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεση ποὺ ἔθεσε ὡς βάση, μόνο τὸ ἀντρικὸ σπέρμα θὰ ἔπρεπε νὰ καθορίζει τὴ μορφή τῶν ἀπογόνων: τὸ πιὸ παράλογο συμπέρασμα ἀπ' αὐτὸ θὰ ἦταν ὅτι ἡ γυναίκα γεννᾷ μόνο ἀρσενικοὺς ἀπογόνους. Ἐδῶ βοηθᾷ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ θεωρία του γιὰ τὴ δυσπλασία: «Ὁ ἀπόγονος ὁ ὁποῖος δὲν μοιάζει στοὺς γονεῖς του εἶναι ἤδη, κατὰ κάποιον τρόπο, δύσπλαστος, γιατί στὴν περίπτωσι τέτοιων ὄντων ἡ φύσις ἔχει βγεῖ, τρόπος τοῦ λέγειν, ἀπὸ τὸ εἶδος. Ἀρχίζει μὲ τὸ σχηματισμὸ ἐνὸς θηλυκοῦ ἀντὶ ἀρσενικοῦ. Αὐτὸ ὅμως εἶναι μιὰ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, ἐπειδὴ τὸ εἶδος τῶν διακεκριμένων κατὰ τὸ φύλο ὄντων πρέπει νὰ διατηρηθεῖ». ²⁸⁶ Ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὶς ad hoc ἐξηγήσεις τοῦ Ἀριστοτέλη αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ ἀξιοπαρατήρητη, τόσο γιὰ τὴν πραγματολογικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴ λογικὴ ἀσυναρτησία της. Ἄν παίρναμε αὐτὴ τὴν ἐξήγησι στὰ σοβαρά, ὁ βιολογικὸς κύκλος, ὁ πυρήνας αὐτὸς τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλη, θὰ ὀφειλόταν σὲ λανθασμένη ἐπιλογή τῆς φύσης. Ἄλλη συνέπεια τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν ἀναπαραγωγικὴ διαδικασίαν εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ στοὺς προγόνους ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας. Ὡς ἐκ τούτου καθίσταται γι' αὐτὸν ἀναγκαῖο νὰ τροποποιήσῃ τὴ θεωρία καὶ νὰ παραδεχτεῖ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς κηνησιακῆς ὁρμῆς ²⁸⁷ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας. Δὲν βρίσκουμε ἐνδείξεις ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης κατάλαβε πῶς μ' αὐτὴ τὴν παραδοχὴ ἀνέτρεπε τὴ θεμελιακὴ θεωρία του γιὰ τὴν προσφορὰ τῆς γυναίκας στὴν ἀναπαραγωγή.

²⁸⁴ 768a 2-21 αἱ κινήσεις αἱ δημιουργοῦσαι, οἱ κινήσεις οἱ ὁποῖες δίνουν στὸ ἔμβρυο τὴν ἀτομικὴ μορφή του.

²⁸⁵ A 18, 722a 7-9, παράφρασι.

²⁸⁶ Δ 3, 767b 5-10. Σημειώνουμε τὴν ἐπανάληψιν τῆς ἔκφρασις τρόπου τινά. Ἡ γυναίκα εἶναι ὡσπερ ἄρρεν πεπρωμένον, B 3, 737a 28.

²⁸⁷ 768a 19 ἡ τῆς γεννώσης (ἐνν.) κίνησις.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τὰ ἔργα

Ὁ διάλογος *Εὐδήμος*. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἀνθεκτικότερους *fables convenues* τῆς ἀριστοτελικῆς ἔρευνας εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὸ διάλογο *Εὐδήμος* ἐξέθεσε, ὡς τὴν τελευταία τῆς λεπτομέρεια, μιὰ καθαρὰ πλατωνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ψυχὴ.¹ Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ φίλου του Εὐδήμου, τὸ ἔτος 354, ὁ Ἀριστοτέλης, γιὰ νὰ παρηγορηθεῖ ἀπὸ τὸν πόνο του καὶ νὰ διαιωνίσει τὴ μνήμη τοῦ ἀγαπημένου φίλου του, ἔγραψε αὐτὸν τὸ διάλογο στὸν ὁποῖο ἡ διήγησις ποὺ τὸν πλαισιώνει ἀποτελεῖ προσωπικὴ ὁμολογία πίστης στὸν θρησκευτικὸ πόθο γιὰ τὸ ἐπέκεινα. Ὁ σκοπὸς τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι νὰ ἀποδείξει ὅτι ὅλη ἡ ψυχὴ, ἐπομένως ὄχι μόνον ὁ νοῦς, εἶναι ἀθάνατη ὅπως ὁ Πλάτων, ἀντιλαμβάνεται τὴν ψυχὴ ὡς ἀρχὴ (Prinzip) τῆς κίνησις.² μὲ βάση τὴ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν ἀνάμνησιν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει μιὰ διδασκαλία γιὰ τὴ συνέχεια (Kontinuität) τῆς συνείδησις καὶ στὶς τρεῖς ὑπαρκτικὰ φάσεις τῆς, τὴν προϋπαρξή, τὴν ἐπίγεια ζωὴ καὶ τὴ ζωὴ μετὰ τὸ θάνατο.³ Πίσω ἀπὸ τὴν ἔκφραση *τὰ ἐκεῖ θεάματα* = ὅσα εἶδε ἡ ψυχὴ ἐκεῖ δὲν κρύβεται τίποτε ἄλλο παρὰ οἱ ιδέες τοῦ *Φαίδωνος*. Ὅπως βλέπουμε, αὐτὴ ἡ ἀποψη γιὰ τὴν ψυχὴ διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν ψυχὴ στὰ ψυχολογικὰ συγγράμματα. Γιὰ τοῦτο αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία τοῦ *Εὐδήμου* ἀποτελεῖ τὸ κύριο ἔρεισμα τῆς ἀποψῆς ὅτι μέχρι τὸ θάνατο τοῦ Πλάτωνα ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ἐκ πεποιθήσεως πλατωνιστῆς, γιὰ νὰ ἀλλάξει ἔπειτα ξαφνικὰ τὴν κοσμοθεωρίαν του ριζικὰ καὶ νὰ θεμελιώσῃ μιὰ φιλοσοφίαν σὲ ἄλλη βάση. Ἦδη πρὶν ἀπὸ εἴκοσι πέντε χρόνια προσπάθησα νὰ ἀποδείξω⁴ ὅτι αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία εἶναι, σὲ κάθε λεπτομέρεια τῆς, λαθνασμένη. Δεδομένον ὅτι αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴ συνολικὴ θεώρησις τοῦ Ἀριστοτέλη ἐκ μέρους μας καὶ γιὰ τὴ σχέση τῶν διαλόγων μὲ τὰ δι-

¹ Ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἔχομε μόνον τὰ ἀποσπάσματα ὅπως ὑπάρχουν στοὺς Rose, Walzer καὶ Ross' ποτὲ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ συστηματικὰ καὶ ἀξιολογηθεῖ. Καλύτερα προσανατολισμένη εἶναι ἡ μελέτη τοῦ O. Gigon, «Prolegomena to an edition of the Eudemos», στὸ: *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, σσ. 19-33. Ἀπὸ τὸν Gigon περιμένομε μιὰ ταξινομημένη συλλογὴ ἀποσπασμάτων καὶ μιὰ προσπάθεια γιὰ ἀνασύνθεσις. Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς μετάφρασής του, τοῦ *De Anima, Aristoteles = Werke*, τόμ. II, Ζυρίχη 1950, μεταφράζει καὶ συζητᾷ τὰ ἀποσπάσματα. Πρβ. W. Theiler, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου σχολίων του σσ. 78-79, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται παρακάτω, στὴν ὑπόσ. 31.

² Στριζόμεσαστε στὶς πληροφορίες τοῦ Μακρόβιου οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὰ σχόλια γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Κικέρωνα *Somnium Scipionis*, II 14.

³ Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐρμήνευσε ὁ Jaeger τὸ ἀπ. 5 τῶν Walzer - Ross, *Aristoteles*, σ. 50.

⁴ «Aristoteles och idéläran», *Eranos* 35, 1938, σσ. 120-145· ἐπίσης, «Aristotle and Plato in the mid-fourth century», *Eranos* 54, 1956, σσ. 109-120.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

δακτικά συγγράμματά του, θέλω να αιτιολογήσω κάπως διεξοδικότερα την άποψή μου. Πρώτα πρώτα πρέπει να ανατρέξουμε στο μακρινό παρελθόν, για να αντίληφθούμε ότι ένας διάλογος του Ἀριστοτέλη δεν έχει τὸν ἴδιο σκοπὸ με ἓναν διάλογο τοῦ Πλάτωνα.

Δὲν γνωρίζουμε πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ζωὴ στὴν Ἀκαδημία πρὶν ἀπὸ τὸ δευτέρου ταξίδι τοῦ Πλάτωνα στὴ Σικελία. Εἶναι βέβαιο ὅμως ὅτι κατὰ τὸ 370 ὁ Πλάτων εἶχε ἀποκτήσει σημαντικὴ φήμη ὡς φιλόσοφος. Ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἡ σχολὴ τοῦ ἄρχισε νὰ ἀκμάζει πραγματικά. Ἡ Ἀκαδημία ἔγινε τόπος συνάθροισης σοφῶν ἀπὸ διαφορετικὰ μέρη τοῦ ἑλληνόφωνου κόσμου. Ἐντονα ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὶς νέες ἐντυπώσεις καὶ τὴ ζωηρὴ ἐπιστημονικὴ συζήτηση ὁ Πλάτων ἔγραψε, μὲ ἐκπληκτικὰ ταχὺ ρυθμὸ γιὰ ἓναν ἐξηντάχρονο, ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους, ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἀποψη, διαλόγους του: τὸν *Τίμαιο*, τὸν *Φαῖδρο*, τὸν *Θεαίτητο*, τὸν *Παρμενίδη*, τὸν *Σοφιστή*, τὸν *Πολιτικό*, τὸν *Φίληβο*. Μὲ ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι σ' αὐτοὺς τοὺς διαλόγους ὁ Πλάτων ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις του· στὸν *Φαῖδρο* πάντως καὶ στὴν *Ἐβδόμη* Ἐπιστολὴν λέει ὅτι τὴν ἔκθεση τῆς ὕψιστης ἀλήθειας τὴν κρατάει γιὰ τὴν προφορικὴ συζήτηση καὶ γι' αὐτὸ δὲν προτίθεται νὰ γράψει διδακτικὰ βιβλία⁵ παρ' ὅλα αὐτὰ δικαιοῦμαστε νὰ θεωροῦμε ὅτι οἱ διάλογοί του ἀπηχοῦν τὶς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις του. Γνωρίζουμε, βέβαια, τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο τοῦ Πλάτωνα, τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέλυσε τόσο ζωντανὰ στὰ *Τοπικά*. Ἀπὸ τὰ συγγράμματά του αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μαθαίνουμε ἀκόμη ὅτι ὀρισμένες φορὲς θεωροῦσε κι ὁ ἴδιος ἀνεπαρκὴ τὴ διαλογικὴ μορφή. Κατὰ τὴ διάρκειά αὐτῆς τῆς περιόδου ἀναπτύχθηκε στὴν Ἀκαδημία μιὰ ἄλλη μέθοδος ἐπιχειρηματολογίας, τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέδωσε μὲ τὴ λέξη *ἀπόδειξις* στὴ συστηματικὴ ἔκθεσή του· ἐμεῖς τὴ λέμε ἐπιστημονικὴ ἀπόδειξη⁶. Ἡ διαφορά δὲν ἔγκειται τόσο στὴ συλλογιστικὴ μορφή ὅσο μᾶλλον, ἀφενὸς στὴν ἐγκυρότητα τῶν προκειμένων⁶ καὶ ἀφετέρου στὴ μορφή τῆς ἔκθεσης: «Ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπιστήμη καὶ ἀλήθεια, οἱ προτάσεις πρέπει νὰ εἶναι ἀληθεῖς καὶ νὰ ἀνταποκρίνονται στὰ γεγονότα, ἐνῶ στὴ διαλεκτικὴ συνομιλία μποροῦμε νὰ ἐξάγουμε συμπεράσματα ἀπὸ ὅποιεσδήποτε προτάσεις». Στὴ θέση τοῦ διαλόγου μπαίνει ὁ λόγος μὲ ἐπιχειρήματα. Ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ζωὴ ἀναπτύσσεται μιὰ μὴ λογοτεχνικὴ πεζογραφία, ἡ ὁποία εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔκθεση⁷ φέρει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀνετῆς ἰωνικῆς πεζογραφίας, τὰ ὁποία γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἱατρικὰ συγγράμματα τῆς ἐποχῆς, εἶναι κατάλληλη ὅμως καὶ γιὰ αὐστηρὴ ἐπιχειρηματολογία.

Αὐτὴ ἡ μεταβολὴ στὴν περιγραφικὴ μέθοδο ὁδήγησε ταυτόχρονα σὲ μιὰ καμπὴ στὴν ἱστορία τοῦ διαλόγου. Ἡ λογοτεχνικὴ μορφή τοῦ διαλόγου διατηρήθηκε, ἀλλὰ δὲν χρησιμοποιοῦνταν πιά ὡς ὄργανο ἐπιστημονικῆς ἐπιχειρηματολογίας· ἀντιθέτως, ἡ διαλογικὴ μορφή ἦταν ἀπολύτως κατάλληλη γιὰ μιὰ εὐληπετὴ παρουσίαση διαφορετικῶν γνώμῶν πᾶνω σ' ἓνα ἐρώτημα. Πραγματικά, ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ὑπῆρχε ἓνα μορφωμένο κοινὸ⁷ ποὺ παρακολοῦθοῦσε προσεκτικὰ τὴ συζήτηση γιὰ τὰ

⁵ Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἀκολουθώντας τὸν K. v. Fritz, *Studium Generale* 14, 1961, σ. 619, πρέπει νὰ ἐρμηνεύονται αὐτὰ τὰ χωρία. Πρβ. H. J. Krämer, *Mus. Helv.* 21, 1964, σσ. 144-148.

⁶ Πρβ. τόμ. Α', σ. 163.

⁷ Στὸν *Γοργία* 485 a, ὁ Καλλιπλῆς λέει φιλοσοφίας μὲν ὅσον παιδείας χάριν καλὸν μετέ-

πολιτιστικά ζητήματα, και μάλιστα αναγνωστικό κοινό, όπως δείχνει το ανέκδοτο του Ζήνωνα και του παουτοσῆ.⁸ Οι πολυάριθμοι διάλογοι του Ἀριστοτέλη είχαν γραφτεί γι' αυτούς τους μορφωμένους ἐκτός τῆς σχολῆς· όπως λέει ὁ Πλάτων, οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι ἐνδιαφέρονταν γι' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, ὄχι γιὰ νὰ ἐκπαιδευτοῦν και νὰ γίνουν εἰδικοί, ἀλλὰ γιὰ νὰ πλουτίσουν τὸ πνεῦμα τους. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἦταν ὁ Ἰσοκράτης στὴν ἀρχαιότητα διάλογος *Περὶ φιλοσοφίας*· σχεδὸν ταυτόχρονα ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε συγγράμματα γιὰ τὶς παραδόσεις στὴν Ἀκαδημία, όπως τὸ *Περὶ οὐρανοῦ* και τὰ πρῶμα ἐριστικά συγγράμματα ἐναντίον τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν. Θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης και οἱ σύγχρονοί του στὴν Ἀκαδημία δημιούργησαν μὲ τοὺς διαλόγους τους ἕνα νέο λογοτεχνικό εἶδος,⁹ μὲ τὸ ὁποῖο συνδέθηκαν τυπολογικά μὲ τὴ σωκρατική-πλατωνική παράδοση, ἀλλὰ, παρ' ὅλα αὐτὰ ἐξυπηρετοῦσαν ἐντελῶς διαφορετικούς σκοπούς. Τὰ κατάλοιπα τῶν ἀριστοτελικῶν διαλόγων μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελε νὰ δώσει στοὺς ἀναγνώστες του ἕναν εὐρὺ προσανατολισμὸ γιὰ τὶς κυρίαρχες ἀπόψεις σὲ ἕνα ὀρισμένο ἐρώτημα. Πιθανὸν δὲν ἦταν πρωταρχικὴ πρόθεσή του νὰ ἀποδείξει μιὰ θέση,¹⁰ ἂν και δὲν ἀπέκρυπτε, φυσικά, τὴ δική του ἀποψη. Ὅπως στὶς ἱστορικές ἐπισκοπήσεις προβλημάτων στὰ διδακτικά συγγράμματα, ἔτσι και στοὺς διαλόγους ὁ Ἀριστοτέλης πρέπει νὰ ἔπαιρνε ὁ ἴδιος θέση· ἐπειδὴ διαθέτουμε μόνο σκόρπια ἀποσπάσματα, δὲν γνωρίζουμε παρ' ὅλα αὐτὰ μὲ ποιά μορφή και σὲ ποιά ἔκταση πρόβαλλε τὶς προσωπικές ἀπόψεις του.¹¹ Γενικῶς εἶναι εὐκόλο νὰ διακρίνουμε τὴ διήγηση ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τοποθέτηση στὶς ἱστορικές ἐπισκοπήσεις προβλημάτων. Τὰ πράγματα ὅμως εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά ὅσον ἀφορᾷ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα ἀπὸ διαλόγους. Ἐδῶ ἕνας σχολιαστής τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος παρουσιάζει μιὰ πρόταση ἀποσπασμένη ἀπὸ τὴ συνάφεια τοῦ διαλόγου, συγνὰ μὲ δικές του προσθήκες.¹² Κατὰ κανόνα εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποφανθοῦμε, κατὰ

χειν. Ὁ νεαρός Ἴπποκράτης στὸν *Πρωταγόρα* 312b σπούδασε λογοτεχνία οὐκ ἐπὶ τέχῃ ὡς δημιουργός (εἰδικός) ἐσόμενος ἀλλ' ἐπὶ παιδείᾳ ὡς τὸν ἰδιωτῆρα και τὸν ἐλεύθερον πρέπει. Πρβ. *Σοφιστής* 229d και Ἀριστοτέλης, *Περὶ ζῶων μορίων* A 1, τόμ. Α', σ. 199. Ὁ Ἰσοκράτης ἐξυμνεῖ τὴν Ἀθῆνα ὡς πολιτιστικό κέντρο, *Πανηγυρικός* 45-51.

⁸ Παραπάνω, σ. 159.

⁹ Πρβ. F. Wehrli, «Aristoteles in der Sicht seiner Schule», στό: *Aristotele et les problèmes de méthode*, Louvain 1961, σσ. 321-336. Ἡδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 300 π.Χ. ὁ διάλογος εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ψυχαγωγικὴ λογοτεχνία.

¹⁰ οὐ τὸν ἴδιον σκοπὸν ἐκτίθεται, λέει ὁ Ἀλέξανδρος. *Comm. in Arist. Graec.* IV 4, σσ. 4, 21.

¹¹ Ὁ Κικέρων, στὶς ἐπιστολές του *Ad familiares* I 9, 23 λέει ὅτι ἔγραψε τὸν διάλογό του *De oratore* μὲ τὴν πρόθεση νὰ μιμηθεῖ τὸν Ἀριστοτέλη. Παραμένει ἀβέβαιο τί σημαίνει ἐδῶ *Aristotelio more*: στό *De oratore* III 21, 80 ὁ Κικέρων ἐννοεῖ ὅτι ἀντιπαρθέτει διαφορετικές ἀπόψεις. Στὴν *Ad Atticum* XII 19, 14 λέει: *Quae autem his temporibus scripsi Ἀριστοτέλειον morem habent, in quo morem ita inducitur, ut penes ipsum sit principatus.* Ἐννοεῖ τὰ τέσσερα βιβλία τοῦ *Academica* στα ὁποῖα ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος ὡς συζητητής και διευθύνων τὴ συζήτηση. Σὲ μιὰ παρόμοια κατάσταση στὸν Πλούταρχο, *Non posse* 2, 1087b, ἡγεμονία σημαίνει τὴν προεδρία στὴ συζήτηση.

¹² Ἡ φράση τῶν ἐκεῖ θεαμάτων στό ἀπ. 5 τῶν Ross - Walzer παρατίθεται ἐπανειλημμένα ὡς ἔρεισμα τῆς ἀποψῆς ὅτι στὸν *Εὐδήμιο* ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁπαδὸς τῆς ἀναμνήσεως και τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν. Ὅπως ἀπέδειξα στό ἄρθρο τὸ ὁποῖο ἀνέφερα παραπάνω.

πόσο πρόκειται για άποψη την οποία υποστήριζε ο ίδιος ο 'Αριστοτέλης η όχι.

Επιπλέον, στον *fable convenue* άνήκουν οι ακόλουθοι ισχυρισμοί οι οποίοι προβλήθηκαν κατ' επανάληψη: 1) Οι διάλογοι είναι πρώιμα συγγράμματα¹³ μέχρι το θάνατο του Πλάτωνα περίπου ο 'Αριστοτέλης εκλαίκευσε στους διαλόγους του τη διδασκαλία του δασκάλου του: μόνο πολύ αργότερα χάραξε νέα πορεία και έγραψε τὰ διδακτικά συγγράμματα. 2) Στους διαλόγους κηρύσσει μιὰ φιλοσοφία διαφορετική¹⁴ άπ' αυτή τῶν διδακτικῶν συγγραμμάτων. Σύμφωνα με τὴν ισχύουσα σήμερα άποψη, αυτό προκύπτει από τὴν υπόθεση ότι ο 'Αριστοτέλης εξελίχθηκε σὲ αυτόνομο στοχαστή, μόνο όταν έφτασε τὰ 38 χρόνια περίπου. Σύμφωνα με μιὰ άποψη μάλιστα ἡ ὅποια ἦταν πολὺ διαδεδομένη στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἡ ὅποια —άπ' ὅσο γνωρίζω— δὲν βρίσκει πιά ὑποστηρικτές, ὁ 'Αριστοτέλης σκόπιμα κράτησε μυστική τὴν ἑσωτερικὴ φιλοσοφία του,¹⁵ καὶ στὰ ἑξωτερικὰ συγγράμματα, δηλαδή στους διαλόγους του, κηρύσσει μιὰ διαφορετικὴ φιλοσοφία.

Ο 'Αριστοτέλης διαίρεσε τὰ συγγράμματά του καὶ τὰ συγγράμματα τῶν συγχρόνων του σὲ δύο ομάδες.¹⁶ Τὸ βασικὸ χωρίο-μαρτυρία εἶναι στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* A 8, 1217 b 22. 'Εδῶ ὁ 'Αριστοτέλης διακρίνει τοὺς λόγους ἑξωτερικούς καὶ τοὺς λόγους κατὰ φιλοσοφίαν. Αὐτὴ ἡ ἀκριβὴς ἔκφραση ἐπιτρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, μόνο μιὰ ἐρμηνεία, ὅτι δηλαδή οἱ μὲν εἶναι 'μὴ ἐπιστημονικοί', ἐνῶ οἱ ἄλλοι 'αὐστηρῶς ἐπιστημονικοί'. 'Απὸ τὸ ἔξω προκύπτει ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης παραπέμπει σὲ συγγράμματα ἢ ἐπιχειρήματα τὰ ὅποια βρίσκονται ἐκτὸς τοῦ κανονικοῦ σχολικοῦ προγράμματος καὶ ἐκτὸς τῆς φιλοσοφίας, δηλαδή τῆς ἐπιστήμης. Δὲν μπορούμε νὰ προχωρήσουμε πολὺ περισσότερο στὴ συναγωγή συμπερασμάτων: ἐνίστε ἀναφέρεται, πιθανόν, στὰ δικά του δημοφιλῆ συγγράμματα ἢ σὲ διαλόγους τοῦ Πλάτωνα,¹⁷ ἄλλοτε πάλι σὲ γενικῶς γνωστὲς ἀπόψεις,¹⁸ δηλαδή στὴ σύγχρονη ἀκαδημαϊκὴ ἢ ἑξω-ἀκαδημαϊκὴ συζήτηση. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἑξωτερικοὶ λόγοι δὲν σημαίνει γενικῶς 'οἱ διάλογοί μου'.

Ἡ διάκριση τὴν ὅποια κάνει ὁ Κικέρων στὸ *De finibus bonorum et malorum* V5, 12 ἀνάμεσα σὲ duo genera librorum προέρχεται ἀπὸ τὸν 'Αντίοχο τὸν 'Ασκαλωνίτη καὶ στοχεύει στὴν καθαρὰ τυπολογικὴ διαφορὰ: ὁ Κικέρων προσθέτει: *nec in*

Eranos 1938, αὐτὴ ἡ φράση εἶναι προσθήκη τοῦ Πρόκλου. Τὸ χωρίο *Polit.*, ἀπ. 2 Ross (ἀπὸ τὸν Συριανὸ) πάντων γὰρ ἀκριβέστατον μέτρον τάγαθόν ἐστιν, παρατίθεται συχνά, ὡς νὰ ἤμασταν ἀπολύτως βέβαιοι ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ άποψη τοῦ 'Αριστοτέλη.

¹³ Πρβ. παραπάνω, σ. 160.

¹⁴ Πρβ. τόμ. Α', σ. 101, ὑπόσ. 266.

¹⁵ Πρβ. G. Boas, «Ancient testimony to secret doctrines», *Phil. Rev.* 62, 1953, σσ. 79-92. Dürring, *Biogr. Trad.*, σσ. 440-443 καὶ *Gnomon* 1957, σ. 185· F. Dirlmeier, *Sb. Akad. Heidelberg*, *Phil.-hist. Kl.* 1962:2, σ. 8 κ.έ.

¹⁶ Ο Πλάτων διακρίνει λαγοτεχνικά διαμορφωμένους λόγους, οἱ ὅποιοι εἶναι προσίτοι σὲ ὅλους, *δεδημοσιωμένα*, *Σοφιστής* 232 d, καὶ πληροφοριακὲς συζητήσεις στὴ *συνουσία*, *Παρμενίδης* 136 de, *Θεαίτητος* 152 c, *Φίληβος* 19 c, *Ἐβδόμη Ἐπιστολὴ* 341 e. Ο σκοπὸς τῶν πρώτων εἶναι *παιδεία*, ἐνῶ τῶν τελευταίων ἡ *δημιουργικὴ διδασκαλία*, δηλαδή ἡ ἐξειδικευμένη γνώση, *Σοφιστής* 229 d.

¹⁷ Στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* A 9, 279 a 30 ἐν τοῖς ἑρρακλίοις φιλοσοφήμασιν ὁ 'Αριστοτέλης ἀναφέρεται στὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα, 380 d.

¹⁸ Τὰ ὅποια χαρακτηρίζει καὶ ὡς ἐγκύκλια φιλοσοφήματα.

summa tamen ipsa aut varietas est ulla... aut dissensio. Πρώτος ο 'Ανδρόνικος ξ-πλασε τὸ μῦθο γιὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ 'ἐξωτερικά' καὶ 'ἀκροαματικά' συγ-γράμματα.¹⁹ "Ὅσον ἀφορᾷ τὸ διάλογο *Εὐδήμος* ἔχουμε μιὰ σημαντικὴ σημείωση.²⁰ «Ὁ 'Αλέξανδρος λέει ὅτι αὐτὰ τὰ συγγράμματα ὀνομάζονται διαλογικά καὶ ἐξωτε-ρικά, ἐπειδὴ σ' αὐτὰ ὁ 'Αριστοτέλης δὲν παρουσιάζει τὴ δική του διδασκαλία,²¹ ἀλλὰ πραγματεύεται τὸ ἀντικείμενό του ὑπὸ τὴ μορφή ἐνὸς ἐπινοημένου διαλό-γου.» Ὡς παράδειγμα ὁ 'Αλέξανδρος ἀνέφερε τὸ διάλογο *Εὐδήμος* στὸν ὁποῖο ὁ 'Αριστοτέλης πραγματεύεται τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς· αὐτὸ δὲν εἶναι ὁ ἴδιος σκο-πὸς του. Ὁ 'Αμμώνιος δὲν ἀσπάζεται τὴν ἐρμηνεία τοῦ 'Αλεξάνδρου, ἀλλὰ ἀντλεῖ πληροφορίες ἀπὸ τὸν 'Ανδρόνικο: Τὰ ἐξωτερικά συγγράμματα εἶναι γραμμένα γιὰ φιλοσοφικά ἀγύμναστους ἀναγνώστες· γι' αὐτὸ ἡ ἔκθεση εἶναι σαφέστερη καὶ πιὸ εὐληπτη. Ὁ Ὀλυμπιόδωρος ἀκολουθεῖ ὡς ἓνα σημεῖο τὸ δάσκαλό του, ἀλλὰ μετὰ τὸ ἐκτίθεται προσθέτει τὰ μὴ δοκοῦντα αὐτῷ λέγει. Ὁ μαθητὴς του Ἡλίας προ-χωρεῖ ἓνα βῆμα πιὸ πέρα καὶ προσθέτει τὰ ψευδῆ.²² Ὅποιος διαβάξει τὰ σωζόμε-να συγγράμματα τοῦ Ἡλίας σχηματίζει πράγματι πολὺ σαφὴ εἰκόνα γιὰ τὴν προ-σωπικότητα αὐτοῦ τοῦ φλύαρου, ὁ ὁποῖος διαρκῶς πασχίζει νὰ ἐρμηνεύσει μερο-ληπτικὰ τίς πηγὲς στὶς ὁποῖες ἔχει πρόσβαση. Πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸ δάσκαλό του Ὀλυμπιόδωρο ἐπιζητεῖ νὰ ἐξαλείψει ὅλες τίς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν πλατω-νική καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία. "Ὅχι μόνον ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ γένεση τοῦ σύμπαντος οἱ δύο φιλόσοφοι ἔχουν, κατὰ βάση, τὴν ἴδια γνώμη. Αὐτὸς ὁ Ἡλίας, λοιπόν, ἀναφέρεται ὡς κύριος μάρτυρας τῆς ἀποψῆς ὅτι στὸν *Εὐδήμο* ὁ 'Αριστοτέλης δίδαξε τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

Πρέπει νὰ ἐπιμεινουμε ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης, σὲ διαλόγους καὶ συγγράμματα τὰ ὅποια γράφτηκαν ταυτοχρονα, εἶχε τὴν ἴδια φιλοσοφία σχετικὰ μὲ ὅλα τὰ ζητήμα-τα οὐσίας. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἤδη ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένες φορὲς ἐπικαλεῖ-ται τοὺς δικούς του ἐξωτερικούς λόγους, γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐπίκαιρη —πρὸς στιγμὴν— ἐπιχειρηματολογία του. Στὰ *Τοπικά*, στὰ *Φυσικά* καὶ σὲ ἄλλα συγ-γράμματα τὰ ὅποια εἶναι παλαιότερα ἀπὸ τὸν *Εὐδήμο*, ὁ 'Αριστοτέλης ἀποδειχτι-κε αὐτόνομος στοχαστής. Εἶναι ἀδιανόητο νὰ διατύπωνε στὸν *Εὐδήμο*, ὡς ἐκφρα-ση τῆς δικῆς του γνώμης, ἀπόψεις γιὰ τὴν ψυχὴ οἱ ὁποῖες ἔρχονταν σὲ ἐντονη ἀντί-θεση μὲ τὰ πρωιμότερα καὶ ὕστερότερα συγγράμματά του. "Ἄν ἐρμηνεύσουμε τὰ σκόρπια ἀποσπάσματα τοῦ *Εὐδήμου* παίρνοντας αὐτὸ ὡς βάση, πράγματι δὲν θὰ βροῦμε ἀντιφάσεις.²³

19 Düring, *Biogr. Trad.*, σσ. 426-437. Πιθανὸν ὁ 'Αντίοχος γινώριζε μόνον τὰ ἠθικά συγ-γράμματα, γιὰ τὴ παραδείγματα γιὰ τὰ «ἐξωτερικά» συγγράμματα ἔχουν ληφθεῖ μόνον ἀπὸ αὐτά.

20 *Biogr. Trad.* T 76 k l m. Πρόκειται γιὰ ἓνα παράδειγμα τὸ ὁποῖο μᾶς διδάσκει πῶς διευ-ρύνεται μιὰ σημείωση στὶς νεοπλατωνικὲς σχολές, κατὰ τὴ μεταφορὰ ἀπὸ τὸν 'Αλέξαν-δρο μέσω τοῦ 'Αμμωνίου καὶ Ὀλυμπιόδωρου μέχρι καὶ τὸν Ἡλία.

21 τὸν ἴδιον σκοπὸν ἐκτίθεται.

22 Στὰ διδασκτικὰ συγγράμματα τὰ δοκοῦντα αὐτῷ λέγει καὶ τὰ ἀληθῆ, ἐν δὲ τοῖς διαλογι-κοῖς τὰ ἄλλοις δοκοῦντα, τὰ ψευδῆ. Ἐπειτα κατηγορεῖ τὸν 'Αλέξανδρο ὅτι παρουσίασε ἐσφαλμένα τὸ ζήτημα, γιὰ τὴ στοὺς διαλόγους ὁ 'Αριστοτέλης μάλιστα δοκεῖ κηρύττειν τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς=ἀπ. 3 Ross - Walzer.

23 O. Gigon, *Prolegomena*, σ. 33: «It is wrong to regard this dialogue as an aberration of a young Aristotle, still a devoted Platonist».

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

Δεδομένου ότι ο καθηγγητής Ο. Gigon ασχολείται αυτό τον καιρό με μιὰ προσπάθεια για τὴν ἀνασύνθεση τοῦ *Εὐδήμου*, τὸ θεωρῶ περιττὸ νὰ πραγματευτῶ διεξοδικὰ ἐδῶ τὰ ἀποσπάσματα· παραπέμπω στὰ προλεγόμενά του. Μόνο ὀρισμένα πράγματα θὰ ἤθελα νὰ τονίσω.

Στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης συμφωνοῦν ὅτι ὁ νοῦς εἶναι ἀθάνατος. Δύο ἀποσπάσματα δείχνουν ὅτι στὸν *Εὐδήμο* ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύτηκε τὸ μῦθο *περὶ καθόδου ψυχῆς*. Ὁ F. Wehrli δίκαια ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴ στὸ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀριστοτέλη ἀφορᾷ τὴν πραγματικότητα τοῦ μύθου, καὶ ὄχι, ὅπως στὸν *Φαίδωνα*, τὴν ἰδέα καὶ τὴν ἀνάμνησιν· ἡ ἐπιχειρηματολογία παίρνει μιὰ τροπὴ, ἡ ὁποία εἶναι ἀκριβῆς ἀντιθετὴ στοὺς ἀποδεικτικούς συλλογισμούς πού στοχεύουν στὴν ἀνάμνησιν. «Ἡ ψυχὴ ἡ ὁποία ἔχει ἐγκλεισθεῖ στὸ σῶμα ξεχνᾷ ὅσα εἶδε στὸν ἐπέκεινα κόσμου· ὅταν φεύγει ἀπὸ ἐδῶ, θυμᾶται τὰ βιώματα καὶ τὰ πάθη στὸν ἐπίγειο κόσμου.»²⁴ Ἐπομένως, δὲν ἀναφέρεται ὅτι ἡ ψυχὴ μεταφέρει μιὰ γνώση τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὸ ἐπέκεινα. Στὸ ἀπόσπασμα 7, στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὴ θεωρίαν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρμονία, προβάλλει ὡς ἀντεπιχείρημα ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσία, δηλαδὴ κάτι τὸ ὁποῖο ὑπάρχει μὲ συγκεκριμένο τρόπο καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἀντίθετο. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει καὶ σὲ ἄλλα συγγράμματα ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσία τοῦ ἐμφύχου καὶ εἶδος τοῦ σώματος.²⁵

Ὁ τίτλος τοῦ διαλόγου ἔχει παραδοθεῖ ὡς *Ἐὐδήμος ἢ Περὶ ψυχῆς*. Ὁ Κικέρων μᾶς δίνει πληροφορίες γιὰ τὴν εἰσαγωγή. «Ταξιδεύοντας στὴ Θεσσαλία ὁ Εὐδήμος ἦρθε στὶς Φερέες, ὅπου εἶχε τὴν ἐξουσία ὁ τύραννος Ἀλέξανδρος. Ἐκεῖ ἀρρώστησε τόσο, ὥστε οἱ γιατροὶ φοβήθηκαν γιὰ τὴ ζωὴ του. Τότε ἐμφανίστηκε στὸ ὄνειρό του ἓνας ἔφηβος μὲ ὠραῖο πρόσωπο καὶ τοῦ ὑποσχέθηκε ὅτι σύντομα θὰ γίνεῖ καλά· ὅτι λίγες μέρες ἀργότερα θὰ πεθάνει ὁ Ἀλέξανδρος, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Εὐδήμος ὅμως θὰ ἐπανεέλθει στὴν πατρίδα του, ἀφοῦ περάσουν πέντε χρόνια. Ὁ Ἀριστοτέλης διηγεῖται ὅτι ἡ πρώτη καὶ ἡ δεύτερη ὑπόσχεση ἔγιναν ἀμέσως πραγματικότητες· ὁ Εὐδήμος ἀπέκτησε τὴν ὑγεία του καὶ ὁ τύραννος δολοφονήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς τῆς συζύγου του. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου χρόνου, ἐπομένως, ὅταν τὸ ὄνειρο τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ ἐπιστρέψει ἀπὸ τὴ Σικελία στὴν Κύπρον, βρῆκε τὸ θάνατο στὶς μάχες ἔξω ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες. Τὸ ὄνειρο ἐρμηνεύτηκε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ὅτι δηλαδὴ ἡ ψυχὴ τοῦ Εὐδήμου, ἀφοῦ ἄφησε τὸ σῶμα του, ἐπέστρεψε στὴν πατρίδα της.»

Ὁ Ἀλέξανδρος τῶν Φερῶν δολοφονήθηκε τὸ 359· ὁ Εὐδήμος βρῆκε τὸ θάνατο πέντε χρόνια ἀργότερα. Κατὰ τὰ ἄλλα, αὐτὸς ὁ Εὐδήμος ἀπὸ τὴν Κύπρον εἶναι ἄγνωστος. Εἶναι πιθανὸ ὅτι, ὅπως καὶ ὁ Χίων ὁ Ἡρακλειώτης, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς νεαροὺς στὴν Ἀκαδημία, οἱ ὁποῖοι περιέβαλλαν τὸν Δίωνα καὶ τὸν συνόδευσαν στὶς Συρακοῦσες τὸ ἔτος 357. Ὁ Κικέρων τὸν ὀνομάζει φίλο τοῦ Ἀριστοτέλη, *familiarum suum*, προφανῶς κατὰ μετάφραση τοῦ *γνώριμον*. Ἡ αἰχμὴ τῆς εἰσαγωγῆς βρίσκεται στὴ φράση *domum esse rediturum*. Γιὰ τὴ διήγησιν μὲ τὸ ὄνειρο ἔχουμε ἀκριβῆς πρότυπο στὸ ὄνειρο τοῦ Σωκράτη.²⁶ Ἐπομένως, τὸ πρῶτο θέμα

²⁴ Ἀπ. 5 ἀπὸ τὸν Πρόκλο. Πρβ. Düring, *Eranos* 35, 1938, σ. 134· Wehrli στὴν παραπάνω ὑπόσ. 9, σ. 323.

²⁵ *Ζῆτα* 10, 1035 b 14-16· *Μὺ* 2, 1077 a 31-34· *Περὶ ψυχῆς* B 4, 415 b 12.

²⁶ *Κρίτων* 44 ab. Στὴ φράση *egregia facie juvenem* ἀντιστοιχεῖ ἡ φράση *γυνὴ καλὴ καὶ*

του διαλόγου το ἀποτελοῦσαν οἱ ἰδέες γιὰ τὴ μετοίκηση τῆς ψυχῆς ἀπὸ ἐδῶ πρὸς τὰ ἐκεῖ.²⁷ Καὶ στὰ διδακτικὰ συγγράμματα ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται συχνὰ δημῶδεις ἢ εὐχρηστες στὴ λογοτεχνία ἀπόψεις καὶ μοτίβα, ἔνδοξα ἢ λεγόμενα.²⁸ Θεωρῶ πιθανὸ ὅτι σ' αὐτὸν τὸ διάλογο ἀνέλαβε νὰ πραγματευθεῖ μιὰ σειρά τέτοιων μοτίβων. Ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸν *Εὐδήμιο* πραγματεύθηκε τὴν ψυχὴ καὶ τὴν ψυχικὴ ζωὴ ἀπὸ μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία ἀπ' ὅ,τι στὸ *Περὶ ψυχῆς*. Στὸ *Περὶ ψυχῆς* ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ φυσικὸς ἐπιστήμονας ποὺ ἀναλύει τὶς βιολογικὲς λειτουργίες τῆς ψυχῆς. Κανένα ἀπόσπασμα τοῦ διαλόγου δὲν θίγει ἐρώτημα αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Σὲ πρῶτο πλάνο εἶναι τὰ πραγματικὰ ἀνθρώπινα προβλήματα, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται ὅτι μίλησε μόνο γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου· ἴσως νὰ πραγματεύτηκε, μόνο εὐκαιριακὰ, ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα θίγει στὸ *Περὶ ψυχῆς*, ὅπως τὴ θρησκευτικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν περιπλάνηση τῶν ψυχῶν καὶ τὶς ὄρφικες ἰδέες γιὰ δίκην καὶ λύτρωση. Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διεύρυνε τὴν εἰσαγωγὴ καὶ τὴν ἔκανε πλαίσιο μιᾶς διήγησης, ἔτσι ὥστε κατὰ κάποιον τρόπο νὰ συναντηθοῦν στὸν Ἄδη ὁ Εὐδήμιος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν παράδοση. Μὲ τὸν *Φαίδωνα* τοῦ Πλάτωνα ὁ *Εὐδήμιος*, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, ἔχει κοινὰ μόνο τὸ θέμα καὶ τὴν πραγμάτευση τῆς ἄποψης ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι συγχρόνως ἡ ἁρμονία τοῦ σώματος.²⁹ κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι λαθεμένο νὰ ἀντιλαμβάνομαστε τὸν ἀριστοτελικὸν διάλογο ὡς ἀπομίμηση τοῦ *Φαίδωνος*. Λαθεμένο μοῦ φαίνεται ἐπίσης τὸ διανόημα ὅτι ὁ *Εὐδήμιος* εἶναι βιβλίον παρηγορητικόν. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις, τὶς ὁποῖες γνωρίζουμε, ὁ Ἀριστοτέλης ἀφιέρωσε ἕνα σύγγραμμα σὲ ὀρισμένο πρόσωπο: *Γρύλος*, *Θεμισίων*,³⁰ *Εὐδήμιος*. Εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ τοὺς τρεῖς τοὺς συνάντησε στὴν Ἀκαδημία. Τὸ ὄνειρο καὶ ἡ μοῖρα τοῦ Εὐδήμιου πρόσφεραν στὸν Ἀριστοτέλη ἕνα ἐξαιρετο μοτίβο γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ διαλόγου. Τίποτε τὰ ἀποσπασμάτα δὲν ὑποδηλώνει ὅτι πρόκειται γιὰ κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἔναρξιν ἑνὸς δραματικοῦ ἔργου.

Ἡ ἀφιέρωση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ διάλογος δημοσιεύθηκε λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Εὐδήμιου· στὴν πραγματικότητά ὅμως ἔχουμε μόνο ἕναν *terminus post quem*. Δὲν γνωρίζουμε καθόλου πότε ὁ Ἀριστοτέλης σταμάτησε νὰ γράφει διαλόγους. Ὅτι ὅλοι οἱ διάλογοί του ἦταν νεανικὰ συγγράμματα εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ἕνας *fable convenue*.

Τὸ *σύγγραμμα Περὶ Ψυχῆς* περιλαμβάνει τρία βιβλία καὶ μᾶς σώζεται σὲ μιὰ διευρυμένη ἐκδοχὴ του, ὥστε νὰ μπορούμε νὰ μιλάμε γιὰ δύο στρώματα.³¹ Βασικὰ

εὐειδής. Ὑθάνει στὴ Φθία· σημαίνει ἐπιτρέπει στὴν πατρίδα, γιὰτι στὸ χωρίο ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα* A 363 ὁ Ἀχιλλεὺς ἔνοσεν τὴν πατρίδα του.

²⁷ *Φαίδων* 117 c τὴν μετοίκησην τὴν ἐνθένδε ἐκείσε.

²⁸ Ὅρισμένες φορές, στὰ διδακτικὰ συγγράμματα ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τέτοια ἔνδοξα μὲ σχεδὸν κωμικὴ σοβαρότητα. Ἐνα καλὸ παράδειγμα εἶναι τὸ χωρίο στὸ *Βῆτα* 4, 1000 a 9-18 γιὰ τὸ νέκταρ καὶ τὴν ἀμβροσία· πρβ. *γῆγενεῖς* στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* Γ 11, 762 b 29.

²⁹ Τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ *Περὶ ψυχῆς* A 4, 407 b 29 τοῖς ἐν κοινῷ γινομένοις λόγοις εἶναι παραπομπὴ στὶς ἀνάλογες πραγματεύσεις στὸν *Φαίδωνα* καὶ στὸν *Εὐδήμιο*.

³⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 168.

³¹ Μετάφραση καὶ σχόλια ἀπὸ τὸν W. Theiler, στὸ: *Aristoteles Werke*, ἔκδ. E. Grumach, B. 13, Βερολίνο 1959. — Κείμενο καὶ σχόλια ἀπὸ τὸν Sir D. Ross, Ὁξφόρδη 1961.

(prinzipiell), τὰ δύο στρώματα διακρίνονται μεταξύ τους ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴν πρώτη γραφὴ ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ἄστοχο νὰ παρουσιάσει ἕναν ὀρισμὸ γιὰ τὴν ψυχὴ καθολικὰ ἔγκυρο καὶ ἐπίσης ἀπὸ τὸ ὅτι παραλείπει νὰ θεωρήσει τὴν ψυχὴ ὡς ὀλικὸ φαινόμενο λαμβάνοντας ὑπόψιν καὶ μὴ βιολογικὰ πρίσματα θεώρησης.³² Στὶς προσθήκες ὁ Ἀριστοτέλης θέτει αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐρώτημα, τί εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ ποιά εἶναι ἡ γενικότερη ἔννοιά της. Αὐτὲς οἱ προσθήκες εἶναι περισσότερο φιλοσοφικὲς παρὰ ψυχολογικὲς· ὀρισμένες φορές διακρίνουμε καθαρότητα ὅτι πρόκειται γιὰ προσθήκη ἢ ὁποῖα διακόπτεται μιά, κατὰ τὰ ἄλλα, σαφὴ συνάφεια. Τὸ καλύτερο παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ χωρίο Β 4, 415b 7-416a 18, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς ἀρχὴ (Prinzip) κινήσεως, αἰτία τοῦ εἶναι καὶ τελικὸ σκοπὸ. Ἄλλες προσθήκες τέτοιαις λογῆς εἶναι τὸ χωρίο Α 4, 408b 18-29 γιὰ τὴν ιδιομορφία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς θεωρητικῆς σκέψης, θεωρεῖν· ὀλόκληρο τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου βιβλίου ἀνήκει στὴ δεύτερη γραφὴ· ἐπιπλέον, τὸ Β 2, 414a 4-28, γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς λόγον τινὰ καὶ εἶδος. Ἄν συγκρίνουμε τὸ Β 2 (χωρὶς τὴν παρεμβολὴ πού ἀναφέραμε) μὲ τὸ Β 1, ἀποκτοῦμε τὴ συγκεκριμένη ἐντύπωση ὅτι ἐδῶ ἔχουμε δύο διαφορετικὲς εἰσαγωγὲς στὴν πραγματεία ἢ ὁποῖα ἀκολουθεῖ. Τὸ σκιαγραφικὸ κεφάλαιο Γ 5 ἀνήκει ἐπίσης στὴ δεύτερη γραφὴ.

Σ' αὐτὰ τὰ δύο στρώματα δὲν ἔχουμε μετατόπιση τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ψυχὴ. Καὶ στὸ *Περὶ ζώων μορίων* ὁ Ἀριστοτέλης θίγει τὸ ἐρώτημα μήπως ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ μορφή τοῦ σώματος.³³ Καθὼς ἐπεξεργαζόταν τὴν ἀρχικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἔργου, ἔνωσε προφανῶς τὴν ἀνάγκη νὰ συμπληρώσει τὴν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, βιολογικὴ ἀνάλυση τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ νὰ ἐντάξει τὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ψυχὴ στὸ σύνολο τῆς φιλοσοφίας του. Ἄν αὐτὴ ἡ ἐπεξεργασία ἔγινε ἀμέσως μετὰ τὴν καθαρογραφὴ τῆς πρώτης ἐκδοχῆς ἢ μόνον μερικὰ χρόνια ἀργότερα εἶναι ἄσκοπο ἐρώτημα, γιατί τὸ νεωτερικὸ καὶ ρηζικέλευθο ἀπαντᾷ στὴν πρώτη ἐκδοχὴ. Στὶς προσθήκες ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ γεφυρώσει τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πατροπαράδοτη³⁴ φιλοσοφικὴ ἀποψη γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς εἶδος τοῦ σώματος. Ἀπὸ πραγματολογικὴ ἀποψη, οἱ προσθήκες τίποτε δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀρχικὴ ἐκδοχὴ μεθοδολογικὰ ὅμως οἱ προσθήκες ξεχωρίζουν, ἐπειδὴ τὸ σύγγραμμα δὲν εἶχε συντεθεῖ ἐξαρχῆς γιὰ τὴν πραγμάτευση καθαρὰ φιλοσοφικῶν ἐρωτημάτων.

Θυμώμαστε μὲ πόση περηφάνια μιλάει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ τέλος τῶν *Τοπικῶν* του γιὰ τὴ ρηζικέλευθη προσφορά του.³⁵ «Προηγουμένως δὲν ὑπῆρχε γενικὰ ἀπολύτως τίποτε». Μὲ πολὺ μεγαλύτερο δίκιο θὰ μπορούσε νὰ τὸ πεῖ αὐτὸ γιὰ τὴν ψυχολογία του. Βλέπουμε πόσο προσεκτικὰ προχωρεῖ ψηλαφητὰ στὸ πρῶτο κεφάλαιο. Ἄσφαλῶς πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ ἐπιστήμη ἢ ὁποῖα νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἔρευνα τῆς ψυχῆς· καὶ μάλιστα μιὰ ἐπιστήμη ἀνωτέρου βαθμοῦ, γιατί ἡ γνώση τῆς ψυχῆς φαίνεται ὅτι συμβάλλει στὴ θεώρηση ὅλου τοῦ εἶναι καὶ περισσότερο στὴ θεώρηση τῆς ἔμφυχης φύσης. Γιατὶ ἡ ψυχὴ εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ αἰτία τῶν

³² Β 3, 414b 25 διὸ γελοῖον ζητεῖν τὸν κοινὸν λόγον... ὅς οὐδενὸς ἔσται τῶν ὄντων ἴδιος λόγος οὐδὲ κατὰ τὸ οἰεῖσθαι καὶ ἄτομον εἶδος. Ἀντιθέτως, στὸ Β 1, 412a 5 τί ἐστὶ ψυχὴ καὶ τίς ἂν εἴη κοινότατος λόγος αὐτῆς.

³³ Α 1, 641a 17 - b 10.

³⁴ Μυ 2, 1077a 33.

³⁵ Πρβ. τόμ. Α', σ. 140.

ἐμβίων ὄντων.» Ὁ Ἀριστοτέλης αισθάνεται ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ προσεγγίσει τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς ἀπὸ δύο δρόμους, ὡς φυσικὸς ἐρευνητῆς ἢ ὡς διαλεκτικὸς καὶ φιλόσοφος. Μᾶλλον σκόπευε νὰ πραγματευεῖ τὸ ἐρώτημα φυσικοεπιστημονικά, ἀλλὰ ἦταν πάρα πολὺ προσκολλημένος σὲ ἀρχαῖες πατροπαράδοτες ἀντιλήψεις, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ προβεῖ σὲ σαφεῖς διακρίσεις σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Παρ' ὅλα αὐτὰ θέτει ἕνα ὄριο: Ἔργο τοῦ φυσικοῦ ἐρευνητῆ εἶναι νὰ πραγματευεῖται ὅλες ἐκεῖνες τὶς λειτουργίες τῆς ψυχῆς οἱ ὁποῖες συνοδεύονται ἀπὸ φυσιολογικά συμπτώματα· ἂν ὑπάρχουν ψυχικὲς λειτουργίες οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ χωριστοῦν ἀπὸ τὸ σωματικὸ στοιχεῖο, ὑπεύθυνος εἶναι ὁ φιλόσοφος.³⁶ Ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του καὶ φυσικὸ ἐρευνητῆ καὶ φιλόσοφο, αισθάνεται ἀρμόδιος γιὰ τὴ λύση καὶ τῶν δύο προβλημάτων. Ἡ πραγματικὴ καινοτομία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ὅτι ἀναλαμβάνει, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ (Prinzip) ὅμης ἀδήλων τὰ φαινόμενα, νὰ ἀναλύσει καὶ νὰ ἐξηγήσει μεθοδικὰ τὶς ἐκφάνσεις καὶ τὰ συνοδευτικὰ φαινόμενα: Ἐπὶ τὸ ὁρατὸ ἀποτέλεσμα συμπεραίνουμε τὴν ἀόρατη αἰτία.³⁷ Ἡ ἀνάλυση τῶν ἐπιμέρους ψυχικῶν λειτουργιῶν ἀνατρέχει κατ' ἀνάγκην στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς ψυχῆς· ἔτσι, μεταφερόμαστε πάλι στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας. Στὰ κεντρικὰ κεφάλαια τοῦ τρίτου βιβλίου γιὰ τὴ νοητικὴ ἱκανότητα ὁ Ἀριστοτέλης ἐγκαταλείπει ἐντελῶς τὸ χώρο τῆς βιολογίας. Ἐπομένως, ἡ ἔκθεση αἰωρεῖται ἀνάμεσα σὲ βιολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ πρίσματα θεώρησης· καὶ ἡ πρώτη γραφὴ, τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ ἀνασυνθέσουμε μόνο κατὰ προσέγγιση, εἶχε διπλὴ ὄψη. Κατὰ τὴν ἀναθεώρηση ὁ Ἀριστοτέλης ἔκανε καὶ ὀρισμένες μικρότερες ἀλλαγές, ἐκτός ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες προσθήκες πού ἀναφέρθηκαν: τὰ βιβλία σχολίων ἐπιστοῦν τὴν προσοχὴ σ' αὐτές.

Τὸ σύγγραμμα ἔχει τὴν ἀκόλουθη διάταξη:

A 1. Εἰσαγωγή. Προσπάθεια νὰ ὀροθετηθεῖ ἡ περιοχὴ τῆς ψυχολογίας.

A 2-5. Δοξογραφία καὶ κριτικὴ τῶν προδρόμων.

B 1 - Γ 3. Ἡ ψυχὴ ὡς βιολογικὸ φαινόμενο. Οἱ φυτικὲς λειτουργίες καὶ οἱ πέντε αισθήσεις.

Γ 4-88. Ἡ νοητικὴ ἱκανότητα, σὲ σύγκριση πάντοτε μὲ τὴν ἀντιληπτικὴ ἱκανότητα.

Γ 911. Ἡ ἱκανότητα κίνησης. Τὰ φαινόμενα τῆς βούλησης, ἡ ἀπαρχὴ τους στὴν ἀντιληψὴ καὶ ἡ πραγματοποίησή τους στὴν κίνηση.

* Ἄν ἐξαίρεσουμε τὶς προφανεῖς προσθήκες, τὸ σύγγραμμα εἶναι ἑνιαῖο, ἂν καὶ ἡμιτελές. Ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται μὲ συστηματικὴ σειρά, στὸ δεῦτερο καὶ στὸ τρίτο βιβλίον, τὶς ἀπορίες τὶς ὁποῖες διατυπώνει στὸ πρῶτον βιβλίον.

*Τὰ Μικρὰ Φυσικά.*³⁸ Αὕτὴ εἶναι ἡ κοινὴ ὀνομασία ἡ ὁποία ἔγινε παραδοσιακὴ ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς Vetus Translatio Latina, γιὰ ἑπτὰ μικρὰ συγγράμματα σχετικὰ μὲ τὶς ψυχοφυσικὲς διεργασίες. Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ πρώτου συγγράμματος τῆς συλλογῆς ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὀρισμένες τέτοιες διεργασίες τὶς ὁποῖες

³⁶ 403b 16 ὁ πρῶτος φιλόσοφος, ὁ φιλόσοφος ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖται μὲ τὰ πρῶτα πράγματα καὶ τὶς ἀρχές (Prinzipien). Παρόμοια στὸ *Περὶ Ζῶων μοριῶν* A 1.

³⁷ Πρβ. παραπάνω, σ. 215.

³⁸ Aristotle. *Parva Naturalia*, κείμενο, εἰσαγωγή καὶ σχόλια ἀπὸ τὸν Sir D. Ross, Ὁξφόρδη 1955, μὲ βιβλιογραφία.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

χαρακτηρίζει κοινάς πράξεις, δηλαδή κοινά της ψυχής όντα και του σώματος, «κοινές διεργασίες του σώματος και της ψυχής των ζώων». Αναφέρει την αντίληψη, τη μνήμη, την επιθυμία και τη βούληση, την ήδονη και τον πόνο, την ἐγρήγορη και τον πόνο, τη νεότητα και το γήρας, την εισπνοή και την έκπνοση, τη ζωή και το θάνατο, την υγεία και την ασθένεια. Μοιάζει με πρόγραμμα· δεν γνωρίζουμε αν ο Ἀριστοτέλης έγραψε συγγράμματα για την επιθυμία και τη βούληση, για την ήδονη και τον πόνο· μνημονεύει ένα σύγγραμμα για την υγεία και την ασθένεια, αλλά δεν γνωρίζουμε αν αυτό γράφτηκε ποτέ. Τά υπόλοιπα έχουν σωθεί και βρίσκονται στα χειρόγραφα τὰ όποια έχουμε, με τη σειρά που τὰ αναφέρει ο ίδιος ο Ἀριστοτέλης. Κανένα από αυτά τὰ συγγράμματα δεν αναφέρεται στους άλεξανδρινούς καταλόγους συγγραμμάτων. Είναι πιθανό ότι τη συλλογή έπεξεργάστηκε και εξέδωσε ο Ἀνδρόνικος και άπαντὰ στον κατάλογο συγγραμμάτων, ο όποιος προέρχεται άπ' αυτόν³⁹ με άριθμούς 45, 46, 53, 54.

Υπάρχουν πολλές ένδειξεις ότι ο Ἀριστοτέλης συνέγραψε καταρχήν αυτές τις μικρές πραγματείες τη μία μετά την άλλη, χωρίς νά σκεφτεί νά τις συνδέσει μεταξύ τους σε έναίο σύνολο. Όταν τις ξαναδούλεψε, έκανε μία προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση. Αυτό τὸ δείχνουν η εισαγωγή στο πρώτο σύγγραμμα, την όποία μόλις εξέθεσα, και ακόμη σαφέστερα οι δύο εισαγωγές στην πραγματεία για τη μακροζωία. Στο χωρίο 464 b 19-30 προτάσσεται μία εισαγωγή του τύπου ο όποιος συνηθίζεται στις μικρές ειδικές πραγματείες του Ἀριστοτέλη· ο Ἀριστοτέλης άρχίζει με άπορίες και ένδοξα. Έπειτα ακολουθεί, στο 464 b 30 - 465 a 2, μία μεταβατική φράση με την όποια εντάσσει την πραγματεία σε μία μεγαλύτερη συνάφεια· αυτή είναι η θέση στην όποια βρίσκεται ακόμη και σήμερα. Ἡ προσπάθεια νά συμπαρατεθούν τὰ συγγράμματα έμεινε ήμιτελής.

Ἡ σχετική χρονολόγηση των ψυχολογικών συγγραμμάτων είναι δύσκολο, ίσως άλλοτο πρόβλημα, προπαντός επειδή αυτά τὰ συγγράμματα προφανώς ξαναδουλεύτηκαν πολλές φορές.

Δύο θεωρίες συναντούμε σε όλες τις σύγχρονες έκθέσεις της ψυχολογίας του Ἀριστοτέλη. Ἡ μία βασίζεται στη βαθιά ριζωμένη πίστη ότι ο Ἀριστοτέλης στο διάλογό του *Εὐδήμος* διακηρύσσει μία καθαρά πλατωνική-πιθαγορική διδασκαλία για την ψυχή, έντελώς άσυμβίβαστη με τις άπόψεις τις όποιες εξέθεσε στα βιολογικά συγγράμματα. Συνηθίζεται νά παραθέτουν τὰ λόγια του Σιληνού στον Μίδα στο άπόσπασμα 6 η την πληροφορία του Πρόκλου στο άπόσπασμα 5 σχετικά με κάτι τὸ όποιο είπε κάποιος στο διάλογο, σαν αυτό νά ήταν έκφραση για τις άπόψεις του ίδιου του Ἀριστοτέλη· έπειτα συγκρίνουν αυτά τὰ άπομονωμένα διαλογικά παραθέματα με ένα παράθεμα από τὸ *Περὶ ψυχῆς*, μολονότι πρόκειται για λογοτεχνικά είδη με έντελώς διαφορετική στοχοθεσία. Δημιουργός της άλλης θεωρίας είναι η F. Nuyens.⁴⁰ Σύμφωνα μ' αυτήν ο Ἀριστοτέλης στην ψυχολογία του

³⁹ Düring, *Biogr. Trad.*, σ. 225.

⁴⁰ *L'évolution de la psychologie d'Aristote*, Louvain 1948. Με την άπεριόριστη συγκατάθεση τριών έξοχων μελετητών, του Mgr. A. Mansion, του Sir David Ross και του Père R.A. Gauthier, η θεωρία της Nuyens έγινε η κυρίαρχη αντίληψη. Πολύτιμη είναι η μελέτη του E. Braun, «Psychologisches in Politika», *Seris Philologica Aenipontana*, Ἰνσμπουργκ 1961, σσ. 157-184, επειδή ο Braun, με τη βοήθεια σειράς χωρίων του Corpus, δείχνει πόσο άστοχο είναι τὸ άκαμπτο σχήμα της Nuyens.

πέρασε από τρία στάδια: 1) Το στάδιο του *Εύδημου* το οποίο γνωρίζουμε ήδη πολύ καλά. 2) Ένα στάδιο κατά το οποίο ο *Αριστοτέλης* θεωρούσε την ψυχή *έντελέχεια*, δηλαδή μορφή και πραγμάτωση του σώματος. Με τη βοήθεια αυτών των μηχανικών κριτηρίων η *Nuyens* παρουσίασε μια σχετική χρονολόγηση όλων των σωζόμενων συγγραμμάτων του *Corpus*: αυτό ήταν ενδιαφέρον πείραμα, καταδικασμένο ωστόσο σε άποτυχία. Ο *Αριστοτέλης* πραγματεύεται την ψυχή από πολλές οπτικές γωνίες: ως ήθικό, γνωσιο-θεωρητικό, φιλοσοφικό και βιολογικό πρόβλημα. Όταν φιλοσοφεί για την ψυχή, μπορεί να ξεκινά από τη θεωρία του για την ύλη και τη μορφή: Τότε η ψυχή παρουσιάζεται ως *είδος* σε σχέση προς το σώμα: η μπορεί να ξεκινά από τη φιλοσοφία του τέλους: Τότε βλέπει την ψυχή ως *έντελέχεια σώματος φυσικού*. Στο Β 4 ο *Αριστοτέλης* λέει ότι η ψυχή είναι *σώματος αίτια και αρχή* κατά τρεις διαφορετικούς τρόπους, δηλαδή ως πηγή της κίνησης, ως σκοπός και ως ουσία των εμπύχων σωματών, δηλαδή ως εκείνο το οποίο κάνει ώστε ένα έμβιο όν να είναι έμβιο όν: εξάλλου, προσθέτει, εκ των υστέρων ίσως, μια από τις αμετάφραστες τυπικές εκφράσεις με τις οποίες γοητεύεται ο ίδιος: *τοῦ δυνάμει ὄντος λόγος ἢ έντελέχεια*. Στο Γ 9 ο *Αριστοτέλης* λέει ότι η ψυχή στην πραγματικότητα έχει μόνο δύο λειτουργίες, δηλαδή το *κριτικόν*, *ὁ διανοίας ἔργον ἐστὶ καὶ αἰσθήσεως*, και ἔτι *τὸ κινεῖν τὴν κατὰ τόπον κίνησιν*. Στο Γ 8 συγκρίνει την ψυχή με το χέρι: λέει ότι είναι το ἐργαλεῖο τῶν ἐργαλείων. Όταν αναλύει την ψυχή από άλλες οπτικές γωνίες, έχει τρία ἢ δύο ἢ και ἄπειρα μόρια (432a 24): ο *Αριστοτέλης* όμως μπορεί συγχρόνως να μιλάει και για δυνάμεις. Όλοι αυτοί οι ὀρισμοὶ ἀντιπροσωπεύουν προσπάθειες να καθορίσει με ἀκρίβεια τὸ αἰνιγματικὸ φαινόμενο τῆς ψυχῆς, θεωρώντας το ἀπὸ συνεχῶς νέες οπτικές γωνίες. Δὲν μπορούμε να θεμελιώσουμε μια σχετική χρονολόγηση τῶν συγγραμμάτων βασίζομενοι σὲ λεπτομέρειες τῆς ὁρολογίας. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ψυχή ἀποτελεῖ μορφή και *έντελέχεια* τοῦ σώματος είναι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀσυμβίβαστη με τὴ διδασκαλία τοῦ *Αριστοτέλη* γιὰ τὸν νοῦν και με τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ψυχή ἔχει τὴν ἔδρα τῆς σ' αὐτὸ ἢ σ' ἐκεῖνο τὸ μέλος τοῦ σώματος. Ἐδῶ όμως πρόκειται γιὰ διαφορετικές, ἀσθενεῖς θέσεις και ἡ ἀντίφαση εἶναι μόνο φαινομενική: ὁ *Αριστοτέλης* θὰ θεωροῦσε *μετάβασιν ἐξ ἄλλου γένους τὴ σύγκριση τῶν θεωριῶν*. Ἀντιθέτως, ἂν ὁ *Αριστοτέλης* εἶχε πεῖ σ' ἕνα σύγγραμμα ὅτι ἡ ψυχή εἶναι ὕλη τοῦ σώματος ἢ ὅτι ὁ νοῦς ἔχει τὴν ἔδρα του στὸν ἐγκέφαλο και ἡ σκέψη εἶναι ψυχοφυσικὴ διεργασία, θὰ μπορούσαμε να μιλήσουμε γιὰ πραγματικές ἀντιφάσεις και γιὰ ἀλλαγμένη βασική ἄποψη.

Πρὶν ἀπὸ εἴκοσι χρόνια πιστεύα και ἐγὼ ὅτι θὰ μπορούσε κανεὶς να καθορίσει με ἀκρίβεια τὴ χρονολογική σχέση ἀνάμεσα στὸ *Περὶ ζῶων μορίων*, τὸ *Περὶ ψυχῆς* και στὰ μικρὰ ψυχολογικὰ συγγράμματα, περίπου ὅπως κάνει ὁ *Ross* στὴν εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσής του τῶν *Μικρῶν Φυσικῶν*. Δὲν εἶμαι πιὰ τόσο βέβαιος. Ὅσο περισσότερο ἐντρωφᾶ κανεὶς σ' αὐτὰ τὰ συγγράμματα τόσο καθαρότερα διακρίνει τὰ ἔχνη τῆς ἐπεξεργασίας. Στὸ σύγγραμμα *Περὶ αἰσθήσεως* ὁ *Αριστοτέλης* ἐργάζεται με ἐννοιολογικὸ ὕλικὸ και νοητικές δομές, οἱ ὁποῖες μοῦ φαίνονται περισσότερο «πρωτόγονες» ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς ὁποῖες διαμόρφωσε στὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ *Περὶ ψυχῆς*. Σὲ ὀρισμένα συγγράμματα χρησιμοποιεῖ τῆς ἔννοιες *πνεῦμα* και *ἀναθυμίασις*, σὲ ἄλλα ὄχι. Στὸ *Περὶ ψυχῆς* δὲν λέει σχεδὸν τίποτε γιὰ τὴν καρδιά ὡς κεντρικὸ ὄργανο ἀντίληψης: κατὰ τὴ γνώμη μου, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ *Αριστοτέλης* δὲν εἶχε διαμορφώσει ἀκόμη αὐτὴ τὴ θεωρία, ἀλλὰ στὸ ὅτι στὸ *Περὶ ψυχῆς* δὲν βρῆκε ἀφορμὴ να τὴν ἀναφέρει.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

Όπως τὰ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας τώρα, τὰ *Μικρὰ Φυσικά* περιέχουν πολυάριθμες παραπομπές στὸ *Περὶ ψυχῆς* καὶ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι παραρτήματα σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα καὶ ὅτι γράφτηκαν ἀργότερα. Χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ *Περὶ ψυχῆς* ὡς ὅλο εἶναι, στὴ μορφή ποὺ τὸ διαθέτουμε, τὸ ὠριμότερο καὶ ὑστερότερο ἀπὸ τὰ ψυχολογικά συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη. Σὲ κανένα τμῆμα τοῦ *Περὶ ψυχῆς* ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀναπτύσσει ἀπόψεις οἱ ὁποῖες, σὲ σχέση μὲ ὅσα λέει στὰ μικρὰ ψυχολογικά συγγράμματα, θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν προστάδιο αὐτῶν. Ὅπως δείχνουν τὰ ἐρμηνευτικά σχόλια τῶν Hicks, Theiler καὶ Ross, συχνὰ συμβαίνει σὲ παράλληλα χωρία τὸ ἀντίστροφο, δηλαδή ἡ ἔκθεση στὸ *Περὶ ψυχῆς* νὰ ὑπερέχει, ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὸ ζήτημα διεξοδικότερα στὰ μικρὰ ψυχολογικά συγγράμματα.

Τὰ συγγράμματα τὰ ὁποῖα περιέχονται στὴ συλλογὴ *Μικρὰ Φυσικά* εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

- 1) *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*. Γιὰ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη καὶ τὰ ἀντικείμενά της. Στὸ κείμενο ὁ Ἀριστοτέλης λέει *περὶ αἰσθητηρίων καὶ αἰσθητῶν*. Τὸ σύγγραμμα ἀρχίζει μὲ εἰσαγωγὴ τὴν ὁποία ἔγραψε, γιὰ νὰ συνδέσει τὶς μικρὲς ψυχολογικὲς πραγματεῖες σὲ ἑνιαῖο σύνολο. *Περὶ μνήμης* καὶ τοῦ μνημονεύειν (τὸ ἴδιο καὶ στὸ κείμενο).

Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης συνέδεσε αὐτὰ τὰ δύο συγγράμματα. Τὸ δεύτερο σύγγραμμα περιέχει πολλὲς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὴ σχέση νόησης καὶ θεωρίας, καὶ ἀνήκει στὰ καλύτερα ἐπιτεύγματά του.

- 2) Τρεῖς μικρὲς πραγματεῖες: *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως* (τὸ ἴδιο καὶ στὸ κείμενο)· *Περὶ ἐνυπνίων* (στὸ κείμενο *περὶ ἐνυπνίου*)· *Περὶ τῆς καθ' ὕπνου μαντικῆς* (γιὰ τὴν προφητεία ἀπὸ ὄνειρα). Στὴ διατύπωση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ κείμενο καταφαίνεται ἡ σκεπτικὴ στάση του: *περὶ δὲ τῆς μαντικῆς τῆς ἐν τοῖς ὕπνοις γιγνομένης καὶ λεγομένης συμβαίνειν ἀπὸ τῶν ἐνυπνίων*.
- 3) *Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος*, στὸ κείμενο *περὶ τοῦ τὰ μὲν εἶναι μακρόβια τῶν ζῶων τὰ δὲ βραχύβια*. Αὐτὴ ἡ, κατ' οὐσίαν, ζωοψυχολογικὴ πραγματεία εἶναι ἐντελῶς αὐτόνομη· ὁ Ἀριστοτέλης δὲν τὴν ἀναφέρει στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ *Περὶ αἰσθήσεως*.
- 4) *Περὶ νεότητος καὶ γήρως καὶ ζωῆς καὶ θανάτου καὶ ἀναπνοῆς* (τὸ ἴδιο καὶ στὸ κείμενο). Γενικῶς, τὰ τρία τμῆματα αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος παρατίθενται ὡς χωριστὲς πραγματεῖες· ἀπὸ τὸ κείμενο προκύπτει ὅτι τὸ σύγγραμμα σχεδιάστηκε καὶ γράφτηκε ὡς ἑνιαῖο σύνολο. Κανένα σύγγραμμα αὐτῆς τῆς συλλογῆς δὲν εἶναι τόσο κοντὰ στὸ πνεῦμα τοῦ συγγράμματος *Περὶ ζῶων μορίων* Β-Δ ὅσο αὐτό.⁴¹ Οἱ ἔνοιες *ἔμφυτον πνεῦμα καὶ ἀναθυμίασις* οἱ ὁποῖες παίζουν μεγάλο ρόλο στὸ σύγγραμμα *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως* δὲν ἐμφανίζονται ἐδῶ.⁴² Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ σύγγραμμα εἶναι τὸ πρωιμότερο ἀνάμεσα στὰ *Μικρὰ Φυσικά*.

⁴¹ Ὁ μακρὺς κατάλογος παράλληλων χωρίων τοῦ Ross, *Parva Naturalia* 10, εὐκόλα μπορεῖ νὰ διευρυνθεῖ.

⁴² Ἡ λέξις *ἀναθυμίασις* στὸ χωρίο 480a 10 δὲν χρησιμοποιεῖται ὡς ὄρος.

Οἱ κοινὲς ψυχοφυσικὲς διεργασίαι τῶν ζώων

Ἀπὸ τὸ πλοῦσιο περιεχόμενον τῶν συγγραμμάτων τὰ ὁποῖα ἔχουν περιληφθεὶ ἐπὶ τὴν συλλογὴν *Μικρὰ Φυσικὰ* ἐπιλέγω μόνον ὀρισμένα, γὰρ νὰ διασαφηνίσω τὸν τρόπον σκέψεως καὶ τὰς μεθόδους τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸ σύγγραμμα *Περὶ αἰσθήσεως* προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν θεωριῶν τῶν προδρόμων του. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλκμαίωνα, οἱ Ἴωνες στοχαστὲς εἶχαν συνδέσει τὰ αἰσθητήρια ὄργανα καὶ τὰς λειτουργίας τους μετὰ τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, καὶ μετὰ ἀπ' αὐτοὺς τὸ ἴδιον ἔκανε καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῷ *Τίμαιο*. Ξεκινοῦσαν παίρνοντας ὡς βᾶσιν δύο δεδομένα: Τὸ μᾶτι περιέχει νερό· ὁ ἤχος φτάνει ἐπὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν ἀέρα. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εἶναι καθαρὴ θεωρία (Spekulation). Ἡ στάσις τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπέναντι τοῦ προδρόμου του δὲν ἦταν ἀνεξάρτητη, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀγνοήσῃ αὐτὰς τὰς θεωρίας· αἰσθανόταν ὑποχρεωμένος νὰ κατασκευάσῃ δικήν του θεωρίαν γὰρ τὰ στοιχεῖα, ἢ ὁποῖα θὰ ἀνταποκρινόταν ἐπὶ ὅσα δεδομένα τοῦ ἦσαν γνωστά. Σὲ τέτοιαις περιπτώσεσι παρατηρεῖ κανεὶς πόσο ἔντονη εἶναι ἐπὶ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἀνάγκη γὰρ συστηματικότητάς καὶ ἡ τάσις γὰρ τυποποίησιν. Ὁ Ἀριστοτέλης πρέπει νὰ κατανεύμῃ τὰ τέσσαρα στοιχεῖα ἐπὶ πέντε αἰσθητήρια ὄργανα· ἂν θεωρήσωμεν τὴν γεύσιν ὡς ἀφήν, ὁ λογαριασμός εἶναι σωστός. Ἐτσι, λοιπόν, τὸ νερὸ εἶναι τὸ μέσον γὰρ τὴν ὄρασιν, ὁ ἀέρας γὰρ τὴν ἀκοήν, ἡ φωτιὰ γὰρ τὴν ὄσφρησιν καὶ ἡ γῆ γὰρ τὴν γεύσιν καὶ τὴν ἀφήν. Ἄν ἐξετάσωμεν συγκριτικὰ τὴν ἔκθεσίν του ἐπὶ *Περὶ ψυχῆς* Γ 1, βλέπομεν πῶς ἐπὶ μεταξὺ τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχει ἀπελευθερωθεὶ ἀπὸ τὴν ἄκαμπτην θεωρίαν γὰρ τὰ στοιχεῖα· τῶρα δὲν πρόκειται μόνον γὰρ στοιχεῖα, ἀλλὰ γὰρ μέσα· ἡ φωτιὰ ἀνήκει ἐπὶ τὴν ἀντίληψιν, μόνον ἐπειδὴ χωρὶς φωτιὰ τίποτε δὲν ἔχει τὴν ἰκανότητα ἀντίληψιν· προφανῶς, αὕτη εἶναι μίαν αὐτοσχέδιαν ad hoc ἔρμηνειαν· γὰρ τὸ στοιχεῖον γῆ δὲν μπορεῖ νὰ δοθῇ τέτοια ἔρμηνειαν.⁴³

Οἱ πολυάριθμοι μικρὰς πραγματολογικὰς ἀντιφάσεις ἐπὶ *Περὶ αἰσθήσεως* καὶ αὐτὰς ἀνάμεσα ἐπὶ *Περὶ αἰσθήσεως* καὶ τὸ *Περὶ ψυχῆς* ὀφείλονται ἐπὶ ὅτι αὐτὰ τὰ συγγράμματα ἀνταναντικλοῦν τὴν πάλιν τοῦ Ἀριστοτέλη μετὰ τὰ προβλήματα. Ἄς πάρωμεν γὰρ παράδειγμα τοὺς στοχασμοὺς του γὰρ τὸ φῶς καὶ τὴν ὄρασιν. Ὁ Ἀλκμαίων ἐρμήνευε τὴν ὄρασιν δεχόμενος ὅτι τὸ πύρινον στοιχεῖον τοῦ ματιοῦ ἐκπέμπει μίαν ὀπτικὴν ἀκτίνα. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ οἱ Ἀτομικοὶ, ἀντιθέτως, ὑποστήριζαν (μετὰ διαφοροτικὴν αἰτιολόγησιν) ὅτι ἀκτινοβολίαι ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα περνοῦν ἐπὶ τὸ μᾶτι. Ὅταν ὁ Πλάτων

⁴³ 425 a 6 γῆ δ' ἢ οὐθενὸς ἢ ἐν τῇ ἀφῇ μάλιστα μέμικται ἰδίως, ἡ γῆ ἔχει κάποια σχέση μετὰ τὴν ἀφήν.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

έγραψε τὸν *Μένωνα*, υιοθέτησε τὴ θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλῆ· στὸν *Τίμαιο* συνδυάζει καὶ τὶς δύο θεωρίες καὶ ἐξηγεῖ ὅτι ἡ ὀπτική ἀκτίνα, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ μάτι, συναντᾷ τὴν ἀκτινοβολία, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα.

Ἄρτιστοτέλης συζητᾷ ἐνίοτε μὲ τὸν ἕνα, ἐνίοτε μὲ τὸν ἄλλο τρόπο. Τεῖνει νὰ δεχτεῖ ὅτι βλέπουμε, ἐπειδὴ δεχόμεσθε ἐντυπώσεις ἀπέξω.⁴⁴ Στὸ *Περὶ αἰσθήσεως* λέει σ' ἕνα χωρίο:⁴⁵ «Ἔστω ὅτι βρίσκεται φῶς ἢ ἀέρας ἀνάμεσα στὸ ὄρατό καὶ στὸ μάτι, τότε ἡ κίνηση ἢ ὁποία λαμβάνει χώρα σ' αὐτὸ τὸ μέσο προκαλεῖ τὴν ὄραση». Σ' ἕνα ἄλλο χωρίο⁴⁶ λέει ὅτι ἀκριβῶς τὸ φῶς δὲν εἶναι κίνηση: «Τὸ φῶς δημιουργεῖται, ἐπειδὴ κάτι βρίσκεται μέσα σὲ κάτι ἄλλο». Αὐτὴ ἡ φράση θὰ παρέμενε αἰνιγματική, ἂν δὲν μᾶς εἶχε σωθεῖ μιὰ σχετική φράση στὸ *Περὶ ψυχῆς*.⁴⁷ «Τὸ φῶς δὲν εἶναι φωτιὰ οὔτε κανένα ἄλλο σῶμα οὔτε ἡ ἀκτινοβολία ὁποιοῦδήποτε σώματος, ἀλλὰ ἡ παρουσία τῆς φωτιᾶς ἢ τοῦ ὁμοίου τῆς στὸ διαφανές· ἂν κάτι ἐδῶ καὶ τώρα γίνεο διαφανές, τὸ ὀνομάζουμε φῶς». Ὁ Ross παρατηρεῖ ὅτι ἡ φυσική ἐξήγηση ἐκφράζει τὴν καλύτερη ἀποψή του («expresses his better view»): ὅπως εἶπαμε, ὅμως, ὁ Ἄριστοτέλης ἀπορρίπτει αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν ἀντικαθιστᾷ μὲ μιὰ φιλοσοφική ἐρμηνεία ἢ ὁποία, θεωρημένη ἀπὸ τὴ δική μας σκοπιά, δὲν εἶναι παρὰ ταυτολογική λογοκοπία.

Ἄρτιστοτέλης ἀναφέρει δύο θεωρίες περὶ χρωμάτων. Σύμφωνα μὲ τὴ μία ἀπ' αὐτές, οἱ διαφορετικές ἀποχρώσεις δημιουργοῦνται ἀπὸ μιὰ σχέση μείξης, ὅπου κατ' ἀναλογία πρὸς τὰ μουσικὰ διαστήματα μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ὅτι τὰ συστατικά βρῖσκονται μεταξὺ τους σὲ ὀρισμένες ἀριθμητικές σχέσεις. Ἄλλο εἶδος θὰ ἦταν νὰ βάλουμε τὰ χρώματα τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο, ὅπως κάνουν οἱ ζωγράφοι, ὅταν θέλουν νὰ παρουσιάσουν κάτι μέσα στὸ νερὸ ἢ στὸν ἀέρα· σ' αὐτὴ τὴν τεχνική τὸ ἕνα χρῶμα παρουσιάζεται μέσα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἄρτιστοτέλης ἀπορρίπτει τόσο τὴν ἀντιπαράθεση τοῦ ἐνὸς χρώματος δίπλα στὸ ἄλλο ὅσο καὶ τὴ διαστρωμάτωση τοῦ ἐνὸς πάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο, καὶ κάνει χρῆση τῆς διδασκαλίας του τὴν ὁποία ἐξέθεσε στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, γιὰ ἐκεῖνο τὸ εἶδος μείξης τὸ ὅποιο ἐμεῖς ὀνομάζουμε χημικὴ ἔνωση. Μετὰ τὴ μείξη δὲν ὑπάρχουν πιά μῦρια τῶν ἀρχικῶν χρωμάτων, ἀλλὰ ὅλα ἔχουν ἀποκτήσει τὸ νέο χρῶμα· ἢ ἀπόχρωση αὐτοῦ τοῦ χρώματος ὀφείλεται στὴ σχέση ἀναλογίας τῶν συστατικῶν· κατὰ

⁴⁴ Στὴ σύντομη διατύπωση τῆς *Vita Marc.* 37 τὸ κατ' εἰσοδοχὴν ὄραν = *Τοπικά* A 14, 105 b ὁρῶμεν εἰσδεχόμενοι τι οὐκ ἐκπέμποντες, *Περὶ ψυχῆς* B 7, 419 a 17 πάσχοντος γάρ τι τοῦ αἰσθητικοῦ γίγνεται τὸ ὄραν.

⁴⁵ 438 b 3-5.

⁴⁶ 446 b 27-28 τῶ ἐνεῖναι γάρ τι τὸ φῶς ἐστίν, ἀλλ' οὐ κίνησίς τις.

⁴⁷ B 7, 418 b 13-17. Φῶς εἶναι ἐνέργεια τοῦ διαφανοῦς 418 b 9, ἢ ἐξίς τις 430 a 15.

τὴν ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλη, αὐτὴ εἶναι ἡ κανονικὴ διαδικασία καὶ ἡ βασικὴ αἰτία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν χρωμάτων.⁴⁸ Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης, σαφέστερα ἀπ' ὅ,τι στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Α 10, διατυπώνει τὴν ἀρχὴ (Principle) μὲ τὴν ὁποία μιὰ χημικὴ ἔνωση διακρίνεται ἀπὸ ἓνα μείγμα.

Παραδόξως, στὸ *Περὶ αἰσθήσεως* δὲν λέει τίποτε γιὰ τὴν ἀκοή καὶ τὴν ἀφή. Ἀντιθέτως, πραγματεύεται διεξοδικὰ τὴν ὄσφρηση καὶ τὴν γεύση· θεωρεῖ ὅτι ἔχουν στενὴ συνάφεια μεταξύ τους. «Ὅταν τὸ νερὸ περνᾷ μέσα ἀπὸ ἓνα ξηρὸ ὑλικό, τὸ ὑγρὸ ἀποκτᾷ γεύση ἀπ' αὐτό· αὐτὸ τὸ ὑγρὸ τὸ ὁποῖο ἀπέκτησε γεύση μυρίζει καὶ παράγει πάλι ὄσμή. Σύμφωνα μ' αὐτά, ἡ ὄσμή εἶναι παραπροϊὸν τῆς γεύσης.» Ὁ Ἀριστοτέλης θεμελιώνει ὅλες τὶς ταξινομήσεις του γιὰ τὶς αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις κάθε φορὰ σ' ἓνα ἐννοιολογικὸ ζεῦγος ἀντιθέτων. Ὅλα τὰ χρώματα βρίσκονται ἀνάμεσα στὰ ἄκρα λευκὸ καὶ μαῦρο· ὅλες οἱ γεύσεις ἀνάμεσα στὸ γλυκὸ καὶ στὸ πικρὸ, τὸ εὐχάριστο καὶ τὸ δυσάρεστο. Τὰ εἶδη τῶν πραγμάτων τὰ ὁποῖα μπορούμε νὰ μυρίσουμε τὰ ταξινομεῖ ἔτσι, ὥστε νὰ τὰ προσαρμόζει στὰ εἶδη τῆς γνώσης. Πρῶτον, ὑπάρχουν ὄσμές οἱ ὁποῖες εἶναι εὐχάριστες ἢ δυσάρεστες, ἐπειδὴ ἔχουν σχέση μὲ τὴ διατροφή καὶ γεννοῦν αὐτὰ τὰ αἰσθήματα σ' ἐμᾶς· δεύτερον, ὑπάρχουν ὄσμές οἱ ὁποῖες εἶναι καθαυτὲς εὐχάριστες ἢ δυσάρεστες. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ τὴν εὐχάριστη ἐπίδραση τελεολογικά: «Ὅταν οἱ ὄσμές εἰσχωροῦν στὸν ἐγκέφαλο, ἐπικρατοῦν ὑγιέστερες σχέσεις σ' αὐτὸ τὸ μέλος τοῦ σώματος, ἐξαιτίας τῆς ἐλαφρῆς θερμότητος τὴν ὁποία ἐμπεριέχουν. Γιατὶ ἡ φυσικὴ ἐπίδραση τῆς ὄσμῆς εἶναι θερμότητα καὶ ἡ φύση χρησιμοποιεῖ τὴν εἰσπνοὴ γιὰ διπλὸ σκοπὸ, πρῶτα πρῶτα γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ θώρακα, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο γιὰ τὴν ὄσφρηση. Μόνον ὁ ἄνθρωπος διαθέτει αὐτὸ τὸ εἶδος ὄσφρησης, ἐπειδὴ ἀπ' ὅλα τὰ ζῶα αὐτὸς ἔχει τὸν μεγαλύτερο ἐγκέφαλο σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθος τοῦ σώματός του. Γι' αὐτὸ μόνον ὁ ἄνθρωπος ἀπ' ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα χαίρεται μὲ τὰ ἄνθη καὶ τὴν ὄσμή τους».⁴⁹

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ ἐρώτημα ἂν τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀντίληψης εἶναι ἀπείρωσ διαιρετά. Παραπέμποντας στὴ διδασκαλία του γιὰ τὸ συνεχὲς τὴν ὁποία ἐξέθεσε στὸ ἕκτο βιβλίον τῶν *Φυσικῶν*, ὑποστηρίζει ὅτι τὰ πράγματα ἔχουν ὡς ἐξῆς: «Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ λευκὸ χωρὶς μέγεθος, διαφορετικὰ θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει καὶ σῶμα χωρὶς ὀποιοδήποτε χρῶμα ἢ βάρους ἢ ἄλλη ιδιότητα. Κάθε ἀντικείμενο τῆς ἀντίληψης ὀνομάζεται κατ' αὐτὸν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ προκαλεῖ ἢ μπορεῖ νὰ προκαλέσει μέσα μας μιὰ ιδιαίτερη ἀντίληψη. Ἡ ἀντίληψη καὶ

⁴⁸ 440 b 15.

⁴⁹ 444 a 22-33.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

αυτό το οποίο έγινε αντιληπτό είναι συνεχή και, κατά συνέπεια, άπειρως διαιρετά, δηλαδή μπορούν να αναλυθούν σε άπειρως πολλά μικρά όμοια μέρη, αλλά σε περιορισμένο αριθμό άνομίων μερών. Αυτό εξηγεί γιατί ο αριθμός των ειδών του χρώματος, της γεύσης, των τόνων και των άλλων πραγμάτων τα οποία αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις είναι περιορισμένος. Το μυριστό μέρος ενός κόκκου κεχριού δεν είναι όρατό, μόνο που το βλέμμα μας πέφτει επάνω του. 'Η μισή δίεση⁵⁰ μένει απαρατήρητη, παρόλο ότι ακούμε ολόκληρη τη συνεχή μελωδία. Τα μικρότατα τεμάχια ενός μεγέθους το οποίο μπορούμε να αντιληφθούμε είναι όρατα δυνάμει, αλλά όχι στην πραγματικότητα, όταν έχουν αποκοπεί από το σύνολο.⁵¹ Βλέπουμε πόσο φαινομενολογικά εξάγει τα συμπεράσματά του, προκαλεί κατάπληξη όμως πώς ένας θεωρητικός της λογικής, όπως ο 'Αριστοτέλης, συμπεραίνει ότι αυτή η θεωρία εξηγεί γιατί είναι περιορισμένα τα είδη των πραγμάτων τα οποία μπορούμε να αντιληφθούμε.

'Αποδεικνύεται ότι ο 'Αριστοτέλης στοχάστηκε πάνω στην ταχύτητα του φωτός, χωρίς, φυσικά, να υποψιαστεί τη σωστή έρμηνεία. Σύμφωνα με τη θεωρία του, τα αντικείμενα της αντίληψης προκαλούν μια κίνηση, η οποία διαδίδεται στο αισθητήριο όργανο. Πώς έχουν τα πράγματα με τον παράγοντα χρόνος; «Προφανώς, αυτός ο οποίος βρίσκεται κοντά αισθάνεται πρώτα μια όσμη και ο ήχος φτάνει αργότερα από το χτύπημα. 'Αλλά με το φως τα πράγματα είναι διαφορετικά.»⁵² 'Ίσως αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο ο 'Αριστοτέλης δεν θέλησε να έρμηνεύσει το φως ως κίνηση, αλλά ως 'παρουσία' ή κατάσταση.

Σκέφτεται πώς συμβαίνει να μπορούμε να αντιληφθούμε συγχρόνως δύο ή περισσότερα αντικείμενα. Μετά από διεξοδική ανάλυση διαφόρων πιθανοτήτων ο 'Αριστοτέλης φτάνει στο συμπέρασμα ότι κάθε αισθητήριο όργανο μπορεί να αντιληφθεί σε ένα και το αυτό χρονικό διάστημα μόνο ένα αντικείμενο: ο χρόνος όμως, η αντίληψη και αυτό το οποίο έγινε αντιληπτό είναι συνεχή: «πρέπει να υπάρχει στην ψυχή κάτι ενιαίο⁵³ με το οποίο αυτή τα αντιλαμβάνεται όλα, έτσι όμως, ώστε να έχει ιδιαίτερο όργανο για κάθε είδος αντίληψης». Κατά τα άλλα, ο 'Αριστοτέλης χρησιμοποιεί γι' αυτόν το συντονισμό των αισθητηριακών αντίληψεων τον όρο κοινή αίσθησις.⁵⁴ Εύ-

⁵⁰ Ο τόνος ο οποίος ονομάζόταν δίεσις ήταν χρωματικός τόνος.

⁵¹ 445 b 10 - 446 a 6.

⁵² 446 a 24-25.

⁵³ 449 a 8-10 *ανάγκη ἄρα ἓν τι εἶναι τῆς ψυχῆς ᾧ ἅπαντα αἰσθάνεται... ἄλλο δὲ γένος δι' ἄλλου.*

⁵⁴ Οὔσιαστικά, μόνο σε τρία χωρία, *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* 450 a 10 (13 a Ross), *Περὶ ζώων μορίων* Δ 10, 686 a 3 καὶ *Περὶ ψυχῆς* Γ 1· στὸ *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*

κολα μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν είχε εισαγάγει ακόμη αυτόν τον όρο, όταν έγραψε το αμφίβολο απόσπασμα του *Περί αίσθησεως*.

Μιά βασική έννοια στη μικρή πραγματεία για τη μνήμη και την ανάμνηση είναι η *φαντασία*, ή σχηματισμός μιᾶς παράστασης. Ἐδῶ ἡ λέξη δηλώνει τὴ διεργασία ἢ ὁποία δημιουργεῖ ἕνα φάντασμα, μιὰ παραστασιακὴ εἰκόνα. Ἡ φαντασία εἶναι τὸ πρωταρχικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ συντονισμοῦ τῶν αἰσθήσεων καὶ μιᾶς βοηθῆς νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ μέγεθος, τὴ μορφή, τὴν κίνηση καὶ τὸ χρόνο. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει αὐτοὺς τὴς παράγοντες τῆς ἀντιληπτικῆς διαδικασίας τὰ «γενικὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα».⁵⁵ Ἡ πρωταρχικὴ ἀντίληψη εἶναι πάντοτε σωστή, ἢ πρώτη πηγὴ λαθῶν τῆς ἀντίληψῆς μας βρίσκεται στὸ φαινόμενο τοῦ συντονισμοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, οἱ παραστασιακὲς εἰκόνας, τὰ φαντάσματα, μποροῦν νὰ εἶναι ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς. Ἡ μνήμη προϋποθέτει τέτοιες παραστασιακὲς εἰκόνας. «Καὶ τὰ ζῶα ἔχουν μνήμη καὶ, κατὰ συνέπεια, καὶ συνείδηση τοῦ χρόνου, γιατί, ὅταν ἐργάζεται ἡ μνήμη, πρέπει νὰ συναισθάνεται κανεὶς κάτι τὸ ὁποῖο προηγήθηκε. Τὸ βίωμα τοῦ ὁποῖου τὴν ὑπαρξὴ ὀνομάζουμε μνήμη μοιάζει μὲ ζωγραφικὸ πίνακα ἢ μὲ σχέδιο· αὐτὸ ποῦ ἐπιτελεῖται ἀφήνει συγχρόνως μιὰ ἐντύπωση τῆς ἀντιληπτικῆς εἰκόνας, ὅπως ἂν ἔβαλε κανεὶς σφραγίδα μὲ δαχτυλίδι. Γι' αὐτὸ ἡ ἀνάμνηση βρίσκεται τόσο εὐκόλα σ' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι εἶναι σὲ ὑπερδιέγερση, ἐξαιτίας τῶν παθῶν καὶ τῆς ἡλικίας τους· στὴν περίπτωσή τους εἶναι σὰν νὰ μπαίνει ἡ σφραγίδα σὲ τρεχούμενο νερό. Σὲ ἄλλους δὲν δημιουργεῖται ἐντύπωση, ἐξαιτίας τῆς ξηρότητας τοῦ ὑλικοῦ τὸ ὁποῖο δέχτηκαν. Γι' αὐτὸ οἱ πολὺ νέοι καὶ οἱ πολὺ γέροι ἄνθρωποι δὲν ἔχουν καλὴ μνήμη, ὅπως ἀκριβῶς δὲν ἔχουν καὶ οἱ προπετεῖς καὶ ὅσοι σκέφτονται ἀργά.» Ἐπομένως, ἡ μνήμη εἶναι συγχρόνως ψυχικὸ καὶ φυσιολογικὸ φαινόμενο· κάθε ἀντίληψη ἀφήνει στὸ σῶμα κάθε φορὰ ἕνα ἐντονότερο ἢ ἀσθενέστερο ἀποτύπωμα. Γιὰ τὸν τύπο αὐτοῦ τοῦ ἀποτυπώματος ὁ Ἀριστοτέλης δὲν λέει τίποτε.

Ἐρμηνεύει τὴν ἀνάμνηση ὡς συνειρμικὸ φαινόμενο. «Προφανῶς, μποροῦμε νὰ ἔχουμε κάτι στὴ μνήμη, χωρὶς νὰ τὸ θυμόμαστε ἀκριβῶς· ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὀρισμένες φορές δὲν ἀπαλλασσόμαστε ἀπὸ ἀναμνήσεις. Μποροῦμε νὰ θυμόμαστε, ἐπειδὴ ἡ σκέψη εἶναι κίνηση· εἶναι στὴ φύση τῆς κίνησης νὰ ἀκολουθεῖ ἡ μία τὴν ἄλλη. Τέτοιες συνδέσεις δημιουργοῦνται στὴ συνείδησή μας ἢ κατ' ἀνάγκη καὶ χωρὶς τὴν ἐπέμβασή μας ἢ μὲ ἐθισμό καὶ ἄσκηση.

455 a 15 διαβάζουμε κοινὴ δύναμις ἀκολουθοῦσα πάσαις, στὸ *Περί νεότητος καὶ γήραος* 469 a 12, μιλώντας γιὰ τὴν καρδιά, κοινὸν αἰσθητήριον. Πρβ. παρακάτω, ὑπόσ. 116.

⁵⁵ κοινὰ αἰσθητὰ, τὸ ἴδιον τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἴδιον αἰσθητόν. Ὅσα ἀκολουθοῦν εἶναι μιὰ συντομωμένη ἀπόδοση τῶν χωρίων 450 a 15 - b 7.

Γι' αυτό, όταν θέλουμε να θυμηθούμε κάτι, προσπαθούμε προπάντων να αναπαράγαγουμε τη συνάφεια, ξεκινώντας είτε από την παρούσα στιγμή είτε από ένα άλλο όρισμένο σημείο. Έτσι προκύπτει η ανάμνηση, επειδή υπάρχει κινησιακή συνάφεια και για τούτο είναι αναγκαία μια μικρή άφορμη. Κατ' αυτό τον τρόπο ενεργεί κανείς, όταν ψάχνει συνειδητά, και κατ' αυτό τον τρόπο επίσης θυμάται αυθόρμητα κάτι. Εύκολα θυμάται κανείς αντικείμενα τα οποία ακολουθούν όρισμένη τάξη, όπως στη γεωμετρία, όταν έχει ένα άφετηριακό σημείο. Θυμόμαστε γρήγορα αυτό το οποίο σκεφτόμαστε συχνά· ή συνήθεια να επαναλαμβάνουμε κάτι συχνά γίνεται δεύτερη φύση.⁵⁶ Η σημαντικότερη στιγμή σε μια ανάμνηση ακριβείας είναι ότι συνειδητοποιούμε το χρόνο.» Με μια εύρηματική θεωρία ο 'Αριστοτέλης ζητάει να ερμηνεύσει το γεγονός ότι οι κινήσεις της σκέψης βρίσκονται σε σχέση αναλογίας προς τη διάρκεια και τη χρονική διαφορά των γεγονότων τα οποία θυμόμαστε. «Και τα ζώα μπορούν να κρατήσουν κάτι στη μνήμη τους. Η συνειδητή ανάμνηση όμως είναι προνόμιο του ανθρώπου. Αυτό οφείλεται στο ότι η ανάμνηση είναι συγχρόνως και ένας συλλογισμός. Όποιος θυμάται συλλογίζεται, ότι είδε ή άκουσε ή, έγγενει, βίωσε κάτι προηγουμένως. Αυτή η διαδικασία είναι συγχρόνως και έρευνα, γιατί υπάρχει ένας σκοπός.» Στο τέλος, ο 'Αριστοτέλης διαπιστώνει ότι η διαδικασία είναι σωματικής φύσεως, επειδή συνοδεύεται από φυσιολογικά συμπτώματα.

Οι μικρές πραγματείες για τον ύπνο και την έγρηγορη, *Περί ένυπνίων* και *Περί μαντικής της έν τοις ύπνοις*, συνενώθηκαν στην εισαγωγή και αποτέλεσαν ενότητα, και πιθανόν γράφτηκαν χωρίς διακοπή. Στην πρώτη πραγματεία κυριαρχούν βιολογικές όπτικές. «'Επειδή η έγρηγορη και ο ύπνος είναι αντίθετα, είναι καταστάσεις μιᾶς και της αὐτῆς δύναμης. Είναι δυνατό να καθορίσουμε ακριβέστερα αὐτή τη δύναμη. Λέμε ότι κάποιος είναι ζύπνιος, όταν αντιλαμβάνεται. 'Επειδή τώρα η αντίληψη είναι ψυχοφυσική διεργασία, η έγρηγορη και ο ύπνος πρέπει να συμπεριλαμβάνουν και την ψυχή και τὸ σῶμα. Τὰ φυτὰ, τὰ ὅποια ἔχουν μόνο φυτικές ψυχικές λειτουργίες, δὲν λέμε ὅτι κοιμούνται ἢ εἶναι ζύπνια. 'Η έγρηγορη και ο ύπνος πρέπει να εἶναι περιοδικὰ φαινόμενα· κανένα ἔμβιο ὄν δὲν μπορεῖ να κοιμᾶται διαρκῶς ἢ να εἶναι ζύπνιο διαρκῶς. Κανονικά, ὅλα τὰ ζῶα μποροῦν να πέσουν σε ὕπνο· σε μερικά ὅμως εἶναι δύσκολο να παρατηρηθεῖ αὐτό· στὰ ὄστρακοειδῆ δὲν μποροῦμε παρατηρώντας τα να ἀποφανθοῦμε ἄν

⁵⁶ 452a 30 τὸ δὲ πολλάκις φύσιν ποιεῖ, πρβ. *Τέχνη ῥητορική* A 11, 1370ab, *Περί κινήσεως* 703a 33 καὶ Κικέρωνας *De finibus* 25, 74 consuetudo quasi altera natura. Ἄλλα χωρία στὸν F. Kudlien, *Untersuchungen zu Aretaios, Abh. Ak. Mainz*, 1963:11, σ. 39. Ἀντὶ ἐνεργείας πρέπει να διαβάσουμε, ἀκολουθώντας τὸν J. Cook Wilson, *συνηθεία*.

κοιμούνται, αλλά αυτό είναι πιθανό με βάση την αιτιολογία την οποία μόλις παραθέσαμε. Έπομένως, ο ύπνος είναι ένα είδος νάρκωσης της αντίληψης· κατά τον ύπνο όμως επιτελούνται καλύτερα οι φυτικές λειτουργίες, αναπνοή, ανάπτυξη και πέψη, ασφαλώς επειδή δεν είναι απαραίτητη ή αντίληψη γι' αυτόν το σκοπό και το σώμα είναι ανενόχλητο. Επιπλέον, είναι σαφές ότι στην κατάσταση του ύπνου πρέπει να λάβει χώρα η ίδια διεργασία σε όλες τις αισθήσεις. Ός εκ τούτου, φαίνεται φυσικό να δεχτούμε ότι στον ύπνο η κοινή δύναμη όλων των αισθήσεων τίθεται εκτός λειτουργίας. Γιατί στην πραγματικότητα υπάρχει μόνο μία αντίληψη, δηλαδή η συνείδηση.»⁵⁷ Ο Άριστοτέλης τονίζει ότι αυτή η ενότητα της συνείδησης, αφενός επιτρέπει να έχουμε συνείδηση του έαυτού μας, να βλέπουμε, να ακούμε κτλ., αφετέρου να αντιλαμβανόμαστε τα αντικείμενα μιᾶς αίσθησης ως διαφορετικά από τα αντικείμενα μιᾶς άλλης αίσθησης. Επιπλέον, η γενική αίσθηση⁵⁸ έχει τη σπουδαία λειτουργία να συμπληρώνει την αντίληψή μας με τα 'γενικά αισθητά αντικείμενα', ώστε να αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος, τη μορφή, την κίνηση και το χρόνο.

«Έπομένως, η έγρηγορση και ο ύπνος έχουν την ίδια σημασία με την παρουσία ή απουσία της συνείδησης [καλύτερα ίσως: της συνειδητότητας]. Από πολλές παρατηρήσεις προκύπτει όμως ότι ο ύπνος δεν συνίσταται μόνο σε άπραξία ή αχρησία των αισθήσεων ή στην ανικανότητα αντίληψης, γιατί όλα αυτά έμφανίζονται και σε μιᾶ λιποθυμία. Αντίθετα με τη λιποθυμία, ο ύπνος είναι μιᾶ φυσιολογική κατάσταση· μᾶς κυριεύει, όταν παύει να λειτουργεί η γενική αίσθηση.» Ο Άριστοτέλης περιγράφει διεξοδικά τα φυσιολογικά φαινόμενα της αποκοίμισης. Εργάζεται με την έννοια του έμφυτου πνεύματος, το οποίο στα άναιμα ζώα επιτελεί τις ίδιες λειτουργίες με τον αέρα της αναπνοῆς στα έναιμα.⁵⁹ Ο ύπνος έχει φυσιολογική συνάφεια με τη διαδικασία της θρέψης. «Μόλις ένα ζώο αρχίζει να μπορεί να αντιλαμβάνεται, λαμβάνει τροφή· το τελικό προϊόν της τροφῆς είναι το αίμα· η ἔδρα του αίματος είναι η καρδιά· η καρδιά είναι το κεντρικό ὄργανο της αντίληψης: Όταν η καρδιά δέχεται τη χωνεμένη και τελείως "βρασμένη" τροφή υπό μορφήν αίματος, άτνει στην καρδιά η αντίληπτική δύναμη·

⁵⁷ 455 a 20 ἔστι μὲν γὰρ μία αἰσθῆσις καὶ τὸ κύριον αἰσθητήριον ἓν, κατὰ λέξιν. Τὸ πρωταρχικὸ ὄργανο τῆς αντίληψης εἶναι ἓνα καὶ μοναδικό. Παρόμοια διανοήματα ἀναπτύσσει ὁ Πλάτων στὸν *Χαρμίδη* 167-168.

⁵⁸ κοινή αἰσθῆσις. 'Γενική αἰσθησις' εἶναι ἴσως καλύτερη ἀπόδοση ἀπὸ 'κοινή αἰσθησις', ἐπειδὴ σ' αὐτὴ δὲν συγχωνεύονται μόνο οἱ ἐπιμέρους αἰσθήσεις (τότε θὰ ἦταν εὐστοχη ἢ ἀπόδοση 'γενικότερη αἰσθησις'), ἀλλὰ ἐπειδὴ, πέρα ἀπ' αὐτό, ἔχει καὶ ὀρισμένες γενικὲς λειτουργίες.

⁵⁹ Βλ. παραπάνω, σσ. 82 καὶ 362.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

σύμφωνα με αυτά, ο ύπνος είναι μια άνικανότητα αντίληψης ή όποια, από φυσιολογική άποψη, οφείλεται στην αναθυμίαση που συνδέεται με τη θρέψη· αυτή ή αναθυμίαση είναι περιοδική σαν παλιρροϊκό κύμα.⁶⁰ Γι' αυτό αισθάνεται κανείς νυσταγμένους μετά το γεύμα. Τα παιδιά κοιμούνται τόσο βαθιά, επειδή όλη ή τροφή ρέει προς τα πάνω ως αναθυμίαση. Τα φυσιολογικά συμπτώματα, όταν νυστάζουμε, επιβεβαιώνουν τη θεωρία μου. "Όταν νυστάζουμε, ή θερμή αναθυμίαση κινείται γρήγορα προς την καρδιά. 'Ο χώρος από τον όποιο φεύγει ή θερμότητα παγώνει, και εξαιτίας αυτού τοῦ παγώματος κλείνουν τὰ μάτια· τὸ ἐπάνω μισό και τὸ ἐξωτερικό μέρος τοῦ σώματος παγώνουν, ἐνώ τὸ ἐσωτερικό και τὸ κατώτερο μέρος θερμαίνονται, π.χ. πόδια και κοιλιά.»⁶¹

Ἡ μικρὴ πραγματεία γιὰ τὰ ὄνειρα εἶναι πλούσια σὲ λεπτὲς ψυχολογικὲς παρατηρήσεις.⁶² Πρῶτα πρῶτα ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει ὅτι δὲν συλλαμβάνουμε τὸ ὄνειρο μὲ τὴν ἀντιληπτικὴ δύναμη, γιατί οἱ αἰσθήσεις στὸν ὕπνο εἶναι ἀνεργές. Ἡ διεργασία πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἴδια ὅπως και κατὰ τὴν ἀνάμνηση. Ἡ φαντασία, ἡ παραστασιακὴ δύναμη, συντελεῖ στοῦ νὰ ἀντιλαμβανόμεσθε και νὰ ἀναγνωρίζουμε κάθε λογῆς μορφές στοῦ ὄνειρό μας, και νὰ μπορούμε νὰ ἔχουμε δικὰ μας διανοήματα, σχεδὸν ἀκριβῶς ὅπως ὅταν εἴμαστε ξύπνιοι. Εἶναι μιὰ κίνηση ἡ ὅποια ὡς ἀφετηρία ἔχει τὴν πραγματικὴ ἀντίληψη· τὸ ὄνειρο εἶναι ἓνα εἶδος παραστασιακῆς εἰκόνας, προϊόν τῆς φαντασίας. Τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀντίληψης προκαλοῦν σὲ κάθε αἴσθηση μιὰ ἐντύπωση μέσα μας· αὐτὴ ἡ διεγερση παραμένει, ὄχι μόνο ὅσο δροῦν οἱ αἰσθήσεις, ἀλλὰ ἀκόμη και ὅταν ἡ ἀντίληψη ἔχει πιά περάσει. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ παρατηρήσει κανεὶς, ὅταν παρακολουθεῖ κάτι συνεχῶς· ἂν ἀποστρέψει τὸ βλέμμα του, ἀκολουθεῖ ἡ εἰκόνα, ἰδιαίτερα ὅταν εἶναι πολὺ φωτεινὸ, π.χ. ὁ ἥλιος· ἐπίσης, μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὅτι εὐκολα ξεγελιέται ἀπ' αὐτὲς τὶς παρεπόμενες ἐντυπώσεις, ἰδίως ὅταν εἶναι ἀδύναμος ἢ ἄρρωστος. "Όταν ἔχουμε πυρετό, βλέπουμε συχνὰ στοὺς τοίχους ζῶα, ἐπειδὴ μᾶς ξεγελοῦν οἱ μικρὲς ὁμοιότητες τῶν γραμμῶν ποὺ τὰ σχηματίζουν. Τὰ ὄνειρα ἔχουν συσταθεῖ ἀπὸ τέτοιου εἶδους λανθασμένους συνδυασμοὺς παντοειδῶν ἀντιλήψεων. "Όταν κοιμόμαστε, τὸ περισσότερο αἷμα ἐ-

⁶⁰ 456 a 21 καθάπερ εὐριπον.

⁶¹ Γιὰ τὴ συνάφεια πέψης και ὕπνου μιλάει μὲ παρόμοιο τρόπο ὁ συγγραφέας τοῦ συγγράμματος *Περὶ διαίτης* II 60, VI 572 L.

⁶² Πιθανὸν ὅ Ἀριστοτέλης γνώριζε τὸ τέταρτο βιβλίον τοῦ συγγράμματος *Περὶ διαίτης*, τὸ ὅποιο φέρει τὸν ὑπότιτλον *Περὶ ἐνυπνίων*. Οἱ καλύτεροι γιανοί, λέει στοῦ 463 a 4, βεβαιώνουν ὅτι πρέπει νὰ δίνουμε μεγάλη προσοχή στα ὄνειρα. Στὸ *Περὶ ἐνυπνίων* Z 640 L. διαβάζουμε: "Όποιος γνωρίζει νὰ κρίνει σωστὰ ὅσα συμβαίνουν στὸν ὕπνο διαθέτει μεγάλο χάρισμα.

πιστρέφει στην καρδιά και μαζί του επιστρέφουν και οι ώθησεις τις οποίες έμπεριέχει.⁶³ αυτές δρούν σαν τους τεχνητούς βατράχους με τους οποίους παίζουν τα παιδιά στο νερό, οι οποίοι ανεβαίνουν προς τα επάνω όταν διαλυθεί το άλατι, ή σαν σύννεφα τα οποία μοιάζουν άλλοτε με ανθρώπους, άλλοτε με κενταύρους. Κάθε εικόνα ή οποία εμφανίζεται στο όνειρο είναι άπομεινάρι μιᾶς πραγματικῆς αίσθητηριακῆς αντίληψης. "Όταν ἔλαβε χώρα ἡ αντίληψη, ἡ συνείδηση,⁶⁴ ἡ ὁποία κρίνει κατὰ τὴν ἐργήγορση, μᾶς εἶπε με βάση τὴν αντίληψη: 'Ἐδῶ εἶναι ὁ Κορίσκος. Στὸ ὄνειρο μᾶς παρουσιάζεται, βέβαια, ὁ Κορίσκος, ἀλλὰ κατὰ μᾶς λέει ὅτι φαίνεται πῶς εἶναι μᾶλλον ὁ Κορίσκος, ἀλλὰ ὅτι δὲν εἶναι αὐτός· γιατί ὀρισμένες φορές στὸν ὕπνο μας καταλαβαίνουμε ὅτι κοιμόμαστε. Αὐτὴ ἡ νηφάλια ἀνάλυση τῶν ὄνειρικῶν βιωμάτων εἶναι ἀπολύτως ἀπαλλαγμένη ἀπὸ δεισιδαιμονίες. Στὸ διάλογό του *Εὐδήμος*, ὡστόσο, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν διστάζει νὰ παραθέσει δημῶδεις ἀπόψεις γιὰ ὄνειρα τὰ ὁποῖα πραγματοποιοῦνται.

'Επομένως, οἱ ὄνειρικὲς εἰκόνες εἶναι ψευδαισθήσεις. Ἀκόμη καὶ ὅταν εἴμαστε ζύπνιοι, οἱ αἰσθήσεις μᾶς ἀπατοῦν. «Ἄν βάλουμε τὸ ἓνα δάχτυλο πάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ ἀνάμεσά τους τοποθετήσουμε ἓνα ἀντικείμενο, τὸ ἓνα ἀντικείμενο θὰ φανεῖ σαν δύο· παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ὑποστηρίζουμε ὅτι εἶναι δύο, ἐπειδὴ ἡ ὄραση ἔχει μεγαλύτερο κύρος ἀπὸ τὴν ἀφή»⁶⁵ στὸ κατάστρωμα ἐνὸς πλοίου ἡ ἀκτὴ φαίνεται νὰ κινεῖται· ἂν κρατήσουμε τὸ δάχτυλο μπροστὰ στὸ μάτι, ἓνα ἀντικείμενο θὰ φανεῖ σαν δύο.»⁶⁶

"Όπως ἀnéφερα παραπάνω, ἡ πραγματεία γιὰ τὴ μακροζωία καὶ τὴ βραχυζωία ἔχει δύο διαφορετικὲς εἰσαγωγές. Τὸ πρῶτο μέρος τῆς πραγματείας εἶναι ἀφηρημένο καὶ θεωρητικό (spekulativ), ἐνῶ τὸ δεύτερο μέρος εἶναι βιολογικό. Ὁ Ἀριστοτέλης παίρνει ὡς ἀφετηρία τὸ ἐρώτημα γιατί τὰ πράγματα πρέπει γενικῶς νὰ μεταβάλλονται καὶ γιατί ἡ διαδικασία ἀπὸ τὴ γένεση ὡς τὴ φθορὰ εἶναι φυσικῶς ἀναγκαία καὶ μὴ ἀναστρέψιμη. «Ἦδη οἱ φυσικὲς μεταβολές τῶν στοιχείων μᾶς δείχνουν ὅτι τὸ ἓνα μεταβάλλεται κανονικὰ στὸ ἀντίθετό του. Ἐπειδὴ ὅλα τὰ πράγματα ἔχουν συσταθεῖ ἀπὸ

63 αἱ ἐνοῦσαι κινήσεις, 461 b 12. Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι αὐτὲς οἱ ὀθήσεις εἶναι τὰ ἀπομεινάρια προηγούμενων ἀντιλήψεων, οἱ ὁποῖες ἀπέμειναν ὡς ἰχνη στὸ σῶμα καὶ μποροῦν νὰ ἀνακαλέσουν μνημονικὲς εἰκόνες καὶ ὄνειρικά πρόσωπα.

64 τὸ κίριον καὶ τὸ ἐπικρίνον 461 b 25.

65 460 b 20-22, στὴν ψυχολογικὴ βιβλιογραφία γνωστὸ ὡς τὸ 'πείραμα τοῦ Ἀριστοτέλη': ἀναλυτικὰ τὸ πραγματεύτηκε ὁ Ross στὰ σχόλιά του γι' αὐτὸ τὸ χωρίο. Παραθέτει τὴν ἐρμηνεία τὴν ὁποία πρότεινε, με βάση πειράματα, ὁ G. Croom Robertson, στὸ *Mind* 1, 1876, σσ. 145-146: «We perceive the contacts as double because we refer them to two distinct parts of space».

66 461 b 30.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

τά στοιχεία, δὲν μποροῦν νὰ ὑφίστανται αἰωνίως, ἀλλὰ καταστρέφονται. Ἄλλὰ καὶ πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν συνδέονται μὲ τίποτε σωματικό, συμβαίνει νὰ φθείρονται, π.χ. ἡ γνώση καὶ ἡ ὑγεία. Τί γίνεται, τώρα, μὲ τὴν ψυχὴ; Ἄν ἡ ψυχὴ δὲν συνδεόταν βιολογικὰ μὲ τὸ σῶμα, ἀλλὰ ἦταν μέσα στὸ σῶμα ὅπως ἡ γνώση στὴν ψυχὴ, θὰ ἔπρεπε νὰ μπορεῖ νὰ καταστρέφεται διαφορετικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο καταστρέφεται κατὰ τὸ θάνατο. Προφανῶς ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ἔτσι τὰ πράγματα, ἡ σχέση της μὲ τὸ σῶμα εἶναι διαφορετικὴ, δηλαδὴ βιολογικὴ.»

Τὴν ἀφετηρία τοῦ κεφαλαίου, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ τώρα καὶ εἶναι αἰνιγματικό, τὴν ἀποτελεῖ πιθανὸν ἓνα χωρίο τοῦ Φαίδωνα ὅπου ὁ Κέβης λέει (70a): «Ὅσα λές, Σωκράτη, εἶναι πολὺ ὠραῖα, βέβαια, ἀλλὰ δὲν θὰ εἶναι εὐκόλο νὰ πείσεις τὸν κόσμον ὅτι ἡ ψυχὴ ὑπάρχει μετὰ τὸ θάνατο. Ἄν ὑπῆρχε ὁμως πράγματι ἓνας τόπος ὅπου θὰ μπορούσε νὰ πηγαίνει ἡ ψυχὴ μετὰ τὸ θάνατο καὶ ὅπου θὰ μπορούσε νὰ ἐπανακτήσει τὴν ἐνιαῖα ὑπόστασή της, θὰ μπορούσαμε νὰ ἔχουμε καλὲς ἐλπίδες». Ὁ Ἄριστοτέλης συνδυάζει αὐτὸ τὸ διανόημα μὲ τὴν ἀποψή του ὅτι κάθε στοιχεῖο ἔχει ἓναν φυσικὸ τόπον ὁποῦ αὐτὸν ἀποψή του ἔχει καὶ ἡ ψυχὴ ἓναν δικό της φυσικὸ τόπον ὁποῦ προσιδιάζει σ' αὐτήν. «Ἵπάρχει θέση στὴν ὁποία τὸ θνητὸ δὲν φθίρεται, ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου ἔχει τὸν δικό του τόπον, ὅπως ἡ φωτιὰ ψηλὰ (στὸν ὑπερσελήνιο κόσμον), ὅπου δὲν φθάνει ὁ ἀντίπαλός της;» Στὴν πραγματικότητα ὁ Ἄριστοτέλης δὲν ἀναφέρει τὴν ψυχὴ, ἀλλὰ ἡ ἐπιχειρηματολογία καταλήγει στὸ ὅτι τίποτε ἀπ' ὅσα συνδέονται μὲ τὴν ὕλη δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει αἰώνια ζωὴ· μὲ ἐξαιρέση τὸ νοῦν, ἡ ψυχὴ συνδέεται μὲ τὸ σῶμα. «Τὰ πάντα διατελοῦν πάντοτε σὲ συνεχὴ μεταβολή, καὶ γίνονται καὶ χάνονται, ἐνῶ τὸ περιβάλλον εἶναι βοηθητικὸς ἢ ἀνασταλτικὸς παράγοντας· ὅ,τι μεταβάλλεται ὁμως κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν εἶναι πούθενα αἰώνιο,⁶⁷ γιατί ἡ ὕλη ἐμπεριέχει ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς τὴν ἀντίθεση. Ἐπομένως, δὲν ὑπάρχει τόπος στὸν ὁποῖο κάτι θνητὸ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀθάνατο.»

Ἐπειτα ὁ Ἄριστοτέλης προχωρεῖ σὲ βιολογικὰ πρίσματα θεώρησης καὶ δίνει πληροφορίες γιὰ ζῶα καὶ φυτὰ τὰ ὁποῖα ζοῦν πολὺ ἢ λίγο· περιγράφει τὶς συνθήκες οἱ ὁποῖες συμβάλλουν στὴ μακροζωία. Αὐτὸ τὸ τμήμα, στὸ ὁποῖο ὑπάρχει πλῆθος σωστῶν καὶ μὲ ὀξύνοια ἀναλυμένων παρατηρήσεων, μᾶς δείχνει τὸν Ἄριστοτέλη ὡς βιολόγο ἀπὸ τὴν πιὸ καλὴ πλευρὰ του.

Στὸ σύγγραμμα *Περὶ νεότητος καὶ γήραος* ὁ Ἄριστοτέλης ἀναπτύσσει καὶ αἰτιολογεῖ καταρχὴν τὴν ἀποψή του γιὰ τὴν καρδιὰ ὡς τὸ κεντρικὸ ὄργανο τῶν φυτικῶν λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀντίληψης, ἀποψη ἡ ὁποία μᾶς εἶναι πολὺ καλὰ γνωστὴ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα βιολογικὰ συγγράμματα

⁶⁷ 465 b 29 *αἰδία οὐδαμοῦ ὅσοις ἐναντία ἐστίν.*

τα.⁶⁸ Ξεκινώντας από την άποψη ότι το κεντρικό όργανο της ζωής βρίσκεται στη μέση του σώματος, ρίχνει μιὰ ματιά σὲ ὁλόκληρο τὸ ζωικὸ καὶ φυτικὸ βασίλειο καὶ βρίσκει ὅτι σὲ ὅλους τοὺς ὀργανισμοὺς τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο τῆς ζωῆς βρίσκεται στὴ μέση τοῦ σώματος. «Γιατὶ παντοῦ ἡ γένεση ἀπὸ τὸ σπέρμα συντελεῖται μὲ ἀφετηρία τὸ μέσον.»⁶⁹ Μὲ γοητευτικὴ αὐτοπεποίθηση διατυπώνει αὐτὸ τὸν κυκλικὸ συλλογισμό. «Ἡ καρδιά καὶ τὸ ἀνάλογό της στὰ ἄναιμα ζῶα εἶναι καὶ ἡ πηγὴ τῆς ἔμφυτης θερμότητος· συγχρόνως ἡ ψυχὴ ἀναπτύσσει τὴ φλόγα της σ' αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ σώματος.⁷⁰ Ἡ ζωὴ διαρκεῖ μόνο ὅσο διατηρεῖται αὐτὴ ἡ πηγὴ θερμότητος· ὅ,τι ὀνομάζουμε θάνατο σημαίνει τὴν καταστροφὴ της.»

Ὁ Ἀριστοτέλης παρατήρησε ὅτι ἡ φωτιά στὸν τρίποδα ποὺ καίει μὲ ξυλάνθρακες χάνεται μὲ δύο τρόπους. Ὄταν ἡ θερμότητα δὲν μπορεῖ πιά νὰ τραφεῖ, ἡ φλόγα σβήνει. Ἄν βάλουμε ἓνα καπάκι πάνω ἀπὸ τὸν τρίποδα, γιὰ νὰ διατηρήσουμε τὴν πυρὰ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στὴν ἐλεύθερη καύση, ἡ φωτιά ὀρισμένες φορές σβήνει. Φυσικὰ, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν γνωρίζει τὴν πραγματικὴ αἰτία· κατὰ τὴν ἀποψή του, αὐτὸ ποὺ λείπει εἶναι ἡ ψύξη. Πολλὲς ἀπὸ τίς φυσικὲς ἢ βιολογικὲς θεωρίες του εἶναι σωστὲς, ἀρκεῖ νὰ διαβάξει κανεὶς 'ὄξυγόνο' ὅπου ὑπάρχει 'ψύξη καὶ ἀερισμός'.⁷¹ Ὁ Ἀριστοτέλης συγκροτεῖ τὴ θεωρία του γιὰ τὴν ἀλληλενέργεια καρδιάς καὶ ἀναπνοῆς μὲ βάση μιὰ σωστὴ παρατήρηση τὴν ὁποία ἐρμηνεύει λανθασμένα. «Τὰ φυτὰ ψύχονται ἀπὸ τὸν ἀέρα ὁ ὁποῖος τὰ περιβάλλει· ζοῦν ὅσο ὑπάρχει ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν ἐσωτερικὴ θερμότητα καὶ στὴ θερμοκρασία τοῦ ἀέρα· ὅταν, λόγω τῆς ἐποχῆς, ἐπικρατήσῃ τὸ ψύχος, ξεραίνονται καὶ πεθαίνουν. Στὰ ζῶα τὰ ὁποῖα ἔχουν ἓναν πνεύμονα, τὴν ἀπαραίτητη ψύξη τοῦ αἵματος τὴν ἐξασφαλίζει ἡ ἀναπνοή.»

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀφιερώνει τὸ ὑπόλοιπο σύγγραμμα στὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴν ἀναπνοή. «Ἀναπνοὴ ὑπὸ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια ἐμφανίζεται μόνο στὰ ζῶα τὰ ὁποῖα ἔχουν πνεύμονες. Ζῶα τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀναιμικὸ καὶ σπογγοειδῆ πνεύμονα, ὅπως οἱ βάρταχοι, οἱ χελῶνες καὶ ἄλλα τὰ ὁποῖα γεννιοῦνται ἀπὸ αὐγά, χρειάζονται λιγότερο τὴν ἀναπνοή· μποροῦν νὰ μείνουν πολλὴ ὥρα κάτω ἀπὸ τὸ νερό, ἐπειδὴ ὁ πνεύμονάς τους

⁶⁸ Βλ. παραπάνω, σσ. 345-351. Σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σὲ ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες προεβλήθησαν στὸ ἱπποκρατικὸ σύγγραμμα *Περὶ καρδίας* 8, IX 86 L. Ἄλλα χωρία καταγράφει ὁ Ross, *Parva Naturalia* 56. Ἐσφαλμένα μιλάει ὁ Ross γιὰ *Περὶ διαίτης*.

⁶⁹ 468 b 18.

⁷⁰ 469 b 15 τῆς ψυχῆς ὡς πεπετυρευμένης ἐν τοῖς μορίοις τούτοις, πρβ. *Περὶ ζώων μορίων* Γ 7, 670 a 24-26.

⁷¹ 469 b 28 διὰ τὸ μὴ ἀναπνεῖν μηδὲ καταψύχεσθαι.

χωρᾶ μόνο ἐλάχιστη θερμότητα.» Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει διεξοδικὰ τί εἶπαν ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης γιὰ τὴν ἀναπνοή, καὶ ἐπικρίνει τὶς ἀπόψεις τους. Χαρακτηρίζει ὡς ἀποκύημα φαντασίας⁷² —σκληρὴ ἔκφραση— τὴ θεωρία ποῦ ἐξέθεσε ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο*: τὸ βασικὸ ἐπιχειρήμα του εἶναι ὅτι ὁ Πλάτων πραγματεύτηκε τὴν ἀναπνοή ὡς διεργασία δευτερεύουσας σημασίας καὶ δὲν κατάλαβε τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο της γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο. Στους γιαιτροὺς⁷³ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε βρεῖ μιὰ θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀναπνοή ἔχει τροφοδοτικὸ σκοπὸ, ὡσὰν νὰ τροφοδοτοῦνταν ἡ ἐσωτερικὴ θερμότητα ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ ἀέρα· ταυτόχρονα, μὲ τὴν εἰσπνοὴ τοποθετεῖται καύσιμη ὕλη στὴ φωτιά. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει καὶ αὐτὴ τὴ θεωρία. Τὰ ἔναιμα ζῶα τὰ ὁποία εἶναι ἐφοδιασμένα μὲ πνεύμονες δέχονται ὅλο τὸν ἀέρα μέσα τους καὶ προκαλοῦν τὴν ψύξη μὲ τὴν εἰσπνοὴ καὶ τὴν ἐκπνοή. Ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει τὸν πνεύμονα καὶ τὴ λειτουργία του μὲ τὰ διπλὰ φουσερά τῶν σιδηρουργείων. Τὸ ἀνάλογο τοῦ πνεύμονα στὰ ψάρια εἶναι τὰ βράγχια· αὐτὰ ψύχονται μὲ τὴν πρόσληψη νεροῦ· κανένα ζῶο δὲν ἔχει καὶ πνεύμονα καὶ βράγχια. Ἐπειτα ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφει τὴν ἀνατομία τοῦ στόματος στὰ ζῶα τὰ ὁποία χρησιμοποιοῦν τὸ στόμα τόσο γιὰ τὴν ἀναπνοή ὅσο καὶ γιὰ τὴν πρόσληψη τροφῆς, ἐξηγεῖ γιὰτί ὀρισμένα κῆτη βγάζουν τὸ νερὸ ἀπὸ ἕναν σωλήνα καὶ, ὅπως οἱ κάβουρες, μὲ τὸ διπλωμένο μέρος τῆς οὐρᾶς· στὴ συνέχεια πραγματεύεται καὶ ὀρισμένες ἄλλες λεπτομέρειες.

«Ὅταν μειώνεται ἡ ζωτικὴ θερμότητα, τὸ ζῶο φθεῖρεται· ὅταν ἐκλείπει, ἐπέρχεται ὁ θάνατος. Οἱ ἡλικιωμένοι ἄνθρωποι πεθαίνουν ἀκόμη καὶ ἀπὸ μικροπράγματα, ἐπειδὴ τοὺς ἔχει ἀπομείνει μόνο λίγη θερμότητα καὶ ἡ καρδιά δὲν ἀντέχει πολλὴ ἔνταση. Ὁ θάνατος στὴ γεροντικὴ ἡλικία εἶναι σὰν σβῆσιμο τῆς ζωικῆς φλόγας, χωρὶς πόνους, ἐπειδὴ τὴν ὥρα τοῦ θανάτου δὲν ὑποφέρει κανεὶς ἔντονα.» Σὲ ὀρισμένες προτάσεις, σύντομα καὶ περιεκτικὰ διατυπωμένες, ὁ Ἀριστοτέλης ὑπογραμμίζει τὸ ρόλο τῆς ἐσωτερικῆς θερμότητας: «Τὸ γίγνεσθαι τοῦ ἐμβρίου εἶναι ἡ πρώτη συμμετοχὴ στὴ θρεπτικὴ ψυχὴ καὶ λαμβάνει χώρα στὸ θερμὸ μέρος· ἡ ζωὴ εἶναι ἡ ἀδιάλειπτη διάρκεια αὐτῆς τῆς συμμετοχῆς. Νεότητα εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ὄργανου τῆς ψύξης, τοῦ πνεύμονα ἢ τῶν βραγχίων, ἐνῶ γῆρας εἶναι ἡ φθορὰ τους· ἀνάμεσά τους βρίσκεται ἡ ἀκμὴ τῆς ζωῆς».⁷⁴

⁷² 472b 12 *πλάσματώδης*.

⁷³ Ἴσως αὐτῆς τῆς θεωρίας ἀπαντοῦν στὸ *Περὶ φυσῶν* 7, VI 100 L. καὶ στὸ *Περὶ τροφῆς* 30, IX 108 L.

⁷⁴ *Περὶ νεότητος καὶ γήραος* 479a 29-32.

Ἡ ψυχὴ καὶ οἱ λειτουργίες της

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σημερινῆς ψυχολογίας ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ψυχὴ μπορεῖ νὰ φαίνεται πρωτόγονη. Συγκρίνοντάς την μὲ ὅσα γνωρίζουμε ἀπὸ τοὺς προδρόμους του, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Πλάτωνα, ὀφείλουμε νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε σημαντικὰ προοδευμένη. Πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὰ ἐρωτήματα μὲ βιολογικὸ πρίσμα· γιὰ πρώτη φορὰ μ' αὐτὸν ἡ ψυχολογία γίνεται αὐτοτελὴς ἐπιστήμη. Χαρακτηριστικὸς γιὰ τὸν ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο σκέψης τῶν συγχρόνων τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν Ἀκαδημία εἶναι ὁ ὀρισμὸς τοῦ Ξενοκράτη: «Ὁ πιὸ ἀνόητος ἀπ' ὅλους τοὺς ἰσχυρισμοὺς οἱ ὁποῖοι ἔχουν παραδοθεῖ γιὰ τὴν ψυχὴ εἶναι ὅτι ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖ ἕναν ἀριθμὸ, ὁ ὁποῖος κινεῖται ἀφ' ἑαυτοῦ». ⁷⁵

Τὸ σύγγραμμα *Περὶ ψυχῆς* ἔχει συνθεθεῖ ὡς φυσικοεπιστημονικὴ μελέτη τῶν ψυχοφυσικῶν διεργασιῶν. Ἡ νόηση ὁμῶς δὲν μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ βιολογικὰ· γιὰ τοῦτο στὰ τμήματα ἀπὸ τὸ Γ 4 καὶ ἐξῆς, στὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὴ νοητικὴ ἱκανότητα, ἐγκαταλείπει τὴν περιοχὴ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Τὸ νέο στοιχεῖο εἶναι ἡ διεύρυνση τῆς ἔννοιας τοῦ ψυχικοῦ, ἡ εἰσαγωγή τῆς ἔννοιας τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, ⁷⁶ μὲ τὴν ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης ξεπερνᾷ τὴν ἄποψη γιὰ μέρη τῆς ψυχῆς, καὶ ἡ συστηματικὴ ταξινομήση καὶ ἀνάλυση τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Ἀντιλαμβάνεται τὴν ψυχὴ ὑπὸ τὴν εὐρύτατη ἔννοια ὡς ἀρχὴ (Prinzip) τῆς ζωῆς. «Ἡ ψυχὴ ταυτίζεται μὲ τὴ ζωὴ. Λέμε ὅτι ἕνας ὄργανισμὸς ζεῖ, ἐφόσον τὸν χαρακτηρίζει ἔστω ἕνα ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα πράγματα: λογικὸ (Vernunft), ἀντίληψη, κίνηση καὶ στάση σὲ τόπο, φυτικὴ κίνηση, δηλαδὴ ἀναπνοή, σφυγμὸς, πέψη, αὔξησις καὶ μείωσις. Ὑπάρχουν τρία ἐπίπεδα τοῦ ἐμφύχου: τὸ φυτικὸ, ἀντίληψη καὶ τοπικὴ κίνηση, ἡ νόηση. Ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη καὶ τὴν παράσταση γεννιέται ἡ ἐπιδίωξις γιὰ κάτι, γιὰτὶ ὅπου ὑπάρχει ἀντίληψη ὑπάρχει ἐπίσης ἡδονὴ καὶ πόνος· ὅπου ὑπάρχουν αὐτὰ ὑπάρχει κατ' ἀνάγκη καὶ ἐπιθυμία.» ⁷⁷

«Γι' αὐτὸ εἶναι σημαντικὴ ἡ γνώσις τῆς ψυχῆς, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἔμφυχη φύση. Ἐκεῖνοι, τώρα, οἱ ὁποῖοι μιλοῦν γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ ἐρευνοῦν» ⁷⁸

⁷⁵ Α 4, 408 b 32, ἐπίσης *Τοπικά* Γ 6, 120 b 3 καὶ συχνότερα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπορρίπτει ἐντελῶς ὅλους τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς ὀρισμοὺς γιὰ τὴν ψυχὴ ὡς ἀθάνατον, ἀγένητον, ἀφθαρτον, ἀσώματον, ἀεικίνητον, αὐτοκίνητον κτλ.

⁷⁶ *δυνάμεις ψυχῆς* Β 2, 413 a 33 καὶ συχνότερα. Οἱ δρατὲς ἐπιδόσεις εἶναι *ἔργα καὶ πάθη*. Ὁ Ἀριστοτέλης διατηρεῖ, φυσικὰ, τὴ φράση *μόριον ψυχῆς*, τὸ οὐσιώδες εἶναι ἡ νέα λειτουργικὴ ἐρμηνεία τῶν φυσιολογικῶν συνοδευτικῶν φαινομένων.

⁷⁷ Β 2, 413 b 10-24.

⁷⁸ Α 1, 402 b 3. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔννοεῖ τὸν Πλάτωνα.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

φαίνεται ότι έχουν υπόψη τους μόνο την ανθρώπινη ψυχή· ἐγὼ θέλω νὰ θέσω τὸ ἐρώτημα κατὰ διαφορετικὸ τρόπο· γιατί εἶναι ἄσκοπο νὰ θέτει κανεὶς τὸ ἐρώτημα "τί εἶναι ἡ ψυχή",⁷⁹ ἀφοῦ ψυχή καὶ ἔμβιο ὄν, ὡς γενικὲς ἔννοιες, εἶναι κατὰ ὑστερογενέες· πρέπει νὰ θέτει κανεὶς τὸ ἐρώτημα μὲ συγκεκριμένο τρόπο, γιατί ἡ ψυχή ἐνὸς ἀλόγου δὲν εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν ψυχή ἐνὸς ἀνθρώπου. Ἐπιπλέον, ὑπάρχουν διάφορες ψυχικὲς λειτουργίες· ἐπειδὴ δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε τὴν ψυχή, πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπ' αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἐκδηλώνεται ἡ ψυχή· ἀπὸ τίς ἐκδηλώσεις τῆς ψυχῆς καὶ τὰ συνοδευτικὰ φαινόμενα μπορούμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ γνωρίσουμε τί εἶναι ἡ ψυχή.»⁸⁰ Ἐπειδὴ εἶναι προσανατολισμένοι στὶς ψυχοφυσικὲς διεργασίες, ὁ Ἀριστοτέλης, στὴν ἐπισκόπηση τῶν ἀπόψεων τῶν προδρόμων του στὸ πρῶτο βιβλίον, ἀναφέρεται μόνο στὶς ἀπόψεις τῶν φυσικῶν φιλοσόφων. "Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Πλάτωνα, ὁ Ἀριστοτέλης τοποθετεῖται ἀπέναντι στὶς πλατωνικὲς θεωρίες ποὺ ἀπαντοῦν στὸν *Τίμαιο*, δηλαδή ὅτι ἡ ψυχή ἀποτελεῖται ἀπὸ στοιχεῖα⁸¹ καὶ εἶναι ἡ πηγή κάθε κίνησης.⁸² Γιὰ τὸ τελευταῖο ἐρώτημα πιστεύει ὅτι ἀνήκει σὲ ἄλλη μελέτη. Ἐκείνο τὸ ὁποῖο θεωρεῖ ιδιαίτερα ἄτοπο εἶναι τὸ ἐξῆς: «Ὅσοι προηγήθηκαν συνδέουν τὴν ψυχή μὲ τὸ σῶμα καὶ τὴν τοποθετοῦν μέσα σ' αὐτό, χωρὶς νὰ λένε τίποτε γιὰ τὸ εἶδος αὐτῆς τῆς σχέσης. Μιὰ τέτοια ἀμοιβαία σχέση ὅμως, ὅπως ἡ σχέση σώματος καὶ ψυχῆς, δὲν ἀπαντᾷται ἀνάμεσα σὲ ὅποιαδήποτε πράγματα. Μὲ τὸ σῶμα προσλαμβάνουμε ὅλες τίς αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις καὶ αὐτὲς οἱ αἰσθητηριακὲς ἐντυπώσεις μπορούν νὰ διεγείρουν καὶ τὸ σῶμα. Οἱ πρόδρομοί μου προσπαθοῦν νὰ ἐξηγήσουν πῶς εἶναι φτιαγμένη ἡ ψυχή καὶ ἀπὸ ποιά στοιχεῖα ἀποτελεῖται· παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν λένε τίποτε γιὰ τὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο θὰ τὴ δεχτεῖ. Ἐκφράζονται ὡσάν νὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ ξυλογραφία εἰσδύει στὸν αὐλό.⁸³ Ἀντιθέτως, συμβαίνει νὰ εἶναι τὸ σῶμα ὄργανο τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ψυχή τὸ ὄργανο τοῦ φορέα τῆς ψυχῆς».⁸⁴ Ἡ στάση τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπέναντι στοὺς προδρόμους του εἶναι ἐντελῶς ἀρνητικὴ καὶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο διακρίνεται ἀπὸ τὴν στάση του στὶς ἀντίστοιχες δοξογραφικὲς ἐπισκοπήσεις στὸ Ἄλφα 3-6 καὶ στὰ Φυσικὰ Α 4-6. Ἀναγνωρίζει μόνο δύο ἀποτε-

⁷⁹ Ὅπως εἶπα παραπάνω, στὴ σ. 376, ὁ Ἀριστοτέλης θέτει, παρ' ὅλα αὐτὰ, τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν κοινὸν λόγον τῆς ψυχῆς στὰ τρία παραρτήματα, προπάντων στὸ Β 1.

⁸⁰ Χρῆση τῆς ἀρχῆς (Prinzip) ὅπως ἀδήλων τὰ φαινόμενα, ὅπως στὴν Ἡθική του, πρβ. παραπάνω, σ. 215.

⁸¹ 404 b 16 ἐκ τῶν στοιχείων. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ τὸ χωρίο τοῦ *Τίμαιου* 35 a τρία λαβῶν αὐτὰ ὄντα συνεκράσατο εἰς μίαν πάντα ἰδέαν.

⁸² 406 b 2 - 407 b 12.

⁸³ 407 b 24.

⁸⁴ 408 b 14 τὸν ἄνθρωπον τῆ ψυχῆ.

λέσματα τῆς ὥς τώρα ἔρευνας γιὰ τὴν ψυχὴ: «Τὸ ἔμψυχο φαίνεται ὅτι διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἄψυχο ὡς πρὸς δύο, κυρίως, πράγματα: τὴν κίνηση καὶ τὴν ἀντίληψη. Αὐτὰ τὰ δύο τὰ παρέλαβα ἀπὸ τοὺς προδρόμους μου». ⁸⁵ Ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει ὅτι ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει μιὰ σειρά ἐξαιρετικὰ δύσκολα προβλήματα. «Μιλώντας τελείως γενικά, ἡ διαμόρφωση πάγιας γνώμης γιὰ τὶς ψυχικὲς διεργασίες εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα πράγματα. ⁸⁶ Ἡ ἐξέταση ἐκ μέρους μου τῶν ἀπόψεων ὅσων προηγήθηκαν ἐπιβεβαίωσε δύο τουλάχιστον ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ γνωστικὴ ἰκανότητα τῆς ψυχῆς δὲν ὀφείλεται στὸ ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρισμένα στοιχεῖα· ἡ ψυχὴ δὲν κινεῖται ἀφ' ἑαυτῆς. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ ψυχὴ ἔχει πολλὰς λειτουργίες: γνώση, ἀντίληψη, γνώμη, ἐπιθυμία, βούληση, προσπάθεια, ἐπίσης τοπικὴ κίνηση, αὐξηση, ὠρίμανση καὶ φθορά. Ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, ὥστε καθένα ἀπ' αὐτὰ νὰ ἀνήκει σὲ ὀλόκληρη τὴν ψυχὴ καὶ νὰ σκεφτόμαστε, νὰ ἀντιλαμβανόμαστε, νὰ κινούμαστε, νὰ κάνουμε καὶ νὰ παθαίνουμε ὅλα τὰ ἄλλα μὲ ὀλόκληρη τὴν ψυχὴ ἢ μὲ ἄλλα μέρη κάθε φορά; Ἡ ζωὴ ἐμπερικλείεται σὲ μιὰ μόνο ἀπ' αὐτὲς τὶς λειτουργίες ἢ σὲ ὅλες, ἢ εἶναι ἄλλη ἢ αἰτία τῆς; Ἄν ἡ ψυχὴ ἔχει μέρη, τί συγκρατεῖ τὴν ψυχὴ; Σίγουρα, ὄχι τὸ σῶμα, γιατί, ἀντιθέτως, ἡ ψυχὴ φαίνεται νὰ συγκρατεῖ τὸ σῶμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι ἐνιαία, γιατί μιλάμε τότε γιὰ μέρη;» ⁸⁷ Ἡ δοξογραφικὴ ἐπισκόπηση, τὴν ὁποία παραλείπω ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα, βοήθησε τὸν Ἀριστοτέλη νὰ θέσει σωστὰ τὰ ἐρωτήματα, ἡ συμβολὴ τῆς ὁμῶς στὸ νὰ βρεῖ τοὺς δρόμους πρὸς τὴ λύση ἦταν μικρὴ. Ἡ ἀφετηριακὴ θέση γιὰ τὴ δική του ἔρευνα εἶναι ἡ ἐξῆς: «Ὅλες οἱ ψυχικὲς λειτουργίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νοῦν, εἶναι φυσιολογικὰ συνδεδεμένες μὲ τὸ σῶμα· ἡ νόηση σχετίζεται μὲ τὸ σωματικὸ ὅπως τὸ κοῖλο μὲ τὸ κυρτό. Μποροῦμε νὰ μελετήσουμε τὴ βιολογικὴ ψυχὴ ⁸⁸ παρακολουθώντας τὶς ὁρατὲς ἐκδηλώσεις τῆς. Ἐφόσον ἡ ψυχὴ ἔχει λειτουργίες, οἱ ὁποῖες εἶναι ξεχωριστὲς ἀπὸ καθεὶ σωματικὸ, ἡ μελέτη ἀνήκει στὴ φιλοσοφία τῶν πρώτων πραγμάτων. ⁸⁹

Οἱ αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις. Ἡ αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη ὀφείλεται σὲ ἕνα κινεῖσθαι καὶ πάσχειν. Μόνες τὸς οἱ αἰσθήσεις δὲν εἶναι ἐνεργές, ἀλλὰ χρειάζονται ἕνα ἐρέθισμα, γιὰ νὰ ἐνεργοποιηθοῦν. Γιὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχει ἀντίληψη τῶν ἰδίων τῶν ἀντιληπτικῶν δυνάμεων, ἂν καὶ μπορούμε νὰ δοῦμε

⁸⁵ A 2, 403b 25-28.

⁸⁶ 402a 10.

⁸⁷ Παράφραση τῶν χωρίων 411a 24 - b 17.

⁸⁸ ὁ ψυχικός ἄνθρωπος στὴ γλώσσα τοῦ Παύλου, Α' Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολὴ 2, 14 καὶ 15, 44.

⁸⁹ 403b 16 ὁ πρῶτος φιλόσοφος. Πρβ. παραπάνω, σ. 223.

τά σωματικά ὄργανα γιὰ τὴν ἀντίληψη. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ πρότασις ὅτι ἡ ἀντίληψη ἀποτελεῖ παθητικὴ δύναμις εἶναι σημαντικὴ, ἐπειδὴ τοῦ χρησιμεύει ὡς λόγος γιὰ τὴ διάκριση τὴν ὁποία κάνει ἀνάμεσα σὲ νόηση καὶ ἀντίληψη. Ἀνατρέχει στὴ διδασκαλία του περὶ τριῶν σταδίων, γιὰ νὰ τὸ διασαφηνίσαι αὐτό. «Ὀνομάζουμε ἕναν ἄνθρωπο γνώστη, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει στὰ ὄντα τὰ ὁποία διαθέτουν γνώση· ἐπίσης, ὀνομάζουμε γνώστη ὁποῖον διαθέτει ὁ ἴδιος γνώση. Σ' αὐτὰ τὰ δύο στάδια ὁ ἄνθρωπος εἶναι δυνάμει γνώστης. Ἐνεργεῖα γνώστη ὀνομάζουμε ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὴ γνώση του. Τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσης εἶναι οἱ ἔννοιες, οἱ ὁποῖες κατὰ κάποιον τρόπο βρίσκονται στὴν ψυχὴ. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἡ νόηση ἐντοπιζέται στὴν περιοχὴ τῆς βούλησης.⁹⁰ Τρεῖς ἀναβαθμοὶ ὑπάρχουν καὶ στὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη: ἰκανότητα, κτήση, ἄσκηση. Ὁ γεννήτορας ἐμφυτεύει στὸν ἀπόγονο τὴν ἰκανότητα· σύμφωνα μὲ τὴ φύση, ἀκολουθοῦν ἡ κτήση καὶ ἄσκηση τῆς ἰκανότητος. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀντίληψης βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο· γιὰ τοῦτο ἡ ἐνεργὸς ἀντίληψη βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῆς βούλησης μόνο ὑπὸ ὄρους· αὐτὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ πρέπει νὰ εἶναι παρόν.»⁹¹ Αὐτὸ τὸ χωρίο εἶναι σημαντικό καὶ ἐπειδὴ ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει μὲ τόση σαφήνεια τὸν κόσμον τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς νόησης· ὑποστηρίζεται συχνὰ ὅτι πρῶτοι οἱ Στωικοὶ ἔκαναν αὐτὴ τὴ διάκριση. «Ἡ ἀντιληπτικὴ ἰκανότητα εἶναι δυνάμει φτιαγμένη ἔτσι ὅπως εἶναι ἐνεργεῖα αὐτὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτό.⁹² Εἶναι ἰκανὴ νὰ δεχτεῖ τις ἀντιληπτέες μορφές χωρὶς ὕλη, ὅπως τὸ κερὶ δέχεται τὸ σημάδι τοῦ δαχτυλιδιοῦ χωρὶς τὸ σίδηρο ἢ τὸ χρυσό. Τὸ ἀντιληπτικὸ ὄργανο καθ'αυτὸ εἶναι σωματικὸ καὶ ἔχει ἔκτασις· ἡ ἀντίληψη δὲν ἀπλώνεται στὸ χῶρο, ἀλλὰ εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο μορφή καὶ δύναμις τοῦ ἀντιλαμβανομένου.»⁹³ Ἐπομένως, ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζει τὴν ἀντίληψη ὡς ἕνα εἶδος ἀφομοίωσης πρὸς τὸ ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο ἔγινε ἀντιληπτό, ὄχι βέβαια τόσο χονδροειδῶς, ὅπως πιστεῖται ὁ Ross, ὥστε τὸ μάτι, ἂς ποῦμε, νὰ γίνεταί πράσινο, ὅταν βλέπει κάτι πράσινο. Πρέπει μᾶλλον νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλαμβάνεται τὴ νόηση καὶ τὴν ἀντίληψη ὡς παράλληλα φαινόμενα· ὅπως ἡ νόηση δέχεται τις μορφές,⁹⁴ ἔτσι σχετίζεται καὶ ἡ δύναμις τῆς ἀντίληψης μὲ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀντίληψης.

Γιὰ τὴν πρωταρχικὴ ἀντίληψη κάθε αἰσθήσεως⁹⁵ δὲν μπορούμε νὰ ξεγε-

⁹⁰ Πρβ. *Προτρεπτικός* Β 56, ὁ.π., σ. 843.

⁹¹ 417 a 22 - b 26.

⁹² 418 a 3.

⁹³ 424 a 16-28.

⁹⁴ τόπος εἰδῶν 429 a 27.

⁹⁵ τὸ ἴδιον ἐκάστης αἰσθήσεως 418 a 10.

λαστούμε. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ ὅτι συλλαμβάνουμε αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις παθητικὰ· ἐπομένως, εἶναι ἀληθεῖς καθεαυτές, ἐπειδὴ ἀπεικονίζουν τὸν κόσμον τῶν πραγμάτων· μόνο ὅταν τὶς ἐπεξεργαζόμεσθε ὥστε νὰ γίνουν παράσταση μπορούμε νὰ περιπέσουμε σὲ πλάνη· ἐπομένως, ἡ πρωταρχικὴ φαντασία εἶναι πάντοτε ἀληθής· μιὰ παράσταση μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθὴς ἢ ψευδής.

Κάθε αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη⁹⁶ ὀφείλεται σὲ ἐπαφή. Γιὰ τοῦτο τὸ ἀντιλαμβανόμενο ὄργανο χρειάζεται ἓνα μέσο, γιὰ νὰ ἔλθει σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ἀντικείμενο. Στὴν ὄραση, τὴν ἀκοή καὶ τὴν ὄσφρηση τὸ μέσο εἶναι μιὰ ὀρισμένη ιδιότητα τοῦ ἀέρα ἢ τοῦ νεροῦ, δηλαδὴ ἡ διαφάνεια καὶ ἡ ἀγωγιμότητα· στὴ γεύση καὶ τὴν ἀφή τὸ μέσο εἶναι ἡ σάρκα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει μὲ τὴν ὄραση.⁹⁷

«Ὅρατό εἶναι τὸ χρῶμα καὶ κάτι τὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ τὸ περιγράψουμε, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει λέξη [δηλαδὴ τὸ φωσφορίζον]. Κάθε χρῶμα εἶναι ἱκανὸ νὰ διεγείρει τὸ διαφανές. Διαφανὲς ὀνομάζω ὅ,τι δὲν εἶναι ὄρατό καθαυτό, ἀλλὰ γίνεται ὄρατό μὲ βάση ἓνα χρῶμα τὸ ὁποῖο δὲν ἀνήκει στὸ διαφανές. Φῶς ἢ φωτεινότητα εἶναι συγχρόνως τὸ χρῶμα τοῦ διαφανοῦς, ὅταν γίνεται διαφανὲς μὲ τὴ φωτιά ἢ μὲ κάτι παρόμοιο. Τὸ φῶς ὁμως δὲν εἶναι φωτιά ἢ κάτι σωματικὸ ἢ ἀκτινοβολία κάποιου σώματος, ἀλλὰ ἡ παρουσία τῆς φωτιᾶς ἢ τῶν ὁμοίων τῆς στὸ διαφανές· τὸ σκοτάδι εἶναι ἡ διαφυγὴ αὐτῆς τῆς κατάστασης ἀπὸ τὸ διαφανές.⁹⁸ Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, τὸ φῶς καὶ τὸ σκοτάδι εἶναι ἀντίθετες καταστάσεις τοῦ αὐτοῦ ὑποστρώματος. Δὲν εἶναι ὅλα ὄρατὰ στὸ φῶς, γιὰτὶ ὑπάρχουν καὶ πράγματα τὰ ὁποῖα διεγείρουν τὴν ἀντίληψη μόνο στὸ σκοτάδι, π.χ. τὸ φωσφορίζον⁹⁹ φῶς μανιταριῶν, τῶν κεφαλιῶν ὀρισμένων ψαριῶν καὶ τῶν ματιῶν· σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲν βλέπουμε πούθενά τὸ πραγματικὸ χρῶμα.» Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπαληθεύει τὴ θεωρία του γιὰ τὸ διαφανές ὡς τὸ μέσο τῆς ὄρασις μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Ἄν κάποιος βάλει ἀπευθείας πάνω στὸ μάτι τὸ χρωματιστό, δὲν θὰ τὸ δεῖ». Τέτοιες πρωτόγονα ρεαλιστικὲς παρατηρήσεις ἀποτελοῦν, γενικῶς, τὴν ἀφετηρία τῶν θεωριῶν του, οἱ ὁποῖες ὀρισμένες φορὲς εἶναι πολὺ «σοφιστικῆς».

⁹⁶ Ἡ καλύτερη ἐργασία εἶναι τοῦ J. I. Beare, *Greek theories of elementary cognition*, Ὁξφόρδη 1908. Πολύτιμη εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ H. Poppelreuter, *Zur Psychologie des Aristoteles, Theophrast, Straton*, Λιψία 1891, τὴν ὁποία πραγματεύθηκε ὁ W. Capelle, ἄρθρο «Straton», *RE* IV A, σ. 302.

⁹⁷ B 7.

⁹⁸ Ὅπως στὴ διδασκαλία του περὶ εἶδους-ἕλης-στερήσεως, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ καὶ ἐδῶ τὴν ἴδια νοητικὴ δομὴ μὲ τὸν Πλάτωνα τοῦ *Τίμαιου* γιὰ τὰ μμῆματα τῶν ὄντων. Εἰσέρχονται καὶ ἐξέρχονται· ἡ παρουσία εἶναι φῶς, ἡ στέρησις εἶναι σκοτάδι· τὸ διαφανές ἐκπροσωπεῖ τὴν χώραν ἢ ἕλην.

⁹⁹ 419a 4 ἀνώνυμα δ' ἐστὶ ταῦτα ἐνὶ ὀνόματι.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

«Ἦχος ὑπάρχει ὑπὸ δύο ἔννοιες. Γιατί λέμε ὅτι ὀρισμένα πράγματα, ὅπως ὁ χαλκὸς καὶ τὰ σκληρὰ σώματα, μποροῦν νὰ ἀναδίδουν ἦχο ἢ τόνους, ἐνῶ ἄλλα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ μαλλί, εἶναι ἄηχα. Ὁ πραγματικὸς ἦχος εἶναι πάντοτε ὁ ἦχος κάποιου πράγματος· παράγεται μὲ κρούση καὶ ἀπαιτεῖ κίνηση. Τὰ κοῖλα ἀντικείμενα προκαλοῦν ἀναπηδώντας πολλές κρούσεις μετὰ τὴν πρώτη, ἐπειδὴ ὁ κινούμενος ἀέρας ἐγκλωβίζεται. Ἡ ἠχὴ δημιουργεῖται, ὅταν ὁ ἀέρας ἀναπηδᾷ πάλι σὰν μπάλα. Στὴν πραγματικότητα, ὑπάρχει πάντοτε ἠχώ, ἔστω καὶ ἀκαθόριστη, ἐπειδὴ μὲ τὸν ἦχο συμβαίνει ὅ,τι καὶ μὲ τὸ φῶς. Καὶ τὸ φῶς ἀντανακλάται πάντοτε, γιατί διαφορετικὰ δὲν θὰ ὑπῆρχε φῶς παντοῦ, ἀλλὰ θὰ ὑπῆρχε σκοτάδι ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο ὁ ὁποῖος φωτίζεται ἀπευθείας ἀπὸ τὸν ἥλιο. Ὁ ἀέρας ὁ ὁποῖος κινεῖται μὲ τὴν κρούση θέτει σὲ κίνηση τὸν ἀέρα ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ ὄργανο τῆς ἀκοῆς. Ἀκοῦμε καὶ μέσα στὸ νερό· τὸ νερό, ἐξαιτίας τοῦ λαβυρίνθου, δὲν εἰσχωρεῖ στὸ αὐτί, θέτει ὅμως σὲ κίνηση τὸν ἀέρα ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ αὐτιοῦ.¹⁰⁰ Ὁ ἀέρας μέσα στὸ αὐτί ἔχει δική του κίνηση· γι' αὐτὸ τὸ αὐτί βουίζει. Ὅταν ὅμως ἔχει προσβληθεῖ τὸ τύμπανο, δὲν ἀκοῦμε, γιατί ἀκοῦμε μὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖο περιέχει ἀπομονωμένο ἀέρα.»

«Ἡ φωνὴ εἶναι ἦχος τοῦ ἐμφύχου.¹⁰¹ Μόνο κατ' ἀναλογία λέμε ὅτι ἄψυχα πράγματα, ὅπως ὁ αὐλὸς καὶ ἡ λύρα, ἔχουν μελωδία καὶ ἠχητικὴ χροιά παρόμοιες μὲ τὴ φωνή. Τὰ ἀναιμα ζῶα καὶ τὰ ψάρια δὲν ἔχουν φωνή· τὰ ψάρια παράγουν ἕναν ἦχο μὲ τὰ βράγχια.¹⁰² Δὲν συμβαίνει κάθε ἦχος ἐνὸς ἐμβίου ὄντος νὰ εἶναι φωνή· ἡ φωνὴ παράγεται, ὅταν ὁ ἀέρας διέρχεται ἀπὸ τὸν λάρυγγα· φωνὴ εἶναι ἡ ἀνάκρουση τοῦ εἰσπνεόμενου ἀέρα στὴν τραχεία, —ἀνάκρουση ἡ ὁποία προκαλεῖται στὴν ψυχή.¹⁰³ Αὐτὸ τὸ ὁποῖο προκαλεῖ τὴν κρούση πρέπει νὰ εἶναι ἐμφυχο, γιατί ἡ φωνὴ εἶναι ἦχος, ὁ ὁποῖος ἔχει κάποια σημασία, καὶ δὲν εἶναι ἕνας ὁποιοσδήποτε ἦχος, ὅπως ὁ βήχας.»

«Ἡ ἰδιοτυπία τῆς ὄσφρησης δὲν εἶναι τόσο προφανὴς ὅσο τοῦ ἦχου ἢ τοῦ χρώματος. Αὐτὴ ἡ αἴσθηση ἔχει διαμορφωθεῖ χειρότερα σ' ἐμᾶς τοὺς ἀνθρώπους ἀπ' ὅ,τι σὲ πολλὰ ζῶα· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως, σ' ἐμᾶς εἶναι πολὺ ἐξελιγμένη ἡ γεύση, ἐπειδὴ ἀπ' ὅλες τὶς αἰσθήσεις μας ὀξύτερη εἶναι ἡ ἀφή. Γιὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἐξυπνότερο¹⁰⁴ ἀπ' ὅλα τὰ ἐμβια ὄν-

¹⁰⁰ 420 a 12 τὸν συμφυῆ ἀέρα, κατὰ λέξη: τὸν ἀέρα ὁ ὁποῖος ὀργανικὰ προσιδιάζει στὸ αὐτί.

¹⁰¹ 420 b 5 ψόφος τις ἐμφύχου.

¹⁰² Σημειώσεις γι' αὐτὸ στὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Δ 9, 535 b 14 – 536 a 11.

¹⁰³ Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔχει σαφὴ ἰδέα γιὰ τὸ ρόλο τοῦ λάρυγγα. Ἡ λέξη *φάρυγξ* σημαίνει φάρυγγας, συμπεριλαμβανομένου τοῦ λάρυγγα. Ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει ὅτι χωρὶς φάρυγγα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ υπάρξει φωνή, *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* Δ 9, 535 a 29.

¹⁰⁴ *Περὶ ζῶων μορίων* Β 16, 660 a 12 σωστότερα αἰσθητικώτατον, τὸ πιὸ λεπταίσθητο.

τα. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι ανάμεσα στους ανθρώπους υπάρχουν προικισμένοι και μη προικισμένοι όσον αφορά το έργαλειο της αίσθησης για τη γεύση και την αφή, ενώ δεν υπάρχουν σε κανένα άλλο έμβιο όν.»
 'Ο 'Αριστοτέλης περιγράφει και ταξινομεί τις όσμες βασιικά όπως στο *Περί αίσθήσεως*.¹⁰⁵

«Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει ιδιαίτερο μέσο για τη γεύση, αλλά καμιά γευστική αντίληψη δεν είναι δυνατή χωρίς ύγρασία.» Σ' αυτό το κεφάλαιο εμφανίζεται με ιδιαίτερη σαφήνεια ή τάση του 'Αριστοτέλη για τυποποίηση. Οι αισθήσεις αναφέρονται σε αντίθετα: 'Η όραση στο όρατο και στο άορατο, ή ακοή στον ήχο και στη σιωπή. Έτσι, λοιπόν, και η γεύση αναφέρεται σ' αυτό που πίνεται και σ' αυτό που δεν πίνεται. 'Ο 'Αριστοτέλης βλέπει ότι απόδειξη γι' αυτό αποτελεί το ότι η γλώσσα δεν έχει αίσθηση όταν είναι πολύ ξηρή ή πολύ υγρή.

Όταν φτάνει στην αφή, αυτό το τεχνητό αντιθετικό σχήμα καθίσταται προβληματικό. 'Αντί να περιγράψει και, ενμέρει, να αναλύσει εμπειρικά την αφή, ασχολείται μ' αυτό το ψευδοπρόβλημα. 'Επιπλέον, δεν μπορεί να βρει ιδιαίτερο αισθητηριακό αντικείμενο για την αφή. 'Επίσης, δεν είναι βέβαιος αν το έργαλειο αυτής της αίσθησης εντοπίζεται στο έσωτερικό του σώματος ή όχι. Φαίνεται ότι μεσολαβεί ή σάρκα. 'Ο 'Αριστοτέλης δεν μπορεί να εξηγήσει γιατί η γλώσσα ταυτόχρονα με το άγγιγμα δίνει και γεύση. «Γενικώς όμως φαίνεται ότι όποια σχέση έχουν ο αέρας και το νερό με την όραση και την ακοή και την όσφρηση, έχουν και η σάρκα και η γλώσσα με το αισθητηριακό έργαλειό τους.¹⁰⁶ 'Απ' αυτό συμπεραίνω ότι και η αντίληπτική ικανότητα για ό,τι μπορούμε να αγγίξουμε βρίσκεται στο έσωτερικό του σώματος.» 'Ο 'Αριστοτέλης προσπαθεί να εφαρμόσει στην αφή και τη θεωρία της άφομοίωσης: «Τό όργανο στο οποίο λαμβάνει χώρα η άπτική αντίληψη υφίσταται άφομοίωση προς το αισθητηριακό αντικείμενο. Αυτό το οποίο ενεργεί καθιστά το όργανο κάτι το οποίο είναι το ίδιο. Γι' αυτό δεν αντιλαμβάνομαστε το έξισου θερμό και ψυχρό ή το έξισου τραχύ και μαλακό, παρά μόνο τις αποκλίσεις. Γιατί η αντίληψη είναι συγχρόνως ή μεσότηα¹⁰⁷ ανάμεσα στα αντίθετα άκρα αυτού το οποίο μπορούμε να αντιληφθούμε.» 'Ο 'Αριστοτέλης έννοει ότι οι αισθήσεις έχουν την ικανότητα να διακρίνουν τη μέση ανάμεσα σε δύο άκραίες καταστάσεις. 'Αφετηρία του ήταν η θερμοκρασία του σώματος· ό,τι είναι θερμότερο το

¹⁰⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 383.

¹⁰⁶ 423 b 17.

¹⁰⁷ 424 a 4 ως της αίσθήσεως οϊον μεσότητός τινος ούσης της έν τοϊς αισθητοϊς έναντιώσεως.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

αισθανόμαστε θερμό, ὅτι εἶναι ψυχρότερο τὸ αἰσθανόμαστε ψυχρό. Ἄπ' αὐτὲς τὶς σχετικὰ σωστὲς παρατηρήσεις συμπεραίνει, γενικεύοντας ὡς συνήθως ἐσπευσμένα, ὅτι τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ ὄλες τὶς αἰσθήσεις. Αὐτὸ δείχνει πόσο λίγο ἀναπτυγμένο ἦταν στὴν πραγματικότητα τὸ χάρισμα τῆς παρατηρητικότητας στὸν Ἀριστοτέλη· γιατί ἐδῶ πρόκειται γιὰ πράγματα τὰ ὁποῖα μποροῦσε νὰ τὰ παρατηρήσει καθεαυτὰ, ἂν ἤθελε. Ἡ ὄραση καὶ ἡ ἀκοή στὴ μεσαία περιοχὴ δὲν εἶναι οὐδέτερες, ἀλλὰ ὀξύτατες. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι μὲ τὴν ἀφῆ δὲν ἀντιλαμβανόμαστε ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο εἶναι ἐξίσου σκληρὸ ἢ μαλακὸ μ' ἐμᾶς τοὺς ἴδιους. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει παρατηρήσει πόσο ἐσφαλμένο εἶναι αὐτό, ἂν ἀπλῶς εἶχε πιέσει μόνον τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων καὶ τῶν δύο χεριῶν του.¹⁰⁸ Ἡ περιπλοκὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀντιλαμβανόμενη (ὀρθή) μεσότητα ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ξεφύγει μὲ κάθε τίμημα ἀπὸ τὴν ὑλιστικὴ ἀποψη τὴν ὁποία εἶχαν γιὰ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη οἱ Ἴωνες στοχαστές. Τὸ ὄργανο τῆς ἀντίληψης εἶναι μὲν κάτι σωματικὸ, ἀλλὰ ἐκεῖνο, διαμέσου τοῦ ὁποῖου ἀντιλαμβάνεται αὐτὸ τὸ ὄργανο εἶναι συγχρόνως ἡ μορφή καὶ ἡ δύναμη τοῦ ὄργανου.¹⁰⁹ Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ ἐξηγήσει γιατί ἡ ὑπερβολὴ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἀντίληψης καταστρέφει τὰ ἀντιληπτικὰ ὄργανα καὶ γιατί τὰ φυτὰ δὲν ἀντιλαμβάνονται. Ἄν ἡ κίνηση τοῦ ἀντιληπτικοῦ ὄργανου γίνεῖ πολὺ ἔντονη, καταστρέφονται ἡ μορφή καὶ ἡ δύναμη τοῦ ὄργανου,¹¹⁰ δηλαδὴ αὐτὸ χάνει τὴν κριτικὴ δύναμή του. Τὸ ἀντιληπτικὸ ὄργανο διαθέτει κριτικὴ δύναμη μὲ τὴν ὁποία προσλαμβάνει τὴ μορφή τῶν πραγμάτων χωρὶς τὴν ὕλη· ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει αὐτὴ τὴν κριτικὴ δύναμη ἡ ἀντιλαμβανόμενη (ὀρθή) μεσότητα.¹¹¹ Ἡ γενικὴ αἴσθησις μὲ τὴν ὁποῖα ἀντιλαμβανόμαστε τὴ μορφή, τὸ μέγεθος καὶ τὰ παρόμοια, λειτουργεῖ βασικὰ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο. «Αὐτὸ τὸ ὁποῖο προσλαμβάνει τελευταῖο ἡ ἀντίληψη εἶναι [σὲ ὄλες τὶς αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις] ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ [δηλαδὴ ἓνα κεντρικὸ ὄργανο]· ἀκόμη καὶ ἡ ὀρθὴ μεσότητα εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια, ἂν καὶ ἐμφανίζεται μὲ ποικίλους τρόπους [σὲ διάφορα εἶδη ἀντιλήψεων].»¹¹² Ἡ κριτικὴ δύναμη τὴν ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει ὀρθὴ με-

¹⁰⁸ Πρβ. E. H. Olmsted, «The moral sense aspect of Aristotle's ethical theory», *AJP* 69, 1948, σσ. 42-61.

¹⁰⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης, βέβαια, δὲν ἔχει ἰδέα γιὰ νευρικές ὠθήσεις. Ὡς ἐκ τούτου, μιλάει γιὰ τὴν ἀντίληψη ὑπὸ τὴν ἀφηρημένη ἔννοια ὡς (424 a 27) *λόγον καὶ δύναμιν ἐκείνου* (ἐν. τοῦ αἰσθανομένου).

¹¹⁰ 424 a 30 *λύεται ὁ λόγος*. Ὁ Ἀριστοτέλης ὄρισε τὴν κριτικὴ δύναμη ὡς *τὴ μεσότητα*, κριτικὸν τὸ μέσον 424 a 6, τὸ κριτικὸν δ *διανοίας ἔργον ἐστὶ καὶ αἰσθήσεως* 432 a 16.

¹¹¹ 431 a 11 *αἰσθητικὴ μεσότης*, «Νὰ αἰσθανόμαστε ἡδονὴ ἢ πόνο σημαίνει νὰ ἐνεργοῦμε, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀντιλαμβανόμενης ὀρθῆς μεσότητος, πρὸς τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ».

¹¹² 431 a 19 *τὸ δ' ἔσχατον ἐν, καὶ μία <ἡ> μεσότης, τὸ δ' εἶναι αὐτὴ πλείω*.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ

σότητα', είναι, φυσικά, μιὰ ψυχική λειτουργία: «Τὰ φυτὰ δὲν ἔχουν μεσότητα πού θὰ μπορούσε νὰ δεχτεῖ τίς μορφές αὐτοῦ τὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ ἀντιληφθοῦμε καὶ γιὰ τοῦτο δὲν μποροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν».¹¹³

«Ἐκτὸς ἀπὸ τίς πέντε αἰσθήσεις δὲν ὑπάρχει ἄλλη. Γιατί δὲν ὑπάρχει αἰσθητήριο ὄργανο γιὰ τὰ γενικὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα ἀντιλαμβάνομαστε δευτερευόντως, δηλαδή τὴν κίνηση, τὴν ἡρεμία, τὴ μορφή, τὸν ἀριθμὸ, τὴν ἐνότητα.»¹¹⁴ Φανταζόμαστε ὅτι βλέπουμε, ἀκοῦμε κτλ. τὰ πράγματα. Στὴν πραγματικότητα, ἀντιλαμβάνομαστε, ὅπως λέει σωστά ὁ Ἀριστοτέλης, μόνο ὀρισμένες ιδιότητες τῶν πραγμάτων, κάθε αἴσθηση ἀντιλαμβάνεται μιὰ ἀπ' αὐτές· μπορούμε, ἀφαιρετικά, νὰ θεωρήσουμε τὸ πράγμα ὡς ὑπόβαθρο διαφόρων παθῶν,¹¹⁵ τὰ ὁποῖα συλλαμβάνουν οἱ πέντε αἰσθήσεις, ἀνάλογα μὲ τὴ φύση τους. Οἱ πέντε αἰσθήσεις συγχωνεύονται στὴ γενικὴ αἴσθηση,¹¹⁶ ἡ ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τίς πέντε εἰδικές, ἔχει καὶ ὀρισμένες γενικὲς λειτουργίες, προπάντων τὴν ἀντίληψη τῶν προαναφερθέντων 'γενικῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων'. Παρατηροῦμε τὸ μέγεθος, τὴ μορφή, τὴν κίνηση κτλ. ἐνὸς πράγματος μὲ τίς αἰσθήσεις μας, ὄχι βέβαια μὲ τὴν ὄραση καὶ τὴν ἀκοή καθεαυτές, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀντίληψη ἐννοούμενη ὡς ὁλόκληρη· αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ὀνομάζει ἀντιληπτικὴ δύναμη. Ἡ δευτέρη λειτουργία τῆς γενικῆς αἴσθησης εἶναι ὅτι ἀντιλαμβάνομαστε κάτι 'δευτερευόντως'.¹¹⁷ Ὅταν βλέπουμε μέλι, αἰσθανόμαστε παράλληλα τὴ γλυκύτητα. Ἐπομένως, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ἕναν συνειρμὸ τῆς μνήμης κατὰ τὴν ἀντίληψη ὡς ἀντίληψη ἡ ὁποία λαμβάνει χώρα δευτερευόντως. Ἡ τρίτη λειτουργία τῆς γενικῆς αἴσθησης εἶναι ὅτι καταλαβαίνουμε ὅτι ἀντιλαμβάνομαστε. Ἡ ἀντίληψη, ἡ γνώμη, ἡ κατανόηση καὶ ἡ γνώση εἶναι διεργασίες οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν προπάντων πράγματα τὰ ὁποῖα βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μᾶς, δευτερευόντως ὅμως ἔχουμε συνείδηση ὅτι ἀντιλαμβάνομαστε κτλ. Ἐμεῖς θὰ μιλούσαμε γιὰ συνείδηση τοῦ ἐγώ, ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως μιλά μόνο γιὰ συνειδητότητα τῆς διεργασίας.¹¹⁸ Ἡ τέταρτη λειτουργία εἶναι ὅτι συνειδη-

113 424 b 1.

114 Τὰ μέγιστα γένη τοῦ Πλάτωνα, Σοφιστής 254 cd.

115 Ἔνα ὑποκείμενον τοῦ ὁποίου ἀντιλαμβάνομαστε τὰ πάθη.

116 κοινὴ αἴσθησις. Ὁ Πλάτων μιλάει γιὰ κοινά, στὸν Θεαίτητον 185 b οὔτε γὰρ δι' ἀκοῆς οὔτε δι' ὄψεως οἶόν τε τὸ κοινὸν λαμβάνειν περὶ αὐτῶν. Αὐτὸ τὸ συλλαμβάνει αὐτὴ δι' αὐτῆς ἡ ψυχὴ. Ἐπομένως, ὁ Πλάτων ἐννοεῖ ἕνα εἶδος γενικῶν παραστάσεων οἱ ὁποῖες, παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι νοητὲς ἰδέες· λέει ὅτι ἡ συνείδησή μας γιὰ τὰ κοινὰ δὲν βασίζεται σὲ αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη· ὁ Ἀριστοτέλης ὑπεράσπιζε τὴν ἀντίθετη ἀποψη. Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι ἡ ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη μοιάζει μὲ τίς σύγχρονες θεωρίες τῆς Gestaltpsychologie.

117 425 a 24 κατὰ συμβεβηκὸς αἰσθανόμεθα.

118 Πρβ. τόμ. Α', σσ. 350-351 σχετικὰ μὲ τὴν νόησιν νοήσεως.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

τοποιοῦμε πῶς δύο αἰσθητηριακές ἐντυπώσεις εἶναι διαφορετικές.¹¹⁹ Τέλος, ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι ἡ ἀδράνεια τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης κατὰ τὸν ὕπνο ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ κοινὴ αἴσθησή μας τίθεται ἐκτὸς λειτουργίας.¹²⁰ Μετὰ ἀπ' ὅλα αὐτὰ εἶναι μᾶλλον βέβαιο ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν κοινήν αἴσθησιν ἐννοεῖ, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὴ συνειδητότητα.

Ἡ νόηση. Ἀνάμεσα στὴν ἀντίληψη καὶ στὴ νόηση βρίσκεται ἡ παράσταση, φαντασία.¹²¹ Στὸ *Περὶ ψυχῆς* ἡ λέξι σημαίνει τόσο τὴν παραστασιακὴ δύναμη ὅσο καὶ τὴ διεργασία ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὴν παράσταση, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τὴν παραστασιακὴ εἰκόνα, ἡ ὁποία λέγεται καὶ φάντασμα. «Ἡ παράσταση δὲν ἀκολουθεῖ αὐτομάτως ὡς συνέπεια μιᾶς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης· τὰ περισσότερα ζῶα φαίνεται ὅτι δὲν διαθέτουν παραστατικὴ δύναμη· φαίνεται ὅτι αὐτὴ προσιδιάζει μόνο στὸ μερμήγκι καὶ στὴ μέλισσα. Οἱ ἀντιλήψεις εἶναι πάντοτε ἀληθεῖς, ἐνῶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς παραστάσεις εἶναι ψευδεῖς. Ἡ παράσταση δὲν εἶναι δοξασία οὔτε σύνδεση ἀντίληψης καὶ εἰκασίας. Ἡ ἀντίληψη εἶναι ἀληθής ὅσο διαρκεῖ, ἀλλὰ ἡ παράσταση χάνει διαρκῶς ἀλήθεια ὅσο περισσότερο ἀπομακρύνεται χρονικὰ ἡ ἀντίληψη. Ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ἀπομένει στὴν παράσταση ἓνα στοιχεῖο κίνησης, τὴν ὁποία ὀνομάζω αἴσθημα, δηλαδὴ ἀντιληπτικὴ εἰκόνα. Ἡ γενικὴ αἴσθησι καθιστᾷ δυνατὴ τὴ σύνθεση καὶ τὸν συντονισμό πολλῶν ἐπιμέρους ἀντιλήψεων· ἡ παράσταση εἶναι ἡ παράτασις μιᾶς τέτοιας συνθετικῆς ἀντιληπτικῆς εἰκόνας. Ἡ ἀναστοχαστικὴ νόηση (das reflektierende Denken) ἀνακαλεῖ αὐτὲς τίς παραστασιακὰς εἰκόνας,¹²² καὶ νοεῖ τίς μορφὰς μὲ τὴ βοήθεια αὐτῶν τῶν εἰκόνων.» Αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἀποσαφηνίζει μὲ τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα. «Εἶναι πόλεμος· μιὰ δάδα φέγγει καὶ τὴν κινεῖ ἓνας φρουρός, ἔργο τοῦ ὁποίου εἶναι νὰ προειδοποιεῖ τότε ἔρχεται ὁ ἐχθρός. Ὁ ἄντρας ὁ ὁποῖος βλέπει τὸ σῆμα βλέπει μόνο τὴ λάμψη τῆς φωτιᾶς ἡ ὁποία κινεῖται. Ἡ γενικὴ αἴσθησι συντονίζει τὴν παρατήρηση, ὥστε νὰ γίνῃ παραστασιακὴ εἰκόνα: ὁ ἐχθρός εἶναι ἐδῶ. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν παράσταση πράττει.»

«Τὶ χαρακτηρίζει τὸ μέρος τῆς ψυχῆς μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ψυχὴ γνωρίζει καὶ νοεῖ, καὶ πῶς δημιουργεῖται ἡ νόηση; Ἄν ἡ νόηση λειτουργοῦσε ἀκριβῶς

¹¹⁹ 426 b 14 αἰσθανόμεθα ὅτι διαφέρει. Πρβ. παραπάνω, σ. 384, ὅπου παραθέτω τὸ χωρίο 449 a 8-10 ἀπὸ τὸ *Περὶ αἰσθήσεως*. Στὸ *Περὶ αἰσθήσεως* ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται αὐτὸ τὸ ἐρώτημα διεξοδικότερα ἀπ' ὅτι στὸ *Περὶ ψυχῆς*.

¹²⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 386.

¹²¹ Πρβ. παραπάνω, σ. 385. Ἡ ἔννοια δὲν εἶναι μονοσήμαντὴ καὶ καθόλου σαφής. Πολύτιμη εἶναι ἡ κλασικὴ πραγματεία τοῦ J. Freudenthal, *Über den Begriff des Wortes φαντασία bei Aristoteles*, Göttingen 1869.

¹²² 431 a 17 οὐδέποτε νοεῖ ἄνευ φαντάσματος ἡ ψυχὴ.

ὅπως ἡ ἀντίληψη, θὰ ἦταν μιὰ ἀφομοιωτική διαδικασία καὶ τὸ νοητικὸ ἐργαλεῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπηρεαζόταν. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἀδύνατο, γιατί τὸ σκεπτόμενο πνεῦμα δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ πάθει,¹²³ ἀλλὰ εἶναι ἱκανὸ νὰ δεχτεῖ τὴ μορφή.» Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει πάντοτε τὸν νοῦν ἀπαθῆ, ἀνίκανο νὰ πάθει, εἶναι συνέπεια τῆς ἀποψῆς του ὅτι ὁ νοῦς εἶναι ἡ πηγὴ γιὰ τὴν κίνηση τῆς νοητικῆς δύναμης. Ἐνα Πρῶτο Κινοῦν πρέπει νὰ εἶναι ἀκίνητο· τὸ ἴδιο, δηλαδή, νὰ μὴν ὑφίσταται διεργασίες. Τὸ σκεπτόμενο πνεῦμα σχετίζεται μὲ τὰ ἀντικείμενα τῆς νόησης ὅπως ἡ ἀντίληψη μὲ τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα· ὅπως πιστεύει ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης,¹²⁴ ὁ νοῦς δὲν συγγενεῦει μὲ τὸ σῶμα ἀπὸ φυσιολογικὴ ἀποψη, γιατί τότε θὰ ἀποκτοῦσε φυσιολογικὲς ιδιότητες, πράγμα ποῦ δὲν συμβαίνει. «Γιὰ τοῦτο δίκαια λένε μερικοὶ ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ὁ τόπος τῶν νοητικῶν μορφῶν,¹²⁵ ὄχι βέβαια ὀλόκληρη, ἀλλὰ ἡ νοητικὴ ψυχὴ, καὶ μόνο ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ δέχεται τίς μορφές. Ὅτι ὁ νοῦς δὲν πειράζεται ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῆς νόησης γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ μέγεθος καὶ ἡ ὑφὴ τοῦ ἀντικειμένου τῆς νόησης δὲν τὸν ἐπηρεάζει. Τὰ αἰσθητήρια ὄργανα ἀποδυναμώνονται ἢ καὶ καταστρέφονται ἀπὸ πολὺ ἰσχυρὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα. Μὲ τὴ νόηση συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίστροφο.»

Ἐπανελημμένα βλέπουμε τὴ μεγάλη ἐπίδραση τῶν δομῶν τῆς πλατωνικῆς σκέψης. Ὁ Ἀριστοτέλης φαντάζεται τὸν νοῦν ὡς πανδεχές, ὑποδοχῆ¹²⁶ γιὰ τίς μορφές. Ὁ νοῦς συμπεριφέρεται ὡς πλάκα γραφῆς. «Πρὶν σκεφτεῖ ἡ διάνοια, μπορεῖ νὰ δεχτεῖ τὰ νοητὰ πράγματα ὡς δυνάμει νοητὰ, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἄγραφη πλάκα εἶναι ἔτοιμη νὰ δεχτεῖ τὰ γράμματα. Ἄν, λοιπόν, ἡ

¹²³ ἀπαθῆς 405 b 19. Φυσικά Θ, 256 b 20-26. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει τὴν ἀποψη ὅτι ὁ νοῦς εἶναι ἀπαθῆς στὸν Ἀναξαγόρα, 59 B 12 Diels - Kranz. Στὸ ἀπ. 59 A 41 τῶν Diels - Kranz ὁ Ἀναξαγόρας λέει τὴν δὲ τῆς κινήσεως καὶ τῆς γενέσεως αἰτίαν μίαν τὸν νοῦν. Στὸ *Περὶ ψυχῆς* ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸν νοῦν τὸν χαρακτηρισμὸ ἀπαθῆς καὶ στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* γιὰ τὸ πρῶτον σῶμα μαζί μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ θεῖος (408 b 29) καὶ χωριστός (430 a 17). Ὁ νοῦς εἶναι χωριστός, ἐπειδὴ δὲν μετέχει στὴ φυσικὴ ζωὴ, σωματικὴ ἐνέργεια, *Περὶ ζῶων γενέσεως* B 3, 736 b 29. Ὁ Ross παρατηρεῖ γιὰ τὸ χωρίο *Ἦτα* 3, 1043 b 18-19: «In the long run it appears that for Aristotle reason is the only χωριστὸν εἶδος».

¹²⁴ Ὁ Ἀριστοτέλης τροποποιεῖ αὐτὴ τὴν ἀποψη στὸ κεφάλαιο Γ 5.

¹²⁵ 429 a 27 *τόπον εἰδῶν*. Τὸ παλαιὸ ἐπίμαχο ἐρώτημα ἂν ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ τὸν Πλάτωνα εἶναι διαφωνία γιὰ τὸ τίποτα. Στὸ χωρίο 132 b τοῦ *Παρμενίδη* ὁ Πλάτων ἀπορρίπτει μιὰ παρόμοια ἀποψη. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἐννοια εἶδος ἔχει ἄλλο φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο. Παρόμοια ἐσκεμμένη σύγκρουση ἀνάμεσα σὲ ὄντολογία καὶ κοσμοπουσιασμὸ βρίσκουμε στὸ *Λάμβδα* 3, 1070 a 18 *οὐ κακῶς Πλάτων ἐφη ὅτι εἶδη ἐστὶν ὅποσα φύσει, παραπάνω*, σ. 338.

¹²⁶ *ὑποδοχῆ, πανδεχές, Τίμαιος* 51 a. Πρβ. 430 a 14 *ἔστιν ὁ μὲν τοιοῦτος νοῦς τῶ πάντα γίνεσθαι, ὁ δὲ τῶ πάντα ποιεῖν, ὡς ἕξις τις οἶον τὸ φῶς*.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΨΥΧΟΦΥΣΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ

διάνοια ήταν ή ίδια ή πλάκα, δὲν θὰ ἦταν ἀνίκανη νὰ πάθει, ἀπαθής· ἡ διάνοια ὅμως εἶναι συγχρόνως ἡ ἀπουσία τῆς γραφῆς, μιὰ ικανότητα καὶ μιὰ λειτουργία, ἀλλὰ τίποτε σωματικό.»¹²⁷

«Ἐπιπλέον, ἡ ίδια ἡ διάνοια μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικείμενο τῆς νόησης. Στὴν ἀφηρημένη σκέψη, ἐπομένως, ὅταν τὰ ἀντικείμενα τῆς νόησης εἶναι μὴ ὑλικά, νοοῦν καὶ νοούμενο ταυτίζονται. Ὅταν σκεπτόμαστε συγκεκριμένα πράγματα, ἀφαιροῦμε κάτι ἀπὸ τὸ πράγμα ὡς ἀντικείμενο τῆς νόησης. Τὸ πράγμα ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ νόησή μας καὶ ἔχει δυνάμει ιδιότητες τὶς ὁποῖες ἡ νόηση δὲν τὶς ἐνεργοποιεῖ κατ' ἀνάγκη. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὅμως τὸ πράγμα δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει καθόλου, μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ ὁποῖο σκεπτόμαστε. Γιὰ τοῦτο μπορεῖ νὰ πεί κανεὶς ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι, κατὰ κάποιο τρόπο, ἡ ὁλότητα τῶν πραγμάτων.¹²⁸ Γιὰ τὴν ἀντικείμενα εἶναι εἴτε ἀντιληπτά μὲ τὶς αἰσθήσεις εἴτε νοητά.»

Ἡ ἀποψη τὴν ὁποία ἀναπτύσσει ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης περιέχει μιὰ ἀντίφαση ἡ ὁποία ὀφείλεται στὸ ὅτι θεωρεῖ τὴ διάνοια κατὰ βασικά (grinzipiell) διαφορητικὸ ἀπὸ τὶς λοιπὲς ψυχικὲς λειτουργίες. Ἄν συνοψίσουμε πολὺ ἀπλά τὴν ἀποψη τοῦ Πλάτωνα, αὐτὸς διακρίνει ριζικὰ τὴ νόηση ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη· τὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα ἐνεργοποιεῖ ἡ νόηση εἶναι ὑπερβατικὲς ἰδέες· ἡ νόηση κινεῖται σ' ἕνα ἄλλο κόσμο, στὸ βασίλειο τῶν νοητῶν. Γιὰ τοῦτο, κατὰ τὴν ἀποψη του, ἡ γνώση ἐπιστήμη, καὶ ἡ γνώμη δόξα, εἶναι τελείως διαφορητικὲς καὶ ἀπαράβλητες. Ἡ πλατωνικὴ θεωρία δὲν ἔχει ἀντιφάσεις. Ἄν ἤθελε κανεὶς, τώρα, νὰ παρακολοθηθεῖ τὸν σενσουαλισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς τὶς ἔσχατες συνέπειές του, θὰ προέκυπτε μιὰ θεωρία ἐπίσης χωρὶς ἀντιφάσεις. Τότε οἱ παραστασιακὲς εἰκόνες, φαντασίαι, θὰ ἐνεργοποιούσαν τὴ δυνάμει ικανότητα τῆς διάνοιας, δηλαδὴ θὰ ἐνεργοποιούσαν τὴν διάνοια. Τότε ὅμως ἡ διάνοια θὰ ἦταν μόνο ἕνα ἀνώτερο ἐξελικτικὸ στάδιο τῆς αἰσθητηριακῆς παραστατικῆς δυνάμεως, φανταστικόν. Κατὰ συνέπεια, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, θὰ ὑπῆρχε μόνο διαφορὰ βαθμοῦ ἀνάμεσα στὴ γνώση καὶ στὴν πίστη.¹²⁹ Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε καθαρὸ ἔμπειρισμὸ (ὑπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια τῆς λέξης) αὐτὴ τὴ διδασκαλία τὴν ὁποία εἰσηγήθηκε ὁ Ἀριστοτέλης, γιατί ἡ διάνοια, χωρὶς νὰ διακρίνεται, κατ' ἀρχὴν (grinzipiell), ἀπὸ τὶς λοιπὲς ψυχικὲς λειτουργίες, θὰ ἐπιτελοῦσε μιὰ ἀνώτερη λειτουργία. Αὐτὸ ἀκριβῶς ὅμως ἀρ-

¹²⁷ 430 a 1 σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀλέξανδρου γιὰ τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ *Περὶ ψυχῆς* 84, 21. Ἡ διάνοια δὲν εἶναι ἡ πλάκα, *tabula rasa*, ἀλλὰ ἐπιτηδεύτης τις, 'μιὰ δεξιότητα'.

¹²⁸ 431 b 21 ἡ ψυχὴ τὰ ὄντα πῶς ἐστὶ πάντα. Κάποια ἔμφραση δίνεται στὸ πῶς. Ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι τὰ πράγματα, ἀλλὰ τὰ εἶδη. Πρβ. *Θεαίτητος* 186 d καὶ 187 a.

¹²⁹ Πρβ. τόμ. Α', σ. 82, ὑποσ. 191.

νεΐται ὁ Ἀριστοτέλης. Κατὰ τὴ γνώμη του, ὁ νοῦς εἶναι κάτι ἐντελῶς ἴδιον ἑαυτόν. Στὴ σχεδὸν ἀκατανόητη πρόταση¹³⁰ στὸ τέλος τοῦ τέταρτου κεφαλαίου ἐμφανίζεται ἀπροκάλυπτα τὸ δίλημμά του. Σὲ ἄλλο χωρίο λέει σαφέστερα τί ἔννοεῖ.¹³¹ «Στὴν ψυχὴ δὲν βρίσκεται ἡ πέτρα, ἀλλὰ ἡ μορφή της.» Καταλαβαίνουμε ὅτι οἱ νεοπλατωνικοὶ σχολιαστὲς στηρίχθηκαν σὲ παρόμοιες δηλώσεις, ὅταν θέλησαν νὰ ἐναρμονίσουν τὶς θεωρίες τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἐρχόμαστε τώρα στὸ περίφημο κεφάλαιο Γ 5, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ W. Theiler λέει ὅτι δὲν ὑπάρχει κομμάτι τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας τὸ ὁποῖο νὰ προκάλεσε τόσο πολλὰς ἐρμηνεῖες. Στὴν πραγματικότητα ὅμως πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι οἱ περισσότεροὶ σχολιαστὲς ρίχνουν μεγαλύτερο βῆρος στὴν παρουσίαση τῶν δικῶν τους ἀπόψεων παρὰ στὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀποψῆς τοῦ Ἀριστοτέλη. Μὲ τὴν ὀρολογία τῆς δικῆς του φιλοσοφίας ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει ἐδῶ γιὰ τὸν δεκτικὸ καὶ τὸν κατασκευαστικὸ (konstruktiv) λόγο.¹³² «Ἀφενὸς ὑπάρχει ἓνα πνεῦμα τέτοιο, ὥστε νὰ προκαλεῖ (νὰ κάνει) τὰ πάντα· θὰ μπορούσαμε νὰ συγκρίνουμε τὸ τελευταῖο μ' ἓνα εἶδος δράσης ὅπως αὐτὴ τοῦ φωτός· γιατί, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ φῶς καθιστᾷ τὰ δυνάμει χρώματα ἐνεργεῖα χρώματα.» Ἡ ἔκφραση νοῦς παθητικὸς δὲν δημιουργεῖ δυσκολία, γιατί ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει σὲ πολλὰ χωρία¹³³ γιὰ τὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖο, κατὰ κάποιον τρόπο, γίνεται κάθε ὄν. Αὐτὸς ὁ δεκτικὸς λόγος (Vernunft) ἔχει νοητικὸ ἀντικείμενο τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον ὑπὸ τὴν εὐρεία ἔννοια· ἀναγνωρίζει τὸ κοινὸ στοιχεῖο στὰ ἐπιμέρους πράγματα, δέχεται, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, τὶς μορφὲς μέσα του. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα ὀνομάζεται παθητικόν, ὄχι ἐπειδὴ εἶναι παθητικόν, ἀλλὰ ἐπειδὴ προσβάλλεται ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τὶς ὁποῖες δέχεται ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον καὶ ἄλλοτε

¹³⁰ 430 a 7 ἐκείνοις μὲν οὐχ ὑπάρχει νοῦς, ἐκείνω δὲ τῶ νοητὸν ὑπάρξει «στὰ ὕλικα πράγματα δὲν προσιδιάζει πνεῦμα, στὴ διάνοια θὰ προσιδιάζει τὸ νοητό». Πιθανὸν ὁ Ἀριστοτέλης ἔννοεῖ ὅτι μπορούμε νὰ γνωρίσουμε τὸν νοῦν καὶ νὰ στοχαστοῦμε γι' αὐτόν, ἂν καὶ ὁ νοῦς εἶναι κάτι μὴ ὕλικό.

¹³¹ 431 b 29.

¹³² Αὐτὸ τὸ κεφάλαιο τὸ πραγματεύεται ὁ Ross στὴν εἰσαγωγὴ τῶν σχολίων του· συμφωνῶ μὲ τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ D. J. Furley, *Cl. Rev.* 1963, σσ. 48-49, γιὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ Ross. Ἡ πρόταση στὸ 430 a 19-21 τὸ δ' αὐτό = χρόνω μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ 431 a 1-3· δὲν ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ ἀθετοῦμε τὴν πρόταση ἢ ὅποια ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἀλλ' οὐχ - νοεῖ. Ὁ Hicks σωστά παρατηρεῖ ὅτι τὸ οὐχ εἶναι ἄρνηση γιὰ ὀλόκληρη τὴν πρόταση· συνεπῶς, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀπομακρύνουμε τὸ οὐχ ἀπὸ τὸ κείμενο (ὅπως πιστεῖει ὁ Furley), γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸ σωστὸ νόημα, ἂν καὶ μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε ἐπιχειρήματα γιὰ ἀθέτηση τῆς πρότασης ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τοῦ χωρίου ἐκ μέρους τοῦ Ἀλέξανδρου. Φυσικά, οἱ ὄροι μου ἴσχυοντες-δημιουργικὸς εἶναι συζητήσιμοι.

¹³³ 429 a 22-24, 429 b 5 καὶ 429 b 30, χωρία τὰ ὁποῖα παρέθεσα παραπάνω.

νοεῖ, ἄλλοτε ὄχι.¹³⁴ Αὐτὸ τὸ πνεῦμα πεθαίνει μαζί με τὸ σῶμα· γιατί στὸ σῶμα οἱ παραστασιακὲς εἰκόνες εἶναι σὰν ἀποτυπώματα σφραγίδας.¹³⁵ Ὅ,τι νοεῖ, ἀγαπᾷ καὶ μισεῖ αὐτὸ τὸ πνεῦμα,¹³⁶ πεθαίνει μετὰ τὸν φορέα του.

Γιὰ τὸ ἄλλο καὶ ἀνώτερο ἐπίπεδο τῆς νόησης ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης δὲν χρησιμοποιεῖ τὴν ἔννοια νοῦς ποιητικός, ἀλλὰ αὐτὸ ὑπονοεῖται στὴν περιγραφή 'κάνει τὰ πάντα', πάντα ποιεῖ. Κατὰ τὰ ἄλλα ποτὲ δὲν μιλά γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Γιὰ τοῦτο, πρέπει νὰ ἐμμεῖνουμε καταρχὴν σὲ ὅσα λέει ὁ ἴδιος σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο. Ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει τὴ δραστηριότητα τοῦ ποιητικοῦ νοῦς πρὸς τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο σχετίζεται ἡ τέχνη μετὰ τὸ ὕλικό της.¹³⁷ Ἡ φυσικότερη ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς μεταφορᾶς εἶναι ὅτι αὐτὸ τὸ πνεῦμα λειτουργεῖ ἐλεύθερα καὶ κατασκευαστικά, χωρὶς νὰ στηρίζεται ἄμεσα σὲ εἰκόνες τῆς ἀντίληψης. Ὁ Ross ἀναφέρει ὡς παράδειγμα τὴ μαθηματικὴ σκέψη· δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μετὰ τὴ γνώμη του ὅτι ὁ νοῦς, ὁ ὁποῖος κάνει τὰ πάντα, διακρίνεται ἀπὸ τὸν νοῦν παθητικὸν διαμέσου τῆς λειτουργίας του· δὲν εἶναι κατασκευασμένος ἔτσι, ὥστε ἄλλοτε νὰ νοεῖ καὶ ἄλλοτε ὄχι. Ἴσως ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ τὴν ἀφηρημένη-κατασκευαστικὴ σκέψη ἐγγένει. Σ' αὐτὴ τὴ σκέψη νοοῦν καὶ νοούμενο ταυτίζονται.¹³⁸ Σύμφωνα μετὰ τὴ δεύτερη μεταφορὰ αὐτὸ τὸ πνεῦμα εἶναι μιὰ δράση ἢ μιὰ κατάσταση σὰν τὸ φῶς. Τὸ φῶς εἶναι 'ἡ ἐνέργεια τοῦ διαφανοῦς', δηλαδὴ συντελεῖ στὸ νὰ γίνεταί κάτι ἐδῶ καὶ τώρα ὁρατό.¹³⁹ Τὸ νόημα αὐτῆς τῆς μεταφορᾶς εἶναι ἀπολύτως σαφές. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ τὸ βίωμα τὸ ὁποῖο ἀστεϊζόμενοι ὀνομάζουμε 'ἐπιφοίτηση'. Εἶναι καλύτερα νὰ θυμηθοῦμε τοὺς πανηγυρικοὺς λόγους τοῦ Πλάτωνα στὴν *Ἐβδόμη Ἐπιστολή*. «Μετὰ ἀπὸ μακρὰ ἐργασία, ὅταν αὐτὴ ἔχει γίνεταί βίωμα σὲ κάποιον, ἀνάβει ξαφνικά στὴν ψυχὴ φωτιά, σὰν νὰ εἰσόρμησε μιὰ φλόγα.» Ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ ἐνεργητικὸ, δραστήριο, δημιουργικὸ πνεῦμα ὀλόκληρο τὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖο ὑπόκειται ὡς βάση εἶναι ὁ νοῦς παθητικός.

¹³⁴ Ἀντιθέτως, διαβάζουμε στὸ 430 a 22 *ἀλλ' οὐχ ὅτε μὲν νοεῖ ὅτε δ' οὐ νοεῖ*.

¹³⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 406.

¹³⁶ 408 b 24-30. Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει ἐδῶ, ὄχι κατ' ὀρολογίαν, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ πραγματολογικὰ τὰ δύο ἐπίπεδα τοῦ πνεύματος. Ὁ νοῦς παθητικός ἀντιστοιχεῖ ἐδῶ 'στὸν φορέα'.

¹³⁷ τὸ αἴτιον καὶ ποιητικόν, τῶ ποιεῖν πάντα, ὅλον ἢ τέχνη πέποιθεν.

¹³⁸ 430 a 2. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ νόηση ἔδωσε στὸ νοητὸ τὴ μορφή του. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ποιεῖ στὸ Ζῆτα 8, 1033 b 10 *εἰς τοδὶ γὰρ τὸ εἶδος ποιεῖ, νὰ εἰσαγεῖ τὴ μορφή σ' ἓνα Αὐτό*.

¹³⁹ 418 b 9 *ἐνέργεια τοῦ διαφανοῦς*. Ὅτι νοῦς τῆ οὐσίᾳ ὧν ἐνέργεια (438 a 18) εἶναι αὐτονόητο· ἔτσι λέει πάντοτε ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸν νοῦν. Τυπικὰ ὑπάρχει ἀντίφαση, γιατί μιὰ ἐξίς δὲν εἶναι ἐνέργεια. Μετὰ τὴ μεταφορὰ τὴν ὁποία ἐπέλεξε ὁ Ἀριστοτέλης αὐτὴ ἢ τυπικὴ ἀντίφαση ἦταν ἀναπόφευκτη. Γιὰ νὰ τὴν ἐξισοροπήσει, ὁ Theiler μεταφράζει τὸ ἐξίς ὡς 'δύναμη'.

Οι σύγχρονες έννοιες 'δεκτικός-κατασκευαστικός' εκφράζουν, βέβαια, μόνο κατά προσέγγιση αυτό το οποίο έννουσε ο 'Αριστοτέλης με το διαχωρισμό τῆς νοητικῆς δραστηριότητας· μοῦ φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι περισσότερο εὔστοχος ἀπὸ τις έννοιες 'παθητικός-ἐνεργητικός'. Οἱ δύο μεταφορές εἶναι ἡ μοναδική συμβολή τοῦ 'Αριστοτέλη στὴν περιγραφή τοῦ κατασκευαστικοῦ πνεύματος. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα παραμένουν εἰκασία.

Ἡ τελευταία φράση τοῦ κεφαλαίου ἔχει τρία μέρη¹⁴⁰ στὰ ὁποῖα ὁ 'Αριστοτέλης συμπυκνώνει τρία σπουδαῖα διανοήματα: 1) Χωρισμένο ἀπὸ τὸ κατασκευαστικὸ πνεῦμα, ἐπομένως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀτόμου, τὸ κατασκευαστικὸ πνεῦμα εἶναι μόνο αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἶναι, δηλαδὴ μόνο ὁ ἀληθινὸς ἑαυτὸς του. 2) Καμιὰ ἀνάμνηση δὲν μπορεῖ νὰ ὑφίσταται συνεχῶς, γιὰτὶ τὸ κατασκευαστικὸ πνεῦμα δὲν διατηρεῖ ἔχνη ἀνάμνησης¹⁴¹ (= εἶναι ἀπαθής) καὶ τὸ δεκτικὸ πνεῦμα (τὸ ὁποῖο διατηρεῖ τὰ ἔχνη τῆς ἀνάμνησης) εἶναι παροδικό. 3) Τίποτε δὲν νοεῖ, δηλαδὴ ἡ νόηση δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρξει χωρὶς κατασκευαστικὸ πνεῦμα. Πραγματολογικὰ, ἡ πρώτη ἄποψη σημαίνει: Ἡ ψυχὴ ὡς ψυχὴ ἑνὸς ἀτόμου δὲν εἶναι ἀθάνατη· μόνο αὐτὴ ἡ ἰκανότητά τὴν ὁποία ὀνομάζουμε νοῦς ἀπαθῆς καὶ ἡ ὁποία εἰσέρχεται στὴν ψυχὴ ἀπέξω¹⁴² εἶναι ἀθάνατη· μόνο μετὰ τὸ θάνατο ὁ νοῦς ὑπ' αὐτὴ τὴν έννοια ἔχει τὴ δική του οὐσία καὶ μπορεῖ νὰ ἀφοσιωθεῖ αἰωνίως στὴ νόησιν νοήσεως.¹⁴³ Ἀπ' αὐτὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι αὐτὸς ὁ ἀποχωρισμένος νοῦς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ φορέα δὲν ἔχει πλέον καμιὰ σχέση μετὰ τὴν ἀνθρώπινη σφαῖρα. Ἡ δευτέρα πρόταση σημαίνει ἢ α): Δὲν ὑπάρχει ἀνάμνηση, ὅπως δεχόταν ὁ Πλάτων, ἢ β): Τὸ ἀθάνατο μέρος τῆς ψυχῆς δὲν μπορεῖ μετὰ τὸ θάνατο νὰ πάρει μαζὶ του στὸ ἐπέκεινα ἀναμνήσεις τῆς ἐπίγειας ζωῆς.¹⁴⁴ Τέλος, ἡ τρίτη πρόταση εἶναι τὸ ἐπιστέγασμα στὴ συλλογιστικὴ τοῦ κεφα-

¹⁴⁰ 430a 22-25 1) *χωρισθεῖς-αἰδίων*, 2) *οὐ μνημονεύομεν-φθαρτός*, 3) *καὶ ἄνευ τούτου οὐθὲν νοεῖ*. Τὸ τρίτο μέλος εἶναι τὸ δυσκολότερο. Οἱ Σιμπλίκιος, Zabarella καὶ Bonitz θεωροῦν τὸ ἀπαθῆς νοῦς ὑποκείμενο καὶ τὸ ἄνευ τούτου= ἄνευ τοῦ παθητικοῦ νοῦ. Ἔτσι μεταφράζουν οἱ Gigon καὶ Theiler. Ὁ Hicks ἐπιχειρηματολογεῖ πειστικὰ ἐναντίον αὐτῆς τῆς *communis opinio* καὶ ὁ Ross τὸν ἀκολουθεῖ. Εἶναι γλωσσικὸ πρόβλημα ἂν πρέπει νὰ ἐκλάβουμε τὸ νοῦς ἀπαθῆς ἢ τὸ οὐθὲν ὡς ὑποκείμενο· πραγματολογικὰ, δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διαφορά. Τὸ μικρὸ κεφάλαιο εἶναι γενικῶς σκιαγραφικὸ· οἱ τρεῖς μικρές προτάσεις στὸ τέλος εἶναι ἀπλῶς ὑπομνηστικὰ βοηθήματα. Πρέπει νὰ ἀρκεστῶ ἐδῶ νὰ παρουσιάσω συνοπτικὰ τὴ δική μου ἄποψη.

¹⁴¹ *αἰ ἐνοῦσαι κινήσεις* 461 b 12, παραπάνω, σ. 389, ὑποσ. 63.

¹⁴² *θύραθεν ἐπεισιάνει, Περὶ ζῳῶν γενέσεως* B 3, 736b 28. Τὸ ἴδιο καὶ στὸν Θεόφραστο, ἀπ. 53 W.

¹⁴³ Βλ. τόμ. Α', σ. 351. Πρβ. Πλωτίνος, *Ἐννεάδες* VI, 9, 7-12.

¹⁴⁴ Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία θὰ ὑπαινισσόταν τὴν ἄποψη ἢ ὁποῖα ἐκφράστηκε στὸν *Εὐδήμο*, ἀπ. 5, ὅτι ἡ ψυχὴ ἐντεῦθεν ἐξιοῦσα μέμνηται ἐκεῖ τῶν ἐνταῦθα παθημάτων. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ (α) εἶναι πιὸ πιθανή.

λαίου. Το κεφάλαιο στο σύνολό του είναι μια προσπάθεια να δοθεί απάντηση στο ερώτημα τὸ ὅποιο ὁ Ἀριστοτέλης ἔθεσε στὸ χωρίο 429a 13: Πῶς δημιουργεῖται ἡ νόηση; Ἄν ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε σκεφτεῖ νὰ συμπληρώσει τὴ θεωρία του γιὰ τὴ νόηση μὲ τὴ διδασκαλία γιὰ τὸ κατασκευαστικὸ πνεῦμα, δὲν θὰ εἶχε γράψει ποτὲ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, τὸ ὅποιο παρέμεινε ὑπὸ τύπον σχεδίου. Ἡ ἐπιχειρηματολογία πρέπει νὰ καταλήξει σὲ ἓνα συμπέρασμα ὅτι δηλαδή ἡ ἀνθρώπινη ἀτομικὴ νόηση δὲν εἶναι δυνατὴ χωρὶς αὐτὰ τὰ δύο εἶδη νοητικῆς δραστηριότητος — τὰ ὅποια δὲν διακρίνονται μὲ βάση τὸ ἀντικείμενό τους, ἀλλὰ τὴ λειτουργία τους καὶ τὴν ἀξιολογικὴ θέση τους. Αὐτό, λοιπόν, λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν τελευταία πρόταση.

Διαπίστωσα πολλές φορές ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη ὀδηγεῖ σὲ διαρκῶς πιὸ ἐκλεπτυσμένες νοητικὲς δομές. Στὰ πρώιμα συγγράμματα ὁ Ἀριστοτέλης ἐργάζεται μὲ τὴ χονδροειδῆ διαίρεση σὲ ἔλλογη καὶ ἄλογη ψυχὴ. Τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα τῆς διανοητικῆς πάλης του μὲ αὐτὸ τὸ πιὸ δύσκολο, ὅπως λέει, ἀπ' ὅλα τὰ προβλήματα εἶναι ἡ προηγούμενη ὀξυδερκὴς διδασκαλία γιὰ τὰ δύο ἐπίπεδα τοῦ πνεύματος.¹⁴⁵ Αὐτὴ ἡ κατασκευὴ, ἡ ὁποία εἶναι συγχρόνως καὶ ἐποικοδόμημα τῆς προηγούμενης διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν νοῦν, ἀντιπροσωπεύει μιὰ προσπάθεια νὰ συγχωνεύσει τὴν πλατωνικὴ ἀποψη γιὰ τὸν ιδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ νοῦ μὲ τὸν σενσουαλισμὸ ὁ ὁποῖος ὑπόκειται ὡς βάση στὸν δικό του τρόπο σκέψης.¹⁴⁶

Ἡ βούληση. Στὸν Ἀριστοτέλη δὲν ὑπάρχει συνεκτικὴ παρουσίαση τῆς ψυχολογίας τῆς βούλησης· ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔχει λέξη γιὰ τὴ βούληση ὅπως ἔννοοῦμε αὐτὴ τὴν ἔννοια στὴ σημερινὴ ψυχολογία.¹⁴⁷ Ἐχει καὶ πραγματεύεται μιὰ σειρά ἐπιμέρους ἔννοιες, ὅπως κίνηση, ἐπιθυμία, προσπάθεια καὶ ἀπόφαση. Ἡ δεδομένη ἀφετηρία γιὰ μελέτη τῶν βουλευτικῶν

¹⁴⁵ Ὅτι στὶς εἰσαγωγικὲς φράσεις ὁ Ἀριστοτέλης ἀνατρέπει στὴ διδασκαλία του περὶ εἶδους-ἕλης πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθεῖ ἀνάγκη τὴν ὁποία ἐπιβάλλει τὸ σύστημά του. Ἡ ἕλη εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση καὶ μπορεῖ νὰ γίνῃ τὸ ἀντίθετο (Λάμβδα 5, 1071a 11-17): μιὰ ἄρῳσα αἰτία, τὸ ποιῆσαν, ἐνεργοποιεῖ τὴν ἐξέλιξη ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὴν πραγμάτωσή τοῦ τέλους. Αὐτὸ τὸ βιολογικὸ νοητικὸ σχῆμα ἐφαρμόζεται στὰ δύο εἶδη τῆς νοητικῆς δραστηριότητος. Σὲ κάθε ἱεραρχικὴ κλίμακα κάθε βῆμα εἶναι ἕλη γιὰ τὸ ἐπόμενο βῆμα, ὥσπου νὰ φτάσει κανεὶς στὸ τέρμα. Ἐπομένως, στὸν ζωντανὸ ἄνθρωπο ὁ νοῦς παθητικὸς εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἕλη τοῦ νοῦ ἀπαθούς. Ὅταν αὐτὸς μετὰ τὸ θάνατο τοῦτ' ἔσθ' ὅπερ ἐστί, γίνεται καθαρὴ ἐνέργεια.

¹⁴⁶ Πρβ. Düring, «Aristotle and the heritage from Plato», *Eranos* 62, 1964, σσ. 84-99.

¹⁴⁷ Ἡ ἔννοια βούλησις δὲν εἶναι σαφὴς ὡς πρὸς τὴ σημασίᾳ της, ὅπως δείχνουν τὰ κείμενα. Στὴ δική μας ἔννοια τῆς βούλησης καλύτερα ἀντιστοιχεῖ ἡ ὄρεξις=προσπάθεια· λείπει ὅμως ἡ στιγμὴ τῆς ἀπόφασης γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη προαίρεσις. Μὲ τὴ λέξη τὸ ὄρεκτικὸν χαρακτηρίζει συγκεφαλαιωτικὰ τὶς βουλευτικὲς λειτουργίες.

λειτουργιών είναι ή ικανότητα τῆς ψυχῆς νά δίνει τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν κίνηση. Μόλις ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ ἐρώτημα¹⁴⁸ τί εἶναι στὴν ψυχή τὸ κινουῦν, ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ μέχρι τότε διαίρεση τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν ἡ ὁποία συνηθιζόταν στὴν Ἀκαδημία δὲν εἶναι ἐπαρκής. «Ἐπάρχει ἰδιαίτερο ὄργανο γι' αὐτὴν ἢ αὐτὴ ἡ λειτουργία μπορεῖ νά ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ψυχή μόνο σὲ διανοητικὸ ἐπίπεδο; Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἔχουμε νά ἀντιμετωπίσουμε τὸ ἐρώτημα ὑπὸ ποιά ἔννοια πρέπει νά μιλάμε γιὰ μέρη τῆς ψυχῆς καὶ γιὰ πόσα. Ἀπὸ ὀρισμένη ἄποψη φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν ἀπείρως πολλὰ, καὶ ὄχι μόνο ὅπως διακρίνουν μερικοί, τὸ λογιστικὸ, θυμοειδές καὶ ἐπιθυμητικὸ μέρος, ἢ, κατ' ἄλλους, τὸ ἔλλογο καὶ τὸ ἄλογο.¹⁴⁹ Ἐπάρχουν πράγματι μέρη τῆς ψυχῆς τὰ ὁποῖα διαφέρουν κατ' ἀρχὴν (prinzipiell) περισσότερο ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα· ἐννοῶ τὸ θρηπτικὸ μέρος, τὸ ὁποῖο προσιδιάζει καὶ στὰ φυτὰ καὶ σὲ ὅλα τὰ ζῶα, τὸ ἀντιληπτικὸ, τὸ ὁποῖο δὲν μπορούμε νά τὸ ὀρίσουμε εὐκολὰ οὔτε ὡς ἄλογο οὔτε ὡς ἔλλογο· ἐξάλλου, τὸ παραστατικὸ μέρος, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι διαφέρει ριζικὰ ἀπ' ὅσα ἀναφέρθηκαν. Ἐπιπλέον, τὸ μέρος ποῦ ἐπιδιώκει καὶ ποῦ φαίνεται ὅτι διαφέρει ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα ὡς πρὸς τὴν ἔννοια καὶ τὶς δυνατότητές του.» Ὁ Ἀριστοτέλης βλέπει ὅτι ἡ βούληση ἀνήκει καὶ στὰ τρία μέρη τῆς ψυχῆς: στὸ νοητικὸ μέρος ὡς προσπάθεια καὶ ἀπόφαση, στὴ συναισθηματικὴ ζωὴ ὡς θάρρος καὶ ἀποφασιστικότητα, στὸ κατώτατο μέρος τῆς ψυχῆς ὡς ὁρμὴ καὶ ἐπιθυμία.

Τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο κάθε βουλευτικῆς ἐνεργήματος εἶναι μιὰ ὠθηση γιὰ τὴν κίνηση. Πῶς δημιουργεῖται; Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σύντομα στὶς φυτικὲς κινήσεις, ὅπως πέψη καὶ ἀναπνοή, καὶ ἐπανέρχεται στὸ πρόβλημα τῆς τοπικῆς κίνησης. Διαπιστώνει ὅτι ἡ τοπικὴ αὐτὴ κίνηση προϋποθέτει μιὰ παράσταση, ἕναν σκοπὸ καὶ μιὰ βούληση. Ἐχει καμιά σχέση τὸ πνεῦμα¹⁵⁰ μὲ τὴν ὠθηση γιὰ τὴν κίνηση; «Ἀσφαλῶς ὄχι ἡ θεωρητικὴ σκέψη οὔτε ὁ διαλογισμὸς καθ'αυτὰ, γιὰτὶ κάλλιστα μπορεῖ κανεὶς νά διαλογιστεῖ καὶ νά καταλήξει στὸ συμπέρασμα: αὐτὸ πρέπει νά κάνω, κι ὄχι αὐτό, καὶ παρ' ὅλα αὐτά, χωρὶς νά τὸ λάβει ὑπόψη του, νά πράξει σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιθυμίες του. Ἡ γνώση καὶ ἡ ἀπόφαση εἶναι δύο διαφορετικὰ πράγματα. Ἡ παράσταση καὶ ὁ σκοπὸς ὁμως ἀνήκουν στὴ νοητικὴ δραστηριότητα, καὶ μάλιστα στὸν πρακτικὸ λόγο (praktische Vernunft), ὁ ὁποῖος διαλογίζεται

¹⁴⁸ Γ 9.

¹⁴⁹ Καὶ οἱ δύο διαιρέσεις ἦταν γνωστὲς στὴν Ἀκαδημία. Τὸ τυπικὰ πλατωνικὸ τριαδικὸ σχῆμα εἶναι λόγος-νοῦς, τὸ θυμοειδές, τὸ ἐπιθυμητικόν, τὸ διαδικὸ σχῆμα τὸ λόγον ἔχον, τὸ ἄλογον. Πολύτιμη ἐπισκόπηση ἀπὸ τὸν D. A. Rees, «Bipartition of the soul in the early Academy», *JHS* 47, 1957, σσ. 112-118.

¹⁵⁰ 432 b 26 ὁ καλούμενος νοῦς σημαίνει 'ὅ,τι ὀνομάζω νοῦν στὴν ὀρολογία μου'.

για έναν σκοπό. Κάθε προσπάθεια ἀφορᾷ ἕναν σκοπό: αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφετηρία τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἐπομένως, ἡ προσπάθεια (βούληση) καὶ ὁ πρακτικὸς νοῦς εἶναι οἱ δύο παρορμήσεις γιὰ τὴν κίνηση.» Ἐτσι, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναλύει τὸ φαινόμενο σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν κίνηση. 1) Ἡ ἔναρξη καὶ ἀπαρχὴ κάθε κίνησης πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἴδια ἀκίνητη. Ἡ ἔναρξη μιᾶς πράξης εἶναι ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπός, κάτι καλὸ ἢ αὐτὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται καλὸ σὲ κάποιον. 2) Αὐτὸ θέτει σὲ κίνηση τὴν προσπάθεια (τὴ βούληση) στὴν ψυχὴ· ἐπομένως, ἡ βούληση εἶναι ταυτόχρονα κινούμενο καὶ κινοῦν.¹⁵¹ 3) Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ πραγματευτεῖ ἀλλοῦ τὸ σωματικὸ ἐργαλεῖο μὲ τὸ ὁποῖο κινεῖ ἡ προσπάθεια.¹⁵² 4) Τὸ ζῶο θέτει τὸν ἑαυτὸ του σὲ κίνηση. «Ἡ διαφορά μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ζώου βρίσκεται μόνο στὴν πρώτη στιγμή. Στὰ ζῶα ἡ ἀφετηρία εἶναι ἡ παράσταση ἡ ὁποία συνδέεται μὲ αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη, ἐνῶ στὸν ἄνθρωπο προστίθεται ὁ σχεδιαστικὸς διαλογισμὸς, καὶ αὐτὸ εἶναι δυνατὸ μόνο, ὅταν κανεὶς ἀπὸ πολλὰς παραστάσεις μπορεῖ νὰ κάνει μία καὶ μοναδικὴ παράσταση».

Ἐπειτα ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τί δίνει τὴν παρόρμηση γιὰ τὴν κίνηση στὰ κατώτερα ζῶα. Ἐχουν τὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, διαθέτουν μόνο τὴν ἀφή, κάποιον εἶδος παράστασης; Ἀπαντᾷ ὅτι πρέπει νὰ αἰσθάνονται πόνο καὶ ἡδονή, ἐπομένως καὶ ἐπιθυμία. Θεωρεῖ πιθανὸ ὅτι κινοῦνται κατὰ ἕναν τρόπο τὸν ὁποῖο δὲν μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα, ἔτσι ὅπως δὲν μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα καὶ τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴν παράσταση. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση, ἂν καὶ δὲν λείπει σχεδὸν τίποτε, εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Ἀριστοτέλη νὰ συμπεριλάβει στὴ μελέτη του γιὰ τὴν ψυχὴ ὁλόκληρο τὸ ζωικὸ βασίλειο.

Τελειώνοντας, ὁ Ἀριστοτέλης ἐντάσσει τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν ψυχὴ στὸ τελεολογικὸ κοσμοεἰδωλὸ του. Βασικὰ δὲν λείπει τίποτε ἐδῶ τὸ ὁποῖο νὰ μὴ μᾶς εἶναι ἤδη γνωστὸ ἀπὸ ἄλλα συγγράμματα. Κάθε λειτουργία τῆς ψυχῆς ἔχει ἕναν σκοπὸ καὶ εἶναι μέσο γιὰ ἕναν ἄνωτερο σκοπὸ. Ἄν ἕνα ζῶο ἔχει τέτοια κατασκευὴ, ὥστε νὰ χρειάζεται ὀρισμένη ψυχικὴ λειτουργία γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ζήσει καὶ νὰ διαγωνίσει τὸ εἶδος, ἡ φύση δίνει στὸ ζῶο αὐτὴ τὴν ψυχικὴ λειτουργία. Στὶς τελεολογικὲς θεωρήσεις του ὁ Ἀριστοτέλης γενικῶς στοχεύει στὸ νὰ ὀρίσει τὸν ἄνωτερο σκοπὸ. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο θέτει τὸ ἐρώτημα ἀντίστροφα: Ποιὰ ἀπ' ὅλες τὶς ψυχικὲς λειτουργίες εἶναι αὐτὴ χωρὶς τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει ἕνα ζῶο; Ἐπιχειρηματολογεῖ ὡς ἐξῆς: «Χωρὶς τὴν ἀφή ἕνα ζῶο δὲν μπορεῖ νὰ διαθέτει ἄλλη αἴσθηση

¹⁵¹ Στὴν κοσμολογία τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ πρῶτον κινούμενον.

¹⁵² Στὸ *Περὶ κινήσεως*: τὸ φυσιολογικὸ ἐργαλεῖο τῆς βούλησης εἶναι τὸ πνεῦμα σύμφυτον, πρβ. παραπάνω, σσ. 80-81.

Η ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ

καί, όπως ήδη παρατήρησα, κάθε οργανισμός είναι προικισμένος με ικανότητα αφής. Βέβαια, τα άλλα αίσθητήρια όργανα αντιλαμβάνονται επίσης με την έπαφή, αλλά με τη βοήθεια ενός μέσου, ενώ η αφή αντιλαμβάνεται από μόνη της. Μόνο η αφή είναι απόλυτως απαραίτητη για τη ζωή. Χωρίς ακοή, όραση και όσφρηση μπορεί να ζήσει ένα ζώο. Ζώα τα οποία έχουν αυτές τις αισθήσεις και στα όποια αυτές καταστρέφονται από υπερβολικό ήχο, φως ή όσμη μπορούν, παρ' όλα αυτά, να επιζήσουν. Άλλα ή υπερβολή αυτού τὸ ὅποιο μπορούμε να αγγίζουμε, π.χ. τοῦ θερμοῦ ἢ τοῦ ψυχροῦ, ἀφανίζει τὸν ὀργανισμό. Γιὰ τοῦτο εἶναι σαφές ὅτι μόνο ὅταν χαθεῖ αὐτὴ ἡ αἴσθησις τὰ ἔμβια ὄντα κατ' ἀνάγκη πεθαίνουν».

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

Τὰ ἔργα

Στὰ συγγράμματα Γ και Ε και στὸ σύγγραμμα ΖΗΘ τῶν Μετὰ τὰ φυσικά ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς. Σὲ ἄλλα συγγράμματα ὁ ὅρος οὐσία σημαίνει 'τὸ ἀτομικὰ ὑπάρχον', ἐπιμέρους πράγματα ἢ ἔννοιες,¹ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει² τρία κύρια εἶδη οὐσιῶν. Στὰ βιβλία ΓΕΖΗΘ ἐρευνᾷ τις βαθύτερες αἰτίες τοῦ ὄντος, δηλαδή ὅ,τι ἀποτελεῖ πρωταρχικὰ τὴν ἀφετηρία καὶ τὴν αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχει κάτι.³ Ἐπιπλέον, κοινὰ σ' αὐτὰ τὰ συγγράμματα εἶναι ἡ διδασκαλία⁴ γιὰ τὸ πρὸς ἓν λεγόμενον καὶ τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τῆς οὐσίας, τόσο μετὰ τὴν σημασία ὑπαρξῆς ὅσο καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοια ποῦ ἔχει στὴ διδασκαλία περὶ τῶν κατηγοριῶν, καὶ τέλος ἡ ταύτιση⁵ ὄντος καὶ ἑνός. Ἡ ταύτιση ὄντος καὶ ἑνός εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀριστοτέλη στὴ δεύτερη ἀντινομία τῶν χωρίων 142c-143a τοῦ Παρμενίδη, ὅπου τίθεται τὸ ἐρώτημα: Πῶς ἐξηγεῖται ὅτι μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε δύο πράγματα γιὰ τὸ ὑπάρχον Ἐνα, ὅτι δηλαδή εἶναι καὶ ὅτι εἶναι Ἐνα;⁶ Ἐπομένως, σ' αὐτὰ τὰ συγγράμματα ὑπάρχει μιὰ νέα ἀφετηρία ἢ διατύπωση τῶν εἰσαγωγικῶν φράσεων στὸ Γάμμα δείχνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε συνείδηση αὐτοῦ τοῦ πράγματος. Στὸ Ζήτα 4 διαβάζουμε: «Τὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖο ἐτίθετο ἄλλοτε, τίθεται σήμερα καὶ θὰ τίθεται ἐπανειλημμένα καὶ θὰ συνιστᾷ πρόβλημα, δηλαδή: τί εἶναι τὸ ὄν, αὐτὸ τὸ ἐρώτημα καταλήγει στὸ ἄλλο ἐρώτημα: τί εἶναι ὑπαρξῆς».⁷

Σ' αὐτὰ τὰ συγγράμματα ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέλυσε ὀρισμένες σημαντικές ἔννοιες αὐστηρότερα ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως, καὶ αὐτὸ ὀδήγησε στὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ παλαιότερων καὶ στὴν εἰσαγωγὴ νέων ὄρων. Στὸ Ἦτα 4 συζητᾷ τὴν

¹ Βλ. τόμ. Α', σ. 127.

² Λάμβδα 1, 1069a 30 – b 2, βλ. τόμ. Α', σ. 328.

³ Γάμμα 2, 1003a 31 τοῦ ὄντος ἢ ὄν τὰς πρώτας αἰτίας=1003b 18: Ἦτα 2, 1043a 2 αἰτία τοῦ εἶναι ἕκαστον. Ἐξἄλλου, στὸ Γάμμα 3, 1005a 35 πρώτη οὐσία=ὑπαρξῆς ὑπὸ τὴν πρωταρχικὴ ἔννοια, στὸ ΖΗΘ ἀναφέρεται συχνὰ τὸ πρώτως ὄν ἢ τὸ ἀπλῶς ὄν. Εἶναι πολὺ διδακτικὸ νὰ συγκρίνουμε τὴ φράση περὶ τῆς οὐσίας στὸ Θήτα 1, 1045b 28 μετὰ τὴν ἴδια ἔκφραση στὸ Λάμβδα 1, 1069a 18. Σὲ κανένα σύγγραμμα πρὶν ἀπὸ τὸ ΖΗΘ δὲν παράγεται τὸ ὄν ἀπὸ μιὰ ἀνώτατη ἀρχή (Prinzip). Πρβ. παρακάτω, σ. 429.

⁴ Γάμμα 2 καὶ Ζήτα 4. Ἐκτός ἀπὸ αὐτὴ τὴν ομάδα συγγραμμάτων, ἡ διδασκαλία ὑπάρχει καὶ στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια Α 4, 1096b 27. Ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τὴ λογικὴ προτεραιότητα στὸ Ζήτα 10: ὁ ὀρισμὸς ἀπαντᾷ στὸ 1035b 4-6.

⁵ Ζήτα 4, 1030b 10 τὸ δ' ἓν λέγεται ὡσπερ τὸ ὄν.

⁶ Ὁ Πλάτων ἀναφέρει ἐν συντομίᾳ τὸ ἴδιο πρόβλημα στὸν Φίλησο 15d. Μετὰ τὸ ἴδιο πρόβλημα παλεύουν ὁ Α. Ν. Whitehead καὶ ὁ Β. Russell, *Principia Mathematica* I, κεφ. 2.

⁷ 1028b 2-4, πρβ. Φίλησος 15d οὔτε μὴ παύσηται ποτε οὔτ' ἤρξατο νῦν.

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

πρώτην ὕλην⁸ και δημιουργεῖ τις νέες διαστοχαστικές ἔννοιες ὕλη νοητή, τοπική, κατά τόπον κινητή ὕλη. Ἡ λέξις ἐκείνινος τήν ὁποία ἔπλασε ὁ Ἀριστοτέλης ἐμφανίζεται μόνο στα βιβλία ΖΘ. Χρησιμοποιεῖ τήν ἔκφραση τὸ πρῶτως δυνατόν, γιά να μπορέσει να καθορίσει ἀκριβέστερα ἓνα ἰδιαίτερο εἶδος τοῦ δυνάμει.

Σχετικά συχνά ἀπαντοῦν ὑπαινιγμοὶ σὲ ἀπόψεις τις ὁποῖες ἐξέθεσε ὁ Ἀριστοτέλης στα ψυχολογικά⁹ και στα ζωολογικά¹⁰ συγγράμματά του. Σπουδαιότερη ὁμως εἶναι ἡ ἐπιρροή τήν ὁποία ἄσκησε στήν ἀνάλυση φιλοσοφικῶν ἐνοιῶν ἐκ μέρους του, ἡ ἐνασχόλησή του με βιολογικές ἐρευνες: ἐνοῶ ὅτι μπορούμε να ἀνιχνεύσουμε αὐτὴ τήν ἐπιρροή παντοῦ στο ΖΗΘ. Παίρνω γιά παράδειγμα τὸν γνωστὸ ὀρισμὸ στο Ἦτα 2, 1043 a 5: Εἶναι ἡ ὑπαρξή εἶναι τὸ ἀνάλογον ἐν ἐκάστῳ.¹¹ Σὲ κάθε ἐπιμέρους ὑπάρχον ἡ ὕλη (Stoff) και ἡ μορφή εἶναι σχετικές και διαφορετικές: ἡ σχέση τῶν συστατικῶν ὁμως, ὁ λόγος, εἶναι ἀπαράλλακτος: γι' αὐτὸ τὸ κατηγορούμενο τῆς ὕλης (Stoff) εἶναι ἔκφραση τῆς ἴδιας τῆς πραγμάτωσης, δηλαδὴ τῆς ὑπαρξῆς ἐδῶ και τώρα, τῆς συγκεκριμενοποίησης. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐργάζεται στὸν ὀρισμὸ του με λειτουργική ἀναλογία, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ πολὺ συχνά στα βιολογικά συγγράμματα.

Ἀπὸ τὴ νέα συμβολή τοῦ Ἀριστοτέλη στὸν ὀρισμὸ τῆς ἐννοιας τῆς οὐσίας μπορούμε να ὑποθέσουμε ὅτι τὰ συγγράμματα ΓΕΖΗΘ ἔχουν γραφτεῖ μετὰ ἀπ' ἄλλα τὰ ἄλλα συγγράμματα στα ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὸ ἴδιο θέμα. Ἡ βιολογική προοπτική ἡ ὁποία κυριαρχεῖ ἰδιαίτερα στο ΖΗΘ μᾶς ἐπιτρέπει να ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ σύγγραμμα πρέπει να τοποθετηθεῖ χρονικά μετὰ τὰ βιολογικά συγγράμματα. Καὶ σ' αὐτὰ τὰ συγγράμματα δὲν ἀκοῦμε πουθενά τὸν πολεμικὸ τόνο τοῦ κατηγοροῦ, τόνος ὁ ὁποῖος κυριαρχεῖ τόσο πολὺ κατά τήν πραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ θέματος στα συγγράμματα τῆς Ἀκαδημαϊκῆς περιόδου.¹² Αὐτὴ ἡ ἀνωτερότητα στὴ στάση τοῦ Ἀριστοτέλη προβάλλει με ἰδιαίτερη σαφήνεια στο Γάμμα.

⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 120.

⁹ Ἰδιαίτερα στο Γάμμα: τὸ χωρίο 1010 b 1-3 προϋποθέτει τὴ διδασκαλία γιά τὴ φαντασία, *Περὶ ψυχῆς* B 6, 418 a 11-13· Γ 3, 428 b 18-19, *Περὶ αἰσθήσεως* 442 b 8-10. — 1010 b 15 *αἰσθήσεως τοῦ ἄλλοτρίου και ἰδίου*, στο *Περὶ ψυχῆς* B 18, 418 a 20 *κατὰ συμβεβηκός - ἰδιον*. — 1010 b 31-35, πρβ. *Περὶ ψυχῆς* 425 b 25 - 426 a 9. — 1011 a 33, πρβ. *Περὶ ἐνυπνίων* 460 b 20.

¹⁰ Ἰδιαίτερα στο ΖΗΘ: στο Ζήτα 8 τὰ παραδείγματα. — Ζήτα 12, 1038 a 14 πρβ. *Περὶ ζῶν μοριῶν* A 3, 644 a 3-6. — Ζήτα 16, ἰδιαίτερα 1040 b 10-14, πρβ. *Περὶ ζῶν κινήσεως* 698 a 16 - b 18 και *Περὶ ψυχῆς* 433 b 19-24: *ἓνα ζῶα διαιρούμενα ζῆ*, στο *Περὶ ζῶν μοριῶν* Δ 5, 682 a 5 και συχνότερα. Καθαρά βιολογικοὶ εἶναι οἱ ὄροι *σύμφυσις, συμπεφυκέναι, πῆρωσις*. Στὴν ἐκθεση τῆς διδασκαλίας γιά τὴ δυνατότητα, στο Ὠήτα, ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ βιολογική ἐννοια τῆς δυνατότητας. Πίσω ἀπ' ὅσα λέει γιά τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, Ἦτα 2, 1043 b 14 *ἡ αἰδιον εἶναι ἡ φθαρτὴν ἄνευ τοῦ φθεῖρεσθαι και γεγονέναι ἄνευ τοῦ γίνεσθαι*, κρύβεται ἡ διδασκαλία του γιά τὸν βιολογικὸ κύκλο. — οὐσία ὡς βιολογική ἐννοια, Ἦτα 2, 1043 b 23. — Στὸ Ὠήτα 4 ὑπόκειται ὡς βᾶση ἡ πρόταση, τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης διατύπωσε στο *Περὶ κινήσεως* 699 b 17-21.

¹¹ Πρβ. 1048 a 36 *και οὐ δεῖ παντός ὄρον ζητεῖν ἀλλά και τὸ ἀνάλογον συνοραῖν*.

¹² Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι εὐγενικός ἀκόμη και ἀπέναντι στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ἀντισθένη, Ἦτα 3, 1043 b 24. Οἱ φράσεις στο Γάμμα 5, 1009 b 33-38, ἀποτελοῦν μαρτυρία γιά ἐκείνη τὴν ἐκούσια παραίτηση (Resignation), ἡ ὁποία εἶναι καρπὸς μακρόχρονης πείρας.

Τὸ σύγγραμμα *Γάμμα* χρησιμοποιεῖ ὡς ἀφετηρία τὶς πέντε πρώτες ἀπορίες τοῦ *Βῆτα* στὶς ὁποῖες καὶ ἀπαντᾷ. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὡς θέμα περὶ τῆς οὐσίας ἢ πέφυκεν καὶ στὴν πρώτη πρόταση ἀνακοινώνει τὴν ἀνακάλυψή του: «Ἰπάρχει πράγματι μιὰ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος ὡς ὄντος καὶ τῶν προσδιορισμῶν οἱ ὁποῖοι καθᾶντοὶ προσιδιάζουσιν σ' αὐτό». Ἡ ἀμφιβολία ἔχει τώρα παραμεριστεῖ. Μετὰ ἀπ' ὅλη τὴν ἀναζήτηση ὁ Ἀριστοτέλης βρῆκε μιὰ λύση, ἡ ὁποία εἶναι γι' αὐτὸν ὀριστική. Ἡ διατύπωση τῆς πρώτης πρότασης εἶναι δραστική, σχεδὸν θριαμβευτική. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται τὴν ἔννοια τοῦ ὄντος ἢ ὄν, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ μελετήσῃ τὰ λογικὰ ἀξιώματα, τὰ αἰτήματα τῆς ὀρθῆς νόησης. Στὸ κέντρο τῆς ἔκθεσης ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ ὑπάρχουν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης, τὸ *principium contradictionis*, οἱ δυσκολίες τὶς ὁποῖες ἀντιμετωπίζουμε, ὅταν ἀμφισβητοῦμε τὸ κύρος τῆς ἀρχῆς τῆς ἀντίφασης, καὶ ἡ σχέση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς μὲ τὴν πρόταση τοῦ Πρωταγόρα. Ἐπειτα ὁ Ἀριστοτέλης περνᾷ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποκλειομένου τρίτου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου. Ὁ σκοπὸς τοῦ συγγράμματος εἶναι νὰ καταδείξῃ ὅτι ὑπάρχει ἓνα ὄν ἢ ὄν τὸ ὁποῖο προσιδιάζει σὲ κάθε ὄν τι. Ἀπ' αὐτὸ προκύπτει ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε αὐθαίρετα ὅτι ὅλα εἶναι ἀληθῆ ἢ ὅτι ὅλα εἶναι ψευδῆ.

Τὸ πρότυπο αὐτῆς τῆς διαμάχης γιὰ τὸ ὄν ἢ ὄν καὶ γιὰ τὴν ἐξάρτηση τῶν θεμελιακῶν ἀντιθέτων καὶ τὴν ἀναγωγικότητά τους σὲ μιὰ βασικὴ ἀντίθεση βρίσκεται στὸν *Σοφιστὴ* 259a τοῦ Πλάτωνα: «Οἱ ἔννοιες τοῦ ὄντος καὶ τοῦ μὴ ὄντος ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους. Ἡ περιοχὴ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ ἐτέρου ἐκτείνεται σὲ ὅλα καθὼς καὶ στὴν ἀμοιβαία σχέση τους,¹³ κατὰ τρόπο ὥστε τὸ ἕτερον, μετέχοντας στὸ ὄν τὸ ὁποῖο προσιδιάζει σ' αὐτό, νὰ ὑπάρχει, βέβαια, ἀλλὰ νὰ μὴ εἶναι τὸ ἴδιο ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο μετέχει, παρὰ κάτι διαφορετικὸ ἀπ' αὐτό». Τὸ σύγγραμμα *Γάμμα* ἔχει γραφτεῖ σὲ ἔξοχη ἐπιστημονικὴ γλῶσσα καὶ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐξέχουσες πραγματεῖες τοῦ *Corpus Aristotelicum*, τὸ ἔργο ἑνὸς ὄρμου στοχαστῆ.

Τὸ βιβλίον *Ἐψιλον*. Στὰ τέσσερα κεφάλαια αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὸ θέμα τοῦ ὄντος ἢ ὄν. Ἀπὸ ὑπολογικὴ ἀποψη τὰ κεφάλαια εἶναι πολὺ διαφορετικὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον δὲν ἀποτελοῦν ἐνότητα. Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη ἡ διάταξη τῶν κεφαλαίων. Ὑποθέτω ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος συναρμολόγησε αὐτὸ τὸ βιβλίον ἀπὸ ἀποσπασματικὰ κείμενα τὰ ὁποῖα βρῆκε.¹⁴

Τὸ πρῶτο κεφάλαιον εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, σχολιασμὸς τοῦ *Γάμμα*. Οἱ εἰσαγωγικὲς φράσεις αἱ ἀρχαὶ καὶ τὰ αἴτια ζητεῖται τῶν ὄντων, δῆλον δ' ὅτι ἢ ὄντα ἀναφέρονται στὸ χωρίον 1003a 31 διὸ καὶ ἡμῖν τοῦ ὄντος ἢ ὄν τὰς πρώτας αἰτίας ληπτέον. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποτελεῖ σὲ καμιά περίπτωσιν τὸ θέμα τοῦ κεφαλαίου. Τὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται καὶ ἀπαντᾶται εἶναι: Ποῖο εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς πρώτης φιλοσοφίας; Αὐτὸ τὸ κεφάλαιον ἔπαιξε μεγάλο ρόλον στὴ μακρὰ συζήτηση γιὰ

¹³ Στὴ γλῶσσα τοῦ Ἀριστοτέλη: Ἰπάρχει ἓνα ὄν ἢ ὄν τὸ ὁποῖο προσιδιάζει σὲ κάθε ὄν τι. Πρβ. *Παρμενίδης* 161e - 162b τὸ ἔν μετέχον οὐσίας.

¹⁴ Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ γνωστὴ ὑπόθεσιν τοῦ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε μιὰ μεταφυσικὴ βάσει σχεδίου, ὁ Jaeger, *Aristoteles*, σσ. 209-211, συζητᾷ τὸ βιβλίον *Ἐψιλον*. Ἡ μεταβατικὴ φράση στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς σαφέστερες περιπτώσεις προσθήκης τοῦ ἐκδόστη στοῦ *Corpus*.

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Θὰ ἐπιστρέψω σ' αὐτὸ παρακάτω.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο εἰσάγεται ἐπίσης κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, σὰν νὰ ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσει περιεκτικὴ πραγματεία γιὰ τὸ *ὄν ἀπλῶς*: «Ὅταν μιλάμε γιὰ ὑπαρξὴ γενικὰ, μιλάμε μὲ διάφορες σημασίες: 1) τὸ κατὰ συμβεβηκός, 2) τὸ ὡς ἀληθές, 3) τὰ σχήματα τῆς κατηγορίας, 4) τὸ δυνάμει – ἐνεργεία. Ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὴν ἀλήθεια ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς συμφωνίας μὲ τὸ πραγματικὸ γεγονός στὸ τέταρτο κεφάλαιο καὶ στὸ *Θῆτα* 10, τὶς κατηγορίες στὸ *Ζῆτα* καὶ στὸ *Ἡτα*, τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος δύναμις – ἐνέργεια στὸ *Θῆτα*. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο περιέχει σημασιολογικὸς καὶ διεισδυτικὸς στοχασμὸς γιὰ τὸ *συμβεβηκός*. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ross στὰ σχόλιά του, μόνον ἐδῶ λέει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι, ἀπὸ ἀντικειμενικὴ ἀποψη, τίποτε δὲν συμβαίνει κατὰ *συμβεβηκός*. Ὑπάρχουν συμβάντα τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τώρα καὶ τὰ ὁποῖα, γι' αὐτὸν τὸ λόγο μᾶς φαίνονται τυχαῖες ἐξαιρέσεις: ἂν μπορούσαμε νὰ δοῦμε βαθύτερα, θὰ ἀποδεικνυόταν ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ συμβάντα διέπονται ἀπὸ νόμους.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι ὡς ὄλον εἶναι προκαθορισμένο.¹⁵ ἢ ἀπάντησή του εἶναι «Ὅχι». Αἰτιακὴ συνάφεια μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε μόνον ὡς ἓνα ὀρισμένο ἀφετηριακὸ σημεῖο. «Αὐτὸ θὰ εἶναι ἡ ἀφετηρία ἐκείνου τὸ ὁποῖο μόλις συνέβη κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ γιὰ τὴ γένεση τοῦ ὁποίου δὲν θὰ ὑπάρξει ἄλλη (λογικὴ) αἰτία.»¹⁶

Οἱ παρατηρήσεις στὸ τέταρτο κεφάλαιο γιὰ τὸ εἶναι ὑπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ «μὴ εἶναι» ὑπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ψευδοῦς χρησιμοποιοῦν ὡς ἀφετηρία μὴ πρόταση τοῦ *Περὶ ἔρμηνείας*:¹⁷ «Τὸ ψεῦδος καὶ ἡ ἀλήθεια σχετίζονται μὲ τὴ σύνδεση καὶ τὸ χωρισμὸ τῶν παραστάσεων». Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης λέει: «Ἡ ἀλήθεια ἢ τὸ ψεῦδος ἀναφέρεται στὴ νοητικὴ διαδικασία καὶ ὄχι στὸ ἴδιο τὸ πράγμα, ἐπομένως δὲν ἔχει σγῆση μὲ τὸ ὄν ὑπὸ τὴν κυριολεκτικὴν σημασίαν του, δηλαδὴ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς. Στὰ ἀπλὰ πράγματα καὶ σὲ "ὄ,τι αὐτὰ εἶναι"¹⁸ [= ἡ οὐσία] δὲν ὑπάρχει ὁμοῦς ἀλήθεια ἢ ψεῦδος, οὔτε κἂν στὰ διανοήματα». Ὁ Jaeger κατασκευάζει μὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς ἀλήθειας καὶ στὴν ἔννοια τῆς ἀλήθειας στὸ χωρίο *Θῆτα* 10, 1051 b 17-26, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης μιλά γιὰ τὴ «γνώση τῶν ἀσύνθετων, μεταφυσικῶν μορφῶν τοῦ ὄντος». Εἶναι ὁμοῦς ἀπολύτως δυνατὸ καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου σωστὸ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν πρόταση τοῦ *Ἐπιλον* κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «Δὲν ὑπάρχει πλάνη γιὰ τὰ πράγματα γενικῶς καὶ γιὰ ὅ,τι αὐτὰ εἶναι,¹⁹ γιὰτὶ μποροῦμε νὰ γνωρίσουμε μόνον τὸ ὅτι τους. Τὸ νὰ μελετᾶμε γιὰτὶ ἓνα πράγμα εἶναι ὁ ἑαυτὸς του σημαίνει ὅτι δὲν μελετᾶμε τίποτε».²⁰ Ἀποψη

¹⁵ Παράφραση παραπάνω, σ. 341.

¹⁶ 1027 b 11.

¹⁷ 16 a 12, βλ. τόμ. Α', σ. 134. Ὁ Jaeger συζητᾷ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο στὸ βιβλίο του *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik*, σσ. 21-28.

¹⁸ 1027 b 27 *περὶ δὲ τὰ ἀπλᾶ καὶ τὰ τί ἐστίν*. Ὁ Ἀλέξανδρος παρατηρεῖ ἀπλᾶ λέγων τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' αὐτὰ νοούμενα ἄνευ συνθέσεως καὶ διαιρέσεως. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔνωσε πολὺ ἀπλᾶ: Ἡ ἔννοια 'ὅτι' δὲν εἶναι καθωυτὴν οὔτε ἀληθὴς οὔτε ψευδής.

¹⁹ Τὸ τί ἐστίν εἶναι πάντοτε ἡ οὐσία γιὰ κάτι, *Τοπικά* Α 9, 103 b 30, *Περὶ ψυχῆς* Α 1, 402 a 13: Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα 'Τί εἶναι αὐτό'; εἶναι πάντοτε μὴ ἔννοια, ἓνα Καθολικόν. Ἀντιθέτως, τὸ *τόδε τι* δὲν εἶναι ποτὲ τὸ *τόδε τι* γιὰ κάτι: εἶναι τὸ ἀτομικὸ ὑπάρχον.

²⁰ *Ζῆτα* 17, 1041 a 14 *τὸ διὰ τί αὐτό ἐστίν αὐτό. οὐδὲν ἐστὶ ζητεῖν*.

του 'Αριστοτέλη ήταν πάντα ότι πρέπει να δεχόμαστε γενικώς, ότι είναι απλό· το χαρακτηριστικό παράδειγμά του είναι: 'Βλέπουμε ότι κάτι είναι τρίγωνο'. Αυτό το λέει σαφέστατα στο Ζήτα 17: «Στά απλά πράγματα δεν υπάρχει έρευνα και μάθηση, παρά μόνο μία μέθοδος ή οποία είναι διαφορετική από την έρευνα άλλων πραγμάτων».²¹ Στά 'απλά πράγματα' ο 'Αριστοτέλης συγκαταλέγει και τις άρχες (Principien), τὰ ἀφετηριακά σημεία μιᾶς ἐπιχειρηματολογίας τὰ ὅποια συλλαμβάνουμε ἐνορατικά, κατὰ παρόμοιο τρόπο ὅπως στήν ἀπλή ἀντίληψη. Ὅπως καί ἂν ἐρμηνεύουν τή λέξη μεταφυσική, μοῦ εἶναι δύσκολο νά ἀναγνωρίσω σ' αὐτή τή διδασκαλία μιᾶ 'μεταφυσική' ἔννοια τῆς ἀλήθειας.²²

Τὸ σύγγραμμα ΖΗΘ εἶναι μιᾶ πραγματεία ἡ ὅποια ἔχει γραφτεῖ με καλὴ διάταξη σὲ ὠραῖο ὕφος, γιὰ τὸ θέμα 'Πῶς λέμε ὅτι ὑπάρχουν τὰ αἰσθητὰ πράγματα;' ἢ σὲ ἀριστοτελικὴ γλῶσσα: *περὶ οὐσιῶν αἰσθητῶν*.²³ Σύμφωνα με τὸν 'Αριστοτέλη ἡ έρευνα τοῦ ἐρωτήματος ὑπὸ ποιά ἔννοια ὑπάρχουν τὰ πράγματα τὰ ὅποια ἀντιλαμβανόμεστε με τὴν αἴσθηση εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ ἔργο τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης τὴν ὅποια ὀνομάζουμε καὶ Δεύτερη φιλοσοφία.²⁴ γιὰτι ὁ φυσικὸς ἐπιστήμονας ὀφείλει νά γνωρίζει ὅχι μόνον τὴν ὕλη (Stoff), ἀλλὰ καὶ τὸ μορφοποιῶν στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ τὴν ὕπαρξη τοῦ πράγματος,²⁵ καὶ μάλιστα αὐτὸ ὀφείλει νά τὸ γνωρίζει κατὰ κύριο λόγο».

Τὸ ὅτι ὁ 'Ανδρόνικος συμπεριέλαβε τὸ σύγγραμμα ΖΗΘ στὰ *Μετὰ τὰ φυσικά* καὶ ἡ ἄποψη ἡ ὅποια δημιουργήθηκε ἐξαιτίας αὐτοῦ καὶ κυριαρχεῖ ἀκόμη, ὅτι δηλαδὴ ὁ 'Αριστοτέλης ἔγραψε ἕνα συστηματικὸ βιβλίο τῆς μεταφυσικῆς στὸ ὅποιο τὰ βιβλία ΖΗΘ ὑποτίθεται ὅτι ἔχουν τὴ θέση ποῦ τὸς ἀρμόζει στὸ σύστημα,

21 1041 b 9 φανερόν τοίνυν ὅτι ἐπὶ τῶν ἀπλῶν οὐκ ἔστι ζήτησις οὐδὲ διδασίς, ἀλλ' ἕτερος τρόπος τῆς ζητήσεως τῶν τοιούτων. Ὁ 'Αριστοτέλης ἔχει ὑπόψη του τὸ χωρίο τοῦ Θεαιτήτου 205 d.

22 'Η ἔννοια τῆς ἀλήθειας ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀπλᾶ, ἀσύνθετα, ἀδιαίρετα στὰ βιβλία Ἐψιλον 4, Θῆτα 10 καὶ Περὶ ψυχῆς Γ 6 ἔχει συζητηθεῖ πολύ. Πρβ. H. Maier, *Syllogistik des Aristoteles I*, σσ. 24-35, Ross στὰ σχολία του γιὰ τὸ χωρίο 1051 b 17.

23 Ζήτα 11, 1037 a 10-17. Ὁ Jaeger χαρακτήρισε τὸ χωρίο ὡς προσθήκη στὰ βιβλία του: *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik*, σ. 98 καὶ *Aristoteles* σ. 206. Ὁ 'Αριστοτέλης θὰ εἶχε προσθέσει αὐτὴ τὴν παρατήρηση, γιὰ νά χαρακτηρίσει τὴν έρευνα περὶ οὐσίας στὸ ΖΗΘ ὡς τὸν προθάλαμο γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ὑπεραισθητῆς οὐσίας (στὸ Λάμβδα)». Στὸ κείμενο δὲν ὑπάρχει ἐνδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ προσθήκη.

24 1037 a 14 τῆς φυσικῆς καὶ δευτέρας φιλοσοφίας ἔργον. Μόνον σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ 'Αριστοτέλης μιλάει γιὰ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία ὡς δευτέρα φιλοσοφία. (Πρβ. τίς παρόμοιες διαιρέσεις στὰ Φυσικά Α καὶ στὸ Λάμβδα, στὸν Α' τόμ., σσ. 204, 327 καὶ 414.) Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ὅρος πρώτη φιλοσοφία ἔχει πλέον συγκεκριμένη σημασία γιὰ τὸν 'Αριστοτέλη. Γιὰ τὸ χωρίο Ἄλφα 5, 986 b 12-14 πρβ. τόμ. Α', σ. 416.

25 καὶ τῆς κατὰ τὸν λόγον ἔνν. οὐσίας. Ὁ 'Αλέξανδρος λέει περὶ τοῦ ἐνὶλου εἶδους. Ὁ 'Αριστοτέλης ἐξηγεῖ τὴν ἔκφραση ἢ κατὰ τὸν λόγον οὐσία στὸ χωρίο 1039 b 20: «Λέγοντας οὐσία ἐννοῶ ἀπέναντος τὸ συγκεκριμένο σύνολο, δηλαδὴ τὸ ἀτομικὰ καὶ ὕλικα ὑπάρχον, ἀφετέρου τὸν λόγον, δηλαδὴ τὸ ἀμετάβλητο καὶ ἀφθαρτο στοιχεῖο μορφῆς γενικῶς. Με τὸν ἴδιο σχεδὸν τρόπο μιλάει γιὰ τὸ ἔργο τοῦ φυσικοῦ στὸ Περὶ ζῴων μορίων Α 1, 641 a 22, Περὶ ψυχῆς 403 b 1-16, Φυσικά Β 2, 194 a 12-27, 194 b 9-15, 198 a 22-26, Ἐψιλον 1, 1026 a 5.

όδηγησαν σε προβληματικές οι όποιες δὲν καταλήγουν σε τίποτε, ἐφόσον ἀπαλλαγεί κανείς ἀπὸ τὸν *fable convenue* καὶ θεωρήσει τὰ βιβλία ΖΗΘ αὐτόνομη πραγματεία. Τὸ θέμα τῆς τὸ ἀποτελοῦν οἱ οὐσίαι *αἰσθηταί*, ἀλλὰ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν προτίθεται νὰ μελετήσει τὶς ἀτομικὲς οὐσίας· θέλει νὰ καθορίσει τί εἶναι οὐσία ὡς ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς γνώσης, ἢ κατὰ τὸν λόγον οὐσία. Τὸ σύγγραμμα εἶναι πλοῦσιο σὲ ἐννοιολογικὲς ἀναλύσεις· ἀναφέρω γιὰ παραδείγματα τὴ συζήτηση γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ ὄρισμὸ καὶ οὐσία στὸ Ζήτα 10-12, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὴ σύσταση μιᾶς θεωρίας γιὰ τὴν ἀφαίρεση γεμάτης οὐξύνουια καὶ προετοιμάζει τὸ δρόμο γιὰ τὴ συζήτηση ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ σχετικὰ μὲ τὴν ἀδυναμία νὰ ὀρίσουμε τὸ ἀτομικὸ. Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει νὰ δείξει ὅτι ἡ ἐπιστήμη ὡς ἀντικείμενο τοῦ ὀρισμοῦ ἀπαιτεῖ κάτι τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀμετάβλητα, καὶ μάλιστα ἀπαιτεῖ ἀκριβῶς τὴν οὐσία. Συγχρόνως, παντοῦ σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα, διακρίνονται τὰ φυσικὰ πρίσματα στὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας. Ἐντονότερα ἐμφανίζεται αὐτὸ στὸ Ἦτα 3, 1043 b 14-23: «Ἵπὸ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία τῆς λέξης ἴσως ὑπάρχουν μόνο τὰ φυσικὰ πράγματα, γιὰτι σὲ ἐφήμερα πράγματα θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ θεωρήσει ὅτι ἡ δική τους φύση ὑπάρχει ἀμετάβλητα». Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης πλησιάζει πολὺ τὸν Πλάτωνα.²⁶ Ὑπερβατικὲς ἰδέες γιὰ ἀνθρώπινα κατασκευάσματα, ὅπως σπίτι καὶ συσκευὴ, δὲν ὑπάρχουν, βέβαια, ἀλλὰ ἡ φύση ἑνὸς ὄντος παραμένει ἀμετάβλητη στὸν βιολογικὸ κύκλο τῶν ἀτομικῶν ἐκπροσώπων αὐτῆς τῆς φύσης, δηλαδὴ ἡ κατὰ λόγον οὐσία. Τὸ φυσικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, στὰ βιβλία Ζήτα καὶ Ἦτα, συμπεριλαμβάνει τὴ διδασκαλία γιὰ τὸ γίγνεσθαι καὶ τὴ μεταβολή· στὴν πραγματεία γιὰ τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος δύναμις – ἐνέργεια στὸ Θήτα ἀναφέρεται πολλὲς φορὲς στὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν κίνηση. Ὁ πολυπλευρὸς χαρακτήρας τοῦ συγγράμματος ΖΗΘ ὀφείλεται φυσικὰ στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν ἔγραψε αὐτὴ τὴν πραγματεία *περὶ οὐσίας*, εἶχε ἐξοικειωθεὶ μὲ τὸ θέμα σὲ βάθος, ἐπειδὴ εἶχε σκεφεῖ τόσο πολὺ πάνω σ' αὐτὸ καὶ εἶχε γράψει τόσο πολλὰ γι' αὐτὸ στὰ *Ἀναλυτικά*, στὰ *Φυσικά*, στὸ *Λάμβδα*, στὸ *Βήτα* καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα συγγράμματα. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀπευθύνεται κάπου κάπου (π.χ. 1040 a 12, 1051 b 7) ἀπευθείας στοὺς ἀκροατὲς καὶ μιλά σὲ ζωντανὸ διάλογο (π.χ. 1044 b 15-10) ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ΖΗΘ γράφτηκε γιὰ τὴν προφορικὴ παρουσίαση.²⁷ Τὸ σύγγραμμα ΖΗΘ ἀνήκει, μαζί μὲ τὸ *Γάμμα*, στὰ πολυτιμότερα συγγράμματα τοῦ *Corpus Aristotelicum*. Ὑπάρχουν στὸ *Corpus* τρία συγγράμματα στὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς φιλοσοφικὰ σπουδαῖες ἀπόψεις του τὶς ὁποῖες ἐξέθεσε σὲ ἄλλα συγγράμματα, δηλαδὴ στὸ *Περὶ ζῶων κινήσεως*, στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως* καὶ στὸ σύγγραμμα ΖΗΘ. Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀσφαλὲς ἐνδειξὴ γιὰ τὸ ὅτι αὐτὰ τὰ τρία συγγράμματα ἔχουν γραφεῖ ἀργότερα. Τὸ σύγγραμμα ΖΗΘ ἔχει τὴν ἀκόλουθη διάταξη.

Ζήτα 1-2. Τί σημαίνει ὕπαρξη, οὐσία; Σύντομη ἐπισκόπηση τῶν ἀπόψεων τῶν προδρόμων.

²⁶ τὴν φύσιν = τὴ φύση τους, ὄχι, ὅπως ὁ Bassenge, 'τὴ φύση'. Πρβ. *Λάμβδα* 3, 1070 a 18, *Φαῖδων* 103 b τὸ ἐν τῇ φύσει (ἐναντίον), *Πολιτεία* 597 a-e *μία ἢ ἐν τῇ φύσει οὐσα*.

²⁷ Οἱ φράσεις τοῦ χωρίου 1035 a 15 αὐτῆ ἢ πλάχα ἀπὸ κερί μὲ γράμματα καὶ οἱ φθόγγοι τοὺς ὁποῖους ἀρθρώνω ἀκριβῶς τώρα γιὰ νὰ βγοῦν στὸν ἀέρα» περιγράφουν τὴν κατάσταση.

3. Το πρόγραμμα του πρώτου μέρους τῆς ἔρευνας. Οἱ τέσσερις δυνατότητες ἀπάντησης: *τὸ τί ἦν εἶναι*,²⁸ *τὸ καθόλου*,²⁹ *τὸ γένος*, *τὸ ὑποκειμενον*.³⁰

4-6. Εἶναι οὐσία τὸ 'τι-εἶναι-τὸ-νὰ-εἶναι-αὐτό', *τὸ τί ἦν εἶναι*, δηλαδή ὁ ὀρισμὸς τῆς ἔννοιας στὴν ὁποία τὸ πράγμα δὲν εἶναι τὸ ἴδιο, ἐνῶ παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἔννοια τὸ δηλώνει;³¹

7-9. Γιὰ τὴ γένεση, παραγωγὴ καὶ μεταβολή. Ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ δειχτεῖ ὅτι ἡ μορφή δὲν γεννιέται, ἀλλὰ ὑπάρχει γενικῶς.³² Ἡ θεωρία τῶν ιδεῶν δὲν ἐξηγεῖ πῶς γεννιῶνται καὶ ὑπάρχουν τὰ πράγματα, ἡ τῶν εἰδῶν αἰτία οὐθὲν *χρησίμη* 1031 b 26-28.

10-12. Ἡ σχέση ὀρισμοῦ καὶ οὐσίας. Ποιὰ τμήματα ἀνήκουν στὴ μορφή, ποιὰ μόνο στὸ συγκεκριμένο ὄλο, *τὸ σύνολον*; Τὸ βασικὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἔννοια γένους, ὅπως ἡ πέτρα, καὶ σὲ ἔννοιες, ὅπως κύκλος, ψυχὴ, ἕπνος. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐκθέτει τὴ θεωρία ὅτι τὸ γένος εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ ὕλη (Stoff) τοῦ τελευταίου χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος, ἡ *τελευταία (διαφορὰ)*, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του, ἐπομένως, εἶναι ἡ μορφή.³³

13-16. Μιὰ ἔννοια γένους δὲν ἔχει πραγματικὴ ὑπαρξή, δὲν εἶναι οὐσία. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπιμέρους πρέπει ὡς οὐσία του νὰ εἶναι ἡ ἴδια κάτι ἐπιμέρους (1040 b 17), καὶ μιὰ οὐσία (ἓνα ἐπιμέρους) δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ οὐσίας (1041 a 4). Τότε πῶς εἶναι δυνατὸς ἓνας ὀρισμὸς, γιὰτὶ κατὰ τὴ γνώμη ὄλων τῶν στοχαστῶν ὑπάρχει ἓνας ὀρισμὸς μόνο ἢ τουλάχιστον κατὰ κύριο λόγο γιὰ τὴν οὐσίαν; Κριτικὴ τῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν.³⁴

17. Ἐνα ὑπαρκτὸ ὄλο εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι μόνο τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν. Τί συνιστᾷ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς συνόλου; (Τὸ ἐρώτημα ἀπαντᾶται στὸ *Ἡτα* 2-4).

28 'Τί σημαίνει γιὰ τὸ X νὰ εἶναι X', σὲ σχολαστικὴ ὀρολογία: *essentia, essence, Wesen*. Ὁ Bassenge μεταφράζει χρησιμοποιώντας τὴν ἔκφραση 'τὸ ἐκάστοτε προσιδᾷζον Εἶναι'. Πρβ. τόμ. Α', σ. 184.

29 Σὲ σχολαστικὴ ὀρολογία: *universale*. Τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος *καθόλου - καθ'* ἕκαστον (ἡ διαφορετικὴ γραφὴ εἶναι συμβατικὴ) δηλώνει, ὅπως τὸ ὕλη - εἶδος, μιὰ συσχετικὴ ἀντίθεση, ἓνα Γενικὸ σὲ σχέση μὲ ἓνα Ἐπιμέρους: γιὰ τὸ *πρῶτον ἐν τῇ ψυχῇ καθόλου* βλ. τόμ. Α', σσ. 176 καὶ 359. Συνήθως τὸ *καθόλου* δηλώνει ἓνα Γενικὸ ἀνάλογο πρὸς τὸ εἶδος ἢ τὸ γένος.

30 Αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπόκειται ὡς βάση, σὲ σχολαστικὴ ὀρολογία: *substratum*. Ἡ λέξις ἀντικαθιστᾷ συχνὰ τὴν ὕλη, τὴν ὕλική ἀρχὴ (Stoffprinzip).

31 1029 b 19 *ἐν ᾧ ἄρα μὴ ἐνέσται λόγω αὐτό, λέγοντι αὐτό, οὗτος ὁ λόγος τοῦ τί ἦν εἶναι ἐκάστω*.

32 1033 b 5 *τὸ εἶδος ἢ ὀτιδήποτε χρῆ καλεῖν τὴν ἐν τῷ αἰσθητῷ μορφήν οὐ γίγνεται, οὐδ' ἔστιν αὐτοῦ γένεσις, γιὰτὶ ἡ μορφή εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ὑπὸ τὴν πρωταρχικὴ ἔννοια, πρῶτη οὐσία*, 1035 b 2, πρβ. 1043 b 14-16.

33 1038 a 5-9 καὶ 1039 a 30-33, πρβ. σχετικὰ G. Calogero, *I fondamenti della logica aristotelica*, Φλωρεντία 1927, σσ. 136-142. Ἡ ἴδια θεωρία ὑπάρχει στὸ *Περὶ ζῶων μορίων* a 3, 644 a 3.

34 Ἡ μελέτη τοῦ P. Wilpert, «Zur Interpretation von Metaphysik Z 15», *Archiv für Geschichte der Philosophie* 42, 1960, σσ. 130-158, ἔχει μεγάλη ἀξία γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ τμήματος.

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

- Ἦτα 1. Συμπεράσματα ἀπ' ὅσα λέχθησαν. Τὸ θέμα μας εἶναι οἱ ὁμολογούμεναι οὐσίαι, τὰ αἰσθητὰ πράγματα· πρῶτα γιὰ τὴν ὑλικὴ ἀρχή (Stoffprinzip).
- 2-3. Ἐνέργεια οὐσία τῶν αἰσθητῶν. Ὑπαρξὴ εἶναι ἡ πραγμάτωσις ἐδῶ καὶ τώρα, ἡ συγκεκριμενοποίηση τῆς μορφῆς τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων. Ἐἶναι σημαίνει ἕνα κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, οὕτως, ὡδί. Εἶναι σημαίνει (σημαίνει) Εἶναι κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ Εἶναι-ἐδῶ (Dasein). Οὐσία τὸ ἀνάλογον ἐν ἑκάστῳ.³⁵
- Ἡ τελικὴ ἀπάντησις εἶναι ἡ ταυτολογία οὐσία αἰτία τοῦ εἶναι ἑκάστον, 1043 a 2.
4. Ἀκόμη καὶ ἂν ὅλα ὑπάρχουν ἐξαιτίας τῆς ἴδιας αἰτίας (δηλαδὴ τῆς πρῶτης οὐσίας) καὶ σὲ ὅλα τὰ γεννητὰ ὑπάρχει ὡς βάση ἡ ἴδια ὕλη,³⁶ πρέπει κανεὶς τὰ ἐγγύτατα αἰτία λέγειν. Ἡ διδασκαλία γιὰ τὶς τέσσαρις αἰτίας καὶ τὴν στέρησιν ὡς τὰ ἀφετηριακὰ σημεῖα γιὰ τὴ γνῶσιν τῆς δομῆς τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι.
5. Τὸ φυσικὸ γίνεσθαι εἶναι μὴ ἀναστρέψιμο καὶ τὸ πέρασμα ἀπὸ τῆς δυνάμειν εἰς τὴν ἐνέργειαν πρέπει, σύμφωνα μὲ τὴ φιλοσοφίαν τοῦ τέλους, νὰ καταλήγει πάντοτε σὲ κάτι καλύτερο. Τὰ ἐρωτήματα ποῦ θέτει σὲ τοῦτο τὸ κεφάλαιο ὁ Ἀριστοτελὴς βασιζόμενος ἐν αὐτῇ τὴν ἀσαφῶς διατυπωμένην προϋπόθεσιν. Ἀπὸ τὸ νερὸ δημιουργεῖται κρασί κατὰ τὸ εἶδος, ξίδι δημιουργεῖται κατὰ στέρησιν.
6. Λύσις τῆς ἀπορίας (Ζήτα 12) γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ ὀρισμοῦ, 1045 a 20-25· μὲ τὴ βοήθειαν τῶν ἐνοσιολογικῶν ζευγῶν ὕλη-εἶδος καὶ δυνάμεις-ἐνέργεια μποροῦμε νὰ δημιουργήσουμε τὴν ἐνότητα. Τὰ ἀνώτερα γένη, δηλαδὴ οἱ κατηγορίες, εἶναι ἐκ τῶν προτέρων κάτι ἐνιαῖο καθὼς ἐπίσης καὶ ὄν, ὅπερ ἐν τι ὡσπερ καὶ ὅπερ ὄν τι, 1045 b 1.
- Θήτα 1-5. Ἡ ὑπαρξὴ ὡς δυνατότητα καὶ πραγμάτωσις. Διάφορα εἶδη κινήσεως καὶ δυνατότητας. Σύγκριστις μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς Μεγαροικῆς σχολῆς.
- 6-9. Περὶ ἐνεργείας. Γιὰ τὴν δυνατότητα, ὅχι μὲ τὴ σημασίαν ποῦ ἔχει ἡ λέξις ἐν τῇ διδασκαλίᾳ γιὰ τὴν κίνησιν, ἀλλὰ ἐτέρως. Ἐνέργεια εἶναι ἡ πραγμάτωσις τῆς μορφῆς ἐδῶ καὶ τώρα'.
10. Γιὰ τὸ ὄν σὲ σχέσιν μὲ τὸ ἀληθὲς ἢ ψευδές.³⁷

Τί εἶναι ἡ ἀριστοτελικὴ μεταφυσικὴ;

Ἡ φράσις καὶ τὸ βιβλίον μὲ τὸν τίτλον «Μετὰ τὰ φυσικά». Ἡ ἀριστοτελικὴ μεταφυσικὴ εἶναι τὸ ἔργον ἑνὸς ἐκδότου, πιθανόν τοῦ Ἀνδρόνικου τοῦ Ρόδιου. Σὲ γενικὰς γραμμὰς, αὐτὸς βρῆκε τοὺς κατάλληλους τίτλους εἰς τὰ συγγράμματα τὰ ὅποια ἀναθεώρησε καὶ ἐξέδωκε, π.χ. Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς, Περὶ ποιητικῆς. Γιὰ τὰ μεγαλύτερα ἔργα, τὶς λεγόμενες πραγματείας, τὶς ὁποῖες εἴτε συναρμολόγησε ὁ ἴδιος ἀπὸ διάφορα συγγράμματα εἴτε παρέλαβε ἀπὸ ἕνα παλαιότερον ἐκδότην, ἐπινόησε κατάλληλους τίτλους, π.χ. Πολιτικά, Φυσικὴ ἀκρόασις. Γιὰ τὸ συλλογικὸν ἔργον τὸ ὅποιο ἀποκαλοῦμε Ἐπιφυσικὴν τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν μπόρεσε προφανῶς νὰ βρεῖ κατάλληλον τίτλον. Δὲν γνωρίζομε γιὰ τὴν δὲν ἐπέλεξε τὸν τίτλον Περὶ πρῶτης φιλοσοφίας ἢ, ἀκολουθώντας τὸν Θεόφραστον,³⁸ ἢ περὶ τῶν πρῶτων θεωριῶν.

³⁵ Πρβ. τόμ. Α', σ. 175, ὑποσ. 303· καὶ παρακάτω, σ. 458, ὑποσ. 212.

³⁶ Ἡ materia prima τῶν Σχολαστικῶν, βλ. παραπάνω, σ. 120.

³⁷ Αὐτὸ τὸ κεφάλαιον μὲ ὄφρα σημειώσεων ἴσως νὰ εἶναι, ὅπως πίστευε ὁ Jaeger, ἐμβόλιμον.

³⁸ Στὴν εἰσαγωγὴν τῆς μεταφυσικῆς του. Ὁ Θεόφραστον λέει ὑπὲρ.

Ἵποθέτω, ὅπως ὁ Bonitz, ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος θεώρησε τὸ περιεχόμενο τῶν 14 συγγραμμάτων πάρα πολὺ ἀπρόσφορο γιὰ ἓναν τέτοιο τίτλο. Προτίμησε ἓναν πολὺ οὐδέτερο χαρακτηρισμὸς: τὰ μετὰ τὰ φυσικά, δηλαδή τὰ συγγράμματα τὰ ὅποια στὴν ἔκδοσή του ἀκολοθοῦν τὰ φυσιογνωστικά συγγράμματα.³⁹ Δὲν μπορούσε νὰ φαντασθεῖ ὅτι δημιουργοῦσε μιὰ λέξη μὲ τόσο μεγάλο μέλλον. Ἦδη στὶς νεοπλατωνικὲς σχολὲς δόθηκε στὴ λέξη φιλοσοφικὸ νόημα: Ἡ φιλοσοφία τῶν πραγμάτων πέρα ἀπὸ τὴ φυσική, δηλαδή τῶν μὴ αἰσθητῶν πραγμάτων,⁴⁰ σὲ ἀριστοτελικὴ γλῶσσα οὐσαὶ ἀκίνητοι. Ἐπειδὴ αὐτὴ ταιριάζει πολὺ καλά στὸ Λάμβδα, πολλοὶ μελετητὲς πιστεύουν ὅτι πράγματι αὐτὴ εἶναι ἡ πρωταρχικὴ σημασία τῆς λέξης.

Πρέπει νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔγραψε ποτὲ ἓνα διδακτικὸ βιβλίο γιὰ τὴ μεταφυσική. Οἱ μεγάλοι ἀριστοτελιστὲς τοῦ αἰώνα μας Werner Jaeger, Augustin Mansion, Sir David Ross, παρόλο ὅτι κατανόησαν μὲ σαφήνεια τὸ ἐρώτημα, δὲν μπόρεσαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ιδέα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐπινόησε ἓνα σύστημα μεταφυσικῆς καὶ ἔγραψε ἓνα βιβλίο τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ ὑπῆρχε ὡς ἀρχέγονη μεταφυσική καὶ ἔπειτα σιγὰ σιγὰ διευρύνθηκε, καὶ ὅτι μπορούμε νὰ ἐπανακτῆσουμε αὐτὴ τὴν πρωταρχικὴ πραγματεία, ἀναθεωρώντας ἐκ νέου τὴ μεταφυσική πὺ διαθέτομε. Τὸ συλλογικὸ ἔργο τὸ ὁποῖο διαθέτομε καὶ τὸ ὁποῖο ἀναθεώρησε ὁ Ἀνδρόνικος ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα ἐπιμέρους συγγράμματα.

Ἄλφα. Θέμα: Φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν πρώτων θεϊκῶν ἀρχῶν (Prinzipien). Σχετικὰ μὲ ἀρχάς, αἰτίαι, τὰ πρώτα· ἰδιαιτέρα γιὰ τὶς τέσσερις αἰτίαι τοῦ ὄντος. Δοξογραφικὲς πληροφορίες καὶ συστηματικὴ κριτικὴ τῶν προδρόμων. — Αὐτὸ τὸ σύγγραμμα σχετίζεται μὲ τὰ *Φυσικά Β*, ὅπως τὰ *Mū 9b - Nū* πρὸς τὸ *Λάμβδα*. Βλ. τόμ. Α', σσ. 408-423.

Ἄλφα ἔλαττον. Μόνον ἓνα ἀπόσπασμα.⁴¹ Θέμα: Γενικὴ εἰσαγωγή στὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας. Ἀδύνατον εἰς ἀπειρον εἶναι, κατὰ τὴ σπουδὴ τῆς δομῆς τῶν πραγμάτων φτάνουμε τελικὰ σ' ἓνα ἀφετηριακὸ σημεῖο τῆς αἰτιατικῆς συνάφειας, σὲ

³⁹ Ἄν ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε λάβει ὡς πρότυπο ἓνα χωρίο τοῦ *Περὶ οὐρανοῦ*, 298b 19 τὸ γὰρ εἶναι ἅττα τῶν ὄντων (ἅττα αἰδία E 2, 1027a 19) ἀγένητα καὶ ὅλως ἀκίνητα μᾶλλον ἐστὶν ἐτέρας καὶ προτέρας ἢ τῆς φυσικῆς σκέψεως, ἴσως νὰ εἶχε τοποθετήσει τὰ συγγράμματα πρὶν ἀπὸ τὰ φυσιογνωστικά καὶ νὰ εἶχε ἐπιλέξει τὸν τίτλο τὰ πρὸ τῶν φυσικῶν. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ μιλοῦσαμε γιὰ προτεροφυσικὴ ἀντὶ γιὰ μεταφυσικὴ. Ὁ Ἀλέξανδρος λέει στὰ *Σχόλια* στὰ *Μετὰ τὰ φυσικά*, 171, 6, ἡ ἐπιστήμη... ἦν καὶ *Μετὰ τὰ φυσικά* ἐπιγράφει τῷ τῇ τάξει μετ' ἐκείνην (ἐν τῇ φυσικῇ) εἶναι πρὸς ἡμᾶς, ἐπειδὴ αὐτὴ ἔπεται ἐκείνης στὴ σειρά (τῶν χειρογράφων) γιὰ μᾶς· ὁ Ἀλέξανδρος ἐνοεῖ, φυσικά, ὅτι στὴν πραγματικότητά (τῇ φύσει ἢ πρὸς τὸ πρᾶγμα) αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη ἔχει τὸ προβάδισμα. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀποψη τοῦ H. Reiners ὅτι ἡ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἢ ὁ Εὐδήμος ἐπινόησε τὸν τίτλο *Μετὰ τὰ φυσικά*: πρβ. τόμ. Α', σ. 445.

⁴⁰ Γιὰ τοῦτο ὁ Kant πίστευε ὅτι ἡ λέξη δὲν δημιουργήθηκε τυχαῖα, ἐπειδὴ ταιριάζει μὲ τόσο ἀκρίβεια στὴν ἴδια τὴν ἐπιστήμη.

⁴¹ Σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση βλ. Jaeger, *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik*, σ. 114. Γνωρίζουμε πολὺ καλά ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος μερικὰ φορὲς προσέθετε στὸ τέλος ἐνὸς συγγράμματος ἀποσπάσματα κεμένων τὰ ὅποια ἀνακάλυπτε στὰ κατάλοιπα τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὸ *Ἄλφα ἔλαττον* εἶναι, ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα καὶ τὸ περιεχόμενον, πολὺ ἀριστοτελικό.

μιὰ ἀρχή. Παρατηρήσεις γιά τήν τεχνική τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιχειρηματολογίας. Βλ. τόμ. Α', σσ. 198-200.

Βῆτα. Θέμα: Ἐπισκόπηση τῶν θεμελιωδῶν προβλημάτων τῆς Πρώτης φιλοσοφίας ὑπὸ τῆ μορφή δεκατεσσάρων ἀποριῶν. Δὲν πρόκειται γιά παράδοση, ἀλλὰ γιά μνημόνιο ἰδιωτικῆς χρήσης· ἓνα εἶδος ἐρευνητικοῦ προγράμματος. Βασικό διανόημα: «Ὡς τώρα πραγματεύτηκα ἀπὸ πολλὰς ὀπτικές γωνίες τὶς ἀρχὰς καὶ αἰτίαι τῶν ὄντων. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἴσως ὑπάρχει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη περὶ τὰς οὐσίας καὶ μιὰ ἐπιστήμη ἢ ὁποία τὰ περὶ τὴν οὐσίαν συμβεβηκότα θεωρεῖ» (997 a 32). Ἡ ἀπάντηση ἀκολουθεῖ στὴν πρώτη πρόταση τοῦ συγγράμματος *Γάμμα*. Βλ. τόμ. Α', σσ. 422-432.

Γάμμα. Θέμα: *Περὶ τῆς οὐσίας ἢ πέφυκεν ἢ τὸ ὄν ἢ ὄν καὶ τὰ τούτω ὑπάρχοντα καθ' αὐτό, ἢ ἔννοια τῆς ὑπάρξεως καὶ οἱ προσδιορισμοὶ οἱ ὅποιοι προσιδιάζουν σ' αὐτὴ καθαυτὴν.* Οἱ δυσκολίες τὶς ὁποῖες συναντᾶμε, ὅταν ἀμφισβητοῦμε τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἀρχῆς τῆς μὴ ἀντίφασης. Παραπάνω, σ. 414, παρακάτω σσ. 438-447.

Δέλτα. Λεξικό τῆς φιλοσοφικῆς ὀρολογίας. Βασικό διανόημα: Ἐνα πολλαχῶς λεγόμενον (= ὁμώνυμον) εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο δηλώνεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ὄνομα, ἀλλὰ ὀρίζεται ἀπὸ διαφορετικοὺς λόγους (*Τοπικά* Α 15). Αὐτὸ τὸ λεξικό ἀναθεωροῦνταν συνεχῶς, με ἀποτέλεσμα νὰ περιέχει κομμάτια ἀπὸ τὴν πρώτη καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ὕστερη περίοδο τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἐψιλον. Θέμα: Διάφορα ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα σχετίζονται με τὸ θέμα τοῦ ὄντος ἢ ὄν. Τὸ βιβλίον συνέθεσε ἀπὸ ἀποσπασματικὰ κείμενα ὁ Ἀνδρόνικος. Παραπάνω, σσ. 414-418.

ZΗΘ. Θέμα: Παράδοση γιά τὶς ἔννοιες τοῦ ὄντος καὶ τοῦ ἑνός καὶ τὶς συγγενεῖς ἔννοιες τῆς ταυτότητας, τῆς μὴ ταυτότητας, τῆς ὁμοιότητας καὶ τοῦ ἀντιθέτου τῆς. Βλ. τόμ. Α', σσ. 434-438.

Κάππα. Ἐνα ἀριστοτελικὸ ἐξυπνα φτιαγμένο συμπλήρωμα ἀπὸ τὰ βιβλία *Βῆτα*, *Γάμμα*, *Ἐψιλον* καὶ τὰ *Φυσικὰ* Γ καὶ Ε, πιθανὸν ὡς ἐγχειρίδιο ἢ διδακτικὸ βιβλίον γιά τὴν Πρώτη φιλοσοφία. Θέμα: Ἡ διδασκαλία τῶν βασικῶν ἐννοιῶν τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας. Βλ. τόμ. Α', σσ. 433-435.

Λάμβδα. Θέμα: *Περὶ οὐσίας*, ἰδιαιτέρα γιά τὶς ἀκινήτους οὐσίας αἰδίους, δηλαδὴ γιά τὶς ἀρχές (Prinzipien) τοῦ εἶναι καὶ τῆς κίνησης. Μιὰ ἐντελῶς αὐτόνομη καὶ ἐσωτερικὰ πλήρως παράδοση γιά τὴν φιλοσοφία τῶν Πρώτων πραγμάτων. Τὸ σύγγραμμα σχετίζεται με τὰ *Φυσικὰ* Α *περὶ ἀρχῶν*⁴² καὶ ἴσως εἶναι πρωιμότερο ἀπὸ αὐτὰ. Βλ. τόμ. Α', σσ. 308-316, 326-357.

Μῦ 1-9 α. Θέμα: Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ πράγματα ὑπάρχει καὶ ἓνα ἄλλο εἶναι τὸ ὁποῖο εἶναι ἀμετάβλητο καὶ αἰώνιο; Κριτικὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ χωρισμοῦ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀριθμῶν. Οἱ πραγματολογικὲς μορφές προβληματικῆς βρίσκονται στὸ προσκήνιο καὶ ἡ ἔκθεσις εἶναι σχετικῶς ἀπαλλαγμένη ἀπὸ προσωπικὴ πολεμικὴ. Βλ. τόμ. Α', σσ. 437-449.

Μῦ 9 β - Νῦ. Θέμα: Οἱ ἀκαδημαϊκὲς διδασκαλίαι γιά τὶς ἀρχές (Prinzipien), ἰδιαιτέρα ἡ πλατωνικὴ διδασκαλία γιά τὸ ἓν καὶ τὸ μέγα καὶ μικρὸν ὡς αἰτίαι τῶν ὄντων ἢ διδασκαλία γιά τοὺς ἰδεατοὺς ἀριθμοὺς. Οἱ ἀπόψεις τῶν ἀντιπάλων βρίσκονται στὸ προσκήνιο τῆς ἔκθεσις καὶ ἐπικρίνονται ἀνηλεῶς. Βλ. τόμ. Α', σσ. 399-408.

⁴² Βλ. τόμ. Α', σ. 309.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ;

Για τή σχετική χρονολόγηση αὐτῶν τῶν συγγραμμάτων ὑπάρχουν τόσο πολλές ἀπόψεις ὅσοι εἶναι καὶ οἱ γνώστες τῆς ἀριστοτελικῆς μεταφυσικῆς, καὶ μπαίνει κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ πεῖ μαζί μὲ τὸν Ἀριστοτέλη.⁴³ Ἄν ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι ἔχουν κάνει τις περισσότερες ἀνακαλύψεις γιὰ τὴν ἀλήθεια, ἡ ὁποία εἶναι ἐφικτὴ σ' ἐμᾶς (καὶ αὐτοί, βέβαια, εἶναι ὅσοι ἀναζητοῦν καὶ ἀγαποῦν τὴν ἀλήθεια πάρα πολὺ), ἔχουν τόσο διαφορετικὴ γνώμη, πῶς νὰ μὴ χάσει ἔπειτα κανεὶς, μὲ τὸ δίκιο του, τὸ θάρρος του;» Σήμερα δὲν τρέφουμε αὐταπάτες ὅτι θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἐξακριβώσουμε μίαν ὀριστικὰ σωστὴ σχετικὴ χρονολόγηση. Ὑπάρχουν πιθανές ἢ ἀπίθανες λύσεις. Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχει σχετικὰ μικρὴ σημασία γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ *Λάμβδα* εἶναι τὸ πρωιμότερο ἀπ' αὐτὰ τὰ συγγράμματα· στὴν Ἀκαδημαϊκὴ περίοδο ἀνήκουν τὰ *Mū 9b - Nū*, Ἄλφα, *Mū 1-9a*, *Bήτα*, Ἰῶτα· ἀργότερα, πιθανὸν μετὰ τὰ βιολογικὰ συγγράμματα, ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε τὸ *Γάμμα* καὶ τὸ *ZHΘ*· στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκουν τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα συγκεντρώθηκαν στὸ *Ἐψιλον*. Δὲν θὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ τις αἰτιολογήσεις γι' αὐτὰ. Τὸ βασικὸ διανόημά μου εἶναι ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη ἀναπτύσσεται μέσα ἀπὸ ἀδιάκοπη πάλη μὲ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του. Στρεφόμενος σὲ μίαν ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία τῆς φύσης ὁ Ἀριστοτέλης ἦρθε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν πλατωνισμὸ. Ἡ φυσικὴ συνέπεια αὐτοῦ εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὰ πρῶιμα συγγράμματά του θέτει πάντοτε συγκεκριμένα ἐρωτήματα στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία. Δὲν παραμένει ἀμετακίνητος σ' ἓνα σύστημα. Τὰ συγγράμματά του ἀντικατοπτρίζουν ἓναν συνεχῆ διάλογο μὲ τοὺς προδρόμους καὶ συγχρόνους του. Σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν συγγραμμάτων του τὴν ὁποία πρότεινα, ἡ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας, δηλαδὴ γιὰ τὸ ἐρώτημα τί σημαίνει 'ὑπάρχειν', θὰ εἶχε ἀναπτυχθεῖ, περνώντας, σὲ γενικὲς γραμμές, ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα τρία στάδια.

1) Τὴ θεωρία τῶν κατηγοριῶν· ἀρχικά, βέβαια, μίαν σημασιολογικὴν θεωρίαν σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ οὐσία εἶναι πρωταρχικὴ καὶ ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι προσδιορισμὸς στὴν οὐσία. Οἱ κατηγορίες ὁμως δὲν εἶναι μόνον μορφές ἀπόφανσης, ἀλλὰ ἔχουν καὶ πραγματικὸ περιεχόμενον. Χρησιμεύουν ὡς ὄργανο γιὰ τὴν ταξινομήση τῶν εἰδῶν τῆς κίνησης καὶ τῆς μεταβολῆς· περιγράφουν διάφορες μορφές ἢ ἐκφράσεις τοῦ εἶναι καὶ καμιά ἀπὸ τις κατηγορίες δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἄλλη ἢ σὲ κοινὴ ἀρχή. Πέρα ἀπὸ τις κατηγορίες ὑπάρχει μόνον τὸ ἀπολύτως ἀκαθόριστο. Ὅλα τὰ ἄλλα ἀπαιτοῦν ἀρχὰς ἢ αἰτίαις ἢ ἓνα κινεῖν, γιὰ νὰ δημιουργήσουν ἓν καὶ οὐσίαν. Οἱ κατηγορίες ὑπάρχουν ἐδῶ ὡς βασικὲς μορφές τῆς κατηγορήσης, ἀλλὰ καὶ τοῦ εἶναι. Τὸ ὄν καὶ τὸ ἐν εἶναι οἱ γενικότερες μορφές ἀπόφανσης, Ἰῶτα 2 1053 b 16-21.⁴⁴

2) Τὴ διδασκαλία στὸ *Λάμβδα* 4, 1070 b 17· ὅλα τὰ πράγματα, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀναλογίας, ἔχουν τὰ ἴδια στοιχεῖα, δηλαδὴ μορφή, ἄρνηση καὶ ὕλη, διδασκαλία τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης διατύπωσε μὲ σαφήνεια στὸ *Δέλτα* 6, 1016 b 34: «Μὲ τὴν ἀναλογία, Ἐνα εἶναι ὅλα τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα σχετίζονται ὅπως κατὶ διαφορικῶς μὲ κάτι ἄλλο. Πάντοτε ὁμως ἀπὸ τὸ προηγούμενον ἀκολουθεῖ τὸ ἐπόμενον», δηλαδὴ ἐπικρατεῖ ἡ φυσικὴ προτεραιότητα τῆς οὐσίας.

⁴³ *Γάμμα* 5, 1009 b 33-37.

⁴⁴ Πρβ. τόμ. Α', σ. 184.

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

Δέν υπάρχει γενική επιστήμη τοῦ ὄντος, γιατί υπάρχουν πολλά εἶδη οὐσιῶν, ἀνάμεσα στις ὁποῖες ἡ ἀνώτερη εἶναι τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον. Στὸ Λάμβδα, ἐπομένως, οὐσία πρώτη σημαίνει ἡ ἀνώτατη ἀνάμεσα σὲ πολλά εἶδη οὐσιῶν. Ἡ ἱεράρχηση τῶν οὐσιῶν δίνει μιὰ ἱεράρχηση τῶν ἐπιστημῶν. (Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Φιλόπονο ἀπὸ τὴν *Περὶ φιλοσοφίας*, ἀπ. 8 Ross καὶ Walzer, Λάμβδα 8, 1074 b 9 θεοὺς τὰς πρώτας οὐσίας εἶναι, βασικά τὸ ἴδιο καὶ στὸ *Ἄλφα 2*, 983 a 8-9). Αὐτὴ τὴν περίοδο τὸ ἀντικείμενο τῆς Πρώτης φιλοσοφίας εἶναι οἱ ἀρχές (Prinzipien), στὸ *Ἄλφα 1-2*, ἡ σοφία περὶ τὰ πρῶτα αἴτια (981 b 28), οἱ ἀπορίες 6-12 στὸ *Βῆτα* ἡ γνώση τοῦ γενικοῦ (982 a 22) καὶ τῶν βαθύτερων αἰτίων εἶναι ἡ ἀνώτερη ἀνθρώπινη γνώση, γιατί μὲ αὐτὰ τὰ αἴτια καὶ ἀπ' αὐτὰ γνωρίζεται τὸ ἕτερον (982 b 2-3). Τὸ *Ἐῖναι* ἔχει πολλές σημασίες, *Ἄλφα 9*, 992 b 18-24: «Ἐντελῶς γενικά, εἶναι ἀδύνατο νὰ βρεῖ κανεὶς τὰ στοιχεῖα τοῦ ὄντος, δταν δὲν διακρίνει κατὰ τὴν ἐρευνὰ τους τίς πολλές σημασίες ποὺ ἔχει ἡ λέξις ὄν ἂν ὑπάρχει ἀντίληψη στοιχείων, αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ μόνο τὰ στοιχεῖα τῶν (ἐπιμέρους) οὐσιῶν. Δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῆ ἀλήθεια στὴν ἀναζήτηση στοιχείων γιὰ κάθε ὄν⁴⁵ καὶ στὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι τὰ ἔχουμε». Ἀκόμη αὐστηρότερα ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει στὰ *Ἡθικά Εὐδήμεια Α 8*, 1217 b 25-1218 a 1: «Δὲν ὑπάρχει ὄν τὸ ὁποῖο νὰ εἶναι ἀδιαφοροποίητο Ἐνα καὶ δὲν ὑπάρχει γενικὴ επιστήμη οὔτε γιὰ τὸ ὄν οὔτε γιὰ τὸ ἀγαθόν».⁴⁶

3) Στις πέντε πρῶτες ἀπορίες στὸ *Βῆτα* ὁ Ἀριστοτέλης θέτει ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα δείχνουν ὅτι ὀδεύει πρὸς τὴν γνώση τῆς ἔννοιας τῆς υπαρξῆς. Στὸ *Γάμμα* ἐκθέτει τὴν διδασκαλία γιὰ τὸ ὄν ἢ ὄν.

Ἡ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς. Φυσικά, εἶναι ἀναχρονιστικὸ καὶ ἐσφαλμένο νὰ μιλάμε γιὰ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς. Δὲν μπορεῖ ὁμοίως κανεὶς νὰ ἀντιμάχεται τὴν παράδοση χιλιῶν ἐτῶν. Ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ συνηθίζεται νὰ λαμβάνονται ὑπόψη δύο ἀριστοτελικές ἔννοιες μεταφυσικῆς:⁴⁷ ἡ γενικὴ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς στὰ *ΓΖΗΘ* καὶ μιὰ ἔννοια μεταφυσικῆς σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ μεταφυσικὴ θεωρεῖται ἐπιστήμη τοῦ μὴ αἰσθητοῦ.

1) Ἡ ἀποψη τοῦ S. Moser. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος ἢ ὄν εἶναι ἐπιστήμη γιὰ τὸ γενικὸ τοῦ *Ἐῖναι*, γιατί τὸ *Ἐῖναι* ἐννοιολογικά εἶναι τὸ ἀνώτατο γενικὸ. Ἡ θεολο-

⁴⁵ Αὐτὸ, βέβαια, εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει ἀργότερα ὄν ἢ ὄν. Ἐδῶ στὸ *Ἄλφα 9* ἀσκεῖ πολεμικὴ στὴν πλατωνικὴ διδασκαλία τῶν ἀρχῶν (Prinzipienlehre).

⁴⁶ Ἀντιθέτως, στὰ *Ἡθικά Νικομάχεια Α 4*, 1096 b 27-28, τὰ ὁποῖα γράφτηκαν μετὰ τὸ *Γάμμα* διαβάζουμε: Οἱ διαφορὲς μορφὲς τοῦ ἀγαθοῦ ἔχουν κάτι κοινὸ τῶ ἀφ' ἑνός εἶναι.

⁴⁷ Στὴ μεγάλη βιβλιογραφία σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα σημαντικὲς εἶναι οἱ ἐξῆς νεότερες ἐργασίες: Ph. Merlan, *From Platonism to Neoplatonism*, Haag 1953, σσ. 132-184· «Metaphysik, Name und Gegenstand», *JHS* 77, 1957, σσ. 87-92· A. Mansion, «L'objet de la science philosophique suprême d'après Aristote», *Mélanges Diès* 1956, σσ. 151-168· καὶ «Philosophie première, philosophie seconde et métaphysique chez Aristote», *RPhL* 56, 1958, σσ. 165-221· S. Moser, *Metaphysik einst und jetzt. Kritische Untersuchungen zu Begriff und Ansatz der Ontologie*, Βερολίνο 1958· σημαντικὴ συζήτηση τῶν ἀπόψεων τῶν Merlan, Moser καὶ Mansion ἀπὸ τὸν H. Wagner, «Zur Problem des aristotelischen Metaphysikbegriffs», *Philosophische Rundschau* 7, 1959, σσ. 121-148, μ' ἓνα πολύτιμο ὑστερόγραφο τοῦ Ph. Merlan, σσ. 148-153.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ;

γκή (1026 a 19) είναι επιστήμη ενός ειδικού όντος, του θείου. 'Ο 'Αριστοτέλης δὲν μπόρεσε νὰ διευθετησῆ ἢ νὰ ἄρει αὐτὴ τὴν ἀντίθεση στὸν ὀρισμὸ τῆς Πρώτης φιλοσοφίας. 'Η ἄποψη τοῦ Moser θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἡ παραδοσιακὴ ἄποψη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ σχολαστικισμοῦ.

2) 'Η ἄποψη τοῦ Ph. Merlan. Στὸν 'Αριστοτέλη δὲν ὑπάρχει *metaphysica generalis* οὔτε ἐπιστήμη ἡ ὁποία θὰ εἶχε ὡς ἔργο νὰ καθορίσει τοὺς γενικότερους χαρακτηριστῆρες, οἱ ὁποῖοι προσιδιάζουν σὲ κάθε ὄν χωριστά. 'Ο Merlan λέει: «Στὴ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τοῦ ὄντος ἢ ὄν ὡς τοῦ ἀντικειμένου τῆς μεταφυσικῆς (ἢ πρώτης ἐπιστήμης) τὸ ὄν ἢ ὄν δὲν δηλώνει κάτι 'Αφηρημένο Γενικὸ (ὅπως: ὅτι εἶναι γιὰ ὅλα ἐκεῖνο τὸ ὅποιο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπαιρητικὰ ὡς τὸ κοινὸ στοιχεῖο τους), ἀλλὰ τὸ ἴδιο μὲ τὴν πρώτην οὐσίαν, τὴν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ μεταβολὲς (ἀκίνητον) σφαῖρα τοῦ εἶναι, ἕνα ὄν μὲ τὴν πλήρη σημασία τῆς λέξης, τὸ ὅποιο μόνον εἶναι, καὶ δὲν εἶναι κάτι. Μπορεῖ κανεὶς πράγματι νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι πρώτη οὐσία (1005 a 35) σημαίνει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ποὺ σημαίνει στὸ E 1, 1026 a 29, δηλαδὴ ἀκίνητος οὐσία;»

Ναί, νομίζω ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ πυρήνας τοῦ ὄλου ἐρωτήματος. 'Ενωῶ ὅτι ἡ ἔκφραση *πρώτη οὐσία* (1005 a 35) εἶναι συνώνυμη μὲ τὴν ἔκφραση *πᾶσα ἡ οὐσία ἢ πέφυκεν* (1005 b 6) καὶ μὲ τὸ *ὄν ἢ ὄν*. Αὐτεῖς οἱ τρεῖς χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις εἶναι προσπάθειες τοῦ 'Αριστοτέλη νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἔννοια τῆς 'ὑπαρξῆς'. 'Αντιθέτως, ἡ ἔκφραση *τὶς οὐσία ἀκίνητος* (1026 a 29) δηλώνει (ὅπως στὸ *Λάμβδα*) τὴν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ μεταβολὲς θεϊκὴ οὐσία = τὸ *πρῶτον κινουὺν ἀκίνητον*. 'Επομένως, στὸ *Ἐψίλον 1*, 1026 a 29-31 ὁ 'Αριστοτέλης λέει: «'Αν ὑπάρχει (τέτοια) οὐσία ἀκίνητος, τότε ἐκεῖνη ἡ φιλοσοφία ἡ ὁποία ἀναφέρεται σ' αὐτὴν εἶναι πρωταρχικὴ σὲ σχέση μὲ τὴ φυσικὴ καὶ εἶναι Πρώτη φιλοσοφία: ἐπειδὴ ἀφορᾷ τὰ πρῶτα πράγματα, εἶναι καὶ αὐτὴ φιλοσοφία τοῦ Γενικοῦ»⁴⁸ ἔργο τῆς θὰ ἦταν ἐπίσης⁴⁹ νὰ θεωρεῖ τὸ ὄν, ἐφόσον εἶναι ὄν, καὶ μάλιστα τόσο τὸ ἐρώτημα "Τί εἶναι ὑπαρξῆς;" ὅσο καὶ οἱ προσδιορισμοὶ οἱ ὁποῖοι προσιδιάζουν στὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς ὡς τέτοια.

'Επειδὴ ὁ Merlan ταυτίζει τὸ *ὄν ἢ ὄν* μὲ τὴν *πρώτην οὐσίαν χωριστὴν*, μπορεῖ, συμφωνώντας μὲ τὸν H. Wagner, νὰ ὑποστηρίξῃ, ἐναντίον τῶν Mansion καὶ Theiler, τὴν ἀνάγνωση τοῦ ὄντος ἢ ὄν καὶ χωριστόν, στὸ *Κάππα 7*, 1064 a 29.⁵⁰ Πάνω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ αἰσθητοῦ εἶναι ὑπάρχει, ὅπως πιστεύει ὁ Merlan, μιὰ περιοχὴ τοῦ νοητοῦ, ἀπαλλαγμένου ἀπὸ μεταβολὲς: Τὸ εἶναι καὶ αὐτὴ ἡ περιοχὴ εἶναι ἡ αἰτία τῆς πρώτης. Μόνον ποὺ δὲν πρέπει νὰ ταυτίζουμε τὴν ἀνώτατην περιοχὴ τοῦ εἶναι μὲ τὶς ιδέες.

3) 'Η ἄποψη τοῦ A. Mansion. 'Η ἔννοια τοῦ ὄντος ἢ ὄν δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς πρώτης οὐσίας. Τὸ *ὄν ἢ ὄν* εἶναι ἕνα 'Αφηρημένο Γενικὸ, ἕνα καθόλου, τὸ ὅποιο προσιδιάζει σὲ κάθε ὄν. 'Η *πρώτη οὐσία*, ὑπὸ τὴ συνήθη ἔννοια τῆς λέξης, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα καθόλου, ἀλλὰ εἶναι 'Ατομικὸ. 'Ο Mansion

⁴⁸ Στὸς Σχολαστικούς: *metaphysica generalis*.

⁴⁹ 'Ἴδου λοιπὸν ἡ ἐπίμαχη συμβιβαστικὴ φράση, ἡ ὁποία εἶναι χαρακτηριστικὴ γι' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο. Παραδέχομαι ὅτι εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἐπιτρέπεται νὰ ἐρμηνευτεῖ τὸ καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὸ ἐρμήνευσα ἐγώ.

⁵⁰ Βλ. τόμ. Α', σ. 434, ὅπ' ὅπου καταφαίνεται ὅτι ὅσον ἀφορᾷ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶμαι μὲ τὸ μέρος τοῦ Mansion.

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

υποστηρίζει ότι στο *Γάμμα 3*, 1005 a 33 - b 1 ο <περί του> καθόλου και [του] *περί την πρώτην ουσίαν θεωρητικός* είναι ο μεταφυσικός και η *ἐπιστήμη του όντος ἢ ὄν*, la science philosophique de la substance;⁵¹ δὲν είναι πρώτη φιλοσοφία, ἀλλὰ μεταφυσική ὑπὸ τὴν κυριολεκτική σημασία. Ἐπομένως, ὑπάρχει στὸν Ἀριστοτέλη, λέει ὁ Mansion, ἀφενὸς μιὰ Πρώτη φιλοσοφία τῆς ὁποίας ἀντικείμενο εἶναι τὸ πρῶτον κινεῖν ἀκίνητον,⁵² ἀφετέρου, πέρα ἀπ' αὐτήν, ὑπάρχει μιὰ φιλοσοφία τὴν ὁποία ὁ Mansion τὴν βαπτίζει la philosophie suprême. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, αὐτὴ εἶναι ἡ πολὺ γνωστὴ σχολαστικὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ metaphysica specialis καὶ metaphysica generalis, ὑπὸ νέα μορφή.

Ὅπως καὶ ὁ H. Wagner, ἔχω τὴν πεποίθηση ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ξεκινᾶμε ἀπ' ὅσα λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ *Γάμμα*, γιατί σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα παρουσιάζει τὴν πρόσφατα ἀποκτημένη γνώση του. Στὸ *Ἐψιλον 1*, ἰδιαίτερα στὴν ἐπίμαχη φράση 1026 a 27-32, ὁ Ἀριστοτέλης κάνει ἕναν συμβιβασμὸ.

«Εἶναι καὶ ὄν εἶναι πολυσήμαντες λέξεις, ἀλλὰ μιλάμε πάντοτε γιὰ “ὄν” ἀναφερόμενοι σὲ ἕνα καὶ σὲ μιὰ φύση,⁵³ καὶ τότε δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ ὁμοιότητα ὀνομάτων. Ὑπὸ τὴν ἴδια ἔννοια, ὅλα τὰ “ὕγι” ἔχουν κατὰ κάποιον τρόπο σχέση μετὰ τὴν ὑγεία, εἴτε διατηρώντας τὴν ὑγεία εἴτε προκαλώντας τὴν ἢ δεχόμενα τὴν ὑγεία. Στὴν πολλαπλότητα αὐτοῦ τὸ ὅποιο ὀνομάζεται ὄν θὰ μπορούσε ὁμως νὰ βρεῖ κανεὶς κάτι Κοινὸ καὶ Πρῶτο· ὅλα ὅσα ὀνομάζονται ὄντα μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ μιὰ πρωταρχικὴ ἔννοια ὑπάρξεως. Ἄν αὐτὸ εἶναι ὅ, τι ὀνομάζω τώρα οὐσία, δηλαδὴ ὑπαρξὴ μετὰ τὴν κυριολεκτικὴν σημασία,⁵⁴ ὁ φιλόσοφος⁵⁵ θὰ μπορούσε νὰ κατέχει σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τὴν ἀρχὴ (Prinzip) καὶ τὴ βαθύτερη αἰτία τῶν [ὑπόλοιπων] ὑπαρ-

51 *RPhL* 1958, σ. 173. Στὴ σ. 193 ὁ Mansion λέει: Il n'y a que ce passage 1005 a 33 - b 2 qui puisse faire difficulté, difficulté résultant du fait que, d'une part, la physique y est dite une *σοφία* et non une *φιλοσοφία*, et que l'objet assigné à la science qui lui est supérieure, est à la fois un objet universel et la première des substances. Δὲν αἰσθάνομαι νὰ ἔχω πειστεί ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία.

52 Ἡ ὅπως διατυπώνεται στὸ E 1, 1026 a 10 *τί αἰδίων καὶ ἀκίνητον καὶ χωριστόν*.

53 Πρβ. G. E. L. Owen γιὰ τὴν 'focal meaning' στὸ βιβλίο *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*, σ. 179. Παρατηρῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ρητὰ ὅτι τὸ ἐπίκεντρο γιὰ ὅλες τὶς σημασίες τῆς λέξης 'εἶναι' ἀποτελεῖ κάτι πραγματικὸ (Reales), καὶ δὲν ἀμφιβάλω ὅτι ἔννοεῖ τὴν ὑπαρξὴ ὡς ὑπαρξή'.

54 Ἐννοῶ ὅτι ἡ λέξη οὐσία στὸ χωρίο 1003 b 17 *εἰ οὖν τοῦτ' ἐστὶν ἡ οὐσία* σημαίνει ὅ, τι καὶ *πρώτη οὐσία* (= ὑπαρξὴ ἀπὸ τὴν πρωταρχικὴ ἔννοια) στὸ 1005 a 35. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ στὰ *Φυσικά Θ* 7, 260 b 16 τί ἔννοεῖ λέγοντας *πρῶτον*. Πρῶτο' εἶναι: 1) τὸ οὐκ ἄνευ οὐ, δηλαδὴ ἐκεῖνο, χωρὶς τὸ ὅποιο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξουν τὰ ἄλλα πράγματα, ὄχι ὁμως καὶ ἀντιστρόφως 2) τὸ τῷ χρόνῳ, τὸ χρονικῶς προηγούμενο 3) *κατ' οὐσίαν*, τὸ ὑπαρκτικὰ πρωταρχικὸ.

55 Μὲ σαφὴ σημασία, ὅπως στὸ 1005 b 6.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ;

κτῶν πραγμάτων.⁵⁶ Για νὰ μπορέσουμε νὰ κατανοήσουμε τὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς, πρέπει νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ συνήθη μέθοδο: Πρέπει νὰ ρωτήσουμε τί σημαίνει στὴν πραγματικότητα ὄν καὶ ποιοὶ προσδιορισμοὶ προσιδιάζουσιν σ' αὐτὸ καθεαυτό.»

Δίκαια ὁ H. Wagner ὑπογραμμίζει τὴ σημασία τῆς ταύτισης τοῦ ὄντος μὲ τὸ ἔν γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία. Στὰ πρῶιμα συγγράμματα ὁ Ἀριστοτέλης ταυτίζει σημασιολογικὰ τὸ ὄν μὲ τὸ "Ἔνα".⁵⁷ Στὸ Γάμμα⁵⁸ ὁμως πρόκειται γιὰ μιὰ πραγματικὴ (reale) ταύτιση, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὴ διατύπωση τῆς θέσης ὅτι ὑπάρχει μιὰ πρώτη οὐσία ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας. Ἀπόλυτα στὸ πνεῦμα τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχῶν (Prinzipien) τοῦ Πλάτωνα, ὁ Ἀριστοτέλης λέει τώρα: «Προφανῶς ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ Ἔνα καὶ στὴν πολλαπλότητα: αὐτὴ ἡ ἀναγωγή μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δική μου παραδοχή.⁵⁹ Ὅπως ὑπάρχει μιὰ πρωταρχικὴ ἔννοια "ὄντος" ἔτσι ἀκριβῶς ὑπάρχει μιὰ πρωταρχικὴ ἔννοια⁶⁰ "ἐνότητος". Γιὰ τοῦτο εἶναι ἔργο μιᾶς συγκεκριμένης ἐπιστήμης νὰ θεωρεῖ τὸ ὄν-ἐφόσον-εἶναι-ὄν». Ἐπομένως, ὁ πρῶτος φιλόσοφος ἢ, σύμφωνα μὲ ὑστερότερη ὀρολογία, ὁ μεταφυσικὸς εἶναι ἐκεῖνος «ὁ ὁποῖος ἐρευνᾷ γενικῶς γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς στὴν πρωταρχικὴ σημασία της».⁶¹ Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμως χρησιμοποιεῖ στὸ Γάμμα τρεῖς φορές καὶ τὴ συνηθισμένη ἔννοιά του γιὰ τὴν οὐσία. Ὡς ἐπιχείρημα ἐναντίον τοῦ Πρωταγόρα λέει: «Οἱ ἀντίπαλοί μας πρέπει νὰ ὁμολογήσουν ὅτι ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο ὑπαρκτό⁶²

⁵⁶ ἔχειν 1003 b 18. Ἡ μετάφραση τοῦ Bassenge ἔτσι πρέπει... νὰ ἔχει κατανοήσει ὁ φιλόσοφος δὲν μοῦ φαίνεται σωστὴ. Ἡ ἐπόμενη πρόταση τῆς παράφρασής μου ἀντιστοιχεῖ στὸ χωρίο 1003 a 21 καὶ τὰ τούτῳ ὑπάρχοντα καθ' αὐτό.

⁵⁷ κατηγορεῖται κατὰ πάντων, Τοπικά Δ 121 a 17, b 7, 127 a 27· πρβ. Ἰῶτα 2, 1053 b 20.

⁵⁸ 1003 b 22. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει αὐτὴ τὴν ταύτιση στὸν Πλάτωνα, Βῆτα 1, 996 a 4-7 τὸ ὄν καὶ τὸ ἔν... οὐχ ἕτερόν τι ἐστὶν ἄλλ' οὐσία τῶν ὄντων, καὶ τὴ χαρακτηρίζει ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ δυσκολότερα προβλήματα. Στὰ Φυσικά Α 3, 187 a 8 ἀπορρίπτει ἀπερίφραστα τὴν ἔννοια τῆς ὑπάρξεως, τίς γὰρ μανθάνει αὐτὸ τὸ ὄν εἰ μὴ τὸ ὅπερ ὄν τι, ὑπάρχει μόνο τὸ ἀτομικὸ ὑπάρχον. Στὰ Ἀναλυτικά ὕστερα Β 7, 92 b 13 ὁ Ἀριστοτέλης λέει τὸ δ' εἶναι οὐκ οὐσία οὐδενί.

⁵⁹ 1004 b 33 πάντα δὲ καὶ τᾶλλα ἀναγόμενα φαίνεται εἰς τὸ ἔν καὶ πλῆθος· εἰλήφθω γὰρ ἡ ἀναγωγή ἡμῖν. Ὁ Ἀλέξανδρος παρατηρεῖ: ἀναπέμπει πάλιν (ὅπως στὸ 1004 a 2) ἡμᾶς εἰς τὰ ἐν τῷ Β Περί τάγαθου. Ἐπομένως ὁ Ἀριστοτέλης παρέλαβε τὴν ἀναγωγή στίς δύο ἀρχές (Prinzipien) τῆς ἐνότητος καὶ πολλαπλότητας ἀπὸ τίς διαλέξεις τοῦ Πλάτωνα Περί τάγαθου. Πρβ. H. J. Krämer, *Arete bei Platon*, σ. 272. Ἄν ἔχω κατανοήσει σωστὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὰ συγγράμματα τῆς Ἀκαδημαϊκῆς περιόδου ἀπορρίπτει αὐτὴ τὴν ἀναγωγή, π.χ. στὰ Φυσικά Α, στὰ Ἄλφα 6, Μῦ 10, Νῦ 1. Ὅταν ἀναγνώρισε τὴν ἔννοια τῆς ὑπάρξεως ἄλλαξε γνώμη.

⁶⁰ 1005 a 7 πρὸς τὸ πρῶτον (ἐν. ἐν) τᾶλλα λεχθήσεται.

⁶¹ 1005 a 35.

⁶² ἄλλην τινὰ οὐσίαν 1009 a 36-38.

στο όποιο είναι αδύνατο να έντοπιστεί κανενός είδους κίνηση, κανενός είδους φθορά και κανενός είδους γένεση». 'Ως επίχειρημα έναντιόν των 'Ηρακλειτικών ο 'Αριστοτέλης προβάλλει το έξης: «Μόνο ή περιοχή του αίσθητου ή όποια μᾶς περιβάλλει ἄμεσα διατελεῖ σέ διαδικασία φθορᾶς και γένεσης. Αὐτή ή περιοχή εἶναι θραῦσμα του ὄλου. Ἐκτός ἀπ' αὐτήν ὑπάρχει μία ἀμετάβλητη φύση».⁶³ Κατά τον 'Αριστοτέλη, οὔτε ή διδασκαλία τῶν Ἐλεατῶν ὅτι ὅλα παραμένουν ἀκίνητα οὔτε ή διδασκαλία τῶν Ἁρακλειτικῶν ὅτι ὅλα κινουῦνται εἶναι ὀρθή, γιατί «ὑπάρχει κάτι τὸ ὅποιο κινεῖ πάντοτε τὸ κινούμενο, και τὸ Πρῶτο Κινουῦν εἶναι τὸ ἴδιο ἀκίνητο».⁶⁴ Σ' αὐτὰ τὰ τρία χωρία ὁ Merlan βρίσκει ἔρεισμα γιὰ τή θέση του,⁶⁵ ἀλλὰ ὅπως ἀπαντοῦν αὐτὰ στο κείμενο δὲν ἔχουν καμιά σχέση με τή διδασκαλία γιὰ τὸ ὄν-ὡς-ὄν.

Συνεχίζουμε τώρα τήν ἔκθεση: «Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιστήμες πραγματεύονται ἰδιαίτερα εἶδη του ὄντος. Ἡ Πρώτη φιλοσοφία ὁμως ἔχει ὡς ἀντικείμενο ἔρευνας τίς βαθύτερες αἰτίες του ὄντος, ἐφόσον εἶναι ὄν,⁶⁶ ἢ, μ' ἄλλα λόγια, ἐκεῖνο τὸ ὅποιο πρωταρχικά εἶναι ή ἀρχή και ή αἰτία γιὰ τήν ὑπαρξη του ὄντος.⁶⁷ Αὐτή ή ἐπιστήμη, ἐρευνώντας τήν ἔννοια τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξης, ἐρευνᾷ και ὅλα τὰ εἶδη του ὄντος.⁶⁸ Δὲν εἶναι καθολική ἐπιστήμη [ὑπὸ τήν ἔννοια του Πλάτωνα], γιατί τὸ ἀντικείμενό της εἶναι ἐξίσου καθορισμένο και περιορισμένο. Ἐπειδὴ ὁμως τὸ ἀντικείμενό της εἶναι ή ἔννοια τῆς ὑπαρξης και ή ὑπαρξη εἶναι οὐσιαστική γιὰ ὅλα τὰ ὄντα, αὐτή ή ἐπιστήμη εἶναι τόσο πρωταρχική ὅσο και, κατὰ κάποιον τρόπο, γενική».⁶⁹

Ἄν αὐτή ή ἔρμηνεία τῶν βασικῶν διανοημάτων στο *Γάμμα* εἶναι σωστή, πράγμα πού δὲν τὸ ἀμφισβητῶ, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης βρῆκε ἕναν δρόμο γιὰ νὰ ἐπιστρέψει στον Πλάτωνα. Μποροῦμε νὰ διαπι-

63 ἀκίνητός τις φύσις 1010 a 25-35.

64 1012 a 29-31.

65 Ὅτι τὸ ὄν ἢ ὄν δὲν εἶναι Ἄφηρημένο-Γενικό, ἀλλὰ πρώτη οὐσία = ἀκίνητος οὐσία και χωριστόν, δηλαδὴ τὸ θεῖον.

66 1003 a 31 του ὄντος ἢ ὄν τὰς πρώτας αἰτίας ληπτέον.

67 1003 b 18 τῶν οὐσιῶν (τῶν ἀτομικῶν ὑπαρχόντων πραγμάτων) τὰς ἀρχὰς και τὰς αἰτίας.

68 1003 b 21 του ὄντος ὅσα εἶδη.

69 Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα του χωρίου 1004 a 2-6, ὅπου ὁ 'Αριστοτέλης λέει: «Ἐπάρχουν τόσοι τομεῖς τῆς ἐπιστήμης ὅσα και εἶδη τῶν οὐσιῶν· μία ἀπ' αὐτὲς τίς ἐπιστήμες πρέπει νὰ εἶναι πρωταρχική και ἄλλες νὰ προέρχονται ἀπ' αὐτήν». Μὲ βάση τὸ παράδειγμα του κλάδου τῶν Μαθηματικῶν ἀποσαφηνίζει ἀπόλυτα τί ἔννοεῖ. Σύμφωνα με τή θεωρία πού ἐξέθεσε στο *Λάμβδα* ὑπάρχουν τρεῖς περιοχές του εἶναι: τὸ πρῶτο ἀκίνητο κινουῦν, τὰ αἰώνια οὐράνια σώματα, τὰ ἐφήμερα πράγματα τῆς φύσης. Τὸ ἕνα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἐπειδὴ τὰ δύο τελευταῖα τίθενται σέ κίνηση ἀπὸ τὸ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον. Στὸ *Λάμβδα* (και σὲ ὅλα τὰ συγγράμματα τὰ ὅποια ταξινομουῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ *Γάμμα*) τὸ ὄν δὲν ἐξάγεται ἀπὸ ἀνώτατες ἀρχές (Prinzipien) ὅπως στὴ διδασκαλία του Πλάτωνα.

στάσουμε χειροπιαστά πώς ενσωματώνει τη νέα θεωρία του για το ὄν-ἐφόσον-εἶναι-ὄν στην παλιά θεωρία του για τις περιοχές τοῦ Εἶναι. Τὰ εἶδη τῶν οὐσιῶν, δηλαδή οἱ περιοχές τοῦ Εἶναι, δὲν βρίσκονται πιά συντονισμένες ἢ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη, ἀλλὰ ὑπάρχει μιὰ οὐσία ὑπὸ τὴν πρωταρχικὴ ἔννοια ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται ὅλα τὰ ὄντα.⁷⁰ Ὅπως ὁ Πλάτων, ὁ Ἄριστοτέλης ρωτᾷ: Τί δίνει σὲ κάθε ὄν ὑπαρξή (Dasein), ἐνότητα καὶ ταυτότητα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι: ἡ πρώτη οὐσία.⁷¹ τὸ Εἶναι εἶναι ἀφενὸς ἡ δυνάμει αἰώνια ὑπαρξὴ τῆς μορφῆς, ἀφετέρου ὑπαρξὴ (Dasein) καὶ Εἶναι μὲ ὀρισμένο τρόπο, εἶναι δηλαδή ἡ ἐνεργοποίηση τῆς μορφῆς⁷² σὲ μιὰ ὕλη (Stoff) ἐδῶ καὶ τώρα. Ὁ H. Wagner⁷³ παρατηρεῖ εὐστοχα: «Ἐπομένως, δύο διατάξεις ἐξάρτησης προσαρμόστηκαν ἢ μιὰ στὴν ἄλλη: μιὰ εἰδικὰ ἀριστοτελική⁷⁴ καὶ μιὰ, τὴν ὁποία ὁ Ἄριστοτέλης μοιράζεται μὲ τὴν Ἀκαδημία⁷⁵ τὸ εἰδικὸς ἀριστοτελικὸ συνδέεται μὲ τὸ χαρακτηριστικὰ ἀκαδημαϊκὸ στοιχεῖο — αὐτὴ εἶναι ἡ θεμελιωδὴ κατάσταση στὸ Γάμμα».

Ἡ ἀναδιατυπωμένη ἔννοια τῆς οὐσίας δὲν εἶναι, πάντως, αὐτοσκοπός, ἀλλὰ τὸ σημαντικότερο ὄργανο τοῦ Ἄριστοτέλη στὴν πραγμάτευση, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ. Τώρα καὶ ἀφορᾷ τὰ λογικὰ ἀξιώματα, τὰ ὁποία ὁ Ἄριστοτέλης ἀντικαμβάνεται ὡς πρακτικὲς προτάσεις. «Ἐπειδὴ ὑπάρχει κάποιος ὁ ὁποῖος εἶναι ἐπάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ (γιατὶ ἡ φύσις εἶναι μόνο ἓνα γένος τοῦ ὄντος), δηλαδή αὐτὸς ὁ ὁποῖος ἐρευνᾷ γενικῶς καὶ γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς ὑπὸ τὴν πρωταρχικὴ ἔννοια, δικό του ἔργο εἶναι νὰ μελετήσει καὶ τὰ ἀξιώματα.»⁷⁶

⁷⁰ Δὲν εἶναι τυχαῖο, βέβαια, ποὺ ὁ Ἄριστοτέλης πειραματίζεται ταυτόχρονα μὲ τὴν ἔννοια τῆς πρώτης ὕλης.

⁷¹ Πρβ. παραπάνω, σ. 426, ὑποσ. 54.

⁷² Γιατὶ τὸ εἶδος εἶναι ἡ πρώτη οὐσία, Ζῆτα 7, 1032b 1-2 ἢ κατὰ λόγον οὐσία Ζ 10, 1035b 13-11, 1037a 17.

⁷³ *Philosophische Rundschau* 7, 1959, σ. 145.

⁷⁴ οὐσία πρὶν ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους τύπους ὄντων. Εἰδικὰ ἀριστοτελικὸ εἶναι καὶ τὸ ἐνωσιολογικὸ ζεῦγος δύναμις - ἐνέργεια.

⁷⁵ Μιὰ θεμελιώδης οὐσία πρὶν ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες καὶ ἐξαρτημένες ἀπ' αὐτὴν οὐσίας.

⁷⁶ 1005a 33 - b 1: Τὸ βασικὸ εἶναι, πρώτον, ὅτι ἡ πρώτη φιλοσοφία δὲν ἀσχολεῖται μὲ κανένα γένος τοῦ ὄντος (ὅπως ἡ φυσική), ἀλλὰ εἶναι καθόλου ἢ, σύμφωνα μὲ τὸν Jaeger, εἶναι <περὶ τοῦ> καθόλου. (Δὲν μοῦ φαίνεται ἀπαραίτητο νὰ ἀλλάξει τὸ κείμενο.) Δεύτερον, ὅτι ἡ πρώτη οὐσία εἶναι ἀντικείμενο τῆς πρώτης φιλοσοφίας. Τὸ ἀδύνατο σημεῖο αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας εἶναι ὅτι ἡ ἔκφραση πρώτη οὐσία μόνο ἐδῶ ἔχει αὐτὸ τὸ ἀκρίβεις νόημα. Στὸ *Περὶ ἐρμηνείας*, πρώτη οὐσία εἶναι ὁ λογικὸς ἢ σημασιολογικὸς ὅρος, «κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν λέγεται ὅτι εἶναι προσδιορισμὸς σὲ κάτι ἄλλο ἢ εἶναι σὲ ἓνα ὑποκείμενο ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ὕλης (Stoff)». Ἐπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια πρώτη οὐσία εἶναι π.χ. ὁ ἄνθρωπος, ἔπομένως ἡ πρώτη κατηγορία. Στὸ *Λάμβδα* (1072a 31, 1073a 30 καὶ b 2) πρώτη σημαίνει τὴν πρώτη καὶ ἀνώτατη οὐσία.

Στὸ Ἐψίλων 1 ὁ Ἀριστοτέλης δὲν χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση *πρώτη οὐσία*.⁷⁷ Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ἐπιχειρηματολογεῖ ἐνμέρει μὲ τὴ νέα ἔννοια 'τοῦ ὄντος-ἐφόσον-εἶναι-ὄν', ἐνμέρει μὲ τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας ὡς μορφῆς τῶν φυσικῶν πραγμάτων,⁷⁸ ἐνμέρει μὲ τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας ὑπὸ τὴν ἔννοια κάποιου πράγματος τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀτομικά. Αὐτὴ ἡ τελευταία ἔννοια τῆς οὐσίας μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἰδιαίτερα, γιατί γύρω ἀπ' αὐτὴ στρέφεται ἡ ἐπιχειρηματολογία. "Ἄν ὑπάρχει κάτι αἰώνιο, ἀκίνητο καὶ ξεχωριστό,⁷⁹ ἡ γνώση του εἶναι, προφανῶς, ἔργο μιᾶς θεωρητικῆς ἐπιστήμης. Αὐτὴ ἡ θεωρητικὴ ἐπιστήμη, ἡ θεολογική,⁸⁰ ἡ ὁποία ἐρευνᾷ τὶς αἰτίες τῶν θεϊκῶν οὐράνιων σωμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι ὁρατά, ἀποτελεῖ τὴν ἀνώτατη ἐπιστήμη.» Τὸ νόημα αὐτοῦ τοῦ χωρίου εἶναι ἀδιαμφισβήτητο, ὅπως διαπιστώνει καὶ ὁ H. Wagnier. Ἡ θεολογική εἶναι ὁ πιὸ σεβάσμιος κλάδος, ἐπειδὴ ἀσχολεῖται μὲ τὸ πιὸ σεβάσμιο ἀντικείμενο. Ἐδῶ ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης προσθέτει τὴν ἀκόλουθη παρατήρηση: «Μπορεῖ τώρα κανεὶς νὰ θέσει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ Πρώτη φιλοσοφία εἶναι γενικὴ φιλοσοφία⁸¹ ἢ ἂν ἀφορᾷ σὲ ὀρισμένο εἶδος φαινομένων. Ἡ ἀπάντηση εἶναι: "Ἄν ὑπάρχουν φυσικὰ πράγματα, ἡ φυσικὴ φιλοσοφία, φυσική, εἶναι Πρώτη φιλοσοφία. Ἀντιθέτως, ἂν ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖο ἔχει ὑπαρξὴ χωρὶς νὰ μετέχει στὸ φυσικὸ γίγνεσθαι, ἡ ἐπιστήμη ἡ ὁποία τὸ πραγματεύεται εἶναι πρωταρχικὴ [σὲ σχέση μὲ τὴ φυσική] φιλοσοφία. Ἀλλά, ἐπίσης, εἶναι καὶ Γενικὴ φιλοσοφία,⁸² καὶ ἔργο της ἔχει νὰ μελετήσῃ τὸ ὄν-ἐφόσον-εἶναι-ὄν, τόσο τὸ τί του ὅσο καὶ τοὺς προσδιορισμοὺς οἱ ὁποῖοι προσδιάζουν σ' αὐτὸ ὡς ὄν».

Σὲ δύο χωρία,⁸³ ἐπομένως, διατυπώνεται μὲ σαφήνεια ὅτι ἡ Πρώτη φιλοσοφία εἶναι 'γενικὴ', δηλαδὴ πραγματεύεται τὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς ὑπὸ

⁷⁷ Ὁ Ph. Merlan, *Philosophische Rundschau* 7, 1959, σ. 148, λέει βέβαια: «Τὸ ἀντικείμενο τῆς Πρώτης φιλοσοφίας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη *πρώτη οὐσία* στὰ *Μετὰ τὰ φυσικά* E 1 1026 a 29-32». Τοῦτο δὲν εἶναι σωστὸ καὶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο καταρρίπτεται ἓνα βασικὸ ἔρεισμα γιὰ τὴ θέση του.

⁷⁸ 1025 b 27 οὐσίαν τὴν κατὰ τὸν λόγον, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὡς ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ὕλη (Stoff).

⁷⁹ 1026 a 10. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ τὴν ἀκίνητον οὐσίαν, τὸ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον καὶ τὶς ἱεραρχικά (Λάμβδα 8, 1073 b 1-3, βλ. τόμ. Α', σ. 344) διατεταγμένες ἀρχὲς τῆς κίνησης τῆς σφαίρας τῶν ἀπλανῶν καὶ τῶν οὐράνιων σωμάτων, *αἴτια τοῖς φανεροῖς τῶν θεῶν*, πρβ. *Φυσικά* B 4, 196 a 33.

⁸⁰ Σχετικὰ μὲ τὴ λέξη θεολογική, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ μόνον ἐδῶ καὶ εἶναι μᾶλλον μιὰ ad hoc δημιουργία, πρβ. τόμ. Α', σ. 205.

⁸¹ 1026 a 30 αὕτη ἐν. ἡ φιλοσοφία ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν ἀκίνητον οὐσίαν = τὸ πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον.

⁸² Πιθανὴ ἐναλλακτικὴ μετάφραση, παραπάνω, σσ. 424-425.

⁸³ Γάμμα 3, 1005 a 35 καὶ Ἐψίλων 1, 1026 a 30. Ἐμμεσα τὸ χωρίο 1005 b 6, ὑπαινικτικὰ καὶ στὸ 1004 a 34 - b 1.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ;

γενική αφηρημένη έννοια. Πουθενά δεν αναφέρεται όμως ότι η θεολογική άφορα τὸ Γενικό· πουθενά στα συγγράμματα, τὰ ὁποῖα γράφτηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ *Γάμμα*, δὲν γίνεται λόγος γιὰ φιλοσοφία τοῦ Γενικοῦ. Σὲ τί χρησιμεύει νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἐξαλείψουμε αὐτὴ τὴ σαφὴ ἀντίφαση; Δὲν εἶναι καλύτερα νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ ἐδῶ νὰ συγχωνεύσει δύο ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς Πρώτης φιλοσοφίας; Ἐπεσήμανα μὲ πολλοὺς τρόπους ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη πρέπει συχνὰ νὰ προβαίνομε σὲ τέτοιους συμβιβασμοὺς ἀνάμεσα σὲ πρωιμότερες ἀπόψεις καὶ σὲ νεοαποκτημένες γνώσεις.⁸⁴ Ἡ σκέψη του δὲν ἀποτελεσματωνόταν ποτέ. Βέβαια, Πρώτη φιλοσοφία σημαίνει καὶ 'φιλοσοφία τῶν πρώτων πραγμάτων'.⁸⁵ Στὸ *Γάμμα* ὁ Ἀριστοτέλης δήλωσε ὅτι ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖο εἶναι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ πρῶτον ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖο προηγουμένως εἶχε θεωρήσει ὡς τὰ πρῶτα. Ἀπὸ τὴ δική του σκοπιά όμως ἦταν ἐντελῶς φυσικὸ νὰ διευρύνει τὰ ὅρια τῆς Πρώτης φιλοσοφίας.

Εἶναι καὶ μὴ εἶναι. Ἦδη ἀπὸ νωρὶς ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι τὸ 'εἶναι' δηλώνει μιὰ σχέση. «Ἡ λέξη 'εἶναι' ἢ 'μὴ εἶναι' δὲν δηλώνει κανένα ἀντικείμενο, ὅπως δὲν μιᾶ κανεὶς ἀπλῶς γιὰ 'τὸ ὄν' δι' ἑαυτοῦ, γιὰτὶ τὸ εἶναι δὲν εἶναι τίποτε καθεαυτοῦ.⁸⁶ Γιὰ κανένα πράγμα δὲν εἶναι τὸ *Εἶναι* ἢ *οὐσία* του.»⁸⁷ Στὰ συγγράμματα ἀπὸ τὴν Ἀκαδημαϊκὴν περίοδο ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλαμβάνεται τὸ *Εἶναι* ὡς *Εἶναι* καθ' ὀρισμένο τρόπο καὶ ἐξηγεῖ τὸ *Εἶναι* ἐνὸς πράγματος ἐντάσσοντάς το σὲ κάποια συνάφεια. Γνωρίσαμε τὴ διδασκαλία του γιὰ τὶς κατηγορίες, γιὰ τοὺς τέσσερις παράγοντες τοῦ *Εἶναι*, γιὰ τὰ στοιχεῖα, γιὰ τὴν κίνηση καὶ τὴ μεταβολή, γιὰ τὸ χῶρο, τὸ χρόνο καὶ τὴν κατάσταση. Ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ ὀρίσει τὸ ὄν ἀπὸ τὸν τόπο του καὶ τὴ λειτουργία του σὲ ἓνα σύνολο. Στόχος του εἶναι, μὲ λίγα λόγια, νὰ γνωρίσει καὶ νὰ ἐξηγήσει τὴ δομὴ τῶν ὑπαρχόντων πραγμάτων, ὄχι τόσο τὸ *Εἶναι* τους.⁸⁸

Στὰ συγγράμματα στὰ ὁποῖα ἐργάζεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὄντος ἢ ὄν τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι, ὅπως ἄλλοτε, 'Τί εἶναι Χ;', ἀλλὰ 'Τί εἶναι 'εἶναι';⁸⁹ Πρόκειται, ἐπομένως, γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξης. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀνα-

⁸⁴ Βλ. τόμ. Α', σσ. 73, 192, 355· καθὼς καὶ σσ. 113-116.

⁸⁵ Πρβ. ἐκφράσεις τοῦ τύπου 'ἔξινη ἐποχὴ τῶν ἀγγουριῶν', 'χημικὸς ιδιοκτητὴς ἐργοστασίου'.

⁸⁶ *Περὶ ἔρμηνείας* 16b 22.

⁸⁷ 'Ἀναλυτικὰ ὕστερα Β 7, 92b 13 τὸ δ' εἶναι οὐκ οὐσία οὐδένι.

⁸⁸ Τὸ σχῆμα εἶναι τὸ ὅτι, τὸ διότι, εἶ ἔστιν, τί ἔστι.

⁸⁹ Ὅχι τί ἔστιν, ἀλλὰ τί ἔστι τὸ ἔστιν. Ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ τὸ φυσικὸ πρόβλημα στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, παραπάνω, σ. 124.

τρέχει στην πλατωνική έννοια τοῦ ὄντως ὄντος. Γνωρίζει ὅτι τώρα βρίσκειται μπροστά σ' ἕνα πρόβλημα γνωσιοθεωρητικό καὶ συγχρόνως ὄντολογικό· ἀναγνωρίζει ὅτι ὀρισμένα πράγματα εἶναι 'περισσότερο ὄντα' ἀπὸ ἄλλα,⁹⁰ ἐπειδὴ τὸ εἶναι τους εἶναι ἢ προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἄλλων πραγμάτων. Ἀναγνωρίζει, ἐξάλλου, ὅτι τὸ εἶναι κάποιου πράγματος συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὸ εἶναι τοῦ παρατηρητῆ· ὁ παρατηρητὴς εἶναι συγχρόνως μέσα στὸν ἑαυτό του, δηλαδὴ στὴ σκέψη του, καὶ μέσα σὲ κάτι ἄλλο, δηλαδὴ στὸ περιβάλλον, τὸ ὁποῖο τὸν ἐνδιαφέρει μόνο ἐφόσον τὸ ἀντιλαμβάνεται.⁹¹ Ἀκόμη καὶ σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ νέα θεωρία τὸ 'εἶναι' εἶναι συσχετικὴ έννοια, γιὰτὶ στὸ ἐπίκεντρο ὄλων τῶν σημασιῶν τῆς λέξης 'εἶναι' ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖο ἔχει ὀρισμένη φύση καὶ εἶναι κοινὸ σὲ ὅλα τὰ ὄντα.⁹² Γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξει αὐτό, ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πρόταση ὅτι εἶναι ἀδύνατο τὸ αὐτὸ πράγμα νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴν εἶναι. Ἐρευνώντας τὰ λογικὰ ἀξιώματα θέλει νὰ προσπαθῆσει νὰ κατανοήσῃ σαφέστερα τὴν έννοια τοῦ 'εἶναι'.

Σήμερα ὀνομάζουμε τὰ λογικὰ ἀξιώματα νόμους τῆς σκέψης, ἐπειδὴ ἀποτελοῦν τὴ βάση κάθε λογικοῦ σκέπτεσθαι. Ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας, κατὰ τὴν ὁποία δύο ἀντιφατικὲς ἀντιθέσεις ἀλληλοαποκλείονται, ὡς ἐξῆς: α) «Τὸ ἴδιο κατηγορούμενο δὲν μπορεῖ ταυτόχρονα ἀπὸ τὴν ἴδια ἀποψὴ νὰ ἀνήκει καὶ νὰ μὴν ἀνήκει στὸ ἴδιο ὑποκείμενο.⁹³ Εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρχει καὶ ταυτόχρονα νὰ μὴν ὑπάρχει κάτι ταυτόσημο.»⁹⁴ β) «Ἀντιφατικῶς ἀντίθετα κατηγορούμενα δὲν μποροῦν νὰ ἀνήκουν ταυτόχρονα στὸ ἴδιο ὑποκείμενο.⁹⁵ Ἀπὸ δύο ἀντιφατικὲς προτάσεις ἢ μία πρέπει νὰ εἶναι ψευδής.»⁹⁶ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ρητὰ ὅτι οἱ φράσεις τῆς περίπτωσης (β) προκύπτουν ἀπὸ τὴν περίπτωση (α).⁹⁷ ἐξίσου σαφῶς διαπιστώνει ὅτι ἀπὸ δύο ἀντιφατικὲς ἀντιθέσεις ἢ μία σημαίνει τὴν ἄρνηση τῆς ὑπαρξῆς. — Διατυπώνει τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποκλειομένου τρίτου ὡς ἐξῆς: α) «Δὲν ὑπάρχει ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντιφατικούς ἰσχυρισμούς, β) οὔτε ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα σὲ 'εἶναι' καὶ 'μὴ εἶναι'· γ) ἀπὸ δύο ἀντιφατικούς ἰσχυρισμούς ὁ ἕνας πρέπει νὰ εἶναι ἀληθής.»⁹⁸ Ἡ ἐπιχειρηματολο-

⁹⁰ Ζήτα 3, 1029 a 6 πρότερον καὶ μᾶλλον ὄν.

⁹¹ Πρβ. παραπάνω, σ. 22 καὶ Φυσικά Δ 2, 209 a 33 οἷον σὺ νῦν ἐν τῷ οὐρανῷ.

⁹² 1003 a 33 πρὸς ἕν καὶ μίαν τινὰ φύσιν. 1011 b 7 πρὸς ἕν ἢ πρὸς ὀρισμένον.

⁹³ Γάμμα 3, 1005 b 19 τὸ αὐτὸ ἅμα ὑπάρχειν τε καὶ μὴ ὑπάρχειν ἀδύνατον τῷ αὐτῷ καὶ κατὰ τὸ αὐτό. Πρβ. παραπάνω, σ. 36.

⁹⁴ 1006 a 1 τὸ αὐτὸ εἶναι καὶ μὴ εἶναι.

⁹⁵ 1005 b 26, 1011 b 17 οὐκ ἐνδέχεται ἅμα ὑπάρχειν τῷ αὐτῷ τάναντία.

⁹⁶ 1011 b 13 μὴ εἶναι ἀληθεῖς ἅμα τὰς ἀντικειμένας φάσεις.

⁹⁷ 1011 b 15-22.

⁹⁸ Γάμμα 7.

για του στο έβδομο κεφάλαιο δείχνει με ιδιαίτερη σαφήνεια ότι ο 'Αριστοτέλης συνάγει την οντολογική σημασία της πρότασης από τη λογική μορφή της πρότασης.

Ήδη στη θεωρία του για την επιστήμη⁹⁹ ο 'Αριστοτέλης χαρακτηρίζει ως υπαρκτικές προτάσεις τους γενικούς κανόνες, σύμφωνα με τους οποίους επιτελείται η σκέψη: «Κάθε διδασκαλία και μάθηση ξεκινά από μια προηγούμενη διαθέσιμη γνώση. Ξεκινώντας από την αρχή ότι για όλα είναι αληθινή είτε η κατάφαση είτε η άρνησή τους, πρέπει να γνωρίζουμε ότι κάτι υπάρχει ή ισχύει αναγκαία. Για το τρίγωνο πρέπει να γνωρίζουμε ότι είναι τρίγωνο, για το Ένα ή την ενότητα τόσο τί είναι όσο και ότι είναι». Όπως λέει συχνά ο 'Αριστοτέλης, αυτά τα αίτήματα του όρθως σκέπτεσθαι είναι αναπόδεικτα. Έπομένως, σύμφωνα με τη θεωρία του για την επιστήμη, θα ήταν αδύνατο να έρευνηθούν επιστημονικά αυτά τα αίτήματα, γιατί δεν μπορούν να έξαχθούν με την παραγωγική μέθοδο. Εύτυχώς ο 'Αριστοτέλης ακολουθεί συχνά περισσότερο τον κοινό νοῦ παρά τη θεωρία του. Θεωρεί όμως σωστό να υπερασπιστεί τη διαλεκτική μέθοδο αυτής της έρευνας.¹⁰⁰ «Αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα του φιλοσόφου ότι είναι σε θέση να αναλαμβάνει έρευνες για όλα. Όταν έρευνά κανείς τις έννοιες του ταυτόσημου, διαφορετικού, όμοιου, άνόμοιου και της αντίθεσης, πρέπει να τις έρευνά από δύο όπτικές γωνίες: άφενός πρέπει να έρευνά την ίδια την έννοια του 'είναι', άφετέρου τα είδη του όντος. Οί περισσότεροι άρκοῦνται στο να έρευνούν τα είδη του όντος, και τοῦτο δεν είναι λάθος καθεαυτό, αλλά είναι απαραίτητο να αναγνωρίζουν το Είναι-ώς-Είναι ως εκείνο το οποίο προηγείται (έχει λογική προτεραιότητα) έναντι τῶν υπαρχόντων πραγμάτων. Το έργο του φιλοσόφου είναι να άποκαλύπτει την άλήθεια σ' αυτό το θέμα. Αν σ' αυτή την περίπτωση χρησιμοποιεί τη διαλεκτική μέθοδο, δεν πρέπει να θεωρείται σοφιστής, ο οποίος επίσης χρησιμοποιεί τη διαλεκτική. Η φιλοσοφία διακρίνεται από τη διαλεκτική από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί τη διαλεκτική μέθοδο,¹⁰¹ και από τη σοφιστική, από την τιμιότητα με την οποία αγωνίζεται για θετική γνώση».

Η άριστοτελική έννοια της ουσίας άποτελεί τη βάση για την ανάλυση της αρχής της μη αντίφασης ή όποια ακολουθεί τώρα. Όποιος άρνεϊται αυτή την αρχή, πρέπει να άρνεϊται και την ουσία, πρέπει δηλαδή να άμφι-

⁹⁹ 'Αναλυτικά ύστερα Α 1, 71 α 11-17 ότι έστι, τί έστι, τί σημαίνει.

¹⁰⁰ Γάμμα 2, 1004 α 31 - β 26. Ο 'Αριστοτέλης απαντάει στο έρώτημα το όποιο έθεσε στο Βήτα 1, 995 β 20-27. Πράγματα τα όποια είναι ταυτόσημα είναι είδη του ενός ή του όντος (1003 β 33-34) ή του ενός ή εν και του όντος ή όν πάθη (1004 β 5).

¹⁰¹ 1004 β 24 τῶ τρόπῳ της δυνάμεως.

σβητεί ότι υπάρχει κάτι σαν 'το-τί-είναι-το να είναι-άνθρωπος'.¹⁰² «Όρισμένοι στοχαστές υποστηρίζουν ότι κάτι ταυτόσημο μπορεί ταυτόχρονα να υπάρχει και να μην υπάρχει. Έγώ το θεωρώ αδύνατο να υπάρχει κάτι και ταυτόχρονα να μην υπάρχει, και νομίζω ότι αυτό ακριβώς είναι το ασφαλές-στερο άφρητηακό σημείο για τή σκέψη μας. Αυτό δέν μπορεί να άποδειχτεί. Γιατί είναι αδύνατο να υπάρχει άπόδειξη για όλα γενικώς, έπειδή τότε θα ήταν άπαραίτητη μιά άναγωγή στο άπειρο. Με άνασκευή όμως μπορεί να άποδειχτεί ότι αυτό το όποιο υποστηρίζουν οι αντίπαλοί μας έχει άδύνατες συνέπειες, άρκεί να έχουμε αντίπαλο ό όποιος τουλάχιστον συζητάει. Δέν είναι καθόλου άπαραίτητο να πεί ότι κάτι υπάρχει ή δέν υπάρχει, παρά μόνο να πεί κάτι το όποιο σημαίνει κάτι και για τους δύο συνομιλητές.¹⁰³ Αυτό είναι άπαραίτητο, τουλάχιστον άν θέλει να συζητάει. Μόλις ό συνομιλητής πεί μιά λέξη, στην όποια δίνει όρισμένο νόημα, έχει συγχρόνως παραδεχτεί ότι κάτι είναι άληθινό, άκόμη και άνεξάρτητα από τήν άπόδειξη, δηλαδή ότι κάτι δέν μπορεί να είναι ταυτόχρονα 'κατ' αυτόν τόν τρόπο' και 'όχι κατ' αυτόν τόν τρόπο'. "Ας πάρουμε για παράδειγμα τή λέξη 'άνθρωπος'. πρέπει να δηλώνει ένα πράγμα, γιατί, άκόμη κι άν έχει πολλές σημασίες, έμεις πρέπει να επιλέξουμε μιά άπ' αυτές. "Αν δέν μπορούσαμε να το κάνουμε, δέν θα ύπήρχε έλλογη όμιλία. Γιατί το να μη δηλώνουμε ένα, ίσοδυναμεί με το να μη δηλώνουμε τίποτε. "Αν όμως οι λέξεις δέν δηλώνουν τίποτε, αίρεται κάθε δυνατότητα για συζήτηση του ενός με τόν άλλον, άκόμη και κάθε συζήτηση με τόν έαυτό μας. Χωρίς λέξεις με συγκεκριμένη σημασία δέν μπορούμε να σκεφτούμε τίποτε. "Ας μείνουμε, λοιπόν, σ' αυτό το όποιο είπα στην άρχή: Μιά λέξη πρέπει να δηλώνει Κάτι και να δηλώνει ένα, δέν μπορεί να δηλώνει ταυτόχρονα ότι κάτι είναι και δέν είναι. 'Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι το πρόβλημα δέν είναι άν ή λέξη 'άνθρωπος' μπορεί ταυτόχρονα να είναι και να μην είναι, αλλά άν αυτό ισχύει για το ίδιο το πράγμα.»

Βλέπουμε έδω ότι ή κεντρική, για τήν επιχειρηματολογία, έκφραση εν σημαίνουν δέν ύποδηλώνει μόνο 'έχει ταυτόσημο νόημα' ή 'ισχύει για κάτι ταυτόσημο', αλλά έχει ύπαρκτικό νόημα. 'Η επιχειρηματολογία είναι δεσμευτική μόνο για λέξεις τής κατηγορίας ουσία. «Τίποτε δέν έμποδίζει κάτι ταυτόσημο να είναι άνθρωπος και συνάμα λευκός ή μορφωμένος ή χί-

¹⁰² 1007 a 20, πρβ. 1006 a 32 *εί τοῦτ' ἔστιν ἄνθρωπος* (=ή άντικειμενική ουσία), άν ή τι άνθρωπος (ουσία ως ύπαρξη), τοῦτ' ἔσται τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι. «'Αν άνθρωπος είναι αυτό το Ένα και άν ό άνθρωπος ύπάρχει ως κάτι, αυτό το Ένα είναι το-τί-είναι-να είναι-άνθρωπος». 'Αποδίδω το περιεχόμενο του τέταρτου κεφαλαίου.

¹⁰³ 1006 a 21 σημαίνει γε τι και αὐτῷ και ἄλλῳ, πρβ. Τοπικά Β 5, 112 a 16-21.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ;

λια δυο άλλα πράγματα. Κατά τον όρισμό όμως, 'άνθρωπος' και 'μορφωμένος άνθρωπος' δεν είναι το ίδιο.¹⁰⁴ Στο ερώτημα αν η απόφανση 'Αυτό είναι άνθρωπος' είναι αληθής ή ψευδής επιτρέπεται να απαντάμε μόνο με κάτι το οποίο σημαίνει ένα και να μην προσθέτουμε ότι αυτό είναι και έτσι ή αλλιώς.» Έπομένως, η αρχή (Prinzip) της αντίφασης ισχύει μόνο υπό την προϋπόθεση ότι το νόημα μιᾶς λέξης έχει οριστεί ακριβώς, και μόνο οι ουσίαι επιδέχονται τέτοιο όρισμό. Αυτό είναι μια άπλοϊκή, αλλά λογικά σημαντική διαπίστωση.

Με μιὰ σειρά συγκεκριμένα παραδείγματα ο 'Αριστοτέλης αποσαφηνίζει ποιές δυσκολίες αντιμετωπίζουν όσοι αρνούνται την αρχή τῆς μὴ αντίφασης. Βλέπουμε ἐδῶ πολὺ καθαρά ὅτι ἡ μορφή τῆς ἀπόφανσης ἀποτελεῖ μὲν ἀφετηριακὸ σημεῖο, ἀλλὰ γιὰ τὸν 'Αριστοτέλη σημασία ἔχει τὸ πραγματολογικὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ποὺ σκεπτόμαστε ἢ λέμε. 'Εκεῖνο τὸ ὁποῖο θέλει νὰ ἀποδείξει ὁ 'Αριστοτέλης εἶναι ὅτι ὀρισμένες ἀποφάνσεις πρέπει νὰ εἶναι ἀληθεῖς· ταυτίζει τὴν ἀλήθεια τῆς ἀπόφανσης μὲ τὴν πραγματικὴ ὑπαρξή. «'Απὸ τὴν καθημερινὴ ἐμπειρία γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὀρισμένες ἀξιολογικὲς κρίσεις εἶναι ἀληθεῖς καὶ ἄλλες εἶναι ψευδεῖς· τότε καὶ προτάσεις ὅπως 'τὸ Α εἶναι' ἢ 'τὸ Α δὲν εἶναι' πρέπει νὰ εἶναι ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς, γιὰτί ὅλες οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις βασίζονται σὲ ὑπαρκτικὲς προτάσεις. Οἱ ὀπαδοὶ τῆς θέσης ὅτι ὅλες οἱ ἀποφάνσεις γιὰ κάτι ταυτόσημο, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀντιφατικὲς μεταξύ τους, εἶναι ταυτόχρονα ἀληθεῖς, δὲν ρυθμίζουν τὴν πράξη τους σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ θέση. Δὲν ἐπιδιώκουν τὰ πάντα κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο καὶ προφυλάσσονται ἀπὸ ὀρισμένα πράγματα, ἐνῶ ἀπὸ ἄλλα ὄχι. 'Απ' αὐτὸ φαίνεται ὅτι πιστεύουν πῶς ὀρισμένα πράγματα ὑπάρχουν γενικῶς μὲ ὀρισμένο τρόπο, κι ἂν ἀκόμη αὐτὴ ἡ ἀντίληψη δὲν ἀφορᾷ ὅλα τὰ πράγματα, ἀφορᾷ ὥστόσο τὸ καλύτερο καὶ τὸ χειρότερο.» 'Ο 'Αριστοτέλης παραλληλίζει τὸ βαθμὸ ἀλήθειας μιᾶς ἀπόφανσης μὲ τὴν κατανόηση τοῦ εἶναι ἐνὸς πράγματος. «Στὴ φύση τῶν πραγμάτων ὑπάρχει ἓνα περισσότερο ἢ λιγότερο, γιὰτί δὲν θὰ λέγαμε ὅτι τὸ δύο καὶ τὸ τρία εἶναι ἐξίσου ἄρτιοι· ὅποιος πιστεύει ὅτι τέσσερα πράγματα εἶναι πέντε δὲν λαθεῖ στὸν ἴδιον βαθμὸ μὲ ὅποιον πιστεύει ὅτι εἶναι χίλια· ὁ ἓνας, λοιπόν, σκέπτεται κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια· ἂν ὑπάρχει ἓνα Περισσότερο, πρέπει νὰ ὑπάρχει ἓνα Ἀληθὲς στὸ ὁποῖο προσεγγίζει τὸ Περισσότερο σὲ ἀλήθεια. 'Αν ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖο εἶναι περισσότερο βέβαιο καὶ ἀληθινὸ ἀπὸ ἓνα ἄλλο, ἔχουμε ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν ἀκραία διδασκαλία, ἢ ὁποῖα καθιστᾷ ἀδύνατο τὸ νὰ ὀρίσουμε μὲ σαφήνεια κάτι μὲ τὴ σκέψη μας.» Εἶναι προφανές

¹⁰⁴ 'Ο 'Αριστοτέλης συζητᾷ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα τῆς κατηγορήσεως κατὰ συμβεβηκὸς καὶ στὸ Ζῆτα 6.

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

καί επιβεβαιώνεται από όρισμένα άμέσως παράλληλα χωρία ότι σ' αυτό τό κεφάλαιο ό 'Αριστοτέλης χρησιμοποιεί ώς άφετηρία τήν έπιχειρηματολογία του Πλάτωνα στόν *Θεαίτητο*.¹⁰⁵

'Ο γνωσιοθεωρητικός σχετικισμός. 'Η περίφημη πρόταση του Πρωταγόρα είναι: «Μέτρο για όλα τά πράγματα είναι ό άνθρωπος, για τά όντα ότι (πώς) είναι, για τά μη όντα ότι (πώς) δέν είναι». ¹⁰⁶ 'Εξίσου περίφημη είναι ή δεύτερη πρόταση του «νά κάνεις τή χειρότερη άπόφανση καλύτερη». ¹⁰⁷ 'Από τήν άρχαιότητα, και οι δύο προτάσεις έρμηνεύτηκαν με διάφορους τρόπους.

α) Σύμφωνα με τήν παραδοσιακή άποψη¹⁰⁸ ό Πρωταγόρας έννοεί ότι δέν ύπάρχει άντικειμενική αλήθεια. Κάθε άντίληψη είναι αλήθης για όποιον τήν έχει και δέν ύπάρχει άλλη αλήθεια άπ' αυτή τήν ύποκειμενική αλήθεια. ¹⁰⁹ 'Όποιος έρμηνεύει αυτή τήν πρόταση ώς έκφραση άπόλυτου σχετικισμού πρέπει να άντιταχθεί σφοδρά σ' αυτό· γιατί άν ή πρόταση ήταν σωστή, θα καταργούνταν ή βάση τής ανθρώπινης συμβίωσης, ό σεβασμός τής άντικειμενικής αλήθειας. 'Η αλήθεια θα έξομοιωόταν, όπως ύποστηρίζει ό Καλλικλής στόν *Γοργία* του Πλάτωνα, με τίς άπόψεις του ισχυρότερου και ένεργητικότερου ανθρώπου.

Τή δεύτερη πρόταση τήν έρμήνευσε άρνητικά ήδη ό 'Αριστοφάνης στις *Νεφέλες*, κάνοντας 'τόν χειρότερο λόγον' 'άδικο λόγον'. 'Ο 'Αριστοφάνης πιστεύει ότι ό Πρωταγόρας θέλει να διδάξει τους μαθητές του να κάνουν τήν άσθενέστερη ύπόθεση ισχυρότερη, δηλαδή να παρουσιάζουν τό άπίθανο και λανθασμένο ώς πιθανό και σωστό. 'Ετσι και ό 'Αριστοτέλης στη *Ρητορική*¹¹⁰ θεωρεί ότι: ό *ήττων λόγος*, με βάση τά έπιχειρήματα και στην πραγματικότητα, είναι ή άσθενέστερη ύπόθεση, ή όποία με τήν τέχνη του ρήτορα πρέπει να γίνει ή ισχυρότερη. 'Ο 'Αριστοφάνης κατηγορεί άκόμη

¹⁰⁵ 1006 a 30 *ούτως και ούχ ούτως*, *Θεαίτητος* 183 a· 1008 b 15 *εις φρέαρ* 174 a· 1008 b 27 *περί τό άμεινον και χειρον* 171 e - 172 b.

¹⁰⁶ *πάντων χρημάτων μέτρον έστιν άνθρωπος, τών μόν όντων ώς έστιν, τών δ' ούκ όντων ώς ούκ έστιν*. Πολλοί πραγματεύτηκαν τό έρώτημα άν τό *ώς* σημαίνει 'ότι' ή 'πώς'. Δίκαια ό G. Calogero (στόν όποιο παραπέμπει ό M. Untersteiner, *The Sophists*, 'Οξφόρδη 1954, σ. 90) τονίζει ότι αυτό δέν αποτελούσε πρόβλημα για τό Πρωταγόρα· σ' αυτόν οι δύο σημασίες συμπίπτουν. 'Όπως και ό Παρμενίδης, ό Πρωταγόρας δέν διέκρινε τήν ύπαρξη από τήν κατηγορηση.

¹⁰⁷ *τόν ήττω λόγον κρείττω ποιείν*.

¹⁰⁸ Γενικώς έτσι έρμηνεύει και τό τμήμα του *Θεαίτητου* 151 e - 152 c=80 B 1 Diels - Kranz.

¹⁰⁹ *Θεαίτητος* 151 e *ούκ άλλο τί έστιν έπιστήμη ή αίσθησις*.

¹¹⁰ B 24, 1402 a 25.

και τὸν Σωκράτη γὰρ τὴν τέχνην νὰ κάνει τὴν ἀσθενέστερη ὑπόθεσις ἰσχυρότερη. Ὁ Σωκράτης ἀμύνεται ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία¹¹¹ καὶ λέει ὅτι αὐτὴ ἡ κατηγορία στρέφεται ἐναντίον ὅλων τῶν φιλοσόφων. Ἦδη αὐτὴ ἡ γενίκευσις τῆς πρότασις ἐγείρει τὴν ὑπόψια ὅτι ἡ ἐρμηγνεία δὲν εἶναι ὀρθή.

β) Ὁ Πλάτων ἀναφέρει μὲ σαφήνεια ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ Πρωταγόρα εἶναι πῶς ἡ ἀντίληψη πάντοτε ἀφορᾷ τὸ ὄν καὶ εἶναι ἀψευδής, ἐπειδὴ εἶναι γνώσις.¹¹² Προσθέτει ὅμως: «Ὡστόσο ὁ Πρωταγόρας διδάξε στὴν πραγματικότητα κάτι ἄλλο, δηλαδὴ ὅτι τίποτε καθ'αυτὸ καὶ 'δι' ἑαυτὸ' δὲν εἶναι 'κάτι' ἢ 'ἔχει κάποια συγκεκριμένη ὑφή', ἀλλὰ ὅτι ὅλα ὅσα ἀπὸ λάθος ὀνομάζουμε 'εἶναι' στὴν πραγματικότητα πάντοτε 'γίνονται'». ¹¹³ Τονίζεται ἐπανειλημμένα ὅτι ὁ Πρωταγόρας πιστεύει πῶς ἡ ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ὡς τὸ μέτρο. Λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν ἱστορικὴ κατάστασις, αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει μόνο ὅτι στρεφόταν ἐναντίον τῆς γνωσιοθεωρίας τῶν Ἑλεατῶν. Ἀπέφριπτε τὸ ἀμετάβλητο εἶναι τοῦ Παρμενίδη καὶ στὴ θέση του ἐβάζε τὴν αὐθεντικὴν πραγματικότητά τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων.

γ) Ὁ Σωκράτης στὴν παλινωδία του ἐπιβεβαιώνει ὅτι αὐτὴ ἦταν πράγματι ἡ ἄποψη τοῦ Πρωταγόρα.¹¹⁴ παρουσιάζει τὸν Πρωταγόρα νὰ λέει τὰ ἐξῆς: «Οἱ ἀντίπαλοί μου ἐρμήνευσαν καὶ ἐξέθεσαν λανθασμένα τὴ διδασκαλία μου, ἐπειδὴ ἔμειναν προσκολλημένοι στὸ γράμμα. Μὲ γελοιοποίησαν ἀντὶ νὰ ἐξετάσουν τὴν ἄποψή μου συζητώντας σοβαρά. Ἄν ἐρευνήσεις τίμια καὶ ἀδοξα τοὺς ἰσχυρισμούς μου, θὰ βρεῖς ὅτι διδάσκω τὰ ἐξῆς. Οἱ ἀντιλήψεις κάθε ἐπιμέρους ἀνθρώπου εἶναι πάντοτε σωστές· στὸν ἄρρωστο φαίνεται (καὶ γι' αὐτὸν ἔτσι εἶναι πράγματι) πικρὸ τὸ φαγητό, ὄχι ὅμως καὶ στὸν ὑγιή. Δὲν πρέπει νὰ ὑποστηρίζουμε ὅτι ὁ ἄρρωστος εἶναι ἀνίδεος καὶ ὁ ὑγιὴς τὸ ἀντίθετο. Πρέπει νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἐπιφέρουμε μιὰ μεταβολή, ἔτσι ὥστε ἡ καλύτερη ἄποψη νὰ ἀντικαταστήσει τὴ χειρότερη. Αὐτὸ δὲν μπορούμε νὰ τὸ πετύχουμε ἐξαναγκάζοντας κάποιον, ὁ ὁποῖος ἔχει ψευδεῖς παραστάσεις νὰ ἔχει ἀληθεῖς· γιὰτὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ φανταστῆ κανεὶς τὸ μὴ ὄν»¹¹⁵ οὔτε νὰ φανταστῆ κάτι διαφορετικὸ ἀπ' αὐτὸ ποὺ βιώνει ὁ

¹¹¹ Ἀπολογία 18b καὶ 19b.

¹¹² 152c αἰσθησις ἄρα τοῦ ὄντος αἰεὶ ἐστὶν καὶ ἀψευδὲς ὡς ἐπιστήμη οὐσα.

¹¹³ 152d. Τὸ ἴδιο ὑπαινίσσεται ὁ Σωκράτης στὴν ὑπεράσπισις τοῦ Πρωταγόρα, 166c γίγνωιτο ἢ εἰ εἶναι δεῖ ὀνομάζειν.

¹¹⁴ Θεαίτητος 166a - 168c.

¹¹⁵ Πρβ. Ἑρμείας, Διασυρμὸς τῶν ἐξω φιλοσόφων 9=80 A 16 Diels - Kranz: «Ἐκεῖνα τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν παρουσιάζονται στὴν ἀντίληψη δὲν ὑπάρχουν μὲ κανένα τρόπο τοῦ εἶναι». Ἐπομένως, ὑπῆρχε μιὰ ἀρχαία παράδοσις ἡ ὁποία παρουσίαζε τὸν Πρωταγόρα ὡς ἀντίπαλο τῆς ἑλεατικῆς γνωσιοθεωρίας.

ίδιος· αυτό όμως είναι πάντοτε αληθές.¹¹⁶ Μπορούμε όμως να εκπαιδευτούμε έναν άνθρωπο, ο οποίος, εξαιτίας κακής ψυχικής κατάστασης, έχει ανάλογες παραστάσεις, ώστε να έχει καλή ψυχική κατάσταση και κατ' αυτό τον τρόπο και καλές παραστάσεις. Όρισμένοι, επειδή δεν ξέρουν, χαρακτηρίζουν ως αληθείς όρισμένες παραστάσεις, ενώ εγώ τις ονομάζω καλύτερες σε σύγκριση με άλλες, αλλά όπωσδήποτε όχι αληθέστερες. Έπομένως, απέχω πολύ από το να άρνούμαι την ύπαρξη σοφίας και σοφών ανθρώπων. Ίσα ίσα ονομάζω άπεριφραστα σοφά¹¹⁷ εκείνον ο οποίος γνωρίζει πώς να επιφέρει σ' έναν από μās τέτοια μεταβολή, ώστε εκείνο το οποίο του φαίνεται και είναι άσχημο να φαίνεται και να είναι κίολας πράγματι καλό». Είναι αρκετά βέβαιο ότι οι εκφράσεις 'χειρότερη' και 'καλύτερη' στην πρόταση 'να κάνει τη χειρότερη απόφαση καλύτερη', τόσο στον Πρωταγόρα όσο και στην έρμηνεία του Πλάτωνα, πρέπει να κατανοηθούν ως αξιολογικές κρίσεις. Κατά βάση όμως δεν πρόκειται για ήθική, αλλά για γνωσιοθεωρητική αξιολόγηση. Μια κρίση ή οποία βασίζεται στην πρωταρχική αντίληψη και εμπειρία, και αντιπροσωπεύει μια κατώτερη βαθμίδα τής γνώσης, μπορεί να άρθει σε μια άνωτερη βαθμίδα τής γνώσης έντασσόμενη σε μια σωστή συνάφεια.¹¹⁸

Έχοντας αυτό το ύπόβαθρο ο Άριστοτέλης έγραψε το τμήμα του *Γάμμα* όπου άναμετρείται με τον Πρωταγόρα και τους άκραίους αισθησιοκράτες. Θεωρεί την πρόταση του Πρωταγόρα έκφραση ενός άπολύτως άχρωμου γνωσιοθεωρητικού σχετικισμού. Την πολεμά όχι μόνο με *a priori* επιχειρήματα, αλλά και με δραστικά επιχειρήματα του κοινού νοού, περίπου όπως ο Dr. Johnson άνασκεύασε την άυλία (Immaterialism) του Berkeley κλωτσώντας μια πέτρα. 'Η πολεμική όμως είναι ήπια, ο τόνος σχεδόν πατρικά παρανευτικός. Παραθέτω:¹¹⁹

¹¹⁶ 'Εδώ βρίσκεται το λάθος στη συλλογιστική: Το 'αληθές' έρμηνεύεται άφενός ως 'ταυτόσημο με τον έαυτό του', άφετέρου ως 'ταυτόσημο με κριτήριο έξω από το πράγμα (π.χ. μια αξία)'. Πρβ. ύπος. 120, παρακάτω.

¹¹⁷ Στη συζήτηση που ακολουθεί ο Σωκράτης το εκφράζει αυτό κατά τρόπον ώστε το μέτρο να είναι ο σοφότερος, 179b *τόν σοφώτερον μέτρον είναι*, πρβ. *Προτρεπτικός Β* 39, παραπάνω, σ. 178. 'Η θεωρία για τη συνολική λογική άναφέρεται και εύκαιριακά, 172b *τό κοινή δόξαν*.

¹¹⁸ Έπομένως, ο *ήττων λόγος* θα ήταν αυτό το όποιο ο Άριστοτέλης (καθώς και ο Πλάτων, *Πολιτεία* 524e) άποκαλεί *τά συγκεχυμένα*, το όποιο εκ πρώτης όψεως μās φαίνεται άπόλυτα σαφές (*Φυσικά Α* 1, 184a 22), αλλά στην πραγματικότητα είναι μόνο ή προβαθμίδα τής γνώσης.

¹¹⁹ Τά κεφάλαια 5-6 στο *Γάμμα* δεν είναι ενδιαφέροντα μόνο από πραγματολογική άποψη, αλλά και χαρακτηριστικά για τον τρόπο σκέψης του ώρμου Άριστοτέλη. Για τούτο τά άποδίδω διεξοδικά και χρησιμοποιώ γι' αυτό με εύγνωμοσύνη τίς μεταφράσεις των E. Rolfes και F. Bassenge.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ;

«Ἡ ἄρνηση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀντίφασης ὑποστηρίζεται καὶ καταρρίπτεται ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ Πρωταγόρα. Γιατί, ἂν ἦταν ἀληθεῖς ὅλες οἱ ἀπόψεις¹²⁰ καὶ ὅλα τὰ φαινόμενα, θὰ ἔπρεπε ὅλα νὰ εἶναι ταυτόχρονα ἀληθῆ καὶ ψευδῆ. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν διαφορετικὲς ἀπόψεις καὶ ὅλοι εἶναι πεπεισμένοι ὅτι λαθεύουν ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων ἡ γνώμη δὲν συμπίπτει μὲ τὴ δική τους. Ἄν ἡ πρόταση τοῦ Πρωταγόρα ἦταν σωστὴ, κάτι ταυτόσημο θὰ ἔπρεπε ταυτόχρονα νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴν εἶναι, καὶ ὅλες οἱ ἀπόψεις θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀληθεῖς.»

«Γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἄρνηση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀντίφασης καὶ ἡ πρόταση τοῦ Πρωταγόρα ἔχουν τὴ ρίζα τους στὸν αὐτὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι. Κατὰ τὴν ἀνασκευή δὲν μπορούμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴν ἴδια μέθοδο ἐναντίον ὅλων ἄλλους πρέπει νὰ τοὺς πείσουμε, ἐνῶ σὲ ἄλλους βοηθᾷ μόνο ἡ μάχη μὲ λόγους.¹²¹ Ὅσοι κατέληξαν σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, ἐπειδὴ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ πρόβλημα, μποροῦν εὐκόλα νὰ θεραπευτοῦν ἀπὸ τὴν πλάνη τους, γιατί ἡ ἀνασκευή δὲν θὰ στραφεῖ διαλεκτικὰ ἐναντίον τῶν λόγων τους, ἀλλὰ πραγματολογικὰ ἐναντίον τῆς σκέψης τους. Τοὺς ἄλλους, οἱ ὁποῖοι μιλοῦν μόνο γιὰ νὰ μιλοῦν, τοὺς ἐλέγχουμε ἀποδεικνύοντας ὅτι ὁ λόγος τους δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ λογομαχία.»

«Ὅσοι πραγματικὰ στοχάστηκαν πάνω στὸ πρόβλημα, κατέληξαν σ' ἐκείνη τὴ γνώμη παρατηρώντας τὰ αἰσθητὰ πράγματα. α) Ὅρισμένοι σκέπτονται τὰ ἐξῆς: Πιστεύουν ὅτι οἱ ἀντιφατικὲς ἀντιθέσεις καὶ οἱ ἀντιθέσεις ἐναντιότητας ὑπάρχουν ταυτόχρονα, ἐπειδὴ βλέπουν ὅτι ἀπὸ τὸ ταυτόσημο δὲν γεννιέται τὸ ἀντιθετικό. Ἀποκλείεται ὁμως νὰ μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ τὸ μὴ ὄν ἐπομένως, συμπεραίνουν, τὸ πράγμα πρέπει νὰ ἦταν ἤδη προηγουμένως ἐξίσου ἀντιθετικό. Ἔτσι καὶ ὁ Ἀναξαγόρας λέει ὅτι ὅλα εἶναι ἀναμειγμένα μὲ ὅλα καὶ ὁ Δημόκριτος ὅτι σὲ κάθε μόριο τοῦ ὄντος ὑπάρχουν ἐξίσου ἡ μάζα καὶ τὸ κενό, ἂν καὶ ὀρίζει τὸ κενὸ ὡς μὴ ὄν καὶ τὴ μάζα ὡς τὸ ὄν. Θὰ πῶ, λοιπόν, σ' ἐκείνους, τῶν ὁποίων ἡ ἀντίληψη προέρχεται ἀπὸ τέτοιους συλλογισμούς, ὅτι ὑπὸ ὀρισμένη ἔννοια ἔχουν δίκιο, ἀλλὰ ὑπὸ ὀρισμένη ἔννοια εἶναι ἀδαεῖς. Γιατὶ μιλάμε γιὰ ὄν μὲ διττὴ σημασία, ἔτσι ὥστε κατὰ ἕναν τρόπο νὰ μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ κάτι ἀπὸ κάτι μὴ ὄν, ἐνῶ κατ'

¹²⁰ Σ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία ἡ ὁποία ἀσφαλῶς δὲν εἶναι σωστὴ στηρίζεται τὴν κριτικὴ του ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ Πρωταγόρας λέει *φαντάσματα* 167 b. Κατὰ τὸν Πρωταγόρα ἀληθές εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἶναι πάντοτε ταυτόσημο μὲ τὸν ἑαυτὸ του, ὅχι αὐτὸ τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ὡς ἀληθές σύμφωνα μ' ἕνα κριτήριο ἕξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, π.χ. μιὰ ἀξία αὐτὸ ὁ Πρωταγόρας τὸ ἀποκαλεῖ ἰαλύτερο'.

¹²¹ Μερικοὺς δηλαδὴ μπορούμε νὰ τοὺς πείσουμε ὀδηγώντας τους στὸ ἀντικείμενο μὲ ἐπαγωγὴ, ἐνῶ ἄλλους μπορούμε νὰ τοὺς ἀντικρούσουμε μόνο μὲ λογικῶς ἀναγκαῖα ἐπιχειρηματολογία.

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

άλλο τρόπο *ὄχι*.¹²² Ἔτσι τὸ ἴδιο μπορεῖ ταυτόχρονα νὰ εἶναι ὄν καὶ μὴ ὄν. Ἐπαρξη ὁμοῦ στὴ μιὰ περίπτωση σημαίνει δυνατότητα: δυνάμει δηλαδή μπορεῖ τὸ ἴδιο νὰ εἶναι ταυτόχρονα ἀντίθετο λόγω ἐναντιότητας, ὄχι ὁμοῦ στὴ συγκεκριμένη πραγματικότητα. Ἐπιπλέον, πρέπει νὰ ἀπαιτήσουμε ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους μας νὰ δεχτοῦν ὅτι ἀνάμεσα στὰ ὄντα ὑπάρχει καὶ κάποιος ἄλλος ὄν¹²³ στοῦ ὁποῖο δὲν προσιδιάζει κίνηση, φθορὰ καὶ καταστροφή.»

β) «Ὅρισμένοι πάλι σκέπτονται ὡς ἐξῆς: Ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ ἄλλοι, ὀνομάζουν αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀντιλαμβάνονται μὲ τὶς αἰσθήσεις τους ἀληθινὴ πραγματικότητα. Πιστεύουν ὅτι πρέπει νὰ κρίνει κανεὶς τὸ ἀληθές ὄχι σύμφωνα μὲ τὸν μεγάλο ἢ μικρὸ ἀριθμὸ τῶν ψήφων, γιατί τὸ ἴδιο φαγητὸ μπορεῖ νὰ φαίνεται στὸν ἕνα γλυκὸ καὶ στὸν ἄλλο πικρὸ. Ἄν ἦταν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἄρρωστοὶ ἢ τρελοὶ¹²⁴ καὶ μόνο δύο τρεῖς ἄνθρωποι ὑγιεῖς ἢ λογικοί, θὰ θεωροῦνταν τρελοὶ αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ δύο τρεῖς ἄνθρωποι καὶ ὄχι οἱ ὑπόλοιποι, ἂν ἔκρινε ὁ ἀριθμὸς τὴν ἀπόφαση. Ἐπιπλέον, γνωρίζουμε ὅτι τὰ ζῶα ἀντιλαμβάνονται μὲ τὶς αἰσθήσεις τους ὀρισμένα πράγματα ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ ἐμᾶς. Ἀκόμη καὶ στὸν αὐτὸ ἄνθρωπο τὰ αὐτὰ πράγματα, κατὰ τὴ μαρτυρία τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης, δὲν φαίνονται πάντοτε ὅτι εἶναι τὰ αὐτά. Ἐπομένως, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ γνωρίζει τί εἶναι σ' αὐτὰ ἀληθές καὶ τί ψευδές. Γιὰ τοῦτο ὁ Δημόκριτος λέει: Ἡ δὲν ὑπάρχει τίποτε ἀληθές ἢ παραμένει κρυμμένο γιὰ μᾶς.»¹²⁵ Στρηιζόμενος σὲ παραθέματα ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, τὸν Παρμενίδη καὶ τὸν Ἀναξαγόρα, ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι αὐτοὶ οἱ στοχαστές, ἐπειδὴ ταύτιζαν τὴν ἔλλογη γνώση μὲ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη καὶ τὴ θεωροῦσαν ποιοτικὴ μεταβολή,¹²⁶ κατέληξαν στὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι τὰ φαινόμενα, ὅπως μᾶς τὰ παρουσιάζει ἡ ἀντίληψη, εἶναι ἀληθῆ. Γνωρίζοντας τὰ ἀποσπάσματα αὐτῶν τῶν στοχαστῶν πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι εἶναι ἀπόλυτα ἐσφαλμένο νὰ τοὺς χαρακτηρίζουμε αἰσθησιοκράτες. Ὁ Ἀριστοτέλης κρίνει τοὺς Ἴωνες στοχαστές, ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὡς τὸν Ἀναξαγόρα, μὲ μονομέρεια ἢ ὁποῖα προκαλεῖ κατὰ-

¹²² Ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὸν Σοφιστὴ, τὸ Λάμβδα καὶ τὰ Φυσικὰ Α διδασκαλία, βλ. τόμ. Α', σσ. 328 καὶ 367.

¹²³ 1009a 37 ἄλλην τινὰ οὐσίαν τῶν ὄντων, δηλαδή οἱ ἀκίνητοι οὐσίαι, ὁ ἐλεύθερος ἀπὸ διεργασίες κόσμος πάνω ἀπὸ τὴ σελήνη. Ὁ Ἀλέξανδρος λέει τοιαῦτα δ' ἂν εἴη τὰ θεῖα. Ἐπομένως, σύμφωνα μ' αὐτόν, ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ τὶς ἀκίνητους οὐσίας, γιὰ τὶς ὁποῖες μιλάει στὸ Λάμβδα καὶ στὸ Θῆτα 8 καὶ οἱ ὁποῖες εἶναι καθαρὴ ἐνέργεια.

¹²⁴ Ποιὸς ἀποφασίζει γι' αὐτὸ; Ὁ Ἀριστοτέλης θέτει αὐτὸ τὸ ἐρώτημα στὸ ἔκτο κεφ., παρακάτω, σ. 444.

¹²⁵ 68 A 112=68 B 7.

¹²⁶ 1009 B 12 διὰ τὸ ὑπολαμβάνειν φρόνησιν μὲν τὴν αἴσθησιν, ταύτην δ' εἶναι ἀλλοίωσιν.

πληξη. Ἡ ἔρμηνεία του γιὰ τὶς διδασκαλίες τους συχνὰ μᾶς φαίνεται ὅτι εἶναι ἀδικοιολόγητη, ἀκόμη καὶ λανθασμένη. Ἡ μέθοδός του ἐξηγεῖται ἐν-μέρει ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ κατάσταση. Μόλις κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶχε ἀρχίσει ἡ ἐπεξεργασία τοῦ πλούσιου ὕλικου τῆς παράδοσης. Ἐπίσης δὲν ὑπῆρχε φιλοσοφικοῖστορικὴ προοπτικὴ, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε ἐμεῖς· ἔλειπαν οἱ γνωστὲς μας διακρίσεις καὶ τὰ συστήματα ἀναφορᾶς. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶλλον δὲν εἶχε ποτὲ κατὰ νοῦ μιὰ προσπάθεια νὰ κατανοηθεῖ ἱστορικὰ ἢ φιλοσοφία ἐνὸς ἀπὸ τοὺς μεγάλους προδρόμους του στὸ σύνολό της. Ὅ,τι τὸν ἐνδιέφερε ἦταν πολὺ ἀπλὰ τί εἶχε πεῖ ἕνας συγκεκριμένος στοχαστὴς γιὰ ἕνα συγκεκριμένο ἐρώτημα. Ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῶν προδρόμων συγκέντρωνε ἀποσπάσματα καὶ τὰ ταξινομοῦσε σύμφωνα μὲ χαρακτηριστικὲς λέξεις.¹²⁷ Αὐτὲς οἱ συλλογὲς θέσεων τῶν προδρόμων ὑπόκειντο ὡς βᾶση τῶν δικῶν του ἀρεγυς [= γεμάτων ὀξύνοια παρατηρήσεων]. Ὅταν ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις τῶν προδρόμων, αὐτὸ δὲν γίνεται γιὰ νὰ πληροφορήσει τοὺς ἀκροατὲς του, ἀλλὰ γιὰ νὰ δώσει στὶς δικές του ἀπόψεις τὸ κατάλληλο, κάθε φορὰ, ἱστορικὸ ὑπόβαθρο.

Συνεχίζουμε τῶρα τὴν ἐκθεσὴ μας: «Τὸ ὅτι ἐκεῖνοι οἱ στοχαστὲς εἶχαν τέτοιες γνώμες ὀφείλεται στὸ ὅτι κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἀλήθειας γιὰ τὸ ὄν θεωροῦσαν ὄν μόνον τὰ αἰσθητὰ πράγματα. Σ' αὐτὰ ὅμως ὑπάρχουν πολλὲς ἀσάφειες καὶ πολλὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν μόνον δυνάμει. Γιὰ τοῦτο ὁ ἰσχυρισμὸς τους ὅτι τὸ ἀντιφατικὸ καὶ τὸ ἀντίθετο λόγω ἐναντιότητος ὑπάρχουν ταυτόχρονα εἶναι μὲν εὐλογος, ἀλλὰ ὄχι ἀληθής. Ἐπιπλέον, ἐπειδὴ εἶδαν ὅτι αὐτὴ ἡ φύση κινεῖται παντοῦ καὶ ὅτι δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ τίποτε ἀληθινὸ γιὰ πράγματα τὰ ὁποῖα μεταβάλλονται συνεχῶς, εἶπαν ὅτι δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ ἐκφραστεῖ ἀλήθεια γιὰ κάτι τὸ ὁποῖο μεταβάλλεται παντοῦ. Ἀπὸ μιὰ τέτοια κοσμοθεωρία προέκυψε ἡ πιὸ ἀκραία ἀπ' ὅσες γνώμες προαναφέραμε, ἐκείνη δηλαδὴ τὴν ὁποία ἀσπάστηκε ἕνας κύκλος ὁπαδῶν τοῦ Ἡράκλειτου. Παραδειγματικὰ ἀναφέρω τὸν Κρατύλο, ὁ ὁποῖος στὸ τέλος πίστευε ὅτι δὲν τοῦ ἐπιτρεπόταν πιά νὰ λέει τίποτε καὶ σήκωνε μόνον τὸ δάχτυλό του· γιὰτὶ πίστευε ὅτι, ἐνῶ μιλοῦσε, θὰ μεταβάλλονταν τὰ πάντα. Ἐπέκρινε τὸν Ἡράκλειτο, ἐπειδὴ ἐκεῖνος ἔλεγε ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μποῦμε δυὸ φορὲς στὸν ἴδιο ποταμὸ· ὁ ἴδιος ὁ Κρατύλος πίστευε ὅτι δὲν μπορούμε νὰ μποῦμε οὔτε μιὰ φορὰ».

«Ὅσον ἀφορᾶ καὶ αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία, ἐγὼ τουλάχιστον θέλω νὰ πῶ ὅτι ὑπάρχει κάτι σωστὸ στὴ γνώμη τους: Φαίνεται φυσικὸ νὰ δεχτοῦ-

¹²⁷ *Τοπικά* Α 14, 105 b 12 ἐκλέγειν δὲ χρῆ ἐκ τῶν γεγραμμένων λόγων, παρόμοια στὴ *Ῥητορικὴ* Β 22, 1396 b 5, στὰ *Ἀναλυτικὰ πρότερα* Α 30, 46 a 16, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα* Β 14, 98 a 1.

με ότι εκείνο το οποίο μεταβάλλεται, όσο μεταβάλλεται, δεν υπάρχει.¹²⁸ παρ' όλα αυτά, μπορούμε να αμφισβητήσουμε την ορθότητα αυτής της άποψης. Γιατί οτιδήποτε χάνει κάτι, διατηρεί κάτι απ' αυτό το οποίο χάνει, και απ' αυτό που γεννιέται πρέπει να υπάρχει κάτι ήδη πριν από τη γένεση. Μπορούμε να πούμε έντελως γενικά: "Όταν κάτι καταστρέφεται, κάτι απ' αυτό συνεχίζει να υπάρχει" όταν κάτι γεννιέται, πρέπει να υπάρχει κάτι από το οποίο γεννιέται και από το οποίο παράγεται· εδώ δεν υπάρχει αναγωγή στο άπειρο.¹²⁹ "Ας τ' αφήσουμε όμως αυτά τώρα και ας απαντήσουμε μόνο ότι η ποσοτική και ποιοτική μεταβολή είναι διαφορετικές διαδικασίες. "Ας παραδεχτούμε πρόθυμα ότι δεν υπάρχει τίποτε μόνιμο από ποιοτική άποψη. Ποιοτική μεταβολή σημαίνει όμως μεταβολή τής μορφής, και η μορφή είναι εκείνη από την οποία τὰ άγνωρίζουμε όλα.»

«Δίκαια επίσης μπορούμε να επικρίνουμε αυτούς τους στοχαστές, επειδή υποστηρίζουν ότι ολόκληρο το σύμπαν έχει ιδιότητες τις οποίες μπορούν να διακρίνουν σε πολύ μικρό αριθμό αισθητών πραγμάτων. Μόνο εκείνη η περιοχή του όρατου κόσμου, η οποία μᾶς περιβάλλει άμεσα και δεν είναι παρά ελάχιστο μέρος του σύμπαντος, γίνεται και φθείρεται συνεχώς.¹³⁰ Θα είχαν κρίνει ορθότερα, αν για χάρη του σύμπαντος είχαν άθωώσει τὸν μικρὸν κόσμο μας· τώρα καταδικάζουν τὸ σύμπαν σε αιώνια μεταβολή με βάση δ,τι βλέπουν εδώ.»

«Πρέπει να δείξουμε σ' αυτούς τους στοχαστές και να τους πείσουμε ότι υπάρχει μιὰ ἀμετάβλητη φύση.¹³¹ 'Από τὸν ισχυρισμὸν ὅτι ὅλα ταυτόχρονα¹³² εἶναι και δὲν εἶναι, θὰ εἶχαν μᾶλλον συμπεράνει ὅτι ὅλα ἡμεροῦν· γιατί σύμφωνα με αὐτὸν δὲν ὑπάρχει τίποτε μέσα στὸ ὅποιο θὰ μπορούσαν νὰ μεταβληθοῦν τὰ πράγματα, ἀφοῦ ὅλα προσιδιάζουν σὲ ὅλα.»¹³³

«Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀλήθεια, ἐπιμένω ὅτι δὲν εἶναι ἀληθὴ ὅλα ὅσα μᾶς

¹²⁸ Ὁ Ἀριστοτέλης παραπέμπει στὴ διδασκαλία του γιὰ τὸ γίγνεσθαι τὴν ὁποία ἐξέθεσε στὰ *Φυσικά* Α 7. Ὑπάρχει, φυσικά, ἓνα γιγνόμενον ἢ μεταβάλλον, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὀρολογία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἓνα μόνο κατὰ τὸν ἀριθμὸ (Φυσικά Α 7, 190 α 150), ποτὲ κατὰ τὸ εἶναι, γιατί τὸ εἶναι ἕτερον. Ἀπ' ὅσο γνωρίζω ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θέτει ποτὲ τὸ ἐρώτημα ἀν τὸ γίγνεσθαι ὑπάρχει ὡς γίγνεσθαι· τοῦτο ἀποτελεῖ αἴτημα γι' αὐτόν, *Φυσικά* Α 2, 185 α 12.

¹²⁹ 1010 α 21 τοῦτο μὴ εἶναι εἰς ἄπειρον, ὅπως στὰ *Φυσικά* Ε 2, 225 β 33.

¹³⁰ Ἡ ἄποψη ὅτι ὑπάρχουν δύο ριζικά διαφορετικὲς, ἀπὸ φυσικὴ ἄποψη, περιοχὲς τοῦ σύμπαντος εἶναι τὸ λάθος τοῦ Ἀριστοτέλη μετὰ τὴν πρὸ δυσάρεστες συνέπειες. Γιὰ ὄλους τοὺς προδρόμους του τὸ σύμπαν ἦταν μία και ἡ αὐτὴ φύσις.

¹³¹ Ὁ ἐλεύθερος ἀπὸ διεργασίας κόσμος πάνω ἀπὸ τὴ σελήνη, βλ. παραπάνω, ὑπὸς. 125.

¹³² Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπανερχεται σ' αὐτὸ τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα, ἐν τῷ αὐτῷ χρόνῳ περὶ τὸ αὐτὸ ἔμα, στὸ 1010 β 18. Δὲν καταλαβαίνουμε γιατί ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δὲν ἄρξισε τὴν ἐπίθεσή του ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

¹³³ Ἐχει ὑπόψη του τὴν πρόταση τοῦ Ἀναξαγόρα *μεμῖχθαι πᾶν ἐν παντί*, 1009 α 27.

φαίνονται ἀληθῆ. Πρῶτων, δὲν εἶναι ἀληθεῖς οὔτε ὄλες οἱ αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις, παρὰ μόνο ἐκείνες οἱ πρωταρχικὲς ἐντυπώσεις τὶς ὁποῖες κάθε ἐπιμέρους αἴσθησή μας προσλαμβάνει σύμφωνα μὲ τὴ φύση τῆς.¹³⁴ Ἄπ' αὐτὲς γεννιέται ἀμέσως μιὰ παράσταση,¹³⁵ ἢ ὁποία δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν πρωταρχικὴ ἀντίληψη. Προκαλεῖ κατάπληξη τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀντίπαλοί μας θέλουν νὰ δημιουργήσουν πρόβλημα ἀπ' αὐτό, ἂν δηλαδὴ τὰ πράγματα εἶναι ὅπως φαίνονται σὲ ὅποιον εἶναι μακριὰ ἢ σὲ ὅποιον εἶναι κοντά, ὅπως φαίνονται στὸν ὑγιῆ ἢ στὸν ἄρρωστο, γιατί εἶναι σαφές, βέβαια, ὅτι αὐτὸ δὲν τὸ θεωροῦν οἱ ἴδιοι σοβαρὰ προβληματικό. Κανεὶς δὲν θὰ ξεκινήσει νύχτα ἀπὸ τὴ Λιβύη,¹³⁶ ἂν φανταστῆ ὅτι βρίσκεται στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ πάει στὸ Ὠδεῖο. Ἐξᾶλλου, εἶναι μᾶλλον προφανές, ὅπως λέει ὁ Πλάτων,¹³⁷ ὅτι οἱ ἀπόψεις ἐνὸς γιαιτροῦ καὶ ἐνὸς ἀδαοῦς γιὰ τὸ ἂν θὰ θεραπευεῖ κάποιος ἢ ὄχι δὲν εἶναι ἐξίσου ἔγκυρες. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις, καμιὰ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μας δὲν λείπει τὴν αὐτὴ χρονικὴ στιγμή γιὰ τὸ αὐτὸ πράγμα ὅτι εἶναι ταυτόχρονα ἔτσι' καὶ ὄχι ἔτσι'. Μπορεῖ, βέβαια, τὸ ἴδιο κρασί, ὑπὸ διαφορετικὲς συνθήκες, τὴ μιὰ φορὰ νὰ φαίνεται γλυκὸ καὶ τὴν ἄλλη ὄχι, ἀλλὰ ἡ γλυκύτητα αὐτὴ καθεαυτὴν, ὅπως εἶναι ὅταν εἶναι,¹³⁸ οὐδέποτε μεταβάλλεται, ἀλλὰ πάντοτε ἀποφαινόμαστε ἀληθινὰ γι' αὐτὴ τὴ γλυκύτητα καί, ἂν πρέπει νὰ εἶναι κάτι γλυκὸ, πρέπει νὰ εἶναι κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Οἱ θεωρίες τῶν αἰσθησιοκρατῶν καταργοῦν τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ 'τυχαῖα ἔχει γλυκιὰ γεύση' καὶ 'στὸ ἀπαράλλαχτο γλυκὸ' κατὰ τὴ γνώμη τους δὲν ὑπάρχει τίποτε ἀπαράλλαχτο καὶ τίποτε δὲν δεσμεύεται ἀπὸ τέτοια ἀναγκαιότητα.»¹³⁹

«Ἄν ὑπῆρχε μόνο ὁ, τι αντιλαμβανόμαστε μὲ τὴν αἴσθηση, δὲν θὰ ὑπῆρ-

134 Προϋποτίθεται ἡ πολὺ γνωστὴ ἀπὸ τὸ *Περὶ ψυχῆς* διαίρεση ἀνάμεσα σέ: α) αἴσθησι τοῦ ἴδιου, β) τοῦ ἄλλοτρίου ἢ κατὰ συμβεβηκὸς καὶ γ) κοινὴν αἴσθησι. Βλ. παραπάνω, σ. 386.

135 φαντασία, βλ. παραπάνω, σ. 385.

136 Παλιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα καὶ στοὺς *Δισσοὺς λόγους* 5, 5.

137 *Θεαίτητος* 178 b – 179 a.

138 1010 b 23 *τό γε γλυκὰ οἶόν ἐστιν ὅταν ᾗ*. Ὁ Πλάτων λέει αὐτὸ ὁ ἔστιν ἕκαστον, π.χ. στὴν *Πολιτεία* 490 b. Εἶναι προφανές ὅτι ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πλάτων βρίσκονται πολὺ κοντὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀντίληψη τῶν γενικῶν ἐννοιῶν. Ἀφετέρου βλέπουμε πόσο διαφορετικὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἴδιο πρόβλημα ὁ Πλάτων στὸν *Θεαίτητον* 159 c-e. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει τὴ γλυκύτητα ὡς οὐσίαν, θέλει νὰ πεῖ ὅτι ἡ γλυκύτητα εἶναι ἓνα ἀμετάβλητο ὄν, ἀκίνητος οὐσία. Ταυτόχρονα λέει αἰεὶ ἀληθεύει περὶ αὐτοῦ, ἢ κρίση γι' αὐτὴν εἶναι πάντοτε ἀληθής. Δὲν ἐννοεῖ, ἐπομένως, ὅτι ἡ γλυκύτης εἶναι ἓνα ὄν τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ σκέψη μας. Οἱ γενικὲς ἐννοίες εἶναι ἀμετάβλητα ὄντα ὑπὸ τὴν ἐννοια ὅτι τὰ σκεφτόμαστε ἢ ἀποφαινόμαστε πάντοτε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο γι' αὐτά. Πρβ. τόμ. Α', σ. 361, ὑποσ. 300' καὶ παρακάτω, σ. 402.

139 Δηλαδὴ σὲ μιὰ τέτοια τάξη τῆς φύσης.

χε ἀπολύτως τίποτε ἐφόσον δὲν ὑπῆρχαν ἔμβια ὄντα· γιατί χωρὶς αὐτὰ δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀντίληψη.¹⁴⁰ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ φύση τῶν ἀντιλήψεων, πρέπει νὰ ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ βάση τῶν ἀντιλήψεων καὶ παράγει τὶς ἀντιλήψεις.¹⁴¹ Ἡ ἀντίληψη δὲν εἶναι ἀντίληψη μιᾶς ἀντίληψης· ὑπάρχει μᾶλλον κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη, τὸ ὁποῖο προηγεῖται σὲ σχέση μὲ τὴν ἀντίληψη. Γιατὶ αὐτὸ τὸ ὁποῖο κινεῖ μιὰ διαδικασία ὑπάρχει ἐκ φύσεως χωρὶς ἀπὸ τὸ κινούμενο. Τοῦτο παραμένει ἀληθινὸ, ἀκόμη κι ὅταν ἡ ἀντίληψη καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀντίληψης σχετίζονται μεταξύ τους σὰν συσχετικές ἔννοιες.»¹⁴²

«Ὅρισμένοι στοχαστὲς οἱ ὁποῖοι πρεσβεύουν αὐτὴ τὴν αἰσθησιοκρατικὴ ἄποψη, εἴτε ὡς ὁπαδοὶ ἐκ πεποιθήσεως εἴτε ἐπειδὴ χαίρονται νὰ λογομαχοῦν μὲ λέξεις, θέτουν ἕνα πρόβλημα: Ποιὸς ἀποφασίζει ποιὸς εἶναι ὑγιὴς καὶ ποιὸς κρίνει σωστὰ ἐγγένη σὲ κάθε ἐπιμέρους ἐρώτημα; Τέτοια προβλήματα εἶναι τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ὅπως τὸ ἐρώτημα ἂν πρὸς τὸ παρὸν κοιμόμαστε ἢ εἴμαστε ξύπνιοι.¹⁴³ Ὅσοι θέτουν τέτοια ἐρωτήματα, ἀναζητοῦν αἰτία ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει αἰτία· ἡ ἀφετηρία μιᾶς ἀπόδειξης δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη. Ὅσοι ἀπαιτοῦν νὰ ἀνασκευαστεῖ ἡ ἄποψή τους μὲ ἕνα πειστικὸ ἐπιχειρήμα, ἐπιζητοῦν κάτι ἀδύνατο. Γιατὶ ἀπαιτοῦν νὰ τοὺς ἐπιτραπεῖ νὰ ὑποστηρίζουν ἀμέσως τὸ ἀντίθετο ἀπ' αὐτὸ ποὺ λένε — ἀπαίτηση, βέβαια, ἡ ὁποία ἀμέσως ἀντιφάσκει μὲ τὸν ἑαυτὸ της. Ἄς προσπαθήσουμε ὁμως νὰ ἐπιχειρηματολογήσουμε ὡς ἑξῆς.»

α) «Σὲ κάθε περίπτωση πρέπει νὰ παραδεχτοῦν ὅτι δὲν εἶναι ὅλα σχετικὰ, γιατί γιὰ κάποιον τὸ φαινόμενο εἶναι ἀληθές. Γιὰ τοῦτο δὲν μποροῦν ἀπλῶς νὰ ποῦν πῶς ὅ,τι ἐμφανίζεται εἶναι ὑπαρκτό, ἀλλὰ πρέπει νὰ θέσουν περιορισμοὺς στὸν ἰσχυρισμὸ τους: Ὑπάρχει γι' αὐτὸν στὸν ὁποῖο ἐμφανίζεται, ὅταν ἐμφανίζεται, γιὰ τὴν αἴσθηση στὴν ὁποία ἐμφανίζεται καὶ μὲ

¹⁴⁰ 1010 b 30-35. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ *Θῆτα* 3, 1047 a 4-6, στὰ *Φυσικὰ* Δ 14, 223 a 16-29, σὶς *Κατηγορίας* 7 b 35 - 8 a 12· ὑπαινικτικὰ στὸ *Περὶ ψυχῆς* Γ 2, 426 a 20-27.

¹⁴¹ Ἔτσι ὁ Πλάτων στὸν *Θεαίτητον* 160 a λέει ἀνάγκη δέ γε ἐμέ τε τινὸς γίγνεσθαι ὅταν αἰσθανόμενος γίγνωμαι.

¹⁴² Οἱ συσχετικὲς ἔννοιες εἶναι ἅμα τῇ φύσει, *Κατηγορίαι* 7 b 15· αὐτὸ ὁμως δὲν ἰσχύει γιὰ τὶς ἔννοιες αἰσθησις - αἰσθητὸν καὶ ἐπιστήμη - ἐπιστητὸν.

¹⁴³ Ὁ Πλάτων συζητᾷ σοβαρὰ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ συνείδηση στὸν *Θεαίτητον* 158 b - d. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς νοοτροπίας τοῦ common sense ποὺ διακατέχει τὸν Ἀριστοτέλη νὰ μὴ ἀναγνωρίζει τὴ φιλοσοφικὴ σπουδαιότητα ἐνὸς τέτοιου ἐρωτήματος, ἀλλὰ νὰ τὸ ἀπορρίπτει ἀδιάφορα· συχνὰ ὁ Ἀριστοτέλης λέει μόνο *ἄλλο ἐκ τῆς ἐπαγωγῆς ἢ φαίνεται γὰρ οὕτως*. Στὸ ἐρώτημα ποιὸς ἀποφασίζει, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δίνουν τὴν ἴδια ἀπάντηση (μὲ διαφορετικὴ αἰτιολόγησι): *Θεαίτητος* 179 b τὸν *σωφώτερον μέτρον εἶναι, Προτρεπτικός* Β 39, παραπάνω, σ. 178· σχετικὰ μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, βλ. σσ. 228 καὶ 252.

τόν τρόπο πού ἐμφανίζεται.¹⁴⁴ Διαφορετικά, οἱ ἴδιοι θά ἀντιφάσκουν μεταξύ τους, ἀφοῦ τὸ αὐτὸ πράγμα μπορεῖ νὰ φαίνεται στὴν ὄραση σὰν μέλι, ὄχι ὁμῶς καὶ στὴ γεύση. Ἐπομένως, στοὺς στοχαστὲς οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν χωρὶς περιορισμὸ πῶς ὅ,τι φαίνεται εἶναι ἀληθὲς καὶ ὡς ἐκ τούτου ὅλα εἶναι ἐξίσου ψευδῆ καὶ ἀληθῆ, μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε: Τὰ πράγματα δὲν ἐμφανίζονται στὴν αὐτὴ αἴσθηση κατὰ τὸν αὐτὸ τρόπο, τὴν αὐτὴ στιγμή, μὲ ἀντιφατικὲς μεταξύ τους ιδιότητες. Μ' αὐτοὺς τοὺς περιορισμοὺς τὸ φαινόμενο εἶναι ἀληθές.»¹⁴⁵

β) «Ἰπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι κάποιον πράγμα εἶναι ἓνα, θά ἔπρεπε νὰ συμβαίνει αὐτὸ σὲ σχέση μὲ ἓνα πράγμα¹⁴⁶ ἢ σὲ σχέση μὲ κάτι σαφῶς καθορισμένο· ἂν τὸ ἴδιο πράγμα εἶναι τὸ ἥμισυ σὲ σχέση μὲ τὸ Χ καὶ τὸ ἴδιο σὲ σχέση μὲ τὸ Ψ, δὲν εἶναι, παρ' ὅλα αὐτά, 'τὸ ἴδιο' σὲ σχέση μὲ αὐτὸ τὸ ὅποιο εἶναι τὸ διπλάσιο αὐτοῦ.»¹⁴⁷

γ) «Ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν αἰσθησιοκρατῶν πῶς μόνον ὅ,τι ἀντιλαμβανόμεστε ὑπάρχει, ἔχει τὴν ἐξῆς παράλογη συνέπεια: "Ἄν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος, μόνον ἐπειδὴ τὸν ἀντιλαμβανόμεστε ὡς ἄνθρωπο μὲ τὶς αἰσθήσεις μας, θά ὑπῆρχε μόνον σὲ σχέση μὲ κάποια γνώμη, δηλαδὴ τὸ ἴδιο τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο θά ὑπῆρχε μόνον στὴ σκέψη· πῶς θά μποροῦσε τότε νὰ ἀντιλαμβάνεται καὶ νὰ σκέπτεται;»¹⁴⁸

δ) «Ἐπιπλέον: "Ἄν ὅλα ὑπάρχουν μόνον σὲ σχέση μὲ τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο, θά ἔπρεπε τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο νὰ ἔχει σχέση μὲ ἓνα ἀκαθό-

¹⁴⁴ 1011 a 23 *ῶ και στε και η και ὡς*. Ὁ Πλάτων στὸ χωρίο 160 a λέει: Κανείς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει δυὸ φορὲς τὴν ἴδια ἀντίληψη.

¹⁴⁵ Αὐτὸ εἶναι ὅ,τι ἤθελε νὰ πεῖ πραγματικὰ μὲ τὴν πρότασή του ὁ Πρωταγόρας. Κατὰ βάση, τὸ ἴδιο λέει καὶ ὁ Πλάτων, *Θεαίτητος* 160 a-c *ἀληθὲς ἐμοὶ ἢ ἐμῆ αἴσθησις*. Αὐτὸς ὁ περιορισμὸς ὁμῶς δὲν θίγει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως.

¹⁴⁶ 1011 b 7 *εἰ ἐν, πρὸς ἐν ἢ πρὸς ὠρισμένον*. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀποφασιστικὸ καὶ χαρακτηριστικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὰ συγγράμματα *ΓΖΗΘ*, δὲν ἀποτελεῖ ὁμῶς ἀπόδειξη παρὰ μόνον αἴτημα.

— Στὴ μελέτη πού ἀνέφερα παραπάνω, στὴν ὑπόσ. 53, ὁ G. E. L. Owen παρουσίασε τὴν ἱστορία τῆς σημαντικῆς ἐννοίας τοῦ *πρὸς ἐν λεγόμενον*. Στὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* Η 2, 1236 a 18 βρισκομε τὸν πρῶτον ὑπαινιγμό. Μὲ ἀφετηρία τὸ τμήμα 218 d - 220 b ἀπὸ τὸν Λύσιον, ὅπου ὁ Πλάτων προσπαθεῖ ἐπὶ τινὰ ἀρχὴν ἀφικέσθαι, ὁ Ἀριστοτέλης λέει: Τὰ εἶδη τῆς φιλίας καθορίζονται μὲ βάση ὀρισμένη φιλία, ἡ ὅποια εἶναι ἡ πρώτη, *πρὸς μίαν γὰρ τινὰ καὶ πρώτην*. Στὸ *Γάμμα* 2 λέει *πρὸς ἐν καὶ μίαν τινὰ φύσιν*. Ὁ Ross μεταφράζει τὸ *ὠρισμένον* ὡς «a definite number of things», ὁ Bassenge ὡς «περιορισμένη ποσότητα», ὁ Rolles καλύτερα ὡς «κάτι ὀρισμένο». Καὶ ὁ Ἀλέξανδρος λέει *ὠρισμένον τι*. Ἡ ἐννοία *ὠρισμένον τι* προέρχεται ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ διδασκαλία τῶν ἀρχῶν (Prinzipienlehre).

¹⁴⁷ Ὁ Πλάτων θά εἴλεγε: Ἡ ἰδέα τῆς ἰσότητος διαφέρει ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ διπλάσιου. Τὸ δη- μοφιλὲς ἐπιχείρημα ἀπαντᾷ ἤδη στοὺς *Δισσοὺς λόγους*.

¹⁴⁸ Ὁ Ross λέει: if the esse of man be *percipi*, he cannot *percipere*, which is absurd.

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

ριστο ως πρὸς τὴ μορφή [δηλαδή τὴν ὑπαρξή] πλῆθος πραγμάτων.» Ὁ Ross ἐξηγεῖ καλὰ τὸ παράλογο συμπέρασμα, ποὺ προκύπτει ἀπ' αὐτὸν τὸ συλλογισμὸς: Ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ τὸ (β) κάθε πράγμα, ἐφόσον εἶναι ἓνα, πρέπει νὰ εἶναι ἓνα σὲ σχέση μὲ ἓνα, καὶ γι' αὐτὸ κάθε σχετικὴ ἔννοια πρέπει νὰ ἔχει ἓνα ἀντίστοιχο, διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἄλλων σχετικῶν ἐνοιῶν, τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο θὰ κλείνει μέσα του ἄπειρο ἀριθμὸ μορφῶν· αὐτὸ ὅμως θὰ καθιστοῦσε ἀδύνατο τὸν ὀρισμὸ ἐνὸς πράγματος.¹⁴⁹

Μ' αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι ἀνασκεύασε μιὰ γιὰ πάντα τὴν ἀποψη τῶν αἰσθησιοκρατῶν. «Ἀπέδειξα ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης εἶναι τὸ βεβαιότερο ἀπ' ὅλα τὰ αἰτήματα, καὶ ἔδειξα ποιά παράλογα ἀποτελέσματα προκύπτουν γιὰ ὅσους ἀμφισβητοῦν τὴν ἐγκυρότητα αὐτῆς τῆς ἀρχῆς. Ἐπειδὴ δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε ἀληθεῖς δηλώσεις, ἂν προβάλλουμε ταυτόχρονα γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα ἀντιφατικούς μεταξὺ τους ἰσχυρισμούς, εἶναι ἐπίσης σαφές ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσιδιάζουν ἀντιθετικὰ πράγματα ταυτόχρονα σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα. Ἀπὸ ἀντιθετικὰ καὶ ἀντιφατικὰ ἰδιότητες ἐνὸς πράγματος, σὲ κάθε στιγμή, μπορεῖ νὰ ὑπάρχει συγκεκριμένα μόνο ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη μόνο ὡς στερήσις, δηλαδή ὡς κενὴ θέσις ἢ ἔλλειψις (Privation). Λέγοντας ἔλλειψις (Privation) ἐννοῶ ὅτι δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε κάτι γιὰ ὀρισμένο εἶδος.¹⁵⁰ Ἀντιθετικὰ πράγματα μποροῦν νὰ λεχθοῦν γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα μόνο ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι προσιδιάζουν σ' αὐτὸ ἀπὸ διαφορετικὴ ἀποψη ἢ ὅτι τὸ ἓνα προσιδιάζει σ' αὐτὸ ἀπὸ ὀρισμένη ἀποψη, ἐνῶ τὸ ἄλλο γενικά.» Στὴ συνέχεια ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ μὲ παρόμοια ἐπιχειρηματολογία τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποκλειομένου τρίτου.

Ἡ ἔκθεσις δείχνει ὅτι παντοῦ εἶχε ὑπόψη του τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Θεαίτητου. Διεξάγει τὸ διάλογο μὲ τὸν ἑαυτὸ του, ἀντὶ νὰ μοιράσει τοὺς ρόλους σὲ συνομιλητές. Ἐχει παντοῦ συνείδηση ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης. Κατορθώνει ὅμως νὰ ἀποδείξει ὅτι ὅποιοι ἀρνεῖται τὸ κύρος τῆς ἀρχῆς, ἐξαναγκάζεται ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς ἐπιχειρηματολογίας νὰ ἀναγνωρίσει τὸ κύρος τῆς.

Τὸ εἶναι ὡς τὸ "Ἐδῶ καὶ Τώρα". Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ εἶναι ξεκινώντας ἀπὸ ἀντίθετα ἀφηγησιακὰ σημεῖα. Ὁ Πλάτων ἀναζήτησε ἀμέσως τοὺς λειμῶνες τῆς ἀλήθειας,¹⁵¹ ὅπου βρίσκει κανεὶς τὴν ἀληθινὴ γνώση, «ἢ ὅποια καθεαυτὴν δὲν ἔχει τίποτε

¹⁴⁹ Πρβ. 1007 a 20, παραπάνω ὑποσ. 103.

¹⁵⁰ Βλέπουμε πόσο προσεκτικὰ ὁ Ἀριστοτέλης παραμένει μέσα στὴν περιοχὴ τῆς μορφῆς τῆς ἀπόφασης.

¹⁵¹ Φαῖδρος 248 b τὸ ἀληθείας πεδίον.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ;

ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι, ἢ ὅποια δὲν εἶναι διαφορετικὴ ἀνάλογα μὲ τὴ διαφορότητα τῶν πραγμάτων πού τὰ χαρακτηρίζουμε ἐδῶ καὶ τώρα ὡς ὄντα, ἀλλὰ εἶναι ἢ γνῶση τοῦ ἀληθῶς ὄντος». ¹⁵² 'Εδῶ ὁ φιλόσοφος θεᾶται μὲ τὴ λογικὴ τὸ αἰώνια ὠραῖο, «τὸ ὁποῖο εἶναι χωρὶς γίγνεσθαι καὶ φθορά, δὲν θεωρεῖται σήμερα ὠραῖο καὶ αὔριο ἄσχημο, δὲν εἶναι ὠραῖο ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἐνῶ ἀπὸ ἐκείνῃ ἄσχημο, δὲν εἶναι ὠραῖο ἐδῶ γι' αὐτὸν καὶ ἄσχημο ἐκεῖ γιὰ ἐκεῖνον. 'Ἡ ἰδέα τοῦ ὠραῖο εἶναι ἀπολύτως δι' ἑαυτήν, μοναδικὴ στὸ εἶδος τῆς αἰωνίως, ¹⁵³ καὶ κάθε ἄλλο ὠραῖο πράγμα μετέχει σ' αὐτὴ κατὰ τρόπο ὥστε γίνεται τὰ πάντα καὶ φθείρεται, χωρὶς αὐτὴ ἢ ἴδια νὰ ἐπηρεάζεται μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο ἀπ' αὐτό». ¹⁵⁴ Τὸ ἀγαθὸ εἶναι αἰτία τοῦ εἶναι. «Παρέχει σὲ ὅλα ὅσα ἐγίναν γνωστὰ ὡς ἀληθῶς ὄντα, δηλαδὴ σὲ ὅλες τὶς ιδέες, τὸ εἶναι, δὲν εἶναι ἐπομένως τὸ ἴδιο τὸ εἶναι, ἀλλὰ ἀνώτερο τοῦ εἶναι. Τὸ ἀγαθὸ παρέχει στὰ πράγματα τὰ ὅποια γνωρίζουμε [δηλαδὴ στὶς ιδέες], τὴν ἀλήθεια καὶ στὸν ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος γνωρίζει παρέχει τὴν ἰκανότητα νὰ γνωρίζει, καὶ εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν τὰ αἰσθητὰ πράγματα καὶ εἶναι ὅ, τι εἶναι.» ¹⁵⁵ Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Πλάτωνα ὑπόσταση ἔχουν μόνο οἱ ιδέες· στὰ αἰσθητὰ πράγματα ἀποδίδει μόνο κίβδηλο-εἶναι.» ¹⁵⁶

¹⁵² Φαῖδρος 247 e.

¹⁵³ Ὡς ἔχθησε στὸ Ζῆτα 15, 1040 a 8 τῶν γὰρ καθ' ἑκάστον ἡ ἰδέα, ὡς φασί, καὶ χωριστή.

¹⁵⁴ Συμπόσιον 211 ab, πολὺ παρόμοια καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ *Περὶ ζῶων κινήσεως* 700 b 32-35, πρβ. παραπάνω, σ. 78.

¹⁵⁵ Πολιτεία 508 e - 509 b. Οἱ φράσεις πού ἔχουν καιρία σημασία εἶναι τὸ εἶναι τε καὶ τὴν οὐσίαν ὑπ' ἐκείνου αὐτοῖς (δηλ. στὶς ιδέες) προσεῖναι.

¹⁵⁶ Σοφιστής 247 e οὐκ ἄλλο πλὴν δύναμις. Ὁ Πλάτων ποτὲ δὲν χρησιμοποιοῦ τὶς λέξεις χωρισμός - χωριστόν, τὶς ὁποῖες ἐμεῖς μεταφράζουμε ὡς ὑπερβατικότητα - ὑπερβατικός. Σὲ τουλάχιστον δώδεκα χωρία ὡστόσο λέει καθαρά ὅτι οἱ ιδέες ὑπάρχουν ἐξω ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο, καὶ δὲν ὑπάρχουν στὰ αἰσθητὰ πράγματα· σαφέστερα δηλώνεται αὐτὸ στὸν *Τίμαιο* 51 bc καὶ 52 a-c. Πρβ. Cherniss, *Crit. of Plato*, σσ. 209-211. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν ἄποψη στὰ *Φυσικὰ* Γ 4, 203 a 9 *μηδὲ πού εἶναι αὐτάς*. Ὅρισμένοι μελετητὴς ἐπικαλοῦνται τὸ χωρίο 16d τοῦ *Φίληβου*, *εὐρήσειν ἐνοῦσαν ἐν. μίαν ἰδέαν* καὶ τὸ ἐρμηνεύουν σὰν νὰ μιλοῦσε ἐδῶ ὁ Πλάτων γιὰ τὴν ἐμμένεια (Immanenz) τῆς ιδέας, π.χ. ὁ Regenbogen, *Kleine Schriften*, σ. 258· ὁ Πλάτων διὰς ἐνοεῖ: «'Ἄν ψάξουμε, θὰ ἀνακαλύψουμε ὅτι αὐτὴ εἶναι ἐδῶ». Ἐπανειλημμένα συναντᾶμε τὴν παρερμηνεία ὅτι ὁ Πλάτων εἶπε πῶς οἱ ιδέες ὑπάρχουν στὰ πράγματα (*παρουσία*), π.χ. στὸν H. Harnp, *Γνωστον* 1963, σ. 559. Στὸν *Τίμαιο* 50 c ὁ Πλάτων λέει ὅτι τὰ ἀπεικάσματα τῶν ιδεῶν δανεῖζον στὰ πράγματα τὸ ψευδο-εἶναι τους, *εἰσιόντα καὶ ἐξιόντα τῶν ὄντων ἀεὶ μμῆματα*. Στὴν κριτικὴ του γιὰ τὴ θεωρία τῶν ιδεῶν ὁ Ἀριστοτέλης προβάλλει ὡς βασικὴ ἀντίρρηση τὸν χωρισμὸν τῶν ιδεῶν. Ἀποδίδει σ' αὐτὴ τὴ λέξη σχεδὸν φυσικὴ σημασία· λέει ὅτι ἡ ἰδέα εἶναι καθ' ἑκάστον, ὡς φασι, καὶ χωριστή, *Ζῆτα* 15, 1040 a 8. Τὸ αἰσθητὸν πράγμα ὑπάρχει χωριστόν, δηλαδὴ ὑπὸ φυσικῆς ἔννοιας χωριστὰ ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα αἰσθητὰ πράγματα· ὁ Ἀριστοτέλης ἐφαρμόζει τὴ λέξη ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια στὶς ιδέες, καὶ αὐτὸ ὀδήγησε σὲ κάθε εἰδους παρανοήσεις. Μὲ ἰδιαίτερη σαφήνεια βλέπουμε πῶς ἐφαρμόζει τὴ δικὴ του ἔννοια τῆς οὐσίας στὶς ιδέες, στὸ *Βῆτα*

Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὴ συζήτηση τῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας, τὸ φυσικὸ εἶναι τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία καὶ ὅτι, μποροῦμε νὰ ποῦμε γι' αὐτά.¹⁵⁷ Γι' αὐτόν, τὰ εἶδη τοῦ ὄντος εἶναι τὰ εἶδη τοῦ ὄντος ὑπὸ φυσικῆ ἔννοια.¹⁵⁸ Ὁ Πλάτων χρησιμοποιοεῖ τὴ λέξη οὐσία, γιὰ νὰ δηλώσει τὸ εἶναι τῶν ιδεῶν. Στὸν Ἀριστοτέλη ἡ λέξη ἔχει πολλές σημασίες, ἡ κατηγορήσιμη σ' αὐτὸν φαίνεται ὅτι ἔχει, ἀπ' τὴν ἀρχή, ὄντολογικὴ σημασία.¹⁵⁹ Οἱ κατηγορίες εἶναι πρωταρχικὰ μορφές ἀπόφανσης, ἀλλὰ καὶ τρόπος τοῦ εἶναι τῶν ὑπαρκτῶν. Ἡ κατηγορία οὐσία εἶναι τὸ 'πρῶτο ὄν' στὸ ὁποῖο ἀποδίδουμε τὶς ἄλλες κατηγορίες.¹⁶⁰ Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ οὐσία δηλώνει ἀφενὸς 'αὐτὸ-ποῦ-εἶναι-ἓνα-πράγμα', ἀφετέρου τὸ ἴδιο τὸ πράγμα. Μὲ τὴν πρώτη σημασία ἡ οὐσία εἶναι ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα 'Τί εἶναι αὐτό;', δηλαδὴ 'Τί κάνει τὸ X νὰ εἶναι X καὶ ποιά εἶναι ἡ ιδιότητα, χωρὶς τὴν ὁποία τὸ X δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι X,'¹⁶¹ Μὲ τὴ δεύτερη σημασία ἡ οὐσία εἶναι ἓνα 'Αὐτό',¹⁶² δηλαδὴ τὸ πράγμα τὸ ὁποῖο ὑπάρχει κατὰ συγκεκριμένο τρόπο.

Στὸ ΖΗΘ ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ διεξοδικὰ καὶ σὲ εὐρύτατη βᾶση τὸ ἐρώτημα τί πρέπει νὰ ἐννοοῦμε λέγοντας οὐσία. Ἡ ἔκθεση ἔχει παντοῦ ἀπορηματικὸ χαρακτήρα· ὁ Ἀριστοτέλης διεξάγει διάλογο μὲ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ ὑπὲρ καὶ κατὰ· σὲ δύο κεφάλαια, Ζῆτα 17 καὶ Θῆτα 8, συγκεφαλαιώνει τὴ δική του ἄποψη. Ἀπὸ τὸ πλούσιο περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος μποροῦ νὰ ἐπιλέξω μόνον ὀρισμένα ἀπ' ὅσα μοῦ φαίνονται ιδιαίτερα σημαντικά.¹⁶³

6, 1002b 27-30. Ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ἀπλὴν γένεσιν εἶναι τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματά του κατὰ τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν.

¹⁵⁷ Τὸ τελευταῖο εἶναι σημαντικό, πρβ. *Τοπικά* Δ 1, 120b 16 καὶ *Φυσικά* Α 7, 190a 13-14: Αὐτὸ μποροῦμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε, ἂν προσέξουμε πῶς μιλάμε γι' αὐτό, *ἐάν τις ἐπιβλέψῃ ὡσπερ λέγομεν*. Τὸ χωρίο *Ζῆτα* 15, 1040a 10-12 δείχνει πολὺ ὁμορφα πῶς ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ μορφή τῆς ἀπόφανσης ἐξάγει συμπεράσματα γιὰ τὰ ἀντίστοιχα ἀντικείμενα.

¹⁵⁸ *εἶδη (ιδέαι) τῶν ὄντων*. Ἀντιθέτως, τὸ χωρίο *Παρμενίδης* 135a ἀναφέρεται μόνον στὶς ιδέες.

¹⁵⁹ *Τοπικά* Α 9, 103b 30 *τί ἐστὶ λέγει καὶ τὴν οὐσίαν σημαίνει*, «ὅταν λέμε 'αὐτὸ εἶναι ἄνθρωπος', λέμε τί εἶναι κάτι καὶ ἐννοοῦμε ὅτι εἶναι». Πρβ. *οὐσίαν τινὰ σημαίνει* 1040a 33.

¹⁶⁰ Ἐπομένως, τὸ *πρῶτον ὄν*. Στὸ ΖΗΘ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναλαμβάνει νὰ συζητήσῃ τὸ *πρῶτος ὄν*, 1028a 30, 1045b 27, δηλαδὴ τὸ *αἴτιον τοῦ ὄντος*. Πρβ. τόμ. Α', σ. 184.

¹⁶¹ 1038a 19 *ἡ τελευταία διαφορά ἡ οὐσία τοῦ πράγματος ἐστὶ*. Ἡ σπουδαιότητα ἐγκρίεται στὴ διαφορά ἀνάμεσα στὴν οὐσία καὶ τὸ *συμβεβηκός*.

¹⁶² *τόδε τι*, τὸ πράγμα σὲ ἀντιδιαστολή ἀπὸ τὶς ιδιότητές του. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφετηρία γιὰ τὸ ἐρώτημα στὸ *Ζῆτα* κατὰ πόσο τὸ ὑποκείμενον (τὸ ὑποκείμενο τῆς κατηγορήσιμης) εἶναι πιθανὸν ἡ οὐσία.

¹⁶³ Στὴ μεγάλη σχετικὴ βιβλιογραφία ιδιαίτερα πολὺτιμες εἶναι οἱ ἐξῆς ἐργασίες: J. Owens,

« Ἡ ὑπαρξὴ τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα.¹⁶⁴ ὁ στόχος τῆς ἔρευνας εἶναι νὰ ἀνακαλύψουμε τί τοὺς παρέχει τῇ συγκεκριμένῃ ὑπαρξίῃ τους, ἂν δηλαδή, ἐκτὸς ἀπὸ τῇ συγκεκριμένῃ ὑπαρξίῃ τῶν ἐπιμέρους πραγμάτων, ὑπάρχει μιὰ οὐσία ἀνώτερης τάξης. Ἄν συμβαίνει αὐτό, αὐτὴ ἡ οὐσία θὰ ἦταν πρωταρχικὰ ἢ αἰτία γιὰ τὸ εἶναι τοῦ ἐπιμέρους πράγματος.»¹⁶⁵ Ἀναλύοντας τὸ ἐρώτημα πῶς ὑπάρχουν αἰσθητὰ τὰ πράγματα,¹⁶⁶ ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ προχωρήσει στὴ γνώση τῆς πρώτης αἰτίας τοῦ εἶναι.¹⁶⁷

Ὡς πρόγραμμα γιὰ τὴν ἔρευνά του ἀναφέρει τέσσερις δυνατὲς ἀπαντήσεις στὸ ἐρώτημα τί εἶναι οὐσία: τὸ ὑποκείμενον, τὸ 'Τί-εἶναι-τὸ-νὰ-εἶναι-αὐτό', δηλαδή ὁ ὀρισμός, τὸ γένος καὶ τὸ γενικό.¹⁶⁸ Ἀρχικὰ, ἡ ἀπαρίθμηση προκαλεῖ κατάπληξη, γιὰτὶ λείπει ἡ φυσικότητα ἀπάντησι: ἡ μορφή. Ἀπ' ὅσα ἀκολουθοῦν ὁμως προκύπτει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ ὑποκείμενον μὲ δύο ἐντελῶς διαφορετικὲς σημασίες. 1) Ὡς τὸ ὑποκείμενο μιὰς κατηγορήσεως. Ὡς ὑποκείμενον ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια χαρακτηρίζεται ἡ ὕλη (Stoff) ἢ ἡ μορφή ἢ τὸ πράγμα τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὕλη καὶ μορφή· τί ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐξηγεῖ στὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα χαλκὸς-μορφή-ἄγαλμα. 2) Ξαφνικὰ, ἡ μορφή τῆς κατηγορήσεως ἐρμηνεύεται ὄντολογικὰ: τὸ ὑποκείμενον γίνεται ἓνα Χ σὺν ιδιότητες. «Αὐτὸ τὸ Χ θὰ ἦταν τότε τὸ ὄν, στὸ ὁποῖο ὡς Πρῶτο ὑπάρχουν οἱ ιδιότητες. Τὸ Χ ὁμως εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐγὼ ὀνομάζω ὕλην καὶ δὲν χαρακτηρίζεται καθ'αυτὸ οὔτε ὡς Τί οὔτε ὡς ποσὸ οὔτε ὡς κάτι ἄλλο διαμέσου τοῦ ὁποῖου μπορούμε νὰ ὀρίσουμε τὸ ὄν. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια δὲν μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε οὐσίαν στὸ ὑποκείμενον.» Στὴν ἀσάφεια αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου συντελεῖ καὶ τὸ ὅτι ὁ ὄρος ὕλη

The doctrine of being in the Aristotelian Metaphysics, 2° ἐκδ., Τορόντο 1957· E. S. Haring, «Substantial Form in Aristotle's Metaphysics Z», *Rev. Met.* 10, 1956/57, σσ. 308-332, 482-501, 698-713· G. E. M. Anscombe, «Aristotle: The search for substance» στὸ: Anscombe καὶ Geach, *Three philosophers*, Ὁξφόρδη 1961· J. Stallmach, *Dynamis und Energeia*, Monographien zur philosophischen Forschung 21, 1959· E. Tugendhat, *Τί κατὰ τινος*, Μόναχο 1958. Σημαντικὸ ἔργο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν Ζῆτα 12 καὶ Ἡτα 6 εἶναι: J. Stenzel, *Zahl und Gestalt*, σσ. 132-142, γιὰ τὸ Ζῆτα 15 ἢ παραπάνω σημείωσι 33, δ.π., τοῦ P. Wilpert.

¹⁶⁴ Ζῆτα 2, 1028b 8 οὐσία ὑπάρχειν φανερώτατα τοῖς σώμασιν· 17, 1041a 23 ὅτι δ' ὑπάρχει δῆλον δεῖ εἶναι.

¹⁶⁵ Ἡτα 2, 1043a 3 ζητητέον τί τὸ αἷτιον τοῦ εἶναι τούτων ἕκαστον.

¹⁶⁶ Ζῆτα 11, 1037a 10-17 οὐσίαι αἰσθηταί, Ἡτα 1, 1042a 24 ὁμολογούμεναι οὐσίαι.

¹⁶⁷ Ζῆτα 1, 1028a 30 τὸ πρώτως ὄν καὶ οὐ τι ὄν ἀλλ' ὄν ἀπλῶς.

¹⁶⁸ Ζῆτα 3: τὸ ὑποκείμενον, τὸ τί ἦν εἶναι, τὸ γένος, τὸ καθόλου. Στὸ Ζῆτα 13 μπαίνει στὴ θέσις τοῦ γένους τὸ ἐκ τούτων= τὸ σύνολον. Ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζει κάπως διαφορετικὰ τὸ ζήτημα στὸ Λάμβδα 4 1070b 13-15· ὕλη, στέρησις, εἶδος εἶναι ἐνυπάρχοντα αἷτια καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ὑπάρχουν, εἶναι δηλαδή οὐσίαι.

ἔχει πολλές σημασίες. Ἄφενός εἶναι λειτουργική ἔννοια, σχετική καθεαυτήν, καί ἀμετάβλητη μόνο σέ σχέση μέ τὸ εἶδος· ἀφετέρου δηλώνει ἀκριβῶς τὴ φυσική ὕλη (Materie). Ἴσως ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελε μόνο νὰ πεί ὅτι ἡ ὕλη (Materie) δὲν εἶναι οὐσία ἐνὸς πράγματος, ὅπως πίστευαν οἱ Ἴωνες στοχαστές. «Ἡ συγκεκριμένη ὕλη (Stoff) δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα· τὸ δυσκολότερο πρόβλημα εἶναι ἡ μορφή.»¹⁶⁹ Ἡ ἄποψη ὅτι ἓνα πράγμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ὕλη (Materie) καί ὅτι αὐτὴ ἡ ὕλη εἶναι τὸ πραγματικὰ ὑπαρκτό, εἶναι προφιλοσοφική. Τὸ νὰ ἀπομακρύνει κανεὶς τὴν ἔννοια τῆς μορφῆς καὶ νὰ τὴν ἀναγνωρίσει ὡς οὐσία τοῦ πράγματος ἀπαιτεῖ σημαντικὴ ἀφαιρετικὴ δύναμη.

Ὁ δεύτερος ὑποψήφιος γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ οὐσία εἶναι τὸ τί ἦν εἶναι. Ὅταν παρατηροῦμε μέ τὰ μάτια ἓνα πράγμα, μπορούμε νὰ τὸ ἀναλύσουμε σέ ὕλη (Materie) καὶ μορφή, ὕλη – εἶδος. Ὅταν θέλουμε νὰ τὸ ὀρίσουμε ἐννοιολογικά, διαθέτουμε, ἀντὶ γι' αὐτά, τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος ὕλη – τὸ τί ἦν εἶναι. Τὴ μορφή τὴ βλέπουμε, τὸ 'τί-εἶναι-νὰ-εἶναι-αὐτό' τὸ γνωρίζουμε. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ σταθερές· ἡ μορφή τοῦ κύκλου δὲν μεταβάλλεται, τὸ 'εἶναι-κύκλος' ἔχει πάντοτε τὴν ἴδια σημασία.¹⁷⁰ Ὑπάρχει σύνδεση ἀνάμεσα σέ ὅ,τι ὑπάρχει ἐννοιολογικά ὡς σταθερὰ καὶ στὰ πράγματα τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν πραγματικά. Αὐτὸ θὰ τὸ δοῦμε, ἂν μελετήσουμε πῶς δημιουργεῖ κάποιος κάτι, π.χ. ἓνα σπίτι. «Ὁ ἀρχιτέκτονας ἔχει τὴ μορφή τοῦ σπιτιοῦ στὴ ψυχὴ του· γνωρίζει 'τί-εἶναι-νὰ-εἶναι-σπίτι'. Κατὰ κάποιον τρόπο τὸ σπίτι δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ σπιτιοῦ· ἀπὸ κάτι μὴ ὑλικὸ δημιουργεῖται κάτι τὸ ὁποῖο περιέχει ὕλη (Materie). Ὅταν μιλῶ γιὰ κάτι τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀμετάβλητο, χωρὶς ὕλη, ἐννοῶ 'τί-εἶναι-νὰ-εἶναι-αὐτό'.»¹⁷¹

Ἔστω, λοιπόν, ὅτι ἀληθεύει πῶς ἡ 'μορφή' εἶναι τὸ μὴ μεταβαλλόμενο, πού τὸ βλέπουμε σ' ἓνα πράγμα, καὶ τὸ τί ἦν εἶναι τὸ μεταβαλλόμενο καὶ αὐτὸ τὸ ὁποῖο λέμε γιὰ ἓνα πράγμα· πῶς μπορούμε νὰ ἐντάξουμε αὐτὲς τὶς ἔννοιες στὴ διδασκαλία γιὰ τὸ γίγνεσθαι καὶ τὴ φθορά; «Ὅταν κάτι γεννιέται, γεννιέται: α) μέσα ἀπὸ κάτι· μέ αὐτὸ ἐννοῶ ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἡ ἀφετηρία τῆς κίνησης.¹⁷² β) ἀπὸ κάτι· μέ αὐτὸ ἐννοῶ τὴν ὕλη (Stoff)· ἀπ' αὐτὴ γίνεται Κάτι, π.χ. μιὰ σφαῖρα. Εἶναι προφανὲς ὅτι κατ' οὐσίαν οὔτε ἡ ὕλη (Stoff) οὔτε ἡ μορφή γεννιοῦνται. Σωστότερο θὰ ἦταν νὰ

¹⁶⁹ 1029 a 32. Πρβ. τόμ. Α', σ. 180.

¹⁷⁰ 1032 b 1 εἶδος δὲ λέγω τὸ τί ἦν εἶναι ἐκάστου καὶ τὴν πρώτην οὐσίαν. Λογικὰ καὶ ὄντολογικὰ ἡ μορφή καὶ ὁ ὀρισμὸς προηγοῦνται.

¹⁷¹ Ζῆτα 7, 1032 b 14 λέγω δ' οὐσίαν ἄνευ ὕλης τὸ τί ἦν εἶναι.

¹⁷² τὸ ποιῆσαν, πρβ. 1045 a 31.

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ;

ποῦμε ὅτι ἡ μορφή γεννιέται σὲ κάτι ἄλλο.¹⁷³ Ἡ μορφή εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἀμετάβλητο· οἱ μορφές ὑπάρχουν ἢ ὑπάρχουν χωρὶς γένεση καὶ φθορά.¹⁷⁴ Ὅ,τι γεννιέται εἶναι τὸ σύνολο τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ μορφή καὶ ὕλη (Stoff)· ἡ μορφή, βέβαια, εἶναι κάτι ποῦ ὑπάρχει ἀμετάβλητο, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἓνα 'Αυτό', ἀλλὰ ἓνα 'Τέτοιο'.¹⁷⁵ Γιὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ φανταστοῦμε τὴ μορφή ὡς πρωτότυπο,¹⁷⁶ ὅπως πίστευε ὁ Πλάτων.

Ἀφοῦ ὁ Ἀριστοτέλης διαπίστωσε τὴν προτεραιότητα τῆς μορφῆς κατὰ τὴ γένεση τῶν φυσικῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀνθρώπινων κατασκευασμάτων, καὶ τὴν ταυτότητά της μὲ τὸ τί ἦν εἶναι, ἐπανέρχεται στὴ συζήτηση τοῦ τί ἦν εἶναι. Καταδείχνει ὅτι τὰ μέρη, στὰ ὁποῖα ἀναλύεται μιὰ ἔννοια, προηγούνται τοῦ ὅλου, ἐφόσον εἶναι καὶ αὐτὰ ἔννοιες· ἀντιθέτως, τὰ μέρη τὰ ὁποῖα εἶναι ὕλη (Stoff) καὶ στὰ ὁποῖα ἀναλύεται κάτι ὡς ἀναλυόμενο στὴν ὕλη του, ἔπονται τοῦ ὅλου. «Ὅταν ὀρίζουμε τὸ εἶναι ἑνὸς πράγματος, ἀποκλείουμε καθετὶ ὑλικό, γιατί ἡ ὕλη (Stoff) ἀνήκει στὸ συγκεκριμένο πράγμα, καὶ ὄχι στὸ εἶναι του. Τὸ συγκεκριμένο πράγμα μποροῦμε νὰ τὸ ἐρμηνεύσουμε ὑπὸ ὀρισμένη ἔννοια, ὑπὸ ἄλλη ὄχι. Γιατί δὲν μποροῦμε νὰ καθορίσουμε ὀρθολογικὰ αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἶναι ὑλικό, ἐπειδὴ ἡ ὕλη (Stoff) εἶναι ἀκαθόριστη. Αὐτὸ τὸ ὁποῖο δημιουργεῖ πρωταρχικὰ τὸ εἶναι ἑνὸς πράγματος¹⁷⁷ μποροῦμε νὰ τὸ ἐξακριβώσουμε, π.χ. τὴν ψυχὴ στὸν ἄνθρωπο. Ἡ οὐσία ἑνὸς πράγματος εἶναι ἡ ἐμμενῆς (immanente) μορφή, καὶ τὸ σύνολο τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπ' αὐτὴν καὶ τὴν ὕλη (Stoff) τὸ χαρακτηρίζουμε ὡς οὐσίαν.¹⁷⁸ Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὴν κοίλανση· ἀπ' αὐτὴ τὴ μορφή καὶ τὴ μύτη δημιουργοῦνται ἡ σιμὴ μύτη καὶ ἡ σίμωση τῆς μύτης· στὸ συγκεκριμένο σύνολο ἐμπεριέχεται ὕλη (Stoff), ἐνῶ στὴν ἔννοια

¹⁷³ 1033b 7 ἐν ἄλλῳ γίγνεται. Αὐτὴ εἶναι μιὰ προκαταρκτικὴ ἀπάντηση· ἡ τελικὴ λύση δίνεται στὸ χωρίο 1045a 31-33 καὶ στὸ Ζήτα 16· παρακάτω, σ. 454.

¹⁷⁴ 1039b 26, πρβ. 1043b 16-23. Μόνο στὴ φύση, στὸν βιολογικὸ κύκλο, οἱ μορφές εἶναι αἰώνιες. Τὸ ἴδιο ἐπὶ λέξει ἐκφράζεται στὸ Λάμβδα 3 1070a 16 εἰσὶ καὶ οὐκ εἰσίν.

¹⁷⁵ 1033b 21 οὐ τότε τι ἀλλὰ τὸ τοιόνδε σημαίνει. Πρβ. τὴ φυσικὴ προβληματικὴ παραπάνω, σ. 124. Διαφορετικὰ ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν *Τίμαιο* 49d: μὴ τοῦτο ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον.

¹⁷⁶ 1034b 2 παράδειγμα.

¹⁷⁷ 1037a 28 κατὰ τὴν πρώτην δ' οὐσίαν ἔστιν ἐνν. λόγος. Ἐπειτα ἀκολουθεῖ οὐσία ἐστὶ τὸ εἶδος τὸ ἐνόν.

¹⁷⁸ Θεωρούμενη μὲ αὐστηρότητα ἡ οὐσία θὰ δημιουργοῦνταν ἀπὸ μιὰ ἄλλη, πράγμα ποῦ προσκρούει στὴν ἀρχὴ (Prinzip) 1041a 4: οὐτ' ἔστιν οὐσία οὐδεμία ἐξ οὐσιῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἀπαντοῦσε ὅτι πρόκειται γιὰ δύο εἴψεις τῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας. Ἐκμηδενιστικὴ κριτικὴ τῆς ἀριστοτελικῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας βρίσκουμε στὸν H. Cherniss, *Crit. of Plato*, σ. 372. Πράγματι, σ' αὐτὴ τὴν πρόταση βλέπουμε πόσο στενὰ συγγενεῶν ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα καὶ ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη, παρὰ τὴ διαφορετικὴ ἀφετηρία τους: Καὶ οἱ δύο πιστεύουν ὅτι τὸ εἶδος εἶναι δ,τι ἔχει τὸ πράγμα.

τῆς σίμωσης τῆς μύτης δὲν ἐμπεριέχεται ὕλη. Τὸ ἐπιμέρους¹⁷⁹ καὶ τὸ 'τί-εἶναι-νὰ-εἶναι-αὐτὸ' ταυτίζονται σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, δηλαδή σὲ ἀφηρημένες ἔννοιες τῶν ὁποίων τὸ εἶναι προηγεῖται σὲ σχέση μετὰ τὸ συγκεκριμένο φαινόμενο, ὅπως ἡ κυρτότητα καὶ τὸ εἶναι-κυρτωμένο σὲ σχέση μετὰ τὸ κυρτὸ πράγμα. Στὸ ἐπιμέρους, τὸ ὁποῖο εἶναι ὕλη (Materie) ἢ εἶναι ἐνωμένο μετὰ ὕλη (Materie), δὲν ὑπάρχει τέτοιου εἴδους ταυτότητα.»

Τρίτος υποψήφιος γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ οὐσία εἶναι τὸ γένος. "Ὅ,τι λείπει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ γένους ἰσχύει, βασικά, καὶ γιὰ ἄλλες γενικὲς ἔννοιες. "Ὅταν ὀρίζουμε, ἀναφέρουμε τὸ γένος καὶ τὴ διαφορὰ.¹⁸⁰ Ὁ Ἀριστοτέλης παραθέτει τὸ γνωστὸ παράδειγμα ἀπὸ τῆ σχολικῆ πράξη τῆς Ἀκαδημίας: Ἄνθρωπος ὡς δίποδο ζῶο. «Αὐτὸ εἶναι ὁ λόγος του. Γιατὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα καὶ ὄχι πολλά;¹⁸¹ Ὅχι, βέβαια, ἐπειδὴ τὰ πολλά βρῖσκονται στὸ ἓνα· γιατί τότε ἀπ' ὅλες [τίς πιθανὲς διαφορὰς] θὰ γεννιόταν ἓνα.»¹⁸² Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ ἐνότητα τοῦ ὀρισμοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμένου του ἔγκειται στὸ ὅτι τὸ γένος καὶ ἡ διαφορὰ δὲν ὑπάρχουν χωριστά· δὲν εἶναι οὐσίαι. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὸ γένος ὕλην τοῦ ὀρισμοῦ καὶ τὴν ἐκάστοτε διαφορὰ ὕλην τοῦ ἐπομένου, μέχρι νὰ φτάσουμε κατὰ τὴν ταξινομήση στὸ ἄτομον εἶδος, δηλαδή στὸ εἶδος τὸ ὁποῖο δὲν διαιρεῖται ἄλλο. Ἀντίθετα μετὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ Ἀριστοτέλης ξεκινᾷ ἀπὸ τῆ συγκεκριμένη πραγματικότητα: τὸ ἀνώτερο γένος εἶναι ἀπὸ ἐννοιολογικῆ ἀποψη 'ὕλη' (Stoff) γιὰ τὸ τελευταῖο εἶδος. «Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀνατρέπεται ἡ πλατωνικὴ μέθεξις καὶ τὸ ἀνώτερο, τὸ γενικότερο μετέχει σ' ἐκεῖνο τὸ συγκεκριμένο πραγματικὸ τὸ ὁποῖο γίνεται, ἔτσι, πρώτη οὐσία,¹⁸³ καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο.»

Ἐπειτα ὁ Ἀριστοτέλης συζητᾷ ἐὰν ὑπάρχει αἰτία γιὰ τὴ συνύπαρξη τῶν προσδιοριστικῶν στοιχείων στὸ τελευταῖο ὑποεἶδος.¹⁸⁴ «Σὲ καθεστὶ τὸ ὁποῖο

¹⁷⁹ Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ, φυσικά, μιὰ λέξη. Σ' αὐτὸν λέξη καὶ πράγμα συμπίπτουν: Τὸ πράγμα εἶναι ὅ,τι ἐννοοῦμε σὲ κάθε περίπτωσι μετὰ τὴ λέξη, 'Ρητορικὴ Γ 13, 1414 a 30 τὸ πράγμα εἰπεῖν.

¹⁸⁰ γένος καὶ τελευταία διαφορὰ, δηλαδή ἡ ἰδιότητα χωρὶς τὴν ὁποία ἓνα X δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι X: 1038 a 19 ἢ τελευταία διαφορὰ ἢ οὐσία τοῦ πράγματος ἔσται. Σὲ δύο χωρία, στὰ *Τοπικά* Z 6, 143 b 7 καὶ στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* K 3, 1174 b 5 χαρακτηρίζεται ὡς εἰδοποιὸς διαφορὰ.

¹⁸¹ Ἡ ἀπάντησι τοῦ Πλάτωνα στὸ ἴδιο ἐρώτημα, στὸν *Σοφιστὴν* 251 a, εἶναι ἡ *συμπλοκὴ τῆ κοινωνία εἰδῶν*.

¹⁸² 1037 b 24 οὕτω μὲν γὰρ ἐξ ἁπάντων ἔσται ἓν.

¹⁸³ πρώτη οὐσία, τὸ πρωταρχικὰ ὑπάρχον. Παραθέτω ἀπὸ τὸν J. Stenzel, *Zahl und Gestalt*, σ. 135.

¹⁸⁴ *Ἠτα* 6, 1045 a 8 τί αἴτιον τοῦ ἓν εἶναι. Κατὰ τὸν W. Jaeger, *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik*, αὐτὸ τὸ κεφάλαιον εἶναι προσθήκη· δὲν μετὰ πείθουν οἱ πραγματι-

ἔχει μέρη καὶ δὲν εἶναι ἐντελῶς σὰν σωρὸς ἀλλὰ στὸ ὅποιο τὸ σύνολο εἶναι κάτι τὸ ὅποιο υπερβαίνει τὰ μέρη ὑπάρχει μιὰ αἰτία γιὰ τὸ ὅτι εἶναι ἓνα. Αὐτὸ τὸ καταλαβαίνουμε, ὅταν ἐπικαλεστοῦμε τὴ σχέση ὕλης (Stoff) καὶ μορφῆς, δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ. Ἄς πάρουμε ἓνα τυχαῖα ἐπιλεγμένο παράδειγμα: Ἄν ὁ προσδιορισμὸς τοῦ Χ ἦταν ἴστρογγυλὸς χαλκός, αὐτὸ τὸ ὄνομα θὰ ἦταν χαρακτηρισμὸς γι' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὥστε θὰ μπορούσαμε ἀπλῶς νὰ ρωτήσουμε ποιά εἶναι ἡ αἰτία ποὺ ὁ ἴστρογγυλὸς χαλκός εἶναι ἓνα. Εἶναι ἓνα, ἐπειδὴ ὁ ἴστρογγυλός εἶναι ὕλη (Materie) καὶ ἴστρογγυλός ἐπειδὴ εἶναι μορφή. Ὅπως σὲ ὅλα σὲ ὅσα ὑπάρχει γίνεσθαι, ἡ αἰτία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὅποιο προκαλεῖ τὴν κίνηση,¹⁸⁵ δηλαδὴ ἐκεῖνο τὸ ὅποιο δίνει σὲ μιὰ ὕλη τὸ εἶδος τῆς. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη αἰτία ἀπὸ τὸ τί ἦν εἶναι γιὰ τὸ ὅτι ἐνεργεία σφαῖρα εἶναι ὅ,τι εἶναι δυνάμει σφαῖρα, καὶ τοῦτο ἰσχύει τόσο γι' αὐτὸ τὸ ὅποιο προκαλεῖ τὴν κίνηση ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἴδιο τὸ πράγμα.»¹⁸⁶ Ἡ μορφὴ καὶ ἡ ἔννοια ὑπάρχουν. Ξαφνικά, ἀπὸ τὸ ὑπάρχον ὕλικὸ γεννιέται μιὰ σφαῖρα, εἴτε ἐκ φύσεως εἴτε ἀπὸ κάποιον δημιουργό, καὶ ὑπάρχει ἐδῶ καὶ τώρα.¹⁸⁷

Ὁ Ἀριστοτέλης συνοψίζει τὴν ἀποψὴ του ὡς ἐξῆς: «Γιὰ νὰ ἀπαντήσω τὸ ἐρώτημα ὡς τί καὶ μὲ ποιά ὕψὴ πρέπει νὰ περιγραφεῖ τὸ εἶναι ἑνὸς πράγματος, θέλω τώρα νὰ ξεκινήσω ἀπὸ κάποιον ἄλλο σημεῖο. Τὸ Γιατί ἐρευνᾶται πάντοτε ρωτώντας γιατί κάτι ὑπάρχει σὲ κάτι ἄλλο. Στὴν περίπτωσι ποὺ ἔχουμε ἐδῶ μπροστὰ μας δὲν ρωτᾶμε γιατί ἓνα πράγμα εἶναι ὁ ἑαυτὸς του, ἐπειδὴ στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ Γιατί πρέπει νὰ εἶναι ἤδη γνωστὸ πῶς ὑπάρχει τὸ Ὅτι καί, ὡς ἐκ τούτου, τὸ γεγονός ὅτι τὸ Χ ὑπάρχει. Ἐπομένως, δὲν ρωτᾶμε γιατί αὐτὸς ὁ ὅποιος εἶναι ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος, ἀλλὰ ρωτᾶμε γιατί κάτι [δηλαδὴ ἡ ὕπαρξι] ὑπάρχει σὲ κάτι.¹⁸⁸ Γιατί

κὰ περίπλοκες ὑποθέσεις τοῦ Jaeger γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ συγγράμματος ΖΗΘ· ὅτι λέει στὴ σ. 109 γιὰ τὴν ἀβεβαιότητα κάθε ὀλικῆς ὑπόθεσις εἶναι σωστὸ.

¹⁸⁵ 1045a 31 τὸ ποιῆσαν. Πρβ. παραπάνω, σ. 310, ὕποσ. 23.

¹⁸⁶ 1045a 33 ἀλλὰ τοῦτ' ἦν τὸ τί ἦν εἶναι ἐκάτερω. Ὁ E. Tugendhat, παραπάνω ὕποσ. 163, δ.π., 145, σωστὰ λέει ὅτι ἀπ' ὅλα τὰ παράλληλα χωρία στὸ Ζῆτα 17 καὶ στὸ Ἡτι μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ τί ἦν εἶναι εἶναι ἡ αἰτία τῆς μετατροπῆς τοῦ δυνάμει ὄντος στὸ ἐνεργείᾳ ὄν (= ἡ ἐνεργεία)· πουθενὰ δὲν γίνεται λόγος γιὰ ἓνα ἰδιαιτερό καὶ διαφορετικὸ τί ἦν εἶναι τοῦ δυνάμει ὄντος καὶ τοῦ ἐνεργείᾳ ὄντος, καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν ἀνοησία. Ἐπειδὴ τὸ ἐκάτερω ὑπάρχει σταθερὰ στὴν παράδοσι τοῦ κειμένου, ἀκόμη καὶ στὸν ψευδο-Ἀλέξανδρο, δὲν μπορούμε νὰ τὸ διαγράψουμε χωρὶς λόγο· πάντως, ἡ ἐρημνεία τὴν ὅποια πρότευνα εἶναι δυνατή.

¹⁸⁷ Ζῆτα 8, 1034a 4 ἱκανόν τὸ γεννῶν ποιῆσαι καὶ τοῦ εἶδους αἴτιον εἶναι ἐν τῇ ὕλῃ. Ἡ γενικὴ ἔννοια ὑπάρχει, ὅταν κάποιος τὴν ἐνεργοποιήσει, Μῦ 3, 178a 30, βλ. τόμ. Α', σ. 440.

¹⁸⁸ Ζῆτα 17, 1041a 23 τί ἄρα κατὰ τινος ζητεῖ διὰ τί ὑπάρχει. Πρβ. τὴν ἀπλοϊκότερη προβληματικὴ στὸ Βῆτα 2, 997a 31· βλ. τόμ. Α', σ. 274.

αὐτὰ τὰ πράγματα, δηλαδή τὰ τοῦβλα καὶ οἱ πέτρες, εἶναι σπίτι; Ἐπαντώ: Ἐπειδὴ ὑπάρχει 'αὐτό-τὸ ὁποῖο-εἶναι-τὸ-νὰ-εἶναι-σπίτι'.¹⁸⁹ Ἄς πάρουμε γὰρ παράδειγμα κάτι τὸ ὁποῖο εἶναι ἓνα σύνολο: Ἡ συλλαβὴ ΒΑ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ 'Β σὺν Α', ἢ σάρκα δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὰ στοιχεῖα 'φωτιά σὺν γῆ'. Γιατί μετὰ τὴ διάλυση δὲν ὑπάρχει ἡ ἐνότητα, τὰ γράμματα ὁμως ὑπάρχουν ἀκόμη, ὅπως καὶ τὰ στοιχεῖα.¹⁹⁰ Ἄν καὶ αὐτὸ ἦταν στοιχεῖο ἢ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ στοιχεῖα, θὰ ὀδηγοῦμαστε σὲ μιὰ ἀναγωγὴ στὸ ἄπειρο. Γιὰ τοῦτο τὸ εἶναι ἐνὸς πράγματος πρέπει νὰ εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα καὶ τὴν αἰτία ὑπαρξῆς ἐνὸς πράγματος. Τὸ ζῶο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὕλη (Materie) καὶ μορφή, σῶμα καὶ ψυχὴ, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο. Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ προσδιορίσουμε ἐννοιολογικὰ, ἀναφέροντας τὸ τί ἦν εἶναι του. Σ' αὐτὸ προστίθεται ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὀριζομένου. Τὰ πράγματα ἔχουν πραγματικὴ ὑπαρξή, ἐπειδὴ διαθέτουν μορφή: Ἡ ὑπαρξὴ δὲν εἶναι κάτι αὐτόνομο καθεαυτὸ,¹⁹¹ ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ τῆς μορφῆς στὰ πράγματα ἐδῶ καὶ τώρα». ¹⁹² Καθορισμοί (= τὸ τί ἦν εἶναι), ἐνότητα καὶ εἶναι εἶναι συμπληρωματικὲς ἔννοιες.

Ἀπομένει τώρα νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ὑπαρξὴ τῆς μορφῆς. Αὐτὸς εἶναι ὁ στόχος τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ *Θῆτα*, τὴ μεγάλη πραγματεία γιὰ τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος *δύναμις* - *ἐνέργεια*. Στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ συγγράμματος ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὴν ἔννοια τῆς *δυνάμεως*, ἡ ὁποία ἔχει τὶς ρίζες τῆς στῆ διδασκαλία γιὰ τὴ μεταβολὴ καὶ τὴν κίνηση. Πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ *δύναμις* εἶναι ἔννοια περιεχομένου: μιὰ ικανότητα γιὰ κάτι, ἰδιαίτερα μιὰ ικανότητα πρόκλησης ἢ ἀνοχῆς μιᾶς μεταβολῆς ἢ κίνησης.¹⁹³

¹⁸⁹ 1041 b 6 ὅτι ὑπάρχει ὃ ἦν οἰκία εἶναι.

¹⁹⁰ 1041 b 19 ἕτερόν τι ἦτα 6, 1045 a 10 τί ὄλον παρὰ τὰ μόρια.

¹⁹¹ Ζῆτα 16, 1040 b 18 οὔτε τὸ ἐν οὔτε τὸ ὄν ἐνδέχεται οὐσίαν εἶναι. Ὁ Πλάτων στὸν *Παρμενίδην* 143 b λέει ὡς ἐν οὐσίας μετέχον.

¹⁹² ἦτα 2, 1043 a 5-12. Μὲ τὴν ὀρολογία τοῦ Heidegger, ὁ E. Tugendhat λέει «παρουσία τοῦ ὑπάρχοντος». Ὁ H. Cherniss, *Crit. of Plato*, σ. 365, λέει: «The particular is what results when the actuality or determinate form is predicated of indeterminate matter». Ἡ ἀνάλυση τῆς δομῆς τῆς κατηγορήσεως εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ἀριστοτελικῆς ὄντολογίας. Ἡ φράση στὰ *Ἀναλυτικὰ ὕστερα Α 22* κατηγορεῖσθαι ἐν καθ' ἐνός, τί κατὰ τίνος γίνεται στὸ *Ζῆτα 17 τί κατὰ τίνος ὑπάρχει*. Γιὰ τοῦτο ὁ B. Russell, *History of Western Philosophy*, 1946, σ. 225, λέει: «Substance is a metaphysical mistake, due to the transference to the world-structure of the structure of sentences composed of the subject and predicate». Κάτι παρόμοιο λέει ὁ L. Wittgenstein, *Tractatus* 4.031.

¹⁹³ *δύναμις* τοῦ ποιεῖν καὶ πάσχειν, ἀρχικὰ στὸν Ἀριστοτέλη, στὰ *Τοπικὰ Ε 9*, 139 a 4 καὶ *Ζ 7*, 146 a 23. Πρβ. παραπάνω σσ. 35 καὶ 41. Ἀπὸ τὶς πλατωνικὲς μαρτυρίες σημαντικὸ εἶναι τὸ χωρίο ἀπὸ τὸν *Σοφιστὴ 247 e* ἐδῶ τὸ δν χαρακτηρίζεται προσωρινὰ ὡς οὐκ ἄλλο πλὴν *δύναμις*. Στὸ *Corpus Hippocraticum* γωρίζω μόνο ἓνα χωρίο *Περὶ νοῦσων* IV, VII 544-546 L., ὅπου ἡ ἔκφραση *ὄλόν περ καὶ αὐτὸ δυνάμει ἐστὶ ἀπαντὰ* πολλὲς φορές.

Ἄπ' αὐτὴν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει τὴ λειτουργικὴ ἔννοια τοῦ δυνάμει ὡς ὄντολογικῆς δυνατότητας.¹⁹⁴ Τὸ μόνιμο παράδειγμά του εἶναι: «Μιλᾶμε γιὰ ὑπαρξὴ δυνάμει, ὅταν λέμε ὅτι στὸ ξύλο ἢ στὸν χαλκὸ ὑπάρχει ἕνας Ἐρμῆς».¹⁹⁵ Ὁ W. Wieland¹⁹⁶ δείχνει πῶς αὐτὴ ἡ ὄντολογικὴ ἔννοια τῆς δυνάμειως θὰ μπορούσε λογικὰ νὰ προέλθει ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς κίνησης: «ἐρμηνεύοντας δηλαδὴ τὴν ικανότητα ἐνὸς πράγματος νὰ ὑφίσταται μιὰ ἐπίδραση ὡς ἕναν τρόπο ὑπαρξῆς, ὁ ὁποῖος προσιδιάζει σ' αὐτὸ καὶ καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐπίδρασης».

Ἡ λέξη ἐνέργεια λείπει καὶ ἀπὸ τὸ Corpus Hippocraticum καὶ ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνα. Δὲν ἔχω ὑπόψη μου καμιὰ γραπτὴ μαρτυρία πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Μποροῦμε, ἐπομένως, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης καθιέρωσε τὴ λέξη ὡς φιλοσοφικὸ ὄρο. Τὴ λέξη ἐντελέχεια τὴν ἐπινόησε ὡς ἔκφραση γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ τέλους.¹⁹⁷ ἤθελε νὰ δηλώσει μ' αὐτὴ τὴ βαθμίδα, στὴν ὁποία κατορθώθηκε τὸ τέλος.¹⁹⁸ Στὴ λέξη ἐνέργεια προέχει ἡ κινητικὴ σημασία: κίνησις καὶ ἐνέργεια εἶναι δύο ὄψεις τοῦ εἶναι, γιὰ τίς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε ἔννοια γένους (Oberbegriff). Καὶ οἱ δύο ἔννοιες εἶναι χαρακτηριστικὲς ἔννοιες περιεχομένου. Κάθε κίνησις, εἴτε μεταβολὴ εἴτε κίνηση σὲ τόπο, εἶναι ἕνα συνεχές, μιὰ διαδικασία τὴν ὁποία ὑφίσταται τὸ πράγμα.¹⁹⁹ Ἐνέργεια εἶναι ἡ κατάσταση τῆς ἐνεργητικότητας. «Ὅταν τὸ ἴδιο ἄτομο εἶδε καὶ βλέπει ταυτόχρονα, σκέφτηκε καὶ σκέφτεται, αὐτὸ τὸ ὀνομάζω ἐνέργεια.»²⁰⁰ Γιὰ τοῦτο μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε 'ταχεῖα' μιὰ διαδικασία ἢ μιὰ κίνηση ἀντιθέτως, δὲν μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε μιὰ ἐνεργὸν κατάσταση ὡς γρήγορη διεργασία.²⁰¹ Οἱ κινήσεις ἔχουν ἀποτέλεσμα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους· ἡ ἐνεργητικότητα ἔχει τὸ στόχο τῆς στὸν ἑαυτὸ τῆς· γι' αὐτὸ ἀκριβῶς μπορεῖ

¹⁹⁴ Τὶς πρῶτες συμβολὲς στὴν εἰδικὰ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τίς βρίσκουμε στὰ *Τοπικά* Δ 4, 124a 31-34 καὶ 5, 126a 30 - b 6.

¹⁹⁵ 1048a 32.

¹⁹⁶ *Die aristotelische Physik*, σ. 296.

¹⁹⁷ Ἔτσι ἐπινόησε ὁ Ἀντιφῶν τὴν ἔκφραση ἀεισιτώ = τὸ ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἀεὶ ἐστάναι 87 B 22 Diels - Kranz.

¹⁹⁸ Πρβ. *Δέλτα* 24, 1023a 34 *τέλειον δὲ τὸ ἔχον τέλος*, Chung-Hwan Chen, «The relation between the terms ἐνέργεια and ἐντελέχεια in the philosophy of Aristotle», *Cl. Qu.* 1958, σσ. 12-17. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνάς του εἶναι: practically no difference between the two termini, but the genetic viewpoint is important. Ἄξιζει νὰ διαβαστεῖ ἡ μελέτη τοῦ W. E. Ritter, «Why Aristotle invented the word entelechia», *Quarterly Review of Biology* 7, 1932, σσ. 377-403 καὶ 9, 1934, σσ. 1-35.

¹⁹⁹ Πρβ. παραπάνω, σσ. 35 καὶ 60. Ἡ κίνησις εἶναι πάντοτε ἀτελής, *Φυσικά* Γ 2, 201b 32.

²⁰⁰ 1048b 34-35, πρβ. παραπάνω, σ. 255.

²⁰¹ Ἡθικά Νικομάχεια Κ 2, 1173b 3 ἐνεργεῖν οὐκ ἔστι ταχέως.

ΥΠΑΡΞΗ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ

νά περιγραφῆι ὡς ἐντελέχεια.²⁰² Ἡ ἐντελέχεια εἶναι χαρακτηριστικὴ λειτουργικῆ ἔννοια· ὑπόβαθρό της εἶναι πιθανὸν ἢ ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ φυσικὴ ροὴ καὶ τὴ μὴ ἀναστρεψιμότητα τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι.²⁰³ Τὸ πράγμα φτάνει στὴ βαθμίδα τῆς ἐντελεχείας, ὅταν ἀναπτύξει πλήρως τὴν ἰδιάζουσα φύση του.²⁰⁴ Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ἀμέσως ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀκολουθεῖ ποτὲ μὲ συνέπεια τὴν ὁρολογία του· οἱ διακρίσεις ποὺ ἔγιναν ἐδῶ μπορεῖ νὰ ἐξηγοῦν τοὺς ὅρους γενετικά· παρ' ὅλα αὐτά, κατὰ τὴν ἐρμηνεία, πρέπει νὰ δίνουμε προσοχὴ στὴν ἐπιχειρηματολογικὴ συνάφεια.²⁰⁵

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξηγεῖ πῶς ἀναμόρφωσε τὴν κινητικὴ ἔννοια τῆς δυνάμεως σὲ μιὰ ἐμμενῆ (immanente) ἔννοια δυνατότητας. «Ἡ λέξη ἐνέργεια τὴν ὁποία συνήθως χρησιμοποιοῦ μαζί μὲ τὴν ἐντελέχειαν²⁰⁶ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴ χρῆση της γιὰ τὴ μεταβολὴ καὶ τὴν κίνηση στὴ σχέση δυνατότητας-πραγμάτωσης. Ὅπως πιστεύεται συνήθως, ἡ ἐνέργεια δηλώνει κατὰ προτίμηση μεταβολὴ καὶ κίνηση. Γι' αὐτὸ δὲν λέμε ὅτι τὸ μὴ ὄν κινεῖται· λέμε π.χ. ὅτι εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο σκεπτόμαστε ἢ ἐπιδιώκουμε, ὄχι ὅμως ὅτι εἶναι κινούμενο. Ἡ αἰτία τῆς μεταφορᾶς εἶναι ὅτι αὐτὸ τὸ ὁποῖο σκεπτόμαστε, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ὡς πρὸς τὴν πραγμάτωσή του, ὑπάρχει ὡστόσο μόλις πραγματωθεῖ. Αὐτὸ τὸ ὁποῖο δὲν-εἶναι-ἀκόμη τὸ χαρακτηρίζω δυνάμει εἶναι: δὲν ὑπάρχει, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει ὡς πρὸς τὴν πραγμάτωσή του.»²⁰⁷

²⁰² Φυσικά Γ 2, 202 a 7 ἡ κίνησις ἐντελέχεια τοῦ κινητοῦ ἢ κινητόν. Ἐφαρμοσμένο αὐτὸ σὲ τεχνητὲς διεργασίες παραγωγῆς ἀπαντᾷ στὸ 201 a 9-23.

²⁰³ Μὲ ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀξίζει νὰ διαβαστεῖ ὁ W. Jaeger ἀντέκρουσε τὴν ἀντίθετη ἀποψη, *Aristoteles*, σ. 410: «Ἡ ἐν-τελ-είχεια ἔχει λογικὸ-ὄντολογικὸ, ἀλλὰ ὄχι βιολογικὸ νόημα». Σχετικὰ μὲ τὴ μὴ ἀναστρεψιμότητα βλ. παραπάνω, σ. 120.

²⁰⁴ ὅταν ἔχη τὴν ἑαυτοῦ φύσιν, π.χ. Φυσικά Β 1, 193 b 1. Πρβ. *Περὶ ζῶων μοριῶν* Α 1, 641 b 36 δυνάμει τὸ σπέρμα· δύναμιν δ' ὡς ἔχει πρὸς ἐντελέχειαν ἴσμεν. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἔκφραση στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* Δ 3, 311 a 4 δυνάμει ὄν εἰς ἐντελέχειαν ἰόν. Ὁ Ross μεταφράζει τὴν ἐντελέχειαν ὡς 'complete reality'.

²⁰⁵ Π.χ. *Ῥητορικὴ* Γ 11, 1412 a 9 δ' ἐνέργεια κίνησις, πρβ. τόμ. Α', σ. 261.

²⁰⁶ 1047 a 30 ἐλήλυθε δ' ἡ ἐνέργεια τοῦνομα ἢ πρὸς τὴν ἐντελέχειαν συντιθεμένη, καὶ ἐπὶ τὰ ἄλλα ἐκ τῶν κινήσεων μάλιστα, πρβ. 1050 a 22 τοῦνομα ἐνέργεια λέγεται κατὰ τὸ ἔργον καὶ συντείνει πρὸς τὴν ἐντελέχειαν. Μὲ τὴν ἔκφραση συντιθεμένη μπορούμε νὰ παραβάλουμε τὸ χωρίο τοῦ Πολιτικοῦ 276 e εἰς ταῦτόν βασιλέα καὶ τύραννον ξυνέθεμεν. Καὶ ἐπὶ τὰ ἄλλα σημαίνει καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς ὡς κίνησις, πρβ. 1048 b 6-9. Ἀπὸ διευρυνε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ νόημα τῆς λέξης, ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ νὰ πει καὶ ἐνέργεια ἀκινήσιας, *Ἠθικά Νικομάχεια* Ζ 15, 1154 b 27, ἡ πραγματοποιημένη ἀμεταβλησία τοῦ θεοῦ, πρβ. *Σοφιστής* 248 e - 249 a καὶ τὰ σχόλια τοῦ Gauthier, σ. 815.

²⁰⁷ *Θῆτα* 3, 1047 a 30 - b 2. Δὲν ὑπεισέρχομαι στὴν πολεμικὴ ἐναντίον τῶν Μεγαρικῶν, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ. Παραπέμπω στὸ βιβλίον τοῦ P.-M. Schuhl, *Le dominateur et les possibles*, Παρίσι 1960 καὶ στὴν πολυτίμη βιβλιοκρισία του ἀπὸ τὸν K. von Fritz, *Gnomon* 1962, σσ. 138-152· ἐπιπλέον, στὸν J. Hintikka, «Aristotle and the 'Master-Argument' of Diodorus», *Amer. Phil. Quart.* 1, 1964, ἀρ. 2, σσ. 1-14. Εἶναι σημαντικὴ ἡ διαφορὰ

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ;

Ἄλλὰ τί εἶναι ἄραγε πραγματώση, ἐνέργεια; Οἱ μηχανιστικά προσανατολισμένοι Ἰωνες στοχαστές φαντάζονταν κάθε μεταβολή ὡς ποσοτική μετατόπιση τῆς ὕλης (Stoff). Ὁ Δημόκριτος ἀπέδιδε τῇ βαθύτερη πραγματικότητα τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων στή διαφορετικότητα τῶν κατὰ χῶρο μορφῶν τῆς ὕλης (Stoff).²⁰⁸ Ὁ Ἀριστοτέλης ρίχνει τὸ βάρος στή διαδικασία καὶ στὸ γεγονός ὅτι κάτι ἀποκτᾶ νέα ποιότητα κατὰ τὴν πραγματώση, γίνεται ἔτσι ἢ ἄλλιῶς. Ἡ βαθύτερη πραγματικότητα τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων εἶναι κάτι ἀπείρωσ ποικίλο. «Αὐτὸ πού θέλω νὰ πῶ μὲ τὴν πραγματώση θὰ διευκρινιστεῖ σὰ ἐπιμέρους πράγματα μὲ πραγματικά παραδείγματα.²⁰⁹ Γιατὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀναζητᾶμε ὄρισμὸ γιὰ ὅλα, ἀλλὰ πρέπει νὰ συλλαμβάνουμε μὲ μιὰ ματιὰ καὶ τὶς ἀναλογικὲς δομές. Ἄς πάρουμε τὰ ἐξῆς παραδείγματα γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ ἐνέργεια καὶ δυνατότητα: τὸν ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος χιτίζει σπίτι σὲ σχέση μ' αὐτὸν ὁ ὁποῖος γνωρίζει νὰ χιτίζει· τὸν ξύπνιο σὲ σχέση μ' αὐτὸν πού κοιμᾶται· ἐκεῖνον πού βλέπει σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνον πού κλείνει τὰ μάτια· αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τὴν ὕλη (Stoff) σὲ σχέση μὲ τὴν ἴδια τὴν ὕλη (Stoff)· τὸ ἐπεξεργασμένο σὲ σχέση μὲ τὸ ἀνεπεξεργαστο ὕλικό. Δὲν ὀνομάζουμε ὁμῶς ὅλα τὰ πράγματα ὑπὸ τὴν αὐτὴ ἔννοια ὄντα ἐνεργεῖα', ἀλλὰ μόνο μερικά, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀναλογίας: Ὅπως τὸ Α στὸ Β ἢ σὲ σχέση μὲ τὸ Γ, ἔτσι εἶναι τὸ Γ στὸ Δ ἢ σὲ σχέση μὲ τὸ Δ.» Τὸ σπουδαιότερο παράδειγμα σ' αὐτὴ τὴν ἀπαριθμηση παραδειγμάτων εἶναι ἄλλο τὸ ὁποῖο ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τὴν ὕλη (Stoff) σὲ σχέση μὲ τὴν ἴδια τὴν ὕλη (Stoff)· σ' αὐτὸ ἐφαρμόζει τὴν ἀναλογία ὁ Ἀριστοτέλης: Ὀρισμένα σχετίζονται ὅπως ἡ κίνηση μὲ τὴν ἰκανότητα κίνησης, ἄλλα ὅπως τὸ πραγματικὰ ὑπάρχον πρᾶγμα μὲ μιὰ ὕλη (Stoff)». ²¹⁰

ἀνάμεσα στὸ ἐνδεχόμενον καὶ τὸ δυνατόν. Σύμφωνα μὲ τὰ Ἀναλυτικά πρότερα Α 13, 32α 18 τὸ ἐνδεχόμενον σημαίνει τὸ τυχαῖο, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι οὔτε ἀναγκαῖο οὔτε ἀδύνατο, ἢ αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἶναι δυνατό τόσο θετικά όσο καὶ ἀρνητικά. Σύμφωνα μὲ τὸ Θῆτα 3, 1047α 24-26 τὸ δυνατόν εἶναι τὸ ἀδιακρίτως δυνατό, δηλαδή αὐτὸ τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἀδύνατο, ὑπὸ ὀρισμένες συνθῆκες ὁμῶς μπορεῖ νὰ εἶναι ἀναγκαῖο. Βασικά, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιμένει σ' αὐτὴ τὴ διάκριση.

²⁰⁸ Ἦτα 2 ῥυθμός= σχῆμα ὡς πρὸς τὴ μορφή, ὅπως τὰ γράμματα Α καὶ Ν· τροπή= θέσις, ὡς πρὸς τὴ θέση, ὅπως τὸ ὄρθιο Ζ τὸ ὁποῖο γυρτὸ εἶναι Ν· διαθιγή= τάξις, ὡς πρὸς τὴ σειρά, ὅπως ΑΝ καὶ ΝΑ.

²⁰⁹ Θῆτα 6, 1048α' 35 ὄλλον δ' ἐπὶ τῶν καθ' ἕκαστα τῇ ἐπαγωγῇ. Ἐπομένως, ὄχι μὲ παραγωγικὴ ἀπόδειξις.

²¹⁰ 1048b 8 τὰ μὲν γὰρ ὡς κινήσις πρὸς δύναμιν, τὰ δ' ὡς οὐσία πρὸς τινα ὕλην. Τί ἔννοει ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης λέγοντας δύναμις συνάγεται ἀπὸ τὸν ὄρισμὸ στὰ Φυσικά Γ 2, 202α 7 ἢ κινήσις ἐντελέχεια τοῦ κινήτου ἢ κινήτον, βλ. παραπάνω, σ. 35. Σκόπιμα λέει τινὰ ὕλην, γιὰτὶ τὸ δυνατό μποροῦμε νὰ τὸ βροῦμε μόνο ὅταν τὸ κάνουμε πραγματικότητα, φανερόν ὅτι τὰ δυνάμει ὄντα εἰς ἐνέργειαν ἀγόμενα εὐρίσκεται 1051α 29.

«Όταν περιγράφουμε τὸ ὄν τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται μὲ ποικίλες μορφές, χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη 'εἶναι'. Ἐπομένως, αὐτὸ τὸ εἶναι ἔχει ἀνάλογα πολλές σημασίες. Λέμε: κυκεῶν 'εἶναι' αὐτὸ κι αὐτό, κατώφλι 'εἶναι' αὐτὸ κι αὐτό. Αὐτὸ τὸ 'εἶναι' δηλώνει ἓνα Εἶναι-κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο.²¹¹ Τὸ κατώφλι εἶναι, ἐπειδὴ τὸ ὑλικὸ ἔχει συσσωρευτεῖ μὲ ὀρισμένο τρόπο. 'Εἶναι' δὲν σημαίνει τὸ Εἶναι τῆς μορφῆς ἢ τῆς ὕλης (Stoff) ἢ τοῦ σύνθετου, ἀλλὰ τὸ πραγματικὸ Εἶναι εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἶναι τὸ ἀνάλογο, στὸ καθένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ συζητήσαμε ἐδῶ.²¹² Ἄν ρωτήσῃ κανεὶς τί εἶναι 'ἄπνοια' ἢ 'σπίτι', ἀπαντᾷ: τὸ Εἶναι τους εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ, ἀλλὰ ἡ αἰτία ποὺ ὑπάρχει ἐδῶ καὶ τώρα καὶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο εἶναι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις κάτι ἀνάλογο.»

Στὸ ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ συγγράμματος *Θῆτα* ὁ Ἀριστοτέλης συγκεφαλαιώνει τὴν ἀποψή του. Πρῶτα πρῶτα διαπιστώνει ὅτι ἡ πραγμάτωση, τόσο ἐννοιολογικά ὅσο καὶ χρονικά, προηγεῖται τῆς δυνατότητας. Ἐξηγεῖ τὴ λογικὴ προτεραιότητα μὲ τὸ ἀγαπημένο παράδειγμά του: Ἡ ἔννοια τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἡ γνώση τῆς πραγμάτωσής του προηγούνται σὲ σχέση μὲ τὸν ἀρχιτέκτονα. Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ πραγμάτωση προηγεῖται χρονικά, καὶ ἐπομένως ὄντολογικά, τῆς δυνατότητας ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ ἓνα περιορισμένο αἰώνιο σύμπαν, τὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνει δύο κόσμους, ἓναν φυσικὸ καὶ ἓναν μὴ φυσικὸ, καὶ τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν αἰωνιότητα καὶ τὸ ἀμετάβλητο τῶν βιολογικῶν εἰδῶν.

«Σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο ἐδῶ καὶ τώρα' τὸ σπέρμα προηγεῖται, ἀλλὰ χρονικά προηγεῖται ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο γεννήθηκε ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος. Γιατὶ ἓνα ἐνεργεῖα ὄν γεννιέται ἀπὸ ἓνα δυνάμει ὄν διαμέσου ἓνος ἐνεργεῖα ὄντος: Ὁ ἄνθρωπος γεννᾷ ἄνθρωπο, ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος κάνει ἓναν ἄλλο ἄνθρωπο μορφωμένο. Πάντοτε γεννιέται κάτι διαμέσου

²¹¹ *Ἡτα* 2, 1042 b 26 οὐδὲς γὰρ ἔστιν ὅτι οὕτως κεῖται 1043 a 8-11 *ὠδί, τοιαδί*, τὸ 'Εδῶ καὶ ἔτσι.

²¹² 1043 a 4 οὐσία μὲν οὖν οὐδὲν τούτων (ἐν. τῶν διαφορῶν) οὐδὲ συνδυαζόμενον, *ὁμοως δὲ τὸ ἀνάλογον ἐν ἐκάστῳ*. Ἡ πρόταση οὐσία τὸ ἀνάλογον ἐν ἐκάστῳ εἶναι ὁ πυρῆνας τῆς ἀριστοτελικῆς ὄντολογίας. Πρβ. τὴν ἀόριστη διατύπωση τοῦ ἴδιου διανοήματος στὸ *Λάμβδα* 4, 1070 a 32: βλ. τόμ. Α', σ. 334. Ἡδη ὁ ψευδο-Ἀλέξανδρος λέει ὅτι αὐτὴ ἡ πρόταση ἔχει τινὰ ἀσάφειαν. Οὐσία ἐδῶ πρέπει νὰ σημαίνει 'τὸ γεγονός ὅτι κάτι ὑπάρχει', δηλαδὴ τὴν ὑπαρξὴ ὡς ὑπαρξὴ, τὸ ὄν ἢ ὄν, γιατί ἡ ἐπιχειρηματολογικὴ συνάφεια μᾶς λέει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναζητᾷ τὴν αἰτίαν τοῦ εἶναι ἕκαστον καὶ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία. Ὁ Rolfe μεταφράζει «ἓνα ἀνάλογο τῆς οὐσίας (Substanz)». Τὸ καταλαβαίνει κανεὶς αὐτό; Ὁ Bassenge: «Σὲ κάθε γένος ὑπάρχει κάτι ἀνάλογο τῆς οὐσίας (Wesen)». Ὁ Ross: «they (the differentiae) are analogous to substance». Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἐπὶ λέξει: οὐσία εἶναι τὸ ἀνάλογο σὲ κάθε [ὑπαρκτὸ πράγμα].

ένος άλλου τὸ ὁποῖο προκαλεῖ τὴν κίνηση. Αὐτὸ τὸ κινουῦν ὑπάρχει ἤδη ἐνεργεῖα.»²¹³

«Μὲ τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα μπορούμε νὰ ἀποδείξουμε τὴν ὄντολογικὴ προτεραιότητα τῆς πραγμάτωσης. Τὸ μικρὸ παιδί εἶναι χρονικὰ μεταγενέστερο τοῦ πατέρα του, ἀλλὰ ἡ μορφή τοῦ ἀνθρώπου τὴν ὁποία θὰ πραγματώσει στὴν ὥρα του προηγεῖται. Ὁ πατέρας ἔχει ἤδη τὴ μορφή, τὸ παιδί ὁμως ὄχι. Καθετὶ ποῦ γεννιέται πορεύεται πρὸς ἕναν τελικὸ στόχο· ὁ τελικὸς στόχος εἶναι ἡ πραγμάτωση καὶ γιὰ χάρη τῆς ἀποκτᾶ κανεὶς τὴν ικανότητα. Τὰ ἔμβρια ὄντα δὲν βλέπουν, γιὰ νὰ ἔχουν τὴν ὄραση,²¹⁴ ἀλλὰ ἔχουν τὴν ὄραση γιὰ νὰ βλέπουν. Ἐχουμε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, γιὰ νὰ χτίζουμε, τὴν ικανότητα νὰ σκεφτόμαστε, γιὰ νὰ σκεφτόμαστε· δὲν σκεφτόμαστε, γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε τὴν ικανότητα τοῦ σκέπτεσθαι, παρὰ μόνο γιὰ νὰ ἀσκηθοῦμε.»

«Ἡ ὕλη (Stoff) ὑπάρχει ὡς δυνατότητα.²¹⁵ ὅταν υπάρξει ἐνεργεῖα, ἔχει λάβει τὴ μορφή τῆς. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀναλογίας μπορούμε νὰ συγκρίνουμε τὸ φυσικὸ γίνεσθαι μὲ τὴ δημιουργία ἀπὸ ἀνθρώπινη ικανότητα. Ὅπως ὁ δάσκαλος πιστεύει ὅτι πέτυχε τὸν τελικὸ στόχο, ὅταν δεῖ ὅτι ὁ μαθητὴς δρᾷ μόνος του στὴν περιοχὴ τῆς γνώσης, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴ φύση. Ἄν δὲν μπορούσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε τὸν ἐκάστοτε τελικὸ στόχο μὲ βάση τὴν ἐμπειρία, θὰ εἴχαμε πάλι τὸν Ἑρμῆ τοῦ Παύσιωνος²¹⁶ στὴ γνώση, ὅπως ἀκριβῶς καὶ σ' αὐτὴ τὴ ζωγραφικὴ τῆς ὀπτικῆς ἀπάτης, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ καταλάβουμε ἂν εἶναι 'μέσα' ἢ 'ἔξω'.²¹⁷ Πραγμάτωση μπορεῖ νὰ σημαίνει διάφορα πράγματα. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὁ τελικὸς στόχος εἶναι ἕνα ἔργο,²¹⁸ ἐνῶ σὲ ἄλλες μιὰ δραστηριότητα ὅπου δὲν ὑπάρχει ἔργο ἐκτὸς τῆς πραγμάτωσης, ἐκεῖ ἡ πραγμάτωση ὑπάρχει μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸν δρώντα, π.χ. ἡ ὄραση ὑπάρχει σ' αὐτὸν ποῦ βλέπει. Ἄπ' αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἡ μορφή εἶναι πραγματοποίηση.»

²¹³ 1049b 27 τὸ δὲ κινουῦν ἐνεργεῖα ἤδη ἐστίν. Πρβ. Λάμβδα 7, 1073a 1· βλ. τόμ. Α', σ. 332.

²¹⁴ Πρβ. παραπάνω, σ. 351.

²¹⁵ Ἐχοντας μιὰν ἄλλη φιλοσοφία ὡς βάθος, ὁ Πλάτων λέει ὅτι τὸ δὲν εἶναι οὐκ ἄλλο πλὴν δύναμις, Σοφιστής 247e.

²¹⁶ 1050a 20. Ὁ Παύσιων ἦταν ζωγράφος τῆς τεχνικῆς *trompe-l'oeil*· ἂν παρατηρήσουμε τὰ περίφημα ἄλογα στὸ Palazzo del Te στὴ Mantua, πράγματι δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ἂν εἶναι 'μέσα' ἢ 'ἔξω'.

²¹⁷ Ἄν πράγματι ὁ μαθητὴς μπορεῖ νὰ εἶναι δραστήριος στὴν ἐπιστήμη ἢ ἂν διαθέτει μόνον ἐξωτερικὴ ἐπιφανειακὴ γνώση. Μὲ ἄλλη εἰκόνα ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ἡ εὐδαιμονία δὲν εἶναι στολίδι γιὰ κρέμασμα, ὥσπερ περίαπτόν τι, Ἡθικά Νικομάχεια Α 9, 1099a 16.

²¹⁸ Λογοπαῖγνιο μὲ τίς λέξεις ἐνεργεῖα καὶ ἔργον.

«Υπό μιὰ ἀκόμη σημαντικότερη ἔννοια,²¹⁹ προηγείται ἡ πραγμάτωση τῆς δυνατότητας. Γιατὶ τὰ αἰώνια πράγματα προηγούνται τῶν ἐφήμερων ὡς πρὸς τὸ εἶναι τους· τίποτε αἰώνιο δὲν ὑπάρχει μόνο δυνάμει. Ὁ λόγος εἶναι ὁ ἐξῆς: Κάθε δυνατότητα εἶναι συγχρόνως δυνατότητα γιὰ τὸ ἀντιθετο. Ὅ,τι ἔχει δυνατότητα νὰ εἶναι μπορεῖ, ἐπομένως, τόσο νὰ εἶναι ὅσο καὶ νὰ μὴν εἶναι. Ὅ,τι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι εἶναι ἐφήμερο. Τίποτε γενικῶς ἐφήμερο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει δυνάμει, γιατί, ἂν δὲν ὑπῆρχε, δὲν θὰ ὑπῆρχε τίποτε.²²⁰ Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἡ αἰώνια κίνηση, τὰ ἀστέρια καὶ ὀλόκληρος ὁ οὐρανὸς ὑπάρχουν αἰώνιως ἐνεργεῖα καὶ δὲν πρέπει νὰ φοβόμαστε, ὅπως ὁ Ἐμπειδοκλῆς, ὅτι θὰ μπορούσαν κάποτε νὰ σταματήσουν. Οὔτε κουράζονται τὰ αἰώνια πράγματα ἀπ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὑπαρξης, γιατί ἡ κίνηση σ' αὐτὰ δὲν συνδέεται μὲ τὴν δυνατότητα τοῦ ἀντιθέτου, ὅπως στὰ ἐφήμερα πράγματα. Τὰ πράγματα ὅμως, τὰ ὁποῖα μεταβάλλονται, μιμούνται τὰ ἀμετάβλητα, π.χ. ἡ γῆ καὶ ἡ φωτιά. Γιατὶ καὶ ἡ γῆ καὶ ἡ φωτιά εἶναι πάντοτε ἐνεργεῖα,²²¹ ἐπειδὴ ἀπὸ μόνες τους καὶ μέσα τους ἔχουν κίνηση.»

Μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν κοσμολογικὴ θεώρηση τῆς ἔννοιας τῆς ὑπαρξης θὰ συγκεφαλαιώσουμε πολὺ σύντομα τὴν διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ εἶναι ὡς εἶναι. Ὅταν λέμε ὅτι κάτι ὑπάρχει, ἐννοοῦμε ὅτι ὑπάρχει ἐδῶ καὶ τώρα καὶ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ ὅτι εἶναι ἡ πραγμάτωση τῆς δικῆς του φύσης. Μιὰ οὐσία εἶναι: 1) ἓνα πράγμα τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, π.χ. ἓνα ἄλογο· ἡ οὐσία του εἶναι 2) νὰ εἶναι ἓνα ἄλογο, τὸ ὁποῖο ζεῖ ἐδῶ καὶ τώρα, τὸ ὁποῖο εἶναι ὁ ἑαυτὸς του καὶ συμπεριφέρεται ὅπως περιμένουμε ὅτι θὰ συμπεριφέρεται ἐκ φύσεως ἓνα ἄλογο. Δὲν πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὲς ἔννοιες οὐσίας, ἀλλὰ γιὰ δύο ὅψεις τῆς οὐσίας.

Τὸ πράγμα εἶναι ἓνα σύνολο τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ σὲ ὕλη (Stoff) καὶ μορφή. Ἡ ὕλη (Stoff) καὶ ἡ μορφή εἶναι λειτουργικὲς συσχετικὲς ἔννοιες: Τὸ Α εἶναι ὕλη (Stoff) σὲ σχέση μὲ τὸ Β, τὸ Β σὲ σχέση μὲ τὸ Γ, τὸ Γ σὲ σχέση μὲ τὸ Δ, κτλ. Ἡ αἰτία γιὰ τὸ ὅτι ἓνα πράγμα εἶναι οὐσία ὑπὸ

²¹⁹ Ἀποφασιστικὴ, γιατί ἡ ἀμετάβλητη ὑπαρξη τοῦ πρώτου κινουμένου ἀκινήτου εἶναι ἡ τελευταία προϋπόθεση τοῦ εἶναι. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀρχή (Prinzip) ἐξαρτῶνται ὁ οὐρανὸς καὶ ὁ κόσμος τοῦ γίνεσθαι, *Λάμβδα* 7, 1072 b 13.

²²⁰ Σ' αὐτὸ τὸ τμήμα ὑπάρχουν πολλὲς λεκτικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ *Λάμβδα* 6-7 καὶ τὸ *Περὶ οὐρανοῦ* Β 1, 1050 Β 12-13 = *Λάμβδα* 6, 1071 b 19· πρβ. τόμ. Α', σ. 335. Στὸ χωρίο 1050 b 24 τὸ οὐδὲ κάμνει τὸ καταλαβαίνει κανεὶς, ἂν συγκρίνει τὸ *Περὶ οὐρανοῦ* Β 2, 284 a 29. Βλ. τόμ. Α', σ. 305.

²²¹ Σχετικὰ μὲ τὴ φυσικὴ κίνηση τῶν στοιχείων, βλ. παραπάνω, σσ. 67-68 καὶ 94. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Β 10, 337 a 3 ὅτι τὰ ἀπλά σώματα μιμείται τὴν κύκλω φοράν. Μόνο ἐδῶ λέει ὅτι αἰεὶ ἐνεργεῖ· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὴν ἡρεμία τους στοὺς φυσικοὺς τόπους τους ὡς ἐνέργεια. Ἡ εἶναι μόνο ἓνας στοχασμὸς ad hoc γιὰ νὰ δλοκληρώσει τὸ κοσμικὸ πείραμα;

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ;

τὴν πρώτην ἔννοια καὶ περὶ ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι στὸ εἶναι εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο προκαλεῖ τὴν κίνηση. Τίποτε ἔξω ἀπὸ τὸ πράγμα δὲν εἶναι ἢ αἰτία γιὰ τὸ ὅτι ἓνα πράγμα εἶναι ὀρισμένο, "Ἐνα καὶ ὄν. Ἡ ὑπαρξὴ εἶναι σὲ ὄλα τὰ πράγματα ἓνας ἀναλογικὸς συσχετισμὸς τῆς ἀκρίβειας, τῆς ἐνότητος καὶ τοῦ εἶναι. Ἐπομένως, ἡ ἐνότης καὶ τὸ εἶναι, ὅπως καὶ ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολή, δὲν ὑπάρχουν δίπλα στὰ πράγματα, ἀλλὰ εἶναι κάτι πάνω στὰ πράγματα. Τὸ πράγμα ὑπάρχει, ὅταν περὶ ἀπὸ τὸ δυνάμει στὸ ἐνεργείᾳ ἐδῶ καὶ τώρα, καὶ εἶναι 'κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο'.

Οἱ μορφὲς τῶν ἔμβιων ὄντων ἔχουν αἰώνια ὑπαρξὴ στὸν βιολογικὸ κύκλο. Γιὰ τὶς ὑπόλοιπες μορφὲς ἰσχύει ὅτι εἶναι ἢ δὲν εἶναι, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν περνοῦν στὸ ἐνεργείᾳ. Σ' αὐτὲς ἡ ἔννοια καὶ ὁ ὀρισμὸς, τὸ τί ἦν εἶναι, εἶναι τὸ πρωταρχικὰ ὑπάρχον, γιατί πρὶν μπορέσουμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ X ὑπάρχει πρέπει νὰ γνωρίζουμε τί ἐννοοῦμε μὲ τὸ X.

Γιὰ τὰ ἀτομικῶς ἀντιληπτὰ πράγματα δὲν ὑπάρχει οὔτε ὀρισμὸς οὔτε ἀπόδειξη, παρὰ μόνον γνῶμες. Γνώση ὑπάρχει μόνον γιὰ τὸ Γενικό. Αὐτὴ ἡ γνώση εἶναι δυνάμει, ἐφόσον γνωρίζουμε ὅτι ὑπάρχει κάτι σὰν τὸ X. Ὅταν ἐνεργοποιοῦμε αὐτὴ τὴ γνώση, ὑπάρχει ἐδῶ καὶ τώρα.²²²

²²² Πρβ. *M*^o 10, 1087a 15-25· βλ. τόμ. Α', σ. 402.

EYPETHPIA

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

Αδλιανός		I 22, 178 b 38	201
<i>Περί Ζώ. ιδιότ. IX 64</i>	139	<i>Φυσικά</i>	
Ἀλέξανδρος		A 1, 184 a 22	29-438
<i>Εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσ.</i>		A 2, 184 b 25	38
56, 19	227	A 2, 185 a 12	442
79, 3-80, 6	201	A 3, 186 a 30	53
85, 18-21	177	A 7, 190 a 15	442
171, 6	421	A 8, 191 a 25	178
Ἀλκμαίων		A 9, 122 a 13	120
24 A 13	357	A 9, 192 a 20	132
Ἀναξαγόρας		B 1, 192 b 14	227
59 A 41	403	B 1, 192 b 18	69
59 B 10	360	B 1, 193 b 19	89
59 B 12	403	B 4, 196 a 33	430
Ἀντιφών		Γ 1, 200 b 22	35
87 B 22	455	Γ 1, 200 b 14	24
Ἀριστοτέλης		Γ 1, 200 b 22	35
<i>Κατηγορίαι</i>		Γ 1, 201 a 10	36
5 α 8-15	45	Γ 1, 200 b 32	35
7 β 15	609	Γ 1, 201 a 10	36
<i>Περί ἐρμηνείας</i>		Γ 1, 201 a 28	36
16 a 12	416	Γ 2, 202 a 7	456
16 b 22	431	Γ 1, 202 a 16-21	37
Ἀναλυτικά Ἰστερα		Γ 1, 202 a 32	38
A 1, 71 a 11-17	433	Γ 4, 203 a 9	447
B 7, 92 b 13	427	Γ 4, 203 b 15-25	40
<i>Τοπικά</i>		Γ 5, 204 a 29-31	40
A 9, 103 b 30	448	Γ 5, 204 b 25-27	15
A 14, 105 b 6	115-382	Γ 6, 206 a 22	41
A 14, 105 b 12-18	441	Γ 6, 207 a 8-13	42
B 7, 113 a 5-8	225	Γ 6, 207 a 25	43
Γ 1, 116 a 13-17	163	Γ 7, 208 a 1	42
Γ 1, 116 a 19	238	Γ 8, 208 a 14	102
Δ 3, 123 b 27-30	225	Δ 1, 208 b 10	46
Δ 5, 127 a 3-8	145	Δ 2, 209 a 33	15-432
Δ 3, 140 a 36	72	Δ 2, 209 b 10	45
Z 4, 142 a 16-21	225	Δ 3, 210 a 25	45
Z 6, 143 b 7	452	Δ 4, 212 a 6	44
Z 13, 151 d 3	253	Δ 4, 212 a 18	48
I 1, 165 a 6-13	31	Δ 7, 214 b 1-9	15

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

Δ 8, 215 a 19-22	32	Θ 7, 260 a 29 - b 2	17
Δ 11, 219 a 10 - b 3	53	Θ 7, 260 b 16	426
Δ 12, 221 b 3	105	Θ 7, 261 a 13	18
Δ 12, 219 b 29	55	Θ 7, 261 a 13-26	18
Δ 13, 222 a 10	56	Θ 8, 263 a 11	17
Δ 14, 223 a 16-29	22	Θ 8, 263 a 23-25	17
E 1, 224 b 12	57	Θ 8, 264 b 18	98
E 2, 225 b 11	58	Θ 9, 265 a 27 - b 1	104
E 3, 226 b 18	58	Θ 10, 266 a 12	65
E 4, 228 a 29	58	Θ 10, 267 b 9	73, 80
E 6, 230 b 24	52	<i>Περί ουρανοῦ</i>	
E 6, 231 a 5-17	15	A 1, 268 a 4-6	88
Z 1, 231 b 18 - 232 a	60	A 3, 270 a 24	97
H 1, 242 a 24 = 58	25	A 3, 270 b 5-24	98
H 1, 242 b 59 = 63	27	A 4, 271 a 33	113
H 2, 243 a 13	79	A 5, 271 b 5	102
H 2, 243 a 17	26	A 7, 274 b 13	68, 103
H 2, 243 a 32	64	A 8, 276 a 23 - b 21	102
H 2, 244 a 12	26	A 9, 277 b 32	104
H 2, 244 b 11-12	27	A 9, 278 a 5	104
H 3, 245 b 3-6	27	A 9, 278 a 16	14
H 3, 246 a 13	18, 207	A 9, 278 a 27-29	104
H 3, 246 a 14	28	A 9, 279 a 17 - b 1	104
H 3, 246 b 4-8	14	A 9, 279 a 27	55
H 3, 246 b 5	29	A 9, 279 a 30	372
H 3, 246 b 11	58	A 9, 279 b 2	98
H 3, 247 a 7	28	B 1, 283 b 26 - 284 b 5	108
H 3, 247 b 5	29	B 1, 284 a 23	75
H 3, 247 b 9	29	B 1, 284 a 30	109
H 3, 248 a 7	24	B 2, 285 a 29-30	100
H 4, 249 a 23-25	31	B 2, 285 b 6-8	101
H 4, 249 b 23	14	B 2, 285 b 8-25	101
Θ 1, 251 a 5	16	B 3, 286 a 9	113
Θ 1, 251 b 17	66	B 3, 286 a 10	113
Θ 2, 252 b 22	114	B 8, 290 a 5-6	77
Θ 2, 252 b 25-26	66, 78	B 8, 290 a 25-27	115
Θ 2, 253 a 11-20	67	B 12, 292 a 3	87
Θ 3, 254 a 27	18	B 12, 292 a 14	113
Θ 4, 255 a 24	68	B 12, 292 a 18	114
Θ 4, 255 b 15	63, 70	B 12, 292 a 21	114
Θ 4, 255 b 30	70	B 12, 292 b 22-23	111, 114
Θ 5, 256 a 6-8	80	B 13, 294 b 6	116
Θ 5, 256 a 12	65	B 14, 296 a 24	117
Θ 5, 256 a 28-31	18	Γ	122
Θ 6, 258 b 10-12	70	Γ 2, 301 a 19-23	68
Θ 6, 259 b 28-31	70	Γ 2, 301 a 22	69

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

Γ 2, 301 a 4-7	88	B 4, 361 a 32	146
Γ 7, 306 a 7-17	88	B 5, 362 b 9	92
Γ 8, 306 b 9-29	125	B 8, 367 b 8-16	154
Δ 1, 307 b 31-33	69	Δ 1, 378 b 28-31	135
Δ 1, 308 a 2	99	Δ 2, 379 b 35	119, 135
Δ 2, 308 b 30-31	88	Δ 2, 380 a 7-9	89
Δ 3, 311 a 4	456	Δ 3, 381 b 6	136
Δ 3, 311 a 11-14	89	Δ 4, 382 a 19	226
Δ 5, 312 a 30	120, 123	Δ 8, 384 b 33-34	140
<i>Περί γενέσεως και φθοράς</i>		Δ 9, 387 a 29	350
A 2, 316 a 5-8	62	Δ 12, 390 a 3	90, 334
A 3, 317 b 20	375	Δ 12, 390 a 6	137
A 3, 318 a 17	119	<i>Περί ψυχῆς</i>	
A 3, 318 a 9 - 319 a 17	126	A 2, 404 b 16	394
A 3, 318 b 8	126	A 2, 405 a 21-25	365
A 3, 318 b 9	120	A 3, 407 b 24	394
A 3, 319 a 25 - b 5	121	A 4, 407 b 29	375
A 4, 319 b 15	120	A 4, 408 b 14	394
A 6, 323 a 32	26	A 4, 408 b 24-30	406
A 7, 324 a 15-24	128	A 4, 408 b 25	365
A 7, 324 b 21	14	A 4, 408 b 29	365
A 9, 326 b 34	90	A 4, 408 b 32	393
A 10, 327 b 28	134	B 1, 412 b 26-27	353
A 10, 328 a 27	322	B 2, 413 b 10-24	393
A 10, 328 a 28-31	135	B 3, 414 b 25	376
B 1, 329 a 24	121	B 4, 415 a 26 - b 7	337
B 2, 330 a 24	122	B 4, 416 a 9-15	350
B 4, 331 a 28	543	B 4, 416 a 19 - b 11	17
B 6, 333 b 13	339	B 5, 416 b 32-33	27
B 9, 335 b 10-16	131	B 7, 418 b 13-17	382
B 9, 335 b 29-33	131	B 7, 419 a 17	382
B 10	131	B 11, 424 a 4	399
B 10, 337 a 3	460	B 12, 424 a 16-18	396
B 10, 337 a 20-22	111	Γ 4, 429 a 27	403
B 11		Γ 4, 430 a 1	404
<i>Μετεωρολογικά</i>		Γ 4, 430 a 7	405
A 1, 338 a 24	89	Γ 5	405-408
A 1, 338 a 26 - b 6	92	Γ 7, 431 a 10-11	226, 400
A 3, 340 b 20-33	140	Γ 7, 431 a 19	400
A 14, 352 a 30	152	Γ 8, 431 b 21	404
B 1, 353 b 8	140	Γ 8, 432 a 1-3	352
B 2, 355 a 29	140	<i>Περί αίσθήσεων και αίσθητῶν</i>	
B 2, 355 b 32	138	438 b 3-5	382
B 2, 355 b 34	150	444 a 22-23	383
B 3, 359 a 1	139	446 a 24-25	384
B 4, 360 a 27-34	146	446 b 27-28	382

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

449a 8-10	384	B 7, 652b 18	227
452a 30	386	B 7, 653a 27	350
455a 20	387	B 10, 656a 8	351
<i>Περί ύπνου</i>		B 10, 656a 36-37	349
455b 31-34	350	B 13, 658a 9	343
456a 15-18	20, 84	B 16, 660a 12	398
<i>Περί ἐγρηγόρσεως</i>		B 17, 660a 35	352
460b 20-22	389	Γ 1, 661b 28-32	352
461b 12	389	Γ 2, 663b 22	342
<i>Περί μακροβιότητος και βραχυβιότητος</i>		Γ 2, 663b 27-29	320
3, 465b 29	390	Γ 3, 665a 22-26	351
<i>Περί νεότητος και γήρωσ</i>		Γ 4	347
469b 6-20	350, 391	Γ 4, 665a 28-33	331
479a 29-30	362, 392	Γ 4, 666b 21-22	348
<i>Περί τὰ ζῶα ιστορίαι</i>		Γ 4, 667a 20	84
A 7, 491a 12	304	Γ 4, 669a 1	84
A 7, 491a 19-26	351	Γ 7, 669b 27	342
B 11	305	Γ 7, 670a 24-26	349
E 6, 541b 8-12	311	Δ 2, 677a 17	90, 341
Z 2, 560a 30 - b 3	325	Δ 5, 679a 25	20
Z 3, 561a 12	332	Δ 5, 681a 11	333
Θ 1, 588b 4 - 589a 9	335	Δ 5, 681a 12-28	335
Θ 2, 590a 24	139	Δ 6, 683a 24	343
<i>Περί ζῶων μορίων</i>		Δ 7, 683b 5	18
A 1, 640a 18	353	Δ 9, 685b 15	342
A 1, 640a 22	339	Δ 10, 686b 27	335
A 1, 640b 4-7	94	Δ 10, 687a 8 - b 13	352
A 1, 641a 27	18	Δ 10, 688a 23	343
A 1, 641b 18	328	Δ 11, 692a 20-22	306
A 1, 641b 36	456	Δ 11, 692a 23	20
A 1, 642a 22	135	<i>Περί ζῶων κινήσεως</i>	
A 3, 643b 9	330	698a 16	74
A 5	315	698a 25	74
A 5, 645a 36	241, 318	698b 9-12	75
A 5, 644b 25	113	699a 15	19
A 5, 645b 15-18	320	699b 1	76
B 1, 646a 14-17	86	699b 22	108
B 2, 648a 16	342	699b 31 - 700a 6	77
B 2, 648a 33	321	700a 11-21	70, 77
B 2, 649a 18	89	700a 31	66
B 3, 650a 7	349	700b 8	20
B 6, 651b 21	357	700b 10	78
B 7, 652a 31-33	343	700b 32-35	78, 344
B 7, 652a 35	349	701a 15	25
B 7, 652b 3	346	701a 15	25
		701b 20	79

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

702 a 21 - b 11	18, 80	Δ 1, 766 a 19	340
702 a 30	80	Δ 1, 766 b 12-16	354
702 b 16	80	Δ 2, 767 a 19	226
703 a 5	80	Δ 3, 767 b 5-10	367
703 a 19	81	Δ 3, 767 b 35	366
703 a 29	66, 208	Δ 3, 768 a 2-21	367
703 a 31	81	Δ 10, 777 b 27 - 778 a 9	341
703 a 33	386	E 1, 778 a 30	137
703 b 27	81	E 1, 778 b 1	308
<i>Περί ζώων πορείας</i>		E 1, 778 b 3	328
708 a 9	319	E 1, 778 b 14	344
<i>Περί ζώων γενέσεως</i>		E 1, 778 b 16-19	340
A 4, 717 a 15	342	E 8, 788 b 20	318
A 16, 721 a 13-17	312		
A 18, 722 a 7-9	367	<i>Μετά τὰ φυσικά</i>	
A 18, 722 a 7-11	357	<i>Ἄλφα</i>	
A 18, 724 b 23-28	358	9, 991 a 15	104
A 18, 725 b 6 - 726 a 6	359	9, 991 b 3-7	131
A 19, 726 b 30 - 727 a 28	350	9, 992 b 18-24	424
A 20, 729 a 9	344	<i>Ἄλφα ἑλαττων</i>	
B 1	336	<i>Βῆτα</i>	
B 1, 731 b 24-31	344	1, 996 a 4-7	427
B 1, 732 a 1-9	344	2, 997 a 31	453
B 1, 732 b 29	348	4, 1000 a 9-18	375
B 1, 733 a 30	120	<i>Γάμμα</i>	
B 1, 734 b 14-19	361	1, 1003 a 26	178
B 1, 734 b 16	361	2, 1003 a 31	413
B 1, 734 b 31-36	360	2, 1003 a 33	432
B 2, 736 a 18-21	365	2, 1003 b 18	427
B 3, 736 b 2-5	364	2, 1003 b 22	427
B 3, 736 b 33-37	83	2, 1004 a 2	427
B 3, 736 b 30	365	2, 1004 a 31	433
B 4, 739 b 33	362	2, 1004 b 33	427
B 4, 740 a 8	362	5, 1005 a 35	425, 431
B 6, 741 b 37	362	3, 1005 b 19	432
B 6, 744 a 28-31	350	4	433-435
B 6, 744 b 12	345	4, 1006 a 21	434
Γ 1, 752 a 4-8	325	4, 1006 a 32	434
Γ 10, 760 b 27-33	324	5-6	438-446
Γ 10, 761 a 5	351	5, 1009 a 37	440
Γ 11, 762 a 24-27	335	5, 1010 a 25-35	428
Γ 11, 762 b 2	362	5, 1010 b 23	443
Γ 11, 762 b 10	363	5, 1010 b 31-37	22
Γ 11, 762 b 28	339	6, 1011 a 23	445
Δ 1, 766 a 5	352	6, 1011 b 7	445
Δ 1, 766 a 15	354	8, 1012 a 29-31	428

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

<i>Δέλτα</i>		6, 1048 a 35	457
4, 1014 b 31	120	6, 1048 b 8	457
6, 1016 b 34	423	6, 1048 b 15	42
24, 1023 a 34	455	8, 1050 a 20	459
<i>Έψιλον</i>		8, 1050 a 22	456
1, 1025 b 27	430	8, 1050 b 34	14, 178
1, 1026 a 10	430	<i>Κάππα</i>	
1, 1026 a 27-32	425-426, 430	7, 1064 a 29	425
3	341-416	<i>Λάμβδα</i>	
<i>Ζήτα</i>		3, 1069 b 36	56
1, 1028 a 17	448	3, 1070 a 18-20	338
1, 1028 a 30	413	3, 1070 a 25	120
1, 1028 b 2-4		4, 1070 a 32	458
2, 1028 b 8	449	4, 1070 b 17	423
3, 1029 a 6	432	5, 1071 a 11-17	408
3, 1029 a 32-33	120	7, 1072 b 14	20, 106, 111
4, 1029 b 19	419	7, 1072 b 24-30	113
7, 1032 b 1-2	429, 450	8, 1073 b 1-3	70, 133
7, 1032 b 14	450	8, 1073	70, 133
8, 1033 b 5	419	<i>Μυ</i>	
8, 1033 b 7	451	2, 1077 a 31-34	356
8, 1033 b 21	451	5, 1080 a 2-8	131
8, 1034 a 4	453	<i>Ήθικὰ Νικομάχεια</i>	
10, 1035 b 14-16	356	A 1, 1094 b 11	250
10, 1036 a 1	104	A 1, 1094 a 2	218
11, 1037 a 10-11	417	A 2, 1095 b 4	250
11, 1037 a 14	417	A 4, 1095 a 16	235
11, 1037 a 28	451	A 4, 1096 b 27-28	424
14, 1038 a 5-9	419	A 7, 1098 d 25	293
15, 1039 b 20	417	A 11, 1100 b 34	239
15, 1040 a 8	447	B 1, 1103 b 12-18	239
15, 1040 a 10-12	448	B 2, 1103 b 26	206
16, 1040 b 18	454	B 2, 1104 b 4-11	28
17, 1041 a 14	416	B 5, 1106 a 28	225
17, 1041 a 23	453	B 5, 1106 b 21	245
17, 1041 b 9	417	B 6, 1107 a 6	227
<i>Ητα</i>		B 8, 1108 b 26	226
2, 1042 b 26	458	Z 1, 1138 b 22	253
2, 1043 a 4	458	Z 6, 1141 a 7-8	244
2, 1043 a 3	449	Z 12, 1143 a 36 - b 5	243
3, 1043 b 3	164	Z 12, 1143 b 13	232
3, 1043 b 14-23	367	Z 13 1145 a 6-11	233
6, 1045 a 8	452	H 5, 1147 a 28	25
6, 1045 a 33	453	H 13, 1153 a 15	193
<i>Θήτα</i>		I 1, 1164 b 3	235
3, 1047 a 30	456	I 4, 1166 a 17	164

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

I 8, 1168 b 35	164	A 2, 1252 b 28	282
I 9, 1170 b 1	222	A 2, 1253 a 3	262
K 2, 1172 b 9-15	238	A 2, 1253 a 34	283
K 5, 1176 a 18	163	A 5, 1254 a 31	333
K 7, 1177 a 16	231	A 8, 1256 b 15-17	350
K 7, 1177 b 33	257	A 13, 1260 a 17	285
K 8, 1178 a 9	240, 256	B 7, 1266 b 29-32	276
K 8, 1178 b 5	240	Γ 10, 1281 a 16	292
K 9, 1179 a 22	257	Γ 11, 1281 a 41	292
K 10, 1179 b 25	274	Γ 11, 1281 b 22	292
K 10, 1179 b 31-35	276	Γ 15, 1286 a 18	294
<i>Ἡθικά μεγάλα</i>		Δ 4, 1290 b 35	296
A 1, 1183 b 15	215	Δ 5, 1292 b 14	298
A 6, 1185 b 36	28	Δ 6, 1293 a 1-11	300
A 11, 1187 b 20	194	Δ 9, 1294 b 2	298
A 18, 1190 a 18	215	Δ 11, 1295 b 29-32	276
A 34, 1197 b 21	216	Δ 12, 1296 b 14-16	299
A 35, 1198 b 8-20	233	E 1, 1302 a 7	301
B 6, 1203 a 23	217	E 2, 1302 b 36	301
B 7, 1205 a 19-23	217	E 9, 1310 a 12-18	275
B 7, 1206 a 3 - b 29	213	H 3, 1325 b 16-23	267
<i>Ἡθικά Εὐδήμεια</i>		H 7, 1327 b 19-36	153
A 2, 1204 b 11-14	228	H 9, 1329 a 19	269
A 8, 1217 b 16-21	223	Θ 3, 1338 a 1	272
A 8, 1218 a 15-25	223	Θ 5, 1339 a 28	278
A 8, 1218 a 23	227	Θ 5, 1339 b 15	279
A 8, 1218 a 27	69, 132	Θ 5, 1340 a 38	277
B 1, 1220 a 34	28	Θ 6, 1340 a 8 - b 19	279
B 2, 1220 b 1	210	Θ 7, 1342 a 17	280
B 2, 1220 b 28	224, 248	<i>Ῥητορικὴ</i>	
B 6, 1222 b 23	232	A 1, 1354 a 7-11	319
B 11, 1227 b 22	242	A 6, 1362 a 23	238
Γ 4, 1231 b 32	248	A 7, 1365 a 29	232
Γ 7, 1234 a 34	225	B 24, 1402 a 25	436
H 2, 1236 a 18	445	Γ 11, 1412 a 9	456
H 12, 1245 b 14-19	232	Γ 13, 1414 a 30	452
Θ 1, 1246 b 36	228	Γ 16, 1417 a 17-18	244
Θ 2, 1248 a 16 - b 7	230	<i>Ποιητικὴ</i>	
Θ 2, 1248 a 27	231	4, 1448 b 10	316
Θ 2, 1248 a 37	232	4, 1448 b 15	189
Θ 3, 1249 b 13	229	<i>Ἀθηναίων πολιτεία</i>	264
Θ 3, 1249 b 17	233	<i>Ἀνατομαί</i>	314
Θ 3, 1249 b 20	257	<i>Δικαιώματα Ἑλληνίδων πόλεων</i>	266
<i>Πολιτικά</i>		<i>Εὐδήμος, Διάλ.</i>	369-375
A 1, 1252 a 28-29	262	<i>Ζωικά</i>	304-314
A 1, 1252 a 29	338	<i>Νόμος συσσιτικῶς</i>	269

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

Περὶ δικαιοσύνης	265	Μήδ. 410	150
Περὶ ἰδεῶν 176-177, 200-201, 227-228		Ἰκέτιδ. 244	299
Περὶ πνεύματος	80	Ἡράκλειτος	
Περὶ τάγαθου 38-39, 176, 223, 224, 227, 428		22 B 119	254
Περὶ φιλοσοφίας	106, 108-109, 339	Ἡρόδοτος	
Περὶ τροφῆς	17, 314-315	Δ 183	342
Περὶ φυτῶν	514	Ἡσίοδος	
Πολιτικός	264-265, 372-373	Θεογον. 116	47
Προτρεπτικός	159-204	Ἔργ. καὶ ἡμ. 289	207
Ἀποσπάσματα		Θεόφραστος	
246-247 Rose	150	Περὶ φυτ. αἰτ.	
Vita Marc. 37 (Μαρκιανὸς βίος)	382	I 21	307
Ἀριστόξενος		II 15, 5	314
Ἀρμονικὰ στοιχεῖα	171	V 14	153
Vargo De Lingua lat. VII	101	Μετ.	
Δημόκριτος		4 a 2	420
68 A 57	358	5 a 14	69
68 A 112	440	6 a 14	76
68 A 142	359	7 b 18	63
68 B 34	66	Ἄπ.	
68 B 171	254	15, 23 W.	141
Δημοσθένης		22 W.	50
Περὶ στεφάν.	183	49 W.	341
Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης		53 W.	364, 407
64 A 19	82, 198	89 W.	280
64 A 24	365	Ἱπποκρατικὸ Corpus	
64 B 6	358	Περὶ διαίτ. ὀξ.	345
64 B 7	82	Περὶ ἀέρ. ὑδ. τόπ.	147, 148, 151, 267
Διογένης Λαέρτιος		357	
V 27, 143	264	Περὶ τροφ.	392
VIII 25-28	356	Περὶ ἀνατ.	347
Δισσοὶ λόγοι		Περὶ καρδ.	345, 347, 391
5, 5	443	Περὶ σαρκ.	82, 345, 347, 348
5, 15	57	Ἐπιδημ.	345
Ἐμπεδοκλῆς		Περὶ φυσ.	145, 391
31 B 105	345	Περὶ γον.	347, 358, 359
Ἐπίκουρος		Περὶ ἐνυπν.	388
Περὶ φύσεως	234	Περὶ νοῦσ.	143-144, 345, 346, 454
Ἐπικούρ. 2 106-107 (Ἐπιστ. πρὸς Πυθ.)	145	Περὶ ἱερ. νοῦσ.	30, 346, 348, 349, 358
Ἐπικράτης		Γυναικ.	359
Ἄπ. 11	330	Περὶ φυσ. ἀνθρ.	119
Εὐριπίδης		Περὶ φυσ. παιδ.	83, 347, 358, 363
Ἡρακλ. 669	229	Περὶ ὀστ. φύσ.	347
Ἰφίγ. ἐν Αὐλ. 558-567	238	Περὶ ἀρχ. ἰητρ.	119, 225, 253, 306
		Περὶ διαίτ.	26, 30, 119, 145, 332, 388

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

Ίσοκράτης		281 e	195
<i>Περὶ ἀντιδόσεως</i>	165 κ.έ.	282 a	199
<i>Πρὸς Δημόνικον</i>	162, 196	288 d	170
<i>Πρὸς Νικοκλῆ</i>	165	<i>Θεαίτητος</i>	
Κικέρων		151 e	436
<i>Ad. Att. XIII 19, 4</i>	371	152 c	437
<i>Ad. fam. I 9, 23</i>	371	158 b-d	444
<i>De div. II 39, 82</i>	101	159 c-e	443
<i>De fin.</i>		166 a - 168 c	437
V 5, 12	372	172 b	438
V 25, 74	386	174 b	202
<i>De or. III 21, 80</i>	371	176 ab	198
Ξενοφάνης		178 b	215
21 B 1	254	179 b	438
21 B 26	110	183 a	436
Ξενοφῶν		184 c	129
<i>Ἀπομν.</i>		185 b	401
Γ 4, 12	287	189 e	116
Γ 8, 2	254	193 c	29
Ocellus Lucanus 44	132	205 a	42
Ὅμηρος		<i>Κρατύλος</i>	
<i>Ἰλ.</i>		390 b	205
Θ 20-22, 24	77	410 b	98
<i>M 421</i>	229	436 d	103
<i>Ὀδ.</i>		<i>Κρίτων</i>	
ι 3-11	254	44 ab	374
κ 19	146	46 b	253
υ 17	242	<i>Μένων</i>	
Πίνδαρος		95 b	231
<i>Νεμ. VI 3</i>	111	<i>Νόμοι</i>	
Πλάτων		653 ab	214
<i>Ἀπολογία</i>		655 cd	277
18 b, 19 b	437	689 b	214
20 a	168	743 c	169
30 c	106	756 e	284
38 a	159	863 b	217
38 e	179	894 e	73
39 d	197	950 b	293
<i>Γοργίας</i>		<i>Παρμενίδης</i>	
485 a	370	130 c	317, 342
504 b	29	135 a	448
506 e	227	137 c	42
<i>Ἐβδομη Ἐπιστολή</i>		138 d	45
VII 341 c	406	143 b	454
<i>Εὐθύδημος</i>		145 b	45, 48
278 e κ.έ.	198	148 e	45

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

148d	58	36 e	110
149a	24	37 d - 38 b	55
161 e - 162 b	415	38 a	66
<i>Πολιτεία</i>		40 b	75
401 d - 402 a	277	45 c	115
442 c	260	47 e	342
508 e - 509 b	447	48 a	73, 107
510 b - 511 d	248	50 ab	129
518 c	274	50 bc	44
523 c	275	52 b	42, 43
533 d	232	52 c	44
539 d	250	57 e	25, 37
583 a	202	58 a	133
611 e	237	58 c	68
<i>Πολιτικός</i>		62 c - 63 e	68
259 c	265, 281	62 d	99
274 d	180, 200	63 b	99
276 e	456	62 c - 63 e	68
284 bc	241	68 d	138
284 de	224, 247	69 d	81
294 b	241	73 b	357
296 e	200	81 a	24
300 e	199	89 d - 90 d	256
309 c	241	90 c	201
<i>Πρωταγόρας</i>		<i>Φαίδων</i>	
312 b	371	64 a - 70 b	196
325 c - 326 e	275	65 e	193
<i>Σοφιστής</i>		70 a	390
232 d	372	75 a	34, 132
247 e	41, 447, 454	79 d	237
251 a	452	96 b	29
255 e	36	97 c - 99 d	131
256 a-e	36	99 c	75
259 a	415	100 d	78
265 e	200	111 c - 113 c	150
<i>Συμπόσιον</i>		117 c	374
207 d	57	<i>Φαίδρος</i>	
208 a	337	245 e	25
210 e - 211 a	78	248 b	446
211 ab	447	270 d	181
<i>Τίμαιος</i>		270 d	40
27 d	41, 107	<i>Φαίλητος</i>	
28 b	107	16 d	447
29 b-d	429	44 b	238
31-32	108	54 c	317
34 b	75	55 d	249

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ

57 d	249	Πρωταγόρας	
59 a	249	80 A 16	437
64 de	226	80 B 1	436
Χαρμίδης		80 B 6b	436
156 b-e	181	Πτολεμαῖος	
Πλίνιος		'Αρμ. III 7	280
<i>Hist. nat.</i>		Σενέκας	
II 61	145	<i>De ira</i>	
VIII 16, 44	327	I 17	283
XXX 1, 37	139	<i>Quaest. nat.</i>	
Πλούταρχος		IV 3	145
<i>Non posse</i> (= <i>δτι οὐδ' ἡδέως ζῆν</i>		V 6	132
<i>ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον</i>) 2	371	Σιμπλίκιος	
Πλωτῖνος		'Ἐν Φυσικ.	
'Ἐν. VI, 9, 7-12	407	248, 4	177
Πορφύριος		1036, 11-13	14
<i>Εἰς Πτολ. ἀρμ.</i>	280	1108, 19-28	33
Πρόκλος		1110, 5	76
<i>Εἰς Τίμ. 73 c</i>	105	Σόλων, ἀπ. 16 D	224

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς 13, 91, 159, 177, 201, 227, 416, 417, 421, 427, 440, 445
 Ἀλκιδάμας 283
 Ἀλκμαίων 327, 345, 347, 357, 359, 381
 Ἀναξαγόρας 66, 75, 87, 98, 116, 143-145, 173, 327, 351, 358, 392, 439, 440
 Ἀναξίμανδρος 42, 87, 116, 117, 140
 Ἀναξίμενης 116
 Ἀνδρόνικος 13, 303, 304, 307, 373, 378, 417, 420, 421
 Ἀντίγονος ἀπὸ τὴν Κάρυστο 319
 Ἀριστοφάνης 270, 290, 436
 Ἄτλας 75, 76, 109
- Βοήθιος 197
- Γαζῆς Θεόδωρος 506
- Δημόκριτος 66, 87, 102, 116, 151, 254, 340, 345, 358, 359, 361, 392, 439, 440, 457
 Δημοσθένης 291
 Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης 82, 140, 198, 327, 345, 358, 365, 392
 Διογένης Λαέρτιος 264, 356
 Διόδωρος 167
 Διοκλῆς 332
- Ἐμπεδοκλῆς 66, 75, 87, 109, 131, 327, 340, 345, 361, 381, 392, 440
 Ἐπίκουρος 145, 221, 234
 Ἐρατοσθένης 118
 Ἑρμείας 216
 Ἑρμόδωρος 177
 Εὐδημος ὁ Κύπριος 166, 369, 373-375, 421
 Εὐδημος ὁ Ρόδιος 13, 219
 Εὐδοξος 71, 104, 112, 117, 143, 144, 155, 156, 235, 236, 238, 334
- Ζήνων 17, 33, 35, 49, 58, 59, 60, 159
 Ἡρακλείδης (ἀπὸ τὸν Πόντο) 75
 Ἡράκλειτος 217, 254, 345, 440, 441
- Θαλῆς 116
 Θεμισίων 166
 Θεόφραστος 49, 50, 63, 69, 76, 77, 136, 152, 153, 218, 219, 280, 306, 307, 313, 314, 323, 328, 407, 420
- Ἰάμβλιχος 159-161, 164, 169, 170, 174-176, 179, 181, 184, 194, 195, 197, 201, 203
 Ἰππάρχος ἀπὸ τὴ Χίο 143
 Ἰπποκράτης 358
 Ἰσοκράτης 154, 162, 163, 165, 166, 168, 169, 179, 180, 181, 186, 199, 203, 291, 371
- Κάλλιππος 71, 112, 117
 Κικέρων 101, 197, 266, 371, 372, 374, 386
 Κόνων 166
 Κράτης 159
 Κρατύλος 441
- Μένανδρος 221
 Μέντωρ 216
 Μητρόδωρος ἀπὸ τὴ Χίο 146, 148
- Νηλέας 217, 218
- Ξενοκράτης 107, 203
 Ξενοφάνης 110, 254
- Ὀκαέλος 133
- Παρμενίδης 440
 Παῦλος 191
 Παύσιων 459

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Πόλυβος 327, 347
 Ποσειδώνιος 132
 Πρωταγόρας 33, 436, 437, 439
 Πτολεμαῖος-el-Carib 304
 Πυθαγόρας 173, 280
- Σιμπλίσιος 14, 26, 33, 38, 41, 42, 60, 61,
 70, 76, 105, 106, 107, 177, 407
 Σόλων 294
 Σπεύσιππος 75, 94, 107, 203, 236, 238,
 330
 Στράβων 90, 155
 Στράτων 136
 Συένεσις 327
 Σωκράτης 123, 147, 168, 179, 186, 197,
 198, 199, 228, 254, 287, 293, 374, 437,
 438
- Τιμόθεος 166
- Φερεκράτης 280
 Φιλιστίων 87, 330
- Allan, D. J. 79, 209, 222, 242, 245, 265
 Anscombe, G. E. M. 449
 v. Arnim, H. 290
 Aubert, H. 303, 305, 306, 310, 328, 362,
 365
 Aubonnet, J. 282
- v. Baer, K. E. 364
 Balme, D. M. 329, 330, 340, 341
 Balss, H. 358
 Barker, E. 261
 Bassenge, F. 419, 427, 438, 445, 458
 Beare, J. I. 397
 Belon, P. 333
 Bendixen, J. 267
 Bernays, J. 105-107, 160, 167
 Bignone, E. 161, 183
 Boas, G. 372
 Bohr, N. 23
 Bäker, R. 140, 144, 145, 147, 148
 Bonitz, H. 326, 343, 407, 421
- Bourgey, L. 323
 Boyer, C. A. 21
 Brandis, C. A. 19
 Braun, E. 289, 290, 292, 294, 299, 378
 Burkert, W. 356
 Busse, A. 277
 Bywater, J. 160, 161
- Calogero, G. 419, 436
 Camus, M. 306
 Capelle, W. 89, 93, 136, 142, 145, 148, 152,
 316, 397
 Chen, Chung-Hwan 455
 Cherniss, H. 14, 38, 44, 46, 66, 89, 98, 99,
 107, 108, 111, 113, 125, 129, 130, 132,
 138, 447, 451, 454
 Cook Wilson, J. 386
 Coutant, V. C. B. 89
 Croom Robertson, G. 389
- Darwin, Ch. 338, 352
 Defourny, P. 230
 Diano, C. 234
 Diels, H. 139, 140
 Diller, H. 86, 226
 Dirlmeyer, F. 28, 30, 170, 172, 177-180,
 183, 186, 188, 190, 192, 194, 198, 209-
 212, 214-218, 222, 223, 225, 226, 228,
 230, 232, 233, 235, 237, 241, 253, 256,
 261, 267, 278, 280, 291, 293, 372
 Dodds, E. 242
 Drossaert Lulofs, H. J. 310
- Edelstein, L. 339
 Einarson, B. 165, 166
 Else, F. 516
 Eucken, R. 30
- Farquharson, A. S. L. 19
 Felin, F. 339
 Flashar, H. 20, 148
 Fobes, F. H. 140
 Frank, E. 337
 Fränkel, H. 254
 Fredrich, C. 86, 332, 347
 Freudenthal, J. 402

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- v. Fritz, K. 199, 246, 247, 264, 275, 294,
298, 302, 370, 456
Furley, D. J. 405
- Galilei, G. 62
Gauthier, R. A. 188, 210, 211, 212, 224,
226, 230, 235, 239, 245, 251, 256, 258,
275, 378, 456
Gigon, O. 95, 96, 98, 261, 283, 322, 369,
373, 374, 407
Gohlke, P. 149, 328
Gombosi, J. 277
Gottschalk, H. B. 89, 90, 91
Grant, A. 210
Green, O. 282
Grene, M. 337
Grumach, E. 20, 210, 375
Guthrie, W. K. G. 87
- Hammer-Jensen, I. 89, 136
Hanke, L. 282
Happ, H. 447
Harder, R. 133
Haring, E. S. 449
Harvey, W. 346
Heck, L. 329
Heiberg, J. L. 68
Heidegger, M. 454
Heisenberg, W. 22, 23
v. Herder, J. G. 153
Hicks, R. D. 17, 19, 380, 405, 407
Hintikka, J. 456
Hirt, H. 131
Hoffmann, E. 14, 32
Hoppe, E. 24
- Ideler, J. L. 145
- Jackson, R. 232
Jaeger, W. 14, 19, 29, 70, 78, 79, 82, 89,
93, 104-106, 108, 110, 152, 160, 161,
163, 185, 210, 222, 224, 228, 230, 241,
245, 246, 248, 258, 265, 268, 313, 322,
369, 415-417, 421, 452, 456
Joachim, H. H. 89, 121, 127, 306
Jolif, J. Y. 210, 224
- Kahn, C. H. 40, 140
Kalchreuter, H. 224
Kant, I. 421
Kapp, E. 199, 225, 247, 264, 275
Keanay, J. J. 264
King, H. R. 120, 121
Koller, E. 277
Kollesh, J. 79
Krämer, H. J. 177, 192, 201, 210, 224-226,
228, 370, 427
Kroll, W. 306, 313
Kudlien, F. 386
- Lang, P. 329
Lee, H. D. P. 89, 309
Leisegang, H. 21
Lesky, E. 82, 351, 356, 358, 364-367
Lewes, G. H. 325
Lieberg, G. 235
v. Linné, C. 317
Littré, E. 347
Lloyd, G. E. R. 330
Louis, P. 303, 306, 309
- Maier, H. 417
Malpighi, M. 348
Mansion, A. 235, 375, 421, 424-426
Mansion, S. 195
Margueritte, H. 230, 232
Mau, J. 60, 61
Merlan, Ph. 179, 424-425, 428, 430
Meyer, J. B. 329, 332
Mikkola, E. 271
de Montesquieu 153
More, Th. 263
Moreaux, P. 85, 89, 212, 265
Morrow, G. 265
Moser, S. 424-425
Müller, F. 306
- Newman, W. L. 17, 153, 263, 268, 282
Nuyens, F. 378
- Oehler, K. 111, 112, 165, 234, 337
Ogle, W. 91, 307, 325, 343, 348, 352
Olmsted, E. H. 226, 400

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Oresme, N. 286
 Owen, G. E. L. 24, 251, 426, 445
 Owens, J. 448
- Peck, A. L. 82, 310
 Pines, S. 14, 26, 70
 Platt, A. 310
 Poppelreuter, H. 397
 Prantl, C. 87
- Rabinowitz, W. G. 160, 161
 Ramsauer, G. 210
 Rees, D. A. 409
 Regenbogen, O. 105, 305, 306, 314, 320, 447
 Reiner, H. 421
 Richter, L. 277
 Ritter, W. 455
 Rolfes, E. 438, 445, 458
 Rose, V. 19, 63, 283, 369, 371
 Ross, W. D. 13, 14, 45, 71, 82, 163, 166, 183, 201, 221, 349, 369, 372, 373, 375, 377, 380, 382, 389, 391, 403, 405, 406, 416, 417, 421, 424, 445, 456, 458
 Rudberg, G. 308
 Russell, B. 325, 413, 454
- Sambursky, S. 33, 50
 Schadewaldt, W. 111, 117
 Schlaifer, R. O. 283
 Schopenhauer, A. 131
 Schul, P.-M. 456
 Seeck, G. A. 85, 94, 99, 120, 123, 128, 135
 Senn, G. 313, 314, 331, 342
 de Sepúlveda, J. G. 282
 Snell, B. 246
 Solmsen, F. 24, 82, 85, 89, 119, 120, 125, 127, 140
 Spengel, L. 199
 Spoerri, W. 161, 162
 Stallmach, J. 449
 de Stefani, E. L. 313
 Stenzel, J. 329, 449, 452
 Stewart, J. A. 224, 225, 256
 Stocks, J. L. 117, 261
- Strohm, H. 141
 de Strycher, E. 265
 Sundewall, C. J. 328
- Taylor, A. E. 44, 46, 68
 Theiler, W. 261, 369, 375, 380, 405, 407, 425
 Thesleff, H. 133
 Thompson, D. W. 303, 309
 Thurot, Ch. 285
 Torraca, L. 19
 Torrey, H. B. 339
 Tricot, J. 303
 Tugendhat, E. 449, 453, 454
- Untersteiner, M. 105, 436
- Verdenius, W. J. 133, 192
 Vetter, W. 277
 da Vinci, L. 62
 Vitelli, G. 183
 Von der Mühl, P. 165
- Wagner, H. 424-427, 429, 430
 Walzer, R. 132, 160, 163, 166, 183, 221, 227, 369, 371, 373, 424
 Waszink, J. H. 133
 Webster, E. W. 92
 Wehrli, F. 224, 371, 374
 Wellmann, M. 87, 313, 356
 Whiston, W. 142
 Whitehead, A. N. 413
 Wieland, W. 14, 21, 23, 24, 31, 36, 42, 53, 56, 60, 64, 65, 116, 132, 171, 172, 177, 183, 184, 227, 455
 v. Wilamovitz, U. 292, 304
 Wilpert, P. 105, 106, 419, 449
 Wimmer, F. 50, 303, 305, 306, 310, 328, 362, 365
 Wittgenstein, L. 454
 Wolff, C. F. 361
 Wolowski, L. 286
- Zabarella, J. 135, 407
 Zeller, E. 19

ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΕΞΕΩΝ

- ἀγαθόν, καθολική έννοια στή φύση, ὄχι τὸ ἴδιο στήν ἠθική 247, 343-344· ἀγαθὰ-ἀναγκαῖα 179-180, 271
 ἀδιεξίτητος 105
 ἀδύνατον, τὸ φυσικῶς ἀδύνατον 76, 102
 αἶγες = ἄικες 141
 αἰδῖος 55
 αἰθῆρ 98
 αἰσθημα 401
 αἰσθησις κοινή 384, 387, 401-402
 αἰών 105
 ἀκίνητος 16
 ἄκρα, τὰ 178
 ἀκριβεία 249-251
 ἀλλοίωσις 27, 56-57, 127
 ἄμα 25
 ἀνάγκη (λογική ἢ ὄντολογική) 134, 340
 ἀναθυμιάσις 140
 ἄναυμα - ἔναυμα 331
 ἀνάλογον 320, 423, 457
 ἀνάμνησις 30
 ἀνεμπόδιστος 193
 ἄνθρωπος ἄνθρωπον γεννᾷ 337
 ἀνομοιομερῆ 119, 358
 ἄνωθεν 194
 ἀορτή 347
 ἀπαθής 97, 106, 115, 403
 ἀπειρία 105
 ἄπειρον 38, 101
 ἀρετή (ὄρισμ.) 244· εἶναι στόχος 207· φυσική ἀρετή 241· ἀρεταὶ σώματος 14, 28· αἰ εἰς τὴν σχολὴν ἀρεταὶ 271· τελεία ἀρετή 285
 ἄρμονια (στή μουσική) 277, 278
 ἀρρυθμιστον καθ' ἑαυτὸ 333
 ἀρτηρία 347
 ἀρχή, ψυχική 80· ἴδια, κοινὰ, οἰκεία ἀρχαὶ 249· μετὶ τῆ διπλῆ έννοια 214, 231· ἀρχή-τέλος 18, 21· ἀρχικός 214
 ἀτάκτως οὐδὲν 88
 ἀφή 127 (=θιγγάνειν 19)
 βάνουσον, τὸ 269
 βίος θεωρητικός 176, 220· β. πολιτικός 270
 βούλησις 408
 γένος - εἶδος 452
 γνώριμος 177· γνωριμώτερα τὰ πρότερα 177
 δέον, τὸ 246
 διαγωγή 278
 διαφορά, τελευταία, εἰδοποιὸς 448, 452
 δύναμις τοῦ ποιεῖν καὶ πάσχειν 41, 46, 454· δύναμις - ἐνέργεια 199, 454
 ἐγκύκλια φιλοσοφήματα 106
 εἶδη εἰσὶ καὶ οὐκ εἰσὶν 451
 τὸ εἶναι ἕτερον 53, 120· ὅπερ ὄν τι 420· τὸ τί ἦν εἶναι 419, 434, 448, 450, 453, 454· τὸ εἶναι ἕτερον 442· τὸ εἶναι πλείω 400· τί ἐστὶν 416, 448
 ἔκστασις 28
 ἔλιξις - ὤσις 81
 ἐνδεχόμενον - δυνατὸν 457
 οὐ ἔνεκά τινος, τιν 111, 229
 ἐνέργεια 454, 455
 ἐντελέχεια 455
 ἐντιθέναι - περιστροφή ψυχῆς - μεταστροφή ψυχῆς 274
 ἔξις 26
 ἐξωτερικοὶ λόγοι 223, 372
 ἐπαγωγή 242
 ἐπίδοσις 339
 ἐπιστήμη - δόξα 189· ἐ. θεωρητικαὶ καὶ ποιητικαὶ 188, 232
 εὐδαιμονία 254-256
 εὐθὺς 25
 ἔφεσις 69
 ἔψησις 136

ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΕΞΕΩΝ

- ζῳα ἐνταῦθα - ἀΐδια 172
- ἡδονή 255· ἡ φυσικὴ ἡδονή 279
- θεολογική - θεολόγος 431
- θεός - θεῖον 113, 230, 351· θεραπεύειν τὸ θεῖον 257· ὁμοίωσις θεῷ 257· τῷ ἐν ἡμῖν θεῷ 232
- θεομὸν ἐμφυτον 82, 363
- θεωρεῖν 258
- θεωρητικὴ - ποιητικὴ 188, 232· τὸ θεωρητικόν 229
- θεωρία 188, 232, 253-266, 272· τὴν τοῦ θεοῦ θεωρίαν 228-233· θεωρίας ἕνεκεν 435
- ἰσότης ἀριθμητικὴ 301
- ἰστορία 306
- κάθαρσις, στὴ μουσικὴ 278
- καθόλου 29-31, 419
- τὸ καλὸν καὶ τὸ θεῖον 344· τὸ αἰδίων κ. 78· τὸ καλὸν ὡς γενικὴ ἔννοια 246-247, 344
- κατηγορία 423
- κενόν, τὸ 50
- κίνησις 35, 52· ἐνοῦσα κ. 361· ἐνοῦσαι κινήσεις 389· δημιουργοῦσαι κ. 367· οὐκ ἔστιν κ. παρὰ τὰ πράγματα 35· ἅμα καὶ εὐθύς 25· τι ἐξ ἀπάντων ἐν 27· τὸ κινεῖν - τὸ ἐν ᾧ - τὸ κινούμενον 80· πρῶτον κινεῖν ἀκίνητον 18, 62 κ.έ., 71, 111· τὸ πρῶτον κινήσαν 310, 453· ἀκίνητον 74
- κοινὰ πράξεις 92, 378· κοινὴ κίνησις 19
- κρατεῖν 340, 361
- λέξις, λόγος τῆς μετξωσ 119, 135, 226· ὀρθὸς λόγος 252
- μᾶλλον - ἤττον 191
- μέγιστα γένη (Πλάτων) 401, (Ἀριστοτέλης) 332
- μέγεθος 53
- μέθεξις 452
- μέθοδος 16
- μετξωσ 134
- μεσότης 224-228· μ. αἰσθητικὴ 400· πρὸς ἄλληλα - πρὸς ἡμᾶς 225· τὸ μέσον τῶν ἐσχάτων 225· τὸ μέσον κριτικόν 226
- μεταβιβάζειν 209
- μεταβολή 56
- μικρὸς κόσμος 66
- μορφή 27
- μουσικὴ 277 κ.έ.
- μῶλυνσις 136
- νόησις νοήσεως 258
- νόμισμα 286
- νοῦς 402
- ὄλον καὶ πᾶν 102
- ὁμοιομερῆ 118, 358
- ὄν, τὸ μὴ ὄν ἀπλῶς, τὸ ἀπλῶς μὴ ὄν, τὸ καθ' αὐτὸ μὴ ὄν 121· τὸ ὄν ἀπλῶς 449· ὁ ποτ' ὄν 54, 56, 122· ὄν ἢ ὄν 415 κ.έ., 424, 431
- ὄπερ ὄν τι 122
- ὄπτησις 136
- ὀρέγεσθαι τὴν φύσιν 132· ὀρεκτικόν 408· ὄρεξις 80, 245, 408· νοῦς ὀρεκτικὸς 244
- ὀρθὸς λόγος 252
- ὀρίζεσθαι, τὸ ὠρισμένον 177, 225
- ὀρμὴ ἄλογος 176, 213, 328, 445
- ὄρος, μέτρο, γνώμονας 182, 199, 229, 244, 246-247
- τὸ ὅτι, τὸ διότι, εἰ ἔστι, τί ἔστιν 38, 431
- οὐρανός 104
- οὐσία 423, 448-449, 460· στάδια στὴ διδασκαλία τοῦ Α. 423· ἱεράρχησι τῶν οὐσιῶν 424· φυσικὴ οὐσία 124· αἰσθηταὶ οὐ. 417· ἀκίνητοι οὐ. 57· κατὰ τὸν λόγον οὐ. 417, 429· πρώτη οὐ. 425, 429· ὁμολογούμεναι οὐ. 449· οὐσία - ἐνέργεια 420· μᾶλλον ὄν 432 = τὸ ἀνάλογον ἐν ἐκάστῳ 458· οὐ. συμβεβηκός 321
- ὄψις ἀδήλων τὰ φαινόμενα 215, 243, 377, 394
- παιδιά 278-280
- πανδεχῆς 42
- πάσχειν 354
- πεπαιδευμένος 251
- πέπανσις 136

ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΕΞΕΩΝ

- περίεχον, τὸ 144
περίπατος 93
περίπτωμα 358
πέψις 136, 354
πλεονεξία 240
ποιεῖν - πάσχειν 127, 354
πολιτεία 260, 289, 298
πολίτης ἀπλῶς 289
πολιτικὴ τέχνη 206
πόροι 90, 136
πρᾶγμα - ὄνομα 31, 452
πράξεις κοιναί 378
προαίρεσις 179, 243, 245
τὰ πρῶτα 182· τὸ πρῶτον 427
- ροπή 69
- σημαίνειν 448· ἐν σημαίνειν 434
σπουδαῖος, ὁ 178, 239
στάθουσις 136
στέργεις 446
στοιχεῖον, τὰ καλούμενα στ. 121
συγκεχυμένα 29, 438
συμβαίνειν 342
συμμετρία θερμῶν καὶ ψυχρῶν 29
συμπτώματα 342
συμφωνία παθῶν καὶ λόγων 186, 213
συναγωγὴ 249
συναίρεσις 177
συνεχές 58
συντήγματα 358
σύστασις, πρώτη ἢ σύνθεσις 308
σχῆμα 27
σχολή 271
σῶζειν τὰ φαινόμενα 114
σώματα ἀπλᾶ 118, 121, 460· πρῶτον
σῶμα 97
- τάξις 240, 266, 333· τ. ψυχῆς καὶ σώματος
29
τέλος, στὴ φιλοσοφία 207, 318, 354· τέλος
- ἀνάγκη 340· τέλος καὶ τὸ βέλτιστον
171· τέλος τῶν πρακτῶν 78
τί κατὰ τινοσ 454
τίμος 172
τόδε τι 416, 448
τόπος - χώρα 44-45
τροφή ἐσχάτη 358
τύχη 171
- ὕλη 47, 53, 118, 125, 451· πρώτη ὕλη 120,
126, 414· νοητὴ καὶ τοπικὴ ὕλη 414
ὑπέκαυμα 139
ὑποκείμενον 449
- φαινόμενα, τὰ 323
φαντασία 385, 397, 402
φάντασμα 385
φάρυγξ 398
φαῦλοι, οἱ 221, 239
φιλοσοφία 417, 430· δευτέρα φ. 417
φλέψ κοίλη, μεγάλη 347
φρόνησις 163, 179, 214, 228· ὁ φρόνιμος
239
φυσικὴ 322
φύσις 35, 200, 262-263, 365· μάλιστα κατὰ
φ. 28, 182· πρὸς μίαν τινὰ φύσιν, 432,
445· φύσις - τέχνη 182
- χορηγία 256
χορήσιμον, τὸ 180
χώρα 43· χώρα - τόπος 44
χωρισμὸς 447
- ψυχή 393 κ.έ.: ἡ αὐτὴν κινουῖσα κίνησις 73·
τὰ ὄντα πῶς ἐστὶ πάντα 404

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΕΜΑΤΩΝ

Ἀκαδημία 165, 203, 370

ἀνθρωπομορφισμός 111

ἀρχιμήδειο σημεῖο 76

Ἀριστοτέλης. Μέθοδοι 250, 401-402· νὰ μελετᾶς τὰ πράγματα στὴ διαδικασία τοῦ γίγνεσθαι 320, 353· ἐπὶ τὰς ἀρχὰς - ἀπὸ τῶν ἀρχῶν 209-210, 223-224, 249-250, 281· ἀνάλυση τῆς ἔννοιας 31· σημασιολογικὴ ἀνάλυση 28, 31-32, 51-52, 57-58, 136-137, 146, 448· χαρακτηριστικὰ παραδείγματα 210-211, 216-217, 241-242, 415-416, 448-449· ὁ ἄνθρωπος ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς 100· ἀναλογία μὲ βάση τὴ λειτουργία 289, 320, 361, 414-415· μὲ τὴν ἀναλογία, Ἔνα εἶναι ὅλα 423· συνορᾶν τὰ ὁμολογούμενα 62· ὄψεις ἀδήλων τὰ φαινόμενα 215, 243, 377, 393· σφίζειν τὰ φαινόμενα 116-117· ἡ στατιστικὴ ἀλήθεια 146, 283, 319-320· ἐπινόηση νέων ὄρων κατὰ τὴ συλλογιστικὴ διαδικασία 112· πείραμα 123, 138· οἱ δοξογραφικὲς πληροφορίες 441· θέτει ἐρωτήματα στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία 423· consensus omnium 165, 238, 293· συλλογὲς ὕλικου 313, 441· ὀργανωτὴς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας 327-328

διαφορὲς στὸ ὕφος 234, 291· φιλοσοφικὴ ρητορεία 110, 183· ταυτολογίες 63, 343-344, 382, 420· παρήρηση 379· πίστη στὸ γράμμα τῆς λέξης 31· σκόπιμη πολυσημία 81-82, 230-231· ἡ σύνταξη μὲ τὸ «στὸ βαθμὸ πού» 36· μὴ συνεπὲς ὀρολογία 56-57, 455-456

θέτοντας ἐρωτήματα 45, 319· ἐμπληκτικὰ μοντέρνος 50-51, 61-62, 351-352· ἀρχαϊκὴ ἀφέλεια 109· ἡ προσωπικὴ τοῦ διδασκαλίου σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς 37, 39, 46· ἀνάγκη γιὰ συστηματοποίηση,

σχηματοποίηση 130, 380· ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ κατευθύνεται στὸν ἐκάστοτε στόχο 38-39, 237-238, 379· φαῦλος κύκλος 96, 311-312, 390-391· προτίμηση στὴν κατὰ γράμμα ἐρμηνεία 129-130· ἀνελέγητη πολεμικὴ 108, 122-123, 129, 137-138

ἡ δύναμη τῆς σκέψης τοῦ 62, 311-312· ἀδυναμίες τῆς σκέψης τοῦ 321· δὲν ὑπάρχει σύστημα ἀλλὰ ἐσωτερικὴ ἐνότητα 237-238· σοβαρὲς παρανοήσεις 30-31, 113-114, 311-312, 325, 442-443· φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη 56-57, 78-79, 237, 407-408, 423-424· ἀφετηρία τοῦ τὰ ἀπλὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας 95, 103, 127-128, 140-141, 214-215· ἀπὸ ἓνα καὶ μόνο γεγονὸς μία περιεκτικὴ θεωρία 96, 115, 147, 311-312, 322, 400· ἐμπειρικός-θεωρητικός 295-296, 322 κ.έ., 349· αὐτοψία 94, 322-323, 325-326· ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα 321, 449-451· στοχαστὴς προβλημάτων 318-319· ἡ γνώση τῆς δομῆς κύριος στόχος τοῦ 178, 318-319· τὸ σχῆμα τῆς ἀντίθεσης 56-57, 95, 96-97, 113-114· τὸ θέμα τοῦ ἀγώνα στὸ κοσμοεἶδωλό τοῦ 356· ἀξιολογικὸς τρόπος παρατήρησης 191-192, 342-344, 350-351· ἡ σχέση τοῦ μὲ τὸν Πλάτωνα 44-45, 73-74, 107, 203, 286-287, 338, 407-408, 428-429· ὀλοκληρώνει τὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα 429-430· πλατωνικὴ δομὴ τῆς σκέψης 397, 402-403· προτίμηση σὲ συμβιβαστικὲς λύσεις 113-116, 361-362· ἐρμηνεία ad hoc 97-98, 367, 381-382, 429-430, 460· ἀντιφάσεις 51-52, 97-98, 147, 365-367, 404· τὸ διλημμά τοῦ 404· ἔθεσε δεσμὰ στὴν ἐπιστήμη 68-69

χαλιέντερος δουλευτῆς 184-185, 259· αὐ-

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΕΜΑΤΩΝ

- τοπεποίθηση 52· πιό συγκαταβατικός ἀπὸ τὸν Πλάτωνα 222, 277, 281, 285· εἰρωνικός, μακία 213· ἀλαζονεία 100· τρόπος σκέψης τοῦ ὄριμου Ἀριστοτέλη 414· ὑποτιθέμενη ἀπαισιοδοξία 164, 220· common sense 62, 146
- ὁ θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλη 111· ὁ θεὸς στὸν κόσμο - μέσα μας 230-232· καμία δεισιδαιμονία 142, 389· ἡ στάση του ἀπέναντι στοὺς μύθους 150
- ἁρμονία, ψυχική και σωματική 168, 202, 213, 227-228
- βιολογία. Μέθοδοι 317-319, 349· βασική ἔννοια 336· ἀπαριθμηση εἰδῶν ζώων ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης 329· συστηματική και κατάταξη 328-331· λαθασμένες παρατηρήσεις 311-312· ὁ βιολογικός κύκλος 131, 336, 355· ἡ κλίμακα τῆς φύσης 111-112, 333-336· καμία εξέλιξη 339· ὁ ἄνθρωπος ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς 350-351· ὁ ἄνθρωπος τὸ ὑψηλότερο ἐπίτευγμα τῆς φύσης 172· τὸ δλον, περισσότερο ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν 118-119, 451-454· νεότητα - γῆρας - θάνατος 390-391· ἀναπνοή, ψύξη, ἀερισμός 391· τὸ αἷμα ὡς φορέας τῆς εὐφυΐας 345· ἀορτή 347· σύστημα τῶν φλεβῶν 347· ἡ καρδιά και ὁ ἐγκέφαλος 345· τὸ χέρι 351· νωτιαῖος μυελός 357· τὸ πνεῦμα 81 κ.έ., 363 κ.έ.· ἡ ἔμφυτη θερμότητα 81-82, 362· ἡ εἰδική λειτουργία τῶν ὀργάνων 342· ὁ νόμος τῆς ἀντιοστάθμησης 342-343· δευτερεύουσες ἰδιότητες 343· ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο συμπεραίνουμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο 337, 458· ἀρσενικό-θηλυκό 354· τὸ σπέρμα 357· ἐπιγένεση - θεωρία σχηματισμοῦ ἐκ τῶν προτέρων 361· τὸ ἐμβρυο 360· punctum saliens 332· θεωρία τῆς κληρονομικότητας 366
- γνώση και γνώμη 404-405· τόσες ἐπιστήμες ὅσο και οὐσίες» 427-428· κάθε ἐπιστήμη ἔχει ἰδιαίτερες ἀρχές 123
- γνωσιολογία και λογική· ἡ πρωταρχική κατανόηση 29-31· γενικές ἔννοιες 30-31, 102-103· ἔννοιες σχέσης 443-444· ἔννοιες περιεχομένου 454-455· λειτουργικές ἔννοιες 451-452· διαστοχαστικές ἔννοιες 120, 344· οἱ κατηγορίες 423, 448· συλλογισμός, πρακτικός 79· λογικά ἀξιώματα 432
- διαλεκτική 433
- δυνάμει - ἐνεργεία, ἡ ἀριστοτελική ἔννοια τοῦ δυνάμει 190, 454-456· ἡ λεγόμενη θεωρία τῶν τριῶν σταδίων 29· ἐνέργεια και ἐντέλεια 454-455
- εἶναι και ὄν, ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας 446-461· βλ. εἶναι, ὄν, οὐσία στὸν πίνακα λέξεων
- ζῆναια παράδοξα 33, 59-60
- ἠθική. Μέθοδοι 222, 250· βασική σύλληψη 237· βασική πρόταση 205· ἠθικές ἀξιολογικές κρίσεις 240· αὐτὸ ποὺ δίνει τὴν κατευθυντήρια γραμμὴ 227-229, 246-247· ὁ ἰδανικός ἄνθρωπος τοῦ Ἀριστοτέλη 238-239· δικαιοσύνη 291-292· ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος 246· ἡ γνώση τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν 243-244· τὸ ὀρθὸ μέσον 224, 241· τὸ ἀκριβὲς μέσον 224-225· τὰ μέρη τῆς ψυχῆς 256· κανένα καθολικὸ ἀγαθὸ 248· τὸ κακὸ 240· ἠδονισμὸς και ἀντιηδονισμὸς 234-236· ἀτομική ἠθική - κοινωνική ἠθική 206, 272-272· τεχνική χωρίς ἠθική 283
- θεωρία τῶν ἰδεῶν, βλ. Πλάτων· ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τίς ἰδέες 338, 450-451· ἡ διδασκαλία γιὰ τὴ μονόδρομη διαδικασία τῆς γένεσης 120, 171, 318, 420· θεωρία τῶν χρωμάτων 149, 382· διδασκαλία γιὰ τὴ χρηματική οἰκονομία 285-286
- θεωρία = «ζωὴ μελέτης» 257-258
- κάθαροι, μουσική 279
- κοσμολογία 99· ὑπάρχει μόνο ἓνας κόσμος 101-102· αἰώνιος 94· πεπερασμένος

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΕΜΑΤΩΝ

- ἡ ἄπειρος; 101· τί συνέχει τὸν κόσμον; 75·
 ἰσορροπία τῶν δυνάμεων 116-117· δύο πε-
 ριοχὲς στὸ κοσμικὸ σύμπαν 99, 356· κα-
 τευθύνσεις στὸ σύμπαν καὶ στὴ φύση 46,
 68, 100, 351· κυκλικὴ κίνηση 96· κομήτες
 142· ἡ σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων
 115· οὐράνιος ἰσημερινὸς καὶ ἐκλειπτικὴ
 77, 132· ὁ γαλαξίας 143
- κράτος καὶ κοινωνία.** Γένεση ἀπὸ τὴ
 διαχείριση τοῦ σπιτιοῦ 282-283· τί εἶναι
 κράτος 287-288· στόχος 298-299· μορ-
 φὲς πολιτευμάτων 290-291· τὸ ἄριστο
 πολίτευμα 298· ἡ αὐτὴ ἥθικὴ καὶ γιὰ τὸ
 ἄτομο καὶ γιὰ τὸ κράτος 206, 271· κοι-
 νωνικὲς τάξεις 268-269, 297· ἡ μεσσία
 τάξη 298-299· ἰσορροπία 300-301· ἡ ἀρ-
 χὴ τῆς πλειοψηφίας 299· διαφορετικὲς ὁ-
 μάδες συμφερόντων 291· ἡ κυριαρχία
 282, 297· ἡ ἀβροστικὴ θεωρία 292, 437·
 κατανομή τῆς δυνάμης 291, 299· ἡ δου-
 λεία 283-284· ἡ οἰκονομία τοῦ χρήματος
 285· μιὰ κοινωνία σὲ κατάσταση τέλει-
 ἀκινήσιας 208, 266, 282-283· αὐτάρκεια
 283-284· ἀγωγή τῆς νεολαίας 274-275
- Λύκειο 93**
- μαθηματικά 40, 59, 149**
 μεταφυσικὴ 221-222, 418, 420 κ.έ.
 μετεωρολογία καὶ γεωφυσικὴ. Αἰώνιος
 κύκλος τῶν γεωφυσικῶν φαινομένων 150·
 ἐκλειψὴ τοῦ Ἄρη 87· φαινόμενα ἄλλω, τὸ
 οὐράνιο τόξο 148· τὸ φῶς 382, 384· ἡ
 θερμότητα καὶ τὸ φῶς δημιουργοῦνται διὰ
 τριβῆς 115, 142· θερμικὸς θάνατος 140·
 χαλαζοπτώσεις 144-145· κλίμα 152, ἡ ἐ-
 πίδρασή του σὲ ψυχικὰ ἰδιότητες 152-
 153· ὁ ἀέρας καὶ οἱ ἄνεμοι 144· «πρω-
 ταρχικὰ ὕδατα», ἡ θάλασσα 150-151· ἐ-
 κταση τῆς γῆς 117· χωρισμὸς τῆς γῆς σὲ
 ζώνες 156
- μουσικὴ.** Περιοχὴ ἐπενέργειας τῆς μουσικῆς
 277-281
- ὀρολογία τῶν Σχολαστικῶν.** *Metaphysica*
generalis 425· *transcendentia* (ὑπερβατικό-
 τητα), *immanentia* (ἐνυπαρξῆ) 338, 447·
universale 419· *materia prima* 118, 420·
 τὸ «ξυράφι τοῦ Occam» 72· *ex gradibus*
entium 106
- Περίπατος 93**
Πλάτων. Ἡ θεωρία γιὰ τὴν κίνηση 36-
 37· ἄποψη γιὰ τὸν χῶρο 43-44· ἡ κοσμι-
 κὴ ψυχὴ 73· καμία ἔννοια ἴσῃ· στὸν Πλά-
 τωνα 47-48· ἀνάμνησις 30
πνεῦμα 80-84, 362-363
- τελεολογία, εὐρετικὴ μέθοδος, δεδομένα τῆς
 ἐμπειρίας 207, 239, 318, 354
 τελιομανία 277-278
 τετρακτὺς 39
- φιλοσοφία, βλ. τὸν πίνακα λέξεων· πρώτη
 φιλοσοφία 415 κ.έ.: εὐκολία τῆς φιλοσο-
 φίας 184-185
- φύσις = κάτι ποὺ ὑπάρχει σύμφωνα με τὴ φύ-
 ση 177· σημασιολογικὸ πεδίο, βλ. *φύσις*
 στὸν πίνακα λέξεων· ἡ φύση δὲν κατα-
 σκευάζει τίποτε μάταια 318· τὸ φυσικὸ
 γίνεσθαι δὲν εἶναι προκαθορισμένο 340-
 341· τάξη καὶ νομοτέλεια 328, 333, βλ.
 ἐπίσης τάξεις στὸν πίνακα λέξεων· τὸ στα-
 τιστικὰ φυσιολογικὸ 146, 283-284, 320
- φυσικὴ, ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολὴ ὡς θεμε-
 λιώδη φαινόμενα τῆς φύσης 34· ὁρισμὸς
 τῆς ἔννοιας τῆς κίνησης 35-36· πάντοτε
 μιὰ διεργασία, πάντοτε κίνηση κάποιου
 πράγματος 35-36· προϋποθέτει ἐπαφή
 26-27· ἄλυσιδα κινήσεων 25, 65-66· πρέ-
 πει νὰ εἶναι στιγμιαία καὶ ν' ἀποτελεῖ κά-
 τι ἐνιαῖο 27· ἀπαιτεῖ ἐπαφή 26-27· αι-
 τιακὴ κινήσασκὴ συνάφεια - χρονικὴ ἐξέ-
 λιξη τῆς κίνησης 64-65· ἡ θεωρία τοῦ Ἄ.
 γιὰ τὸ ἀκινούμενο αὐτο-κινεῖσθαι 67· ἡ
 φυσικὴ κίνηση 86, 94, 98, 460· ἡ κυκλικὴ
 κίνηση 96· τὸ πρῶτον κινῶν ἀκίνητον 64-
 66· ἱεραρχία τῶν ἀρχῶν τῆς κίνησης 132-
 133· τὸ ἀκίνητον ὡς λογικὸ αἴτημα 65,
 ἔχει ἕναν τόπο 73-74· ὡς φυσικὴ πραγ-
 ματικότητα, ὡς σταθερὸ σημεῖο ἡρεμίας
 73-75· συμμετρία τῶν κινήσεων 30-31·**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΕΜΑΤΩΝ

- ταχύτητα 32, 51-52, 73-75· επιτάχυνση 52· νόμος τῆς πτώσεως 100· νόμος τῆς βαρύτητας 32, 64-65· δύναμη τῆς ἔλξης 26, 69· κινησιολογία 32· σύμπτωση 171· ὀρισμὸς τῆς ἔννοιας τοῦ χώρου 43-44, τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου 54, τῆς ἔννοιας τοῦ συνεχοῦς 59
- φυσικὴ οἰκονομία 282-283
- ψυχολογία. Ὁ Ἀριστοτέλης ὡς ἰδρυτὴς τῆς ψυχολογίας 376, 393· ἡ σχέση σώματος καὶ ψυχῆς 379, 394-395· ἡ λογικὴ καὶ ἡ μὴ λογικὴ ψυχὴ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένες ὅπως τὸ κοῖλο καὶ τὸ κυρτὸ 223-224, 394-395· τὸ πρωτεῖο τοῦ ψυχικοῦ στοιχείου 228-229, 351-352· ἁρμονία τῶν ψυχικῶν μερῶν 256-258· ὁ κόσμος τῶν πραγμάτων - σφαῖρα τῆς νόησης 396-397, 404-405, 443-444· πῶς ἡ ψυχὴ εἰσέρχεται στὸ ἔμβρυο 361-362· ἀθανασία τῆς ψυχῆς 373-374, 401-402, 407· συνείδηση 443-444· συνείδηση τοῦ ἐγὼ 401-402· ὁ πραγματικὸς ἑαυτὸς μας 163-164, 185-186· ψυχοφυσικὲς διεργασίες 393-394· αἰσθητηριακὲς ἀντιλήψεις 381 κ.έ.: πρωταρχικὴ ἀντίληψη 396-397· γενικὴ αἰσθησις 386-387, 401-402· ἀνάμνηση 385-386· ἐγρήγορηση καὶ ὕπνος 414-415· ὄνειρα 388-389· ἡ βούληση 80, 408-409· ἡ νόηση 401-402

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ INGEMAR DÜRING
Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ
Β' ΤΟΜΟΣ
ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Α. ΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΚΑΤΣΙΒΕΛΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ ΕΠΕ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟΥ ΝΩΝΤΑ ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΟΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1994
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΒΛΕΨΗ
ΤΗΣ ΚΟΡΑΛΙΑΣ ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ
ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΗΣ ΑΝΘΗΣ ΜΑΡΩΝΙΤΗ

β' ἀνατύπωση
Τυπογραφείο/Λιθογραφείο
Δ. Ε. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
(Ἀπρίλιος 2003)

«ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ αποτελεί απόπειρα να δοθεῖ μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς στοχαστῆ, ἐπιστήμονα καὶ φιλοσόφου. Προσπάθησα νὰ ἀνταποκριθῶ σὲ τρεῖς στόχους: στὸ κύριο μέρος, νὰ προσφέρω ἓνα κείμενο γιὰ τὸν ἀναγνώστη πὺ θὰ ἤθελε νὰ πληροφορηθεῖ τί λέει ὁ Ἀριστοτέλης, πῶς σκέφτεται καὶ πῶς τεκμηριώνει τὶς ἀπόψεις του· στὰ τυπωμένα μὲ μικρότερα στοιχεῖα κομμάτια, ἓνα κείμενο γιὰ τοὺς ἀναγνώστες πὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα τῶν ἐπιμέρους πραγματειῶν καὶ γιὰ τὴ θέση τους στὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλη· τέλος, στὶς ὑποσημειώσεις, τὸ ὑλικὸ γιὰ τοὺς ἀναγνώστες πὺ θέλουν νὰ ἀκολουθήσουν μαζί μας τὸ δρόμο πὺ ὀδηγεῖ στὸ σκοτεινὸ βασίλειο τῆς ἀριστοτελικῆς ἔρευνας. Ἡ κύρια ἐπιδίωξη τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ παρουσιάσει τὴ συνολικὴ δημιουργία τοῦ Ἀριστοτέλη ὡς μιὰ ἀδιάκοπη πάλη μὲ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του καὶ ὡς μιὰ ζωντανή, σὲ καμία περίπτωση παγιωμένη, φιλοσοφία.»

Ὁ INGEMAR DÜRING (1902-1984) ὑπῆρξε καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Göteborg καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἀριστοτελιστὲς τοῦ αἰῶνα μας. Καρπὸς τῆς ἐρευνητικῆς καὶ συγγραφικῆς του δραστηριότητος εἶναι ἓνα πλῆθος μονογραφιῶν καὶ ἄρθρων γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, κριτικὲς καὶ ὑπομνηματισμένες ἐκδόσεις ἀριστοτελικῶν ἔργων, ἡ ἀνασύνθεση τοῦ διαλόγου *Προτρεπτικός* καὶ τὸ πολύτιμο βιβλίον *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*. Κορυφαία στιγμή τῆς μεγάλης αὐτῆς συμβολῆς τοῦ I. Düring στὶς ἀριστοτελικὲς σπουδὲς ἀποτελεῖ τὸ βιβλίον του *Ὁ Ἀριστοτέλης. Παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῆς σκέψης του*.

Μακέτα ἐξωφύλλου: Δημήτρης Καλοκώρης

ISBN 960-250-086-7
Set 960-250-041-7